

ЛЕОНІД ЗАШКІЛЬНЯК
МИКОЛА КРИКУН

ІСТОРІЯ
ПОЛЬЩІ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень
Центр історичної полоністики*

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Микола КРИКУН

*І С Т О Р І Я П О Л Ь Щ І
Від найдавніших часів до наших днів*

Львів

2002

ББК ТЗ(4ПОЛ),0
УДК 94(438)

Зашкільняк Леонід Опанасович, Крикун Микола Григорович. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.

ISBN 966-613-168-4

Перший в українській історіографії синтез історії Польщі, підготовлений вченими Львівського національного університету імені Івана Франка, зроблено на підставі уважного опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури, а також значного досвіду викладання цього предмету студентам історичного та філологічного факультетів. Автори прагнуть подати картину цивілізаційного поступу людської спільноти на терені сучасної Польської Республіки, який простежується від появи першої людини, через формування народу і нації, котрі дали назву сучасній Польщі, до наших днів. Основну увагу приділено суспільним проявам життя поляків – політичному розвитку, соціальним, економічним і культурним змінам, котрі визначали їхній стан у різні історичні епохи, а також взаєминам з сусідніми народами, передусім українцями.

Книга призначена насамперед для студентів історичних та інших гуманітарних спеціальностей університетів, а також для науковців і широкого загалу, який цікавиться минулим і сьогоденням сусідньої Польщі.

Наукова редакція – Леонід Зашкільняк

Літературна редакція і коректа – Романна Бокок

Набір і макетування – Оксана Дмитерко

Виготовлення мап – Андрій Міхнович, Оксана Зашкільняк

Художнє оформлення – Андрій Кісь

Рецензенти: доктор історичних наук **Ярослав Грицак**, доктор історії **Станіслав Стемпєнь** (Польща)

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 15/6 від 26 червня 2002 р.)

Видання здійснено за фінансової підтримки Американської ради наукових товариств

Sponsored by the American Council of Learned Societies

Набір і макетування тексту здійснено на обладнанні, придбаному за рахунок гранту Міжнародного фонду "Відродження"

За сприяння Львівської міської громадської організації "Фонд "Демократичний семінар"

ISBN 966-613-168-4

© Леонід Зашкільняк, 2002

© Микола Крикун, 2002

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2002

© Андрій Кісь, художнє оформлення, 2002

Передмова

Запропонована читачеві книга задумувалася давно. Її автори тривалий час викладають предмет “Історія Польщі” студентам історичного й філологічного факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка. Для істориків цей курс корисний з багатьох міркувань, насамперед з огляду на багатоміжове переплетення історичних доль українців і поляків, розуміння непростих сюжетів їхніх взаємин, які важким тягарем відклалися в свідомості обох народів і подекуди заважають дивитися у майбутнє. Філологам, які готуються стати фахівцями з “польської мови та літератури”, такий курс не менш потрібний для орієнтації в змінах суспільних стосунків між людьми, котрі були відображенням і водночас головним чинником усвідомлення цих змін.

Як не дивно, незважаючи на давнє сусідство й такі ж давні стосунки, українська історіографія ні в минулому, ні тепер не спромоглася подати власне українську візію польської історії. Праці з окремих проблем історії Польщі писали ще М.І. Костомаров, потім М.С. Грушевський, С. Томашівський та інші знані українські дослідники. У радянські часи було підготовлено посібники з “Історії південних і західних слов’ян”, а також перекладено українською праці деяких російських авторів (О.Я. Манусевича). Але їхнє ідеологічне й політичне спрямування обмежувало обрії неупередженого погляду на Польщу і поляків, а велика кількість питань ними взагалі обходила. Що гірше, і радянська, і давня українська література в силу тих чи інших обставин спотворювали минулу дійсність на догоду інтересам національної, класової чи іншої боротьби. Образ поляка в ній неодмінно асоціювався з паном-шляхтичем і загарбником-експлуататором України. Така література, на жаль, в більшості закріплювала в свідомості читачів ці стереотипи.

Проте і в давнину, і сьогодні життя людей, як українців і поляків, так інших народів, ніколи не обмежувалося політичною боротьбою й ідеологічним протистоянням. Більше того, для пересічного українця й поляка вони були питаннями значно менш значущими, ніж труднощі повсякденного життя і проблеми свого краю. Взаємини між поляками й українцями завжди були набагато різноманітнішими, ніж це може здатися з перегляду сучасної літератури. Не тільки нові політичні реалії – незалежна Україна й Польща в Центрально-Східній Європі та їх роль у формуванні обрисів Старого континенту, – а й нова інтелектуальна атмосфера, що поступово починає утверджуватися в посткомуністичних країнах, тривалий час відсторонених від поступу наукових ідей світової гуманістики, вимагають перегляду усталених поглядів на тих, хто живе поряд, близько чи дещо далі. Образ “ворога” або “неприятеля” повинен поступитися місцем образу “іншого”, який є нічим не гірше власного. А щоб так сталося, треба насамперед відкрито й неупереджено подивитися й зрозуміти, як і чим жили ці “інші” впродовж історичних епох, кожна з яких мала свої усталені уявлення, прагнення і пріоритети. Треба спробувати з’ясувати, чому і як минулі покоління сприймали сучасну їм дійсність, визначали в ній своє місце, народжували дітей, вирощували пшеницю й створювали неповторну культуру. Такий образ повинен не відштовхувати, а зближувати, показувати, що всі народи більшою чи меншою мірою причетні до цивілізаційних здобутків, які стали надбанням людства і з яких ми сьогодні можемо користатися.

З цих міркувань виходили автори цієї книги, яка передовсім повинна стати посібником для студентів університетів, при чому не тільки істориків або філологів, а й економістів, міжнародників, філософів, усіх гуманітаріїв, яким у сучасному світі припадає відповідальна місія – формувати нове, відкрите гуманістичне світобачення, встановлювати стосунки між людьми, засновані на взаємній повазі до “інакшості”, довірі та рівноправності. Вони сподіваються, що книга зацікавить усіх, хто відчуває потребу

здобути знання про минуле й сучасне Польщі, України, і загалом регіону Центрально-Східної Європи, де цивілізаційний поступ своєрідно переломлювався в долях народів.

У центрі історичного опису перебуває формування і розвиток польського етносу, який по мірі цивілізаційного поступу творить послідовні форми суспільного життя – протодержавні і державні об'єднання (племінні союзи, монархію, станову монархію, республіку), набуває рис згуртованої національної спільноти, що посідає помітне місце в історії взаємин європейських народів. Унаслідок специфічних умов розвитку націй і держав в регіоні Центрально-Східної Європи поляки і Польська державність в різні історичні епохи пройшли етапи високого злету й глибокого занепаду, проявивши при цьому як риси міцної тривалості, життєздатності, так і помітної експансивності. Усе це дозволило їм створити оригінальну культуру, що увібрала в себе загальнохристиянські цінності і культурні здобутки багатьох ближчих і дальших народів. Пропонована версія історії Польщі ґрунтується на спробі висвітлити рівною мірою всі головні прояви життя поляків в різні історичні епохи – політичні, соціальні, економічні, духовні стосунки всередині польської спільноти та її зовнішні взаємини з іншими народами. При цьому автори виходили з погляду, що такі стосунки формуються насамперед під впливом ідей та уявлень про міжлюдські взаємини, котрі виникали й опановували свідомість освічених верств у конкретні історичні епохи. Це змушувало авторів дотримуватися історичних реалій, не екстраполюючи сучасного бачення на минулі події, відмовлятися від модної серед публіцистів і політиків “модернізації” історії. Своє завдання вони бачили не в тому, щоб давати політичні оцінки особам чи подіям, а в поясненні причин того чи іншого явища та його наслідків.

Наміром авторів було подати по можливості всебічну картину історії поляків і створеної ними державності, окреслити різні сторони життя людей і суспільства, спираючися як на попередні, так і на останні здобутки польської, української та зарубіжної наукової літератури, доступні джерела. Слід зазначити, що чимало подій та явищ заторкнuto в книзі побіжно, про інші лише коротко згадано. Пояснити це можна тим, що польська історія надзвичайно багата на події, пов'язана з минулим сусідніх народів і вимагала би ширших можливостей для її повнішого висвітлення. Але автори свідомо відмовилися від багатотомного видання, яке не відповідало би окресленим вище завданням.

При підготовці до друку рукопису книги автори використали свій науковий і педагогічний досвід багаторічного викладання у Львівському університеті. Перші сім розділів (до кінця XVIII ст.) написані доктором історичних наук, професором *Миколою Григоровичем Крикуном*; наступні дев'ять – доктором історичних наук, професором *Леонідом Опанасовичем Зашкільняком*.

На завершення треба зазначити, що книга змогла побачити світ завдяки підтримці благодійних фондів. Авторі щиро вдячні *Міжнародному фонду “Відродження”*, який 1996 р. допоміг створити при Інституті історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка “Центр історичної полоністики” і таким чином відновити історико-полоністичні студії в цьому знаному закладі; а також *Американській раді наукових товариств (ACLS)* та її директору *Анджею Тимовському*, які знайшли можливість профінансувати підготовку та видання цієї книги. Подяки заслуговують також ті, хто причинився до її появи – колеги з університету, польські історики з різних наукових центрів, котрі своїми порадами допомагали авторам, аспіранти й студенти, які першими знайомилися з напрацьованим матеріалом. Авторі з пошануванням складають її всім.

ЧАСТИНА I. ДАВНІ ЧАСИ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розділ I. ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ У ДАВНИНУ

Природно-географічне середовище

Сучасна Республіка Польща займає територію у 312,7 тис. кв. км (0,2 % території земної суші, 2,7 % – Європи). Протяжність країни між крайніми точками по широті становить 5°50', по довготі – 10°01', що відповідає 650 км в напрямку з півночі на південь і 690 км – в напрямку з заходу на схід. Територія країни має геометрично компактну конфігурацію, за своїми обрисами близьку до квадрата. Польща межує з такими державами: на заході – з Німеччиною (по Одрі (Одеру) та її лівій притоці Нисі Лужицькій, по Щецінській затоці і від неї по суходолу на південь – до Одрі і на північ – до Балтійського моря); на півдні – з Чехією і Словаччиною (по Судетах і Карпатах); на сході – з Україною і Білоруссю (по Західному Бугу і суходолу); на північному сході – з Литвою і Росією (по суходолу). Північний кордон проходить по Балтійському морю. Столиця (з кінця XVI ст.) – місто Варшава. Республіка адміністративно і територіально ділиться на 16 воєводств, воєводства – на повіти, а повіти – на гміни. Населення країни складає близько 40 млн. осіб, з чого 98,5 % поляки, які належать до західнослов'янських народів. З національних меншин найбільш-шими є німці та українці.

Основну частину території Польщі складають землі, в давнину населені польськими племенами. У цій частині в середньовіччі визначилися історичні області (провінції), назви яких широко вживаються понині: Великопольща, Малопольща, Мазовія, Сілезія, Куявія, Любуська земля. Решту території країни у давні часи займали поморські племена (відповідно від середньовіччя існує історична область Помор'я), а також пруські, ятвязькі і руські племена.

Структура рельєфу Польщі визначається двома особливостями: різким переважаням низовини і поступовим підвищенням поверхні з півночі на південь. На характер рельєфу сильно вплинуло четвертинне зледеніння. Скандинавські льодовики товщиною 200-300 м тричі насувалися на територію країни. Найраніший з них ("краківський") покривав майже всю її територію (близько 500-420 тис. років до н.е.), другий – центральну і північну частини (близько 240-120 тис. років до н.е.), третій ("балтійський") – північну (близько 90-12 тис. років до н.е.).

Три чверті поверхні Польщі займає низовина, яка на сході стикається зі Східно-Європейською рівниною, на заході – з Північнонімецькою низовиною. Регіон, що простягається від Балтійського моря (від кількох до понад 100 км), відноситься до приморської (прибережної) низовини. Вона, зокрема, включає район дельти Вісли – Жулави. На південь від цього регіону простягнувся пояс поозер'я, названий так від великої кількості (понад 7 тис.) тут озер. Пояс ділиться Віслою на дві частини: західну (поозер'я Поморське, яке образно йменують Кашубською Швейцарією, і Великопольське) та східну (Мазурське поозер'я; тут знаходяться найбільші в Польщі озера Снярдви і Мамри). Решту, більшу частину низовини, займають Великопольська, Мазовецька, Подляська, Сілезька низовини.

Південь країни займають височини і гори. До головніших височин належать Сілезька, Краківсько-Ченстоховська, Малопольська, Люблінська. У складі Малопольської височини виділяють Свентокшиські гори (найвища точка – гора Лисіца, 611 м). Між височинами пролягають котловини, з яких найбільшою є Сандомирська. До гірських систем належать Судети і Карпати. Одні і другі становлять передгір'я і власне

гори. До польської частини Судетів відносяться Качевські, Сові та інші гори, до польської частини Карпат належать гірські масиви Бескиди – Західні і Східні (Бєшчати) та північні схили Татр, куди, зокрема, входить історичний район Підгалля – улюблене місце відпочинку поляків. Максимальна висота Судетів – 1605 м (г. Снежна), Карпат – 2499 м (г. Риси). Між Судетами і Карпатами пролягають Моравські ворота – долина, яка в давнину відігравала велику роль у контактах, головним чином економічних, польських земель з розташованими на південь від них країнами. У Карпатах є кілька перевалів, по яких здійснювалося сполучення між польськими і давньоруськими землями, з одного боку, та Словаччиною, а через неї з Угорщиною – з другого.

Територія Польщі лежить в басейні Балтійського моря, з чого 56 % припадає на басейн головної водної артерії – Вісли і 34 % – на басейн Одри. Вісла бере свій початок у карпатському передгір'ї і прямує на відстані 1092 км на північ через усю Польщу, впадаючи двома потужними рукавами в Балтійське море. У зв'язку з певною похиленістю польського рельєфу в напрямі на північний захід ця ріка має переважно праві притоки, які течуть в тому ж напрямі, з них головними є Буг (починається в Україні, у Польщі тягнеться своєю нижньою течією), Вєпш (Вєпр) і Сян (бере початок на українсько-польському кордоні). Недалеко від з'єднання Бугу і Вісли до нього справа впадає велика притока Нарев. Із лівих приток Вісли значною є тільки Піліца. Одра бере свій початок у передгір'ї чеських Судетів, тече своїм верхів'ям через Моравські ворота, а далі через Польщу в північно-західному напрямі до впадіння в неї Ниси Лужицької, звідси – на північ як прикордонна з Німеччиною водна артерія, а згодом своєю нижньою течією – в межах Польщі, де вливається в Щецинську затоку. Найбільшою правою притокою Одри є Варта, яка простягається паралельно до неї в північно-західному напрямі. Варта має велику праву притоку Нотець.

Відносна повноводність Вісли, Одри та головних їхніх приток робить їх судноплавними, а невисокі вододіли і близькі відстані між річками різних басейнів створюють добрі умови для з'єднання їх каналами.

Водні ресурси Польщі зосереджені також в озерах, загальна площа яких виносить 3,2 тис. кв. км.

У ґрунтах прослідковується широтна зональність, яка в основному відповідає тричленному поділу поверхні країни на низовину, височини і гірські системи. Майже вся територія низовини покрита підзолистими ґрунтами – глинистими, суглинистими, піщаними, супіщаними. Переважають легкі піщані і супіщані ґрунти, які відзначаються низькою природною врожайністю. Маловрожайними є і т.зв. болотні ґрунти, поширені в долинах Нареву, Бугу, Варти, Нотеці та інших рік. І тільки окремі плями “чорних земель”, особливо у Великопольщі та Куявії, виділяються на цьому тлі високими агропробними властивостями.

Ґрунти поясу височин, який значною мірою сформувався на лесах і лесовидних відкладеннях, порівняно високоврожайні, серед них трапляються й чорноземи. Майже всі землі Польщі, які відносяться до добрих і дуже добрих, розташовані в цьому поясі. У передгір'ях Карпат і Судетів переважають бурі лісові ґрунти. Нині у Польщі налічується 20 млн. га сільськогосподарських угідь.

Територія Польщі пролягає в межах трьох **рослинних ареалів**: балтійського, який займає більшу частину країни, північного, що захоплює північний схід, і карпатсько-судетського.

У часи зародження Польської держави лісові масиви покривали понад 80 % усієї території сучасної Польщі. То були переважно дубово-грабові та меншою мірою хвойні ліси, а в гірських районах – ялиння. Зі зростанням чисельності населення ліси інтенсивно вирубували під рілля, будівлі, для виробництва смоли, дьогтю, поташу,

деревного вугілля, на опалення: Наприкінці XVIII ст. під лісами було зайнято лише близько 40 % території. Хижацька їх експлуатація у XIX і першій половині XX ст. призвела до того, що на 1946 р. вони займали 21 % території. Особливо були понижені широколистяні ліси. Нині ліси залишилися на понад 8 млн. га – четвертій частині країни. 80 % лісів становлять хвойні породи, передусім сосна. Найменша лісистість характерна для центральних регіонів країни, тому саме тут порівняно найбільше не вистає вологи для землеробства. Значно більше збереглося лісів на заході, в поясі поозер'я і гір.

Лісові масиви здавна називають пущами. Теперішні ліси здебільшого й віддалено не нагадують старі пущі, які колись покривали простори між Бальтійським морем і Судетами та Карпатами. Особливо це стосується західних лісів, які переважно є штучними сосновими насадженнями. До найбільш відомих пущ належать Біловезька на сході Мазовії, Августовська в Мазурах (історичному районі, розташованому на північ від Мазовії), Сольська на Люблінській височині, Тухольська (релікт колишніх величезних лісів в Східному Помор'ї) та ін.

Основні риси клімату Польщі визначаються її розташуванням в центрі Європи, а також характером її поверхні, яка відкрита для вільного доступу повітряних мас із заходу, сходу і півночі. Назагал на території Польщі спостерігається різке переважання полярних вітряних мас – вітрів з Північної Атлантики, з якими пов'язують типовий морський клімат: похмуру й дощову погоду влітку, часті потепління й тумани взимку. Разом з тим велику роль у формуванні клімату країни відіграють континентальні полярні повітряні маси східного переносу з типовими контрастами між спекотним літом і холодною зимою. Тому клімат Польщі визначають як помірковано континентальний, перехідний від морського клімату Західної Європи до континентального клімату Східної Європи.

Порівняно рідко на територію Польщі врываються з півночі арктичні, а з півдня – тропічні повітряні маси. Арктичні вітри, які приходять з Північної Європи і Північного Льодовитого океану, приносять зимою сильні морози, весною – заморозки. Теплі й вологі тропічні повітряні маси звичайно надходять з району Азорських островів і Середземного моря; вони приносять влітку грозові зливи, а зимою – відлиги, тумани. Інколи вони зароджуються десь у Північно-Західній Азії та на Балканах. Такі тропічні вітри дають восени суху й ясну погоду – “бабине літо”, яке вважається кращою порою року. Ці періодичні й епізодичні вторгнення повітряних мас призводять до крайньої непостійності, змінності кліматичних та погодних умов, коли один рік не подібний на другий, а погода змінюється часто впродовж доби.

З огляду на перехідний характер клімату Польщі, польські кліматологи зазвичай виділяють не чотири, а шість пір року, додаючи до загальноприйнятих передвесну (середина березня – початок квітня) і передзиму (листопад). Літо приходять в Польщу з півдня, зима – зі сходу.

Сума температур за період вегетації на території Польщі становить 2400-2850°. Такої кількості тепла достатньо для визрівання більшості важливих сільськогосподарських культур поміркованого пояса, до якого країна належить.

У середньому на рік випадає 500-700 мм опадів, але зональні коливання стосовно кількості опадів значні: від 1000-1800 мм у горах до менше 500 мм у центральних районах. Справжні засухи в Польщі бувають рідко, однак нестача вологи, особливо в центральній частині країни, є відчутною приблизно три роки в десятиріччя.

Польща багата на **корисні копалини**. Найбільш важливі з них виявлені, головним чином, упродовж другого тисячоліття в південній її частині, яка займає чверть загальної площі у зоні геологічно давніх височин і Судетської гірської частини: зруйновані тут внаслідок геологічних процесів складчасті утворення були підняті нагору і опинилися

відносно близько від земної поверхні. Цього не відбулося в геологічно молодшій Карпатській гірській системі, тому корисні копалини у ній залягають надто глибоко, щоб їх можна було широко видобувати із застосуванням сучасних технічних засобів.

У зазначеній зоні височин і Судетської гірської системи за наявністю корисних копалин виділяють три регіони – Судетський, Свентокшиський і Верхньосілезький. Перший з них позначений особливою різновидністю і багатством корисних копалин: великими покладами кам'яного і бурого вугілля, будівельної сировини – гранітів, гнейсів, базальтів, порфірів, незначними запасами міді, заліза, нікелю тощо. Другий з названих регіонів охоплює територію Свентокшиських гір і також багатий на корисні копалини. Люди видобували їх тут з незапам'ятних часів. Особливо це стосується залізної руди. Основним багатством Верхньосілезького регіону є кам'яне вугілля й свинцево-цинкові руди. За величиною їх запасів та народно-господарським значенням цей район перевищує два попередні. Великі поклади мідної руди виявлені північніше Судетського регіону – у Нижній Сілезії, а кам'яного вугілля – на Люблінській височині.

У передгір'ї Карпат, головним чином у районі міст Бохні і Велічки, від часів неоліту видобували кам'яну сіль. У передкарпатському прогині, в міжріччі Вісли і Сяну – біля міста Тарнобжега, розробляються великі родовища сірки. Там, а також в інших місцях Передкарпаття видобувають природний газ. Карпатський гірський масив багатий і на поклади будівельної сировини.

За запасами мідної руди і сірки Польща посідає одне з перших місць у світі, за покладами кам'яного і бурого вугілля, свинцево-цинкових руд і будівельних матеріалів – одне з перших місць в Європі. Поки що не виявлено великих покладів нафти, високоякісної залізної руди, алюмінієвої сировини, фосфоритів, калійно-магнієвої солі тощо. Ці, як і відсутні у Польщі корисні копалини, вона змушена імпортувати.

Давні народи на польських землях

Найдавніші сліди проживання людини, виявлені на польських землях, датуються приблизно 500-м тисячоліттям до н.е. Вони локалізуються у тій частині Верхньої Сілезії, котру не покрити тогочасний льодовик. Тоді люди, напевно, заселяли вузьку пригірську смугу вздовж Судетів і Карпат, що простягалася південніше льодовика. У міжльодовикові періоди – “мазовецький” (420-240 тис. років до н.е.) та “емський” (120-90 тис. років до н.е.) – людина просувалася на північ, живучи спершу в умовах тундри, а згодом, внаслідок потеплінь, в умовах лісостепу з багатою флорою і фауною. Змушена відступати під натиском другого і третього льодовиків, вона поступово й остаточно утвердилася в південній і центральній частинах Польщі. Після відступу третього льодовика їй знову довелося жити в умовах тундри й лісостепу, а потім – у природно-географічному середовищі, близькому більш-менш до сучасного. У цей післяльодовиковий період людина у своєму просуванні на північ дійшла до балтійського узбережжя й обжила його.

Людина, яка від близько 500 тис. років до н.е. впродовж понад трьохсот тисячоліть існувала на території Польщі, вченими відноситься до типу *homo erectus* – істоти, що пересувалася на ногах. Фізичні зміни, що повільно відбувалися з цією людиною, призвели до того, що десь у другій половині другого стотисячоліття до н.е. її заступив *homo sapiens neandertalensis* – неандерталець. Кістяних залишків *homo erectus* і неандертальця на землях Польщі дотепер не виявлено.

Донедавна неандертальця вважали антропологічно прямим предком людини сучасного типу (*homo sapiens*). Нині він трактується як лінія *homo erectus*, представники якої вимерли не пізніше 40 тис. років до н.е. Ще до цього з *homo erectus* виникла згадана

людина сучасного типу. Цей тип склався, на думку одних учених, десь у першій половині першого стотисячоліття до н.е., на думку других – у середині того ж стотисячоліття, не пізніше 40 тис. років до н.е., можливо й дещо пізніше.

Найдавніші сліди проживання на польських землях неардетальців виявлено біля Кракова, а людей сучасного типу – в Сілезії та на Краківсько-Ченстоховській височині.

Прадавні часи в історії польських земель з точки зору матеріальної культури включають у себе такі періоди, кожен з яких вирізняється за характером матеріалу, що з нього виготовлялися знаряддя виробництва, та способом їх виготовлення: (1) *кам'яна доба* – 500 тис. – 1,8 тис. років до н.е.; ділиться на: *палеоліт* (старий кам'яний вік: нижній – до 90 тис., середній – до 40 тис., верхній – до 8 тис. років до н.е.), *мезоліт* (середній кам'яний вік – 8 тис.– 4,5 тис. років до н.е.), *неоліт* (новий кам'яний вік – 4,5 тис.–1,8 тис. років до н.е.); (2) *доба бронзи* – 1,8 тис.– 700 років до н.е.; (3) *доба заліза* – від 700 років до н.е. Пізню стадію неоліту прийнято виділяти в окремий період – *енеоліт* (мідну добу). Оскільки ж мідяні знаряддя виробництва використовувалися на польських землях спорадично, то частина вчених цей період стосовно останніх не виділяє.

Упродовж сотень тисячоліть основними видами господарської діяльності людей були збиральництво, полювання та рибальство; вони жили в умовах дуже примітивної суспільної організації, яку інколи іменують *первісним стадом*.

Наприкінці льодовикової ери люди поступово переходили до осілого способу життя. Тоді ж значні зміни відбулися в суспільному укладі: люди створили *общинну організацію*. Нею став родовий лад, що базувався на об'єднанні у великих сім'ях родичів по жіночій лінії, в основі чого лежав статевий поділ праці: жінка займалася збиральництвом, чоловіки – полюванням. Унаслідок цього виникла система матриархату, при якій визначальну роль відігравала жінка-матір. Роди, кожен з яких очолювався старшою жінкою старшої в роді сім'ї, об'єднувались у племена.

Величезні зміни у людському суспільстві відбулися в добу неоліту, тому їх сукупність йменують *неолітичною революцією*. Вони полягали в значному розвитку домашнього тваринництва, яке відіграло щораз важливіше значення, ніж полювання, а також у поступовій заміні збиральництва землеробством, причому жінка займалася переважно землеробством, а чоловік – скотарством.

Розвиток скотарства, землеробства (із застосуванням дерев'яного рала, а не тільки мотики, як до цього), рибальства, ремесел (особливо обробки металів) створили передумови для господарського життя кількісно менших, ніж родова община, колективів, підніс значення праці чоловіка. Родовід по материнській лінії змінився батьківським (патріархальним), основним економічним осередком якого стала патріархальна сім'я, очолювана старшим у ній чоловіком. Отже, запанувала система *патріархату*.

Великий вплив на розвиток польських земель справила *лужицька культура*, названа так за характерними для неї першими знахідками на території лужицьких сербів у південно-східній Німеччині. Культура виникла на базі передлужицької (в Німеччині і Польщі) і тшчинецької (в Польщі) культур. Вона охоплює період XIII – V ст. до н.е. Розквіт її припадає на ранню епоху заліза, т.зв. *гальштатський* період (700-400 роки до н.е.; назва походить від могильника, розташованого поблизу міста Гальштатта в Австрії); тоді культура була поширена на майже всій території Польщі, представлена тут кількома регіональними варіантами. Стосовно цього періоду вона добре відома, відкрито близько 300 кладовищ, які засвідчують її. Поселення лужицьких племен завжди розташовувались у долинах з врожайними ґрунтами, причому населення надовго залишалося на одному місці. Особливо багато для вивчення лужицької культури дали матеріали, одержані під час розкопок городища на острові Біскупінського озера (Куявія),

датованого приблизно VIII-V ст. до н.е., знищеного пожежею під час ворожого нападу. Тут у торф'яних умовах добре збереглися дерев'яні конструкції валів (шириною 3-4 м, висотою, ймовірно, 6 м), хвилеріза (шириною від двох до 9 м), спорудженого з кільканадцяти тисяч дерев'яних свай, вбитих навкосою у береги острова, понад 100 домів, 12 вимощених деревом вулиць (шириною кожна від 2,5 до 2,8 м). Житла площею 72-86 кв.м кожне – це прямокутні будівлі з двосхилим дахом, складені з горизонтально розташованих колод, припасованих до вертикальних стовпів. У підлогу зазвичай заковували велику глиняну посудину, призначену для зберігання запасів. Посередині хати розпалювали вогнище. Укріплення займало територію близько 1,3 га. Його населяло 1000-1200 осіб.

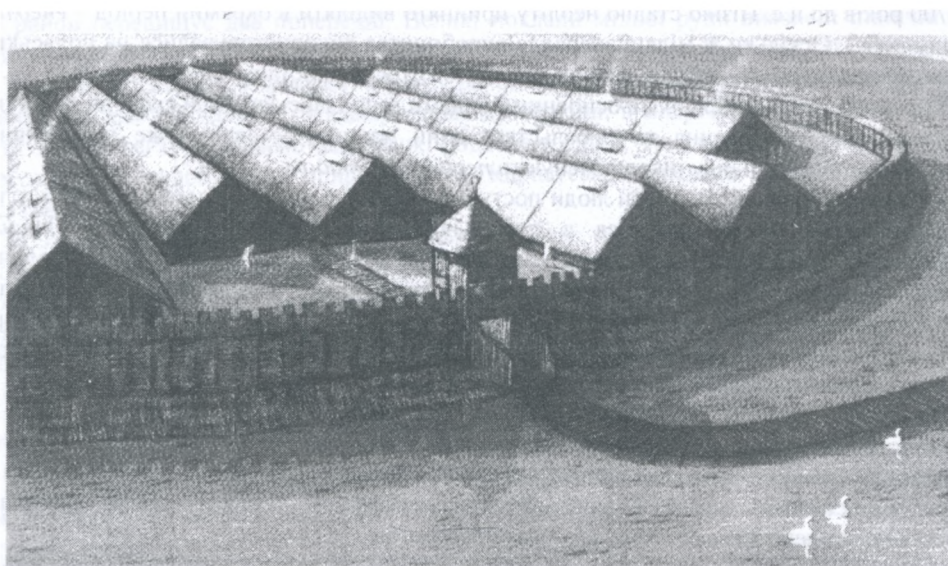

Рис. 1. Реконструкція гроду лужицької культури в Біскупіні.

Землеробство у лужичан було підсічним і орним. Серед вирощуваних культур домінували хлібні злаки (головним чином пшениця, просо, ячмінь, рідше жито, овес), далі йшли мак, льон, ріпак, ріпа й ін. Велику роль відіграло домашнє скотарство.

Характерно, що майже весь кістяний матеріал, виявлений на місці Біскупінського поселення, складається із залишків свійських тварин. Це означає, що полювання й рибальство на той час відігравали в господарстві незначну роль.

Занепад лужицької культури був пов'язаний головним чином з експансією на землі її носіїв войовничого населення з надвіслянського Помор'я. У результаті цього на більшості території Польщі запанувала *поморська культура*, відома насамперед за похованнями. Як одну з причин занепаду лужицької культури називають також наїзди на польські землі наприкінці VI – в першій половині V ст. до н.е. *скіфів*. Свідчення цього – спалені скіфами лужицькі гроди в Сілезії на захід від Одри. Завойовники проникали сюди з Середньодунайської низовини через Моравські ворота.

Скіфи – перший етнічно відомий народ, який побував на польській території. Хронологічно наступним таким народом були *кельти* (римляни називали їх галлами). З початку IV ст. до н.е. вони жили в Сілезії, куди прибули в результаті розселення в Центральній (а також у Північній, Західній і Південно-Східній) Європі, а в першій

половині наступного століття з'явилися в районах верхньої Вісли і Кракова, на південному сході Польщі. Кельти принесли з собою високу матеріальну культуру, яку іменують *латенською* (названа так за місцевістю Ла Тен у Швейцарії, біля якого вперше виявлено кельтське гродище залізної доби): гончарне коло, різновидні серпи, коротку косу, способи обробки металів і дерева, виробництво дерев'яного посуду. Вони перші в Центральній Європі карбували срібну і золоту монету, наслідуючи грецькі (македонські) і, рідше, римські монети, використовували свої та грецько-римські монети як засіб торгового обміну. З огляду на їх нечисленність у Польщі (тут вони жили анклавами) кельти були асимільовані місцевим населенням. Цей процес завершився в I ст. до н.е.

Паралельно з кельтською (латенською) культурою на польських землях у IV-III ст. до н.е. існували й територіально переважали поморська культура або культура *кльошових поховань*. На зламі III і II ст. до н.е. її заступили *пшеворська* й *оксивська* культури. Назва першої з них походить від могильника, розкопаного поблизу міста Пшеворська (Переворська), що в південно-східній Польщі, назва другої – від місцевості Оксиви, що біля Гдині. Пшеворська культура займала більшу частину території Польщі. На землях, розташованих на схід від нижньої течії Вісли і заселених західними балтами (предками пруссів і ятвягів), була поширена культура курганів.

Польські землі, як і землі багатьох інших європейських народів, у I – IV ст. н.е. перебували в зоні впливів цивілізації *Римської імперії*. Це позначилося, зокрема, на племенах пшеворської культури, поширеної й у ці століття на території Польщі, та *вельбаркської культури*, яка зайняла місце оксивської культури та існувала у той самий час (вельбаркською ця культура йменується від місцевості Вельбарка, що поблизу міста Мальборка на півночі Польщі). Носієм цих обох (як і поморської та оксивської) культур було землеробсько-скотарське населення, яке мало й розвинуте залізобробне виробництво (головним чином у Свєнтокшиських горах; загальна кількість виявлених тут тогочасних залізоплавильних печей перевищує 300 тис.), гончарство (спочатку виробляли ліпний посуд, а з III ст. використовували гончарне коло). З римських провінцій шляхом обміну до пшеворських племен потрапляли бронзовий, скляний та червонолаковий посуд, глиняні амфори, прикраси.

Польські землі жваво торгували з Римською імперією, про що, зокрема, свідчить велика кількість виявлених тут римських монет, які використовувались як засіб обміну. Особливо багато їх датується II ст. Найважливішим торговельним шляхом був *бурштиновий*, який існував ще задовго до нової ери. Траса його змінювалась упродовж століть. Головний напрямок йшов від Аквілеї (міста, заснованого 181 р. до н.е. на березі Адріатичного моря поблизу Істрійського півострова) через австрійські Альпи і долини до центральної частини Чехії, звідти Лабою (Ельбою) на північ, сухоходом до Клодзької котловини (Сілезія), північної частини Великопольщі і Гданської затоки – кінцевої мети шляху; звідси вивозили бурштин, мода на вироби з якого в Римській імперії не вгасала. Цей шлях мав кілька відгалужень, що починалися в центральній Чехії і теж вели до Гданська; одне з них спрямовувало купців через Моравські ворота, друге – через Дукельський перевал, розташований на польсько-словацькому кордоні. Загальний баланс римських впливів на польські землі був значним. Вони прискорювали тут розвиток землеробства, тваринництва, металургійного виробництва, солеваріння, гончарства, торгівлі тощо.

З періоду впливів Римської імперії збереглися перші писемні відомості про народи, які перебували на території Польщі. На початку I ст. н.е. в басейн нижньої течії Вісли зі Скандинавського півострова проникли племена германського походження – *готи і гетиди*. У середині II ст. готи через польські й українські землі попрямували на південний схід й осіли у Північному Причорномор'ї. За ними у середині III ст. у тому ж напрямі

пішли гепіди. Помітний слід на польських землях залишили *лугії*, яких одні дослідники вважають народом германського, інші – кельтського походження. У I-II ст. вони займали південну й, можливо, центральну Польщу, існуючи як союз племен. Побували на польських землях у перші століття н.е. й такі германські племена: *вандали* (між Одрою і Віслою), *ругії* (в районі Балтійського узбережжя), *герули* (останні сюди прибули зі Скандинавії, згодом, пішли на південь за межі Польщі, а на початку VI ст., після того як зазнали в середньому Придунав'ї поразки, через Польщу вертались у Скандинавію).

З кінця IV ст. у південній частині польських земель спостерігається уповільнення господарського розвитку внаслідок навали *гуннів* з території України близько 375 р. У другій чверті V ст. тамтешнє населення опинилося в межах *Гуннської держави*, найвище піднесення якої припадає на правління у ній *Аттіли* (434-453), після смерті якого вона розпалася. Ця сторінка історії польських земель пов'язана з великим переселенням народів, що в IV-VI ст. захопило Східну і Центральну Європу і великою мірою визначило подальший хід її розвитку. Польські землі воно загалом обійшло стороною з півдня, що дало змогу населенню басейнів Вісли і Одри зберегти здобутий рівень економічного і суспільного розвитку. Цей рівень послужив основою для подальшої еволюції цих земель, зокрема, для розкладу первісно-общинних відносин. Вирішальну роль у ньому відіграли слов'яни.

Давні слов'яни

Проблема походження слов'ян досі не вирішена, хоч і привертала до себе увагу не одного покоління вчених й продовжує турбувати донині. Головною перешкодою для її вирішення є відсутність писемних свідчень про слов'ян стосовно багатьох століть їхнього існування, починаючи з появи їх на історичній арені. Про те, якими були пам'ятки матеріальної культури слов'ян упродовж цього періоду, доводиться тільки здогадуватись, оскільки ці пам'ятки не мають жодних етнічних характеристик.

Порівняльно-історичне дослідження слов'янських мов дозволяє реконструювати давню загальнослов'янську мову як реальну лінгвістичну одиницю її носія – праслов'ян. Слов'янські мови належать до порівняно молодих в індоєвропейській мовній системі. Система зародилась і сформувалась у Передній Азії в V-IV тис. до н.е.; значний відлам її носіїв звідси емігрував через Малу Азію на Балканський півострів, а звідти – в інші райони Європи. Поетапно відбувався розклад цієї системи. Для локалізації прабатьківщини слов'ян певний інтерес становлять спостереження В. Ілліча-Світича, який виявив в лексичі південнослов'янських мов елементи "гірського ландшафту". Наявність цих елементів він пояснює тим, що предки південнослов'янських народів задовго до переселення слов'ян на Балканський півострів перетнули Карпати, а це означає, що більш рання слов'янська територія знаходилася десь на північ від Карпат – напевно, на території Польщі.

Поширеними є наукові гіпотези, згідно з якими прабатьківщиною слов'ян є землі десь між Віслою і Верхнім та Середнім Дніпром. Гіпотеза, яка має тривалу традицію, що праслов'яни виникли в епоху бронзи в II тис. до н.е., нині не має багатьох прихильників серед учених.

Авторитетним є твердження, зроблене на основі лінгвістичних даних, що утворення праслов'янської мови (як і прагерманської і, можливо, прабалтської) датується серединою I тис. до н.е. Одна з серйозних гіпотез, що базується на цих даних, полягає в тому, що праслов'яни могли сформуватися на території північної половини Великопольщі у результаті перемішування носіїв лужицької культури і західного відламу носіїв західнобалтської культури. Вагомим аргументом на користь локалізації тут прабать-

ківщини слов'ян є те, що найбільш послідовно праслов'янські фонологічні риси проявляються у великопольських говірках.

З усіх індоєвропейських мов слов'янські найбільш близькі до балтських (литовської, латиської й не існуючих нині пруської та ятвязької). Тому було висловлене припущення про існування в давнину балто-слов'янської мови, в результаті розпаду якої начебто й утворилися самостійні прабалтська і праслов'янська мови. Проте дослідження балто-слов'янських мовних стосунків показало, що подібності між балтськими і слов'янськими мовами мають не первинний, а значно пізніший характер (вони можуть бути пояснені тривалими контактами слов'ян з балтами, спричиненими їхнім історичним сусідством), а отже, нема підстав стверджувати існування балто-слов'янської мовної спільності.

Праслов'янська мова пройшла тривалий шлях свого розвитку. Одна з найбільш аргументованих наукових періодизацій її історії зводиться до таких етапів: (1) середина – кінець I тис. до н.е.; тоді склалися основи загальнослов'янської мовної системи; (2) кінець I тис. до н.е. – IV ст. н.е.; у той час сталися важливі зміни у фонетиці й граматичному ладі мови слов'ян, розвивалася її діалектна диференціація; ці зміни були зумовлені, зокрема, взаємодією слов'ян з іншими етномовними групами, значною мірою в територіальних рамках пшеворської культури; (3) V – VIII ст. – мовна подібність продовжувала існувати, хоча й відбувалося широке розселення слов'ян й проходив поступовий її розпад. Зрештою, відбувся поділ їх у мовному відношенні на три групи, які існують донині, – західну, південну і східну. Кожну з цих груп склали кілька народів.

У I – II ст. н.е. римські автори згадують про народ *венедів* (венетів) на території Польщі. Вчений-природознавець *Гай Пліній Старший* (24-79) розміщує їх у районі Вісли (Вістули) по сусідству з *сарматами* – народом іраномовного походження. Історик-хроніст *Публій Корнелій Тацит* (бл.56-бл.117) говорив про венедів як сусідів сарматів і германців. Зваживши на зазначене Плінієм сусідство двох народів, можна стверджувати, що і в Таціта йдеться про венедів на польських землях. Грецький астроном і географ *Клавдій Птолемей* (89-167; або між 102 і 180 рр.) писав, що венеди живуть уздовж Венедської (тобто Гданської) затоки, по Віслі. У цього ж автора сказано і про Венедські гори, тобто Карпати.

Етнонім “венеди” не був самоназвою слов'ян, етимологічно він іллірійського, кельтського або германського походження. Переконливих підстав для ототожнення венедів Плінія, Таціта і Птолемея зі слов'янами нема, але й заперечувати ймовірність такого ототожнення не можна.

Перша вірогідна писемна згадка про слов'ян датується другою половиною IV ст.: за повідомленням готського історика першої половини і середини VI ст. *Йордана*, заснованим на праці візантійського автора *Флавія Кассіодора* (485-578), яка була завершена не пізніше 533 р., але до нас не дійшла, готський король Германарик підкорив собі венетів (це сталося близько 375 р.), які, пише Йордан, “породили три народи, тобто венетів, антів і склавенів”. Склавени – це у латиномовній формі (латинською мовою писаний твір Йордана, де наведено дане повідомлення) переданий етнонім “славени”, який безперечно означає слов'ян. У такому разі до слов'ян треба звіднести венедів й антів, названих разом зі склавенами. Слід мати на увазі, що венети на час, щодо якого Кассіодор згадує про них, напевно, жили й на території пшеворської культури, яка, на думку вчених, мала значною мірою етнічно слов'янський характер. В іншому місці своєї праці Йордан подає, що у його час “численне плем'я” венетів живе “від витoku Вісли на величезних просторах” і що вони “переважно (...) зуться склавенами й антами”. Склавени, згідно з ним, населяють землі на південь від Вісли і між Дністром на сході та Мурсіанським озером на заході (йдеться про озеро Балатон в Угорщині), а анти – землі

між Дніпром і Дністром. Із творів візантійських авторів VI ст., писаних грецькою мовою, видно, що склавіни (так цією мовою називали склавенів) і анти жили на північ від Дунаю та Чорного моря, причому сучасник Йордана, *Проконій із Кесарії* (між 490 і 507 – після 562[?]), локалізує їх там само, де Йордан, шоправда, анти у нього на заході населяють землі й від Дністра до нижньої течії Дунаю. Ті ж грецькомовні автори не згадують венедів – їх цікавили тільки склавіни й анти, оскільки з ними як північними сусідами Візантійській імперії доводилося неодноразово воювати; тому до народів, що жили на північ від склавінів й антив, згадані автори не проявляли інтересу. Напевно, з тієї ж причини Йордан, що жив у Візантії й за політичним менталітетом був виразником її інтересів, пишучи про сучасних йому слов'ян, венетам, порівняно з антами й склавінами, приділив мало уваги. На основі цього міркування вчені небезпідставно твердять, що венети не розчинились у склавінах і антах, як можна було б судити з даної розповіді Йордана, а займали у першій половині VI ст. (та й пізніше) територію Польщі аж до Балтійського моря.

Свідчення Йордана й візантійських істориків VI ст. більш-менш підтверджуються тогочасними пам'ятками матеріальної культури. Слов'янські археологічні старожитності VI ст. розподіляються на три групи, що визначаються за двома головними ознаками – керамікою та типами помешкань. Найбільша слов'янська група (південний кордон її розселення проходив по Дунаю) представлена Чеськими землями, Словаччиною, Румунією, лісостеповою і поліською зонами українського Правобережжя. Другу групу становлять Польща, землі між Одрою і Лабою і в Полаб'ї. Третю групу виділяють на території степу і частково лісостепу між Дніпром і Прутом та нижньою течією Дунаю.

Усі три групи об'єднує ліпна (ручної роботи) кераміка, яка в кожній з них відзначається своєрідністю, причому кераміку першої з названих груп характеризують як празьку. Першій і третій групам притаманні напівземлянкові, другій – наземні житла.

Співставлення згаданих писемних та археологічних свідчень стосовно VI ст. переконує в тому, що вони територіально взаємонакладаються, а, отже, писемні свідчення про слов'ян вірогідні. Слов'янський характер зазначених археологічних матеріалів підтверджується також їхньою генетичною спорідненістю з матеріальною культурою слов'янських народів, що проживали на більшій частині означеного вище регіону (поляків, чехів, словаків, словенців, полабських і східних слов'ян).

У VI ст. склавіни й анти здійснювали з-над Дунаю грабіжницькі вторгнення на Балканський півострів і частково тут осідали. Протягом першої половини VII ст. величезна кількість склавінів переселилася на землі цього півострова, чим було закладено основу для формування тут слов'янських народів. Анти в цьому колонізаційному процесі змогли взяти лише незначну участь: на самому початку VII ст. антський політичний союз був розгромлений *аварами* (на той час союзниками Візантії, яка воювала з антами), внаслідок чого перестав існувати, а більшість антив відійшла з насиджених місць на північ – в місця, населені склавінами, серед яких вони й розчинились.

Слов'янський світ на всьому його просторі виявляв спільні риси в соціально-економічному й політичному розвитку. Відмінності стосувалися неістотних, другорядних моментів. Найявність цих відмінностей стала помітнішою у зв'язку з великим переселенням народів, в якому, починаючи з другої половини V ст., слов'яни взяли велику участь, зокрема тоді, коли переселялися на Балканський півострів.

Основу господарства у слов'ян з давніх давен становило землеробство. Вони вирощували пшеницю, просо, ячмінь, овес. Майже повністю землеробство мало орний характер. Землю обробляли сохою й дерев'яним плугом із залізним наконечником. Тягловою силою були бики. Врожай збирали серпами і косами. Зерно зберігали у

спеціально для цього виритих ямах, розмелювали його в зернотерках й примітивних ручних млинах. Велику роль відігравало тваринництво. Підсобне значення мали мисливство, бортництво, риболовля. Розвинуте було домашнє ремесло. Виплавляли залізо з болотної руди сиродутним способом в глиняних або кам'яних наземних печах. Із заліза виготовлялися переважно знаряддя праці – сокири, серпи, коси, ножі тощо, а також мечі. Керамічний посуд робили, як зазначено вище, ручним способом, подекуди на гончарному колі. Налагодженими були торгові зв'язки з неслов'янськими країнами.

Жили слов'яни переважно на берегах річок. Їхні поселення були укріплені валами й ровами. Дахи хат мали двосхильну форму, покривалися деревом, соломкою, очеретом. Хати були невеликі: їх площа зазвичай не перевищувала 20-25 кв. м. Опалювали їх печами, складеними з каменю й глини. Біля хат викопували ями, в яких зберігали харчові запаси.

Слов'яни мали двосхідчасту територіально-суспільну структуру. Нижньою її сходинкою було мале плем'я (займало площу у 2-10 тис. кв.км), верхньою – союз племен. Основною рисою племінного ладу був його демократичний характер. Верховним органом племені було *віче* всіх вільних співплемінників, яке обирало свого правителя – *князя* (титул прагерманського або готського походження), контролювало його діяльність, вирішувало різні питання життя племені, зокрема ті, які стосувалися війни і миру, відало общинними землями. Впливові позиції займала племінна знать (старшина), до складу якої входили ті роди, з яких віче обирало князя. Кількість цих родів була невеликою, вони користувалися особливою повагою свого племені. Знать відігравала важливу роль у суспільно-політичному житті племен, зокрема, брала участь у поставленні князя. Певний вплив мали і старійшини. Їх обирало віче, вони могли замість нього вирішувати справи, крім найважливіших. Просте населення племені користувалося політичними правами й особистою свободою, загалом була відсутня залежність однієї особи від другої. Проте існувала тенденція до розшарування вільних, виділення з них залежних осіб. Соціальної нерівності сприяла майнова нерівність.

З найдавніших часів племена мали своє громадське господарство, фінансову систему. Все населення виконувало певні повинності. Племінну територію, звичайно опоясану лісами, відгороджували засіками, будували городища. Під час війн слов'яни брали в полон багатьох полонених, яких перетворювали у рабів. Візантійський імператор *Маврикій* (582-602) наприкінці VI ст. писав про слов'ян: “Тих, хто перебуває у них в полоні, вони не тримають у рабстві, як інші [неслов'янські] племена протягом необмеженого часу, але, встановлюючи [строк рабства] на певний час, пропонують їм вибір: повернутися за певний викуп додому або залишитися там, [де вони знаходяться] на становищі вільних і друзів”. Рабство у слов'ян загалом було патріархальне – працю рабів в основному використовували в домашньому господарстві.

Віче розпоряджалося племіною казною, куди передавалися частина воєнної здобичі, надходження від зібраного торгового мита, судові штрафи, данина, одержана з підлеглих племен. Поруч з племінною діяла й князівська казна, до якої надходили вироби з власного господарства князя, добровільні дари населення (“поклони”), а також частина воєнної здобичі, данини від підлеглих племен, торгових мит, судових штрафів.

Основною формою військової організації у слов'ян було загальне ополчення чоловічого населення, що надавало тогочасному суспільно-політичному устрою характер *військової демократії*. Ополчення тривалий час було функціонально ефективним. Однак населення поголовно брало участь тільки в захисних, оборонних воєнних діях. Напади на інші племена здійснювалися невеликими групами воїнів, тільки винятково у таких випадках кількість воїнів перевищувала кілька тисяч – то були “професійні” воїни. У племінну епоху не створювалися дружини в класичному значенні загонів, які б постійно

перебували в розпорядженні своїх воєначальників й на повному їх утриманні. Дружини звичайно набирались для одного набігу. Можливо, вже у праслов'янські часи з'явилися відмінності у функціях племінних вождів. Термінологічна відмінність давньо-слов'янських “князь” і “воєвода” свідчить про те, що на чолі війська міг стояти спеціально обраний воїн, тоді як прерогативи внутрішньоплемінної влади залишались у князя.

Діяли дві сфери судової влади – нижча і вища. Про першу з них немає тогочасних повідомлень, про неї можна судити на підставі наявних ще в XVII-XVIII ст. в Білорусі та Україні т.зв. “копних” судів. Вище судочинство існувало у формі племінних судів.

“Вони вважають, – писав Прокопій із Кесарії про язичництво слов'ян, – що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків та здійснюють інші священні обряди (...) Вони вклоняються рікам та мавкам, іншим божествам, приносять їм жертви та з допомогою цих жертв здійснюють й ворожіння”. На думку вчених, в останні століття первіснообщинного ладу (до VIII ст.) основними богами слов'янського пантеону були Сварог та Стрибог – небесні боги, Даждьбог, Перун – боги піднебесного простору, Род, Велес, Мокош – підземні боги; з часом слов'яни стали молитися головним чином Перунові, зберігаючи віру й в інших богів. Вони обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, населяючи їх численними богами – духами. Духом лісу був лісовик, води – водяний, поля – полуниця. Споконвічними слов'янськими образами були берегині, водяниці, упирі. Місцями ритуальних дій слов'ян були общинні святилища невеликих розмірів. Вони розміщувалися у центрі або на краю селища й були типовими для I тис. – до прийняття слов'янами християнства, а подекуди навіть після цього.

Поступово первіснообщинні відносини у слов'ян переживали розклад. Посилювалася соціальна диференціація. Зростала роль общинноплемінної аристократії, в руки якої співплемінники передавали функції регулярної військово-політичної діяльності. Первісна община, заснована на кровно-родинних зв'язках, остаточно поступилася місцем сусідській общині, характерною рисою якої був земельний дуалізм – частина землі у ній перебувала в користуванні окремих сімей, решта (пасовища, луки тощо) – в общинному, спільному користуванні сімей поселення. Суспільно-політичний лад у формі військової демократії зрештою трансформувався в державні утворення.

Розділ 2. ДАВНЬОПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА

Виникнення держави

Протягом тривалої еволюції племен, які населяли терени теперішньої Польщі, відбувалося їх об'єднання в союзи племен. Назви окремих племен забувалися й, зрештою, стали існувати тільки назви племінних союзів.

Найдавніші відомості про найменування племінних об'єднань на вказаних теренах подає анонімне джерело, умовно зване "Баварським географом". Його було складено, на думку вчених, в Баварії (звідси й означник в його титулі) десь перед або після 843 р., коли за т.зв. Верденським едиктом стався поділ Франкської імперії. З перелічених цим документом племінних союзів, що жили на північ від Дунаю, території Польщі стосуються такі: *велюнчани* (в оригіналі *Volunzane*; мешкали в районі гирла Одри), *пирічани* (*Prissani*; біля нижньої Одри), *гоплани* (*Glopeani*; над озером Гопло в Куявії), *слензяни* (*Sleenzane*; в нижній Сілезії), *дзядошани* (*Dadosesani*; на північному заході Сілезії), *ополяни* (*Opolini*; в центральній Сілезії), *голєнчиці* (*Golenzizi*; у верхній Сілезії), *вісляни* (*Vuislane*; над верхньою Віслою), *лендзяни* (*Lendizi*; над Віслою, на північний схід від віслян).

Перелік "Баварським географом" племінних об'єднань щодо Польщі є неповний: у ньому відсутні відомості по Великопольщі, Мазовії, Любуській землі, більшій частині Помор'я, території пруссів, ятвягів, русичів. Та й немає упевненості, що до "Баварського географа" потрапили назви всіх племінних союзів Сілезії, Малопольщі, Куявії.

З наведених "Баварським географом" найменувань сім останніх засвідчують існування етнічно польських союзів. Велюнчани, яких дослідники звать і *волінянами* (від гроду Волін в місці їхнього перебування), і пирічани належали до поморської групи племен, мовно близької до полабських слов'ян, які займали простір між Одрою і Нисою Лужицькою, з одного боку, і Полаб'ям – з другого. Нашадками помор'ян, до речі, є етнографічна група *кашубів*, які населяють східні райони Помор'я; вони діляться на кілька частин, з яких найбільшою чисельно є словінці. *Пруссами* були балтські племена, що з давніх давен оселилися між нижніми течіями Вісли та Німану. Найраніше етнонім "пруси" (*Pruzzi*) зустрічається в джерелах IX ст. *Ятвяги* жили між середньою течією Німану і верхів'ям Нареву. Перша відома згадка їхнього етноніма міститься в русько-візантійському договорі 944 р. Пруси і ятвяги були етнічно близькі до литовців. На час утворення Польської держави (і кілька століть після цього – до зникнення їх як політичних етносів) вони перебували в суспільному розвитку на стадії військової демократії.

Східні землі теперішньої Польщі займали західні відлами руських племінних союзів, головним чином *дулібів* (пізніше їх звали бужанами, волинянами) і на південь від них розташованих *хорватів*. У IX ст. і згодом кордон між руськими землями і землями польських племен проходив з півночі на південь так: від міжріччя Нареву та її правої притоки Бобрі (Бєбжи) по західній межі пізніших Дорогочинської і Берестейської земель та території Червєнських гродів, між нижнім Сяном і Віслою, карпатськими пушами, що займали широку смугу від Віслоки (правої притоки Вісли) до Дунайця (теж правої притоки Вісли).

З поданих "Баварським географом" етнічно польських племінних союзів привертають увагу лєндзяни і вісляни. Лєндзян згадує як *Lendzaninoi* і візантійський імператор *Константин VII Багрянородний* (913-959) у своїй праці "Про управління імперією", напевно на основі давніших відомостей, бо, скоріше всього, на середину X ст., коли ця праця була написана, лєндзян як племінного об'єднання вже не було.

Термін “лендзяни” походить від слова *lqd*, що означає оброблювану землю. Від лендзян пішли такі етноніми на означення поляків: руський *лях*, литовський *Lenkas*, мадярський *Lengyel*. Вони підкреслюють сусідство лендзян з руськими землями (воно проходило головним чином по межі терену Червенських гродів) і порівняно невелику віддаленість лендзян від ятвягів, які, будучи сусідами литовців, передали їм своє найменування лендзян, і від Словаччини, за володіння якою мадяри вели боротьбу від початку X ст., а отже, тоді (а можливо, й раніше) з ними стикалися. Не виключено, що, ймовірно, мадяри про лендзян знали й за посередництвом словаків.

Про вісян згадка є ще у двох джерелах. Хронологічно, мабуть, перше з них “Житіє святого Мефодія” – писане невдовзі після смерті *Мефодія* (885) – слов'янського просвітителя, що разом зі своїм братом *Кирилом* проповідував і поширював християнство у Моравській державі, яка існувала в IX – на початку X ст. Вісяни у житті згадані, правда, не прямо, а опосередковано у такому його фрагменті: „Мав також він [Мефодій] пророчий дар (...) Дуже сильний язичеський князь, що сидів на Віслі, паплюжив християн і чинив їм шкоду. І, пославши до нього, [Мефодій] сказав: “Сину, добре б тобі хреститися своєю волею на своїй землі, щоб не був ти хрещений силоміць в полоні на чужій землі, [коли так буде], згадаєш про мене”. Як і сталося”. На думку дослідників, сказане в цитованому фрагменті означає, що вісянський князь нападав на володіння Моравської держави, за що був розбитий моравським князем Святополком (870-894) і, потрапивши в полон, змушений був, як і пророчив Мефодій, прийняти хрещення. Ця подія може бути датована 70-ми роками IX ст., і в такому випадку не виключено, що вісянського князя хрестив Мефодій.

Друге із зазначених джерел – твір “Германія” англійського короля *Альфреда Великого* (871-899) – містить згадку про сучасну цьому правителю “Вісянську землю” (*Wisle lond*).

Польські історики на підставі цих двох джерельних свідчень припускають, що у Малопольщі, по верхній і частково середній течії Вісли, якийсь час була держава з центром на місці Кракова. Судячи з життя Мефодія, нею правив сильний місцевий князь. Після підкорення цієї держави князем Святополком її територія входила, мабуть, як автономна, до складу Моравської держави, принаймні до смерті Святополка, після якої ця держава почала розпадатися. Вісянська держава більше не відродилася. Через якийсь час після загибелі Моравської держави її землі опинилися в складі Чеської держави і перебували в ній до приєднання їх до Польщі наприкінці X ст.

Виникнення на польських землях держави, яка, пройшовши через усі історичні випробовування, існує понині, пов'язане з племінним союзом *полян*, який розташовувався у північній частині Великопольщі над Вартою. Тутешне населення називалося полянами, як вважають, від полів, що їх воно займало між лісами. Цей етнонім уперше, як *Poloni*, з'являється в найраніших *жмтіях св. Войцеха* – християнського патрона Польської держави. На початку XI ст. зустрічаємо його у формі *Poleni* в хроніці мерзебурзького єпископа *Тиммара*. Від полян новостворена держава тривалий час йменувалася Полянською, в з XI ст. – Польською. Назва країни *Polska* виникла через субстантивізацію прикметника у назві *Polska ziemia*, яку також застосовували до даної держави. Українське *Польща* є граматичним відповідником назви *Polska* (як наслідок чергування *s* і *k* в *ш* і *ч*). У середньовічних (з XI ст.) і пізніших латиномовних джерелах Польща виступає як *Polonia*, що дало такі європейські національні найменування цієї країни, як німець. *Polen*, англ. *Poland*, франц. *Pologne* та ін. Від полян пішов й етнонім поляки. З огляду на те, що місто Гнезно було першою столицею Польщі (до кінця 1030-х років), остання стосовно періоду до цього часу фігурує в джерелах як Гнезненська. А ще в літературі її називають для того часу Великопольською.

Першим достовірно відомим правителем цієї держави був князь *Мешко I*, згаданий найраніше під 960 р. його сучасником німецьким хроністом *Відукіндом із Корве*. На той час Мешко I володів Великопольщею, Мазовією, Куявією, Любуською землею, Східним Помор'ям – територією загальною площею близько 120 тис. кв. км. Щоб набрати Польській державі такого простору, потрібний був тривалий період, тож упевнено можна стверджувати, що вона існувала задовго до 960 р.

Найстарша польська хроніка, автором якої є невідома особа, котру умовно йменують *Галлом Анонімом* (її написано на початку XII ст.), містить дуже стислий, легендарний переказ про попередників Мешка на князівському гнєзненському престолі. Ними були його батько *Ссмоцисл*, дід *Лешек* (*Lestek*), прадід *Сємовіт*. Сємовіт, син колісника *Пяста*, начебто став князем після того, як скинув з гнєзненського престолу князя *Попеля*. На думку багатьох дослідників, перелік хроністом попередників Мешка можна вважати правдивим, як, можливо, правдивою є також його розповідь про заволодіння престолу Сємовітом: народна пам'ять, з якої черпав зазначені відомості Галл Анонім, здатна (за відсутності писемності або незначної її поширеності, а саме так було на час написання його хроніки) зберігати великий обсяг інформації відтоді, коли охоплені нею події відбулися, протягом кількох століть, хоч і в деформованому вигляді.

Якщо припустити, що кожна з трьох поданих осіб правила 25 років і що Мешко I посів престол незадовго до 960 р. (він правив до 992 р.), то ймовірно, Сємовіт став князем у середині другої половини IX ст. Правління Попеля теж могло тривати чверть століття, отже, воно розпочалося у середині IX ст. Але, напевно, і до нього в Гнєзно правили князі. На основі цього припущення не буде помилкою стверджувати, що Полянська держава утворилася не пізніше першої половини IX ст. Її ізолюваність в IX – першій половині X ст. від міжнародних конфліктів призвела до того, що в зарубіжних джерелах (про тогочасні полянські джерела не могло бути й мови) відомості про неї появились щойно в середині X ст. Доречно зазначити, що династію полянських правителів, започатковану Сємовітом (вона в Польщі правила до 1370 р.), йменували *Пястівською*, а її представників – *Пястами* й *Пястовичами*.

Утворення Полянської держави в IX ст. було закономірним явищем не тільки внаслідок тих суспільних процесів, що відбувалися на польських землях. Воно вписується в контекст виникнення слов'янських держав у тому ж столітті: Руської, Моравської, Сербської, Хорватської і значною мірою Болгарської, оскільки саме тоді завершилося перетворення останньої з тюркської на слов'янську.

Прийняття християнства

Перша згадка у Відукінда із Корве про державу Мешка I розповідає про зіткнення його з *лутичами* (велетами), які мовно належали до полабських слов'ян і населяли землі на захід від нижньої Одри. Підкорення Західного Помор'я, тобто території на схід від нижньої Одри, де стикалися інтереси Мешка I й Лютицького союзу, було у 960-х роках головним завданням зовнішньої політики полянського князя. Перше зіткнення в цьому районі було для Мешка I невдалим. Він опинився перед необхідністю шукати союзників для завоювання Західного Помор'я. Найважливішим з них могла бути утворена 962 р. на базі Саксонського королівства *Німецька імперія*, яка вела боротьбу за підкорення полабських слов'ян (до 1034 р. ця держава звалася Римською імперією; з другої половини XII ст. – Священною імперією, з середини XIII ст. – Священною Римською імперією, з кінця XV ст. – Священною Римською імперією німецької нації). Зближення з імперією полегшувалося тим, що остання в цій боротьбі була зацікавлена в союзі з Польською державою. Ймовірно, 963 р. між Мешком I та імператором *Оттоном I* (962-

973) був укладений союзний договір, однією з умов якого було визнання за Мешком I земель на схід від нижньої Одри на засаді сплати з них данини імперії. У цей же час Відукінд назвав Мешка I “приятелем імператора”.

Паралельно з цим відбувалося польсько-чеське зближення. Кордон обох держав проходив порівняно недалеко від Гнезна, оскільки Чехія на середину X ст. володіла, чи не від початку цього століття, Малопольщею і Сілезією (а також більшістю історично руських земель сучасної Польщі). Ця обставина сприяла посиленню польсько-чеських контактів.

Зближення з християнськими імперією і Чехією впливало на Мешка I та його ближче оточення, виробляло у них усвідомлення того, що християнізація країни зміцнить її міжнародні позиції, сприятиме внутрішньому зміцненню держави, подоланню залишків колишнього поділу її території на племенні об'єднання. Певне значення для такого усвідомлення могло мати й те, що християнство з Чеської держави проникало в Мало-польщу й Сілезію. Доказом християнізаторської місії в цьому районі у X ст. служать залишки тогочасних храмів на терені краківського гроду та його округи. Близькі аналогії між цими будівлями і чеською церковною архітектурою X ст., посвята краківського храму св. Вацлавові – патрону Чехії – дають підстави зв'язувати їх з діяльністю місіонерів з Чехії.

У 965 р. Мешко I оженився з дочкою чеського князя *Болеслава I (935-967) Добравою*. Відповідно до шлюбної угоди, він (і, напевно, його оточення) у 966 р. прийняв християнство за латинським обрядом. Отже, це сталося за чеським посередництвом. Хрещення було проведено за участю німецького духовенства, що представляло єпископство з центром у місті Регенсбурзі в Баварії, яке підлягало Майнцькому архієпископству. Це духовенство могло прибути з Чеської держави, яка до 973 р. не мала свого єпископа й у церковному відношенні була підпорядкована Регенсбурзькому єпископству. Церемонія хрещення відбулася або в державі Мешка I, або в Регенсбурзі.

Прийняття християнства вводило поляків до групи християнських народів, польського князя – до складу правителів-християн, надавало полякам формально рівноправного статусу в римському світі. Лише в рамках тогочасної європейської спільноти можна було проводити успішну зовнішню політику. Зазначена подія означала повний розрив з місцевими культами племінного походження, які могли підтримувати сепаратизм, піднесення авторитету князя в країні, посилення його владних функцій, відкриття шляху для проникнення в Польщу здобутків християнської культури, а за її посередництвом – культури античної, арабської тощо.

Після прийняття християнства Мешкові I вдалося домогтися визнання за своєю державою статусу місійної території, підвладної римському папі. Духовенство, що прибуло сюди у 968 р. на чолі з призначеним папою єпископом *Йорданом* (італійцем або вихідцем з Лотарингії; його резиденцією стало місто Познань), мало завдання поширювати християнство: охрещувати населення, споруджувати храми, створювати умови для впровадження постійної церковно-територіальної організації. То був значний успіх Мешка I, оскільки в Німеччині з середини 950-х років робилися спроби домогтися від папи дозволу на утворення Магдебурзького архієпископства, яке б здійснювало церковну експансію на Схід, зокрема на польські землі. Того ж 968 р. це архієпископство було створене, але підвладність Польської держави Риму не дала йому змоги розгорнути в ній свою діяльність.

Зовнішня політика за правління Мєшка I і Болєслава I

Зовнішньополітичні умови для існування Польської держави після прийняття християнства були назагал сприятливі. Щоправда, стосунки з головним візаві на міжнародній арені – імперією – вони не були безхмарними. У 972 р. дійшло до зіткнення Польщі з *Одоном* – маркграфом (управителем, феодалним князем) Східної марки – провінції (в складі імперії), яка виникла 965 р. на землях серболужичан, у Лужицях, захоплених німецькими феодалами остаточно за два роки до цього. Одон був розбитий, але Мєшкови I довелося вислухати від Оттона I докори і заплатити за подальшу приязнь з ним віддачею до імператорського двору заручником свого сина Болєслава. Поліпшення польсько-німецьких відносин у зв'язку з цим дало підставу хроністу Відукіндові того ж 972 р назвати Мєшка “вірним імператорові”. На цей же рік припадає завершення приєднання до Польщі Західного Помор'я.

Коли після смерті Оттона I (973) в імперії розгорнулася боротьба за престол, Мєшко I разом з чеським князем Болєславом II (967-999) підтримав у ній не Оттона – сина покійного імператора, а баварського князя *Генріха Інтригана*. Це можна пояснити усвідомленням, що за нерівності сил імперії та Польщі на некористь останньої відносини між ними були неминуче хиткими, й тому не слід було відмовлятися від можливостей послабити німецьку державу. У такому разі підтримку Мєшком I Генріха потрібно розцінювати як крок у цьому напрямі. Належить брати до уваги й те, що для його держави становило певну загрозу наближення імперії до польського кордону з огляду на підкорення німцями Лужиць.

Імператор Оттон II (973-983) довго не міг забути небажаної для нього участі Мєшка I в німецьких подіях 973 р. У 979 р. він здійснив похід у Польщу, який виявився невдалим. Незважаючи на це, за мирною угодою між імперією та Польщею, укладеною 980 р., збереглася трибутарна (данницька) залежність останньої від першої, а гарантією добрих польсько-німецьких відносин мав стати шлюб Мєшка I з *Одою* – дочкою маркграфа Північної марки Дітріха (Добрава померла 977 р.). Ця марка існувала у 965-983 рр. над р. Гаволою (правою притокою Лаби) на частині завойованих німцями слов'янських земель.

Після смерті Оттона II (983) Мєшко I спільно з тим же чеським князем Болєславом II та ободритським князем *Мстивосм* (ободрити або бодричі – велике племінне об'єднання в складі полабських слов'ян, яке займало землі між нижнім Полаб'ям та Лютицьким союзом) знову підтримав у боротьбі за імператорський престол Генріха Інтригана. Проте після того, як того ж року престол посів син Оттона II – Оттон III (від 983 р. він був королем, а імператором – від 996 до 1002 р., коли помер; до 1508 р. німецькі правителі – до одержання ними від папи в Римі імператорської корони – вважалися королями), то Мєшко I, щоб уникнути збройного конфлікту, перейшов на його бік. У 985 і 986 рр. він як Оттонів союзник взяв участь у німецьких походах проти лютичів. Тоді ж Мєшко I визнав над собою верховну владу імперії і знову став її данником.

У 988-990 рр. Мєшко I вів війну із згаданим вище Болєславом II, у ході якої включив до складу Польської держави Малопольщу і Сілезію, завершивши таким чином **збирання в єдину державу земель**, населених польським етносом. Загальна площа держави з урахуванням Помор'я тепер становила близько 250 тис. кв.км, що у понад два рази перевищувало площу тієї ж держави на 960 р., під яким вперше згадано Мєшка I як її правителя.

У 991 р. Мєшко I виділив Малопольщу в управління синові *Болєслави*, а решту держави віддав від свого та від імені своєї дружини Оди й їхніх дітей Мєшка I Ламберта

під опіку, протекцію римської курії. Цей акт був зафіксований у складеному князівською канцелярією документі, умовно названому *Dagome iudex* (Дагоме суддя); він зберігся лише у стислому вигляді. Під ім'ям *Dagome* тут, імовірно, виступає Мешко I: *Dago*, *Dagobert* чи якесь інше ім'я, де присутнє *Dago*, вважається дослідниками християнським іменем цього князя.

У 981 р. київський князь *Володимир Святославович* (бл.980-1015) приєднав до своєї держави південно-східну частину території теперішньої Польщі в складі західної частини *Червенських гродів* та пізнішої *Перемишльської землі* (з останньої згодом виділилася Сяноцька земля). Ці терени, які охоплювали окраїнні східнослов'янські землі дулібів і хорватів, до 981 р. входили в ареал впливу Чеської держави. Визначаючи певну залежність від неї, тутешні князівства водночас вступали у політичні взаємини з вісянами і лендзянами ("ляхами"), які були більшою мірою підпорядковані чехам і могли використовуватись як зброя для експансії Чеської держави на схід. Цілком можливо, що місцеві князі брали на себе політичні зобов'язання водночас і щодо Києва, і чехів, і вісян та лендзян. Така політика забезпечувала "князівствам" фактичну незалежність від обох великих політичних центрів – Праги і Києва. Очевидно, в гродах – центрах місцевої плеємінної верхівки – не було постійних іноземних залог. Тому 981 р., коли Володимир Святославович наблизився до Червенських гродів і Надсяння, він встановив тут свою владу без істотного опору з будь-чийого боку.

Гнєзненський з'їзд. Всупереч сподіванням Мешка I польський престол після нього дістався його першонародженому синові від Добрави – *Болеслави*, згодом прозваному *Хоробрим*. Одним із перших його кроків було вигнання з країни Оди та її синів. Болеслав I пішов по шляху подальшого налагодження добрих стосунків з імперією, які зміцніли в останні роки правління Мешка I. Зокрема, у 995 р. він узяв участь у поході Оттона III на ободритів. Увінчанням такого характеру відносин обох держав було триденне побачення (з'їзд) імператора і князя в березні 1000 р. в Гнєзні, куди Оттон III прибув сюди під виглядом паломника, щоб поклонитися останкам св. Войцеха.

Войцех (по-чеськи *Войтех*; римо-католицька традиція передавала і передає це ім'я як *Адальберт*) походив з династії Славниковичів (започаткованої Славником), яка правила в другій половині X ст. в Злічанському князівстві (назва походить від колишнього плеємінного об'єднання злічан) – державі у східній частині Чехії як історичної області між західною частиною Чеського (Празького) князівства і східною, якою була Моравія, та була ліквідована у 995 р. чеським князем Болеславом II. При цьому князь винищив рід Славниковичів, вдалося врятуватися лише *Войцехові* та його брату *Радзімові* (чеською мовою – *Радімові*, латинською мовою – *Гаудентію*), оскільки вони у той час перебували поза межами Злічанського і Празького князівств. *Войцех* потрапив до Рима після дворового (від 982 р.) зайняття ним посади празького єпископа, яку покинув на знак своєї незгоди з церковною політикою чеського князя. У Римі *Войцех* зблизився з Оттоном III, а 996 р. звідти прибув до Польщі на запрошення Болеслава I Хороброго. Останній підтримав його намір охрестити язичників пруссів. На самому початку цієї місії, в якій брав участь і *Радзім*, у 997 р. він загинув на прусській землі. Болеслав I викупив у пруссів його тіло на вагу золота й урочисто поховав у гнєзненському соборі. Через два роки по цьому *Войцех* за наполяганням Болеслава I й польської церкви був канонізований, і Польща таким чином отримала свого першого християнського мученика. Згодом він став вважатися патроном (захисником) польської римо-католицької церкви й польського народу. Того ж року папа, враховуючи наявність культу св. *Войцеха*, який набирав державного значення, дозволив створити у Польщі **архієпископство з центром у Гнєзні**, яке мало замінити місійне єпископство. Це означало перетворення країни в окрему церковну провінцію – митрополію, наділену широкою автономією.

Митрополія, як і її попередниця – місійна єпископія – повинна була підпорядковуватися Апостольській Столиці.

Головна мета візиту імператора до Польщі полягала в тому, щоб нав'язати тісніші контакти з Болеславом I Хоробрим й включити його державу як рівноправного члена до складу імперії. Мета виходила з намагання Оттона III здійснити утопійний план відновлення “світової імперії” з центром у Римі. Побачення у Гнезні було Болеславом I старанно підготовлене. Князь зробив усе можливе, щоб належно представити Польську державу перед найвищим світським авторитетом в римохристиянському світі, яким був імператор. За словами Галла Аноніма, Болеслав I прийняв Оттона III “з такою шанобою й пишнотою, з якими належало прийняти короля – римського імператора – такого великого гостя”. “Побачивши його [Болеслава] славу й потугу, – пише далі той же хроніст, – римський імператор вигукнув захоплено: “Клянусь короною моєї імперії, все, що я бачу, перевищує те, що я чув”. За порадою своїх достойників у присутності всіх він додав: “Не належить називати такого великого мужа князем або графом, як одного із сановників, але потрібно возвести його на королівський трон і зі славою увінчати короною”. І, знявши зі своєї голови імператорську корону, він поклав її на знак дружби на голову Болеслава (...) І з цього дня вони настільки прониклися один до одного повагою, що імператор проголосив його своїм братом і співправителем імперії, назвав його другом і союзником римського народу”.

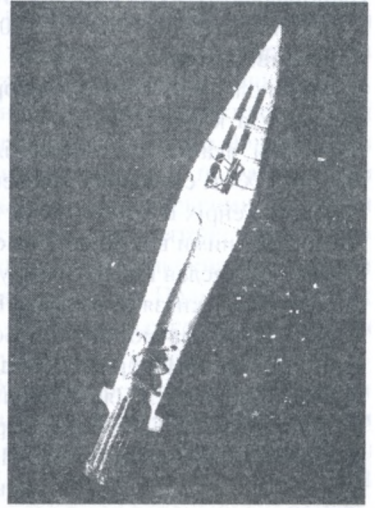

Рис.2. Спис св. Маврикія, який імператор Оттон III вручив Болеславу Хороброму на Гнезненському з'їзді.

У ході гнезненської зустрічі Оттон III звільнив Болеслава I від данницьких стосовно імперії зобов'язань. Він підтвердив рішення папського престолу щодо утворення гнезненського архієпископства. Тоді ж відбулася інтронізація Радзіма-Гаудентія на це архієпископство. Імператор, крім того, надав князю та його наступникам на польському троні *право інвеститури*, тобто право призначати церковних достойників – архієпископа та єпископів (призначення на ці посади осіб мав затверджувати папа). Було дозволено створити чотири єпископства з центрами у Познані, Вроцлаві, Кракові і західно-поморському Колобжезі. Виявляючи особливу увагу до Болеслава I, імператор подарував йому цвях з хреста, на якому начебто був розіп'ятий Христос, копію т.зв. списа св. Маврикія. Зі свого боку, князь подарував Оттонові III плече св. Войцеха. Імператор, сповнений якнайкращих вражень, повернувся додому у супроводі 300 польських рицарів.

Гнезненський з'їзд був актом величезного політичного й церковного значення. Він зміцнив міжнародні позиції Польської держави. Оттон III визнав її суверенність стосовно Римської імперії, дав згоду на отримання Болеславом I королівського титулу, який мав піднести престиж держави та її правителя в європейському римохристиянському світі.

Намагання Болеслава I стати королем закінчилися невдачею: папа начебто не дав згоду на надання йому королівської корони. За пізнішою традицією – папа згоду дав, але виготовлену для Болеслава в Римі корону в силу певних політичних обставин він 1001 р. віддав угорському князеві Іштванові (Стефанові) I, який був королем до 1038 р. Ця

корона разом з пізнішим додатком до неї візантійського походження, експонується в Національному музеї в Будапешті.

Після смерті Оттона III (1002) починається другий етап у зовнішній політиці **Болеслава Хороброго**, який характеризується завоюванням територій за межами етнічно польських земель. Використовуючи безкоролів'я в імперії й суперництво в ній у боротьбі за корону, Болеслав I 1002 р. зайняв Лужиці і Мільсько – землю біля правої течії Лаби, яка була населена мільцями (мільчанами), одним із серболужицьких племен і від кінця X ст. становила Мейсенську марку в складі імперії. Щойно обраний німецьким королем Генріх II (1002-1024) визнав ці землі у Мерзебурзі леннозалежними від імперії володіннями Болеслава I.

Далі Болеслав I втрутився у справи Чехії. Заколот проти тамтешнього князя Болеслава III (999-1003), знаного своєю жорстокістю, дав можливість Болеславу I Хороброму поставити на чеський престол відданого собі *Владивоя*, який, імовірно, походив з Пястів. Коли ж Владивой нав'язав контакти з Генріхом II, Болеслав I Хоробрий допоміг Болеславу III повернутися на чеський трон. Прагнучи позбутися жорстокого правителя, чехи запросили польського князя керувати їхньою державою. Він осліпив Болеслава III і впродовж 18 місяців (1003-1004) був чеським князем. При підтримці Генріха II його вигнав з Чехії брат Болеслава III – Ярополк. Покинувши Чеську державу, Болеслав I Хоробрий приєднав до Польщі Моравію, а також Словаччину.

Втручання польського князя в справи Чехії, відмова присягнути з неї на вірність Генріхові II як з лена, особливо коли він нею правив, стали причиною вибуху **польсько-німецької війни**. Війна точилася насамперед на терені Лужиць і Мільська; потім німці здійснили невдалий похід у Великопольщу. Укладений 1005 р. в Познані мир, умови якого невідомі, був для імперії не зовсім вигідний, бо тогочасний німецький хроніст Тітмар відгукнувся про нього як про "поганий". У ході цієї війни від Польщі відпало Західне Помор'я – зусиллями волінян, які виступали проти неї в союзі з німцями.

Новий збройний польсько-німецький конфлікт розпочався в 1007 р., мабуть, через прагнення Болеслава I Хороброго знову заволодіти Лужицями і Мільском, які він за невідомих обставин перед тим втратив. Поляки захопили ці землі, дійшли навіть до Магдебурга. Німецький похід у відповідь зачепив, зокрема, північну Сілезію, але успіху Генріхові II не приніс. За миром, укладеним у Мерзебурзі 1013 р., Болеслав I Хоробрий напевно зумів зберегти за собою Лужиці і Мільсько як леннозалежні від імперії володіння. Мир було вирішено скріпити шлюбом Болеславого сина Мешка з Ріхезою – дочкою надрейнського управителя Еренфріда, племінницею Оттона III.

Того ж року Генріх II надав Болеславу I збройну допомогу в його поході на Русь, а Болеслав I, як було між ними домовлено, повинен був підтримати короля 300 польськими рицарями в його поході в Італію з метою отримати імператорську корону. Взятого

Рис.3. Реверси срібних денарів Болеслава I Хороброго. Нижня монета є унікальною з написом "Gnezdun Civitas".

на себе зобов'язання Болеслав I не виконав, що й стало поштовхом до нового польсько-німецького конфлікту. 1014 р. Генріх II став імператором, а 1015 р. рушив на Польщу. Цей похід німцям не вдался, як і наступний похід 1017 р. За миром, укладеним в серболужицькому місті Будішині, Лужиці й Мільсько залишилися за Польщею, цього разу не як німецький лен. Польща зберегла за собою також Моравію та Словаччину.

Здійснений 1013 р. Болеславом I Хоробрим похід на Русь, був спричинений його намаганням захистити інтереси свого зятя князя Святополка, ув'язненого його батьком Володимиром Святославичем. Незважаючи на німецьку допомогу, похід виявився невдалим. У 1018 р., підтриманий німецькими, угорськими і печенізькими загонами, польський князь знову пішов на Київ, щоб допомогти тому ж Святополкові, звідти вигнаному. Цього разу йому вдалося посадити зятя на київський великокняжий престол. Повертаючися додому того самого року, Болеслав I приєднав до Польщі Червенські гроди. Можливо така сама доля спіткала територію Перемишльської землі, але не виключено, що того ж року вона опинилася під владою угорського короля Іштвана I.

Події останніх семи років правління Болеслава I Хороброго, крім однієї, залишаються невідомими. На пасху 18 квітня 1025 р. він самочинно проголосив себе королем, увінчавши свою голову у Гнєзні короною вітчизняного виготовлення. Такий крок не міг не викликати негативної реакції з боку римської курії та імперії. Проте Болеславу I, мабуть, не судилося дочекатися цієї реакції: через місяць-два після коронації він помер.

Політична криза у 1030-х роках

Напевно в останні роки правління Болеслава I Хороброго проявились ознаки політичного занепаду Польської держави. За тодішню її величчю крилися зростаючі соціальні й політичні конфлікти в країні, які особливо посилювалися при безпосередніх наступниках Болеслава I на престолі.

Після смерті Болеслава I посилювалась опозиція центральній владі з боку *можних* – великих землевласників, які, не бажаючи нести тягаря покладених на них обов'язків, намагалися все більше впливати на справи держави. Вони використали в своїх цілях боротьбу за владу, що спалахнула між членами Болеславової родини. Згідно з волею Болеслава I, польським правителем після його смерті став Мешко II (1025-1034), син німкені Емнільди. Як і батько, він коронувався його королівською короною (разом з дружиною Ріхезою), що викликало велике обурення в імперії. Цим обуренням Мешко II знехтував. Старший від нього зведений брат Безприм висунув претензії на престол, заручившись підтримкою Оттона – молодшого рідного брата Мешка II. Викриття Мешком II їхньої змови призвело до того, що обидва втекли або були вигнані з країни; Безприм знайшов притулок на Русі, Оттон – у Німеччині.

На той час країна опинилася у ворожому оточенні: на заході їй протистояла імперія, яка, прагнучи захопити Лужиці і Мільсько, не могла змиритися зі статусом Польщі як королівства; на півдні Чехія ставила за мету повернути собі Моравію, а Угорщина претендувала утвердитися в Словаччині; на сході Русь мала намір відновити своє панування на терені Червенських гродів. Ціною поступок Мешко II намагався послабити це оточення. Вибір упав насамперед на Угорщину. У 1027 р. він визнав приєднання нею Словаччини, яке відбулося незадовго до цього. Водночас польський король вдався до енергійних кроків з метою консолідації держави. Зокрема, він змушений був приділити велику увагу ситуації, що склалася у Західному Помор'ї. Відмова тутешньої князівської династії визнавати верховну владу Польщі в регіоні й сплачувати їй данину призвела до збройного конфлікту, в результаті якого поморський князь був вигнаний з країни і знайшов притулок в імперії. Прагнучи закріпити свої позиції в Західному Помор'ї,

Мешко II сприяв поширенню тут християнства. З цією метою замість занепаłego Колобжезького єпископства було створено єпископство з центром у куявському місті Крушвіца.

Використовуючи скрутне становище імператора Конрада II (1024-1039), в якому той опинився у ході боротьби з внутрішньою опозицією, і демонструючи свою незалежність від імперії, Мешко II у 1028 р. напав на саксонські землі й спустошив їх. Німецький похід під Будішин, що відбувся наступного року, виявився невдалим.

У 1031 р. зовнішньополітичне становище Польщі різко погіршилося. Проти неї походом із заходу рушили імперія, а зі сходу її союзники – руські князі *Ярослав Мудрий* (1019-1054) і Мстислав, при яких був Безприм, котрий сподівався з їхньою допомогою посісти гнєзненський престол. Червенські гроди були повернуті Київській державі. Є підстави твердити, що й територія Перемишльської землі на той час вже належала їй. Руське військо посувалося далі вглиб Польщі. Справа хилилася до детронізації Мешка II і переходу престолу до Безприма. За таких обставин Мешко II пішов на укладення того ж року не вигідного для Польщі миру з імперією, за яким віддав їй Лужиці й Мільсько. Невдовзі після цього він був змушений емігрувати з країни і опинився в Чехії, де, всупереч сподіванням, був ув'язнений. Мабуть, одразу після цього Чехія повернула собі Моравію.

Польським престолом у 1031 р. заволодів Безприм. При його дворі зрештою переважив не руський вплив, як можна було чекати, а німецький. Показником втрати Польщею значною мірою суверенітету й визнання її залежності від імперії був факт передачі Безпримом Конрадові I польських королівських інсигнацій; їх за дорученням Безприма відвезла до Німеччини дружина Мешка II Ріхеза, якій імператор дозволив й далі йменуватися королевою.

Правління Безприма виявилось кривавим і коротким. Розправляючися зі своїми давніми суперниками і легковажачи своїми прихильниками, він, зрештою, опинився в ізоляції, налаштувавши проти себе навіть брата Оттона. Останній порозумівся з Мешком II, й обидва вони стали організаторами змови проти Безприма, внаслідок якої він загинув 1032 р.

Того ж року Мешко II повернувся на престол. На цей раз він потрапив у залежність від імперії. Того ж або наступного року він став у Мерзебурзі перед імператором й прийняв продиктовані йому умови: відмовився від королівського титулу і зобов'язався віддати братові Оттонові і двоюрідному братові Тідрікові певні території Польщі в удільне володіння. Відділення частини земель послабило позиції Мешка II, але ненадовго: 1033 р. Оттон загинув від руки свого дружинника, а Тідріка, що не мав у країні жодної підтримки, Мешко II легко усунув з політичної арени. Польські землі знову опинилися в складі єдиної держави. Здавалося, кризу було подолано. Однак вона знову спалахнула після смерті Мешка II (1034), можливо насильницької.

Криза була зумовлена внутрішніми і зовнішніми обставинами. Зовнішні обставини зрозумілі з попередньої розповіді. Що ж до внутрішніх, то слід насамперед мати на увазі крайню виснаженість країни внаслідок війн, що велися Болеславом I Хоробрим і Мешком II, та міжособної боротьби, яка проходила у 1031-1032 рр. Неабияке значення мало і згадане вище посилення опозиції державній владі. Опозицію уособлювали можні, котрі як соціальна група склалися в результаті розвитку феодалних відносин. Скористовані падінням авторитету королівсько-князівської влади, вони розхитували державний організм, послаблюючи таким чином його захисні можливості. Дії опозиції призвели до вигнання князя Казимира I (1034-1058), сина Мешка II і Ріхези, з країни 1038 р. Він виїхав до Угорщини, де був інтернований.

Після цього внутрішньополітичне становище Польщі вкрай загострилося. Від неї відокремилися Мазовія і Помор'я. У тому ж році стався великий соціальний вибух – просте населення не могло більше терпіти тягара феодальних повинностей та державних податків. У хроніці Галла Аноніма читаємо, що низи повстали проти своїх гнобителів, одних з них убивали, інших перетворювали на слуг, на знак протесту зрікалися християнської віри, а єпископів і священників страчували мечем і побивали каміннями. У “Повісті временних літ” про це повстання сказано: “И бысть мятежь в земли Лядьске. Вставше, людие избиша епископы и попы, и бояры своя, и бысть в них мятежь”. Повстання було масовим народним рухом, воно охопило Великопольщу, Сілезію, і частково Малопольщу.

Занепад держави був поглиблений руйнівним походом в її межі у 1039 р. чеського князя Бржетіслава I (1034-1055). Дійшовши до Гнезна, він забрав останки св. Войцеха, потрібні йому як підстава для клопотання щодо утворення Празького архієпископства (начебно, з метою здобуття цих останків він і здійснив похід), та першого польського архієпископа Радзіма-Гаудентія, а повертаючися додому, захопив Сілезію.

У ситуації, що склалася в країні, світська і духовна знать об'єднала свої сили і взялася за придушення повстання. На допомогу їй прийшла імперія: розвал Польщі не відповідав її інтересам, тому що посилював позиції Чеської держави в Центральній Європі. На думку оточення короля Генріха III (1039-1056; від 1046 р. був імператором), відновлена монархія Пястів повинна була стати противагою Чехії. Того ж 1039 р. Казимир I прибув до Німеччини з Угорщини. Там його мати багато зробила для надання йому допомоги з боку Німеччини. Звідти Казимир I у супроводі 500 німецьких рицарів повернувся до Польщі і придушив повстання. Польща як держава була врятована від загибелі.

Політичний розвиток у 1040-х – 1130-х роках

Унаслідок подій 1038-1039 рр. значна частина Польщі, головним чином Великопольща й Сілезія, була зруйнована, державне життя в країні занедало. Повернувшись до Польщі, Казимир I узявся за **відбудову держави**. Спершу його верховна влада поширювалася на Великопольщу, Малопольщу, Куявію та Любуську землю. Політичний центр довелося перенести зі знищеного Гнезна до Кракова, якому відтоді до кінця XVI ст. судилося бути столицею Польської держави.

У 1047 р. Казимир I спільно з Ярославом Мудрим, з яким перед тим уклав союз і породичався (Казимир оженився із сестрою Ярослава Добронеґо, а свою сестру Гертруду видав заміж за Ярославового сина Ізяслава), розгромив *Мєцлава* (Маслава), що від 1038 р. був самозваним князем Мазовії, й приєднав останню до своїх володінь (Мєцлав загинув на полі бою). Невдовзі по цьому він розбив східнопоморське військо, що прямувало на допомогу Мєцлавові, й окупував Східне Помор'я. У 1050 р. польський князь вибив чеські залоги з Сілезії та повернув її Польщі. Генріх III висловив з цього приводу незадоволення, бо 1041 р. визнав приналежність цієї провінції до Чехії, але під час зустрічі з імператором у Кведлінбурзі, що в Саксонії, Казимир I домігся від нього визнання Сілезії володінням Польської держави за умови щорічної сплати Чехії данини у розмірі 300 гривнів срібла і 30 гривнів золота.

За успішну діяльність у справі відновлення території держави, як і відбудови державного життя в країні, Казимира було пізніше прозвано *Відновителем*. Не вдалося йому, однак, повернути Польщі Західне Помор'я, де правили (як і в Східному Помор'ї) місцеві князі.

Менш результативною виявилась діяльність Казимира I у справі відбудови церковної організації, занепалої у 1038-1039 рр. Під час і після тодішніх подій не функціонували найважливіші центри церкви: за словами Галла Аноніма, в кафедральних соборах Гнезна й Познані “дикі звірі влаштували лігво”, тому що ці міста довго були безлюдними. Правдоподібно, не діяли Вроцлавське і Крушівське єпископства. Посада гнезненського архієпископа не існувала багато років. Центром церковного життя став Краків. З часом знову почали функціонувати Познанське і Вроцлавське єпископства.

Державотворчу діяльність Казимира I продовжував його син *Болеслав II*, прозваний *Сміливим і Щедрим* (1058-1079). Як правитель він відзначався великою активністю. Напрямом його зовнішньої політики був антиімперський: він перестав сплачувати Чехії данину з Сілезії, незважаючи на те, що Чехія була леннозалежною від імперії, й сплата такої данини їй опосередковано означала, що польський князь з Сілезії є імперським ленником; у 1072 р. він відважився на явний непослух німецькому королеві Генріхові IV (1056-1084; у 1084-1106 рр. був імператором), порушивши адресований йому за рік до того наказ, що забороняв вести війну з Чехією; підтримував в Угорщині домагання на трон Бели, а не його племінника Шаламона (Соломона), якого висувала Німеччина (1060), а пізніше Гєзи, сина Бели (1074), і Ласло (Владислава), брата Гєзи (1077). У 1069 р. Болеслав II здійснив похід на Русь, щоб посадити на київський великокняжий престол свого зятя Ізяслава, чого й домогся, та зайняв територію Червенських гродів. 1077 р. він знову втрутився в руські справи і повернув цьому ж Ізяславові київський престол, якого той перед тим був позбавлений.

У боротьбі Генріха IV з папою Григорієм VII (1073-1085) за право інвеститури, в якій йшлося про те, хто має призначати єпископів у Німеччині – папа чи король (імператор), а по суті, про те, яка влада є вищою в римо-католицькому світі – духовна чи світська (уособлені відповідно папою і правителем Римської імперії), Болеслав II взяв сторону папи, за що папа 1075 р. дозволив відновити Гнезненське архієпископство (ще у 1064 р. відбулося освячення відбудованого Болеславом II гнезненського кафедрального собору) і дав згоду на **коронацію князя королівською короною**. Коронацію було проведено наприкінці 1076 р. в Гнезні; не відомо, чи корона була завезена з Рима, чи була вітчизняного виготовлення. Відновлення Гнезненського архієпископства майже співпало за часом з утворенням у 1075 р. єпископства з центром у Плоцьку. Його діяльність поширилася на Мазовію.

Недовго судилося Болеславові II бути королем. У 1079 р. за постановою королівського суду за звинуваченням у зраді був страчений (четвертований) краківський єпископ *Станіслав*. Зрада проявлялася, напевно, у протиставленні єпископа волі короля. Страта високопоставленої духовної особи, другої за рангом у польській духовній ієрархії, справила гнітюче враження в країні. Від короля відвернулися навіть його найближчі прихильники. Він опинився в повній політичній ізоляції. Ставлення в країні до цієї події висловив Галл Анонім такими словами: “Не повинен помазаник по відношенню до помазаника застосовувати тілесне покарання”. За цих умов Болеслав II змушений був піти у вигнання і виїхати до Угорщини разом зі своїм сином Мешком. Там вони знайшли притулок у короля Ласло I, якому Болеслав II Сміливий свого часу посприяв у здобутті угорського престолу. Там за загадкових обставин 1081 р. обірвалося його життя. *Мешко* на прохання молодшого брата Болеслава II *Владислава Германа*, що після нього почав правити у Польщі, у 1086 р. повернувся на батьківщину. Владислав Герман гарантував йому безпеку, але через три роки Мешко помер, мабуть, отруєний. Королівські інсигнії Болеслава II ще під час його правління “осіли” в краківському кремлі. Існує версія, що їх Болеслав II вивіз до Угорщини, а його син Мешко повернув до Кракова.

За правління *Владислава I Германа* (1079-1102) Польща не провадила активної зовнішньої політики. Вдалося зберегти її територіальний склад, успадкований від Болеслава II Сміливого, за одним винятком: після вигнання Болеслава II було втрачено, невідомо коли, Східне Помор'я. У 1091 р. Владислав I Герман встановив над ним своє панування, проте невдовзі воно знову стало незалежним. Поразкою закінчився похід у Західне Помор'я 1091-1092 рр. з метою приєднати його до Польської держави.

У внутрішньополітичному відношенні для цього періоду характерне **послаблення князівської влади** й авторитарний режим правої руки слабовольного Владислава I Германа – вихідця з можних воєводи *Сецеха*, за оцінкою Галла Аноніма, “людини (...) розумної, знатної (...), але засліпленої жадністю”. Сецех, як і Владислав I Герман, спричинився до вигнання з країни Болеслава II Сміливого. Його управління викликало незадоволення в суспільстві, особливо серед знаті. Він, за словами того самого хроніста, “замисляв багато жорстокого і такого, що не можна було знести”. засуджував неугодних собі осіб на вигнання або продавав у неволю, оточував себе послухними людьми, серед яких були й вихідці з нижчих суспільних верств. За таких обставин численна польська політична еміграція, зосереджена головним чином у Чехії, постановила посадити на польський престол старшого сина Владислава I Германа *Збігнєва*, начебто незаконнонародженого. На її заклик він прибув до Чехії з Німеччини, де перебував у кведлінбурзькому монастирі, куди його відправив батько з намови своєї дружини Юдити Марії, дочки імператора Генріха III. Опозиція, внутрішня і зовнішня, змусила князя у 1093 р. віддати Збігнєвові у володіння Сілезію.

Проте незабаром Збігнєв під тиском Сецеха покинув Сілезію й опинився в Куявії. Тут у кривавій битві під *Крушвіцею* він був розбитий Сецехом й після цього ув'язнений за згодою свого батька. У 1097 р. Владислав I Герман на вимогу опозиції звільнив його й поділив країну таким чином: Збігнєв одержав в удільне володіння Великопольщу і Куявію, його молодший брат *Болеслав Кривоустий*, матір'ю якого була дочка чеського князя Юдита (після її смерті Владислав I Герман оженився зі згаданою вище Юдитою Марією) – Малопольщу й Сілезію; собі правлячий князь залишив Мазовію й головні гроди в уділі Болеслава – Краків, Врошлав, Сандомир (можливо, й кілька основних гродів в уділі Збігнєва). Кому перепала Любуська земля, невідомо.

У результаті цього поділу різко послабилися позиції Сецеха, активізувалися його численні недругів в країні та за її межами, які мали змогу чинити вплив на молодих князів. Сецех, однак, усіляко тримався за владу. Збігнєв і Болеслав рушили проти нього спільним походом в Мазовію і стали під Плоцьком, вимагаючи від батька його усунення. Владислав I Герман не насмілювався відмовитися від послуг Сецеха, який на той час сховався у своєму гроді Сецехові. Лише наполягання архієпископа примусило князя близько 1100 р. відступитися від нього.

Після смерті Владислава I Германа до Збігнєва відійшла Мазовія, а Болеслав III Кривоустий заволодів Краковом, Врошлавом і Сандомиром. Країна поділилась на два **державні організми**, незалежні один від одного. Брати дотримувалися різних політичних концепцій. Збігнєв виступав за рівноправні, союзницькі відносини зі Східним і Західним Помор'ям, не противився ленній залежності Польщі від імперії, тоді як Болеслав III мав намір підкорити Помор'я й унезалежнити країну від імперії. У своїй діяльності Болеслав III спирався на союз з Руссю, скріплений його шлюбом із *Збиславою*, дочкою великого київського князя Святополка, та з Угорщиною, а Збігнєв покладався на союз з Чехією й зближення з Німеччиною.

У 1102 р. Болеслав III здійснив грабіжницький похід на Помор'я, усвідомлюючи, що це недовподобі Збігнєвові. Через це відносини між братами загострилися. У 1105 р. вони дійшли згоди, що не будуть ворогувати між собою і надаватимуть один одному

допомогу. Проте Збігнев не дотримав цих умов, і тому почав втрачати багатьох своїх прихильників, з яких частина переходила на бік Болеслава III. На зламі 1106-1107 рр. Болеслав III, уклавши мир або перемир'я з Чехією, напав на брата в його уділі у Великопольщі. Не чинячи опору, Збігнев відступив у Мазовію. Болеслав III захопив Великопольщу, після чого при допомозі руського й угорського військ примусив Збігнева визнати його верховну владу над собою, віддавши йому в ленне володіння Мазовію. Так було поновлено територіально-державну цілісність Польщі. Відтоді Болеслав III Кривоустий став єдиним правителем польським (1106-1138). У 1107 або 1108 р. Болеслав III звинуватив Збігнева в тому, що той не підтримав його в поході на Помор'я, й відібрав у нього Мазовію. Невдовзі він, спираючися на русько-угорську допомогу, вигнав Збігнева з країни.

Збігнев знайшов притулок спершу в Чехії, потім — у Німеччині. Король Генріх V (1106-1111; імператор у 1111-1125 рр.) відгукнувся на його прохання допомогти повернути втрачене в Польщі; він палав бажанням помститися Болеславу III за його похід 1108 р. в Чехію. Тоді Болеслав III примусив Генріха V та чеського князя *Святополка* (1107-1109) припинити воєнні дії проти Угорщини. Маючи намір посадити Збігнева на польський престол, Генріх V у 1109 р. вдерся до Сілезії. Похід виявився невдалим для німців. Особливо негативно на них подіяла двотижнева героїчна оборона обложеного Глогова. Вона дуже уповільнила хід німецької кампанії. До того ж чеський князь, який у ній допомагав королю, змушений був відступити додому, тому що на Чехію за його відсутності вдарив угорський король *Кальман* (Коломан; 1095-1116) — союзник Болеслава III. Зваживши на великі втрати, що їх зазнало його військо, та наближення руського й угорського військ для підтримки Болеслава III, Генріх V відступив у Німеччину. Він домігся від Болеслава лише одного: згоди на повернення Збігнева до Польщі. Прибувши туди 1111 р., Збігнев не мав у ній жодної влади. У тому ж році, оскаржений в інтригах проти Болеслава III, він був ув'язнений, осліплений і невдовзі (1112) помер. На звинувачення у підступності щодо брата Болеслав III відповів публічним каяттям і багатим обдаруванням церкви.

Через кілька років після цього Болеслав III повернувся до вирішення поморського питання. У 1119 р. він завершив завоювання Східного Помор'я, не пізніше 1123 р. — Західного. Східне Помор'я складалося з невеликих князівств: Гданського, Словінського, Свєцького і, можливо, Щитновського. Одного з місцевих князів Болеслав III призначив своїм намісником у ньому. Із західнопоморським князем *Варціславом* Болеслав III уклав угоду (її було поновлено 1124 р. на вигідніших для помор'ян умовах), яка окреслювала засади верховної влади Польщі над Західним Помор'ям: Варціслав визнав себе польським васалом і зобов'язався не чинити опір християнізації в своїй країні.

Християнізація Західного Помор'я розпочалася відразу після укладення зазначеної угоди. Велика заслуга у ній бамберзького єпископа Оттона — німця, місія якого в цьому регіоні пройшла два етапи: у 1124-1125 рр. він діяв тут від імені польської церкви (прибув сюди з Гнезна); у 1128 р. — за дорученням Магдебурзького архієпископства, тобто німецької церковної організації. Утворене 1124 р. Любуське єпископство мало завданням, зокрема, представляти польську церкву в Західному Помор'ї (засноване в тому ж році єпископство з центром у місті Влоцлавку, що в Куявії, мало подібне завдання стосовно Східного Помор'я).

Як видно, в Західному Помор'ї щодо християнізації зіткнулися польські та німецькі інтереси, а також політичні інтереси двох держав. Це послабило позиції Польщі в даному регіоні. Дії короля Лотаря III (1125-1133; імператор у 1133-1137 рр.) примусили Болеслава III під час побачення з ним у Мерзебурзі 1135 р. піти на компроміс, за яким

Західне Помор'я було визнано тільки частково підлеглим Польщі. Питання про приналежність західнопоморської церкви не було вирішене цією угодою.

У першій половині 1130-х років Магдебурзьке архієпископство виступило з претензією на підпорядкування собі всієї польської церковної організації. Підставою для цього домагання послужили як створений на початку XI ст. в середовищі магдебурзького духовенства фальсифікат – начебто папська булла, яка зарахувала познанського єпископа Унгера, що діяв до 1000 р. як місійний, а в 1004 р. був змушений визнати над собою верховну владу Магдебурзького архієпископства, до достойників останнього, так і підтвердження цієї підробки буллами, що їх в XI ст. видали папи Бенедикт IX та Лев X, чим їй було надано формальну силу. Виконуючи волю керівництва Магдебурзького архієпископства, папа Іннокентій II своєю буллою від 1131 р. відніс Познанське єпископство до його складу, а буллою від 1133 р. віддав під владу цього ж архієпископства всю польську церкву, причому Гнезненське архієпископство понизив до рангу єпископства. Зусилля Болеслава III Кривоустого і керівництва польської церкви, спрямовані проти цього, були винагороджені видачею тим самим папою у 1136 р. булли, яка відновила незалежність польської церкви на чолі з гнезненським архієпископом.

Під кінець свого правління Болеслав III Кривоустий увідомив, яку загрозу для держави становила наявність у ній децентралізаторських тенденцій, носіями яких виступали можливі, політичне значення котрих зростало в міру накопичення в їхніх руках земельних багатств. Аби запобігти цій загрозі, князь видав документ, відомий як заповіт його імені. Правдоподібно, документ був складений за кілька років до смерті Болеслава III (1138), згодом (у 1138 р.?) винесений на розгляд світської і духовної знаті і запрягнений нею, після чого набрав характеру публічно-правового акту. З огляду на це, йдеться не стільки про заповіт, скільки про **закон (статут) про престолонаслідування**. Можливо, документ був затверджений папою, і в такому випадку він набував додаткової сили. Текст “заповіту” не зберігся. Його зміст відтворено на підставі пізніших джерел. Він зводиться до утворення, з одного боку, діличних (спадкоємних) уділів як матеріальної основи для існування синів Болеслава III та їхнього потомства, з другого – неподільного неділичного уділу, що належить верховному (великому) князеві – принцепсові, старшому в правлячій лінії роду Пястів (сеньйорові). Звідси вживають два відповідні терміни – *сеньйорат і принципат* – на означення вікового старшинства і вищої влади верховного князя, інститут якого запровадив заповіт. За принцепсом були визнані такі прерогативами: оголошення війни, головне військове командування, укладання миру й перемир'я, договорів з іноземними державами, представництво держави назовні, призначення архієпископа й єпископів, можливо, й світських осіб на центральні державні посади, верховна судова влада з окремих питань. До володінь сеньйора (ним по смерті Болеслава III повинен був стати його старший син Владислав) були включені: Краківська земля з центром у Кракові, за яким зберігалася роль столиці держави, Ленчицька і Серадзька землі (обидві землі складали південно-східну частину Великопольщі), Східне Помор'я. За сеньйором зберігалася також верховне право на Західне Помор'я. Той же Владислав одержував в діличне володіння Сілезію й Любуську землю. Його молодшим братам перепали такі діличні уділи: Болеславові Кучерявому – Мазовія й Куявія, Мешкові – Великопольща, Генрикові – Сандомирська земля. Наймолодшому синові Болеслава II – Казимирові, який народився незадовго до його смерті, не дісталось нічого.

Впроваджувана система престолонаслідування була компромісом між концепцією одновладдя та ідеєю поділу країни на князівства між членами династії. Незалежно від наміру, яким керувався Болеслав III, видаючи свій “заповіт”, він заклав підвалини

Польської держави на нових засадах, перетворивши її з власності монарха у власність роду Пястів.

Суспільно-політичний устрій

“Країна ця, хоч і дуже лісиста, однак багата золотом і сріблом, хлібом і м’ясом, рибою і медом, і більше всього їй слід віддавати перевагу перед іншими народами в тому, що вона, оточена стількома (...) народами, і християнськими і язичеськими, і наражена на напад з їхнього боку (...), ніколи усе ж не була ніким повністю підкорена. Це край, де повітря цілюще, земля родюча, ліси багаті медом, води – рибою, де воїни безстрашні, селяни працелюбні, коні витривалі, воли придатні до ріллі, корови дають багато молока, а вівці багато шерсті”. Так, нехай і дещо ідеалізовано, відгукнувся про сучасну йому Польську державу залюблений у неї Галл Анонім. Певною мірою сказане ним перегукується з такими словами Ібрагіма ібн-Якуба, арабського мандрівника, який, перебуваючи в столиці Чеської держави 966-967 рр., чув про її північну сусідку: країна Мешка, “короля півночі”, “багата живністю, медом й орною землею”.

На рубежі X-XI ст. Польська держава разом з Помор’ям охоплювала терени загальною площею у 250 тис. кв.км, а населення в ній могло бути 1 млн. осіб. На час смерті Болеслава III Кривоустого вона існувала в тих самих, що й у зазначений час межах, якщо брати до уваги Західне Помор’я, леннозалежне від неї, а кількість її населення навряд чи перевищувала 1,25 млн. осіб.

До смерті Болеслава III держава мала патримоніальний характер, тобто була власністю її правителів з династії Пястів. Вони могли вільно на власний розсуд передавати її або її частину у спадщину будь-кому зі своїх синів. Правителеві належала монополія на полювання, бортництво, рибальство, млинарство, видобування та продаж благородних металів, спорудження укріплень, торгівлю, карбування монет, надання концесій юридичним й фізичним особам, судочинство з важливих питань; він призначав на центральні й місцеві посади (уряди), контролював під час об’їздів держави діяльність адміністрації всіх шаблів.

При вирішенні питань життя держави правитель керувався не лише власною волею, а й спирався на думку *ради*, що діяла при ньому, куди входили вищі достойники. Найголовніший з них – *двірцевий комес* (*comes palatinus*) – очолював світську адміністрацію, а згодом став другим за значенням після монарха воєначальником, тому за ним закріпився титул *воєводи* (*palatinus*); він також заступав князя (короля) у справах, зв’язаних із судочинством. *Канцлер* відав писемним діловодством монарха та його зовнішньополітичними відносинами, *скарбник* відповідав за фінанси тощо.

Близько 1000 р. держава ділилася на чотири адміністративні округи з центрами у Познані, Гнезні, Влоцлавку і Гечі, а Помор’я, Сілезія, Мазовія і Малопольща вважалися окремими адміністративними провінціями. У середині XII ст. адміністративних округів налічувалося сім: краківський, сандомирський, сілезький, мазовецький, куявський, ленчицько-серадзький і поморський; був, напевно, тоді ж і великопольський округ. Округами і провінціями управляли призначувані правителем намісники. Ці адміністративні одиниці ділилися на гродові округи, пізніше звані *каштеляніями*; ними управляли *гродові комеси* – пізніші *каштеляни*; їхнім (як й управителів округів та провінцій) завданням було стягання данини з населення на користь правителя, організація місцевої оборони, здійснення судочинства з менш важливих питань. Комесам підлягали нижчі посадові особи – коморники, жупники, гродові судді, митники, збирачі данини і т.д.

Найнижча адміністративна одиниця у Великопольщі звалася *ополем*, у Малопольщі, Сілезії й Мазовії – *осадою*. Їхніми центрами були невеликі гроди або більші сільські поселення. Ополє і осада функціонували головним чином для збирання державної данини.

Сільське поселення мало переважно хаотичну забудову, яка з часом набула вигляду *улицювки*, що тяглася вздовж річки або шляху, чи *окольніці*, в якій будівлі та господарства розташовувалися навколо ставу або майдану, де був колодязь для спільного користування і загорожа для тримання вночі худоби. Існувала й система сільських поселень, людність яких виготовляла на потреби двору монарха певні вироби або виконувала певні послуги; цією людністю були щитники, колісники, псарі, кухарі тощо. Подібні поселення належали й архієпископові.

Гроди виконували не тільки адміністративні, а й оборонні функції. Частина цих гродів була успадкована від племінних часів, а більша частина, серед яких були й головніші, виникла в середині – другій половині X ст. Провідні з них поступово перетворилися в міські поселення внаслідок появи й еволюції біля них торгово-ремісничих поселень, т.зв. *торгів*. Торги, а на їх місці потім і міста, виникали і подалі від гродів, особливо на перехрестях доріг, якими просувалися купці зі своїми товарами. До середини XII ст. міста залишалися невеликими.

Найважливішою опорою влади монарха була його *військова дружина*. Згідно з Ібрагімом ібн-Якубом, у середині 960-х років вона налічувала до 3 тис. воїнів. За Галлом Анонімом, Болеслав I Хоробрий мав у Познані, Гнезні, Гечі і Влоцлавку 3900 панцирних воїнів і 13000 щитників. Під панцирними, напевно, слід розуміти важко озброєну кавалерію, під щитниками – піхоту, озброєну луками і щитами.

З часом повне утримання правителем дружини ставало все більш обтяжливим. Тому в середині XI ст. за правління Казимира I Відновителя більшість дружинників одержувала землеволодіння для свого матеріального забезпечення, взамін за що вони повинні були на заклик монарха ставати при ньому збройно. Ця реформа докорінно змінила структуру польського війська, спричинила виникнення рицарського землеволодіння, а отже, й леннозалежного рицарства як суспільної верстви – прообразу майбутньої шляхти.

У грошовому обігу держави явно переважали іноземні монети: з понад 123 тис. монет X – початку XII ст., налічених у виявлених в країні скарбах, німецькі становлять 70 %, арабські – 21 %, а польські – лише 4,4 %. Вітчизняну монету близько 970 р. за каролінзькою системою почав карбувати Мешко I: з 367 г срібла виробляли 240 денарів. Денари до часу проведення грошової реформи в XIV ст. були єдиним видом вітчизняної монети.

Соціальна структура суспільства набувала і, зрештою, набула феодального характеру. Верхній шабель його займали світські й духовні (церковні) феодалі. Щодо світських, то включали вони три групи: *великих можних (optimates)*, які перебували здебільшого в оточенні правителя і займали державні посади; *заможних рицарів (nobiles)* і *дрібних рицарів – влодик*, частина яких з часом поповнювала лави селянства.

Вищу сходинку серед духовних феодалів займали гнезненський архієпископ та єпископи. Вони керували **церковним життям** на адміністративно підвладних їм територіях, відповідно в архієпархії (архієпископії, архієпископстві, архідієцезії) та єпархіях (єпископіях, єпископствах, дієцезіях). На цих територіях були розташовані землеволодіння, доходи з яких надходили, як казали, на стіл архієпископа і єпископів та на інші витрати, пов'язані з діяльністю цих достойників. Зі згаданої вище булли папи Іннокентія I 1136 р. відомо, що маєтки архієпископства становили 150 поселень, в яких

налічувалося близько 1000 господарств підданої людності, що виконувала різні повинності на користь архієпископа.

Середньою ланкою духовенства були члени капітулів – колегій, рад при кафедральних соборах (архієпископському та єпископських; кожна єпархія мала один такий собор) та при колегіатах – соборах, що посідали проміжне місце між кафедральними соборами та приходськими (парафіяльними) церквами (костелами). Кафедральні капітули були підпорядковані архієпископові та єпископам, допомагали їм в управлінні архієпархією та єпархіями. Особовий склад цих та колегіатських капітулів поділявся на прелатів (серед них головним був декан), кожен з яких виконував закріплені за ним обов'язки, та каноніків, які виконували поточні доручення. Капітули володіли земельними маєтками, на доходи з яких утримувались їхні члени. Маєтки архієпископа, єпископів й капітулів склалися з дарів правителів у постійне користування. Доходи, що надходили з маєтків архієпископа та єпископів, доповнювалися надходженнями з правительської казни та десятини від християнського населення підвладних територій; *десятина* становила десяту частину врожаю зернових або кількісно постійну його частину.

У феодальну структуру суспільства вписувалися й монастирі, частина яких згодом, з XII-XIII ст., стала значними землевласниками. Зародками їх у Польщі слід вважати *єреми* – осередки самітників, що поширилися із заходу на початку XI ст. і поділяли деякі вимоги статуту бенедиктинського ордену. З 1040-х років цей орден, який в X-XI ст. мав особливий вплив на католицьку церкву, розгортав тут свою діяльність. Заснований близько 530 р. в Італії, він вимагав від своїх членів постійного перебування в монастирях, відсторонення від мирських спокус, послуху, семиразової на добу молитви, фізичної й розумової праці. До 1130-х років бенедиктинські монастирі, чоловічі й жіночі, займали провідні позиції серед чернецтва Польщі.

У міру феодалізації суспільства зменшувалася частка селян, безпосередньо залежних від держави, точніше – від правителя. У джерелах вони переважно фігурують як вільні дідичі, що сидять на державній (князівській) землі, спадково володіють нею і тому є фактичними її власниками. На середину XII ст. їх було порівняно мало. Натомість зростала чисельність *феодально залежних селян*. У джерелах вони представлені багатьма термінами, з яких не всі піддаються розшифруванню. Головним чином, то були: *закупи* або *ті*, що потрапили в залежність за неповернення боргів; *ратаї*, що отримали позику на обзаведення господарством; *приписні* – колишні вільні дідичі, віддані правителем у феодальну власність. Були й раби, переважно з військовополонених.

Про повинності селян на користь феодалів маємо лише загальне уявлення. Але відомо, якими були їхні державні (князівські) повинності: селянські громади вносили данини, деякі з котрих походили з племінних часів. До таких належала *опольна данина* (у вигляді корови або вола з ополя). Давнє походження мав *стан (стація)* – обов'язок частувати правителя та його двір під час їхніх поїздок по країні й забезпечувати їх при цьому транспортними послугами. Давали й свиней або шматки свинини за уможливлення випасати нерогату худобу в князівських лісах. Ця данина називалася *нажазом (narzaz)* від нарізів на дерев'яних прутах, що означали кількість випасених голів худоби. Данина зерном йменувалася *порадльним*, від рала, що означало її внесення кожним селянським господарством. До повинностей селян належало й будувати гроди та охороняти їх. Пізніше ця сторожа була замінена даниною зерном, призначеною для потреб гродових залог.

З кінця XI ст. великі землевласники (можні) почали одержувати від князя документи (привілеї), які надавали їм економічний і судовий імунітет – звільнення їхніх маєтків від державних повинностей й державного судочинства. Таким чином, цим землевласникам

було дозволено привласнювати надходження від державних повинностей селян та судити їх. Розвиток *імунітетної системи* був одним із вагомих проявів посилення залежності селян від феодалів.

Культура

Прийняття і поширення християнства дало потужний поштовх для розвитку польської культури, засвоєння здобутків культури римо-католицького світу, внесення своєї частки у її скарбницю. Основи польської культури закладалися іноземцями – давалися взнаки запізнільсть християнізації країни, необхідність використовувати нагромаджені на Заході знання та вміння. З часом усе помітніше місце в культурі посідали поляки. Неабияке значення для неї мала матеріальна підтримка її діячів правителями і керівництвом церкви. Щодо правителів, то мабуть найбільшим меценатом з них був Болеслав I Хоробрий. Деякі з правителів були людьми доволі освіченими. Так, про Мєшка II відомо, що він володів грецькою та латинською мовами; його дочка Гертруда складала латиною молитви, збережені в кодексі її імені. Латина була офіційною мовою в країні. Нею проводили богослужіння, писали документи, книги. Її обов'язково викладали в школах.

Шкільна освіта виникла в останній третині X ст., проте перші джерельні відомості про неї датуються шойно зламом XI-XII ст. До середини XII ст. школа діяла при кожному кафедральному соборі. Оскільки таких шкіл було лише кілька, то, зрозуміло, вони не могли охоплювати навчанням багато учнів. Напевно, програми цих шкіл включали принаймні елементи занесеного із заходу т.зв. *тривіуму* (буквально – перехрестя трьох доріг) або трьох дисциплін: граматики, діалектики, риторики, викладання яких мало виробляти вміння писати, мислити й висловлюватись.

При кафедральних і колегіатських соборах створювалися бібліотеки. Зберігся список 47 книг краківської кафедри від 1110 р. літургійного, богословського і правничого змісту. Список свідчить про наявність культурних контактів з Німеччиною, Францією, Бельгією.

Першими пам'ятками польської літератури були життя, написані *Бруно із Кверфурта* під час або після його короткого перебування у Польщі на початку XI ст. Одне з них розповідає про життя і мучеництво п'яти польських братів, що загинули як місіонери, друге – про св. Войцеха. Світська література представлена визначною пам'яткою історіографії – *Хронікою Галла Аноніма*. Її автором був іноземець, що замолоду осів у Польщі й жив у ній до своєї смерті. Питання про те, де і коли він народився, звідки прибув до Польщі, чим у ній займався, досі недостатньо вивчене. Його твір охоплює історію країни від IX ст. до 1113 р., коли або невдовзі після якого він помер. Заснована на легендарних переказах, документах князівського архіву, розповідях сучасників подій і власних спостереженнях, хроніка складається з трьох книг, з яких дві останні присвячені періодові від 1080 р. і в них йдеться головним чином про життя й діяння Болеслава III Кривоустого.

Після прийняття християнства почали складатися порічні записи найважливіших подій. Сукупність їх становить *аннали*, які в Польщі прийнято йменувати *річниками*

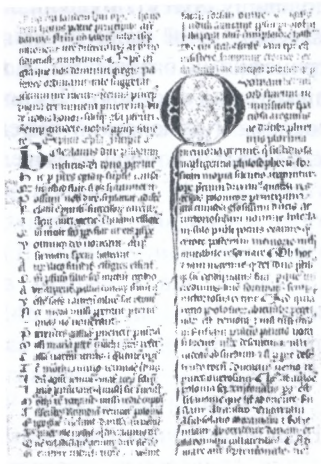

Рис.4. Найдавніший список Хроніки Галла Аноніма з т.зв. Замойського кодексу середини XIV ст.

(*рочниками*; польським відповідником терміну “анналістика”, який вживається на означення системи передачі знань про минуле шляхом ведення щорічних записів, є *річникарство – рочникарство*). В історії річникарства виділяють три періоди, з яких перший охоплює останню третину X ст. – 1038/1039 рр., другий – 1028/1039 – близько 1266 рр. У першому періоді записи велися в Гнєзні, в другому, як продовження гнєзненських записів, у Кракові. У Гнєзні вони велися при монаршому дворі і кафедральному соборі, у Кракові – при капітулі кафедрального собору, а від кінця XII ст. – й у Познані. Краківське продовження іменують давнім капітульним краківським річником. Першим річникарським повідомленням, що стосувалося Польщі, є запис під 965 р. про шлюб чеської князівни з Мешком I.

Період після написання “*Dagome iudex*” аж до часу правління Владислава I Германа не залишив жодного документа, складеного на території Польщі, хоча тоді, безсумнівно, діяли князівська та кафедральні й колегіатські канцелярії. У зв’язку з даруванням цим князем двох золотих хрестів бамберзькому єпископові виник відповідний документ у Польщі; існує, правда, думка, що написаний він у Бамберзі.

В архітектурі остання третина X – перша половина XI ст. були періодом панування дороманського стилю. Він представлений тільки церковними пам’ятками. Вони являють собою увінчані куполами кам’яні будівлі, що мали переважно форму ротонд – круглих у плані, з півкруглими апсидами по боках; інші з цих будівель – базиліки – квадратні або прямокутні у плані, завершені півкруглими апсидами. Залишки цього стилю збереглися на Острові Ледніцькому (між Познанню і Гнєзном), в Кракові, Гнєзні, Познані тощо.

На початку XI ст. з’являються будівлі *романського стилю*, що виник в Італії. З середини XI ст. вони стають панівними, а розквіт цього стилю припадає на XII – першу половину XIII ст. Будівлі, з яких збереглися лише сакральні, споруджувано з тесаного каменю, вони мали вузькі віконні отвори, подекуди потужні вежі, були переважно тринефними базиліками, в яких центральний неф був ширший і вищий, завершувався півкруглою апсидою. Ці споруди виконували також оборонні функції. До них належать, зокрема, гнєзненський кафедральний собор, будівництво якого було завершено 1097 р., кафедральні собори на Вавелі в Кракові, Познані.

Розділ 3. ДОБА РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Еволюція системи сеньйорату і принціпату

Згідно із законом про престолонаслідування, виданим Болеславом III Кривоустим, верховним князем (принцепсом) Польщі став його старший син – сеньйор *Владислав II* (1138-1146). Невдовзі після того, як він успадкував на престол, виник конфлікт між ним та його молодшими братами Болеславом Кучерявим і Мешком, які були старшими синами німки Саломеї (її молодші сини Генрик і Казимир на той час ще не досягли повноліття, яке, за тогочасним правом, починалося з 12 років; матір'ю Владислава II була Збислава – донька великого київського князя Святополка Ізяславича). Принцесові, незважаючи на його владні можливості, конфлікт пригасити не вдалося, тому що його брати, як і можливі, котрі стояли за ними, були зацікавлені в послабленні його позиції як верховного князя.

Невідомо, коли саме і через що вперше спалахнув конфлікт. Виразно він дав про себе знати у 1140 чи 1141 р., коли, поминувши Владислава II, його брати в Ленчиці вирішили (разом з Саломеєю) віддати свою сестру заміж за одного з руських князів. Ігнорування волі і думки Владислава II було явним порушенням його прерогатив як принцепса. Брати у своїх діях проти нього сподівалися на руську допомогу. Проте Владислав II випередив їх: заручившись зі свого боку допомогою руських князів (зіграло свою роль те, що свого старшого сина Болеслава він оженив з русинкою), він у 1142 р. виступив проти братів і, мабуть, примусив їх підкоритися.

Після смерті Саломеї у 1144 р. дійшло до нового зіткнення обох сторін, спричиненого їхніми претензіями на територію, якою вона володіла як удова по Болеславі III Кривоустому. Владислав II знову вдався по руську допомогу. За Генрика і Казимира заступився Владиславів воєвода в Сілезії *Пйотр Влостовіц*, за що за наказом верховного князя був осліплений і позбавлений маєтків. Це активізувало дії противників Владислава II. Останній обложив Познань з метою захопити своїх братів, які там сховалися. Гнєзненський архієпископ звернувся до нього із закликом припинити переслідувати братів. Верховний князь знехтував цим закликом. Тоді архієпископ наклав на нього прокляття. Внаслідок цього політичні позиції Владислава II похитнулися. Від нього відійшло багато прихильників. За таких обставин він був змушений відступити від Познані, а невдовзі рицарство завдало йому поразки. У 1146 р. Владислав II зі своєю родиною виїхав з Кракова до Німеччини, де йому судилося прожити до своєї смерті (1159). У пам'яті потомків він залишився як Владислав II Вигнанець.

Верховним князем Польщі в 1146 р. став *Болеслав IV Кучерявий* (1146-1173) – найстарший син Саломеї. Те, що він зайняв краківський престол у час, коли Владислав II ще не зрікся його, надавало його владі нелегітимного характеру, суперечило духові заповіту Болеслава III Кривоустого. Лише від моменту смерті Владислава II владу Болеслава IV Кучерявого можна вважати законною.

У тому ж році один з синів Саломеї Генрик досягнув повноліття й зайняв виділену йому батьком Сандомирську землю. Тим часом Владислав II склав королю Конрадові III (1138-1152) ленну присягу. На прохання допомогти йому повернути краківський престол і діличні володіння – Сілезію та Любуську землю, які Болеслав IV проголосив своїми спадковими володіннями, король відповів походом на Польщу у 1146 р., але дійшов тільки до Одри: задовольнившись заявою Болеслава IV і Мешка про їхню підвладність йому, Конрад III повернув додому.

Римський папа сподівався на участь Болеслава IV і Мешка в хрестовому поході проти полабських слов'ян, який організовували східнонімецькі феодалі. Щоб заохотити цих князів до участі, папа затвердив згадане прокляття гнєзненського архієпископа. У результаті Мешко зі значними силами у 1147 р. побував у цьому поході. Через кілька років той самий папа, йдучи назустріч настійним проханням Агнешки, дружини Владислава II, заступитися за нього, делегував до Польщі свого посланця (легата) з дорученням домогтися від Болеслава IV і Мешка згоди на повернення вигнанця в країну. Легата чекала категорична відмова. Тоді він прокляв обох князів, але це не змінило їхньої позиції. На заклик легата імператор *Фрідріх I Барбаросса* (1155-1180) у 1157 р. вдерся до Польщі, щоб примусити їх погодитися на повернення Владислава II. Однак до воєнної сутички не дійшло. Під Познанню Болеслав IV покірливо попросив імператора про мир, склавши при цьому присягу на вірність і зобов'язавшись сплатити значну грошову данину та взяти участь у німецькому поході в Італію. Він також погодився прибути до імператорського двору в Магдебурзі для розгляду питання про Владислава II.

Взятих на себе зобов'язань Болеслав IV не виконав. Після смерті Владислава II його синам Болеславові I Високому і Мешкові I Кривоногому у 1163 р. під німецьким тиском Болеслав IV віддав у володіння як власне надання, а не як спадок по їхньому батькові, Сілезію, за винятком головних її гродів. Обидва брати у 1166 р., мабуть, змогли здобути ці гроди. Немає сумніву в тому, що вони претендували на діничний характер володіння Сілезією. Правдоподібно, за це Болеслав IV вигнав їх з країни. Загроза нової інтервенції Фрідріха I Барбаросси в Польщу причинилася до того, що 1173 р. Сілезія знову опинилася в їхньому володінні.

1166 р. в поході на пруссів загинув князь Генрик. З його сандомирського уділу було виділено князю Казимирові частину з центром у гроді Вісліца; решта цієї землі перепала Болеславові IV і Мешкові.

Після смерті Болеслава IV у 1173 р. принцепсом став *Мешко III*, згодом прозваний *Старим*. Посівши краківський престол, він удався до авторитарних методів правління, зокрема вимагав, щоб важливі рішення удільні князі приймали тільки за його згодою, у прагненні постійно поповнювати державну казну форсував зменшення місткості срібла в денарах. Крім того, принцепс забороняв можним перетворювати вільних людей у своїх підданих. Політика, яку проводив Мешко III, у 1177 р. викликала спрямований проти нього заколот високопоставлених осіб у Кракові, які при цьому виступили за передачу престолу Казимирові. Мешка III підтримав Мешко I Кривоногий, а Казимира – Болеслав I Високий і Одон – син Мешка III. Останній був змушений перебратися у Великопольщу, а звідти під тиском Одона – в Сілезію. З Сілезії він подався до Німеччини, де безуспішно просив імператора допомоги йому повернутися на краківський трон.

Краківським князем став *Казимир II Справедливий* (1177-1194). То був другий відчутний удар по засаді сеньйорату: адже сеньйор Мешко III не зрікся престолу, і старшим від Казимира II за віком був також Болеслав I Високий. Правда, після смерті Казимира II (1194) ця засада стала знову діяти, але, як буде видно далі, вона вже не мала того значення, яке мала до 1177 р. Казимир II отримав владу, по суті, з рук краківської знаті, чим було започатковано її вплив на краківського князя, зайняття краківського трону угодним для неї князем.

Під безпосередньою владою Казимира II опинилися Краківська, Ленчицька і Серадська землі, Східне Помор'я, Сандомирська земля, яку він одержав в уділ 1173 р. від Мешка III, а з 1186 р. – Мазовія і Куявія (до цього Казимир II лише опікувався цими провінціями: тоді ними володів Лешек – хворобливий син Болеслава IV Кучерявого, який помер у 1186 р.).

У 1180 р. на з'їзді в Ленчиці, в якому взяли участь архієпископ, єпископи і, можливо, Одон, Болеслав I Високий, згаданий Лешек та інші світські особи з різних польських земель, Казимир II був визнаний принцепсом, взамін за що відмовився від так званого *ius spoli* – права князя на рухомий маєток після смерті архієпископа й будь-кого з єпископів і зобов'язався припинити зловживання князівських адміністрацій при стяганні поборів з церковних маєтків. Папа визнав цю постанову Ленчицького з'їзду, чим надав владі Казимира II як принцепса легітимного характеру. Слід зауважити, що принціпат Казимира II суттєво вирізнявся тим, що, всупереч статуту про престолонаслідування Болеслава III Кривоустого, не перекривався сеньйоратом. Ленчицький з'їзд і папа, отже, фактично анулювали цей статут у тому, що стосується засади володіння краківським престолом. Натомість статут продовжував діяти щодо функціонування князівської влади в уділах.

У 1181 р., після поневір'янь за кордоном, Мешко III знову запанував у Великопольщі, порозумівшись з Одоном, якому виділив у володіння частину цієї провінції. Мешко III все ще сподівався повернутися на краківський трон. Не маючи достатніх сил, він звернувся до імператора з проханням допомогти досягнути мети. Щоб попередити можливе німецьке вторгнення, Казимир II у 1184 р. визнав верховну владу імперії над Польщею. Скориставшись тим, що Казимир II втягнувся у конфлікт з Угорщиною, який виник у зв'язку з подіями в Галицькому і Володимиро-Волинському князівствах, а також непопулярністю цього конфлікту серед певної частини краківського суспільства, Мешко III у 1191 р. посів краківський престол. Але в тому ж році Казимир II з руською допомогою витіснив його з Кракова.

Одразу після смерті Казимира II краківські достойники запровадили регентське правління, яке мало тривати до повноліття Казимирового сина *Лешека Білого*, коли трон повинен був перейти до нього. Цей факт дуже знаменний, оскільки засвідчив, що краківський престол (напевно, згідно з волею Казимира II) почав трактуватись як спадковий, діничний, а не сеньйоратський. Він означав радикальний крок у перетворенні верховної влади принцепса на спадкову владу краківського удільного князя.

Мешка III й далі не залишав намір правити в Кракові. У жорстокій битві над річкою Мозгавою біля Єнджейова (1195) він зазнав поразки від регентського війська, втратив у ній сина Болеслава і сам мало не поплатився життям. Йому довелося відступити у Великопольщу. Наступна битва між тими самими сторонами, у якій на боці Мешка III виступив Мешко I Кривоногий, закінчилася поразкою регентського рицарства. Незважаючи на це, правління регентської ради продовжувалося. З часом удова по Казимирі II Гелена, яка входила до цієї ради, стала виявляти незадоволення діями її членів й зрештою пішла на угоду з Мешком III, пообіцявши йому допомогти заволодіти краківським тронем, якщо він визнає своїм наступником на ньому Лешека Білого. Таким чином Мешко III визнав діничний характер краківського трону. Дана угода, заприсягнена на вічі краківських достойників, дала змогу Мешкові III у 1198 р. втретє стати верховним князем. Його панування, під час якого він, як і раніше, намагався правити авторитарно, тривало до 1201 р., коли було перерване заколотом проти нього, очоленим краківським воєводою. Це не перешкодило Мешкові III у тому ж році, за підтримки згаданої княгині Гелени, зайняти краківський престол, але ненадовго, бо у 1202 р. він помер.

Розпал роздробленості

Смерть Мешка III Старого означала, як показали подальші події, кінець епохи сеньйорату й принціпату, хоча рецидиви цієї політичної системи мали місце пізніше.

Влада верховного князя, яка певною мірою обмежувала дії удільних князів, втратила своє значення і перетворилась у владу краківського удільного князя. Польща вступала в наступний етап політичної роздробленості, на якому становила конгломерат самодостатніх державних утворень.

Розповідь про цей етап, який тривав до кінця XIII ст., подано нижче за регіонами. Головну увагу звернено на події у **Малопольщі**, оскільки її серцевина – Краківське князівство – залишалася значною мірою в епіцентрі політичного життя Польщі: Краків був притягальним для багатьох князів як польська історична столиця; тому володіння Краковом і, відповідно, краківським престолом символізувало особливе місце в країні того князя, який цього досягав.

Після смерті Мешка III Старого краківські можні запропонували престол *Лешекowi Білому*, резиденція якого тоді знаходилася в Сандомирі, поставивши умову, щоб він віддалив від себе сандомирського воєводу Говорека – свого вихователя й найбільш довірену особу. Лешек умову відхилив. Тоді краків'яни, зваживши на передсмертне бажання Мешка III, у 1202 р. віддали трон його синові – великопольському князю *Владиславowi III Тонконогому*. Але того ж року вони його вигнали з Кракова за жорсткі, як їм видавалося, методи правління. Лешекowi вдруге було запропоновано престол, на цей раз без будь-якої умови, і він його посів (1202-1227). Невдовзі помер краківський воєвода. Краківська знать гадала, що на його місце Лешек призначить Говорека, з яким прибув до Кракова, сподівалася, що Говорек як воєвода буде залежним від неї, бо попередній воєвода був саме такий. Проте Лешек, зрозумівши задум можних, призначив Говорека краківським каштеляном, котрий за рангом був нижчий за воєводу. Таким чином він закріпив за ним статус своєї правої руки. З того часу і до кінця XVIII ст. посадово краківський каштелян був важливіший за краківського воєводу, хоча в інших князівствах, а згодом воєводствах, на які ділилася відроджена Польська держава, було навпаки.

У 1207 р. Лешек Білий, щоб зміцнити свої позиції в Кракові, піддався під протекцію папи Іннокентія III (1198-1216) й отримав від нього відповідну буллу. У подяку за це Лешек перший з польських князів відмовився від призначення єпископів, дозволив канонічний їх вибір, тобто кафедральними капітулами. Того ж року таким краківським єпископом став Вінцентій Кадлубек, що уславився як польський хроніст.

Той же папа у 1210 р. на прохання “князя Сілезії” видав буллу, яка проголосила відновлення в Польщі засади сеньйорату й принципату та підкреслила, що верховний князь повинен, як і раніше, панувати в Кракові. “Князем Сілезії” був, напевно, *Генрик I Бородатий*, син Болеслава I Високого, один з тих кількох князів, котрі як найстарші претендували на краківський трон. Загалом булла залишалася тільки політичною декларацією, бо про дійсне відновлення дії згаданої засади у ті часи не могло бути й мови. Це, зокрема, довело кількамисячне у 1210-1211 рр. перебування на краківському престолі сеньйора пястівської династії Мешка I Кривоногого, іншого князя з Сілезії: верховної влади над іншими польськими князями він не мав, хоч і став краківським князем згідно із зазначеною буллою; не виключено, що Лешек Білий без опору поступився йому тронем, зваживши на волю папи. Смерть обірвала правління Мешка I Кривоногого. До Кракова повернувся Лешек, який займав у ньому престол до своєї загибелі. Лешек загинув у 1227 р. під Гонсавою у Великопольщі, куди разом зі своїм молодшим братом Конрадом прибув на зустріч з Владиславом III Тонконогим і Генриком I Бородатим для обговорення питання про ситуацію у Східному Помор'ї. Загинув внаслідок нападу на цих князів східнопоморського князя Святополка і великопольського князя Владислава Одоніца – племінника Владислава III Тонконогого. Лешек Білий був останнім краківським князем, авторитет якого визнавався, хоч і не

всіма, польськими князями. Після нього протягом кількох десятиріч у Польщі не було проведено жодної зустрічі князів, подібної до гонсавської, що свідчить про поглиблення роздробленості в країні.

Створена у Кракові регентська рада мала намір правити від імені півторарічного Болеслава – сина Лешека Білого, проте на запрошення тамтешніх можних краківським князем став *Владислав III Тонконогий* (1228); запрошення ґрунтувалося на угоді з ним Лешека, за якою у випадку смерті Лешека до Владислава III перейде влада в Кракові. Владислав III правив недовго: переможений своїм багаторічним суперником у Великопольщі Владиславом Одоніцем, він втік у Сілезію, де й помер 1231 р., перед тим заповівши краківський престол Генрикові I Бородатому.

Генрик I Бородатий фактично правив у Кракові під час князювання у ньому Владислава III Тонкононого, тому що увагу останнього постійно відволікали справи у Великопольщі, і він в основному там перебував. У 1231-1238 рр. він володів краківським престолом. Існують підстави припускати, що Генрик I Бородатий розпочав клопотання перед папою та імператором Фрідріхом II Штауфеном (1220-1250; у 1212-1220 рр. король) про королівську корону, можливо, не стільки для себе, скільки для свого сина *Генрика II Побожного*. Останній заступив батька на краківському троні у 1238 р. Його правління закінчилося трагічно: 9 квітня 1241 р. він загинув у битві під Легницею в Сілезії, в якій очолюване ним польське військо дощенту було розбите татарами.

Після загибелі Генрика II Побожного Краків захопив і князував у ньому брат Лешека Білого – мазовецький князь *Конрад I* (1241-1243). Він правив як окупант у підкореній країні, через що налаштував проти себе жителів Кракова. У відсутність Конрада краків'яни скинули його з престолу й посадили на ньому *Болеслава V Соромливого* – сина Лешека Білого. Коли ж Конрад I зробив спробу повернутися до Кракова, то 25 березня 1243 р. вони завдали йому поразки під Суходолом.

Болеслав V Соромливий правив у 1243-1279 рр. Пам'ятаючи, що одержав престол з рук знаті, він у своїй політиці спирався на неї. У 1273 р. йому довелося протистояти рицарству, що збунтувалося. Потомства по собі не полишив, своїм наступником на престолі заповів серадзького князя *Лешека Чорного*, сина куявсько-серадзько-ленчицького князя Казимира I, який був сином згаданого Конрада I. Правління Лешека Чорного припадає на 1279-1288 рр. У 1282 і 1285 рр. проти нього бунтувало рицарство. Помер безпотомно.

У боротьбі за краківський престол, яка розгорнулася після смерті Лешека Чорного, 1288 р. переміг вроцлавський князь *Генрик IV Пробус* – син Генрика III Білого, теж вроцлавського князя, внук Генрика II Побожного. Його намір стати королем не здійснився: кошти на реалізацію наміру були розтринькані, а сам князь невдовзі (1290) отруєний. Перед смертю він устиг заповісти своїм спадкоємцем великопольського князя *Пшемисла II*, сина західновеликопольського князя Пшемисла I, внука Владислава Одоніца.

У ході боротьби за краківський престол після смерті Лешека Чорного, з претензіями на нього виступив чеський король *Вацлав II* (1278-1305) з династії Пржемысловичів. За чеським переказом вдова по Лешеві Чорному Грифіна, тітка Вацлава II, начебто записала йому у спадок Краківську і Сандомирську землі, тобто Малопольщу. Якщо такий запис й був, то в світлі польського династичного права він не мав жодної юридичної сили, бо, згідно з ним, жінки не могли успадковувати й передавати у спадщину престол. І все ж Вацлав II вирішив здобути Малопольщу. На його боці в Кракові був єпископ та інші тамтешні достойники, а також міщани; для них Чехія могла бути економічно привабливою країною; немаловажно і те, що Вацлав II прихильно

ставився до німців у своїй державі, а їх у Кракові було чимало, вони займали впливову позицію серед верхівки міщанства – патриціату.

Дізнавшись про претензії Вацлава II на краківський престол, Пшемисл II через кілька місяців після зайняття його покинув Краків, а як Вацлав II став 1291 р. краківським князем, то зрікся й своїх прав на цей престол на його користь. Чеський король прибув до Кракова 1292 р. для утвердження свого панування. Після цього бжесьцькокуявський князь *Владислав I Локеток*, брат Лешека Чорного, під тиском Вацлава II залишив Сандомирську землю, яку захопив у 1288 р., присягнув на вірність Вацлаву II, відмовився на його користь від претензій на Краківську й Сандомирську землі. Таким чином, уся Малополяща опинилася в руках чеського короля.

Сілезія. Вище згадувалося, що у 1163 р. з дозволу Болеслава IV Кучерявого сини Владислава II Вигнання Болеслав I Високий і Мешко I Кривоногий повернулися у батьків уділ – Сілезію. Тоді ж або пізніше Болеслав I взяв у своє володіння її частину з містом Вроцлавом (за нею закріпилася назва Сілезія; стосовно того і пізнішого часу науковці йменують її власне Сілезією), а Мешкові I віддав частину з містом Ополем. Слід мати на увазі, що Болеслав I мав право вибрати собі і виділити своїм братам чи будь-кому зі своїх близьких родичів ту чи іншу частину Сілезії на підставі згаданого статуту Болеслава III Кривоустого, за яким в уділах діяла (принаймні мала бути чинною) система *прімогенітури*, тобто право першонародженого успадковувати всю повноту влади батька в уділі. Не відомо, коли саме Болеслав I виділив з власне Сілезії Глоговське князівство своєму наймолодшому братові Конрадові, а своєму синові Ярославові – Опольське князівство з однойменного уділу Мешка I, якому з останнього залишив князівство з містом Рацібожем.

Перед 1201 р. помер Конрад, у 1201 р. – Ярослав. Їхні уділи відійшли відповідно до Болеслава I Високого і Мешка I Кривоногого. Перший з братів почав іменуватися князем Сілезії, другий – рацібожсько-опольським. Того ж 1201 р. після смерті Болеслава I Мешко I посів Сілезьке князівство, але невдовзі змушений був віддати його Генрикові I Бородатому – синові Болеслава I.

Простежимо долю Сілезького і Рацібожсько-Опольського князівств у XIII ст.

Перше з них у 1238 р., після смерті Генрика I Бородатого, успадкував його син Генрик II Побожний, а від нього, після загибелі його 1241 р., воно перейшло у володіння його сина *Болеслава II Рогатки*. У 1244 р. останній допустив свого брата Генрика III Білого до співуправління, а 1247 р. поділив Сілезьке князівство так: собі лишив його східну частину – вроцлавську, а Генрикові III віддав західну частину – легніцько-глоговську. Майже одразу після цього Болеслав II Рогатка здійснив поділ навпаки і встановив, що буде співправити з братом Конрадом I, а Генрик III – з братом Владиславом. Конрад I, зрештою, дістав Глоговське князівство, а Владислава захопила духовна кар'єра, так що Генрик III Білий сам правив у Вроцлавському князівстві. Болеслав II Рогатка помер 1278 р., залишивши трьох синів, з яких найстарший, Генрик V Товстий, з Легніцького князівства одержав Легніцу, Болькові I – Явор і Свідніцу, Бернард Спритний – Львувек. Після смерті у 1273 або 1274 р. Конрада I його сини Генрик III, Конрад II Горбатий і Пшемко заволоділи, відповідно, Глоговом, Жаганем і Сцінавою. Спадщина Генрика III Білого (помер 1266 р.) – Вроцлавське князівство – перейшла до його єдиного сина Генрика IV Пробуса, який помер безпотомно у 1290 р., заповівши це князівство Генрикові III Глоговському. У 1294 р. воно було поділене: Генрикові III Глоговському дісталася територія на схід від Одри і південніше Великопольщі, Генрикові V Товстому – центральна частина, Болькові I – землі на кордоні з Лужицями. З перелічених князів перед початком подолання роздробленості в Польщі померли Бернард Спритний (1286) і Пшемко (1289) – обидва безпотомно (невеличкі князівства,

якими вони володіли, перейшли їхнім братам); на самому початку цього подолання помер Генрик V Товстий (1296; залишивши після себе трьох неповнолітніх синів); на початку XIV ст. – Болько I (1301), Конрад II Горбатий (1304), Генрик III Глоговський (1309).

Рацібожсько-Опольське князівство після смерті Мешка I Кривоногого (1211) успадкував його син Казимир I. Від нього (помер 1229 або 1230 р.) воно перейшло до його сина Мешка II Огрядного. Останній з 1244 р. до своєї смерті (1246) правив спільно з братом Владиславом. Від 1246 р. Владислав був рацібожсько-опольським князем. Помер він у 1281 або 1282 р. Його князівство було поділене на чотири частини: Мешкові III дісталася Цешинське князівство, Казимирові II – Битомсько-Козелецьке, Болеславові I – Опольське, Пшемислові – Рацібожське. На час подолання роздробленості в Польщі ці князівства існували.

Великопольща. Цю провінцію після смерті Мешка III Старого (1202) як її удільного князя успадкував його єдиний на той час син *Владислав III Тонконогий* (другий син Одона помер 1194 р.). Через кілька років після цього син Одона Владислав Одоніц став вимагати від дядька виділити йому уділ. У відповідь Владислав III вигнав його з Великопольщі, проте під тиском Генрика I Бородатого, у якого в Сілезії вигнанець знайшов притулок, змушений був дозволити йому повернутися й надати уділ з центром у Каліші. У 1216 р. Владислав Одоніц витіснив дядька з Познані. Тоді ж з претензією на Каліську землю виступив Генрик I Бородатий. Цим скористався Владислав III і у 1217 р. вигнав племінника з Великопольщі. Того ж року Генрик I і Владислав III уклали угоду, за якою перший з них одержав Каліську землю, а другий – Любуську землю, якою до того Генрик I володів.

У 1227 р. Владислав Одоніц зі Східного Помор'я, куди за кілька років перед тим прибув з вигнання в Угорщині, напав на дядька. Розпочата тим самим нова війна між ними закінчилася тим, що племінник примусив Владислава III втекти до Рацібожа, де той і помер у 1231 р.

Владислав Одоніц заволодів всією Великопольшею, за винятком Каліської землі, яка, відповідно до угоди 1217 р., перебувала в руках Генрика I Бородатого. Останній у 1234 р. захопив решту великопольської території, розташовану на південь від Варти і знову запанував у Любуській землі. Відтоді ця “довартська” Великопольща належала даному сілезькому князеві, згодом, у 1238-1241 рр. – його синові Генрикові II Побожному і до 1244 р. – синові останнього – Болеславові II Рогатці. Владислав Одоніц п'ять останніх років свого життя (помер 1239 р.) панував тільки в північній, “завартській”, Великопольщі з центром у Гнезні. Його спадкоємцями були сини Пшемисл I і Болеслав Побожний. Спочатку вони правили спільно. У 1244 р. їм вдалося відібрати у Болеслава II Рогатки “довартську” Великопольщу. У 1247 р. брати поділили Великопольщу: Пшемислові I дісталася північна частина з Гнезном і Познанню, а Болеславові – решта. Через два роки вони переподілили край: Пшемисл I одержав Познанську і Каліську землі, Болеслав – Гнезненську. У 1253 р. відбувся ще один переділ: Пшемислові I перепала західна частина з Познанню, Болеславові – східна з Гнезном і Калішем.

У 1257 р. Пшемисл I помер. Через кілька місяців після цього народився його син *Пшемисл II*. Поки він був неповнолітнім, його опікав Болеслав Побожний. Згодом деякий час дядько і племінник правили спільно, поки Пшемисл II не запанував у батьківському уділі. Болеслав Побожний не мав чоловічого потомства, тому після смерті (1279) його уділ дістався Пшемислові II. Уся Великопольща опинилася під владою останнього. Він правив у ній одноосібно до своєї загибелі (1296).

Мазовія. Після смерті безпотомного Лешека, сина Болеслава IV Кучерявого (1186), Мазовія стала діничним володінням Казимира II Справедливого. Син цього князя, Лешек Білий, ділячи 1202 р. спадок батька, віддав її своєму братові Конрадові I. Під пануванням Конрада I Мазовія перебувала 45 років. Від 1233 р. у ній під верховною його владою правив син Болеслав I. Після смерті батька він володів нею лише рік, помер безпотомно. Край опинився під владою його брата Семовіта I. 1262 р. Семовіт I помер, і Мазовію було поділено на Плоцьке та Черське князівства, які перепали його синам: перше – Болеславові II, друге – Конрадові II. Безпотомна смерть останнього (1294) спричинила об'єднання обох уділів. Мазовія була неподільним князівством до 1313 р., коли Болеслав II помер, і вона була поділена між його синами: Семовіт II одержав князівство Равсько-Візненське, Тройден I – Черсько-Сохачевське, Вацлав (Ванька) – Плоцьке.

Куявія. Становлячи з 1138 р. з Мазовією один уділ, Куявія у 1186 р. стала діничним володінням Казимира II Справедливого. У 1202 р. Лешек Білий виділив її разом з Мазовією Конрадові I. Від 1233 р. у ній під верховною владою Конрада I правив його син Казимир I. Після смерті Казимира I (1267) Куявією володів його син Семомисл. Останній не раніше 1274 р. посадив правити нероздільно своїх братів Владислава I Локетка і Казимира II в частині Куявії з центром у Бжесьці, а ще одного брата – Семовіта – в іншій частині краю з центром у Добжині. Собі Семомисл залишив частину з центром в Іновроцлаві. Після загибелі Казимира II (1294) Владислав I Локеток став одноосібно володіти Бжесьською Куявією. У Добжинській Куявії до 1306 р. правив Семовіт, а після нього – його син Владислав Горбатий. Спадок Семомисла по його смерті (1287) перейшов до його синів Лешека, Пшемисла і Казимира III. До 1300 р. вони правили спільно, а відтоді – роздільно: Лешек – в Іновроцлаві, Пшемисл – у Бидгощі і Вишогроді, Казимир III – в Гневкові.

Серадзька і Ленчицька землі. Обидві землі як частини Великопольщі напередодні і під час роздробленості були політично окремими територіями. Від 1138 р. вони належали до уділу верховного князя. З 1202 р. ними володів Лешек Білий. Його брат Конрад I у 1229 р. перетворив їх у власний уділ, що через три роки визнав Генрик I Бородатий як краківський князь. Поділивши свої володіння у 1233 р. між синами Болеславом I і Казимиром I, Конрад I з них, зокрема, віддав Серадзьку землю Болеславові I, а собі залишив Ленчицьку. Після смерті Конрада I Ленчицька земля відійшла до Болеслава I. Коли останній помер (1248), то обидвома землями заволодів Казимир I. У 1262 р. він віддав синові Лешкові Чорному Ленчицьку землю, а згодом замість неї – Серадзьку. Казимир I помер 1267 р. Після 1274 р. його синові Казимирові II дісталася Ленчицька земля, після смерті Лешека Чорного (1288) Владиславові I Локетку – Серадзька. По загибелі у 1294 р. Казимира II Ленчицька земля теж відійшла до Владислава I Локетка.

Сандомирська земля. У 1138-1166 рр. нею володів син Болеслава III Кривоустого Генрик. Після його загибелі вона відійшла до Казимира II Справедливого і стала, хоча й не одразу, його діничним уділом. Далі в ній до 1288 р. правили князі започаткованої ним династичної лінії: Лешек Білий (1194-1227), Болеслав V Соромливий (1227-1279), Лешек Чорний (1279-1288). У 1288 р. Сандомирську землю захопив і правив у ній до 1292 р. Владислав I Локеток, у 1292-1305 рр. вона належала чеському королю Вацлавові II. Земля була політично тісно зв'язана з Краківською землею, особливо коли її князі були водночас краківськими князями. До таких належали всі щойно перелічені особи, окрім Владислава I Локетка, але й він, володіючи Сандомирською землею, претендував на краківський престол.

Любуська земля. Від 1138 р. до 1163 р. вона належала тим князям, які володіли Сілезією (Владиславові II Вигнанцю у 1138-1146 рр., Болеславові IV Кучерявому у 1146-44

1163 рр.), а згодом тим, хто панував у західній частині Сілезії – у власне Сілезії (Болеславі I Високому у 1163-1201 рр., Генрикові I Бородатому у 1201-1217, 1234-1238 рр., Генрикові II Побожному у 1238-1241 рр., Болеславі II Рогатці у 1241-1247 рр.) і, у 1247-1249 рр., Болеславі II Рогатці як правителю Легницько-Глоговського князівства, що 1247 р. було виділене з власне Сілезії; на півночі це князівство прилягало впритул до Любуської землі. Як видно з вище наведеної розповіді, ця земля у 1217-1234 рр. належала великопольським князям (Владиславі III Тонконогому у 1217-1229 рр., Владиславі Одоніцу у 1229-1234 рр.). Від 1249 р. вона перебувала у володінні німецьких феодалів.

Східне Помор'я. З 1138 р. воно було підвладне польському верховному князю, від імені котрого, як і за Болеслава III Кривоустого, у ньому правив намісник, призначений цим князем з місцевих князів. Намісники намагалися надавати своїй владі спадкового характеру. У міру послаблення влади верховного князя і після перетворення її у владу краківського удільного князя політична залежність Східного Помор'я від Кракова йшла на спад, тамтешні князі, серед них і намісник, прагнули зробити цю провінцію незалежною. Такою вона стала за намісника Святополка після загибелі у 1227 р. Лешека Білого, до чого, як зазначалося, був причетний Святополк разом з Владиславом Одоніцем. Святополк та його наступники були фактично верховними князями краю. У 1282 р. князь Мшуй II, син Святополка, не маючи чоловічого потомства, віддав Східне Помор'я під владу великопольського князя Пшемисла II, напевно, з метою запобігти його роздробленості після своєї смерті. За собою Мшуй II при цьому зберіг пожиттєву владу. Коли ж він у 1294 р. помер, то Пшемисл II повністю запанував у Східному Помор'ї.

Західне Помор'я. Наприкінці правління Болеслава III Кривоустого влада Польщі над Західним Помор'ям була мінімальною. Верховне право сеньйора-принцепса на цей край, яке даний князь заповів, практично не реалізувалося: цьому не сприяла внутрішня ситуація у Польщі (еволюція роздробленості), посилений інтерес до Західного Помор'я з боку німецьких феодалів і Данії, певною мірою географічний фактор – великий простір на південному заході Західного Помор'я, прилеглий до Великопольщі, і завартська (північно-західна) частина останньої були покриті лісами й болотами, які утруднювали зв'язки між цими двома краями, а через Великопольщу – зв'язки Західного Помор'я з іншими польськими регіонами. Тому Західне Помор'я було фактично незалежним, а з другої половини XII ст. й повністю незалежним від Кракова. З 1159 р. воно поділялося на заодрську (димінську або вологощську) і доодрську (шецінську) частини на чолі, відповідно, з князями Казимиром I і Богуславом I. Повний поділ краю на дві частини здійснили у 1220 р. двоюрідні брати Варціслав III і Барнім I; до першого відійшла заодрська частина, до другого – доодрська.

Зовнішньополітичне становище польських земель

Роздроблена Польща загалом не стала поживою для своїх сусідів: вони або були заклопотані вирішенням своїх внутрішніх проблем, або вели зовнішню політику повністю чи майже повністю в непольському напрямі, або були зайняті одним і другим. Татарська навала на Польщу обмежилася трьома нетривалими за часом вторгненнями.

Імперія жодного разу суттєво не загрожувала Польщі. Походи проти неї вона здійснила тільки у 1146 і 1157 рр. з метою повернути верховну владу у ній Владиславу II Вигнанцю, але, як зазначалося, у 1146 р. німецьке військо дійшло лише до Одри, у 1157 р. – до Познані, не завдавши значної шкоди; в обох випадках імператори (Конрад III та Фрідріх I Барбаросса) задовольнилися даною їм Болеславом IV Кучерявим (у 1146 р. і Мешком III Старим) ленною присягою, а 1157 р. – ще кількома його

зобов'язаннями стосовно імперії. Присягнув на вірність імперії (Фрідріхові I Барбароссі) і Казимир II Справедливий (у 1184 р.), чим запобіг вторгненню імператора, яке могло бути здійснене для того, щоб повернути краківський трон Мешкові III Старому. Починаючи з Фрідріха I Барбаросси, зовнішньополітичні інтереси імперії були головним чином спрямовані на Італію. У 1256-1273 рр. імперія нелегко переживала велике безкоролів'я, а далі тяжкий вихід із занепаду. Тому, зрозуміло, їй у другій половині XII і XIII ст. було не до Польщі.

Інакше поводитися німецькі феодали, володіння яких були розташовані по сусідству з Польщею. Вони фактично проводили незалежну від імператорів внутрішню і зовнішню політику. Ідеться в основному про бранденбурзьких маркграфів. *Бранденбурзьке маркграфство*, утворене в середині XII ст. *Альбрехтом Ведмедем* на завойованих ним землях полабських слов'ян, головним чином лютичів (назва його політичного центру, Бранденбурга, є переінакшенням на німецький лад назви центру племені гаволян – Бранібора), у XIII ст. проводило експансію на польські землі і на Помор'я. Спершу така доля спіткала Любуську землю. Остання, найбільше з польських земель віддалена на захід, розташована по обох берегах Одри (її центр – Любуш – знаходився на лівому березі ріки), була свого роду воротами до Польщі, передусім у Великопольщу й Сілезію. Розуміючи її стратегічне значення, маркграфи мейсенський і бранденбурзький, а також магдебурзький архієпископ облягали і здобували Любуш тричі (1209, 1225, 1239 рр.), але кожного разу втрачали його. У 1249 р. легніцький князь Болеслав II Рогатка, якому Любуська земля належала удільно, заставив половину її магдебурзькому архієпископові за обіцянку ним допомоги в його боротьбі зі своїм братом – вроцлавським князем Генриком III Білим. З другої половини землі Болеслав II зобов'язав нести ленну службу цьому архієпископові. Заставлену половину він не викупив. Тим часом друга половина за невідомих обставин дісталася Бранденбурзькому маркграфству, а близько 1253 р. магдебурзький архієпископ поступився йому своєю половиною. Відтоді Польща на багато століть втратила цю землю (нині їй належить правобережна її частина). Придбання Любуської землі дало змогу Бранденбурзькому маркграфству скористатися нею як плацдармом для проникнення в слабозаселені північно-західну (завартську) частину Великопольщі і в південно-західну частину Західного Помор'я. Сюди була скерована німецька колонізація, внаслідок чого тут виникло Нове маркграфство (Нова марка) – по суті, філія Бранденбурзького маркграфства. Князі Великопольщі і Західного Помор'я не зауважили небезпеки, яка за усім цим крилася. Вклинившись у їхні володіння, німці на значній відстані відірвали їх одне від одного, чим сприяли подальшій ізоляції Західного Помор'я від польських земель, а згодом – й від відродженої Польської держави.

Через цей коридор Бранденбурзьке маркграфство спрямувало свою експансію на Східне Помор'я: маркграф скористався зі спору між синами тамтешнього, померлого на той час, князя Святополка, Мшчем II і Варціславом, і, підтримавши першого з них, зайняв значну частину Східного Помор'я з Гданськом. Після смерті наступного року Варціслава Мшчуй II при підтримці великопольського князя Болеслава Побожного у 1273 р. вибив маркграфа з цієї території.

Німецькі феодали приділяли посилену увагу й Західному Помор'ю. Герцог Саксонії і Баварії *Генріх Лев*, що підкорив у середині XII ст. землі бодричів, 1164 р. змусив західнопоморського князя Богуслава I визнати ленну залежність від нього з частини підвладної собі території в обмін на обіцянку захистити Західне Помор'я від можливої данської агресії. Данська небезпека примусила того ж князя присягнути на вірність Фрідріхові I Барбароссі. І все ж у 1185 р. Богуслав I став данським ленником. Ця залежність тривала

до 1227 р., коли занепад данського панування на Балтійському морі призвів до незалежнення Західного Помор'я.

Від середини XII до середини XII ст. польсько-чеські відносини не були нічим затьмарені. Так тривало доти, доки краківський князь Болеслав V Соромливий не втягнувся у конфлікт між Чехією та Угорщиною за бабенберзьку спадщину (австрійські володіння), яка залишилася незайнятою після того, як у 1246 р. австрійська правляча династія Бабенбергів вимерла по чоловічій лінії. Угорський король *Бела IV* (1235-1270) проголосив себе князем Штірії, а чеський король *Вацлав I* (1230-1253) домігся закріплення за своїм сином Пржемислом Отакаром інших австрійських земель. Болеслав V Соромливий став на боці свого тестя Бели IV. Те саме зробив й галицько-волинський князь Данило Романович, тестем якого теж був Бела IV. У 1253 р. Болеслав V спільно з рацібожсько-опольським князем Владиславом, підтримані руською допомогою, вчинили напад на чеське місто Опаву. У 1273 р. відбулася нормалізація польсько-чеських відносин як наслідок зустрічі Болеслава V з чеським королем Пржемислом Отакаром II (1253-1278). Остаточно боротьба за бабенберзьку спадщину завершилась у 1278 р., коли у війні з німецьким королем *Рудольфом I Габсбургом* (1273-1291) загинув названий чеський король. Але польські князі до цього завершення не мали відношення. Ще до загибелі Пржемисла Отакара II вроцлавський князь Генрик IV Пробус пообіцяв передати йому свій уділ, якщо у нього не залишиться чоловічого потомства. А у 1280 р. той же князь присягнув на вірність Рудольфові I Габсбургу зі свого уділу. Після смерті Генрика IV Пробуса (1290) німецький король переадресував його присягу чеському королю Вацлаву II, і цей використав її у своїх претензіях на краківський трон і Малопольщу, послаючися на те, що Генрик IV Пробус був на час цієї присяги краківським князем, тоді як той краківським князем був тільки у 1288-1290 рр. Потрібно також зауважити, що на час здобуття Вацлавом II краківського престолу (1291) його васалами як чеського короля були такі сілезькі князі: опольський Болеслав I, битомсько-козелецький Казимир II, рацібожський Пшемисл й, можливо, цешинський Мешко III. Першого з них того ж року Вацлав II призначив своїм намісником у Кракові, а Казимир II і Пшемисл (можливо, й Мешко III) супроводжували його у 1292 р., коли він прибув до Кракова.

Відносини польських земель з Угорщиною були традиційно нормальними, за винятком кінця XII – першої чверті XIII ст., коли на них позначилися різні підходи обох сторін до питання про те, кому бути на князівському престолі в Галичі. Після смерті Ярослава Осмомисла (1187) цим престолом заволодів його син Володимир. Казимир II Справедливий посприяв зайняти його володимирському князю Романові, синові великого київського князя Мстислава Ізяславовича та дочки Болеслава III Кривоустого Агнешки. Володимир Ярославович знайшов притулок в Угорщині. Угорський король Бела III (1172-1196) на його прохання допомогти повернутися на галицький трон пішов походом на Галич, взявши його з собою. Зайнявши Галич, король, проте, посадив у ньому правити свого 12-річного сина Ендре (Андрія), а Володимира Ярославовича повернув до Угорщини, де ув'язнив. Не бажаючи загострювати відносини з Угорщиною, Казимир II Справедливий не відгукнувся на заклик Романа Мстиславовича посприяти йому в поверненні на галицький трон. Невдовзі Роман Мстиславович втратив Володимир, а з угорського полону до Німеччини втік Володимир Ярославович, де визнав над собою верховенство Фрідріха I Барбаросси. Виконуючи наказ імператора, Казимир II 1190 р. посадив у Галичі цього князя. У 1199 р. Володимир Ярославович помер. Похід рицарства Краківської і Сандомирської земель на чолі з сандомирським князем Лешекком Білим у Галицьке князівство спричинився до того, що трон у ньому посів Роман Мстиславович. З часом між останнім і Лешекком, уже краківським князем, дійшло до незгод, причини яких невідомі. Спричинений цими незгодами похід Романа Мстисла-

вовича у Польщу 1205 р. закінчився для нього трагічно: він загинув під Завіхостом, що в Сандомирській землі, у битві, яку Лешек Білий виграв.

З огляду на малолітність синів Романа Мстиславовича знову розгорнулася **боротьба за галицький престол**. Претендентом, зокрема, виступив угорський король *Ендре II* (1205-1235), який формально був опікуном Романових синів. На це Лешек Білий та його брат Конрад I відповіли походом на Галич, щоб захистити інтереси цих синів. За польсько-угорською угодою від 1206 р., Володимирське князівство проголошувалося володінням Романовичів і сферою впливів Лешека, а Галицьке князівство стало сферою впливів Ендре II. По роках змагань за вплив у Галицькому і Володимирському князівствах 1214 р. укладено польсько-угорську угоду, згідно з якою син Ендре II малолітній Коломан мав стати галицьким королем і взяти за жінку дочку Лешека Білого Саломею. Через кілька років цю угоду було реалізовано. Однак у 1221 р. Ендре II увійшов в порозуміння з новгородським князем Мстиславом Мстиславовичем Удалим і дав згоду на його перебування на галицькому троні, а той погодився своїм наступником на ньому мати іншого сина Ендре II, теж Ендре. Отже, галицька політика Лешека Білого зазнала поразки. Не втримав він також свого впливу у Володимирі.

У другій чверті XIII ст. північним сусідом Мазовії став **Тевтонський орден**. Спершу він був власне орденем – духовно-рицарською організацією, а згодом – державою такого ж характеру. Повна назва ордену – *Орден святої Марії дому тевтонів (Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum)*. Неофіційно його йменували орденем хрестоносців, бо на білих плащах орденських рицарів був зображений чорний хрест. Створений у Палестині на базі німецького шпиталю, що виник там 1190 р., і затверджений папою Іннокентієм III, орден згодом розрісся. З'явилося кілька його філій (провінцій), з яких найбільшою була та, що перебувала у 1212-1225 рр. в Семигородді (Трансільванії), куди її запросив угорський король Ендре II з тією метою, щоб вона захищала кордони Угорської держави, в яку Семигороддя входило, від нападів половців (куманів). Оскільки орден не спромігся належно виконувати покладене на нього завдання, до того ж втручався у внутрішні справи Угорщини, то зазначену його філію з неї було видалено. У 1228 р. (а не у 1226 р., як прийнято вважати) мазовецький князь Конрад цій частині ордену надав у тимчасове користування рідкозаселену Хелмінську землю, розташовану на схід від Вісли у північно-західній частині Мазовії. За задумом князя, орден повинен був допомогти йому підкорити землі язичників-пруссів і в процесі підкорення всіляко сприяти християнізації останніх. Певною мірою цей задум був зумовлений прагненням князя помститися пруссам за їхні грабівницькі наїзди на його володіння Мазовію й Куявію.

Інтерес у Польщі до пруських земель, які займали простір від Вісли до Німану, був започаткований невдалою християнізаційною місією св. Войцеха у 997 р. Пруси уперто трималися поганства. Певний відгомін мала місія в їхні землі, проведена 1207 р. абатом цистерціанського монастиря, резиденцією якого було поселення Лекно, що у Великопольщі. Більш успішну місію у 1209 р. здійснив чернець того ж монастиря *Хрїстіан*. У 1216 р. він був у Римі висвячений на місійного пруського єпископа, а 1218 р. одержав від папи право засновувати в землях пруссів єпископства і висвячувати єпископів.

Хрїстіан не тільки діяв з хрестом, а й заохочував до підкорення пруських земель. За його намовою у 1222 і 1223 рр. Лешек Білий, Генрик I Бородатий, Конрад I і східнопоморський князь Святополк здійснили два хрестові походи у ці землі. За ініціативою того ж Хрїстіана у 1228 р. був створений рицарський орден *Добжинські брати*. Ця назва походить від міста Добжин у Куявії, що стало його садибою. Орден мав завдання вести боротьбу з пруссами, допомагати духовним особам християнізувати їх. Чисельно він був невеликою організацією, тому його діяльність не мала особливого значення.

Удання Конрадом I Хелмінської землі Тевтонському ордену було черговим виявом підтримки місії Христіана. Папа у 1230 р. це надання затвердив, як і мету, з якою воно було зроблене. Перший тевтонський загін прибув у Хелмінську землю 1231 р. Через два роки орден розпочав систематичне q криваве підкорення пруських земель, розтягнулося на 50 років. Спершу хрестоносці проувалися з Хелмінської землі вздовж лівого берега Вісли до Балтійського моря, далі – на схід берегом моря, захоплювали невеликі території Пруссії, щоб мати забезпечені тили, споруджували замки, а згодом з них проникали все більше вглиб, кожного разу закріплюючися на завойованій території спорудженням замків.

Після загибелі у 1234 р. в пруському полоні Христіана папа видав буллу, якою поширив на Тевтонський орден права, що ними той користувався, тобто права вести християнізаційну місію і призначати єпископів на підкорених землях. Булла також оголосила всі завойовані орденем території “власністю св. Петра”, тобто римської курії, і передала їх у вічне володіння ордену. Виданим після цього привілеєм імператор Фрідріх II Штауфен надав керівництву ордену прерогативи, які мали імперські князі-правителі. Імператор і папа стали протекторами нового державного організму, в який орден перетворився завдяки наданим йому цими вищими в римо-католицькому світі достойниками правам.

Це суперечило намірові Конрада I поширювати на завойовані орденем пруські землі свою верховну владу. У 1235 р. між ним і хрестоносцями загострилися відносини з приводу самовільного включення ними до складу своєї організації ордену Добжинських братів, який до того перебував під Конрадовою опікою. Спір закінчився тим, що Добжинські брати залишилися в складі Тевтонського ордену, а хрестоносці повернули Конрадові I Добжинську землю; натомість Конрад I визнав приналежність Хелмінської землі ордену.

У 1237 р. частиною (філією) Тевтонського ордену став *Лівонський орден (Орден тевтонців святої Марії – Ordo Sanctae Mariae Theutonicorum)*, утворений того ж року із залишків розгромленого у 1236 р. об'єднаними силами литовців і земгалів ордену Мечоносців (офіційна назва *Брати воїнства Христу – Fratres militiae Christi*), який діяв на території Латвії й Естонії з 1202 р. Існування Тевтонської держави в такому складі значно її посилило. Це невдовзі почали відчувати литовці, ятвяги, на землі яких він чинив розбійницькі напади, а також руські землі, першим значним виявом чого було Льодове побоїще 1242 р. Польські землі вперше істотно відчули це існування шойно на початку XIV ст. Лівонський орден діяв до 1561 р. Територія, яку він займав, звалася Лівонією або *Ліфляндією*; у Польщі її йменували *Інфлянтами*. У XV-XVI ст. орден був незалежний від Тевтонського ордену. У ширшому розумінні Лівонією в XIII-XVI ст. вважали конфедерацію таких духовних князівств: Лівонський орден, Ризьке архієпископство, Дерптське, Курляндське й Езель-Вікське єпископства. Конфедерація перебувала під номінальною владою папи та імператора.

Устрій Тевтонського ордену був заснований на статуті, розробленому у середині XIII ст. і чинному до 1442 р. За ним, до ордену належали рицарі, духовні особи і брати-слуги. Очолював його великий магістр (гроссмейстер), обраний пожиттєво генеральним капітулом, куди входили провінційні магістри, в тому числі пруський – той, безпосередня влада якого поширювалася на завойовані орденем пруські землі, й від 1283 р. – на ятвязькі землі, на Хелмінську землю. Резиденцією великого магістра були: до 1291 р. – Акка, місто на березі Середземного моря в Палестині, у 1291-1309 рр. – Венеція, у 1309-1466 рр. – Марієнбург (в польськомовному варіанті Мальборк) на терені пруської провінції Тевтонської держави, неподалік правого берега Вісли, у 1466-1525 рр. – Кенігсберг. При великому магістрі діяла рада з п'яти найвищих чинів, з яких головним

був чин великого комтура. Пруська провінція ордену, як й інші його провінції, ділилася на комтурства, кожне з яких мало свого комтура. Ця ж провінція в церковному відношенні складалася з Вармійського, Помезанського, Самбійського і Хелмінського єпископств. Єпископи юридично владі ордену не підлягали.

Останньою чвертю XII ст. датуються згадки про наїзди на Мазовію ятвягів – народу, що сусідив з пруссами, литовцями, Руссю і Мазовією. У 1190 або 1191 р. Казимир II Справедливий завдав їм відчутної поразки. У 1249 і 1253 рр. мазовецький князь Сємовіт I брав участь у походах на ятвягів свого тестя – галицько-волинського князя Данила Романовича. А у 1254 р. Сємовіт I разом з Данилом Романовичем зблизився з Тевтонським орденом й уклав з ним угоду про надання йому допомоги у підкоренні пруссів, ятвягів і литовців. За угодою, дві третини ятвязької землі мали дістатися ордену, а третина – Сємовітові I і Данилові Романовичу. Угода не була реалізована, як і подібна угода цього мазовецького князя з орденом від 1260 р., згідно з якою князь мав отримати шосту частину території ятвягів.

Політика Сємовіта I, спрямована на завоювання ятвягів, закінчилася для нього трагічно. Усвідомлюючи її антилитовське спрямування, великий князь литовський Міндовг (литов. Mindaugas; кінець 1230-х років – 1263), засновник Литовської держави, у 1262 р. ударив на Мазовію (і на волинські володіння Данила Романовича), захопив Сємовіта I в полон і наказав стратити, а його сина Конрада II, полоненого разом з батьком, забрав у Литву. У 1283 р. ятвяги були підкорені Тевтонським орденом. Ятвягі політично перестала існувати.

У 1262 р. Польща за посередництвом Мазовії вперше серйозно зіткнулася з литовцями. Литовські наїзди в Мазовію відбувались до 1279 р., коли плоцький князь Болеслав II оженився з дочкою великого князя литовського. Цей шлюб започаткував мирні польсько-литовські відносини.

У 1241 р. польські землі зазнали татарської навали. Захопивши Русь, хан Батий пішов на Угорщину, а своєму воєначальникові Пайдарові наказав рушити на Польщу, з неї – на Чехію, щоб унеможливити надання польської і чеської допомоги угорському королю. У лютому татари взяли Люблін, Сандомир, згодом розбили військо, очолене краківським і сандомирським воєводами. Одне крило їх пішло на Ленчицю, звідси – на Куявію, з неї – через Сєрадзь на Краків; при цьому воно двічі завдало поразки тим самим воєводам та краківському і сандомирському каштелянам. Друге крило 28 березня підійшло до Кракова і захопило його. 1 квітня обидва крила тут об'єдналися. Звідси татари попрямували в Сілезію. 9 квітня вони в жорстокій битві розбили військо сілезького і краківського князя Генрика II Побожного. Князя було захоплено в полон і страчено. Через два тижні після цього татари рушили до Моравських воріт, пройшли їх і попрямували через Моравію в Угорщину.

Своїми грабунками і знищеннями татари охопили Малопольщу, Сілезію, Сєрадзьку і Ленчицьку землі, частково Куявію. Вдавалися вони до них в основному на шляхах свого просування, не особливо віддаляючись убік. Населення міст і містечок на цих шляхах, попереджене про наступ татар, нерідко встигало тікати в ліси зі своїм добром. Тож втрати його від навали не могли бути особливо великі. Натомість сильно потерпіло населення захоплених наїзниками більших міст: воно зазвичай нікуди не тікало, сподіваючися захиститися від татар.

Наступний похід татар на Польщу відбувся у 1259-1260 рр. У ньому взяли участь, напевно примусово, русичі й половці. Наїзники пограбували значну частину Сандомирської землі, захопили Краків, окрім гроду (Вавеля). При поверненні звідти вони взяли Сандомир і влаштували в ньому страшну різню мешканців. Ця навала була тяжчою за наслідками, ніж попередня, хоч би тому, що була тривалішою. Втретє татари

“відвідали” Польщу у 1287 р. Цей наїзд, як і попередній, захопив тільки Малопольщу. Головних її міст – Кракова і Сандомира – їм цього разу захопити не вдалося.

Колонізація на німецькому праві

Останні десятиріччя XII ст. і XIII ст. були періодом значного економічного піднесення на польських землях, зумовленого змінами у сільському і міському житті. Перебудова, що завершилася в XV ст., була проявом і результатом головним чином колонізаційних процесів, які проходили на вироблених організаційно-правових засадах.

Сільська колонізація. Формування великої земельної власності неминуче породило у її носіїв прагнення домагатися все більшої прибутковості своїх господарств. Один із важливих засобів для досягнення цього феодалі вбачали в освоєнні необроблюваних земель, фонд яких залишався великим. За феодалного способу виробництва цього можна було досягти в основному шляхом збільшення кількості експлуатованих селян. Помітне зростання чисельності населення, характерне для XIII-XIV ст., призвело до надміру робочої сили в селах. Поєднання потреб феодалів у селянських руках і можливостей їх задовольнити сприяло виникненню сільської колонізації. У ролі феодалів, зацікавлених у цьому процесі, виступали і князі.

У XII ст. склалася практика осадження новоприбульців, т.зв. “вільних гостей”, яка полягала у наданні їм феодалами земель у тимчасове користування – держання. Такі колоністи забезпечували панові, відповідно до угоди між обома сторонами, щорічні доходи, а колоністам давали змогу, за своїм бажанням, відходити від нього після закінчення умовленого строку. У разі зірвання селянином умов угоди він вносив належну компенсацію грішми і натурою. Згодом цю практику було названо *польським сільським правом*. Траплялося, що землею наділяли й невільників, але без дозволу на вільний вихід.

Колонізація на польському праві мала місце і в XIII ст. Проте вона поступалася колонізації на *німецькому праві*, занесеному до Польщі колоністами із західної та центральної Німеччини, яких феодалний утиск і відносна перенаселеність села штовхали до пошуків кращих соціально-економічних умов існування. Перша згадка про таких колоністів датується 1175 р. і стосується Сілезії. З часом на німецькому праві почали осідати поляки і, зрештою, в сільській колонізації на ньому вони відсунули німців на другий план.

Як правило, ця колонізація відбувалася шляхом заснування сіл на необроблюваних землях, яке йменувалося *локацією* (латин. *locatio* – розміщення, осаджування). Локація мала характер планомірно проведеної акції. Нею керував *локатор* (осадчий) відповідно до зафіксованої в локаційному документі угоди, укладеної ним з феодалом, котрому належала земля. Локатор обирав місце під поселення, закликав людей осідати на ньому, виділяв прибульцям ділянки під житлові й господарські будівлі та присадибу, вимірював земельні наділи. Локація була справою дуже коштовною, тому проводили її особи заможні – міщани, рицарі й навіть селяни.

Нове поселення закладалося за *трипільною системою*. До колонізації на німецькому праві на польських землях у землеробстві панувало двопільля. Тепер орний ареал поселення ділився на три поля, призначені відповідно для вирощування озимих і ярих зернових культур та для пару, що використовувався як колективне пасовище. Провадилася ротація полів таким чином, що на землі, яка побувала під паром, висівали спершу озимину, наступного року ярину, після чого земля знову рік парувала. Кожне з трьох полів ділилося на повздовжні ниви, кількість яких дорівнювала кількості заснованих селянських господарств. Сума трьох таких нив – озимої, ярої і парової, закріп-

лених за одним господарством, становила *лан* (латин. *laneus*). Ця шахівниця полів гарантувала всім поселенцям користування землею більш-менш однакової якості на кожному з полів. У регіональному відношенні розмір лану був різний: у Малопольщі частіше практикували великий лан, званий *франконським*, що дорівнював 25-26 га, в інших частинах Польщі був поширений *фламандський* лан (17 га; цей лан був відомий також як хелмінський, середський). Земля колоністам давалась у спадкове володіння за умови справного виконання повинностей з неї.

Упродовж певної кількості років новоприбульці сиділи на *волі*, тобто не виконували повинностей і не сплачували податків. Цей час їм давався для створення господарства. Повинності включали в себе всі три форми фіксованої в локаційному документі феодалної ренти – грошової, натуральної та відробіткової. Дещо переважав грошовий оброк – *чинш*, через що німецьке сільське право йменують також *чиншовим*. Далі за значенням йшов продуктовий оброк – зерном, птицею, молочними виробами тощо. Відробітки тривали кілька днів у рік, селяни працювали у панському господарстві, виконували транспортні послуги (відвозили своїм реманентом на певні відстані продукцію цього господарства). Два рази на рік, замість частування пана в селі, селяни сплачували йому певну суму. *Кметі* (так називали селян) давали також десятину церкві. зазвичай десятою частиною вимолоченого в своєму господарстві зерна, рідше – десятим зібраним снопом або грішми. Вносили вони й данину зерном священникові (плебанові), т.зв. *мешне і коленду*. У надзвичайних випадках їм доводилося сплачувати *колекту або берну*, яка йшла на потреби оборони князівств, родинні урочистості князя, викуп рицарів з полону.

Локатор, який після осадження села ставав *солтисом* (від німец. *Schultheiß* – староста), одержував кількалановий наділ, так само розбитий на три поля, мав право тримати свій млин, тартак тощо. Єдиною його феодалною повинністю на користь пана було на заклик останнього ставати перед ним кінно і збройно. Локатор-солтис виступав як посередник у відносинах між паном і кметями, збирав від них чинш і ренту натурою, з чого 5/6 віддавав панові, а решту брав собі. Крім того, він чинив над селянами суд з менших злочинів, розсуджував їх разом з *лавою*, яка складалася з кількох обраних односельцями осіб. Таким чином, німецьке право запроваджувало елемент сільського самоврядування. Третина судових доходів перепадала солтисові, дві третини – панові. За важливіші злочини (гвалтування, вбивства, підпали) судив феодал. Посада солтиса була спадковою.

У результаті колонізації на німецькому праві, завершеної у XV ст., на польських землях з'явилася велика кількість нових сіл з регулярною системою полів, чітко визначеними повинностями селянських господарств, обмеженим самоврядуванням. За приблизними підрахунками, від останньої чверті XII ст. впродовж двох сторіч, завдяки даній колонізації, ареал оброблюваної землі зріс на 16-18 %, тобто приблизно на 400 тис. га. Запровадження трипілля збільшило на шосту частину кількість землі, що засівалася, і відповідно на стільки ж – продуктивність землеробства. Вважається, що сільсько-господарське виробництво за темпами почало зростати значно швидше, ніж чисельність населення, через що поліпшився матеріальний добробут селян. Значне зростання виробництва зерна і сільського господарства загалом певною мірою виключало необхідність примусового убою худоби восени і взимку, а це, в свою чергу, забезпечувало рівномірність селянського (і мешканців міст) харчування. Це ж давало можливість більше угноювати землю, а отже, збільшувати врожайність зернових культур. Позитивний вплив колонізації на німецькому праві позначився і на техніці землеробства, зокрема, повсюдним стало використання колісного плуга (у нього запрягали волів) із залізним лемешем і ралом, що давало змогу швидше і краще орати. До цього слід

додати, що чиншова система виявилася вигідною для селян: фіксований характер чиншу, розмір якого тривалий час залишався незмінним, при розширенні виробництва в господарстві селянина, до чого спонукав чинш, і зростанні ринкових цін на сільсько-господарську продукцію давав селянинові змогу одержувати такий грошовий дохід, який він міг витратити на купівлю потрібного реманенту, на свою родину. Потрібно мати на увазі і те, що жителі сіл на німецькому праві були фактично особисто вільними.

Сільська колонізація на німецькому праві прискорювала поступ у суспільному поділі праці. Поширення чиншової системи підносило значення грошей, сприяло розвитку товарно-грошових відносин, економічному обмінові між селом і містом. Вигідність чиншової системи не тільки для селян, а й для феодалів, які отримували від них значні прибутки, була настільки очевидною, що вона широко запроваджувалась у “старих” польських селах (на ці села, як правило, не поширювалися інші елементи німецького права).

Міська колонізація відбувалася в XIII ст. (продовжувалася в XIV-XVI ст.) шляхом локації міст – надання *німецького міського права* існуючим, за дуже рідкими винятками, поселенням, які звичайно були осередками торгівлі та ремесла, тобто мали риси міського життя. Локація неминуче супроводжувалася доселенням цих поселень, переважну участь в якому на перших порах брали прибульці з Німеччини, а згодом і поляки. У ряді випадків доселення означало створення біля існуючого поселення нового, яке одержувало назву “сусіда”. Містами на німецькому праві ставали й окремі ново-засновані поселення.

У князівських землеволодіннях локація була одноразовою акцією і полягала у видачі князем *локаційного привілею* – документа, що містив дозвіл на заснування міста і виклад засад у розрізі німецького права, на яких воно мало відбутися. У землеволодіннях церкви і світських феодалів локація міста починалася з видачі ними локаційних документів, де викладалися в основному ті ж засади, а потім, на клопотання феодалів, ця видача затверджувалася князівським локаційним привілеєм. У локаційних документах і локаційних привілеях йшлося про топографічний вигляд міста, суспільний його устрій, повинності його мешканців.

Організатором і виконавцем закладання міста був, за укладеною ним з його власником угодою, локатор, якого в уже закладеному місті звали *війтом* (від німец. *Vogt* – управитель, доглядач). Він, у міру можливостей, вносив зміни в планування поверхні поселення, яке ставало містом, визначав топографію нової його частини. Правилем було, що в центрі міста розташовувався чотирикутний торговий осередок – *ринок з ратушею* (від німец. *Rathaus* – будинок для ради) посередині; від ринку в різні боки відходили прямі вулиці. Локатор відмірював міщанам (не тільки новоприбульцям) під забудову ділянки (парцели, плаци), знайомив їх з міським статусом. Сам він одержував кілька таких ділянок, право на будівництво власних млина, лазні, крамниць тощо. Міста оточувалися ровами, валами, подекуди частоколом, а деякі міста, як, наприклад, Краків – муром. Новопоселенці на кілька років звільнялися від повинностей на користь власника міста, самі ж повинності міщан в основному зводилися до сплати грошової ренти. Локатор-війт наглядав за їх виконанням, йому залишалася частина надходжень від них. Він же очолював *суд лавників*, який від нього називався *війтівським*. Суд організаційно й функціонально нагадував сільський солтиський суд. Посада *війта* була спадковою.

З часом міста стали боротися зі *всесиллям* *війтів*, зокрема, й проти спадкового характеру їхньої влади. Результатом боротьби стало виникнення *міських рад*, склад яких – *райців* – обирали всі мешканці міста, що мали міське право, тобто ті, хто володів нерухомістю – житловими будинками, ремісничими майстернями, торговими приміщеннями, лазнями, землею. Міську раду, яка працювала в ратуші, очолював *бурмістр*

(від німец. *Bürgermeister*), якого райці зі свого складу ротаційно обирали на рік (у менших містах – на три місяці). Рада перебрала на себе функції в'їта, залишивши за ним обмежену судову владу.

Локаційні документи надавали містам також торгові привілеї: право на проведення у них одного або кількох *ярмарків* і щотижневого торгу, як правило, одноденного.

Міста, за небагатьма винятками, закладалися відповідно до норм *магдебурзького права*. Первинним документом, де були вміщені ці норми, став міський привілей магдебурзького архієпископа Віхмана, виданий Магдебургу у 1188 р. Додатком до нього служили повчання магдебурзьких лавників і звід саксонського права з 1221-1225 рр. Польські міста запозичували магдебурзьке право або прямо з Магдебурга, або за посередництвом інших міст. Остаточо у польських землях склалося два варіанти цього права: *хелмінське*, що мало підставою локаційний привілей Хелмна (і Торуні) від 1233 р., підтверджений в розширеному вигляді 1251 р., і *средське*, що виникло на підставі повчання німецького міста Галле для Сроди Шльонської від 1235 р. Кілька міст, серед них Гданськ і Ельблонг в Тевтонському ордені, прийняли подібне до магдебурзького право, основою для якого став локаційний привілей імператора Фрідріха I Барбаросси, даний Любеку 1188 р.

Одним з перших у Польщі князівський привілей на міське німецьке право одержав Гольдберг (нині Злоторія) в Сілезії – не пізніше 1211 р. З найбільших польських міст такі привілеї здобули: Вроцлав 1242 р., Познань 1253 р., Краків 1257 р., Гданськ між 1260 і 1263 рр. Упродовж XIII ст. на німецькому праві було закладено 201 місто, з чого 174 – в другій його половині. Регіонально ці міста локалізуються так: Сілезія – 100 (з них у першій половині століття 25), Великопольща – 38, Малопольща – 31, Ленчицька і Серадзька землі – 17, Куявія – 9, Східне Помор'я – 4, Мазовія – 2. З 201 міста князівських було 140, церковних – 45, світських феодалів – 16.

Закладання міст на німецькому праві призвело до відчутних якісних змін в соціально-економічній структурі польських земель, передовсім там, де їх виникало найбільше. Воно прискорювало розвиток ремесла і торгівлі, торгово-грошових відносин, створювало у феодальній системі соціальний прошарок в особі міських ремісників, торговців і низів, який, хоча й вписувався в неї, готував передумови для її розкладу, оскільки міське населення за своїм соціально-економічним статусом суттєво відрізнялось від селян, на плечі яких ця система головним чином спиралась. Воно повністю або, в церковних і світськофеодальних містах, значною мірою було вільним, мало, нехай і обмежене тогочасними умовами, право вибору професії, значно ширше самоврядування, ніж сільське населення на німецькому праві.

У другій половині XIII ст. в містах почали виникати *цехи* – фахові корпоративні організації, що монополізували ремісниче виробництво, окреслювали його якісно-кількісний рівень, розподіляли сировину між виробниками, встановлювали засади збуту виробленої продукції, дбали про соціальну опіку своїх членів, навчали охочу молодь професій, брали участь в обороні міста у випадку зовнішньої загрози і в релігійно-культурному його житті.

Неабияке значення для розвитку господарства Польщі мало відкриття в Малопольщі багатих покладів кам'яної солі: 1251 р. – в Бохні, 1278 р. – у Веліці. Видобування її було поставлено під князівський (згодом королівський) контроль, стало важливою статтею грошових надходжень до князівської (королівської) казни, бо добута сіль мала широкий збут як у Польщі, так і за її межами.

Зміни в суспільно-політичному устрої

Верховні князі Польщі середини і другої половини XII ст. домагалися таких самих владних прерогатив, якими володіли їхні попередники – правлячі князі Давньопольської держави. Проте удільні князі претендували на такий же характер своєї влади. У цьому протистоянні система сеньйорату і принципату не витримала випробування часом – перемогла удільна система влади, і з XIII ст. вона складалася в Польщі з незалежних князівств-держав, хоч у першій половині цього сторіччя робилися спроби відродити віджилу систему.

Сукупність згаданих прерогатив становила патримоніальну, необмежену владу, що спиралася на князівське право. Всупереч волі удільних князів, це право вироджувалося, сфера його дії звужувалася внаслідок вимушеного вилучення князями великої земельної власності від сплати їм данин і податків, а згодом й від їхнього судочинства. XIII ст. стосовно польських земель можна по-справжньому вважати імунітетним, саме тоді, порівняно з XII і XIV ст., коли вона теж практикувалася, імунітетна система набула найбільшого розмаху. Згадане звуження відбувалось також шляхом князівського надання станових привілеїв рицарству, що у XIV-XV ст. трансформувалось у шляхту, церкві, містам, заснованим на німецькому праві в князівських володіннях. Воно проявлялося також в обмеженні управлінських функцій князівської влади, спричиненому тиском на неї з боку великих феодалів – можних. Можні оточували князя як його дорадники, члени діючої при ньому ради, куди входили й вищі церковні достойники; у міру можливості вони скеровували його політику в потрібному для себе напрямі. Врешті, їм удалося разом з церковними достойниками створити своє політичне представництво – один із разодків майбутнього польського парламентаризму. Цьому представництву вони надали форму *віча*, чим відродили давній слов'янський інститут, але пристосували його до своїх потреб. Віча скликалися періодично, з часом у певні дні й у визначених місцях, мали вироблений обсяг законодавчих і судових повноважень, судили навіть у справах, де відповідачем виступав князь або його посадові особи – урядники; виносили рішення про податки, про призначення на посади – уряди, бувало – й про непослух князю, розглядали зовнішньополітичні питання. На вічі головував князь, а можні й церковні достойники задавали тон його роботі, тоді як рицарство служило людським фоном, виконувало пасивну роль свідків прийнятих вічем ухвал і функцію колективної пам'яті, дуже потрібної у зв'язку з тим, що діяльність віч документально не оформлялася. Інколи віча були міжкнязівські: розглядали справи, що стосувались кількох уділів.

При удільному князі діяла система урядів, успадкована від правлячих князів Давньопольської держави і структурно дещо видозмінена. Всіх урядників призначав князь. Головною посадовою особою був *воєвода*; йому підпорядковувалися *канцлер* і *підскарбій*, котрі відали відповідно канцелярією і фінансами, та урядники, що виконували придворні (двірські) функції: *чашиник*, *стольник*, *підкоморій*, *мечник*, *конюший*; подекуди замість підкоморія існував *коморник*, замість підскарбія – *скарбник*, замість стольника – *підстолій*.

Через роздробленість зник адміністративний поділ Польщі на очолювані намісниками округи, характерний для часу князювання Болеслава III Кривоустого: кожен такий округ став територіально одним або кількома князівствами. Натомість зберігся поділ на городові округи, за якими закріпилася назва *каштеляній*, а їхні намісники почали зватися *каштелянами* (обидва терміни походять від латин. *castellum* – укріплене місце, фортеця, грод).

У період роздробленості формується розпочатий ще в давньопольській часи **становий поділ суспільства**. Стани являли собою соціально-правові групи, кожна з яких вирізнялася своїм юридичним статусом, певними правами й обов'язками в суспільстві. Станами у Польщі, як і в країнах Західної та Центральної Європи, були духовенство, рицарство, міщани і селяни. Процес складання першого з них завершився в XIII ст., інших – в XIV-XV ст.

У сучасників існувало переконання, що **духовенство** – перший за значенням стан, як би посередник між людьми і Богом. Духовні посади не були спадковими, чому сприяло наполегливе запровадження церквою *целібату* (безшлюбності духовенства) в першій чверті XIII ст.; вони займалися вихідцями з інших станів. Вищі духовні посади, як правило, посідали вихідці з вищих верств рицарства.

Як і наприкінці князювання Болеслава III Кривоустого, Польща в церковно-адміністративному відношенні становила одну провінцію – Гнезненську архієпископію в складі однойменної архієпархії та шести єпархій (Краківської, Врошлавської, Плоцької, Влошлавської, Познанської і Любуської). Внаслідок місійної діяльності бамберзького єпископа *Оттона* близько 1140 р. для Західного Помор'я було створено єпархію, центром якої від 1176 р. був Камень, розташований на правому березі протоки, що поєднує Щецінську затоку з Балтійським морем. За первинним задумом, ця єпархія, можливо, мала ввійти до складу Гнезненської провінції. Сталося так, що її, як і Бамберзьку єпархію, було підпорядковано безпосередньо Римській курії.

Заступником архієпископа і єпископа був архідиякон. З кінця XII ст. архідиякони адміністративно очолювали округи, на які було поділено архієпархію і єпархію. Від середини XIII ст. архідиякони почали ділити на деканати, до складу кожного з яких включали певну кількість приходів (парафій). Архідиякони були наділені широкими повноваженнями, тоді як декани виконували лише розпорядження архідияконів, компетенція їх по суті зводилася до збирання церковної данини. У XIII ст. виникла велика кількість приходів. На початку XIV ст. їх було близько 3000, тоді як у XII ст. – близько 1000.

Від початку XIII ст. архієпископа обирав провінційний *синод* – зібрання всіх єпископів та представників кафедральних капітулів. Єпископів обирали кафедральні капітули. Архідияконів призначали архієпископ та єпископи, деканів зі складу приходських священників даного декану – архідиякони за погодженням з архієпископом і єпископами. Щодо приходського священника, то його кандидатуру єпископові пропонував феодал, в маєтку якого знаходився приход, а єпископ звичайно її затверджував. Провінційні синоди збиралися не лише для вибору архієпископа, а й для вирішення інших питань церковного життя. З третьої чверті XIII ст. скликали також єпархіальні синоди, в яких брали участь члени кафедральних капітулів, представники колегіат і приходського кліру.

У XIII ст., коли папство в римо-католицькому світі набуло особливої могутності, неабияку роль у церковному та й політичному житті Польщі відігравав папський представник – *легат*. Він, зокрема, скликав провінційні синоди для розгляду й прийняття важливих для церкви документів – статутів. Діяли в країні й папські збирачі (колектори) грошових данин на користь римської курії – т.зв. *денарія св. Петра*, аннатів або одноразових сум, сплачуваних з церковних маєтків тими, хто одержував їх у володіння згідно із зайнятою посадою, десятини, сплачуваної всіма духовними особами з одержаних доходів.

З останньої чверті XII ст. церква поступово розширювала свою юрисдикцію. Їй належав рухомий маєток архієпископа й єпископів після їхньої смерті відтоді, коли у 1180 р. в Ленчиці Казимир II Справедливий відмовився від свого й інших князів імені від права на цей маєток. У 1215 р. Лешек Білий, Конрад I і Владислав Одоніц на

провінційному синоді у Вольбожі надали духовенству право суду щодо населення його маєтків. У 1252 р. Болеслав V Соромливий видав духовенству Краківської єпархії привілей, яким наділяв його широкими правами на власне судочинство; за якийсь час привілей набув сили також в інших польських єпархіях. У 1248 р. вроцлавський провінційний синод постановив створити в кожній єпархії т.зв. *офіціалат* – суд у духовних справах, який мав діяти від імені єпископа. Назву суд одержав від офіціала або особи, що його очолювала. При офіціалі діяла канцелярія – прообраз пізнішої консисторії. Світські особи підпорядковувалися духовному суду в багатьох справах, зокрема тих, що стосувалися єретицтва, блюзнірства, порушення клятви, шлюбної невірності. З церковного судочинства були вилучені справи, пов'язані з приватними, родовими маєтками духовних осіб, а також питання про те, хто їх мав успадкувати після їхньої смерті, які розглядалися в XIII ст. князівським судом.

У період роздробленості в Польщі зросло значення *монастирів*. До існуючих бенедиктинських й деяких інших додалося багато монастирів нових орденів, з яких найбільш впливовими були ордени цистерціанців, домініканців і францисканців. Перший у Польщі монастир цистерціанського ордену виник у XII ст. в поселенні Лекні, що у Великопольщі. Орден був заснований бенедиктинським монахом абатом Робером 1098 р. у Франції. Його назва походить від поселення Цистерціум (біля сучасного Діжона). У XII ст. його реорганізував абат цистерціанського монастиря в Клерво (Франція) Бернар. Від нього цистерціанців почали йменувати й бернардинцями. Статут ордену зобов'язував ченців займатися фізичною працею, дотримуватися суворого режиму, аскетизму.

У 1222 р. в Кракові виник перший у Польщі монастир домініканського ордену. Орден розпочав своє існування в Тулузі 1215 р. Його засновником був дворянин зі Старої Кастилії Домінік Гусман, звідки й назва ордену. Папа затвердив його у 1216 р. Від 1220 р. орден мав статус жebraцького. У 1227 р. він одержав право проповідувати. Офіційна його назва *Fratres praedicatores* – *Брати-проповідники*.

Перші у Польщі монастирі францисканського ордену з'явилися в Кракові і Вроцлаві в середині 1230-х років. Орден заснував в Італії у 1207-1209 рр. проповідник Франциск з Ассіза. 1210 р. папа дав дозвіл на його існування, а 1223 р. затвердив статут. Орден був жebraцькою чернечою організацією. Офіційна назва його *Fratres minores* – *Менші брати*. Від неї монахів цього ордену називали *міноритами*.

На початку XIV ст. кількість монастирів у Польщі досягла близько 300, з них цистерціанських – понад 20, домініканських – понад 30, францисканських – понад 40. На той же час ченців у монастирях налічувалося близько 6 тис.; значною мірою то були іноземці. Чоловічі монастирі очолювалися абатами, жіночі – абатисами. При них діяли ради – конвенти. Як правило, монастирі одного ордену становили його польську провінцію, на чолі якої стояв пріор.

Упродовж другої половини XII і в XIII ст. склалося **рицарське право**, виробилися прерогативи рицарства. До цього права входили повне право на землю, якою рицар володів, високе покарання за його вбивство (головщина) і поранення (нав'язка), вільна десятина (полягала у виборі рицарем церковної інституції, якій би він віддавав десятину, причому рицар не був зобов'язаний відвозити її даній інституції), грошове винагородження князем за військову службу, яку рицар повинен був йому нести, звільнення від данин на користь князя і від юрисдикції князівських урядників.

Рицарство соціально складалося з трьох шарів. До верхнього, дуже нечисленного шару входили можні і багаті рицарі, зокрема, ті, хто займав уряди за князівськими призначеннями; до середнього – “звичайні” рицарі, що становили ядро, основну частину рицарства. Нижчий шар – це “фіктивні” рицарі, що рекрутувалися з солтисів, селян і

міщан; якщо їм не вдалося довести своє рицарство наявністю відповідного землеволодіння, то вони поповнювали лави селян і міщан.

У Польщі не склалося ленної ієрархії рицарства, поширеної на Заході. Відсутність її компенсувалася певною мірою формами залежності більшої частини рицарства від можних, які виникали з родової рицарської організації. Рицарські роди об'єднували як можних, так і середніх та бідніших рицарів. Кожен рід населяв первинно певну компактну територію, але згодом цю засаду було порушено. Рід кристалізувався навколо можного і виступав назовні як цілість. Члени його переймали у свого можного клич і герб. Клич (латин. *proclatio*, польське *zawolanie*) був гаслом, яким члени роду перекликалися під час битви. Кличі походили від назви родового гнізда-поселення, від імені предка або його прізвиська, від абстрактного слова (правда, кривда) тощо. Герби почали вживати князі: кожна п'ястівська лінія мала свій герб. Найдавніші рицарські герби походять від власницьких знаків; уже в XII ст. останні використовувалися для означення меж, таврування худоби, з часом їх перенесли на печатки. У XIII ст. власницькі знаки з індивідуальних стають родовими. За часом це збіглося з перенесенням із Заходу, за німецьким і чеським посередництвом, звичаю зображати родові рицарські знаки на щиті і прапорі (польське *herb* є переінакшення чеського *erb*, яке походить від німец. *Erbe* – спадщина, латин. відповідник гербу – *clenodium*). Із Заходу запозичено й деякі зображення на гербах – хижих звірів, квітів, небесних тіл, поділ щита на забарвлені частини.

Використання гербів надало рицарським родам геральдичного характеру. Маючи спільний герб і клич, рід почав замикатися і пильнувати, аби до нього не було безпідставного проникнення. Гуртуючи в своїх лавах рицарів різної маєткової приналежності, рід тим самим став одним з вагомих чинників формування рівності рицарства-шляхти як стану.

Формування стану міщан відбувалося у містах, які засновувалися на німецькому праві на князівських землях і мешканці яких користувалися прерогативами, що впливали з цього права. Значно меншою мірою це стосувалося мешканців церковних і світськофеодальних міст, закладених на німецькому праві, оскільки воно в соціальному аспекті було у них обмежене – не надавало їм прав у тому обсязі, який мали князівські міста. Згадане право поширювалося тільки на тих жителів, які володіли нерухомістю, у зв'язку з чим тільки їх і вважали власне міщанами. Решта мешканців міст – підмайстри, учні, чорнороби, волоцюги і соціальний маргінес – були безправними “неміщанами”.

Верхівку міського населення на німецькому праві становив патриціат, до якого належали найзаможніші торгівці, фінансисти, рідше цехові майстри деяких, звичайно елітарних, ремесел (золотарі, ливарники, кушніри) і люди вільних професій (аптекарі, малярі, цирульники). У більших містах, особливо в Сілезії і на Помор'ї, значну частину патриціату становили німці, які приносили з собою професійне вміння і капітал, що його вкладали в розвиток міської торгівлі і ремесла. Представники патриціату засідали в лаві і міській раді, всіляко намагалися скеровувати їх роботу в потрібному собі річизі.

У правовому відношенні міщанство на кінець роздробленості країни загалом склалось як стан. Завершення процесу його формування припадає на XIV-XV ст., коли закладання міст на німецькому праві інтенсивно продовжувалось і назагал завершилося.

Набуття селянством станових рис відбувалося не шляхом придбання ним правових здобутків, а нівеляцією у ньому внутрішніх відносин. Свідчення цього – поступове зникнення категорії невільних людей. З часом, по суті, виключним критерієм приналежності до селянства стала земельна залежність селян від феодала. А закладання сіл на німецькому праві робило тих, хто у них осідав, фактично особисто вільними, зводило відносини їх з паном до поземельних. Зміни такого плану продовжувались у XIV-XV ст.

Відновлення Польської держави

Упродовж XIII ст. існувало прагнення відродити Польську державу. Під час розпаду роздробленості воно могло реалізуватися лише частково: для успішного здійснення його не було достатніх об'єктивних і суб'єктивних умов. Вони визріли наприкінці XIII ст., і саме тоді гостро постало питання про відродження Польської держави.

До даних умов слід віднести насамперед **наслідки соціально-економічних перемін**, що відбулися в період роздробленості. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв посиленню економічних зв'язків не тільки в межах князівства, а й між князівствами, регіонами країни. Міжрегіональні зв'язки вимагали понадудільної державної опіки. Тож міста – головні вогнища торгово-грошових відносин – були особливо зацікавлені в подоланні роздробленості.

Зацікавленість цю проявляло і рицарство. Склалися значною мірою як стан, воно ставало понадудільною силою, якій потрібна була опора в особі понадудільної центральної влади для захисту себе від сваволі князів і можних. Та й частина можних не протилежась об'єднанню польських земель, вбачаючи у ньому певні політичні вигоди для себе.

Чи не найбільше у відновленні Польської держави була зацікавлена **церква**. Вона організаційно й адміністративно була єдиною провінцією і включала в себе всі уділи (в провінцію не входила тільки Каменська єпархія, що діяла в Західному Помор'ї), але кордони останніх не покривалися з кордонами єпархій, що утруднювало керівництво духовним життям. Крім того, мастки одного єпископства та його капітула розташовувалися часто в кількох уділах, і це ускладнювало контроль за ними.

Для справи об'єднання польських земель немаловажне значення мали усвідомлення поляками своєї **етнічно-мовної спільності**, пам'ять про колишню Польську державу, приналежність усіх князів, окрім поморських, до п'ястівської династії. Усвідомлення необхідності відродити Польську державу поєднувалося з переконанням, що вона має бути королівством, а символом політичної єдності повинні бути король і королівська корона. За поширеною у XIII ст. європейськими юристами політичною доктриною король вважався "імператором в своєму королівстві", тобто правителем з особливими верховними владними повноваженнями. **Ідея польської королівської корони** живилася пам'яттю про те, що королями були Болеслав I Хоробрий і Болеслав II Сміливий і що в краківському замку зберігалися королівські інсигнії Болеслава II Сміливого.

Вогнище об'єднавчих прагнень концентрувалося передусім в економічно більш розвинутих регіонах – Сілезії, Малопольщі і Великопольщі. Прагнення зводилося до об'єднання земель навколо Кракова: спрацьовувала традиція пов'язаної історично з Краковом політичної єдності; володіння Краковом тому було символом цієї єдності. Ось чому кожен князь з об'єднавчими амбіціями прагнув опанувати Краків. Такими князями були, зокрема, сілезький Генрик I Бородатий і врошлавський Генрик IV Пробус, можливо й сілезький Генрик II Побожний. Будучи водночас і краківськими князями, вони марили краківською королівською короною й, очевидно, об'єднанням навколо неї якомога більшої кількості земель.

Важливою **ідейною основою** відродження Польщі як держави став пропагований церквою культ краківського єпископа Станіслава, страченого за наказом Болеслава II Сміливого у 1078 р. Церква стверджувала, що Польська держава загинула через покарання її Богом за мученицьку смерть цього єпископа. У першій половині XIII ст., коли роздробленість набрала розпаду, церква оголосила, що необхідно канонізувати Станіслава, щоб випросити у Бога прощення за вчинену щодо нього несправедливість. У

1253 р. папа Іннокентій IV за клопотанням польської церковної верхівки проголосив Станіслава святим, а 8 травня 1254 р., у визначений папою день цього святого, в Кракові відбулося перше урочисте вшанування його останків, в якому взяли участь архієпископ і єпископи та князі – краківський Болеслав V Соромливий, куявсько-ленчицько-серадзький Казимир I, рацібожсько-опольський Владислав і великопольський Пшемисл I, а також папський легат. Після канонізації церква запевняла, що внаслідок цього акту частини тіла Станіслава “зрослися” і що це має символізувати з’єднання в одне ціле політично поділеної Польщі. Культ святого Станіслава став ідейною зброєю прихильників відродження Польської держави.

Першим з польських князів, кому судилося стати королем після Болеслава II Сміливого, був Пшемисл II. Перед проголошенням його королем він панував у всій Великопольщі, а з 1294 р. – й у Східному Помор’ї. У 1290 р. він був краківським князем і, не виключено, що вже тоді мав намір перетворити Малопольщу і Великопольщу в єдину державу – королівство, до якого приєдналися б й інші польські землі. Покидаючи під тиском Вацлава II Краків, Пшемисл II вивіз у Великопольщу з тамтешньої кафедральної скарбниці королівські інсигнії з очевидною метою, щоб вони не дісталися Вацлавові II. При цьому Пшемисл II не відмовився від бажання володіти Краковом: воно знайшло прояв у вживанні ним від початку 1293 р. стосовно себе титулатури “князь Великопольщі і дідич Кракова”.

Після того, як Східне Помор’я опинилося під його владою, Пшемисл II розпочав у Римі клопотання про надання йому дозволу стати польським королем. До цього його, зокрема, підштовхувало подібне клопотання Вацлава II. Папа Боніфачій VIII, мабуть, був більш прихильний до периферійного, на його думку, князя Пшемисла II, ніж до Вацлава II, який належав до наймогутніших правителів імперії; посилення позицій Вацлава II через надання йому польського королівського титулу папа, напевно, не бажав, й тому дав дозвіл Пшемислові II.

26 червня 1295 р. у гнєзненському кафедральному соборі архієпископ *Якуб Свінка*, великий прихильник Пшемисла II, поклав на його голову корону Болеслава II Сміливого і вручив йому інші королівські регалії. **Королівський титул Пшемисла II** мав загальнопольський характер, про що свідчить прийняття ним краківського гербу із зображенням орла, тоді як його великопольський герб містив зображення лева. Загальнопольський характер коронації проявився і в тому, що в ній взяли участь чотири єпископи, а два відсутні єпископи (краківський і вроцлавський; вони не з’явилися через їхню залежність від Вацлава II) дали на неї згоду.

Королівське правління Пшемисла II тривало до 8 лютого 1296 р., коли у Рогозні, що у Великопольщі, він був підступно вбитий внаслідок змови проти нього великопольських можних, правдоподібно підмовлених на це бранденбурзьким маркграфом, який не міг змиритися з тим, що по сусідству з його державою виникло Польське королівство, нехай і в складі лише Великопольщі та Східного Помор’я. У такому територіальному складі королівство перебувало й на момент смерті Пшемисла II. В історичній традиції цей король відзначений, згідно з написом на його печатці, як такий, що “повернув полякам переможні символи (знаки)”.

Пшемисл II не залишив після себе чоловічого потомства. Претендентами на володіння його територіальною спадщиною виступили глоговський князь Генрик III і бжесьцько-куявський і ленчицько-серадзький князь Владислав I Локеток. Претендувати на королівський титул вони не зважувались. Перший з них був спадкоємцем загиблого короля за його волею. Проте великополяни обрали своїм правителем Владислава I. У березні 1296 р. обидва князі так поділили спадщину між собою: Владиславові I дісталися

більша частина Великопольщі з містами Гнезном, Познанню і Калішем та Східне Помор'я, а Генрикові III Глоговському – західна частина Великопольщі.

Правління Владислава I не стало у Великопольщі популярним. Його невміння, а можливо, й небажання боротися з проявами у ній анархії, розбійництва, напружені відносини з Генриком III, невдачі у політичному суперництві з Вацлавом II, спричинені ними поступки останньому (у 1297 р. Владислав I зрікся своїх претензій на Краків і Сандомир на користь Вацлава II, а 1299 р. вкотре вже визнав себе його ленником) призвели до того, що великопольське рицарство, підтримане церквою, збунтувалося й вигнало його з краю. Доречно зазначити, що, будучи правителем Великопольщі і Східного Помор'я, Владислав I у виданих ним документах гордовито титулувався як князь або пан Польського королівства, а на додаток до цього і як князь Помор'я, Куявії, Ленчиці і Серадзя.

Вацлав II домігся політичної ізоляції Владислава I Локетка в його власних уділах, і тому не залишилося нічого іншого, як залишити межі Польщі і виїхати до Угорщини, де він провів кілька років у вигнанні. А тим часом великопольське рицарство і церковні достойники, щоб уникнути загрозливого для них конфлікту з Вацлавом II, який претендував на володіння Великопольщею і Східним Помор'ям, висловили свою згоду на те, щоб він став польським королем. У серпні 1300 р. той самий архієпископ у Гнезні коронував Вацлава II тією ж короною, що й Пшемисла II. **Чеський король став і польським королем.** Вступ Вацлава II на польський престол був згодом скріплений його шлюбом з єдиною дочкою Пшемисла II – *Риксою-Ельжбетою*.

Під безпосереднім пануванням Вацлава II як короля опинилися Малопольща, Великопольща і Східне Помор'я, а також дідичні уділи Владислава I Локетка; у ленній залежності від нього перебували Рацібожське, Опольське, Цешинське і Битомсько-Козелецьке та Врошлавське і Легніцьке князівства, присягли йому на вірність і куявські князі, крім, можливо, князя Добжинської землі; мазовецький князь Болеслав II оженився з його сестрою і тим самим став від нього залежним. Поза залежністю від Вацлава II залишилися тільки князівства власне Сілезії, за винятком Врошлавського і Легніцького, Любуська земля і, ймовірно, Добжинська земля.

Своїм завданням Вацлав II вважав піднесення в Польщі авторитету центральної влади, у зв'язку з чим вдавався до суворих репресій щодо тих, хто не бажав їй коритись. Його волю на місцях виконували призначувані й підзвітні йому намісники – *старости*, інститут яких він заніс з Чехії. Відомо, що за нього були такі старости: великопольський, малопольський, куявсько-поморський, ленчицький, правдоподібно, й серадзький. Ними ставали німці та чехи. Старости були наділені широкими управлінськими й судовими повноваженнями. Вони відіграли велику роль у ліквідації беззаконня, анархії, розбійництва, залишених роздробленістю у спадщину відновленій Польській державі. Тому цей інститут вкорінився в її політичну систему, перетривавши час правління Вацлава II.

У Польщі Вацлав II майже не бував. Для нього важливішою була чеська корона, тож в основному він правив Польшею з Праги. Сюди Вацлав II після своєї коронації в Гнезні відвіз польські королівські інсигнії. Там вони за невідомих обставин безслідно зникли.

Вацлав II втрутився у боротьбу за королівський престол в Угорщині після того, як там 1301 р. вигасла династія Арпадовичів по чоловічій лінії. Щоб забезпечити за своїм сином Вацлавом угорський трон, він уклав з бранденбурзьким маркграфом угоду, за якою зобов'язувався віддати йому Східне Помор'я взамін за надання останнім допомоги у боротьбі з німецьким королем Альбрехтом I Габсбургом (1298-1308), який також прагнув здобути угорську корону. Вацлавові II таки вдалося домогтися бажаної коронації свого сина, проте той реальної влади в Угорщині не мав.

Наприкінці 1304 р. або на початку 1305 р., використавши незадоволення у Польщі авторитарним правлінням Вацлава II, до неї повернувся Владислав I Локеток. Він мав намір здобути втрачені дідачні володіння і політичні позиції. Найперше він заручився підтримкою в Сандомирській землі. Після смерті у червні 1305 р. Вацлава II йому вдалося закріпитись у згаданих володіннях. Тоді ж, напевно, він задався метою сісти на краківському престолі, стати польським правителем. Але на цей престол претендував також син Вацлава II – Вацлав III. Ставши чеським королем, він рушив походом у Польщу, щоб утвердитися на краківському троні. Проте йому не судилося перетнути чесько-польський кордон: у серпні 1306 р. Вацлав III був замордований чеськими змовниками в Оломоуці – історичній столиці Моравії. Треба зазначити, що за рік до цього він видав документ, за яким пообіцяв віддати Східне Помор'я Бранденбурзькому маркграфству, за що маркграф мав повернути йому Мейсенську марку, яку заставив маркграфству Вацлав II, але не зміг викупити.

Смерть Вацлава III повністю розв'язала руки Владиславу I Локетку в досягненні ним своєї мети, тим більше, що в Польщі у нього серйозних суперників не було. У 1306 р. він заволодів Малопольщею з її політичним центром Краковом, Східним Помор'ям, Ленчицькою і Серадзькою землями, Бжесьцько-Куявським князівством. У Кракові він зіткнувся з сильним опором з боку тамтешнього єпископа Мускати – онімеченого сілезця, який за панування Вацлава II був малопольським старостою. Не без сприяння свого прихильника – архієпископа Якуба Свінки – Владислав I примусив Мускату підкоритися.

У 1308-1309 рр. Владиславу I Локетку довелося вирішувати **проблему Східного Помор'я**. Пославшись на обіцянку Вацлава II і Вацлава III стосовно Східного Помор'я, Бранденбурзьке маркграфство його окупувало, опираючися на підтримку тамтешнього німецького міщанства і рицарства та можновладного роду Свенців, незадоволеного втратою намісницької влади, яку він мав за Вацлава II. Командувач польської залоги, яка захищалась у гданському замку від бранденбуржців-обложників, звернувся до Владислава I із закликом надіслати військову допомогу. Князь, що перебував тоді в Малопольщі, не мав можливості допомогти і дозволив йому звернутися до Тевтонського ордену з проханням вигнати бранденбуржців з окупованої ними території. Князь пообіцяв, що у випадку надання допомоги орденом видатки останнього, пов'язані з нею, винагородить відповідною грошовою сумою. Орден на прохання відгукнувся і у 1309 р. вигнав бранденбуржців зі Східного Помор'я, проте Владиславу I його не повернув, більше того, винищив польську залогоу у Гданську.

Спроби Владислава I у 1309 р. вмовити орден повернути йому Східне Помор'я не вдалися. Провінційний магістр ордену заявив, що воно може бути повернене тільки після сплати обіцяної князем грошової винагороди, але запросив таку суму, якої Владислав I сплатити не міг, а можливо, й не хотів. Князь також відкинув пропозицію ордену викупити у нього даний регіон. У тому ж 1309 р. орден придбав його у Бранденбурзького маркграфства, вважаючи, що воно на нього має право відповідно до згаданих обіцянок Вацлава II і Вацлава III. Польська держава втратила Східне Помор'я, як виявилось, на півтора століття. Утвердження ордену в ньому дуже зміцнило його геополітичне становище в південній Прибалтиці. Одним із виявів цього стало перенесення 1309 р. резиденції великого магістра ордену з Венеції до Марієнбурга (Мальборка). Слід також мати на увазі, що у 1304 р. хрестоносці взяли в заставу у князя Добжинської землі Семовіта її частину – Міхаловську землю; 1317 р. вони її купили і приєднали до Хелмінської землі.

У 1311 р. німецьке міщанство Кракова на чолі з війтом Альбертом піднялося проти Владислава I Локетка. Підтримане німцями Сандомира, Велічки й Мехова, воно

оголосило, що визнає своїм правителем чеського короля Яна з Люксембурга (1310-1346), який вважав себе спадкоємцем на польському престолі Вацлава II і Вацлава III, хоч останній польським королем не став. Князь у 1312 р. бунт придушив. Учасників його було суворо покарано, правда, Альбертові вдалось уникнути розправи, він вчасно втік з Кракова. Владислав I обмежив офіційне використання в Кракові німецької мови на користь латинської, скасував ділчичний характер війтівства у ньому. Відтоді тутешній вїйт призначався польським правителем. Відповідно зросла роль ради в міському житті.

Важливим політичним успіхом Владислава I було поширення влади на Великопольщу. Після 1299 р. вона опинилася, з волі місцевого рицарства й духовенства, під пануванням глоговського князя Генрика III. За Вацлава II Генрик III був великопольським князем номінально. Після смерті Вацлава II політичне значення Генрика III зросло. Помираючи 1309 р., він залишив п'ять синів, які у 1312 р. так поділили між собою Великопольщу: Генрикові IV Вірному, Янові і Пшемкові дістався Познанський уділ, Конрадіві I і Болеславові – Калісько-Гнезненський уділ. Пронімецька політика цих князів, успадкована від батька, і особливо те, що вони зреклися своїх прав на Східне Помор'я на користь Бранденбурзького маркграфства, викликало у Великопольщі крайнє незадоволення. Це спричинило практично безопірне встановлення у ній влади Владислава I Локєтка у 1314 р.

Уже після утвердження 1306 р. в Кракові в гербі і на печатках Владислава I з'явилася королівська корона. З 1313 р. він титулувався як “ділчич Польського королівства”, “князь Польського королівства”, “князь усього Польського королівства”. Так свідомо через канцелярію Владислава I поширювалося територіальне і державно-правове поняття Польського королівства, пов'язане з його ім'ям. Князь вичікував зручного моменту, щоб стати королем. У червні 1318 р. з'їзд світських і церковних діячів, що відбувся в Сулейові, ухвалив адресоване папі звернення з проханням дати згоду на коронацію Владислава I. Папа Іоанн XXII дав у своїй резиденції в Авіньйоні, що у Франції, таку згоду, хоч і в завуальованій формі, спричиненій тим, що до нього звернувся Ян Люксембурзький з проханням не допустити коронації Владислава I, мовляв, той не має права на польський королівський трон. Ян Люксембурзький стверджував, що має таке право і невдовзі представить папі відповідні докази. На згоду папи, вигідну Владиславові I, певною мірою вплинуло те, що у тогочасній боротьбі за королівсько-імператорський трон між Людовіком IV Баварським і Фрідріхом Габсбургом Ян Люксембурзький підтримував першого, тоді як папа – другого.

Коронація Владислава I Локєтка відбулася в краківському кафедральному соборі 20 січня 1320 р. Королівську корону та інші королівські інсигнії було виготовлено в Кракові. Вінчав Владислава I на трон, “згідно з волею папи”, як сказано в тогочасних джерелах, архієпископ Яніслав. Краків уперше став місцем коронації. Сталося це тому, що Владислав I мусів зважати на бажання папи, щоб його коронація не заділа надто претензій Яна Люксембурзького на польський трон – папа

Рис.5. Погруддя Владислава I Локєтка з надгробка у Вавельському кафедральному костелі (друга чверть XIV ст.).

рахувався з тим, що чеський король був далеко не останнім в ряду правителів римокатолицької Європи. Видавалося, що краківська (негнезненська) коронація папських застережень не викличе. При виборі Кракова для коронації Владислав I керувався й тим, що його позиції у Великопольщі, до складу якої входить Гнезно, не такі міцні, як у Малопольщі. Недаремно Великопольща найпізніше увійшла до його держави, а великополяни були відсутні на згаданому з'їзді в Сулейові. На користь Кракова як місця коронації промовив той дуже вагомий аргумент, що це місто було столицею Давньопольської держави впродовж останнього століття її існування й в період панування у Польщі системи сеньйорату і принціпату. Цей історично істотний характер Кракова і проведення в ньому 1320 р. коронації призвели до того, що в ньому проводилися коронації всіх польських королів, які правили після Владислава I Локетка, крім останнього – Станіслава Августа, коронованого у Варшаві.

Коронація Владислава I Локетка була подією великого історичного значення. Вона увінчала боротьбу за відновлення Польської держави, започаткувала безперервне її існування як королівства до 1795 р. Владислав I титулувався “королем всієї Польщі”; це означало, що він претендував на те, аби вважатися верховним правителем і тих земель, які до складу його держави не увійшли (йшлося про Мазовію, Сілезію, Східне Помор'я, більшу частину Куявії і, можливо, Любуську землю). Коронація Владислава I спричинилася до вироблення політичного поняття “корона Польського королівства”, яке означало територіальну нерозривність держави-королівства.

Культура

У Давньопольській державі розвиток культури був зосереджений головним чином у політичному її центрі й відбувався передовсім завдяки підтримці правителя, його двору. Роздробленість сприяла культурному розвитку регіонів та уділів. Розвій культури підтримували не тільки князівські двори, а й великі світські феодалі, вище духовенство, а з XIII ст. – й верхівка міського населення. Розширення географії та соціального складу замовників і споживачів культури та економічне піднесення, що було матеріальною її підпорою, призвели до важливих якісних змін у ній, внаслідок чого в XIII ст. вона стала активніше включатися в загальноєвропейський культурний процес, культурне збагачення Європи.

Помітні зрушення сталися в освіті. Збільшилася кількість кафедральних шкіл, у середині XII ст. з'явилися колегіатські школи. Під кінець XIII ст. кафедральних шкіл було 13, колегіатських – 14. У першій половині століття виникають приходські школи, переважно в містах з ініціативи і за матеріальної підтримки магістратів. Цих шкіл порівняно з кількістю приходів було дуже мало. Діяли монастирські школи, підпорядковані керівництву провінцій відповідних орденів, тоді як кафедральні, колегіатські і приходські школи перебували у віданні керівництва єпархій.

До середини XIII ст. програма навчання в кафедральних і колегіатських школах включала в себе тривіум – граматику, діалектику, риторику. У 1267 р. у врошлавській, 1302 р. в познанській кафедральних школах почали викладати предмети другого, вищого освітнього рівня, що становили *квадривіум* – музику, арифметику, геометрію, астрономію. Разом тривіум і квадративіум охоплювали т.зв. *сім вільних мистецтв*. Не виключено, що елементів квадративіуму з останньої чверті XIII ст. навчали і в ряді інших кафедральних шкіл та в окремих колегіатських школах. Таке часткове викладання його могло мати місце в цих типах шкіл до середини XIII ст. Приходські школи працювали за елементарною програмою, яка зводилася до навчання латинської мови, катехизису, можливо, церковного співу.

Викладання, як і в часи Давньопольської держави, велося переважно латинською мовою. Поступово керівництво церкви почало звертати увагу на необхідність належного знання педагогами польської мови з метою її використання в навчальному процесі. Так, провінційний синод у Ленчиці 1257 р., який проходив під головуванням архієпископа, виносячи рішення про відкриття приходських шкіл, заборонив приймати вчителями німців, “оскільки вони не володіють достатньо польською мовою і не можуть пояснювати польською мовою латинських авторів”. А провінційний синод 1285 р. постановив, що ректорами кафедральних шкіл можуть бути тільки ті, хто добре знає польську мову і вміє викладати нею. Дехто з поляків продовжували своє навчання в італійських і в Паризькому університетах, деякі з них здобували там ступінь магістра вільних мистецтв.

Книги, світські і духовні, надалі писалися тільки латинською мовою. Зі **світської літератури** найвизначнішою пам'яткою була *Польська хроніка Вінцентія Кадлубека*. Виходець з рицарського роду, В. Кадлубек після здобуття шкільної освіти у Польщі навчався в Парижі або Болоньї, де здобув ступінь магістра. Був канцлером при князі Казимирові II Справедливому, за дорученням якого склав свою хроніку; у 1207-1218 рр. – краківським єпископом, а з 1218 р. до своєї смерті (1223) – монахом цистерціанського монастиря в Єнджейові. Хроніка, писана перед 1207 р. на основі хроніки Галла Аноніма, усних свідчень, документів, власних авторських спостережень, складається з чотирьох книг, в яких ідеться про події від найдавніших часів до 1202 р. Цінною є лише розповідь про події після 1113 р., яким завершується хроніка Галла Аноніма, особливо про час правління Казимира II Справедливого. Хроніка свідчить про велику ерудицію В. Кадлубека. Написана образною, вишукано-образною мовою, наскрізь пронизана патріотизмом і релігійністю її автора, вона мала величезний вплив на краківське інтелектуальне середовище, польську історіографію до XV ст., була свого роду посібником з історії Польщі.

Під кінець XIII ст. виникає *Великопольська хроніка* невідомого автора. Вона входить до зводу різних матеріалів, імовірно підготовлених для складання великого історичного твору. Хроніка написана у Познані, ділиться на 164 розділи, які можна розбити на дві частини; перша, менша, заснована на хроніці Вінцентія Кадлубека, друга, незавершена, висвітлює польські події XIII ст., головним чином великопольські. Розповідь у хроніці доведена до 1271 р.

Приблизно тоді ж була створена анонімна *Сілезько-польська хроніка*, в якій головним чином викладаються події в Сілезії у XIII ст. На першу чверть XIII ст. припадає поява *Польської хроніки Дзєжви або Межви*, яка значною мірою є результатом переробки хроніки В. Кадлубека, а в частині, що стосується XIII ст., є оригінальною.

XIII ст. вважається золотим віком польського річникарства. З'явилися нові річники, змінився характер порічних записів у них: від сухої реєстрації подій розповідь наблизилася до опису в хроніках. Річники XIII ст. є в основному продовженням *Краківського капітульного річника*, зробленого на основі трьох його копій. Хронологічно перша з них виготовлена у 1120 р. і відома як *Свентокишський річник*. Інші дві копії знято 1190 р. Одна з них стала *Познанським капітульним річником*, другу було зроблено в бенедиктинському монастирі Любіна, що у Великопольщі. Близько 1266 р. і в кінці XIII ст. виготовлені повніші від попередніх копії давнього Краківського капітульного річника, який згодом безслідно зник. Копія кінця XIII ст. поклала початок групі річників, переважно монастирських. У першій половині XIII ст. виникають річники, які не ґрунтуються на копіях Краківського капітульного річника або ж на ньому самому. Спершу таке річникарство з'явилося у Великопольщі, потім – у Сілезії, Мазовії.

З **духовної літератури** найбільше значення мали написані в середині XIII ст. два житія св. Станіслава. Автором одного з них був *Вінцентій із Кельць (Кельчи)*.

Польською мовою складались пісні, що їх співало рицарство перед початком битви. Видатною пам'яткою є рицарська пісня, яка починається зі слів “Богородиця Діва” (“*Bogurodzica Dziewica*”); дві перші її строфи були відомі в XIII ст. (можливо й раніше), а наступні складені в XIV-XV ст. Найдавніший запис цієї пісні датований 1407 р.; не виключено, що вона відігравала роль гімну.

У XIII ст. зароджується польська наука. Найвизначнішим її представником був *Vitello* (помер 1314 р.) – природознавець, астроном, філософ. Уродженець Сілезії, він свою наукову долю пов'язав з Парижем, де уклав багатотомну працю під назвою *Perspectiva*. У ній узагальнено досягнення в галузі математики й оптики, подано власне розв'язання проблем, що стосуються цих наук. Праця Вітелло набула європейського розголосу і впродовж кількох століть була настільною книгою вчених. Відомо, що з нього черпали матеріал для своїх досліджень Леонардо да Вінчі і Йоганн Кеплер. Магістр *Франко з Польщі* був автором трактата про астрономічний прилад *torquetum*, написаного у Парижі в останній чверті XIII ст.; *Миколай з Кракова* – професор університету в Монпельє, був автором двох медичних трактатів. *Марцін Поляк*, перу якого належить *Історія пап та імператорів*, написав також широко знаний посібник з канонічного права.

Поляки зробили свій внесок у справу пізнання й опису віддалених країн і народів. Так, у подорожі до Монгольської імперії, проведеної за дорученням папи Іннокентія IV у 1245-1247 рр. під керівництвом Джованні Плано да Карпіні, взяв участь францисканець *Бенедикт Поляк*.

Близько 1270 р., а можливо дещо пізніше, був здійснений німецькою мовою запис звичаєвого права, що діяло в другій половині XIII ст. на польських землях, які перебували під пануванням Тевтонського ордену. Запис, зроблений для потреб ордену, в літературі зветь *Найдавнішим зводом польського права, Правом поляків, Польською правдою*, а також *Ельблонзькою книгою*, бо він був виявлений у Ельблонзі. Цей документ зберігся не повністю, до нас дійшли тільки 29 перших його статей. Він містить приписи стосовно судочинства й карного права.

До середини XIII ст. продовжувалося спорудження храмів у романському стилі. До найвизначніших сакральних будівель належать кафедральні собори у Вроцлаві, Плоцьку і Влоцлавку, колегіатські костели у Крушвіці, Тумі під Легницею, Опатові, монастирські костели в Тшемешні, Червінську над Віслою, Стшельні, приходський костел у Вроцлаві.

З тогочасної світської архітектури збереглися лише фрагменти, головним чином тому, що вона була дерев'яною. Так, від вавельського романського замку дійшла до нас зала на 24 стовпах, від легніцької резиденції князя Генрика I Бородатого – окремі частини.

На початку XIII ст. у Польщу став проникати готичний стиль, який зародився в середині XII ст. у Франції. Поширився він насамперед в Сілезії, а звідти – у Малопольщі, Великопольщі, Мазовії, Куявії. Іншим шляхом готика дісталася до Західного і Східного Помор'я. Спершу готика заявила про себе окремими елементами у романських будівлях. До останніх належать такі визначні пам'ятки, як цистерціанські костели в Єнджейові, Копшивніці, Сулейові, Вонхоцьку. Згодом готика почала витіснити в архітектурі романський стиль, так що в першій половині XIII ст. з'явилися храми, де вона стала панівною. До них, зокрема, належать костели св. Трійці в Кракові, св. Якуба в Сандомирі, костели в Сончі, Завіхості; тут романський стиль представлений порівняно незначними елементами. З середини XIII ст. готика запанувала безроздільно. Це видно на прикладі кафедрального собору і костелу св. Хреста у Вроцлаві, будівництво яких розпочалось відповідно у 1233 і 1288 рр., а також костелу св. Марії в Кракові, закладеного в кінці XIII ст. Особливо велику увагу спорудженню готичних храмів

приділяли домініканці і францисканці; одні й другі започаткували в Польщі запозичення готичних зразків будівництва. Готичних пам'яток світської архітектури XIII – першої чверті XIV ст. не збереглося, за винятком кріпосних споруд у ряді міст: замки та палаци князів і можних переважно будувалися з дерева. Високі, гострошпильні готичні храми, розраховані на максимальний вияв релігійності віруючих, споруджувалися на основі принципово нових технічних рішень. А вони були можливі при використанні цегли як будівельного матеріалу. Тож готичні храми зводились здебільшого з цегли.

У тісному зв'язку з архітектурою розвивалося **барельєфне литво**. До найдавніших його пам'яток відносяться бронзові двері гнєзненського кафедрального собору, виготовлені у Польщі в 1173-1177 рр. французом або італійцем Петром. На них зображено 18 сцен з життя і мучеництва св. Войцеха. Подібного характеру є двері, виконані в середині XII ст. в Магдебурзі для площького кафедрального собору. На них показано князя Болеслава IV Кучерявого з дружиною, площького єпископа Александра, трьох майстрів, що ці двері зробили, й сцени зі Старого і Нового Завіту. З невідомих причин вони потрапили не до Плоцька, а до Новгороду Великого, де й дотепер прикрашають вхід до храму св. Софії. Велику цінність становить сучасна згаданим гнєзненським дверям гіпсова плита в підлозі вісліцького колегіатського собору, яка представляє три постаті, що стоячи моляться, напевно, Казимира II Справедливого, його дружини та сина.

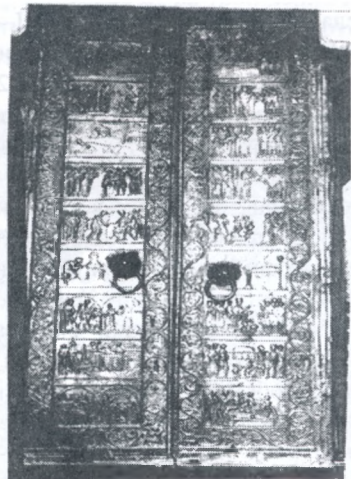

Рис.6. Кафедральний собор у Гнєзно (сучасний вигляд після перебудови у XV ст.) та його відомі бронзові двері з барельєфами сцен життя св. Войцеха, відлиті у 1175 р.

Визначною пам'яткою мистецтва є 29 мініатюр, що прикрашають біблію площького кафедрального собору. Одна з них зображає під виглядом Давида Болеслава IV Кучерявого, що сидить на троні, а друга – під виглядом Есфіри – княжу дружину з діадемою на голові, у платті візантійського крою, з факелом у руках.

Розділ 4. У ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Територія

Ставши королем, Владислав I Локеток усвідомлював загрозу з боку чеського короля Яна Люксембурзького, котрий і далі вважав себе єдиним претендентом на польський престол, глузливо йменуючи суперника “краківським королем” з огляду на те, що він коронувався у Кракові, а не Гнєзні. Запобігаючи можливим з боку Яна Люксембурзького ворожим діям, Владислав I у 1320 р. уклав спрямований проти нього союз з *Карлом Робертом* – першим угорським королем з Анжуйської (Андегавенської) династії (1301-1342). Карл Роберт пішов на цей союз тому, що його не приваблювала перспектива династичного об’єднання Чеського і Польського королівств поруч з його державою. Союз був скріплений шлюбом угорського короля з дочкою Владислава I Ельжбетою. Корисність цього союзу виявилася особливо у 1327 р., коли Ян Люксембурзький здійснив похід на Краків, щоб оволодіти польським престолом, але змушений був відступити від Кракова через загрозу нападу з боку Карла Роберта. Незважаючи на цю невдачу, Ян домогся значного успіху під час даного походу: він накинув на більшість сілезьких князів ленну залежність від Чеської корони.

Після згаданої невдачі Ян пішов на зближення з Тевтонським орденом, щоб спільно з ним послабити позиції Владислава I. У такому послабленні орден був зацікавлений, тому що Владислав I не мирився з приналежністю йому Східного Помор’я. Свідченням цього було, зокрема, те, що 1320-1321 рр. на прохання польського короля за розпорядженням папи суд у Бжесьці Куявському розглядав скаргу Владислава на орден відносно Східного Помор’я і зобов’язав останній повернути його Польщі та сплатити відшкодування за незаконне володіння ним. Орден цей вирок зігнував, проте сам факт вироку мав для Польського королівства моральне значення: він сигналізував на міжнародному рівні обґрунтованість його претензій на володіння Східним Помор’ям, крім того, вдарив по престижу ордену, який користувався традиційною підтримкою багатьох європейських країн, передовсім імперії.

У 1325 р. був укладений скерований проти ордену союз Польщі з Великим князівством Литовським – перший у польсько-литовських відносинах. Союз було скріплено шлюбом наступника польського престолу *Казимира* з дочкою великого князя литовського *Гедиміна* (1316-1341) *Альдоною*. Першим виявом союзу став польсько-литовський рейд на Бранденбургію – союзницю Яна Люксембурзького й ордену. У відповідь на рейд хрестоносці провели руйнівний похід на Великопольщу, а згодом й Куявію. Маючи підстави вважати, що орден прагне захопити Куявію, і розуміючи, що її князі не в стані захистити свої володіння від хрестоносців, Владислав I вирішив взяти її під свій повний контроль. У зв’язку з цим він 1327 р. позбавив володінь у Куявії, бидгощсько-вишгородського князя Пшемисла і добжинського князя Владислава Горбатого, напевно не без їхньої згоди, натомість віддав їм у правління відповідно Сєрадзьку і Ленчицьку землі. Як Владислав I повівся з двома іншими куявськими князями – гневковським Казимиром III та іновроцлавським Лешеком – невідомо. У тому ж році польський король примусив плоцького князя Вацлава (Ваньку) визнати ленну залежність від себе в покарання за підтримку цим князем ордену.

У 1329 р. Ян Люксембурзький зі своїм військом пройшов через територію Польського королівства, не питаючи у Владислава I на це згоди, після чого разом з орденом здійснив хрестовий похід у північно-західну землю Литви Жемайтію (Жмудь) з метою “охрещення тамтешніх язичників”. Щоб допомогти Литві, Владислав I ударив на

Хелмінську землю. Проте це призвело до захоплення чехами й орденом Добжинської землі. Наступного року орден викупив її у Яна Люксембурзького за 4800 гривень. Повертаючись із зазначеного походу, Ян примусив визнати ленну залежність від себе плоцького князя Вашлава (Ваньку) і чотирьох сілезьких князів. Крім того, чеський король надав ордену право володіти Східним Помор'ям як винагороду за проведення ним хрещення язичників-литовців.

У 1329 р. Владиславом I вдалося укласти з Бранденбургією мир, чим він позбавив орден союзника в боротьбі з Польською державою. Згоди польського короля про намір ордену заволодіти Куявією виявилися небезпідставними. Орден посилив напади на цей регіон. У 1331 р. Владислав I завдав йому поразки у битві під *Пловцями*, що в Куявії, проте перемога була символічною, а не стратегічною: відсутнього удару ордену вона не завдала. У 1332 р. ордену вдалося заволодіти всією Куявією. Укладене тоді ж на один рік польсько-орденське перемир'я двічі продовжувалося після смерті Владислава I його сином королем Казимиром III. Умови цього перемир'я передбачали повернення ордену Польщі Куявії з Добжинською землею і закріплення за ним Східного Помор'я.

У спадщину від батька *Казимир III* (1333-1370), прозваний *Великим*, отримав порівняно невелику державу в складі Малопольщі та Великопольщі загальною площею до 110 тис. кв.км, з населенням близько 1 млн. осіб. Тісно зв'язаними з цією державою були Серадзька і Ленчицька землі, де на час вступу Казимира III на трон ленно правили його двоюрідні брати Пшемисл і Владислав Горбатий. Одразу після їхньої смерті обидві землі були включені (інкорпоровані) до складу Польського королівства: Серадзька – у 1339 р., Ленчицька – 1352 р.

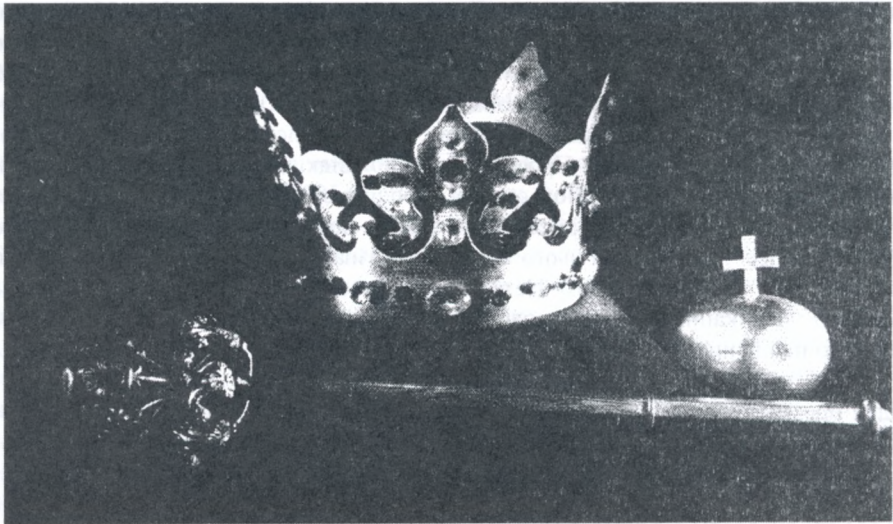

Рис.7. Копії королівських інсигній, знайдених у саркофазі Казимира III Великого (Краків, Вавель).

Згідно з переказом польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, помираючи, Владислав I заповів синові повернути Польській державі землі, захоплені орденом, – Східне Помор'я, Куявію і Добжинську землю (остання з XIV ст. в джерелах постійно йменується окремо від Куявії). Якщо цей переказ відповідає дійсності, а сумніватися в його вірогідності навряд чи є підстави, то в такому разі можна стверджувати, що Казимирові III слід було поклопотатися про включення до королівства насамперед цих

земель, втрачених Владиславом I Локетком. Даний заповіт зовсім не означав, що Казимир III не повинен був уникати можливостей включення до королівства й інших історичних польських земель – Сілезії, Мазовії, Хелмінської і Любуської земель.

Зважаючи на виснаженість країни, її складне зовнішньополітичне становище, Казимир III дійшов висновку, що потрібно якомога уникати воєнних засобів у відстоюванні інтересів королівства, зокрема в справі повернення невключених Владиславом I до його складу і втрачених земель, оскільки у двобої з Яном Люксембурзьким і Тевтонським орденом Польська держава була стороною слабшою. Через це польський король взяв курс на встановлення мирних відносин з ними. Він давав змогу відбудувати зруйноване господарство країни та налагодити її управління. Цим пояснюються компроміси, на які Казимир III змушений був йти у відносинах з Чеською державою і орденом.

Першого значного успіху Казимир III домогся у 1335 р., коли в місті Вишеграді, що в Угорщині, за посередництва Карла Роберта уклав мирну угоду з Яном Люксембурзьким. Згідно з нею, Ян від свого й своїх наступників на чеському престолі імені відмовився від претензій на польський трон за компенсацію у 20 тис. кіп чеських грошів, що їх мав йому сплатити Казимир III. Така ж угода повторила умови польсько-орденського перемир'я 1332 р. стосовно Східного Помор'я, Куявії й Добжинської землі.

У тому ж Вишеграді 1339 р. під час зустрічі тих самих осіб, що й 1335 р., Казимир III зрікся на користь Яна Люксембурзького прав Польського королівства на сілезькі князівства – землі, що їх той набув і які присягли йому на вірність, та на Плоцьке князівство як ленно залежне з 1329 р. від чеської корони. Взамін за це Ян дав обіцянку підтримувати Польську державу в її стараннях повернути собі частини Куявії й деяких інших земель. Незважаючи на сказане у вишеградській мирній угоді 1335 р. про Східне Помор'я, Куявію і Добжинську землю, Казимир III домогся того, що питання про польсько-тевтонську мирну угоду стосовно них, а також щодо Хелмінської й Міхаловської земель розглядав протягом понад семи місяців 1339 р. у Варшаві призначений папою суд. Хрестоносці піддали сумніву правомірність цього суду і відкликали з Варшави своїх представників. Прослухавши 100 свідків з польського боку, суд постановив, що орден має повернути Польському королівству всі зазначені загарбані ним землі і сплатити відшкодування за користування ними у розмірі 200 тис. гривень та видатки на судовий процес. Хрестоносці цього вироку не визнали. Поступки ордену у справі сплати папській курії денарія святого Петра призвели до призупинення виконання вироку. Подальші зволікання ордену щодо виконання цього присуду зробили сам вирок фактично недейсним.

Саме у зв'язку з діяльністю зазначеного папського суду датується перша джерельна згадка про Варшаву як центр однойменного князівства. Перша ж взагалі відома згадка про Варшаву міститься в одному з документів 1313 р.

У 1343 р. Казимир III пішов на укладення миру з орденом в *Каліші*, за яким Польщі було повернено Куявію з Добжинською землею, а за орденом залишалися навечно Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі, причому в тексті мирного договору зазначалося, що Східне Помор'я дістається ордену як “вічна милостиня” Польщі; останнє фактично означало, що за Польщею визнавалося право верховної власності на цю землю, хоча за тим же миром Казимир III від свого й своїх наступників на польському престолі імені зрікся титулу “пана Помор'я” і пообіцяв усунути його зі своєї королівської печатки. Каліський мир розпочав період мирних відносин з орденом, який тривав понад півстоліття.

У 1352 р. Казимир III інкорпорував до складу Польської держави Добжинську землю, а у 1364 р. – Іновроцлавське, Бидгощсько-Вишегородське і Гнезковське князівства Куявії.

Те саме було 1351 р. зроблено з Плоцьким князівством після безпотомної загибелі його правителя Болеслава III, сина Вацлава (Ваньки), хоча це князівство було леном Чеської держави. Ціною визнання у 1356 р. під час побачення у Празі з чеським королем (і водночас імператором) Карлом IV (1346-1378) права чеської корони на Свідницько-Яворське князівство, як і на всю Сілезію, Казимир III одержав від нього відмову від ленних прав на Плоцьке князівство.

У 1351 р. ленниками польського короля стали мазовецькі князі, сини Тройдена I – черсько-равський Семовіт III і варшавсько-сохачевський Казимир I, але за тією умовою, що коли Казимир III помре без чоловічого потомства, то їхня ленна від нього залежність перестане діяти, а Плоцьке князівство перейде в їхнє володіння. Слід мати на увазі, що до 1351 р. Черсько-Равське і Варшавсько-Сохачевське князівства були ленно залежними від чеської корони і що Казимир III, узалежнюючи їх від себе, на це не зважив. По безпотомній смерті у 1355 р. Казимира I його князівство Казимир III віддав як лен Семовітові III, повторивши при цьому зазначене у 1351 р. щодо Плоцького князівства, цього разу стосовно Семовіта III.

1348-м роком датується виданий Карлом IV акт інкорпорації всієї Сілезії до Чеського королівства. Акт був підтверджений тим же правителем у 1355 р. Натомість чеському королеві не вдалося відірвати від Гнезненського архієпископства Вроцлавське єпископство, територія якого загалом збігалася з територією Сілезії як історичного регіону, і приєднати його до заснованого 1344 р. Празького архієпископства. Енергійними дипломатичними діями Казимирові III, підтриманому одноставно польським вищим духовенством, вдалося у 1360 р. домогтися підтвердження папою приналежності цього єпископства до Гнезненського архієпископства.

Казимир III у 1368 р. розширив територію Великопольщі за рахунок невеличких земель з центрами у Валчі і Чаплінку, розташованих на північ від р. Нотеці й на схід від Нової Марки. У 1365 р. ленниками польського короля стали правителі маленьких округів по обидва боки Нотеці і південніше Нової Марки з центрами у Сантоку і Дрзені (Дрезденку).

1340 р. розпочалася політична експансія Польської держави на землі Галицько-Волинського князівства. Тут з 1325 р., після того як близько 1323 р. загинули останні по чоловічій лінії представники місцевих Рюриковичів брати Андрій і Лев, правив син варшавсько-сохачевського князя Тройдена I – Болеслав, котрий, ставши галицько-волинським князем, прибрав собі після охрещення за руським обрядом ім'я *Юрія II*. Матір Юрія II Тройденовича Марія (сестра загиблих братів) була дочкою галицько-волинського князя Юрія I Львовича, і це послужило підставою для посадження його Владиславом I Локетком, підтриманим щодо цього Карлом Робертом, на престол Галицько-Волинського князівства. 7 квітня 1340 р. Юрій II був отруєний боярами-змовниками цього князівства, незадоволеними його внутрішньою і зовнішньою політикою, зокрема тим, що в боротьбі з боярською опозицією він покладався на підтримку Польщі й Угорщини. Юрій II загинув безпотомно. Відповідно до вишеградської домовленості Казимира III і Карла Роберта, яка була укладена у 1338 р. і передбачала таку ситуацію, перший з них у квітні 1340 р. здійснив похід у Галицько-Волинське князівство, захопив Львів, спалив і пограбував його замок і повернувся до Кракова. В останній декаді червня того ж року він із значно більшим військом вдерся до того самого князівства, окупував його Галицьку частину, призначив у ній своїм намісником місцевого боярина *Дмитра Детька*, після чого знову повернувся до Кракова. Услід за цим західну частину Волинської частини князівства – Холмську, Белзьку, Володимирську і Луцьку землі – захопив литовський князь *Любарт Гедимінович* (1341-1384).

Панування Казимира III в Галицькій Русі виявилось нетривалим, місцеві бояри чинили королю великий опір. Казимир III 1344 р. утвердив свої позиції в її Сяноцькій (можливо, й Перемишльській) землі. А у 1349 р. провів свій третій похід на землі Галицько-Волинської Русі, захопив Галицьку її частину, а також Холмську, Белзьку і Володимирську землі. На цей раз йому вдалося осісти міцно. Луцька земля залишилася за Любартом Гєдиміновичем.

У 1366 р. Казимир III учетверте пішов на Русь, а саме на Волинь. За укладеним тоді ж договором з Литвою, Холмська, Белзька і Володимирська землі zostалися за Польщею, а Луцька земля і решта Волині – за литовцями. Король віддав у ленне володіння литовському князю *Юрієві Наримунтовичу* Холмську і Белзьку землі, а Володимирську – литовському князю *Олександрові Коріатовичу*. З того часу Казимир III у своїй титулатурі став вживати назви “король Польщі і Русі”, “пан і дідич Русі”.

На кінець правління Казимира III Польська держава мала 244 тис. кв.км і населення близько 1,8 млн. осіб. З цього на коронні польські землі (Малопольщу, Великопольщу, Ленчицьку і Серадзьку землі, Куявію з Добжинською землею, Плоцьке князівство, округи Валч і Чаплінек) припадало близько 150 тис. кв.км і населення 1,4 млн. осіб; решту територій становили руські землі. На той же час в Сілезії проживало близько 0,5 млн. осіб.

У 1350-х роках у Польській державі під впливом чеським, а можливо, й угорським прижилася на її означення назва *Корона Польського Королівства* (Corona Regni Poloniae). Територіально вона охоплювала землі, що входили безпосередньо, не ленно, до складу Польського королівства, тобто й землі колишнього Галицько-Волинського князівства (“Русі”), а також терени, що колись належали Польській державі, але з різних причин опинилися за її межами після доби роздробленості (Сілезія, Східне Помор’я, мазовецькі князівства, Любуська земля та Західне Помор’я). У політичному аспекті наголошування в даній назві на головному символі королівської влади – короні – означало утвердження засади, за якою ця влада є державною і публічною, а не патримоніальною, приватною, королівсько-вотчинною. Разом з тим, те саме поняття підкреслювало незалежність Польського королівства, як і подібні поняття стосовно Чеського та Угорського королівств підкреслювали їхню незалежність.

Територіальні зміни в Польському королівстві, що сталися після смерті Казимира III, були наступними. Як і було передбачено актом встановлення у 1351 р. ленної залежності мазовецьких князів Сємовіта III і Казимира I від польського короля та актом дарування останнім у 1355 р. після його смерті Варшавсько-Сохачевського князівства Сємовітові III, по смерті Казимира III, Сємовіт III, тодішній єдиний мазовецький князь, перестав бути ленником, і до нього у повне володіння відійшло Плоцьке князівство.

У 1387 р. сини Сємовіта III – князь черсько-варшавський Януш I і князь плоцький Сємовіт IV – принесли ленну присягу польському королю *Владиславові II Ягайлу* (1386-1434). Сємовіт IV одружився з сестрою цього короля Александрою й отримав у зв’язку з цим 1388 р. у ленне володіння Белзьку землю як компенсацію за зречення претензій на польський королівський престол (на відміну від Владислава II Ягайла, який походив з литовських князів, Сємовіт IV, як і всі мазовецькі князі, належав до п’ястівського роду і тому в Польській державі серед її достойників були ті, хто хотів би цього П’ястовича бачити на королівському престолі). Сємовіт IV став титулуватись “князем плоцьким і белзьким”. Після безпотомної смерті 1462 р. внуків Сємовіта IV – Владислава II і Сємовіта VI – король *Казимир IV Ягеллончик* (1447-1492) інкорпорував до Польщі Равську й Гостинську землі Плоцького князівства і Белзьку землю. Ця ж доля спіткала Сохачевську землю Плоцького князівства у 1476 р., яка від 1462 р. перебувала в руках матері цих обох князів, що саме 1476 р. померла. Решта Плоцького князівства перейшла

до варшавсько-черської лінії мазовецьких князів, що тяглася від Януша I. По безпотомній смерті у 1495 р. Януша II, правнука Януша I, ця решта опинилася в складі Польського королівства. А Варшавсько-Черське князівство існувало до 1526 р.; по безпотомній смерті братів-князів, так само правнуків Януша I – Станіслава (1524) і Януша III (1526) – це князівство у 1529 р. ввійшло до Польської держави.

У 1392 р. Добжинську землю за 50 тис. угорських дукатів заставив Тевтонському ордену князь *Владислав Опольський*, якому вона була у 1379 р. віддана у пожиттєве володіння королем польським (1370-1382) й угорським (1342-1382) *Людвіком*, сином Карла Роберта. У 1405 р. Польща цю землю в ордену викупила, згідно з умовами укладеного попереднього року орденсько-польсько-литовського миру в *Рацьонжі*. На початку війни Польщі і Литви з орденом 1409-1411 рр. останній окупував Добжинську землю, проте за Торунським миром 1411 р., яким закінчилася ця війна, він повернув її Польщі.

У 1422 р., за Мельненським миром, укладеним з Польщею, орден віддав їй Несшаву і ще два міста, розташовані в прилеглах до ордену частині Куявії.

За Торунським миром 1466 р., який завершив 13-річну війну між Польщею та орденом, до Польщі відійшли Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі, а також землі колишніх пруссів, котрі ніколи до того Польщі не належали, а також розташований в східній частині "пруської" території ордену округ з Мальборком і округ, що включав у себе Вармійське єпископство (Вармію). Усі землі, що їх Польща отримала за цим миром, склали у ній автономну провінцію під назвою *Королівська Пруссія (Prusy Królewskie)*.

Ставши польським королем, *Людвік Угорський* намагався перетворити Галицьку Русь у володіння Угорщини, всупереч домовленості між ним та Казимиром III від 1350 р., за якою у випадку безпотомної (по чоловічій лінії) смерті Казимира III і згідно з вишеградською домовленістю його з Карлом Робертом від 1338 р. польський престол перейде до угорського короля, а Галицька Русь належатиме Польщі. У 1372 р. Людвік призначив намісником цієї провінції наближеного до себе опольського князя Владислава, який до 1378 р. правив тут авторитарно як на території, що належить Угорщині. У 1378-1387 рр. Галицька Русь виступає як угорське намісництво, нею тоді управляли угорські урядовці, причому у 1386-1387 рр. – опольський князь Владислав. У 1387 р. польська королева *Ядвіга*, дружина Владислава II Ягайла як наступниця Анжуйської династії (її батьком був Людвік Угорський) здійснила похід у Галицьку Русь і остаточно утвердила в ній польське панування.

У 1430 р. західне Поділля, що простяглося між лівими притоками Дністра Стрипою і Мурафою, остаточно стало провінцією Польського королівства.

У 1412 р. від угорського короля *Сигізмунда Люксембурзького* Польща дістала в заставне володіння територію так званих *Спішських гродів* у складі Любовльського староства і 13 міст, серед яких головним був Спіш; застава тривала до 1769 р., оскільки правителі Угорщини не повертали Польщі заставної суми. Нині ця територія належить Словацькій Республіці.

1443 р. краківський єпископ *Збігнев Олесніцький* придбав за певну суму у цешинського князя Вацлава I частину Сілезії – *Северське князівство*. Відтоді воно було власністю Краківського єпископства. 1454 р. король Казимир IV примусив освенцімського князя в Сілезії Яна присягнути йому на вірність, а через два роки купив у нього *Освенцімське князівство* й інкорпорував його у Польське королівство. У 1456 р. правитель *Заторського князівства* в Сілезії Вацлав визнав себе васалом польського короля, а у 1494 р. король *Ян Ольбрахт* (1492-1501) набув його для Польщі.

Слід відзначити, що у 1402 р. бранденбурзький маркграф (він же й угорський король) Сигізмунд Люксембурзький, намагаючися вирішити свої фінансові проблеми, запропонував Владиславові II Ягайлу купити Нову Марку. Поки з цього питання велися переговори між Польщею і Бранденбургією, Тевтонський орден взяв в останньої цю Марку в заставу. Крім того, у той час орден ленно узалежив від себе правителя округу Дрзенья. Завдяки цим придбанням, орден майже встановив територіальний зв'язок з Бранденбургією. Правда, у 1455 р. Бранденбургія відкупила в ордена Нову Марку. Після цього Польща зробила безуспішну спробу купити або взяти в заставу цю територію.

Адміністративний устрій

В адміністративно-територіальному відношенні Польське королівство поділялося на землі, які спочатку зрідка, згодом частіше, а з XVI ст. майже поспіль іменувалися *воєводствами*. Поняття “воєводство” походить від терміна “воєвода” – призначуваної королем пожиттєво вищої посадової особи в адміністративно підлеглий землі. Польським королівством посада (уряд) воєводи була успадкована від доби роздробленості, коли, як уже зазначалося, воєвода очолював адміністрацію при удільному князі. У функціональному відношенні воєвода відновленої Польської держави поступався удільному воєводі, однак його прерогативи були значними: він керував шляхетським ополченням (посполитим рушенням) підлеглої йому території, на залик короля збирав і приводив його до призначеного збірного пункту; головував на елекційних сеймиках шляхти, що скликалися ним для обрання чотирьох кандидатів на вакантні земські уряди – судді, підсудка й писаря, згодом й підкоморія і подавав список цих обранців королеві для призначення по одному з них на відповідний уряд; здійснював нагляд за цінами, вагами й мірами в державних (королівських, від 1764 р. й у приватних) містах; чинив юрисдикцію щодо євреїв; до утворення у 1578 р. коронного трибуналу як вищої шляхетської судової інстанції очолював т.зв. вічовий суд, куди, крім нього, входили й інші земські урядники воєводства. Цей суд, а потім й трибунал у масштабах Польського королівства були апеляційними інстанціями щодо рішень (декретів) земського і гродського, а також підкоморського судів.

Кордони воєводств, створених на території, яка у XIV ст. складала Польське королівство, більш-менш збігалися з кордонами уділів, що до неї увійшли. Так з'явилися воєводства: Каліське і Познанське у Великопольщі, Краківське і Сандомирське – у Малопольщі, Іновроцлавське з Добжинською землею і Бжесьцьке – в Куявії, Серадзьке і Ленчицьке. У XV – першій чверті XVI ст. з уділів виникли воєводства Равське (1462), Плоцьке (1495) і Мазовецьке (1526) в Мазовії й Белзьке (1462). Удільна засада не лежала в основі появи в XV ст. кількох воєводств. Руське і Подільське воєводства були створені у проміжку 1432-1434 рр. на території відповідно Галицької Русі і Західного Поділля внаслідок переведення даних земель з руського на польське право й остаточної інкорпорації їх до складу Корони (ці переведення й інкорпорація стосувалися й Белзької землі, коли її було перетворено у воєводство). Хелмінське, Гданське і Мальборкське воєводства виникли після приєднання їх територій до Польської держави за Торунським миром 1466 р. і входили до Королівської Пруссії. У 1474 р. з Сандомирського воєводства було виділено Люблінське воєводство.

Усього на 1526 р. в Короні було 18 воєводств, з них у корінних польських землях – 13, на Східному Помор'ї – 1, на колишніх пруських землях – 1, на руських – 3. У такій сукупності ці воєводства, разом із приєднаними до Корони 1569 р. за умовами Люблінської унії “руськими” воєводствами – Підляським, Київським, Волинським і Брацлавським (вони були відібрані у Великого князівства Литовського), проіснували до

першого поділу Речі Посполитої (1772) практично у незмінних кордонах. Виняток становили Руське воєводство, до якого в кінці XV ст. була прилучена Холмська земля; Київське воєводство, задніпровська лівобережна частина якого, відповідно до Андрусівського перемир'я, укладеного 1667 р. Річчю Посполитою з Росією, відійшла до останнього; Каліське та Познанське воєводства, з яких 1768-1772 рр. було виокремлено Гнєзненське воєводство. Слід мати на увазі, що від 1635 р. до Андрусівського перемир'я 1667 р. в складі Корони існувало Чернігівське воєводство; за цим перемир'ям його територія відійшла Росії.

Воєводства, за винятком кількох, до яких, зокрема, відносились українські, окрім Руського, адміністративно ділилися на землі-округи, на кожен з яких поширювалася компетенція *земського суду* (суд діяв у центрі землі, причому центр однієї із земель був і центром воєводства) – виборного шляхетського органу в складі згаданих судді, підсудка й писаря, що належали до шляхти відповідного воєводства, котра мала в ньому земельні володіння (таку шляхту звали осілою – *terrigeni*). Суд розглядав цивільні справи, в основному ті, що стосувалися землеволодінь. Провідною посадовою фігурою землі був призначений королем пожиттєво *каштелян*, який відповідав за збір посполитого рушення і приведення його до воєводи; у разі відсутності воєводи каштелян виконував деякі його цивільні функції.

Землі, правда не всі, ділилися на *повіти* – округи, на кожен з яких поширювалася компетенція шляхетського суду, очолюваного *гродським старостою* (від чого цей суд звався гродським або старостинським); суд діяв у замку (гроді), розташованому в центрі повіту, причому він міг бути центром землі і воєводства. Староста, теж призначений королем пожиттєво, обов'язково був вихідцем з осілої шляхти воєводства, до якого належав його повіт. Він призначав склад даного суду з осілої шляхти того ж воєводства: суддю та писаря. Суд розглядав справи будь-якого характеру щодо неосілої шляхти та тільки кримінальні – щодо осілої. Обов'язком гродського старости було також стежити за виконанням вироків власного та інших судів. Інститут гродського старости (відповідно – й гродського суду) склався після правління Казимира III, в основному у XV ст., а посада старости трансформувалась у посаду *генерального старости* – головного гродського старости провінції або воєводства.

У XIV-XV ст. у Польському королівстві визначилися центральні посади – *канцлера, підканцлера, підскарбія, надвірного підскарбія, великого і надвірного маршалків*. Ці посади згодом умовно йменуватимуть міністерськими. Три перших з них відносилися до сфери державного управління, причому їхні управлінські функції не спиралися на ієрархічно збудований апарат (такого апарату не було), а були тільки в столиці держави. Інші три посади були придворні – діяли при королівському дворі. Всі шість посад займали особи, призначувані королем пожиттєво. Вони автоматично входили до *королівської ради*, яка розглядала різноманітні питання державного характеру і виносила рішення, що мали, зокрема, рекомендаційно-зобов'язуючий характер для центральних посадових осіб.

Головною в системі державного управління була посада *канцлера* (він звався великим). Канцлер видав королівською канцелярією, яка підготувляла документацію, що набирала чинності після підпису її королем та скріплення його печаттю, яка зберігалася у канцлера. З ускладненням політичного життя значення цієї документації зростало, як і значення канцелярії та канцлера. *Підканцлер* був формально помічником і заступником канцлера, насправді ж – посадово незалежною особою; він керував окремою “меншою”, “нижчою” королівською канцелярією, яка діяла на тих самих засадах, що й канцлерська.

Підскарбій до середини XV ст. був один; він дбав про грошові надходження до скарбу (казни) від податків, мит, державних (королівських) маєтків, від збуту видобутої

солі, виробленого олова тощо та відповідав за витрати цих надходжень. У середині XV ст. з функцій підскарб'я виділилися ті, що стосувалися доходів і витрат королівського двору. Ці питання ввійшли у відання *надвірного підскарб'я*, а у віданні дотогочасного підскарб'я, названого в середині XV ст. великим, залишилися доходи і витрати державного скарбу.

Уряд *маршалка* виник у середині XIV ст. за угорським і чеським взірцем. Маршалок відповідав за організацію життя королівського двору, був його церемоніймейстером, виконував різної важливості королівські доручення, в тому числі політично-державні, у зв'язку з чим його роль у королівстві зростала. На початку XV ст. з'явилася посада його помічника й заступника. Відтоді маршалок почав іменуватися великим, а його помічник – надвірним.

Адміністративний устрій Мазовії в XIV-XV ст. загалом залишався на рівні, притаманному польським удільним князівствам. Тут князівська влада надалі була фактично патримоніальною. Після інкорпорації 1351 р. Плоцького князівства до Польського королівства Казимир III запровадив у ньому інститут старости-намісника. Після його смерті, коли вся Мазовія незалежилася від Корони й опинилася в руках Семовіта III, останній цей інститут зберіг і ввів його в інших частинах регіону.

До 1468 р. Сілезія, за винятком Северського, Заторського й Освенцімського князівств, які в середині XV ст. перейшли до Польської корони і становили в ній окремі адміністративні одиниці, належала Чеській державі, у 1468-1490 рр. – Угорському королівству, відтоді – знову Чехії. В адміністративному відношенні вона не була однорідною. На кінець XV ст. до її складу входили 15 історичних земель, з яких три (колишні Вроцлавське, Свідніцько-Яворське і Намисловське князівства) являли собою інкорпоровані Чеською короною володіння. Інші перебували: сім (князівства Цешинське, Бжезьке, Легніцьке, Олесніцьке, Глоговське, Жаганське, Опольське) – в руках п'ястівських князів, три (князівства Рацібожське, Опавське, Карньовське) – потомків чеської правлячої династії Пржемисловичів, два (князівства Клодзьке і Зембіцьке) – спадкоємців чеського короля *Іржі із Подєбрад* (1458-1471).

Західне Помор'я у XIV-XV ст. перебувало під пануванням щещінської і слупсько-вологодської ліній місцевої князівської династії. Воно постійно відчувало тиск з боку сусідньої Бранденбургії, яка, посилаючися на імперські привілеї, претендувала на верховну владу над цим краєм. Тут сильно розвинулися процеси оніменчення внаслідок зростаючого напливу німців й асиміляції слов'янської людності. Остання домінувала на селі, особливо в Слупській і Славненській землях, натомість у містах повністю переважали німці. Феодальна еліта (князівські двори, духовенство, рицарство) теж була наскрізь німецькою.

У 1478 р. всім Західним Помор'ям став правити князь *Богуслав X*, дуже прихильний до Польської держави, чому зокрема сприяв його шлюб з дочкою короля Казимира IV Анною. У 1498 р. Богуслав X відмовився присягнути на вірність бранденбурзькому маркграфові. Тим самим відкрилася можливість встановлення тісніших політичних зв'язків Західного Помор'я з Польщею.

У XIV-XV ст. корінні польські землі в церковному відношенні належали до двох архієпископств. Гнезненське включало в себе, як і раніше, одну архієпархію і шість єпархій (Вроцлавську, Краківську, Плоцьку, Влоцлавську, Познанську і Любуську), від 1466 р. й Хелмінську і Вармійську єпархії, які перед тим входили до Ризького архієпископства. У цих єпархіях на 1500 р. налічувалося до 5 тис. приходів. Як і в XII-XIII ст., Каменська єпархія, що охоплювала Західне Помор'я, підлягала безпосередньо папській курії; тут на 1500 р. було до 700 приходів. Ризькому архієпископству підпорядковувалися Помазанське і Самбійське єпископства в складі Тевтонського ордену.

На завойованих руських землях 1375 р. було створене римо-католицьке архієпископство з центром у Галичі. У 1412 р. центр його був перенесений до Львова. У його складі діяли Перемишльська та Холмська єпархії. Ці ж землі підлягали владі православних перемишльського і холмського єпископів.

З 1415 р. гнєзненський архієпископ іменувався *примасом* – главою римо-католицької церкви всієї Польської держави та польських земель, які знаходилися поза її межами – Любуської землі і частини Сілезії. Від 1515 р. він мав також титул папського посла (легата).

Соціально-економічні відносини

У XIV-XV ст. польські землі переживали, як і в XIII ст., економічне піднесення. Воно було зумовлене сприятливими внутрішньо- і зовнішньополітичними обставинами, в яких їм доводилося розвиватися, порівняно швидкими темпами зростання чисельності населення, яке все активніше включалося в товарно-грошові відносини.

Одним з істотних проявів економічного піднесення був подальший **поступ колонізації на німецькому праві**. Найбільшої інтенсивності вона набула під час правління Казимира III, який всіляко її заохочував, справедливо вбачаючи в ній важливе джерело збагачення і зміцнення королівства. Як і в XIII ст., у XIV-XV ст. колонізація здійснювалася більшою мірою зусиллями поляків. Перевага польського елемента у ній була тим помітнішою, що великий притік іноземців із Заходу, передусім німців, був неможливий через величезні демографічні втрати, яких зазнала Західна і частково Центральна Європа в XIV ст. від спалахів чуми.

Паралельно з колонізацією активізувався процес переведення сіл з польського права на німецьке, причому такі села нерідко доселювалися. Це переведення зводилося подекуди до відповідного земельного врегулювання, в основі якого лежало забезпечення селян лановими наділами за трипільною системою, а головним чином до запровадження грошового чиншу як визначальної форми феодалної ренти. Натомість цим селам, як правило, не надавалося самоврядування у вигляді лавничого суду. І все ж села на німецькому праві не перевищували 50 % всіх сіл.

І колонізація, і переведення сіл з польського на німецьке право супроводжувалися значним збільшенням ареалу орних земель.

У XIV-XV ст. під вирішальним впливом німецького права остаточно склалася **соціальна структура сільського населення**, яке становило понад 70 % всього населення. У селах, заснованих на німецькому праві, вищий щабель займали *солтиси*, які при закладанні їх були локаторами (осадчими). Вони володіли кількалановими наділами, млинами, корчмами, як старости сіл були посередниками між феодалами і сільськими громадами. Казимир III підтримував солтисів, бо на його заклик у випадку війни вони прибували на збірні пункти кінно і збройно, нерідко з поштом в один-чотири воїна. З часом феодала намагалися розжитися за рахунок солтиських господарств, зазвичай добре розвинутих. Вони примушували солтисів продавати їм свої господарства, очевидно, за ціну, солтисам не вигідну, але наражалися на опір останніх. Феодала добилися того, що до т.зв. *Вартського статуту*, виданого 1423 р., було внесено пункт, який дозволив їм примусово викуповувати господарства у “неслухняних” і “некорисних” солтисів. До категорії цих солтисів можна було фактично віднести будь-кого з тих, які не корилися феодалам.

Верхівку сільського населення становили також *млинарі і корчмарі*. Млинарі, крім млина, мали також власне земельне господарство, за розміром наділу наближене або ідентичне кметському господарству. Зазвичай вони були вправними теслярами.

Феодалові млинарі сплачували грошовий чинш з прибутків, одержуваних у вигляді частини зерна, яке давалося їм на помол. Корчмарі займалися виготовленням міцних напоїв, переважно пива, і збуванням їх у своїх корчмах. З цієї діяльності вони сплачували феодалові частину одержуваного прибутку.

До верхнього шару селянства належали *кметі* – спадкові володільці звичайно одноланових наділів, які загалом гарантували їм економічну самодостатність. Кметі, що сиділи на німецькому праві, могли залишати своє господарство за умови знаходження рівноцінного заступника. Як і в XIII ст., вони, окрім грошового чиншу, сплачували продуктову ренту і виконували відробітки, розмір яких у днях був різний і залежав від регіонів, місцевих умов і часу. У XV ст. помітно збільшується кількість півланових кметів.

Нижче від кметів у селянській ієрархії знаходилися *загородники*. Земельний наділ їх, як правило, не перевищував чверть лану. Далеко не всі вони могли жити тільки зі своїх господарств, тож змушені були найматися на роботу до солтисів, млинарів, кметів та феодалів. Феодалні повинності загородників не були чітко визначені з огляду на розмаїття їхніх господарських можливостей.

Халупники мали тільки халупу (хату) та часом городи. З огляду на це їхнє існування було можливе тільки завдяки тому, що вони наймалися на роботу. Вони виконували деякі феодалні повинності: відробляли, давали ренту натурою та частково грошми.

Розвинулася й така категорія сільського (в містах також) населення, як *комірники*. То були особи, які тимчасово або постійно не мали свого житла й наймали його в односельців за домовлену платню або за працю на них.

Найнижче стояли так звані *люзні люди* – бездомні перехожі, жебраки тощо, що жили з поточних приробітків, милостині.

Різно збільшувалася кількість господарств феодалів, відомих як соціально-економічна категорія ще з XII ст. Від якогось часу їх прийнято було називати *фільварками* (від німец. *Vorwerk* – господарство, підприємство). Вони існували за рахунок використання найманої й підневільної праці різних категорій селян, причому питома вага підневільної праці у вигляді різних видів відробіткової ренти зростала. Мірилом розміру цієї ренти була кількість днів, що їх мали селяни працювати на свого пана. Головним чином, це стосувалося кметів, які відігравали вирішальну роль серед селянства. Як і в XIII ст., у XIV ст. і значною мірою в XV ст. кметський двір відробляв від кількох до кільканадцяти днів у рік. Більшого феодалі й не потребували, їхні фільварки були порівняно невеликі, вироблювана у них продукція повністю або майже повністю споживалась у панських дворах.

Ситуація з відробітками помітно почала змінюватися в XV ст., особливо в його середині і другій половині. Потреби феодалів на кращі зброю, одяг, житло зростали, вимагали збільшення грошових доходів. Добитися цього збільшення від селян було неможливо (воно негативно позначилося б на їхньому господарстві). Тож феодалі стали вдаватися до *розширення ареалу фільварків*, щоб більшу частину продукції реалізувати на ринку. Наслідком цього було примушування селян виконувати більшу від традиційної норму відробітків (на це селяни годилися легше, ніж на збільшення грошової ренти). Зрештою, в XV ст. відробіткова рента стала набирати щотижневого характеру. Таку регулярну її норму прийнято йменувати *панщиною*. Найранішим офіційним свідченням про останню було запровадження у 1421 р. мазовецьким князем Янушем I обов'язку кметів відпрацьовувати щотижня як мінімум односторонню панщину з лану, якщо цього вимагав феодал. Відомо також, що у 1427 р. в мазовецьких церковних мастках панщина становила день з лану. За відомостями Яна Длугоша, на 1470 р. із 275 сіл Краківської єпархії лише у 45 селах селяни не відробляли панщини, у 134 відробляли по одному дню

на тиждень, у 64 – по два, у 27 – по три, у п'яти селах – по 4-5 днів з лану. Відробітки існували й в інших формах: селяни повинні були виконувати термінові роботи як у полі, так і поза ним (йдеться в основному про т.зв. *шарварки*, які полягали в ремонті гребель, доріг і т.ін.).

На селян лягали й повинності щодо церкви (особливо десятина) та держави. Казимир III запровадив постійний поземельний податок *порадльне* у розмірі 12 грошів з лану у духовних та рицарських (шляхетських) мастках. Селяни королівських мастків давали державі 48 грошів з лану.

Феодали були зацікавлені у використанні дешевої найманої селянської праці, особливо в період інтенсивних польових робіт. Тому вони чинили перешкоди відпливу сільської молоді до міст для навчання ремесла й праці у сфері послуг, а також на сезонні роботи, зокрема, за межі королівства. Щоб знизити ціну на робочу силу, Пьотрковський сейм 1496 р. заборонив приймати на роботи в містах найманців-вихідців з села на більший строк, ніж тиждень, особливо тих, хто не мав свідоцтва від свого пана, яке дозволяло залишати село; сейм також наказав гродським старостам, управителям мастків затримувати тих селян, які зібралися на заробітки в Сілезію і Королівську Пруссію під час жнив, і повертати їх додому. Той же сейм зобов'язав контролювати різного роду волошоґ (люзних), виокремлювати з них тих працездатних. Нарешті, сейм заборонив вихід з села більше одного селянського господаря в рік і обмежив до однієї молодої особи чоловічої статі вихід з села протягом року у місто для навчання ремеслу, шкільного навчання і служби, ввівши при цьому обов'язок забезпечувати таких людей відповідними писемними свідоцтвами їхніх панів.

Міста. У XIV-XV ст. значно збільшилася кількість міських поселень, локованих на німецькому праві, причому жодне з них не виникло там, де перед локацією не існувало поселення. У XIV ст. в Малопольщі з'явилося до 50 нових міст, у XV ст. – 54, у Великопольщі відповідно – 60 і 56, в Мазовії – 31 і 43, в Сілезії – понад 20 і 7, в Східному Помор'ї в XIV ст. – 10, в Куявії з Добжинською землею в XV ст. – 12, в Серадзькій і Ленчицькій землях в XV ст. – 29. З 201 локованого міста у XV ст. у Великопольщі, Малопольщі, Сілезії, Ленчицькій і Серадзькій землях, Мазовії і Куявії з Добжинською землею королівських міст було 58, шляхетських – 121, церковних – 22.

Міські локації XV ст. істотно відрізнялися від міських локацій попередніх двох століть в тому відношенні, що останні стосувалися поселень з наявними міськими елементами, тоді як у XV ст. нерідко штучно в міста перетворювали типово землеробські поселення; ці поселення землеробський профіль зберігали й після локації.

Великих і середніх міст було мало. На 1500 р. до великих відносилися тільки Гданськ, Вроцлав, Краків (на той час у першому з них було до 30 тис. осіб, у Вроцлаві – до 20 тис., у Кракові – до 15 тис.). Середні міста – Торунь, Познань, Сандомир, Новий Сонч, Каліш, Гнезно – налічували від 2 до 5 тис. мешканців. Назагал в містах тоді могло проживати до 20 % населення. Сюди входила велика частка тих, хто мешкав на передмістях і займався лише або переважно землеробством. Тож можна вважати, що дійсно міського населення, того, що займалося торгівлею, ремеслом, працювало за наймом, було менше 20 %.

Відбувалося відокремлення більших міст від їхнього сільського оточення шляхом спорудження навколо них мурів або принаймні дерев'яних огорож (парканів), оточення ровами і валами. Робилося це для того, щоби забезпечити міста від втручання в їхнє життя феодалів і представників місцевої (земської) влади.

Високого рівня в містах досягло ремесло (певною мірою воно було поширене й на селі). Зростає кількість ремісничих спеціальностей: у XV ст. їх налічувалося понад 40. Ремісниче виробництво було зосереджене головним чином у цехах. У XV ст. у більших

містах було від кількох до кільканадцяти цехів, а у Гданську, Вроцлаві і Кракові – понад 20. На схилі XV ст. Краків мав 35 цехів. У багатьох малих містах цехи не існували або існували як об'єднання ремісників різних спеціальностей. До складу цехів входили майстри, підмайстри, учні. Майстри належали до повноправних, підмайстри й учні – до неповноправних членів цеху. Майстер самостійно вів своє господарство, працював у своїй майстерні, був власником знарядь праці, сировини та вироблених товарів. Підмайстри й учні працювали на майстрів. Щоб стати майстром, потрібно було відбути певний строк учеництва і деякий час побути підмайстром. Органом управління в цехах були збори майстрів й обрана на цих зборах старшина; остання контролювала й координувала виробничу та інші сторони діяльності цехів.

Цехи у пізньому середньовіччі, як і в XIII ст., відігравали прогресивну роль: вони зміцнювали економічне і правове становище ремісників; приписи цехів про дотримання певних правил технології виробництва, про навчання учнів і вимоги, що пред'являлися стосовно кваліфікації до майстрів, сприяли розвитку техніки, підвищували професійну майстерність. Існування цехів було одним з головних чинників економічного піднесення польських земель. У містах, де діяли цехи, була де більша, де менша кількість неохоплених ними ремісників. У Кракові, наприклад, на 1500 р. такі ремісники належали до кільканадцяти професій. У королівських містах цих ремісників цехові глузливо йменували “партачами”. Партачі мешкали переважно в тих частинах міст, які маєтково належали церкві і можним; згодом ці частини почали називати *юридиками*.

У Польщі, як і в деяких інших країнах Європи, не склалися професійні об'єднання купців, котрі на Заході йменувалися по-різному, зокрема, гільдіями. Тут купецтво не набуло такого як на Заході значення, щоб діяти і захищати свої інтереси корпоративно.

Міщанином був кожен, хто успадкував від батьків чи ближчих родичів користування міським правом або прийняв його, засвідчивши при цьому своє законне народження і довівши володіння в даному місті нерухомістю та сплативши певну суму за внесення до списку міщан. Міщани великих і ряду середніх міст ділилися на дві соціальні верстви: верхню становив *патриціат* – багаті купці, представники елітарних ремесел (у першу чергу золотарі); до нижчої верстви – *поспільства* – належали середні й дрібні купці, ремісники (в королівських містах формально тільки цехові ремісники). У ряді середніх і малих міст патриціату не було. Найнижчим шаром міського населення взагалі був *плебс* – усі ті, хто не володів нерухомістю. До них відносилися різного роду найманці, чорнороби, біднота тощо. Плебс становив третину всіх мешканців міст і підпорядковувався міській владі.

Тривалий час у містах, де існував патриціат, влада належала йому; він тримав у своїх руках міську раду, що значною мірою або повністю складалася з його представників. З часом міщани поступово почали виступати проти всевладдя патриціату і, зрештою, здобули доступ до участі в управлінні містом через створені при міських радах колегії з 20, 30 або 40 мужів (*vires*), які контролювали дії ради. Незважаючи на це, владні позиції патриціату залишалися міцними.

Як і в XIII ст., міщани добивалися обмеження влади вейта, ліквідації цього інституту. Гостроти цій боротьбі надавала та обставина, що, як правило, посада вейта була спадковою і хоч би тому слабо піддавалася трансформації, слабо реагувала на зміни, що відбувалися в місті. Одним з результатів цієї боротьби був викуп містами вейтівств, який супроводжувався їх ліквідацією. Однак викуп могли здійснювати тільки заможні міста. В інших містах вейтівства або залишались, або скасовувались їхніми власниками. Незалежно від того, як складалася доля вейтівств, у містах продовжували існувати лавничі суди.

Більші міста мали значний відсоток *німецького населення*; у них також проживали італійці, французи, фламандці, голландці та інші іноземці. Вони становили осердя багатих купців та ремісників елітарних професій.

У XIV ст. у Польщі знайшло притулок багато *євреїв*, що прибули із Західної Європи, втікаючи від переслідувань, що їх вони зазнавали на релігійно-економічному ґрунті. Потрібно зазначити, що вперше євреї з'явилися у Польщі не пізніше X ст.; відтоді вони постійно в ній знаходилися. Ці євреї, як і згадані прибульці-євреї, осідали переважно в більших королівських містах. Казимир III підтримував оселення євреїв у королівстві, вбачаючи в них потрібних країні досвідчених фінансистів, торговців і ремісників. Король оточив євреїв правовою опікою, гарантував їм недоторканість внутрішньої організації (євреї жили тісно взаємозв'язаними громадами – кагалами), безпеку життя і майна, власне судочинство. Євреїв було вилучено з-під юрисдикції церковних і світських судів, за винятком тих справ, що торкалися серйозних кримінальних злочинів – ці справи розглядав королівський суд. У Польському королівстві на 1500 р. могло бути до 30 тис. євреїв.

Важливим чинником економічного зростання Польщі був **розвиток гірничодобувної справи**. У межах Корони він відбувався головним чином у Малопольщі, частково в Галицькій Русі, а поза Корону – в Сілезії. На особливу увагу заслуговує видобування кам'яної солі та олова. Поклади солі знаходилися в районі Бохні і Велічки коло Кракова, її розробки звалися “краківськими жупами”. Менш багаті поклади солі були коло руських міст Сянока й Перемишля; розробки їх іменувалися “руськими жупами”.

Соляний промисел, як і в XIII ст., був повністю підпорядкований державі, зацікавленій в одержанні якнайбільших від нього зисків. Керували ним два призначені королем *жупники* відповідно до двох зазначених районів покладів солі. Жупник зазвичай володів значним приватним капіталом, який міг вкладати у даний промисел з вигодою для себе. Нерідко він орендував промисел у держави за значну суму. Пошук покладів солі та її видобування перебували безпосередньо в руках дрібних підприємців, які на це отримували дозвіл у жупника і діяли або самі, або за допомогою найманої сили. Жупник купував у них готову продукцію, забезпечував її транспортування і призначав для ринкового продажу. У кількох містах (Кракові, Сандомирі, Вісліці та ін.) були створені соляні склади. На ринок сіль поставляли *прасоли*. Частина солі вивозилась до Угорського королівства (у тому числі в Словаччину) і Чехію. *Ординація* Казимира III, видана для краківських жуп 1368 р., подає нормативну картину функціонування соляного промислу, окреслює засади його організації та соляної торгівлі. Ординація як основа для соледобування в Польщі є одним із найцікавіших документів середньовічного гірничодобувного права в Європі.

Поклади олова знаходилися в Сілезії у трикутнику міст Битом-Олькуш-Хшанов. Експлуатація їх розпочалася не пізніше XII ст. Особливе значення мали поклади в районі між Битомом і Олькушем. Битом лежав за межами Польського королівства. Видобуток олова в Короні концентрувався в районі Олькуша (тут він підпорядковувався монаршій владі), частково в районі поселення Славкова, у межах володінь краківського єпископа. Експлуатація покладів олова відбувалася лише на приватній основі, її здійснювали підприємці – *гварки* – на підставі виданих їм королем ліцензій. Гварки здавали королеві та єпископові так звану *урбуру* (ольбору) – 1/10 або 1/11 частину видобутого олова. Великою, якщо не визначальною, мірою інтенсивний характер видобування олова був зумовлений широкими можливостями його збуту в гірничодобувні осередки Словаччини, Чехії і Саксонії, де видобували срібло: олово є цінною сировиною для виплавки срібла. З 1374 р. видобування олова регулювалося виданою королем ординацією.

У Малополющі і Сілезії розроблялися порівняно багаті поклади залізної руди, особливо в Свентокшиських горах. У районі містечка Хенцін, що на кордоні з Сілезією, видобували мідь.

Набирав темпів розвиток торгівлі. Джерела інформують в основному про зовнішню й транзитну торгівлю. З польських земель вивозили: до Угорської держави – олово, сіль, віск, шкіри; до Чехії – олово, сіль; в руські землі та Литву – сукно, полотно, металеві вироби; на Захід, головним чином через Гданськ – зерно, шкіри, віск, мед, ліс, пряжу, попіл, смолу. У польські землі завозили: з Угорщини – мідь, залізо, вина; з Чехії – сукно і срібло; із Заходу через Гданськ і суходелом – металеві вироби, сукно, оселедці; з Русі і Литви – віск, шкіри, хутро; зі Сходу через генуезьку колонію Кафу в Криму та молдавські порти Кілію (над Дунаєм) і Аккерман (Білгород над Дністром) та Львів – прянощі, шовк, бавовну.

У XV ст. помітно зросла роль Гданська в польській торгівлі, особливо в експорті зерна після повернення цього міста-порту Польщі за Торунським миром 1466 р. Так, якщо у 1470 р. через нього було вивезено 2 тис. лаштів зерна (від німец. *Last* – вантаж, тягар; міра сипких тіл в північнонімецьких і балтійських портах у середньовіччі; гданський лашт зерна в середньому важив 2 тонни), то у 1492 р. – 10,5 тис. лаштів. Припускається, що співвідношення польського експорту та імпорту у XIV-XV ст. в грошовому обчисленні становило 100:66.

Головні транзитні шляхи проходили: з Нюрнберга в Баварії і Праги через Вроцлав, Краків, Львів до Кафи, Кілії й Білгорода; з Угорщини через Новий Сонч, Краків, Торунь, Гданськ. У транзиті із Заходу через Гданськ до Угорщини головне місце займало сукно, а з Угорщини через Гданськ на Захід – мідь; у транзиті зі Сходу на Захід – шовк, бавовна, у XV ст. – воли з Молдавії, із Заходу на Схід – сукно, металеві вироби. Після захоплення Туреччиною Кафи (1475) і молдавського Причорномор'я з Кілією і Аккерманом (1484) торгівля Польщі (і Заходу) зі Сходом загальмувалась.

У важливих транзитних пунктах, таких як Вроцлав, Краків, Торунь, Сандомир, в Галицькій Русі у Львові діяло право складу, яке зобов'язувало купців-транзитників повністю або частково транспортований ними товар викладати тут на продаж. Це право давало можливість місцевим купцям скуповувати товари і вигідно їх перепродавати. Діяв також шляховий примус, який зобов'язував купців-транзитників перевозити товар тільки визначеними шляхами. Це приносило зиски купцям міст, розташованих на шляхах. На торгових шляхах розміщувалися державні митні комори. Ряд міст (Краків, Познань, Варшава, Новий Сонч та ін.) звільнялися від митних бар'єрів. Гданськ, Торунь, Ельблонг, формально й Вроцлав та Краків входили до *Ганзи* – торгового союзу північнонімецьких міст на чолі з Любеком, що існував у XIV-XV ст. (до 1669 р.).

Внутрішня політика Казимира III

На відміну від Владислава I Локетка, який був змушений в основному займатися вирішенням зовнішньополітичних питань, Казимир III, крім них, велику увагу приділяв внутрішній політиці. Правлячи твердою рукою, він високо підніс авторитет королівської влади, довів, що король спроможний вирішувати проблеми, які стоять перед державою. Головною опорою короля в управлінні державою були намісники-старости, наділені широкими повноваженнями і підконтрольні тільки йому. Жорстке адміністрування цих старост подекуди натрапляло на опір. Прикладом останнього може служити скликана 1352 р. конфедерація великопольського рицарства на чолі з познанським воеводою Мацьком Берковіцем. Король повівся з учасниками цієї акції розсудливо: розібравшись в причинах, він їх не покарав. Варто підкреслити, що Казимир III прислухався до думки

рицарства і верхівки міщан, а також своїх дорадників, зокрема тих, хто входив до ради, що діяла при ньому. До її складу король вводив тих чи інших осіб на власний розсуд, не завжди зважаючи на їхнє соціальне походження та суспільний статус.

Матеріальну базу правління Казимира III становили **землеволодіння**, розкидані по країні. До них король долучав землі, держателі яких не могли довести, що користувалися ними по праву. Ту частину королівського домену, що була розташована в районі Кракова і Сандомира, він виділив в окремих маєтковий комплекс на чолі з “великим управителем” (*wielkorządca*). Джерелами доходів держави були також її монополії, головним чином на видобування кам’яної солі в краківських і руських жупах й торгівлю нею, та мита. Від часу запровадження поземельного податку – порадльного, яким обкладалися рицарські і церковні маєтки, надходження від нього почали помітно наповнювати державну скарбницю.

Велику увагу короля привертало питання **судочинства на німецькому праві**. Тривалий час у країні не існувало судової інстанції, до якої можна було звертатися з апеляціями на рішення (декрети) міських війтівсько-лавничих (або лавничих, де війтів не було) і сільських солтисько-лавничих судів (йдеться передусім про суди міст і сіл, які входили до складу королівських маєтків), та й не завжди ці суди могли виносити рішення з певних питань. Тому зацікавлені особи зверталися з оскарженнями, а згадані суди – за порадами і роз’ясненнями до лавничих судів Магдебурга, Сроди Шльонської й деяких інших міст. Відповіді, т.зв. *повчання*, на зазначені звернення, особливо відповіді магдебурзької лави, мали силу вироків і судових норм – *ортілів* (від німец. *Urteil* – судження, погляд, думка). Ця практика була для польських міст і сіл пов’язана із значними видатками і, що важливіше, підважувала авторитет Польської держави. Виходячи з цього, Казимир III у 1356 р. створив *вищий суд німецького права*, до якого дозволялося звертатися з апеляціями і за роз’ясненнями. Суд діяв у краківському замку і складався з двох інстанцій. До нижньої входили війт і сім лавників, обраних з-поміж війтів і солтисів, причому посада війта була ротаційною – кожен лавник по чергово ставав війтом; тут судили війтів і солтисів, виробляли на основі цього судові норми і приймали апеляції на вирокі зі справ меншого значення. Вища інстанція була фактично окремим судом, складалася з війта і 12 райців шести міст – Кракова, Казімежа (коло самого Кракова), Нового Сонча, Бохні, Велічки, Олькуша. То був орган виключно апеляційного характеру.

Еволюція вишого суду німецького права пішла не зовсім передбаченим шляхом; до того ж своєю діяльністю він охопив тільки частину Польщі. Тому виникли інші вищі суди німецького права, наприклад в Сандомирі; після смерті Казимира III аналогічний до краківського суд шести міст було створено в Познані. Проте практика одержання ортілів від магдебурзької лави не припинилася.

За Казимира III вперше було здійснено **кодифікацію польського права** у вигляді двох *статутів* (статути – законодавчі й правові пам’ятки в римо-католицьких країнах у середньовіччі) – Малопольського і Великопольського, офіційно представлених королем наприкінці 1350-х років на вічах знаті і рицарства, відповідно у Вісліці для Малопольщі й Пьотркові для Великопольщі. Тому ці статути називають також *Вісліцькими і Пьотрковськими*. Існує переконлива думка, що Великопольський статут видано дещо раніше від Малопольського. У Великопольському статуті так сказано про причини його складання (це ж стосується і малопольського): “Оскільки під одним правителем один і той самий народ не повинен користуватися різним правом, щоб не був як страховисько, що має різні голови, то потрібно державі, щоб одним й однаковим правом відбувалося судочинство як у Кракові, так і у Польщі”. (Під Краковом тут розуміється Малопольща, під Польщею – Великопольща.)

Поява статутів знаменувала зміцнення королівської влади і водночас засвідчувала наявність регіональних політично-правових особливостей. Статути дають характеристику державно-правового устрою королівства. Право, про яке в них ідеться, є звичаєвим, доповненим приписами, що відсутні у ньому. Правові норми закріплювали провідні позиції можних і рицарства. Водночас королівська влада в них виступала проти надмірного утиску селян з боку їхніх панів й дозволяла селянам в такому випадку відходити від них самовільно. Разом з тим Малопольський статут обмежив право виходу селян за відсутності зловживань з боку панів. Він постановив: “Щоб одночасно з одного села в інше могло переходити поза волею пана того села, де селяни живуть, не більше одного або двох кметів або поселян”. Під “поселянами” слід розуміти соціально нижчі верстви сільського населення – некетів. Йшлося про селян з їхніми родинами. Це право переходу було обставлене різними умовами: селянин, що сидів на німецькому праві, міг піти лише в тому випадку, якщо сплатив грошовий чинш за стільки років, скільки користувався звільненням від повинностей з моменту оселення на новому для нього місці, а також якщо викорчував й обробив свої поля, засіяв їх озиминою і яриною, посадив замість себе людину, здатну належно вести господарство; а селянин, що сидів на польському праві, мав відробити вільні від повинностей роки і внести панові певну суму як відшкодування за те, що покидає його.

Ще за Казимира III обидва статути були доповнені багатьма статтями. До початку XV ст. їх також доопрацювали правники; ці доповнення і зміни діляться на дві групи: одну становлять *екстраваганти*, або короткі королівські постанови, другу – *преюдицати*, або королівські вироки з певних спірних питань, що служили своєрідними прецедентами.

Слід мати на увазі, що подібні до польських статутів правові документи в середині XIV ст. з'явилися в Сербії – *Законник* сербського царя Стефана Душана, в Чехії, де за наказом короля Карла IV було складено проект *Законника* Чеської держави (*Maiestas Carolina*), який, щоправда, так і не набрав законодавчої сили. Усі вони назагал теж були кодифікацією звичаєвого права. Одночасність їхньої появи була проявом подібних тенденцій в суспільно-політичному розвитку трьох слов'янських держав.

Звичаєве право Ленчицької землі було записане наприкінці XIV ст., а затверджене для використання в 1419 р. Мазовія мала власне законодавство. Отже, законодавство Казимира III довго не діяло у цих землях, а також у Куявії.

Значна частина державних доходів за Казимира III витрачалася на зміцнення оборонздатності країни. Відомий вислів, що Казимир III став королем Польщі дерев'яної, а залишив її мурованою. Його стараннями було фортифіковано близько 30 міст, споруджено понад 50 замків. Крім того, світські й церковні феодала у своїх маєтках збудували кільканадцять оборонних об'єктів.

Король зобов'язував рицарів до обов'язкової військової служби. Цю повинність він поширив на всіх солтисів і вйтів. Покладався він і на духовних осіб з їхніх спадкових маєтків; ці особи могли замість себе до війська посилати родичів або найманців. Кожен із закликаних до зброї – рицар чи простолюдин – зараховувався до територіальної військової одиниці – *хоругви*. Увага, яку Казимир III приділяв військовій справі, дала свої результати: при ньому чисельність війська у королівстві досягла 12-18 тис. осіб, тоді як за Владислава I Локетка – не більше 6 тис.

Одна з королівських ординацій дозволяла постой війська тільки у відкритому полі й встановила цінник, за яким військові повинні були платити за придбані у населення продовольство і фураж. Король мусів рахуватися з регіональними настроями відносно військової служби. Так, великопольське рицарство домоглося від нього зобов'язання, що король не буде змушувати його до участі у походах за межами країни; а якщо рицарі

добровільно братимуть участь у цих походах, зазначено було у відповідному документі, то тільки за окрему королівську грошову винагороду.

У розрізі внутрішньої політики, а не лише в культурному плані, доцільно розглядати створення **Казимиром III Краківського університету**: потреба в національному університеті значною, якщо не вирішальною, мірою диктувалася державними міркуваннями. Ускладнення державного життя вимагало підготовки кадрів для різних його галузей. У середньовіччі на Заході Європи склалися дві університетські моделі – італійська і паризька. За першою з них, університет був студентською корпорацією, студенти з-посеред себе обирали ректора, проректорів, деканів, самі мешкали в міських квартирах і наймали собі викладачів-професорів. За другою, колегіальною, адміністрацію університету обирали викладачі, які мешкали разом зі студентами в колегіях, де й відбувалося навчання. В університетах італійської моделі головною навчальною дисципліною було право, в деяких ще й медицина, в університетах паризької моделі – теологія.

Казимир III напевно мав намір створити університет паризького типу, такий, зокрема, як празький, відкритий у 1348 р. Про це може свідчити розпочате 1361 р. будівництво університетської колегії в прикраківському місті Казімежі. Коли ж папа не дав згоди на включення до університету теологічного факультету, то король взяв за взірць італійську, точніше – болонсько-падуанську модель. Після цього спорудження будинку для згаданої колегії було закинута. Королівський диплом про заснування в Кракові університету був виданий 12 травня 1364 р. У ньому так окреслено генеральне завдання університету (тут він названий також *загальними студіями - Studium generale*): “Нехай же там будуть могутніх наук перла, аби він видавав мужів зрілістю поради знаменитих, оздобу доброчесностей чудових й у різних мистецтвах спритних, нехай відкривається освіжаюче джерело наук, а з його повноти нехай черпають усі, хто прагне напоїтися науками”.

Диплом заповів створення університету в складі традиційних факультетів: філософського (або семи вільних мистецтв), юридичного і медичного; європейські університети мали також теологічні факультети. Дозволено було мати такі кафедри: на філософському факультеті – вільних мистецтв, на юридичному – п'ять кафедр римського і три – канонічного (церковного) права, на медичному факультеті – дві кафедри. Навчання на філософському факультеті повинно було відбуватися за програмою тривіуму і квадривіуму. Закінчення його давало можливість навчатися на одному з двох інших факультетів. Посилаючись у зазначеному дипломі на болонсько-падуанський університетський взірць, Казимир III, по суті справи, орієнтувався на устрій неаполітанського університету, заснованого у 1244 р. Цей університет був державним закладом. надав ці риси Таким став і Краківський університет – Казимир III взяв його під державну матеріальну опіку.

Безпосереднє створення університету розпочалося лише у 1366 р. Напевно, спочатку почав діяти філософський факультет, після нього – медичний і останнім – юридичний. Краківський університет став другим за часом відкриття університетом у Центральній Європі після Празького (1365 р. виник Віденський університет, 1367 р. – угорський у місті Печ, 1386 р. – перший німецький у місті Гайдельберзі).

За Казимиром III в Короні було проведено **грошову реформу**. Вона стала складовою частиною грошової реформи, що охопила Західну і Центральну Європу у XIII-XIV ст. і полягала у заміні маловартісних денарів великими *срібними грошами* (латин. *grossus* – грубий) і *золотими флоринами*, званими ще *дукатами* і *гульденами*.

До Польщі срібні гроші почали надходити у період правління в ній Вацлава II з Чеської держави, де їх стали карбувати у 1300 р. Ці т.зв. *празькі гроші* мали 3,7 грама

чистого срібла. Вони стали основою польської грошової системи. У 1338 р. краківський монетний двір став карбувати срібні монети за взірцем празьких грошів.

У 1367 р. Казимир III провів монетарну реформу. Ідеологічне її обґрунтування міститься в одній із статей Великопольського статуту: “Оскільки один є для всіх правитель, то за радою і згодою всіх наших достойників має бути у всьому нашому королівстві одна монета, яка повинна бути вічиста й добра за вартістю, аби через те була вона мила й жадана іншими”. Була запроваджена *лічильна гривня* з польських 48 грошів (празька гривня мала 64 гроші). Грош за цією системою ділився на два *квартники* (півгроші), *квартник* – на два *чвертьгроші*. Грош також ділився на 16 (згодом 18) *денарів*, денар – на два *оболи*. 48 грошів гривні дорівнювали 4 *вядункам* (фертонам), 24 *шкойцям*.

З бігом часу кількість чистого срібла в гроші почала зменшуватися; так, у 1386-1444 рр. вона впала від 1,58 до 0,85 грама. Тому популярності набула угорська золота монета – *дукат*, який постійно мав 3,5 грама чистого золота. Користувалися надалі й празькими грошами, вартість яких, порівняно з польськими, падала менше. Угорські дукати карбувалися від 1325 р. за взірцем флорентійських флоринів, які карбували з середини XIII ст. За цими дукатами згодом у Польщі закріпилася назва *червоний злотий*.

Після встановлення Казимиром III на руських землях польського панування у Львові було відкрито монетний двір, де карбували срібні та мідні монети, т.зв. *руські грошики*, подібні до польських півгрошників (квартників).

Формування станової монархії

У XV ст. внаслідок існування поряд з королівською владою станово-представницьких органів, які її обмежували, відбулося перетворення Польської держави за формою правління в станову монархію. Цей процес інтенсивно проходив у тому ж столітті в країнах Західної і Центральної Європи, але, на відміну від них, де згадані органи репрезентували інтереси дворянства і міст, у Польщі **становою монархією** набрала **шляхетського (дворянського) характеру**, оскільки королівська влада у ній змушена була враховувати в основному думку шляхти як стану. Та сама влада прислухалася й до думки вищого духовенства, що не суперечить шойно сказаному про вагомість думки шляхти, оскільки духовенство мало, як правило, шляхетський родовід та ідеологічно було шляхетським. Поява зазначених шляхетських органів загалом датується злом XIV-XV ст. і була пов’язана із зростаючою в другій половині XIV ст. політичною активністю рицарства, яка призвела до завершення розпочатої ще у XIII ст. трансформації його в окремих шляхетський стан.

Приналежність до цього стану визначалася шляхетським походженням та *нобілітацією* (ошляхетненням) нешляхтичів. Нобілітація шляхом прийняття останніх рицарськими родами до свого складу, що супроводжувалася наданням права користуватись гербом і кличем цих родів, упродовж XV ст. була витіснена королівським наданням шляхетства. Встановлено функціонування на кінець XV ст. 274 шляхетських гербів, з них для 126 визначено назви та їхні кличі, для 104 – тільки назви, для 18 – тільки кличі, а для 26 не відомі ані назви, ані кличі.

Поширеною є думка, що шляхта як стан становила у Польщі з XV ст. до 10 % від усього населення. Дослідження останніх десятиріч доводять, що загалом відсоток шляхти не перевищував показника 6 %. Сюди входила шляхта як землеволодільча (можні, від середини XVI ст. звані *матнатами*, багата, середня і дрібна), так і безземельна. У XV ст. питома вага землеволодіння шляхти зростала шляхом заставлення їй правителями королівських маєтків за позичені суми. Заставлення особливих розмірів

набрало за Владислава II Ягайла та Владислава III Варненчика (1434-1444). Позичені суми королі, як правило, не повертали, в результаті чого заставлені маєтки їм не поверталися й перетворювалися у фактичні шляхетські володіння.

Рицарське звичаєве право зобов'язувало шляхту служити в *посполитому рушенні* (ополченні) – оборона країни була основним обов'язком шляхтича перед державою. У XV ст. давній ідеал рицаря-воїна поступово відходив у забуття, поступаючися місцем ідеалові шляхтича-землевласника (зем'янина), такого, що все більшу увагу приділяв господарюванню у своєму землеволодінні, аби з нього, як і з селянських господарств, одержати якомога більше прибутків. Слідом за цим йшло падіння бойової спроможності посполитого рушення. Попри це шляхта повсякчас підкреслювала своє значення як охоронця безпеки держави.

За Казимира III рицарство домоглося створення для себе земських виборних, а після нього – гродських (старостинських) і підкоморських судів. Підкоморський суд діяв, як і земський, на терені воєводства й існував в особі підкоморія. В обов'язок останнього входило проведення розмежування спірних земель шляхетських маєтків за декретами та дорученнями земського суду, куди зверталися з відповідними скаргами зацікавлені особи; підкоморій займався розмежуванням і в тих випадках, коли воно в основі своїй судовим не було, тобто коли його здійснювали при відсутності гострих поземельних незгод або за повної їх відсутності.

Всі три суди були своєрідними органами шляхетського самоврядування. В руках заможної частини рицарства у XIV-XV ст. перебував й такий суттєвий важіль цього самоврядування (у XVI ст. він зник), як *вічеві з'їзди* в Малопольщі і Великопольщі, а також в провінціях і в їхніх воєводствах – спадкоємиці віч доби роздробленості. У з'їздах брали участь вищі і середні посадові особи цих регіонів – воєводи, каштеляни, підкоморії тощо. У XIV ст. віча були форумом для обміну думок з певних питань і судовими інстанціями, куди зверталися з апеляціями на декрети земських, гродських і підкоморських судів. Починаючи з рубежа XIV-XV ст., функції віча як форуму для обговорення поточних питань трансформувалися у шляхетські з'їзди – *сеймики*, а за вічем залишилися тільки функції судової апеляційної інстанції.

Особливістю шляхетського стану в Польщі XIV-XV ст. була повна відсутність у ньому, на відміну від країн Західної Європи, носіїв аристократичних титулів баронів, графів тощо. Ця обставина підкреслювала станово-правову рівність усіх, хто мав шляхетську гідність. Тому шляхта дуже ревниво стежила, щоб у її середовищі не було осіб з аристократичними титулами. Незважаючи на це, серед шляхти спрацьовував неухильний, зумовлений дією матеріально-економічних чинників, процес диференціації, який викликав і посилював прагнення до суспільно-політичного вирізнення. Для бажаючих визначитися таким чином мало не єдиним засобом було здобуття земських посад-урядів, які своїм існуванням були прив'язані до відповідного воєводства, землі, повіту. Здобуття центральних посад було доступне для небагатьох, в основному для можних. На середину XV ст. визначився склад земських урядів: їх було 14. Вони мали суворо ієрархічний характер; уряди розташовувалися залежно від їх важливості, престижності по низхідній, причому кожен з них вважався незалежним від інших. Остаточо склад та ієрархія земських урядів утвердилися в першій половині XVII ст. Відтоді урядів було 17. Перелік їх по низхідній виглядає так: воєвода, каштелян, підкоморій, гродський (судовий) староста, хорунжий, земський суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолій, чашник, ловчий, більший війський, земський писар, мечник, менший війський, скарбник. Одні уряди були успадковані від часу роздробленості (воєвода, каштелян, підкоморій, уряди князівсько-двірського походження), інші

виникли в XIV-XV ст., а деякі – ще пізніше (староста, хорунжий, суддя, підсудок, писар, війський, скарбник).

Кожен уряд обіймався за королівським дозволом, зафіксованим у відповідному привілеї, за умови, що його одержувач є осілим шляхтичем у даному воєводстві. Зі всіх 17 урядів діючими, тобто забезпеченими певними функціями, були уряди воєводи, каштеляна, підкоморія, старости, хорунжого, судді, підсудка, писаря, війських. Вище було сказано про обов'язки цих урядників, за винятком хорунжого і війських. Хорунжий допомагав воєводі і каштелянові скликати шляхту для участі в посполитому рушенні, ніс хоругву попереду загону; війські стежили за громадським спокоєм на території, яка їм підлягала, після вирушення шляхетського ополчення на війну. Інші сім урядів не функціонували, були титулярні: після ліквідації удільних князівств обов'язки, пов'язані з цими урядами, стали непотрібні.

Земські уряди були пожиттєвими, а отже, неспадковими, недідичними. Формально для того, хто обіймав нижчий з них, відкривалася можливість займати вищі уряди у випадку їх вакантності, проте далеко не завжди це відбувалося: давався взнаки маєтковий статус такої особи; вищі уряди звичайно діставалися заможнішим. З огляду на престижний характер земських урядів, привабливість посідання їх неухильно зростала. Вони стали невід'ємною частиною суспільно-політичного устрою; прагнення будь-що оволодіти ними незабаром породило справжню земсько-урядову титуломанію.

В останній чверті XIV-XV ст. відбулося правове визначення суспільно-політичних позицій шляхти як стану. Воно було відбите в документах, званих привілеями, що їх вимушено видавала королівська влада, значною мірою у зв'язку з династичними проблемами, що виникали в Польській державі.

Уперше династична проблема постала ще 1327 р., коли єдиний син Владислава I Локетка Казимир у сімнадцятирічному віці тяжко захворів. Тоді Владислав I заповнив угорського короля Карла Роберта, що польський трон перейде до нього і до тієї лінії Анжуйської династії, яка в особі Карла Роберта була започаткована в Угорщині 1301 р., у випадку, коли Казимир помре, і Владислав I не залишить після себе сина. Родовідною підставою для цього рішення стало те, що Карл Роберт був одружений з дочкою польського короля Ельжбетою і мав від цього шлюбу сина Людовіка. Вдруге проблема наступництва престолу постала у 1338 р. у зв'язку з відсутністю у Казимира III чоловічого потомства. Під час тодішньої його зустрічі у Вишеграді з Карлом Робертом було повторене сказане у 1327 р.

Сини у Казимира III не народжувалися. Коли під час польсько-угорського походу на Литву у 1351 р. він тяжко захворів і здавалося, що помре, то польське рицарство під Люблінном присягло на вірність угорському королю Людовікові Великому, котрий брав участь у цьому поході, як своєму правителю на випадок смерті Казимира III, взамін за що Людовік погодився з рядом вимог, виставлених йому згаданим рицарством. Він зобов'язався правити в Польщі особисто, а не з Угорщини, не призначати старостами-намісниками іноземців, відшкодовувати рицарям їхні витрати і втрати під час закордонних походів посполитого рушення. Істотним доповненням до них були зобов'язання Людовіка, які містив виданий ним ще при Казимирі III у Буді 1355 р. **Привілей для рицарства, церкви і міст Польського королівства**. Людовік обіцяв, що як зійде на польський престол, то не буде вводити нових податків, дотримуватиметься всіх прав, здобутих станами до того часу, скасує *стайції* – обов'язок безоплатного утримання населенням короля та його двору під час їхніх поїздок по країні. За це польські пани-можні, які були ініціаторами *Будського привілею*, визнали право його та його можливого чоловічого потомства на польський престол. Уже сам факт цих переговорів свідчить про

наявність неабияких політичних амбіцій у польського рицарства. Посилення їх вело до формування в подальшому шляхетської монархії у Польській державі.

Невдоволений видачею Будського привілею і беручи до уваги подальшу відсутність чоловічого потомства у себе і в Людовіка, Казимир III став схилитися до думки передати престол після своєї смерті внукові Казькові – синові своєї дочки Ельжбети та західнопоморського (вологощсько-слупського) князя Богуслава V. З цією метою король у 1368 р. усиновив Казька і передав йому у володіння Куявію, Добжинську, Серадзьку і Ленчицьку землі та чотири гроди. Плану Казимира III не суджено було збутися: після його смерті у 1370 р., яка знаменувала припинення по чоловічій лінії правлячої династії Пястів у Польському королівстві, на престолі опинився *Людовік Угорський* (1326-1382). Одним з перших його кроків як польського короля було скасування тієї частини заповіту Казимира III, що стосувалася надання володінь Казькові; йому Людовік залишив тільки як лен Добжинську землю та згадані чотири гроди.

Маючи лише дочок, Людовік поставив собі за мету забезпечити успадкування польського престолу однією з них, що суперечило традиції, яка ніколи до цього на польських землях не порушувалася. Щоб домогтися свого, потрібно було одержати дозвіл польських станів, насамперед рицарства-шляхти. У результаті переговорів з представниками рицарства і головних міст Людовік у вересні 1374 р. в східнословачькому місті Кошицах видав привілей, де зазначено, що у випадку відсутності у нього чоловічого нащадка польський трон після його смерті перейде до його дочки. Узамін за це, сказано в привілеї, король пообіцяв полякам від свого імені та від імені своїх наступників на польському престолі: обороняти кордони Польської держави; долучати до неї польські споконвічні землі, які залишалися поза її межами; звільнити рицарські маєтки від сплати порадльного, окрім *двох грошів* з кожного селянського лану; призначати на земські уряди виключно тих з рицарства, хто має маєтки на території, до якої ці уряди відносяться; роздавати королівські замки і маєтки у володіння тільки польським рицарям; не віддавати у ленне володіння польських земель; обмежити обов'язок рицарства нести військову службу тільки участю його в обороні країни, а у випадку походу за кордон оплачувати участь у ньому з королівської казни і викуповувати тих, хто потрапив у полон; не практикувати стацій в рицарських маєтках; будувати замки та інші укріплення на королівські кошти; дотримуватися всіх прав, здобутих рицарством й містами.

Видання Кошицького привілею було важливим етапом у подальшому формуванні шляхетського стану, становленні його як суб'єкта державної політики. Особливо слід наголосити на тому, що пунктом про податки привілей істотно узалежнив королівську владу від волі шляхти: відтоді шляхта сплачувала державі зі своїх маєтків тільки надзвичайні податки, окрім згаданих двох грошів порадльного, які були податком звичайним, сплачувала їх кожного разу на прохання короля і лише тоді, коли вважала це за потрібне. Права, подібні до викладених у Кошицькому привілеї, король 1381 р. надав також духовенству, яке у той час на польських землях налічувало близько 17 тис. осіб, з чого у 300 монастирях було 7 тис. осіб.

Отже, шляхта і духовенство отримали *податковий імунітет*.

Привілеї Владислава II Ягайла. Польською королевою у 1384 р. стала молодша дочка Людовіка десятирічна *Ядвіга*. З 1386 р., вийшовши заміж, вона правила спільно зі своїм чоловіком *Владиславом II Ягайлом*. Після її безпотомної смерті (1399) Владислав II ще тричі брав шлюб, і тільки останній з них – з дочкою руського князя з Великого князівства Литовського Андрія Гольшанського Софією (Сонькою), укладений 1422 р., приніс йому нащадків – синів *Владислава і Казимира*. Оскільки вони своїм походженням не були пов'язані ні з Пястами, ні з Анжуйською династією, а отже, не могли з

династичних міркувань вважатися наступниками престолу, то перед Владиславом II гостро постало питання про успадкування ними королівської влади. Вирішення цього питання залежало головним чином від волі шляхти. Щоб заручитися її згодою, король пішов на видання кількох привілеїв. Вони підтверджували всі здобуті нею раніше права, в основному зафіксовані в Кошицькому привілеї, і надавали їй нові. Ці привілеї були видані у *Бжесьці Куявському* (1425), *Єдльні* (1430) і *Кракові* (1433). Нове, що містилося в них (за змістом вони дуже подібні), зводилося загалом, по-перше, до проголошення особистої недоторканості будь-кого з шляхти: проголошувалося, що король не може нікого з неї ув'язнити і взагалі карати без попереднього відповідного судового вироку; по-друге – до обіцянки короля поширити права польської шляхти на шляхту Куявії, Добжинської землі і руські землі в складі Корони. Отже, за цими чотирма привілеями шляхта одержала *судовий імунітет*. Доречно нагадати, що духовенство цей імунітет здобуло ще в XIII ст. Отримавши згадані привілеї, шляхта визнала права синів Владислава II на престол, за умови дотримання ними батькових зобов'язань. З наданням *Краківського привілею 1433 р.* династичну проблему було надовго знято з порядку денного політичного розвитку Польської держави. До 1572 р. безперервно на престолі у ній перебувала *Ягеллонська династія*.

Привілеї Казимира IV. Молодший син Владислава II Ягайла *Казимир IV* (1427-1492) у 1454 р. надав шляхті нові привілеї, змушений до цього тогорічною політичною ситуацією в Короні, яка склалася у зв'язку з війною проти Тевтонського ордену, що розпочалася того ж року. Поява першого з цих привілеїв під *Цереквіцею*, що в Куявії, була зумовлена заявою зібраного тут великопольського шляхетського ополчення, що воно не вирушить у похід до того часу, поки король не піде на поступки з низки питань. Відмовитися від походу Казимир IV не міг, тому змушений був погодитися з кількома висунутими вимогами. Головною в *Цереквіцькому привілеї* була обіцянка короля, що він не вдаватиметься до жодних змін в державному устрої і не скликатиме посполите рушення без згоди на цеземських сеймиків.

Після видачі *Цереквіцького привілею* похід великопольської шляхти на чолі з королем відбувся, проте закінчився її поразкою. Під *Нешаву* прибула також озброєна малопольська шляхта, яка зажадала від короля тих самих поступок, на які він пішов стосовно великопольської шляхти (яка під Нешаву теж прибула), і оголосила, що в похід не вирушить, поки король не задовольнить її вимоги. У безвихідній для нього ситуації Казимир IV видав під Нешавою два схожі за змістом привілеї, звані *статутами*: один – для Великопольщі, другий – для Малопольщі. В основу їх був покладений *Цереквіцький привілей*, який король скасував під тиском малопольської шляхти. В обидва статuti ввійшов пункт про врахування королем згоди земських сеймиків на нововведення в державний устрій; що ж до пункту про посполите рушення, то він був включений лише у великопольський статут; малопольська шляхта одержала його в 1456 р.

Цереквіцький привілей і *Нешавські статuti* були реакцією широких кіл шляхти на панівні в державному житті позиції можновладців, які суттєво впливали на політику короля. Зазначені документи знаменували подальше включення шляхетського загалу у вирішення долі Польської держави: обмежуючи владу короля, вони водночас відкривали перед ним можливість спиратися на шляхту у випадку його зіткнення з можновладцями. Земські сеймики (*conventiones particulares, conventiones terrestres*), про які йдеться в *Цереквіцькому привілеї* і *Нешавських статутах*, були органами шляхетського самоврядування у воєводствах. Від часу видання згаданих документів земські сеймики стали одним з основних інститутів устрою Польського королівства, важливим складником станової монархії.

Поряд із земськими сеймиками в окремих регіонах функціонували провінційні з'їзди – сейми (*conventiones generales*). Вони так само виникли з віч. З цих сеймів важливішими були малопольський і великопольський. Наявність провінційних сеймів була зумовлена суспільно-політичними особливостями регіонів; наприклад, у Малопольщі порівняно важливіші позиції посідали можні, а у Великопольщі – багата і середня шляхта. Поява й еволюція земських сеймиків і провінційних сеймів зумовлювалися зростанням станової і територіальної свідомості шляхти. Ці інститути головним чином розглядали питання збору податків на користь держави.

В останні десятиліття XIV ст. час від часу скликалися *загальнодержавні з'їзди* з участю можних і вищих духовних осіб, у тому числі членів королівської ради. У XV ст. ці з'їзди були практично щорічними. Коли у них почали брати участь представники багатой і середньої шляхти, міст і капітулів, то вони набули характеру станової установи, яка йменувалася *великим або вальним з'їздом чи сеймом*. У складі з'їзду-сейму визначилися три верстви. До першої належали члени розширеної королівської ради (гнєзненський архієпископ, римо-католицькі єпископи, згодом і римо-католицький львівський архієпископ й підпорядковані йому “руські” єпископи; центральні посадові особи – канцлер, підканцлер, підскарбії, маршалки; значніші воеводи і каштеляни); до другої – решта воевод і каштелянів та інші земські урядники; до третьої – представники непосадової шляхти, міст і капітул. Певних представницьких норм стосовно третьої верстви не було. Вирішальна роль у вальному сеймі належала верхній верстві. Нижня верства відігравала пасивну роль, звичайно схвалюючи вигуками прийняті двома іншими верствами рішення.

Інколи на вальні сейми з'являлася охоча спостерігати за їхньою роботою шляхта. Проте з часом вона стала чинити тиск на їх учасників. Це особливо було помітно тоді, коли сейми проходили поблизу місця концентрації посполитого рушення зі всієї держави. Значення вальних сеймів зросло, зокрема, у зв'язку з проведенням виборів (елекцій) на них королів Владислава III і Казимира IV. І хоча вибори були формальними, усе ж засада обов'язковості їх проведення на даних сеймах підкреслювала місце останніх в державному устрої країни.

У компетенцію вальних сеймів входив розгляд питань управління, законодавства, закордонних справ, війни і миру, податків. З часом шляхта перестала миритися з другою роллю, відведеною їй у вальному сеймі, почала вимагати рівноправності своїх представників у ньому поряд з можними і прелатами. Це, по суті, означало вимогу мати в сеймі окрему шляхетську палату. На вальному сеймі 1453 р. уперше дійшло до роздільного засідання королівської ради та земських урядників, які висловлювали інтереси шляхетського загалу; одні й ті ж питання обговорювалися окремо, а прийняті рішення узгоджувалися обома сторонами.

Станові представницькі органи. Цереквіцький привілей і Нешавські статuti свідчили про значне посилення політичного значення шляхти – вона здобула у земських сеймиках перевагу при обговоренні різних питань. Саме після видання цих документів земські сеймики перетворилися у стану установу шляхти, що мала великі повноваження. Вони почали делегувати своїх виборних представників на вальний і провінційний сейми, зазвичай зі своїми наказами їм про те, чого вони повинні домагатися на цих форумах. У 1476 р. на вальному сеймі відбулося об'єднання посланців малопольського і великопольського провінційних сеймів, обраних на сеймиках воеводств відповідних регіонів. Це призвело до фактичного утворення окремої шляхетської палати у вальному сеймі. Прийнято вважати, що така палата – *посольська ізба* – беззаперечно почала функціонувати на *вальному сеймі 1493 р. у Пьотркові*. І тоді, і згодом вона була нижньою палатою. Наприкінці XV ст. і в першій чверті XVI ст. половина її членів-послів

призначалася, друга половина – обиралася на сеймиках. Призначали і обирали здебільшого тих, хто займав земські уряди. Згодом усі послы були виборними особами. Сеймики збиралися на заклик короля. Послы одержували на них настанови-інструкції. Малопольські і великопольські воєводства делегували послів за посередництвом провінційних сеймів.

Верхньою палатою вального сейму став *сенат* – розширений склад королівської ради (вужча королівська рада продовжувала діяти); до нього посадово і на пожиттєвій основі входили зазначені архієпископи та єпископи, центральні урядові особи (окрім надвірного підскарбія), воєводи і каштеляни.

Сейм 1493 р. ознаменував завершення трансформації вального сейму у вищий *двопалатний законодавчий орган Польської держави*. Таким чином, на кінець XV ст. припадає завершення процесу формування станової шляхетської монархії в Короні.

До кінця XV ст. шляхта спромоглася усунути міста від активної участі в політичному житті країни. Їхні представники, щоправда, інколи допускалися до обговорення в сеймі питань, що їх стосувалися. Крім того, шляхта тоді ж сильно ослабила правові й економічні позиції міст. Нешавські статuti і Пьотрковський сейм 1496 р. дозволили збувати у містах безперешкодно сільськогосподарські товари, що було дуже вигідно шляхті як усе потужнішому постачальникові на міський ринок продукції своїх фільварків. Це відчутно зачепило інтереси міських торгівців-посередників в економічних зв'язках міста і села. За Нешавськими статутами, малопольська шляхта мала право тричі впродовж року в обхід міст купувати сіль для свого споживання за відносно поміркованими цінами безпосередньо з Бохні і Велічки. Тій же шляхті іншим документом було дозволено безмитно транспортувати і продавати сіль. *Сейм 1496 р.* постановив заборонити мішанам володіти земельними маєтками, а тим, хто їх мав – позбутися; гідності єпископів і членів капітулів могли обіймати тільки вихідці з шляхти; при визначенні максимальних цін на товари в містах воєводи повинні були керуватися насамперед інтересами шляхти; продукція шляхетських фільварків звільнялася від мит, запроваджувався її вільний сплав річковим шляхом (йшлося переважно про сплав по Віслі до Гданська). Усі ці пункти сеймової ухвали, спрямовані так чи інакше проти міст, були не одразу втілені в життя, проте шляхта наполегливо домагалася їх виконання і, зрештою, досягла свого.

Зовнішня політика наприкінці XIV – у XV ст.

Польсько-литовське зближення. У 1385-1795 рр. історія Польського королівства була тісно пов'язана з історією Великого князівства Литовського. Відносини цих двох держав у той час пройшли кілька етапів, поки не завершилися утворенням, згідно з Люблінською унією 1569 р., двоєдиної Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої, якій судилося проіснувати до 1795 р.

На кінець XIV ст. Литва стала однією з найбільших держав Східної Європи. Окрім власне литовських земель, до її складу входили білоруські, українські території і деякі терени Північно-Східної Русі. Велике князівство Литовське простягалася від Балтійського до Чорного моря.

Наприкінці XIV ст. Польщу і Литву зближувала необхідність протидіяти Тевтонському ордену: перша з них прагнула повернути окуповані орденем Східне Помор'я, Хелмінську і Міхаловську землі, а з 1392 р. й Добжинську землю; другій загрожувала експансія ордену під гаслами християнізації назагал язичеського литовського народу, зокрема, загарбання північно-західної частини Литви – Жемайтії (по-польськи й на

східнослов'янських мовах – Жмуді), що роз'єднувала орден на дві частини – на власне Тевтонський і Лівонський ордени.

Йдучи на зближення з Польщею, литовська знать сподівалася на її допомогу у випадку протистояння Литовського князівства Московській державі, роль якої в Східній Європі після переможної для неї Куликовської битви (1380) значно зросла. Виступаючи за об'єднання руських земель під своїм верховенством, Москва претендувала й на ті з них, які перебували під литовським пануванням.

Малопольські можновладці, яким належала ініціатива зближення Польщі і Великого князівства Литовського, сподівалися в результаті цього приєднати українсько-білоруські землі і навіть власне Литву до королівства. Перед польською католицькою церквою в разі укладення тісних політичних відносин обох держав відкривалася перспектива християнізації Литви і окатоличення православного населення українсько-білоруських земель.

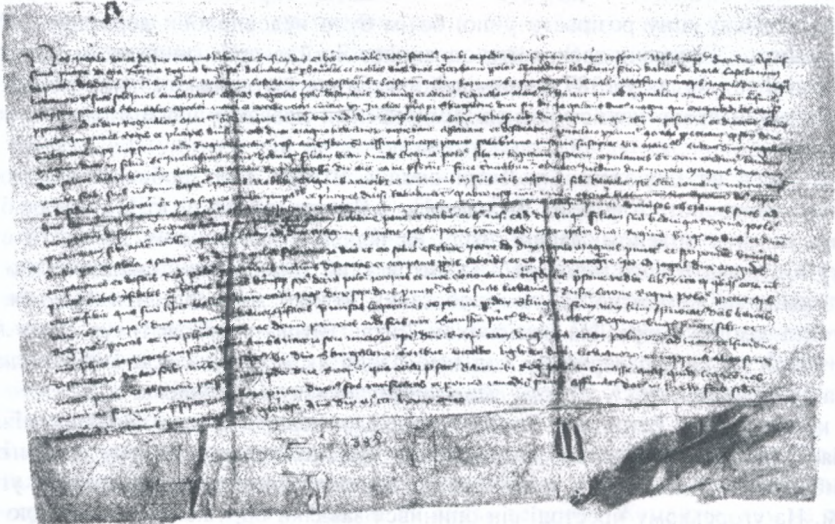

Рис.8. Угода про союз між Польським королівством і Великим князівством Литовським, укладена в замку Крево 14 серпня 1385 р.

За рішуче зближення з Польщею виступала впливова група литовських достойників. Вона домагалася для себе збільшення впливу в політичному житті, покликаючися при цьому на велику роль можновладства в Польщі. Не слід нехтувати й таким важливим чинником зближення двох держав як розширення господарського обміну між ними.

Питання про зміцнення відносин цих держав вперше постало в 1384 р. в ході переговорів поляків і литовців, які відбулися після прибуття Ядвіги до Кракова, можливо під час її коронації, яка пройшла 18 жовтня. Розмови такого ж характеру мали місце й пізніше. Їх результатом було укладення 14 серпня 1385 р. в литовському замку Крево польсько-литовської угоди, згідно з якою великий князь литовський Ягайло Ольгердович (литов. Jogaila, польск. Jagiełło) зобов'язався прийняти християнство за латинським обрядом (разом зі своїми братами, слідом за цим мала відбутися християнізація всіх литовців), приєднати Велике князівство Литовське до Польського королівства і за свої кошти повернути Польщі втрачені нею в минулому землі; за це він мав узяти шлюб з Ядвігою і стати польським королем. Кревська угода проголосила об'єднання держав шляхом інкорпорації Великого князівства Литовського до складу Польського королів-

ства. За цим об'єднанням закріпилася назва *унія*. Звідси й походить означення Кревської угоди як унії.

У лютому 1386 р. Ягайло був обраний королем на загальному з'їзді можних, вищого духовенства, частини багатої і середньої шляхти в Любліні, охрещений і взяв шлюб з Ядвігою, а в березні відбулася його коронація в Кракові. У зв'язку з нею він прибрав собі ім'я *Владислав II*. Ягайло залишив за собою титул великого князя литовського. Кревська унія мала характер персонально-династичного об'єднання двох держав.

Проголосивши Кревською угодою інкорпорацію Литовського князівства, автори її не розуміли, що з'єднання двох різних за рівнем розвитку державно-політичних організмів не може відбутися механічно, а вимагає тривалого приготування. На перешкоді реалізації інкорпорації стало сильно розвинуте в Литві серед князів, панів і бояр (пізнішої шляхти) почуття незалежності. До незадоволених унією долучилися брати Ягайла – рідний *Скіргайло* і двоюрідний *Вітовт Кейстутович* (литов. Vitautas, польс. Witold). Конфлікт між Ягайлом і литовською опозицією спритно роздували хрестоносці, прагнучи за всяку ціну розірвати унію, бо їм було недовподобно державне об'єднання Польщі і Литви. Бажаючи заспокоїти опозицію, Ягайло призначив своїм намісником у Литві Скіргайла і видав у 1387 р. привілей для загалу католицьких панів і бояр, згідно з яким вони мали право користуватися тими самими правами, що й шляхта Польського королівства.

Після цього незадоволених у Литві очолив Вітовт. Він зробив спробу здійснити державний переворот. Але вона не вдалася, і Вітовт у 1390 р. втік до Мальборка, де пішов на змову з орденем, давши згоду на передачу останньому Жемайтії взамін за обіцянку підтримати його в боротьбі за литовський трон. Скориставшись цією угодою, тевтонці зайняли Жемайтію. За таких обставин Ягайло, щоб загасити полум'я, призначив Вітовта замість Скіргайла намісником Литви. Вітовт одержав титул *князя Литви*, а Ягайло зберіг за собою верховну над нею владу як *великий князь литовський*. Литва повинна була залишитись у тісному державному зв'язку з Польщею.

На компроміс з Вітовтом Ягайла штовхала невинна для Польщі міжнародна ситуація, зокрема, укладення загрозливого для неї союзу ордену з Сигізмундом Люксембурзьким (1387-1437), сином чеського короля й імператора Карла IV, угорським королем. На угорському престолі він опинився завдяки одруженню з старшою сестрою Ядвіги – Марією. Сигізмунд був занепокоєний Кревською угодою, а також незадоволений тим, що у 1387 р. до Польщі знову відійшла Галицька Русь, на володіння якою Угорщина претендувала, і що того ж року леннозалежною від Польщі стала Молдавія, котру Угорщина вважала сферою своїх впливів.

У той час у керівництві хрестоносців виникла ідея поділу Польського королівства між Бранденбурзьким маркграфством, Угорщиною та орденем. З нею за посередництвом Владислава Опольського, тісно зв'язаного з орденем, тим особливо, що у 1392 р. заставив йому Добжинську землю, якою володів від 1379 р., був ознайомлений Сигізмунд Люксембурзький, котрий водночас був і бранденбурзьким маркграфом.

З часом польсько-литовські відносини знову загострилися. Вітовт і цього разу поставив на зближення Литви з хрестоносцями. У 1398 р. на з'їзді литовських і орденських представників на озері Саліна він уклав з орденем договір, що проголосив передачу Жемайтії у повне володіння останньому, за що хрестоносці мали допомогти Литві у війні з татарами. В результаті польсько-литовська унія була зірвана.

Похід Вітовта проти татар, проведений у 1399 р., закінчився повним розгромом литовського війська у битві над річкою Ворсклою. Орденська допомога Вітовтові у цьому поході була незначна. Литовці переконалися, що союз з орденем є помилкою. Вітовт пішов на відновлення нормальних відносин з Польщею. За унією, укладеною

Литвою і Польщею у 1401 р. у *Вільні і Радомі*, він отримав титул великого князя литовського, визнав над собою верховну владу Ягайла і склав йому ленну присягу. Разом з тим в унійному документі було зазначено, що після смерті Вітовта Литовське князівство знову має ввійти до складу Польщі. Унія, отже, визнала до смерті Вітовта політичну відрубність Литви, хоча й залежної від Польщі. Вона мала характер союзу двох держав.

Відновлення у 1401 р. польсько-литовської унії значно зміцнило позиції Польщі у її стосунках з орденем. До того ж Сигізмунд Люксембурзький був змушений тимчасово відмовитись від антипольського курсу, оскільки його увага була прикута до турецької експансії на Балканах. У 1401-1403 рр. Ягайло підтримував Вітовта в його боротьбі з орденем за повернення Литві Жемайтії, де проходило повстання проти панування хрестоносців. Укладений у 1404 р. у *Рацьонжі* мир Польщі і Литви з орденем залишив за останнім Жемайтю, натомість “дозволив” Польщі викупити в нього Добжинську землю. Викуп її, як сказано вище, відбувся наступного року.

Війни з орденем. Кілька наступних років були часом поступового зростання напруження у відносинах Польщі і Литви з орденем. Воно особливо посилилось у 1409 р., коли в Жемайтії знову спалахнуло підтримуване Вітовтом і Ягайлом повстання під гаслом повернення її Литві. Стало очевидним, що війна Литви з орденем неминуха, і Польща повинна виступити у ній на литовському боці. Обидві сторони готувалися до війни. Переконавшись у тому, що польсько-литовський союз розірвати не вдасться, орден у серпні 1409 р. оголосив війну Польщі й одразу після цього окупував Добжинську землю. Оголошувати війну Литві орден не вважав за потрібне.

Міжнародне становище Польщі на цей момент було непростим: орден заручився підтримкою західнопоморських князів, уклав союз із Сигізmunдом Люксембурзьким, зумів схилити на свій бік чеського короля Вацлава IV Люксембурзького (брата Сигізmunда; 1378-1419), плоцького князя Семовіта V, литовського князя Свідригайла, брата Ягайла. І все ж Польща прийняла орденський виклик. Розпочалася велика війна Польщі і Литви з Тевтонським орденем.

Бойові дії не встигли по-справжньому розгорнутись, як у жовтні 1409 р. Польща й орден уклали перемир'я, протягом якого, за домовленістю між ними, Вацлав IV повинен був їх розсудити. У травні 1410 р. Вацлав IV видав вердикт: Жемайтія, яку на той час Вітовт встиг відібрати в ордену, має бути останньому повернута і лише після цього орден мав повернути Польщі Добжинську землю. Після такого вердикту про примирення ворогуючих сторін без війни не могло бути й мови. Війна тривала до 1411 р. Апогеєм її стала битва, що сталася 15 липня 1410 р. на території ордену біля села *Грюнвальда*. У ній проти хрестоносців спільно билися поляки і литовці. В історичній літературі наводяться різні цифри стосовно чисельності військ, що брали участь у цій битві. Згідно з трьома останніми науковими версіями хрестоносці мали 15, 21, 20 тис., поляки – 20, 30 (з челяддю), 19 тис., литовці – 10, 11, 11 тис. Загалом війська склалися з кінноти. У польському війську, яким командував Ягайло, були загони чеські, моравські, угорські, волоські; в литовському, очоленому Вітовтом, – загони з Білорусі, українських і великоруських земель; у лавах ордену билися рицарі багатьох європейських країн. Союзна армія налічувала 91 хоругву, орденська – 51 “знамено”. Якість озброєння і військове мистецтво хрестоносців і поляків були подібними.

Союзники вишикувалися у три лінії, хрестоносці – спершу у три, а потім – у дві лінії. У першій фазі битви частина литовських загонів, що діяли на правому фланзі, відступила під натиском хрестоносців і вдалася до втечі. Проте польські хоругви на лівому фланзі поступово здобували перевагу. Спільно з литовськими загонами, що повернулися з відступу, їм вдалося швент розгромити орденське військо. У битві поліг

цвіт хрестоносного рицарства на чолі з войовничим і непримиренним великим магістром Ульріхом фон Юнгінгеном. Всі 51 знамено орденської армії були захоплені поляками й литовцями і виставлені на огляд у кафедральних соборах Кракова і Вільна. Військова потуга ордену була зламана.

Перемога союзних держав під Грюнвальдом справила величезне враження на сучасників, відбилася широким відлунням в європейських правлячих дворах. З вітальним листом до переможців звернувся відомий чеський громадський діяч Ян Гус. На честь перемоги у Грюнвальдській битві у 1960 р на її місці. поставлено монумент.

Міста і села ордену піддавалися союзним військам. Останні захоплювали невеликі замки хрестоносців, оскільки здобуття потужних фортець полякам і литовцям виявилось не під силу. Зокрема, не вдалося здобути столичного замку Мальборк – однієї з найміцніших фортець Європи. Від Мальборка полякам і литовцям довелося відступити.

Тим часом нове керівництво ордену робило все, щоб зберегти його як державу. При цьому воно опиралося на велику матеріальну і людську допомогу, що надходила із Заходу, передусім з Німеччини. Ягайло і Вітовт мусіли зважати на це, як і на звістки про концентрацію на південному кордоні Польщі війська Угорщини – союзниці ордену, а також на різке посилення антипольських і антилитовських настроїв в Німеччині, погрози, що звідти лунали. Обидва правителі мусіли також рахуватися з прагненням своїх військ повернутися додому. Тож не дивно, що союзні війська після Грюнвальдської битви особливо активних воєнних дій не вели.

Велика війна Польщі і Литви з орденом закінчилася укладенням *миру в Торуні*. Його умови були наступні: Жемаїтія перейшла до Литви, яка однак могла володіти нею тільки до смерті Ягайла і Вітовта, після чого мала повернутися до ордену; Добжинська земля повернулася до Польщі; орден повинен був сплатити 100 тис. кіп литовських грошів для викупу у неї своїх полонених.

Найновіші дослідження доводять, що в результаті Торунського миру поляки і литовці досягли поставлених напередодні війни цілей. Орден був надто сильною в економічному, політичному і військовому відношеннях державою, щоб можна було покінчити з ним одним ударом. Цим пояснюється той факт, що в ході війни і переговорів з орденом про підписання мирного договору Польща не висувала вимог повернути їй Східне Помор'я, Хелмінську і Міхаловську землі.

Одним з наслідків перемоги над орденом була укладена в місті *Городло* (на заході Волині, нині у складі Польщі) у 1413 р. **польсько-литовська унія**. Вона повторила зазначені в радомсько-віленській унійній угоді 1401 р. умови, що Литва є державою з своїм великим князем, який визнає над собою верховну владу польського короля; разом з тим за Городловською унією цей статус Литви мав бути збережений і після смерті Вітовта, а вибір правителів обох держав – взаємопогоджений.

У 1414 р. відносини Польщі й ордену знов загострилися. Орден, всупереч умовам Торунського миру 1411 р., почав вимагати якнайскорішої передачі йому Жемаїтії, а Польща наполягала на визнанні ним приналежності їй у минулому Східного Помор'я, Хелмінської і Міхаловської земель. Напруження переросло у війну, яку почала Польща. Орден уникав боїв на відкритих місцях, а поляки були не в стані брати його потужні фортеці. Обидві сторони пішли на перемир'я, під час якого спір між ними мав розсудити вселенський собор римо-католицької церкви, який проходив у німецькому місті Констанц з 1414 р. (до 1418 р.). Собор цю арбітражну місію передав Сигізмундові Люксембурзькому як імператорові (у 1410-1437 рр., водночас будучи угорським королем). Той з виконанням її зволікав. У 1419 р. воєнні дії відновилися, але невдовзі припинилися. Польща і орден вирішили чекати на вердикт імператора. Вердикт, виданий у 1420 р., був вигідний хрестоносцям: імператор визнав остаточним кордон між

Польщею і орденем, встановлений мирним договором цих держав, укладеним у 1343 р. Це означало, що Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі повинні були залишатися за орденем.

Ягайло погодився з цим вердиктом, але його не прийняла польська шляхта на своєму з'їзді в Ленчиці. У 1422 р. знову дійшло до війни Польщі з орденем. Вона проходила за тим же, що й попередня війна, сценарієм: поляки не могли здобути потужні фортеці хрестоносців, а ті уникали боїв з ними на рівнині. У тому ж році на *озері Мельно* був підписаний "вічний" мир, згідно з яким Жемайтія була назавжди оголошена литовським володінням, а Польща дістала ту частинку Куявії з Нешавою, якою володів орден. Хрестоносці пообіцяли відмовитися від тверджень про непорушність їхнього з Польщею кордону. Таким чином, відкривалася формальна можливість для повернення Польщі її історичних земель, якими володів орден.

Після смерті Вітовта (1430) Ягайло, всупереч відповідній умові Городловської унії, не беручи до уваги думки польських панів, призначив великим князем литовським Свідригайла; польські пани-шляхта сприйняли це з обуренням. Політика Свідригайла, спрямована на повний відрив Литви від Польщі, задля чого він не цурався йти на тісні відносини з орденем і Сигізмундом Люксембурзьким, призвела до скинення його литовцями з князівського престолу і передачі останнього Сигізмундові Кейстутовичу, братові Вітовта. Ягайло дав свою згоду на цей вибір, сподіваючися на співробітництво з новим литовським князем. Проте Свідригайло продовжував йменувати себе литовським великим князем і надалі спирався на орден. У битві під Вількомиром (у Литві), що відбулася 1435 р., поляки і литовці завдали поразки орденським військам. Після цього був підписаний того ж року у Бжесьці Куявському мир з орденем, за яким останній зобов'язався припинити зв'язки зі Свідригайлом. У договорі містився також запис, що піддані ордену мають право відмовляти йому в послуху, якщо правителі не виконуватимуть умов документу. Запис був ініційований підданими ордену, незадоволеними пануючими в ньому військовими методами правління.

Подібно до Свідригайла, Сигізмунд Кейстутович прагнув відірвати Литву від Польщі. Але довідавшись, що поляки почали схилитися до повернення на князівський престол Свідригайла, він 1437 р. підписав у Гродні з ними угоду, якою зобов'язався співпрацювати, за що поляки погодилися з подальшим вживанням ним великокнязівського титулу. У 1440 р. Сигізмунд був убитий литовською опозицією за авторитарні методи правління. На великокнязівський престол литовці самовільно, без погодження з поляками, обрали Ягайлового сина Казимира. Той також проводив цілком незалежну від Польщі політику. Після того, як його брат – польський король Владислав IV у 1444 р. загинув під час битви з турками біля Варни в Болгарії, Казимира було запрошено на польський трон. У 1446 р., перед його прибуттям до Кракова, щоб цей трон зайняти, він як великий князь литовський видав акт, що регулював відносини Польщі і Литви. В основі їх мала лежати персонально-династична унія й цілковита рівність ("братерський союз"), непорушність кордонів Литовського князівства, наділення литовської шляхти правами, подібними до прав польської. Проголошена цим актом форма польсько-литовських зв'язків стала підвалиною для зближення в подальшому обох держав, значною мірою впродовж тривалого правління у них (до 1492 р.) *Казимира IV Ягеллончика*. У 1492-1501 рр. унія була тільки династичною: королем був його син *Ян Ольбрахт* (1459-1501), великим князем литовським – теж його син *Александр* (1461-1506).

На правління Казимира IV припадає остання в XV ст. війна Польщі з Тевтонським орденем, відома як *Тринадцятирічна* (1454-1466). Вона була спричинена як прагненням Польщі примусити орден повернути їй історичні землі і таким чином знову здобути

вихід до Балтійського моря, так і намаганням великої кількості населення різних станів ордену позбутися його панування і приєднати його територію до Польського королівства. Особливо опозиційно щодо керівництва ордену були налаштовані міста, невдоволені його жорсткою політикою. У 1440 р. опозиція панівним в ордені порядкам створила політичну організацію *Прусський союз*, в якому головну роль відігравали міста Східного Помор'я та ряд міст, розташованих на схід від нижньої течії Вісли. Керівництву ордену було не під силу ліквідувати Союз. Не допомогло звернення ордену до папи та імператора посприяти у цій ліквідації.

На початку 1454 р. представники Прусського союзу звернулися у Кракові до Казимира IV з проханням прийняти Пруссию (так в ордені і поза ним називали державу хрестоносців) під свою опіку. У відповідь король висунув вимогу, щоб пруські стани добровільно піддалися під його руку. Услід за цим Таємна рада Прусського союзу в лютому оголосила, що населення ордену відмовляється підкорятися його керівництву й закликала до повстання за звільнення від його влади. Того ж місяця король прийняв у Кракові делегацію Союзу, а в березні видав акт, що проголошував **інкорпорацію Пруссії до Корони** й водночас оголосив орденівійні.

Орден виклик прийняв. Навесні 1454 р. могло видаватися, що Польща швидко виграє війну: влада польського короля визнавалася більшістю жителів ордену. Однак той зумів вистояти, завдяки одержаній військовій і фінансовій допомозі із Західної Європи, про надання якої наполегливо клопотався. У вересні під *Хойніцями* орденське військо завдало поразки полякам (а також війську Прусського союзу, яке облягало Мальборк). А наступного року хрестоносці змогли повернути собі більшість втраченої території. То був результат військової відсталості Польщі. Від часу Грюнвальдської битви в Європі змінився спосіб ведення воєнних дій, значно розвинулася артилерія та інша вогнепальна зброя, взаємодія різних родів військ (артилерії, піхоти, кінноти). Польські збройні сили опинилися осторонь цих процесів: шляхетське ополчення – основне військо країни (наймане військо було невеликим, тому суттєвої ролі не відігравало) до середини XV ст. деградувало, зокрема через те, що шляхта, все більше втягуючись у господарські справи своїх маєтків, все менше була зацікавлена нести військову службу.

За ініціативою поляків розпочалися переговори про перемир'я, проте орден висував завищені, на думку польської сторони, вимоги. Переговори не дали результатів. Від початку 1456 р. шальки терезів у війні почали хилитися на бік Польщі. У 1457 р. в орденських найманців вдалося викупити Мальборк і ряд інших замків. Ослаблені обидві сторони у жовтні 1458 р. підписали перемир'я. У липні 1459 р. воєнні дії відновилися. Спроби укласти новий мир позитивних результатів не принесли. Наступного року удача була на боці ордену. Король змушений був розпустити посполите рушення і створити більше наймане військо. У 1462 р. воно здобуло блискучу перемогу над хрестоносцями під *Свенцем* у Східному Помор'ї. А 1463 р. флот Гданська й Ельблонга, що виступали на боці Польщі, розгромив орденський флот.

Війну вінчав **Торунський мир**, укладений 1466 р. Згідно з ним, Польща одержала Східне Помор'я і вільний доступ до Балтійського моря, а також Хелмінську і Міхаловську землі. Крім того, до неї відійшли розташовані на схід від нижньої течії Вісли єпископська область Вармія і Мальборк з навколишньою територією. Інші землі ордену мали стати польським леном (хоча прямо про це в мирному трактаті не говорилося). Кожний новий великий магістр був зобов'язаний присягнути на вірність польському королю не пізніше шести місяців після його обрання. Виконавши дану присягу, великий магістр ставав членом королівської ради. Однак за тим же трактатом орден і далі підлягав владі папи. Трактат передбачав затвердження його папою, але цього не сталося (про причину цього йтиметься далі). Не затвердив його й імператор: для імперії орден

був важливим форпостом на Сході, тому вона болісно сприйняла його невдачу у війні з Польщею.

Торунський мир 1466 р. був великим успіхом Польщі. Повернення Східного Помор'я і статусу морської держави послужило могутнім поштовхом для її політичного й господарського піднесення. Упродовж Тринадцятирічної війни Польща відправила в різні країни 61 посольство, польські дипломати брали участь у 25 перемирних і мирних з'їздах. Укладення миру означало тяжку поразку ордену, після якої він уже не міг повністю оговтатись.

Помітне місце в зовнішній політиці Польщі XV ст. займали відносини з гуситською Чехією. Польські правителі уважно придивлялися до того, що у ній діється. У самій Чехії з Польщею пов'язували сподівання, що вона зможе захищати її державні інтереси. Після смерті чеського короля Вацлава IV (1419), щоб запобігти вступові на чеський престол Сигізмунда Люксембурзького, який наполегливо на нього претендував як брат Вацлава IV, гусити запропонували цей престол Владиславі II Ягайлові за умови, що він не скасує їхньої суспільно-релігійної програми – т.зв. *чотирьох празьких статей*. Не бажаючи загострювати відносини з Сигізмундом Люксембурзьким і зваживши на негативне ставлення до цієї пропозиції керівництва польської церкви, передовсім дуже впливового краківського єпископа Збігнева Олесніцького, Ягайло її не прийняв. Натомість, він запропонував чехам кандидатуру Вітовта, на яку вони дали згоду. У 1422 р. до Чехії вирушив литовський загін на чолі з Вітовтовим уповноваженим – Сигізмундом Корибутовичем, який почав там виконувати функції намісника і присягнув дотримуватись празьких статей. Після зустрічі у 1423 р. із Сигізмундом Люксембурзьким Ягайло відкликав з Чехії Сигізмунда Корибутовича. Тоді гусити запросили останнього на свій престол. Його спроби утвердитися на ньому були безуспішними.

Після смерті у 1437 р. Сигізмунда Люксембурзького, який за рік до того таки домігся чеської корони, гуситський табір знову вирішив передати її Ягеллонській династії. Плану цьому у той час не суджено було збутися. Головним чином до цього приклався З. Олесніцький, зокрема тим, що 1439 р. організував розгром польського гуситського табору, очолюваного можновладцем Спитеком із Мельштина (у Польщі прихильників гусизму до цього було чимало серед мішан, шляхти; були вони й серед можних).

У 1465 р. папа запропонував чеську корону Казимирові IV, щоб у разі прийняття цієї пропозиції з його допомогою скинути з чеського престолу короля-гусита Їржі із Подебрад. При цьому папа підкреслював, що Казимир IV має право на даний трон, оскільки його дружина Ельжбета була сестрою чеського короля Владислава Габсбурга (1439-1458). Казимир IV пропозицію не прийняв, хоча, ставши чеським королем, міг би спробувати приєднати Сілезію до Польського королівства. Причиною відмови було те, що Польща тоді ще воювала з орденем. А після закінчення війни виявилось, що йти на загострення відносин з Їржі з Подебрад Казимир IV не бажав. Зваживши на це, папа не затвердив Торунського мирного трактату 1466 р.

Тоді, на пропозицію папи, чеським королем у 1468 р. проголосив себе угорський король *Матіаш Гуньяді* (*Корвін*; 1458-1490), який поширив свою владу на володіння Чеської корони – Моравію, Лужиці та Сілезію. За таких обставин у пошуках виходу зі складного політичного становища, в якому він опинився, Їржі, за згодою Казимира IV, оголосив своїм спадкоємцем на престолі його сина *Владислава Ягеллончика*. У 1469 р. чеський сейм визнав Владислава королем, а у 1471 р., після смерті Їржі, він став правити у Чехії. Ягеллонська династія панувала в Чеській державі до 1526 р., спершу тільки у власне Чехії, а після смерті 1490 р. Матіаша Корвіна – і в Моравії, Лужиці та Сілезії.

Ставши у 1387 р. леннозалежною від Польщі, про що йшлося вище, **Молдавія** в особі своїх правителів не особливо турбувалася про виконання взятих на себе

зобов'язань, вміло лавірувала між Польщею, Угорщиною і Туреччиною, визнаючи себе польським ленником лише час від часу. Зовнішньополітична ситуація Молдавії різко ускладнилася після того, як турки у 1484 р. захопили її південну, прилеглу до Чорного моря, частину з містами-фортецями Кілією над Дунаєм і Білгородом (Аккерманом) над Дністром. У 1497 р. польський король Ян Ольбрахт здійснив невдалий похід у Молдавію з метою повернути її до ленної залежності і захопити зазначені міста-фортеці. 80-тисячна польська армія була розгромлена молдавським господарем Стефаном III Великим (1487-1504) і дуже пошарпана молдавською людністю. У 1503 р. Польща за перемирним договором з Туреччиною визнала приналежність їй Кілії й Білгорода.

У 1440 р. була укладена польсько-угорська персональна унія, за якою Владислав III став угорським королем під іменем Уласло I. Головною метою Владислава III було протистояти турецькій експансії. 1444 р. на чолі угорського війська він здійснив похід на турків. 1 серпня в місті *Сегедин* був підписаний з ними мирний договір на десять років, за яким турки зобов'язалися залишити частину загарбаних на Балканах земель. Невдовзі по цьому прихильники активної боротьби з Туреччиною в оточенні короля, спокушені легкістю досягнутого ним успіху, намовили його на новий похід проти турків. Похід закінчився невдало: у битві під Варною 10 листопада 1444 р. Владислав III загинув, а деморалізоване цим військо покинуло поле бою.

Культура

Піднесення у всіх галузях господарства послужило матеріальною основою для подальшого прискореного розвитку культури Польщі. Зростання заможності суспільства, особливо його привілейованих верств, розширювало культурні потреби та можливості їх задоволення. Розвиткові культури сприяло також ускладнення суспільно-політичних відносин, які вимагали кадрів, здатних у них розібратися. У XV ст. із Заходу поширилися ідеї гуманізму – напряду суспільної думки, що характеризувався захистом гідності й свободи особистості, її всебічного розвитку, боротьбою за людяність суспільних відносин. Значним поштовхом для розвитку культури було виникнення в країні у 1473 р. книгодрукування; першою друкованою книгою у Польщі був *Календар на 1474 р.*, виданий у Кракові. Там же виникло кириличне друкарство: на початку 1490-х років в друкарні німця-міщанина *Швайпольта Фіоля* було надруковано чотири богослужбові книги кирилицею на церковнослов'янській мові, призначені для українських і білоруських земель – *Часослов*, *Осмогласник (Октоїх)*, *Тріодь пісна* і *Тріодь цвітна*. Ця подія стала переломним моментом в історії східнослов'янського письменства.

Мовою елітарної духовної культури залишалася латинь. Проте в XIV ст. виникають пам'ятки польською мовою. Ідеться про *Свентокииуські проповіді* та виготовлений для королеви Ядвіги т.зв. *Флоріанський псалтир*, писаний також паралельно латинською й німецькою мовами. З початку XV ст. потреба в польській мові як чиннику культурного розвитку зростала. Так, у 1402 р. учні краківської кафедральної школи вимагали від єпископа призначити учителя, який володіє польською мовою. Ця мова проникала у судочинство, адміністрацію, оскільки нею писалися відповідні документи. На середину XV ст. припадають переклади нею Вісліцького і Пьотрковського статутів Казимира III. На увагу заслуговує польський переклад Старого Завіту, зроблений за наказом королеви Софії, дружини Владислава II Ягайла. Про зростання значення польської мови свідчить спроба впорядкувати норми польської орфографії, здійснена у 1440-х роках професором Краківського університету *Якубом Паркошем із Журавіц* під впливом реформи чеської орфографії, виконаної Яном Гусом. Твір Я. Паркоша *Про орфографію* був першою

польською лінгвістичною працею. Після неї створювалися численні граматики, словники та інші мовні посібники.

У XV ст. з'являються художні твори польською мовою. Насамперед це стосується *церковної поезії* – пісень, гімнів, що співаються донині; їх записували в латиномовних кодексах. З часом з'явилися спеціальні пісенні збірники – *канціонали*, про які, однак, збереглися лише джерельні згадки. Особливо популярними були “марійні” пісні, присвячені Діві Марії, культ якої в Польщі набрав рис душевної інтимності. У них Богородиця ідентифікувалася як всезагальна мати-заступниця. Звідси почуття глибокого пієтету в поєднанні з ліричною задушевністю. Першим відомим на ім'я автором, який писав польською, був *Ладислав із Гельньова* (жив у XV ст.). 1475 р. у Вроцлаві був здійснений перший друк тексту польською мовою у вигляді додатку до тексту молитов.

Шкільна освіта у XIV-XV ст. за характером і структурою не відрізнялася від шкільної освіти доби роздробленості. Новим було хіба що те, що в кафедральних школах викладались елементи філософії і канонічного права. У XV ст. при деяких монастирях існували також елементарні школи для дівчат. За неповними підрахунками, на початку XV ст. у Польщі було 253 школи, з яких кафедральних – 16, колегіатських – 30, монастирських – 37, приходських – 170. Наприкінці XV ст. тільки приходських шкіл налічувалося близько 300. У той час міста і містечка мали, як правило, приходські школи, у деяких з них було цих шкіл по кілька, наприклад, у Кракові – шість. Важливішими за програмою навчання і рівнем викладання залишалися кафедральні і колегіатські школи. Завданням їх було готувати кадри нижчого духовенства.

Епохальне значення для розвитку польської культури мало відновлення діяльності **Краківського університету**, який занепав після смерті Казимира III, позбавлений державної підтримки. Частково він відновив свою роботу у 1390 р. Через сім років після цього папа дозволив створити у ньому теологічний факультет. Роком відродження університету вважається 1400-й, коли, згідно із заповітним записом Ядвіги, Владислав II Ягайло видав диплом, яким дозволив його існування в складі філософського, правничого, медичного й теологічного факультетів організаційно за взірцем Паризького університету, з урахуванням досвіду Празького університету. Король також дозволив заснувати 42 кафедри, з яких 22 – на філософському, 8 – на правничому, 1 – на медичному, 11 – на теологічному факультеті. Згодом відновлений університет за іменем Ягайла почали йменувати *Ягеллонським*.

На перших порах викладацьке ядро університету становили магістри, запрошені з Празького університету; серед них були й поляки. Університет бурхливо розвивався з другого десятиріччя XV ст., завдяки матеріальній підтримці з боку приватних осіб. У XV ст. він переживав свій навчально-науковий розквіт. Тоді у ньому загалом навчалосся близько 18 тис. студентів, з яких дві третини походили з Польської держави, близько 14% – з Сілезії; не менше половини студентів були з міщан і селян. Залежно від

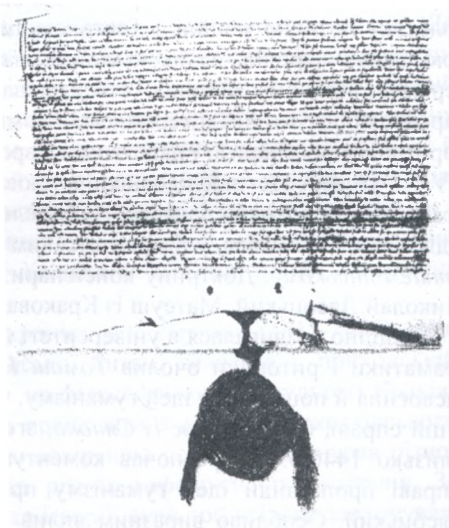

Рис.9. Диплом короля Казимира III Великого про заснування у Кракові університету 12 травня 1364 р.

освоєння студентами програми навчання філософського факультету вони одержували такі наукові ступені: нижчу – бакалавра, вищу – магістра. У XV ст. чверть тих, хто навчався на цьому факультеті, стала бакалаврами і лише близько 5% – магістрами. Випускники трьох інших факультетів здобували титул доктора.

У XV ст. університет уславився викладанням й досягненнями в галузі точних і природничих наук. Визначною була діяльність кафедр математики й астрономії. Творцем краківської математично-астрономічної школи став *Марцін Круль із Журавіци*. Він також створив кафедру астрології. До найзначніших його учнів, які піднесли краківську астрономію до світового рівня, належать *Войцех із Опатова*, *Анджеї Гжымала із Познані*, *Пйотр Гашовец із Лозмежі*, *Ян із Глогова* та ін. Після смерті М. Круля його учні працювали в інших університетах. Серед них чи не найбільшої слави зажив *Марцін Биліца із Олькуша*, який працював в Італії, а потім в Угорщині; незадовго до смерті він відписав Краківському університетові свою унікальну бібліотеку та астрономічні прилади. Наприкінці XV ст. в університеті працював *Войцех із Бруздєва* – автор астрономічних досліджень. У нього в 1491-1495 рр. навчався славнозвісний згодом учений Миколай Коперник.

У першій половині XV ст. Краківський університет здобув славу як центру правничих знань. В основу польської школи міжнародного права лягла доктрина про справедливі війни *Станіслава із Скарбімежа*. Захищаючи на Констанцькому соборі (1414-1418) польську позицію у війні з Тевтонським орденом, *Павел Влодковіц* виступив з доктриною права народів, за якою кожен народ, навіть поганський, має право на власну державу, причому остання, стверджував П. Влодковіц, не повинна, всупереч волі її народу, підлягати владі германського імператора. Слід наголосити на тому, що в період боротьби між імперією і папством в Європі, кульмінація якої припадає на 30 – 40-ві роки XV ст., університет послідовно відстоював доктрину *консиліаризму*, або вишості церковного собору стосовно папства. На Базельському соборі (1431-1449) немала роль у цьому відношенні належала університетським професорам *Якубові із Парадижа* і *Томашові Шшемтінському*. Доктрину консиліаризму захищали також згаданий *Павел Влодковіц*, *Миколай Лясоцький*, *Матеуш із Кракова*.

Успішно розвивалася в університеті й філологія, особливо латинська. Першу кафедру граматики і риторики очолив *Томаш Новка*. Краківський університет став осередком засвоєння й поширення ідей гуманізму. Одним із перших, кому належить велика заслуга в цій справі, був *Гжегож із Сянока*, згодом львівський римо-католицький архієпископ. Близько 1440 р. він розпочав коментувати *Буколіки* давньоримського поета Вергілія. Справі пропаганди ідей гуманізму прислужилися також *Ян із Людзіська*, *Миколай Лясоцький*. Особливо виразним вплив гуманізму в університеті був в останній чверті XV ст., коли в ньому викладалися і коментувалися твори багатьох давньоримських поетів – *Горация*, *Овідія*, *Вергілія*, *Теренція*, *Марціала*, *Плавта*, твори італійських поетів-гуманістів.

З університетом, а також з королівським двором була тісно пов'язана діяльність гуманіста *Філіппо Буонакорсі*, прозваного *Каллімахом* (бл.1437-1496). Уродженець Італії, він у 1470-1496 рр. прожив у Польщі, досягнувши тут визначних успіхів як учений, педагог, дипломат, поет. Навколо нього склався гурток гуманістів, які належали до світської і духовної ієрархії. Він полишив по собі багату письменницьку спадщину. Йому приписують авторство кількох політичних трактатів, у тому числі *Порад* – збірника настанов, адресованих королю Янові Ольбрахту і спрямованих на обґрунтування потреби зміцнення королівської влади в державі. Вирішальною мірою завдяки *Каллімахові* двір *Гжегожа із Сянока* в Дунаєві під Львовом, на той час архієпископа, став

відомим гуманістичним осередком. Каллімах разом з мандрівним німецьким гуманістом *Конрадом Цельтісом* заснував у Кракові перше в Польщі літературне товариство.

Яскравим представником суспільно-політичної думки поза Краківським університетом був *Ян Остророг*, автор написаного в третій чверті XV ст. *Меморіалу про реформу устрою республіки*. Розуміючи під “республікою” сучасну йому Польську державу, Ян Остророг виступає в цьому творі як поборник сильної королівської влади, незалежності держави, вишості її щодо церкви.

На XV ст. припадають початки польської педагогічної думки. Міркування на тему виховання трапляються в коментарях краківських магістрів до праць Арістотеля. Проблеми університетського навчання у своїх промовах аналізували Станіслав із Скарбімежа, Бартломей із Ясла, Лукаш із Велького Козьміна. Першою на польських землях педагогічною працею, присвяченою вихованню і навчанню дітей, є трактат *Про подружнє життя*, написаний *Конрадом Бічиною із Лукова*.

XIV-XV ст. були часом подальшого розвитку *історичних знань*. Як і раніше, історія не викладалася в школах й університеті. Її елементи маргінально подавалися при викладанні права і теології. *Ян Домбровка* до програми керованої ним кафедри риторики запровадив читання *Польської хроніки* Вінцентія Кадлубека й опрацьованого ним самим коментаря до неї.

У XIV ст. з'явилися ознаки поступового занепаду польського річницького життя. Воно зосереджувалося у цей період на висвітленні переважно регіональних подій. До тогочасних належать річники – Траський, Меховський, Малопольський, Новий Свентокшиський, Сендзівова. Визначним хроністом XIV ст. був *Янко із Чарикова*. Позбавлений королем Людовіком посади підканцлера і засуджений до вигнання за опозиційну діяльність, Янко провів кілька років за кордоном, після чого повернувся до Польщі й працював над своєю *Польською хронікою*. Цей твір написаний у формі спогадів, охоплює 1333-1384 рр. – період від вступу на престол Казимира III до прибуття Ядвіги з Угорщини до Кракова. Хроніку характеризує жвавість розповіді, назагал правдивий виклад подій. У XIV ст. була також складена *Хроніка польських князів*, завершена *Кафедраляна краківська хроніка*.

У XV ст. жив найвидатніший польський хроніст *Ян Длугош* (1415-1480). Він народився в сім'ї шляхтича-учасника Грюнвальдської битви, навчався у приходській школі в Новому Місті Корчині, у 1428-1431 рр. – на філософському факультеті Краківського університету. Не закінчивши його, почав працювати в канцелярії краківського єпископа Збігнева Олесніцького, згодом став його довіреною особою, виконував різноманітні його доручення; займав посаду каноніка різних кафедральних капітулів. За життя З. Олесніцького проявляв великий інтерес до історії, який той всіляко заохочував. По смерті свого патрона (1455) повністю зайнявся збиранням матеріалів з історії Польщі та її написанням. Поряд з цим від 1467 р. був учителем і вихователем дітей Казимира IV, виконував різні доручення короля. Результатом титанічної праці, яка тривала до останніх днів його життя, було написання кількох творів. Головним з них є 12-томна *Історія славного Польського королівства*, яка охоплює період від найдавніших часів до 1480 р. Вона заснована на величезному джерельному матеріалі, у тому числі документальному, виконана у традиційному для середньовіччя порічному викладі подій. Разом з тим їй властиві орієнтація на античні взірці, елементи критичного ставлення до джерел, що було нетиповим для середньовічної хроністики. Я. Длугош утверджував у польському суспільстві почуття гордості за своє минуле. Дуже важливою є праця Я. Длугоша *Пруські знамена*; у ній подано опис знамен (хоругов) Тевтонського ордену, захоплених поляками під час Грюнвальдської битви. Інші цінні праці Я. Длугоша: *Інсигнії або герби Польського королівства* (тут міститься опис державного гербу, гербів 17 земель, 71

рицарського роду, чотирьох капітулів), *Книга володінь Краківської єпархії*, яка є описом маєтків, *Каталоги польських єпископів* (зібрані біографії церковних достойників шести польських єпархій). Прислужився справі поширення інтересу до історичних знань і *Сендзівої із Чехля*, який у другій половині XV ст. подав у складеному ним *Кодексі* важливі джерела з історії Польщі.

В архітектурі повністю панував готичний стиль. Особливий його розквіт припадає на XIV ст. До найважливіших сакральних будівель цього століття належать кафедральні собори в Кракові (на Вавелі), Познані, Гнєзні, Влоцлавку, Вроцлаві, колегіатські собори у Вісліці, Сандомирі, костели Діви Марії в Кракові, св. Катажини і Божого Тіла в Казімежі під Краковом, св. Магдалени і св. Ельжбети у Вроцлаві, св. Якуба в Торуні, Діви Марії в Гданську і в Старгороді на Помор'ї. Зі споруджених у XV ст. сакральних будівель найдовершенішими є костели св. Якуба в сілезькій Нисі, вроцлавські костели святих Станіслава, Дороти, Божого Тіла та ін.

Рис. 10. Головна група вітара Віта Ствоша з Маріяцького костелу в Кракові (1477-1489 рр.).

У XIV-XV ст. значно ширше, ніж до того, розгорнулося світське будівництво, причому чимало з його пам'яток збереглося. За Казимира III особлива угага приділялася спорудженню міських укріплень, замків, резиденцій короля, можновладців і церковних сановників, міських ратуш, житлових домів. Серед замків слід назвати ті, що були збудовані в Крушвіці, Ліповці, Бендзині, Болеславці; з ратуш – краківську, гданську, торунську. До визначних пам'яток XV ст. належить вроцлавська ратуша у Вроцлаві. З міщанських кам'яниць вирізняються, зокрема, будинки Яна Длугоша в Сандомирі, Вісліці. Визначною пам'яткою є будинок Краківського університету – *Collegium Maius*, споруджений наприкінці XV ст.

Високого рівня розвитку досягла готична скульптура – кам'яна і дерев'яна. Щодо кам'яної, то особливе місце займають мармурові портрети королів Владислава I Локєтка, Казимира III, Владислава II Ягайла, Казимира IV Ягеллончика на саркофагах, в яких ці королі поховані і які знаходяться в кафедральному соборі на краківському Вавелі. До дерев'яної скульптури XIV ст. належать зображення Мадонни, статуя Казимира III у вісліцькому колегіатському соборі та ін.

В історію польської скульптури другої половини XV ст. виразно вписався *Vit Stvoш* (1438-1533), який був водночас видатним художником і графіком. Уродженець Німеччини, він свою творчість у 1474-1496 рр. зв'язав з Польщею. Найвидатнішим його досягненням польського періоду є світової слави головний вівтар у краківському соборі Діви Марії, виконаний у 1477-1489 рр. Вівтар є найбільшим цього роду витвором готичного мистецтва в Європі. Виготовлений з липового дерева, він представляє сцену Успіння Богородиці, над якою видніється сцена Вознесіння, а ще вище – Коронації Богородиці. На лівому і правому триярусних крилах вівтаря розташовано 18 барельєфів з життя Богородиці та Ісуса Христа. Фігури композиції виконані з віртуозною майстерністю, їм притаманні внутрішня сила, драматизм, динаміка форм, людяність і благородство, які взагалі типові для творчості В. Ствоша. Ця пам'ятка має розмір 12,85 м у висоту, 11 м в ширину. Віт Ствош є також автором виготовленого з каменю розп'яття у кафедральному соборі на Вавелі, мармурового нагробку Казимира IV у Свентокшиській каплиці цього ж собору.

ЧАСТИНА II. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (XVI–XVIII ст.)

Розділ 5. У ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ І ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Фільварково-панщинна система. Міста. Торгівля

XVI – перша половина XVII ст. були одним із переломних періодів в історії Європи. Головним його змістом було протиборство двох тенденцій соціально-економічного розвитку. У найрозвинутіших країнах західної частини континенту зароджувалися та утверджувалися капіталістичні відносини, що визначали характер еволюції регіонів, розташованих на захід від Лаби (Ельби). Країни на схід від Лаби відчували на собі впливи цих змін, але їхні суспільства не були підготовлені для капіталістичної перебудови. Тут феодальний лад виявився життєздатним, зміцнив свої позиції, а означений період став початковим етапом пізнього феодалізму.

Більшою мірою, ніж на Заході, історія Центрально-Східної і Південно-Східної Європи зумовлювалася процесами, які проходили на селі. Упродовж кількох століть (до середини XIX ст.) аграрному розвитку Європи був властивий дуалізм: на Заході сільське господарство поступово звільнялося від феодальних пут; на Сході ж існував аграрний лад, якому було притаманне панування феодальних відносин. Глибинні причини цього дуалізму зародилися задовго до XVI ст., в часи розвинутого феодалізму.

Країни на схід від Лаби стосовно XVI – першої половини XVII ст. можна поділити типологічно на декілька значних регіонів на підставі врахування тенденцій розвитку феодального господарювання. Польські та українські землі, Білорусь, південну Прибалтику можна загалом віднести до “класичного” регіону, де в системі аграрних відносин панувало панське (фільваркове) господарство, що базувалося на визисковій безоплатній праці селян.

Питома вага панського господарства у польських землях стала помітно відчутною в XV ст. У XVI ст. воно значно розвинулось і досягло свого розквіту. В аграрних відносинах запанувала **фільварково-панщинна система**, яка визначала їх характер та еволюцію, позначилася на всіх сферах життя суспільства. Поширення і утвердження цієї системи було спричинене значним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, переважно на зерно, у XVI ст. Попит зростав як на польських землях, так і в Західній Європі (у ній протягом цього століття ціни на зерно піднялися в чотири-п’ять разів), завдяки збільшенню чисельності тієї частини населення, зосередженої в основному в містах, котра повністю або переважно не була зайнята в аграрному секторі. Селянське господарство не могло повністю задовольнити цей попит. Вирішення проблеми значною мірою лягло на фільваркове господарство. Шляхта (а також монастирі й адміністрація інших церковних маєтків) охоче йшла на розгортання цього господарства, тому що ціни на сільськогосподарську продукцію зростали швидше, ніж на ремісничі і промислові товари вітчизняного та іноземного виробництва. Вона, як зрештою, і селяни, що збували свою продукцію на ринку, вигравали від цих ножиць цін.

У маєтках дрібної і середньої шляхти, яка володіла відповідно частиною села або одним-кількома селами, фільварки здебільшого існували до XVI ст. У XVI ст. ці фільварки, пристосовуючися до вигідної ринкової кон’юнктури, розширювалися (ідеється про їх земельний фонд); тільки таким способом можна було збільшити виробництво у них зерна, яке у фільварковому господарстві було визначальним. Шляхта (й інші феодальноземлевласники) не йшла по шляху інтенсифікації, удосконалення виробництва, не

вкладала кошти у піднесення продуктивності фільваркових земель, а засновувала діяльність господарства на панщинній праці своїх підданих – селян.

У XVI ст. фільварки виникали подекуди в маєтках дрібної шляхти, частіше в маєтках середньої шляхти, можновладців (магнатів), королівських (державних); останніми на різних правах пожиттєво володіли середня й багата шляхта та магнати. У володіннях багатой шляхти, магнатів, у багатьох королівщинах фільварок зазвичай припадав на три і більше сіл. Розширення і закладання фільварків відбувалося, як правило, не за рахунок земельних наділів діючих селянських господарств, а за рахунок землі, що лишалася після втеч селян і нерідко, з дозволу феодала, орендувалася селянами на умовах сплати з неї грошового чиншу або частини зібраного на ній врожаю, а також за рахунок різних “неужитків” – заростей, лісу, лук, пасовищ тощо. У випадку ж приєднання до фільварку наділу діючого селянського господарства останньому надавався наділ в іншому місці села. Фільварки в середньому мали по чотири-п’ять ланів (60-80 га) орної землі; до них належали також луки, пасовища, вигони. У них застосовувалася трипільна система господарювання. Вирощували переважно жито, пшеницю, овес, ячмінь.

Динамічно розвиваючись у XVI ст., фільварки досягли виробництва до 20 % усього товарного зерна на польських землях; решта отриманого зерна припадала на селянські господарства. Завдяки розширенню й заснуванню фільварків, виробництво зерна значно зросло. Близько 1580 р. його збір у фільварках і селянських господарствах у розрахунку на душу населення досягнув 340 кг (для порівняння: у 1870 р. цей показник становив 420 кг), а валовий врожай зернових був удвічі більший, ніж у середині XIV ст. Принагідно слід зазначити, що на польських етнічних землях Корони наприкінці XVI ст. проживало близько 3,1 млн. осіб.

До 70 % зерна, виробленого у фільварках і селянських господарствах у другій половині XVI ст. і призначеного на продаж, збувалося на внутрішньому ринку – в містах на торгах (відбувалися звичайно по одному дню щотижня) і ярмарках (відбувалися по одному-два шороку); решта, що складалася головним чином з продукції фільварків, вивозилася на Захід морським шляхом, причому до 80 % експорту зерна припадало на найбільшій польський та у всьому Балтійському басейні порт Гданськ. Упродовж XVI ст. “гданський” експорт зерна зріс у 10 разів. Наприкінці цього століття Польща екпортувала на Захід шороку в середньому по 100 тис. лаштів (200 тис. тонн) зерна. Воно доставлялося переважно до Амстердама (Голландія), найбільшого на той час зернового порту в Європі, а звідти розходилося по Голландії, Франції, Англії та ін. Три чверті експортованого з Польщі зерна припадало на жито. Загалом у 1580 р. експортоване з Польщі зерно становило близько 6 % всього його виробництва.

У середині XVI ст. польське зерно складало заледве 2,5 % в загальних оборотах зерном на європейському ринку. Його вистачало на прогодування від 0,5 до 1 млн. осіб. Вивезене до Гданська, в основному по Віслі, й до деяких інших балтійських портів, зерно обов’язково продавалося місцевим купцям, а ті перепродували його закордонним купцям, котрі й вивозили його на Захід.

Зерно з шляхетських фільварків перевозилося до морських портів купцями (в тому числі й купцями з цих портів), які скуповували його на міських ринках країни: шляхті було надто накладно безпосередньо самій доставляти зерно до портів. Натомість оплачувався безпосередній вивіз зерна з великих землеволодінь до портів особами, яким феодали доручали проведення цієї операції. Не рідко з цих маєтків зерно до портів доставляли купці-перекупники. У другій половині XVI ст. вартість “шляхетського” (“фільваркового”) експорту зерна через Гданськ зросла, порівняно з попереднім півстоліттям, на 90 %, що означало: за ту саму кількість експортного зерна шляхтич

наприкінці XVI ст. міг купити вдвічі більше імпортованих товарів, ніж у середині цього століття (ціни на ці товари зростали повільніше).

Отже, ведення фільваркового господарства було вигідною справою для феодалів. Це видно з того, що пересічно щороку у 1560-1570 рр. один лан фільваркової землі приносив шляхтичеві від 35 до 55 злотих чистого прибутку, тоді як з одноланового селянського господарства той же шляхтич отримував щороку у вигляді грошової й продуктової ренти тільки 2,5-3,5 злотих. У той час середньорічний прибуток з фільварку шляхтича, який володів одним селом, становив від 150 до 250 злотих, що було набагато більше від доходу, котрий він одержував з усіх селянських господарств того ж села. Підраховано, що у той самий час фільварок приносив шляхті 80-90 % доходів, а у великих маєтках цей показник становив 50-70 %. Слід зазначити, що порівняно високий рівень зборів зернових забезпечувався доброю, як на ті часи, врожайністю: за джерелами середини XVI ст. для чотирьох основних зернових культур (жита, пшениці, ячменю, вівса) вона дорівнювала сам-5. Цей показник на польських землях був перевищений тільки в XIX ст. Інші галузі фільваркового господарства – тваринництво, розведення риби в ставах, городництво, садівництво – мали допоміжний характер, їх продукція споживалася у панському дворі й фільварку, не приносячи помітних грошових доходів феодалам.

Фільваркове землеробство, спрямоване на вирощування зернових, майже повністю базувалося на панщинній праці селян-кметів, загородників, халупників, тоді як на підсобних фільваркових роботах були зайняті челядь, наймана робітники, що рекрутувалися, переважно примусово, з-посеред селянських низів.

Торунський сейм 1519-1520 рр. постановив, що селяни всіх видів маєтків Корони (шляхетсько-магнатських, церковно-монастирських, королівських) повинні відробляти на своїх панів панщину в розмірі щонайменше одного дня кожного тижня, за винятком тих селян, які з дозволу тих же панів замість панщини давали грошовий або продуктовий чинш. У цій же постанові (статуті) зазначалося: там, де щотижнева норма панщини перевищує один день, вона може такою залишатися. Ця постанова була підтверджена на Бидгощському сеймі 1520 р. Слід підкреслити, що після цього жоден сейм, жодна державна установа Польського королівства до кінця його існування не розглядали питання про панщину селян (зрештою, й про інші їхні повинності) на користь феодалів. Це свідчить про те, що держава не втручалася у відносини між селянином і паном, зумовлені поземельною залежністю першого від другого. Правда, з кінця XVI ст. у Варшаві діяв референдарський суд (звався так тому, що його очолював призначений королем референдарій), який розглядав скарги селян державних маєтків на зловживання, що їх припускалися магнати і шляхта, які на певних умовах даними маєтками володіли (зловживання полягали в примушуванні селян виконувати панщину й інші повинності, розміри яких були значно вищі від нормативних). Проте робота цього суду була малоефективною, скарги розглядалися дуже довго, що завдавало селянам великих збитків, і далеко не всі його присуди задовольняли скаржників.

У другій половині XVI ст. щотижнева панщина з ланового кметського господарства становила два-три дні. У той час переважали півланові кметські господарства, утримувачі яких працювали на пана 1-2 дні в тиждень. Як видно, інтенсивність їхньої панщини була більшою у порівнянні з лановими кметями. Селяни працювали на панському полі власним живим і неживим інвентарем, тобто виконували *тяглу панщину*. Загородники і халупники відробляли *пішу панщину*. Зазвичай селяни робили на пана від сходу до заходу сонця з двогодинною перервою на обід. Вони були зайняті й на таких роботах на пана, як *гвалти і толоки*, що були додатковими днями праці під час жнив і сінокосів, *шарварки* (сюди входили ремонти доріг, гребель й ін.). До селянських відробітків

належала їй *підводна повинність*, або обов'язок кметів кілька днів на рік відвозити своїм реманентом фільваркову продукцію до пунктів, розташованих на більш-менш значній відстані від їхніх домівок.

Грошовий чинш з кметського ланового господарства не перевищував 48 грошів. Сплачували селяни також за оренду понаднадільної землі, за випас свиней у лісі, користування луками, вигонами тощо. *Рента натурою* була такою: зерно (з лану 2-3 центнери вівса, рідше 1-2 центнери жита), птиця (1-2 курки), 20-30 яєць, різні інші данини – все це щорічно. Продовжували селяни давати й *десятину церкві*, найчастіше десятий сніп з урожаю, вибраний священиком прямо в полі, причому селянин був зобов'язаний звести десятинні снопи до садиби священика. Вартість цієї десятини була значною, вона доходила до 7-9 злотих з ланового господарства. Подекуди десятину здавали грішми. У середині XVI ст. ланове господарство кметя після відрахування частини доходу на користь феодала і на десятину приносило йому в рік 20-30 злотих, що було немало.

На феодалну експлуатацію, тобто на збільшення панамі кількості й обсягу повинностей, селяни відповідали поганою роботою на фільварковому полі, саботажем, протестами, особливо втечами в маєтки інших панів. Вважається, що в XVI ст. близько 10 % селян були охоплені втечами. З часом для багатьох селян чітко визначився український напрямок втеч, дуже виразний після укладення у 1569 р. Люблінської унії, яка знесла кордон, що відокремлював українські землі Великого князівства Литовського (Київщину, Волинь, Брашлавщину) від Польського королівства: за унією, ці землі влилися до складу Корони. Сейми неодноразово видавали постанови, які забороняли селянські втечі, а панам – приймати втікачів. Характеризуючи соціальні відносини в селах Корони у середині XVI ст., відомий тогочасний польський публіцист Анджей Фрич Моджевський писав: "Як багато мають [пани] підданих, так багато мають і ворогів".

На середину XVI ст. припадає доволі інтенсивне оселення в Польщі *голландців-землеробів*, спершу в Жулавах, а згодом в Мазовії та Великопольщі. Місцева людність іменувала їх "голендрами" ("олендрами"). Вони мали самоврядування, зафіксоване у виданих привілеях, які також гарантували їм особисту свободу. Їхня повинність на користь феодалів полягала у сплаті фіксованого (нормативного) грошового чиншу.

На рубежі XVI і XVII ст. темпи зростання доходів феодалів від зернового господарства фільварків почали спадати. Спостерігалось також зниження врожайності: за відомостями другого десятиріччя XVII ст., вона в середньому щорічно дорівнювала сам-3-3,5. То був наслідок інтенсивного використання землі без належного її угноювання, а то й відсутності такого взагалі. Падіння врожайності певною мірою було спричинене й погіршенням клімату. Ретроспективні спостереження, зроблені скандинавськими й західноєвропейськими істориками, дають підставу стверджувати, що XVII ст. (і XVIII ст.) позначене несприятливими для землеробів сильними похолоданнями, надмірною вологістю. Це навіть дало привід назвати вказані століття "малою льодовиковою ерою". Кліматичні аномалії, зрозуміло, не могли обминути й Польщу.

Падіння врожайності призводило до помітного зменшення зборів зерна на тих самих орних площах. На додаток до цього, на зламі XVI-XVII ст. спостерігається виразне падіння темпів зростання цін на зерно на внутрішньому і зовнішньому ринках, що було результатом завершення *революції цін* внаслідок негнатовного напливу благородних металів, особливо срібла, в Європу з Америки. Якщо враховувати й те, що ціни на ремісничо-промислову продукцію почали зростати швидше, ніж ціни на зерно, то стане очевидним, що доходи феодалів від його виробництва тривожно для них зменшувалися.

З початком *Тридцятирічної війни* (1618-1648), яка мала європейський характер (Польська держава в ній участі не брала), на доходах феодалів негативно позначилися

наслідки монетарної кризи, що розгорнулася в Західній і Центральній Європі у зв'язку з різким зростанням військових видатків. Криза проявилася у швидкому псуванні основної грошової одиниці – срібних монет. До Польщі звідти напливали монети гіршої якості, натомість польська монета (грош) з порівняно вищим вмістом срібла вивозилася в ході торгових операцій на Захід або приватно накопичувалась і тому в обіг не надходила. У Польщі наявність зіпсованих монет стала гостро відчутною на зламі другого і третього десятиріч XVII ст. (у цей час вміст срібла в гроші впав на 40 %). Це, навіть при певному номінальному рості цін на зерно, призвело до реального падіння доходів феодала.

Фінансова система, заснована на вмісті срібла в грошах, була розладнана. Реакцією на це було намагання набути якомога більше золотих монет – дукатів (флоринів), які були запроваджені у Польщі за грошовою реформою короля Сигізмунда I Старого (1506-1548; у 1506-1544 рр. він був також великим князем литовським) у 1526-1528 рр. і не псувалися. Спершу дукат дорівнював 30 срібним грошам. Цю кількість грошів прирівнювали до одного польського злогого як лічильної одиниці (польський злотий монетою не випускали). Згодом, у зв'язку з падінням вартості грошів, їх кількість стосовно дуката зростала: так, у 1611 р. дукат дорівнював 70, у 1620 р. – 120, у 1650 р. – 180 грошам, тобто відповідно $2\frac{1}{3}$, 4 і 6 польським злотим.

Падіння зборів зерна і цін на нього примушували феодалів шукати способів принаймні для збереження своїх доходів на досягнутому рівні. Шляхта обрала шлях найлегший, проторений попереднім розвитком фільваркового господарства. Вона почала розширювати його земельний ареал і закладати нові фільварки, щоб збільшити площу під посіви зернових і, тим самим, збори зерна та його продаж. Траплялося, що з цією ж метою частина “парової” землі йшла під посіви зернових. При цьому шляхта, що раніше практикувалося нечасто, відби-

Рис. 11. Панщина. Гравюра XVI ст.

рала у селян і приєднувала до фільварку частину їхньої надільної землі. Усе це в сукупності дало змогу шляхті утримувати на відносно високому рівні виробництво зерна й доходи від його продажу. Особливе значення в першій половині XVII ст. відігравав, як і раніше, експорт зерна, передусім через Гданськ. Найвищого рівня “гданський” експорт досягнув у 1618 р. – 116 тис. лаштів, а середньорічний експорт через Гданськ у першій половині XVII ст. становив 70 тис. лаштів і був меншим, ніж наприкінці XVI ст., що свідчить про нереалізованість намірів шляхти одержувати високі доходи.

Розширення посівних площ фільварків автоматично тягло за собою посилення експлуатації селян. Найвідчутнішим для них було зростання норм панщини: вона доходила до чотирьох-шести днів з лану на тиждень. У першій половині XVII ст. ланових селянських господарств було порівняно небагато, типовими були півланові і чвертьланові. Їхня норма панщини була відносно вища, ніж у “лановиків”: для півланового господарства – 3-4 дні, для чвертьланового – 2-3 дні. Відбираючи у селян значну частину робочого часу і сил, панщина й різні відрібтки, до яких їх примушувано, призводила до того, що селяни не мали змоги приділяти належної уваги

своєму господарству, а це вело до зниження його продуктивності, обмеження зв'язків з ринком, подальшого витіснення їх феодалами з останнього.

Дуже негативно відбивалася на селянах започаткована в XVI ст. система оренди й застави маєтків феодалами. Оренда полягала у віддачі маєтків за певну суму у зазвичай трирічне користування ними; застава – у віддачі маєтків в рахунок позиченої суми до повернення її кредиторів; застава тривала три роки, в разі ж неповернення зазначеної суми – ще три роки і так далі, аж до повернення. Шляхта, яка брала маєтки в орендне або заставне володіння, за угодою, укладеною нею з їхніми власниками, зобов'язувалася повернути ці маєтки останнім в належному стані. Проте, вона нерідко шляхом нещадного визиску витискала з селян максимум доходів, так що маєтки поверталися власникам у зруйнованому стані.

У XVI ст. і значною мірою в першій половині XVII ст. в Польщі продовжувався поступальний розвиток міст. Станом на 1500 р. у межах Корони (без земель колишнього Галицько-Волинського князівства) існувало 567 міських поселень, з чого королівських було 227, церковних – 113, шляхетсько-магнатських – 227. Стосовно регіонів ці поселення розподілялися так: Малопольща – 171, Великопольща – 169, Мазовія – 76, Королівська Пруссія – 48, Серадзька земля – 39, Ленчицька земля – 31, Куявія – 26, Добжинська земля – 7. У 1600 р. на цих теренах міських поселень налічувалося 645, у тому числі королівських – 230, церковних – 118, шляхетсько-магнатських – 297; у Малопольщі – 228, Великопольщі – 158, Мазовії – 105, Серадзькій землі – 45, Ленчицькій землі – 30, Куявії – 24, Добжинській землі – 7. Упродовж XVI ст. виникло 104 міста, перестало існувати – 26. Найбільше міст виникло в Малопольщі (59) і Мазовії (31), найбільше зникло у Великопольщі (18). На землях колишнього Галицько-Волинського князівства (вони входили до складу Руського і Белзького воєводств) у 1500 р. було до 50 міських поселень, у 1600 р. – до 70. У першій половині XVII ст. виникло і зникло небагато міст, на 1648 р. їх було приблизно стільки ж, скільки у 1600 р.

У містах польських земель Корони проживало до 23 % населення, причому у Малопольщі і Великопольщі – до 30 %. Великих міст було як і раніше порівняно мало; у першій половині XVII ст. найбільшим з них був Гданськ (75 тис. осіб), далі по низхідній йшли Краків (30 тис.), Познань (20 тис.), а також Торунь, Люблін, Ельблонг і ряд інших. За межами Корони до найбільших польських міст належав Вроцлав (понад 30 тис. осіб). Більшість міських поселень були містечками напіваграрного характеру. До нових міських поселень належало, зокрема, Замостя, засноване у 1580 р. на незаселеному місці (“на сирому корені”) в Холмській землі Руського воєводства магнатом Яном Замойським, канцлером і гетьманом великим коронним.

У багатьох містах, якщо не в більшості, поруч з поляками проживало *німецьке населення*. У містах західної частини Корони німецька людність була численною, а в містах Королівської Пруссії, а також Західного Помор'я і в більших містах Сілезії німці серед населення переважали. Зрозуміло, що в таких містах патриціат повністю або здебільшого складався з німців, які тримали життя в них під своїм контролем.

У багатьох містах існували *єврейські громади*. Подекуди євреї жили і в селах. Упродовж XVI ст. їх чисельність в Короні зросла до 150 тис. осіб, що значною мірою було наслідком подальшого напливу євреїв із Заходу, звідки вони втікали від переслідувань завдяки королівській підтримці, євреї мали самоврядуванням, релігійну свободу. У XVI ст. вони створили свій центральний орган, т.зв. *ваад* – з'їзд своїх представників з усієї Корони, який мав законодавчо-виконавчу владу, займався за посередництвом єврейських громад – *кагалів* – збиранням податків на користь держави з єврейської людності.

Міста були осередками *ремісничого виробництва*. У значних містах воно продовжувало існувати у формі цехової організації. Упродовж XVI ст. кількість цехів помітно збільшилася. Відомо, що наприкінці цього століття в Торуні діяло близько 50 цехів, у Гданську було до трьох тисяч цехових майстрів, у Кракові – до 700, Вроцлаві – до 1700. У ремісничому виробництві відбувався, хоч і повільно, технічний поступ, зростало використання водяної енергії.

Міста були й основними осередками *торгівлі*. Різно зросло значення торгівлі з західноєвропейськими країнами через порти на балтійському узбережжі, головним чином через Гданськ, на який припадало до 80 % усього торгового обороту Польщі з цими країнами. Провідною статтею експорту через порти було зерно. Велику частину у ньому займала продукція лісового промислу – дерева, попіл, поташ тощо, потреба в яких на Заході зростала у зв'язку з розвитком суднобудування та текстильного виробництва. Через порти до Польщі завозилися колоніальні товари, риба, тканини, металеві вироби, предмети розкоші.

Набирала обертів і зовнішня торгівля суходелом. До Німеччини, особливо до Ляйпціга й Нюрнберга, вивозили шкіри, хутра, вовну, льон, коноплю, а звідти привозили тканини, металеві вироби. До Угорщини відправляли сіль, віск, галун, шкіри, тканини; звідти доставляли мідь, вино. Експорт у Чеську державу становили сіль, олово; імпорт з неї – сукно, металеві вироби. До Австрії вивозили віск, звідти ввозили металеві вироби.

Жваво торгувала Польща з Великим князівством Литовським, яке до Люблінської унії 1569 р. було окремою державою. Ця торгівля здійснювалася трьома шляхами, які визначилися ще у XV ст. З боку Литовського князівства дані шляхи прямували так: один через Варшаву до Познані, другий – через Торунь до Познані і Гданська, третій – через Люблін до Сандомира і Кракова або через Радом до Вроцлава. Цими шляхами через Велике князівство Литовське прямували й московські купці.

Торгувала Польща й зі Сходом, головним чином з Північним Причорномор'ям, зокрема з італійськими купцями Кримського півострова. Основний торговий шлях йшов через Львів. Торгівля зі Сходом помітно підупала із втратою значення середземноморської (левантійської) торгівлі, спричиненої великими географічними відкриттями. Водночас зазначений шлях через Львів був частиною транзитного торгового шляху, що зв'язував Центральну Європу з Північним Причорномор'ям. Зі сходу везли шовк, колоніальні товари, туди експортували тканини, предмети розкоші, металеві вироби. Помітне місце в транзитній торгівлі Центральної Європи зі Сходом займали молдавські воли, яких через Подільське і Руське воєводства та Малопольщу переганяли в Сілезію, а звідти – далі на захід. На зламі XVI-XVII ст. щороку таких волів було до 60 тис. голів.

Важливу роль у торгівлі відігравали *ярмарки*, особливо ті, що відбувалися в Гданську, Любліні, Познані, Кракові, Торуні і Гнезні. Відомо, що на рубежі XVI-XVII ст. до Гнезна на ярмарки, які тут проходили двічі на рік, з Великого князівства Литовського і транзитом через нього з Московської держави щороку привозили до 800 тис. одиниць хутра, до 50 тис. шкір і близько трьох тисяч готових хутрових виробів. Тоді ж білоруські купці в Гнезні закупували до 200 тис. метрів сукна та інших тканин.

Дослідники загалом сходяться на тому, що до кінця XVI ст. торговельний баланс Польського королівства був додатний. Він почав погіршуватися з початку XVII ст., а особливо в другій чверті того ж століття. Це зумовлювалося зазначеними вище труднощами, що їх переживало фільваркове господарство, та монетарною кризою.

У більших містах відбувалася спеціалізація купців. З них виокремилася група банкірів, які займалися головним чином кредитними операціями. Визначну позицію серед них займали краківські банкіри Бонери, які позичали королям, магнатам, шляхті, міщанам. Купці створювали спілки, що торгували певними видами товарів. Спілки

встановлювали зв'язки з найвідомішими торговими домами Європи, наприклад Фуггерами. Розвиткові торгівлі й кредитних операцій значною мірою сприяло заснування королем *Сигізмундом II Августом* (1548-1572; у 1544-1572 рр. він був і великим князем литовським) у 1558 р. системи державного поштового зв'язку.

Значну роль у розвитку торгівлі в Польському королівстві відігравали євреї. Певне місце у ній належало вірменам і шотландцям, що мешкали в Короні постійно. Вірмени від середньовіччя населяли кілька міст в Подільському воєводстві (в основному Кам'янець-Подільський), Руському воєводстві (передусім Львів) і Волинському воєводстві (Луцьк). Вірмен було порівняно небагато (у першій половині XVII ст. в межах Корони – до 15 тис. осіб), але торговельна (як і реміснича) їх активність була неабиякою. З дозволу властей вони користувалися самоврядуванням, релігійною свободою. Шотландців було дуже мало, проте вони відзначалися великою активністю в торгівлі. Вони з'явилися в Короні в XVI ст. і зберігали в ній свою культурно-правову відрубність.

Політична боротьба у 1500 – 1560-х роках

Понад шість перших десятиріч XVI ст. у Польському королівстві точилася політична боротьба, в якій діючими особами виступали королівська влада, можновладці (магнатерія) і шляхта. У ній йшлося про принципові питання державного й суспільно-політичного устрою, про те, якою має бути Польща і яким шляхом має прямувати. В основі боротьби лежало протистояння можновладців і шляхти – двох складових шляхетського стану – за вплив на короля, бо за тодішніх умов без залучення його на свій бік неможливо було досягти успіху в реалізації поставлених цілей. Незважаючи на обмежений характер королівської влади, спричинений наданням шляхетському станові в останній чверті XIV – середині XV ст. привілеїв, вона залишалася впливовою, а у вирішенні багатьох питань – вирішальною, користувалася всезагальною повагою. Намагання можновладців і шляхти заручитися підтримкою короля втягувало і його в боротьбу між ними, але в ній він зазвичай був силою активною, вагомою, переслідуючи свої інтереси. Королівська влада традиційно йшла на зближення з можновладцями або з окремими їх угрупованнями, виходячи з того, що з порівняно невеликою кількістю можних легше дійти згоди, ніж зі шляхетським загалом. І все ж на інтереси і домагання останнього їй доводилося зважати, йти йому на поступки, давати вимушені обіцянки: уже на переломі XV-XVI ст. шляхта виступала як вагомий і відчутний політичний чинник у країні, а з часом почала значною мірою визначати політичну атмосферу у ній.

Політичні амбіції шляхти зумовлювалися рядом обставин. Питома вага її серед населення була вищою, ніж у будь-якій іншій європейській країні. Жан де Монлюк, який представляв у Польщі Францію у зв'язку з обранням на польський королівський трон принца Анрі Валуа (Геріка Валезія) 1573 р., писав тоді ж, вражений численністю польської шляхти, що останньої більше, ніж шляхти Франції, Англії та Іспанії, разом узятої. На поведінці шляхти істотно позначилося правове забезпечення її політичних та економічних інтересів, зафіксоване у виданих їй королями привілеях та сеймових постановах. З часом активність шляхти все більше зумовлювалася її матеріальним забезпеченням внаслідок розвитку фільварково-панщинних відносин. Особливо вагомим було те, що збагатилася середня шляхта – та, що володіла одним-кількома селами; саме вона, а не дрібна і багата шляхта (питома вага першої в шляхетському загалі була значною, а другої – незначною) проявляла інтерес до державних і взагалі політичних проблем, до участі у їх вирішенні, саме вона головним чином й виступала антиподом можновладства, намагалася повернути на свій бік короля. У середовищі цієї частини

шляхти формувалися погляди, що склали шляхетську ідеологію, сенс якої зводився до того, що політичне життя країни неможливе без врахування інтересів шляхти, що все, що в країні діється, має так чи інакше залежати від неї, її непокоїти і турбувати. Збагатившись на експлуатації селянства, ця шляхта здобула можливість витратитися на виїзди далеко за межі своїх маєтків, зокрема, на сейми і сеймики, де й подавала щораз сильніше свій голос.

Політична боротьба спалахнула на самому початку XVI ст. у зв'язку із вступом на польський трон у 1501 р. *Александра*, сина Казимира IV. Скориставшись з труднощів, що їх у війні з Московією переживало Велике князівство Литовське, де Александр правив від 1492 р., коронні можновладці, котрі посприяли йому у зайнятті даного трону, домоглися від нього видачі у 1501 р. двох важливих документів. За одним з них, дещо пізніше підтвердженим у містечку *Мельник* (на Підляшші, нині в складі Польщі), Александр, вже як король, проголошував приєднання Литовського князівства до Корони, тобто ліквідацію його як держави і утворення унітарної держави під скіпетром спільно обраного правителя, скасування діничного права Ягеллонської династії на згадане князівство. Тут же містилося застереження, що унія двох держав набере чинності лише після її затвердження литовським сеймом. Не бажаючи втратити означеного права, Александр зробив усе, щоб це затвердження не відбулося. Другий документ, відомий як *Мельницький привілей*, був виданий 25 жовтня 1501 р. у названому Мельнику. За привілеєм, державні рішення в Короні повинні прийматися сенатом, а король мав їх затверджувати та діяти згідно з ними, інакше його піддані (сенатори) можуть відмовити йому в послуху і відповідати за це тільки перед судом сенату.

Перший з цих документів шляхта сприйняла спокійно – вона нічого не мала проти здаваної бажаної нею інкорпорації Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. До другого документу вона поставилася із занепокоєнням, хоча після своєї коронації в Кракові (відбулася в грудні 1501 р.) Александр відмовився його запрягнути і, таким чином, він не був втілений у життя. Мельницький привілей був за суттю явно антишляхетський: він відлучав посольську ізбу сейму як виборний шляхетський орган від участі в прийнятті державних рішень, ізолював шляхту від короля, віддавав управління державою можновладцям, законодавчим органом яких фактично був сенат.

Згадане занепокоєння шляхти поступово переростало в здивування, а далі – в обурення. Справа в тому, що у 1502-1503 рр., коли король постійно перебував у Литві, можновладці, що входили до сенату, правили в Короні від його імені за Мельницьким привілеєм. Їхнє правління привело країну до фінансової руїни, негативно позначилося на її обороноздатності. Повернувшись до Польщі наприкінці 1503 р., Александр, щоб виправити становище, змушений був шукати підтримки у шляхти. Заохочена ним посольська ізба на Пьотрковському сеймі в січні 1504 р. прийняла постанови, спрямовані проти можновладства. Одна з них, т.зв. *статут Александра*, заборонила королю самовільно дарувати, продавати або заставляти королівські маєтки. Постанова лише дозволила королю заставляти ці маєтки на сеймі і тільки тоді, коли цього потребують інтереси держави і коли на це є згода senatorів. Автори тексту статуту зі складу посольської ізби при складанні документа проявили непослідовність: вони, з одного боку, виступили проти можновладців, оскільки королівщини польськими правителями дарувались, продавались і заставлялись головним чином їм, і це посилювало їхню економічну могутність та політичний вплив; а з другого боку, узалежнили можливі застави королівщин від волі тих самих можновладців й усунули шляхту в особі посольської ізби від вирішення питання про те, кому заставляти ці маєтки.

Друга постанова сейму 1504 р. заборонила поєднувати в одній особі вищі державні посади (уряди) канцлера і підканцлера з посадами гнзненського архієпископа і католицьких єпископів та значніших воєвод і каштелянів (заборона йменувалася *incompatibilitas*). Ці уряди займали вихідці з середовища можновладців, і поєднання двох урядів в одній особі посилювало їхні політичні позиції. Зрозуміло, що шляхті це було недовгодно. Слід зазначити, що інколи траплялося випадки посідання високої державної посади вихідцем не з шляхти, а не можновладства, зокрема, на початку XVI ст. канцлером був шляхтич *Ян Ласький* (1456-1531). У тогочасній політичній боротьбі він очолював шляхетський табір.

На Радомському сеймі 1505 р. шляхта домоглася прийняття постанови, відомої як конституція *Nihil novi* (*Нічого нового*). У ній сказано: “Спільно зі всіма нашого королівства прелатами, панами рад, земськими послами (...) ми вирішили, що відтепер на потонні часи ніщо нове не може бути встановлене нами і нашими наступниками без спільного дозволу сенаторів і земських послів, щоби зі шкодою і пригніченням Речі Посполитої (*Reipublicae*) та зі шкодою і кривдою комусь було, а також спрямовувало б до змін загального права і публічної вольності”. *Радомська конституція 1505 р.*, видана, як і всі сеймові постанови взагалі, від імені короля, підкреслила, що останній має в своїй політиці керуватися тільки рішеннями, прийнятими спільно сенатом і посольською ізбою. Тим самим король був поставлений у пряму залежність від волі шляхти, оскільки посольська ізба була у сеймі головним законодавчим органом. Отже, конституція, по суті, проголосила тричленну структуру сейму: наявність у ньому трьох станів – короля, сенату і посольської ізби. Вона обмежувала компетенцію короля і сенату, посилювала позицію посольської ізби. Її оприлюднення означало важливий крок у формуванні польського парламентаризму, державно-політичного устрою, наскрізь пронизаного ідеологією шляхетської демократії.

За ініціативою посольської ізби, Радомський сейм 1505 р. доручив Я. Лаському скласти збірку дотогочасних законів країни. Малося на увазі подати у ній усі надані королями шляхті привілеї, які доводили й підкреслювали правову обґрунтованість її вимог. Збірка, відома як *статут Я. Ласького*, була складена напрочуд швидко і уже в 1506 р. вийшла друком. Вона була розіслана у всі воєводства для використання як джерело права. Статут Я. Ласького став правовою підставою для вироблення подальшої програми шляхетського руху.

Зі вступом на польський трон Александрового брата *Сигізмунда I* шляхта сподівалася на його прихильність до неї. Проте дуже амбітний Сигізмунд I керувався у своїй діяльності прагненням піднести значення королівської влади, намагався правити на свій розсуд, спираючися при цьому на вузьке коло радників з можновладців й уникаючи контактів із шляхтою. Одним з кроків у цьому напрямі було усунення королем зі свого оточення шляхетського ідеолога Я. Ласького шляхом призначення його гнзненським архієпископом і, згідно із законом про *incompatibilitas*, звільнення з посади канцлера.

Постійне ігнорування королем політичних інтересів шляхти, невиконання ним статуту Александра 1504 р. і конституції “*Nihil novi*” призвели врешті до виникнення широкого шляхетського руху, який виступав під гаслом “екзекуції прав”, через що його звали **екзекуційним рухом**, а його учасників – екзекуціоністами. Дане гасло буквально означало виконання, дотримання державних законів, зрозуміло, й шляхетських привілеїв (польське *egzekucja* – від латин. *executio*, що значить виконання, здійснення). Але ідеологічне гасло було значно змістовнішим, оскільки становило програму державно-політичних реформ. Програма складалася поступово й оформилася в сукупності постулатів, з якими впродовж багатьох років виступав шляхетський табір в особі своїх ідеологів. Постулати включали в себе подальше упорядкування й осучаснення права й

державного устрою, повернення (екзекуцію, редукацію) державі незаконно розданих після 1504 р. королівщин, зміни у податковій справі, судочинстві, військовій системі тощо. Вони закликали короля всіляко сприяти проведенню реформ, орієнтуватися на підтримку з боку шляхти, завдавали удару по політичних й економічних інтересах можновладства.

Шляхта мала вагомий засіб тиску на короля та його оточення: тільки за згодою посольської ізби могли збиратися надзвичайні податки, які були найважливішим джерелом надходжень у державну казну. Керуючися державними, а не тільки своїми власними інтересами, шляхта в особі посольської ізби зазначену згоду давала, але інколи використовувала скрутне політичне й фінансове становище королівської влади, взамін за поступки з боку останньої. У таке становище чи не вперше після свого вступу на польський престол потрапив Сигізмунд I у 1520 р. під час війни Польщі з Тевтонським орденом. На тогорічному Бидгощському сеймі шляхта зажадала від короля скликання “сейму справедливості” (*conventus iustitiae*), щоб на ньому опрацювати спосіб проведення в життя програми екзекуційного руху. Перебуваючи у безвиході, король пообіцяв такий сейм скликати. На тому ж сеймі він був змушений дати дозвіл на створення комісії для здійснення кодифікації права. Королівська обіцянка щодо сейму справедливості згодом кілька разів поновлювалась, але не виконувалась, бо король не був зацікавлений у цьому. Не сприяв він і кодифікації права.

У результаті у 1530-х роках дійшло до напруження у відносинах між шляхетським табором та королем, якого підтримували можновладці. Поштовхом до цього послужили вибір (елекція) польським королем в грудні 1529 р. *Сигізмунда Августа*, дев'ятирічного сина Сигізмунда I, (за два місяці до цього Сигізмунд Август був проголошений своїм батьком великим князем литовським) і проведена в лютому 1530 р. його коронація. Обидва акти відбулися на сеймах за згодою посольської ізби всупереч традиції, за якою вибір і коронація нового короля могли бути здійснені тільки після смерті його попередника на престолі. У тому, що сталося не за традицією, особливу роль відіграла дружина (від 1518 р.) Сигізмунда I і мати Сигізмунда Августа *Бона Сфорца*, за походженням італійська принцеса (дочка міланського князя). Значно молодша від свого чоловіка, вона мала на нього великий вплив і зуміла вмовити його якомога швидше забезпечити польський трон за єдиним їхнім сином. Королівський табір, вдавнися до передчасних елекції й коронації Сигізмунда Августа, послався як на прецедент на те, що за правління Владислава II Ягайла був визначений його наступник на престолі (йшлося про Владислава III Ягеллончика). Але це посилення було дуже хитке, бо елекція Владислава III була проведена після смерті його батька.

Після елекції Сигізмунда Августа в шляхетському таборі почало проявлятися незадоволення цим актом, який порушив традицію. Обурення на час роботи коронаційного сейму зросло настільки, що на ньому посольська ізба хоча й дала згоду на коронацію, усе ж рішуче постановила, що в майбутньому вибір нового короля відбуватиметься лише після смерті його попередника на престолі. Так була проголошена засада *вільного вибору (вільної елекції) короля* в Польщі. Відтоді вона невід'ємно ввійшла до програми екзекуційного руху, стала одним із найбільш популярних шляхетських гасел і догматів шляхетської ідеології. Відтоді ж за Сигізмундом I закріпився означник “Старий”, оскільки він був старшим за віком королем; а Сигізмунда Августа, поки жив його батько, йменували “молодим королем”.

На сеймі 1536-1537 рр. шляхта представила Сигізмундові I чимало прикладів ігнорування та порушення ним законів і прав. Особливо було акцентовано на зазначених елекції і коронації Сигізмунда Августа, на недотриманні закону про *incompatibilis*. Було також висловлене крайнє незадоволення тим, що король закриває очі на нагромад-

ження Боною різними способами землеволодінь, у тому числі шляхетських (королева намагалася створити свій приватний маєток, щоб почуватися матеріально незалежною і з часом перетворити його у підпору для Сигізмунда Августа). Король ці та інші докори відхилив й на тому ж сеймі демонстративно орієнтувався лише на думку сенаторів. У відповідь на це у 1537 р. шляхта піді Львовом, куди вона в складі посполитого рушення зібралася для участі в очоленому королем поході на Молдавське князівство, збунтувалася і проголосила *конфедерацію* – союз, спрямований проти короля. Сигізмундові І шляхта заявила, що не рушить у похід, доки він не дасть згоди на задоволення її вимог: припинити скуповування Боною землеволодінь, впорядкувати коронну казну (скарб), кодифікувати право, звільнити шляхту від тягарів на користь церкви, призначити постійних королівських радників з числа сенаторів і сеймових послів, не запроваджувати в державний устрій нічого нового без згоди посольської ізби тощо. Маючи намір здійснити молдавський похід, король був змушений пообіцяти розглянути ці вимоги. Після цього шляхетське ополчення попрямувало на Молдавію. Це перебування посполитого рушення під Львовом можновладці, котрі підтримували короля, глузливо назвали “кокошою війною”, оскільки, щоб прогостуватися, шляхта та її численна челядь “проїдала” живність (курей) в околицях міста.

Після повернення з молдавського походу Сигізмунд І не виконував обіцянки, даної піді Львовом. Тому сейми 1538 і 1539 рр. пройшли під знаком адресування йому тих самих вимог, а також нових: приєднати Велике князівство Литовське до Польського королівства, привести у відповідність правовий статус Королівської Пруссії, Мазовії й деяких інших територій Корони з правовим статусом останньої. Король дотримувався випробуваної тактики, відповідаючи обіцянками вивчити шляхетські вимоги і по можливості задовольнити їх, але далі цього не йшло.

Екзекуційний рух тривав, а Сигізмунд І не зважав на нього. Це негативно позначилося на вирішенні внутрішньополітичних проблем, особливо на фінансовому стані держави. Так тривало до його смерті й перші 14 років правління Сигізмунда Августа. Як і його батько, він намагався діяти авторитарно, спираючися на магнатів. Спроби Бони впливати на нього, втручатися в його особисті й державні справи закінчилися тим, що у 1556 р. вона була змушена повернутися на батьківщину в італійське князівство з центром у місті Барі, де наступного року була отруєна.

Конфлікт між королем і шляхтою досягнув апогею на сеймі 1558-1559 рр. Зваживши на непоступливість Сигізмунда Августа щодо адресованих йому вимог, сейм відмовився схвалити збір податків, надходження від яких потрібні були королю для ведення війни за Інфлянти (Ліфляндію). Вкрай цим збентежений, Сигізмунд Август виїхав до Литви, де пробув майже безвиїздно до осені 1562 р. Перед тим як покинути сейм, він і сенат домоглися того, що було відкинуто проект проведення вільної елекції короля, який докладно окреслював спосіб оголошення стану безкоролів'я й засади обрання послів на елекційний сейм. Так сталося, що до смерті Сигізмунда Августа не було законодавчо розроблено проведення вільної елекції.

Перебуваючи в Литві, король фактично усунувся від правління в Польщі. Він не скликав сеймів, не діяли пов'язані з ними функціонально сеймики, розладналася робота центральних органів управління. Екзекуційно налаштована шляхта висловлювала різке незадоволення таким станом справ, вимагала повернення Сигізмунда Августа в Корону, сподіваючися, що після цього вдасться провести реформи, передбачені програмою екзекуційного руху. Керівництво руху погрожувало королю, що в разі його неповернення самовільно скличе сейм і доб'ється на ньому схвалення реформ. Екзекуціоністи запевняли короля, що його опора на магнатів може мати негативні наслідки як для нього, так і для держави.

Не спромігшись силами Великого князівства Литовського успішно вести війну за Інфлянти, Сигізмунд Август дійшов висновку, що без польських фінансів і коронної військової допомоги не може бути й мови про перемогу у ній. Він був змушений піти на компроміс у відносинах з шляхтою і призначив скликання у Пьотркові сейму. На подив сенаторів і послів Сигізмунд Август з'явився на сеймі, який відкрився 30 листопада 1560 р., не у модному італійському вбранні, звичайному для нього, а шляхетському. До того ж він звернувся до сейму польською мовою, а не латиною, як перед тим. То були символічні ознаки зміни політичної позиції короля, його прагнення домовитися з екзекуційним табором. Виявом символів не обійшлося: Сигізмунд Август оголосив, що є прихильником екзекуційної програми та енергійно взявся за її реалізацію. За підтримки короля **Пьотрковський сейм 1562-1563 рр.** прийняв кілька важливих постанов. Чи не основна з них проголосила обов'язковість повернення (екзекуції, редукації) державі королівських (коронних) маєтків, незаконно розданих королями всупереч статутіві Александра 1504 р.

Той самий сейм впорядкував доходи з королівщини, якими законно на тих чи інших умовах, звичайно пожиттєво, володіли магнати і шляхта. Впорядкування полягало в тому, що відтоді п'ята частина цих доходів мала залишатися безпосередньому володільцю королівщини, а решта – надходити в державну казну, з чого четверта частина (*квартта*) повинна була поступати до скарбу в місті Раві, що в Мазовії, для утримання спеціально створеного постійного війська, названого згодом *кварціаням*; Три п'ятих доходів з королівщин призначалися на інші потреби держави. Для визначення величини і зазначеної структури доходів з королівщин сейм постановив раз на п'ять років проводити обстеження (*люстрацію*) економічного стану цих маєтків.

Постанови Пьотрковського сейму 1562-1563 рр. про доходи з королівщин та люстрації останні завершили процес перетворення коронних маєтків з королівських у державні, хоч ці маєтки й надалі йменувалися королівщинами. За королем було збережене право віддавати їх лише в пожиттєве володіння. Реалізація цього права і грошові надходження з них були підконтрольні сеймові. У 1590 р. з державних маєтків були виділені т.зв. *столові маєтки – економії*, доходи з яких йшли на потреби королівського двору. З економій на українських землях знаходилась тільки Самбірська.

Той же сейм прийняв також кілька інших постанов. З них найголовніша – про необхідність скликання спільного для Польського королівства і Великого князівства Литовського сейму для остаточного вирішення питання про укладення унії двох держав.

Проведення екзекуції незаконно розданих після 1504 р. коронних маєтків не могло бути короточасним, розрахованим на один-кілька років. Повернення їх Короні вимагало величезної праці, пов'язаної з виявленням і вивченням численних документів. Великою мірою ця праця виявилася результативною, бо дозволила навести порядок в облікові маєтків, що входили до складу державного домену, відібрати у багатьох магнатів королівщини. Екзекуцію маєтків не вдалося довести до кінця, хоча про необхідність її здійснення йшлося на кількох наступних після пьотрковського 1562-1563 рр. сеймах. А на сеймі 1567 р. під тиском сенату було вирішено частину королівщин вилучити з екзекуцій або ж відкласти виконання останньої стосовно багатьох маєтків на тривалий час. Відтермінування, як правило, не призводило до повернення державі маєтків. Отже, однієї з найвагоміших засад економічної переваги магнатерії над шляхтою не було ліквідовано. Це потягло за собою наслідки, негативні для політичних позицій шляхти. Разом з тим, далека від завершення екзекуція маєтків стала одним із виразних проявів того, що з середини 1560-х років екзекуційний рух пішов на спад. Хоч у ході руху шляхта домоглася значного успіху, однак прийняті під її тиском сеймові рішення мали непослідовний характер: не вдалося домогтися створення

сильної виконавчої влади, дієздатної армії, кодифікації права, обмеження політичної ролі магнатерії, запобігти династичній кризі після смерті Сигізмунда Августа, оздоровити державні фінанси на довшу перспективу.

Люблінська унія

Екзекуційному таборові вдалося реалізувати, хоч і не повною мірою, ще один важливий пункт своєї програми, що вимагав, по-перше, привести адміністративно-правовий статус земель Корони у відповідність з її взірцем, по-друге, об'єднати Польське королівство і Велике князівство Литовське.

Втілення в життя першої частини даного проекту відбулося без особливих труднощів. У 1563-1564 рр. сілезькі князівства – Освенцімське і Заторське – були інкорпоровані до складу королівства і стали повітами Краківського воєводства, зберігши при цьому свої сеймики. На ці території були поширені польські право і судочинство. Автономність Северського князівства (теж сілезького) як власності краківських єпископів була збережена. На Люблінському сеймі 1569 р. було вирішене питання про статус Мазовецького воєводства і Королівської Пруссії. Остаточно інкорпорована до складу королівства 1529 р. та частина Мазовії, яка стала у ньому Мазовецьким воєводством, мала до 1569 р. певну адміністративно-правову специфіку. Згаданий сейм її скасував: віце-регент – королівський намісник – став воєводою; воєводство отримало місця в сенаті і посольській ізбі польського сейму; ліквідовано окрему казну і військо; збережено тільки місцеве судочинство, але у 1576 р. і з ним було покінчено. Надану Королівській Пруссії ще у 1467 р. широку автономію було обмежено: прусський сейм, створений у 1526 р. як законодавчий орган, перетворено в генеральний сеймик, орган провінційного самоврядування на кшталт сеймиків королівства; провінція отримала представництво в польському сеймі. Проте були залишені такі особливості Королівської Пруссії, як власний скарб і судове право. Територія, що була власністю вармійських єпископів, зберегла свою адміністративно-правову відрубність.

Головним питанням Люблінського сейму 1569 р. було укладення унії Польського королівства і Великого князівства Литовського. У 1447-1492, 1501-1569 рр. унія цих держав мала персонально-династичний характер. У ці роки їх водночас очолював представник Ягеллонської династії як король і великий князь. Правда слід мати на увазі, що у 1544-1548 рр. Сигізмунд Август, тоді “молодий” король при правлячому королі Сигізмундові I Старому був великим князем, а його батько титулувався “верховним князем Литовським”. (У 1492-1501 рр. у Короні й в Князівстві правили сини Казимира IV Ягеллончика – відповідно Ян Ольбрахт і Александр.)

Люблінська унія стала результатом прискореного в середині XVI ст. зближення двох держав, свого роду підтягування в соціально-економічному і політичному відношеннях Великого князівства Литовського до рівня Польського королівства. На цей час припадає формування в Князівстві фільварково-панщинної системи господарства, яскравим проявом чого була проведена у ньому аграрна реформа, відома під назвою волочна поміра. То був обмір і переділ земель у великокнязівських (згодом й у приватних мастках), здійснені за *Уставою на волоки*, що її видав 1557 р. Сигізмунд Август.

Економічне збагачення шляхти Князівства в ході еволюції фільварково-панщинного господарства стало матеріальною основою для її включення в політичне життя. Воно супроводжувалося прагненням шляхти володіти тими ж привілеями й правами, що і коронна шляхта, звільнитися від гегемонії свого можновладства в особі князів і панів, які всіляко противилися зростанню політичних амбіцій шляхти.

Взаємозв'язок Корони і Князівства в рамках персонально-династичної унії, усвідомлення Сигізмундом Августом як великим князем і якоюсь частиною литовських магнатів необхідності врахування політичних реалій спричинили принципові зміни в структурах влади й системі управління, здійснені в Князівстві внаслідок проведення у 1565-1566 рр. політико-адміністративних реформ і закріплені у судебнику Князівства – Другому Литовському статуті, виданому 1566 р. Реформи узгоджувалися з стратегічною метою правлячих кіл Польщі – інкорпорувати Князівство в Королівство. Вони означали перенесення в Князівство польського (коронного) адміністративно-територіального й політичного устрою: ті землі у Князівстві, які ще не мали статусу воєводств, його отримали (на українських землях у 1566 р. були створені Волинське і Брацлавське воєводства; Київське воєводство існувало з 1471 р.); у всіх воєводствах був запроваджений поділ на повіті як на округи, що на них поширювалися компетенції шляхетських за соціальною суттю гродських і земських судів, створених того ж 1566 р.; почали діяти шляхетські сеймики у воєводствах; шляхта здобула можливість бути представленою в литовському сеймі, котрий до того за складом був можновладчим. Шляхта Князівства отримала права, які політично наближали її до польської, проте вона хотіла повністю зрівнятися в правах з останньою. У межах Литовської держави, де позиції можновладців залишалися міцними, досягти цього було нелегко. Його, на переконання литовської шляхти, можна було швидше й легше здобути після об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського шляхом повного перенесення з першого в друге політичної системи. Ось чому шляхта Князівства виступала за державну унію.

Поширенню “полонофільських” настроїв у Князівстві сприяв не лише привабливий суспільно-політичний устрій Польщі; вони підсилювалися загальним піднесенням, що його переживала Польська держава в період правління Сигізмунда Августа, котрий називають *золотим віком*, добою найвишого її розквіту. Польське королівство середини XVI ст. було чи не єдиним острівцем громадянського миру і внутрішньої злагоди на тлі кривавих конфліктів, що вирували у тогочасній Європі, наприклад, релігійні війни у Франції, розгул інквізиції за Філіппа II в Іспанії, жорстокі переслідування протестантів королевою Марією Тюдор в Англії, реформаційні війни в Німеччині, опричний терор у Московській державі.

Люблінська унія була результатом компромісу між максималістською позицією польської магнатерії і шляхти, які виступали за повну, беззастережну інкорпорацію Князівства в Корону, і сильною опозицією литовської магнатерії, яка, керуючися своїми політичними інтересами, боронила, нехай і обмежену, державність Литовського князівства.

Магнатерія Князівства змушена була піти на цей компроміс з огляду на посилений тиск на неї з боку “пропольськи” налаштованої шляхти, а також і на те, як нещасливо для Литви наприкінці 1560-х років склалися її відносини з Московською державою у Лівонській війні. До цього слід додати, що Москва, наполегливо проводячи політику “збирання руських земель”, започатковану її великим князем Іваном III, була не проти того, щоб включити до своїх володінь і ту частину давньокиївської спадщини, що належала Литовському князівству. Порятунком останнього від катастрофи у протистоянні Москві за тогочасних обставин вбачався лише у залученні надійного союзника. Таким союзником як з геополітичних, так і з історичних міркувань могла бути тільки Польська держава. Усвідомлення цього литовськими магнатами супроводжувалося розумінням й того, що Польща зацікавлена у наданні Князівству допомоги, аби тим самим запобігти його крахові й утвердженню Москви на берегах Балтики. Це розуміння і згадана позиція польської шляхти та магнатерії стосовно перспективи цих відносин причинилися до того, що на порядок денний було поставлено питання про переведення їх з рівня

персонально-династичної унії на рівень унії державної. Слід мати на увазі, що мотиви, якими при цьому керувалися власне литовські, а також білоруські й українські магнати, мали ще територіальний (регіональний) аспект. Так, українські князі й пани сподівалися на польську допомогу в захисті українських земель від нападів Кримського ханства, які з кінця XV ст. були практично щорічними.

Польща, зі свого боку, наполягаючи на інкорпорації Литовського князівства, сподівалась заволодіти його землями, передусім українськими, про які у свідомості польського суспільства вкорінився з тогочасної літератури образ безкрайньої родючої рівнини, що “плине молоком і медом, де риба з’являється з божої роси, пшениця родить сама по собі без засіву, а трава на пасовиськах росте так буйно, що по ній не можна проїхати возом”. В уяві польських феодалів землеробство у цих землях мало стати невичерпним джерелом їхнього збагачення.

Уперше питання про державну унію Польщі й Литви спеціально обговорювалося на Варшавському спільному польсько-литовському сеймі 1563-1564 рр., скликаному відповідно до постанови Пьотрковського сейму 1562-1563 рр. Поляки рішуче вимагали інкорпорації Князівства, повної ліквідації його державності, висували навіть пропозицію скасувати назву “Литва” і замінити її назвою “Нова Польща”, за аналогією з назвами “Мала Польща” і “Велика Польща”. Можновладці, що представляли Князівство, відстоювали на сеймі засаду унії як союзу двох рівнозначних держав. Зустрівшись з кардинальною протилежною позицією поляків, вони покинули Варшаву і виїхали до Литви на знак протесту проти того, що Сигізмунд Август на тому ж сеймі зрікся своїх дідичних прав на Велике князівство Литовське на користь Корони, тим самим продемонструвавши свою прихильність до унії двох держав, прихильність, вигіднішу для поляків, ніж для литовців.

Позиція з унійного питання, зайнята польською і литовською сторонами на сеймі 1563-1564 рр., повторилася на Люблінському 1566 р. і Пьотрковському 1567 р. сеймах. Сигізмунд Август терпеливо вислуховував аргументи обох сторін, даючи зрозуміти, що зміст унії, її характер мають стати результатом взаємної домовленості.

Люблінський сейм 1569 р. був скликаний як польсько-литовський для обговорення умов унії та її укладення. У січні-лютому, коли, за наполяганням литовських можновладців, польська і литовська сторони працювали роздільно, переговори в справі унії не принесли жодних результатів: виявилось, що позиції поляків і литовців після сейму 1567 р. не зазнали істотних змін. Сигізмунд Август робив безуспішні спроби привести сторони до компромісу. У ніч на 1 березня можновладці, що задавали тон у литовській делегації, непримітно покинули Люблін, залишивши тут небагатоох з-посеред себе для можливих подальших контактів з поляками. Через кілька днів після цього на вимогу польських сенаторів і послів король видав акти (привілеї) про приєднання до Корони Підляського і Волинського воєводств. У червні він же підписав аналогічні документи стосовно Київського і Брацлавського воєводств. Шляхті цих чотирьох воєводств надавалися такі ж права, якими користувалася коронна (польська і українська) шляхта. Обговорювалося збереження кордонів цих територій, самоврядних земських інституцій та адміністративно-судових органів. Основним законодавчим кодексом залишався Другий Литовський статут. Гарантувалося збереження руської мови в публічному вжитку (в судовій документації, документах коронних канцелярій, що стосувалися потреб зазначених воєводств). Усі місцеві (земські) уряди могли, згідно із згаданими актами-привілеями, надаватися лише шляхті-мешканцям цих воєводств без огляду на їх віросповідання.

Тим часом, литовські можновладці після повернення з Любліна до Вільна були піддані гострій критиці з боку шляхти Князівства, яка наполягала на обов’язковому

укладенні унії. Відправлений до Любліна новій литовській делегації було доручено будь що виконати цю місію. Внаслідок переговорів поляки і литовці дійшли нарешті до згоди. 28 червня 1569 р. король видав акт про об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Акт врахував згадану інкорпорацію чотирьох руських воєводств до складу Корони. 1 липня він був затверджений роздільно польськими та литовськими депутатами на сеймі.

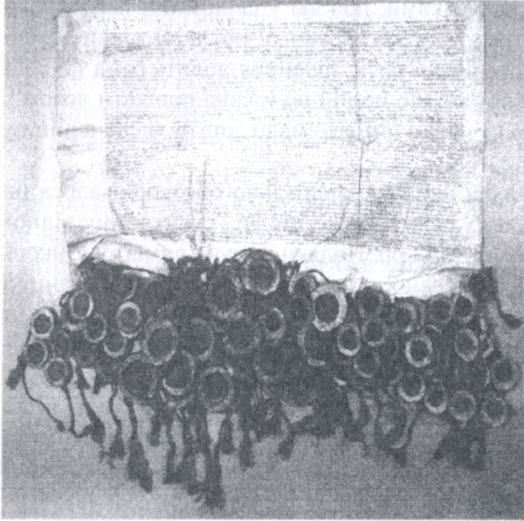

Рис.12. Акт Люблінської унії 1569 р. з Архіву давніх актів у Варшаві.

Ці документи декларували утворення двоєдиної держави в складі Польського королівства (Корони) і Великого князівства Литовського зі спільно обраним монархом-королем, який був і великим князем литовським, спільним сеймом (сенатом і посольською ізбою), спільною закордонною політикою. Окремими залишалися військо, скарб, судочинство, державні посади-уряди. Зберігалось карбування монети в польському і литовському монетних дворах й відмінності в зовнішньому її оформленні, проте впроваджувалася єдина монетна стопа. Шляхті Князівства були надані права коронної. Магнатам і шляхті Корони дозволялося набувати землеволодіння у Князівстві, магнатам і шляхті Князівства – в Короні. За князями Князівства й інкорпорованих до Корони

чотирьох руських воєводств було збережено їхні родові (князівські) титули, тобто визнано особливе їх становище стосовно шляхти, що принципово суперечило політичним традиціям Польської держави, де однією з найголовніших засад суспільних відносин був принцип станової рівності шляхти.

Перетворення династичного союзу, закладеного Кревською унією у 1385 р., у двоєдину Польсько-Литовську федеративну державу, здійснене в Любліні у 1569 р., мало без перебільшення історичне значення. Новостворена держава, звана до кінця її існування *Річчю Посполитою* (*Rzeczpospolita* – буквальный переклад з латин. *respublica* – публічна справа, суспільне благо), була однією з найбільших європейських держав в останній третині XVI-XVIII ст.; на час її появи на історичній арені вона мала територію 815 тис. кв.км, населення 7,5 млн. осіб. Територіально і за населенням у ній переважало Польське королівство завдяки приєднанню до нього чотирьох руських воєводств. Це забезпечувало в Речі Посполитій політичну й економічну перевагу Корони, а в державно-політичному відношенні – перевагу польської шляхти. Документи Люблінської унії стали підставою для утвердження польського характеру суспільно-політичних відносин в Литві, Білорусі та інкорпорованих руських воєводствах.

Люблінська унія призвела до утворення багатонаціональної держави, тісно пов'язала долю польського народу, який чисельно становив у ній відносну більшість, з долею українського, білоруського й литовського народів. Ця держава була мозаїкою різних культур і релігій. Водночас, як показали наступні десятиріччя, унія не створила умов для рівноправного співіснування народів, культур і релігій. Унаслідок укладення унії українські землі стали тереном економічної експансії польських феодалів. Укладення унії загальмувало, а згодом відкинуло загрозу Москви для Литовського князівства.

Разом з тим, у результаті інкорпорації українських земель Польське королівство увійшло в безпосереднє сусідство з володіннями Москви і Туреччини; це сусідство у перспективі стало загрозливим для Корони, втягувало її в конфлікти з даними державами. Після Люблінської унії зросло політичне значення Варшави: унія стала вагомим поштовхом до перетворення цього міста в столицю Польського королівства і Речі Посполитої. Відтоді у Варшаві відбувалися сейми, сюди на зламі XVI-XVII ст. була перенесена резиденція короля та його двору.

Державний лад Речі Посполитої

Унія заклала основи державного ладу Речі Посполитої. Загалом він був копією державного ладу Польської держави, виробленого в XIV-XVI ст. Його подальше оформлення було пов'язане з т.зв. великим безкоролів'ям 1572-1573 рр. і періодами правління королів *Стефана Баторія* (1576-1586) та *Сигізмунда III Вази* (1587-1632).

Зазначене безкоролів'я було зумовлене безпотошною смертю 7 липня 1572 р. Сигізмунда Августа, “останнього, хто носив ковпак Ягайла”: на Сигізмундові Августі вичерпалося перебування Ягеллонської династії на королівському престолі. На порядок денний стала *вільна елекція* нового короля, декларована королівською владою й езекуційним рухом задовго до смерті останнього Ягайла. Порядок проведення елекції, як і порядок управління країною до моменту вибору короля, не були розроблені за Сигізмунда I Старого і Сигізмунда Августа. Спосіб їх вирішення в ході безкоролів'я став прецедентом, застосовувався у подібних випадках у майбутньому.

У жовтні 1572 р. з'їзд членів сенату призначив гнезненського архієпископа (примаса), як найвищого з-поміж себе за рангом достойника, *інтеррексом* (“міжкоролем”) – правителем на період безкоролів'я. З'їзд також вирішив скликати у Варшаві сейм для розгляду актуальних питань і затвердив існування “каптурових судів” (“каптурів”), обраних у воєводствах шляхтою на час безкоролів'я для забезпечення громадського спокою. Сейм, названий *конвокаційним* (від латин. *convocatio* – скликання) у січні 1573 р. затвердив примаса інтеррексом, вказавши при цьому, що він виконуватиме функції й в наступні безкоролів'я. Було визначено час і місце проведення елекційного сейму і схвалено документ, відомий як **акт Варшавської конфедерації** (на завершення своєї роботи конвокаційний сейм проголосив себе конфедерацією – з'їздом). Документ декларував необхідність забезпечити порядок й оборону Речі Посполитої у зв'язку з обранням короля. Той же сейм постановив провести вибори за засадою *viritim* (з латин. буквально – особисто, роздільно), тобто шляхом подачі голосів за того чи іншого кандидата на престол кожним шляхтичем, який забажає взяти безпосередню участь в елекції.

Елекційний сейм відбувся у квітні-травні 1573 р. біля села Камень, розташованого неподалік правобережної дільниці Варшави – Праги, у великому дерев'яному наметі (“шопі”), де засідав сенат, і в т.зв. рицарському колі, де працювала посольська ізба. Сейм розглянув різноманітні поточні питання, а завершився елекцією. На прямокутному полі, з усіх боків оточеному валом і ровом, стояла шопа і розташувалися намети рицарського кола, в яких перебувало до 40-50 тис. шляхти, розміщеної по воєводствах (приблизно стільки ж було її челяді). Головними кандидатами на престол були висунуті *Анрі (Генріх) Валуа (Henri Valois)* – молодший брат французького короля Карла IX, і австрійський ерцгерцог *Ернст Габсбург* – син імператора Максиміліана II (1564-1576). За результатами відкритого поіменного голосування, які надійшли до шопи від шляхти й були опрацьовані сенатом, інтеррекс 11 травня номінував (назвав) новообраним королем

Анрі Валуа (у Речі Посполитій його на польський лад іменували *Генриком Вalezієм*), а 16 травня маршалок великий коронний офіційно оголосив це обрання.

Обрання Генрика було зумовлене як традиційним негативним ставленням шляхти до політики правлячих кіл Священної Римської імперії, так і її прагненням уникнути воєнного протистояння Речі Посполитої та Османської імперії: Франція була союзницею останньої, тоді як Габсбурги намагалися пожитися за рахунок турецьких володінь у Європі й тому, опинившись на польському престолі, могли втягнути Річ Посполиту у це протистояння. Була ще одна причина неприязного ставлення до Габсбургів в Речі Посполитій, а саме – побоювання, що у випадку опанування ними престолу вони прагнуть встановити режим, подібний до того, що діяв у Чеських землях та Угорщині після того, як у 1526 р. вони почали правити там як королі.

Коронація Генрика відбулася 21 лютого 1574 р. в Кракові, куди він прибув з Парижа трьома днями раніше. На престол Речі Посполитої він зійшов на умовах, викладених у двох документах, схвалених на елекційному сеймі перед обранням. Текст документів був складений під час переговорів сеймових senatorів з французьким посольством, яке прибуло до Варшави, щоб представляти інтереси Генрика. Важливіший з цих документів, відомий як *Генрикові артикули* (статті), мав характер привілею, виданого королем на зріць Мельницького привілею 1501 р., містив зобов'язання Генрика, які повинні були брати на себе й наступні новообрані королі при вступі на престол Речі Посполитої. В артикулах зазначено: в Речі Посполитій повинна діяти засада вільної елекції; король зобов'язаний раз на два роки скликати *вальний сейм*, тривалість роботи якого не має перевищувати шести тижнів; король не може без згоди сейму скликати посполите рушення, накладати нові податки і мита; він же без погодження з сенатом не має права проводити зовнішню політику, вирішувати питання війни і миру; при королі повинна існувати як дорадчо-контролюючий орган рада з 16 senatorів-резидентів, призначених сеймом на кожних два роки, з тим, що по чотири з них ротаційно (почергово) мають перебувати при королі півроку, а про свою діяльність резиденти зобов'язані звітуватись на сеймі; має виконуватись акт Варшавської конфедерації, ухвалений на конвокаційному сеймі 1573 р., особливо в тій його частині, яка проголосила релігійну віротерпимість (толеранцію); на короля покладається обов'язок утримувати кварцяне військо з доходів від королівських маєтків, оплачувати участь шляхти в діях посполитого рушення за межами країни; у разі недотримання королем даних артикулів шляхта і магнати мають право відмовляти йому у своїй покорі (ця засада непокори королю звалася *ius de non praestanda oboedientia*; згодом її, за угорським прикладом, було названо *правом рокошу*).

Генрикові артикули значною мірою систематизували вузлові моменти державно-політичного устрою Польщі і всієї Речі Посполитої. Вони стали свого роду основним законом, склали рубіж в політичній історії Речі Посполитої. Викладена у них модель устрою проіснувала до поділів даної держави у XVIII ст.

Другим документом, в якому викладено умови вступу Генрика на польський престол, були *Pacta conventa* – договірні статті, що визначали особисті зобов'язання Генрика як новообраного короля. Вони включали в себе 11 пунктів, зокрема, такі: щороку виділяти на потреби Речі Посполитої 450 тис. золотих флоринів; надати їй військову допомогу у вигляді утримуваних власним, Генрика, коштом флоту в Балтійському морі та чотиритисячної гасконської піхоти; визнати за польськими купцями право вільної торгівлі з Францією; сплатити борги Сигізмунда Августа і Речі Посполитої; залучати вчених з-за кордону для викладання в Краківському університеті, на власний кошт забезпечити навчання 100 поляків в Сорбонському університеті. За тим же документом двадцятидворічний Генрик мав узяти шлюб з п'ятдесятирічною Анною Ягеллонкою, дочкою

Сигізмунда I Старого, але цей пункт був сформульований так, що Генрик міг ним не перейматися.

Обидва документи в присутності посольства Речі Посполитої, що прибуло до Парижа з повідомленням про обрання Генрика королем, були ним і Карлом IX присягнені в соборі Паризької Богоматері у вересні 1573 р. А присягли вони тільки після того, як один з членів польської делегації, гнєзненський каштелян Ян Зборовський, заявив, звертаючись до Генрика: “Якщо не присягнеш, то не будеш правити”. За іншою версією, Я. Зборовський сказав: “Якщо цього зараз не зробиш, то королем у Польщі не будеш”. Відтоді кожен новообраний король Речі Посполитої був зобов’язаний перед вступом на престол присягати виконувати Генрикові артикули і видавати свої *pacta conventa*.

У Польщі Генрик зволікав з підтвердженням даної ним присяги стосовно артикулів, так їх і не підтвердив. Ця його позиція була виявом небажання миритися з обмеженням королівської влади. Коли ж до нього дійшла з Парижа звістка про смерть Карла IX, то він потаємно в ніч з 18 на 19 червня 1574 р. виїхав з Кракова і через Відень та Венецію дістався французької столиці. Спроба поляків наздогнати його і повернути до Кракова не вдалася. У листі до шведського короля Юхана III (одруженого з Катажиною Ягеллонкою, дочкою Сигізмунда I Старого; правив у 1568-1592 рр.) Генрик, повідомляючи про свій від’їзд з Польщі, писав: “Ми вчинили, як добрий батько родини, котрий, люблячи однаково двох своїх дітей, біжить до тієї дитини, яка найбільше потребує його допомоги”. Варшавський конвокаційний сейм у вересні 1574 р. зажадав, щоб він повернувся до Польщі до 12 травня 1575 р., в іншому випадку перестане вважатися польським королем. Генрик не зважив; у Франції він правив як Генріх III (1574-1589).

Знову настало безкоролів’я. Магнати висунули кандидатом на престол імператора Максиміліана II, а екзекуціоністська шляхта – семигородського (трансільванського) князя Іштвана Баторі, ленника турецького султана, прозваного в Польщі *Стефаном Баторієм*. На елекційному сеймі, який проходив в грудні 1575 р. під селом Воля, що на лівому березі Вісли біля Варшави, примас номінував королем імператора, але через кілька днів шляхетський провідник, холмський підкоморій *Миколай Сеніцький* там само проголосив королями Анну Ягеллонку і Стефана Баторія, якого придано їй в чоловіки. Баторій утвердився з Анною на польському престолі й фактично був королем.

Після смерті Стефана Баторія (1586) на елекційному сеймі в серпні 1587 р. шляхетський табір на чолі з коронним канцлером і гетьманом великим коронним *Яном Замойським* форсував обрання на польський престол Сигізмунда, сина шведського короля з династії Вазів Юхана III та Катажини Ягеллонки, а частина магнатерії, керована Зборовськими – австрійського ерцгерцога Максиміліана, сина Максиміліана II і брата імператора Рудольфа II (1576-1612). Максиміліан зі своїм кількатисячним військом і загонами Зборовських зробив невдалу спробу захопити Краків й у ньому коронуватися. У грудні 1587 р. відбулася коронація Сигізмунда III, а в січні 1588 р. Я. Замойський ушент розбив Максиміліана та його польських прихильників під *Бичиною* (в Сілезії). Ерцгерцог став полоняником Я. Замойського в Замості. За постановою сейму 1589 р., який його амністував, він був звільнений з полону; претензій на польський трон зрікся шойно 1598 р.

Як уже зазначалося, після Люблінської унії процес дальшого оформлення державного ладу Речі Посполитої пов’язаний з безкоролів’ям 1572-1573 рр. та правлінням Стефана Баторія і Сигізмунда III Вази. Яким же був цей лад у загальних рисах?

Річ Посполиту зазвичай характеризують як **шляхетську (дворянську) республіку** з огляду на те, що її державний устрій був наскрізь шляхетським: шляхта в складі власне шляхти і магнатерії займала в ній панівні позиції як стан. Вищим органом державної влади був двопалатний сейм. До верхньої палати, *сенату*, входили: римо-католицькі –

гнєзненський і львівський – архієпископи та всі єпископи, 10 вищих державних посадових осіб – міністрів (коронні і Великого князівства Литовського канцлери, підканцлери, великі й надвірні маршалки, великі підскарбії), усі воєводи, жмудський (жемайтський) староста і всі каштеляни, причому каштеляни поділялися на “більших” або “кріслових” (в сенаті сиділи на кріслах), і “менших” або “дронжкових” (таких, що сиділи на *drązkach* – лавах; всі вони (50) представляли польські етнічні землі). Отже, сенаторами були виключно посадові духовні та світські особи. Всі вони на посади призначалися королем на засаді пожиттєвості і мали забезпечене місце в сенаті. Ієрархічно найвищим серед духовних сенаторів вважався гнєзненський архієпископ, серед світських сенаторів – краківський каштелян; серед вищих державних посадових осіб – маршалок великий коронний.

До нижньої палати сейму – *посольської ізби* – входили послы, обрані на шляхетських сеймиках воєводства. Кожне воєводство делегувало на сейми певну кількість послів. Повноваження останніх стосувалися лише сейму, на який вони були обрані. Нерідко одні й ті ж особи обиралися на кілька сеймів. Послами були не тільки шляхтичі, а й магнати, які не могли потрапити до сенату, бо не займали сенаторських посад. Особовий склад сенату і посольської ізби був суворо ієрархічний: за кожним членом їх було закріплено певне місце, відповідно до посад сенаторів і престижності воєводств.

Сейми скликав король універсалами, за винятком сеймів конвокаційних, елекційних і коронаційних, які скликав примас (інтеррекс). Король вважався першим станом сейму, сенат – другим, посольська ізба – третім. Робота сейму розпочиналася з богослужіння в костелі, в якому брали участь король, сенатори і послы. Після цього обидві палати засідали роздільно у виділених їм приміщеннях. Послы обирали зі свого складу голову – *маршалка*, після чого перевірялися їхні мандати. Згодом ізба всім своїм складом направлялася до сенаторів і зверталася до короля, котрий очолював сенат, з привітаннями. Разом із сенаторами вони вислуховували коронного канцлера, який від імені короля викладав мотиви скликання сейму. Опісля обидві палати працювали окремо. Вони консультувалися взаємно за посередництвом делегованих ними осіб і сходилися на спільні засідання.

Сейм був органом законодавчим. Особливу роль відігравала посольська ізба, оскільки саме вона ухвалювала постанови (*конституції*), кожна з яких ставала законом після підпису її королем. Право законодавчої ініціативи належало королю, сенаторам і послам. Проекти постанов погоджувалися між ними. Законодавчо виробленої системи прийняття постанов посольською ізбою не було. Вважалося, що їх слід приймати одностайно, бо саме одностайність найповніше відбивала правову єдність шляхетського стану. У більшості випадків одностайності досягали шляхом компромісу. Часто вирішувала більшість голосів. За її відсутності проект постанови або знімали з голосування, або не приймали.

У 1573-1647 рр. відбулося 68 сеймів Речі Посполитої, з яких конвокаційними були 4, елекційними – 4, коронаційними – 4, звичайними – 45, надзвичайними – 11. Звичайними були сейми, які збиралися за Генриковими артикулами раз у два роки і тривалість роботи яких не мала перевищувати шести тижнів. Насправді часто вони відбувалися щороку. Надзвичайні сейми скликалися від 1613 р., як правило, з дозволу звичайних сеймів, що їм безпосередньо передували. Для надзвичайних сеймів була встановлена тривалість роботи до двох тижнів; для конвокаційних, елекційних і коронаційних сеймів – шеститижневий строк. Багато сеймів проходило довше визначеного для них строку: виробилася практика продовження (пролонгації) роботи сейму за згодою посольської ізби. За тематикою питань, що на них розглядалися, сейми всіх п'яти видів загалом не відрізнялися один від одного, за винятком того, що елекційні і коронаційні сейми

обирали й коронували королів. Усі елекційні сейми, починаючи від 1575 р., проходили біля села Воля (за винятком сейму 1733 р., який відбувся біля села Каменя й обрав королем Фрідріха Августа), а коронаційні (окрім сейму 1764 р., який відбувся у Варшаві) – в Кракові.

У державному устрої Речі Посполитої немаловажну роль відігравали *сеймики*, що скликалися у воєводствах і були одним з яскравих проявів шляхетського самоврядування. За питаннями, які вони вирішували, сеймики поділялися на кілька видів. Передсеймові сеймики збиралися за королівськими універсалами, а коли йшлося про сеймики стосовно сеймів конвокаційних, елекційних та коронаційних, то за універсалами примаса-інтеррекса. Вони обирали послів на сейм. Послам вручалися ухвалені цими сеймиками інструкції з переліком питань, вирішення яких вони повинні були

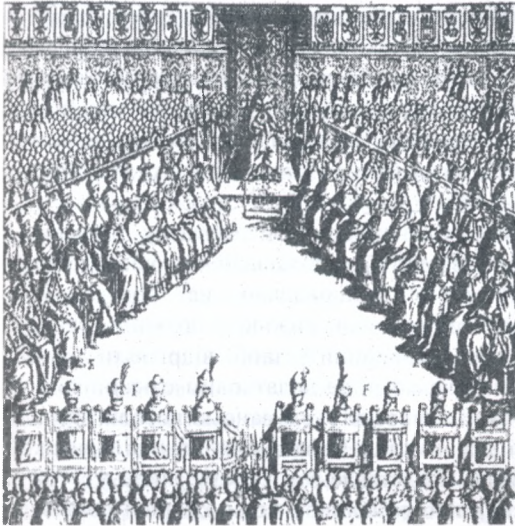

Рис. 13. Польський сейм часу Сигізмунда III.
Літографія Якуба Лауро 1622 р.

добиватися на сеймі. Елекційні (виборні) сеймики скликали своїми універсалами воєводи або каштеляни чи навіть підкоморії; сеймики визначали по чотири кандидатури на вакантні земські уряди – судді, підсудка і писаря, з 1588 р. й підкоморія, які воєводи рекомендували королю, котрий затверджував одну з кожних чотирьох кандидатур. З утворенням у 1578 р. Коронного і у 1581 р. Литовського трибуналів щорічно у вересні відбувалися депутатські сеймики, на яких обирали делегатів (депутатів) до них. Від 1591 р. за королівськими універсалами збиралися післясеймові або реляційні (звітні) сеймики, на яких послы, обрані на передсеймових сеймиках, доповідали про роботу сеймів, з котрих вони повернулися. На цих же сеймиках затверджувались ухвалені сеймами податки та визначався спосіб їх

збирання. Робота кожного сеймика проходила під керівництвом обраного ним маршалка. Участь в ній міг брати будь-хто з шляхти даного воєводства, в тому числі й неосілі, тобто ті, хто не володів у ньому земельними маєтками. Загалом на сеймиках згромаджувалося не більше 100 осіб, що становило порівняно невелику частину шляхти. Сеймики зазвичай проводилися в адміністративних центрах воєводств – в костелах, церквах, що мало свої плюси, оскільки перебування в храмі позитивно впливало на поведінку присутніх, сприяло дотриманню спокою. Найчастіше вони працювали один день. Перед сеймами проводилися також генеральні сеймики. На кожен з них з'їжджалися сенатори і обрані на сейм послы кількох воєводств, які становили історичний регіон. Генеральний сеймик Великопольщі проходив у Колі, Малопольщі – в Новому Місті Корчині, Мазовії – у Варшаві. На цих сеймах узгоджувалися думки з питань, що виносилися на розгляд сеймів. У XVII ст. генеральні сеймики занепали.

В адміністративному відношенні Річ Посполита ділилася на *три провінції*: Великопольщу (сюди входили, окрім власне Великопольщі, й Мазовія, Королівська Пруссія та Підляшшя), Малопольщу (складалася з Малопольщі та всіх українських земель Корони) і Литву або Велике князівство Литовське (в складі Литви і Білорусі).

Центральне управління здійснювалося королем і вищими посадовими особами. Влада короля була сильно обмежена шляхетськими привілеями, конституцією *Nihil novi* та Генриковими артикулами. І все ж вона залишалася значною. Король скликав сейми, передсеймові і післясеймові (реляційні) сеймики, під час роботи сеймів був головою сенату, а отже, мав вагомий вплив на нього і посольську ізбу, очолював сеймовий і надвірний суди, а після того як надвірний суд в кінці XVI ст. перестав діяти, – до 1680 р. – асесорський суд, здійснював керівництво зовнішньою політикою. Важливим важелем влади короля були роздача ним у пожиттєве володіння державних (королівських) маєтків і призначення на вищі світські посади та земські уряди на засаді пожиттєвості. Ці роздачі і призначення давали королю можливість залучати на свій бік багатьох з магнатів і шляхти, мати в них свою опору. Король також затверджував обрання на вищі церковні посади, яке відбувалося в погодженні з римською курією.

З вищих посадових осіб (міністрів) особливої уваги заслуговує *великий коронний маршалок*. У його обов'язки як церемоніймейстра королівського двору входило забезпечувати громадський спокій в місцях перебування короля, там же він чинив суд над порушниками цього спокою. Він також відповідав за організацію роботи сенату і сейму в цілому та вибору короля, оголошував, після примаса, про те, хто став обраним королем.

У XVI ст. як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському виникла і розвинулась вища військова посада *гетьмана*. Поява її в польській чиновній ієрархії пов'язана зі створенням постійного війська. Функціонально ця посада була двоступеневою. Верхню сходинку займав великий гетьман, нижню – польний гетьман. До згадок про гетьманів звичайно додавали “коронний”, щоб відрізнити їх від аналогічних гетьманів Великого князівства Литовського, де додатковим означником до згадок про них було “литовський”. Коронні (як і литовські) гетьманські посади займали особи, що призначалися королем на засаді довічності. Незважаючи на їхній високий державний статус, гетьмани посадово не були представлені в сенаті (лише у 1768 р. гетьман великий коронний одержав там місце), проте особисто вони входили до складу сенаторів як такі, що займали водночас посади воеводи, каштеляна, канцлера, підканцлера, маршалка великого, маршалка надвірного. Польний гетьман був помічником великого гетьмана. При гетьмані діяли призначені королем польний писар, обозний і великий стражник. Окремими великими військовими з'єднаннями командували *регіментарі*.

Адміністративну владу на місцях в Речі Посполитій здійснювали, як і до Люблінської унії, воеводи, каштеляни, підкоморії, гродські старости, в містах – ради (магістрати), феодала – у своїх маєтках.

Неабияке значення в державному устрої мало *судочинство*. Переважало шляхетське судочинство. Нижчою його ланкою залишалися гродські, земські і підкоморські суди. Гродські і земські суди діяли кількома сесіями впродовж року. Гродські сесії йменувалися рочками, земські – роками. Підкоморський суд і надалі був одноосібний; він діяв залежно від напливу справ, що стосувалися розмежування шляхетських маєтків. Апеляційною інстанцією щодо рішень (декретів) гродських, земських і підкоморських судів до 1578 р. були вічові суди, що існували в кожному воеводстві в складі воеводи, каштеляна (каштелянів), підкоморія та кількох інших земських посадових осіб. Програма езекуційного руху передбачала, зокрема, створення вищого шляхетського апеляційного суду. У 1578 р. сейм дозволив створити такий суд – *Коронний трибунал*, і це був чи не останній вагомий успіх езекуціоністів. Трибунал діяв до кінця XVIII ст. Члени його – депутати – поділялися на світських і духовних. Світську групу становили депутати, обрані сеймиками по одному-два від воеводства терміном на один рік. З-поміж

себе вони обирали маршалка, який вів засідання трибуналу. Групу духовних депутатів, яких делегували капітули, очолював один з них – президент. Свої сесії (каденції) трибунал проводив по черзі в Любліні й Пьотркові. Люблінські сесії відбувалися весною і літом, розглядали справи, що надходили з Малопольщі й українських земель; пьотрковські сесії проходили восени і взимку й стосувалися справ, що надходили з Великопольщі, Мазовії, Підляшшя та Королівської Пруссії. справи, в яких однією стороною були духовні особи або інституції, розглядалися спільно однаковою кількістю світських і духовних депутатів. Бажаним вважався одностайний вирок трибуналу. Якщо цього не досягали при двох голосуваннях, то вдавалися до голосування, при якому достатньо було простої більшості. При рівності голосів справу передавали до сеймового суду.

Довший час найвищим судом був королівський *надвірний суд*, в якому справи розглядалися в присутності сенаторів-асесорів (засідателів) і двох референдаріїв. Наприкінці XVI ст. з нього виділились суди – *референдарський* і *асесорський*, після чого він через деякий час перестав діяти. Про референдарський суд, який займався розглядом скарг селян королівських маєтків на зловживання магнатів і шляхти, йшлося вище. Назва асесорського суду походила від того, що його члени йменувалися асесорами; він був вищою правовою інстанцією для королівських міст. Головою суду був король, з 1680 р. – коронний канцлер. Після створення у 1578 р. Коронного трибуналу асесорський суд розглядав тільки апеляції на вироки міських судів, спори між міськими громадами та магістратами, тлумачив правові аспекти королівських привілеїв щодо міст, а референдарський суд – щодо королівських сіл; у його компетенцію входило також розмежування королівських та приватних (шляхетсько-магнатських і духовних) маєтків за посередництвом делегованих ним комісарів. До 1578 р. асесорський суд був також апеляційною інстанцією щодо вироків нижчих шляхетських судів.

Вищим авторитетом з певних питань був *сеймовий суд*, що діяв під час роботи сейму. Суд очолював король, який судив з кількома сенаторами. У компетенцію суду входив розгляд справ, що надходили з Коронного і Литовського трибуналів, і справ стосовно зловживань суддів різних судів, незаконних дій вищих посадових осіб, а також щодо образи королівської гідності (маєстату) й державної зради.

Мішани і селяни в королівських поселеннях на німецькому праві надалі мали власне судочинство. Судом вищої інстанції у великому місті був *суд магістрату* (ради, чому цей суд називали радянським) в складі райців, обраних тими, хто мав міське право; суд очолював обраний ротаційно з-поміж райців бурмістр. Судом нижчої інстанції в такому місті був суд лавників або вїтївський, оскільки його очолював вїт. У менших містах діяли мішані магістратсько-лавничі суди. У селах існували лавничі суди. Втрачали своє значення вищі суди німецького права. У приватних містах і селах судочинство було обмеженим, бо контролювалося їхніми власниками; воно було подібним до судочинства в королівських містах і селах.

Церковне судочинство продовжувало перебувати в руках *генеральних офіціалів*, підпорядкованих єпископам. Архидияконам підлягали менш важливі справи. Діяли також суд примаса і з 1556 р. – суд нунція (папського легата). Нунціатура була вищою інстанцією щодо римо-католицької, а з 1596 р. й греко-католицької церкви Речі Посполитої.

Збройні сили Польського королівства склалися з шляхетського посполитого рушення і постійного (регулярного) війська. Посполите рушення скликалося королем в разі крайньої потреби, тому що воно було малобоездатним. Загалом то була кіннота. Регулярним військом командував гетьман великий коронний. Структура його склалася в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Хронологічно найраніше, у 1560-х

роках, виникло *кварцяне військо*. Було воно найманим, переважно кіннотним. За сеймовою постановою 1578 р. з'явилася т.зв. *вибранецька піхота*; вона набиралась з селян королівських маєтків: по одному рекруту (“вибранцю”) від 20 ланів. Вибранці були звільнені від феодалних повинностей і мали регулярно проходити навчання. Від 1633 р. існувало наймане військо іноземного типу (автораменту) в складі піхоти і кінноти; офіцерами у ньому були іноземці, а рядовими – поляки. У 1637 р. був створений корпус артилерії на чолі з генералом. До складу збройних сил Корони зараховували й реєстрових українських козаків. За ординацією (розпорядженням) Стефана Баторія 1582 р., їх мало бути 600, за ухвалою сейму 1590 р. – 1000, за Куруківською угодою 1625 р. – 6000, за Переяславською угодою 1630 р. – 8000, за ординацією сейму 1638 р. – 6000.

Мобілізаційні військові можливості Корони (й Великого князівства Литовського) були порівняно з багатьма європейськими країнами невеликі. Характерно, що у 1648 р. для війни з повсталим українським народом їй ледве вдалося зібрати 15-тисячне регулярне військо, тоді як Швеція такого війська могла виставити 40 тис., Туреччина – 60 тис., Московська держава – 130 тис. Слід мати на увазі, що магнати утворювали свої значні надвірні загони, які державою не контролювалися, а її військовому командуванню підлягали тільки під час спільних з регулярною армією воєнних дій.

Державна казна поповнювалася в основному за рахунок надходжень від збору надзвичайних податків, який стягувався щороку за постановами сеймів. У XVI – першій половині XVII ст. такими податками були *лановий і шос*; першим з них обкладалася селянська надільна земля, другим – нерухомість міщан. З 1629 р. щороку збирали *подимний податок*; одиницями обкладання ним були “дими” або житлові будівлі селян, міщан, євреїв. Казна отримувала доходи від збору таких регулярних податків, як *чопове* (його сплачували за виготовлення і продаж алкогольних напоїв) і *поголовне* з євреїв. Надходили й кошти від стягання різного роду мит, видобування солі тощо.

Внутрішньополітичний розвиток до 1648 р.

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст. відбулися зміни у співвідношенні політичних сил Польського королівства. Шляхта поступово втрачала здобутий в екзекуційному русі вплив у державі, чаша терезів в політичному розвитку схиляється на користь магнатів, в залежність від яких неухильно потрапляла й королівська влада. Цей процес намітився в останні роки правління Сигізмунда Августа: співпраця короля з екзекуціоністами давала збої, що вміло в своїх цілях використовувала магнатерія.

Запал реформаторства діячів екзекуційного руху був надто зосереджений на прагненні обмежити королівську владу, підпорядкувати державне управління сеймові, перетворивши короля і вищих посадових осіб (міністрів) у виконавців їхньої політики. Проте екзекуціоністи не подбали належним чином про правову основу діяльності сейму. А в ньому все чіткіше проявлялися такі риси, які визначали слабкість цього інституту: бажана однасторонність при схваленні рішень, не встановлений докладно регламент засідань, обмеження повноважень послів сеймиківими інструкціями.

Брак належної функціональної влади став одним із головних недомогань Речі Посполитої аж до кінця її існування. З королівсько-шляхетського антагонізму користала магнатерія, лавіруючи між королем і шляхтою й зміцнюючи свої позиції. Йдеться про *нову магнатерію*, що зайняла місце старої, яка впродовж XVI ст. маєтково і біологічно виродилася. Нову магнатерію, незрівнянно заможнішу від старої (до останньої належали Тарнавські, Тенчинські, Гурки, Кміти та ін.), склали насамперед українські князівські роди Острозьких (цей рід по чоловічій лінії вимер у 1620 р., а остання його

представниця померла 1654 р.), Збараських (рід вимер у 1631 р.), Вишневецьких, Заславських і т.д. Доречно нагадати, що за всіма князівськими українськими й білорусько-литовськими князівськими родами, представники яких підписали Люблінську унію, були збережені князівські титули. До нової магнатерії належали й вихідці з польської заможної шляхти – Потоцькі, Любомирські, Конєцпольські, Калиновські та ін. Значну або більшу частину їхніх маєтків становили землеволодіння в українських землях, головним чином тих, що відійшли до Корони за Люблінською унією. Ці українські маєтки склалися з володінь приватних (куплених, дарованих, одержаних у спадок і придбаних шляхом породичання з українськими магнатами) і королівських (відданих королем у доживоття староств, серед яких було чимало справжніх латифундій, розташованих здебільшого в Київському воєводстві навколо Дніпра). Винятково вдалим було просування в коло магнатерії вихідця з середньої шляхти Холмської землі Руського воєводства, згаданого вище Яна Замойського: зробивши блискучу посадову кар'єру (у 1565-1576 рр. він королівський секретар, у 1576-1578 рр. – коронний підканцлер, у 1578-1605 рр. – коронний канцлер, у 1581-1605 рр. – гетьман великий коронний), Я. Замойський її сповна використав для оволодіння 11 містами і 200 селами як приватними маєтками; площа їх становила близько 17,5 тис. кв.км, більшість знаходилася у Подільському та Брацлавському воєводствах.

*Рис.14. Портрет Сигізмунда III.
Художник Марцін Кобер, 1591 р.*

Частина володінь магнатів була виділена в *ординації*. Вони не підлягали родинним поділам, успадковувались однією особою чоловічої статі з родів їх засновників, а при відсутності такої – особою чоловічої статі з роду, який породичався з “ординаційним” родом. У 1579 р. Я. Замойський створив ординацію Замойських з центром у місті Замостя; у 1609 р. за дозволом сейму князь Януш Острозький проголосив створення ординації Острозьких з центром у волинському місті Острог.

Екзекуційний рух фактично себе вичерпав під час правління в Речі Посполитій Стефана Баторія. Значною мірою це сталося тому, що частина керівництва руху перестала відстоювати інтереси шляхти після одержання від короля посад воєвод і каштелянів, почала солідаризуватися з магнатами. Причина вичерпання руху полягала й у тому, що Стефан Баторій, переконаний у необхідності сильної королівської влади, не виявляв особливої зацікавленості в реалізації екзекуційної програми. У своїй політиці він спирався на магнатські угруповання, волюючи мати справу з ними, а не шляхтою. Його найбільш впливовим дорадником був Я. Замойський, блискуча кар'єра якого розпочалася саме за цього короля. Цей “трибун шляхетського люду”, як його називали, виріс як політик на дріжджах екзекуційного руху; відійшовши від нього, він до кінця свого життя залишався поборником шляхетських вольностей, виступав з позиції консервативно налаштованої шляхти й водночас магнатерії, до якої належав.

Вичерпання можливостей екзекуційного руху відкрило шлях для трансформації шляхетської демократії в її різновид – **режим магнатської олігархії**, що остаточно склався в середині XVII ст.

Вихований під впливом Габсбургів й у дусі ортодоксального католицизму, Сигізмунд III був речником сильної монаршої влади. На перших порах свого 45-річного правління він значно вище цинив свій дідичний шведський королівський трон (до 1592 р. Сигізмунд III був наступником цього трону, а у 1592-1599 рр. – шведським королем), ніж елекційний трон Речі Посполитої. Це не подобалося шляхті й значній частині магнатерії. Вони не схвалювали деяких кроків Сигізмунда III на початку його правління. Згідно зі своїми католицькими контрреформаційними поглядами, він намагався зміцнювати зв'язки з Габсбургами, захисниками католицизму. Король не зважав на те, що до вступу його на престол Речі Посполитої реформація у ній здобула великі успіхи і чимало її представників було серед шляхти (про реформацію і контрреформацію див. далі). Під впливом намовлянь свого батька – шведського короля Юхана III – Сигізмунд III, остерегаючися втратити шведський престол, вдався до переговорів з Габсбургами, обіцяючи, після свого зречення, забезпечити польську корону за австрійським ерцгерцогом Ернстом Габсбургом (за винагороду у 400 тис. гульденів), вимагаючи взамін запевнення йому, Сигізмундові III, шведського трону. Сигізмунд III не зважився залишити Річ Посполиту й виїхати до Швеції, як того хотів його батько, а союз з Габсбургами скріпив своїм шлюбом з дочкою штірійського ерцгерцога Карла з роду Габсбургів – Анною. Таємницю цих переговорів виклав сеймовим послам Максиміліан Габсбург, котрий теж претендував на польську корону. Я. Замойський, який на той час рішуче розійшовся з королем з низки питань, зокрема у ставленні до Габсбургів, стосовно яких коронний канцлер був настроєний вороже, звинуватив Сигізмунда III в порушенні законів Речі Посполитої. У країні поведінка короля викликала обурення. На сеймі 1592 р., який розглядав, зокрема, її (тому сейм був названий “інквізиційним”), король, за вдачею дуже впертий, принаймні частково погодився з висунутими проти нього звинуваченнями, але заперечив твердження, що мав намір зректися польського престолу і зобов'язався без дозволу сейму не виїжджати до Швеції, щоб після смерті батька посісти тамтешній престол. Компрометація короля потягнула за собою послаблення його авторитету в країні, викликала недовіру шляхти, яка вбачала у ньому правителя, що порушує “золоті” шляхетські вольності (так стверджувала тогочасна шляхетській публіцистика), у даному випадку одного з головних їх складників – права вільної елекції. Сейм 1592 р. знеохотив Сигізмунда III шукати порозуміння з шляхтою. Між королем і шляхтою утворилося провалля, яке унеможливлювало співробітництво.

Незадоволення шляхти викликало також прагнення короля посилити свою владу. Його запідозрювали в намірі запровадити у Речі Посполитій абсолютистські методи правління при опорі на відданих йому магнатів. Програма королівського угруповання, сформульована в тогочасній публіцистиці, зокрема, в *Сеймових проповідях* талановитого єзуїта *Пйотра Скарги* (1536-1612), не могла не занепокоїти шляхту, оскільки в ній передбачалося позбавити її багатьох здобутих привілеїв, а посольській ізбі надати тільки дорадче значення. З певних натяків П. Скарги можна було здогадуватися, що він мав на меті скасувати вільну елекцію, звану його ідейними противниками “зіницею золотої вольності”, запровадити спадковість королівського трону. Слід, однак, мати на увазі, що Сигізмунд III усвідомлював неможливість насадження в Речі Посполитій абсолютизму і лише прагнув повернути королеві владу в тому обсязі, який той мав до Генрикових артикулів 1573 р.

Велике незадоволення викликала релігійна політика Сигізмунда III, наскрізь контрреформаційна. Таким чином він спромігся налаштувати проти себе протестантську шляхту, яка загалом проявляла особливо значну політичну активність. Після укладення Брестської унії 1596 р. до табору незадоволених політикою короля приєдналася й православна шляхта. Король, щоправда, до гострих репресій релігійного характеру не

вдавався, але всіляко сприяв римо-католикам, зокрема роздавав мастки і посади передусім їм, через що зменшувалася кількість сенаторів-протестантів (православних серед сенаторів майже не було).

Переконавшись у тому, що її інтересів центральна влада в особі короля і сенаторів не бере до уваги, шляхта неодноразово висловлювала з цього приводу обурення, висувала гасло збереження “золотих” вольностей, тобто всіх своїх прав. Оскільки ж при цьому вона не висувала нічого нового, а трималася тільки за минуле, то зазначене гасло було догматичним, відірваним від завдань, що їх на порядок денний ставило політичне життя.

З огляду на таку ситуацію, шляхетська опозиція королеві та його оточенню, підтримана з певних міркувань частиною магнатерії, постановила змусити короля внести зміни у внутрішню політику. Використовуючи гарантоване Генриковими артикулами право на опір (рокош), шляхта підняла проти короля заколот, званий **Сандомирським рокошем**, оскільки він був проголошений в Сандомирі, або *рокошем Зебжидовського*, тому що його очолив Миколай Зебжидовський, краківський воєвода, один з опозиційно налаштованих до короля магнатів. Рокошові передувало кілька подій. На заклик малопольського генерального сеймику, який проходив у Новому Місті Корчині в лютому 1606 р., в селі Стенжиці під Варшавою зібралося чимало шляхти, щоб стежити за роботою скликаного у Варшаві на березень сейму. На сеймі розглядалися питання проведення державних реформ, зокрема про запровадження систематичного, щорічного збору податків, створення постійної регулярної армії. На сеймі головна боротьба розігралася не навколо пропонуваніх реформ, а у зв'язку з розробленим протестантами проектом постанови, спрямованої проти призвідців релігійних незгод. За намовою П. Скарги, король рішуче спротивився ухваленню цього проекту, що опозиція розцінила як вияв підготовки замаху на шляхетські вольності.

Сейм у квітні 1606 р. закінчився невдало. Спроба короля і сенату дійти згоди зі Стенжицьким з'їздом результатів не дала. Після сейму, згідно з постановою цього з'їзду, шляхта зібралася у червні в Любліні й гостро засудила поведінку короля та його оточення. Тут також була представлена програма державних реформ. За рішенням Люблінського з'їзду, в серпні 1606 р. пройшов з'їзд шляхти в Сандомирі (її зібралося кількадесят тисяч). З'їзд перетворився на конфедерацію, учасники якої проголосили рокош. Рокошани ухвалили свої вимоги з 64 статей (артикулів), що охоплювали широке коло питань – від тих, що стосувалися державного устрою, до економічних. Вони мали на меті значно обмежити повноваження королівської влади, пропонували відібрати у короля право роздавати вакантні земські уряди і замінити його запровадженням обрання земських урядників; вимагали від обраних на сейм послів обов'язкового дотримання ними сеймикових інструкцій, збільшити повноважень сенаторів-резидентів при королі, вигнання єзуїтів з країни. Рокошани виступали також проти підтримання тісних зв'язків Речі Посполитої з Габсбургами і Римською курією, контрреформаційної політики короля, проти всього, що загрожувало “золотим” вольностям. Ці та інші вимоги виявляють їх суперечливий характер: з одного боку, йшлося про позитивні зміни в державному устрої, з другого боку, вони демонстрували короткозорість шляхти, нехтування політичних реалій.

Склад конфедератів-рокошан був різноманітний. Серед них були і католики (зокрема, М. Зебжидовський), і протестанти (головним з них був литовський підचाший кальвініст Януш Радзивілл). Поряд з авантюристами було чимало тих, хто виступав з позицій позитивних реформ. Сандомирський з'їзд визнав себе уповноваженим проводити державні реформи. Делегація рокошан відвідала короля і представила йому на розгляд свої артикули. Король їх рішуче відхилив і виступив проти рокошан з кількатисячним військом. З огляду на чисельну перевагу королівського війська ті

відступили з Сандомира. У жовтні 1606 р. дійшло до угоди ворогуючих сторін. Сигізмунд III заявив, що постулати рокошан, як і його прихильників-регалістів, розгляне наступний сейм. Незважаючи на це, конфедерація не була розпушена.

Рис. 15. Королівський палац і колона Сигізмунда III Вази у Варшаві (від 1611 р. резиденція королів).

Зволікання зі скликанням обіцяного королем сейму довело до відновлення конфлікту. А результати дебатів на зібраному в травні 1607 р. сеймі так обурили рокошан, що вони відмовилися коритися королеві. На своєму з'їзді під Єнджейовом рокошани зважилися виступити з вимогою детронізації короля. Розпочалася міжусобна війна. Під *Лузовом* (у Малопольщі) 6 липня 1607 р. королівське військо на чолі з гетьманом польним коронним Станіславом Жулкевським і гетьманом великим литовським Яном Каролем Ходкевичем розбило рокошан. По цьому тривалий час велися переговори між обома сторонами конфлікту, аж врешті міжнародна ситуація Речі Посполитої, особливо втручання її у справи Російської держави, прискорила ліквідацію рокошу. У 1608 р. його керівники перепросили короля і зріклися думки про його детронізацію; натомість, король відмовився від планів зміцнити свою владу. Сейм 1609 р., за згодою короля, амністував учасників рокошу.

Таке завершення конфлікту означало кінець ілюзій здійснити державні реформи, за проведення яких виступали король зі своїм оточенням і рокошани. Для державно-політичного устрою рокош, як і період після нього, мав переломний характер. Середня шляхта, двигун опозиції королівській владі, зазнала поразки. З її планів перетворити започаткований рух у наступний етап боротьби за екзекуцію прав нічого не вийшло. Натомість, під прикриттям фразеології про “золоті вольності” почала просуватися до влади, чим далі, тим настирливіше, магнатська олігархія. Боротьба за владу переходила в площину боротьби між королем з його оточенням, в якому верховодили магнати, з одного боку, і магнатськими угрупованнями – з другого.

Сандомирський рокош на тривалий час послабив прагнення королівської влади зміцнити свої позиції в державі. Але справа посилення цієї влади була надто важливою, щоб її занехаяти, тим більше, що в тогочасній Європі станова організація державної влади занепадала, натомість посилювався абсолютизм. Обом Вазам на польському престолі – Сигізмундові III і *Владиславові IV* (1632-1648) – вдавалося успішно тримати кермо правління в своїх руках. Завдяки вдалому використанню антагонізмів між магнатськими угрупованнями, вони загалом домагалися проведення через сейми вигідних для

себе ухвал. Разом з тим, тиск короля і цих угруповань на посольську ізбу призводив до того, що вона не завжди завершувала свою роботу успішно у відведений для цього строк, і сейм через це був зірваний. Таких сеймів з 37, скликаних Сигізмундом III, було 6, а з 15, скликаних Владиславом IV – 3.

Після рокошу Зебжидовського в Речі Посполитій зростає роль сеймиків. Вони перейняли на себе значну частину функцій центральних органів влади. Особливо важливим було те, що від 1613 р. сеймики значною мірою узурпували, без значного опору зверху, збирання податків, чим спричинили децентралізацію фінансової системи держави. Сеймики навіть почали займатися наймом місцевого війська, виділяючи на його утримання суми із зібраних у відповідному воєводстві податків. На сеймиках чимраз більше тон задавали магнати, демагогічно використовуючи звернені до шляхти заклики захищати дороги для неї “золоті вольності”.

Післярокошова ситуація характеризувалася ігноруванням королівською владою інтересів шляхти. Остання це сприймала як наступ на свої історичні права, закріплені у привілеях. Така ситуація тривала впродовж чотирьох десятиріч. Не випадково на цей час припадає наступний важливий етап формування шляхетської ідеології й суспільної поведінки шляхти.

Всупереч постанові Радомського сейму 1505 р., де зазначено, що “лише той може вважатися шляхтичем, кожен з батьків якого шляхтич і походить зі шляхетської родини”, нерідко шляхтичами ставали вихідці з селян і міщан. Це відбувалося внаслідок мішаних шляхетсько-селянських і шляхетсько-міщанських шлюбів та незаконного придбання шляхетства й нобілітації. У 1630-х роках шляхтич Краківського воєводства Валеріан Неканда Трепка склав список близько 2400 родин, які безправно йменувалися шляхетськими. Список, глузливо названий *Книгою хамів (Liber chorum)*, не будучи джерелом вповні вірогідним, усе ж містив багато цікавої інформації, почерпнутої з документів і зібраних його автором усних відомостей про підробку шляхетства. Підробка не була справою надто складною хоч би тому, що в Короні не велися списки (реєстри) шляхти. Що ж до нобілітації, то до 1578 р. вона надавалася виключно королем. У 1578 р. сейм постановив, що король має право надавати шляхетство під час воєнного походу і на сеймі. За сеймовою постановою 1601 р. надання шляхетства могло відбуватися тільки за згодою сейму. Різновидом нобілітації був *індигенат*, або надання польського шляхетства іноземним шляхтичам. До 1641 р. король це міг робити на сеймі, відтоді – тільки за згодою сейму. Всі випадки нобілітації відображалися в королівських привілеях, виданих ошляхетненим особам. “Шляхетство було носієм особливої субкультури з властивими тільки їй уявленнями про світ, специфічною етикою (...) і самосвідомістю. Ця суб’єктивна винятковість була яскраво відбита в шляхетській ментальності (...) Шляхетство розглядалось як якийсь особливий, ледве не небесний дар (...) Істинний шляхтич ніби генетично наслідує весь можливий спектр достоїнств (...) Польському шляхтичеві був властивий становий нарцисизм. Благородне походження надавало йому у власних очах як би особливий психофізіологічний стан, який робив його духом і тілом відмінним від плебея. Розумові і фізичні достоїнства, добродійність і сила, свобода і відповідальність знаходили в ньому, як вважали шляхетські ідеологи, гармонійне поєднання. Недоліки шляхти – й ті розглядалися як продовження його достоїнств, якийсь надлишок сил і здібностей, дарованих йому небесами” (М. Дмитрієв).

Свідомість шляхти й значної, якщо не переважної частини, магнатерії була позначена подальшою догматизацією. Усе, що не відповідало їхнім поглядам, у тому числі й корисне для країни, відкидалося як неслухне. До найбільш важливих шляхетських догматів належали такі: (1) переконаність у тому, що Захід не може обійтися без польського хліба, а отже, економічно залежить від Польщі; тому нема потреби вдаватися

до кардинальних змін у вітчизняному господарстві (“Польща – шпихлір Заходу”); (2) впевненість у тому, що Польща має ідеальний державно-політичний устрій, відбитий в “золотих вольностях”, і що його потрібно постійно захищати від “псування” будь-якими змінами; (3) переконаність у винятковій місії Польщі як бастиону, “підмурівку” християнства (ортодоксального католицизму), найбільш заглибленого на Схід. Сукупність догм мислення шляхти підкреслювала вигадані нею вищість, перевагу шляхетської Польщі, її законів і звичаїв над рештою світу, приписувала Польщі особливу над нею Божу опіку. Цю систему шляхетського способу мислення діячі польського Просвітництва другої половини XVIII ст. назвали, з позиції її розвінчання, *сарматизмом*. Слід мати на увазі, що в ширшому розумінні *сарматизм* – це спосіб життя шляхти, система її життєвих установок, котрі виникли на ґрунті її виняткового становища в Речі Посполитій.

Вихідним ідейним пунктом сарматизму була характерна для епохи Відродження XV-XVI ст. і пов’язана з розвитком історичного мислення загальноєвропейська тенденція, що виявлялася в пошукові родоводу держав і народів. Починаючи від Я. Длугоша, польські історики-хроністи джерелом родоводу Польщі вважали давніх сарматів, приписуючи їм ряд особливих рис, насамперед, виняткову мужність. Причому сарматів від того часу, коли вони начебто підкорили слов’ян, ототожнювали з ними. Згодом сарматами почали вважати тільки поляків. А в XVII ст. виняткова приналежність до сарматів стала приписуватися польській шляхті. Таким чином, еволюція сарматського міфу породила й вкорінила уявлення про шляхту як польський народ (націю). Ідеологія шляхетського сарматизму логічно включала в себе й нехоть до чужоземців та їхнього впливу на Польщу, інакше кажучи, *ксенофобію*. Остання мала головним чином антизахідний характер. Шляхта вороже ставилася до проникнення в Польщу західної культури. Це поглиблювало недобррозичливе ставлення до королівського і магнатських дворів, які жили на західний манер.

Сарматська міфологія посилювала, поряд зі становою, й родинно-родову самосвідомість польської шляхти. У XV-XVII ст. значно зріс інтерес до генеалогії. Шляхтич був надзвичайно гордий, якщо знаходив згадку про свій герб або рід в *Історії славного Польського королівства* Я. Длугоша. Але й той шляхтич, хто не міг цим похизуватися, тим не переймався. З’являлося чимало фальшивих і фантастичних генеалогій. Шляхта замикалася в собі, її кругозір обмежувався двором, в якому вона мешкала, фільварком, де вона господарювала, визискуючи своїх підданих. То був прояв самоутвердження шляхти, який зводився до солодких спогадів про минуле, коли шляхта перебувала на поверхні політичного життя країни, задавала йому тон і навіть робила спроби диктувати свою волю.

Як тип широко взятої культури сарматизм знайшов своє відлуння в Литві, Білорусі, українських землях. Щодо останніх, то тут під час національного відродження, яке на повну силу розвивалося з 20-х років XVII ст., сарматська ідея в її українському варіанті набула дещо несподіваної модифікації. “Узагальнено це можна окреслити як проекцію сарматського міфу на власне – руське – минуле, а звідси ототожнення метафори *Сарматія* з поняттям конкретно-історичним *Русь*” (Н. Яковенко). До сказаного слід додати, що, підкресливши правову рівність всіх членів шляхетського стану, сейм 1641 р. оголосив недійсними здобуті (очевидно магнатами) з-за кордону (головним чином даровані імператором Священної Римської імперії) князівські титули.

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст. важливе місце у внутрішньо-політичному житті Речі Посполитої займало **українське козацтво**. До цього періоду, в основному в другій і третій чвертях XVI ст., воно сформувалося в районі Середнього і Нижнього Подніпров’я. Відповідно, козацтво складалося з низового, яке перебувало за

дніпровськими порогами і мало своїм центром Запорозьку Січ, та тієї частини, що заселяла південні терени Київського воєводства, її королівські маєтки. Це формування було наслідком колонізаційних процесів у Подніпров'ї, в яких головною силою виступали селяни і міщани, що тікали від феодальної експлуатації з інших регіонів України. Воно посилено відбувалося й в останній чверті XVI – першій половині XVII ст.

Завдяки тому, що козаки були звільнені від тих феодальних повинностей, які виконувалися селянами і міщанами (повинністю козаків було служити військово Речі Посполитій і старостам, які згаданими королівщинами володіли пожиттєво), вони були великою соціально притягальною силою для багатьох з тих, хто прагнув звільнитися від феодальної експлуатації; тож лави козаків постійно поповнювалися такою людністю. Поступово козацтво перетворилося на захисника соціально-національних інтересів українського народу.

Козацтво було й серйозним чинником дипломатичних відносин Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, оскільки козаки здійснювали Дніпром і Чорним морем напади на володіння цих держав, що ускладнювало ці відносини. У 1577 р. при допомозі козацького загону господарський престол у Молдавському князівстві здобув Іван Підкова, за походженням молдаванин, до цього козак (видавав себе за брата убитого перед тим господаря Івоні). У результаті натиску на нього об'єднаних сил турків і молдавських бояр він відступив на територію Речі Посполитої. По-зрадницькому схоплений наступного року в Брацлавському воєводстві тамтешнім воєводою князем Янушем Збараським, він на вимогу турецького султана і за наказом Стефана Баторія був того ж року страчений у Львові.

Польський уряд, забороняючи козакам чинити напади, був водночас зацікавлений у їх використанні для захисту південно-східних кордонів Речі Посполитої від татарських вторгнень. З цією метою Стефан Баторій у 1578 р. сформував *реєстрове військо* з 500 козаків, які мали служити державі за відповідну платню. Окрім реєстрових були й козаки *нереєстрові*, причому останніх – набагато більше, ніж перших. Реєстрове військо мало свого начальника – виборного гетьмана. Військово-політичним центром всього козацтва була Запорозька Січ. Чисельність реєстрового козацтва повільно зростала. Реєстри сприяли утвердженню серед козаччини почуття своєї відокремленості від інших станів суспільства.

Спроби Стефана Баторія зробити козаччину слухняним зряддям Речі Посполитої виявилися малорезультативними. Козацькі походи на Крим і проти Туреччини продовжувалися. Реагуючи на погрозу турецького султана провести похід проти Польщі, сейм 1590 р., у відповідь на козацькі розбої, прийняв ухвалу, що мала служити гарантією взятих Річчю Посполитою перед Портою зобов'язань вивести всіх козаків з Низу, звідки згадані козацькі походи здійснювались. За ухвалою, козаки передавались під ще суворіший нагляд держави. Внесених до реєстру 1000 козаків зобов'язали складати присягу, що вони самовільно не порушуватимуть кордонів Речі Посполитої з Кримським ханством й Османською імперією.

Козаки знехтували цією сеймовою постановою. Один із старших тисячного реєстру *Криштоф Косинський*, шляхтич родом з Підляшшя, підняв у 1591 р. повстання проти королівської адміністрації на Подніпров'ї і тамтешніх українських та польських панів. Повстання тривало до 1593 р., але зазнало поразки; К. Косинський загинув у заключній його стадії. Поразкою закінчилося і козацьке повстання 1594-1596 рр., очолюване *Северином Наливайком*, вихідцем з простолюду, *нереєстровим* козаком. С. Наливайко від певного часу діяв спільно з реєстровими козаками, якими керував гетьман Григорій Лобода. Проти загонів С. Наливайка Річ Посполита вперше застосувала регулярну коронну армію. Козацька старшина видала полякам С. Наливайка й кількох інших

ватажків повстання. Їх спіткала жорстока розправа, зокрема, С. Наливайка 1597 р. було четвертовано у Варшаві. Щодо Г. Лободи, то ще під час повстання він був звинувачений козаками у зраді й убитий.

Перший же після розгрому повстання С. Наливайка сейм 1597 р. оголосив козаків “військовими злочинцями” й закликав польське військове командування “винищувати їх до останку”. Але уряд у військовій скруті час від часу змушений був спиратися на козацтво, використовувати його збройні можливості. Так було під час трьох війн Речі Посполитої з Швецією, Росією і Туреччиною, в котрі вона була втягнута впродовж першої чверті XVII ст. Тож слідом за репресивними ухвалами щодо козацтва йшли чергові набори до реєстрового війська, через що чисельність його зростала. Найпереконливіше козаки довели свою потрібність Речі Посполитій у Хотинській війні 1621 р., про яку йтиметься далі.

Після смерті у 1622 р. козацького гетьмана *Петра Конашевича Сагайдачного* польсько-козацька ворожнеча почала відновлюватися. Приводом до першого після цієї смерті польсько-козацького конфлікту було втручання запорожців у міжусобну боротьбу членів кримської правлячої династії Гірейів. У боротьбі переміг і став ханом Мегмед-Гірей (1623). Стамбул, якому він був неугодний, зробив спробу позбавити його влади. Тоді хан звернувся по допомогу на Січ. Козаки здійснили напад на місто Кафу (Феодосію), яка належала Туреччині, і, оскільки турецький флот ходив на Крим, щоб розгромити Мегмед-Гірея, запорожці тричі у 1624 р. і тричі у 1625 р., палячи й грабуючи, висаджувалися в околицях Стамбула. Вимогу польського уряду утриматися від морських походів у Туреччину козаки зігнорували.

У 1625 р. коронне військо під командуванням гетьмана польного коронного *Станіслава Конєцпольського* рушило на козаків, очолюваних у той час гетьманом *Марком Жмайлом*. Наприкінці цієї польсько-козацької війни помірковане крило козаків передало гетьманську булаву *Михайлові Дорошенку* й уклало угоду з С. Конєцпольським біля Курукового озера в урочищі Медвежі Лози (навпроти сучасного міста Кременчуга). Козаків було примушено скласти присягу на вірність королю, козацький реєстр встановлено у 6 тис. осіб, вони зобов'язалися відмовитися від морських походів, не підтримувати стосунків з іноземними державами.

Відновлення польсько-шведської війни за землі на узбережжі Балтії, яка проходила у 1626-1629 рр., спричинило значне збільшення козацького реєстру, оскільки уряд Речі Посполитої широко використовував у ній козацьке військо. У 1630 р. козаки на чолі з гетьманом *Тарасом Федоровичем* (Трясиллом) піднялися проти коронного війська, яке після війни розташувалося на постій у Подніпров'ї. Згодом, у ході повстання, Т. Федорович, незгідний з тактикою компромісу, якої дотримувалася поміркована частина козацької старшини, залишив козацький табір і відступив на Запоріжжя, а ця старшина уклала з С. Конєцпольським, який і цього разу керував діями коронного війська проти козаків, угоду в місті Переяславі. Козаки погодилися виконувати Куруківську угоду, а С. Конєцпольський оголосив амністію учасникам повстання. Вкотре запорожці пообіцяли не чинити морських походів. Реєстр був збільшений до 8 тис. Він був значно перевищений під час т.зв. Смоленської війни Речі Посполитої з Росією, яка відбувалася у 1632-1634 рр.: і знову правлячі кола Речі Посполитої не змогли обійтися без використання козаків. Після неї соціально-політична ситуація на Подніпров'ї знову загострилася. Дії дислокованого тут коронного війська викликали незадоволення місцевої людності, козаків. Незадоволення було спричинене й тим, що 1635 р., за постановою сейму, ініційованою С. Конєцпольським, тоді уже гетьманом великим коронним, під керівництвом французького інженера *Гійома Левассера де Боплана* над першим дніпровським Кодацьким порогом була споруджена фортеця Кодак, яка

відрізала Запорозьку Січ від півдня Київського воєводства, перекривши доставку на Січ хліба й боєприпасів та обмежила вихід січовиків у Подніпров'я й подніпровців на Січ. Того ж 1635 р. запорозький загін під проводом *Івана Сулими* захопив і зруйнував Кодак, а його залогу перебив. Після цього, за наполяганням польського командування, реєстровики, що перебували в Сулимовому загоні, видали І. Сулиму та його найближчих товаришів полякам. Чотирьох із них було четвертовано у Варшаві.

У 1637 р. спалахнуло козацьке повстання під проводом *Павла Бута* (Павлюка, товариша І. Сулими), якого запорожці обрали своїм гетьманом. Чимала кількість реєстровиків повстання не підтримала, навіть виступила проти нього у складі коронного війська, керованого гетьманом польним коронним *Миколаєм Потоцьким*. У вирішальній битві під селом *Кумейками* поблизу Канева повстанці зазнали нищівної поразки і відступили. Згодом вони видали П. Бута та інших ватажків. На козацькій раді в таборі під містечком Боровицею в грудні 1637 р. був підписаний, зокрема, писарем Війська Запорозького *Богданом Хмельницьким*, акт про капітуляцію козаків. П. Бута і двох його полковників було четвертовано у Варшаві. По Подніпров'ї прокотилася хвиля терору.

У відповідь на це під керівництвом новообраного гетьмана *Яцька Остряниці* (Острянина) у 1638 р. на Лівобережжі піднялося козацьке повстання. Зазнавши невдачі, Я. Остряниця з найближчою старшиною та багатьма рядовими козаками відступив у російські володіння, де вони й осіли. Повсталі обрали гетьманом *Дмитра Гуню*. Коли ж повстання пішло на спад, Д. Гуня з кількома старшинами і невеликим загonom покинув табір. Решта повсталих капітулювала й присягла М. Потоцькому, що командував коронним військом. У листопаді 1638 р. в урочищі *Маслів Став* (поблизу сучасного села Миронівки) відбулося прийняття козаками умов капітуляції. Згідно з *Ординацією Війська Запорозького*, ухваленою сеймом навесні того ж року, були ліквідовані посада козацького гетьмана і виборність полковників, яких мали заступити призначені королем комісар і полковники з політично надійної шляхти; відновлено шеститисячний реєстр; Запорозьку Січ оголошено поза законом; Кодак мав бути відбудований.

В українських землях настало десятиліття “золотого” спокою (1638-1648) у козацько-польських відносинах. Вогнебезпечний людський потенціал, козаки й некозаки, значною мірою емігрував у володіння Росії. У цей час Польща не вела війн, тож не потребувала козацької збройної сили. Проте 1646 р. Владислав IV розпочав потаємну дипломатичну підготовку до війни з Туреччиною і Кримським ханством, у зв'язку з чим мав намір збільшити козацький реєстр, щоб використати у ній збройний потенціал Війська Запорозького. Навесні 1646 р. козацьке посольство, у складі якого був і Б. Хмельницький, вело переговори з королем у Варшаві, домагаючися за участь у війні повернення втрачених 1638 р. козацьких вольностей і збільшення реєстру. Владислав IV збирався виконати ці умови, нібито навіть натякнув, що виділить в Україні територію, де б козацтво мало певну автономію. Опозиція намірам Владислава IV в Речі Посполитій, рішуче висловлена на осінньому сеймі 1646 р., перекреслила їх.

Зовнішня політика

Зовнішня політика Польського королівства у XVI ст. до Люблінської унії 1569 р. визначалася головним чином спільністю його й Великого князівства Литовського інтересів, яка була зумовлена характером відносин між цими державами з кінця XIV ст., відколи у них правила Ягеллонська династія, геополітичним розташуванням Королівства і Князівства, зближенням їх в економічній й суспільно-політичній площинах. Зовнішня політика створеної за Люблінською унією Речі Посполитої була єдиною для Корони і Литви, її засади і напрями розроблялися в польській столиці, що водночас була й

політичним центром двоєдиної держави. Її характер був успадкований від “долюблінської” доби, з тим, однак, що включивши до свого складу у 1569 р. три українські воєводства, Корона повністю перейняла на себе їх захист і пов’язані з цим відносини з державами, з котрими два з них (Брацлавське і Київське) межували. Зваживши на незрівняно більший, порівняно з Князівством, економічний і політичний потенціал Корони в складі Речі Посполитої, є підстави твердити, що зовнішня політика останньої була переважно польською.

Загальне керівництво зовнішньою політикою здійснював король, безпосередньо видав нею великий коронний канцлер. За Генриковими артикулами 1573 р., вона погоджувалася із сенатом. До компетенції сейму належало затвердження укладених договорів з іншими державами, а з 1613 р. – й оголошення війни. У XVI ст. склалася добре налагоджена й підконтрольна сенатові дипломатична служба, до якої в основному залучали працівників королівських канцелярій, згодом королівських секретарів.

Пріоритетне місце в зовнішній політиці Польського королівства, як і Великого князівства Литовського, впродовж XVI – першої половини XVII ст. займали відносини з Московською державою. На першому їх етапі йшлося про боротьбу з нею Князівства, підтримуваного Польщею, за володіння великоруськими землями (головним чином Смоленською землею), розташованими на схід від Князівства, й українськими землями над Десною (Чернігово-Сіверщиною). У 1500 р. московський великий князь Іван III оголосив Польщі і Литві війну. Воювала переважно Литва, тому що Польща мусила відбивати татарські напади на Подільське і Руське воєводства. За шестирічним перемир’ям 1503 р., польсько-литовська сторона погодилася на відхід до Москви Чернігівсько-Сіверської землі (нею Литва володіла з другої половини XIV ст.), натомість Смоленська земля, яка Литві належала від 1404 р., залишалася за нею, окрім східної частини, що відійшла до Московщини. У 1507 р. перемир’я було зірване Московою з причини її занепокоєння встановленням польсько-литовською дипломатією дружніх відносин з Кримським і Казанським ханствами, з якими вона ворогувала. Хоча московські війська й просунулися далеко вглиб Великого князівства Литовського, у 1508 р. Москва була змушена піти на підписання з ним і Польщею “вічного” миру на умовах *status quo*.

У 1512 р. Москва зірвала цей мир, спустошила Полоцьку і Вітебську землі Князівства, а наступного року взяла в облогу Смоленськ. Коли обидві сторони були готові піти на мирні переговори, несподівано для них до Москви прибуло посольство від німецького імператора Максиміліана I Габсбурга (1493-1519) і уклало з нею антипольський союз (1514). Москва відновила воєнні дії і у 1514 р. захопила Смоленськ. Війна тривала з перервами до 1522 р., коли було підписано п’ятирічне перемир’я, за яким Смоленська земля відійшла до Москви.

Від 1515 р. Максиміліан I не підтримував Москви, бо цього року у Відні дійшло до порозуміння між ним і Сигізмундом I. У 1534 р. війна відновилася. Через три роки сторони уклали перемир’я, знову п’ятирічне, на тих самих, що й за попереднім перемир’ям умовах, за винятком того, що Литва отримала Гомель. Відтоді до вибуху Лівонської війни наприкінці 1550-х років Польща і Литва з Московою не воювали. У 1542 р. перемир’я було продовжене на сім років, але після закінчення строку воно не відновлювалось і мир укладено не було.

У *Лівонській війні* (1558-1583) Польща і Литва, з одного боку, і Москва – з другого, були силами, що протистояли одна одній і визначали її хід. То була війна за панування в східній частині південної Прибалтики, точніше – в Інфлянтах (Ліфляндії), регіоні, важливому для цих країн (як і для Швеції та Данії, які у війну втягнулися) в економічному та геополітичному відношеннях. До 1561 р. Інфлянти належали

Лівонському ордену та конфедераційно з ним зв'язаному Ризькому архієпископству, Курляндському, Дерптському й Езель-Вікському єпископствам. У 1554 р. Москва примусила керівництво Лівонського ордену укласти з нею договір, за яким орден відмовився мати політичні зв'язки з Польщею і Литвою впродовж 15 років. Договір осудило сильне пропольське угруповання в Інфлянтах. У ході внутрішньої боротьби, яка тут розгорнулася, прихильниками Москви 1556 р. був ув'язнений голова пропольської партії ризький архієпископ Вільгельм, брат союзника Польщі правителя Пруського князівства (герцогства) Альбрехта I Гогенцоллерна (про останнього, як і про князівство, див. далі). У відповідь на це та інші прояви антипольської політики керівництва Лівонського ордену Сигізмунд Август у 1557 р. сконцентрував у Литві, поблизу її кордону з Інфлянтами, польсько-литовське військо, демонструючи таким чином намір у разі потреби перетнути кордон. Збройна демонстрація, в якій на польсько-литовському боці взяло участь і військо Альбрехта I Гогенцоллерна, схилила великого магістра ордену до укладення в Позволі (Пасвалісі, у Литві) у вересні 1557 р. союзницького з Польщею і Литвою договору, згідно з яким орден мав спільно з ними діяти проти Москви.

Договір суперечив згаданому договору 1554 р. Тому він став одним із приводів для розв'язання царем *Іваном IV Грозним* (1533-1584) війни, якій судилося називатися Лівонською. Московське військо у 1558 р. вдерлося до Інфлянт й окупувало значну їх частину з містами Нарвою і Дерптом (нині Тарту), що відкрило Москві вихід до Балтійського моря. Правлячі кола Інфлянт звернулися із закликом про допомогу до Сигізмунда Августа, а також до імператора Фердинанда I (1556-1564), Швеції та Данії. З рішенням надати допомогу Сигізмунд Август зволікав до того часу, коли 1559 р. у Вільні новообраний великий магістр Лівонського ордену *Готтгард Кеттлер* дав згоду на передачу під його протекторат Інфлянт. Г. Кеттлер зобов'язався спільно з Польщею і Литвою діяти проти Москви, а Сигізмунд Август – захищати Інфлянти від Москви і шанувати їхній політично-державний устрій.

Виконуючи взяті на себе зобов'язання, Польща і Литва 1560 р. вступили у війну на боці Інфлянт. Відповідаючи на заклик Інфлянт, у війну втягнулися Швеція і Данія, маючи на меті пожитися за рахунок їхніх земель; перша у 1561 р. захопила частину Естонії з містом Ревелем (нині Таллінн), а друга у 1559 р. – Езель-Вікське єпископство. Дії польсько-литовського війська в Інфлянтах у 1560-1561 рр. були малоуспішними, царське військо поволі, але неухильно просувалося вглиб Інфлянт. У цій ситуації Г. Кеттлер зважився на важливий крок. Згідно з Віленським договором, який він у листопаді 1561 р. уклав із Сигізмундом Августом, у 1562 р. орден був ліквідований, а його володіння оголошені секуляризованими, тобто світськими; з них Г. Кеттлерові у ділчине володіння була відведена територія, розташована на південь від Двіни (Даугави), а саме: Курляндія і Земгалія (Семігалія) як Курляндське (Курляндсько-Земгальське) герцогство (князівство), ленно залежне від Польщі і Литви (з 1569 р. воно було в такій самій залежності від Речі Посполитої до 1795 р.; у 1562-1737 рр. ним володіли Г. Кеттлер та його потомки, у 1737-1795 рр. – *Ернст Йоганн Бірон* та його потомки); решта Інфлянт (відтоді звана власне Інфлянтами), розташована по обидва боки Двіни (йдеться, як і щодо Курляндського герцогства, про територію Латвії, а також про південну Естонію) стала польсько-литовським володінням, остаточний політичний статус якого визначився у 1598 р., коли сейм Речі Посполитої наблизив устрій цих Інфлянт до польсько-литовського устрою. Зокрема, представників їх трьох воєводств, створених за правління Стефана Баторія, було включено до сенату і посольської ізби сейму (до 1598 р. Інфлянти мали свій сейм).

Воєнні дії, які почалися після ліквідації ордену, були для Польщі і Литви невдалими; значною мірою вони відбувалися на території Литовського князівства. На цьому етапі їхнім союзником виступала Швеція. Союз був скріплений шлюбом Катажини Ягеллонки, сестри Сигізмунда Августа, з Юханом, братом шведського короля Еріка XIV (1560-1568). Невдовзі союз розпався після того, як внаслідок конфлікту між Еріком XIV і Юханом останній та його дружина у 1563 р. були ув'язнені. Ерік XIV уклав союз з Іваном IV. У тому ж році Москва захопила місто Полоцьк, що відкрило їй шлях на Вільно. У відповідь, 1564 р. Сигізмунд Август уклав союз з Данією.

Успіхи поляків і литовців у боях під білоруським містом Веліжем і підмосковськими містами Невелем та Великими Луками змусили Івана IV у 1565 р. піти на підписання дворічного перемир'я. Через два роки воєнні дії відновилися. Зі вступом на шведський престол Юхана III (після смерті Еріка XIV, 1568) Швеція стала союзницею Польщі і Литви, натомість Данія уклала союз із Московією. У 1570 р. дійшло до підписання дансько-шведського миру, а Річ Посполита уклала з Московією трирічне перемир'я. Воно було продовжене обома сторонами з огляду на безкоролів'я, що його Річ Посполита переживала у 1572-1573 рр.

Воєнна кампанія відновилась у 1576 р., коли Росія захопила Інфлянти, за винятком Риги і Ревеля, котрі залишилися відповідно за Річчю Посполитою і Швецією. Ставши польським королем, Стефан Баторій перейшов до рішучих дій проти Москви. У 1579 р. від здобув Полоцьк та кілька інших білоруських міст, 1580 р. – Великі Луки. Після невдалої облоги міста Пскова (1581-1582) обидві сторони підписали у селі *Ям Запольський* розташованому на північ від Великих Лук, десятирічне перемир'я, за яким Москва повернула Речі Посполитій Інфлянти, причому Іван IV зрікся всіх своїх претензій на них, окрім кількох естонських міст, натомість одержала назад Великі Луки. Полоцьк і згадані інші білоруські міста залишилися за Річчю Посполитою.

Подальше воєнне протистояння Речі Посполитої і Московської держави припадає на першу третину XVII ст. Після того, як Сигізмунд III у 1598 р. зазнав невдачі у Швеції в намаганні відновити там свої позиції як короля й наступного року був детронізований шведським парламентом (ріксдагом), він звернув погляд на Схід, щоб компенсувати втрачене. До цього його спонукала політична криза, яку переживала Московська держава на початку XVII ст. у т.зв. "смутий час". Король (і дехто з його оточення) тішив себе надією, що успішне втручання в московські справи допоможе йому повернути шведський трон.

До авантюри з Лжедмитрієм I (особисто видавав себе за вцілілого сина Івана IV Грозного – Дмитрія) Сигізмунд III безпосереднього відношення не мав. У 1604 р. він прийняв у себе самозванця, але офіційно його не підтримав з огляду на те, що чимало політичних діячів Речі Посполитої на чолі з Я. Замойським противилися зазначеному втручання. Проте король не перешкодив Лжедмитрієві I діяти в Короні й наданню йому матеріальної й військової допомоги певними її колами; до яких, зокрема, належав сандомирський воєвода Єжи Мнішек, з дочкою якого Мариною Лжедмитрій оженився. Завдяки головним чином цій допомозі Лжедмитрій I разом з Мариною й опинився у червні 1605 р. на московському престолі. Будучи царем, він не виконував своїх обіцянок, даних полякам: відтягував запровадження католицизму в Московській державі, відмовився робити територіальні поступки Речі Посполитій; крім того не відгукнувся на пропозицію Сигізмунда III укласти антишведський польсько-московський союз.

Після загибелі Лжедмитрія I царський трон посів *Василій Шуйський* (1606-1610), який у 1607 р. встановив союзні відносини з Швецією, де тоді королем був Карл IX (1604-1611). Дізнавшись про це, Сигізмунд III зірвав перемир'я з Московією, яке тривало й після того, як строк Ям-Запольського перемир'я 1582 р. минув, і став схилитися до

вступу Речі Посполитої у воєнне протистояння з нею. Проте через внутрішньополітичну кризу, що її Річ Посполита переживала у зв'язку з рокошем М. Зебжидовського, дане рішення відкладалося. Через ту саму кризу Річ Посполита офіційно не підтримала іншого претендента на московський трон – Лжедмитрія II, котрий з'явився на політичній арені у 1607 р. Підтриманий надвірними загонами кількох українських магнатів, які становили основу його війська, Лжедмитрій II 1608 р. розташувався табором в селі Тушині під Москвою, вичікуючи зручного моменту для вступу у неї.

У 1609 р. Річ Посполита розпочала війну з Московією. До цього її спонукав укладений того ж року договір між Васиєм Шуйським і Карлом IX, спрямований проти Речі Посполитої. До війни з Москвою польські правлячі кола штовхали також прагнення захопити частину московської території і прокласти шлях для широкого проникнення на схід католицизму. Восени 1609 р. Сигізмунд III, якому допомагав десятитисячний загін українських козаків, узяв в облогу Смоленськ. Поки тривала облога, у липні 1610 р. гетьман польний коронний *Станіслав Жулкевський* розгромив під селом Клушином (на північному сході від Вязьми) московську армію, що йшла на допомогу Смоленську. Це прискорило падіння Василя Шуйського як царя (1610). У Москві став правити уряд з семи бояр ("Семибоярщина", 1610-1612). У серпні 1610 р. цей уряд уклав з С. Жулкевським договір, за яким московським царем визнавався син Сигізмунда III Владислав, котрий повинен був для зайняття престолу особисто прибути до Москви, прийнявши перед тим православ'я у Смоленську, облогу якого поляки мали зняти. Однак Сигізмунд III не збирався виконувати цей договір, тому що сам вирішив стати московським царем. Тим часом у вересні 1610 р. на основі цього договору поляки ввійшли в Москву, реальна влада у ній опинилася в руках польського командування та його поплічників з московської знаті.

У червні 1611 р. після 21-місячної облоги капітулював Смоленськ. Після цього Сигізмунд III триумфально в'їхав у Варшаву. На той час у ній як полонені перебували Василь Шуйський та кілька інших високопоставлених московських достойників (серед них був і *Федір Романов* – від 1619 р. московський патріарх Філарет). Король сподівався, що йому вдасться заволодіти московським тронем. Проте народне ополчення під проводом Кузьми Мініна та князя Дмитрія Пожарського перекреслило його намір. У жовтні 1612 р. польський гарнізон, що сховався у Кремлі, був змушений капітулювати.

У 1613 р. на Земському соборі московським царем був обраний син згаданого Ф. Романова – Михайл. Після цього Сигізмунд III схилився до думки забезпечити московську корону за Владиславом. Проте польський похід, здійснений Владиславом у 1617-1618 рр. з метою зайняти московський трон (військом у поході командував гетьман великий литовський *Ян Кароль Ходкевич*, у ньому взяло участь і 20 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного) закінчився невдало: росіяни зуміли відстояти Москву, Владислав від неї відступив. Невдача, а також зміна зовнішньополітичної ситуації Речі Посполитої у зв'язку з вибухом у 1618 р. в Європі війни, якій судилося стати Тридцятилітньою, примусило її піти на укладення з Москвою в селі *Деуліно*, що поблизу Троїце-Сергієва монастиря, перемир'я на 14 з половиною років. Згідно з ним, Смоленська і Чернігівсько-Сіверська землі відійшли до Речі Посполитої. Смоленська земля ще до цього (після 1611 р.) була приєднана до Великого князівства Литовського й стала в його складі воєводством (1613), а Чернігівсько-Сіверська – у 1618 р. була включена до Польського королівства.

Ще до закінчення Деулінського перемир'я Москва розпочала воєнні дії проти Речі Посполитої, щоб повернути собі Смоленську і Чернігівсько-Сіверську землі. Війна тривала впродовж 1632-1634 рр. Головною подією у ній була 10-місячна облога Смоленська московською армією (1633-1634), очолюваною боярином Михаїлом

Шейним, який ще 1609-1611 рр. керував обороною міста. Оточений польським військом під командуванням короля Владислава IV, М. Шейн в лютому 1634 р. капітулював. У червні 1634 р. обидві держави над *річкою Полянковою*, що між містами Вязьмою і Дорогобужем, уклали *вічний мир*, за яким названі землі залишились у володінні Речі Посполитої; натомість за 20 тис. рублів Владислав IV відмовився від претензій на московський трон. Чернігівсько-Сіверська земля у 1635 р. отримала статус воєводства у складі Корони.

Стосунки з Швецією. Вперше політичні інтереси Польщі і Литви з Швецією зіткнулися у період Лівонської війни 1558-1583 рр. в районі Інфлянт, причому і тоді, коли в ній обидві сторони протистояли одна одній, і тоді, коли вони перебували в союзі, відносини між ними істотного значення не мали, перебували в тіні стосунків Польщі і Литви з Московією, незважаючи на те, що в ході даної війни Швеція закріпилася в північній Естонії, на володіння котрою Польща і Литва претендували. Характер цих відносин змінився наприкінці XVI ст., і стан, якого вони набули, протривав до 1660 р. Почалося з того, що після смерті Юхана III (1592) шведським королем став його син Сигізмунд, котрий як Сигізмунд III з 1587 р. був польським королем. У 1594 р. відбулася його коронація в Швеції. Зобов'язаний ухвалою сейму 1593 р. повернутися до Речі Посполитої, Сигізмунд III перед виїздом зі Швеції доручив управляти в ній своєму дякові – герцогові судерманському Карлові.

У Швеції Сигізмунд III був особою непопулярною: на відміну від шведів-лютеран, він був католиком, причому католиком запеклим; недовподоби шведам було й те, що фактично він у їхній країні не правив, а у своїх *pacta conventa*, підписаних при вступі на престол Речі Посполитої у 1587 р., зобов'язався північну Естонію відібрати у Швеції і приєднати до більшої частини Інфлянт, якою володіла Річ Посполита. Цю непопулярність у своїх інтересах використовував Карл Судерманський; його дії були спрямовані на позбавлення Сигізмунда III шведського престолу. Довідавшись про це, у 1598 р. Сигізмунд III висадився з військом у Швеції, щоб відновити свою владу у ній, проте зазнав поразки; Карл полонив його, але невдовзі відпустив. Сигізмунд III ні з чим повернувся до Польщі, а 1599 р. ріксаг детронізував його. Цього акту Сигізмунд III ніколи не визнавав і постійно титулувався шведським королем. Так само титулувались його сини Владислав IV і до 1660 р. Ян Казимир. У Швеції планували спустілий трон передати першому з них (у 1599 р. йому було тільки чотири роки) за умови, щоб він прийняв лютеранство і жив у Швеції. Цьому плану рішуче спротивився Сигізмунд III. У результаті 1604 р. Карл Судерманський став шведським королем Карлом IX.

Втрата Сигізмундом III шведського трону стала переломним моментом у відносинах Речі Посполитої і Швеції. Відтоді вони були пронизані прагненням Сигізмунда III та двох його наступників на польському престолі заволодіти й шведським. Протистояння, якого набрали відносини, мало не тільки династичний характер. Ішлося головним чином про суперництво двох держав за панування в східній частині південної Прибалтики.

У 1600 р. Сигізмунд III домогся проголошення сеймом інкорпорації північної Естонії до складу Інфлянт Речі Посполитої. У відповідь на це, того ж року шведи окупували територію Інфлянт на північ від Двіни. Наступного року Річ Посполита відвоювала цю територію. Воєнне протистояння тривало до жовтня 1611 р., коли було укладено перемир'я на кілька місяців. Воно продовжувалося кілька разів. У 1617 р. шведський король Густав II Адольф (1611-1632), син Карла IX, напав на Інфлянти, але був звідти витіснений. За трирічним перемир'ям 1618 р. Швеція отримала естонське місто Пярну. У 1621 р. Густав II Адольф, використавши те, що Річ Посполита вела війну з Туреччиною, захопив значну частину Інфлянт. У липні того ж року гетьман польний литовський *Кшиштоф Радзивілл*, який керував діями польсько-литовського війська, уклав з

шведами чотирирічне перемир'я, що за ним більша частина Інфлянт на північ від Двіни залишалася за противником. У 1625 р. шведський король захопив Дерпт, столицю Курляндії Мітаву, а також частину Жемайтії, чим значною мірою взяв під свій контроль морську торгівлю Великого князівства Литовського. Останнє, щоб не загострювати відносин зі шведами, вийшло з війни, і Польщі відтоді довелося протистояти самій. У 1626 р. Густав II Адольф захопив міста-фортеці Королівської Пруссії, розташовані на схід від нижньої течії Вісли, у тому числі Мальборк, Ельблонг, й обложив з моря Гданськ. Створений нашвидкоруч польський флот прорвав цю блокаду, проте у 1628 р. був розгромлений шведами. Гетьман польний коронний С. Конєцпольський 27 червня 1629 р. завдав поразки шведам у битві під містом Тшчяною, що поблизу правого берега Вісли; Густав II Адольф був у ній поранений, ледве не потрапив у полон і був змушений погодитися на підписання у вересні того ж року в *Альтмарку* (Старому Тарзі поблизу Гданська) шестирічного перемир'я, умови якого для Польщі були тяжкими: у руках шведів залишилося кілька стратегічно важливих міст зазначеної вище частини Королівської Пруссії і вся територія Інфлянт на північ від Двіни. До шведів перейшов також нечисленний польський флот. У 1630 р. Густав II Адольф наклав на торгівлю через Гданськ мито в розмірі трьох з половиною відсотків, чим сильно вдарив по економіці Гданська і всієї Речі Посполитої.

У 1632 р. після смерті Сигізмунда III королем Речі Посполитої став Владислав IV, а після загибелі під Лютценом (біля Ляйпціга) Густава II Адольфа на шведському престолі опинилась його шестирічна дочка *Крістіна* (1632-1654). Обидві країни готувалися відновити воєнні дії після закінчення Альтмаркського перемир'я. Проте до цього не дійшло: під тиском Франції, Англії і Голландії у вересні 1635 р. в *Штумдорфі* (Штумській Всі поблизу Гданська) було укладено перемир'я на 26 з половиною років, згідно з яким Швеція повернула Польщі всі окуповані нею міста Королівської Пруссії, відмовилася від згаданого мита (на той час його збір приніс шведам 11 млн. злотих), натомість зберегла за собою територію Інфлянт на північ від Двіни; було також домовлено, що впродовж перемир'я Владислав IV не повинен претендувати на шведський трон. У 1655 р. Швеція це перемир'я зірвала і напала на Польщу.

Укладене 1503 р. перемир'я між Польщею і Туреччиною кілька разів поновлювалось, аж поки у 1533 р. не був підписаний *вічний мир*. До початку XVII ст. відносини цих держав були мирними, хоча й не безхмарними: Польща, а згодом і Річ Посполита, намагалася тримати від себе в ленній залежності Молдавське князівство, яке від кінця XV ст. перебувало в такій самій залежності від Османської імперії. Напружений характер згадані відносини почали набирати наприкінці XVI ст., коли Я. Замойський, всупереч волі Сигізмунда III, зробив спробу утвердити панівні позиції Речі Посполитої в Молдавському і сусідніх з ним Волооському та Семигородському князівствах, також леннозалежних від Туреччини, щоб тримати під контролем ситуацію в нижньому і середньому Подунав'ї. Обидва з останніх названих князівств після вибуху 1593 р. війни імператора Рудольфа II Габсбурга як австрійського ерцгерцога, чеського і угорського короля з Портою (війна тривала до 1608 р.) були втягнуті в орбіту політики Габсбургів, спрямованої проти неї. Імператор намагався залучити до війни й Річ Посполиту, але Я. Замойський був проти тісних відносин з Габсбургами. У 1595 р., спираючися на ухвалу сейму, він на чолі польського війська вдерся до Молдавії і посадив на господарський престол у ній *Єремію Могилу*. Волооський господар *Міхай Хоробрий* (1592-1601), маючи намір об'єднати під своєю владою всі три названі князівства, скинув Є. Могилу, але у 1600 р. Я. Замойський повернув йому молдавський престол і, напавши на Волощину, розгромив Міхая та посадив у ній господарем *Симеона Могилу*, Єремієвого брата.

Однак наступного року турки скинули Симеона з престолу і посадили на нього свого ставленника.

У наступний період польський вплив в Молдавії загалом зберігався. Після смерті Я. Замойського в її внутрішні справи втручалися магнати Речі Посполитої, ставили навіть на молдавське господарство своїх маріонеток, яких одразу не барилася скидати Туреччина. Так було до 1617 р., коли Порта повністю взяла Молдавію під свій контроль і, тим самим, впритул наблизилася до кордону Речі Посполитої з Молдавією. Того ж року, коли турецька армія рушила проти Польщі, гетьман С. Жулкевський у містечку Буша Брацлавського воєводства (поблизу Дністра) від імені Речі Посполитої зобов'язався перед представниками Порти не втручатися в справи Молдавії, а також Волощини й Семигороддя й стримувати козаків від нападів на Кримське ханство і Туреччину.

Невдовзі після вибуху у 1618 р. Тридцятилітньої війни польсько-турецькі відносини стали погіршуватися. Річ Посполита у ній участі не брала, але морально підтримувала Габсбургів – імператорів Маттіаса (1612-1619) і Фердинанда II (1619-1637). Сигізмунд III відрядив на допомогу Фердинандові II 10-тисячний загін лісовчиків, званий так тому, що ним командував Александр Лісовський. Загін, що діяв за власними законами і визнавав тільки обраних ним командирів, відзначився своєю участю в рокоші М. Зебжидовського, а також вславився грабунками, розбоями, різного роду авантюрами. Лісовчики у 1619 р. вдерлися до Словаччини, котрою володіли Габсбурги, і завдали поразки семигородському війську, яке сюди прибуло, щоб послабити удар Габсбургів по повсталій проти них у 1618 р. Чехії. Дізнавшись про це, семигородський князь Бетлен Габор (1613-1629), турецький васал, змушений був зняти спільну з чеським загоном облогу Відня і відступити від нього. Дії лісовчиків, спровоковані Сигізмундом III, не могли не відбитися негативно на польсько-турецьких відносинах. З кінця XVI ст. їм додали напруження й згадані вище дії запорозьких козаків. На 1613-1620 рр. припадає найбільша інтенсивність козацьких наїздів, деякі з яких сягали міста Синоп, що на південному узбережжі Чорного моря.

Польсько-турецька війна назрівала. Розпочала її Річ Посполита у вересні 1620 р. Кварцяне військо і надвірні магнатські загони під командуванням обох коронних гетьманів – С. Жулкевського і С. Конєцпольського – вдерлися до Молдавії, щоб відновити у ній політичні позиції Речі Посполитої. Сподіваної допомоги від козаків і молдаван гетьмани не отримали. 18-20 вересня у битві під урочищем *Цицорою*, поблизу столиці Молдавії – Ясс, поляки були розгромлені переважаючими силами турків, яким допомагали татари і семигородці. Під час відступу поляків 6-7 жовтня в кількох кілометрах від Дністра на території Молдавії, навпроти подільського міста Могильова, що на лівому березі цієї ріки, вони були розгромлені. У бою загинув С. Жулкевський, а С. Конєцпольський та кілька інших польських воєначальників потрапили у полон; там само поліг й чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, а його син Богдан Хмельницький опинився у полоні.

Для відсічі турецької загрози було набрано 35-тисячне військо на чолі з гетьманом великим литовським Я.К. Ходкевичем. У серпні 1621 р. воно розташувалося табором біля замку молдавського міста *Хотин* (номінально цим військом командував королевич Владислав, який постійно перебував у таборі). На початку вересня на допомогу полякам прибув 40-тисячний козацький загін під проводом гетьмана П. Сагайдачного. Полякам і козакам протистояла керована султаном Османом I (1618-1622) армія в складі 100 тис. турків і 20 тис. татар. Облога султаном польського табору і козаків у вересні й на початку жовтня була безуспішною, завдяки головним чином козакам, які врятували польське військо від розгрому. Після смерті 24 вересня Я.К. Ходкевича цим військом командував регіментар *Станіслав Любомирський*. На допомогу обложеним мало підійти

посполите рушення, що на чолі зі Сигізмундом III збиралося на лівому березі Дністра. Дізнавшись про це, султан пішов на підписання 9 жовтня під Хотином мирного договору з Річчю Посполитою на умовах *status quo ante bellum* (як до війни). Так закінчилася війна, названа Хотинською. Умови Хотинського миру були підтвержені в договорі про *вічний мир*, укладеному 1624 р. з Портою в Стамбулі послом Речі Посполитої коронним конюшим князем Кшиштофом Збараським.

Після Хотинської війни до 1671 р. польсько-турецькі відносини були мирними. Затьмарили їх тільки авантюри, не санкціонованим урядом Порти вторгнення силістрійського намісника Мегмеда Абази-паші на територію Подільського воєводства у 1633 р. Наступного року його за це було страчено у Стамбулі. У 1635 р. Туреччина знову підписала з Річчю Посполитою мирний договір, який підтвердив умови угоди 1624 р.

Інші напрями зовнішньої політики Польського королівства у XVI – першій половині XVII ст. стосувалися тільки його. Всупереч Торунському трактатові 1466 р., який, по суті, передбачав ленну залежність Тевтонського ордену, той намагався унезалежитися. Як наслідок, за правління Яна Ольбрахта великі маїстри перестали складати присягу на вірність Речі Посполитій. Більше того, керівництво ордену проводило антипольську політику. До особливого загострення орденсько-польських відносин дійшло після того, як у 1511 р. великим маїстром став Альбрехт Гогенцоллерн, сестринць Сигізмунда I, представник династії бранденбурзьких маркграфів-курфюрстів (курфюрстами, від нім. *Kurfürst*, у Священній Римській імперії були сім князів-правителів, з них троє духовних, котрі обирали її імператора; латинським відповідником терміну “курфюрст” був термін *elector*, саме так іменували в Польщі курфюрстів). У перші роки свого маїстерства Альбрехт покладався на традиційну підтримку ордену імперією й допомогу Великого Московського князівства. У 1514 р. імперія і Москва уклали антипольський союз. Під час зустрічі з імператором Максиміліаном I у Відні Сигізмундові III вдалося добитися виходу імперії з цього союзу і відмови від підтримки ордену; до того ж імператор визнав Торунський трактат 1466 р. і зрікся претензій імперії на Гданськ і Ельблонг. У 1517 р. орден уклав з Московією антипольський союз, однією з цілей якого було повернення йому втрачених 1466 р. земель (котрі становили в Короні Королівську Пруссію).

Орден готувався до війни з Польщею. Тоді вона 1519 р. першою оголосила йому війну. У ній орден зазнавав невдач. З посередницькою місією виступив імператор Карл V (1519-1556), котрий мав намір встановити над орденем протекторат. У 1521 р. було підписано чотирирічне перемир'я. Міжнародна ситуація, зумовлена головним чином поширенням в Німеччині реформації, не сприяла продовженню польсько-орденської війни. За таких обставин Альбрехт у 1525 р., за намовою Мартіна Лютера, проголосив секуляризацію ордену, перетворення його на світську державу – князівство (герцогство). Ця держава, яку в Польщі іменували *Князівською Пруссією* (*Prusy Książęce*), стала ділчим володінням Альбрехта (як князь (герцог) він став Альбрехтом I; 1525-1568) та його потомків по прямій чоловічій лінії, а у впадку їх відсутності – його братів; після ж вигасання роду Альбрехта I або смерті його братів Князівська Пруссія повинна була прилучитися до Польського королівства. Все це було зафіксовано в *Краківському трактаті*, укладеному 8 квітня 1525 р. між Альбрехтом і Сигізмундом I. А через два дні на центральній Ринковій площі Кракова відбувся урочистий прилюдний акт складення князем присяги на вірність королю і Польській державі (цей акт отримав у Польщі назву *hold pruski*). Альбрехт став на коліна перед королем й одержав від нього ленну корогву, на якій був зображений чорний орел в золотій короні. Звертаючися до князя, Сигізмунд I заявив про готовність прийняти в ленну залежність новостворену державу. Альбрехт, тримаючи корогву в лівій руці,

поклав два пальці правої руки на Євангеліє і виголосив текст присяги. Далі король тричі приклався коронним мечем до плечей Альбрехта, котрий продовжував стояти на колінах (цей ритуал знаменував прийняття князя в лоно польського рицарства), і при кожному такому доторканні казав: “Знеси цей удар, але жоден більше – ні”. Врешті, Сигізмунд I одягнув на його шию ланцюг як символ ленної залежності. Згодом відбулося прийняття в польські рицарі багатьох прибулих з Альбрехтом з Князівської Пруссії.

Невдовзі після принесення присяги у тому ж 1525 р. Альбрехт офіційно склав з себе повноваження великого магістра. Цим він формально поклав кінець існуванню Тевтонського ордену. Альбрехт також офіційно визнав лютеранство. Згідно з поширеною в Німеччині в роки реформації засадою “чия територія, того й релігія” (*cuius regio, eius religio*) населення Князівської Пруссії теж мало перейти в лютеранство. Імператор Карл V Краківського трактату не визнав. Він викликав Альбрехта на імперський суд для з'ясування мотивів, якими той керувався, йдучи на підписання трактату. Альбрехт на суд не з'явився, за що був ним засуджений на вигнання (баніцію) з імперії. Негативно до трактату поставився і папа.

Після секуляризації Тевтонського ордену та частина його керівництва, що висловила незгоду з цим актом, перебазувалася до Німеччини і оголосила про подальше його існування. З часом гідність великого магістра ордену стала синекурою (бездіяльною посадою) молодших потомків Габсбургів. У 1923 р. орден перестав бути рицарським, перетворившись на шпитально-харитативну організацію.

У 1563 р. Сигізмунд Август, щоб мати в особі Альбрехта I Гогенцоллерна союзника у війні Польщі і Литви з Московією, дав згоду на те, щоб у майбутньому дітичні права на Князівську Пруссію були передані бранденбурзькій (курфюрстській) лінії Гогенцоллернів. У перспективі це нічого доброго Польщі не віщувало. Після смерті Альбрехта I в Князівській Пруссії правив його син, розумово відсталий та психічно нерівноважений Альбрехт II Фрідріх (1568-1618). З 1577 р. з дозволу польських королів він перебував під опікою спершу спорідненого з Гогенцоллернами ансбахського маркграфа Георга Фрідріха, а згодом бранденбурзьких курфюрстів Йоахима Фрідріха й Йоганна Сигізмунда. Останньому, по безпотомній смерті Альбрехта II Фрідріха, у 1618 р. Сигізмунд III передав Князівську Пруссію у ленно-дітичне володіння. Таким чином, в одних руках було поєднано правління в Бранденбурзькому маркграфстві і Князівській Пруссії. Це сприяло послабленню політичних зв'язків Князівської Пруссії з Польщею. Наступниками Йоганна Сигізмунда у правлінні в Князівській Пруссії (та Бранденбургії) були його син Георг Вільгельм (1619-1640) і внук Фрідріх Вільгельм (1640-1688). Обидва вони, як і Йоганн Сигізмунд, присягли на вірність польському королеві і Речі Посполитій, хоча загалом проводили незалежну від неї зовнішню політику.

У другій і третій чвертях XVI ст. відносини Польщі з Габсбургами були спокійними. На 1587-1588 рр. у цих відносинах спостерігався спалах ворожнечі у зв'язку з намаганням Максиміліана Габсбурга зайняти польський престол. У 1589 р. за сприяння римського папи Польща уклала з Віднем *Битомсько-Бендзінський трактат*, за яким Габсбурги зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої і не вступати в союзи з державами, спрямовані проти неї. Відтоді відносини Австрійської монархії й Речі Посполитої до першого поділу останньої у 1772 р. були в основному добросусідськими. У 1613 р. Річ Посполита уклала з Віднем союз. На початку Тридцятилітньої війни Польща, як зазначено вище, надала Габсбургам допомогу, відрядивши до Словаччини загін лісовчиків.

Правлячі кола Польщі нічого не зробили, щоб повернути їй ті сілезькі землі, котрі опинилися поза її кордонами. До 1620 р. ці землі входили до складу Чеської держави. До 1526 р. у ній правила Ягеллонська династія: Владислав (1471-1516); Сілезією він володів

з 1490 р.) та його син Людовік (1516-1526). Людовік, який був й угорським королем, загинув біля містечка Могач, що в Угорщині над Дунаєм, що у ній чесько-угорське військо було розгромлене турецьким султаном Сулейманом I Пишним (1520-1566). Людовік не залишив після себе потомства. Над Центральною Європою нависла загроза подальшої експансії Османської імперії. За цих умов на чеський престол був обраний син Карла V – Фердинанд I (1526-1564; у ці ж роки він був угорським королем, а у 1556-1564 рр. ще й імператором); у Чеській державі сподівалися, що він за допомогою свого батька зможе захистити її від турків.

Після Фердинанда I у Чеській державі до 1619 р. правили Габсбурги, які водночас були угорськими королями й імператорами: Максиміліан II, Рудольф II і Маттіас. Під час антигабсбурзького повстання (1618-1620) чехи обрали своїм королем курфюрста Пфальца (історичної області в Німеччині) *Фрідріха* (1619-1620). Після трагічної для чеського народу битви на Білій Горі (поблизу Праги), що відбулася 8 листопада 1620 р. (у ній повстали були розбиті імператором Фердинандом II Габсбургом), він втратив національну незалежність. У землях Чеської корони (це поняття як територіальне зберігалось і після 1620 р., воно охоплюючи, як і до того, також Сілезію) повністю запанували Габсбурги (після Фердинанда II правив Фердинанд III).

Нічого не зробила Польща й для того, щоб включити до свого складу Західне Помор'я, хоча певний час така можливість існувала. Тамтешній князь Богуслав X у 1513 і 1518 рр. звертався до Сигізмунда I з пропозицією приєднати цей край до Польщі або укласти між ними вічний союз. Цю ідею підтримали примас Ян Ласький та великопольська шляхта, проте заперечили впливові малопольські можновладці, котрі побоювалися, що реалізація плану ускладнить відносини Польщі з імперією, особливо з Бранденбурзьким маркграфством. У результаті вигідна для Польщі пропозиція Богуслава X зависла у повітрі. Цим скористалася Бранденбургія, котра у 1529 р. змусила князя Західного Помор'я укласти з нею династичну угоду, що відкривала Гогенцоллернам шлях до опанування цієї території: угода передбачала, що як вигасне князівська династія Західного Помор'я, то воно ввійде до складу Бранденбурзького курфюрства. У 1637 р. безпотомно помер князь Західного Помор'я Богуслав XIV і тоді ж на більшій частині його території запанували шведи. Польща приєднала до своїх володінь леннозалежні від себе Битовську і Лемборкську землі (вони були включені в Королівську Пруссію). Слупську землю захопила Бранденбургія. Цей стан володіння Західним Помор'ям був закріплений Вестфальським миром 1648 р., яким закінчилася Тридцятилітня війна.

Реформаційний рух

31 жовтня 1517 р. монах августинського монастиря *Мартін Лютер* (1483-1546) прибив до дверей церкви в саксонському місті Віттенберзі, в університеті якого викладав, свої знамениті 95 тез, спрямовані проти продажу індульгенцій (грамот про відпущення гріхів). Тези містили основні положення його віровчення. Ця подія поклала початок ідеологічному та соціально-політичному рухові, який у XVI ст. розвивався у формі боротьби проти католицької церкви. Рух охопив багато країн Західної і Центральної Європи, у тому числі й польські землі. За ним з кінця XVII ст. закріпилася назва *реформація* (латин. *reformatio* – виправлення, перетворення).

У реформаційному русі XVI ст. визначилося кілька напрямів (течій), що відколотися від католицизму (пізніше у результаті відокремлення від них з'явилися й інші течії). У ньому взяли участь різні класи та соціальні угруповання, які вкладали в критику католицизму різний зміст і переслідували відмінні цілі. Послідовників цих напрямів у тому ж столітті стали йменувати *протестантами*, а саме явище – *протестантизмом*

(протестантством; від латин. *protestor* – заявляти, стверджувати). Ідеологи реформації висловлювали свої вимоги у формі релігійних учень, за якими, однак, проглядався цілком реальний, “земний” зміст. Вони стверджували, що людина для спасіння своєї грішної душі, в чому й полягає її призначення, не потребує посередництва церкви (в її католицькому розумінні), бо спасіння досягається не зовнішнім проявом релігійності (не “добрими справами”), а лише внутрішньою вірою кожного. Визнання цього принципу “виправдання вірою”, який уперше чітко сформулював М. Лютер, було рівнозначне запереченню необхідності католицької церкви з її складною ієрархією на чолі з римським папою, духовенства, котре, за вченням католицької церкви, тільки й спроможне передати людині Божу благодать, потрібну для її спасіння. Реформатори оголосили єдиним джерелом релігійної істини “Священне Писання”, а не “Священний переказ” (вчення отців церкви, постанови церковних соборів тощо). Звернення до відображеної в Новому Завіті ранньохристиянської церкви (її організації та джерел віровчення) відіграло важливу роль у реформації. Із заперечення католицької церкви витікало й заперечення її як великого землевласника (тому реформація супроводжувалася здебільшого секуляризацією церковних землеволодінь), монастирів, монашества, церковних десятин й інших поборів на користь духовенства й римської курії, а також пишноти католицького культу.

Як і в кожній країні римо-католицької Європи, церква на польських землях була великим землевласником (їй належало до одної п’ятої всіх земель). Найбільшими серед церковних феодалів були гнєзненський архієпископ, краківський і влоцлавський єпископи. Багатьма землями володіли окремі монастирі. Церква збагачувалася й за рахунок різних поборів з мирян. Церковна ідеологія панувала безроздільно. Залежність церкви від римської курії була непохитною. Перед тими, хто зважувався розхитати устої польської церкви, стояло нелегке завдання. Виконання його полегшувалося внутрішнім її розкладом. Широко розповсюдженими були зневага духовенства до виконання покладених на нього обов’язків, відсутність дисципліни, розпусне життя. Безодня пролягала між рівнем та умовами життя вищого і нижчого духовенства. Перше зазвичай походило із заможної шляхти і магнатерії, вело світський спосіб життя, впадало за багатством, не цуралося симонії (купівлі-продажу церковних посад), підкупу, хабарництва. Характерно, що майже ніхто з вищого духовенства не взяв участі у реформаційному русі, не прилучився до справи оновлення католицької церкви. Правда, серед єпископів не бракувало тих, хто скрито симпатизував реформації, навіть протегував “сретикам”, та прагматичні міркування стримували їх від відвертої підтримки реформаторів. Нижчий клір, чимала частина якого складалася з вихідців з міщан і селян, не допускався до багатих приходів, в основній своїй масі був малописьменний й культурно відсталий, позбавлений можливості впливати на суспільно-політичне життя країни.

Про великий вплив верхівки католицької церкви в державі промовисто свідчить, зокрема, той факт, що в сенаті сейму засідали всі вищі достойники, архієпископи та єпископи. З часу утворення Речі Посполитої католицька церква в ній адміністративно поділялася на Гнєзненську і Львівську архієпископії, причому глава другої підпорядковувався главі першої. До складу Гнєзненської архієпископії в межах Речі Посполитої входили: однойменна архієпархія та єпархії Познанська, Влоцлавська (Куявська), Плоцька, Краківська, Вармійська, Хелмінська, Жмудська (Жемайтська), Віленська; від 1582 р. вона включала Інфлянтську, а з 1636 р. – Смоленську єпархії. До цієї архієпископії належали також розташовані за межами Речі Посполитої Вроцлавська і Любуська (номінально) єпархії. Львівська архієпископія включала в себе однойменну архієпархію та єпархії Кам’янецьку, Перемишльську, Холмську, Луцько-Берестейську та Київську. Архієпископи та єпископи обиралися капітулами відповідних кафедральних соборів.

Зазвичай обиралися запропоновані королем особи; він же затверджував обранців на зайнятих ними посадах (це право королівської номінації папа офіційно визнав у 1589 р.), після чого їх затверджував папа.

Шляхта висловлювала незадоволення непомірним збагаченням церкви, тим, що вона мала численні податкові привілеї, великий вплив на державне життя. Шляхта бажала мати залежну від себе церкву. Міщанство було також критично налаштоване щодо церкви: її приписи гальмували нормальний хід його господарської діяльності, особливо при укладанні кредитних угод, які церква, посилаючись на відсотковий їх характер, ототожнювала з лихварством, проти котрого офіційно боролася. Не могло міщанство миритися і зі сплатою церкви різних поборів.

Так у польських землях виникли соціально-політичні та ідеологічні передумови для поширення реформаційних ідей. Реформація на цих землях була представлена кількома течіями, які проникли із Західної і Центральної Європи. Найраніше з'явилося лютеранство – вже у перші роки після виступу М. Лютера. У межах Польської держави лютеранство поширилося головним чином у Королівській Пруссії, помітно – в західній частині Великопольщі. В інших регіонах Корони присутність лютеранства була спорадичною. На польських землях за межами цієї держави воно особливо поширилося в Сілезії. Тоді ж лютеранство почало охоплювати Любуську землю й Західне Помор'я; в останньому місцевий сейм 1534 р. проголосив його офіційною релігією. Такого ж статусу воно набуло в Князівській Пруссії 1525 р., коли його публічно прийняв перший її правитель Альбрехт I Гогенцоллерн.

У Польському королівстві лютеранство в основному було релігією мешканців міст, до того ж німців: воно виникло як релігія німецького бюргерства; лютеранство “польські” німці, яких було доволі багато, сприймали як підтвердження своєї етнічної ідентичності, чинник, який допомагав їм зберігати й відстоювати її. З часом, з огляду на німецький характер лютеранства, в нього стали переходити й німецька шляхта, селяни-німці в місцях компактного їх розселення. Що ж до польської шляхти, то лише незначна її частина, переважно у Великопольщі, прийняла лютеранство. Польська шляхта не сприйняла його з двох причин: по-перше, як німецьку, на її переконання, релігію, що було проявом певного негативного ставлення поляків до Німеччини; по-друге, як релігію аристократичну, князівську, оскільки невдовзі після виникнення лютеранства виразно дало про себе знати прагнення тих німецьких правителів, що приймали його, підпорядкувати собі лютеранську церкву у своїх князівствах; це прагнення було реалізоване після розгрому в Німеччині селянського повстання 1524-1525 рр.

У перші роки поширення лютеранства в Короні її правлячі кола виступали проти нього. У 1520 р. з'явився едикт Сигізмунда I, який забороняв виголошувати ідеї М. Лютера, виїжджати за кордон в міста, охоплені лютеранським рухом; католицька церква одержала право цензурувати книги перед їх виданням. Але едикт виконувався несумлінно; так само як подібні королівські едикти, що видавалися впродовж кількох наступних десятиріч. Натомість рішучими виявились дії того ж короля, спричинені конфліктом у Гданську, оскільки він мав не тільки релігійний, а й соціальний характер. У січні 1525 р. озброєне поспільство (бюргерство і плебс) міста – прихильники лютеранства – скинули міську раду (магістрат), що перебувала в руках вірного католицтву патриціату, після того, як вона заарештувала кількох прибічників реформації. Обраний повсталими склад ради повністю скасував у місті католицьку літургію, закрити монастирі, проголосив лютеранство офіційною конфесією та зробив спробу провести реформи, навіяні селянською війною в Німеччині. Та сама рада відправила до короля посланців з проханням затвердити нові порядки у Гданську. У відповідь Сигізмунд I видав указ, що позбавляв місто усіх його привілеїв до часу відновлення в ньому старих порядків і

виступив на чолі озброєних загонів проти повсталих. Міська рада, не зважившись озброїти народ, нічого не зробила для організації опору. Оволодівши Гданськом у червні 1526 р., король відновив тут католицьку літургію і наказав стратити 15 керівників реформаційного руху, а інших його діячів вигнати з країни. Проте повністю покінчити з лютеранством у Гданську король не зважився, воно й далі залишалося релігією тутешнього поспільства. До кінця свого правління Сигізмунд I був налаштований до лютеранства негативно. Певний час подібну позицію займав Сигізмунд Август, аж поки у 1557-1558 рр. не надав свободу віросповідання головним містам Королівської Пруссії; згодом цю свободу було поширено на всю провінцію.

У 1530-х роках у Великопольщі і Люблінському воєводстві, а також у Сілезії оселилися прибулі головним чином з Німеччини *анабаптисти* (“перехрещенці”) – представники секти, що вимагала хрестити людей у свідомому віці, коли, за її віровченням, тільки й можливе “істинне” прилучення до християнської віри. Анабаптисти були активними учасниками релігійно-політичного руху, що розгорнувся на початку реформації. Перші їх представники з’явилися 1519 р. в Швейцарії. Вони брали участь у Селянській війні в Німеччині. Тікаючи від переслідувань, діяли в різних країнах Західної і Центральної Європи. На зламі 30 – 40-х років XVI ст. їхнє помірковане крило в Нідерландах відокремилось у секту *меннонітів*, прозвану від її засновника Менно Сімонса. Особливого відлуння діяльність анабаптистів, зокрема меннонітів, на польських землях не мала.

У 1548-1551 рр. до Великопольщі прибула і тут, головним чином у містах, оселилася значна кількість *чеських братів*, членів Братньої общини (*Jednota bratrská*), що втекли від репресій, до яких удався чеський король Фердинанд I Габсбург після придушення ним Празького повстання 1547 р. Община виникла в середині XV ст. як спадкоємиця поміркованого *гусизму* і пройшла еволюцію від ізольованої (селянсько-міщанської за складом) до відкритої різним суспільним верствам організації. Свою діяльність вона зосереджувала на освіті й друкарстві і досягла в цих галузях значних успіхів. На час вибуху реформації община об’єднувала до 10 % усього населення Чехії як історичної області. Багато її послідовників було в Моравії, де їх іменували моравськими братами. На початку 1530-х років община ідейно наблизилася до лютеранства, пізніше – до кальвінізму. У Великопольщі чеські брати знайшли доволі великі можливості для своєї діяльності. До них віросповідно приєдналася певна частина місцевої шляхти і міщан. Поза межами Великопольщі вони майже не мали впливу.

У той же час, що й чеські брати, на польській землі проник **кальвінізм** – релігійна течія, започаткована на Заході *Жаном Кальвіном* (1509-1564) у 1536 р., коли він видав свою найважливішу працю *Настанова в християнській вірі*. У другій половині 1550-х років кальвінізм став провідним напрямом польського протестантизму. Найбільше прихильників він мав серед польської шляхти, особливо малопольської.

В основі вчення Ж. Кальвіна лежала ідея абсолютної визначеності (приреченості): він стверджував, що Бог ще до створення світу прирік одних людей до спасіння, до раю, інших – до загибелі, пекла; цей вирок Бога є незмінний, але людині не суджено знати, визначена вона Богом на спасіння чи ні, віруючий, проте, має бути певен, що він “Божий обранець” і повинен доводити це своїм зразковим життям. Польську шляхту мало цікавила ця доктрина Ж. Кальвіна. Їй імпонувало його вчення про примат (першість) суспільства над державою і визнання права опору станової репрезентації владі, етичне виправдання ним підприємництва, бачення Божої прихильності в багатстві людини, успішній її діяльності. Приваблювала шляхту й демократична, “республіканська” структура церковної організації кальвінізму, чим вона докорінно відрізнялася від ієрархічної структури католицької церкви. На чолі кальвіністської церковної общини

стояв старшина (*пресвітер*), що обирався з її членів, і запрошуваний нею (власне – пресвітером) проповідник, що виголошував перед членами общини проповіді та духовно-моральні повчання; функція проповідника не мала характеру священницької діяльності, а полягала лише в службі (*ministerium*), від чого їх звали *міністрами*. Пресвітер і міністр становили консисторію, що відала справами общини. У ряді країн виникла більш складна організація, в якій важливе значення здобули регіональні й загальнонаціональні з'їзди представників общин – синоди. Така організація кальвіністської церкви давала простір для впливів у ній найбільш заможним членам общини.

У польських землях такий вплив мала шляхта, що прийняла кальвінізм. У своїх мастках вона реформувала, профанувала католицькі церкви, усувала з них священників і передавала їх (церкви) прибічникам вчення Ж. Кальвіна, пресвітерам і міністрам, яких підбирала на свій розсуд. Реформовані церкви, звані *зборами*, перебували під повним контролем кальвіністської шляхти (зборами йменували й церкви лютеран і чеських братів, які зазвичай виникали внаслідок реформування католицьких церков; чеські брати також споруджували свої храми). Нерідко міністрами у зборах були католицькі священники, що навернулися в кальвінізм, здебільшого до них належали вихідці з міщан і селян. Кальвіністська церква (як, зокрема, і церква лютеран та чеських братів) була дешевою: на її утримання не йшли жодні, звичні для католицької церкви побори, найголовніший з яких десятина, яку, до речі, кальвіністська шляхта привласнювала. 1550 р. в містечку Піньчові, що в Малопольщі, власник якого став кальвіністом, пройшов перший з'їзд кальвіністських міністрів, а 1554 р. в малопольському ж містечку Сломніки – перший *синод* кальвіністської церкви, який санкціонував її організаційну структуру. Підраховано, що тільки у 1550-1570 рр. було скликано не менше 92 кальвіністських синоди і з'їзди, з них 20 – у Піньчові. Близько 1570 р. у Речі Посполитій налічувалося близько 700 протестантських церков, з яких понад 420 були кальвіністськими (лютеранських церков було понад 140).

Успіхи кальвіністів у боротьбі з католицькою церквою значною мірою пояснювалися тісним зв'язком багатьох із них з езекуційним рухом, в якому вони брали активну участь і на характер якого впливали. Ще до і на початку проникнення кальвінізму в польські землі езекуціоністська шляхта через своїх послів на сеймах 1540-х років наполягала на обмеженні духовної юрисдикції щодо світських осіб (передовсім щодо шляхти) і розширенні участі духовенства в державних повинностях. На сеймі 1550 р. група послів вимагала позбавити церкву десятини, секуляризувати церковні мастки, скасувати згадану церковну юрисдикцію тощо. Дальше поширення кальвінізму позначилося на сеймовій боротьбі з питань, що стосувалися католицької церкви. Посли настирливо, разом з лютеранами, чеськими братами й католиками-езекуціоністами, виступали проти церковної юрисдикції, й на сеймі 1552 р. її було призупинено стосовно “єретиків”. Ще більших успіхів прихильники реформації домоглися на сеймі 1555 р., який узаконив вільне існування реформованих церков, що виникли до цього року, і так само призупинив до скликання національного собору (про нього нижче), розгляд в церковних судах справ щодо відходу від католицтва. Особливо рішучим був наступ езекуціоністської шляхти на католицьку церкву на Пьотрковському сеймі 1562-1563 рр.: їй вдалося домогтися скасування виконання гродськими старостами вироків церковних судів.

Успіхи, здобуті шляхтою в боротьбі з католицькою церквою, певною мірою були зумовлені тим, що Польську державу очолював загалом індіферентний у питаннях віри Сигізмунд Август, який, будучи противником релігійної конфронтації, любив повторювати: “Я не хочу бути королем ваших сумнів”. Його навіть звинувачували у прихиль-

ності до реформації, оскільки він не піддавався намовлянням папського нунція Алоїзо Ліппомано вчинити розправу над провідними її діячами.

Однією із заслуг кальвіністської (якоюсь мірою й лютеранської та чеськобратської) частини езекуціоністської шляхти було те, що разом з католиками-езекуціоністами вона у 50-х роках активно вимагала створення польської національної церкви, подібної до англіканської, що виникла в Англії у 1534 р. за панування у ній короля Генріха VIII (1509-1547). Національна церква, за задумом її adeptів, повинна була об'єднати на засадах автономії та рівноправності всі християнські віросповідання, в тому числі православ'я, під генеральною зверхністю папи римського. Головою її, за взірцем англіканської церкви, мав стати король, а найвищою владою – національний собор. На сеймі 1555 р. шляхта наполегливо домагалася його скликання для схвалення на ньому цього проекту. Останній був підтриманий королем і вищим католицьким духовенством, яке було переконане, що буде верховодити в національній церкві. Наступного року до Риму виїхало польське посольство, щоб просити папської згоди на скликання національного собору для створення національної церкви та для католицької церкви, щоб наблизити її до інших християнських віровизнань, на літургію польською мовою, причастя під двома видами і скасування celibату духовенства. Відповідь папи на всі ці прохання була негативною, бо їхній зміст суперечив догматично-організаційним засадам католицької церкви, а реалізація могла призвести до відриву Польського королівства в церковному відношенні від римської курії. Знеохочений цією відповіддю, Сигізмунд Август відмовився підтримувати ідею національної церкви. Того ж 1556 р. король видав едикт, яким заборонив подальше протестантське реформування католицьких церков. Це не перешкодило протестантам на сеймі 1562-1563 рр. домогтися припинення сплати Польщею аннат – щорічної данини римській курії. Ще раніше, у 1555 р., Польща припинила сплачувати святому престолу денарій святого Петра (*świętopietrze*).

1562 р. у кальвіністському таборі розпочався розкол, який тривав три роки. У результаті з нього виділилася менша, радикальна, частина, куди входили шляхта (навіть заможна), міщани й частина селян. Вони заснували т.зв. *Меншу церкву* (латин. *Ecclesia Minor*), або збір; власне кальвіністська церква відтоді йменувалася *Більшою* (латин. *Ecclesia Maior*). Розкольники називали себе польськими братами за прикладом чеських братів, які мали на них вплив. Причиною розколу стали розходження в поглядах на богословські догмати й соціальні проблеми. Польські брати, інтерпретуючи Новий Завіт з позицій, близьких до раціоналістських, заперечували основну догму ортодоксального християнства – вчення про єдиносущу трієстіть Бога – святу Трійцю. За це ідейні противники прозвали їх *аріанами* (від імені одного із засновників ранніх еретичних вчень у християнстві александрійського священника Арія, що помер 336 р.), рідше – *антитринітаріями* (латин. *Trinitas* – Трійця). Певною, якщо не визначальною мірою, це заперечення було зумовлене впливом італійських антитринітаріїв, які прибули до Польщі після спалення 1553 р. у Женеві за наказом Ж. Кальвіна *Мишеля Сервета* – вченого і мислителя, який заперечував єдиносущу трієстіть Бога. Більшість польських братів визнавали Богом тільки Бога Отця, вважаючи Ісуса Христа людиною, наділеною після її воскресіння Божими властивостями, а Дух Святий – підпорядкованою Богові Отцю сутністю, що походить від нього. З початку XVII ст. прибічників цього погляду серед аріан-антитринітаріїв звали *унітаріями* (латин. *unitas* – єдність). Частина польських братів (тритеїсти) вірила в існування трьох окремих, неєдиносущих Божих іпостасей – Бога Отця, Бога Сина (Христа) і Бога Святого Духа, а ще інша частина (дитеїсти) – визнавала тільки Бога Отця і Бога Сина. Польські брати заперечували також церковне вчення про гріхопадіння, стверджуючи, що людина за своєю природою добра, її мораль

залежить від середовища, в якому вона живе, і виховання, відкидали також тайнства, в тому числі хрещення і причастя, відстоювали віротерпимість і духовну свободу.

В основі ідеології польських братів, щоправда не всіх, лежала ідея безумовної соціальної рівності: переконання, що всі люди – брати, і ніхто не повинен наживатися на чужій праці. Польські брати висували постулати скасування станових відмінностей, звільнення селян від феодалних повинностей, відмови від державної та військової служби. Дехто з них навіть висловлювався проти приватної власності на землю, за спільне громадське користування нею. Найбільш радикально налаштовані з них 1569 р. у новозаснованому шляхтичем-аріанином малопольському містечку *Ракові* створили комуністично-утопійні громади, члени якої спільно обробляли землю, займалися ремеслом, плекали освіту. З цього експерименту, зрештою, нічого не вийшло. Ракув перетворився на типове ремісничо-торговельне поселення з властивими для нього соціальними негараздами.

В організаційному відношенні релігійне життя польських братів не відрізнялося від ортодоксальних кальвіністських громад – зборів. У 1570-1620 рр. в Речі Посполитій, переважно в Малопольщі, діяло близько 65 їхніх зборів (часом до 100), потім менше. У 1569-1662 рр. відбулося 107 відомих нам аріанських синодів, на які збиралося до півтисячі братів. Найбільша їх кількість припадає на Ракув – 39. Аріанський релігійно-соціальний радикалізм пробуджував занепокоєння протестантської і католицької шляхти. Уже на сеймі 1566 р. кальвіністи виступили з пропозицією заборонити діяльність польських братів, а порушників цієї заборони вигнати з країни. У королівській канцелярії був підготовлений відповідний королівський едикт, проте його не було оголошено.

Вороже ставлення протестантської шляхти до польських братів проявилось, зокрема, в тому, що їх не запросили взяти участь у спільному синоді кальвіністів, лютеран і чеських братів, який відбувався в Сандомирі у 1570 р. Прийнята синодом угода гарантувала взаємну віротерпимість цих течій, декларувала готовність працювати над виробленням спільної протестантської моделі церкви. Союз трьох віровизнань мав виступати на захист кожного з них, тобто мав й оборонний характер. Було вирішено скликати спільні синоди для обговорення наболілих питань. Закладена сандомирською угодою співпраця успішно тривала чверть століття, після чого лютерани стали від неї відходити і, врешті, відмовилися зовсім.

Серед польських братів з часом дійшло до посилення впливу поміркованого крила, яке невдовзі здобуло перевагу. Значною мірою це сталося завдяки італійцю *Фаусто Соціні* (1539-1604; у Польщі його звали *Фавстом Социном*). Прибувши до Польщі 1579 р., він невдовзі очолив поміркованих польських братів, мав серед них високий авторитет до самої смерті (похований у Польщі). Ф. Социн надав аріанському рухові більшої згуртованості та пружності, реформував його в дусі раціоналізму, проголосивши розум людини найголовнішим інструментом осягнення Св. Письма й пізнання світу, найвищим критерієм істини, а моральне самовдосконалення – єдиним шляхом піднесення духовності. Завдяки Ф. Социнові антитринітаризм, званий від його імені *социніанством* (відповідно польських братів і всіх послідовників вчення Ф. Социна в Речі Посполитій та за її межами йменували *социніанами*) став єдиним у Польщі протестантським віровизнанням, здатним на інтелектуальному рівні успішно дискутувати з католицькими ідеологами. Социніанство вплинуло на формування релігійного раціоналізму в Центральній та Західній Європі (здебільшого в Голландії й Англії) і кристалізації *деїзму* – віри в догматично неокресленого Бога. Разом з тим, воно давало імпульс розвитку наукових, політичних і соціальних ідей.

Апогеєм реформації в Речі Посполитій було прийняття акту **Варшавської конфедерації**, якою себе визнав в останній день роботи (28 січня) конвокаційний сейм 1573 р. Акт, який називають Варшавською конфедерацією, проголосив віротерпимість (релігійну толерантність) щодо всіх християнських віровизнань, в тому числі польських братів та анабаптистів. “Обіцяємо собі взаємно (...) на вічні часи, скріплюючи це нашим словом, честю і совістю, – сказано в цьому документі, – що ті з нас, котрі відрізняються за вірою, зберігатимуть між собою мир і не проливатимуть крові через різну віру і відмінність у церквах”. Світські власті, згідно з актом, не мають права нікого карати смертю, конфіскацією майна, ув'язненням чи вигнанням з країни за релігійні погляди. Серед підписів, що стояли під ним, половина належала католикам. Цим актом Річ Посполита першою серед європейських країн на офіційному рівні заявила про запровадження віротерпимості. Документ Варшавської конфедерації не означав, проте, визнання повної свободи совісті; він не визнавав права на атеїзм, що й не дивно з огляду на ставлення до нього в тогочасній Європі.

Останнім значним успіхом реформації в Речі Посполитій було те, що Генрик Вalezій в день своєї коронації (21 лютого 1574 р.) в краківському кафедральному соборі присягнув виконувати Варшавську конфедерацію. Зробив він це на вимогу кальвініста, маршалка великого коронного *Яна Фірлея*. Коли при складанні присяги виникло замішання, спричинене небажанням короля її вчинити, то Я. Фірлей промовив до нього: “Присягнеш, королю, бо ж ти пообіцяв”.

Реформаційний рух у Польщі найбільш інтенсивно розгортався в третій чверті XVI ст. Особлива роль у ньому, з огляду на поширеність, належала кальвіністській течії та головному її носієві – шляхті, яка в основному визначала його розмах і характер, що, своєю чергою, визначило особливість польської реформації як шляхетської. **Шляхетський характер польського кальвінізму** і те, що кальвіністська шляхта відіграла велику роль в езекуційному русі, зумовило значний успіх реформації. Але той самий характер водночас визначив і її нестійкість, оскільки шляхта виявилася ненадійним оплотом протестантизму. Після задоволення своїх релігійних і політичних вимог чимало хто з неї не бачив потреби в продовженні реформації. Наступні покоління кальвіністської шляхти проявляли релігійну пасивність і не чинили особливого опору наступові католицизму, спрямованому на те, щоб повернути її в своє лоно. У цьому наступі католицька церква домоглася значних успіхів: уже на зламі XVI-XVII ст. велика, якщо не більша частина кальвіністської шляхти перейшла в католицизм, чим по кальвінізму в Речі Посполитій було завдано відчутного удару, від якого він не зміг оправитися. Певною мірою така ж метаморфоза спіткала лютеранську і чесько-братську шляхту. Натомість вистояли перед наступом католицизму, хоч і не без втрат, міщани лютеранського і чеськобратського визнань, а також польські брати-социніани, останні до середини XVII ст.

загалом, реформація в Польщі не набула такого розмаху і глибини, як у деяких інших країнах Центральної і Західної Європи (Німеччині, Швейцарії, Голландії, Франції, Чехії). І все ж вона позитивно відбилася на її розвитку в XVI та, певною мірою, XVII ст. Значення її полягає насамперед у формуванні нового типу релігійності, заснованої на раціональному підході до тлумачення богословських проблем і через їх призму – соціально-політичних. Крім того, протестанти зробили вагомий внесок у розвиток освіти, книгодрукування, наукової думки, релігійної та філософської літератури. Багато до цього спричинилися польські брати, які так образно підкреслювали своє місце і значення в реформаційному русі: “Дах (протестантської церкви) спорудив Лютер, стіни – Кальвін, а фундамент – Социн”.

Польський протестантський рух мав значне відлуння в Литві та в руських землях Корони і Великого князівства Литовського. Щодо українських земель, то в Руському і Белзькому воєводствах уже в середині XVI ст. було чимало прихильників кальвінізму. Невдовзі тут почало поширюватися аріанство, безпосередньо пов'язане з діяльністю визначного теолога-проповідника, вихідця з Мантуї (Італія) *Франко Станкарі* (1501-1574). Один з перших синодів аріан відбувся в містечку Ланьцут Перемишльської землі. Осередком протестантизму було й Волинське воєводство. З кінця XVI – початку XVII ст. тут виникали кальвіністські й аріанські громади. У місті Острог активно працювали діячі тутешнього вченого гуртка чеський брат *Марцін Броневський* та аріани *Мотовило* і *Каспар Лушковський*. В Острозі, і містечку Старий Костянтинів виникли аріанські громади. З 1608 р. бере початок міцний аріанський осередок в містечку Ляхівці. На початку XVII ст. в Київському воєводстві з'являється кальвіністський осередок у містечку Горностайполе; близько 1610 р. засновано аріанську общину в містечку Черняхів, ініційовану *Стефаном Немиричем*, батьком майбутнього покровителя й лідера аріан на Київщині, козацького діяча й одного з авторів Гадяцької угоди 1658 р. *Юрія Немирича*.

Значення реформації в Польщі і Речі Посполитій загалом виходить за державні кордони. Вона помітно вписалася в загальноєвропейську реформацію, внесла до неї свій досвід і своєрідність. У першу чергу це стосується її аріансько-соцініанської течії. Для кількосоттисячної нині в світі громади антитринітаріїв основні осередки польських братів – Ракув і Піньчув – залишаються свого роду святинями, місцями поклоніння. Особливу роль в аріанському русі відіграв Ракув (“Сарматські Афіни”), значною мірою завдяки тому, що тут у 1603-1638 рр. діяла славна на всю Європу соцініанська школа, звана академією за внесок у справу розвитку освіти.

Контрреформація

Реакцією на реформацію була контрреформація, або наступ сил, що за всяку ціну намагалися відновити підірвані позиції католицької церкви, вивести її з кризи, в яку вона потрапила внаслідок поширення протестантизму. Захищаючи свої позиції, католицизм було змушене вдатися до організаційної та ідейної перебудови. Неабияке значення мало заснування у 1534 р. і затвердження папою у 1540 р. *ордену єзуїтів* (“Societatis Jesu” – “Товариства Ісуса”), що став одним з головних бастионів контрреформації. У 1542 р. реорганізовано інквізицію, а 1559 р. вперше надруковано *Індекс заборонених книг* – список видань, згодом поновлюваний, що містив назви творів з релігійно-догматичних, культурно-моральних і соціально-політичних питань, зміст яких розходився з ученням і практикою католицької церкви. Рішучий перелом в європейській контрреформації настав після закінчення у 1563 р. вселенського собору цієї церкви, який з перервами засідав з 1545 р. на півночі Італії в місті Тридент, за винятком 1547-1549 рр., коли його робота проходила в місті Болонья. **Тридентський собор** закріпив перемогу угруповання на чолі з єзуїтами над течією в католицизмі, яка шукала примирення з протестантизмом. Він опрацював радикальну програму оновлення католицької спільноти, визначив доктрину і політику католицької церкви. Його постанови підтвердили всі її догми і віровчення, заперечивши найменші відхилення у бік реформаційних поглядів. Собор посилив церкву організаційно: підтвердив верховенство папи над собором, збільшив владу єпископів у межах їхніх єпархій, вказав на необхідність поліпшити проповідницьку діяльність духовенства серед віруючих, зміцнювати дисципліну в чернечих орденах. Він також підтвердив статус латинської мови як літургійної. У 1564 р. було обнародовано т.зв. *Тридентське сповідання віри* – документ, що виклав головну суть

рішень собору. Керівництво католицької церкви зобов'язало духовних осіб усіх рангів й викладачів католицьких університетів присягти виконувати його.

Постанови Тридентського собору потрапили до Польщі у 1564 р., коли їх передав Сигізмундові Августу папський нунцій Джованні Франческо Коммендоне. Щойно 1577 р. їх офіційно прийняв синод польської католицької церкви, що не означає, що вона не керувалася ними у своїй діяльності до цього моменту. Як провідник їх у життя особливо відзначався єзуїтський орден, який у Польщі розпочав свою діяльність у 1564 р. на запрошення одного з найбільш запеклих противників реформації – кардинала і вармійського єпископа *Станіслава Гозіуша* (1504-1579).

Контрреформація у Польщі розпочалася одразу після проникнення сюди реформаційного руху. Однак довший час до завершення роботи Тридентського собору керівництво польської католицької церкви у протистоянні з реформацією займало оборонну позицію, не будучи в стані зібратися з силами для проведення активної боротьби за відстоювання устоїв католицизму: воно не було до неї призвичаєне. Більшою мірою воно покладалося на допомогу королівської влади, ніж на власні сили. Під його тиском Сигізмунд I і Сигізмунд Август видавали антиреформаційні едикти. Проте останні виконувалися дуже слабо, а то й просто ігнорувалися: всупереч королівським заборонам реформаційний рух розгортався, по суті, відкрито й безперешкодно.

З ідейним противником, який вимагав особливої уваги, католицизм зустрівся в особі кальвінізму, бо йшлося про сильно заангажовану в езекуційному русі шляхту. У полі зору католицьких ідеологів постійно перебувало й лютеранство. Недарма на час появи і в перші роки поширення кальвінізму припадає інтенсивна релігійно-публіцистична діяльність двох талановитих й авторитетних діячів контрреформації *Марціна Кромера* і *С. Гозіуша*. Перший з них, починаючи з 1551 р., видав у чотирьох випусках твір *Про лютеранську віру й науку. Розмова дворянина з монахом*. Аргументація, до якої вдався М. Кромер, мала не тільки антилютеранський, а й назагал антипротестантський характер. 1553 р. вийшла книжка С. Гозіуша *Визнання католицької християнської віри*, яка стала програмною у боротьбі католицької церкви з реформацією. Значення, яке їй надавало католицьке керівництво, підкреслюється тим, що за 20 років вона витримала 22 видання.

На час закінчення Тридентського собору польська католицька церква змогла значною мірою реорганізуватися. Це дало змогу їй, керуючись тридентськими постановами, повільно й неухильно перейти в контрнаступ. Він став можливий тому, що їй вдалося зберегти свої головні привілеї та матеріальну базу. Перетворення і зміни у церкві торкнулися всіх рівнів і структур. Священики у приходах повинні були регулярно читати проповіді, створювати релігійні братства, спонукати прихожан до частоті сповіді й причастя, проводити емоційні процесії, що чинили вплив на психіку й уяву мирян, систематичну катехізацію. Відродилося й набрало нової сили монашество. Стрімко зростала кількість монастирів, розширювали діяльність старі обителі. Ченці ставали активними організаторами релігійної пропаганди, полеміки й книгодрукування; з них рекрутувалися вчителі церковних шкіл. Єпископи проводили регулярні об'їзди (візитації) своїх єпархій, під час яких довідувалися про їх дійсний стан. Створювалися семінарії для підготовки кадрів нижчого духовенства. Освітньо-моральний рівень останнього зростав, дисципліна істотно поліпшилася. Посилилися зв'язки польської церкви з папською курією; папський нунцій, що постійно перебував у Польщі з 1556 р., чинив вплив на церковне життя у ній. Єпископи повинні були регулярно звітуватись у Римі про свою діяльність.

Особливу роль у польській контрреформації відіграло середнє (капітульне) духовенство. Воно послідовно і непримиренно захищало устої католицизму й відстоювало

його реформування, на відміну від тих єпископів, що вели ренесансний, виразно мирський спосіб життя і не переймалися станом церкви. Щойно на зламі XVI і XVII ст. керівництво єпархіями повністю перейшло до єпископів, діяльність яких задовільняла вимоги Тридентського собору. Саме тоді й набули розмаху істотні зрушення в організаційній та релігійно-освітній галузях католицького церковного життя.

Одна з особливостей Польщі полягала в тому, що тут неможливо було в боротьбі з реформацією широко покладатися на методи прямого насильства й примусу, оскільки свобода віросповідання гарантувалася шляхті – головній соціальній силі протестантства – Варшавською конфедерацією 1573 р. Щоб досягти перелому в цій боротьбі, потрібно було повернути в лоно католицизму іновірну шляхту, а це можливо було здійснити тільки з допомогою продуманої й поступальної пропаганди та переконування. Основна роль у перевихованні протестантської шляхти належала єзуїтам. Сила цього ордену ґрунтувалася на гнучкій організації, дисципліні, старанному доборі потрібних йому кадрів, умінні використовувати будь-які можливості для досягнення своїх цілей. Керівництво католицької церкви радо вітало появу ордену в Польщі, покладаючи на нього великі сподівання у протистоянні з протестантами. У 1565 р. Сигізмунд Август взяв орден під свою опіку, а 1579 р. єзуїти отримали організаційну автономію в Речі Посполитій у вигляді окремої польської провінції; 1608 р. остання була поділена на Польську і Литовську провінції. До першої входила територія Польського королівства, за винятком Мазовії і Вармії, які були віднесені до Литовської провінції у складі Великого князівства Литовського, польсько-литовської частини Інфлянт та, від 1611 р., Смоленської землі.

Єзуїтів у Речі Посполитій було порівняно небагато (на зламі XVI-XVII ст. – близько 400, у 1640 р. – понад 1400), але завдяки властивим їхній організації якостям вони були здатні доводити до кінця справу, за яку бралися. Певний час то були переважно німці й італійці, згодом більшість становили поляки. Скеровані на зміцнення розхитаних позицій католицизму, на викорінення протестантства, єзуїти не зуралися діяльності серед різних соціальних верств населення. Особливу ж увагу вони приділяли роботі з шляхтою, яка вона посідала особливе місце в політичній системі держави, в реформаційному русі. Усвідомлюючи необхідність брати до уваги привілейоване становище шляхти, орден зосередив увагу на вихованні шляхетської молоді, в тому числі протестантської, в дусі безмежної й безоглядної відданості католицизму. Головним осередком цього виховання стали *єзуїтські колегії* – середні навчальні заклади, в яких, відповідно до цілей виховання, використовувався кращий досвід європейської педагогіки, зокрема протестантської. Високий професійний рівень навчання в колегіях призвів до того, що освіту в них охоче здобували не тільки католики, а й протестанти (в основному кальвіністи), причому останніх не примушували брати участь в католицьких релігійних обрядах. Навчання в колегіях було безоплатним, що давало можливість здобувати освіту вихідцям з незаможних шляхетських родин. У результаті послідовного застосування чітко продуманої системи виховання зі стін колегій виходили, як правило, правовірні католики. Завдяки цьому до кінця першої половини XVII ст. в католицизм перейшла більша частина протестантської шляхти.

Перша єзуїтська колегія була заснована за сприяння С. Гозіуша на терені керованої ним Вармійської єпархії в містечку Бранев (Брунсберг) у 1565 р. До кінця XVI ст. на польських землях Речі Посполитої виникло ще чотири колегії, ва тому числі в місті Ярослав Руського воєводства, а також три колегії у Великому князівстві Литовському і одна – в польсько-литовській частині Інфлянт. на 1648 р. у польських землях існувало 15 колегій, в українських – 12, у Великому князівстві Литовському – 10, у польсько-литовській частині Інфлянт – 1. Позиції єзуїтської освіти значно посилилися після

перетворення заснованої 1578 р. Віленської колегії в академію, яка стала важливою кузницею освічених кадрів єзуїтів для всієї Речі Посполитої.

Великий контрреформаційний вплив на населення справляли визначні єзуїтські проповідники та письменники, серед яких особливо відзначався Пйотр Скарга – перший ректор Віленської академії, автор свого роду програмної праці *Про єдність Божої церкви під єдиним пастирем* (видана 1574 р.), а також дуже популярних *Життєписів святих* (1579).

Пропаганда контрреформації була успішною, зокрема тому, що використовувала більш різноманітні, ніж протестантська пропаганда, методи і засоби переконання: мистецтво, музику, театр, методичну катехізацію вірних тощо. У міру розвитку польської національної свідомості, значною мірою під впливом протестантизму, католицька церква стала приділяти увагу виданню літератури польською мовою. Відбувався процес колонізації католицизму, наближення його до віруючих.

В особі Сигізмунда III контрреформація знайшла велику підтримку. Будучи завзятим католиком за вихованням і переконаннями, цей король вбачав у ній духовну підпору для своєї влади. У 1592 р. за наполяганням католицької церкви він відновив виконання гродськими старостами вироків її судів. Вищі посади і королівщини король роздавав в основному католикам. Якщо до сенату Люблінського сейму 1569 р. входило 58 світських протестантів, то до сенату на сеймі 1598 р. тільки 16, на сеймі 1618 р. – 3. За Владислава IV їх стало дещо більше.

Маючи більшість у сеймі, католицька партія всіляко торпедувала будь-яку протестантську спробу надати Варшавській конфедерації 1573 р. силу непорушного закону. У багатьох містах протестантам закрили доступ до цехів і посад у системі самоврядування. Множились антипротестантські, спровоковані католицькою церквою виступи, в ході яких нищилися збори. До кривавих розправ над іновірцями (“єретиками”) доходило зрідка, тому що інквізиція в Польщі (і Речі Посполитій загалом) не діяла; це дало підставу одному з визначних знавців реформації в Польщі назвати її “державою без вогнищ”.

Негативно на долі протестантизму позначилася участь його прихильників у Сандомирському рокоші 1606-1609 рр., хоча більшість його учасників була католиками: Сигізмунд III цього їм пробачити не міг. Коронний трибунал у 20-х роках XVII ст. почав виносити вирoki, які присуджували до ув’язнення і сплати значних грошових сум за видання протестантської літератури.

Здобувши успіхи у викориненні кальвінізму (хоч остаточно з ним у Речі Посполитій було покінчено в другій половині XVII ст.), католицька церква у 30-х і 40-х роках XVII ст. завдала відчутних ударів по польських братах, які протидіяли тискові, слабо піддавались окатоличенню. У 1638 р. за тогорічним вирокom сеймового суду в Ракові припинили діяльність аріанські збір, школа (академія) і друкарня. Приводом для вирoku послужив випадок зневаження (профанації) хреста учнями академії. Ракув як головний осередок польських братів перестав існувати. Частина аріан, що в ньому мешкали, виїхала до волинського містечка Киселин, де й осіла; тут того ж 1638 р. відбувся аріанський синод. У 1647 р. сеймовий суд наказав закрити всі аріанські школи і друкарні. Виконанню цього наказу перешкодила Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, розпочата у 1648 р. На цей час аріани діяли переважно в маєтках православних шляхтичів Речі Посполитої, які ставилися до них терпимо і не дозволяли переслідувати. На початку 60-х років з польськими братами як течією в реформаційному русі було покінчено (про це див. у наступному розділі).

До кінця першої половини XVII ст. контрреформація загалом перемогла. Перемога була здобута над кальвіністами, аріанами і, принагідно, над чеськими братами. З 160

лютеранством як німецькою ерессю католицизм особливої боротьби не вів, і тому воно продовжувало існувати. Не змінює такого висновку те, що Владислав IV до протестантів не ставився вороже. 1645 р. у Торуні відбувся навіть ініційований ним диспут (*Colloquium charitativum*) з участю кальвіністів, лютеран і католиків. Відчутного результату диспут не дав.

Контрреформація перемогла, тому що кальвінізм, найбільш численна і впливова серед польських протестантів течія, не пустив глибоких коренів серед селян і міщан, будучи в основному шляхетським за складом учасників рухом.

Реформа католицької церкви, що відбувалася в ході контрреформації, справила значний вплив на православну (руську) церкву в межах Речі Посполитої. Необхідність кардинальних реформ у православ'ї була очевидною для кожного, хто критично ставився до деморалізації його церковних верхів, зростаючої неосвіченності й приниженого становища нижчого кліру, залежного від примх світських землевласників. Пожвавлення церковного життя католиків, започатковане Тридентським собором, ставило Східну церкву в особливо програте становище, виокремлюючи її вади і підкреслюючи симптоми застою. Частина керівництва православного духовенства вихід з такого становища вбачала в унії руської і католицької церков.

Проблема релігійного порозуміння між православним і католицьким віровизнаннями на терені України і Білорусі вперше виникла наприкінці XIV ст., коли внаслідок укладення Кревської унії були об'єднані в одній державі поляки, литовці та русини. Першою спробою досягти порозуміння стала ініціатива київського митрополита *Ісидора*, котрий на Флорентійському соборі 1439 р. підписав акт з'єднання Східної і Західної церков. Рішення Флорентійського собору залишилися нереалізованими, однак як прецедент і теологічна основа вони були згадані на Тридентському соборі. Після нього ідея унії двох церков стала посилено поширюватися в католицьких колах Польщі. Йшлося про зміцнення позицій західного християнства на руських землях, підпорядкування йому православної церкви. Проголошення у 1589 р. автокефальної Московської патріархії, глава якої отримав титул патріарха Московського і Всієї Русі, що в підтексті містило претензії на українсько-білоруські землі, автоматично зробило рішучими прихильниками унійної ідеї короля і політичні верхи Речі Посполитої.

Об'єднання православної церкви України і Білорусі та католицької церкви було проголошено на **Берестейському церковному соборі** в жовтні 1596 р. частиною керівництва православної церкви на чолі з митрополитом *Михайлом Рагозою*, яка виступала за унію. Об'єднана (унійна, уніатська, греко-католицька) церква, згідно з постановою цього собору, визнавала основні догмати католицької церкви і своїм главою римського папу, натомість зберігала відправу слов'янською мовою та обряди православної церкви. На паралельному соборі противників унії, захисників православ'я, який тоді ж відбувся в Бересті, ідея унії була засуджена і відхилена. У релігійному відношенні Русь поділилася на дві частини – греко-католицьку і православну.

Король і правлячі кола Речі Посполитої рішуче стали на бік уніатів. Оскільки королеві належало право патронату над християнами грецької віри, а саме такими він вважав прибічників унії, то за ними в Україні і Білорусі офіційно закріплювалися церковні посади, кафедри, монастирі та їхні землі, а також церковна юрисдикція над усім духовенством східного обряду. Це ще більше розпалило церковне протистояння в руському народі. Всупереч умовам Берестейської унії, не було проведено повного зрівняння римо-католицької й греко-католицької церков у правах, а греко-католицьких єпископів не допущено у сенат. Унія не виправдала сподівань, які покладали на неї прихильники східної церкви, особливо шляхта.

У жовтні 1620 р. у Братській церкві, що в Києві на Подолі, відбулося таємне висвячення єрусалимським патріархом Феофаном православних єпископів єпархій, керівництво яких перебувало в руках уніатів. Згідно із законом і традицією, тільки король міг затвердити цих ієрархів. Сигізмунд III цього висвячення не визнав. Відтоді функціонували паралельні православні й уніатські руські єпархії. Короткозорість королівського двору і сейму, які продовж 1620-х років не помітили руського опору, що з конфесійного протесту на захист zagrożеної доброї старовини перетворився на усвідомлений національний рух, дорого коштували Речі Посполитій у недалекому майбутньому.

Смерть Сигізмунда III принесла деякі зміни. Ухвалені на елекційному сеймі 1632 р. *Статті заспокоєння грецької віри*, підтвержені дипломом новообраного короля Владислава IV в березні 1634 р., зафіксували те, що було здобуто сеймовим опором православної шляхти, мішанською опозицією, козацтвом. У протистоянні ортодоксальної й уніатської церков східного обряду протестанти прийняли сторону православ'я, тому що воно було опозиційним до католицизму. А навички полеміки, організованість і завзятість гнаної віри, вироблені протестантами в боротьбі за виживання, переймалися православними з перших днів війни, оголошеної ними унії.

Культура

“Віншую народ, котрий, хоча колись його вважали варварським, тепер чудово розвивається в галузі науки, прав, звичаїв, релігії та у всьому, що противне будь-якій неотесаності, котрий змагається може з найбільш культурними народами світу”. Так шанобливо про поляків у вересні 1523 р. написав видатний учений-гуманіст *Еразм із Роттердама* (1466-1536) у листі до польського історика *Юста Людвіка Деціуша* (бл. 1485-1545), відзначаючи великий поступ, зроблений ними у культурному розвитку. Поступ був зумовлений дією суспільно-політичних та економічних чинників та поширенням із Заходу ідей гуманізму.

Період від кінця XV до кінця XVI ст. був часом високого злету польської культури, її “золотого віку”. Цей період прийнято вважати епохою культурного **Відродження Польщі**. Термін *Відродження* (італ. *Rinascità*, франц. *Renaissance*) веде своє походження від західноєвропейських ідеологів гуманізму, які стверджували, що весь історичний період від падіння Західної Римської імперії (V ст.) до появи нового світогляду (XIV-XV ст.) був часом схоластичної вченості з її повною залежністю від релігійних авторитетів і занепаду великої античної культури, яку вони відновлювали (“відроджували”). У буквальному розумінні відродження інтересу до античної культури відбувалося в тих європейських країнах, територія яких входила до складу Римської імперії. Про відродження в Польщі можна говорити лише в контексті характерного для нього, як культурного явища, засвоєння античної спадщини, а також в контексті використання його здобутків та заснованих на них ідей західноєвропейських гуманістів для розвитку національної культури.

Польща переживала культурне відродження, будучи активним членом європейської спільноти. Як інші народи католицького світу, поляки в основному черпали ідеї та натхнення в італійському Відродженні. Разом з тим, польський гуманізм першої третини XVI ст. – це гуманізм “еразміанський”: *Еразм із Роттердама* у той час користувався великою популярністю в Польщі серед людей різних переконань, його твори становили значну частку продукції польських друкарень.

Людина Ренесансу – це незалежна, політично й економічно активна особистість, головною метою якої є самоутвердження, особистість, яка критично ставиться до

суспільних явищ й водночас сповнена почуття власної гідності, широка за натурою, відкриває глибину і складність людських почуттів, їх витончене вираження. Ці риси людини Відродження так чи інакше відповідали менталітетові польської шляхти, її соціально-політичним амбіціям. Принципи шляхетської демократії, виборності короля, покладені в основу польської державності, підкреслювали значення особистості. Кожен більш-менш значний шляхтич, не кажучи про магнатів, почував себе політичною особою, не рахуватися з якою не можуть ні король, ні представники державної адміністрації. Звідси незалежний характер поведінки шляхтича, його самовпевненість й зарозумілість. Гуманістичний антропоцентризм трактувався ним як традиційне “можновладство” і сваволя, а гуманістичне тираноборство – як захист станових привілеїв. Широке використання шляхтою ідей гуманізму і реформації визначило своєрідність культури польського Відродження, її пов’язаність переважно зі шляхетськими іменами. Разом з тим, кращі досягнення цієї культури за своїм значенням виходять за межі станово-шляхетського мислення, своїм корінням сягають у народ та його культуру.

У XVI ст. польська культура ще більше набирає *світського характеру*, хоча цей процес не був такий масштабний, як на Заході. Він проявлявся в посиленні інтересу до повсякденного життя людини, відкиданні середньовічних аскетичних взірців та їх заміні активною життєвою позицією, посиленні ролі жінки в товариському житті, зверненні більшої уваги на дитину як члена родини. Людина Ренесансу й надалі залишається глибоко віруючою, але релігія вже не проникала так сильно, як раніше, у всі сторони її діяльності.

Ренесанс як культурний стиль не призвів до повної очікуваної реалізації візії гармонійного розвитку людини на засаді погодження земних і вічних цінностей. На зміну йому прийшла нова їх система, сформована на основі розширеного релігійного уявлення про світ, зміцнення позицій церкви в суспільно-культурному житті. Ця система іменується *бароко*. Цей термін виводиться від португальського *barocco*, що означає “вибагливий”, “хімерний” (вважається, що *barocco* – це рідкісна перлина неправильної форми). Спершу його застосовували до мистецтва, згодом ним почали окреслювати сукупність культурних явищ. Бароко виникло в Італії. У Польщі воно охопило кінець XVI – першу половину XVIII ст.

Бароко становило епоху, що розірвала з класично-ренесансними художніми канонами, але водночас була пов’язана з теоретичним і практичним доробком ренесансу і в цьому відношенні – його продовженням. Зберігаючи окремі елементи мистецтва Відродження, бароко було проявом пошуків нових художніх цінностей, з яких найважливішими були такі, що не завжди відповідали ідеалам класичної краси і ренесансної простоти. Цими цінностями були експресивність, емоційність, незвичність, багатство й складність форм світосприймання, ірраціональність змісту і форми. В ідейному відношенні культура бароко пов’язана з контрреформацією, пошуками католицькою церквою нових засобів впливу на віруючих, суспільство загалом. У Польщі ця культура включала в себе яскраво виражені елементи шляхетської культури, окреслюваної терміном “сарматизм” (див.вище).

Першою стадією бароко у мистецтві був *маньєризм* (від італ. *manierismo* – примхливість, хімерність). У Польщі вона припадає на кінець XVI – перші десятиріччя XVII ст. Ця і наступні його стадії характеризуються винятковою роллю митців з Італії, які працювали в Польщі на замовлення королів, магнатів та ієрархів католицької церкви.

Велику культурну місію виконували *друкарні*. Центром друкарства був Краків; тут у першій половині XVI ст. діяло сім друкарень, а наприкінці XVI ст. – 14. Поза Краковом у Польському королівстві на зламі XVI-XVII ст. було понад 40 друкарень. У 1578-1662 рр. кількість видань зросла втричі. На території Речі Посполитої у 1564-1600 рр.

єзуїти видали 344 найменування книг, а протестанти силами тільки раковської друкарні впродовж 1600-1638 рр. – понад 200.

Писемно культура польського Відродження і бароко розвивалася латинською і польською мовами. Латина залишалась основною літературною мовою, особливо в галузі науки, з огляду на вироблену нею чітку термінологію. Знання латини було широко розповсюджене в польському суспільстві, зокрема серед магнатів, багатії і середньої шляхти, вищого і середнього духовенства; воно зумовлювало і підкреслювало інтегрованість польської культури в загальноєвропейську. Процес переходу літератури на польську мову відбувався повільно, але неухильно, сфера її застосування розширювалася, сама ж вона ставала жанрово різноманітною. У 1534 р. польською мовою вперше була складена, наскільки відомо, постанова шляхетського сеймику, а 1543 р. – сеймова постанова. У Кракові польською мовою 1538 р. видано Псалтир, 1556 р. – Новий Завіт. Згодом з'явилися повні переклади Біблії: лютеранський 1551 р. у Кенігсберзі, католицький 1561 р. у Кракові, кальвіністський 1563 р. у Бересті, аріанський 1572 р. в білоруському містечку Несвіж, єзуїтський 1599 р. в Кракові. Польською мовою були створені шедеври поезії другої половини XVI ст. Це свідчило, що польська літературна мова на той час вже склалася. Про зростання уваги і значущості польської мови свідчить також поява друком відповідних посібників з орфографії (1551, 1594), тематично повної граматики (1568), словників: латинсько-польського (1564), польсько-латинсько-грецького (1621), фразеологічного (1632), німецько-польського, італійсько-польського тощо.

XVI ст. успадкувало від попереднього рюіоду широко розгалужену на польських землях Корони та за її межами мережу нижчої освіти. Йдеться головню про приходські школи в селах, містечках і містах, бо колегіатських, кафедральних і монастирських шкіл було порівняно небагато. На початку XVI ст. більшість приходів Малопольщі і Великопольщі мала ці школи, і є підставити стверджувати, що подібна картина спостерігалася і в інших польських регіонах. У XVI ст. кількість приходських шкіл значно зросла. На початку XVII ст. ними було охоплено понад 90 % католицьких приходів у Малопольщі і Великопольщі, понад 80 % – у Мазовії. Тоді ж у Королівській Пруссії, на Західному Помор'ї, в Любуській землі, Сілезії та Великопольщі майже всі лютеранські приходи мали школи. Те саме можна сказати й про Князівську Пруссію. Діяла й певна кількість кальвіністських, аріанських і чеськобратських шкіл. Навчання в приходських школах і надалі відбувалося рідною мовою, зводилося зазвичай до засвоєння учнями основ релігії та набуття вмінь читати, писати, рахувати, отримання певних відомостей з латинської мови.

У відповідь на суспільні потреби в XVI ст. в містах Королівської Пруссії з'явилися приватні школи нижчого ступеня, які готували дітей з ремісничих, купецьких і плебейських родин до професійної ремісничої, торговельної і службової діяльності. То були польські і польсько-німецькі школи. У 1602 р. тільки в районі приходу лютеранської церкви Діви Марії Гданська таких шкіл налічувалось 10, а в третій чверті XVII ст. у всьому Гданську їх було півсотні, з чого третина – польські, решта – польсько-німецькі.

Новим у XVI ст. була поява середньої школи, католицької і протестантської. Програма навчання у ній включала сім вільних мистецтв – тривіум і квадривіум, викладання яких було пронизане ідеями гуманізму, античною літературною спадщиною, прищеплювало учням кодекс зразків добродесної поведінки і християнської етики, враховувало культурні досягнення європейського Відродження, зокрема щодо перебування методики навчання. Гуманізація особливо охопила протестантську школу, через що за нею закріпилося найменування гуманістичної. Навчання в середніх школах відбувалося загалом латиною, але також грецькою та національною (польською, німецькою) мовами, а також однією із західноєвропейських. Школи, де на додаток до звичайної

програми викладалися філософія, теологія і, рідше, право, вважалися школами підвищеного рівня, *академічними*, тобто близькими за програмою навчання до академії, під якою розуміли університет.

Першою середньою стала школа, заснована 1519 р. познанським єпископом *Яном Любранським*. У ній після засвоєння семи вільних мистецтв можна було навчатися теології. За іменем її фундатора школу назвали академією Любранського. В останній третині XVI ст. її існуванню почали загрожувати єзуїти, які відкрили в Познані свою середню школу – колегію, переманювали до неї учнів академії і навіть мали намір відкрити в тому ж місті свою академію. Школу Любранського врятував Краківський університет, відрядивши до неї своїх професорів.

Особливо помітно в історію освіти на польських землях вписалися протестантські середні школи. На організацію і програму навчання в них значною мірою вплинули педагогічні ідеї *Філіппа Меланхтона* (1497-1560), соратника М. Лютера, а також *Йоганна Штурма* (1507-1589) – керівника середньої школи-гімназії в місті Страсбурзі від її заснування у 1536 р. аж до його смерті; ця школа була еталоном для кальвіністських, аріанських і, частково, лютеранських шкіл. У ній, зокрема, навчався, будучи ще кальвіністом, майбутній канцлер і гетьман великий коронний Я. Замойський. Найраніше з протестантських середніх шкіл виникла гімназія в малопольському містечку Піньчові (1551). Спершу вона була кальвіністською, а з кінця 1550-х років – аріанською. Після того, як у 1586 р. краківський єпископ викупив Піньчув у нащадків його власника-кальвініста, з дозволу якого ця школа була заснована, вона перестала існувати.

У 1558 р. розпочала свою діяльність лютеранська гімназія в Гданську. Від 1580 р. у ній також викладалися філософія, теологія і право. У 1568 р. на базі приходської школи відкривалася лютеранська гімназія в Торуні. Починаючи з 1584 р., тут навчали філософії та теології. Близько 1580 р. була заснована кальвіністська середня школа в малопольському містечку Левартові. 1588 р. вона стала аріанською; припинила існування 1597 р., після смерті власника Левартова.

З 1535 р. діяла лютеранська школа в Ельблонзі, за програмою навчання вища від приходської. Після того, як у 1598 р. Сигізмунд III дозволив створити в цьому місті середню школу-гімназію, вона стала її базою, причому з правом викладати філософію й теологію. Духовним спадкоємцем Левартовської школи стала *Раковська школа*, згадана вище. Рішення про її відкриття було прийняте на аріанському синоді 1601 р., а реалізоване через два роки. Широко відома в Речі Посполитій і далеко за її межами як академія, школа притягала до себе звідусіль молодь різних визнань, завдяки новочасній програмі і методиці навчання. Закриття школи 1638 р. завдало дошкульного удару по аріанській освіті.

Визначне місце в історії середньої освіти в Польщі належить і *школі чеських братів* у великопольському містечку Лешно, заснованій ними після прибуття до Польщі в середині XVI ст. Упродовж багатьох років її вчителем і ректором був видатний чеський учений і педагог *Ян Амос Коменський* (1592-1670), який, тікаючи від габсбурзьких переслідувань у Чехії, прибув до Польщі 1628 р. На час його діяльності в Лешні припадає написання головних творів, присвячених справі виховання і навчання молоді, таких, зокрема, як *Велика дидактика*, *Дорога світла*, *визначена і котра має бути визначена*. У 1656 р. він назавжди залишив Польщу (до якої ставився з великою симпатією і вдячністю), уникнувши можливої розправи з боку поляків за підтримку короля Швеції Карла X Густава під час шведської навали в Польщу 1655 р.

З протестантськими школами конкурували *єзуїтські колегії*. У першій половині XVII ст. в системі польської освіти вони відігравали визначальну роль, дякуючи великій чисельній перевазі над протестантськими школами та єдиній для всіх колегій програмі

навчання, яка враховувала всі аспекти виховання молоді. Програма, дуже уважно розроблювана з 1584 р. і затверджена у 1599 р. керівництвом ордену, мала назву *Розуміння та організація навчання в Товаристві Ісуса (Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu)*. Звичайно вживали скорочений варіант цієї назви – *Ratio studiorum*). Цей великий за обсягом документ незмінно лежав в основі єзуїтської освіти, не тільки середньої, а й вищої (нижчій освіті, через брак відповідних кадрів вчителів, єзуїти уваги зовсім не приділяли), до розпуску ордену за розпорядженням папи у 1773 р. Рівень викладання в колегіях був високим, завдяки вмілому підбору професійно підготовлених кадрів, використанню найновіших досягнень в галузі методики і науки. У деяких колегіях викладалися філософія і теологія. Створювали єзуїти й семінарії, які готували вчителів для колегій. Перша така семінарія була відкрита в мазовецькому містечку Пултуськ.

У 1588 р. в Кракові з ініціативи професорів університету була створена середня школа, згодом названа *Колегією Новодворського* – від Бартломея Новодворського, котрий 1617 р. матеріально забезпечив її існування. Зокрема, школа готувала молодь для вступу в Краківський університет, під опікою якого вона перебувала; його професори викладали в ній за складеною ними програмою. Її існування послужило університету підставою для того, щоб домогтися у 1634 р. ліквідації створеної в Кракові перед тим єзуїтами колегії як непотрібної з огляду на діяльність останнього.

Подібні до краківської середні школи створив університет у першій половині XVII ст. в ряді інших, переважно польських міст Речі Посполитої. Через це їх іменували академічними, тобто університетськими, колоніями. У колоніях, як і в колегії Новодворського, навчалася порівняно значна кількість молоді з суспільних низів, тоді як в єзуїтських колегіях майже виключно шляхта. За програмою навчання колонії сильно відрізнялися від єзуїтських колегій. Програма останніх мало враховувала національні реалії, була загалом космополітична, а програма колоній спрямовувалася на виховання польського громадянина.

У XVI – першій половині XVII ст. авторитет **Краківського університету** як навчального (і наукового) закладу неухильно знижувався. Спроби провести у ньому структурні реформи, зокрема, впровадити гуманістичну систему навчання, були малоуспішними: гору взяли консервативні тенденції. З університету витіснялися реформаційні впливи. Не пристосована до потреб часу програма студій викликала падіння інтересу до університету серед магнатурії і заможної шляхти. Серед викладачів університету ставало все більше вихідців з міщан. У 1535 р. Сигізмунд I почав надавати шляхетство тим з них, хто пропрацював в університеті 20 і більше років. За студентським складом університет все більше ставав міщансько-плебейським. Різко зменшився приплив молоді на навчання з Сілезії, Німеччини, Чехії, Угорщини, Словаччини. І все ж можна стверджувати, що більша частина культурно-політичної еліти Польщі в XVI – першій половині XVII ст. пройшла через навчання в Краківському університеті, щоправда, переважно на філософському (семи вільних мистецтв) факультеті; на правничому, медичному і теологічному факультетах студентів було небагато.

Віленська академія, відкрита 1579 р. як єзуїтський вищий навчальний заклад із статусом університету для всієї Речі Посполитої, складалася з факультетів семи вільних мистецтв, філософського і теологічного; згодом до її складу входили факультети права та медицини. Розквіт академії припав на 1640-1655 рр.

У 1594 р. папа римський затвердив розроблений з ініціативи Я. Замойського проект відкриття в Замості академії зі статусом університету в складі факультетів семи вільних мистецтв, права і медицини. Задум створити академію Я. Замойський виношував відтоді, як йому не вдалося реформувати закостенілий у схоластиці Краківський університет за правління Стефана Баторія. *Замойська академія* була відкрита 1595 р. і проіснувала до

1784 р. Вона надавала ступені бакалавра, магістра, навіть доктора. До 1678 р. керівництву академії вдалося успішно протидіяти намаганням ієрархів католицької церкви встановити над нею свій контроль.

Чимало польської магнатсько-шляхетської молоді навчалося в закордонних університетах. Найбільше її було в Римському, Болонському і Падуанському університетах. Далі за популярністю йшли німецькі вищі школи – лютеранські Віттенберзька, Ляйпцігська, у Франкфурті-над-Одрою, кальвіністська Гайдельберзька. Не оминали увагою польські студенти кальвіністський Базельський і відкритий 1544 р. лютеранський Кенігсберзький університети. Багато охочих було навчатися в протестантських університетах Нідерландів. Спорадично поляки записувалися на заняття у французьких та англійських університетах.

Про результати розвитку освіти в Польщі у XVI ст. можуть свідчити такі дані. На початку XVII ст. в Малопольщі 48 % шляхти і 40 % міщан уміли читати. У Великопольщі тоді ж письменними були 91 % двірської (служилої) шляхти, 78 % багатой і 60 % заможної шляхти, натомість тільки 29 % дрібної і 9 % загородової шляхти. Особливо високописьменною була реформована шляхта. Так, у Краківському воєводстві серед осіб чоловічої і жіночої статі протестантської шляхти письменність становила відповідно 95 і 70 відсотків, серед аріанської – 97 і 80 відсотків.

Розвиток освіти стимулював національну педагогічну думку. У 1551 р. була видана латиною праця професора Краківського університету, міщанина за походженням *Шимона Коцьолека Про школу й академії*, а через сім років – праця польською мовою *Еразма Глічнера Книжки про виховання*. Освітньо-педагогічні проблеми обговорювались і на сторінках суспільно-політичної публіцистики.

Розвиток польської освіти справляв великий вплив на освітню справу в руських землях Речі Посполитої. Щодо українських земель, то протестанти створили тут мережу шкіл, загальне число яких, враховуючи й нижчі, сягало понад півтораста. Помітними серед них були аріанські школи у волинських містечках Гоща і Березці, кальвіністські середні школи-гімназії (з викладанням елементів філософії) – в містечках Дубецьк Перемишльської землі та Панівці Подільського воєводства. Особливої слави зажила сочиніанська школа в *Киселині* на Волині, куди 1638 р., після закриття Раковської школи-академії, перемістились її педагогічно-наукові сили, протеговані шляхтичами-протестантами Чапличами і Сенютами. Киселинська школа-академія (вона мала теологічний клас) проіснувала до 1644 р., коли була ліквідована за вироком коронного трибуналу.

У закладеній 1576 р. в Острозі *руській колегії* вперше в українських землях до практики кириличної освіти було впроваджено сім вільних мистецтв з арсеналу західного шкільництва. Поєднання традиційної в цій освіті грецької та церковно-слов'янської мови з латиною на тлі супутнього викладання елементів філософії й теології дало підставу згодом іменувати цю колегію *Слов'яно-греко-латинською академією*. Шляхом Острозької академії пішла 1593 р. найавторитетніша на той час з братських шкіл – Львівська, створена 1585 р. У 1609 р. уніатський митрополит *Інатій Потій* (1541-1613), один із засновників уніатської церкви в Україні, заснував при єпархіальному соборі волинського міста Володимир школу гімназійного типу, подібну за програмою навчання до Острозької академії.

На організаційних засадах єзуїтських колегій уперше в практиці православної освіти було взороване училище при Києво-Печерській Лаврі, відкрите 1631 р. її архимандритом *Петром Могилою* (1596-1647). У 1632 р. ця Лаврська школа об'єдналася з Київською братською школою, заснованою 1615 р., на засадах організації навчання, передбачених

П. Могілою. Створена внаслідок об'єднання школа з 1633 р. називалася Києво-братською колегією або *Києво-Могілянською академією*.

XVI – перша половина XVII ст. стали епохою бурхливого розвитку польської художньої літератури, головним чином поезії. У першій половині XVI ст. вона майже повністю була латиномовною, згодом латино- і польськомовною, причому питома вага польськомовної зростала і з часом стала визначальною. За стильовим характером ця література була гуманістично-ренесансною і бароковою. Письменниками були переважно вихідці з багатой і середньої шляхти; починаючи з останніх десятиріч XVI ст. все більшу роль в літературному процесі відігравали вихідці з міщан.

Перша половина XVI ст. – золотий період латинської поезії, представлений в основному іменами *Анджея Кишицького* (1482-1537), вельможі, дипломата, гнєзненського архієпископа; *Яна Дантишека* (1485-1548) – вихідця з німецьких міщан Гданська, дипломата, вармійського єпископа; *Клеменса Яницького* (1516-1543) – селянського сина, якого папа в Римі увінчав лавровим вінком як кращого латиномовного поета Європи.

Список визначних письменників, що писали польською мовою, відкриває *Миколай Рей* (1505-1569), який народився в містечку Журавно Руського воєводства. Кальвініст, виразник інтересів середньої шляхти, він сатирично і з моралізаторських позицій зображав сучасні йому суспільні відносини, протиставляючи неробству і розпущеності світської знаті та духовенства ідеал шляхтича, що займається сільським господарством, є зразковим християнином і сім'янином; він оспівував користі від житейських благ, гостро розвінчував схоластику. Всі його твори писані польською мовою, правда, тематично це здебільшого переробки іноземних, зокрема німецьких, видань. До визначніших його творів належать *Коротка бесіда між трьома особами – паном, вїйтом і плебаном* (тут автор стоїть на боці селянина), *Купець*, *Життя поштивої людини*, *Звіринець*, *Дзеркало*.

Рис.16. Портрет Миколая Рея.

Вершиною польського красного письменства доби Відродження була поетична творчість *Яна Кохановського* (1530-1584). Слава про нього вийшла далеко за межі Речі Посполитої. Закінчивши філософський факультет Краківського університету, він навчався також в Італії і Франції. Протягом певного часу був королівським секретарем, після чого усамітнився у своєму селі Чарнолесе, де й провів свої кращі творчі літа. Багато писав латиною, але польськомовні твори є найбільш цінною частиною його доробку. Я. Кохановський настільки удосконалив польську поетичну мову, збагатив її лексику і стилістичну образність, що підняв її до рівня інших літературних мов Європи XVI ст. У жанровому відношенні спадщина “сарматського Орфея з Чарнолеса”, як його називали, багатогранна. Це і поеми *Знамено*, *Музи*, *Зуанна*, *Сват*, і книги *Пісень*, і *Фрашки* (небагатослівні й влучні сатиричні вірші), і *Трени* (плачі, в яких передано глибоку скорботу автора з приводу передчасної смерті його дочки Уршули), і *Давидів псалтир* (переклад 150 біблійних псалмів, що становив приблизно третину всього написаного поетом польською мовою), і перша польська драма *Відмова грецьким послам* (де на сюжеті про початок Троянської війни показано переваги розумного політичного компромісу), і лірика. Творчість Я. Кохановського пронизана прагненням розкрити психологічну глибину, складність та самоутвердження людської особистості. Вона справила величезний вплив на сучасників та наступні покоління поетів.

Ритм, або польські вірші, написані Миколаєм Семп-Шажинським (1550-1581), були видані шойно 1601 р. Вони насичені релігійно-філософськими роздумами про минуність життя людини, роздвоєної суперечністю між духовним і матеріальним началами у ній. Себастьян Грабовецький (бл. 1543-1607), як і М. Семп-Шажинський, свою поезію присвятив пошукам, розкриттю філософської сутності людини. У *Сотні польських рим* вирішення цієї проблеми він знаходив у квіетизмі – католицькому вченні, що проповідувало містично-споглядальне ставлення до дійсності, цілковите покладання на “волю Божу”, байдужість до добра і зла, суспільну безрадність і пасивність. Лукашові Гурницькому (1527-1603), нобілітованому міщанинові, належить один з перших в польській літературі прозаїчних творів – *Польський придворний*, написаний а взірцем італійської *Книги про придворного*. Автор подав ідеал всебічно освіченого шляхтича-гуманіста, торкнувся гострих питань часу, в тому числі про місце жінки в суспільстві.

На останні десятиріччя XVI – першу чверть XVII ст. припадає розквіт міщанської літератури, що характеризувалася посиленою увагою до суспільних питань. У доробку Себастьяна Кльоновича (1545-1602), котрий якийсь час був люблінським бурмістром, особливе місце займають поеми *Мошна Іуди* і *Перемога богів*, спрямовані проти шляхти і магнатів; у них висловлене співчутливе ставлення до селян. Поема *Фліс* реалістично змальовувала сплав зерна по Віслі до Гданська, *Роксоланія* (латиною) оспівувала люд, господарство і побут Червоної Русі, під якою в Польщі від XVI ст. розуміли територію Руського і Белзького воєводств. С. Кльонович відомий також як автор ліричних творів, з яких найкращим є *Надгробні плачі на смерть Яна Кохановського*, складені на манер *Тренів* померлого поета. Виходець із замогнучих львівських міщан *Шимон Шимонович* (1558-1629) був автором широковідомих *Ідльї* (*Sielanki*), в яких реалістично показано становище селянства, а шляхта засуджується за жорстоке ставлення до своїх підданих. *Ідльї* насичені українською пісенністю. Львівський міщанин *Шимон Зіморівіц* (1608-1629) був автором поеми *Роксоланки, або руські дівчата*.

Серед поетів другої чверті XVII ст. широку популярність здобув *Мацей Казімеж Сарбевський* (1595-1640), котрий писав виключно латиною і був прозваний “християнським Горацієм” за блискуче наслідування техніки віршування давньоримського поета. У його доробку переважали твори релігійного змісту. Найбільш популярними були *Лісові забави*. У першій половині XVII ст. порівняно інтенсивно розвивалася плебейська література. Її автори, яких нерідко звали *рибалтами* (від чого її назагал іменують рибалтівською) – мандрівники зі студентів, учнів, суспільних низів, що в пошуках засобів для існування вдавалися до різних тимчасових заробітків. Їхні твори мали суспільно викривальний характер, якщо й виходили друком, то переважно анонімно. Серед рибалтівських комедій на увагу заслуговують *Плебанський похід*, *Альбертус з війни*, *Нужда з бідю з Польщі йдуть*.

Бурхливе політичне життя XVI ст. сприяло розвитку публіцистики, на сторінках якої обмірковувалися насущні проблеми Корони і Речі Посполитої. Таким чином формувалася суспільно-політична думка, майже повністю шляхетська. Жанрово вона представлена трактатами, памфлетами, сеймовими промовами тощо. Найвидатнішим суспільно-політичним мислителем був *Анджей Фрич Моджевський* (1503-1572) – син вйїта з містечка Вольбож (близько Пьотркова). Йому належав трактат *Про виправлення Речі Посполитої* (у 5-ти книгах), присвячений розповіді про звичаї, закони, війну, церкву й освіту. А. Моджевський виклав свої погляди на те, якою має бути Польська держава. Вона, на переконання автора, повинна засновуватися на авторитеті розуму і віротерпимості. Автор був прихильником сильної центральної влади, яка повинна відповідати перед законом. Не оспороюючи поділу суспільства на стани, він ставив питання про правову їх рівність, засуджував надмірну експлуатацію селян; вимагав

заборонити панам судити своїх підданих. Церква, на думку А. Моджевського, має бути підпорядкована державі. Він відрізняв війни справедливі від несправедливих.

Видатним публіцистом був *Станіслав Ожеховський* (1513-1566), за походженням “русин” (українець із шляхетської родини Перемишльської землі). Чудовий стиліст (писав однаково добре польською і латинською мовами) і промовець, він зажив собі славу як послідовний ідеолог шляхти, виразник інтересів католицької церкви, прихильник залежності Польщі від римської курії.

Найбільш відомим публіцистом доби контрреформації був єзуїт *Пйотр Скарга*. Його погляди найповніше висловлені у написаних польською мовою і блискучих за стилем *Сеймових проповідях*, вперше опублікованих 1597 р. П. Скарга талановито викривав хвороби державного устрою Речі Посполитої, виступав прибічником сильної королівської влади, що спирається на магнатів, піддавав гострій критиці шляхту, зокрема за те, що вона зловживала своїми становими привілеями, чим підточувала устої держави. П. Скарга палко і беззастережно захищав католицизм, непримиренно боровся з православ'ям, послідовно підтримував Берестейську унію 1596 р.

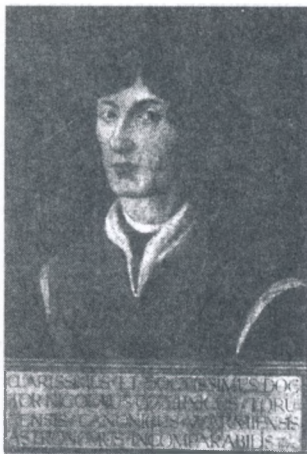

Рис. 17. Портрет Миколая Коперника з Музею Ягеллонського університету.

Центром наукових знань залишався Краківський університет. Світову славу здобув астроном і мислитель *Миколай Коперник* (1473-1543). Він народився в Торуні у купецькій родині, освіту здобув у Краківському та італійських університетах, був каноніком. На схилі життя М. Коперник завершив написання своєї основної праці, виданої у рік його смерті в Нюрнберзі, книги *Про обертання небесних тіл* (*De revolutionibus orbium coelestium*), в якій відкинув санкціоновану церквою геоцентричну систему і довів, що Земля та інші планети обертаються навколо Сонця. В історії світової науки це був величезний переворот, одне з найбільших досягнень людського розуму, яке знаменувало крок у звільненні природознавства від пут теології. Недаремно у 1616 р. папська інквізиція проголосила вчення М. Коперника “хибним і цілковито противним Св. Писанню”. Володіючи енциклопедичними знаннями, вчений також багато зробив у галузі інших наук, в тому числі математики і медицини, глибоко цікавився інженерною справою, фінансами, перекладав давньогрецьких авторів латиною, складав поезії грецькою і латинською мовами.

У галузі астрономії і математики відзначився також *Ян Брожек* (1585-1652), професор Краківського університету, палкий прихильник геліоцентричної теорії М. Коперника, збирач і дослідник його наукової спадщини. Важливим досягненням польської наукової думки були твори ідеологів польських братів. Виходячи з того, що істиною є те, що можливо логічно довести, аріани закладали підвалини раціоналістського мислення. Вони постійно підтримували тісні контакти з поступовими осередками на Заході. У Голландії в 1659-1660 рр. їхні головні твори були опубліковані латиною в багатотомній *Бібліотеці польських братів*, дякуючи чому погляди польських аріан відіграли значну роль у розвитку західноєвропейської філософської думки. Видатним логіком був *Адам Бурський* (бл. 1560-1611), автор праць, присвячених вивченню індуктивного методу пізнання.

Виявом зростання інтересу до географії була поява 1506 р. відповідного посібника *Яна із Глогова*. Перші кроки зробила польська картографія, засновником якої був *Бернард Ваповський* (бл. 1450-1535). У 1526 р. він видав велику карту Польщі і західної

Литви, а також карту Сарматії, на якій подано територію від Стамбула до Новгороду Великого і від гирла Одри до гирла Дону.

Значні здобутки, головним чином в XVI ст., мала історіографія. Вона продовжувала традиції середньовічного історіописання, зберігала хронікальний, порічний виклад подій (натомість річники уже не велися). Разом з тим, у ній проявилися риси, нав'язані гуманістичним впливом, зокрема критичне ставлення до джерел шляхом зіставлення їх інформації, врахування існуючої літератури, посторінково-підрядкові посилання на джерела, намагання розібратися в причинно-наслідкових зв'язках висвітлюваних подій, особливий акцент на тих, що були сучасні авторові, навіть прагнення встановити, в чому полягає ремесло історика та якими є методологічні засади історії. Авторами історичних праць були переважно вихідці з шляхти, а самі праці писалися в основному латинською мовою.

У 1519 р. вийшла друком *Польська хроніка Мацея із Мехова* (*Меховіти*; бл. 1457-1523), вихідця з міщан, який зумів здобути освіту в Краківському і Болонському університетах, ставши в останньому доктором медицини, професором і багаторазовим ректором Краківського університету. Оригінальним у хроніці був опис подій за 1480-1506 рр., історія до 1480 р. викладалася за Я. Длугошем. До третьої чверті XVI ст. хроніка була основним посібником з історії Польщі, замінивши в цьому відношенні хроніку Вінцентія Кадлубека. Кращою працею Мацея був виданий 1517 р. *Трактат про дві Сарматії, європейську і азійську* – географічний та етнографічно-історичний опис земель між Віслою і Доном (“європейська Сарматія”) та Доном і південним узбережжям Каспійського моря (“азійська Сарматія”). *Марцін Бельський* (бл. 1495-1575), кальвініст, був автором *Хроніки всього світу*, виданої 1551 р. польською мовою. Хроніка потім була суттєво перероблена і доповнена автором та його сином Йоахимом, і в такому вигляді видана у 1597 р. під назвою *Хроніка* (виклад подій доведено до 1586 р.).

У 1555 р. була надрукована праця *Марціна Кромера* (бл. 1512-1589) *Про походження і діяння поляків*. М. Кромер був вихідцем із міщанської родини, навчався в Краківському, Падуанському і Болонському університетах, став духовною особою, дослужився до посади вармійського єпископа, упорядкував королівський архів, одержав шляхетську гідність. Зазначена праця була малооригінальною, що не завадило їй стати популярною, замінити як посібник хроніку Мацея із Мехова. Натомість оригінальним був опублікований ним у 1575 р. опис сучасної йому Польщі, під назвою *Польща, або про положення, населення, звичаї, установи та публічні справи Польського королівства*.

Найбільш цінною працею Мацея *Стрийковського* (1547 – перед 1593), спершу жовніра, згодом приватного службовця і, зрештою, каноніка, була писана польською мовою і видана 1582 р. *Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі*, заснована на великій кількості літописного матеріалу. *Райнгольд Гайденштайн* (1553-1620) походив з міщанської родини Франконії, освіту здобув в університетах німецьких, французьких і Падуанському, у Польщі був нобілітований, перейшов з лютеранства у католицизм, працював у канцелярії Стефана Баторія і Сигізмунда III. З написаного ним особливої уваги заслуговують книги *Про московську війну* (видана 1584 р.; тут ідеться про Лівонську війну 1558-1582 рр.), *Про діяння поляків від смерті Сигізмунда Августа* (видана 1672 р.; розповідається про події 1572-1603 рр.), *Про життя Яна Замойського* (видана у 1861 р.).

Шимон Старовольський (1588-1656) молодість провів при магнатських дворах. Навчався у Краківському університеті, 1639 р. прийняв духовний сан. Є автором близько 60 праць (писаних переважно латиною), з яких більшість за змістом мають історичний характер. Серед них зокрема такі: *Сарматські полководці* (надрукована 1631 р.), *Сто польських письменників* (1625), *Про славних сарматських ораторів* (1628), *Польща, або*

опис положення Польського королівства (1632). Павел Пясецький (1579-1649) походив з нешляхетської родини; навчався в Празькому і Римському університетах, став доктором права. Займав духовні посади – від каноніка до єпископа. Головна його праця – *Хроніка головних подій в Європі* (1645), в якій відображено переважно правління Сигізмунда III і перші роки (до 1638) правління Владислава IV. Тут, зокрема, вміщено матеріал про запорозьких козаків, козацькі повстання і Берестейську унію 1596 р.

У добу Відродження польська архітектура розвивалася в руслі впливів ренесансу і пізньої готики, причому остання була поширена більше, ніж ренесанс, особливо в північній частині країни. Ренесанс, в розповсюдженні і популяризації якого в Польщі вирішальну роль відіграли італійські митці, був у ній радше стилем, що приваблював меценатів, до числа яких належали три останні королі Ягеллонської династії, деякі духовні ієрархи, починаючи з примаса Яна Ласького, і магнати. Однією з визначних пам'яток ренесансу є перебудований у 1507-1536 рр. королівський палац на Вавелі в Кракові. Перебудовою керували *Франческо делла Лора* і *Бартоломео Береччі*. Дитинець палацу оточений аркадами на всіх його трьох поверхах; мармурові сходи ведуть до великих зал, у найбільш розкішній з яких – Посольській – стеля була прикрашена касетонами з 193 головами людей різних станів, вирізьбленими з дерева (збереглося лише 30 голів), сповненими ренесансних деталей, але виконаними ще за готичними традиціями; у тій же залі стіни з широкими, гармонійно розміщеними вікнами

Рис. 18. Ратуша у Познані.

прикрашали численні фрески, кольорові пічки тощо. Оздоблення зал доповнювали близько 200 виготовлених у Брюсселі гобеленів, які зображали біблійні сцени, звірів тощо. Б. Береччі спорудив на Вавелі й інший шедевр ренесансного мистецтва – Зигмонтавську каплицю (1519-1533) в кафедральному соборі, задуману як мавзолей Ягеллонської династії, що мав засвідчувати її велич і могутність. Незвичайно вдалі пропорції і розміщення купола приковують до себе увагу вже ззовні. Усередині ж на першому плані розміщені надгробки Сигізмунда I і Сигізмунда Августа. Тут мотив великої слави монархів переходить у відчуття урочистої вічності, де смерть не знищує їхніх діянь.

Ренесанс вплинув і на муніципальне будівництво. Великі торгові ряди, споруджені в самому центрі Кракова ще в XIII ст., т.зв. “сукеннице”, у 1556-1560 рр. були ґрунтовно перебудовані під керівництвом *Джованні Марія Падовано* і *Санті Гоччі*. Ці архітектори надали будівлі ренесансного характеру. Краківські “сукеннице” стали взірцем для будівничих ратуші в Гарнові і, до певної міри, ратуш в Сандомирі і Хелмно. Найвизначнішою міською ренесансною будівлею була ратуша, споруджена в Познані у 1550-1560 рр. *Джованні Баттіста ді Квадро*. Неповторність ратуші визначається її фасадом, що складається з трьох поверхів лоджій. Ратушу вінчає аттік з трьома вежами.

Засноване у 1580 р. Я. Замойським місто *Замостя* було в Речі Посполитій найбільш масштабним і послідовним твором ренесансної урбаністики. Його будівництвом керував *Бернардо Моранда*. У місті палац магната, ратуша і академія утворили геометричну симетрію архітектурних мас, семантично виділяючи владу, право і знання як основи цивілізованого людського існування.

Перенесення в добу Відродження центру ваги на земне життя людини зменшувало інтерес до спорудження сакральних будівель: їх у той час постало значно менше, ніж у

XV чи XVII ст. Однією з найкращих був новий кафедральний собор, зведений у Плоцьку 1532-1534 рр. архітекторами *Бернардо де Джанотісом* і *Джованні Чіні* на замовлення архієпископа (і поета) А. Кшицького.

В останні десятиріччя XVI ст. до польської архітектури почав проникати стиль бароко. Упродовж півстоліття (1595-1644) його поширення було пов'язане з ім'ям *Джованні Тревано*. Спершу він відбудував понишений пожежею королівський палац на Вавелі, а потім розбудував замок мазовецьких князів у Варшаві у зв'язку з перенесенням сюди головної королівської резиденції. Цей замок як королівський палац набрав монументального вигляду. Твором Дж. Тревано була також перебудова Уяздовського замку-палацу підваршавської королівської резиденції. Оновлений замок став взірцем для багатьох будівель, зокрема, єпископського палацу в Кельцах (1636-1642) і магнатського палацу Тарлів у Подзамчі Пекошовському (1645-1650).

Період бароко був часом інтенсивного сакрального будівництва, мета якого – полонити віруючих розміром, величию храму та багатством його внутрішнього оздоблення. Монументальний фасад, центрально розміщений купол, що панує над усією спорудою, великий головний вітвар, амвон, розташований так, щоб проповідник міг не тільки словом, а й візуально впливати на паству – усе це риси нової сакральної архітектури. Еталоном для неї став єзуїтський костел у Римі. Перші такого типу костели в Речі Посполитій почали зводити у 80-х роках XVI ст. в Любліні та Каліші. Видатною пам'яткою цього будівництва став костел святих Павла і Петра в Кракові (1597-1630), споруджений головним чином Дж. Тревано.

Ренесанс і бароко вплинули й на образотворче мистецтво. Скульптура особливо яскраво була представлена у надгробках. У XVI ст. надгробні зображення вже не сповнені трагічним пафосом або відчаєм, не передають холоду смерті, символіки протистояння земного й вічного життя, а демонструють постаті, котрі в якомусь напівсні, напівлежачи обперлися на руку, ніби тимчасово відпочивають в очікуванні вічної радості. Взірцем такого стилю став надгробок Сигізмунда I в Зигмонтівській каплиці Вавеля. Велика роль у розвитку польської скульптури належала *Дж. Падовано*, прибулому до Польщі на початку 1530-х років. У своїй майстерні в Кракові він творив спершу разом із Дж. Чіні, а від середини XVI ст. – з *Джеронімо Канавезі*. Тут були виготовлені високохудожні надгробки королеви Ельжбети, дружини Сигізмунда Августа, гнєзненського архієпископа Пйотра Гамрата та інших осіб, похованих у кафедральному соборі на Вавелі. З польських скульпторів XVI ст. відзначився своїми творами *Ян Міхалович*, який виконав надгробки ряду осіб, похованих у Кракові і Познані.

З початку XVII ст. під голландським впливом поширювався новий тип надгробків, які зображали постаті, що молитовно стоять на колінах. Головним чином йдеться про скульптури авторства *Абрагама ван ден Блокке* і *Себастьяна Салі*. Від 1630-х років модними стають бронзові і мармурові погруддя. Найкращі з них належать *Джованні Франческо Россі*. Високу художню цінність має колона Сигізмунда III у Варшаві, спорудження якої було ініційоване Владиславом IV і завершене 1644 р. Колону вінчає статуя Сигізмунда III з хрестом. І колона, і статуя, які стали одним із символів Варшави, виконані італійськими митцями.

Значними були здобутки живопису. У 1530-х роках німці *Ганс Дюрер*, брат славнозвісного художника Альбрехта Дюрера, *Дионізій Штуба* і *Антоній із Вроцлава* завершили розпис інтер'єру вавельського королівського палацу. Німець *Ганс Сюз* був автором марійних фресок у краківському костелі на Скалці. Значний вплив справила творчість саксонця *Лукаса Карнаха*, однією з кращих фресок якого була *Мадонна з дитям* у краківському монастирі регулярних каноніків. З майстерні його сина – Лукаса

Молодшого – вийшов цикл портретів членів родини останніх двох королів Ягеллонської династії. Саксонські впливи відчутні в одній з найвідоміших картин анонімного художника (близько 1520 р.), на якій зображено битву під містом Орша, де гетьман Великого князівства Литовського Костянтин Острозький 8 вересня 1514 р. вщент розбив московське військо.

У XVI ст. на терені Малопольщі творили кілька малярів, котрі зазнали на собі впливи А. Дюрера. До них належав анонімний автор розпису вітваря в селі Недзведзь під Сломніками. Одним із найкращих наслідувачів ренесансних форм був маляр *Єжи*, якому приписують, зокрема, фреску *Благовіщення* в краківському костелі Всіх Святих. *Мартін Кобер* з Врошлага, будучи придворним художником Стефана Баторія і Сигізмунда III, написав виняткові за виразністю їхні та Анни Ягеллонки портрети. У живописі першої половини XVII ст. почесне місце належить *Томмазо Долабеллі*, який багато років працював у Кракові. Він співпрацював з Дж. Тревано при відбудові вавельського королівського палацу, писав полотна для Варшавського королівського замку, які представляли події часу правління Сигізмунда III, портрети королів і картини релігійного змісту. Серед його послідовників помітною є постать *Кшиштофа Богушевського*.

Музика польського Ренесансу поєднувала в собі розвинуту поліфонічну структуру зі слов'янською пісенністю. Визначними тогочасними композиторами були *Миколай із Кракова*, автор багатьох релігійних творів та інструментальних п'єс, *Вацлав із Шамотул*, що полишив по собі багатоголосні твори, *Миколай Гомулка*, який написав 150 мелодій для хору без музичного супроводу на тексти псалмів у віршованому перекладі Я. Кохановського. Близько 1540 р. *Ян із Любліна* склав збірник композиторських розробок польських пісень і танців. У 1543 р. Сигізмунд I заснував на Вавелі постійний хор. Його наступники на польському престолі теж сприяли хоровавому співу. Значним поштовхом для розвитку музичного життя стала реформація, яка запровадила колективні співи. Зрештою, і для контрреформації музика виявилася зручним засобом боротьби за душі віруючих. До визначних композиторів першої половини XVII ст. належали *Миколай Зеленський*, органіст і диригент хору гнезненського кафедрального собору, автор релігійних композицій. У заснованій Сигізмундом III і підтримуваній Владиславом IV музично-вокальній придворній трупі працював скрипаль і композитор *Адам Яжембський*.

Попередником польського театру були вуличні видовища, з яких форми *яселок* (обрядових лялькових вистав зі співом колядок) і *шопки* (балагана, вертепу) розвинулися у зв'язку із святкуванням Різдва, а містерія – у зв'язку з Пасхою. У вуличних видовищах використовувалися також сюжети рибалтівської комедії, яка показувала життя суспільних низів. Найбільшу популярність мали вистави про священика Альбертуса. У другій половині XVI ст. виник шкільний театр – протестантський і католицький. Тематика його репертуару була переважно моралізаторська. Театральне життя відбувалося при королівському та магнатських дворах. У 1637 р. Владислав IV відкрив постійну театральну залу у Варшавському королівському замку, що створило певні можливості для розвитку польського театру. Театр Владислава IV ставив головним чином опери і балети з італійського репертуару; італійці чисельно переважали й у трупі цього театру.

Розділ 6. ЧАСИ ПОТРЕСІНЬ І ЗАНЕПАДУ

Війна з повсталою Україною

На 1648 р. Річ Посполита була однією з найбільших держав Європи. Її площа становила 990 тис. кв.км, населення близько 11 млн. осіб, з чого понад 50 % були поляки. У Малопольщі, Великопольщі і Мазовії разом узятих чисельність населення доходила до 4 млн. (за межами держави в Сілезії проживало понад 1,5 млн., в Західному Помор'ї – до 350-400 тис. осіб).

Річ Посполита була однією з найсильніших європейських держав. Проте її державний організм був підточений хворобами, головними з яких були слабкість влади короля та його адміністрації, політична корупція та падіння свідомості громадських обов'язків широких кіл шляхти, що прикривалися тирадами про патріотизм і “золоті вольності”. Розквіт цих вольностей контрастно підкреслював соціальну прірву між безправністю простолюду і необмеженою владою над ним панів, відбувся на тлі посиленого національного пригнічення українців, білорусів, литовців, росіян. **Визвольна війна українського народу** під проводом гетьмана Богдана Хмельницького оголила ці хвороби. Її вибух поклав початок епосі потрясінь і занепаду Речі Посполитої, яка тривала до середини XVIII ст.

У першій своїй битві цієї війни повстале українське козацтво спільно із загоном кримських татар в ніч з 15 на 16 травня 1648 р. біля річки *Жовті Води* (лівої притоки Інгульця, що впадає в Дніпро) за межами Речі Посполитої розгромило шеститисячний авангард польського війська, основна частина якого на чолі з коронними гетьманами – великим Миколаєм Потоцьким і польним Марціном Калиновським – була розташована між Чигирином і Черкасами. Близько половини жовнірів потрапило у полон. Серед полонених був і смертельно поранений син М. Потоцького Стефан, який командував цим авангардом. Наступну перемогу над поляками Б. Хмельницький здобув у битві під *Корсунем* 26 травня того ж року. Обоє коронних гетьманів він захопив у полон і віддав татарам, котрі й у цій битві допомагали йому.

Незадовго до Корсунської битви, 20 травня, у Варшаві помер король Владислав IV. Влада в Речі Посполитій на час безкоролів'я зосередилася в руках не стільки примаса, скільки канцлера великого коронного *Єжи Оссолінського*. За його ініціативою вже у червні почалися переговори між повсталими й урядом, представленим на них лідером православної шляхти брацлавським воеводою *Адамом Киселем*. Вимоги Богдана Хмельницького були такі: збільшити козацький реєстр до 12 тис., поновити козацьке самоврядування, заспокоїти конфлікти православних та уніатів в їхніх спорах за храми. Український гетьман тоді ще відчував себе часткою Речі Посполитої, його наміри не виходили за межі “козацького автономізму”.

Поки тривали переговори обидві сторони нарощували сили. Командування коронним військом на час полону обох його гетьманів було доручено регіментарям князю *Владиславові Домініку Заславському*, *Миколаю Остророгу* й *Александрові Конєцпольському*. Під їхнім командуванням перебувало 35-40 тис. шляхти і жовнірів, серед яких панувала легковажна зверхність в оцінці реальної сили козаків. Були тут також магнатські загоны, серед яких і шеститисячний магната *Яреми (Єремії) Вишневецького*, котрий володів величезними латифундіями на Лівобережжі. Козацькі загоны мали чисельну перевагу (50-70 тис.); до них приєдналася татарська кіннота. Армії зійшлися у двобої 23 вересня 1648 р. в північній частині Подільського воеводства біля містечка *Пилявці*, на рівнині обабіч річки Ікви (лівої притоки Бугу). Під ударами козаків і татар

керівництво коронного війська покинуло поле бою, а слідом за ним і військо почало панічно втікати. Б. Хмельницький здобув чергову перемогу. Пилявецька втеча стала ганебною сторінкою у польській воєнній історії. Вона відкрила козацькій армії дорогу на Захід.

Похід Б. Хмельницького в західноукраїнські землі мав характер демонстрації сили. З головними силами він попрямував до Львова і на початку жовтня атакував його передмістя, після чого обложив місто. Облога тривала три тижні. Гетьман задовільнився великою грошовою контрибуцією, більша частина якої пішла на оплату татарських союзників. 26 жовтня він рушив на Замостя, захоплення якого відкрило б йому шлях на Варшаву. Доки тривала козацька облога Замостя, у Варшаві 17 листопада королем був обраний брат Владислава IV – *Ян Казимир*, причому недвозначна підтримка Б. Хмельницьким його кандидатури стала чи не вирішальним чинником елекції. Гетьман, вважаючи його поміркованим політиком, сподівався домовитися з ним щодо задоволення козацьких вимог. На елекційному сеймі претендентом на королівський престол виступав також молодший брат Яна Казимира вроцлавський єпископ Кароль Фердинанд, проте, переконавшись у тому, що шансів бути обраним у нього немає, він 11 листопада зняв свою кандидатуру. Через тиждень після елекції Яна Казимира Б. Хмельницький, провівши попередні переговори з його посланцем, якому виклав козацькі вимоги, зняв облогу Замостя і повернув свої полки на схід. 2 січня 1649 р. він тріумфально в'їхав до Києва.

Козацько-польські переговори, започатковані під Замостям, продовжувались у лютому 1649 р. в Переяславі. Польську делегацію (комісію) на них очолював А. Кисіль. Із заяв гетьмана під час переговорів стало очевидним, що “козацький автономізм” “набув цілком нових територіально-політичних обрисів. З традиційної козацької території Наддніпрянщини об'єкт зацікавлень Б. Хмельницького перемістився *на всю Русь по Львів, Холм і Галич*, а суб'єктом її стає вже не Військо Запорозьке, а “народ увесь руський”, що його належить вибити “з лядської неволі” (Н. Яковенко). 20 лютого 1649 р. під час переяславських переговорів польські комісари урочисто вручили Б. Хмельницькому королівські булаву і хоругву як символи його гетьманської влади. Це означало визнання гетьманства Б. Хмельницького королем та Річчю Посполитою. На тих самих переговорах йшлося про перемир'я між сторонами конфлікту. Гетьман погодився на перемир'я тільки “до травні”, тобто весни. Пограничною межею перемирних територій було визначено межиріччя Горині (притоки Прип'яті) та її правої притоки Случі.

У червні 1649 р. воєнні дії відновилися. З 10 липня Військо Запорозьке облягало волинське місто Збараж, а 15-16 серпня під містом Руського воеводства *Зборовом* воно спільно з татарами завдало поразки коронній армії, якою командував Ян Казимир. Проте перемога Б. Хмельницького не влаштовувала його союзника хана Іслам-Гірея III, який намагався затягнути козацько-польську війну, що давала його ордам змогу безкарно спустошувати українські землі. 17 серпня хан, підкуплений Є. Оссолінським, таємно від Б. Хмельницького пішов на угоду з поляками, яка передбачала умови козацько-польського примирення. Під тиском хана гетьман був змушений прийняти ці умови, котрі далеко не відповідали успіхам української зброї і понесеним повсталими жертвам. За *Зборівською мирною угодою*, укладеною 18 серпня представниками козацького і коронного військ, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр; під владу Війська Запорозького переходила територія Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств; земські уряди на цій території могла посідати тільки руська православна шляхта, а євреї та єзуїти мали бути з неї виселені; натомість шляхті, незалежно від її віросповідання, дозволялося повернутись до своїх маєтків у цих воеводствах; унія в Речі Посполитій повинна бути скасована, а київському православному митрополитові

обіцяно місце в сенаті. 19 серпня Б. Хмельницький присягнув дотримуватися Зборівської угоди перед Є. Оссолінським й А. Киселем, а наступного дня був прийнятий королем у польському таборі. У ніч на 23 серпня було знято козацьку облогу Збаража. Сейм, який проходив у Варшаві в листопаді 1649 – січні 1650 рр., затвердив Зборівську угоду, за винятком статей щодо включення київського митрополита до складу сенату та скасування унії.

Зборівський договір не влаштував ні повсталих, ні, тим більше, правлячі кола Речі Посполитої. Наприкінці літа 1650 р. після смерті Є. Оссолінського та повернення з татарського полону гетьманів М. Потоцького, який закликав воювати доти, “доки вся земля не почервоніє від козацької крові”, і М. Калиновського, у Варшаві здобули перевагу прихильники політики сили щодо повсталого українського народу. В грудні того ж року сейм ухвалив довести чисельність коронного війська до 36 тис., а литовського – до 15 тис. і оголосив скликання на 1651 р. посполитого рушення, тобто загальну мобілізацію шляхти.

Готувався до відновлення воєнних дій і Б. Хмельницький. Напередодні боїв чисельність козацьких і коронних сил була більш-менш однаковою. Під булавою Б. Хмельницького перебувало близько 100 тис. чол., у тому числі до 40-50 тис. козаків, решту становили селяни і міщани. Союзницька татарська кіннота, приведена особисто Іслам-Гіреєм III, налічувала 30-40 тис. Коронна армія мала до 40 тис. регулярного складу, стільки ж жовнірів з магнатських загонів і майже 40-тисячне посполите рушення.

Костка Наперський. Щоб відволікти частину шляхти від участі в посполитому рушенні і ускладнити внутрішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій, Б. Хмельницький весною 1651 р. розіслав до Польщі своїх емісарів із завданням підбурювати селян до повстання проти панів-шляхти. Зерна агітації емісарів, які діяли у Великопольщі, Малопольщі й Мазовії, впали на сприятливий ґрунт. Із селянських виступів, що відбулися у травні-червні, найбільший був у підкарпатському районі Підгалля Краківського воеводства. Його очолив *Александр Лев Костка Наперський*. Справжнє його ім'я було Станіслав Бзовський. Походження К. Наперського залишається значною мірою загадкою для істориків. Він видавав себе за позашлюбного сина Владислава IV, певний час йому довелося шукати щастя на службі в іноземних державах. Щоб полегшити свої дії й приспати пильність шляхти, він іменував себе королівським полковником, для чого, ймовірно, й взяв ім'я Костки, що належало знатному магнатському роду. Правдоподібно, що К. Наперський діяв у погодженні з Б. Хмельницьким, а також з семигородським князем Дердем II Ракоці, який за домовленістю з козацьким гетьманом планував вдертися в Польщу через Словаччину і створити таким чином “другий фронт” проти Речі Посполитої. При допомозі листів, виданих начебто королем, К. Наперський закликав селян повстати проти шляхти.

У червні 1651 р. Костка Наперський перейшов до рішучих дій. З невеликим загonom він оволодів важливим стратегічним пунктом – замком Чорштин на кордоні з Словаччиною, сподіваючись на прихід Дердя II Ракоці. На численні його заклики, вислані з Чорштина, чимало підкарпатських селян піднялося на боротьбу. Очікуваного приходу семигородського князя К. Наперський не дочекався. Тим часом королівський єпископ *Пйотр Гембіцький*, що управляв краєм в період антикозацької воєнної кампанії, організував півторатисячний загін і приступив до придушення повстання. 24 червня після триденної облоги він захопив Чорштин, який К. Наперський обороняв з півсотнею осіб. Серед полонених захисників замку був К. Наперський. Він був страчений. Окремі виступи селян на Підкарпатті тривали ще деякий час. На повстання у Підгаллі відгукнулися низи кількох міст Краківського воеводства, робітники соляних копалень Бохні і

Велічки, а також рудників Краківського і Сандомирського воєводств. Проте бажаного ефекту соціальні виступи на польських землях Б. Хмельницькому не принесли.

Битва, до якої Річ Посполита і Військо Запорозьке довго готувалися, відбулася під волинським містечком **Берестечком** 28-30 червня 1651 р. Вона закінчилася повною перемогою армії Речі Посполитої, якою командував Ян Казимир. Успіхом поляки знову завдячували кримському ханові, який зі своїм військом втік з поля бою, силоміць прихиливши Б. Хмельницького, чим дуже послабив боєздатність козаків. Б. Хмельницький, вирвавшись за великий викуп з татарського полону, став активно готуватися до продовження війни. Враховуючи вимоги війська, коронне командування пішло 28 вересня 1651 р. на підписання з козаками договору у *Білій Церкві* на таких умовах: юрисдикція Війська Запорозького обмежується Київським воєводством, козацький реєстр скорочується до 20 тис., реєстрові козаки виселяються з Брацлавського і Чернігівського воєводств у королівські маєтки Київського воєводства, втрачені шляхтою маєтності повертаються у її власність, а вилучені з реєстру козаки – під її владу, гетьман позбавляється права дипломатичних зносин з іноземними державами і зобов'язується розірвати військовий союз з кримським ханом.

Обидві сторони залишилися незадоволеними й сповненими взаємної недовіри. Символічним було те, що **Білоцерківський договір** не дочекався затвердження на сеймі, який проходив у січні-березні 1652 р. Це розв'язало руки Б. Хмельницькому. 2 червня 1652 р. він спільно з татарською кіннотою вщент розгромив 20-тисячне коронне військо біля містечка *Батого*, що в Брацлавському воєводстві. У битві загинув його командувач – гетьман польний коронний М. Калиновський. Батізький розгром не охолодив запалу войовничої партії у Варшаві. Сейм, що зібрався 23 липня того ж року, відхилив пропозицію Б. Хмельницького офіційно поновити статті Зборівського договору.

Від початку жовтня до середини грудня 1653 р. Б. Хмельницький разом з Іслам-Гіреєм III тримав в облозі під містечком Подільського воєводства *Жванцем* 40-тисячне коронне військо, очолюване Яном Казимиром. Врешті хан узяв на себе, як і під Зборовом, роль посередника, незацікавленого у надмірному посиленні будь-кого з противників. Його переговори з польським командуванням закінчилися 17 грудня угодою, яка відновлювала статті Зборівського договору.

На той час поновлення Зборівського договору для керівництва Війська Запорозького вже не було особливо бажаним успіхом. Справа в тому, що на його прохання 11 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення прийняти Військо Запорозьке з “городами их и землями” під “государя високою руку”. Прийнята на Переяславській козацькій раді 18 січня 1654 р. ухвала про **перехід України під протекторат Московської держави** викликала в правлячих колах Речі Посполитої вкрай негативну реакцію: українська проблема, після тривалої війни, вийшла за межі внутрішніх незгод у Речі Посполитій і перетворилася у зовнішню війну з Москвою. У ході воєнної кампанії, розпочатої в травні 1654 р., московити захопили Смоленську землю з Смоленськом та територію Білорусі до ріки Березини. Навесні того ж року коронне військо відновило воєнні дії на українських землях, спрямовані безпосередньо проти козаків, оскільки Москва до кінця року своїх військ тут не мала. У жовтні 1654 – на початку 1655 рр. 30-тисячна польська армія під проводом гетьмана великого коронного *Станіслава “Ревери” Потоцького* криваво пройшла по Брацлавському воєводству; зокрема у розправах з козаками і населенням неабияк “відзначився” коронний обозний *Стефан Чарнецький*. До цього додалися шкоди, заподіяні 30-тисячним військом кримчаків, яке на початку січня 1655 р. з'єдналося з польським коронним відповідно до укладеного в листопаді 1654 р. польською дипломатією “вічного” договору з Бахчисараєм, що

денонсував козацько-татарську угоду й встановлював оборонно-наступальний союз короля й хана проти Москви та козацької України. 29 січня – 2 лютого біля села *Охматова*, що в Київському воєводстві, відбулася генеральна битва між Військом Запорозьким та допоміжним московським загоном, з одного боку, і коронною армією та татарами – з другого. І хоча битви не виграла жодна з сторін, наступ коронної армії в Україні було призупинено.

Шведська навала

19 липня 1655 р. **Швеція оголосила війну Речі Посполитій**, хоча до закінчення строку Штурмдорфського перемир'я лишалося шість років. У своєму прагненні повністю запанувати на південному узбережжі Балтійського моря Швеція мала намір захопити польсько-литовську частину Інфлянт, Курляндію і Королівську Пруссію. Опанування Москвою у 1654 р. значної частини Білорусі і побоювання, що московити під час війни з Річчю Посполитою на цьому не зупиняться прискорило реалізацію цього задуму. На рішення вплинуло й сильне послаблення Речі Посполитої у багаторічній війні з повсталою Україною та у конфлікті з Москвою. Приводом для оголошення війни Речі Посполитій послужило вживання Яном Казимиром титулу короля Швеції (його попередники на польському престолі з династії Вазів Сигізмунд III і Владислав IV робили те саме). Ян Казимир був готовий позбутися цього титулу заради того, щоб спільно з Швецією виступити проти Москви, проте це не завадило Карлові X Густаву (1654-1660; належав до Пфальц-Цвайбрюккенської династії) розпочати війну з Річчю Посполитою.

До виступу проти Речі Посполитої шведського короля заохочували деякі магнатські угруповання Корони і Великого князівства Литовського, занепокоєні прагненням Яна Казимира посилити королівську владу, його неспроможністю покінчити з “бунтом” в Україні та повернути Речі Посполитій окуповані Москвою Смоленську й білоруські землі. Цим магнатам здавалося, що при шведській допомозі і під протекторатом Карла X Густава, якого вони планували посадити на польський трон, вдасться відновити територіальну цілість Речі Посполитої і зберегти її традиційний державно-політичний устрій.

21 липня із західної частини Західного Помор'я, в якій Швеція остаточно запанувала за умовами Вестфальського миру 1648 р., через східну частину того ж Помор'я, яка належала Бранденбурґії, 17-тисячне шведське військо на чолі з фельдмаршалом *Матнусом Віттенбергом* у липні 1655 р. вдерлося у Великопольщу і невдовзі її окупувало, завдяки тому, що великопольське шляхетське ополчення практично без опору капітулювало перед ним біля села Уйсьце. Шведи захопили також польсько-литовські Інфлянти, Курляндію і просунулися в Жемайтію. Чимало литовсько-білоруської шляхти на чолі з гетьманом великим литовським *Янушем Радзивілло* перейшло на їхній бік.

Далі воєнні дії відбувалися в основному на польських землях. 8 вересня шведи взяли Варшаву, 25 вересня обложили Краків. 29 вересня союзник шведів Б. Хмельницький спільно з російським допоміжним корпусом розбив армію великого гетьмана коронного С. Потоцького, після чого сім тижнів тримав в облозі Львів. Між тим, козацькі загони опанували Люблін і підійшли до Вісли в районі міст Казімеж Дольни і Пулави. Після одержання звістки про появу в їхньому тилу кримських татар – союзників Речі Посполитої – Б. Хмельницький взяв від львів'ян контрибуцію і пішов назустріч ханові Мегмед-Ґірею IV, щоб уладнати з ним відносини. Повернули на схід і зазначені щойно козацькі загони.

3 жовтня шведи розбили армію гетьмана польного коронного *Станіслава Лянцкоронського*, а 7 жовтня, фактично позбавлений військової опори, Ян Казимир виїхав до австрійської Сілезії. Тим часом, 19 жовтня капітулював Краків. 20 жовтня в Кейданах у Литві частина тамтешньої шляхти на чолі з *Янушем Радзивілло* уклала з шведами договір, за яким унія Великого князівства з Коронуо оголошувалася недійсною, натомість встановлювалася унія його з Швецією; Князівство переходило у дідичне володіння Карлові X Густаву. 21 жовтня в Кракові був виданий офіційний акт, яким владу шведського короля визнавали Краків, Сандомир, Люблін, а також Київське, Волинське, Руське і Белзьке воєводства. 28 жовтня шведам піддалося військо гетьмана С. Потоцького. Обидва коронні гетьмани, як і багато інших польських воєначальників, перейшли на службу до шведського короля.

На зайнятих територіях шведи чинили численні насильства, руйнування, грабунки, реквізиції продовольства, нищення населення і національних цінностей, знушення над релігійними почуттями католиків (шведи були лютеранами). У пам'яті польського народу ці їхні дії (не тільки 1655 р., а й у подальшому ході польсько-шведської війни), що супроводжувалися голодомором й епідеміями, відклалися як жахливе лихоліття – *шведський потоп*.

Реакцією поляків на безчинства шведів стало зростання ненависті до них, як до окупантів. А пізньої осені 1655 р. розпочався партизанський рух, в якому брали участь селяни, міщани, патріотично налаштована шляхта. Велику роль в його організації відіграв обозний коронний і київський каштелян Стефан Чарнецький, який впродовж всієї шведської навали залишався вірним Янові Казимиру. Партизанські загони завдавали шведам чималої шкоди, своїми несподіваними ударами виснажували їхні сили. Їхні дії одержали в народі назву **“шарпаної війни”**

3 Ополя Ян Казимир універсалом від 20 листопада звернувся до поляків і мешканців Великого князівства Литовського, до всіх станів із закликом битися з окупантами та їхніми польськими й литовськими поплічниками. Заклик заохотив патріотичні сили до боротьби. Великої наснаги у ній додала героїчна (від 18 листопада до 27 грудня 1655 р.) оборона **Ясногурського монастиря** ордену павліанів, що біля міста Ченстохови (у ньому зберігалась і зберігається дотепер шанована поляками ікона Богородиці), яку витримали кількясот жовнів, селян, міщан, шляхти і ченців під час його облоги 2-тисячним загonom шведів. Оборона, крім всього іншого, виразно підсилила релігійний характер війни з окупантами. Характерно, що на скликаний Карлом X Густавом 30 листопада до Варшави вальний сейм, на якому він мав намір домогтися визнання себе королем Речі Посполитої, ніхто з Корони і Великого князівства Литовського не з'явився. На той час ставлення шляхетського загалу до шведського короля різко змінилось.

18 грудня Ян Казимир вирушив із Сілезії до Львова, щоб звідти керувати боротьбою проти шведів. Розчарувавшись у діях шведів, обидва коронні гетьмани розірвали з Карлом X Густавом і організували (“зав'язали”) 29 грудня в містечку *Тишовицях*, що на південний схід від Замостя, **конфедерацію коронного війська**, яка підтримала Яна Казимира. Останній до неї не приєднався, щоб не бути залежним від скомпрометованих гетьманів.

У січні 1656 р. Ян Казимир через Прикарпаття і Північну Словаччину прибув до Львова. Розпочалося поступове, з перемінними успіхами, визволення окупованих шведами територій. 20 січня у місті Ланьцут (біля Жешова) була створена конфедерація, яку він очолив. Через якийсь час після цього Тишовецька конфедерація перестала діяти, бо потреба у ній відпала.

Карл X Густав, оволодівши більшістю міст Королівської Пруссії (не вдалося тільки опанувати Гданськ), примусив бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма як

правителя Князівської Пруссії розірвати ленну залежність від польського короля і стати його ленником. Це означало, що Фрідріх Вільгельм мав надавати шведському королю військову допомогу в його антипольській війні. Після цього в лютому Карл X Густав рушив на південь у напрямі на Львів, щоб завдати вирішального удару військам Яна Казимира. Однак, не зумівши взяти Замостя – важливого опорного пункту поляків – він спрямував свої сили до Перемишля, а звідти повернув на північ. У міжріччі Вісли і Сяну, при злитті їх течій, в березні і квітні йому з великим трудом вдалося врятувати свою армію, оточену коронним військом, і з невеликими втратами правим берегом Вісли дістатися Мазовії, а звідти – Королівської Пруссії. У війні відбувся рішучий перелом на користь поляків. До цього значною мірою причинився *Павел Сапега*, призначений Яном Казимиром в березні 1656 р. великим гетьманом литовським замість Я. Радзивілла, померлого в кінці грудня попереднього року. П. Сапега діяв проти шведів рішуче.

1 квітня 1656 р. у львівському кафедральному соборі перед образом Богородиці Ян Казимир виголосив славнозвісну клятву, котра була проявом його глибокої вдячності простому люду за участь у боротьбі проти шведської навали. “Оскільки бачу я з великим болем мого серця, – сказано у клятві, – що всі лиха, котрі за останні сім років впали на моє королівство, а саме: епідемія, війна й інші нещастя зіслані стали Найвищим Суддею як кара за стогони й утиск селян, – то обіцяю і клянусь, що після здобуття миру вживу зі всіма станами всіх засобів, щоб люд мого королівства був звільнений від усіх несправедливих тягарів і визиску”. Обіцянки король не виконав та й не міг виконати. Але сам факт її прилюдного виголошення знаменний тим, що передає атмосферу крайнього напруження у війні зі шведами.

7 квітня під містечком *Варка*, що над Пілицею, поляки розгромили тритисячний корпус баденського маркграфа Фрідріха, союзника шведів. То була перша у цій війні значна польська перемога над окупантами у відкритому двобої. 25 червня 1656 р. Фрідріх Вільгельм уклав у Кенігсберзі з Карлом X Густавом договір, який повторював умови січневої угоди між ними і містив обіцянку шведського короля віддати Бранденбургії у довічне володіння Великопольщу з Ленчицькою і Серадзькою землями та Вармію, взамін за негайну військову допомогу шведам. Не встиг Карл X Густав її отримати, як поляки спромоглися 1 липня відвоювати Варшаву. Об’єднаним шведсько-бранденбурзьким військам наприкінці липня вдалося відвоювати польську столицю, проте невдовзі (26 серпня) вони були змушені її залишити. Із собою вони забрали до Стокгольма награвовані у Варшаві твори мистецтва, бібліотеку Вазів, архівні матеріали.

Восени 1656 р. полякам вдалося очистити від ворога частину Великопольщі і Королівської Пруссії. 15 грудня Ян Казимир прибув до Гданська. На кінець цього року більшість земель, окупованих шведами (частково й Фрідріхом Вільгельмом), була від них звільнена. На цей час Річ Посполита в особі Москви мала союзника у боротьбі з шведами. Ще у травні царський уряд, занепокоєний претензіями Швеції на виключне володіння південним узбережжям Балтійського моря, розірвав з нею дипломатичні відносини, в червні оголосив їй війну, а 22 серпня розпочав з представниками Речі Посполитої переговори про перемир’я. 3 листопада 1656 р. в селі *Немежі біля Вільна* перемир’я було підписане. За ним обидві сторони зобов’язалися діяти спільно проти Швеції і Бранденбургії. Під тиском Москви до **Віленського трактату** увійшов пункт

Рис. 19. Портрет Яна Казимира.

про те, що цар Олексій Михайлович на найближчому сеймі буде обраний польським королем, а після смерті Яна Казимира – коронований. Умова трактату про спільні дії не була реалізована через те, що в ході подальших переговорів між сторонами московити наполягали на згаданому обранні, а поляки всіляко ухилялися від прямої згоди на це. Липнево-серпневий сейм 1658 р. нарешті погодився з обранням. Проте католицькі єпископи одностайно (шляхом *viritim*) узалежнили обрання і вступ царя на польський престол від прийняття ним католицизму, чим, з огляду на категоричну відмову московського уряду, зробили неможливим його реалізацію.

До участі у віленських перемирних переговорах не було допущено делегацію Війська Запорозького. У відповідь на це Б. Хмельницький розгорнув дипломатичну активність, спрямовану на нейтралізацію польсько-московської угоди і посилення боротьби з Річчю Посполитою. Її виявом було, зокрема, укладення, за ініціативою Карла X Густава, 6 грудня 1656 р. в замку *Радном* (нині Ієрнугі) у Семигородді договору про спільні дії Швеції та її союзників проти Речі Посполитої і про поділ останньої між ними в разі її розгрому. Згідно з договором, до Швеції мали відійти Королівська Пруссія, Куявія, північна частина Мазовії, Жемайтія, польсько-литовські Інфлянти, Курляндія. Підляшшя, деякі інші литовські та білоруські землі; до Бранденбургії – Великопольща з Ленчицькою і Серадзькою землями; до Семигороддя – решта Мазовії і Малопольща; Богуславові Радзивілла – Новогрудське воєводство з прилеглими районами; Б. Хмельницькому – Україна. То був **перший проект поділу Речі Посполитої**. Одним з важливих кроків його реалізації став похід семигородського війська на чолі з князем Дердем II Ракоці в Польщу у січні 1657 р., впродовж якого воно з'єдналося з військом Карла X Густава, захопило Берестя і попрямувало до Варшави, з якої полякам вдалося шведів витіснити в лютому. Разом з цим князем воював 20-тисячний корпус Війська Запорозького під командуванням полковника *Антон Ждановича*.

Занепокоєна цим Австрія, в травні 1657 р. поновила укладену в грудні 1656 р. у Відні союзницьку угоду з Річчю Посполитою про надання останній військової допомоги. У додатковому протоколі до угоди було сказано, що Ян Казимир і п'ять високих достойників Речі Посполитої будуть підтримувати габсбурзьку кандидатуру на польський престол після смерті Яна Казимира.

На цей час войовничий запал семигородського війська став згасати. Дердь II Ракоці відступив з Польщі в українські землі. Оточений поляками і татарами під містечком Чорним Островом, він 23 липня 1657 р. змушений був під містом Меджибожем (обидва поселення знаходилися в Подільському воєводстві) підписати акт капітуляції, зобов'язавшись покинути межі Речі Посполитої, розірвати зі своїми союзниками, сплатити велику контрибуцію і повернути награване.

Після того як у червні 1657 р. Данія оголосила війну Швеції, Карлові X Густаву довелося рушити на неї з частиною своїх сил, розквартированих у Польщі. (Як виявилось, територію Речі Посполитої він покинув назавжди). Це полегшило полякам боротьбу з окупантами. 28 серпня після двомісячної облоги, яку вони здійснювали разом з австрійцями, капітулював шведський гарнізон Кракова, і давня польська столиця була звільнена. На той час з усіх польських земель, за винятком більшої частини Королівської Пруссії, шведи були вигнані. Проте Карл X Густав не вважав війну з Річчю Посполитою програною. Тим часом польська дипломатія змогла завдати йому дошкульного удару: їй вдалося відірвати бранденбурзького курфюрста від союзу з Швецією. За трактатом, підписаним у містечку *Велява* (на терені Князівської Пруссії) представниками Речі Посполитої і Бранденбургії 19 вересня 1657 р., Фрідріх Вільгельм зобов'язався розірвати цей союз, взамін за що він як правитель Князівської Пруссії та його наступники на престолі у ній, були звільнені від ленної залежності щодо Польщі,

ставали незалежними. Щоправда, у трактаті зазначалося, що Князівська Пруссія, у випадку вигасання династії Гогенцоллернів по чоловічій лінії, буде приєднана до Корони; крім того, пруські стани повинні були присягати на вірність польському королеві у зв'язку зі вступом на престол кожного нового князя (остання така присяга відбулася у 1698 р.), а Гогенцоллерни – надавати військову і фінансову підтримку Польщі.

6 листопада 1657 р. Річ Посполита і Бранденбургія уклали договір у місті Бидгош, за яким відносини між ними набули союзницького характеру; за допомогу Польщі у війні з Швецією курфюрст отримав у ленне володіння Лемборкське та Битовське староства. Було також обіцяно віддати йому в заставу Драгімське староство (його Фрідріх Вільгельм самовільно окупував 1668 р.). Ці землі, розташовані на північному заході Королівської Пруссії, так і не були повернуті Короні; вони стали опорними пунктами Бранденбургії в регіоні. За тим самим договором після вигнання шведів Ельблонг, який вони на той час тримали в своїх руках, повинен був перейти до Князівської Пруссії, а Річ Посполита могла його викупити за 400 тис. талярів. Цей пункт не був реалізований, бо після вигнання поляками шведів з Ельблонга місто перейшло не до Князівської Пруссії, а до Речі Посполитої.

Улітку 1658 р. після успішного завершення війни з Данією Карл X Густав відновив воєнні дії проти Речі Посполитої. Але і на цей раз йому не поталанило. Він поступово втрачав свої позиції в Королівській Пруссії. Польсько-шведська війна добігала кінця. Наприкінці 1658 р. поляки взяли Торунь.

Доки тривала ця війна, відбулися важливі зміни в Україні. Після смерті Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.) гетьманом Війська Запорозького став генеральний писар *Іван Виговський*. Останній пішов на зближення з польськими правлячими колами. Результатом цього було підписання 16 вересня 1658 р. польсько-козацької угоди в Гадячі. Угода опиралася на ідею перетворення Речі Посполитої у федерацію Польської корони, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського в складі території Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводства, федерації, очолюваної спільно обраним королем, зі спільними сеймом і дипломатичними та військовими діями. Згідно з угодою, Руське князівство повинен був очолювати гетьман Війська Запорозького, пожиттєво І. Виговський, а після його смерті – призначена королем особа з чотирьох кандидатів, обраних на Раді цього війська. Князівство одержало власні центральні уряди (канцлера, підканцлера, маршалків, підскарбіїв), скарб, трибунал, йому дозволено було карбувати монету, мати академію в Києві з правами Краківської академії (університету) і створити другу подібну академію там, де це буде доцільно, а також без обмеження засновувати колегії та гімназії, друкарні. Угода зміцнила позиції православ'я в Речі Посполитій, натомість проголосила максимальне звуження можливостей існування унії (греко-католицької церкви). Київський митрополит, чотири українські та один білоруський єпископи отримували місця в сенаті. Значній кількості козацької старшини обіцяно надання польського шляхетства. Встановлювався 60-тисячний реєстр Війська Запорозького; гетьман міг мати також 10 тис. найманого (зтяжного) війська. Шляхта і католицьке духовенство отримали дозвіл повернутися у свої маєтки, розташовані у Руському князівстві і покинуті ними на початку козацької війни. Зазначені військові козацькі сили можна було використовувати проти Москви лише тоді, коли вона відмовлятиметься віддати Речі Посполитій окуповані землі. У випадку укладення миру між Річчю Посполитою і Московією повинні враховуватися інтереси Війська Запорозького і Руського князівства.

Затверджена в дещо зміненому варіанті (так, реєстр Війська Запорозького був зменшений до 30 тис.) на варшавському сеймі, який працював у березні – на початку

травня 1659 р., і заприсягнена королем, примасом і сенатом Речі Посполитої, **Гадяцька угода** відкривала широкі можливості для автономного існування українського народу в межах Речі Посполитої, хоча й на частині його земель. Проте угоді не судилося бути втіленою в життя через сильний опір з боку частини козацької старшини і, особливо, козацьких низів. Опозиція І. Виговському та його оточенню зробила ставку на Москву, і та охоче відгукнулася на її заклики прийти з допомогою. У жовтні 1658 р. царський уряд, звинувативши польські правлячі кола в тому, що вони спричинилися до укладення Гадяцької угоди і завдали шкоди позиціям Москви в Україні, започаткованим Переяславською Радою 1654 р., зірвав Віленське перемир'я і відновив воєнні дії проти Речі Посполитої. На початку 1659 р. в руках Москви опинилися майже вся Литва і Білорусь; панувала вона тут до середини 1660 р. Проте цар довго не наважувався розгорнути воєнні дії на козацькій території. Щойно в червні 1659 р. московська армія вдерлися сюди, але 9 липня під *Конотопом* була вщент розгромлена І. Виговським при допомозі кримського хана Мегмед-Гірея IV і багатотисячних загонів найманців – поляків і татар, а також сербів, молдаван і волохів.

Однак подальші дії козацької опозиції І. Виговському, зумовлені його пропольською політикою, призвели до радикальної зміни ситуації на території Війська Запорозького. І. Виговський був змушений зректися булави і рятуватися втечею від розлючених недругів. Гетьманом був обраний син Б. Хмельницького – Юрій. А 27 жовтня Переяславська Рада під тиском московського війська, що оточувало місце її проведення, підтвердила попередній вибір протектора в особі Москви і схвалила продиктовані московським князем Олексієм Трубецьким статті, які відновили і поглибили залежність Війська Запорозького від московського царя.

Тим часом, до кінця 1659 р. шведи були видалені з усіх міст Королівської Пруссії, окрім Мальборка та Ельблонга. Війна вкрай виснажила Річ Посполиту і Швецію. У січні 1660 р. вони пішли на мирні переговори, які велися в містечку Оліві коло Гданська. Несподівана смерть Карла X Густава (23 лютого 1660 р.) прискорила їх завершення (шведським королем став син Карла X Густава – Карл XI; 1660-1697). За **Олівським договором**, підписаним 3 травня того ж року, Швеція відмовилася від усіх територіальних надбань в Речі Посполитій; Ян Казимир зрікся претензій на шведський престол, але одержав право пожиттєво титулуватися шведським королем; шведська сторона зобов'язалася не порушувати режиму вільної торгівлі в Балтійському морі і повернути Польщі награбовані у неї культурні цінності. Разом з тим, обидві країни підтвердили незалежність Князівської Пруссії від Польщі, одержану за Велявським і Бидгошським договорами 1657 р.

Шведська навала була першою глобальною війною на території Польщі за всю доточасну її історію. Вона завдала їй величезної шкоди. Різко впала чисельність населення, занепало господарство. Дальшого розкитування зазнали політичні устої держави, загальмувалося культурне життя. Одним з наслідків “потопу” було посилення католицького фанатизму: поширилася нова, більш потужна хвиля контрреформації, яка нагнітала настрої ненависті до протестантів. Використавши той факт, що певна частина аріан підтримувала шведів (яких вони розцінювали як своїх релігійних побратимів – захисників від переслідувань католиків), хоча левову частку колаборантів склали католики, **варшавський сейм у 1658 р.** оголосив їх поза законом і постановив, що впродовж трьох найближчих років аріани повинні перейти в католицизм або виїхати за межі Речі Посполитої. Оскільки аріани назагал проігнорували цю постанову, то варшавський сейм 1662 р. ухвалив більш радикальне рішення: аріани повинні були негайно прийняти католицизм або виїхати за кордон. На той час у Польщі аріан було не більше 10 тис. Значна їх частина не відмовилася від своєї віри і виїхала до Пруського

князівства, Бранденбургії, Семигороддя та деяких інших європейських країн. З аріанством як організованою релігійною течією у Польщі було покінчено.

Політична криза у 1660-х роках

Розв'язавши польсько-шведські справи, уряд Речі Посполитої активізував воєнні дії проти Москви. Влітку і восени 1660 р. польсько-литовські війська, керовані С. Чарнецьким, вибили московську армію, очолювану князем Іваном Хованським, з Литви і більшої частини окупованих нею білоруських земель. Улітку ж польська армія під командуванням коронних гетьманів С. Потоцького і Єжи Любомирського виступила проти московського війська, очоленого київським воєводою Василієм Шереметевим, на якого царський уряд поклав завдання утвердити московське панування в Україні. 17 вересня В. Шереметев був оточений ними під містечком *Чудновом*, що в Київському воєводстві. Йому на підмогу прямував Юрій Хмельницький з Військом Запорозьким, але після сутички 7 жовтня із загоном Єжи Любомирського неподалік від Чуднова під містечком Слобидищем пішов на переговори з польським командуванням. 17 жовтня поляки примусили Ю. Хмельницького підписати угоду, яка в головних рисах повторювала Гадяцьку, але не містила згадки про окреме Руське князівство. Що ж до В. Шереметева, то 3 листопада він підписав акт капітуляції, який передбачав роззброєння його війська і повернення Речі Посполитій Києва та Смоленської землі. Полоненого ними київського воєводу коронні гетьмани віддали кримським татарам, загін яких прибув на допомогу полякам (в кримському полоні В. Шереметев пробув до 1681 р., коли московському урядові вдалося його викупити).

Переконавшись у тому, що Москва не зможе одночасно воювати з двома державами, її уряд пішов на укладення 19 червня 1661 р. в містечку *Кардіс*, що біля Дерпта, миру з Швецією. Але після цього він порівняно довго не наважувався відвойовувати втрачені попереднього року Україну, Литву й білоруські землі.

У козацькій Україні ситуація змінилася не на користь Ю. Хмельницького. Проти його пропольської політики виступила потужна промосковська опозиція, особливо на Лівобережжі. Не користувався він популярністю і серед тієї частини козацької старшини, яка підтримувала курс на тісні відносини з Річчю Посполитою, але зневірилася в його здатності забезпечувати належне керівництво Військом Запорозьким. Опинившись у політичній ізоляції, Ю. Хмельницький у грудні 1662 р. зрікся гетьманства і постригся у ченці. У січні 1663 р. гетьманом Війська Запорозького став *Павло Тетеря*, прихильник союзних відносин з Польщею. Проте одному йому довелося гетьманувати недовго: т.зв. *Чорна рада*, яка відбулася 16-17 червня 1663 р. в околицях міста Ніжина, обрала гетьманом *Івана Брюховецького*. Відтоді козацька Україна була роздвоєна: один гетьман правив на Правобережжі, а другий – Лівобережжі, причому лівобережні гетьмани були провідниками промосковської політики. П. Тетеря вважав вибір І. Брюховецького незаконним і намагався відновити свої позиції на Лівобережжі, у зв'язку з чим він підтримав очолений Яном Казимиром польський похід проти Москви, сподіваючися, що його результатом стане підпорядкування йому вказаної території. Похід розпочався коло Львова в середині серпня 1663 р. У середині листопада польська армія і полки П. Тетері переправилися через Дніпро. Перетнувши Лівобережжя, вони дійшли до московського кордону, де з'єдналися з литовськими силами, які дісталися сюди через Сіверщину. Однак біля прикордонного російського міста-фортеці *Севська* польсько-литовський наступ захлинувся: спроба взяти фортецю не вдалася. Ян Казимир зі своїми силами у березні 1664 р. відступив на терен Білорусі.

Упродовж весни 1664 – січня 1665 рр. землі козацького Правобережжя були ареною жорстокої війни, в якій зійшлися, з одного боку, загони І. Брюховецького, що мріяв гетьманувати й тут, місцевих повстанців, що виступали проти П. Тетері та його пропольської орієнтації, запорожців та московських ратних людей; з другого боку були полки П. Тетері, підсилені татарами і польським корпусом С. Чарнецького, до того часу воєводи спершу руського, потім київського, а від початку січня 1665 р. – гетьмана польного коронного. У цей період, а саме 16 березня 1664 р. за наказом польського полковника Себастьяна Маховського був розстріляний, фактично без суду і слідства, київський воєвода І. Виговський, звинувачений, судячи з наявних документів, у державній зраді.

З огляду на складну внутрішньополітичну ситуацію, в якій опинилися правлячі кола Речі Посполитої (див. далі), з Правобережної козацької України коронні війська були виведені до Польщі для підтримки королівської влади. Внаслідок цього становище П. Тетері ускладнилось, і він був змушений у червні 1665 р. в місті Брацлаві залишити гетьманський уряд й виїхати до Польщі; при цьому він вивіз гетьманські інсигнії Війська Запорозького, які були в лютому 1649 р. А. Киселем у Переяславі від імені короля даровані Б. Хмельницькому (булава, бунчук та ін.). У середині серпня 1665 р. правобережним гетьманом став генеральний обозний *Петро Дорошенко*. Відносини з правлячими колами Речі Посполитої у нього не склалися, тому що він діяв незалежно від них. Його ставлення до московської політики щодо України теж було ворожим. П. Дорошенко задався метою встановити свій контроль над Лівобережжям. Його позиція щодо Польщі і Москви різко погіршилася після того, як їхні дипломати 9 лютого 1667 р. в селі *Андрусіві*, що біля Смоленська, після тривалих переговорів, які розпочалися ще влітку 1664 р., уклали перемир'я на 13 з половиною років, за умовами якого Річ Посполита дала згоду на відхід до Росії Смоленської землі і Лівобережжя, а також на два роки – Києва з прилеглою до нього на правому березі Дніпра невеликою територією. Росія повернула Речі Посполитій Полоцьке і Вітебське воєводства. Порівняно з 1648 р. територія Речі Посполитої за *Андрусівським перемир'ям* зменшилася на 247 тис кв.км. Запорозька Січ мала перебувати під спільним контролем обох держав. Андрусівський трактат також передбачав можливі спільні воєнні виступи Речі Посполитої і Москви проти Криму і Туреччини.

Хоча трактат відклав остаточне врегулювання відносин Речі Посполитої і Москви до підписання мирного договору, але було ясно, що його укладення знаменувало остаточне припинення польсько-литовської експансії на схід, більше того, фіксувало перехід Речі Посполитої до оборони в цьому напрямі. П. Дорошенко справедливо розцінив Андрусівський договір як такий, що закріплював поділ козацької України на Лівобережну і Правобережну за державною їх приналежністю, отже, перекреслював його сподівання з'єднати ці частини в одне ціле під своєю владою. Тому він вирішив ігнорувати договір, покладатися на власні сили. Він уклав союз з кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, який вважав, що трактат змінив геополітичну ситуацію на некористь ханства. У вересні 1667 р. П. Дорошенко і татарський корпус на чолі з калгою-султаном (найближчою до хана особою) Крим-Гіреєм виступили проти Польщі. Головні польські сили під командою маршалка великого і гетьмана польного коронного *Яна Собеського* були оточені під містечком *Підгайці*, що в Руському воєводстві, козацько-татарською армією, яка чисельно їх перевищувала в кілька разів. Однак у момент, коли військово щастя обіцяло обложникам швидку перемогу, трапилася несподіванка: кошовий отаман *Іван Сірко*, за погодженням з Я. Собеським, здійснив напад запорожців на Крим. Ця акція коштувала П. Дорошкові союзника. Крим-Гірей, поспішаючи додому, підписав з Я. Собеським 16 жовтня блискавичну угоду, якою від імені свого хана зобов'язався підтримувати з Польщею вічний мир і дружбу.

Слідом за угодою з татарами Я. Собеський уклав 19 жовтня угоду з П. Дорошенком, який був змушений погодитися на цей крок у зв'язку з новою ситуацією. Польний гетьман пообіцяв козакам клопотати перед королем і Річчю Посполитою, щоб потреби козаків були обговорені і задоволені призначеною королем комісією; П. Дорошенко і Військо Запорозьке обіцяли повне і вірне підданство, відмовитися від пошуку зовнішньої протекції на майбутнє, сприяти шляхті у безпечному володінні маєтками на козацькій території. Натомість Я. Собеський запевнив козаків, що до врегулювання відносин Війська Запорозького і Речі Посполитої шляхом переговорів коронні війська не будуть розміщені на козацькій території. Замість очікуваного звільнення України від Польщі П. Дорошенкові довелося ні з чим повернутися у свою ставку в Чигирині.

За сприяння Я. Собеського 30 березня 1668 р. у Варшаві був виданий королівський привілей, яким П. Дорошенка визнано обраним гетьманом й оголошено про вручення йому найближчим часом булави. Однак вручення інсигній П. Дорошенко не дочекався до кінця свого гетьманування, оскільки не корився урядові Речі Посполитої. Від червня 1668 р., коли загинув І. Брюховецький, П. Дорошенко був також гетьманом Лівобережної України. Восени того ж року за московської підтримки частина тамтешніх козаків проголосила своїм гетьманом *Дем'яна Многогрішного*. П. Дорошенко цього вибору не визнав. Він пішов на зближення з Туреччиною, котра з тих же мотивів, що й кримський хан, була незадоволена змістом Андрусівського трактату та його геополітичними наслідками. На козацькій раді, яка відбулася біля міста *Корсуня* 21-22 березня 1669 р., П. Дорошенко в присутності турецького посла домігся прийняття ухвали про перехід Війська Запорозького і контрольованої ним території (а по згоді й інших українських земель) під захист (протекторат) Порти. Ухвала, позитивно сприйнята в Стамбулі, означала укладення Війском Запорозьким з Османською імперією воєнно-політичного союзу, знаменувала поворот в козацько-турецьких відносинах. **Протекторат Туреччини** був виправданий, оскільки він не загрожував, згідно з умовами ухвали, встановленням турецького панування над українськими землями, забезпечував українському народові самостійне існування. 26 серпня 1669 р. турецький посланець на козацькій раді під Уманню вручив П. Дорошенкові султанські інсигнії (булаву, бунчук, хоругву, шаблю) як знаки протекції з боку Османської імперії. То був останній штрих у нав'язанні союзницьких відносин Війська Запорозького з Туреччиною.

Ще до цього, 23 липня 1669 р., на козацькій раді під Уманню противники П. Дорошенка проголосили гетьманом уманського полковника *Михайла Ханенка*. Відтоді до березня 1674 р. на Правобережжі протистояли один одному гетьмани П. Дорошенко і М. Ханенко. Останній особливих впливів серед правобережних козаків не мав, перебував переважно на Січі. Як гетьман, він одразу пішов на зближення з правлячими колами Речі Посполитої і послідовно тримався цього курсу. Польський уряд робив ставку на нього, використовував його гетьманство для тиску на П. Дорошенка. М. Ханенкові у листопаді 1671 р. під містечком Іллінцями, що в Брацлавському воєводстві, були вручені гетьманські інсигнії, вивезені П. Тетерею 1665 р.

Події в Україні 60-х років значною мірою розгорталися рівнобіжно з посиленням напруженості внутрішньополітичної ситуації в Польщі, що було логічним наслідком війн з повсталю Україною, Швецією і Московією. Потужний струс, який пережила Річ Посполита, відзеркалив вади її державно-суспільного устрою, з яких найголовнішими були такі: відсутність сильної державної та регіонально-місцевої влади, боротьба магнатських угруповань за вплив при королівському дворі і у державі, небажання шляхти і більшості магнатів поступатися своїми становими інтересами на користь держави, неприязне, а то й вороже їх ставлення до будь-яких змін у державному ладі. У 1652 р. додалась ще одна вада – *парламентська криза*, започаткована тим, що робота звичай-

ного сейму в січні-березні була зірвана одним голосом: 9 березня упітський підсудок з Жемайтії Владислав Сіцінський, підмовлений напередодні гетьманом польним литовським Я. Радзивіллою, до клієнтеля якого належав, один-єдиний в посольській ізбі не погодився з пропозицією продовжити засідання сейму на один день, щоб можна було вирішити важливі питання. Заявивши “я не дозволяю продовжити”, В. Сіцінський, переляканий скоєним, одразу залишив приміщення посольської ізби. Після невдалих спроб повернути його до приміщення, аби переконати відмовитися від свого протесту, маршалок *Анджеї Максиміліан Фредро*, оголосив сейм зірваним, після чого посла, не висловивши будь-якої незгоди з цим, роз’їхалися по домівках. Усі прийняті цим сеймом рішення в результаті цього виявилися недійсними. А В. Сіцінський залишив по собі недобру славу зривача сейму.

Зазначена реакція маршалка і послів була невинна: ідея про право кожного шляхтича на *liberum veto* (дослівно – “вільне забороняю”), висловлення своєї думки, з якою повинні рахуватися всі у шляхетському стані, давно визрівала, дебатовалася в шляхетській публіцистиці і, врешті, знайшла свій логічний прояв на сеймі 1652 р. В основі її популярності лежало переконання, що дотримання засади більшості при прийнятті рішень, особливо тих, що стосувалися державно-політичного устрою, приховує загрозу “золотим вольностям”. Поширеним було твердження, що голоси потрібно не лічити, а “важити”. Тож утверджувалося переконання, що ідеальним є таке рішення сейму, яке прийняте одностайно. Не дивно, що один раз застосоване *liberum veto* ввійшло загалом безболісно в практику роботи сеймів, за якийсь час стало звичним. Чимало сеймів до 1764 р., коли вживання засади *liberum veto* було обмежене, зривалися одним голосом. Так, за правління Яна Казимира з 17 сеймів, що відбулися у 1652-1668 рр., сім були саме такими. Практика *liberum veto* здебільшого була проявом боротьби магнатських угруповань, що суперничали між собою у переслідуванні певних цілей. Бувало, що й королівська влада у боротьбі з магнатськими угрупованнями йшла на зрив сейму. Право *liberum veto* стало розглядатися як невід’ємна частина шляхетських вольностей, як їх зіниця, подібно до права вільної елекції. Зриваючи сейм, шляхтич не був зобов’язаний аргументувати свою поведінку, відповідати за це перед будь-ким.

Застосування *liberum veto* робило неможливим нормальний хід політичного життя Речі Посполитої, приводило її до стану анархії. Під час шведської навали в королівському оточенні виник **проект реформи державного устрою**, спрямований на посилення законодавчої і центральної влади. У доробленому вигляді він був представлений на сенаторській конвокації – нараді сенаторів і впливових представників шляхти, що відбулася у Варшаві в березні 1658 р. Проект пропонував застосовувати *liberum veto* тільки у тих випадках, коли йшлося про особливо важливі для держави питання, в інших випадках рекомендувалося приймати рішення не менш як двома третинами голосів посольської ізби. Йшлося також про необхідність розширити законодавчі прерогативи короля, розробити докладний регламент роботи сейму, доповнити раду сенаторів-резидентів при королі делегатами від посольської ізби і передати цій оновленій раді ряд сеймових компетенцій (цим планувалося перетворити її в центральний орган, подібний до уряду). Проект також пропонував впорядкувати фінансову систему держави з допомогою введення постійних податків і генерального мита замість місцевих митних поборів, які давали державі мало грошових надходжень. Однак конвокація обмежилася прийняттям проекту до уваги.

Варшавський сейм 1659 р. визнав доцільність проведення державних реформ і постановив провести після закінчення війни Речі Посполитої з шведами конвокацію в складі сенаторів і послів ізби, аби визначитися щодо двох проектів таких реформ, один з яких загалом повторював пропозиції, винесені на конвокацію 1658 р., а другий був ради-

кальніший, тому що пропонував повне скасування *liberum veto* і запровадження щорічних сеймів зі сталими термінами засідань та встановлення в раді резидентів при королі чисельної переваги послів стосовно сенаторів.

Запланована конвокація відбулася в червні 1660 р., але покладених на неї сподівань не виправдала через опір кількох високопоставлених осіб, які демагогічно апелювали до “золотих вольностей”. Своє неприхильне ставлення до реформ ці особи пов’язували з опозицією плану королівського двору провести обрання на польський престол наступника Яна Казимира під час правління останнього. Така засада обрання звалася *vivente rege*, що буквально означає *за короля, який живе*. План виник не пізніше 1658 р. у зв’язку з тим, що Ян Казимир і його дружина *Людвіка Марія* (до смерті Владислава IV вона була його дружиною), не маючи дітей, намагалися разом з своїми прибічниками посадити на трон принца Анрі Жюльєна – сина відомого полководця Людовіка II Конде (“Великого Конде”; 1621-1688), спорідненого з правлячою у Франції династією Бурбонів. Вони підкреслювали шкідливість бузкоролів’я для держави і необхідність уникнення такої ситуації. Йшлося також про зближення Речі Посполитої з Францією. Французький король *Людовік XIV* (1643-1715) підтримав таку політичну комбінацію, зацікавлений у тому, щоб втягнути Річ Посполиту в союз проти Габсбургів. Польський королівський двір підкреслював також, що елекція *vivente rege* повинна застосовуватись і в майбутньому.

Зі свого боку, противники засади *vivente rege* твердили, що вона ігнорує і підточує “золоті вольності”, а її втілення означатиме державний переворот. Водночас вони виступали проти французької кандидатури на польський престол і профранцузького зовнішньополітичного курсу Речі Посполитої. У цьому їх підтримувала австрійська дипломатія, яка мала на меті забезпечити польський трон за представником габсбурзької династії.

Королівський двір у своїх реформаторських починаннях покладав великі надії на скликаний 2 травня 1661 р. сейм. Проте на ньому про реформи, по суті, не йшлося, оскільки опозиція змогла спрямувати дискусію в річище гострої критики засади *vivente rege*. Даремно в емоційній промові 4 липня король застерігав, що відмова від державних реформ і запровадження засади *vivente rege* спричинить поділ Речі Посполитої сусідніми державами. Учасники сейму це попередження злегковажили, тому що перебували в стані ейфорії після успішної війни з Швецією і усунення Москви з Великого князівства Литовського та Правобережної України. Засада *vivente rege* на сеймі зазнала фіаско. Проте королівський двір не вважав справу програною і на сеймі 1662 р. знову підніс питання про елекцію *vivente rege*. Її противникам і на цей раз вдалося нейтралізувати дії прибічників короля. Спираючися на антикоролівські військові конфедерації – коронну і литовську, які виникли 1661 р. на знак протесту проти несплати державою боргів військовикам за їхню службу і виступали, зокрема, проти *vivente rege* (королівський двір також створив свою військову конфедерацію, але впливовою вона не була), – вони 16 березня домоглися схвалення сеймом постанови, яка категорично заборонила в подальшому підносити на державному рівні питання про цю елекцію. Згадане фіаско стало остаточним. Сейм, натомість, пішов назустріч королеві, схваливши збір податків, надходження від яких головним чином мали бути призначені для сплати боргів військовикам. За рішенням сейму у 1662-1663 рр. був уперше зібраний поголовний податок з осіб обох статей всіх станів Речі Посполитої, за винятком дітей віком до 10 років, жебраків та всіх інших, хто був не в стані його сплатити. Одержавши борги, обидві антикоролівські конфедерації 1663 р. саморозпустились (як і королівська).

Королівський двір наполегливо повертався до питання про елекцію *vivente rege*. Врешті він перейшов у наступ. Головний удар було завдано по маршалку великому і

гетьману польному коронному Єжи Любомирському, котрий фактично очолив опозицію. Перебуваючи в ореолі слави як переможець московської армії під Чудновом у 1660 р., будучи амбітною і, водночас, авантюрно-безпринципною людиною, він вважав, що король і уряд не оцінили належно його заслуги і всіляко уникають залучення до вирішення державних справ. Є. Любомирський дозволяв собі в негативному світлі трактувати дії королівського подружжя, зокрема його профранцузьку орієнтацію. На сеймі, що відбувався з кінця листопада 1664 р. до початку січня 1665 р., Є. Любомирського викликали на сеймовий суд для розгляду звинувачень, висунутих проти нього королем і урядом. Гетьман не з'явився ні на сейм, ні на суд. 29 грудня 1664 р. сеймовий суд під тиском Яна Казимира визнав його винним в образі королівської величності (маєстату), задумі детронізувати короля і державній зраді, зловживанні службовим становищем, невиконанні королівських наказів, протегуванні антикоролівських військових конфедерації 1661-1663 рр. За все це Є. Любомирський був засуджений до смерті, втрати честі, конфіскації всіх маєтків й позбавлення посад. Вирок був надзвичайно суворий, незвичний щодо високопоставленої особи.

Виставляючи себе безпідставно засудженим, Є. Любомирський своїми подальшими висловлюваннями і діями вніс сум'яття в політичне життя країни. Шляхта розкололася на прибічників магната і королівського двору. Перебуваючи в австрійській Сілезії, куди втік від виконання судового вироку, він отримав від імператора Леопольда I (1658-1705) і бранденбурзького маркграфа Фрідріха Вільгельма грошову допомогу, на яку найняв 800 вояків, з якими планував розпочати збройну боротьбу проти короля й уряду Речі Посполитої. З Сілезії він зумів спричинити зрив сейму, який працював у березні 1665 р. У травні того ж року Є. Любомирський зі своїм загоном опинився в Руському воєводстві і здобув підтримку місцевої шляхти. Так розпочався військово-політичний виступ, що відклався в історії як рокош Є. Любомирського.

10 червня 1665 р. Ян Казимир видав універсал, яким оголосив війну екс-гетьманові. У відповідь на це частина коронного війська 6 липня біля міста Сокаля організувала конфедерацію на підтримку Є. Любомирського. У липні він мав у своєму розпорядженні 6 тис. регулярного війська, а король – 12 тис. 4 вересня у битві під стінами *Ченстохови* королівська армія була розгромлена. Усіх взятих у полон Є. Любомирський ласкаво відпустив, зробивши крок до примирення з королем. В угоді, укладеній сторонами конфлікту 6 листопада 1665 р. біля села Пальчин Велькопольський, король пообіцяв на найближчому сеймі дарувати рокошанам амністію і виплатити борг за службу тим з них, хто перед рокошем належав до коронного війська. Після цього Є. Любомирський розпустив своє військо й знову подався до Сілезії. Звідси він наполягав на скасуванні вироку сеймового суду й поверненні йому всього, чого був позбавлений. На весняному сеймі 1666 р. король погодився повернути йому честь, маєтки й надати уряд сандомирського воєводи. Повернути маршалкіство і гетьманство король не міг, тому що обидві ці посади від січня-квітня 1665 р. займав Ян Собеський. Поступки Яна Казимира Є. Любомирському було замало, і він знову зірвав сейм. Тоді король оголосив його та його поплічників бунтівниками.

Готуючися до чергового збройного зіткнення, Є. Любомирський заручився фінансовою і моральною підтримкою імператора та бранденбурзького курфюрста, котрі з рокошем пов'язували плани підриву французького впливу у Речі Посполитій. Керівник рокошу був готовий у разі перемоги над Яном Казимиром віддати імператорові й курфюрстові частину польської території, нав'язував ворожі королівському оточенню контакти з Москвою. Його програма не містила в собі нічого конструктивного. У червні 1666 р. Є. Любомирський прибув до Великопольщі з новонабраним військом, до якого приєдналися військовики з різних регіонів Польщі. До вирішальної битви між його та

королівськими силами дійшло 13 липня під селом *Монтви*, що біля міста Іновроцлав у Куявії. У ній королівська армія, осердя якої складала добре вишколена С. Чарнецьким дивізія, зазнала поразки; загинуло щонайменше 3000 її вояків. Вражені цим, сторони конфлікту 31 липня в Ленгоніцах (коло Нового Места над рікою Піліцею) пішли на укладення угоди. Король пообіцяв повністю відмовитися від елекції *vivente rege*, оголосив рокошанам амністію і зобов'язався оплатити військову службу. 8 серпня у військовому таборі під Ярошином відбулося запрягнення угоди. Є. Любомирський заявив, що кориться королеві, за що одержав від того вибачення своїх провин й гарантію повернення честі і маєтків. Після того він утретє виїхав до Сілезії, де й помер 31 січня 1667 р.

Рокош Є. Любомирського завдав Речі Посполитій непоправної шкоди. Він призвів до значних матеріальних знищень, на кілька років деморалізував політичне життя в країні, на багато років поховав ідею реформи державно-політичного ладу, послужив тим часовим рубежем, після якого політичний занепад відбувався без особливих перешкод. Рокош послужив пересторогою для тих, хто мав плани призупинити занепад. Одним із ганебних наслідків рокошу було те, що він “закріпив” створення військових конфедерацій, як однієї з типових форм організації політичної боротьби, що діяла до кінця існування Речі Посполитої.

Зречення Яна Казимира. Поразка у двобої з рокошанами далася взнаки Янові Казимиру. Після неї він не міг оправитися, глибоко переживав цю трагедію. У 1667 р. йому судилося втратити вірного союзника і натхненника своєї діяльності – дружину Людвіку Марію, чия енергія не раз виводила його з стану депресії. Розчарований, він прийшов до сумного висновку про недоцільність свого дальшого перебування на польському престолі. 9 березня 1668 р. дипломатичним шляхом Ян Казимир уклав угоду з Людовіком XIV, за якою погодився зректися трону на користь можливої французької кандидатури Філіппа Гійома Нойбурзького. Зі свого боку, французький король пообіцяв у випадку здійснення задуму щороку сплачувати Янові Казимиру 150 тис. ліврів. 12 червня 1668 р. на засіданні сенату Ян Казимир оголосив про свій намір відмовитися від королівської корони. Офіційний акт зречення відбувся на сеймі 16 вересня. Сейм ухвалив надавати йому щороку пенсію в розмірі 150 тис. злотих. Після цього екс-король рік провів у своїх живецьких маєтках, а згодом виїхав до Франції, де був абатом в одному з багатих монастирів, звільненим папою римським від обов'язкового в такій ситуації постригу в монахи. Там, 16 грудня 1672 р., закінчилось його життя; там він був і похований. Через чотири роки його останки були перепховані в крипті кафедрального собору на Вавелі. Сучасники Яна Казимира його ініціали “I.C.R.” (“Ioannes Casimirus Rex” – “Ян Казимир Король”), вибиті на монетах-тинфак, що карбувалися тоді, глузуливо розшифровували як “Initium Calamitatis Regni” (“Початок нещастя Королівства”). Так вони загалом оцінювали його правління. Оцінка була надто однобічна.

Після зречення Яна Казимира кандидатами на польський престол на конвокаційному сеймі, що відбувся 5 листопада – 6 грудня 1668 р., були названі: Людовік II Конде, від австрійської сторони – Карл Лотаринзький, а також цар Олексій Михайлович (або його син). Проте 19 червня 1669 р. на сеймі шляхта, намовлена на це противниками орієнтації країни на Францію, обрала королем свого кандидата – поляка (“П'яста”) 29-річного *Міхала (Михайла) Вишневецького*, взявши до уваги, що він був сином популярного серед неї кривавими розправами над повсталим українським людом Яреми (Єремії) Вишневецького (помер 1651 р.).

Новий король був людиною розпещеною, хворобливою, не підготовленою до політичної діяльності. Чи не єдиним його достоїнством було те, що він вільно володів кількома іноземними мовами. Проте, як влучно зазначив польський історик ХХ ст.

Владислав Конопчинський, на кожній із них він мало що міг сказати до ладу. Той же елекційний сейм реабілітував Є. Любомирського, підтвердив правомочність *liberum veto* і засади відмови в послуху королеві.

Політичний розвиток у 1670 – 1690-х роках

Правління Михайла Вишневецького видалося короткочасним для нього і нещасливим для Речі Посполитої. Воно було сповнене невдач. Почалося з того, що коронаційний сейм, який проходив у жовтні – першій половині листопада 1669 р., був зірваний, причому то був перший зірваний коронаційний сейм і перший, який зірвано до закінчення відведеного для його роботи шеститижневого строку. Зірвано було й три з п'яти наступних сеймів, скликаних цим королем.

Діяльність короля, його уряду ускладнювалася постійною протидією з боку профранцузьки налаштованої опозиції, до якої входили високі державні особи; провідниками її були примас *Миколай Пращмовський* (у 1658-1666 рр. він був канцлером великим коронним й виступав на боці Яна Казимира) та Ян Собеський. Опозиція виникла після обрання Михайла королем, яке вона розцінила як удар по французьких впливах у Речі Посполитій. У цьому переконанні вона утвердилася після одруження короля (1669) з

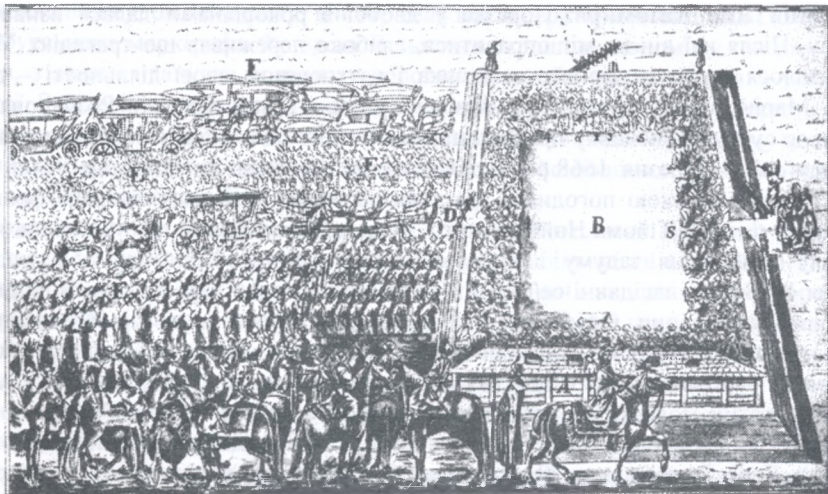

Рис. 20. Елекція Міхала Вишневецького. Гравюра, після 1669 р.

сестрою імператора Леопольда I Елеонорою, яке проклало шлях для орієнтації країни на габсбурзьку Австрію – головну тогочасну суперницю Франції в Європі. Опозиціонери, прозвані їхніми противниками з королівського табору *малькотентами* (бунтівниками), відкрито висловлювали незадоволення діями короля та його двору, не цураючися глузливих висловлювань на адресу короля, планували замінити його на престолі братанком Людовіка II Конде – Сен-Подем де Лонжевілля.

Невдовзі після вступу Михайла на престол внутрішньополітичні негаразди переплелися з невдачами в галузі зовнішньої політики. З часу правління Яна Казимира Річ Посполита успадкувала невирішену **козацьку проблему**. Польський уряд зробив спробу налагодити відносини з П. Дорошенком, щоб відірвати його від Туреччини. Він призначив обіцяну козакам під Підгайцями 1667 р. комісію для розгляду вимог Війська Запорозького. На початку травня 1670 р. комісія прибула на переговори до Острога, однак П. Дорошенко від розмов ухилився. Він ставив неприйнятні для поляків вимоги,

зокрема, про передачу під контроль Війська Запорозького Брацлавського і південної частини Київського воєводств, східної частини Волинського і Подільського воєводств, заборону полякам оселятися на цих землях і мати в них діличні або королівські маєтки, а також перебування коронного війська на цих землях без дозволу козацького гетьмана, посідання земських урядів у Київському воєводстві тільки православною шляхтою, скасування церковної унії в Речі Посполитій, підпорядкування всього православного духовенства київському митрополитові, включення цього митрополита й всіх православних владик до складу сенату, вживання руської мови як офіційної на сеймі, в коронному і литовському трибуналах. Взамін за це П. Дорошенко обіцяв ставати на заклик короля зі своїм військом.

Просидівши бездіяльно в Острозі травень і все літо, комісія нашвидкоруч 2 вересня уклала угоду з прибулою незадовго до цього козацькою делегацією, яка представляла військо М. Ханенка і низових козаків. Угоду, що її затвердив сейм у вересні-жовтні 1670 р., П. Дорошенко рішуче відкинув не лише тому, що її умови були набагато скромнішими від його, а й тому, що вона означала визнання Річчю Посполитою гетьманом Війська Запорозького М. Ханенка й, тим самим, заперечення його гетьманства. Це загострило відносини П. Дорошенка з правлячими колами Речі Посполитої, й він апелював до турецького уряду. Від часу, коли Дорошенкове Військо Запорозьке опинилося під протекторатом османів, Порта розглядала свої стосунки з Річчю Посполитою через призму козацько-польських відносин, захищала козацькі інтереси, виходячи із згаданої вище геополітичної ситуації, що склалася у зв'язку з підписанням Андрусівського перемир'я 1667 р., умови якого були (і про це турецький уряд знав) підтвержені польсько-російськими Московським і Андрусівським трактатами, укладеними відповідно в 1669 і 1670 рр.

У ході воєнної кампанії, яка розпочалася влітку 1671 р. і завершилася взимку 1672 р., Ян Собеський, що її очолював, відновив польське панування на сході Подільського і значній частині Брацлавського воєводств. У цьому йому допомагав М. Ханенко зі своїм військом, прибувши на територію Брацлавського воєводства із Запорозької Січі. П. Дорошенко звернувся по допомогу до султана Мегмеда IV. На той час Османська імперія була готова воювати з Річчю Посполитою, оскільки мала розв'язані руки після підписання миру з Венецією (5 вересня 1669 р.), який завершив війну між ними за острів Крит на користь Порти. 9 грудня 1671 р. до Варшави прибув турецький посланець (чауш) з двома листами від султана і великого візиря Агмеда Кьопрюлю. У листах містилася адресована польському урядові вимога припинити “безправ'я” і “насильства” щодо Дорошенкового Війська Запорозького, вивести польські війська з Подільського воєводства і Правобережної України; там же зазначалося, що Порта бере під свій захист Дорошенкове Військо Запорозьке і контролювану ним територію. Фактично, йшлося про оголошення війни Речі Посполитій. Є підстави вважати, що масла у вогонь антипольських настроїв правлячих кіл Османської імперії підлила проавстрійська політика Михайла внаслідок його одруження з Елеонорою: австрійську монархію Порта вважала найсерйознішим своїм супротивником на європейському континенті.

Реальну можливість вибуху польсько-турецької війни в Речі Посполитій усвідомили спочатку тільки малькотенти. Проте, внесена ними на розгляд сейму у січні-березні 1672 р. пропозиція негайно зібрати 70-тисячне наймане військо для відсічі турецькій агресії, не знайшла належного відгуку. Вважаючи короля головним винуватцем такої ситуації, делегація сенаторів на чолі з М. Пражмовським на аудієнції у короля 25 червня запропонувала йому зректися престолу. Михайло на це гордовито відповів: “Я знаю, ваша милість, що ви один мене коронували, але не один обирали”. Тоді малькотенти оголосили маніфест з переліком претензій до монарха. На таємній

нараді вони уклали антикоролівську змову і надіслали лист до Людовіка XIV з проханням прислати кандидата на польську корону й надати Речі Посполитій збройну допомогу для війни з Туреччиною.

Турецька армія під командуванням султана вирушила в антипольський похід на початку червня 1672 р. з-під Андріанополя. 14 серпня вона перетнула Дністер в районі містечка Жванця, де до неї пристали зі своїми військами П. Дорошенко та кримський хан Селім-Гірей. 27 серпня після дев'ятиденної облоги капітулював гарнізон Кам'янця-Подільського. 2 вересня султан в'їхав у місто. 5 вересня він покинув його і невдовзі зупинився під Бучачем, містечком у Руському воєводстві. На початку третьої декади вересня турки, татари й козаки обложили Львів; 6 жовтня вони від нього відступили й незабаром прибули до Бучача. Тут 16 жовтня в султанському таборі польські комісари були змушені підписати умови несприятливого для Речі Посполитої миру, за яким територія Подільського воєводства з Кам'янцем-Подільським відходила до Османської імперії, а Правобережна Україна – під владу П. Дорошенка; Річ Посполита зобов'язувалася щороку сплачувати Порті гарач у розмірі 22 тис. червоних злотих (дукатів).

Поки відбувався наступ ворога, скликане королем посполите рушення (до 80 тис. осіб), що мало йти проти турків, біля села *Голомб*, що над Віслою біля міста Пулави, 14 жовтня “зав'язало” генеральну прокоролівську конфедерацію і через два дні (в день підписання Бучацького мирного трактату!) було підписано акт, який визнав малькотентів зрадниками і ворогами вітчизни. До конфедерації приєднався король, ставши, таким чином, одним із призвідців анархії в країні. 17 жовтня конфедерати розпочали свій марш на турків, запізнілий і непотрібний з огляду на укладення Бучацького миру. 20 жовтня турецька армія залишила бучацький табір і вирушила додому. Відійшли з-під Бучача й татари та козаки. Марш конфедератів виявився фікцією. На початку листопада вони роз'їхалися по домівках. Король повернувся до Варшави й зайнявся організацією сил для боротьби з малькотентами. Головну частину цих сил складали голомбські конфедерати. Вірне Я. Собеському коронне військо у відповідь на це створило 23 листопада конфедерацію в місті Щебрешині, що в Белзькому воєводстві. Заносилося на громадянську війну. Але обидві сторони конфлікту схаменулися. На сеймі, що проходив у січні-квітні 1673 р., дійшло до взаємного примирення і розпуску конфедерацій. Тому цей сейм отримав назву *пацифікаційного*.

Той же сейм відмовився ратифікувати **Бучацький трактат**. Він ухвалив відновити війну з Туреччиною з метою повернення Речі Посполитій території Подільського воєводства і Правобережної України. Було вирішено спорядити 40-тисячне наймане військо, на що мали піти надходження від зібраних податків; при цьому був відновлений поголовний податок. Командування польською армією було доручено Я. Собеському.

Прочувши про намір Речі Посполитої відновити війну, Порта на початку серпня 1673 р. скерувала проти неї свою армію. До переправи через Дунай її вів султан, а командувачем був призначений силістрійський намісник Гусейн-паша. На цей раз турки йшли битися без підтримки татар і козаків: Селім-Гірей і П. Дорошенко під різними приводами ухилилися від участі в поході. 11 листопада під *Хотином* поляки вшент розгромили турецьку армію. То була одна з яскравих перемог Яна Собеського.

За день до цієї події король Михайло помер у Львові. В цій ситуації Ян Собеський зі своєю армією повернувся в Польщу. На конвокаційному сеймі 1674 р. (відбувся в січні-лютому) розпочалася **боротьба між профранцузькою і проавстрійською партіями**. Перша з них висунула спершу на престол кандидатуру Великого Конде, а згодом – Філіппа Нойбурзького, друга – кандидатуру Карла Лотаринзького. На елекційному сеймі того ж року (квітень-червень) Я. Собеський, що був налаштований профранцузьки, зваживши на недостатні шанси обрання Філіппа Нойбурзького, дав згоду на висунення

свої кандидатури на престол. Це відповідало бажанню шляхти мати короля з поляків ("Пяста"). І 21 травня Я. Собеський став польським королем під іменем Яна III. Вирішальну роль при цьому зіграла здобута ним репутація видатного воєначальника і людини, в якій слово не розходиться з ділом.

Ян Собеський народився 1629 р. в Олеському замку, що в Руському воєводстві. Його батько Якуб був досвідченим політиком, дослужився до високого уряду краківського каштеляна. Навчався Я. Собеський в краківській колегії Новодворського і Краківському університеті, після чого два роки провів у поїздках по Центральній і Західній Європі з навчальними й пізнавально-політичними цілями. Вільно володів латинською і французькою мовами, знав також англійську, німецьку, іспанську, італійську і, нібито, татарську і турецьку мови. Дуже полюбляв читати книжки, в мандрівному житті постійно возив з собою бібліотеку, мав (як і його батько) дар писемного слова. Брав участь у війні з повсталою Україною, у битві під Берестечком був тяжко поранений. Упродовж кількох місяців 1655-1656 рр. виступав на боці шведів, після чого повернувся в табір Яна Казимира і відтоді був йому вірним до кінця правління. Оцінивши політичні здібності й організаційний хист Я. Собеського, король сприяв його державній кар'єрі. У 1656-1665 рр. Я. Собеський – хорунжий великий коронний, у 1665-1674 рр. – маршалок великий коронний, у 1666-1668 рр. – гетьман польний коронний, у 1668-1674 рр. – гетьман великий коронний. Через різні обставини, головним чином участь у воєнних походах, коронація Яна III відбулася із значним запізненням, щойно на сеймі, який працював у лютому-березні 1676 р. У його житті від 1665 р., коли він з нею взяв шлюб, впливову роль відігравала французька маркіза *Марія Казимира д'Арк'єн*, прибула до Польщі з Людвікою Марією, до придворних якої вона належала. Свою "Марисеньку" Ян III палко кохав і вона відповідала йому взаємністю.

Ставши королем, Я. Собеський постановив насамперед повернути Речі Посполитій втрачені нею на користь Порти українські землі. Проте Порта того ж року на кілька місяців пригальмувала виконання цього наміру. Сповнений прагненням помститися Польщі за хотинську поразку, султан у травні 1674 р. розпочав проти неї похід. У липні, коли османська армія проходила через Молдавське князівство, на прохання кримського хана Селім-Гірея, що прибув йому на допомогу, і П. Дорошенка, який через своїх посланців просив турецької допомоги, султан змінив свій первісний намір і попрямував з татарами в Правобережну Україну, щоб вибити звідти військо лівобережного гетьмана Івана Самойловича (який став гетьманом у 1672 р. після скинення з гетьманства Дем'яна Многогрішного) та московське військо, очолюване князем Григорієм Ромодановським, аби тим самим

Рис.21. Портрет Яна III Собеського роботи невідомого автора. Близько 1677 р.

відновити тут правління П. Дорошенка і турецький протекторат. На терені Правобережжя турецько-татарська армія знаходилася в серпні – на початку жовтня. Головна мета походу була султаном досягнута: Самойловичеве і московське війська були витіснені за Дніпро, внаслідок чого влада П. Дорошенка на Правобережжі і турецький протекторат над цією територією були відновлені.

Відхід султана і хана з Правобережжя використав Ян III. Восени і взимку 1674-1675 рр. він окупував більшу частину території Подільського і Брацлавського воєводств. У відповідь на це в травні 1675 р. розпочався турецько-татарський наступ проти Польщі під командуванням Ібрагіма Шишмана (“Товстун”) і хана Селім-Гірея. Вислани Шишманом під Львів татари були розбиті Яном III. У жовтні, після невдалої облоги міста Тереховля, турки й татари відступили за Дністер. Але влітку 1676 р. Порта знову розпочала воєнні дії проти Речі Посполитої. 23 серпня її армія, керована дамаським бейлербеєм (губернатором) Ібрагімом Шейтаном, через Покуття вдерлася у землі Руського воєводства. Після кількох перемог над турецькими загонами Ян III на вістку про надходження головних турецьких сил, 23 вересня отаборився під містечком Журавно. Тут він понад два тижні витримував атаки ворога. Закінчилося тим, що 17 жовтня 1676 р. під *Журавном* було підписано новий польсько-турецький мирний договір, який назагал підтвердив умови Бучацького миру, натомість не містив положення про сплату гарача Річчю Посполитою. У першій половині квітня 1678 р. внаслідок польсько-турецьких переговорів, що велися в Стамбулі, *Журавненський договір* у доробленому варіанті був ратифікований султаном. Річ Посполита ратифікувала його на сеймі у грудні 1678 – квітні 1679 рр.

Невдача у війні з Туреччиною утвердила Яна III в думці про недоцільність її продовження в той час. Не останню роль відіграв також тиск французької дипломатії, який чинився на нього з 1675 . Коаліція держав, куди входили Франція, Англія і Швеція, протистояла коаліції в складі Австрії, Іспанії, Голландії, Данії і Бранденбургії. З огляду на це, в австрійсько-турецькому протистоянні Франція підтримувала Порту і була зацікавлена у тому, щоб вона не воювала на два фронти. В інтересах Франції було спрямувати сили Речі Посполитої проти Бранденбургії, яка набирала могутності і в коаліції. В обмін на обіцянку Яна III воювати з Бранденбургією Людовік XIV дав згоду на те, щоб Князівська Пруссія відійшла до Польщі. Людовік XIV запевнив Яна III, що надасть йому велику грошову підтримку для ведення війни з Бранденбургією після підписання Річчю Посполитою миру з Туреччиною. Усі ці умови були відбиті в таємному польсько-французькому трактаті, укладеному в місті *Яворові* 11 червня 1675 р.

Зміст *Яворівського трактату* того ж року став широко відомий. Передбачений ним різкий поворот у зовнішній політиці Польщі був неприхильно сприйнятий багатьма впливовими особами, значною мірою тому, що Австрія і Бранденбургія не шкодували для них золота. У відповідь на Яворівський трактат Відень і Москва підписали 1675 р. договір, що мав метою утримання в Речі Посполитій дотогочасної системи державного устрою, вигідної для її сильних сусідів. Своє незадоволення зміною зовнішньополітичного курсу Яна III висловила й Римська курія. Королеві довелося рахуватися з такою реакцією на Яворівський трактат. Йому не залишилося нічого іншого, як продовжувати війну з Туреччиною. Проте, після укладення Журавенського миру ідея замінити південний напрям зовнішньої політики північним, на його переконання, залишалася актуальною. Він вважав, що приєднання Князівської Пруссії до Польщі зміцнить позиції останньої в басейні Балтійського моря. Його захоплювала ідея (яку він намагався тримати в таємниці) перетворити Князівську Пруссію у своє дідачне династичне володіння. Це повинно було зміцнити його позиції як короля і сприяти забезпеченню польського престолу за одним з його синів.

Опозиція королівському задумові змінити вектор зовнішньої політики виявилася потужною. Щоб унеможливити його здійснення, на сеймі 1677 р. опозиція домоглася схвалення постанови про скорочення королівської армії до 8 тис., а литовської – до 5 тис. вояків. Водночас сейм зобов'язав короля налагодити нормальні відносини з Австрією і Бранденбургією. Незважаючи на це, у 1677 р. Ян III на власні і французькі кошти дислокував у кількох містах Королівської Пруссії майже шеститисячне військо, щоб у разі потреби вдарити ним по Князівській Пруссії. У тому ж році він у Гданську уклав угоду з посланцем шведського короля Карла XI, за якою Польща з Королівської Пруссії, а Швеція – з Інфлянт мають провести спільну воєнну акцію проти Князівської Пруссії, щоб включити її до складу Польщі. Цей план, однак, не вдався; шведське військо з багатомісячним запізненням у 1678 р. вирушило в похід на Князівську Пруссію, але йому на перешкоді стало литовське військо, кероване гетьманом великим литовським Міхалом Пацом, союзником Бранденбургії; до того ж у січні 1679 р. Фрідріх Вільгельм розгромив це шведське військо.

1678 р. у Речі Посполитій виникла інспірована Віднем і Берліном змова з метою замість Яна III посадити на польський престол Карла Лотаринзького, який на той час узяв шлюб з Елеонорою – вдовою Михайла Вишневецького. У змові взяли участь коронні гетьмани, канцлери, коронний і литовський, та інші високопоставлені особи. Ян III зумів нейтралізувати змовників тим, що відійшов від орієнтації на Францію, маючи на увазі, що французька дипломатія перед тим підписала мирні трактати з країнами коаліції, очолюваної Австрією, і, внаслідок цього, не була зацікавлена в загостренні польсько-бранденбурзьких стосунків та прилученні Князівської Пруссії до Польщі. За таких обставин Ян III на сеймі 1678-1679 рр., на радість шляхти й магнатів, проголосив війну з Туреччиною за повернення окупованих земель Речі Посполитої першочерговою справою. Після цього відносини польського короля з Австрією поліпшилися. З Францією, натомість, вони охололи, а через підкупи, до яких вдавалася французька дипломатія, щоб зберегти свої впливи в Польщі, ці відносини невдовзі різко погіршилися, навіть настільки, що французький посол у березні 1683 р. був змушений покинути Річ Посполиту.

У 1682 р. керівник антигабсбурзького повстання в Угорщині Імре Тьокьой (Текелі; 1657-1705) звернувся за допомогою до Порту. Він визнав себе її ленником, за що одержав титул короля й обіцянку допомоги. Великий візир Османської імперії Кара Мустафа вважав, що турки є достатньо могутніми, аби розбити Габсбургів і запанувати в Центральній Європі. За таких обставин імператор Леопольд I був змушений терміново шукати союзника в особі Речі Посполитої та Яна III, загартованого у двобої з турками.

1 квітня 1683 р. у Варшаві був укладений польсько-австрійський союз. Підписаний договір передбачав спільні дії Речі Посполитої й Австрії проти Османської імперії; Австрія пообіцяла сплатити Речі Посполитій суму в розмірі 1,2 млн. польських злотих за участь в антитурецькій союзній війні. 14 липня 1683 р. 100-тисячна турецька армія на чолі з Кара Мустафою розпочала облогу Відня. У її складі були загони молдавського і волоського господарів, кримського хана і тих угорців, що виступали проти австрійського панування в їхніх землях. Гарнізон Відня становив лише кільканадцять тисяч осіб. Імператорська армія поза Віднем, керована князем Карлом Лотаринзьким, налічувала понад 30 тис. чол. До неї приєдналися війська кількох німецьких князівств. Ще 7 липня Леопольд I залишив Відень, за ним у паніці повтікали чиновники і міщани. У відповідності з польсько-австрійським договором, на допомогу імператорові через Сілезію і Моравію прибула 22-тисячна польська армія, якою командував Ян III. У її складі був загін правобережних козаків на чолі з *Семеном Палієм* (справжнє прізвище Гурко).

3 вересня на нараді керівництва союзних військ, яка проходила під Віднем, загальне командування ними було доручено Янові III. **Генеральна битва під Віднем** відбулася 12 вересня 1683 р. Вона розпочалася з наступу турків, які водночас кинулися й на штурм Відня. Поляки, що діяли на правому фланзі, витримали три шалених атаки ворога. Результат битви був вирішений стрімкою атакою кінноти союзників, в якій особливо відзначилися польські гусари. Турки не витримали натиску і стали панічно рятуватися втечею, залишивши на полі бою до 10 тис. забитих. Перемога союзників була повною, в чому велика заслуга належала Янові III як головнокомандувачу. Людські втрати турків уп'ятеро перевищували втрати союзних військ, близько 5 тис. їх потрапили у полон. Переможцям дісталися майже вся артилерія й обоз противника. Тогочасний турецький хроніст записав: "Поразка була жахлива, така, якої від виникнення Османської держави, вона ніколи не зазнавала".

Віденська перемога мала епохальне значення, тому що поклала край турецькій експансії в Центральну Європу. Відтоді Порти в цьому регіоні лише оборонялася і поступово втрачала свої володіння. Європа полегшено зітхнула, у багатьох її країнах і в Римській курії висловлювали радість з приводу Віденської перемоги, відзначали останню урочистими молебнами.

13 вересня Ян III в zenіті своєї слави тріумфально в'їхав у Відень. Під Віднем відбулося його побачення з Леопольдом I. На шляху додому польській армії на чолі з Яном III довелося 7 і 9 жовтня 1683 р. під замком Паркани, що в Словаччині, провести дві битви з турецькими загонами. У першій з них поляків від поразки врятували австрійці під командою князя Карла Лотаринзького, в другій, для турків дуже кривавій (їх полягло до 9 тис.), вони були наголову розбиті поляками й австрійцями.

Участь в антитурецькій коаліції. Жодних політичних вигод Віденська перемога Речі Посполитій не принесла. Натомість нею повною мірою скористалась Австрія. Незважаючи на це, Річ Посполита стала членом антитурецької *Священної ліги*, створеної 5 березня 1684 р. в австрійському місті *Лінці*; до неї також увійшли Австрія, Венеція і Римська курія.

Відповідно до узятих зобов'язань, Річ Посполита спрямувала свої зусилля на відвоювання у турків території Подільського воєводства і відновлення своєї присутності в Молдавському і Волоському князівствах. Проте всі її походи в цьому напрямі виявились безуспішними. Вони відбувалися у 1684, 1685, 1686, 1687, 1691, 1692 і 1694 рр.; з них перший, третій і п'ятий очолювалися Яном III. Вигоди з усіх цих походів черпала Австрія, оскільки поляки відтягували на себе частину турецьких сил і давали змогу Австрії завдавати туркам відчутних ударів. При цьому Австрія жодного разу не надала військової і грошової допомоги Речі Посполитій, хоча й обіцяла її. Габсбурги не були зацікавлені в утвердженні польських впливів у Придунав'ї.

Під тиском Австрії й Римської курії, зацікавлених у залученні до війни проти Порти Московської держави, Ян III пішов на укладення мирного договору з нею. Договір, підписаний польсько-литовськими і *московськими* дипломатами у Москві 6 травня 1686 р., проголосив *вічний мир* на таких умовах: Лівобережна Україна, Київ з прилеглою до нього на правому березі Дніпра невеликою територією і Смоленська земля назавжди відходять до Москви, причому за Київ Річ Посполита одержує компенсацію у 146 тис. рублів, що дорівнювало 740 тис. польських злотих; Запоріжжя підлягає повному московському контролю; обидві держави не повинні йти на підписання сепаратного миру з Османською імперією і Кримським ханством; Річ Посполита гарантує свободу православ'я у своїх володіннях, а за царем визнається право захищати цю свободу. Вічний мир був поразкою дипломатії Речі Посполитої та особисто Яна III Собеського.

Москва ратифікувала цей договір того ж року; у грудні це зробив й Ян III (у Польщі за цим договором закріпилася назва *трактат Гжимултовського* – від імені Кшиштофа Гжимултовського, познанського воєводи, який очолював польсько-литовську делегацію на московських переговорах). Сейм підтвердив цей договір 1710 р. З укладенням Вічного миру Московія стала учасником Священної ліги і зобов'язалася здійснювати походи проти Кримського ханства.

Штовхаючи Річ Посполиту на антитурецькі дії, Австрія, водночас, підступно уклала 1686 р. договір з Бранденбургією і Швецією, який містив пункт про те, що сторони беруть на себе зобов'язання запобігти проведенню змін у державному устрої Речі Посполитої, котрі б могли її зміцнити.

Союз з Австрією не приніс Речі Посполитій очікуваних результатів, українські землі залишалися під турецьким пануванням. 15 липня 1692 р. за посередництвом дружини Яна III був підписаний таємний договір з неофіційним посланцем Людовіка XIV, який відновлював польсько-французькі союзні відносини. Згідно з ним, Франція обіцяла надати Речі Посполитій дипломатичну допомогу в укладенні вигідного миру з Туреччиною, взамін за підтримку у війні з *Аугсбурзькою лігою* – оборонним союзом, укладеним 1686 р. Голландією, імператором, Швецією, Баварією, Пфальцем і Саксонією з метою зупинити територіальну експансію Франції (Ліга існувала до 1697 р.). Франція також обіцяла сприяти у здійсненні династичних планів Яна III, які тоді полягали у тому, щоб зробити свого сина Александра наступником на польському престолі. Ці обіцянки могли бути реалізовані тільки після того, як Польща зірве союз з Австрією. На створення й функціонування профранцузького угруповання Людовік XIV зобов'язався щороку сплачувати Янові III та його дружині 150 тис. ліврів. Договір Людовік XIV ратифікував, але в життя він проведений не був: Ян III не бажав рвати з Австрією й виходити зі Священної ліги, не маючи впевненості у тому, що після цього Порта, навіть під тиском Франції, поверне їй окуповані українські землі.

Роки правління Яна III сповнені вирішенням зовнішньополітичних проблем. Внутрішньою ситуацією в країні він цікавився мало. На його щастя, до різких загострень її не доходило. Королеві, зрештою, не вистачало рішучості у протидії своїм політичним противникам. Він не особливо приймав до серця часті зриви сеймів; з 11 скликаних ним сеймів зірваних було п'ять, причому сейм 1688 р. був зірваний тому, що на ньому так і не вдалося обрати маршалка посольської ізби. За постановою сейму 1673 р., який відбувся ще за короля Михайла, кожен третій сейм мав проходити в білоруському місті Гродно, щоб тим самим враховувався федеративний, польсько-литовський характер Речі Посполитої. Постанова застерегла, що конвокаційних, елекційних і коронаційних сеймів вона не стосувалася. Перший гродненський сейм (1678-1679 рр.) був другим зі скликаних Яном III, другий (і останній; 1693 р.) – дев'ятим. Отже, постанова 1673 р. виконувалася не повністю.

Після свого осінньо-зимового походу 1674-1675 рр. Ян III мало цікавився ситуацією на козацькому Правобережжі: його увагу привертали важливіші, як видавалося, справи. Не змігши домовитися з П. Дорошенком, він протиставив йому подільсько-брацлавського полковника *Остана Гоголя*, призначивши його у квітні 1675 р. правобережним гетьманом. Однак О. Гоголь був гетьманом на невеликій території. Гетьманував він до кінця 1678 р. Не схвилювало короля й те, що П. Дорошенко у вересні 1676 р. здався на милість московського самодержця, і те, що після цього Самойловичеве і московське війська знову розмістилися на Правобережжі. Не переймався він також тим, що у результаті турецько-татарських походів 1677 і 1678 рр., прозваних чигиринськими, Порта витіснила ці війська з Правобережжя і повністю запанувала у ньому. У 1677 р. султан призначив управляти цією територією Ю. Хмельницького, знявши перед

тим з нього чернецтво і надавши помпезний титул “князя Сарматії та України і володаря Війська Запорозького”. У 1681 р. султан, невдоволений Ю. Хмельницьким, позбавив його гетьманства, а на його місце поставив молдавського господаря *Георге Дуку* з титулом “воєвода і господар земель молдавських і українських”. Г. Дука помер 1685 р., після чого турки знову призначили правобережним гетьманом Ю. Хмельницького; але через кілька місяців він був ними знятий і страчений в Кам’яниці-Подільському.

Щойно у 1684 р. король поважно поставився до ситуації на Правобережній Україні. Він видав універсал, яким оголосив про відновлення Війська Запорозького “Його Королівської милості” на терені колишніх козацьких полків. Як прагматичний політик і солдат Ян III прагнув використати козацтво, щоб дешевим коштом прикрити прикордоння держави від Москви, Криму і Туреччини. З іншого боку, вбачаючи в козащині руйнівну і небезпечну силу, він вважав, що поступки козакам мають бути тимчасовими, “до певного часу”, як він сам писав. Сейм, що діяв у лютому-травні 1685 р., дав дозвіл на відновлення правобережного козацтва і підтвердив козацькі права і вольності. До кінця 1680-х років сформувалося чотири козацькі полки, з яких Білоцерківським став керувати С. Палій.

Останні роки свого життя Ян III часто хворів, мало займався державними справами. Країну огортала анархія і безправ’я. Піднесла голову прогабсбурзька опозиція, до якої входили примас, гетьман великий коронний, гетьман великий литовський, канцлер литовський і ряд інших осіб. Довідавшись про спробу короля порозумітися з Францією, опозиція на сеймі 1695 р. посилила на нього нападки і, щоб дошкулити йому, зірвала. Своє незадоволення вона висловлювала у зв’язку з намаганнями Яна III забезпечити польський престол за одним із своїх синів: Якубом або Александром. Ян III помер 17 червня 1696 р. у Вілянові, резиденції біля Варшави. Був похований у варшавському костелі капуцинів, а 1734 р. перепохований з прахом своєї “Марисеньки” у крипті кафедрального собору на Вавелі.

Веттіни на польському престолі. На елекційному сеймі 27 червня 1697 р. профранцузьке угруповання на чолі з примасом проголосило королем французького принца Франсуа Луї де Конті, братанка Великого Конде, родинно зв’язаного з династією Бурбонів. Куявський (влощлавський) єпископ те саме зробив стосовно саксонського курфюрста Фрідріха Августа I з династії Веттінів, кандидатуру якого висунув австрійський двір, підтриманий у цьому питанні Бранденбургією. Своїм обранням обидва завдячували великим сумах, витраченим на підкупи шляхти, магнатерії та високопоставлених осіб. В обранні курфюрста значну роль відіграла підтримка його Москвою, яка чинила спротив посиленню французьких впливів у Речі Посполитій. Кандидатура старшого сина Яна Собеського і Марії Казимири – Якуба – на тому ж сеймі не пройшла.

27 липня 1697 р. Фрідріх Август I запрягнув свої *pacta conventa*, а 15 вересня в Кракові був коронований куявським єпископом. Він прибрав собі як король ім’я *Август II*. Поки все це діялося, Ф.Л. де Конті добирався морем до Польщі, щоб посісти трон. Він сильно запізнився і був змушений ні з чим повернутися додому.

Річ Посполита і Північна війна

Поява на польському престолі Августа II, прозваного сучасниками *Міцним*, поклала початок персональній унії Речі Посполитої і Саксонського курфюрства, якій судилося проіснувати до 1763 р. Під владою однієї особи опинилися дві різні держави. Саксонія була лютеранською державою з розвинутою економікою, сильною виконавчою владою, діничним характером престолонаслідування, обмеженими прерогативами станів. Довший час Август II як король у своїй політичній діяльності керувався династи-

чним інтересом, намагався заповнити Веттінам міцну позицію в Європі. Для нього Річ Посполита мала бути тим, чим для Гогенцоллернів – Князівська Пруссія, для габсбурзької Австрії – Чехія й Угорщина, для Ганновера – Англія: вона мала піднести позиції Веттінів в імперії, уможливити здобуття ними імператорської корони. Досягнення цієї мети було нездійсненним без ґрунтовних змін в державному устрої Речі Посполитої, насамперед без посилення в ній ролі короля. Звідси, зокрема, випливав намір Августа II, який він намагався реалізувати особливо в перші роки свого королівського правління, перетворити польський елекційний трон у дідичний трон Веттінів.

Плани Августа II стосовно Речі Посполитої та спроби їх реалізувати з неприязню і ворожістю сприймалися більшістю шляхти і магнатерії, тому що, на їхнє переконання, вони загрожували проникненням саксонських впливів у країну (“саксонізацією”), перебудовою її в проабсолютистському дусі, обмеженням, а то й скасуванням “золотих вольностей”. Для досягнення цієї мети (та інших цілей) король не гребував придбанням прихильників шляхом підкупу, торгівлі гідностями і земськими урядами, ігнорування законів Речі Посполитої. Усе це відчутно поглиблювало деморалізацію шляхетського суспільства, яка вперше яскраво дала про себе знати у 1655 р., коли значна частина шляхти і магнатерії перейшла на бік шведського короля Карла X Густава.

Зазначеним планам Августа II не особливо симпатизували й в саксонському суспільстві; тут побоювалися можливого наступу католицизму з Польщі, хоч би й тому, що Август II при вступі на польський престол прийняв, нехай і вимушено, католицьку віру (його дружина завжди залишалася лютеранкою). Посиленню позицій Августа II постійно протидіяли сусідні держави, не зацікавлені в її реформуванні, спрямованому на подолання її слабкості. Не випадково внутрішня і зовнішня політика Августа II зазнавала однієї невдачі за другою. Вони поглиблювали занепад Речі Посполитої й послаблювали Саксонію.

Обставини примушували короля займатися переважно вирішенням питань зовнішньої політики. На початку його правління Річ Посполита продовжувала воювати з Османською імперією, відповідно до даного королем у своїх *pacta conventa* зобов'язання повернути українські землі, підвладні Порті від 1672 р. У той час війна Священної ліги з Туреччиною закінчувалась. Австрія, готуючися до відновлення боротьби з Францією, взяла курс на мирні переговори. Після того, як від продовження війни з Портою відмовилася Москва, яка мала намір вступити у двобій з Швецією, мир між Річчю Посполитою і Туреччиною став неминучим. Він був підписаний 26 січня 1699 р. в містечку *Карловці* (нині адміністративно належить Воеводині в складі Сербії). За умовами миру Річ Посполита повернула собі територію Подільського воєводства і Правобережну Україну.

Ще до закінчення війни з Туреччиною Август II постановив змінити напрям зовнішньої політики, поставивши своїм завданням відвоювати у Швеції більшу частину Інфлянт на північ від Двіни, яку та відібрала у Речі Посполитої у 20-х роках XVII ст. У плани Августа II входило перетворити Інфлянти у своє дідичне володіння, щоб міцніше почуватися на польському престолі. Розпочати війну з шведами Август II зміг тільки як курфюрст, оскільки у Речі Посполитій він зіткнувся з небажанням загострювати відносини з Швецією. У березні 1698 р. Август II уклав антишведський союз з Данією. На серпень того ж року припадає його зустріч у містечку Раві-Руській, що в Белзькому воєводстві, з російським царем Петром I, в ході якої йшлося про спільні дії Саксонії і Росії проти шведів. Формальне порозуміння між цими державами з даного питання було відбите у договорі, підписаному в глибокій таємниці 21 листопада 1699 р. в підмосковному селі *Преображенському*.

Ще перед цим, у серпні 1699 р., Август II домовився зі станами шведських Інфлянт про те, що після відвоювання їх Саксонією вони стануть діличним володінням Веттінів. У лютому 1700 р. саксонські війська розпочали інфлянтську кампанію. Проте вона проходила для них невдало. У серпні Август II втратив Данію як союзника: зазнавши невдач, вона вийшла з війни проти Швеції. Але наприкінці того ж місяця війну Швеції оголосила Росія, яка зважилася на це після того, як у липні уклала в Константинополі мирний договір з Туреччиною (Росія, на відміну від інших учасників Священної Ліги, у січні 1699 р. в Карловцях уклала з Туреччиною не мирний, а перемирний договір).

Поки Саксонія і Росія вели війну, відбулася подія, яка помітно позначилася на історії Польщі і Речі Посполитої у XVIII ст. 18 січня 1701 р. бранденбурзький курфюрст *Фрідріх III* (1688-1701) був коронований королівською короною у Кенігсберзі; титул короля він одержав від імператора Леопольда I взамін за зобов'язання надати йому воєнну допомогу у майбутній війні за іспанську спадщину (ця війна проходила у 1701-1714 рр.). Бранденбурзько-пруська держава стала **Королівством Пруссія**. Як король, Фрідріх III почав іменуватися Фрідріхом I (1701-1713). Правлячі кола Речі Посполитої обмежилися невизнанням цього факту. Проте офіційно він був проголошений королем "в Пруссії" (*in Preussen*), що в перспективі могло погрожувати приєднанням Королівської Пруссії до новоствореного королівства. Зазначене невизнання тривало до 1764 р.

Під час зустрічі Августа II з Петром I в лютому 1701 р. в литовському містечку Біржай (Біржах) був відновлений саксонсько-російський союз; Август II пообіцяв, що сприятиме вступові Речі Посполитої у війну з Швецією, хоча в польсько-литовському суспільстві були неприємні настрої щодо неї.

У липні 1701 р. шведський король Карл XII (1697-1718) розбив над Двіною саксонське і московське війська, зайняв Курляндію і польсько-литовську частину Інфлянт та вдерся в Жемайтю. Швеція розпочала воєнні дії на території Речі Посполитої. На бік Карла XII перейшли найзаможніші литовські магнати Сапеги та частина литовської шляхти, що їх підтримувала. Після цього в серпні саксонське військо стало відходити з Речі Посполитої, бо цього вимагали поляки, литовці та шведський король, котрий на той час став фактичним володарем Литви і Білорусі. У розмовах з польськими достойниками Карл XII вимагав провести детронізацію Августа II, твердячи, що той є одним із призвідців війни. Цю вимогу Карл XII потім неодноразово повторював.

У січні 1702 р. Август II уклав союзний договір з Австрією, розраховуючи на її підтримку в можливих переговорах з Карлом XII. Травень 1702 р. став **початком шведської агресії** на землі Корони. 18 травня шведи захопили Варшаву. Август II втік під Краків, де згромдив 16-тисячне саксонське військо і семитисячне польське. У битві під *Клішовом* 19 липня Карл XII завдав Августові II поразки, значною мірою тому, що за наказом гетьмана великого коронного Героніма Любомирського польська кавалерія покинула поле бою. Результат битви тяжко відбився на долі Речі Посполитої. 10 серпня 1702 р. шведи практично без опору заволоділи Краковом.

Невдачі Августа II сильно похитнули його позиції в Речі Посполитій. І все ж того самого року зібрана 20 серпня під Сандомиром малопольська шляхта відкинула вимогу Карла XII позбавити саксонця престолу. Водночас шляхта вимагала від Августа II вивести саксонське військо з країни.

2 травня 1703 р. шведи розбили саксонців під Пултуськом, що в Мазовії, після чого Карл XII витіснив війська Августа II з Королівської Пруссії. Від Августа II почала відходити значна частина шляхти і магнатів, головним чином великополяни. 16 лютого 1704 р. у Варшаві за активної участі примаса *Міхала Радзейовського* була створена генеральна **прошведська конфедерація**. Конфедерати проголосили детронізацію Августа II, а 16 квітня. на вимогу Карла XII – стан безкоролів'я. 12 липня на Волі група

шляхти, скликаної конфедератами, оточена шведським військом, обрала польським королем 27 річного познанського воєводу *Станіслава Лещинського*, вихідця з великопольської магнатської родини. Навіть шведи цю елекцію прозвали фарсом. Примас відмовився взяти в ній участь, а номінацію новообраного короля оголосив познанський єпископ. Коронація С. Лещинського відбулася 5 жовтня 1705 р. у Варшаві (Краків на той час був у руках Августа II) без вручення йому традиційних монарших інсигній. Станіслав Лещинський був безоглядним виконавцем волі Карла XII.

30 травня 1704 р. в *Сандомирі* була створена генеральна конфедерація, яка виступила на захист Августа II. Після цього на короткий час Варшава опинилася під його владою. Річ Посполита стала ареною не тільки війни Августа II як курфюрста з Швецією, а й громадянської війни.

Усвідомлюючи, що власних сил замало, щоб успішно протистояти шведам, керівництво сандомир'ян звернулося по допомогу до Росії, яка на той час витіснила шведів із значної частини Прибалтики. 30 серпня 1704 р. під *Нарвою* був укладений антишведський наступально-оборонний союз Речі Посполитої і Росії, який передбачав спільні військові дії й те, що після закінчення війни Інфлянти перейдуть до Речі Посполитої. Цар також зобов'язався щороку сплачувати останній 200 тис. рублів за умови, що вона виставить 48-тисячне військо, і пообіцяв надати їй на допомогу 12-тисячний російський корпус. Москва також взяла на себе зобов'язання покінчити з селянсько-козацьким повстанням на Правобережній Україні, яке розпочалося 1702 р. під проводом С. Палія. Воно вибухнуло у відповідь на намагання польських правлячих кіл виконати постанову Варшавського сейму, що проходив у червні-липні 1699 р. і ухвалив ліквідувати козацтво як організовану силу на Правобережжі. На час укладення Нарвського союзу це повстання йшло на спад, особливо після того, як 11 серпня 1704 р. за наказом гетьмана *Івана Мазепи* у таборі під Бердичевом був заарештований С. Палій, безпідставно звинувачений у зносинах з прихильником Карла XII – гетьманом великим коронним Геронімом Любомирським. С. Палія було позбавлено білоцерківського полковництва і 1705 р. заслано до Сибіру.

Відповідно до Нарвського трактату Річ Посполита офіційно вступила у Північну війну. Це була її третя війна з шведами за останні сто років. Російські війська з'явилися на території Речі Посполитої. У 1705 р. вдалося очистити від шведів Литву і Білорусь. Це змусило Карла XII рушити в Литву і вибити звідти росіян. Під тиском шведів 26 листопада 1705 р. С. Лещинський у Варшаві підписав з ними договір, який політично й економічно узалежнював Річ Посполиту від Швеції. Остання, з свого боку, зобов'язалася повернути Речі Посполитій зайняті Росією її землі.

У грудні 1705 – навесні 1706 рр. Карл XII провів новий наступ на територію Речі Посполитої, примусив російські війська відступити, а згодом попрямував до Саксонії. 24 вересня 1706 р. в містечку *Альтранштадт* (під Ляйпцігом) посланці Августа II підписали трактат, за яким він за високе грошове відшкодування зрікся польського престолу на користь С. Лещинського, але зберіг за собою королівський титул. Август II був змушений трактат ратифікувати. Короля Станіслава Лещинського визнали Франція, Австрія, Пруссія, Англія, Туреччина.

Проте сандомирські конфедерати, підтримувані саксонськими і російськими військами, зберігали вірність Августові II. Маючи значну чисельну перевагу, вони у битві під *Калішем* 29 жовтня 1706 р. поклали війська С. Лещинського і шведів. Петро I схилив сандомир'ян зібратися на вальний з'їзд у Любліні, який 7 липня 1707 р. проголосив безкоролів'я. Претендентами на звільнений польський престол називали семигородського князя Ференца II Ракоці (1703-1711), який тоді очолював боротьбу угорців проти австрійських Габсбургів, австрійського полководця фельдмаршала Євгенія Савойського

(1663-1736), Якуба Собеського, Александра Собеського (1677-1714), гетьмана великого коронного Адама Миколая Сенявського (бл. 1666-1726). Проте з вини Росії вирішення справи вибору нового короля затягувалося і, врешті, з огляду на нові політичні обставини, вона втратила свою актуальність.

У 1707 р. Карл XII, після річного перебування в Саксонії, повернувся в Річ Посполиту і окупував значну її частину. Услід за цим 1708 р. розпочався похід шведської армії проти Росії, який закінчився поразкою Карла XII у битві під *Полтавою* 8 липня 1709 р. Ця поразка й водночас перемога Петра I різко змінила політичну ситуацію у Східній і Центральній Європі. Вона поставила Росію в ряд великих європейських держав і назавжди підірвала міць Швеції. Разом з тим, вона поглибила залежність Речі Посполитої від Росії, поглибила настільки, що впродовж десятиріч Росія могла втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, практично не натрапляючи на опір з її боку.

Дізнавшись про Полтавську перемогу Петра I, Август II оголосив недейсним акт свого зречення польського престолу, пославшись на те, що сеймом він не був затверджений. Ця ж перемога підірвала позиції С. Лещинського. Він зробив спробу врятувати своє перебування на троні: 19 серпня видав в Опатові, що в Малопольщі, універсал, яким запропонував провести обрання королем його або Августа II. Проте останній цю пропозицію відхилив.

Після поразки Карла XII під Полтавою територія Речі Посполитої швидко була очищена від шведів військами сандомир'ян, саксонців і росіян. 8 жовтня 1709 р. в Торуні відбулася зустріч Августа II з Петром I, під час якої була укладена таємна угода. Згідно з нею, цар підтвердив зобов'язання сприяти передачі Августові II "шведських" Інфлянт і підтримав його прагнення повернутися на польський трон; цар також гарантував непорушність територіальної цілісності Речі Посполитої. Того ж місяця С. Лещинський, позбавлений підтримки шведів і більшості своїх польських прихильників, виїхав за межі Речі Посполитої й осів у замку поморських князів у Щеціні, який належав Швеції. У 1711 р. він перебрався до Швеції, 1712 р. зрікся польського трону, зберігши за собою королівський титул; 1713 р. він відвідав Карла XII в столиці Молдавії Яссах, куди той утік після Полтавської поразки, але не отримав згоди на це зречення, а 1714 р. оселився у князівстві Пфальц в надрейнському палатинаті, виділеному йому Карлом XII; звідси, після смерті шведського короля (1718), С. Лещинський виїхав до Франції, де затримався на багато років. Після виїзду С. Лещинського з Польщі Варшавська генеральна конфедерація, яка його підтримувала, припинила діяльність.

Вальна Варшавська рада, що відбувалась у лютому-квітні 1710 р. (вона була рівнозначна сеймові), закликала Августа II повернутися на польський престол за умови, що з Речі Посполитої будуть виведені саксонські загопи і він дотримуватиметься її законів. У тому ж році Август II склав відповідні зобов'язання і повторно був визнаний польським королем. Після цього Сандомирська генеральна конфедерація фактично перестала діяти, хоча й не була формально розпущена. У тому ж році Росія захопила Інфлянти на північ від Двіни. Незважаючи на те, що польський уряд кілька разів нагадував Петрові I про його торунське зобов'язання щодо цієї території, цар на це аж ніяк не реагував.

За однією з умов Прутського миру, підписаного Росією і Туреччиною 23 липня 1711 р. під Яссами, перша з цих держав повинна була вивести свої війська з українського Правобережжя, як території Речі Посполитої. Залишаючи цей край в січні-лютому 1712 р., царські війська зігнали в Лівобережну Україну всі сім розмішених у ньому козацьких полків і розселену на їхніх землях некозацьку людинність (щонайменше 100 тис. осіб). Зроблено це було для того, щоб українському гетьманові на вигнанні *Пилипові Орлику*, якби він зважився з прихильними йому козаками осісти на Право-

бережжі, не було на кого в ньому опертися (П. Орлик сподівався при допомозі Туреччини і Кримського ханства створити союзу з ними Козацьку державу, частиною якої, й чи не основною, мала стати Правобережна Україна). Андріанопольські мирні договори, підписані Росією і Туреччиною 16 квітня 1712 р. і 24 червня 1713 р., підтвердили приналежність Правобережжя Речі Посполитій. А після того як Туреччина 22 квітня 1714 р. уклала в Стамбулі мирний договір з Річчю Посполитою, що повторював умови Карловицького миру 1699 р., остання остаточно закріпилася у Правобережній Україні.

Плани Августа II. Знову посівши польський престол, Август II повернувся до задуму зміцнити свою владу. Його найближчий, найбільш довірений міністр, саксонець фельдмаршал *Якоб Генріх Флеммінг* запропонував утворити з призначених королем осіб раду, котра б діяла як законодавчий і виконавчий орган. Я.Г. Флеммінг передбачав також скликати загальну раду, до якої б воєводства делегували своїх представників, а компетенції сеймів звести лише до розгляду королівських пропозицій. Проект Я.Г. Флеммінга шляхта і магнати зустріли неприязно. Ті з них, що особливо виставляли себе захисниками “золотих вольностей”, згуртувалися навколо примаса і коронних гетьманів. Вони знайшли підтримку у Петра I. Нею, зокрема, стало російське військо, введене до Польщі Петром I і офіційно призначене для здійснення походу проти шведів, що діяли в Західному Помор’ї.

Відмова Августа II вивести з країни саксонське військо та намір внести зміни до державного устрою спричинили виникнення регіональних конфедерацій, які звинувачували короля у прагненні встановити в Речі Посполитій свою абсолютну владу (*absolutum dominium*). 25 листопада 1715 р. в місті *Тарногруд* Руського воєводства зав’язалася **антикоролівська генеральна конфедерація**, яка висунула адресовані королеві вимоги вивести з Речі Посполитої саксонські війська, заборонити саксонським міністрам брати участь у вирішенні справ, що її стосувалися, дотримуватися законів. На це Август II відповів, спрямувавши проти конфедератів саксонців під команду Я.Г. Флеммінга; але тому подолати їх не вдалося. Врешті воєнні сутички припинилися і сторони сіли за стіл переговорів у Раві Руській. Укладене тут 18 січня 1716 р. порозуміння проголосило припинення збройної боротьби й відкривало можливість покінчити з перебуванням саксонських військ у Речі Посполитій. Проте Петро I, боячись втратити вплив на Августа II, зірвав реалізацію цього порозуміння. За намовою царської дипломатії тарногродці його відкинули і 17 лютого звернулися до царя з проханням бути посередником в розв’язанні конфлікту. Доки дійшло до посередництва, боротьба конфедератів з саксонськими військами тривала. Тільки 3 листопада 1716 р. у Варшаві був підписаний трактат між королем й конфедератами. Його положення лягли в основу постанов Варшавського сейму, який працював один день – 1 лютого 1717 р. і невдовзі був названий *німим*, оскільки всі постанови були прийняті без обговорення, щоб уникнути можливих спалахів політичних суперечок.

Постанови “німого” сейму. Трактат і сеймові постанови регулювали відносини між Річчю Посполитою і Саксонією, засновані на персональній унії. Саксонським міністрам було заборонено втручатися у внутрішні і зовнішні справи Речі Посполитої, їх не могло бути більше шести; польським міністрам заборонялося втручатися в саксонські справи. Саксонському війську заборонялося перебувати в Речі Посполитій, окрім 1200 саксонських гвардійців для особистої охорони короля. Август II зобов’язався виїжджати до Саксонії не більше як на три місяці протягом року і не приймати у ній рішень, які б стосувалися Речі Посполитої. Заборонено було скликати військові конфедерації. Сейм декларував проведення фінансової і військової реформ: щорічний бюджет держави був установлений в розмірі 10 млн. злотих, а військовий континент – в кількості 18 тис.

офіцерів і солдатів, з чого 75 % мало становити коронне військо, 25 % – литовське. Прерогативи коронних і литовських гетьманів були обмежені. Сеймики втратили право приймати постанови про створення у воєводствах військових найманих загонів і збирання податків (окрім т.зв. чопового і шеляжного, надходження від яких повинні були йти на потреби воєводств).

З прийняттям *німим* сеймом постанов Тарногородська конфедерація перестала існувати. Август II мусив назавжди попроситися з мрією перетворити польсько-саксонську персональну унію на більш тісний зв'язок обох держав.

Посилення позицій Росії в Речі Посполитій і Центральній Європі непокоїло правителів великих європейських держав. 5 січня 1719 р. уповноважені Августа II як курфюрста, імператора Карла VI (1711-1740) й англійського короля та ганноверського курфюрста Георга I (1714-1727) уклали у Відні трактат про союзні відносини, метою яких, зокрема, було примусити Петра I вивести з Речі Посполитої свої війська та зберігати її територіальну цілісність і суверенітет. Умовою реалізації трактату було приєднання Речі Посполитої до цього союзу. Спочатку шляхта і магнатерія підтримували ідею такого приєднання, але коли цар, на рішучу вимогу уряду Речі Посполитої, у 1719-1720 рр. вивіз з неї своє військо, то вони змінили ставлення до неї. Остання спроба Августа II домогтися приєднання Речі Посполитої до Віденського трактату на осінньому 1720 р. Варшавському сеймі закінчилася невдачею, значною мірою тому, що Росія спровокувала зрив цього сейму.

Ще до цьогомоменту, в лютому 1720 р., Росія уклала у місті *Потсдам* (під Берліном) договір з Пруссією, за яким обидві сторони зобов'язалися зберігати існуючий державний лад Речі Посполитої, в тому числі вільну елекцію і *liberum veto*. Цей документ був відповіддю на Віденський трактат 1719 р. У подібному дусі були складені договори Росії з Туреччиною 1720 р., Швецією 1724 р., Австрією 1726 р.

Під тиском Петра I Август II відмовився від претензій на Інфлянти, відвойовані Росією у шведів. За умовами *Ніштадтського миру*, укладеного 10 вересня 1721 р. між Росією і Швецією, Інфлянти були закріплені за Росією.

Річ Посполита вийшла з Північної війни, в якій після Полтавської битви участі фактично не брала, без територіальних втрат і здобутків, формально навіть як один з її переможців. Проте, насправді вона була жертвою цієї війни: на її території багато років точилися воєнні дії, здійснювали часті переходи і постої свої та іноземні війська, на утримання яких йшли величезні кошти. Армії грабували населення, накладали на нього великі контрибуції. Частими були епідемії. Все це винищувало і виснажувало державу, завдавало їй неймовірних матеріальних і людських втрат. Північна війна яскраво виопустила і поглибила вади державно-політичного устрою Речі Посполитої, свідченням чого був небачений до того розмах політичної анархії, спричиненої головним чином магнатськими угрупованнями, котрі нерідко нехтували державно-національними інтересами заради досягнення своїх цілей. На період Північної війни припадає посилене втручання іноземних держав, в першу чергу Росії, у внутрішні справи Речі Посполитої. Відтоді Росія все менше рахувалася з думкою і намірами уряду цієї держави, яка все більше ставала для неї свого роду "прохідним двором". Одним із результатів війни було й те, що за шведсько-пруським договором 1720 р. до Пруського королівства відійшла частина Західного Помор'я з Щеціном, окупована ним ще 1714 р. Відтоді все Західне Помор'я перебувало під пруським управлінням.

Економічний занепад

Друга половина XVII і перша половина XVIII ст. стали періодом економічного занепаду Речі Посполитої, який відбувався рівнобіжно з політичною кризою. Головною причиною занепаду були війни, що їх вела держава, починаючи з 1648 р., майже 70 років з невеликими перервами. З них особливо тяжкими для польських земель стали війни з шведами 1655-1660 рр. і початку XVIII ст., тому що вони точилися на їхньому терені. Величезної шкоди країні завдали рокош Є. Любомирського 1665-1666 рр., боротьба між Варшавською і Сандомирською конфедераціями 1704-1709 рр., а також – між королівським табором і Тарногородською конфедерацією 1715-1716 рр.

Воєнні дії на польських землях і в інших регіонах Речі Посполитої супроводжувалися руйнівними за наслідками реквізіціями і контрибуціями, до яких вдавалися свої та ворожі війська під час частих їхніх постоїв і переходів. Упродовж перших двох десятиріч XVIII ст. в цьому відношенні особливо відзначилися саксонські війська. Реквізіції і контрибуції, хоч і в менших масштабах, чинили в міжвоєнні періоди власні війська, оскільки уряд Речі Посполитої був неспроможний оплачувати військову службу: грошова заборгованість військам, викликана розладом фінансової системи країни, була однією з найбільших хвороб держави. Людські втрати внаслідок війн, голодувань та неминучих їхніх супутників – епідемій – були жахливі: на думку істориків, чисельність населення у 1655-1660 рр. скоротилася на чверть або навіть на третину, а у 1700-1716 рр. – ще на чверть. Польща пережила справжню демографічну катастрофу. У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в Речі Посполитій розвивалися відносини в галузі сільського господарства, промисловості і торгівлі, які склалися за попереднє сторіччя.

Сільське господарство залишалося основою економіки і основним заняттям більшої частини населення. У землеволодінні зросла питома вага магнатів – власників латифундій від кількох десятків до кількох сотень поселень. Потоцькі, Браніцькі, Сенявські, Чарторийські, Радзивілли, Сапєги та інші зосереджували в своїх руках величезні земельні комплекси. Так, у середині XVIII ст. Кароль Станіслав Радзивілл на прізвисько “Пане Коханку” (бо з цими словами звертався звичайно до тих, з ким мав справу), крім спадкових маєтків, володів королівщинами, в яких налічувалося 16 міст і містечок та 583 села. Цей магнат утримував власне військо, чисельність якого доходила до 6 тис. чол. У середині ж XVIII ст. надвірний коронний маршалок Єжи Мнішек зумів згромадити в своїх руках королівщини, що принесли йому щороку 800 тис. злотих доходу. Маєтки руського воєводи Августа Александра Чарторийського тоді ж давали йому до 3 млн. злотих доходу на рік. Магнатські латифундії у XVIII ст. набрали характеру мало не окремих держав, чимось подібних до тодішніх держав імперії. Використання цих володінь відбувалося у двох формах: магнати господарювали з допомогою власної адміністрації, або віддавали маєтки (звичайно не всі) шляхті в оренду чи заставу. Латифундію ділили на *ключі*, кожен з яких охоплював кілька або кільканадцять сукупно розташованих поселень. Адміністративні функції у ній, за винятком орендованих і заставлених поселень, виконувала дрібна і безземельна шляхта.

Магнатські приватні землеволодіння зростали за рахунок земель дрібної і середньої шляхти. Це можна проілюструвати на прикладі Люблінського повіту однойменного воєводства: тут шляхті, що мала менше 100 селянських ланів, у середині XV ст. належало 44,9 % всіх селянських ланів, у середині XVII ст. – тільки 16,9 %, а в кінці XVIII ст. й того менше – 9,8 %; кількість землі, що знаходилась у власників від 100 до 500 селянських ланів, залишалася без істотних змін; відповідно у ті ж періоди вона

становила 24,3 %, 26,3 %, 33,2 %; натомість володіння понад 500 ланів складали 13,3 %, 30,7 % і 44,9 %.

Воєнні руйнування зачіпали більшою мірою середнього й дрібного шляхтича (який часто втрачав увесь свій маєток), ніж магната. Тому зростала залежність такого шляхтича від магната, збільшувалися магнатські землеволодіння за рахунок маєтків шляхти. Позбавлений маєтку шляхтич часто ставав магнатським клієнтом, причому це клієнтство у багатьох шляхтичів набирало спадкового характеру. Внаслідок цього, а також посилення залежності шляхти від магнатів вона втрачала рицарські риси, почуття власної гідності. У XVIII ст. шляхетські звичаї характеризувалися частими проявами прислужництва щодо магнатів, які не мали нічого спільного з декларуванням шляхетської рівності: шляхтичі падали магнатам в ноги, брали за коліна, улесливо титулювали патронів, себе йменували “підніжками”, писали пишні панеґірики.

Відбудова зруйнованого сільського господарства мала перманентний характер – для неї використовувались усі часові й матеріальні можливості. Розгорнутою вона була після польсько-шведської війни 1655-1660 рр., а постійною, стабільною після – німого сейму 1717 р., рішення якого поклало край внутрішнім чварам усередині шляхетського стану і започаткували мирний розвиток Речі Посполитої, котрий тривав безперервно півстоліття, якщо не рахувати 1733-1734 рр., коли в країні точилася боротьба за королівський престол після смерті Августа II.

У залежності від конкретних обставин у відбудові шляхетських і магнатських маєтків практикувалося два методи: очиншування села або розширення фільварку. Очиншування застосовувалося частіше там, де втрати населення й розорення господарства були особливо великі, де феодала не були спроможні впоратися з труднощами відбудови і тому були змушені відмовлятися від ведення самостійного (фільваркового) господарства або звужувати останнє. Селяни, переведені з панщини на чинш, були назагал зацікавлені в господарюванні, приносили феодалові більш-менш надійні доходи.

Розширення фільварків відбувалося значно частіше, ніж очиншування. Зазвичай воно зустрічалося там, де населення, хоча й було розорене, але в своїй масі залишалося на місці і де землевласник мав кошти для того, щоб забезпечити фільварок живим і неживим інвентарем. У таких випадках фільварок розростався шляхом поглинання спорожнілих селянських земель, у тому числі тих, які селяни, що залишилися й працювали на свого пана, не могли обробляти.

Зростання фільварків супроводжувалося погіршенням становища “прив’язаних” до них селян. Серед них різко збільшилася частка малоземельних і безземельних. Загалом у середині XVIII ст. в Малопольщі, Великопольщі і Королівській Пруссії близько 50 % селянських господарств належали кметям, близько третини – загородникам, до 10 % – халупникам. Чимало було комірників. У той самий час у Великопольщі і Королівській Пруссії кметські господарства були порівняно великі (79 % їх мали понад півлана), а в Малопольщі серед кметських господарств домінували такі, розмір яких становив від 1/8 до 1/4 лана. Погіршився стан прав селян на землю, особливо у Малопольщі: значно впала кількість тих із них, хто володів землею спадково. Поширеною формою користування землею стало безстрокове її держання, яке дозволяло шляхті зганяти селян з насидженої ними землі. Обезземелені, частково чи повністю, селяни змушені були шукати роботу у своїх панів, які сповна користалися з їхнього скрутного соціально-матеріального становища і нещадно експлуатували.

Посилення експлуатації найбільше проявилось у збільшенні розміру панщини. У першій половині XVIII ст. вона в середньому дорівнювала 6-8 дням на тиждень з лану, нерідко досягала 16 днів. Щоби піднести продуктивність селянської праці, пани вдавалися до докладної фіксації виконання всіх видів панщини. У документах землевласників

XVIII ст. докладно визначався обсяг усієї дорученої селянинові праці, вказувалося, скільки він щоденно повинен зорати і зжати снопів, скільки зерна обмолотити тощо. Часто зазначалася й кількість годин, яку піддані повинні відпрацювати за день. Звичайною мінімальною нормою був 12-годинний робочий день. Найменше порушення панщинних порядків у XVIII ст. каралося великим грошовим штрафом, покаранням канчуком, саджанням у колодки і т.д.

Селяни, окрім регулярної панщини, виконували й інші відробітки без будь-якої винагороди з боку пана: підводну повинність, шарварки, гвалти, толоки, охороняли панський двір і фільварок, прями, працювали на панських городах. Зберігалися натуральні й грошові данини селян. Пан зобов'язував підданих молоти хліб тільки у своїх млинах (це панське право звалося *баналітетом*), купувати у нього певну кількість алкогольних напоїв, забороняючи робити це в інших місцях (право *пропінації*). Посилення особистої залежності селян відбувалося й в інших формах. Так, селянський шлюб був узалежнений від згоди пана. Досить часто траплялося, що селян продавали. Особливо тяжким було становище селян у маєтках, які шляхта тримала в оренді або заставі. Орендарі і заставники, прагнучи за короткий строк володіння витиснути з них якнайбільше прибутків, хижацьким хазяйнуванням нерідко зовсім розорили підданих. Оренда і застава були поширеним явищем в Речі Посполитій.

Селяни сплачували державі податки, які постійно зростали, особливо тоді, коли держава вела війни. Починаючи з 1650-х років, *поборовий* і *подимний* податки, у відповідності з сеймовими і сеймиковими постановами, стягалися у багатократному розмірі (кратність досягала кількох десятків). Селяни королівських і церковних маєтків сплачували *гіберну*, збори від якої йшли на утримання війська.

Незважаючи на прагнення панів отримувати якомога більше доходів зі своїх фільварків шляхом посилення експлуатації, вироблена у них продукція зростала повільно, а то й зменшувалась. Це, окрім вичерпання фізичних можливостей селян, пояснювалося низкою інших причин, передусім скороченням поголів'я домашньої худоби, що негативно позначалося на можливостях угноювання ґрунтів, нестачею сільськогосподарських знарядь праці у селян. З огляду на це, врожайність зернових, як і в першій половині XVII ст., залишалася низькою й дорівнювала сам 3-3,5.

Проти феодального гніту селяни протестували всіма можливими засобами: приховували доходи зі свого господарства, щоб сплачувати менше чиншу і давати менше натуральної данини; погано працювали на панському полі; рубали панський ліс, відмовлялися виконувати підводну повинність, купувати у пана спиртні напої. Поширеною формою протесту були втечі від одного пана до другого, після *німого сейму* – особливо на Правобережну Україну, яка, вкрай обезлюднена, готова була прийняти втікачів звідусіль для свого загосподарення. Спалахували селянські заворушення. Особливо гострого характеру набули виступи селян у 1669-1672 рр., коли вони охопили південь Краківського воєводства, зокрема Лянцкоронське, Чорштинське і Новотарзьке староства. Спалахи соціального протесту селян півдня Малопольщі неодноразово спостерігалися й в останній чверті XVII та у XVIII ст. Особливо бурхливими виступами ознаменовані 1750-і роки. Розгорнувся великий рух селян Курп'ювської пуші в Мазовії, основним заняттям яких упродовж століть були лісові промисли. У 1699 р. вони відповіли повстанням на примушування виконувати панщину. Те саме відбулося у 1735-1736 рр. У 1755 р. розгорнувся масовий рух селян Суразького староства на Підляшші, а 1758 р. був жорстоко придушений опір селян трьох сіл Каліського повіту однойменного воєводства.

Широко розвинувся селянський рух на Правобережній Україні, де в міру відбудови господарства феодали спішили скасувати пільги для новопоселенців слобід, які певний час не виконували повинностей. Тут панська сваволя посилювалася релігійно-національним пригніченням. На початку XVIII ст. на Правобережжі розгорнувся широкий козацько-селянський рух під керівництвом С. Палія. Від 1710-х років він набув характеру *гайдамаччини*. Поряд із селянами в гайдамацьких загонах зустрічалися міщани. Керівну роль в русі гайдамаків відігравали запорожці. Цей рух особливо посилювався у 1734 р., коли в Річ Посполиту були спрямовані російські війська для боротьби з шляхетською конфедерацією. Серед селян поширилися провокаційні чутки, що російські воєначальники видають грамоти, які дають дозвіл винищувати панів. Почалося повстання, що охопило Київське і Брацлавське воєводства. У Брацлавському воєводстві ватажок *Верлан* організував справжню козацьку армію. Проте царат допоміг польським землевласникам ліквідувати народний рух. Широких масштабів набрав гайдамацький рух на Правобережжі й у 1750 р. То розгортаючись, то згасаючи, він продовжувався, аж доки 1768 р. не вилився в *Коліївщину* (див.далі).

З точки зору історичної перспективи особливо відчутним для Польщі був занепад міст. Яскравим проявом цього було значне скорочення чисельності їх населення. За 1655-1660 рр. у Великопольщі відсоток знищених або покинутих міських домів виносив близько 60 %, у Мазовії міського населення стало менше на 70 %. Варшава у 1654 р. мала 10 тис. мешканців, а у 1660 р. – лише 4 тис. Відсотково найбільше потерпіли менші міста, чимало яких перетворилися на землеробські поселення. Багато лиха зазнали міста і на початку XVIII ст.

Відбудова міст проходила дуже повільно; на середину XVIII ст. стан їх залюдненості, а також ремесла і торгівлі не досягнув назагал рівня з-перед 1648 р. Відносно швидше відбудовувалися найбільші міста, такі як Гданськ, Варшава, Краків, в регіональному відношенні – міста західної частини Великопольщі.

Одним із наслідків воєнних знищень стосовно міст були зміни в етнічному складі міщан. З огляду на знелюднення міст і порівняно невеликий вплив до них християнського населення, викликаний труднощами міського життя і великою потребою на людські руки в селі (що тягло за собою посилення панського контролю за рухом селян), значно зросла чисельність і частка *єврейського населення*. У середині XVIII ст. їх частка сягала 40-50 %. У багатьох містах євреї стали домінувати в ремеслі і торгівлі.

Занепадало цехове ремесло. Причиною цього була не тільки руйнування міст, а й зменшення попиту на ремісничу продукцію через падіння купівельної спроможності населення, конкуренцію сільського ремесла та ремесла партачів – позацехових ремісників, які мешкали в юридиках, частинах міста, що були приватною власністю магнатів, багатой шляхти й католицької церкви, населення яких не підлягало міському праву.

Рис.22. Картина Б Беллото (Каналетто) "Вигляд Варшави з боку Праги", 1770 р.

Таких юридик у Варшаві XVIII ст. було до 14, і проживало у них на середину цього століття до 5 тис. осіб. У Кракові в межах міських мурів церква володіла 55 % ґрунтів, шляхта – 17 %.

Занепада і гірничя справа. Так, у копальнях Олькуша щорічний видобуток свинцю скоротився з 50 тис. центнерів у XVI ст. до 14 тис. у XVIII ст.

Загальний баланс торгівлі Речі Посполитої був від'ємний. У середині XVIII ст. Польща пересічно щорічно одержувала 35 млн. злотих за вивезені за кордон товари, а за ввезені товари сплачувала до 45 млн. злотих, з чого 15 млн. припадало на вино, до 18 млн. – на прянощі й предмети розкоші. Кількісні показники торговельних оборотів були набагато менші, ніж у першій половині XVII ст. Першорядне місце в польському експорті продовжувало займати зерно, хоча його вивезена кількість порівняно з першою половиною XVII ст. впала: у цьому півстолітті щорічно через Гданськ в середньому вивозили 70 тис. лаштів, тоді як у другій половині XVII ст. – 32 тис., у 1700-1720 рр. – до 20 тис., на початку 1730-х років – 30 тис., у середині XVIII ст. – від 40 до 50 тис. лаштів.

Від початку XVIII ст. зростає посередницька роль Саксонії у торгівлі, зокрема Ляйпцігського ярмарку. Натомість з причини нестійкого політичного становища й політики Росії, яка спрямовувала свою торгівлю через Балтійське море, впало значення транзитної торгівлі через Річ Посполиту. Зазнали невдачі спроби Яна III й Августа II організувати транзитну торгівлю зі Сходом, особливо з Персією, за посередництвом торгових компаній.

На економічному розвитку Речі Посполитої негативно позначилася *криза монетарної системи*, що почалася в 1620-х роках. У 1660-х роках карбували величезну кількість мідних шелягів і низької якості срібних монет – злотих, званих тинфами від прізвища монетника Анджея Тинфа, що проводив цю операцію з дозволу польського уряду. Наслідком стала хвиля девальвації грошей, що призвела до ситуації, коли існувало дві категорії монет: старі добрі монети і погані нові. Дійшло до монетарного хаосу, який утруднював кредитно-торговельні операції. На додаток до цього від 1688 р. (до 60-х років XVIII ст.) не діяли монетні двори Речі Посполитої. Нова хвиля монетарного безладдя припадає на кінець 50-х і початок 60-х років XVIII ст., коли під час семирічної війни польську монету карбували в Дрездені, а після зайняття Дрездена прусським королем Фрідріхом II (1740-1786) за його наказом там же масово випускали погану монету з польськими штемпелями і через торгівлю завозили її у Річ Посполиту. Спричинений цим вплив кращої монети Польщі істотно підривав її торгівлю, завдав збитків на суму близько 200 млн. злотих.

Істотною перешкодою для економічного розвитку Речі Посполитої була також мінімальна причетність до неї держави. Правда, у другій половині XVII ст., а також за Августа II ставилося питання про державну опіку (протекціонізм) щодо вітчизняного господарства. Питання про державну політику в галузі економіки набувало все більшої актуальності. Давалося взнаки зокрема те, що у XVIII ст. в більшості європейських держав перемагали меркантилістські погляди, підтримувано розвиток відчизняної промисловості, запроваджувано протекціоністські митні бар'єри, заохочувано торгівлю.

Розвал політичного устрою у 20-х – на початку 60-х років XVIII ст.

Після *німого сейму*, який покінчив з внутрішніми міжусобицями, політичний стан Речі Посполитої був складним. Ще до цього сейму **розладналася діяльність вищих державних органів**. З восьми скликаних Августом II перед 1717 р. сеймів один так і не розпочався, один – тільки розпочався і розійшовся з причини низької присутності послів, два були зірвані із застосуванням *liberum veto*. У той самий період стали

практикувати лімітування сеймів, тобто перенесення питань, які не встигли розглянути, на наступний. Сейм, який вдавався до такого перенесення, звався *лімітованим*, а сейм, що розглядав його питання, – сеймом “з ліміти”. До 1717 р. було проведено по два лімітованих і “з ліміти” сейми. Саме сейми “з ліміти” були зірвані.

На час скликання *німого* сейму в плачевному стані перебувала державна фінансова система. Поширеними були інтриги між вищими урядовими особами. Незвичайно посилилася роль коронного і литовського великих гетьманів. Зросло значення сеймиків як органів шляхетського самоврядування. Взввши на себе запровадження, збір і витрати податків, вони, тим самим, поглиблювали фінансову кризу держави.

Падінню авторитету центральної влади сприяла й особа Августа II. Шляхетське суспільство не могло змиритися з його прагненням, що поновлювалося час від часу, перетворити польсько-саксонську персональну унію в унію тіснішу – міждержавну, піднести престиж королівської влади шляхом надання їй абсолютистських рис. У Речі Посполитій добре усвідомлювали, що саме Август II втягнув її, нехай значною мірою під тиском Росії, у війну з шведами.

У політичній ситуації після *німого* сейму мало що змінилося. З 11 сеймів, скликаних в другій половині правління Августа II (1718-1733 рр.). один не відбувся, один не закінчив роботу через смерть короля, шість були зірвані, а з трьох незірваних – два були лімітованими, і тому лише один сейм 1726 р. можна вважати справді успішним; на ньому було постановлено скасувати засаду лімітування сеймів як таку, що обмежує права послів вдаватися до застосування *liberum veto*. Відтоді сейми не лімітувалися.

Поглиблювалося розладнання шляхетської судової системи. Її корумпованість набрала небаченого раніше розмаху, охопила коронний і литовський трибунали, діяльність котрих, як і діяльність сеймиків, була одним з яскравих проявів політичного розкладу Речі Посполитої, зокрема, боротьби між магнатськими угрупованнями. Без особливого опору короля та його оточення Річ Посполита ставала все більш залежною від своїх сусідів, що набирали сили, – Росії, Пруссії й Австрії. Не питаючись її дозволу, вони фактично взяли на себе роль гарантів її державно-політичного устрою з його стрижнем – “золотими вольностями”. Деморалізована схиланням перед останніми, шляхта десятиріччями не зауважувала, а як помічала, то ігнорувала загрозу існуванню держави, що йшла з Петербурга, Берліна, Відня.

Падіння міжнародного престижу Речі Посполитої дійшло до того, що уряди Росії, Пруссії й Австрії вирішували, кому бути або не бути на польському престолі після смерті Августа II: 13 грудня 1732 р. в Берліні був підписаний трактат “трьох чорних орлів”, званий *трактатом Левенвольда* (від прізвища його ініціатора – великого конюшого російської імператриці Анни Іванівни Карла Левенвольда), за яким Росія, Пруссія й Австрія зобов’язалися не допустити до польської корони Фрідріха Августа, сина Августа II, а також С. Лещинського. Перша з цих кандидатур була небажана тому, що Петербург, Берлін і Відень були, з геополітичних міркувань, проти продовження польсько-саксонської унії, друга – через те, що її підтримувала Франція, король якої Людовік XV у 1725 р. одружився з дочкою С. Лещинського *Марією*. У тому ж трактаті бажаною кандидатурою на польський престол був названий португальський інфант Еммануель – сестриниць імператора Карла VI. Трактат, правда, не був ратифікований, проте сам факт його появи символічно свідчив про ставлення трьох держав до Речі Посполитої.

Політичне життя в Речі Посполитій продовжувало характеризуватися **боротьбою магнатських угруповань** між собою за вплив на її розвиток. Ця боротьба особливо проявлялася на сеймах, часті зриви яких були переважно її результатом. Жодне з угруповань не ставило питання про виведення держави з стану кризи, проведення

необхідних реформ. Формувалася гнітюча атмосфера застою і безвиході. З другої половини 1720-х років найбільшими впливами в країні користувалися угруповання, очолювані родинами Потоцьких і Чарторийських. До 1760-х років вони постійно протистояли одне одному. Перше з них спочатку очолював примас *Теодор Потоцький*, а після нього впродовж багатьох років – *Юзеф Потоцький*, який у 1702-1744 рр. був київським воеводою, у 1735-1751 рр. – гетьманом великим коронним, у 1744-1748 рр. – познанським воеводою, у 1748-1751 рр. – краківським каштеляном; до середини 1730-х років він належав до прихильників С. Лещинського.

Засновником угруповання Чорторийських був *Август Александр Чарторийський*, у 1731-1782 рр. руський воевода. Його визначна роль у політичному житті Речі Посполитої значною мірою зумовлювалася тим, що внаслідок одруження з Зоф'єю Денгофвою він став власником величезної латифундії, успадкованою нею від свого батька – гетьмана великого коронного Адама Миколая Сенявського. Більша частина латифундії знаходилась у Подільському і Руському воеводствах. За угрупованням Чарторийських невдовзі після його виникнення закріпилася назва *Фамілія*, оскільки воно включало в себе й споріднені з Чарторийськими роди, зокрема Понятовських (через шлюб Станіслава Понятовського, батька останнього польського короля Станіслава Августа, з сестрою Августа Александра – Констанцією).

Наприкінці правління Августа II між цими двома угрупованнями розгорілася гостра боротьба, змістом якої було здобуття коронних гетьманських урядів, що були вакантними з 1728 р. Оскільки за постановою *німого* сейму йменування гетьманів королем могло відбутися на успішному сеймі, то зусилля кожного з угруповань сконцентрувалися на тому, щоб ці уряди не дісталися протилежній стороні. З цією метою були зірвані підряд сейми 1729, 1730 і 1732 рр. У результаті обидва гетьманські уряди залишалися вакантними до смерті Августа II.

Август II помер у Варшаві в ніч з 31 січня на 1 лютого 1733 р. На конвокаційному сеймі, який працював у квітня-травні того ж року, під тиском примаса Т. Потоцького було постановлено вилучити чужинців і некатоликів з кола кандидатів на польську корону. Зроблено це було для того, щоб розчистити дорогу до її одержання С. Лещинському. Активна діяльність французьких дипломатів у Варшаві зіграла велику роль у тому, що 12 вересня 1733 р. С. Лещинський, який за чотири дні до цього прибув до Варшави з Франції, був біля села Волі обраний королем. Через кілька днів після цього він підписав свої *pacta conventa*.

Проте Росія і Австрія не бажали миритися з цим і причинилися до того, що 21 вересня С. Лещинський змушений був покинути Варшаву і перебраться до Гданська, де вичікував прибуття французької військової допомоги, щоб, спираючися на неї, утвердитися на престолі. 5 жовтня біля села Каменя в присутності російського війська королем був обраний саксонський курфюрст *Фрідріх Август* (Еммануель відмовився від претензій на польський престол). Він прибрав собі ім'я *Август III*. 17 січня 1734 р. відбулася його коронація в Кракові. Через неявку багатьох послів коронаційний сейм, невдовзі після його відкриття, був розпущений.

Вибір Фрідріха Августа Франція визнала незаконним. Вона оголосила війну Австрії, скориставшись як приводом, що та мала дипломатичне відношення до вибору. При цьому йшлося не стільки про захист С. Лещинського як новообраного короля, скільки про намір пожитися за рахунок австрійських володінь над Рейном і в Італії. Війна, що розпочалася, відома як *війна за польську спадщину*. У ній Франція зробила спробу допомогти С. Лещинському зайняти польський престол з допомогою воєнної сили. Біля Гданська в травні 1734 р. висадився прибулий на кораблях двотисячний французький загін, щоб стати в пригоді С. Лещинському. Проте у червні французи капітулювали

перед російським військом, що спільно з саксонськими загонами від лютого тримало Гданськ в облозі. Росія, як і Австрія, в цій війні підтримувала Августа III. У першій декаді липня Гданськ капітулював. Незадовго до цього С. Лещинський в селянському одязі втік до Кенігсберга. Звідси він у серпні звернувся до керівників конфедерацій, створених в польських землях на його підтримку, із закликом організувати загальну конфедерацію. 5 листопада така конфедерація з центром у селі *Дзіково* коло Сандомира виникла, але вистояти перед напором російського і саксонського військ не змогла.

Війна за польську спадщину завершилася укладенням 3 жовтня 1735 р. у *Відні* австро-французьким миром. За його умовами Франції відійшло герцогство Лотарінгія, яке вона повинна була віддати в пожиттєве володіння С. Лещинському; Франція визнала Августа III польським королем; С. Лещинський був зобов'язаний зректися польського престолу, але отримав право вживати й далі королівський титул. Наприкінці січня 1736 р. С. Лещинський в Кенігсберзі таємно підписав акт зречення, а на початку травня виїхав до Франції. Наступного року він вступив у володіння Лотарінгією. У Франції йому довелося жити до самої своєї смерті (1766). Мир, підписаний у жовтні 1735 р., був прелімінарний (попередній). Формально війна за польську спадщину закінчилася укладенням австро-французького миру у *Відні* 18 листопада 1738 р.. Його умови, з урахуванням того, що С. Лещинський зрікся престолу і вже володів Лотарінгією, повторювали умови прелімінарного миру. У 1739 р. цей мирний трактат підписали також Річ Посполита, Росія та інші країни.

В особі Августа III Річ Посполита отримала короля, який справами у ній цікавився мало, на відміну від свого батька, не дбав про зміцнення королівської влади, повністю покладався на польських і саксонських міністрів. У Польщі він постійно перебував тільки у 1756-1763 рр., та й то вимушено, бо тоді Саксонія була окупована пруськими військами. За всі інші роки свого правління в Речі Посполитій він загалом перебував у ній до двох років, переважно під час роботи сеймів. Часто він приїжджав на кілька годин до прикордонного великопольського міста Вххов, де лише підписував документи, підготовлені польськими урядовцями, у відповідності до взятих зобов'язань приймати рішення з польсько-литовських справ тільки на території Речі Посполитої.

Подальше послаблення королівської влади супроводжувалося падінням її авторитету, деморалізацією та корумпованістю на всіх рівнях державного життя шляхетсько-магнатського суспільства. З 15 скликаних Августом III сеймів лише один (1736 р.) був успішним, вісім було зірвано, один так і не розпочався, п'ять, не будучи зірваними, закінчилися безрезультатно, бо жодних постанов не прийняли. До зриву і безрезультатності призводила головним чином боротьба між Потоцькими і Фамілією.

Неспроможність сейму переносила центр ваги у вирішенні державних справ на сеймики, а ті були слухняним знаряддям магнатів. Маніпульована магнатами шляхта не проявляла особливого інтересу до того, що робиться у верхніх ешелонах влади. Але будь-яку спробу оздоровлення останньої вона трактувала як прояв абсолютистського правління, загрозу “золотим вільностям”. Натомість, постійним був інтерес шляхти до справ, пов'язаних із судочинством, тому що вони так чи інакше зачіпали її маєтково-правові позиції. Шляхту непокоїв розлад судочинства, тиск, до якого вдавалися магнати щодо гродських, земських і підкоморських судів. Велике враження справив зрив роботи коронного трибуналу в Пьотркові 1749 р., де було застосоване *liberum veto*.

Катастрофічний стан, в якому перебував державний устрій Речі Посполитої впродовж усього правління Августа III, породив і зміцнив в середовищі шляхти переконання, що, оскільки країна при цьому продовжує так-сяк існувати, то такий стан є нормальний. Звідси походило поширене хвалькувате шляхетське гасло “Польща існує завдяки безвладдю” (“Polska nierządem stoi”). Це гасло видавалося їй вірогідним ще й

тому, що нейтралітет Речі Посполитої на міжнародній арені, якою вона дотримувалася, гарантував спокійне існування, що слабка Річ Посполита, яка нікому не загрожує, не буде об'єктом іноземної агресії.

Під час правління Августа III Річ Посполита фактично була пасивним суб'єктом міжнародних відносин, особливо піддавалася тискові з боку Росії. На сеймі 1736 р. король домігся прийняття постанови, за якою одержав право передавати Курляндське герцогство у володіння на свій розсуд. Цим правом король невдовзі скористався: за наполяганням російської імператриці Анни Іванівни і з вдячності їй за надану йому допомогу в утвердженні на польському престолі він розпорядився, щоб у 1737 р., після смерті останнього представника курляндського герцогського роду Кеттлерів Фердинанда Вільгельма, герцогом Курляндії тамтешньою шляхтою був обраний виходець з неї, фаворит Анни Іванівни – *Ернст Йоганн Бірон*.

На першу половину 1740-х років припадає зміна державної приналежності Сілезії. Це було пов'язане з виданням імператором Карлом VI у 1713 р. т.зв. *прагматичної санкції* – документа, що встановлював неподільність спадкових володінь Габсбургів і порядок престолонаслідування, за яким у випадку відсутності в імператора синів престол переходить до його дочки. Прагматична санкція відкривала можливість дочці Карла VI посісти престол після його смерті й скасовувала формальну можливість розпочати боротьбу за відокремлення земель Габсбурзької монархії. Всі землі монархії прагматичну санкцію схвалили. Її визнала також більшість європейських держав.

Карл VI синів не дочекався, й після його смерті (1740) імператорський престол, згідно з прагматичною санкцією, перейшов до *Марії Терезії* (1740-1780). Проте Франція і Пруссія, котрі колись цей документ визнали, але зацікавлені в послабленні Австрійської монархії, відмовилися визнати права Марії Терезії як спадкоємиці Карла VI і розгорнули боротьбу за поділ володінь Габсбургів, що отримала назву *боротьби за австрійську спадщину* (1740-1748). Воєнні дії розпочалися 16 грудня 1740 р. вторгненням армії пруського короля Фрідріха II в Сілезію та швидкою окупацією майже всієї її території під приводом “захисту” Марії Терезії. Цим Фрідріх II випередив дії Августа III, котрий як саксонський курфюрст сподівався захопити ту частину Сілезії, що пролягала між Саксонією і Річчю Посполитою. У відповідь на це Август III пішов на укладення з Марією Терезією антипруської угоди, яка передбачала надання їй саксонської військової допомоги взамін за обіцянку передати йому зазначену частину Сілезії. У зв'язку з подальшими воєнними невдачами Австрії Саксонія утримувалася від надання обіцяної допомоги. До того ж вона приєдналася до антиавстрійської коаліції, яку в ході війни утворили Пруссія, Франція, Баварія й Іспанія. Август III включився у боротьбу за австрійську спадщину головним чином заради того, щоб здобути імператорський престол. Франція, у випадку успішного закінчення війни, обіцяла посприяти у передачі під саксонське панування Верхньої Сілезії та Моравії.

Захоплення Сілезії Пруссією стало початком першого періоду війни за австрійську спадщину – *Першої Сілезької війни*. У цей період Саксонія певний час діяла успішно і навіть захопила Прагу, проте згодом її армія була розгромлена австрійцями. Перша Сілезька війна завершилася підписанням 11 червня і 28 липня 1742 р. австро-пруських мирних договорів, відповідно прелімінарного *Бреславського* (*Вроцлавського*) та остаточного *Берлінського*. За умовами цих договорів Пруссія отримала “австрійську” Сілезію, за винятком Цешинського й Опавсько-Карньовського князівств, що залишилися за Австрією. Саксонія уклала з Австрією мир 23 липня 1742 р. Планам Августа III заволодіти згаданою частиною Сілезії і стати імператором не судилося здійснитися. Імператором був обраний баварський курфюрст *Карл Альберт* (як імператор став зватися Карлом VII; 1742-1745) – внук Яна III Собеського по лінії його дочки Терези

Кунегунди і чоловік старшої сестри Августа III. Марія Терезія оголосила його самозванцем.

У травні 1744 р. за ініціативою французької дипломатії в місті *Франкфурт-на-Майні* був укладений антиавстрійський союз кількох німецьких держав, серед яких була й Пруссія. На початку червня остання у Версалі домовилася про спільні дії проти Австрії. Натомість Август III порозумівся з Марією Терезією, сподіваючися на її згоду здобути частину Сілезії у війні з Пруссією. У відповідь на це прусська армія вдерлася до Саксонії. Розпочалася **Друга Сілезька війна**. У середині грудня Пруссія опанувала Дрезден. Але під загрозою вступу у війну на боці Августа III Росії, яка зосередила свої війська в Курляндії для проведення можливого наступу на Князівську (Східну) Пруссію, Фрідріх II пішов на укладення 25 грудня 1745 р. *Дрезденського миру* з Австрією і Саксонією. Під тиском Англії й Голландії, що під час війни за австрійську спадщину виступали союзницями Австрії, остання згодилася залишити Сілезію (за винятком двох поіменованих князівств) за Пруссією в обмін на визнання чоловіка Марії Терезії – Франца Стефана Лотаринзького – імператором, її співправителем (як імператор він іменувався Францем I; 1745-1765). Сподівання Августа III одягнути імператорську корону і цього разу не збулися.

Здобуття Сілезії Пруссією означало завершення наполегливих зусиль Бранденбургії, яка з середини XIII ст. прагнула опанувати західні етнічні польські землі, включно із Західним Помор'ям, котрі в XIV-XVIII ст. перебували за межами Польської держави. Нічого доброго для останньої це в подальшому не віщувало.

Рух за реформи. Криза державної влади ставала тим загрозливішою, що у більшості європейських держав, зокрема сильних сусідів Речі Посполитої, відбувався процес централізації влади, реформування державних інститутів. Поширене й вкорінене серед шляхти переконання, що устрій її держави є досконалий і не потребує реформування, було чи не найбільшою перешкодою для виведення країни з стану політичного занепаду. Ситуація, в якій перебувала країна, непокоїла невелику частину магнатів і заможної шляхти, зокрема тих, хто виїжджав для здобуття освіти до Німеччини, Італії, Англії, Голландії і, особливо, Франції; вони знайомилися там з новими ідеями, зокрема просвітницькими, і у себе на батьківщині намагалися розібратися в причинах її відсталості, знайти способи її подолання. У Польщі почали з'являтися публіцистичні праці, на сторінках яких обговорювалися насущні питання соціально-економічного та політичного змісту. Однією з перших таких праць був *Лист шляхтича до певного приятеля з іншого воеводства*, що належала перу краківського каштеляна *Станіслава Понятовського* (побачила світ у 1744 р.). Автор пропонував збільшити чисельність війська, провести фіскальну реформу, реформу судочинства, сеймів (йшлося про обмеження прав *liberum veto*), сеймиків, здійснювати меркантильну політику, підтримувати розвиток вітчизняної промисловості, дбати про зростання чисельності населення. У 1743 р. С. Лещинський видав польською, а 1749 р. французькою мовами політичний трактат *Вільний голос, що захищає свободу*, який містив критику найбільших вад устрою Речі Посполитої і обґрунтування необхідності здійснення реформ, зокрема, таких як обмеження застосування *liberum veto*, звуження прерогатив сенату, утворення міністерств, доведення чисельності армії до 50 тис. у мирний час і до 100 тис. у воєнний, заборона безземельній шляхті й віськовикам брати участь у роботі сеймиків, обрання короля на сеймі з числа кандидатів, запропонованих сеймиками, заміна панщини чиншем, обмеження панської сваволі щодо селян, встановлення державної опіки над торгівлею, промисловістю і міщанами.

У 50-х – на початку 60-х років XVIII ст. політичний розвал у Речі Посполитій поглибився. Високий ступінь деморалізації шляхетського суспільства й занепад

державності виявила т.зв. **острозька справа**. У 1753 р. острозький ординат, литовський надвірний маршалок князь *Януш Сангушко* в пошуках коштів, нестачу яких постійно відчував, вирішив продати маєтки Острозької ординації. В операції взяли участь Август Чарторийський, його зять Антоній Любомирський й інші магнати, викликавши цим надзвичайне обурення всіх інших охочих до легкої наживи, які опинилися осторонь розподілу ординації. Гетьман великий коронний Ян Клеменс Браніцький використав коронні війська, які за його наказом у 1754 р. зайняли місто Дубно, що входило до складу ординації. Справа ледь не дійшла до міжособної війни між магнатами. Лише після цього сенат створив адміністративну комісію для управління ординацією. Я. Сангушко від свого задуму змушений був відмовитися. Ліквідовано ординацію було щойно за постановою сейму 1766 р.

Політична криза стала особливо очевидною у 1756-1763 рр., коли королівський двір вимушено перебував у Варшаві через окупацію Саксонії пруссаками, які тоді воювали з Росією й Австрією; ця війна отримала назву *Семирічної*. Постійну присутність короля у Варшаві головні магнатські угруповання – Потоцькі і Фамілія – сповна використовували для того, щоб чинити тиск в своїх інтересах. У Семирічній війні Річ Посполита була нейтральною. Але через її територію постійно пересувалися російські, австрійські та пруські війська, які поводитися у ній як у себе вдома. Лише на основі *Губертс-бурзького мирного договору*, підписаного в лютому 1763 р. між Австрією, Саксонією і Пруссією, остання повернула Августові III пограбовану і понижену нею Саксонію. Після цього він зі своїм двором перебрався у Дрезден.

Неспроможність Саксонії протистояти агресії, продемонстрована 1756 р., як і нездатність Августа III вивести Річ Посполиту з глухого кута, в якому вона перебувала впродовж багатьох років, довели нежиттєздатність польсько-саксонської персональної унії. Тож старання короля забезпечити польський престол за одним із своїх синів були приречені на невдачу. У країні все відкритіше й гостріше говорилося про необхідність проведення реформ. Найповніше і найсуттєвіше про це висловився відомий публіцист і культурний діяч *Станіслав Конарський* у своїй чотиритомній праці *Про успішну роботу зібрань*, виданій у 1760-1763 рр. У ній йшлося передовсім про потребу реформування сейму, скасування *liberum veto*.

Фамілія розпочала гостру боротьбу проти Августа III, планувала скликати антикоролівську конфедерацію-рокош, щоб скинути його з престолу, покінчити з “саксонською” монархією і провести державні реформи. Але 5 жовтня 1763 р. король помер у Дрездені і потреба в конфедерації відпала. Смерть Августа III поклала край польсько-саксонській персональній унії. Історики погоджуються з тим, що вона не сповнила покладених на неї сподівань. Проте не слід тільки так її оцінювати. Унія відіграла певну позитивну роль в економічному й культурному розвитку Речі Посполитої. Добра пам’ять про це була тривалою і відповідно відбилася на польсько-німецьких відносинах.

Культура

Загальні умови. У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в польській культурі продовжував панувати стиль бароко. У зміцненні його позицій велике значення надалі мали тісні культурні зв’язки Речі Посполитої з Італією. Щораз більшим ставав вплив французької культури, а у XVIII ст. він переважив. Посилення французького впливу було пов’язане із зростанням політичної ролі Франції в Європі та розквітом французької літератури й мистецтва. Неабияка роль у посиленому проникненні здобутків французької культури належить королевам-француженкам – Людвіці Марії та Марії Казимирі, а також королям Августові II й Августові III. За тих же королів

помітними були зв'язки Речі Посполитої з німецькою культурою. Голландський, а часом й англійський впливи відчувалися на Помор'ї й серед польських протестантів.

Упродовж XVII ст. відбувалася виразна *орієнталізація культурних смаків*. Татарські, турецькі, навіть перські взірці були присутні в щоденному житті, одязі, побуті, прикладному мистецтві. За посередництва Речі Посполитої Захід отримувал відомості про мусульманський Схід.

Яскраво вираженою прикметною рисою польської барокової культури був її шляхетський характер. Вона була наскрізь просякнута політичною ідеологією сарматизму. Він був і способом мислення, і стилем життя шляхти, комплексом її художніх потреб, продовжував культивувати погляди про станову вищість шляхти, про особливу історичну місію Польщі як захисниці католицизму, бастиону вольностей, еталону для народів і держав, змушених “животіти” під абсолютистським правлінням. Наслідком поширеності цієї ідеології була нехоть шляхти до будь-яких змін в державно-політичному устрої Речі Посполитої. У галузі ж культури ця ідеологія призводила до застою, нетерпимості шляхти до нового, поклоніння традиціям, ізоляції від зовнішнього світу.

Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. були часом *тріумфу контрреформації*, посилення нетолерантності католицизму до інших віровизнань, до інакодумства, застійності й примітивізації духовно-церковного життя, величезного впливу церкви на культуру. Наступ контрреформації видно, зокрема, на прикладі збільшення кількості католицьких монастирів і монахів та монахинь. 1600 р. монастирів у Речі Посполитій налічувалося 227 чоловічих і 31 жіночий, тоді як 1650 р. – відповідно 470 і 95, 1700 р. – 674 і 111, 1772 р. – 884 і 152. Відповідно монахів і монахинь було: 3600 і 840, 7500 і 2760, 10000 і 2865, 14500 і 3211. Домігшись ліквідації аріанства, католицька церква продовжувала зміцнювати свої позиції. Під її тиском сейм 1668 р. суворо заборонив відступ від католицької релігії, а сейм 1673 р. – позбавив некатоликів права отримання шляхетської гідності; сейм 1717 р. – заборонив протестантам (кальвіністам і лютеранам) відбудовувати свої, пошкоджені й зруйновані під час війни зі шведами, храми (збори), будувати нові храми і наказав при цьому ліквідувати споруджені під час війни, закрив протестантам доступ до центральних посад і володіння королівськими маєтками. За постановами сейму 1724 р. іновірці втратили право обиратися послами на сейм і депутатами до трибуналу та займати земські уряди. Усі ці обмеження увібрала в себе постанова сейму 1733 р. Примас періоду правління Августа II *Константин Феліціан Шанявський* висловлював не тільки особисте переконання, коли зазвичай промовляв: “Польський король не може бути паном двох релігій”.

На зламі XVI-XVII ст. в Речі Посполитій було до 500 кальвіністських зборів. У результаті наступу контрреформації в середині XVII ст. їх залишилося близько 250, а в середині XVIII ст. – тільки 60. Зменшення кількості лютеранських храмів проходило значно повільніше. Щодо лютеран католицька церква не проявляла такої агресивності, як щодо кальвіністів, з тієї причини, що останні були поляками, литовцями, до певної міри русинами, тоді як перші – в основному німцями. Винятком з цього правила стала позиція католицької церкви щодо подій в Торуні в липні 1724 р. Тут лютеранське поспільство, спровоковане поведінкою учнів міської єзуїтської колегії, побило їх та їхніх вчителів і зруйнувало саму колегію, костел св. Діви Марії та її ікону. Під тиском католицької ієрархії та Августа II, який пішов у неї на поводу, асесорський суд, очолюваний коронним канцлером, не розібравшись належно в тому, що сталося (а скоріше всього не бажаючи в цьому розібратися), виніс незвичайно гострий вердикт, за яким один торунський бурмістр (за те, що не придушив бунт) та дев'ять активних учасників його були привселюдно страчені. Справа мала широкий міжнародний

резонанс. Зазначена страта пошкодила престижу Речі Посполитої та її католицькій церкві.

Релігійний фанатизм і нетерпимість яскраво проявилися і в ставленні католиків до православних. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. всі православні єпархії стали уніатськими (Перемишльська 1692 р., Львівська 1700 р., Луцька 1702 р.). Відтоді до кінця XVIII ст. на всіх українсько-білоруських землях Речі Посполитої панувала греко-католицька церква (разом з римо-католицькою церквою). Внутрішня структура й обрядовість уніатської церкви були вироблені на її Замойському соборі 1720 р. Лише невеличкі острівки православ'я знаходилися на півдні Київського воєводства (в межах теперішньої Черкаської області) та подекуди в Білорусі.

Останні десятиріччя бароко в галузі архітектури й образотворчого мистецтва характеризують терміном *рококо*. У Речі Посполитій цей стиль припадає на 1730-1760-і роки. Для рококо характерні легкість, декоративність, екзотика тощо. Цей же період був часом, коли сарматизм і контрреформація поступово здавали позиції ідеології *просвітництва*, що проникала до Речі Посполитої із Заходу, головним чином Франції. В основі просвітництва лежала віра в силу людського розуму, в те, що, визволений від схоластичних догматів, він є головним джерелом пізнання. На раціоналістичних засадах формувалася нова моральність, спрямована, зокрема, проти станових привілеїв та панівних в ідеології позицій церкви, на духовне розкріпачення людини.

Вплив ідей сарматизму й контрреформації викликав звуження використання польської літературної мови: латина зміцнила свої позиції. Поширеним було засмічення польської мови – писемної і усної – латинськими словами й зворотами, нічим не виправдана латинізація її стилістики. Мало кому з авторів вдавалося уникнути цього мовного макаронізму. Позбавленими останнього були збірки проповідей, розрахованих на адекватне сприйняття їх змісту і сенсу віруючими, яким вони були адресовані, а також не призначені для друку щоденники і спогади. Читацькі інтереси основного поглиначка літератури – шляхти – не сприяли розвиткові польської літературної мови: вони переважно обмежувалися ознайомленням з календарями, політичними, публіцистичними творами. Улюбленими книгами для читання були також *silvae rerum* (з лат. буквально – “ліси речей”) – збірки, як правило, безсистемно поданих копій промов, віршів, політичних відомостей, кореспонденції тощо, переповнених латинізмами. Щойно в середині XVIII ст. розпочався процес очищення польської мови.

Економічний та політичний занепад призвів до погіршення стану освіти. Він значною мірою був спричинений тим, що католицька церква після перемоги над реформацією не проявляла такого, як раніше, посиленого інтересу до справ освіти. Особливо постраждала приходська освіта. Кількість відповідних шкіл різко скоротилася. Починаючи з 1720-х років їх кількість зростала, але досягти рівня, здобутого на початку XVII ст., не змогла. Так, у середині XVIII ст. 375 шкіл, що діяли в Краківській єпархії, охоплювали близько 40 % її приходів, удвічі менше, ніж на початку XVII ст. Відносно розвинутішою була мережа лютеранських приходських шкіл на Помор'ї, а також в Сілезії.

Панівні позиції в середній освіті зберігали єзуїтські колегії. На 1773 р., коли вони були ліквідовані, їх налічувалось у Речі Посполитій 64, з чого у польських воєводствах Корони – 20, українських – 16, Великому князівству Литовському – 24, Курляндії – 2, польсько-литовських Інфлянтах – 2. У них навчалося до 20 тис. осіб. Навчально-виховний процес у цих колегіях надто повільно піддавався змінам, у зв'язку з чим вони все більше відставали від вимог часу. У третій чверті XVIII ст. територія Речі Посполитої поділялася на великопольську, малопольську, мазовецьку і литовську провінції єзуїтського ордену. Далі доброю славою користувалися гімназії в Гданську і Торуні, хоч

уновочаснення їх проходило дуже повільно. Високого рівня досягли протестантські школи в Сілезії.

До певної міри промахи єзуїтів в освітній справі використовував *орден піярів* (повна назва *Ordo clericorum regulariorum pauperum Matris Dei scholarum piarum* – *Орден регулярних кліриків Богородиці для побожних шкіл*). Він виник 1656 р. на основі створеного раніше (1621) релігійного об'єднання, яке ставило своїм завданням навчати убогих дітей у спеціальних школах. Резиденція генерала ордену, який його очолював, знаходилася в Римі. У Речі Посполитій піяри почали діяти 1642 р. У другій половині XVII-XVIII ст. вони мали у ній коронну і литовську провінції. Згадані їхні школи навчали дітей рідної мови, арифметики, трохи латини. З часом піяри занедбали ці школи і стали створювати свої середні школи – колегії. Відтоді вони конкурували з єзуїтами в справі середньої освіти. У 1772 р. в Речі Посполитій числилося 27 піярських колегій. І хоча за програмою навчання вони були подібні до єзуїтських, проте за системою навчання і виховання відрізнялися від них, особливо у XVIII ст., коли піярські колегії намагалися йти в ногу з життям. Для дітей, що не вміли читати й писати, при цих колегіях існували початкові класи.

Визначне місце в розвитку польської середньої освіти належало *Станіславу Конарському* (1700-1773). Виходець з середньої шляхти Сандомирського воєводства, він замолоду вступив до ордену піярів, викладав в його колегіях, після чого навчався і викладав у римській піярській колегії. Повернувшись на батьківщину, проводив жваву освітньо-культурну (згодом і публіцистичну) діяльність, зокрема розробив і втілював у життя реформу піярських колегій. Реформа полягала у реалізації таких завдань: застосування методів викладання і виховання, заснованих на умовис-

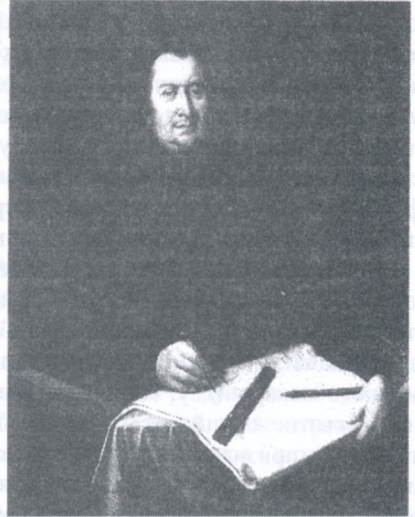

Рис. 23. Станіслав Конарський.
Портрет неznаного маляра середини
XVIII ст.

новках учнів і розумінні ними суті питань, оновлення програм навчальних предметів, впровадження нових предметів, органічне поєднання навчання з фізичним вихованням й цільовими розвагами. Характерно, що єзуїти поставилися до цієї реформи негативно. Найбільшим досягненням С. Конарського в організації польської освіти було заснування 1740 р. у Варшаві *Шляхетської колегії (Collegium Nobilium)* – середньої школи інтернатного типу, призначеної для навчання синів з родин магнатів і багатой шляхти, на кошти яких колегія й існувала; частково її фінансувала й держава. Школа була подібна до численних у Західній Європі рицарських шкіл. Головна її мета полягала у вихованні почуття громадянського обов'язку, служіння вітчизні. Навчання було п'ятикласним і тривало вісім років. Крім того, випускники колегії могли навчатися у дворічній правничій школі. Мовою викладання була латина. Серед предметів, що їх засвоювали учні, була й польська мова. Уперше в польській середній освіті широко викладалися математика й природничі науки, економія, право, європейські мови і літератури. Шляхетська колегія проіснувала до 1832 р. Вона стала взірцем у справі осучаснення освіти. На основі врахування її досвіду у 1754 р. С. Конарським були реформовані піярські колегії.

У глибокому занепаді перебувала вища школа. У Краківській, Замойській і Віленській академіях панувала схоластика, особливо у викладанні теології та філософії. У такій же ситуації перебувала єзуїтська *Львівська академія* (університет), створена на базі єзуїтської колегії згідно з дипломом, виданим Яном Казимиром 20 січня 1661 р. Багато з шляхти і магнатів, які бажали здобути освіту, навчалися у західноєвропейських університетах, а також у заснованій 1702 р. Вроцлавській академії.

Загальний занепад глибоко позначився на художній літературі. Далися взнаки церковна цензура, котра в період контрреформації незвичайно посилилась, а також консерватизм магнатів і шляхти. Недаремно видавалося багато різного роду панегіриків, на які був попит, а їх писання добре оплачувалося. З другого боку, чимало кращих і цінних творів залишалися невиданими. Останнє стосується в основному другої половини XVII ст. Як і до 1648 р., література другої половини XVII – першої половини XVIII ст. представлена головним чином поетичними жанрами. В основному вона польськомовна.

Видатним поетом був *Ян Анджей Морштин* (1620-1693). Багато років цей магнат займав посаду великого коронного підскарбія. Оскаржений в антидержавних зв'язках з двором Людовіка XIV, був її позбавлений Яном III Собеським. Останні роки свого життя провів у Франції. Залишив по собі велику кількість творів, в яких оспівував кохання, товариське життя, висміював людські вади тощо. Ці твори були опубліковані у збірках *Сиріус* (*Kanikula*), або *собача зірка* (1647) і *Лютня* (1661). У творчості наслідував італійського поета й теоретика поезії Джамбаттісту Моріні (пом. 1625 р.), згідно з яким справжньої краси поетичному твору надають вишукана метафора, оригінальні епітети, незвичні порівняння. Для потреб двору Людвіки Марії Я.А. Морштин переклав поему французького письменника П'єра Корнеля *Сід*, яку було поставлено в королівському театрі 1662 р.

Багатий і цінний поетичний доробок залишив по собі виходець із середньої шляхти *Вацлав Потоцький* (1621-1696). Будучи аріанином, він під загрозою конфіскації маєтку перейшов у католицтво, але в душі зоставався вірним аріанству. Писав майже безвизно у своєму підкарпатському селі поблизу містечка Беча. У 1670 р. В. Потоцький завершив епічну поему *Хотинська війна* (в ній ідеться про війну 1621 р.; поема вперше була видана 1850 р.), 1696 р. видав *Перелік шляхетських гербів*, в якому описав трансформацію шляхетського стану від рицарства до гречкосійства, вболівав за долю Речі Посполитої, про яку писав, що вона гине. Великим збірками його віршів (*Сад фрашок* і *Моралії*) характерна надзвичайна тематична розлогість. *Збігнев Морштин* (бл. 1628-1689) так само був вихідцем із середньої шляхти й аріанином, проте не відмовився від своїх релігійних поглядів і після 1662 р. жив у Князівській Пруссії. Його поема *Домашня муза* робила наголос на уславленні землевласницького і жовнірського життя шляхтича.

Анджей Максиміліан Фредро (бл. 1620-1679) був автором прозаїчних творів моралізаторського змісту. До його великого доробку належать, зокрема, *Прислів'я з поточних розмов* та латинською мовою – *Політично-моральні перестороги*. *Станіслав Геракліуш Любомірський* (1642-1702), як і його батько – рокошанин Єжи Любомірський, володів неабияким літературним талантом. Свою письменницьку діяльність він упродовж багатьох років поєднував з перебуванням на посаді маршалка великого коронного. Був і поетом, і прозаїком, і драматургом. Серед його творів вирізняються комедія *Ерміда, або пастуша королівна*, повісті *Визволений Тобіаш* і *Розмова Артаксеса з Евандром*.

Самуель Твардовський (1600-1661) був автором кількох великих за обсягом поетичних хронік. З них найбільш цінною була *Домашня війна з козаками, татарами, Москвою, потім зі шведами і з мадярами* (видана 1681 р.), що містила детальний і

емоційний опис воєнних дій, котрі вела Річ Посполита у 1648-1660 рр. Перу шляхтича *Веспазіана Коховського* (1633-1701) належать поетичні твори різних жанрів, зокрема поема *Божя справа, або пісні визволеного Відня*, де оспівано віденську перемогу Яна III Собеського у 1683 р. Найвидатнішим його поетичним твором була видана 1695 р. *Польська псалодія*, в якій у стилізованій біблійній формі представлено погляди на сенс людського існування та місію польського “шляхетського народу”. Під враженням перемог Яна Собеського В. Коховський вважав, що поляки-сармати є народом, обраним Богом для сповнення великого історичного завдання – порятунку і зміцнення всього християнства. Разом з тим, цей автор бачив занедбання шляхтою виконання рицарських обов’язків і егоїстичне використання своїх політичних привілеїв.

Література першої половини XVIII ст. за рівнем значно поступається літературі другої половини XVII ст. Серед тогочасних письменників виділявся *Вацлав Жевуський* (1706-1779), воєвода подільський і краківський, каштелян краківський, гетьман польний і великий коронний; він був автором віршованих героїчних трагедій *Жулкевський* і *Владислав під Варною*, цікавих адаптацій творів Ж.Б. Мольєра.

У тому ж півстолітті в літературі з’являються жіночі імена. Найвизначнішою серед жінок-поетів була *Ельжбета Дружбацька* (бл. 1695-1763), прозвана сарматською музою і польською Сафо. До її доробку належить, зокрема, *Збірка духовних, панегіричних, моральних і світових рим* (видана у 1752 р.).

У другій половині XVII ст. набуло популярності писання спогадів і щоденників. Найвидатнішими серед них були *Спогади* мазовецького шляхтича *Яна Хризостома Пасека* (1636-1703). Вони охоплюють події 1656-1688 рр. і є чудовим джерелом для пізнання ментальності тогочасного шляхтича – військовика й землевласника-господаря. Мова автора – невимушена й глибоко народна, пластична, через що Я.Х. Пасека вважають великим майстром сарматської прози. У стилі, близькому до стилю Я.Х. Пасека, увічнив події в Речі Посполитій від 1656 р., особливо у Великому князівстві Литовському, у своєму щоденнику вітебський воєвода *Ян Антоній Храповицький* (пом. 1685 р.).

Історіографія продовжувала традиції історіописання XVI – першої половини XVII ст., дотримувалася порічного, поданого у вигляді хроніки, викладу політичних подій, пояснення їх сенсу впливом Божого провидіння. Поступово такий спосіб писання історії відмирав, поки в другій чверті XVIII ст. не зник остаточно. Від 1739 р. історія як окремий предмет викладалася в єзуїтських колегіях. Ще перед цим її стали викладати в піярських колегіях.

Список тогочасних істориків відкриває *Йоахим Пасторій* (*Pastorius*; 1611-1681). Син лютеранського пастора, він у молодості став соцініаніном. У Лейденському університеті здобув докторат медицини. За Яна Казимира був королівським історіографом і лікарем, 1662 р. отримав польське шляхетство. На схилі літ перейшов у католицтво, посвятився в духовний сан. Й. Пасторій був автором кількох праць з історії Польщі, писаних латиною. Хронологічно першою з них була праця *Квітучий поляк, або короткий виклад польської історії*, видана 1641 р. У значно розширеному вигляді вона була опублікована 1680-1685 рр. під назвою *Докладна історія Польщі*. У 1649 р. Й. Пасторій опублікував *Реляцію про найславнішу експедицію*, де відобразив зборівську кампанію Речі Посполитої того ж року, а у 1652 р. – *Скіфсько-козацьку війну, або про союз татар, козаків і руської черні проти Польського королівства*, в якій описав війну українського народу під проводом Б. Хмельницького. Й. Пасторій залишив по собі також цінний опис польсько-шведських мирних переговорів в Оліві 1660 р.

Визначним хроністом був згаданий вище *Веспазіан Коховський*. Він закінчив колегію Новодворського, брав участь у війнах Речі Посполитої з козаками, Москвою,

Швецією, а також рокоші Є. Любомирського. Ян III призначив його королівським історіографом. В. Коховський був автором величезної, писаної латиною праці *Аннали Польщі*, яка висвітлює події в Речі Посполитій 1648-1675 рр., поділені на семирічні цикли-клімактери котрі, на його думку, знаменують зміни стану держави. Крім того, перу В. Коховського належить латиномовний опис Віденської битви 1683 р., в якій йому довелося взяти участь.

Одним з останніх польських хроністів був *Еразм Отвіновський* (перед 1695-1745). У його праці, писаній польською мовою, розповідається про події в Речі Посполитій 1696-1728 рр. (видана 1838 р.). Життя історика *Готтфріда Богуміла Лентніха* (1689-1774) в основному пов'язане з Гданськом. Він походив з міщан, в університеті німецького міста Галле одержав диплом доктора права, впродовж багатьох років викладав у гданській академічній гімназії, а потім займався адміністративною діяльністю. У 1722-1755 рр. видав німецькою мовою 9-томну історію Королівської Пруссії від 1526 р., у 1749 р. – латинською мовою посібник *Польська історія від Леха до смерті Августа II*. Уславився також як автор капітальних праць в галузі історії права: *Публічне право Польського королівства* (1742-1746; латина) і *Публічне право міста Гданська* (мова німецька; видана 1900 р.). У 1728-1743 рр. у Львові польською мовою вийшла чотиритомна праця *Каспера Несецького* (1682-1744) під назвою *Польська корона*, заснована на багатому документальному, в тому числі архівному матеріалі; вона містила відомості про шляхетсько-магнатські роди Польського королівства. Її автор походив з міщан, викладав у різних школах, належав до ордену єзуїтів.

Від початку XVIII ст. з'являються перші тематичні збірники документів, які з часом стали у великій пригоді тим, хто цікавився історією Речі Посполитої. Перший з них – це *Історико-родинні листи* у 4-х томах, складений *Анджеєм Хризостомом Залуським* (1648-1711) – вармійським єпископом і канцлером великим коронним. Тут містяться родинні документи Залуських, а також діарії (протоколи) сеймів та інші матеріали до політичної історії 1668-1710 рр. А.Х. Залуський спромігся видати перші три томи; останній том вийшов у середині XVIII ст. Станіслав Конарський, про якого йшлося вище, був організатором публікації у 1733-1739 рр. "*Volumina legum*" – шеститомного збірника польських законів, переважно сеймових постанов, від кінця XV ст. до 1736 р. Діяч піярського ордену *Мацей Дотель* (1715-1760) у 1758 р. видав том документів, що в історичному аспекті засвідчують кордони Польського королівства і Великого князівства Литовського. Він також задумав опублікувати 8-томний корпус міжнародних договорів, котрі стосувалися Польщі і Литовської держави. Встиг укласти більшу частину задуманого, але випустив лише перший і п'ятий томи. Після його смерті вийшов четвертий том. Інші томи дотепер не видані.

Занепад Краківської, Замойської, Віленської і Львівської академій не сприяв розвиткові науки. І все ж вона не стояла на місці, дякуючи ентузіазмові й самовідданості тих, хто обирав її своєю долею. Видним математиком, фізиком і астрономом був єзуїт *Адам Кохановський* (1631-1700). *Юзефові Наронському* (пом. 1678 р.), належить складання обширної математичної енциклопедії. У галузі астрономії плідно працював мешканець Гданська *Ян Гевеліуш* (Гевеліус; 1611-1687), автор праці, що містила описи астрономічних приладів і результати дослідження планет. Він сконструював найбільший на той час у світі телескоп, при допомозі якого вивчав Місяць, зірки, планети і комети. *Ян Йонстон* (1603-1675) опублікував чудово ілюстровану природничу енциклопедію, популярну в Європі, і посібник з дендрології. Посібники з геодезії, теорії архітектури і механіки видав єзуїт *Станіслав Сольський* (1622-1701). Наукове і практичне значення мали праці, випущені польською мовою *Якубом Казімежем Гауром* (1622-1709), управителем ряду магнатсько-шляхетських маєтків, а саме: *Про землевласницьку*

генеральну економіку і Склад або скарбниця важливих тасмниць землевласницької економії. Обидві праці використовувалися в Речі Посполитій як сільськогосподарські посібники до кінця XVIII ст.

Архітектура розвивалася під сильним італійським, голландським, північнонімецьким і французьким впливами. Головними замовниками-меценатами, як і раніше, були королівський двір, магнати, церква. Чудовим прикладом монументального будівництва другої половини XVII ст. був палац Крассінських у Варшаві, споруджений голландцем Тільманом із Гамерена (до Польщі він прибув у 1662 р. і прожив у ній до кінця свого життя у 1706 р.; після нобілітації мав прізвище Гамерський). У тому ж півстолітті почали зводити палаци, більш пристосовані для потреб щоденного життя. В основу багатьох із них був покладений шляхетський двір. Кілька таких палаців спорудив Т. Гамерський у Варшаві і поблизу неї, зокрема палац для королеви Марії Казимири, прозваний Маримонтом; його ж авторству належить палац в Пулавах, який збудував для свого протектора С.Г. Любомирського. Визначною пам'яткою став королівський палац Яна III Собеського, споруджений поблизу Варшави у Вілянові Августином Вінцентом Лоччі (бл. 1650-1729) таким чином, що до будинку у вигляді шляхетського двору додали поверх, галереї, портик. Палац був оточений розлогим парком. На кошти Яна Казимира у вавельському кафедральному соборі постала каплиця Вазів, існування якої мало підкреслювати роль правителів цієї династії в історії Речі Посполитої. У Варшаві була зведена т.зв. Саська (Саксонська) Вісь (1713-1750) – комплекс, що тягнувся від Краківського передмістя до Волі і включав у себе королівський палац з парком, оздоблений скульптурами, альтанками, павільйонами. Вільний простір на території Саської Осі заповнювався магнатськими резиденціями. У першій половині XVII ст. виникли також такі пам'ятки, як палац Євстахія Потоцького в Радзині (архітектор Якуб Фонтана) і палац гетьмана польного, а згодом великого коронного Я.К. Браніцького у Білостоці, прозваний “підляським Версалем”.

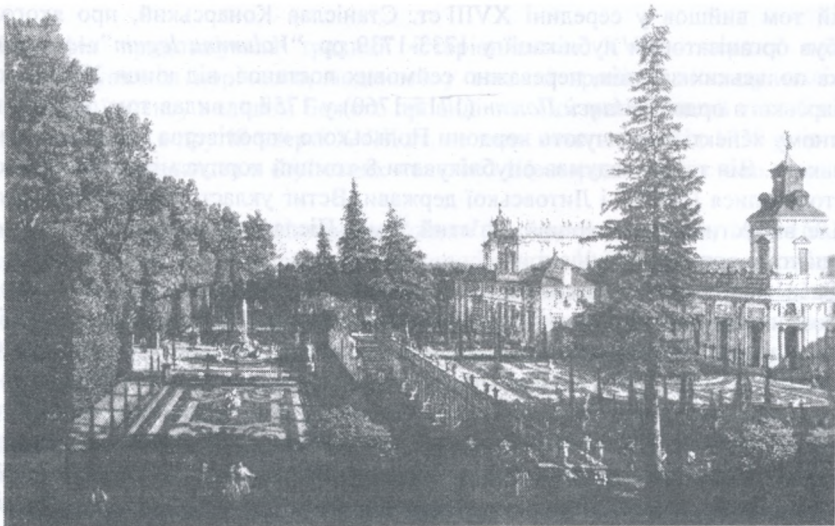

Рис.24. Палац у Вілянові з північно-східного боку. 1777 р. Картина Б. Беллото (Каналетто).

Багато було представлено церковне будівництво. Визначними пам'ятками є костели капучинів і сакраменток у Варшаві та св. Анни в Кракові, споруджені Т. Гамерським,

місіонерів (архітектор Каспер Бажанка; пом. 1726 р.) та тринітаріїв (архітектор Франческо Плачіді; бл. 1710-1782) у Кракові.

Популярності набув портретний живопис. Портретів було створено величезну кількість, неабияка частина якої збереглася до нашого часу, причому стосовно багатьох з них невідомі ані їх автори, ані ті, хто на них зображений. Замовниками портретів були королівська родина, магнати, шляхта, багаті міщани. Чимало портретів більш-менш адекватно відтворювали індивідуальні риси людини. Видатним живописцем був гданшанин *Даніель Шульц* (пом. 1683 р.), автор чудових портретів Яна Казимира, Михайла Вишневецького, Януша і Богуслава Радзивіллів, Єжи Любомирського, а також полотен, одне з яких представляло кримського посла у Варшаві та його синів. Видним портретистом другої половини XVII ст. був і Ян Триціуш. Залишався поширеним посмертний портрет, який все частіше витісняв кам'яні надгробки.

Рис. 25. Надгробний портрет незнамого шляхтича. Кінець XVII ст.

Нормою стало розписувати інтер'єри споруджених палаців. Так, французові *Клодові Калло* (пом. 1686 р.) належить розпис інтер'єру Віляновського палацу. В його майстерні працював *Єжи Шимонович* (Семигінівський; бл. 1660-1711), котрий ще у молодому віці був прийнятий до елітарної академії св. Луки в Римі. З ім'ям С. Шимоновича пов'язана т.зв. "віляновська школа" живопису. Він розписав плафон того самого палацу. Художником-баталістом був *Мартіно Альтомонте* (1657-1745) – автор полотен, що славлять воєнні подвиги Яна III Собеського (*Битва під Віднем*, *Битва під Парканами*; ці полотна знаходилися у колегіаті в Жовкві). Широко практикувалися розписи вітварів і стін, покликані впливати на віруючих, викликати в них містичні настрої.

Цій же меті служила *скульптура*, що рясно наповнила інтер'єри костелів. Яскравим прикладом таких храмів є костели візиток й св. Анни в Кракові та єзуїтів у Познані. Видатним скульптуром другої половини XVII ст. був *Ян Урбанський*, творчість якого головним чином пов'язана з Вроцлавом.

Контрреформація причинилася до того, що польська музика мала переважно церковний характер. Цьому значною мірою сприяло ширше, порівняно з попередніми часами, встановлення органів у костелах. З тих, що збереглися до нашого часу, особливо цінний знаходиться в бернардинському костелі міста Лежайська; його виготовив *Ян Гловінський*. При багатьох костелах і монастирях діяли капели і хори. Одним з найвизначніших композиторів, що складали для них мелодії, був *Бартоломей Пенкель* (пом. 1670 р.), який першим переніс на польський ґрунт одноголосний спів (монодію) з акомпанементом, а також розвивав поліфонічну техніку. Його меси *a capella* мають елементи колядної мелодики.

Світська музика виконувалася капелами й оркестрами при дворах королів і магнатів, а також в театрі. Театри, як і до середини XVII ст., діяли при королівському і магнатських дворах. Від 1725 р. у спеціально спорудженому будинку у Варшаві діяв королівський театр; від 1748 р. він мав публічний характер. У ньому виступали головним чином закордонні трупи, переважно італійські, менше – французькі й німецькі. Театральне життя продовжувалося в протестантських гімназіях Гданська і Торуні та в єзуїтських колегіях, а в другій половині XVII-XVIII ст. відбувалося й у п'ярських колегіях.

Для розвитку польської культури велике значення мало відкриття 1747 р. у Варшаві братами *Залуськими* (краківським єпископом *Анджеєм Станіславом* (1695-1758) і

Юзефом Анджесом, 1702-1774) першої в Речі Посполитій публічної бібліотеки. У той час бібліотека мала до 180 тис. книг, 10 тис. рукописів, колекції гравюр, мап тощо. Основу цих фондів склало зібрання А.Х. Залуського, дядька братів, решту останні придбали на свої кошти. У 1773 р., коли ця бібліотека стала державною, у ній налічувалося до 400 тис. книг, 20 тис. рукописів, 40 тис. гравюр. Вона була однією з найбільших збірень в Європі.

3 січня 1661 р. у Кракові почав виходити друком перший польський часопис *Mercuriusz Polski*. Ініціатива його видання виходила з королівського двору, який мав намір пропагувати у ньому свою програму реформ. Після того як на сеймі 1661 р. план запровадження засади *vivente rege* зазнав невдачі, Ян Казимир втратив інтерес до часопису. У результаті 22 липня того ж року вийшов його останній 41-й номер. У 1729 р. піяри у Варшаві стали видавати часопис *Nowiny Polskie* (Польські новини), який з часом став зватися *Kuryer Polski*. У середині XVIII ст. виходець із Саксонії Лаврентій Мітцлер де Колофф (1711-1778) видавав науково-популярні часописи *Warschauer Bibliothek* (Варшавська бібліотека, 1753-1755), *Acta Litteraria* (Літературні справи, 1755-1756), *Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uczone* (Нові економічні й наукові відомості, 1758-1761).

Розділ 7. СПРОБИ ПОРЯТУНКУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЇЇ ПАДІННЯ

Соціально-економічний розвиток

Перед першим поділом Речі Посполитої (1772) її територія становила понад 730 тис. кв.км, а населення понад 11,5 млн. осіб. У Сілезії та Західному Помор'ї, якими володіло Пруське королівство, проживало понад 2 млн., в основному поляки, за ними йшли німці, серед яких було чимало онімечених нащадків поляків і західнопоморських слов'ян. Більше 70 % населення складали селяни, до 20 % – міщани, 6-7 % – шляхта, решту – духовенство.

Виробничо-технологічний характер господарства зазнав певних якісних змін, декотрі з яких свідчили про розвиток держави по капіталістичному шляху. Щодо сільського господарства, то ширше застосовували залізні частини в знаряддях виробництва, почали вирощувати картоплю (в Сілезії і Західному Помор'ї порівняно широко, в Речі Посполитій – тільки як городню культуру), тютюн, у фільварках магнатів використовували завезену із Заходу техніку і продуктивнішу худобу, переходили до чотирипілля, навіть ліквідували пар, більшу увагу приділяли угноюванню посівних площ.

Ці та деякі інші зміни переважно відбувалися в Сілезії, Західному і Східному Помор'ї, Великопольщі. Загалом же рівень землеробства залишався традиційно низьким. Найкраще це засвідчує факт, що врожайність зернових до кінця XVIII ст. не досягла рівня, який вона мала в XVI ст.: стосовно жита, пшениці, вівса, ячменю її середньорічний показник не перевищував сам 3,5.

Тривав процес змін у співвідношенні структурних груп селянства. Зростав відсоток у ньому бідноти (загородників, халупників, комірників), зменшувалася частка кметів, що мали півлана і більше надільної землі; натомість зростала чисельно заможна частина селян (млинарів, корчмарів тощо). Посилювався соціальний визиск селян. Панщина, котра загалом залишалася панівною формою феодалної ренти, й далі ретельно регламентувалася феодалом та його адміністрацією. Точно вказувалися норма виробітку і знаряддя праці, з якими повинен був виходити на роботу селянин. У скаргах селян цього часу вказувалось, що пани “два дні за один працювати примушують”. Окрім нормативної панщини, феодали зобов'язували селян, як і раніше, виконувати дорожні роботи, виходити на гвалти, шарварки тощо.

Одним з видів прихованої панщини був примусовий найм. До найманої праці переважно притягувалися мало- і безземельні селяни, котрі не могли існувати на доходи від свого господарства. Платню за цю працю зазвичай призначав пан, вона була порівняно невелика, причому значну частину заробітку селяни отримували продуктами. Понад панщину та інші відробітки піддані традиційно давали панові натуральні данини: зерно, полотно, кури, яйця, хміль, гриби, ягоди тощо, а також грошовий оброк. Діяли надалі й непрямі форми феодалного визиску. Так, користуючися правом пропінації (монополією на виготовлення спиртних напоїв), пани примушували селян купувати їх у себе. Примусове споювання селян набрало величезного розмаху. Там, де природні умови не сприяли розвитку фільварків (на Підгаллі, на пісках і болотах Мазовії), продовжували існувати не панщинні, а чиншові села. Чимало таких сіл було також в західній і північній Великопольщі, Східному Помор'ї, але тут їх наявність пояснювалася дією соціально-історичних чинників, з яких особливе значення мало збереження результатів колонізації на німецькому праві, в якій не останню роль відігравали німці.

Дехто з феодалів (переважно магнати), щоб збільшити доходи зі своїх маєтків, переводили селян з панщини на грошовий чинш, у зв'язку з чим зменшували площу

фільваркової землі і навіть ліквідували фільваркове господарство. Однак здебільшого очиншування не приносило панам бажаних доходів, і вони повертали селян до виконання панщини. Недоотримання феодалами бажаних доходів зумовлювалося в основному тим, що сплата грошової ренти була не під силу багатьом підданам. Інколи очиншування призводило навіть до селянських заворушень. У цілому ж чиншова система, порівняно з панщинною, мала безсумнівно прогресивний характер. Вона сприяла більшому проникненню товарно-грошових відносин у селянське господарство, розвитку внутрішнього ринку, прискорювала диференціацію селянства, готуючи, тим самим, умови для розвитку капіталізму.

У деяких землеволодіннях підданам дозволявся вільний вихід, але він обставлявся такими умовами, які мало кому давали можливість стати особисто вільним. Зростало, хоч і повільно, число селянських господарств, що мали “ліпше право” на землю, тобто право діличного користування нею. Воно засновувалося на умовах, укладених між паном і селянином, наданих селянам панами привілеях. У напружених соціальних відносинах на селі виділявся чинник, який раніше, окрім як у королівщинах, був відсутній. Ідеться про апеляцію селян до державної влади – короля, сейму – з проханням захистити їх від панської сваволі.

Отже, назагал соціально-економічне становище селянства залишалось тяжким. Поземельна (економічна) й особиста (позаекономічна) його залежність від феодалів фактично була непорушною. Картину бідності польських селян наприкінці XVIII ст. так змалював, щоправда надто темними фарбами, суспільний діяч Станіслав Сташіц, про якого йтиметься далі: “Я бачу мільйони істот, з яких одні ходять напівголі, інші покриваються шкурою або грубою серм’ягою; всі вони висохлі, озлиднілі, оброслі волоссям, закоптілі (...) Зовнішність їх з першого погляду видається більш подібною до звіра, ніж до людини. Вони носять ганебне ім’я хлопа. Їжа їх – хліб з непросіяної муки, а впродовж чверті року – одна м’якина. Їхній напій – вода й спалююча нутроші горілка. Житлами [ім] служать ями або припідняті над землею шалаші. Сонце не має тут доступу. Вони наповнені тільки смородом (...) У цій сморідній і димній темниці хазяїн, втомлений денною працею, відпочиває на гнилій підстилці. Поруч з ним сплять голі малі діти на тому ж ліжку, на якому стоїть корова з телятами й лежить свиня з поросятами”. У відозві, поширюваній 1767 р. у Речі Посполитій польською й українською мовами і вперше виявленій у волинському містечку Торчині (тому її називають “Торчинським маніфестом”) містилися вимоги скасувати особисту залежність селян як насильство над природною рівністю людей, надати їм спадкове право на землю, що на ній вони сидять, права користуватися лісом, відходу від панів за наявності заступника замість себе, ліквідувати обов’язкові служби в панській садибі, обмежити підводну повинність і сторожу, зменшити панщину до трьох днів на тиждень. “Маніфест” наполягав також на необхідності допустити селян до участі в органах самоврядування, до військової служби. У разі невиконання вимог він погрожував смертельною боротьбою з визискувачами й нагадував про часи Богдана Хмельницького і Костки Наперського. “Торчинський маніфест” адресувався правлячим колам, панам-землевласникам, як останнє попередження, і до селянства, як заклик до рішучої боротьби за покращення своєї долі.

Поступово зростало значення міщан в економічному, а згодом й у політичному житті Речі Посполитої. У Короні на 1775 р. з 900 міських поселень великих (понад 10 тис. мешканців) було 6, середніх (пересічно по 3 тис.) – 75. В економічному й правовому відношеннях порівняно кращим було становище королівських міст (1775 р. їх у Короні налічувалось 214). Варшава мала близько 30 тис. жителів; найлюднішим був Гданськ – до 50 тис. За двадцять наступних років картина заселеності більших міст різко змінилася. Так, Варшаву населяло вже понад 100 тис. мешканців, Краків і Познань – 228

близько 20 тис., Торунь – до 10 тис. Натомість населення Гданська зросло незначно. Причому більшість міських поселень зберігала напіваграрний характер, а за демографічно-виробничими показниками так і не досягла рівня середини XVII ст.

У промисловості помітним ставало значення *мануфактурного виробництва*, перші зразки якого припадають ще на 1740-і роки. За організацією діяльності мануфактури поділялися на розсіяні і централізовані, а за соціальною приналежністю – магнатські, магнатсько-купецькі (міщанські), державно-купецькі і купецькі. Магнатські мануфактури засновувалися майже повністю, а магнатсько-купецькі і державно-купецькі переважно на примусовій праці підневільного селянства і міських низів. Тому вони випускали продукцію, особливо предмети розкоші, яка не могла успішно конкурувати з імпортованими із Заходу товарами ні за якістю, ні за цінами. Тож такі мануфактури проіснували тільки по кілька років. Краще складалася доля купецьких мануфактур, які базувалися на більш кваліфікованій найманій праці. Але й їхня продукція за якістю і цінами поступалася імпортованій, у результаті лише деяким з них вдалося перетривати до XIX ст. У Речі Посполитій мануфактурне виробництво було порівняно краще розвинуте у Великопольщі, Середньому Помор'ї, Краківському воєводстві, Варшаві. Тут мануфактури діяли в основному в легкій промисловості, зокрема у виготовленні полотна і сукна.

1766 р. у Варшаві була організована акціонерна спілка *Компанія вовняних мануфактур* із засновницьким капіталом 777 тис. злотих, поділених на 120 акцій. Нею керував орган з 12 осіб на чолі з *Анджеєм Замойським*. “Компанія” отримала від уряду пільги: право на створення підприємств у королівщинах, безоплатне придбання будівельних матеріалів, звільнення від податків майстрів, запрошений з-за кордону, а також від митних зборів з імпортованих сировини, устаткування строком на 12 років тощо. “Компанія” розпочала діяльність 1767 р., але шороку вона була збитковою: підприємства, що входили до “Компанії”, не виконували покладених на них завдань. Урешті 1771 р. вона повністю збанкрутувала. Її сумна історія була наслідком невмілої організації, добору адміністративного апарату, іноземних майстрів, низька продуктивність праці селян і маргінальних елементів. Акціонерним було й *Товариство полотняного виробництва країни* із засновницьким капіталом 900 тис. злотих. Воно існувало у 1787-1794 рр., але припинило діяти з тих самих причин, що й “Компанія”.

З 1782 р. у Варшаві діяла *Гірнична комісія*, яка опікувалася видобуванням міді, кам'яного вугілля, проводила геологічні пошуки, особливо покладів солі. Певну підтримку промисловості надавали сейми Речі Посполитої 70-х і 80-х років. Так, одна з сеймових постанов вимагала, щоб спорядження піхоти і кінноти та одяг слуг виготовлялися з вітчизняних матеріалів. Вона ж заборонила усім без винятку користуватися виробами з імпоротної шкіри, імпортними кафтанамі, каретами, столовим склом, фарфором, а шляхту зобов'язала носити мундури, виготовлені тільки з польського сукна, колір яких мав затвердити сеймик кожного воєводства.

Відбувався швидкий розвиток промисловості у *Верхній Сілезії*. За його показниками цей регіон зайняв чільне місце серед польських земель. Передусім тут розвивалася чорна металургія: у 1780-х роках тут діяли 43 великих домни. Пруські власті охоче засновували залізобудівні й цинкоробні підприємства. Повільніше збільшувався видобуток кам'яного вугілля: під кінець XVIII ст. у Верхній Сілезії діяли 17 копалень. У сілезькій промисловості все більше використовували вільнонайману працю, головню польських робітників. 1788 р. тут вперше на європейському континенті було застосовано паровий двигун для відкачування води з копалень. Це дало змогу видобувати вугілля не тільки кар'єрним способом і в неглибоких штольнях, а й розробляти багаті пласти глибокого залягання. *Нижня Сілезія* була регіоном високо розвинутого полотняного

виробництва. Тут виготовлялося до 40 гатунків полотна. Полотняна промисловість представляла собою типову розсіяну мануфактуру.

Розвиток мануфактурної й позамануфактурної промисловості в Речі Посполитій і на польських землях, що до неї не входили, відбувався на тлі поступового розкладу в містах цехового ремесла, яке не витримувало конкуренції з промисловим виробництвом. Число цехів скоротилося. Занепад цехів дав промисловості кваліфікованих робітників.

Спостерігалось піднесення внутрішньої і зовнішньої торгівлі, чому сприяли широка мережа торгів і ярмарків, зокрема у Познані й українському місті Дубні, на які з'їжджалися купці з різних кінців Речі Посполитої й з поза неї, відновлення 1765 р. державного монетного двору, скасування локальних мит й запровадження єдиного (генерального) мита, уніфікація мір і вагів. Піднесення спричинилося до концентрації купецького капіталу. Велике значення для розвитку торгівлі мала державна політика, яка зривала з давніми торговими привілеями шляхти, її намаганнями вилучити вітчизняне купецтво із зовнішньої торгівлі Речі Посполитої. Піднесення торгівлі було також пов'язане з поліпшенням комунікації. На сплавних ріках усувалися язи, млини та інші перешкоди. Споруджено канали – Огінського, Королівський і Бидгощський; перший і другий з'єднали відповідно Дніпро і Німан та Дніпро і Буг, отже, Балтійське і Чорне моря, третій – Одру з Віслою. Ремонтувалися старі і будувалися нові биті шляхи.

Неабике значення для розвитку торгівлі мали міщанські *кредитні банки*. Якщо раніше головні банки містилися у Гданську, де залагоджувалися найважливіші кредитні операції, то тепер на чільне місце вийшла Варшава, де діяло багато банків. Найзможливішим банкіром (й водночас купцем та промисловим підприємцем) був *Пйотр Теннер*; 1783 р. він володів рухомим майном вартістю 7,5 млн. злотих, а капітал, вкладений ним у банківські справи й земельні маєтки, становив 4 млн. злотих.

Основними статтями польського експорту залишалися зерно, ліс і лісові вироби. В останній третині XVIII ст. середньорічний вивіз зерна через Гданськ здійснювався на рівні другої чверті XVII ст. і перевищував його. Експортувала Річ Посполита також полотно і пряжу. Імпорт включав у себе предмети розкоші, метали, бавовну, рибу тощо. Баланс зовнішньої торгівлі Речі Посполитої постійно був від'ємний, особливо після того, як через високе пруське мито впав вивіз зерна через Гданськ і Щецін. У 1776 р. від'ємне сальдо становило 26 млн. злотих. Лише наприкінці XVIII ст. вдалося змінити його на краще і зробити додатнім.

Відбувався початковий етап формування загальнонаціонального польського ринку. Підраховано, що на польських землях у XVIII ст. національний продукт зріс на 30-40 %; у західних європейських країнах подібний показник був принаймні вдвічі вищий. Річ Посполита поступово долала перешкоди на шляху свого економічного розвитку.

Державні реформи у 1760-х роках. Перший поділ Речі Посполитої

На час безкоролів'я після смерті Августа III припадають перші спроби проведення державних реформ у Речі Посполитій. Вони були пов'язані з Фамілією Чарторийських, очолюваною, як і раніше, руським воєводою Августом Александром Чарторийським. Навколо цього політичного угруповання згуртувалися ті, хто вважав, що країну можна врятувати від загибелі, до якої вона прямувала, шляхом внесення в її державний устрій змін, але таких, які б не порушували його фундаментальних засад. У своєму намірі здійснити реформи Фамілія спиралася на підтримку російського уряду.

У розробці програми реформ активну участь взяв пов'язаний з Фамілією *Анджеї Замоїський* (1717-1792), потомок канцлера і гетьмана великого коронного Яна Замоїського по непрякій лінії, одна з найсвітліших осіб польської історії другої 230

половини XVIII ст. Від грудня 1764 р. він був канцлером великим коронним. Програма Фамілії передбачала зміцнення держави, впорядкування її устрою. Реформи були проголошені на конвокаційному сеймі у травні-червні 1764 р. біля Варшави в присутності російських військ, що прибули на прохання Фамілії. За наполяганням Чарторийських сейм був конфедераційним, тобто таким, на якому рішення могли прийматися більшістю голосів. Маршалком його був обраний син А.А. Чарторийського – генеральний подільський староста *Адам Казімеж Чарторийський*. Спроби перешкодити роботі сейму, до яких вдалися налаштовані проти реформ гетьман великий коронний *Ян Клеменс Браніцький* і віленський воєвода К.С. Радзивілл (“Пане Коханку”), – скандаліст і баламут, дуже популярний серед консервативної шляхти, виявилися марними. Обидва вони змушені були покинути країну. Коронне військо тимчасово перейшло під командування маршалка А.К. Чарторийського.

Сейм прийняв важливі постанови, які вносили зміни у систему державної влади. Сеймові послі були звільнені від обов’язку дотримуватись інструкцій сеймиків, якщо ті розходилися з думкою сеймової більшості. Обмежувалося застосування *liberum veto*: рішення з економічних питань мали ухвалюватися більшістю голосів. Створювалися коронна і литовська скарбові комісії, яким було доручено відати фінансами (насправді ж вони займалися й торгівлею, ремеслами та шляхами сполучення), і комісія, завданням якої було займатися військовими справами. З компетенції сеймиків були вилучені податкові питання. Скасовувалися приватні (“партикулярні”) мита і запроваджувалося *генеральне мито*, уніфікувалися міри і ваги. У королівських містах відновлювалося втрачене ними самоврядування, ліквідувалися магнатські й церковні юридики. Реформовано асесорський суд, вищу судову інстанцію для королівських міст. Коронний трибунал поділено на два, з яких прерогативи одного (з садибою в Любліні) повинні були поширюватися на Малопольщу, а другого (з садибою в Пьотркові) – на Великопольщу.

Конвокаційний сейм постановив, що новообраним королем може бути тільки той, хто “з батька і матері” є шляхтич Речі Посполитої. Всупереч бажанню Фамілії, яка планувала звести на престол А.А. Чарторийського або його сина Адама Казімежа, королем Речі Посполитої 6 вересня 1764 р. голосами близько 5600 шляхти під тиском російської імператриці *Катерини II* (1762-1796) і в присутності російських військ був обраний її колишній фаворит, племінник А.А. Чарторийського, стольник литовський **Станіслав Антоній Понятовський** (1732-1798), котрий як король прибрав собі ім’я **Станіслава Августа**. Катерина II сподівалася, що в його особі, яку вона вважала податливою за вдачею і зобов’язаною їй за вибір, матиме покірного собі короля. Символічним було й те, що коронація Станіслава Августа відбулася в день св. Катерини (25 листопада) 1764 р. в коллегіаті св. Яна у Варшаві: цей день він обрав на знак вдячності цариці. Варто звернути увагу на те, що серед претендентів на польський престол був і 87-річний Станіслав Лещинський, якого й у такому віці не покидали політичні амбіції.

Рід Понятовських гербу Цюлек був мастково зв’язаний з мазовецьким селом Понятова, але походив з Краківського воєводства. Він був середньошляхетський, проте один з його представників, батько Станіслава Августа – Станіслав Понятовський – вибився в магнати, завдяки блискучій політичній кар’єрі, займаючи послідовно посади підскарбія великого литовського (1722-1731), мазовецького воєводи (1731-1752) і краківського каштеляна (1752-1762). Станіслав Август здобув добру освіту, його погляди значною мірою склалися під впливом просвітницьких ідей, з якими він знайомився, зокрема, під час подорожей на Захід. Він був прихильником схвалених конвокаційним сеймом реформ. При королі діяла конференція, свого роду кабінет міністрів в складі канцлерів, членів королівського почту і деяких запрошених осіб. Він

сприяв відновленню діяльності державного монетного двору та створенню правового порядку в значних королівських містах.

Невдози після коронації Станіслав Август почав виходити з-під впливу Фамілії, намагався правити незалежно від неї. При цьому він розраховував на російську підтримку, що узалежнювало його від волі Катерини II, охоче радився зі своїми трьома братами, яким коронаційний сейм, що проходив у грудні 1764 р., на його прохання надав князівський титул.

Політика реформ, спрямованих на виведення Речі Посполитої з економічного і політичного застою, усунення з її устрою вад, котрі гальмували її дальший розвиток не відповідала стратегії правителів Пруссії і Росії, які прагнули зберегти Річ Посолиту як буферну державу. Тож деякі з цих реформ викликали з боку Пруссії, а згодом і Росії серйозні заперечення. На початку 1765 р. Пруссія, король якої Фрідріх II твердив, що “Польщу потрібно тримати в летаргії”, висунула вимогу скасувати генеральне мито як таке, що суперечить прусько-польським домовленостям. Відмова польського уряду задовільнити цю вимогу викликала вкрай негативну реакцію з боку пруських властей.

За наказом Фрідріха II на березі Вісли біля пруського міста Квідзина була споруджена озброєна батарея митниці, яка примушувала польські кораблі сплачувати 10-відсоткове мито із зерна і 15-відсоткове з інших товарів. Під грубим тиском Пруссії польський уряд припинив збір генерального мита.

Російсько-пруське втручання. Коли виявилось, що керівництво Речі Посполитої на чолі з королем не бажає зійти зі шляху реформ, Росія і Пруссія почали підтримувати у ній ті кола, які захищали недоторканість *liberum veto* та інших шляхетських вольностей і нетерпимо ставилися до будь-яких змін в устрої держави. Катерині II особливо не до вподоби було те, що Станіслав Август та польський уряд виходили з-під її контролю, поводитися незалежно. І вона, як привід тиску на них, використала т.зв. *дисидентське питання*: стала вимагати зрівняння в правах християн-некатоликів (протестантів, в основному лютеран, і православних; до дисидентів не було віднесено греко-католиків) з католиками у Речі Посполитій. Йшлося про надання їм представництва в сенаті і посольській ізбі, зайняття державних посад і земських урядів. Виступивши на боці дисидентів, частка яких серед населення була порівняно незначною, Катерина II, а слідом за нею і Фрідріх II керувалися не гуманно-релігійними міркуваннями, а прагненням посилити вплив у Речі Посполитій.

Небажання польської сторони поступитися в дисидентському питанні призвело до того, що зусиллями царського посла у Варшаві *Миколи Рєпніна* і під прикриттям російських військ, що знаходилися в Речі Посполитій, у 1767 р. були скликані дві конфедерації: православна на чолі з білоруським архієпископом *Юрієм Кониським* в Слуцьку і протестантська на чолі з *Георгом Вільгельмом Гольтцем* в Торуні, які поставили вимоги надати дисидентам політичні права. Проте обидві конфедерації були заслабкі, щоб змусити правлячі кола піти на поступки. Тоді того ж року Катерина II, щоб домогтися цих поступок, спровокувала створення в *Радомі* під главенством К.С. Радзивілла конфедерації католицької шляхти, яка була опозиційно налаштована щодо реформ конвокаційного сейму і зненавидженого нею Станіслава Августа, котрого її учасники презирливо (від його родового гербу) йменувала “Цьолком” (“телям”). Вони

Рис.26. Портрет Станіслава Августа Понятовського роботи М. Баччіареллі.

погоджувалися також обговорити дисидентське питання. Радомські конфедерати сподівалися при підтримці Росії скинути короля з престолу. Але Станіслав Август зумів привернути на свій бік Катерину II, і та на його детронізацію згоди не дала.

Дисидентське питання розглянув **варшавський надзвичайний сейм**, який відбувався з 5 жовтня 1767 р. до 5 березня 1768 р. під егідою Радомської конфедерації й диктатом Катерини II. Вибори складу його посольської ізби пройшли під контролем російських військ, яких на той час у Речі Посполитій було 40 тис. За наказом М. Репніна розробка й обговорення законопроектів та вироблення узгоджених відповідних ухвал проходило не в посольській ізбі, а в групі з 66 “делегатів”, визначених ним з її складу. Ухвали “делегатів” лише затверджувалися на пленарних засіданнях сейму. З огляду на це, сейм був прозваний “делегаційним” (його також, зваживши на постійне втручання в його роботу М. Репніна, звали “репнінівським”). То був перший сейм такого типу в історії польського парламентаризму.

На сеймі проти дисидентських постулатів і репнінівської сваволі організувалася потужна опозиція, куди ввійшло й чимало радомських конфедератів. М. Репнін брутально придусив опозицію, заарештувавши краківського єпископа *Ю.А. Залуського*, гетьмана польного коронного *Вацлава Жевуського* та його сина Северина і відправивши їх до Росії; там вони перебували в ув'язненні у калужській фортеці впродовж п'яти років. У Речі Посполитій це викликало велике обурення. Але Станіслав Август не висловив протесту з приводу порушення Росією суверенності сейму і не призупинив його роботу. Натомість запротестував А. Замойський, який демонстративно склав повноваження канцлера. Переляканий репнінівськими репресіями сейм ухвалив зрівняння дисидентів у правах з католиками, підкресливши, разом з тим (на це дала згоду Катерина II), що католицька віра залишається в державі панівною.

Йдучи назустріч консервативним колам Речі Посполитої, Катерина II дозволила тому ж сейму прийняти постанову про **кардинальні права**, яка підтвердила основні положення Генрикових артикулів 1573 р., інші політичні права шляхти, а також містила пункт про збереження *leberum veto* із застереженням, що стосовно економічно-фінансових питань допускалося вирішення більшістю голосів. Це означало крах реформ конвокаційного сейму 1764 р. Водночас кардинальні права заборонили шляхті карати своїх підданих смертю під страхом притягнення порушників до суворой кримінальної відповідальності – за навмисне вбивство селянина пан мав каратися смертю. Росія задекларувала, що є гарантом цих прав. Той же сейм схвалив російсько-польський договір про непорушність кордонів Речі Посполитої.

Після сейму 1767-1768 рр. усі три конфедерації були розпушені як такі, що виконали покладені на них завдання. Радомські конфедерати помирилися з королем. Видавалося, що політика Росії в Речі Посполитій перемогла. Проте безоглядно-безпардонний тиск російського посла на сейм, насильницькі дії, до яких він вдавався стосовно непоступливих послів, а також надання дисидентам політичних прав викликали в країні величезне обурення. Перед самим закінченням сейму, 29 лютого 1768 р., у містечку *Бар* Подільського воеводства дійшло до скликання військово-політичної конфедерації патріотично і консервативно настроєної частини шляхти й католицького духовенства під гаслами відкидання поступок дисидентам, захисту католицтва і незалежності держави. Маршалком конфедерації був обраний *Юзеф Пуласький*. Невдовзі **Барська конфедерація** охопила значну частину шляхти і духовенства, поширилася на інші українські, польські землі і Велике князівство Литовське. Конфедерати, які у військовому відношенні представляли собою переважно слабо озброєну і погано дисципліновану кінноту, діяли проти короля та його оточення. У країні розгорнулася **громадянська війна**. Конфедерати воювали також з російськими військовими загонами, що прибули в

Річ Посполиту на прохання польського уряду, щоб спільно з коронним військом боротися з ними.

Поява російського війська на українському Правобережжі сприяла розгортанню тут *гайдамацько-селянського руху*, який вибухнув на півдні Київського воєводства в другій половині травня 1768 р. і прокотився по цьому та інших українських воєводствах. Серед українського народу цей рух отримав назву **Коліївщини**. Повсталі знищували шляхту, в тому числі конфедератську, католицьке духовенство, орендарів, лихварів, євреїв. Польський уряд звернувся до Катерини II із закликом якнайшвидше кинути свої війська на придушення повстання. Царський уряд, боячися вибуху подібного повстання в інших українських землях, які перебували в складі Російської імперії, а також виникнення ускладнень у своїй політиці в Речі Посполитій, допоміг польським урядовим загонам у червні-липні придушити Коліївщину.

Боротьба барських конфедератів, з огляду на присутність російських військ у Речі Посполитій, затихала. 20 червня вони втратили Бар (його взяли польський і російський генерали, відповідно *Францішек Ксаверій Браніцький* і *Петро Апраксін*) і змушені були припинити боротьбу. Активніші з них виїхали в турецькі володіння і в Молдавію. Проте боротьба спалахнула з новою силою після того, як Османська імперія в жовтні 1768 р. оголосила війну Росії, і остання перекинула свої військові загопи з Речі Посполитої на південь, на турецький театр воєнних дій. Конфедератів підтримували Туреччина (тим, що воювала з Росією та морально) і Франція (фінансовими засобами і військовими спеціалістами); до них тривалий час лояльно ставилася Австрія (у Словаччині, яка їй належала, відкрито діяв керівний орган конфедерації – *Генеральність*). У той час на чолі конфедерації стояли брати *Красінські* – Міхал (у жовтні 1770 р. обраний її маршалком) і кам'янецький єпископ Адам. Згодом, як керівник конфедерації, прославився *Казімеж Пуласький*. У загонах конфедератів у різних частинах Речі Посполитої впродовж всього періоду їхньої боротьби побувало назагал до 200 тис. вояків. Загопи й надалі залишалися переважно кіннотними, часто слабо організованими, без належної взаємодії між ними, відчутним був брак піхоти і зброї. До всього цього додалися незгоди в керівництві руху. Через це конфедератські збройні сили не мали належної боєздатності і були приречені на виснажливу, але мало успішну партизанську боротьбу. За політичними цілями конфедератський рух був шляхетським, хоча принаймні дві третини його військового складу становили вихідці з низів; у ньому були задіяні навіть селянські загопи, а серед командирів зустрічалися й міщани.

Даремно Станіслав Август намагався порозумітися з конфедератами, щоб тим самим послабити свою залежність від Петербурга. Засліплені ненавистю до короля, вони відмовлялися вести з ним переговори і, захочені Францією, 22 жовтня 1770 р. проголосили його детронізацію, що стало їхньою великою помилкою, як і невдала спроба 3 листопада 1771 р. полонити короля у Варшаві.

Розпочалася агонія руху. Змучена поразками й зневірена в ньому шляхта поверталася додому. Не змінили ситуації опанування Вавеля конфедератами під керівництвом французьких офіцерів на початку 1772 р. (у середині квітня того ж року його здобув російський загін під командуванням Олександра Суворова) й успішна оборона Лянцкорони (до 8 червня 1772 р.), Тиньца, що під Краковом (до початку липня) і Ченстохови (до 18 серпня). У серпні 1772 р. Барська конфедерація остаточної зазнала поразки. Конфедерати продемонстрували рицарський героїзм. Багато тисяч конфедератів загинуло, головним чином, у воєнних діях проти російських військ. Понад 10 тис. їх потрапило до Сибіру.

Політичні результати конфедерації були сумні. Вона загальмувала проведення державних реформ, посилила позиції тих правлячих кіл Росії, які були переконані, що

Річ Посполиту потрібно ліквідувати як державу якщо не відразу, то поетапно. Маєтки багатьох конфедератів були конфісковані. Частина їх керівництва опинилася в еміграції. До неї належав, зокрема, К. Пуласький, який у війні американських штатів за незалежність уславився як генерал артилерії перемогою в битві під Чарстоном у травні 1779 р.; смерть спіткала його в жовтні того ж року під Саванною.

Під впливом зазначених кіл Катерина II дала згоду на частковий поділ Речі Посполитої, до якого її упродовж кількох років штовхав Фрідріх II. Останнього до цієї акції спонукав приклад Австрії, яка у 1769 р. захопила місто Спіш з навколишньою територією (нині на терені Словаччини), котрий Польша від 1412 р. тримала в заставному володінні, а у 1770 р. – частину Чорштинського, Новотарзького і Сандецького староств. Фрідріх II у 1770 р. окупував Королівську Пруссію, крім Гданська і Торуні, та північну, розташовану над Нотецьцю, частину Великопольщі, мотивуючи свої дії необхідністю мати ці території як санітарний кордон, що повинен був відгородити його державу від епідемії чуми, котра в цьому році пронеслася по Речі Посполитій. У січні 1771 р. Катерина II оголосила: “Якщо одні беруть, то чом би не мали брати інші”. Того ж року розпочалися переговори Росії, Пруссії й Австрії про поділ Речі Посполитої. 5 серпня 1772 р. вони завершилися в Петербурзі підписанням австрійсько-пруського, австрійсько-російського й прусько-російського договорів. Росія отримала Інфлянти і західну частину Білорусі до Двіни, Дніпра та його правої притоки Друті і суходільної лінії, що тягнеться від верхів'я Друті до Двіни; разом їй дісталосся 92 тис. кв.км з населенням 1,3 млн. осіб. Пруссія і Австрія захопили більші території, ніж було передбачено “подільними” трактатами. До Пруссії остаточно відійшли Королівська Пруссія без Гданська і Торуні та північна частина Великопольщі; понад зазначене в трактатах – північна частина Куявії; всього 36 тис. кв.км з населенням 580 тис. осіб. Крім того, Пруссія отримала у вічне володіння Лемборкське, Битовське і Драгімське староства, з яких перед тим перших два тримала як лен, а третє – в заставі. Австрія зайняла південну, розташовану направо від Вісли, частину Краківського і Сандомирського воєводств, Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західну частину Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра Збручем і Стрипою), а також південно-західний кут Волинського воєводства; разом 83 тис. кв.км з населенням 2,6 млн. осіб.

Всього Річ Посполита втратила близько 30 % території і третини населення. Дипломатія держав, які взяли участь у поділі Речі Посполитої, лицемірно обґрунтувала свої дії наявністю “незаперечних” прав цих держав на землі, котрі їм дісталися. Проти поділу протестував Станіслав Август. Даремно він апелював до монархів західних держав, сподіваючися хоча б на дипломатичну підтримку Речі Посполитої.

Одним із завдань надзвичайного і, водночас, конфедераційного сейму, що розпочав роботу у Варшаві 19 квітня 1773 р., було, на вимогу держав-“подільниць”, затвердити умови поділу. Сейм працював під тиском присутніх у Варшаві російських, пруських й австрійських військ. 18 вересня сеймова делегація, склад якої визначив російський посол *Отто Матнус Штаккельберг* (отже, й цей сейм був делегаційним), під диктат останнього схвалила умови, викладені на цей раз у російсько-польському, прусько-польському й австрійсько-польському трактатах. 30 вересня дані документи були ратифіковані сеймом більшістю голосів. Проти них протестувало лише кілька послів, особливо бурхливо – новогрудський (з Білорусі) *Тадеуш Рейтан*.

Політична ситуація у 1770-х і 1780-х роках

Невдача реформ конвокаційного сейму, спричинена протидією їм з боку консервативної більшості магнатів, шляхти і католицького духовенства, а також Росії й Пруссії, не могла перекреслити усвідомлення Станіславом Августом і його оточенням необхідності слідувати реформаторським курсом, з допомогою якого можливо було вивести державу з стану занепаду. Парадоксальним було те, що після першого поділу Речі Посполитої, як, зрештою, і до того, реформи можна було здійснювати тільки за згодою Росії.

Подальші реформи. Кілька важливих реформ було проведено у відповідності з постановами Варшавського конфедераційного сейму, який з перервами працював з квітня 1773 р. до квітня 1775 р. У 1773 р. створено *Едукаційну комісію*, що опікувалася справами організації освітньої системи, була свого роду міністерством освіти. Про неї йтиметься нижче. На 1775 р. припадає початок діяльності *Постійної ради* (Rada Nieustająca) – вищого виконавчого органу держави у складі короля, котрий її очолював, і 18 послів, обраних сеймом, та 18 сенаторів. Рада посіла місце колишнього інституту сенаторів-резидентів, який існував згідно з Генриковими артикулами. Вона була підзвітна сейму, а її склад оновлювався на дві третини на черговій його сесії. Рада поділялася на функціонально подібні до міністерств департаменти зовнішніх справ, поліції (або доброго порядку), війська, юстиції та скарбу, стежила за виконанням сеймових постанов, складала законопроекти й виносила їх на розгляд сейму, пропонувала королеві кандидатів на вакантні сенаторські й міністерські посади. Залежність Ради, яка діяла до 1789 р., від волі царського уряду зробила її непопулярною серед магнатів, шляхти й інтелектуалів (хоча вона проводила велику корисну роботу), через що її глузливо йменували “Постійною зрадою” (“Zdrada Nieustająca”).

У 1775 р. сейм постановив довести чисельність війська до 30 тис. та реорганізувати його. Армію поділено на шість дивізій, ліквідовано застарілі хоругви польського типу – панцерні й гусарські; на їх місці створено бригади національної кінноти, запроваджено суворі дисциплінарні приписи. Цю постанову було виконано не до кінця; у 1786 р. армія Речі Посполитої налічувала лише 18,5 тис. офіцерів і солдат. Того ж 1775 р. була реформована *фінансова (скарбова) система*: відновлено генеральне мито і подимний податок як державний (до 1775 р. розмір подимного податку встановлювався сеймиками, вони ж регулювали його збір), впорядковано збір надходжень за користування королівщинами.

Разом з тим, на зазначеному сеймі на повний голос заявила про себе консервативна магнатсько-шляхетська опозиція. Під її тиском (і з мовчазної згоди Росії) у 1773 р. були значно обмежені права дисидентів, котрі вони втратили можливість бути сенаторами і міністрами, а в посольській ізбі їх кількість не перевищувала 3 осіб. 1775 р. сейм підтвердив кардинальні права і додав до них заборону обирати на королівський престол іноземця, а також дітей і внуків Станіслава Августа. Тоді ж Росія знову виступила їх гарантом, а слідом за нею це зробили Пруссія та Австрія.

З огляду на вкрай неприязне ставлення гетьмана великого коронного Ф.К. Браніцького до короля і Постійної ради, сейм 1776 р. доручив фактичне керівництво військовими справами військовому департаментові Ради і, тим самим, обмежив владу гетьманів. Надання офіцерських чинів і командування гвардією перейшло до короля. Було скасовано застарілий поділ на війська польського й іноземного типу.

У 1776 р. сейм доручив прихильникові реформ, колишньому канцлерові великому коронному А. Замойському скласти проект *кодексу процесуального, цивільного й кримінального права*. Винесений на розгляд сейму 1780 р., цей проект містив пропозиції

розширення прав міщан та послаблення панського гніту щодо селян. Пропонувалося, щоб міста мали самоврядування, а міщани більших міст (фактично йшлося про міста королівські) – своїх представників на сеймових засіданнях; міщанам передбачалося надати права набувати землеволодіння в радіусі до трьох миль від міст, проводити щорічні з'їзди делегатів міст, одержувати шляхетську гідність. У селянському питанні містилися пропозиції надавати особисту свободу синам селянина, крім першого і третього, дозволяти панові розшукувати біглого селянина лише впродовж року, а якщо останній утік з інвентарем – до 4 років; селянину, що сидить на землі пана і не користується його допомогою, забезпечити право піти від нього по закінченні строку укладеного між ними договору та ін. Проект також дозволяв укласти мішані шляхетсько-міщанські і шляхетсько-селянські шлюби.

Хоча проект кодексу пропонував доволі помірковані реформи щодо міщан і селян, проте шляхта зустріла їх негативно: всі сеймики, які відбувались перед сеймом 1780 р., рішуче висловились проти них, особливо в селянському питанні, а на самому сеймі проект кодексу навіть не розглядався. Він був відхилений, причому у відповідній постанові зазначено, щоб на жодному з наступних сеймів даний проект не виносився на обговорення. Провал проекту був спричинений й негативним ставленням до нього керівництва католицької церкви та папського нунція, невдоволених тим, що він обмежував права церкви набувати маєтки і вимагав згоди державної влади на публікацію в країні папських булл.

У 1780-х роках у Речі Посполитій відбувався перелом у суспільних настроях. З'явилася група осіб, яка рішуче виступала за проведення державно-політичних реформ. Чільне місце у ній займали *Станіслав Сташіц* (1755-1826) і *Гуго Коллонтай* (1750-1812). С. Сташіц походив з поморських міщан, після закінчення духовної семінарії в Познані прийняв духовний сан, вивчав природничі науки в університетах Німеччини і Франції, в Замойській академії здобув докторат права, особливо захоплювався геологією, цікавився також філософією. У другій половині 1780-х і на початку 1790-х років яскраво проявив себе як громадський діяч і публіцист. Його перу належать, зокрема, дві публіцистичні праці, що мали широкий розголос, – *Зауваження про життя Яна Замойського* (1787) і *Перестороги Польщі* (1790); у них викривалися вади устрою Речі Посполитої і містилися пропозиції щодо їх усунення. С. Сташіц виступав прихильником міцної королівської влади, спадкоємного її характеру, скасування *liberum veto*, перетворення посольської ізби в шляхетсько-міщанський орган, в якому б обидва стани мали рівну кількість голосів, зрівняння у правах міщан зі шляхтою, значного збільшення чисельності війська, протекціоністської політики щодо вітчизняної промисловості і торгівлі, покращення соціально-економічного становища селян, яке вважав критичним й найвагомішою причиною слабкості Речі Посполитої (дотримуючися поширених тоді в Європі фізіократичних поглядів). С. Сташіц гостро таврував магнатів, вбачаючи в них головних винуватців занепаду Польщі. Боєм за її долю пронизані його слова: “Польща перебуває щойно в п'ятнадцятому столітті, а вся Європа кінчає уже вісімнадцяте століття”.

Г. Коллонтай походив зі шляхетської родини Волині. Навчався в Краківському університеті, де здобув докторат філософії, й в Італії, де став доктором теології і права. В Італії прийняв духовний сан. Активно працював в Едукаційній комісії, зокрема провів реформу Краківського університету. Свої суспільно-політичні погляди стосовно стану і реформування Речі Посполитої найбільш повно виклав у працях *Кілька листів аноніма до Станіслава Малаховського про майбутній сейм* (1788) і *Політичне право польського народу* (1790). Г. Коллонтай ставив питання про необхідність проведення суспільних реформ, особливо на основі союзу землевласницької шляхти із заможним міщанством,

політичні права якого вимагав відновити й значно розширити, пропонуючи навіть створити у сеймі окрему палату для міщан. Виступав за надання селянам особистої свободи, а також їх переведення з панщини на чинш. “Не може бути вільною та країна, – писав Г. Коллонтай, – де людина є невільником”. У Варшаві навколо нього згуртувалося коло однодумців, згодом прозване “Коллонтаївською кузнею”. Чимало пропозицій Г. Коллонтая в галузі державно-політичних перетворень були реалізовані під час роботи Чотирирічного сейму (див. далі).

До прихильників ідей, висловлюваних С. Сташицем і Г. Коллонтаєм, належали публіцисти *Францішек Салезій Єзерський* (1740-1791), *Юзеф Вибіцький* (1747-1822), *Юзеф Павліковський* (1767-бл. 1829) та ін. Ф.С. Єзерський був автором творів *Деякі вирази, зібрані в алфавітному порядку*, де містилася критика магнатів і духовенства, противників реформ, і *Катехизис про таємниці польського уряду*, в якому викривалися вади устрою Речі Посполитої. Йому також належить переклад славнозвісного памфлета французького аббата Еммануеля Жозефа Сієєса *Що таке третій стан?*, зміст якого був співзвучний з реформуванням Речі Посполитої. Ю. Вибіцький у *Патріотичних листах* (1777-1778) з поміркованих позицій висловлювався за проведення перетворень у державі. Ю. Павліковський, міщанин за соціальним статусом, був відомий як палкий захисник селянства. Його погляди знайшли відображення в працях *Про польських підданих* (1788) і *Політичні думки для Польщі* (1789). У них було проаналізовано становище селян і націй підставі сформульована вимога скасування їх особистої залежності, оголошення діличними користувачами землі, на якій вони сидять, заміни панщину грошовим чиншем або натуральною даниною.

Ідея проведення державних реформ набирала популярності. Їх прихильники сподівалися винести на розгляд найближчого сейму відповідні проекти. До них належав й Станіслав Август. 6 травня 1787 р. під час тригодинного побачення в Каневі з Катериною II він намагався заручитися її згодою на реформи, обіцяючи взамін укласти союз Речі Посполитої з Росією, спрямований проти Туреччини, з огляду на те, що назривала російсько-турецька війна. Імператриця погодилася тільки на незначне збільшення армії Речі Посполитої і скликання конфедераційного сейму, натомість негативно поставилася до пропозиції провести на ньому реформи. На це побачення, яке не принесло очікуваних результатів, Станіслав Август витратив 3 млн. злотих з державного скарбу і три місяці підготовки. В одному з своїх приватних листів, написаному напередодні сейму, про який ішлося під час побачення, Катерина II зазначила: “Слід відкласти усі особисті наміри і короля, і його міністрів, зберігши таку конституцію, яка є зараз, бо, правду кажучи, для Росії немає ні потреби, ні користі, щоб Польща стала дієздатною”.

Окуповані землі. На польських землях, які відійшли до них 1772 р., Пруссія й Австрія поширили свою адміністративно-територіальну систему. Із земель, що ними заволоділа Пруссія, було створено провінцію *Західну Пруссію* (тоді ж Князівська Пруссія була названа *Східною Пруссією*). Її, як і Східну Пруссію, поділено на регенції, а ті – на “землі”.

Землі ж, окуповані Австрією, у 1772 р. отримали назву *Королівство Галиція і Лодомерія*. Королівство виникло як результат офіційного обґрунтування включення українських земель до складу австрійських володінь: віденські власті твердили, що угорська королівська корона, якою Габсбурги володіли з 1526 р., має історичні права на землі колишньої Галицько-Волинської Русі від зламу XII-XIII ст. і наголошували при цьому, що відтоді угорські королі титулувалися як королі “Галиції і Лодомерії”. Управління “Королівством”, поділеним на дистрикти (округи), очолював призначений імператором губернатор, резиденція якого була у Львові; округами управляли старости. Судовими і фінансовими справами відало відомство, безпосередньо підпорядковане

Відню. Виборні посади шляхти були ліквідовані, а їх місце зайняла чиновна ієрархія. Австрійські власті скасували засаду шляхетської рівності. За австрійським взірцем шляхту поділено на магнатів і власне шляхту. До магнатів зараховано всіх носіїв титулів князя і графа, причому графами ставали всі ті, хто на 1772 р. у Речі Посполитій були сенаторами, каштелянами, воєводами, міністрами або їхніми нащадками і подавали заяви з проханням надати графський титул та вносили за нього визначену суму.

У 1775 р. було проголошено створення в Королівстві *провінційного сейму*, подібного до сеймів, що діяли в інших землях Австрійської монархії. У сеймі мали право засідати магнати, шляхта і представники державних міст. Вони могли лише обговорювати те, як проводити в життя питання (“постулати”, від чого сейм іменували *постулатним*), законопроекти з яких виносив на їх розгляд уряд. Але й до цього безсилового сейму уряд ставився з недовірою. Вперше він був скликаний імператором 1782 р., потім – 1786 і 1788 рр. Після цього до 1817 р. сейм не збирався.

1780-і роки в “Королівстві Галіції і Лодомерії” були ознаменовані *селянською реформою*, яка пов’язана з іменем імператора *Йосифа II* (1780-1790): у 1781 р. була скасована особиста залежність селян від феодала; співвідношення панської і селянської земель станом на 1 листопада 1786 р. оголошено нормою, порушення якої заборонялося; максимальний розмір панщини з селянського господарства обмежено трьома днями на тиждень, а для безземельних селян – 13 днями на рік. Феодали систематично порушували ці та інші законоположення з селянського питання.

Чотирирічний сейм. Другий поділ Речі Посполитої

6 жовтня 1788 р. у Варшаві відкрився сейм, котрому судилося золотими літерами вписатися в історію польського народу. Скликаний як звичайний, тобто шеститижневий, він постійно продовжував свою роботу, зважаючи на обсяг та складність завдань, які йому доводилося вирішувати. Восени 1790 р. строк повноважень цього сейму минав, а далеко не всі винесені на його розгляд принципово важливі для держави питання були вирішені. Надійшов час скликати наступний звичайний сейм. Новообраний сеймиками склад посольської ізби з кінця 1790 р. працював разом з попереднім. Це було зроблено для того, щоб довести до кінця реформаторський курс, узятий сеймом 1788 р. У подвоєному складі ізби сейм діяв до 29 травня 1792 р., коли, через несприятливі політичні обставини, змушений був розійтися (його повноваження закінчувалися восени 1792 р.). З огляду на його тривалість, він був прозваний *Чотирирічним*, а з огляду на значення – *Великим*.

Щоб забезпечити прийняття рішень більшістю голосів, сейм функціонував як конфедераційний. На ньому протистояли одне одному два угруповання (“партії”) – реформаторське (“патріотичне”) і консервативне (“старошляхетське”), яке згоджувалося лише на проведення деяких реформ. Перше з них чисельно поступалося другому, але перевершувало його активністю. Дякуючи цим рисам, “патріотам” вдалося домогтися схвалення сеймом багатьох державно-політичних реформ.

У своїй діяльності “патріоти” спиралися на підтримку реформ (лицемірну, як виявилось згодом) Пруссією. Остання штовхала поляків на загострення відносин з Росією, котра цим реформам противилась і налаштовувала проти них “старошляхетців”. Антиросійський характер пруської дипломатії пояснювався її занепокоєнням, що Росія, у випадку успішної для неї війни з Туреччиною, яка велася від серпня 1787 р., значно збільшить володіння в районі Північного Причорномор’я і таким чином порушить на свою користь баланс сил у Центральній і Східній Європі. У березні 1790 р. дійшло до підписання польсько-пруського оборонного договору, скерованого проти Росії:

пруська сторона обіцяла надати Речі Посполитій воєнну допомогу у тому випадку, якщо Росія, посилаючися на свої гарантії 1768 і 1775 рр. щодо кардинальних прав, втрутитися у справи цієї держави.

Реформи Чотирирічного сейму. У жовтні 1788 р. сейм відібрав керівництво збройними силами у проросійськи налаштованих гетьманів і Постійної ради й передав його призначеній ним *Військовій комісії*. Водночас сейм постановив створити 100-тисячну армію. Пізніше рішенням того ж сейму чисельність армії було зменшено до 65 тис., оскільки бракувало надходжень від податків для створення 100-тисячної армії. Був також ліквідований департамент зовнішніх справ Постійної ради, а його функції покладено на Депутацію закордонних відносин. У січні 1789 р. ліквідовано інші департаменти Постійної ради, після чого вона перестала існувати. Обов'язки новоскасованих департаментів стали виконувати відповідні комісії, створені сеймом.

У тому ж 1789 р. сейм ухвалив щорічно збирати т.зв. *вічисту офіру* (пожертву) у вигляді п'яти- і десятивідсоткового податку з доходів, відповідно, духовних і магнатсько-шляхетських землеволодінь, а також створити цивільно-військові комісії порядку в складі представників від шляхетського стану, обраних на сеймиках, і католицького духовенства – як органи місцевого управління; ці комісії діяли в основному як повітові.

У серпні 1790 р. “патріоти” добилися проголошення недійсними російських гарантій 1768 і 1775 рр. На березень 1791 р. припадає схвалення закону про сеймики, за яким безземельна шляхта, що нерідко небезоплатно віддавала свої голоси магнатам, була позбавлена виборчих прав. У квітні того ж року був схвалений закон про королівські міста, який став відповіддю на обіцянку сейму розглянути їхні вимоги. Ще 2 грудня 1789 р. представники цих міст з усієї Речі Посполитої на чолі з президентом Старої Варшави *Яном Декертом* пройшли вулицями Варшави, вбрані у чорний одяг (цей похід отримав назву “чорна процесія”), і вручили Станіславові Августу складений Г. Коллонтаєм меморіал, який містив їхні вимоги. *Закон про міста* надав міщанам права особистої недоторканості, одержання шляхетської гідності, набування землеволодінь, зайняття духовних і цивільно-військових посад, повертав містам самоврядування, дозволив їм мати представництво на сеймі при розгляді питань, що стосувалися міст. Згодом Г. Коллонтай писав, що закон про міста мав на меті, “щоб упродовж кількох десятиріч міський стан перелився в шляхетський і щоб Річ Посполита не мала нікого, крім громадян, не мала ненависного поділу на стани”.

Конституція 3 травня 1791 р. На 5 травня 1791 р. було призначено обговорення проекту основного закону Речі Посполитої, який, за задумом “патріотів”, мав замінити Генрикові артикули і кардинальні права. “Патріоти”, становлячи в посольській ізбі меншість, скористалися з того, що більшість “старошляхетців” роз'їхалася на пасхальні канікули, перенесли засідання на 3 травня і вирішили домогтися схвалення цього проекту. На хвилі великого емоційного піднесення, котре охопило послів-“патріотів” і багатотисячний натовп варшав'ян, який, щоб підтримати їх, оточив королівський замок, а також тих, хто розмістився в галереях зали засідань замку, проект більшістю голосів був прийнятий. Основний закон називався *Закон про управління (Ustawa Rządowa)*. За ним уже тоді в польському суспільстві закріпилася неофіційна назва – *Конституція 3 травня*.

В основу Конституції 3 травня було покладено засаду поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, проголошену французьким просвітителем *Шарлем Луї Монтеск'є* (1689-1755). Конституція складалася з вступу, 11 статей і трьох додатків, з яких два були зазначеними вище законами про міста і сеймики. Королівська влада проголошувалася спадковою, встановлювалася виборність королівської династії (після смерті Станіслава

Августа престол повинен був перейти до саксонської династії Веттінів). Вищий орган законодавчої влади – *сейм* – мав скликатися королем щодва роки і впродовж їх збиратися на засідання тоді, коли в цьому була потреба. Рішення на сеймі могли прийматися більшістю голосів. Отже, *liberum veto* було скасовано, а у зв'язку з цим – і конфедераційний характер сейму. *Сенатові* було надано право затримувати реалізацію ухвал посольської ізби шляхом застосування вето, але лише до скликання наступного сейму: якщо той удруге приймав цю ухвалу, то вона набирала чинності. Раз на 25 років слід було скликати сейм для внесення істотних змін в “Закон про управління”. Вищим органом виконавчої влади ставала *Сторожа законів* в складі короля як його голови, примаса і призначених королем на сеймі п'яти міністрів (поліції, друку, закордонних справ, оборони і скарбу), відповідальних перед сеймом, а також, з дорадчим голосом, наступника трону і маршалка посольської ізби. Сейм не менше як двома третинами голосів міг висловити міністрам недовіру. Органами місцевого управління проголошено *цивільно-військові комісії порядку*, підпорядковані Сторожі законів. Посли були звільнені від обов'язку слідувати даним їм сеймиками інструкціям.

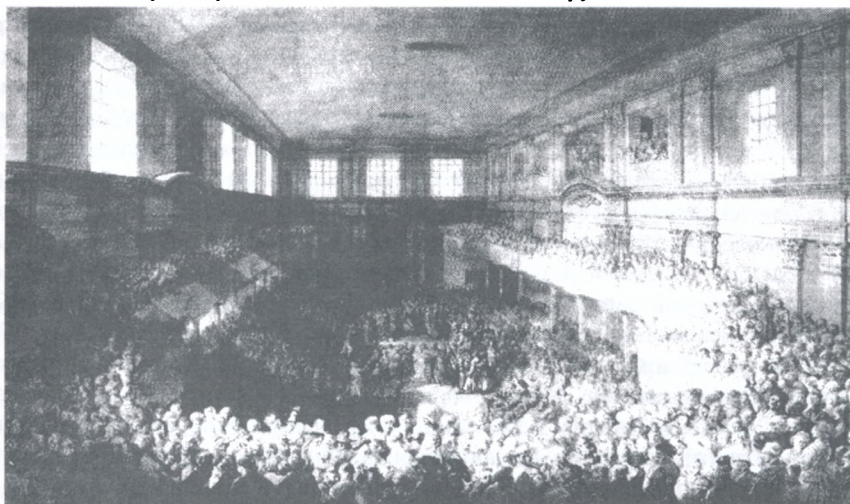

Рис.27. Чотирирічний сейм під час схвалення Конституції 3 травня 1791 р. Картина Я.П. Норбліна.

Конституція 3 травня підтвердила політичну гегемонію шляхти. Проте шляхта, маєтковий цenz якої становив менше 100 злотих річного доходу, позбавлялася політичних прав. Католицька віра проголошувалася панівною, але прокламувалася свобода совісті. У тому ж документі було сказано, що селяни, з рук яких плине “джерело найбільших багатств держави”, беруться під захист закону і уряду, а угоди, які уклали між собою селяни і пани, повинні дотримуватись обома сторонами.

Конституція скасувала гродські суди, встановила провінційні (для Малопольщі з українськими землями, Великопольщі з Помор'ям, Куявією, Мазовією й Підляшшям, Великого князівства Литовського) *реферндарські суди* в справах селян королівських маєтків.

4 травня у книгу варшавського гродського суду небагатьма послами був внесений проект скарги проти “незаконного” прийняття Конституції. А 5 травня сейм визнав будь-які подібні протести такими, що не мають сили.

У доповненні до Конституції 3 травня, прийнятому сеймом 22 жовтня 1791 р., зазначено, що зберігається федеративний, польсько-литовський характер Речі Поспо-

литої, проте скасовується дуалізм посад скарбу і війська. Основний закон фактично запроваджував у країні конституційну монархію.

Конституція 3 травня – документ величезної політичної ваги. Упродовж багатьох років вона істотно впливала на розвиток польського суспільства, надихала патріотичні кола на боротьбу за незалежність, закарбувалася в його пам'яті, виявом чого є щорічне відзначення 3 травня як національного свята. Цей документ був другим за часом появи основним законом у світі – після прийняття конституції США 15 листопада 1777 р.

До реформ Чотирирічного сейму і, особливо Конституції 3 травня, вороже поставилися у Петербурзі, оскільки вони зміцнювали Річ Посполиту і виводили її з-під опіки Росії; до того ж реформи ухвалювалися під акомпанемент антиросійських настроїв. Ще влітку 1790 р. почало змінюватися ставлення Пруссії до польських реформ. Її уряд змирився з успіхами Росії на турецькому фронті і, не зацікавлений більше у посиленні Речі Посполитої, став непокоїтися з приводу політичних змін у ній. Після прийняття Конституції 3 травня Берлін оголосив, що вона суперечить духові польсько-пруського оборонного союзу від 26 березня 1790 р., тому цей союз втратив свою силу.

Торговицька конфедерація. Після укладення Росією в січні 1792 р. Яського миру з Туреччиною Катерина II отримала змогу значно більше уваги приділити ситуації в Речі Посполитій. У Петербурзі заповзятливо твердили, що Варшава стає другим після Парижа революційним вогнищем в Європі, загрожує, таким чином, усталеному порядку, тому його потрібно ліквідувати. То було ідеологічне обґрунтування російського втручання в польські справи. Безпосередній привід для нього Катерині II дали польські магнати – запеклі вороги реформ Чотирирічного сейму – генерал артилерії *Станіслав Щенсн Потоцький*, гетьман великий коронний *Францішек Ксаверій Браніцький* і гетьман польний коронний *Северин Жевуський*, котрі, заохочувані купкою менш впливових магнатів і заручившись підтримкою Катерини II, 27 квітня 1792 р. у Петербурзі підписали *Акт генеральної конфедерації*. З тактичних міркувань “Акт” був датований 14 травня, а місцем його появи названо *Торговицю* – містечко Брацлавського воєводства, розташоване на самому кордоні Речі Посполитої і Катеринославського намісництва Російської імперії. У Торговиці конфедерація була проголошена, і від неї її стали йменувати Торговицькою. Вона оголосила війну реформам Чотирирічного сейму і Станіславу Августові.

18 травня 1792 р., у відповідь на адресований Катерині II заклик керівництва Торговицької конфедерації про військову допомогу (при цьому воно посилалося на гарантії Росією кардинальних прав), 100-тисячна російська армія ввійшла на територію Речі Посполитої в районі Правобережної України і виступила спільно з конфедератами проти польського уряду. На засіданні сейму 21 травня була прочитана декларація Катерини II, яка містила лицемірне обґрунтування виступу Росії на боці торговичан. У ній зазначалося, що імператриця вдалася до втручання, “виходячи з любові до порядку і справедливості, а також доброго наміру і прагнення” для польського народу. Король, у відповідності з Конституцією 3 травня, взяв на себе командування військом на час війни. Польовим командувачем він призначив свого племінника – князя *Юзефа Понятовського*, а його заступником – *Тадеуша Костюшка* (обидва були генералами). З огляду на ситуацію, що склалася, сейм постановив перервати свою діяльність до закінчення війни, звільнення країни від російських військ і розгрому торговичан.

25 червня 1792 р. виникла конфедерація у Великому князівстві Литовському, аналогічна Торговицькій. На цьому фронті Станіслав Август командувачем призначив князя *Людвіга Вюртемберзького*, який виявився непридатним на цій посаді.

На час вибуху війни уряд Речі Посполитої мав у своєму розпорядженні 60-тисячну армію, з якої у дії проти росіян і торговичан було залучено близько 40 тис. вояків. Зі

100-тисячної російської армії 64 тис. діяло в Україні, 36 тис. – у Великому князівстві Литовському. Війська Речі Посполитої чинили відчайдушний опір. Проте вони зазнали приголомшуючого удару з тилу: 23 липня 1792 р. Станіслав Август, відповідаючи на адресоване йому Катериною II звернення відступитися від “революції 3 травня” та висловлене у ньому запевнення, що тільки таким шляхом він може врятувати себе як короля, ганебно приєднався до Торговицької конфедерації і наказав своїй армії припинити воєнні дії. Спроба польського командування вмовити короля переглянути своє рішення і надалі очолювати боротьбу з конфедератами виявилася марною. На знак протесту Ю. Понятовський і Т. Костюшко подали у відставку, а Г. Коллонтай та маршалок великий литовський *Ігнацій Потоцький* й коронний референдарій, один з маршалків Чотирирічного сейму *Станіслав Малаховський*, які у проведенні реформ відіграли визначну роль, емігрували в Саксонію.

Сподівання короля, що своїм приєднанням до конфедерації він зможе врятувати хоча б якісь здобутки Чотирирічного сейму, не справдилися. У серпні 1792 р. Варшава опинилася в руках конфедератів і росіян. Було встановлено військово-політичний режим. Реформи Великого сейму були проголошені недійсними, їхні прихильники – поставлені поза “законом”, запроваджено сувору цензуру. З думкою короля ані конфедерати, ані росіяни не рахувалися. Шляхта масово приєднувалася до конфедератів. Керівники конфедерації відправили до Петербурга посольство, яке принизливо подякувало Катерині II за порятунок Речі Посполитої від “кайданів”, в яких вона нібито перебувала завдяки реформаторам. За таких умов король висловив імператриці свою готовність зректися престолу, але та не дала на це згоди. Катерина II вирішила здійснити новий поділ Речі Посполитої, і їй був потрібний Станіслав Август, щоб надати цій акції законності, хоча його згоди на проведення поділу вона не питала.

На новий поділ Росія пішла спільно з Пруссією. Австрія, запевнена Пруссією, що посприє їй у здобутті Баварії, інтересу до участі в поділі Речі Посполитої не проявила. Угода про поділ була підписана у Петербурзі 23 січня 1793 р. Пруссія отримала Гданськ, Торунь, решту Великопольщі і Куявії та північно-західну частину Мазовії; разом 58 тис. кв.км, понад 1 млн. осіб; за нею залишилося також Северське князівство, яке вона інкорпорувала 1790 р. Росія дістала центральну частину Білорусі, Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східну половину Волинського воєводства; разом 250 тис. кв.км і понад 3 млн. мешканців. Річ Посполита з територією у 215 тис. кв.км і населенням 3,7 млн. осіб опинилося під протекторатом Росії. На знак протесту проти цього поділу всі три керівники Торговицької конфедерації виїхали на Захід, що не завадило їм пізніше знову домогтися прихильності Катерини II.

Гродненський сейм, який проходив у червні-листопаді 1793 р. і, як виявилось, став останнім сеймом Речі Посполитої, під російським тиском схвалив умови другого поділу, хоча й не без опору невеликої групи послів. Одразу після цього, ще під час роботи сейму, Торговицька конфедерація за наказом з Петербурга була розпущена як непотрібна. Схвалений тим же сеймом у жовтні 1793 р. **російсько-польський союзний договір** дозволив Росії вводити свої війська на територію Речі Посполитої “за погодженням з польським урядом”, заборонив їй вступати в союзи, укладати договори без згоди Росії. Трактат передбачав, що Росія гарантує майбутню польську конституцію.

Той же сейм 23 листопада 1793 р. прийняв нову **Конституцію**. В її підстави були покладені відновлені торговичанами кардинальні права. Безземельну шляхту вона позбавила політичних прав, а також встановила, що посольська ізба повинна приймати постанови з важливих питань не менше як двома третинами голосів; постанови ж з інших питань було дозволено приймати простою більшістю. Були збережені особиста недоторканість, право набувати землеволодіння та самоврядування, надані Чотири-

річним сеймом міщанам королівських міст. За тією ж Конституцією сейм мав скликатися раз у чотири роки, відновлювалася Постійна рада. Військо держави сейм зменшив до 15 тис.

Національно-визвольне повстання під проводом Тадеуша Костюшка. Третій поділ Речі Посполитої

Другий поділ Речі Посполитої був для неї катастрофою не тільки політичною, а й економічною. Його наслідком був розрив господарських зв'язків між землями, що залишилися у ній, і тими, що були загарбані сусідами. Різко підскочили ціни на сільсько-господарську продукцію і промислові товари. Краху зазнала банківська система, казна спорожніла. У країні зростало незадоволення. Багатьом ставало зрозуміло, що могутні сусіди не зупиняться на доконаному поділі, і державі загрожує остаточна загибель – зникнення з політичної карти Європи.

Щоб врятувати державу, потрібно було скинути правлячий у Варшаві режим, цілком залежний від Росії, і поставити таке керівництво, яке було бздатне вивести її з катастрофічного стану. За умов присутності російських військ у країні це можна було зробити тільки збройним шляхом. На порядок денний стало **національно-визвольне повстання**. Його підготовка проходила як усередині країни, так і за її межами в еміграції, зосередженій, головним чином, у Саксонії. Її взяли на себе “патріоти” й ті, хто так чи інакше поділяв їхні погляди. “Патріоти”, як помірковані, так і радикально налаштовані (ці крила очолювали в еміграції відповідно І. Потоцький і Г. Коллонтай), погоджувалися з тим, що державний устрій відновленої Речі Посполитої має бути заснований на Конституції 3 травня. Але радикали підкреслювали, що до неї потрібно внести зміни, які б відповідали новим політичним реаліям, зокрема, настільки обмежили прерогативи короля як головного винуватця катастрофи Речі Посполитої, щоб королівська влада була символічно-представницькою; дехто з радикалів висунув ідею ліквідувати інститут короля і встановити республіканську форму правління. Радикальне крило визвольного руху було ще надто слабким, щоб стати самостійним, тому не протиставляло себе поміркованим колам; Г. Коллонтай продовжував співпрацювати з шляхетськими реформаторами. Ідеологічною підготовкою повстання мала служити написана ним і І. Потоцьким в еміграції та видана у Ляйпцігу книга *Про встановлення й падіння Конституції 3 травня 1791 р.*, в якій містилася гостра критика торговицьких конфедератів, викривалася їхня змова проти Речі Посполитої і висувалися звинувачення проти країн-учасниць другого поділу. Г. Коллонтай і більшість польських емігрантів вважали, що національно-визвольне повстання має бути поєднане з соціально-політичними перемінами, бо тільки вони забезпечать активну участь у ньому простого люду, без якої воно приречене на невдачу.

Еміграція зробила спробу заручитися підтримкою повстання революційною Францією, в якій у результаті народного повстання в Парижі 31 травня – 2 червня 1793 р. запанувала яacobінська диктатура. Для переговорів з французьким урядом був визначений Т. Костюшко, якого еміграція хотіла бачити на чолі повстання. *Тадеуш Костюшко* (1746-1817) народився у Західній Білорусі в середньошляхетській родині. Освіту здобув у піярській школі, потім варшавській Рицарській школі, після чого кілька років навчався військової справи у Франції. Повернувшись на батьківщину, Т. Костюшко не приховував своїх поглядів, на формування яких вплинули ідеї французьких просвітників, висловлював обурення щодо антинаціональної політики магнатів, яка призвела до першого поділу Речі Посполитої. 1775 р. він виїхав до Франції, а наступного року – за океан, де сім років брав участь у визвольній війні англійських колоній північної

Америку за незалежність. Його військовому талантові американці були зобов'язані однією зі своїх перших перемог у битві при Саратозі 1777 р. Цю війну Т. Костюшко закінчив генералом і переконаним республіканцем-демократом. Придбане у США майно він віддав на справу звільнення негрів-невільників. У 1784 р. Т. Костюшко повернувся на батьківщину. Правителі Речі Посполитої боялися його переконань. Щойно в кінці 1789 р., коли сейм приступив до збільшення і реорганізації армії, Т. Костюшко став служити у ній в чині генерал-майора. Йому довелося битися проти торговельних конфедератів і російської армії, що їх підтримувала. У еміграції, переважно в Саксонії, він став одним з лідерів патріотичних сил, що готувалися до боротьби за незалежність вітчизни. У складеному ним в Парижі, куди прибув у січні 1793 р., меморіалі для французького міністра закордонних справ Т. Костюшко виклав програму суспільного реформування Польщі на республікансько-демократично-антифеодальних засадах в ході повстання. Автор меморіалу хотів привернути увагу французьких правлячих кіл до національно-визвольних прагнень поляків, до справи повстання. Проте переговори Т. Костюшка в Парижі не дали бажаних результатів. Якобінський, як і перед тим жірондистський, уряд заохочував поляків до визвольної боротьби, сподіваючися, що вона послабить ворожі дії Пруссії та Росії щодо Франції, але не дав полякам жодних конкретних обіцянок. У Саксонію Т. Костюшко повернувся з присвоєним йому почесним титулом громадянина Французької республіки й усвідомленням того, що, піднявшись на повстання, поляки можуть розраховувати тільки на власні сили. У Саксонії він прийняв пропозицію очолити повстання, з якою до нього звернулися керівники таємної організації, що його готувала. Нелегально прибувши восени 1793 р. в околиці Кракова, він переконався, що повстання підготовлене погано й домігся його відстрочки.

Наприкінці лютого 1794 р. за наполяганням російського посла у Варшаві Осипа Ігельстрьома Постійна рада постановила провести значне скорочення польської армії. На початку березня, внаслідок численних арештів, варшавська змовницько-повстанська організація значною мірою була ліквідована. У зв'язку з цим, її члени, що уникнули арешту, дійшли висновку: щоб врятувати справу повстання, потрібно, не оглядаючися на еміграцію, розпочати його найближчим часом.

Безпосереднім сигналом до повстання послужив марш у напрямі на Краків бригадира *Антонія Юзефа Мадалінського* на чолі загону кавалерії у 1200 осіб на знак протесту проти скорочення армії, що розпочався 12 березня з Остроленки (на північ від Варшави). Маючи підстави вважати, що Краків стане початковим вогнищем повстання, О. Ігельстрьом наказав російському гарнізону цього міста залишити його. Після цього з Саксонії до Кракова через Прагу прибув Т. Костюшко. 24 березня на центральній площі Кракова він проголосив початок повстання і запрягнув *Акт повстання громадян, мешканців Краківського воєводства*. Цей маніфест закликав поляків до боротьби за незалежність вигнання за межі Речі Посполитої іноземних військ, відновлення колишніх кордонів Речі Посполитої, ліквідацію тиранії чужоземців і зрадників. Маніфест проголосив Т. Костюшка *начальником повстання*. Того ж дня він видав повстанські маніфести, звернені до війська, населення і жінок. До участі у повстанні закликалися усі чоловіки віком від 18 до 40 років.

На початку повстання у Т. Костюшка було тільки чотиритисячне регулярне військо і дві тисячі селян, озброєних косами (прозваних за це *косинерами*). На чолі цих загонів 1 квітня він вирушив у напрямку Варшави і з'єднався з А. Мадалінським. 4 квітня під селом *Раулавіце*, що на північний схід від Кракова, Т. Костюшко здобув першу перемогу: частково розбив і змусив відступити корпус (3 тис.) російського генерала Олександра Тормасова. У битві особливо відзначилися косинери. Одному з них, *Войцехові Бартошу*, який шапкою загасив гніт російської гармати, Т. Костюшко присвоїв

офіцерське звання й поймав прізвищем *Гловацький*. Рацлавіцька перемога, що мала більше морально-психологічне, аніж воєнне значення, не відкрила Т. Костюшкови шлях до Варшави; він мав надто мало сил, щоб примусити відступати росіян. Тим не менше, на звістку про цю перемогу повстання поширилося на Люблінське і Сандомирське воєводства.

У ніч з 17 на 18 квітня вибухнуло повстання у Варшаві. Тут російський гарнізон налічував 7,5 тис., а польський – 3,5 тис. вояків. Одержавши звістку про рацлавіцький бій, О. Ігельстрьом намірився роззброїти польський загін і зайняти арсенал. Але повстанцям вдалося його випередити. На вулицях Варшави розгорнулися бої, в яких росіянам протистояли польські вояки і населення столиці. На чолі варшав'ян став шевський майстер *Ян Кілінський* (згодом Т. Костюшко присвоїв йому звання полковника за визначну роль у повстанні). По двох днях запеклої боротьби російський гарнізон був розбитий. З його частиною О. Ігельстрьом ледве втік з Варшави і знайшов притулок у пруському війську, що дислокувалося неподалік Варшави. Влада в місті перейшла до *Тимчасової заступчої ради* як загальнопольського уряду. На це дав згоду Т. Костюшко.

Рис. 28. Портрет Тадеуша Костюшка роботи К. Швайкарта.

Варшавське повстання змінило розклад військових сил, відкрило можливість для поширення національно-визвольного руху на Мазовію і Підляшшя. Під його впливом в ніч з 22 на 23 квітня відбулося повстання у Вільні, очолене полковником *Якубом Ясінським*, прихильником системи якобінського терору. Тут капітулював невеличкий російський гарнізон і було проголошено про приєднання Великого князівства Литовського до польського повстання. Влада перейшла до Головної тимчасової заступчої ради Великого князівства Литовського, а гетьмана великого литовського *Шимона Марціна Коссаковського*, як одного з керівників торговель-

кої конфедерації 1792-1793 рр., за вироком кримінального суду було страчено.

7 травня у таборі під містечком *Поланцем* Сандомирського воєводства Т. Костюшко видав славнозвісний універсал, у підготовці якого активну участь взяв Г. Коллонтай. Зміст універсалу повністю присвячений селянському питанню, значення якого для долі повстання його начальник чудово розумів. Універсал проголосив, що селяни беруться під опіку уряду. Вони звільнялися від особистої залежності, однак могли піти від свого пана тільки після того, як повністю розрахувалися з ним і сплатили державні податки. На час повстання панщина скорочувалася з 5-6 днів на тиждень до 3-4, з 2-4 – до 1-2, з 2 – до 1, з 1 – до 0,5 дня. Господарства, члени яких брали участь у повстанні, на час тривання останнього звільнялися від панщини. Селяни отримували спадкове право на оброблювану ними землю; пан міг позбавити їх землі лише тоді, коли вони не виконували своїх повинностей. Мали бути створені спеціальні органи нагляду за виконанням універсалу, а ті, хто його не виконував, – переслідуватися судом і каратися. Духовенству доручалося в костелах і церквах упродовж чотирьох тижнів ознайомити селян з текстом універсалу. Цю ж місію було доручено повітовим порядковим комісіям, члени яких повинні були в селах і храмах читати універсали і заохочувати селян до участі в повстанні.

У ніч з 8 на 9 травня варшавський люд знову вийшов на вулицю. Виступ був спричинений незадоволенням поміркованими діями Тимчасової заступчої ради, яка не карала колишніх торговичан. Населення столиці охоче прислухалося до агітації клубу, що виник 24 квітня як *Об'єднання громадян, тісно пов'язаних з почином Костюшка*. Ідейні противники клубу йменували його членів якобінцями, а ті не приховували своїх якобінських поглядів. До особливо активних якобінців належали колишній секретар Г. Коллонтая *Казімеж Конопка*, ксьондз *Юзеф Меєр*, *Томаш Марушевський*. Клуб розробив найрадикальнішу програму реформ. Насамперед він домагався ґрунтовних змін у становищі селян шляхом надання їм особистої свободи і зменшення феодальних тягарів, а також врегулювання їхніх відносин з панами на засаді обопільних умов й передачі землі у власність тим, хто взяв участь у повстанні. Якобінці також виступали за допущення селян до державних посад, скасування правових відмінностей між міщанством і шляхтою. Разом з тим, вони вимагали рішучої розправи із зрадниками-торговичанами. Безпосереднім поштовхом до згаданого виступу послужила спроба короля втекти з Варшави. Якобінці розцінили її як вияв боротьби сил, ворожих повстанню. Під тиском населення столиці Кримінальний суд в прискореному порядку 9 травня виніс смертний вирок чотирьом торговичанам – гетьманові великому коронному *Пйотрові Ожаровському*, гетьманові польному литовському *Юзефові Забелло*, маршалкові Постійної ради *Юзефові Анквічу*, інфлянтському єпископові *Юзефові Казімежу Коссаковському*. Після виголошення вироків вони були одразу повішені.

Наприкінці травня 1794 р., замість скомпрометованої Тимчасової заступчої ради, у Варшаві була створена *Найвища національна рада*. До її складу, поряд з поміркованими, що в ній переважали, входили й радикально налаштовані Г. Коллонтай та Францішек Дмоховський. Виникнення цього органу влади було важливим етапом у формуванні системи управління відроджуваної держави. Монархія зберігалася, але тільки формально. Найвищою диктаторською владою володів *Начальник повстання*. Вищим виконавчим органом був призначений ним уряд – Найвища національна рада у складі згаданого начальника, 8 радників, кожен з яких очолював “своє” відомство, та 32-х їх заступників. Органами місцевої влади залишалися *комісії порядку*, куди входили представники шляхти і міщан, що були зрівняні у правах. Найнижчою ланкою управління були *дозори*, що охоплювали 1000-1200 селянських господарств. Діяли також кримінальні суди, завданням яких було карати ворогів повстання.

На етапі найвищого піднесення повстання влітку 1794 р. його збройні сили становили близько 70 тис. регулярної армії і 250 гармат, 29 тис. пересувної міліції і 22 тис. міської міліції (з чого 18 тис. у Варшаві). Крім того, існувало посполите ополчення, де мали служити особи чоловічої статі віком від 18 до 40 років. За складом воно було, по суті, селянським, озброєне списами і косами, а тому його використовували переважно для місцевої оборони. За час повстання в регулярному війську було задіяно понад 140 тис. осіб, а в посполитому ополченні – понад 100 тис.

6 червня під містечком *Щекоціни* Краківського воєводства Т. Костюшко зазнав поразки від росіян і пруського війська (прусська армія на чолі з королем Фрідріхом Вільгельмом II (1786-1797) виступила на боці Росії). Після цього, Т. Костюшко облишив намір очистити Краківське воєводство від російських і пруських загонів і попрямував до Варшави. 8 червня під Холмом росіяни розбили костюшківського генерала *Юзефа Зайончека*, який з своїм корпусом відступив у варшавському напрямі. Дізнавшись про ці невдачі, мешканці Варшави, обурені небажанням Найвищої національної ради активно боротися із зрадою, що гніздилася в столиці, витягли з ув'язнення і без суду повісили кількох торговичан, у тому числі віленського єпископа *Ігнація Юзефа Массальського* і перемишльського каштеляна *Антонія Четвертинського*. Т. Костюшко, який на початку

липня прибув до Варшави, суворо засудив цей самосуд, а тих, хто запалював маси до нього (К. Конопку, Ю. Меєра, Яна Дембовського), віддав під суд.

13 липня російські та пруські війська розпочали облогу **Варшави**. У розпорядженні Т. Костюшка були 25-тисячна регулярна армія і 140 гармат; в обложників разом – 40-тисячна армія і 253 гармати. 20 серпня емісарам Т. Костюшка вдалося піднести повстання населення польських земель, загарбаних Пруссією за першим і другим поділом Речі Посполитої. Повстання охопило Великопольщу, перекинулося на Куявію і Помор'я, знайшло відгомін у Сілезії. Переляканий цим Фрідріх Вільгельм II наказав своїм військам відступити від Варшави. Те саме вчинили російські війська. Облога Варшави була знята. Під час бойових дій був перехоплений лист примаса *Міхала Понятовського*, брата короля, пруському командуванню з проханням прискорити штурм міста і зазначенням найбільш вразливих для оборони місць. Дізнавшись про лист, варшав'яни знову вийшли на вулицю і, зібравшись біля палацу примаса, вимагали покарати зрадників. Рятуючися від можливої розправи, М. Понятовський вчинив самогубство. 12 серпня росіяни взяли Вільно, після чого повстання у Великому князівстві Литовському швидко пішло на спад.

Після зняття облоги Варшави за наказом Т. Костюшка корпус під командуванням генерала *Яна Генрика Домбровського* у вересні і на початку жовтня здійснив рейд у Великопольщу і Куявію, але був змушений звідти відступити.

19 вересня російське військо на чолі з *Олександром Суворовим* під містечком Тересполь, неподалік Бреста, розбило корпус генерала *Юзефа Сєраковського* і попрямувало до Варшави. Назустріч йому з лівого берега Вісли вирушив російський корпус генерала *Івана Ферзена* (цей корпус у липні-серпні брав участь в облозі Варшави). Т. Костюшко спробував заступити шлях І. Ферзенові під містечком *Мацейовіце*, що на правому березі Вісли південніше Варшави. Маючи війська і артилерії вдвічі менше від І. Ферзена, Т. Костюшко мав намір спільно з корпусом генерала *Адама Понінського*, на підхід якого чекав, дати бій росіянам. Поки А. Понінський, який наказ Т. Костюшка прибути з корпусом одержав із запізненням, рухався йому назустріч, І. Ферзен 10 жовтня завдав війську Т. Костюшка тяжкої поразки. У мацейовіцькій битві загинули тисячі польських військовиків, а Т. Костюшко, котрий був тяжко поранений, і з ним 5 вищих офіцерів, 200 інших офіцерів, близько 2 тис. молодших командирів і солдат потрапили у полон. Втрати з російського боку становили 1300 загиблих, у тому числі 30 офіцерів. Мацейовіцька поразка не була катастрофою з воєнної точки зору. У повсталих було ще чимало сил, щоб далі битися з ворогом. Але полонення Т. Костюшка негативно позначилося на моральному стані повсталих. Після цієї поразки повстання швидко догоряло. Цьому сприяло й те, що австрійські війська окупували північну частину Сандомирського і південну частину Люблінського воєводств.

4 листопада О. Суворов здобув правобережну частину Варшави – Прагу, дозволивши при цьому своїм воякам влаштувати різанину й пограбування населення. За словами О. Суворова, вони за один лише день знищили 12 тис. “бунтівників”, а 2 тисячі, рятуючись, потонули у Віслі.

Дійшовши висновку, що повстання зазнає поразки, його провідні діячі залишили лівобережну частину Варшави. 9 листопада столиця капітулювала. 30-тисячне польське військо під командуванням генерала *Томаша Вавжецького*, який від 12 жовтня був Начальником повстання, відступило від Варшави на південний захід. Його лави внаслідок дезертирства швидко танули, а рештки на чолі з Т. Вавжецьким 16 листопада під Радошицями, що на північному заході від Кельць, склали зброю.

Повстання під проводом Т. Костюшка було приречене на невдачу, оскільки спрямований проти нього “союз трьох чорних орлів”, як іменували тоді сукупно Росію,

Пруссію й Австрію, був надто сильний, щоб можна було його здолати: на час повстання Пруссія мала 190-тисячну постійну армію, Росія – 400-тисячну, Австрія – 300-тисячну. Поляки не мали можливостей створити 100-тисячну армію. Певною мірою на долі повстання негативно позначилося й те, що йому не було надано жодної допомоги ззовні.

Повстання мало велике історичне значення. Воно стало початком **національно-визвольного руху** гнобленого польського народу, надихало поляків кількох поколінь на боротьбу за національну свободу. У ньому національне визволення було пов'язане із спробою вирішити селянське питання, хоча в силу тогочасних соціально-політичних умов Речі Посполитої ліквідувати феодальні стосунки воно не могло. Промовистими є слова Т. Костюшка, виголошені під час підготовки повстання: “За одну шляхту битися не буду, прагну волі для всього народу”. Повстання вплинуло на процес формування соціальної свідомості селян і міського населення. Усвідомлення важливості вирішення соціальних проблем значною мірою сприяло формуванню польської нації. Повстання полегшило долю революційної Франції: воно відвернуло на себе сили Пруссії, чому та з весни 1794 р. фактично не брала участі в боротьбі проти Франції, і загальмувало підготовку російським царатом інтервенції проти французької революції.

Придушення повстання 1794 р. потягло за собою **ліквідацію Речі Посполитої**. На основі російсько-австрійського та російсько-пруського договорів, підписаних у Петербурзі відповідно 3 січня і 24 жовтня 1795 р., вона втретє, на цей раз остаточно, була поділена. Австрії дісталися землі до Піліци та Бугу на півночі і до Вісли на заході (північні частини Краківського і Сandomирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі і Мазовії); разом 47 тис. кв.км, 1,5 млн. населення. Пруссія отримала решту Мазовії (з Варшавою) і частину Литви та Білорусі до Німана, а також західну частину Підляшшя і невеличку частину Краківського воєводства біля Северського князівства; разом 48 тис. кв.км, 1 млн. мешканців. До Росії відійшли Курляндія, решта Литви, Білорусі і Підляшшя, західна частина Волинського воєводства, західні частини Холмської землі і Белзького воєводства; разом 120 тис. кв.км, 1,2 млн. населення.

Польська держава перестала існувати. 25 листопада 1795 р. під тиском Катерини II Станіслав Август у Гродні зрікся престолу. До підписаної 26 січня 1797 р. у Петербурзі конвенції, як додатку до петербурзького договору від 24 жовтня 1795 р., була включена тасмна стаття, за якою Росія, Австрія і Пруссія зобов'язалися не згадувати у титулатурі своїх правителів назв “Польща”, “Польське королівство”, ліквідувати польське громадянство, спільно протидіяти спробам відновити Польську державу. Автори конвенції вважали, що Польська держава зникла з політичної карти Європи назавжди, і пам'ять про неї повинна загинути. Конвенція послужила основою для укладення тісного союзу Росії, Австрії і Пруссії, який 1815 р. переріс у Священний союз цих держав – могутнього захисника імперських режимів у Європі. Лінія поділу, яку ці три держави провели через Польщу, стала “ланцюгом, що прикував їх одну до одної, спільний грабіж зв'язав їх узами солідарності” (Ф. Енгельс).

У дослідженні причин падіння Речі Посполитої, які ведуться від кінця XVIII ст., увага акцентувалася на аналізі внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку цієї держави у XVI-XVIII ст., особливо в останні півтора століття її існування. Міркування, які при цьому висловлені, зводяться, по-перше, до того, що державний устрій Речі Посполитої, заснований на засадах шляхетської демократії й у функціонуванні якого все більш деструктивну роль відігравали магнати, послідовно послаблював її, а державні реформи, завданням котрих було вивести країну із занепаду, проводилися з великим запізненням і без належної рішучості, майже не порушуюючи станово-шляхетський характер устрою; по-друге, до того, що Річ Посполита перебувала в оточенні могутніх абсолютистських

держав, котрі не були зацікавлені в її існуванні, тому противились її реформуванню, а коли воно розпочалося, то, занепокоєні цим, вдалися до її ліквідації. Одні історики визначальною у загибелі Речі Посполитої вважають дію внутрішніх, інші – зовнішніх чинників, а ще інші дотримуються думки, що визначальними були й ті, і другі, і що можна говорити лише про те, котрі з них були у той чи інший час більш вагомі.

Доля Т. Костюшка, після його полонення під Мацейовіцями, склалася так. За наказом Катерини II він був ув'язнений у Петропавлівській фортеці у Петербурзі. Після смерті Катерини II імператор Павло I звільнив Т. Костюшка і примусив його присягти собі на вірність. На матеріальне утримання він подарував йому 1000 кріпосних селян, але, на прохання Т. Костюшка, замість них дав 12 тис. рублів. Після цього, генерал через Швецію й Англію виїхав до США, а звідти 1798 р. прибув до Франції, звідки відіслав Павлові I 12 тис. рублів та повідомлення, що відмовляється від даної йому присяги. До своєї смерті (15 жовтня 1817 р. у Швейцарії) він так і не побував у Польщі. Польський народ свято шанує його ім'я. Прах Т. Костюшка поховано у підземеллі кафедрального собору на Вавелі.

12 лютого 1798 р. у Петербурзі помер останній польський король Станіслав Август, котрий як політик був особою суперечливою. Він був похований там же в костелі св. Катерини, перепохований 1938 р. в приходському костелі села Валчин, де народився. У 1989 р. його останки перевезено до Варшави. Тут вони від 1995 р. покояться в архікафедральній базиліці св. Йоанна Хрестителя.

Культура

Загальні умови. Економічне пожвавлення й політичні зміни останньої третини XVIII ст. супроводжувалися культурним піднесенням. Величезний вплив на розвиток польської культури справляли *ідеї Просвітництва*, котрі з середини XVIII ст. проникали із Заходу, переважно Франції і зводилися до раціоналістично-критичного наукового пояснення природних і суспільних явищ, духовного світу людини. На відміну від західних просвітників, які своїм важливим завданням вважали боротьбу з абсолютизмом, польські його прихильники повинні були боротися проти “золотих шляхетських вольностей”, за зміцнення держави, захист її від внутрішньої та зовнішньої загрози.

У стильовому відношенні польські просвітницькі ідеї, як і на Заході, втілювалися в *класицизмі та сентименталізмі*. Класицизм відрізнявся простотою і гармонією засобів втілення, впливом античних взірців. Сентименталізм наголошував на передачі глибини людських почуттів. В окремих галузях культури ще доволі сильними залишалися позиції рококо – останньої стадії бароко.

Виявом зростання значення культури в житті держави було встановлення 1766 р. медалі *Merentibus* (“Заслуженим”), яка вручалася за заслуги в галузі мистецтва і науки, а також розвитку промисловості.

У розвитку культури неабияку роль відігравала **національна періодика**, що випускалася у Варшаві і викривала сарматизм як стиль життя і систему поглядів, популяризувала досягнення в галузі літератури, науки і мистецтва. У 1765-1784 рр. за взірцем англійського *Spectator* двічі на тиждень виходив *Monitor*. З 1761 р. друкувалися *Wiadomości Warszawskie* (від 1777 р. цей часопис мав назву *Gazeta Warszawska*). У 1770 р. почало видаватися наукове за змістом *Зібрання різного роду відомостей у галузі вільних наук, філософії, природного права, історії й моральної політики*. На 1770-1777 рр. припадає вихід літературного часопису *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne* (*Приємні і корисні розваги*) – неофіційного органу учасників четвергових обідів у королівському

палаці за участю короля, на яких найчастіше дискутувалися проблеми літератури, читалися твори, проводилися поетичні турніри тощо. Популярним науково-політичним часописом-місячником був *Pamiętnik Historyczno-Polityczny* (Історично-політична пам'ятка, 1782-1792). На початку 1791 р. почала виходити *Gazeta Narodowa i Obca* (Газета національна та іноземна), яка відзначалася високим рівнем подачі інформації.

Великі зрушення відбулися в освіті. У 1765 р. Станіслав Август заснував у Варшаві *Рицарську школу*, звану також Корпусом кадетів. Вона стала першим у Речі Посполитій державним середнім закладом. Школа готувала молоді офіцерські кадри, з часом набула загальноосвітнього характеру, у зв'язку з чим її учні підготовлялися до участі в суспільному житті та для державної служби. За 30 років свого існування вона випустила до 650 вихованців, серед них було багато тих, хто відзначився на суспільно-політичній і культурній ниві.

Значну роботу в сфері освіти провела *Едукаційна комісія* (повна назва *Комісія національної едукації – Комісія національної освіти*), створена за постановою сейму 1773 р. Матеріальною основою для її функціонування служили доходи з переданих їй сеймом маєтків, якими у Речі Посполитій володів єзуїтський орден, розпущений 1773 р. за наказом папи римського. До Комісії входили чотири сенатори і чотири сеймові послы. Основну ж її роботу проводили ті, хто до цього керівництва не входив. До них, зокрема, належав Г. Коллонтай. Комісія підлягала сейму й загальному королівському наглядові. Вона опрацювала державний освітній кодекс, в якому викладено організаційну структуру польської освіти, взяла під свій контроль Краківську і Віленську академії, йменовані Головними школами, всі середні навчальні заклади (їх було 74, до них належали і 4 військові школи), у тому числі єзуїтські колегії, які перетворилися у світські школи, а також значну кількість приходських шкіл. У реформуванні, що його Комісія здійснювала, її члени виходили з переконання, що освіта, наука і виховання повинні відповідати потребам країни й народу. У світлі просвітницьких засад до програм вищої і середньої освіти були включені предмети з точних і природничих наук, а також – історія, польська та іноземні мови. З академій і середніх шкіл вилучалися схоластика, викладання теології, обмежувалася латина. Громадянське обличчя студентів та учнів мав формувати предмет “моральна наука” – різновид світської етики. Вчителями призначалися переважно світські особи. Нагляд за школами Комісія доручила візитаторам. Особливо важливим було реформування закостенілих у схоластиці Краківської і Віленської академій. У першій з них його провів у 1777-1786 рр. Г. Коллонтай, у другій – у 1781-1797 рр. – *Марцін Почобутт-Одлянський* (1728-1810). Едукаційна комісія зробила безуспішні спроби заснувати університети у Варшаві (“*Universitas Poniatoviana*”) і Познані, Медичну академію у Варшаві і Академію наук за взірцем Англійського королівського наукового товариства.

Значно менше Комісія спромоглася здійснити в галузі організації приходської освіти: для цього не вистачало ні кадрів, ні коштів. У 1775 р. при Комісії було створено *Товариство складання підручників для початкових шкіл* (*Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*) на чолі з її керівним діячем І. Потоцьким. Товариство проіснувало 17 років і зробило чимало в цій галузі. Увінченням її видавничої діяльності був *Буквар для національних приходських шкіл*.

У той час, коли в Речі Посполитій спостерігалася піднесення національної освіти, на польських землях, котрі 1772 р. відійшли до Пруссії й Австрії, а також у Сілезії, яка до і після 1772 р. належала Пруссії, відбувалося згорання польського шкільництва. У цих землях проходило онімечення останнього, особливо в землях, якими володіла Пруссія: тут від 1760-х рр., згідно з розпорядженнями Фрідріха II, німецька мова активно запроваджувалась у польські школи, окремі польські школи були закриті.

Як і освіта, наука все більше набирала світського характеру, поривала з теологією. В її основи проникали раціоналізм та емпіризм, матеріалістичні погляди. Відбувся рішучий поворот до коперниківської геліоцентричної системи. У 1791 р. при Краківській Головній школі *Ян Снядецький* (1756-1830) створив обсерваторію, в якій проводив важливі спостереження за рухом малих планет (планетоїдів). Видатним математиком був *Міхал Губе* (1737-1807), що працював у галузі диференційного числення. Ян Снядецький теж розробляв алгебраїчні питання і складав та видавав математичні посібники. Визначним хіміком був професор Краківської академії *Ян Яськевич* (1749-1809), який, зокрема, перший у Польщі підтримав квантитативну теорію французького вченого Антуана Лорана Лавуазьє. Як хімік, уславився *Єнджей Снядецький* (1768-1848) – перший упорядник польської хімічної термінології. *Пйотр Осінський* у Варшаві створив першу в Польщі хімічну лабораторію. Великі заслуги в галузі природознавства належать *Кишиштофові Ключу* (1739-1796) – авторові чудового опису польської флори і фауни та посібника *Ботаніка для національних шкіл*. *Онуфрей Копчинський* (1735-1817) видав *Граматіку для національних шкіл*, в якій була ґрунтовно систематизована граматику польської мови, вказано на можливості користування нею в тих галузях науки, де панувала латина. Заслуги в розвитку географії мали *Ігнацій Заборовський*, *Францішек Сярчинський*, картографії – *Юзеф Александр Яблоновський*, *Антоній Ріци Заноні*, *Кароль де Пертес*. Відомими медиками були професори Краківської академії *Анджей Бадурський* (1740-1789) і *Рафал Червяковський* (1743-1816).

Розвиток історіографії був в основному пов'язаний з ім'ям *Адама Нарушевича* (1733-1796). Після закінченні філософського у Вільні і теологічного в Ліоні факультетів А. Нарушевич, будучи єзуїтом, викладав риторику у Віленській академії, риторику й історію – в Рицарській школі, історію – у Варшавській єзуїтській колегії. З 1775 р. він був єпископом, у 1781-1786 рр. – секретарем Постійної ради. Був наближеною особою до короля, брав активну участь у згаданих четвергових обідах, редагував видання “Приємні і корисні забави”. Належав до прихильників державних реформ, включно з Конституцією 3 травня. Проникливим вивченням історії займався за намовлянням Станіслава Августа. Найзначнішим історичним твором А. Нарушевича стала *Історія польського народу від початку християнства* (тт. 2-7 видані у 1780-1786 рр., т. 1 – у 1824 р.). Твір не закінчено, події в ньому доведені до 1386 р. То був перший науковий виклад історії Польщі. У його написанні А. Нарушевич керувався поглядами на методи, предмет і цілі історії як науки, які сформулював в адресованому королеві *Меморіалі щодо писання національної історії* (1775). Старій історіографії А. Нарушевич протиставив теоретичні засади раціоналістичного розуміння історії, відкинув безпосередні впливи провидіння на історичні події, розглядав історію як світську науку, що має пізнавальні й морально-політичні цілі, підкреслив необхідність засновувати історичні дослідження на історичних джерелах, встановлювати їхню достовірність. Розуміння значення джерел А. Нарушевичем виявилось особливо в тому, що за його ініціативою і керівництвом була складена величезна збірка копій документів з політичної історії Польської держави і Речі Посполитої, які переважно в оригіналі зберігалися в різних рукописних зібраннях. Збірка, назва якої *Акти королів і польського народу*, від імені головного “винуватця” її появи згодом отримала назву “Теки Нарушевича”. На 1796 р. було 206 томів (тек) цієї збірки, згодом їх кількість збільшилася до 230.

Художня література переживала період розквіту. Неабияке значення для літературного процесу мало те, що Станіслав Август підтримував і заохочував письменників, брав жваву участь в обговоренні літературних творів і проблем, особливо під час четвергових обідів. Провідним у літературі був напрям, який можна назвати *просвітницьким класицизмом*. На відміну від західноєвропейського офіційно-помпезного класицизму з 252

Його відривом від дійсності, польський класицизм був тісно пов'язаний з повсякденним життям.

Найбільш знаним письменником того часу був *Ігнацій Красіцький* (1735-1801) – виходець із занепакої магнатської родини; він навчався у львівській єзуїтській колегії, варшавській духовній семінарії, у Римі. Здобуті знання висунули його в коло видатних суспільно-культурних діячів польського Просвітництва. Плідну письменницьку діяльність І. Красіцький поєднував з церковною як вармійський єпископ, а з 1795 р. – гнєзненський архієпископ. Його талант яскраво проявився насамперед у поемах. Зміст *Мишеїди* заснований на переказаній Галлом Анонімом легенді про князя полян Попеля, котрого після скинення з престолу Семовітом переслідували миші й скусали до смерті; цей твір був сатирою на сучасне письменникові суспільне життя. Поема *Монахомахія* висміювала монахів, що борються між собою у псевдонауковому диспуті і доходять, при цьому, до бійки навулачки. У відповідь на численні протести щодо антицерковного змісту цієї поеми І. Красіцький написав *Антимонахохію*, де відмовився від нападок на монахів, але, разом з тим, схилив їх задуматися над власним життям. Талант І. Красіцького як моралізатора розкрився у циклах віршів *Байки і сентенції*, *Нові байки*, *Сатири*. Виразно дидактичний характер мали його прозаїчні твори – *Пригоди Миколая Досвідчинського*, *описані ним самим* і *Пан Підстолій*. Герой першого, після довгих мандрів по Польщі і Західній Європі, опинився в утопійній країні Ніпу, не заторкнутій цивілізацією, де відзначився як добрий господар і громадянин. У *Пані Підстолії* зображено шляхтича-господаря, який живе в Речі Посполитій і втілює в собі всі чесноти патріархального землевласника, водночас дотримуючися новочасних поглядів. Цей тип “освіченого сармата” відповідав уявленням шляхетських реформаторів про ідеального героя-патріота.

У творчій спадщині *Юліана Урсина Немцевича* (1758-1841) – випускника Рицарської школи у Варшаві, активного учасника Чотирирічного сейму, особистого секретаря Т. Костюшка під час повстання 1794 р. (під Мацейовіцями він, як і Т. Костюшко, потрапив до російського полону, разом з ним був в'язнем Петропавловської фортеці, супроводжував його в подорожі з Петербурга до Америки) – виділяється комедія *Повернення посла*, поставлена на варшавській театральній сцені 1791 р. У ній висміювалися противники реформ, яким протиставлялася корисна публічна діяльність головного персонажа. *Францішек Заблоцький* (1752-1821) уславився як дотепний автор багатьох переробок французьких комедій, а також оригінальних творів цього жанру – *Франт-волюцюга* і *Сарматизм*, в яких висміяв погляди консервативно налаштованої шляхти.

До видатних творів *Станіслава Трембецького* (бл. 1739-1812) належать поетичні описи парків *Повонзки* і *Софіївка*; в останньому йдеться про парк, створений С.Щ. Потоцьким в його українських маєтках на Уманщині на честь своєї дружини – славнозвісної гречанки Софії. Чудові переклади з французької літератури, а також сатири, фразки і героїко-комічну поему *Орґани* полишив по собі передчасно померлий поет *Томаш Кастан Венгєрський* (1756-1787).

Сентиментальні твори писали головним чином поети, що гуртувалися в Пулавах навколо двору Адама Чарторийського та його дружини Ізабелли з Флеммінгів. До провідних письменників цього кола належав *Францішек Діонізій Князьнін* (1750-1807), автор переважно задумливих, любовних, релігійних і патріотичних віршів. Представником того ж кола був *Францішек Карпінський* (1741-1825), якого високо цінували за ідилії і любовні пісні та вірші релігійного змісту.

Мистецтво останньої третини XVIII ст. у своєму розвитку пройшло дві фази: до і після середини 70-х років. У першій фазі панувало рококо, в другій – класицизм.

Рококо в архітектурі було поширене головним чином в сакральному будівництві. До пам'яток цього типу відносяться костели – Домініканський у Варшаві, у Тшемешні, Колі, Будславі, монастирський комплекс у Борунах та ін. Єдиною значною світською спорудою цього стилю був палацовий комплекс магната Єжи Вандаліна Мнішека, зведений у Дуклі. Перебудові був підданий інтер'єр Уяздовського королівського замку у Варшаві, що його здійснили за проектами *Якуба Фонтана* (1710-1773), *Домініко Мерліні* (1730-1797), *Ефраїма Шрьодера* (1727-1783).

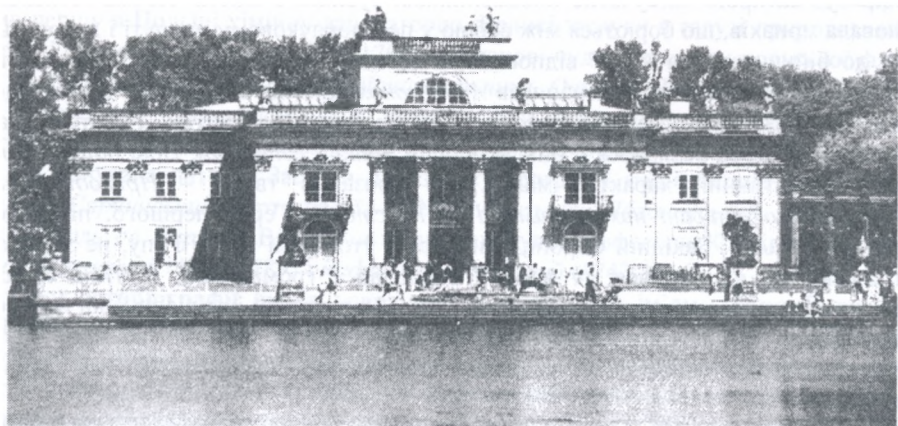

Рис.29. Південний фасад Палацу на воді у варшавських Лазенках. 1784 р. (сучасний вигляд)

Поширення класицизму в архітектурі відбувалося під впливом французького і, меншою мірою, англійського зодчества. У 1772-1790 рр. в садах Уяздовського замку під керівництвом Домініко Мерліні був зведений ансамбль будівель і парку, названий *Лазенками*. Найвизначнішою спорудою ансамблю є палац, де розміщені картинна галерея і Столова зала, в якій проходили четвергові обіди у короля. Інтер'єр палацу зроблено за проектом *Яна Хрестіана Камзетцера* (1753-1795). До будівель ансамблю належать також Білий дім, Велика офіцина (флігель), амфітеатр, оранжерея. Парк включав у себе стави, водяний каскад, триарковий міст, на котрому встановлено пам'ятник Янові III. У стилі класицизму було споруджено, особливо у Варшаві, чимало магнатських палаців, міщанських домів, а в провінції – шляхетських осель. Цей же стиль захопив певною мірою і сакральне будівництво. Так, у Варшаві *Шимоном Богумілом Цугом* був зведений протестантський собор за взірцем давньоримського Пантеону.

У галузі скульптури відзначилися *Андре ле Брун*, автор більшості скульптур, виконаних у королівській майстерні, та *Якуб Мональді* (1730-1798), якому належать композиції, створені на замовлення короля та інших осіб.

Живопис був представлений кількома визначними іменами. *Марчелло Баччіареллі* (1731-1818) керував королівською малярською майстернею, був автором 22 портретів правителів Польщі, багатьох портретів Станіслава Августа, його родини та сучасників. Спільно з *Яном Богумілом Плершем* (1732-1817) він розписав Лазенківський палац. Живописцем Варшави йменують *Бернардо Белотто*, званого також *Каналетто* (1721-1780), автора понад 20 реалістичних полотен, виконаних після 1768 р. й експонованих

1777 р. в Королівському замку. Полотна подають панораму Варшави, зображують її палаци, костели, повсякденне життя її вулиць.

За характером творчості близьким до Каналетто був *Ян Пйотр Норблін* (1745-1830), який майстерно малював сцени з життя Варшави, містечок і сіл, історичні й сучасні йому події, зокрема пов'язані з Чотирирічним сеймом, Торговицькою конфедерацією і повстанням під проводом Т. Костюшка.

Якісно новий етап розвитку переживав театр. Провідну роль у тевтральному житті відігравав *Національний театр*, створений за ініціативою Станіслава Августа. Його діяльність мала яскраво виражений дидактичний, антисарматський характер: завданням театру було викривати консервативні шляхетські пересуди, спрямовувати глядачів на усвідомлення необхідності суспільних перемін, відображати останні. Першим директором театру був *Францішек Богомолець* (1720-1784), який ставив й власні вистави, що контрастно протиставляли позитивних і негативних героїв. Від 1783 р. театром керував (з перервою у 1785-1789 рр., коли він очолював власний театр) *Войцех Богуславський* (1757-1829), прозваний "батьком польського театру". Він був автором багатьох драматичних творів, які здебільшого були переробками з іноземної літератури. Йому також належить лібретто опери *Позірне диво, або краков'яни і гуралі*. Опера на музику *Яна Стефані* (1746-1829) – чеха-пражанина, котрий від 1771 р. жив у Варшаві, – була поставлена 1794 р.

Першим відомим оперним лібретто польською мовою був текст опери *Філософ, що змінився*, поставленої гетьманом великим литовським *Мішалом Казімежем Огінським* (1730-1800) у місті Слонімі 1771 р., який написав до неї музику. 1778 р. у Варшаві була поставлена опера *Ощасливлені злидні* на музику *Мацея Каменського* (1734-1821), словака за походженням. Він же написав музику ще для кількох опер. У 1790-х роках *Мішал Клеофас Огінський* (1765-1833) створив свої перші полонези, що здобули велику популярність у цілій Європі; писав він також мазурки, марші, вальси, вокальні твори, поклав початок польській повстанській пісні, перші зразки якої створив 1794 р.

ЧАСТИНА ІІІ. У НОВИЙ ЧАС (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

**Розділ 8. ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ ПОЛЯКІВ
У ПЕРІОД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН**

Становище польського народу на тлі ситуації в Європі

Після третього поділу Речі Посполитої Польська держава припинила існування, а землі, що входили до цієї могутньої в минулому європейської країни, були включені до складу трьох імперій – Пруссії, Австрії та Росії. З держави, яка в середині ХVІІІ ст. обіймала 725 тис кв.км і мала 12,2 млн. мешканців, внаслідок трьох поділів найбільше припало Росії – 62 % території і 45 % населення (462 тис кв.км і 5,5 млн.осіб), Пруссії – відповідно 20 % і 23 % (141 тис кв.км і 2,6 млн.осіб), Австрії – 18 % і 32 % (130 тис кв.км і 4,2 млн.осіб). Практичні питання, пов'язані з ліквідацією Речі Посполитої і взаєминами держав-агресорів, регулювала петербурзька конвенція від 26 січня 1797 р., таємна стаття якої зобов'язувала кожну з цих держав дбати про те, щоб назва “Польща” ніколи більше не з'явилася. На приєднаних до Росії, Пруссії та Австрії територіях майже відразу було запроваджено закони, мову, адміністрацію, податки, обов'язки громадян, які діяли у цих державах.

Повний розпад держави з багатовіковими традиціями і міжнародним авторитетом, якою була Річ Посполита, мав великий резонанс як на континенті, так і в польському суспільстві. На міжнародній арені виникло “польське питання”, пов'язане зі спорами держав-агресорів щодо окремих теренів колишньої Речі Посполитої, а також із суперечностями між революційною Францією і напівфеодальними монархіями Європи, котрі прагнули диктувати європейським народам засади устрою і зразки устрою.

Відсутність власної держави відчували усі верстви польського суспільства; вони були змушені пристосовуватися до нових порядків, відмінних від тих, які панували в Речі Посполитій. Населення багатонаціональної Польської держави зіткнулося з державними апаратами бюрократичних абсолютних монархій, які не визнавали засад станової шляхетської демократії, що з тим чи іншим успіхом діяла в Речі Посполитій. Найбільших втрат і утисків зазнав освічений і свідомий своїх політичних та економічних прав стан шляхти, який був позбавлений багатьох привілеїв, що ними користувався впродовж століть, зокрема, власних судів над підданими, територіального самоврядування, публічного голосу в державних справах.

Особливо гостро втрату державності відчували інтелектуальні кола шляхти, які в другій половині ХVІІІ ст. виступали речниками проведення докорінних реформ Речі Посполитої в дусі ідей Просвітництва. Вони пережили політичну поразку, яка вплинула на їхні світоглядні орієнтири: на зміну просвітницькому оптимізму соціальної гармонії прийшов (хоча й ненадовго) песимізм розчарувань і розгубленості. На довгі десятиліття польські інтелектуальні сили занурилися в роздуми і дискусії стосовно причин занепаду Речі Посполитої й можливих шляхів її відродження.

Особливо болісно поділи Речі Посполитої позначилися на численній збіднілій і безземельній шляхті, яка втратила можливості військової або адміністративної кар'єри у власній державі і перетворилась на найбільш радикальний елемент, що прагнув зміни існуючого стану. Середня земельна шляхта здебільшого зберегла свої економічні позиції, але гостро відчувала втрату політичних впливів. Менш болісними були зміни у становищі великої земельної шляхти – магнатів, щодо яких правлячі династії проводили особливу політику, намагаючись залучити їх до служби своїм монархіям.

Поділи Польщі негативно відбилися на житті міст: їх населення зменшилося; внаслідок зміни кордонів і виникнення митних перешкод міське господарство пережило кризу, яка поглибилася у зв'язку із запровадженням нових правових порядків.

Після переходу під панування трьох монархій мало змінилося становище безправного селянства колишньої Речі Посполитої. Село продовжувало жити в рамках своїх традицій, вступаючи у стосунки переважно із земельним власником. Проте нові держави поширили на селянство додаткові податки і обов'язок тривалої рекрутської служби у війську (до 14 років – в Австрії і 25 років – у Росії).

У політиці держав на захоплених землях Речі Посполитої були також певні відмінності. У результаті трьох поділів Польщі до Росії відійшла найбільша частина її території, яка включала землі, населені литовцями, білорусами, українцями і поляками. Західний кордон Росії пролягав від Кам'яця Подільського на півдні, далі по р. Західний Буг, на захід від Гродно до р. Німан. Польське населення переважало лише у литовських землях, в той час як у Білорусі та Україні воно становило переважну більшість тільки серед шляхти-землевласників. Росіяни майже відразу запровадили на захоплених землях новий адміністративний устрій, поділивши їх на губернії на чолі з губернаторами і повіти (губернії: Могильовська, Полоцька, Ізяславська, Брацлавська, Віленська, Ковенська, Гродненська), а також ввели російське судочинство. Земельна шляхта зберегла домінуючу владу над селянами. Майно учасників повстання 1794 р. під проводом Т. Костюшки, а також королівські маєтки (королівщини) перейшли до рук російської знаті. У 1795 р. на захоплених землях було проведено "ревізію", за якою було визначалось оподаткування всіх "душ" чоловічої статі та повинності селян щодо двору. Якщо раніше панщина нараховувалася від селянського господарства, то тепер – від "душ". Це призвело до збільшення податків ("подушне") і повинностей. За російськими порядками ставало звичаєм зневажливе ставлення до селян як до повної власності і знаряддя праці.

У Литві і в Україні царат спирався на землевласників, якими майже повсюдно тут була польська шляхта. Після смерті Катерини II новий цар Павло I (1796-1801) проводив щодо польської шляхти більш ліберальну політику: помилював і випустив з в'язниці Т. Костюшка, інших ув'язнених учасників повстання, наблизив до двору частину польських магнатів, повернув до життя шляхетські сеймики і Литовський Статут. Було збережено польську мову в освіті. Усе це створило певною мірою сприятливі умови для розвитку польської культури. На початку панування *Олександра I* (1801-1825) внаслідок особливого впливу на молодого царя польський магнат князь *Адам Єжи Чарторийський* був призначений куратором віленського наукового округу, який охоплював Литву, Білорусь і Правобережну Україну. Завдяки його втручанням, на цих теренах зміцнилися позиції польської освіти та культури, поляки стали провідним творчим елементом у науці, освіті, літературі та мистецтві. При цьому їхній вплив на українське і білоруське селянство почав зменшуватися в результаті обмежень у діяльності католицької і греко-католицької церков і переходу значної частини селян у православну віру.

Землі Речі Посполитої, які в результаті трьох її поділів відійшли під владу **Пруссії**, були включені у різні провінції. Захоплене Пруссією під час першого поділу (1772) Східне Помор'є стало провінцією *Східна Пруссія*; з північної Великопольщі утворено *Наднотецький округ*. Повсюдно було запроваджено новий адміністративний поділ на повіти, створено податкові інспекції, окружні суди, введено німецьку мову як урядову; церковні і королівські землі конфісковано і передано у державну власність. Землі Великопольщі, що перейшли до Пруссії за другим поділом (1793), склали провінцію *Південна Пруссія*. Сюди були скеровані німецькі чиновники і розпочато колонізаційні процеси, перервані повстанням Т. Костюшка. Після третього поділу Польщі (1795) було здійснено новий адміністративний поділ: Південна Пруссія включала лише землі на

лівому березі Вісли; правобережжя Вісли і землі на північ від Бугу утворили нову провінцію – *Новосхідну Пруссію*. Південну Пруссію поділено на три департаменти (Познань, Каліш, Варшава), а Новосхідну Пруссію – на два (Плоцк і Білосток). У кожному департаменті утворено дві гілки влади – *камеру* і *регенство*. Перша здійснювала поліційну, фінансову і військову владу, друге – судову. На чолі нових провінцій стали “міністри” (Варшава, Плоцк), що входили до складу *Генерального директорату*, який урядовав у Берліні. Провінції були поділені на повіти, на чолі яких стояли *ландрати* (земельні ради), склад яких призначався німецькою адміністрацією. Крім земель, приєднаних внаслідок поділів, поляки заселяли також Верхню (Гірську) Сілезію, частину Нижньої Сілезії, Західне Помор’є. Загалом поляки у 1800 р. становили майже половину населення Пруссії.

Спочатку прусський уряд намагався притягнути польську шляхту на свій бік. Але після повстання під проводом Т. Костюшки відмовився від підтримки польської шляхти, конфісковані королівські і церковні землі передав німецьким власникам. Тільки у Південній Пруссії за короткий проміжок часу німці викупили 241 маєток за 3,5 млн. таларів (без права продажу землі полякам). 1797 р. на приєднаних польських територіях було запроваджено прусське законодавство (земельне право), яке зберігало феодальну власність і становий поділ населення; право землеволодіння надавалося виключно шляхті; селянство залишалося під доміняльною владою пана. Єдиним формальним послабленням цієї влади була заборона виселення селянина з землі без судового рішення, контроль за яким здійснював спеціальний урядовий чиновник. Курс на онімечення польських провінцій швидко проявився у спровадженні сюди німецьких чиновників і колоністів, обмеженні польського шкільництва і розбудові німецького, ліквідації місцевого самоврядування.

У результаті першого поділу Польщі (1772) Австрія захопила землі Малопольщі, давнього Галицько-Волинського князівства, а також невеликих сілезьких князівств – Освенцімського і Заторського, приєднаних до Польщі ще у XV ст. Правляча династія Габсбургів віддавна прагнула володіти цими землями, посилаючися на права угорських королів щодо спадку по Казимірі Великому. На приєднаних землях австрійський уряд утворив провінцію під назвою *Королівство Галиції (Галичини) і Лодомерії* (спотворене Володимирії) з князівствами *Освенцімським і Заторським*. При цьому східні частини королівства, власне галицькі землі, були заселені давніми мешканцями – русинами-українцями, які становили основну масу селянства, а західні – поляками. Уся Галицька провінція займала 78,5 тис. кв.км, з яких на русько-українську частину припадало 55,7 тис. кв.км. За першим австрійським переписом 1773 р. у східній частині краю проживало 1,8 млн. осіб, з них русини-українці склали 71 %, поляки – 22 %, євреї – 7 %. Об’єднання земель, заселених поляками та русинами, в одну адміністративну одиницю дало підстави польській шляхті трактувати Галичину як частину єдиної польської території, що насильно потрапила під чужоземне панування.

Відразу після приєднання Галичини тут було запроваджено німецьку адміністрацію: створено губернію на чолі з губернатором, який урядовав у Львові, територію поділено на кілька округів, очолюваних старостами. Не зазнав істотних змін становий поділ суспільства, польська шляхта зберегла соціальні і судові привілеї, але втратила самоврядування і політичні права; селянство залишилося економічно залежним від земле-власників. Створено провінціальний становий сейм у Львові, до якого входили представники магнатських родин, шляхти і духовенства, але він мав право лише складати петиції з проханнями до вищих австрійських інстанцій. До кінця XVIII ст. сейм зібрався лише декілька разів на пару днів.

У 80-х роках XVIII ст. у Королівстві Галичини і Лодомерії, як і на всій території імперії Габсбургів проводилися соціальні та політичні реформи в дусі освіченого абсолютизму, завданням яких було централізувати й уніфікувати управління багатонаціональною державою, модернізувати суспільне життя, витіснити з нього найбільш віджилі феодальні елементи. Ініціаторами реформ були імператриця *Марія Терезія* (1717-1780) та її син імператор *Йосиф II* (1741-1790) (звідси реформи називають “терезіансько-йосифінськими”). Вони прагнули обмежити феодальні права і привілеї шляхти-землевласників щодо селянства, міст та місцевого управління, підпорядкувати церкву державі тощо. Було накладено податки на шляхту і духовенство. 1781 р. Йосиф II видав едикт (указ), яким ліквідував особисту залежність (підданство) селян, підпорядкувавши їх державній адміністрації. Численні укази імператора 80-х років XVIII ст. заборонили згін селян із землі, обмежили панщину трьома днями на тиждень від господарства, визнали за селянами право скаржитися на неправомірні дії пана до уряду старости, встановили сільське самоврядування, очолюване виборним війтом. Усі ці заходи мали на меті поліпшити становище селян – головних платників податків і джерело рекрутського поповнення армії – і таким чином прив’язати їх до держави, послабити їхню домінуючу залежність від шляхти. Реформи передбачали лише підготовку до загального впорядкування земельних відносин і ліквідації підданства селян. *Урбаріальний патент* Йосифа II 1789р. скасував панщину, замінивши її грошовим чиншом, поділений між паном-землевласником (17,8 % прибутку з господарства) і державою (12,2 %). Цей акт, з одного боку, викликав значне невдоволення шляхти, а з другого, спричинив відмову селян від виконання панщини. Перед смертю Йосиф II відкликав свій *Урбаріальний патент*, а його наступники *Леопольд II* (1790-1792) і *Франц I* (1792-1835) звели нанівець інші реформи своїх попередників.

За третім поділом Польщі Австрія захопила решту земель Малопольщі і Люблінщину з Подляшшям. Цей терен названо *Новою Галичиною*, у ньому запроваджено такі ж порядки, як і в Королівстві Галичини і Лодомерії. Наступні війни Австрії з наполеонівською Францією спричинили зміцнення німецької адміністрації на захоплених теренах, ріст податків і збільшення набору рекрутів для потреб війни.

Безпосереднім наслідком поділів Польщі і включення її земель у чужі державні організми був розрив в інтеграційних процесах польського суспільства, що простежувалися в другій половині XVIII ст. Водночас крах державності прискорив формування новочасної польської нації, втягнення до її обріїв тих верств населення (міщанства, селянства), які до цього залишалися поза її межами. Інтегруючими чинниками формування нації стали історія, мова, католицька церква, а активними пропагандистами патріотизму – шляхта і духовенство.

Поділи Польщі (другий і третій) збіглися в часі з **Французькою революцією** 1789-1794 рр., яка кинула виклик панівним у Європі монархічно-династичним порядкам, проголосивши принцип вищості нації над монархом і гасла рівності, свободи й братерства всіх людей, незалежно від стану і соціальної позиції. Революція у Франції викликала гостру протидію європейських монархій, які утворили антифранцузьку коаліцію на чолі з Англією, щоб придушити рух у зародку і не допустити поширення його ідей на інші країни континенту. Наслідком цього стала епоха війн Франції з коаліцією, яка тягнулася аж до 1815 р. і багато в чому визначала суспільне життя на континенті. Революція пробудила до активної участі у політичному і громадському житті ширші верстви французького суспільства, які спричинили зміцнення соціальної опори держави, розбудову усіх її інститутів на нових засадах, зростання могутності Франції. Поступово Франція, здобувши блискучі перемоги над арміями коаліції, почала

підкоряти своїй владі інші європейські народи під гаслами боротьби з реакційними монархіями.

Події у Франції мали величезний вплив на ситуацію у східній частині Європи, зокрема, у польських землях. Повстання під проводом Т. Костюшка, яке розгорнулося під гаслами свободи і демократії, відволікло увагу членів антифранцузької коаліції і змусило їх зайнятися придушенням “революційних” ідей у Польщі. Розгром повстання і ліквідація польської держави дали змогу Франції отримати передишку і зміцнити свої сили. Своєю чергою, *польська справа* на тривалий час стала козирною картою Франції у взаєминах з монархічними дворами Європи.

У часи правління Директорії (1795-1799) зовнішня політика Франції все більше зосереджувалася в руках її генералів, з яких найуспішніше діяв *Наполеон Бонапарт* (1769-1821), що провадив переможні війни з Австрією. Ставши першим консулом (1799), а потім імператором (1801), Наполеон розпочав боротьбу за встановлення гегемонії Франції на континенті. З цією метою імператор прагнув розгромити і розчленувати великі абсолютистські монархії Австрію, Пруссію і Росію та підважити вплив Англії в Європі. Такі плани французького імператора робили Францію союзником патріотично налаштованих кіл польської шляхти. Тому після поділів Польщі погляди польських патріотів звертались у бік Франції.

Початок боротьби за відбудову держави. Польські легіони

Ставлення польського суспільства до ліквідації Речі Посполитої не було однотайним. Переважна частина селянства, відокремленого від шляхти, духовенства і міщанства становими бар'єрами, наприкінці XVIII ст. не надавала великого значення державній приналежності, реагуючи лише на реальне погіршення свого соціального становища. Крім того, віра в монарха – помазаника Бога на землі – була тоді ще міцно вкоріненою у свідомості селянина.

Навіть серед найбільш освіченого стану – шляхти – панували різні настрої. Частина магнатів і шляхти, пов'язаних з табором Торговиці, без жодних упереджень шукала співпраці з урядами і дворами держав-загарбниць. Один з керівників Торговицької конфедерації Щенсн Потоцький похвалявся тим, що “вже є росіянином назавжди”. Польська шляхта на Правобережній Україні і в Пруссії успішно використовувала сприятливу кон'юнктуру для торгівлі зерном і сільськогосподарськими продуктами, не вказувала незадоволення своїм становищем.

Крах Речі Посполитої боляче сприйняли нечисленні представники шляхетського табору реформаторів, літератори, частина духовенства і міщан, які ототожнювали себе з польською нацією та державою. Вони давали волю своїм патріотичним почуттям у численних творах літератури і мистецтва, наголошуючи на тих нещастях, які чекатимуть поляків у майбутньому. Такі твори були написані багатьма тогочасними авторами: князем *Адамом Чарторийським* (“Бард польський”), поетами *Юзефом Морельовським* (“Трени на поділ Польщі”), *Францішком Карпінським*, *Ю.У. Немцевичем* і багатьма іншими. Польський поет і генерал *Якуб Ясінський* (1759-1794) серед багатьох патріотичних творів залишив поетичний маніфест – вірш *До народу*, який закінчувався такими рядками:

(...) Ти, отче істини, скажи, скажи лишень,
Коли ж засвітить нам Твій превеликий день?
Благасмо Тебе: у шедрості господній
Нас визволи з біди, з ганебної безодні!
Хай голос Твій святий звістить межі людьми,

Хто ми, Створителю, й на що спроможні ми.
А ти, що ждеш на нас, вітчизно, скорбна мати,
Як маєш ти дітей, то й волю будеш мати.

(переклад Д. Паламарчука)

Патріотичні кола намагалися рятувати “національний дух” і традиції Речі Посполитої, наголошуючи на її славному минулому, коли Польща була одною з наймогутніших держав Європи. Кілька освічених магнатів і духовних осіб заснували 1800 р. у Варшаві *Товариство Друзів Наук* (ТДН); вони збирали давні документи з історії Польщі, вивчали її природні умови, мову і культуру. З цих дослідів вимальовувався ідеальний образ народу з тривалими традиціями і культурними здобутками, які не можуть загинути безслідно. Голова товариства С. Сташіц з трибуни закликав освічену частину населення посилено працювати для добра народу, стверджуючи, що “занепасти може і велика нація, а змізерніти лише нікчемна”.

Найбільш гостро реагувала на крах державності дрібна безземельна польська шляхта, частина міщан, перед якими закривалися можливості службової кар’єри в адміністрації, армії, місцевому самоврядуванні. Ця шляхта і частина польської аристократії, що брала активну участь у повстанні 1794 р., частково емігрувала до Франції або розпочала нелегальну діяльність на захоплених землях.

Початок визвольного руху. У січні 1796 р. група колишніх офіцерів польської армії, підписавши у Кракові акт конфедерації, створила таємну організацію, що отримала назву *Централізація*. Її керівний осередок містився у Львові, на чолі стояв аристократ *Вікторин Валеріан Дзедушицький* (1754-1832), а до складу входило близько 150 осіб. Осередки Централізації були у Пруссії та Росії. Організатори будували плани піднесення повстання у сприятливий момент війни Франції з Австрією. Вони налагодили зв’язок з легіоном польської армії під командуванням полковника *Йоахима Дениски* (1756-1812), який після поразки повстання під проводом Т. Костюшка опинився на терені Молдавії. У порозумінні з Централізацією в березні 1797 р. Й. Дениска оголосив початок повстання і в червні того ж року на чолі 200 повстанців перейшов австрійський кордон на Буковині. У бою під *Доброновцями* загін був розбитий австрійськими військами, а незабаром поліцією була викрита і розгромлена Централізація.

Невдачею закінчилися також інші спроби патріотичних осіб піднести повстання проти держав-загарбниць. Так, у Гданську прусська поліція викрила змову групи польської та німецької молоді, яка поширювала гасла французької революції і закликала до скинення прусського ярма. Більшість учасників і керівник змови *Готфрід Бартольд* були заарештовані. Подібна доля спіткала також знаного польського яacobинця, учасника повстання Т. Костюшка *Францішка Гожковського* (1760-1830), який зробив спробу організувати повстання селян на Подляшші. Він закликав їх повстати проти іноземного ярма і панів-землевласників, обіцяючи допомогу французів. Однак місцеві землевласники видали Ф. Гожковського австрійській поліції; він був засуджений до смертної кари, але звільнений за умови виїзду за межі держави.

У 1798 р. радикальні кола шляхти – яacobинці – заснували у Варшаві таємне *Товариство польських республіканців* (ТПР), до якого незабаром зголосився і Т. Костюшко. Діячі ТПР полковник *Еразм Міцельський* (1769-1800), адвокат *Алойзи Орховський* (1767-1847), шляхтич *Анджей Городиський* (1773-1847) та інші поставили за мету відбудову польської державності у республіканській формі, спираючися на власні сили; вони розробили програму товариства під назвою *Закон передсоціальний* (тимчасова програма), яка передбачала заснування змовницької організації за зразком масонства, піднесення повстання і створення республіки з ліквідацією станів та привілеїв. Повстання планувалося на “відповідний час”, а до цього моменту передба-

чалось нагромаджувати сили і засоби. ТПР проводило пропаганду на користь підготовки повстання, висувало Т. Костюшка його керівником. Однак після укладення Наполеоном угоди з Австрією в Люневіль (1801) товариство припинило діяльність.

Назагал нелегальні організації, що виникли після третього поділу Польщі, не охопили широкого кола осіб і не розробили загальноприйнятної програми дій. Одні патріоти вбачали свою місію у поширенні ідей піднесення національної свідомості населення, другі – у підготовці умов для збройного повстання проти держав-загарбниць. Однак суспільна думка польських патріотів наполегливо оберталася навколо ідей, народжених Французькою революцією: відбудова Польщі може стати результатом спільних зусиль усіх, хто бачитиме власний інтерес в існуванні національної держави.

З часом ініціатива патріотичних дій перейшла до польської еміграції у Франції, яка пов'язувала долю Польщі з революційною Францією. У Франції вона поділялася на помірковану і радикальну (якобінці). Помірковані гуртувалися навколо керівника *Агенції повстанського руху* (Т. Костюшко) в Парижі *Францішка Барсса* (1760-1812). Діячі Агенції (Ф. Барсс, Ю. Вибіцький, Я.Г. Домбровський) розраховували на здобуття незалежності з допомогою Франції, яка у війні завдасть поразки Австрії і Пруссії. Вони не прагнули піднести повстання на польських землях, а вважали доцільним створювати польські збройні сили при уряді революційної Франції і здобувати незалежність на засадах польської Конституції 3 травня 1791 р.

Радикальні польські елементи в еміграції (якобінці) об'єдналися 1795 р. у *Депутацію* на чолі з Ю.К. Шанявським і Ф.К. Дмоховським. Вони нав'язували до соціальних аспектів Французької революції, засуджували становий устрій давньої Речі Посполитої, виступали за проведення земельної реформи і піднесення збройного повстання на польських землях. Між Депутацією і Агенцією склалися напружені стосунки.

Рис.30. Ян Генрик Домбровський на тлі італійського крайоб'язу. Портрет невідомого автора.

Польські легіони. Восени 1796 р. до Парижа прибув генерал *Ян Генрик Домбровський* (1775-1818), один з найбільш відомих керівників повстання 1794 р. Нав'язавши контакт з Агенцією, він запропонував французькому уряду створити польські збройні формації – легіони, які повинні були стати допоміжною силою у війнах Франції з Австрією. Обґрунтовуючи потребу польських легіонів, Я.Г. Домбровський у ноті до Директорії від 9 жовтня 1796 р. писав: “Йшлося би про формування двох франко-польських легіонів при армії Республіки над Рейном і в Італії (...) Ці легіони були б засобом і школою для майбутньої польської армії (...) Щодо користі, яку могла б отримати Польща, то (...) цей зародок польської армії (...) сприяв би підтримці готовності патріотів всередині Польщі до повстання проти урядів, що є неприязними системі Французької Республіки...” Директорія, не бажаючи псувати стосунки з Пруссією, з якою 1795 р. уклала мирний договір, відіслала Я.Г. Домбровського до генерала Наполеона, який провадив в Італії бойові дії проти Австрії. 9 січня 1797 р. у Мілані за ініціативою

Наполеона була підписана Конвенція про створення польських легіонів при *Ломбардській Республіці*, що була відбудована французьким генералом.

У травні 1797 р. два легіони вже налічувували близько 7 тис. вояків, які рекрутувалися переважно з полонених і дезертирів австрійської армії, а також польських емігрантів. Командування ними було покладене на генерала Я.Г. Домбровського (першим легіоном командував князь *Ю. Вельгорський*, другим – генерал *Ф. Римкевич*). Вояки легіонів були одягнені у польські мундири, мали італійські пов'язки з написом “Вільні люди – брати” і французькі трикольорові кокарди. Я.Г. Домбровський запровадив у легіонах французьку систему організації та управління, які усували станів перешкоди для просування по службі. Разом з ученим, політиком і літератором *Юзефом Вибіцьким* (1747-1822) він організував систему освіти і виховання солдатів, в якій на першому місці стояли патріотичні мотиви. Ю. Вибіцький написав *Пісню польських легіонів в Італії* (“Мазурку Домбровського”), яка згодом стала національним гімном, що починався словами “Ще не вмерла Польща...”:

Поки смерть нас не скосила,
Польщі жити з нами.
Що взяла в нас чужа сила,
Відберем шаблями.
Марш, марш, Домбровський,
Із чужини в край польський,
Веди нас походом
Та єдної з народом.
(переклад *О. Пономаріва*)

Я.Г. Домбровський написав і поширив відозву до поляків, в якій закликав їх вступати до легіонів, щоб боротися за визволення вітчизни з допомогою французів. “Поляки, – говорилося у відозві, – надія відроджується (...) Франція перемагає, вона б'ється за справу народу, стараймося послабити її неприятелів. Франція надає нам пристанище в очікуванні кращої долі для нашого краю, йдімо ж під її хоругви (...) Приходьте, колеги, кидайте зброю, яку вас змушують носити; биймося за спільну справу всіх народів, за свободу під керівництвом переможного Бонапарта...”

Польські легіони швидко міцніли й зростали чисельно, відроджувалися надії на втручання Наполеона у “польські справи”. Але той несподівано уклав з Австрією перемир'я в *Леобен* (квітень 1797 р.), а потім – мирний договір у *Кампо Форміо* (жовтень 1797 р.), поклавши край цим надіям. Восени 1797 р. польські легіони за наказом Наполеона перейшли на службу новій маріонетковій державі – Цісальпійській Республіці. Виконуючи розпорядження Наполеона, легіонери брали участь у придуренні антифранцузьких виступів в околицях Верони, Риму та інших італійських міст. У 1798 р., коли Наполеон перебував в Єгипті, проти Франції виступила нова коаліція. Неаполітанські війська напали на Рим, але французька армія за участю 1-го польського легіону завдала їм поразки в битві під *Цівіта-Кастельяно*. 1799 р. французька армія зустрілася в Італії з об'єднаними австрійсько-російськими військами під командуванням О. Суворова. Польські легіони, які брали участь у бойових діях на боці французької армії, зазнали значних втрат під *Леньяно*, *Моньяно* і *Мантуєю*. Їх чисельність зменшилася до 800 чоловік. Тільки згодом їх склад знову зріс до 6 тис.

У вересні 1799 р. в складі французької армії на східному фронті над Рейном було створено *Наддунайський легіон* під командуванням генерала *Кароля Князевича* (1762-1842). Він взяв участь у переможній битві під *Гоєнлінден*, яка відкрила Наполеону шлях до Австрії. Але 1801 р. французький імператор підписав мирний договір з Австрією і Росією у *м. Люневіль*. За таємним положенням договору, Наполеон відмовився від підтримки поляків взамін за відмову союзників надавати допомогу роялістській французькій еміграції. Договір поділив Європу на дві сфери впливу: Франція зберігала

позиції в Італії і Західній Німеччині, залишаючи Східну Європу в сфері інтересів Австрії, Росії та Пруссії.

Договір у Люневеллі означав крах надій поляків на здобуття незалежності з допомогою Франції. Він викликав невдоволення серед польських легіонерів, які почали покидати свої формування. Я.Г. Домбровський будував плани розриву з Францією і перенесення польських легіонів на Балкани. У цей час в еміграції поширилася брошура польського яacobінця, секретаря Т. Костюшка *Юзефа Павліковського (1767-1829) Чи поляки здатні вибороти незалежність?*, в якій містилася критика профранцузької орієнтації польської еміграції. Автор закликав облистити надії на іноземну допомогу і реалізувати програму піднесення національного повстання на польських землях. Для цього слід було надати народу свободу і рівність. Серед радикальних кіл польської еміграції у Франції з'явилися тенденції боротьби з Наполеоном як диктатором і "грабарем" республіки. За таких умов Наполеон вирішив розпорозити польські легіони: у 1802 р. частину легіонерів (близько 6 тис.) він скерував на придушення антифранцузького повстання на острові *Сан-Домінго* (Гаїті), інша частина (близько 4 тис.) залишилася в Італії для забезпечення там французьких інтересів. Доля висланих на Гаїті легіонерів виявилася трагічною: більшість з них загинула в боях з повстанцями і від тропічних хвороб; до Франції незабаром повернулося лише 300 чоловік. Краше склалися обставини для легіонерів в Італії, де вони служили утвореному Наполеоном Італійському Королівству і брали участь у бойових діях проти австрійців у 1805-1806 рр.

Незважаючи на поразки і розчарування, значення польських легіонів для справи відбудови польської державності не можна недооцінювати. Велика кількість поляків (до 35 тис.), які пройшли через легіони, сприйняли нові демократичні гасла та ідеї, що поширювалися в Європі, отримали патріотичний запал боротьби за незалежність батьківщини і справедливий суспільний устрій. Уже сучасники творили легенду легіонів, згідно з якою легіонери були першими, хто розпочав збройну боротьбу за відбудову незалежної Польщі. Упродовж наступних десятиріч ця легенда зміцнювалась і поширювалась у польському суспільстві як один із могутніх чинників патріотичного виховання.

Криза профранцузької орієнтації спричинила пожвавлення серед частини польської шляхти та аристократії **проросійської орієнтації**. Після поразки Австрії та Пруссії у війнах з Наполеоном на Сході Європи зросли впливи Росії. Новий російський імператор 24-річний Олександр I на початку свого правління схилився до ліберальних поглядів, проголошуючи ідеї визволення народів Європи, передусім слов'янських. Серед частини польських аристократів зародилася надія на те, що російський цар здатний об'єднати польські землі під своїм скіпетром і надати їм певну форму політичної автономії. У 1803 р. Олександр I призначив князя Адама Єжи Чарторийського куратором Віленського наукового округу. Будучи наближеним до царського двору, цей польський аристократ у меморіалі *Про систему, якої повинна дотримуватися Росія* (1803) розвинув план відбудови Польщі під егідою російського царя, який передбачав приєднання до Росії польських земель Пруссії та Австрії.

У 1804 р. Олександр I призначив А. Чарторийського міністром закордонних справ Росії. На цій посаді князь активно сприяв формуванню нової коаліції проти Франції, схилиючи царя до активних дій у польському питанні. 1805 р. Олександр I погодився використати справу Польщі як засіб тиску на пруського імператора *Фрідріха-Вільгельма III* (1797-1840) з метою приєднання Пруссії до антифранцузької коаліції (т.зв. "пулавський план"). Але останній прийняв усі умови Росії, і "польська справа" виявилася похованою так само, як і проросійська орієнтація польської аристократії. 1806 р. А. Чарторийський пішов з посади міністра. Подальший розвиток подій залежав від міжнародної ситуації в Європі.

Варшавське Князівство

Війна Наполеона з новою коаліцією у складі Англії, Росії та Австрії розпочалася з розгрому австрійської армії під м. Ульм (жовтень 1805 р.). У грудні 1805 р. французька армія завдала нищівної поразки об'єднаним арміям Австрії і Росії в битві під *Аустерліцем* (на терені Моравії). Спроба протиставити Наполеону четверту коаліцію з участю Пруссії, Англії, Росії, та Швеції) завершилася новим розгромом останньої в битвах під *Іеною* та *Ауерштадтом*. Наполеон без перешкод увійшов до Берліна і вирішив, що настав час використати “польську карту” в стосунках з Пруссією і Австрією. Він покликав до Берліна Я.Г. Домбровського і Ю. Вибіцького й запропонував їм підготувати відозву до поляків із закликком збройної боротьби проти Пруссії. Французький імператор намагався також використати авторитет Т. Костюшка, запропонувавши йому приїхати до Берліна. Однак Костюшко поставив перед Наполеоном умови, які той не погодився прийняти (відбудова Польщі в кордонах 1772 р., конституційно-монархічний устрій, передача землі у власність селянам).

Я.Г. Домбровський і Ю. Вибіцький опублікували відозву до поляків, в якій закликали підтримати французьку армію, усунути пруську адміністрацію. Польське населення Великопольщі в основній своїй масі вітало французів як визволителів, плекаючи надії на проголошення незалежної держави і проведення соціальних реформ. Водночас польські емігранти, що прийшли з Наполеоном, швидко створювали польську адміністрацію та армію. У січні 1807 р. під час перебування у Варшаві Наполеон затвердив тимчасовий орган влади на польських землях, що були під владою Пруссії – *Урядуючу комісію* на чолі з президентом *Станіславом Малаховським* (1736-1809), колишнім маршалком Чотирирічного сейму. До складу Комісії увійшли сім представників аристократичних родин. Їй підпорядковувалися 5 директорів (міністрів): юстиції, внутрішніх справ, фінансів, поліції та війни.

Головним завданням, яке поставив Наполеон, було створення міцної союзної армії і постачання французької. Формування армії було доручено князю *Юзефу Понятовському* (1763-1813), генералу, учаснику повстання під проводом Т. Костюшка. Навесні 1807 р. польська армія у складі 3-х легіонів налічувала 30 тис. вояків. Вона взяла участь у визволенні польських земель, а також у великій битві під *Фрідляндом* 14 червня 1807 р., в якій російсько-пруські війська змушені були відступити від р. Німан. Російський імператор Олександр I вирішив змінити політику й укласти мир з Наполеоном. Зустріч двох імператорів і переговори у м. *Тільзит* завершилися 7 липня 1807 р. підписанням мирного договору між Францією і Росією, який закріпив поділ сфер впливу в Європі між цими двома країнами. Польська справа посідала помітне місце на переговорах двох імператорів. Наполеон був готовий поступитися Польщею на користь Олександра I, вимагаючи повної ліквідації Пруссії. Однак російський імператор не наважився знищити свого союзника, обмежившись приєднанням до Росії Білостоцького округу. Щодо інших польських земель було прийнято компромісний варіант, за яким передбачалося створення на частині польських земель Пруссії нової держави під назвою *Варшавське Князівство* (герцогство), сувереном якої виступав один із союзників Наполеона – саксонський король *Фрідріх Август* (1750-1827). (Конституція 3 травня 1791 р. заповідала йому польський престол). Погоджуючись зі створенням князівства, Олександр I категорично заперечував вживання у назві термінів “Польща” і “польський”. Поза межами Варшавського Князівства залишалось чимало земель, заселених поляками. Більшість польських патріотів визнали цей твір початком відбудови польської державності, сподіваючись у майбутньому розширення його кордонів і самостійності.

Було зрозуміло, що князівство не є повністю суверенною державою, а залежить від волі і долі наполеонівської Франції. Важливим моментом тільзитського договору було положення (стаття 5), що князівство “буде кероване згідно з конституцією, яка, забезпечуючи свободу і привілеї народів цього князівства, дозволить зберегти спокій сусідніх держав”. Територія князівства охоплювала 140 тис. кв.км з населенням 2,6 млн.

Постанови Тільзиту викликали розчарування у частини польських патріотів, які розраховували на відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Залишився під питанням устрій новоутвореної держави. Польські політики прагнули будувати його на підставі Конституції 3 травня 1791 р. Однак Наполеон не переймався їхніми бажаннями і, викликавши членів Урядуючої комісії до Дрездена, власноручно накреслив головні положення майбутньої конституції. Імператорський міністр І. Маре надав їм необхідну редакцію, і 22 липня 1807 р. *Конституція Варшавського Князівства* була підписана Наполеоном. Поляки отримали її в готовому вигляді з рук імператорського секретаря.

Взірцем Конституції були відповідні документи Франції та її васальних держав. 89 статей цього документа переносили на польський ґрунт низку важливих здобутків Французької революції. Усі люди проголошувалися вільними і рівними перед законом, скасовувалися станові привілеї і особиста залежність селян, які отримали свободу, правда, без права власності на оброблювану землю (сучасники говорили, що “селянам зняли кайдани, але разом з мештами”). Гарантувалася свобода віровизнання. На чолі князівства стояв спадковий князь (король саксонський), якому належала уся виконавча і законодавча влада. Але законодавчу владу він здійснював разом з двопалатним *сеймом*. Останній складався з *сенату*, до якого входили за посадою 6 єпископів, 6 воєвод і 6 каштелянів, що ставали пожиттєвими сенаторами, і *палати послів*, до якої обиралися 60 депутатів від шляхетських повітових сеймиків і 40 депутатів від гмінних зборів; склад палати кожних три роки оновлювався на третину. Виборчі права, обмежені майновим і освітнім цензом, отримали землевласники і орендарі землі (в тому числі селяни, які сплачували чинш), купці, ремісники, військові, інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, вчителі та ін.). Сейм повинен був збиратися лише щодва роки на два тижні з метою обговорення і схвалення урядових розпоряджень (мав право вносити певні зміни в ці документи). Виконавчу владу князь здійснював з допомогою уряду – *Державної ради*, до якого входили міністри, призначувані князем. Таких міністрів було шість: юстиції, внутрішніх справ і релігії, війни, прибутків і фінансів, поліції, державний секретар. Останній служив посередником між князем і Державною радою. До виключної компетенції князя належала зовнішня політика.

Правовий порядок ґрунтувався на *Кодексі Наполеона*, який запровадив світське цивільне право (шлюби, розлучення), особисту свободу, єдину для всіх правову систему, загальний обов'язок військової служби, усунення станових обмежень у доступі до

Рис.31. Дарування Конституції Варшавського Князівства Наполеоном. Алегорична картина М. Баччареллі.

службових посад тощо. Польський характер держави забезпечувався запровадженням національної мови в адміністрацію.

Сам Фрідріх Август рідко бував у Варшаві і підтримував зв'язки з допомогою державного секретаря. Реальне управління князівством здійснював неконституційний орган – *Рада міністрів*, який складався з міністрів і діяв під контролем французького резидента (Ж. Серра). Тривалий час у князівстві перебував французький корпус маршала Даву, який чинив переважний вплив на всі урядові дії. Князівство було поділене за французьким зразком на шість департаментів, а ті – на повіти. На чолі департаменту стояв префект, повіту – підпрефект, призначувані князем.

Влада в князівстві знаходилася в руках аристократії і заможної шляхти. Була створена пружна адміністративна вертикаль, яка спиралася на 9 тисяч чиновників. Очоловав владну ієрархію голова Ради міністрів. Ним був освічений польський аристократ *Станіслав Костка Потоцький* (1755-1821), який дбав за перетворення князівства у сучасну європейську державу. Однак на перешкоді модернізації Варшавського Князівства стояли не тільки переважні впливи шляхти і аристократії, а й залежність від Наполеона. Система, запроваджена Наполеоном у князівстві, проіснувала шість років. Головним її призначенням була підготовка до війни. Підтримуючи серед поляків ілюзії щодо відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., Наполеон вимагав забезпечувати його військом, матеріальними і фінансовими засобами. За виконанням вимог Наполеона у князівстві пильно стежив *французький резидент* (спочатку Е. Венсен, потім Ж. Серра). Прагнучи створити на завойованих землях нову аристократію і зробити її залежною від себе, імператор 1807 р. змусив уряд князівства передати у своє розпорядження королівські землі, які потім розподілив між 27 маршалами і генералами, серед яких було двох поляків (Я.Г. Домбровський і Ю. Зайончек). Найбільше володіння – Ловицьке князівство – отримав маршал Даву, Сіверське князівство – маршал Ляні і т.д. Роздача маєтків на 20 % зменшила надходження до державного скарбу, боляче відбивалася на престижі князівства. Грабіжницьким актом була вимога Наполеона “продати” уряду князівства пруську земельну власність на його території: після тривалих спорів уряд “погодився” викупити її в Наполеона за 21 млн. франків з виплатою впродовж чотирьох років.

Створення князівства залишило у сучасників певний неприємний осад. Мрії про відбудову Польщі не дуже гармоніювали зі штучністю новотвору, на чолі якого стояв саксонський король, в обігу були пруські гроші, діяли французькі закони (Кодекс Наполеона). Певне невдоволення, яке викликало серед польської шляхти безпардонне поводження французького імператора, компенсувалося розумінням повної політичної залежності долі князівства від позиції Наполеона і надією на його перетворення в майбутньому на Королівство Польське. Видатний польський вчений і реформатор Г. Коллонтай у виданій тоді брошурі *Спостереження над нинішнім становищем...* писав: “Це маленьке князівство, створене якби випадково серед великих держав, є початком великої справи. Не даремно він [Наполеон] так його опікає, не даремно охоплює французькими військами. Польща повинна відродитися у своїй попередній величі”.

Найголовнішим завданням, яке поставив Наполеон перед поляками, було створення і утримання польської **національної армії**. На підставі Конституції у 1808 р. було запроваджено загальну військову повинність, якій підлягали всі молоді люди віком від 20 до 28 років (шляхта могла виставляти замість себе заміну), що мали прослужити шість років. Спочатку армія налічувала 30 тис.чол., але потім зросла до понад 100 тис. осіб Командувачем її був Ю. Понятовський, у розпорядженні якого були досвідчені генерали і офіцери, що пройшли “школу” Т. Костюшка і Наполеона. Крім того, частину

армії т.зв. *Надвіслянський легіон* (10 тис. осіб, командувач ген. Ю. Хлопіцький) було включено до складу французької армії, а окремий полк легкої кавалерії (шволежерів) під командуванням ген. В. Красінського увійшов до особистої гвардії Наполеона. Загалом упродовж шести років через армію князівства пройшло понад 200 тис. осіб, переважно селян і міщан, які стали носіями патріотичних настроїв у місті та селі. 1808 р. польські частини взяли участь у війні Наполеона в Іспанії, де проявили високі бойові якості під час облоги фортеці Сарагоса і захоплення Мадриду.

Варшавське Князівство перебувало у складній економічній ситуації, що погіршувалася через безперервні війни і оголошену Наполеоном економічну блокаду Англії. Остання призвела до занепаду торгівлі через Гданськ, змусила переорієнтувати її на Пруссію і Саксонію. Але військові потреби покликали до життя посилений розвиток виробництва сільськогосподарських продуктів і промисловості. Швидко прогресувало суконне виробництво, виготовлення зброї. 1809 р. було запроваджено патенти на ремісництво, які скасували цехові обмеження і сприяли розвитку приватного підприємництва. Усе це дало змогу швидко наповнювати казну і досягти 1810 р. позитивного торговельного балансу.

Конституція і Кодекс Наполеона принесли серйозні зміни у **соціально-правові відносини**. Надання особистої свободи селянству залишало нерозв'язаним питання панщини і земельних наділів.

Гостро дискутувалися питання земельної власності і повинностей селян. Шляхта опиралася скасуванню панщини і передачі землі селянам. 21 грудня 1807 р. був опублікований князівський декрет, який підтверджував особисту свободу селян і право укладати угоду між ними і паном щодо умов селянського землекористування. Декрет розв'язував земельне питання на користь шляхти, залишаючи її єдиним власником ґрунтів і дозволяючи селянину покидати село. Якщо селянин залишався на селі, то повинен був укладати з паном угоду на землекористування, за якою панщина залишалася основним видом повинностей. Таким чином, панщинна система продовжила своє існування. Тільки невелика частина селян скористалася з особистої свободи і покинула село, подавшись до війська або на заробітки до міста. Однак декрет дав поштовх соціальній диференціації селянства, зростанню його соціальної активності.

Нові правові норми принесли поважні користі міщанам, давали їм шанси перетворитися на буржуазію. Вони отримали права володіти землею і займати адміністративні посади. Кодекс Наполеона зрівняв їх зі шляхтою у правових відносинах, дозволив брати участь у гмінних зборах. Виняток було зроблено лише для євреїв, які становили 28 % міського населення: 1808 р. князівський декрет позбавив їх громадянських прав на 10 років.

Рис.32. Юліуш Коссак. Портрет князя Юзефа Понятовського на коні.

Влада у князівстві знаходилася в руках аристократії і поміркованої шляхти. Радикально-реформаторські кола шляхти, що орієнтувалися на Наполеона і поділяли ідеї Французької революції, підтримали факт створення князівства як зародку майбутнього Королівства Польського. Консервативні кола шляхти, для яких просвітницькі ідеї залишалися ворожими, висловлювали приглушене невдоволення новими порядками, вважаючи їх розривом з традицією, відновленням деспотизму і перемогою “революції”. Католицьке духовенство було незадоволене запровадженням цивільних шлюбів і розлучень. Проте загальна атмосфера громадського життя князівства була оптимістичною. До цього спонукала активна діяльність уряду, спрямована на створення національної армії, системи управління, освіти. У 1807 р. відновлено діяльність *Едукаційної палати*, яка зайнялася справами розвитку світської школи. Було дозволено приймати до школи дівчат. 1808 р. у Варшаві засновано перший осередок вищої освіти – *Школу права* (від 1811 р. – Школа права й адміністративних наук), 1809 р. відкрився *Академічно-лікарський факультет*. Було продовжено складання “Словника польської мови”, яким займався Б. Лінде. Активно діяло варшавське Товариство Друзів Наук.

Розширення князівства. 1809 р. Варшавське Князівство чекали нові випробування. Ще восени 1808 р. на зустрічі Наполеона з Олександром I в Ерфурті російський цар порушив питання про Польщу, стурбований можливістю відновлення Речі Посполитої. Наполеон, передчуваючи неминучу війну з Австрією, запевнив російського партнера у відсутності таких планів. Навесні 1809 р. австрійські війська, скориставшись із зайнятості Наполеона і частини польської аристократії в Іспанії, перейшли кордон Варшавського Князівства. Удвічі менша за чисельністю польська армія на чолі з Ю. Понятовським зупинила просування австрійців у битві під *Рашином* (19 квітня 1809 р.). Але замість того, щоб обороняти Варшаву, польська армія увійшла до Нової Галичини й опанувала Люблін, Замостя, Сандомир. У цей момент на прохання Наполеона Олександр I як союзник Наполеона посунув свої війська з Волині в Галичину. Цар мав свої плани: не допустити відриву Галичини від Австрії і відновлення Речі Посполитої. Тим часом польська армія Ю. Понятовського, зустрічаючи теплий прийом з боку польської шляхти, просувалася в бік Кракова. У місті терміново був створений “Центральний уряд” на чолі з магнатом *Станіславом Замойським* (1775-1856), який оголосив Галичину під протекторатом Наполеона. Розв’язання справи прийшло із Заходу. Війська Наполеона 9 липня 1809 р. завдали нищівної поразки австрійській армії в битві під *Ваграмом*. Мирний договір, підписаний у місті *Шенбрунн* 14 жовтня 1809 р., приєднав до Варшавського Князівства землі Західної Галичини з Краковом, Люблінщиною і Підляшшя. Росія отримала Тернопільський округ*. Територія Варшавського Князівства збільшилася на 38 тис. кв.км, а населення – на 1,5 млн. осіб.

Після австрійсько-французької війни стосунки Франції та Росії зазнали охолодження. Від 1810 р. обидві держави готувалися до воєнного зіткнення. Олександр I провадив таємні переговори з Ю. Понятовським, заохочуючи його перейти на бік Росії і обіцяючи взамін відбудувати Польське Королівство в кордонах 1772 р., але той відмовився змінити профранцузьку орієнтацію. Тільки невелика група польських аристократів (М.К. Огінський, К. Любецький-Друцький) з інтересом ставилася до обіцянок царя. Зі свого боку, Наполеон також робив неясні натяки на майбутню відбудову Польського Королівства після переможної війни з Росією. Анонімна брошура *Друга польська війна*, поширювана в князівстві від початку 1812 р., стверджувала, що майбутня війна з Росією має на меті зупинити “східне варварство” і відбудувати Польщу.

*У російських урядових колах тоді активно обговорювалося питання приєднання до Росії усієї Галичини, але Олександр I не пішов на такий крок, остерегаючися розриву з Австрією і Пруссією.

Розпочавши в червні 1812 р. **війну проти Росії**, Наполеон заявив про початок “другої польської війни” і наказав скликати у Варшаві надзвичайну сесію сейму, яка проголосила відновлення Королівства Польського під загальною назвою *Генеральної національної конфедерації*. На її чолі став старий князь *Адам Казімеж Чарторийський* (1734-1823). Він закликав усіх поляків і литовців підтримати Наполеона морально та матеріально. Сам імператор вимагав нових солдат і постачання. Однак польська шляхта литовських земель з недовір’ям поставилася до Наполеона.

У російській кампанії Наполеона взяла участь майже вся 100-тисячна польська армія, три чверті якої загинули в Росії. Зазнавши поразки, Велика Армія Наполеона наприкінці року залишила Росію. Разом з нею на Захід відступили й польські війська. Ю. Понятовський з частиною польського війська брав участь у “битві народів” під *Ляйтцигом* (жовтень 1813 р.), яка завершилася розгромом Наполеона. У цій битві загинув, прикриваючи відступ імператора, новий маршал Франції Ю. Понятовський, залишивши після себе легенду військової вірності і відваги, патріотизму і посвяти.

На початку 1813 р. російські війська окупували Варшавське Князівство. Уряд разом з армією помандрував на Захід. Рештки польської армії Олександр I у 1814 р. інтернував, але з честю відіслав на батьківщину. Поразка Наполеона оживила і підсилила проросійські орієнтації серед польської шляхти й аристократії. Позиції Олександра I в Росії в Європі були як ніколи міцними. Це давало підстави сподіватися на розв’язання Олександром I “польської справи” в дусі планів князя А.Є. Чарторийського.

Рішення Віденського конгресу

На післявоєнний конгрес у Відень прибули монархи і урядовці 16 держав, що воювали проти Наполеона. Конгрес тривав від 1 жовтня 1814 р. до 15 липня 1815 р. і був перерваний несподіваним поверненням Наполеона у Францію (“100 днів”: 20 березня – 28 липня 1815 р.). На конгресі проти Олександра I об’єдналися Англія, Австрія і Пруссія, намагаючися не допустити подальшого посилення позицій Росії в Європі. Серед багатьох питань ключовим було польське. Союзники Росії наполягали на поверненні довоєнних кордонів усіх держав. Олександр I прагнув залишити за Росією землі Варшавського Князівства, виходячи зі стратегічних міркувань. Англійська дипломатія підтримувала претензії Австрії та Пруссії.

Гостра дипломатична боротьба, яку провадили спритні політики і дипломати лорд Кестлрі від Англії, князь Меттерніх від Австрії, князь Талейран від Франції, мала на меті не допустити передачі Варшавського Князівства під скіпетр Романових. Для цього представники Англії навіть підписали таємну угоду. Справа просувалася до нового воєнного конфлікту. Тільки “сто днів” Наполеона спричинили консолідацію союзників і досягнення компромісу. 3 травня 1815 р. Росія підписала договори про кордони з Австрією і Пруссією, а 9 червня усі учасники конгресу завірили *Заключний акт*, який підкреслював два важливі моменти: визнання національно-державних прав поляків і новий поділ польських земель між трьома європейськими монархіями – Росією, Пруссією і Австрією.

Згідно з рішеннями Віденського конгресу, Росія отримала “назавжди” територію Варшавського Князівства без Познанщини і Галичини; Пруссія здобула Познанщину, Східне Помор’я з Гданськом і Торунем; до Австрії повернувся Тернопільський округ; Краків з прилеглими теренами на лівому боці Вісли отримав статус “вільного міста” під контролем союзних держав. Стаття I трактату зобов’язувала усі три держави, в яких проживало польське населення, надати його представникам “національні державні інституції, які кожний з названих урядів визнає найбільш корисними і відповідними”.

Незважаючи на “ліберальні” запевнення лідерів європейських держав, рішення конгресу були в сутності новим “четвертим” поділом польських земель, який не віщував полякам нічого доброго на майбутнє.

Після конгресу в Європі склалася система союзу трьох монархій – Росії, Австрії і Пруссії, які прагнули зберегти й увіковічнити абсолютистсько-станові порядки, не допустити розвитку визвольних рухів, зміни державних кордонів і поширення демократичних ідей. Поділені польські землі були своєрідним гарантом існування союзу монархій, який отримав назву *Священного союзу*.

Рішення Віденського конгресу розчарували багатьох польських політиків. А. Чарторийський і Т. Костюшко з гіркою говорили про територіальні втрати Варшавського Князівства на користь Пруссії та Австрії. Разом з тим, в середовищі польської освіченої публіки жевріли надії на територіальне розширення і надання автономії польським землям у складі Росії. Олександр I у приватних розмовах неодноразово обіцяв утворити Польське королівство і надати йому відповідні права. Стомлене попереднім бурхливим періодом суспільство вимагало перепочинку й усвідомлення нових реалій.

* * *

“Епоха Наполеона” була особливим періодом не тільки в історії Польщі, а й усієї Європи. Вона дала поштовх поширенню нових ідеологічних і світоглядних доктрин, що у скристалізованому вигляді були сформовані Просвітництвом. Їх вістрія було спрямоване на усунення середньовічних станових порядків, що поділяли людей на “кращих” і “гірших”, запровадження демократичного устрою, звільнення людської ініціативи. Події зламу століть показали, що нові ідеї зустріли гострий опір або своєрідну інтерпретацію: більшість європейського соціуму ще не була готова до їхнього прийняття.

Надії польської аристократії та шляхти на Францію і Наполеона зазнали фіаско. Але вони спричинили залишення “польської справи” в центрі європейської політики. Створення та існування Варшавського Князівства фактично означало відновлення польської державності і перекреслення факту попередніх поділів Польщі. Шість років існування Варшавського Князівства мали значний вплив на суспільну свідомість усіх верств, у становищі яких відбулися ґрунтовні зміни: селяни здобули особисту свободу, міщани – політичні права, а всі разом – великий заряд патріотизму. Відбулось обмеження впливів церкви на громадське життя, почали формуватися такі соціальні зв’язки, в яких поняття “поляк” починало заступати поняття “аристократ”, “шляхтич”, “міщанин”. Але це були лише зародкові явища, для яких ще бракувало достатніх суспільних підстав.

Культура і звичаї

Загальні умови. Крах польської держави перервав бурхливий розвиток культури Просвітництва. Він призвів до занепаду духу, загальної депресії, жалів на загибель вітчизни. Однак вже наприкінці XVIII ст. почали переважати оптимістичні настрої. Видатний польський поет А. Міцкевич пізніше писав, що “ціла наша історія аж до революції 30-го року (повстання 1830-1831 рр. – Л.З.) вміщена в кількох рядках пісні легіонів”. У літературі та мистецтві, які були здобутком обмежених кіл освіченої публіки, моду диктували канони класицизму, що вимагали наслідувати античні зразки. Законодавцем культурних традицій була Франція.

Після третього поділу Польщі у круговерті війн і повстань відбулося розпорошення варшавського культурного середовища. Заможна шляхта й аристократи надавали перевагу перебуванню в сільських маєтках. Але вже від 1800 р. Варшава повертає собі

авторитет центру інтелектуального і політичного життя, ставши незабаром столицею Варшавського Князівства. Новими осередками польської культури стають Вільно і Кременець, де завдяки протекції князя А. Чарторийського відновлюється університет (Вільно) і ліцей (Кременець).

Звичай і побут. Внаслідок французьких впливів у салонах аристократії та шляхти утверджуються космополітичні смаки і стилі. Кунтуш став рідкістю, на зміну йому прийшли перука, сурдуг “редінгот”, камізьелька, панталони і циліндр. У тогочасній популярній пісенці співали: “Циліндр, панталони, краватка і фрак – це нового життя знак”. Жіночий стиль вбрання характеризувався білим кольором довгих суконь з буфастими рукавами і обов’язковим жакетом з пелеринами і корсетом, який повинен був підкреслювати легкість постави. Неодмінний корсет, що приносив жінкам чимало страждань, був об’єктом багатьох саркастичних висловлювань. Так, сатирик Жолковський писав: “Корсет є антиконституційним вбранням, бо утискає особисту свободу”. Назагал дама наполеонівської доби відрізнялася від дами часу Просвітництва: вона була більш опанована і сувора, хоча й чутлива та емоційна, але її почуття більш стримані. Вона повинна була володіти шістьма талантами: грати на клавикорді, малювати, провадити салонну бесіду, писати листи французькою, читати вірші і танцювати. Найголовнішими з танців були менует, гавот, особливо ланс’єр, який імітував дії польських кавалеристів у битві під Сомос’єрою в Іспанії.

Рис.33. Вбрання шляхти часів Наполеона.

Салонне життя шляхти зосереджувалось у маєтках великих аристократів і магнатів. Маєток родини Радзивіллів у Несвіжі приносив прибуток у фантастичній сумі 1,3 млн. талярів, на що склалися доходи з 503 сіл, 25 вїтївств, 16 міст. Маєток Адама Казімежа Чарторийського складався у 1812 р. з 25 міст і 450 сіл загальною вартістю близько 50 млн. дукатів. Заможні аристократи опікувалися літераторами і митцями, які здебільшого утримувалися завдяки їх меценатству. На замовлення меценатів створювалися літературні і мистецькі твори, які відбивали їхні смаки. Дещо пізніше, 1832 р. поет Зигмунт Красінський у листі до англійського приятеля писав: “Пам’ятай, що поза аристократією немає нічого в Польщі, ані талантів, ані світла, ані посвяти. Наш третій стан не існує, селяни є машинами. Ми одні становимо Польщу. І певного дня після багатьох жертв чекає нас те, що будемо повішені перед вітарем вітчизни”.

На початку XIX ст. ще доживав свої дні аристократичний салон віку Просвітництва, який гуртував талановиті особистості літераторів, малярів, музикантів, вчених. Так, салон генерала Вінцентія Красінського вславився своїми літературними дискусіями. Поступово раціоналізм Просвітництва змінився в салонах *сентименталізмом*, який вимагав нереально емоційного ставлення до кожного факту й епізоду. Твори В. Гете, Ж.Ж. Руссо в кінці XVIII ст. були найбільш модними в аристократичних салонах. Вони були співзвучні з патріотичними чинами польських легіонів, які переростали в героїчну легенду і засіб самоекзальтації.

З Франції й Англії прийшов до Польщі стиль *ампір* в облаштуванні інтер’єру палаців. Він поєднував пишні форми рококо з гармонією античності і готики, розкіш і простоту з доцільністю. Зручні фотелі, столи на високих ніжках, зручні козетки – усе це було окуте бронзою з фігурами римських орлів. Найулюбленішим музичним інструментом салонів стала арфа, яка повинна була символізувати зв’язок з античністю. Сентиментальний

репертуар виконавців нав'язував до поезії Оссіана – співця місячної ночі. Великою популярністю користувалася пісня Л. Кропінського *Ті кілька беріз, той берег ріки так багато мені пригадує*.

Село, на відміну від аристократичних салонів, жило традиційним життям, в якому пори року були позначені релігійними святами Різдва, Великодня та господарськими роботами. Народні звичаї, в яких з християнськими обрядами перепліталися прадавні поганські елементи, пісні, колядки ще не притягали пильної уваги освіченої публіки. Станова свідомість ще переважала, а війни і політика були у неї на першому місці. Але 1802 р. у часописі *Новий варшавський пам'ятник* було вперше надруковано тексти селянських весільних пісень.

У міському середовищі зросла роль німців, які з'явилися тут у великій кількості після поділів Польщі. У Галичині вони швидко полонізувалися, одружившись з поляками.

Освічені польські патріоти після ліквідації польської державності запитували себе, чи не зникне польська нація без держави? Вони намагалися рятувати пам'ятки польської культури – старі книги, рукописи, речі. Насамперед цим займалися аристократи. Княгиня *Ізабелла Чарторийська* влаштувала в маєтку в Пулавах музей історичних пам'яток. Невеликі групи вчених і педагогів активно працювали над збереженням здобутків польської науки і культури попереднього періоду, насамперед у галузі мови. Сполонізований швед з Торуня *Самуель Богуміл Лінде* (1771-1847) при підтримці магната Ю.М. Оссолінського опублікував шеститомний *Словник польської мови* (1806-1814), який став біблією польського національного письменства.

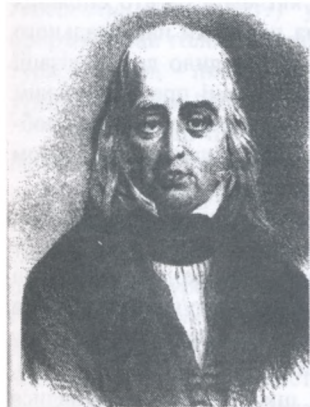

Рис.34. Юліан Урсин Немцевич.

Розпорошені зусилля вчених з допомогою аристократів були об'єднані у варшавському *Товаристві Друзів Наук* (ТДН), яке повстало у 1800 р. Його першим головою став знаний просвітник *Станіслав Сташиц*. Упродовж 30 років існування ТДН залучило до свого кола багатьох відомих учених, педагогів, юристів, лікарів, а також політиків; об'єднувало понад 200 осіб. Товариство влаштовувало публічні лекції та дискусії, оголошувало конкурси, прагнувши підтримувати тісний зв'язок з життям суспільства. Уже на одному з перших засідань ТДН С. Сташиц поставив перед освіченими особистостями завдання “зберегти і примножити історію нації”, показати світові, що було “польським племенем створене”. Молоді польські раціоналісти високо піднесли ім'я і творчість автора геліоцентричної системи всесвіту М. Коперника: 1802 р.

Ян Сядецький оголосив працю про польського астронома, а ТДН влаштувало на його честь спеціальну сесію. Враження про неї висловив історик Т. Чацький у листі до Я. Снядецького: “Чотири години тривало засідання, чернець і модниця, вчений і простолюдин однаково слухали, однаково пробуджувалися...” Наполеон під час перебування в Торуні відвідав пам'ятні місця, пов'язані з М. Коперником, висловив жаль з приводу слабкого розголосу в Європі імені славного поляка.

Історія перебувала в центрі уваги діячів ТДН. Найкращі мислителі на чолі з політиком і літератором *Юліаном Урсином Немцевичем* (1758-1841) запланували продовжити *Історію польського народу* А. Нарушевича, але спромоглися видати лише кілька розрізнених томів. У історичних студіях багато зробили *Тадеуш Чацький* (1765-1813) і *Гуго Коллонтай* (1750-1812). Т. Чацький на початку XIX ст. опублікував працю про польське та литовське право, в якій піддав гострій критиці державні інститути Речі

Посполитої, підкресливши брак у них міцного управління, належного правопорядку. Г. Коллонтай, на протигагу своєму колезі, бачив в історії не королів і державні інститути, а народ, який у праці і буденному житті творить оригінальну культуру. З цього погляду історія Польщі була процесом невинного згуртування народу на засадах спільності мови, звичаїв. Для Коллонтая, як і для всіх раціоналістів доби Просвітництва, був властивий оптимістичний погляд на народ, який у своєму розвитку підпорядковується загальним природним законам і поступово будує раціональні засади співжиття.

Світоглядні дискусії в ТДН відбувалися під переважним впливом просвітницької ідеології. Г. Коллонтай, С. Сташці, Я. Снядецький у своїх творах, що були опубліковані на початку XIX ст., віддавали першість людському розуму – двигуну поступу, підпорядкованість людини природним законам. Особливо оптимістичними в цьому відношенні були філософські праці С. Сташці, найбільшою з яких був 8-томний твір *Рід людський* (1819-1820), написаний віршами. Він пропагував просвітницький раціоналізм у розумінні еволюції людства, яке від давнього “золотого віку” через пізнання “природного закону” незмінно рухається до щасливого суспільства загального порядку і добробуту.

Просвітницькі ідеї, початки слов'янського відродження спонукали молодого письменника і вченого *Адама Чарноцького* (1784-1825) розпочати етнографічні дослідження білоруського та українського населення на землях колишньої Речі Посполитої. Свої праці він друкував під псевдонімом *Зоріан Долента-Ходаковський*. Його захопили високий рівень фольклору, звичаєвість українців і білорусів, які мали багато спільних рис з іншими слов'янськими народами. Усе це накладалося на паростки національного пробудження слов'янських народів на Сході і Півдні Європи, призводило до ідеалізації порядків, які існували у слов'ян в сиву давнину і які були співзвучні просвітницьким уявленням про освічене суспільство (лагідність, простота, миролюбність, працелюбність, громадський устрій тощо). Ці ранні спроби ідеалізації слов'янства незабаром послужили сприятливим ґрунтом для романтиків.

Середня освіта продовжувала жити традиціями Едукаційної комісії. У Віленському науковому окрузі під владою Росії, яким керував А. Чарторийський, університет здійснював контроль за програмами і рівнем навчання в початкових школах, які надалі залишалися під патронатом церкви. У Варшавському Князівстві Едукаційна палата стежила за дотриманням світського характеру освіти. Проте повних середніх шкіл (типу гімназій) було небагато: у Варшавському Князівстві – лише 8, у Галичині – 6, Познанщині – 4. Тому їх учні здебільшого проживали при школах, де формувалися товариські зв'язки молоді, поширювалися патріотичні ідеї.

Нові тенденції на початку XIX ст. проявилися в письменстві. Назагал бурхлива зміна подій наполеонівської епохи викликала чимало роздумів, дискусій. Польська преса, яка видавалася під владою чужоземних держав, не була трибуною таких полемік, містила лише стислу цензуровану інформацію про події. Брак широкої освіченої публіки обмежував коло читачів. У Варшаві виходили невеликими накладками лише декілька газет (“Газета варшавська”, “Кур'єр варшавський”). Тому головні події обговорювалися в салонах аристократів, в ТДН, у товариських колах.

Художня література, читачами якої виступали переважно аристократи і шляхта, продовжувала дотримуватися канонів класицизму, зразки якого походили з античних часів. Автори поем, од і трагедій віддавали належне політичним “героям” – Наполеону або Олександрю І. Поряд з “політизованою” літературою в шляхетських салонах захоплювалися піднесеними описами природи, кохання, життєвих колізій. Найбільш знаним і популярним поетом початку XIX ст., вірші та пісні якого знали й виконували майже всі поляки на селі і в місті, був *Францішек Карпінський* (1741-1825). Він

народився в Коломиї на Прикарпатті, служив секретарем у князя А. Чарторийського. У польській літературі започаткував напрям сентименталізму, який проіснував порівняно недовго, але залишив яскравий слід. Чимало ліричних творів Карпінського оспівували українське село. Його ліричні пісні перетворились у “народні”, їх співали, не відаючи імені автора:

Вже сонце не раз над землею встало,
І сяяло, й сяє в zenіті,
А з світлом моїм невідомо що сталося:
Воно мені й досі не світить!

(До Устини, переклад І. Глинського)

Катастрофа Польщі потрясла Ф. Карпінського, і він написав вірш *Плач Сармата над могилою Зигмунта-Августа*, який починався словами: “Ти, Зигмунте, спиш, а сусіди до хати наїхали раптом, зівсюди зійшлись...” Від цього часу патріотичні мотиви проймають більшість літературних творів, які стають засобом пробудження національних почуттів. Рефреном більшості літературних творів стали слова з “Пісні польських легіонів в Італії” Юзефа Вибицького “Ще Польска не умарла...”

Патріотичні мотиви прискорили переростання класичних зразків літератури у сентиментальні, а згодом романтичні. Спір “класиків” з “романтиками” розгорнувся дещо пізніше, але ґрунт для нього був підготовлений патріотичною літературою зламу століть, яка оберталася в рамках класичної традиції. Відомий поет і легіонер *Циріан Гудебський* (1765-1809) у широко знаному *Вірші до польських легіонерів* (1805) сформулював головні засади героїчного життя, які відтоді увійшли до польської літератури. Поляки, – писав він, – хотіли “зруйнувати старого морального світу постать”, щоб утвердити гасло “або загину, або край свій поряту”.

Доля Польщі привернула погляди літераторів до минулого. Це було не випадково. Просвітництво чинило визначальний вплив на світогляд сучасників, змушуючи трактувати історичний процес як результат дії природної закономірності. Погляд в минуле повинен був роз’яснити причини поразки Польщі й відродити віру в її відбудову. У зв’язку з цим поет і єпископ *Ян Павел Вороніч* (1757-1825) одним з перших поставив перед літературою завдання зберегти національні традиції. Його класична поема *Святиня Сибілли* (1800) представляла велич давньої Польщі, починаючи від Казимира Великого до Т. Костюшка. У *Гімні до Бога* (1805) Вороніч пов’язав патріотичну ідею з релігійною вірою в божественне провидіння, що готувало ґрунт для майбутнього польського романтичного месіанства.

Від початку XIX ст. не було майже ні одного літератора, який би не пов’язував своєї творчості з національною історією. Відомі “класики” і “сентименталісти” віддали належне історичній традиції. “Класики” *Кастан Козьмян* та інші писали патріотичні оди, поеми, трагедії, які поширювалися переважно серед аристократичної публіки. Але вже збірка патріотичних поетичних творів одного з провідних політиків і діячів варшавського ТДН, письменника і поета Юліана Урсина Немцевича під назвою *Історичні співу* (1816), в якій поетизувалися героїчні чини польських королів та полководців, здобула популярність не тільки в салонах шляхти й аристократів. Це було звернення до ширшого кола читачів з метою його патріотичного і морального виховання. Братися за перо не цуралися й аристократи: *Ізабелла Чарторийська* (1746-1835) була авторкою сентиментально-патріотичних творів (“Мати-спартанка”), влаштовувала у власному маєтку в Пулавах патріотичні вистави (“Святиня Сибілли”, 1800), опублікувала популярну збірку оповідань з вітчизняної історії для селян.

Аристократи складали невелике коло найбільш освічених людей того часу. До них належав *Ян Потоцький* (1761-1815) – письменник, учений, мандрівник, якого за життя

вважали диваком, а оцінили його спадок лише наприкінці XIX і у XX ст. Крім численних рукописів з археології, історії, славістики, він залишив чимало літературних творів і серед них фантастично-філософську повість *Рукопис, знайдений у Сарагосі* (1815). Проте, майже всі свої твори він друкував французькою мовою, і вони лише згодом були перекладені польською.

Патріотична тематика захопила й авторів, які були знаними “класиками”. *Алойзи Фелінський* (1771-1820), один із секретарів Т. Костюшка, написав низку творів, з яких тривалий час популярною була трагедія *Барбара Радзивіллівна*, що оспівувала патріотизм і життєві пригоди польської королеви XVI ст. *Францішек Венжик* (1785-1862) теж використав образ Барбари Радзивіллівни у своїх драматичних творах.

Польський театр, створений у XVIII ст., перетривав поділи країни. Заслуга в цьому належала актору, режисеру і драматургу *Войцеху Богуславському* (1757-1829), який організував театри у Варшаві, Львові, Вільно, Познані. У 1783-1814 рр. він був директором Національного театру у Варшаві, який поставив на польській сцені європейську класику (Шекспір, Расін, Лессінг) і польських авторів. Постійні театри існували також у Кракові, Вільно і Львові; на їх сценах часто виступали заїжджі італійські або німецькі трупи.

Незважаючи на роз'єднаність земель Речі Посполитої кордонами, в епоху Наполеона продовжували діяти суспільні і соціальні зв'язки, які об'єднували поділені терени. Найважливішим об'єднувачим чинником була польська аристократія і шляхта, яка продовжувала жити мріями про відновлення Речі Посполитої та її перебудову згідно з новими суспільними тенденціями. У намаганнях знайти точку опори для відновлення Польщі освічені патріотичні кола шукали насамперед зовнішньої допомоги – Франції або Росії. Однак ці надії виявилися марними і лише призвели до консервації в Європі абсолютистсько-феодальних порядків. Разом з тим, розворушене польське суспільство, соціальні та свідомісні зміни, які у ньому відбулися впродовж “доби Наполеона”, не могли не викликати глибоких зрушень. Їхнім наслідком було формування новочасної польської нації, яка ототожнювалася не тільки з шляхтою, а й з непривілейованими соціальними верствами.

Розділ 9. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І ПОВСТАННЯ (1815 – 1864 рр.)

Ситуація в Європі після Віденського конгресу

Священний союз трьох імператорів, підписаний у Відні Олександром I, Францем I і Фрідріхом-Вільгельмом III, до якого незабаром приєдналися усі континентальні монархи, знаменував перемогу клерикально-монархічної ідеології і придушення політичного та релігійного вільнодумства у Європі. Хоча вже у 20-х роках XIX ст. цей союз дав першу тріщину у зв'язку зі зміною зовнішньої політики Англії, але його ідейний і політичний зміст продовжував чинити вплив на континент аж до революцій 1848-1849 рр. У 1818 р. на Аахенському конгресі французьким дипломатам вдалося домогтися звільнення своєї країни від перебування там іноземних військ і включення Франції до п'ятірки держав, що керували Європою. Уже тоді проявилися серйозні суперечності всередині союзу: Англія, Пруссія і Австрія лякалися подальшого зростання могутності і впливів Росії. Особливо насторожували союзників активні дії Росії на Балканах, де підносився могутній визвольний рух слов'янських і грецького народів проти османського панування. Але справжні зміни відбулися після того, як зовнішню політику Англії очолив консерватор Д. Каннінг (1822), який почав проводити політику сприяння економічній експансії англійської буржуазії на континенті. Така політика вимагала не придушення визвольних рухів, а утворення нових урядів і держав, які б сприяли економічним і політичним перетворенням в дусі лібералізму. Розвиток подій зумовив зближення Росії, Франції та Англії, зацікавлених у витісненні Туреччини з Балкан і поширенні тут своїх впливів. Три країни підтримали грецький визвольний рух проти Османської імперії й утворення Грецької держави. Але російські "апетити" на Балканах викликали протидію з боку Австрії та Пруссії.

Липнева революція 1830 р. у Франції, революційні події у Бельгії і польське повстання 1830-1831 рр. охолодили взаємини п'яťох європейських союзників. Їхні зовнішньополітичні інтереси все більше розбігались: уряди цих країн прагнули отримати вигідні умови для поширення своїх впливів на континенті, насамперед на Балканах. Справа поділу "турецького спадку" на континенті ставала все більш актуальною і загострювала стосунки між союзниками-суперниками. Нові міжнародні реалії зняли з порядку денного "польське питання", перетворивши його у внутрішню справу імперій. Тільки революції 1848-1849 рр. спричинили раптові й глибокі зрушення у міжнародних відносинах.

У той час, коли європейські монархії займалися впорядкуванням міждинастичних імперських кордонів і вели боротьбу за впливи, у суспільствах європейських держав відбувалися глибокі соціальні, свідомісні, економічні процеси, які не могли не позначитися на настроях населення і порядках цих країн. Ще з кінця XVIII ст. спочатку в Англії, а у першій половині XIX ст. й інших країнах континенту розпочалась індустріальна (промислова) революція, яка поступово, але докорінно змінювала уклад суспільного життя. Люди т.зв. "третього стану" – торговці, комерсанти, підприємці – своєю активністю, коштами створювали економічні підвалини, від яких залежало процвітання і могутність країни. Нагромаджені ними капітали скеровувалися не на "прожигання" життя, а на створення нових виробництв, техніки, розвиток торгівлі, ринків і комунікацій. Англійські підприємці першими на континенті дали зразки капіталістичних відносин, створення підприємств, заснованих на поділі праці (мануфактури), застосуванні парових двигунів і механізмів (фабрики). Це дало змогу різко збільшити продуктивність праці і вихід готової продукції. Машинне виробництво

стимулювало розвиток науки і техніки, вдосконалення організації виробництва. Ще 1769 р. шотландець *Джеймс Ватт* запатентував паровий двигун, придатний для широкого використання. У 1800 р. фірма, створена ним спільно з М. Бультоном, продала 289 таких машин.

У XIX ст. індустріальна революція повільно перемістилася на континент, насамперед до традиційних районів ремесла і промислів – Фландрії та Нормандії у Франції, Саксонії – у німецьких державах, Швейцарії, Сілезії – у Пруссії. Після 1815 р. на заході континенту склалися сприятливі умови для індустріалізації: швидко зростала чисельність населення, поліпшилися комунікації (биті шляхи), уряди сприяли підприємцям, розраховуючи на збільшення надходжень до державної казни. Але справжнім рушієм індустріалізму стала *залізниця*. Перша залізнична колія була відрита 1825 р. в Англії, сполучивши Дургем з Дарлінгтоном. А 1850 р. залізничні колії в Європі простяглися вже на 23 тис. миль. Будівництво залізниць і пов'язаних з ними виробництв стало справжнім європейським бумом, який не лише прискорив індустріалізацію, але й значно змінив зовнішній вигляд міст і ландшафту.

Наслідками індустріальної революції стали глибокі соціальні зміни, зрушення у способі життя і суспільній свідомості. Виникнення великих мануфактур і фабрик спричинило прискорення урбанізації, пов'язаної з міграціями сільського населення до міста. У містах формувалася т.зв. “середній клас”, що охоплював торговців, підприємців, банкірів, інтелігенцію. Найуспішніші особистості середнього класу, великі підприємці, банкіри, торговці, яких називали “буржуазією”, долали бар'єри, які відокремлювали їх від аристократії. Середній клас створював нові, демократичні стандарти життя, які руйнували старі станові бар'єри, були притягальними для багатьох людей.

Водночас формувалася нова соціальна верства – *робітництво*, робітнича верства (клас) суспільства. Вона була строкатою і різноманітною, включаючи старих майстрів, шахтарів, вантажників, робітників-вихідців з села, жінок і навіть дітей, праця яких широко використовувалася на текстильних фабриках. У висвітлюваний період праця і умови проживання робітників не регламентувалися жодними законами, що спричиняло їхню експлуатацію на виробництві, відбивалося на умовах життя і побуту. Робота на фабриках до 1850 р. тривала від 12 до 14 годин на день, умови праці були шкідливими і небезпечними, тому травматизм та захворювання і, як наслідок, смертність серед робітників були вищими, ніж серед інших соціальних груп. Нова верства рано привернула увагу політиків і вчених, які виступили з різними теоріями щодо соціальної ролі робітництва (Т. Мальтус, Д. Рікардо, Д. Бентам, А. Сен-Сімон та ін.).

У першій половині XIX ст. на ґрунті Просвітництва народилися дві великі ідеологічні доктрини – *лібералізм* і *націоналізм*. Носіями обох були представники середнього класу, які виступали прибічниками свободи, конституційності й демократії, з допомогою яких передбачали усунути стану нерівноправність соціальних верств і утвердити суспільство “рівних можливостей”. Ідеологи *лібералізму* (Б. Констан у Франції, Д. Бентам в Англії та ін.) виступали за політичні права і свободи усіх людей, незалежно від соціальної позиції і статі, запровадження конституційних правових порядків, невтручання держави в економічні стосунки, підтримку індивідуалізму.

У річищі лібералізму з'явилася доктрина *націоналізму*, носіями і прихильниками якої були представники тих націй, що вели боротьбу за створення модерних національних держав (німці, італійці, поляки, серби, українці тощо). Націоналістична ідеологія зростала зі своєрідного поєднання ідей Просвітництва, які виводили усі позитивні якості з абстрактного “народу”, що був носієм постійних культурних традицій і своєрідного “національного духу”, з романтичними візіями героїчної ролі особистості в суспільному житті і прагненням пригноблених народів посісти рівноправне місце на континенті. Як

кожна особистість має право на свободу – ствердували прихильники націоналізму в Німеччині, Італії та інших країнах, – так і кожний народ, нація заслуговують вільного права на існування. Націоналістична ідеологія мала чимало відтінків і розгалужень: від радикально-повстанських до консервативно-монархічних. Їх спільною рисою було прагнення консолідувати націю і домогтися національної державності як запоруки розквіту національного життя.

Лібералізму і націоналізму в Європі протистояли *консервативні* ідеї, носіями яких були прибічники збереження станового суспільства, монархій, панування клерикалізму (Ж. де Местр, Л. де Бональд та ін.). Але кількість прихильників цих ідей з розвитком індустріалізації та ліквідацією станових бар'єрів постійно зменшувалась.

Становище поляків під владою Пруссії

Після Віденського конгресу Пруссія Гогенцоллернів змушена була внести зміни до адміністративного устрою приєднаних територій колишньої Польщі. Місто Гданськ і Східне Помор'я були приєднані до провінції Західна Пруссія; землі Вармії і Мазур увійшли до Східної Пруссії. З Познанщини і Бидгощського округу з м. Торунем, згідно з рішеннями конгресу, було створено окрему адміністративну територію – **Велике Познанське Князівство** (ВПК). Воно обіймало терен у 29 тис. кв.км з населення 776 тис. осіб, з яких поляки становили дві третини, і поділялося на два *регентства* (познанське й бидгощське) та 26 повітів. 5 травня 1815 р. король Пруссії Фрідріх-Вільгельм III оголосив патент (указ), яким обіцяв дарувати полякам у князівстві всі права відповідно до їхньої традиції. Дії патенту не поширювалися на польське населення інших провінцій Пруссії. Намісником ВПК король призначив польського магната *Антонія Радзивілла* (1775-1833), який був одружений з прусською герцогинею. Польська шляхта посіла посади в адміністрації. Проте реальна влада була зосереджена в руках голови (губернатора), яким став прихильний полякам пруссак *Зербоні ді Сназетті*. Усі мешканці провінції склали присягу на вірність прусському королю з династії Гогенцоллернів. Польська шляхта отримала право обрання до місцевих органів – територіальних рад (ландратів), польська мова була визнана офіційною в адміністрації та судочинстві. Усе це давало підстави польській шляхті трактувати ВПК як автономну частину Пруссії і будувати плани на поступове розширення автономії з метою утворення в майбутньому самостійної Польської держави.

Король і пруські власті не розголошували своїх справжніх намірів інтегрувати ВПК до Пруссії і провести онімечення населення. Назагал Пруссія була авторитарною державою з сильною традицією централізму й бюрократії, в якій діяв звичай “монарх управляє, а народ виконує”. Опорою монархії були армія та адміністрація, які ґрунтувалися на спадковій службі німецької аристократії і землевласників (юнкерів). На них спиралися Гогенцоллерни у прагненні об'єднати й утримати під своєю владою строкаті в етнічному і соціально-економічному відношенні регіони. У 1816 р. у ВПК було скасовано Кодекс Наполеона і запроваджено пруське право, яке узаконювало становий поділ суспільства і зміцнювало привілеї шляхти. 1824 р. у школах введено обов'язкову німецьку мову викладання (при збереженні польської). Поступово обмежувалася кількість поляків в адміністрації.

У 1823 р. пруський король видав декрет про створення станових представницьких органів у східних провінціях Пруссії – *сеймів*, які мали рекомендаційні повноваження, переважно складання петицій до трону. Сейм збирався один раз на три роки. Він складався зі 48 послів від трьох станів: шляхти-землевласників (24 послі), міст (16) і селянських громад (8). Вибори були обмежені високим майновим і освітнім цензом.

Перші вибори, що відбулися 1827 р., принесли повну перевагу польській шляхті від землевласників, а німцям – від міст і селян. На першому засіданні сейму ВПК того ж року польські послы виступили з лояльних позицій щодо Пруссії, сподіваючись взаємін отримати розширення автономних прав князівства (зокрема, розширення повноважень сейму, права обирання старост-ландтратів тощо). Відмова короля задовільнити постулати польських послів призвела до створення ліберальної шляхетської опозиції на чолі з *Анджеєм Неголевським* (1786-1857). Загалом же польська шляхта ВПК була задоволена своїм становищем; певну стурбованість у неї викликали лише соціально-економічні реформи, які відбувались у Пруссії в першій чверті XIX ст.

Іншим чином складалася ситуація в тих землях королівства, які не увійшли до складу ВПК і де поляки становили значний відсоток населення. У **Верхній і Нижній Сілезії**, які від давнішого часу перебували в орбіті німецької політики, посилено проводилася політика онімечення. На початку XIX ст. лише третина місцевого населення вважала себе поляками, ще третина ідентифікувалася з сілезцями, що відрізнялися як від поляків, так і німців. Німецькі власті користувалися таким становищем, насаджуючи тут німецьку школу, мову, лютеранську церкву. Багата на корисні копалини Сілезія була притягальною для німецьких землевласників і підприємців. Уже в середині XVIII ст. тут виникли перші текстильні мануфактури, швидко розвивався видобуток вугілля і залізної руди.

Натомість у земельних відносинах Сілезії наприкінці XVIII ст. зберігалася панщинна система, яка викликала гострі протести селянства. Під час поразок Пруссії від Наполеона у 1807 р. король Фрідріх-Вільгельм III видав едикт про скасування особистого підданства в королівстві при збереженні всієї землі в руках великих землевласників. Відповіддю на нього стали великі селянські заворушення в Сілезії 1811 р. Тому того ж року король новим едиктом дозволив селянам викуп земельних наділів, які вони обробляли. Викуп (“регуляція”) проводився під контролем державних органів і передбачав плату у вигляді “уступлення” поміщику-землевласнику від третини до половини земельного наділу. Це дало можливість зберегти і зміцнити економічні позиції поміщиків і водночас прискорило соціальну диференціацію серед селянства: виокремлення невеликої групи заможних господарів (“гросбауерів”) і великої кількості безземельних селян. Згодом інші закони внесли нові зміни до справи “регуляції” земельних відносин, які були ще кориснішими для поміщиків.

Поряд з посиленням германізаторської політики в Сілезії, яка провадилася адміністрацією і протестантською церквою, туди проникали також польські національні ідеї. Великі заслуги у поширенні польської мови, культури і традицій мав народний вчитель і письменник *Юзеф Льомпа* (1797-1863). Він публікував недорогі книжки для селян з різних питань буденного життя, мови, історії, традицій, пропагуючи польську мову і культуру, відроджуючи традиційні зв'язки з іншими польськими землями.

У **Західній Пруссії** поляки становили близько половини населення, але були позбавлені національних прав. У 1824 р. провінція Східна Пруссія була об'єднана із Західною у одну цілість – Західну Пруссію, після чого процес онімечення прискорився. Тут посилено проводилася колонізація земель німцями. Земельні реформи, які розпочалися 1811 р., спричинили такі ж наслідки, що й у Сілезії.

Земельна реформа у ВПК розпочалася 1821 р. на тих самих підставах, що й у Сілезії та Помор'ї. Новацією тут було запровадження викупу селянами повинностей. Останні були перераховані в грошовому виразі, які селянин повинен був сплачувати постійно. При цьому селяни були позбавлені права користування пасовищами і лісами (сервітутами), які залишалися за поміщиком. У 1823 р. спеціальний закон для ВПК дозволив селянам викупувати землю за готівку або за відступ частини земельного

наділу. До 1830 р. у князівстві було проведено “регуляцію” понад 5 тис. господарств; пізніше, у 30-40-х роках XIX ст. цей процес охопив 18,5 тис. господарств. Особливе розпорядження 1836 р. допускало до викупу і “регулювання” лише господарства не менше 25 моргів землі (приблизно 6 га). За отриману землю селяни сплатили за 25 років 28 млн. таларів і 350 тис. корців жита. У власності поміщиків залишилося 1,5 млн. га селянської землі, 80 % якої належало польським власникам.

Пруська земельна реформа ліквідувала феодальні стосунки на селі. Вона була проведена згори з урахуванням насамперед інтересів панівної верстви юнкерів-поміщиків, яка завдяки поетапності проведення реформи змогла пристосуватися до нових умов: використання найманої праці, нової техніки та агрокультури. У її розпорядженні залишалися малоземельні і безземельні (коморники) селяни, які продовжували відробляти панщину або найматися на роботи у фільварку. Заможні селяни ВПК, які отримали право викупу, здобули у власність земельні наділи розміром середньо 14 га. Таких господарств було 25 тис. з 700 тис. сільського населення.

У Західній Пруссії земельна реформа супроводжувалася сильними суперечностями, оскільки внаслідок її проведення 2,6 тис. поміщиків заволоділи двома третинами земель, а 27 тис. заможних селян – одною третиною; 134 тис. сільського населення залишилося без землі. Подібна, хоча й менш контрастна диференціація селянства мала місце у Сілезії. Заможні селяни становили в середньому до 15 % усіх селян.

Польська шляхта ВПК спочатку з недовірою поставилася до реформи, але поступово переконалась у підтримці урядових кіл і розпочала до модернізації маєтків, яка тривала кілька десятиріч. 1821 р. за фінансової підтримки уряду було створене *Кредитне земство*, яке надавало землевласникам довготермінові кредити під іпотечну заставу. Це дозволило німецьким і польським землевласникам поступово переводити господарства на капіталістичні рейки: запроваджувати нові аграрні технології, нову сільсько-господарську техніку, вирощувати технічні культури для переробної промисловості (картоплю, цукровий буряк, льон, конюшину тощо), худоби, провадити інтенсивне господарювання. Поступово панщинна праця витіснялася працею вільнонайманих сільських робітників. Подібні явища спостерігалися також у господарствах заможних селян. Широко знаним у ВПК стало прізвище польського власника маєтку Турвіа генерала *Дезідерія Хлаповського (1788-1879)*, який переніс на місцевий ґрунт досвід англійських землевласників. Він запровадив плодозміну посівів, високогатункові породи худоби, новіші плуги, молотилки і суворий бухгалтерський облік. До його маєтку з’їжджалися за досвідом землевласники з усього ВПК та інших земель Пруссії.

Капіталістичній перебудові села сприяв швидкий розвиток харчової промисловості, орієнтованої на ринок. У 1831 р. сілезькі спиртові заводи виробляли горілки більше, ніж усі спиртові підприємства інших провінцій Пруссії. З 17-ти цукроварень, що існували у Пруссії 1836 р., 11 діяли у Сілезії.

Риси *індустріалізації* різною мірою проявилися у польських провінціях Пруссії. Найшвидше вони спостерігалися у Сілезії, де здавна діяли гірничі і металургійні промисли. На шахтах з видобутку залізної і цинкової руди в першій чверті XIX ст. ще продовжували використовувати примітивні знаряддя праці. 1808 р. вперше було застосовано паровий двигун на ужитковому виробництві містечка Весола. Активні процеси модернізації промисловості Сілезії відбулися ближче до середини століття, коли різко зріс попит на метал для залізниць. Перша залізниця тут була відкрита 1847 р. Наявність вугільних родовищ у Верхній Сілезії і семикратне зростання видобутку вугілля поступово, але неухильно перетворювало Сілезію у важливий промисловий регіон. Його розвитку сприяли як уряд, так і німецькі аристократи, яким належали великі земельні володіння з покладами залізної руди, олова, цинку тощо. Вони уможливили

зростання прибутків і капіталів аристократичних родин Генкель-Доннерсмарів, Баллестрелів, Плессів, Ратіборів.

У текстильній промисловості Сілезії переважала розсіяна мануфактура, що складалася з селян-надомників, які переробляли льон і вовну й постачали купцям. Але з часом ручна праця не витримала конкуренції з більш дешевою фабричною продукцією, що надходила з німецьких земель. Занепало текстильне виробництво також у ВПК. Більшість ткачів після 1815 р. переїхала до Королівства Польського, де склалася більш сприятлива економічна кон'юнктура. ВПК перетворилось у переважно аграрний край, в якому навіть більшість міського населення не поривала з сільським господарством. Лише вісім міст ВПК налічували понад 5 тис. мешканців, та й ті були переважно адміністративними центрами.

Краще склалися справи у Західній Пруссії, де на Помор'ї в портових містах Гданська, Ельблонга, Щеціна здавна діяли суднобудівні підприємства. У першій половині XIX ст. вони почали робити металеві судна з паровими двигунами, що вимагало розбудови допоміжних підприємств для виробництва устаткування.

Поляки в імперії Габсбургів

Австрія назагал зберегла території, які здобула в результаті трьох поділів Речі Посполитої. Королівство Галичини і Лодомерії займало 77,3 тис. кв.км, населення зросло з 3,5 млн. у 1817 р. до 4,2 млн. у 1830 р. За даними на 1822 р. поляків було 47,5 %, русинів-українців – 45,5 %, євреїв – 6 %, німців – 1 %. Територія була поділена на 18 округів (округів). Австрія була відсталою аграрною бюрократично-поліційною державою, яка спиралася на аристократію, чиновників і панщинну систему у взаєминах землевласників і селян. Шляхетський двір був найменшою адміністративною одиницею, а пан мав право застосовувати до селян побиття, арешт на шість тижнів, забирати у рекрути. Землевласники віддавали частину землі селянам у користування, взамін за виконання ними панщини та інших послуг у фільварку.

Галицьке суспільство було дуже полярним у соціальному відношенні. Загальна кількість зареєстрованих землевласників сягала лише 2 тис. родин, з яких 1,5 тис. були польськими аристократами і шляхтою, решта – німцями та євреями. Магнатські родини Потоцьких, Замойських, Сангушків, Любомирських володіли величезними земельними латифундіями, що включали десятки тисяч гектарів. Селяни – польські та українські – становили 82 % населення краю. Їм протистояли 200 тис. державних чиновників, близько 400 тис. єврейських торговців і корчмарів. Земля, яку обробляли селяни, була поділена на маленькі ділянки, основна маса яких не перевищувала 10 моргів. Крім панщини і поборів на користь пана, селяни сплачували земельний і шляховий податки, давали рекрутів до війська. Внаслідок відсталості і злиднів агрокультура була примітивною, а врожаї зернових не перевищували 3-4 центнери з гектара. Через приплив промислових товарів з Австрії та Чехії майже не розвивалися промисли. Діяли лише невеликі ковальські майстерні, а також видобування солі у копальнях Велички та Бохні (на Краківщині).

У квітні 1817 р., відповідно до постанов Віденського конгресу, імператор Франц I спеціальним патентом відновив діяльність станового сейму королівства, до якого входили представники духовенства, великих землевласників, шляхти і міщанства. Повноваження сейму були дещо розширені (розподіл податків у краї), але його вплив на політику і громадське життя залишався мінімальним. Виконавчий орган сейму – Крайовий виділ – навіть не мав адміністративного апарату. Шляхта і католицьке духовенство займали лояльні позиції стосовно монархії. Під опікою католицької церкви

перебувала вся система народної освіти (близько 1 тис. народних шкіл). Середня освіта була представлена дев'ятьма гімназіями і двома реальними школами. У відновленому 1817 р. Львівському університеті викладання велося латиною, а від 1824 р. – німецькою. У Львові діяв польський театр, виходили польські газети, друкувалися польські книжки. У 1817 р. уряд затвердив фонд *Юзефа Максиміліана Оссолінського* (1748-1826), польського бібліофіла та історика, префекта Імператорської національної бібліотеки у Відні; кошти фонду дозволили через 10 років (1827) відкрити у Львові важливий центр польської національної культури і науки – Національний Заклад ім. Оссолінських, що складався з бібліотеки, музею і видавництва.

Політика Відня в Галичині полягала у реалізації принципу “*divide et impera*” (“поділяй і владарюй”). У період наполеонівських війн австрійський уряд намагався налаштувати галицьких русинів-українців проти польської шляхти, яка симпатизувала Наполеону. З допомогою певних поступок греко-католицькому духовенству він прагнув прив'язати русинів до трону і створити штучну націю “*рутенів*”, яка б була віддана Австрії. Це приносило свої плоди у суспільстві, де соціальна станова межа здебільшого (у Східній Галичині) була й етнічною (поляки – землевласники, русини – селяни). Греко-католицьке духовенство нерідко виступало на захист своєї пастви – селян перед польськими землевласниками. У свою чергу, в середовищі польської шляхти було поширене зневажливе ставлення до русинів-українців, як до малосвідомої селянської маси, що йде у фарватері більш культурної польської шляхти.

Однак після Віденського конгресу Франц I, враховуючи в цілому лояльну позицію польської шляхти, почав з нею загравати. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. губернатор Галичини А. Лобковіц промовляв у сеймі польською мовою, обіцяв зробити певні поступки полякам, допустивши їх на посади в крайовій адміністрації.

Суспільно-політичний розвиток Королівства Польського (1815 – 1830 рр.)

Королівство Польське було створене на Віденському конгресі, тому в літературі його часом називають “конгресовим”. Воно значною мірою було витвором польських аристократів, які після поразки Наполеона змінили орієнтацію на російського царя. Олександр I вміло підігрував устремлінням польських аристократів, обіцяючи утворити підстави Польської держави згідно з традиціями і звичаями шляхти. На конгресі у Відні дорадником Олександра I був князь Адам Єжи Чарторийський; він же розробив засади устрою королівства, що були покладені в основу його Конституції. Текст Конституції Королівства Польського Олександр I підписав ще під час роботи конгресу, але обнародували її лише в грудні 1815 р., коли імператор прибув до Варшави.

Конституція 1815 р., що за зразок мала Конституцію Варшавського Князівства, зв'язувала Королівство Польське з імперією особою короля, яким міг бути лише російський імператор з династії Романових. Королівство мало власний уряд, сейм, військо, офіційну польську мову. Громадянам гарантувалась особиста свобода, свобода друку і пересування, недоторканість власності. Стаття 29-та проголошувала, що адміністративні та військові посади можуть займати тільки поляки. Польський король (він же російський імператор) зберігав за собою усю повноту виконавчої влади, законодавчої ініціативи і право вето сеймових рішень. Він призначав намісника, міністрів, сенаторів і вищих урядників (голів воеводств). Виконавчу владу здійснював уряд – *Адміністративна рада*, яка складалась з намісника, п'яти міністрів та інших осіб, призначених королем. Замість міністерств діяли *комісії*: релігійних визнань і публічної освіти, юстиції, внутрішніх справ і поліції, війни, прибутків і фінансів. Комісії очолювалися міністрами. В адміністративному відношенні королівство було поділене на вісім

воєводств, в яких урядували воєводські комісії на чолі з головами (воєводства: краківське з центром у Кельцах, сандомирське, каліське, люблінське, мазовецьке, площьке, подляське і Августовське). Залишалася також *Державна рада*, яка займалася підготовкою проектів законів і судовими справами державної ваги.

Законодавча влада належала двопалатному *сейму*, який приймав закони, бюджет і оцінював діяльність міністрів. Нижня палата – *Посольська ізба* – складалася з 77 послів від шляхетських сеймиків і 51 посла, обраного гмінними зборами. Виборче право обмежувалося майновим і освітнім цензом. Сенат складався з сенаторів, що призначалися з числа польських аристократів і вищих чиновників. Вищі і середні посади в адміністрації та уряді могли посідати тільки шляхтичі-землевласники. Усе це демонструвало прагнення зберегти станово-шляхетські привілеї у створеній державі.

Конституція формально запроваджувала автономію королівства, державний устрій і політичні свободи, яких не існувало в абсолютистській Росії. Тільки зовнішньополітична діяльність передавалась у руки царського уряду. Декларовані автономія і політичні свободи королівства яскраво суперечили самодержавній практиці управління імперією, російській дійсності і рано чи пізно повинні були призвести до конфлікту між царським урядом та польським суспільством. Це стало очевидним уже в перші роки існування королівства, коли реальна влада опинилася в руках осіб, не передбачених конституцією: командувача польської армії – брата царя, великого князя *Костянтина Павловича* (1779-1831) і державного секретаря *Миколи Новосільцева* (1761-1836). Останній свідомо діяв з метою обмеження і ліквідації автономії королівства, своїми доносами сіяв недовіру Олександра I до поляків.

Разом з тим, більшість польських аристократів вітала утворення королівства і сподівалася на реалізацію обіцянок Олександра I щодо приєднання до нього литовсько-українських земель колишньої Речі Посполитої. Але вже перші призначення на вищі посади охолодили голови прихильників співробітництва з царем. Всупереч сподіванням намісником було призначено не князя А. Чарторийського, а слабовольного кар'єриста генерала *Юзефа Зайончека* (1752-1826). Як зазначалося, великий князь Костянтин Павлович, знаний з неврівноваженого характеру, став командувачем польської армії, зосередивши в своїх руках велику владу і вважаючи королівство своєю “вотчиною”. Ключову посаду держсекретаря в уряді королівства посів полонюжер Микола Новосільцев. Посади міністрів опинились в руках відомих аристократів *Станіслава Костки Потоцького*, *Тадеуша Мостовського* (1766-1842), *Тадеуша Матусевича* (1765-1819), *Францішка Ксаверія Друцького-Любецького* (1778-1846). Маршалком сейму був обраний колишній наполеонівський генерал граф *Вінцентій Красінський* (1782-1858). Частина високих чиновників королівства були прихильниками лібералізму і суспільного прогресу, вважали життєво необхідним модернізувати край відповідно до нових тенденцій, що набирали силу в Європі.

Королівство Польське займало територію майже 129 тис. кв.км з населенням 3,3 млн. осіб (у 1827 р. – 4,1 млн.), з яких поляки становили 75 %, євреї – 10 %, німці – 7,5 %, литовці – 5 %, русини-українці – 2,5 %. Населення спочатку мало цікавилася політикою; навіть шляхта після тривалих війн прагнула спокою та відпочинку, покладаючи надії на аристократів, більшість яких належала до активних діячів Варшавського Князівства і наполеонівських польських легіонів. На селі панували панщинні відносини. Шляхта відіграла провідну роль у суспільному житті (300 тис. осіб). Проте лише близько 36 тис. шляхтичів володіли земельною власністю (з них 4205 – великою), решта була представлена збіднілою “загородовою” шляхтою, “офіціалами”. У 1818 р., за царським декретом, землевласники ставали війтами гмін і, отже, повернули собі адміністративну та поліційну владу над селянами.

Ситуація у сільському господарстві була складною. Експорт сільськогосподарських продуктів зменшився через перебування портів у руках Пруссії і запровадження Англією високих ввізних мит. Ціни на продукти до 1824 р. постійно знижувалися. Відстала агротехніка не давала змоги отримувати високі врожаї. За ініціативою міністра фінансів Ф.К. Друцького-Любецького у 1825 р. було засноване *Земельне кредитне товариство*, яке почало надавати кредити землевласникам для перебудови господарств на засадах інтенсифікації. Вони відмовлялися від посівів зернових, перебудовуючи господарства на вирощування картоплі, що знаходила попит на створюваних горілчаних підприємствах. Іншою прибутковою справою стала відгодівля овець. Протягом 20 років їх поголів'я зросло з 900 тис. до 2,5 млн. Вовна йшла у текстильну промисловість. Наслідком цього стало захоплення шляхтою громадських пасовищ.

Конституція 1815 р. зберегла особисту свободу селян, але залишила їх в економічній і (від 1818 р.) адміністративній залежності від землевласників. Модернізація фільваркових господарств супроводжувалася згоном селян з кращих земель та їх приєднанням до фільварку. Водночас не зменшувалися повинності селян на користь пана, включно з панщиною. Селяни на державних землях, які становили четверту частину ареалу королівства, постійно скаржилися на орендарів, вимагали розподілу цих земель між селянськими господарствами, переводу на грошові чинши. Однак скарги залишалися без відповіді і викликали серед селян невдоволення існуючими порядками.

Від 1821 р. міністр фінансів князь Ф.К. Друцький-Любецький почав проводити активну державну політику з метою оздоровлення господарства. Він робив наголос на створенні і розвитку промислового виробництва, яке б дозволило зрівноважити втрати бюджету від спаду експорту сільськогосподарської продукції. Своєю діяльністю міністр розпочав з оздоровлення фінансової системи і нагромадження інвестиційних засобів. Суворі податково-політичні заходи збільшення цін на монопольні товари (сіль, горілка, тютюн) дала йому змогу майже вдвічі збільшити наповнення бюджету (з 48 до 80 млн. злотих). Нагромаджені кошти він використав для підтримки великого землеволодіння (фільварків), а також розбудови промисловості. Міністр опрацював стратегію швидкої індустріалізації, яка спиралася на відкриття безмежного російського ринку для польських промислових виробів. У 1822 р. за ініціативою Друцького-Любецького була укладена митна угода з імперією, яка сприяла вивозу польських товарів до Росії (мити дорівнювало 1% вартості виробу). Одночасно були запроваджені високі мита на імпортовані товари. 1828 р. на державні кошти був заснований *Банк Польський*, який надавав кредити для створення державних і приватних фабрик, розвитку торгівлі.

Така політика сприяла швидкому розвитку промисловості. У 1816 р. були ліквідовані цехові обмеження, створені сприятливі умови для підприємницької ініціативи. Центральні і місцеві власті вжили заходів для переселення з Пруссії маси ткачів, які залишилися без роботи після поразки Наполеона. Кожному переселенцю надавали 1,5 морги землі, безкоштовні матеріали на будівництво будинку, забезпечували сировиною, звільняли від податку строком до шести років. Наслідком цього було виникнення низки нових міст і містечок, мешканці яких виробляли сукно і полотно. За десять років до королівства прибуло близько 30 тис. родин ткачів з Пруссії. З'явилися перші мануфактури: Гаррера – в Серадзі, Реппгана – в Каліші, Коніша – в Лодзі. На мануфактурі Гаррера 1825 р. працювали у дві зміни тисяча робітників. У районі Александрува сформувався *Лодзинський промисловий округ*, що спеціалізувався на виробництві сукна, полотна і бавовняних тканин. Продукція описаних підприємств у 1829 р. досягла 22 млн. погонних метрів тканин. 1830 р. на текстильних мануфактурах з'явилися перші парові двигуни. Широко використовувалися механічні верстати. Польський текстиль йшов

переважно на експорт до Росії і Китаю. Текстильні мануфактури виникли також у Варшаві, Любліні та інших містах.

Уряд королівства сприяв розбудові гірництва і металургії, які мали ключове значення в справі індустріалізації. Вчений і філософ С. Сташіц відкрив поклади вугілля, залізної руди і цинку на кордоні з Пруссією, де незабаром сформувався *Домбровський басейн*. Тут виникли шахти з видобутку вугілля і руди, майстерні з виплавки заліза, цинку тощо. Між Кельцями і Сандомиром розбудовували *Старопольський промисловий округ*. Усі ці виробництва створювалися урядом королівства, який за десять років вклав у їх розвиток близько 20 млн. злотих.

Рис.35. Металургійний завод в Стараховицях

У важливий центр промисловості перетворилася Варшава. Тут було кілька текстильних мануфактур, фабрики з виробництва парових двигунів. Населення столиці до 1830 р. зросло з 80 до 140 тис. Швидко збільшувалися міста, де виникали мануфактури: Лодзь перетворилася з маленького села у 5-тисячне містечко, Люблін мав 13 тис. населення, Каліш – 12 тис., Плоцк – 9 тис. У 1827 р. міські мешканці налічували 860 тис. осіб, що складало 21 % всього населення.

Наслідком промислового розвитку був початок **формування нових соціальних верств** – буржуазії і робітників. Нова буржуазія добувала капітали шляхом оренди державних підприємств, відкупу монопольних зборів і різноманітних податків. Більшість нових буржуа були німецького або єврейського походження. Аристократія і шляхта з погордою ставилися до підприємництва. Робітництво формувалося повільно, переважно з місцевих і прибулих ремісників. У гірництві та металургії поступово склалися кадри фахових робітників, які походили з безземельних селян. Загальна кількість робітників мануфактур і підприємств не перевищувала 60 тис. осіб. При цьому у текстильній промисловості були зайняті, крім поляків, німці та євреї. Повсюдним явищем, а не тільки в текстильній промисловості, була праця жінок і дітей. Умови праці були ненормовані; робочий день тривав 12-16 годин. Мали місце розрізнені стихійні виступи робітників мануфактур проти майстрів, які стежили за дисципліною та якістю праці.

Завдяки діяльності міністра С.К. Потоцького від перших років існування Королівства Польського було досягнуто серйозних успіхів в розбудові освіти і поширенні культури. За його ініціативою було ліквідовано 60 монастирів, а їхнє майно передано на потреби світського шкільництва. Під опікою міністра кількість початкових шкіл зростає з 720 у 1816 р. до 1222 у 1821 р. У 1816 р. на базі попередніх варшавських школи права і лікарського факультету було відкрито *Варшавський університет*. 1821 р. у Варшаві почала діяльність Музична консерваторія, а у 1830 р. – Політехнічний інститут. З'явилися також Гірнична школа в Кельцах, Ліснична школа у Варшаві, Школа інженерії цивільних шляхів і мостів.

Ліберальні кроки в галузі освіти викликали опір консервативно-клерикальних кіл королівства, які змусили Олександра I усунути Потоцького з посади міністра віровизнань і публічної освіти. На його місце призначили консерватора С. Грабовського, якого поза очі називали “міністром затемнення”. Він загальмував розвиток сільського шкільництва, підвищив платню за навчання у гімназіях, запровадив суворий контроль за учнями, вніс зміни у програми навчання.

У політичному розвитку королівства незабаром з'явилися проблеми. 1818 р. було проведено вибори до сейму, і у березні 1818 р. Олександр I відкрив перше його засідання. На ньому з критикою діяльності уряду виступили послы від Каліського воєводства, які утворили ліберальну опозицію. Лідерами її були брати *Бонавентура і Вінцентій Немойовські*. Вони вказали на порушення Конституції 1815 р., яких припустився уряд у своїй діяльності. Після цього В. Немойовський видав власним коштом свою промову в сеймі, оскільки в урядовому виданні критичні моменти були випущені. Цей факт набув розголосу і послужив приводом для запровадження у травні 1819 р. цензури усіх друкованих видань, а також розбудови таємної поліції, яка повинна була стежити за настроями поляків. Опозиція добре підготувалася до другого засідання сейму у 1820 р., на якому посилила критику неконституційних дій уряду. Слідом за опозицією сейм відкинув усі урядові проекти законів. Олександр I не приховував свого роздратування діями опозиції і дозволив своєму брату Костянтину не рахуватися з конституцією в боротьбі з опозицією. Наступне засідання сейму відбулося лише в 1825 р. На нього не були допущені брати Немойовські. Цар також дописав до конституції новий пункт, який скасовував відкритий характер засідань сейму.

Костянтин Павлович командував польською армією, в якій служили офіцери-поляки, що пройшли наполеонівську школу. Він запровадив в армії муштру і палочну дисципліну, а також тілесні покарання солдат і офіцерів. Комісія (міністерство) війни була ним перетворена в орган, незалежний від уряду і намісника. Для викриття змов в армії великий князь розбудував таємну поліцію на чолі з генералом А. Рожнецьким. Серед офіцерів зростало незадоволення командувачем. Великого розголосу набула справа протегованої великим князем французької акторки Філіс. Публіка засвістала, коли вона з'явилася на сцені з карамелькою в роті. У відповідь на це Костянтин Павлович (одружений з полькою Ж. Грудзінською) видав розпорядження, яке під загрозою арешту забороняло демонстрацію почуттів у публічних місцях.

Таємні організації. Порушення Конституції формували неприхильну до режиму суспільну думку. Особливо опозиційно була налаштована шляхетська і студентська молодь, для якої взірцем залишалися патріотичні чини часу Наполеона. Польська університетська молодь гуртувалася в багатьох університетах Центральної і Східної Європи, створюючи таємні організації та гуртки. Їх метою було поширення ліберальних ідей і створення незалежної об'єднаної Польської держави в кордонах 1772 р. Уже наприкінці 1817 р. група студентів Варшавського університету утворила таємну організацію *Союз Приятелів Панта Коїна* (з грецької – усе спільне). Організатор союзу

студент-медик *Людвік Мауерсберг* (1796-1823) і 20 його членів займалися самоосвітою, обговорюючи ідеї французьких просвітників (Ж.Ж. Руссо) і схилиючися до ліберальних засад суспільного устрою. У 1819 р. Л. Мауерсберг перейшов на навчання до Берлінського університету і тут заснував філію союзу. Одним з напрямів таємної освіти студентів було поширення культу Т. Костюшка і любові до батьківщини. Поступово в союзі зросли радикальні тенденції, навіювані Французькою революцією. 1822 р. прусська та російська влади заарештували членів обох груп, але через кілька місяців звільнили.

У 1817 р. група студентів-поляків Віленського університету утворила таємне *Товариство Філоматів* (з грецької – друзі науки), яке керувало низкою напівлегальних та легальних громадських організацій студентів. Провідну роль відігравали *Адам Міцкевич* (1798-1855), *Юзеф Єжовський* (1798-1855), *Онуфрій Петрашкевич* (1793-1863), *Томаш Зан* (1796-1855). Спочатку в товаристві переважали самоосвітні цілі і навіть заперечувалася політична діяльність. Але поступово під впливом А. Міцкевича і Т. Зана сформувалася нова мета діяльності: виховання молодого покоління поляків у дусі відданості батьківщині, служіння справі поступу Польщі і підготовки до майбутньої боротьби за незалежність. Ці ідеали члени таємного товариства поширювали серед членів напівлегальних студентських організацій *Союзу Друзів*, *Союзу Променистих*, *Об'єднання Філаретів*, *Наукової Спілки*, *Товариства Філадельфів* та інших. Через п'ять років Товариство Філоматів перетворилось у таємний *Патріотичний союз*, який мав чітко окреслені політичні цілі: підготовка організаційних підстав майбутнього визвольного повстання для відбудови Польської держави в кордонах 1772 р., проведення земельної реформи і надання землі селянам. У 1823 р. на слід організації натрапили таємні агенти М. Новосільцева, яким вдалося заарештувати провідників і членів товариства. Двадцять осіб, в тому числі А. Міцкевич і Т. Зан, були вислані до Росії. Але більшість учасників організації unikла арештів. Справа філоматів послужила приводом подальшого зростання недовіри царських чиновників до поляків і посилення стеження за настроями у польському суспільстві. Князь А. Чарторийський змушений був подати у відставку з посади куратора Віленського наукового округу. У 1819 р. студенти Варшавського університету заснували нову таємну організацію під назвою *Союз вільних поляків*, яка накреслила політичні цілі діяльності: здобуття незалежності Польщі в ході європейської революції і повалення “тиранії та деспотизму”. Керівники союзу *Віктор Гельтман* (1796-1874), *Тадеуш Кремповецький* (1793-1847), *Мауриці Мохнацький* (1803-1834) були прихильниками революційних методів. Свою організацію вони побудували за зразком масонських лож, створюючи серед гімназійної молоді гуртки (“кулка”) по декілька осіб. Їм вдалося налагодити зв'язки з таємними студентськими організаціями в Німеччині та Італії. У 1821 р. В. Гельтман почав видавати легальний часопис “Декада Польська”, на сторінках якого пропагував ліберальні та патріотичні ідеї. Це стало приводом для закриття видання й арешту його видавців. Остаточно організація була викрита і розгромлена 1823 р.

Одночасно зі студентськими організаціями виникли таємні організації серед офіцерів польської армії. Ініціатором їх створення був майор *Валеріан Лукасінський* (1786-1868). Свою службу він розпочав в армії Варшавського Князівства; від 1811 р. брав участь у модних тоді в Європі напівтаємних масонських ложах, які об'єднували елітарні прошарки освічених кіл і проголошували ідеї гуманізму, віротерпимості, побудови вільного і справедливого суспільства з допомогою освіти, взаємного зв'язку і під керівництва вибраних осіб. У 1819 р. він заснував окрему масонську ложу під назвою *Національне Масонство* (“Національні Вільні Мулярі”), яка об'єднала близько 200 патріотично налаштованих офіцерів і шляхти. Члени ложі ставили перед собою завдання

“підтримувати національність” і об’єднати поділені землі колишньої Речі Посполитої. Подібні ложі були створені також у Вільно і в Познанщині. Але загроза викриття змусила В. Лукасінського розв’язати організацію з тим, щоб створити на її місці нову, більш дієву.

1821 р. у порозумінні з генералом *Я.Н. Умінським* (1778-1851), який очолював таємну офіцерську організацію *Союз Косинерів* у Великому Познанському Князівстві, В. Лукасінський утворив таємну організацію, яка пізніше отримала назву **Патріотичне Товариство** (ПТ). Організація мала струнку структуру, на чолі якої стояв Центральний Комітет. Він керував округами, а ті – гмінами. Колишні землі Речі Посполитої були поділені на сім провінцій (Королівство Польське, Литва, Волинь і Поділля, Галичина, Краків, Велике Познанське Князівство і армія), кожна з яких повинна була згуртовувати патріотичні сили (кількість членів ПТ сягала 200). Метою ПТ було об’єднання всіх земель колишньої Речі Посполитої в єдину державу. Від початку діяльності у ЦК були представлені дві течії: поміркована, що прагнула лише до об’єднання земель у кордонах 1772 р. під скіпетром Олександра I; і радикальна, яка пов’язувала плани відбудови незалежної Польщі з проведенням політичних і соціальних реформ. У 1822 р. В. Лукасінський був заарештований за діяльність у національному масонстві і засуджений до дев’яти років ув’язнення. Його ув’язнення розтягнулося на 46 років: він помер 1868 р.у Шліссельбурзькій фортеці для державних злочинців Росії.

ПТ зберегло свої лави і 1823 р. активізувало діяльність. Його очолив підполковник *Северин Кжижановський* (1787-1839). На той час до організації увійшло кілька впливових аристократів і шляхти, які надали їй поміркованого характеру. Одним з керівників ЦК став сенатор *Станіслав Солтик* (1753-1831). Він та його прибічники на перший план ставили питання об’єднання земель відродженої Польщі, наполягаючи на кордонах 1772 р. У 1824 р. ПТ нав’язало контакти з таємними організаціями російських “декабристів”, зокрема Південним Товариством. Російські дворянські революціонери під впливом ліберальних ідей готували повстання з метою повалення російського самодержавства і ліквідації феодальних порядків. На переговорах у Києві на початку 1824 р. між представниками ПТ і Південного Товариства було досягнуто домовленості про взаємодію поляків і росіян під час повстання проти царя: поляки повинні були силою нейтралізувати спроби великого князя Костянтина Павловича прийти на допомогу Петербургу. У ході подальших переговорів виявилися значні розбіжності сторін. Поляки за взірць устрою брали Конституцію 3 травня 1791 р.; росіяни йшли далі, висуваючи вимогу демократичної республіки. Для польської сторони принциповим залишалася справа кордонів 1772 р.; російські декабристи визнавали право поляків на незалежність, але заперечували проти включення до складу Польщі земель України, Білорусі і Литви. Розбіжності, що виникли під час переговорів, породили взаємну недовіру і вичікування.

Між тим наприкінці 1825 р. раптово помер цар Олександр I. Російські змовники вирішили скористатися непевною ситуацією, що виникла у зв’язку зі спадкоємцем престолу,* і в грудні 1825 р. спробували піднести повстання, здійснити переворот спочатку в Петербурзі, а потім на Україні. Однак новий цар *Микола I* (1796-1855) силою

* Великий князь Костянтин Павлович, як другий після Олександра син Павла, повинен був посісти престол після смерті бездітного старшого брата. Але перед одруженням у 1820 р. з полькою Ж. Грудзінською він підписав письмове зречення трону на користь молодшого брата Миколи. Цей факт був знаний лише вузькому колу осіб, і ним вирішили скористатися дворянські змовники, щоб захопити владу.

придушив повстання і розпочав слідство в справі змовників. У його ході слідчі вийшли на діяльність ПТ і більшість його членів (126 осіб) заарештували. Спеціальна Слідча комісія, очолена С. Замойським, звинуватила членів ПТ у державній зраді. Сподіваючися на прихильність польської аристократії, Микола I, всупереч наполяганням Костянтина Павловича і Новосільцева, вирішив відповідно до Конституції віддати звинувачених під Сеймовий суд королівства. Однак той, розпочавши роботу на початку 1828 р. в обстановці патріотичного збудження громадської думки, майже одностайно зняв із підсудних звинувачення у державній зраді, залишивши лише пункт про приналежність до таємних організацій. За цим пунктом суд присудив звинуваченим символічні міри покарання (С. Кжижановському – три роки ув'язнення, декілька осіб отримали по кілька місяців ув'язнення, а С. Солтик, С. Заблоцький і Р. Залуський були виправдані). Сеймовий суд став політичною трибуною, яка була використана для нагадування царю про особливий статус королівства і обіцянки Олександра I розширити його кордони.

Микола I затвердив вирок лише через рік, намагаючися примусити керівників Державної ради і Адміністративної ради скасувати схвалене рішення. Але члени урядових кіл королівства залишилися при своїй думці. Микола I зробив усе можливе, щоб затримати заарештованих якомога довше у в'язниці або заслати у Сибір. Так, С. Кжижановського, як народженого в Україні, він вилучив з-під юрисдикції Королівства Польського і вислав безтерміново у Сибір, де той згодом помер. Подібна доля спіткала також інших членів ПТ.

Дії царату в Королівстві Польському, переслідування патріотів, численні порушення Конституції 1815 р. посилювали опозиційні настрої серед поляків. Микола I робив кроки, щоб зблизитися з польською аристократією. У травні 1829 р. він прибув до Варшави і тут коронувався польською короною, а потім оголосив про скликання наступного року 4-ї сесії сейму. Проте сейм, що зібрався у травні 1830 р., виявив ще більшу опозиційність до царату, ніж попередні. Сеймові послі відкинули проект закону про розлучення, піддали гострій критиці податкову систему, порушення Конституції. Розгніваний цар достроково закрит сесію.

Патріотичні настрої, що охопили нове покоління шляхетської і міщанської молоді, спричинили відновлення діяльності таємних організацій. Наприкінці 1828 р. інструктор Школи підхорунжих піхоти у Варшаві, член ПТ підпоручник *Пйотр Висоцький* (1799-1875) організував таємний *Союз* (“Союз підхорунжих”) зі слухачів школи, студентської та гімназійної молоді. Змовники ненавиділи царя за порушення Конституції, поривалися до активної боротьби на захист свободи Польщі. Вони планували вчинити замах на Миколу I під час його коронації у Варшаві і, тим самим, викликати повстання у королівстві. Однак від цієї ідеї довелося відмовитися. Організуючи союз, його члени склали присягу: не видавати своїх товаришів навіть під тортурами, присвятити усі сили, а якщо треба, то й життя захисту конституційних прав Польщі, обережно розширювати союз, “не приймаючи ані пияків, ані шулерів, ані осіб скандального характеру”. Незалежно від Союзу П. Висоцького, у Варшаві гуртувалися молоді літератори і студенти, які також поривалися до активних дій. Ці настрої серед молоді підсилювалися романтичною літературою, яка приходила на зміну класицизму і сентименталізму, вимагала жертвовного патріотизму й відданості вітчизні.

Листопадове повстання 1830 – 1831 рр.

1830 рік був позначений господарськими труднощами; неврожай призвів до зростання цін на продукти, зменшення експорту сукна від'ємно позначилося на бюджеті

Королівства Польського. Невдоволення міської бідноти підсилювалося викриттям зловживань кількох чиновників міської адміністрації Варшави.

Наприкінці липня революція в Парижі скинула з престолу династію Бурбонів. У серпні бельгійці збройним шляхом усунули панування Голландії і проголосили незалежну державу. Перші відомості з Франції і Бельгії викликали у Варшаві патріотичне піднесення. Водночас поширилися чутки про те, що Микола I провадив активні переговори з Австрією і Пруссією, закликаючи їх до “хрестового походу” проти бельгійців. Хоча переговори не принесли успіху російському монарху, польська громадська думка була стривожена перспективами участі поляків у воєнній інтервенції.

За таких умов активізувалась діяльність змовників Союзу Підхорунжих П. Висоцького, які почали агітацію за повстання проти царату серед військових частин столичного гарнізону, ремісників. П. Висоцький звернувся до відомих польських аристократів з пропозицією очолити повстання, яке б дозволило усунути ненависних царських чиновників і проголосити об’єднання польських земель. Однак князь А. Чарторийський і генерал Юзеф Хлопіцький відкинули думку про повстання. Ідею змовників підтримав лише впливовий серед молоді посол сейму і знаний історик професор *Йоахим Лелевель* (1796-1861). Змовники не мали програми дій, вони вважали, що достатньо передати владу у Варшаві в руки уряду королівства, який зможе нею належним чином розпорядитися.

Події були прискорені внаслідок викриття поліцією таємної студентської організації. Почались арешти; у пресі було оголошено про майбутню мобілізацію до польської армії. Радикальні діячі Союзу Підхорунжих переконали П. Висоцького, що настав сприятливий момент для збройного виступу у Варшаві. Швидко опрацьований план повстання передбачав захоплення великого князя Костянтина Павловича і одночасний напад на казарми російських військ у столиці.

Початок повстання. Увечері 29 листопада 1830 р. група змовників на чолі з літератором *Людвіком Набеляком* (1804-1883) і поетом *Северином Гоцинським* (1801-1876) напала на палац Бельведер, де перебував Костянтин Павлович. Але тому з допомогою дружини вдалось уникнути захоплення і втекти у розташування російських військ (6,5 тис.). Невдалою виявилася також спроба другої групи змовників на чолі з П. Висоцьким піднести повстання частин польської армії (9,8 тис.). Кілька генералів не допустили виконання вимог змовників. Тоді ті вдалися до відчайдушної атаки на міський арсенал і з допомогою міського плебса оволоділи ним. Роздавши зброю варшавським міщанам, повсталі швидко опанували центр Варшави. Наляканий розвитком подій, Костянтин Павлович дав наказ російським військам покинути місто. Варшава опинилася в руках повсталих. У ході збройних сутичок вони вбили кількох польських генералів, які намагалися зупинити повстання (І.А. Блюмер, М. Гауке, С. Трембіцький та ін.).

Поки у Варшаві тривали заворушення, Ф.К. Друцький-Любецький домовився з А. Чарторийським про розширення складу Адміністративної ради за рахунок популярних осіб (А. Чарторийського, ген. Ю. Хлопіцького, Ю.У. Немцевича та ін.), знаних своїми патріотичними поглядами. Вранці 30 листопада Адміністративна рада опублікувала відозву, закликаючи до спокою і дисципліни. Усі провідні посади залишилися в руках польських консерваторів-аристократів. Вони прагнули домовитися з Костянтином Павловичем і “залагодити” конфлікт. Однак на перешкоді цим планам стало радикальне крило повсталих, очолюване молодим публіцистом М. Мохнацьким. За його ініціативою 1 грудня було створено *Патріотичний клуб*, який об’єднав студентську молодь, ремісників, варшавський плебс. Того ж дня клуб організував багатолюдні демонстрації з вимогами створення нового уряду, поширення повстання на все королівство (а також інші польські терени), припинення будь-яких переговорів з Костянтином Павловичем. Під тиском демократів Адміністративна рада погодилася

реорганізувати уряд. 3 грудня 1830 р. було оголошено про створення *Тимчасового уряду* на чолі з князем А. Чарторийським, до складу якого увійшли ген. Ю. Хлопіцький, історик Й. Лелевель, Ю.У. Немцевич, граф Л.М. Пац, В.Т. Островський, М. Кохановський. Щоб покласти край “заворушенням”, 5 грудня ген. Ю. Хлопіцький проголосив себе *диктатором* від імені польського короля. У зверненні до народу 6 грудня він підкреслював, що взяв на себе владу заради порятунку вітчизни і запровадження конституційного порядку. Диктатор і Тимчасовий уряд прагнули домовитися з царем і шляхом незначних поступок ввести повстання в “керовані рамки”. З цією метою вони дозволили Костянтину Павловичу забрати російські війська з королівства, вислали делегацію до Петербурга для переговорів з Миколою І. Ю. Хлопіцький сподівався, що Микола І пристане на умови залагодження конфлікту, а саме: розширення терену королівства за рахунок земель Литви, Волині й Поділля і суворе дотримання Конституції 1815 р. Патріотичний клуб було заборонено і закрито. Такі кроки викликали гостру реакцію з боку радикальних і ліберальних сил. Численні газети, що з’явилися після початку повстання, критикували угодовські позиції уряду і диктатора. Політичні ідеали учасників руху поділилися: консерватори ставили насамперед питання про приєднання до королівства земель Литви й України; ліберали (Бонавентура і Вінцентій Немойовські) зосереджували увагу на гарантіях конституційних прав Королівства Польського; радикали (М. Мохнацький, А. Туровський, Т. Кремповецький) вимагали повної незалежності. Ліберали гуртувалися навколо газети „Кур’єр Польські”, радикали створили власну газету „Нова Польша”.

Позаяк відомості про події у Варшаві швидко розлетілися по краю і зустріли підтримку серед шляхетської молоді, гарнізонів польської армії в провінції. 18 грудня у Варшаві зібрався сейм. Під тиском демократичної опозиції сейм прийняв ухвалу про національний характер повстання. У відповідь на це диктатор Ю. Хлопіцький склав повноваження. За відсутності іншої кандидатури сейм повернув йому функції диктатора, зобов’язавши створити новий уряд. Ю. Хлопіцький оголосив про сформування *Найвищої національної ради* на чолі з А. Чарторийським, до складу якої увійшли переважно аристократи-консерватори; а від опозиціонерів до неї увійшли Б. Немойовський і Й. Лелевель. Першими кроками диктатора було усунення з Варшави радикально-демократичних діячів (П. Висоцького, Ю. Залівського та ін.).

Тим часом Микола І 17 грудня видав маніфест, у якому звинуватив усіх повстанців у державній зраді і вимагав негайної повної капітуляції без жодних умов, погрожуючи суворими карами. У середині січня 1831 р. з Петербурга повернулася польська делегація, яка привезла підтвердження царського маніфесту. Постало питання подальших дій: капітуляція чи війна? Спеціальна комісія сейму на той час підготувала документ стосовно мети повстання, який стверджував готовність шляхти королівства і всіх колишніх земель Речі Посполитої об’єднати зусилля і добитися відбудови об’єднаної Польської держави. На таємному засіданні Найвищої національної ради 17 січня більшістю голосів було визнано необхідність продовження боротьби. На знак протесту проти такого рішення Ю. Хлопіцький вдруге склав з себе повноваження диктатора. Майже відразу відновилася діяльність забороненого Патріотичного клубу, який тепер отримав назву *Патріотичного товариства* (ПТ) і представляв інтереси радикально-демократичної течії повсталих. ПТ очолив історик Й. Лелевель, але фактично його роботою керував невтомний публіцист М. Мохнацький. Члени ПТ і ліберальні кола (брати Немойовські) вирішили чинити тиск на уряд, щоб він розпочав рішучу боротьбу за незалежну Польшу. 25 січня 1831 р. члени ПТ організували у Варшаві маніфестацію на честь російських декабристів, на якій висловили солідарність з їхньою боротьбою проти самодержавства і деспотизму, запевняли у дружньому ставленні до російського

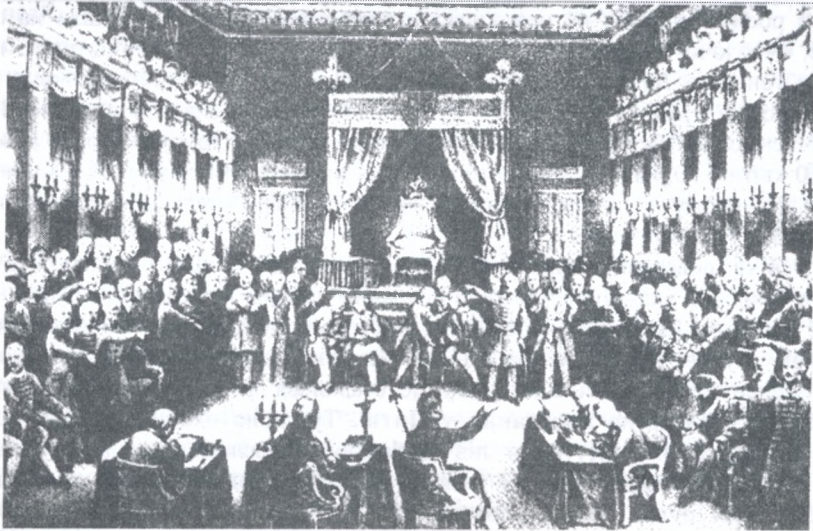

Рис.36. Сейм Королівства Польського приймає Акт про детронізацію Миколи I, 25 січня 1831 р. Літографія Ф.де Вієна.

народу, який зазнає таких самих утисків, що й поляки. Того ж дня під впливом маніфестації сейм за пропозицією радикальних депутатів ухвалив *Акт детронізації Миколи I*. “Польська нація, – говорилося в документі, – є незалежною і має право віддати польську корону тому, кого визнає гідним її і від кого може сподіватися, що він свято і безумовно дотримуватиметься віри і свобод, яким присягне...” Таким чином, усі мости для відступу було спалено, і польські політичні сили були втягнуті в конфлікт із російським царатом, який неминуче провадив до війни.

Нова політична обстановка, що склалася після акту детронізації, спричинила **перебудову владних органів**. Королівство Польське залишилося конституційною монархією, але королівську владу тимчасово взяв на себе сейм. Наприкінці січня 1831 р. сейм утворив *Національний уряд*, який очолив князь А. Чарторийський. До його складу ввійшли як консерватори (А. Чарторийський – голова і міністр закордонних справ; С. Бажиковський – міністр військових справ), так і представники лібералів (В. Немойовський – міністр внутрішніх справ; Т. Моравський – міністр фінансів) та демократів (Й. Лелевель – міністр освіти). Окремим рішенням сейм призначив князя *Міхала Радзивілла* (1778-1850) головнокомандувачем польської армії. Уряд негайно зайнявся приготуваннями польської армії до бойових дій, організацією діяльності державного апарату, виявляючи при цьому велику енергію і справність.

Російсько-польська війна. На початку лютого 1831 р. на терен Королівства Польського увійшли частини 115-тисячної російської армії під командуванням фельдмаршала *І. Дибіча-Забайкальського* (1785-1831). Це були добре озброєні і навчені війська, які мали на озброєнні 336 гармат. Польська армія після термінової розбудови налічувала близько 54 тис. вояків і 140 гармат. Але її бойовий дух був високим. Після перших сутичок авангардних частин обох армій під *Сточком* (14 лютого), *Добрем* (17 лютого), *Ваврем* (29 лютого) польське командування наважилося на генеральну битву під *Гроховом* біля Варшави 25 лютого 1831 р. У ході битви обидві сторони проявили високі військові якості, але домогтися вирішального успіху не змогли. Фактичний командувач польської армії ген. Ю. Хлопівський був поранений в обидві ноги, його замінив генерал *Ян Скининецький* (1787-1860), який був схильний до замирення з царем. Після грохов-

ської битви російська армія не наважилась атакувати Варшаву і відійшла на схід до м. Седльце, очікуючи підкріплення. Наприкінці березня 1831 р. за ініціативою начальника штабу генерала *Ігнація Прондзінського* (1792-1850) було здійснено план контр-наступу польської армії, в ході якого було розбито під Ваврем корпус російського генерала Гейсмара (31 березня), а потім під *Дембем Вельким* групу генерала Розена (31 березня і 10 квітня). Однак від дальшого розвитку наступу командувач Я. Сксинецький відмовився. На цьому закінчився перший період російсько-польської війни і настала місячна перерва у бойових діях.

Перші успіхи повстанців заохотили до активних дій польську шляхту в Литві, Білорусі та Україні, яка вітала гасла об'єднання земель Речі Посполитої в єдиний державний організм. Керівники королівства, зі свого боку, надавали великого значення повстанському рухові на цих землях. Проте польська шляхта складала тут невеликий відсоток населення, яке здебільшого вороже ставилося до шляхти-панів. Наприкінці березня 1831 р. спалахнуло повстання у Литві. Тут воно охопило дрібну шляхту і частково селянство, які виступили під соціальними гаслами ліквідації панщини і розподілу землі. Упродовж кількох місяців повстанці ускладнювали дії російських військ. На місцях були створені повстанські органи влади, проводилося навчання партизанських загонів. Легендарну славу здобула тут *Емілія Плятер* (1806-1831), яка брала активну участь у партизанських загонах. У травні 1831 р. Варшава скерувала сюди два військові загони під командуванням генералів *Дезідерія Хлаповського* (1788-1879) і *Антонія Гелгуда* (1792-1831). Але їхні дії виявилися невдалими і зазнавши кількох поразок від царських військ, вони були змушені відступити в Пруссію, де були інтерновані. Тільки групі кавалерії під командуванням генерала *Генрика Дембінського* (1791-1864) вдалося пробитися через оточення російських військ і повернутися до Варшави.

Не набув розмаху польський повстанський рух в українських землях, де більшість українського населення вороже ставилася до планів польської шляхти. У лютому 1831 р. польські таємні організації Волині і Поділля провели з'їзд представників губерній Правобережної України, визначили загального керівника повстання *Вінцентія Тишкевича* (1795-1856) і термін початку дій. Але початок повстання весь час відкладався. З метою активізації руху на Волині й Поділлі варшавський уряд скерував сюди корпус генерала *Юзефа Дверницького* (1779-1857). Зазнавши поразки від російських військ, корпус уже в квітні був змушений відступити до Галичини, де був роззброєний австрійцями. 3 травня 1831 р. загони польської шляхти зібралися біля с. Красносілки Гайсинського уїзду Київської губернії і проголосили початок повстання "на Русі". У заклик до повстання йшлося про відбудову Польщі в кордонах 1772 р., містилися обіцянки надати всім рівні права і свободу. На чолі об'єднаних сил, які налічували близько 1200 осіб, став старий генерал *Бенедикт Колишко* (1749-1834). Однак через кілька днів повстанці зазнали поразки від російських військ і змушені були здатися австрійським військам. Ще певний час на Волині продовжували діяти партизанські загони повстанців під командуванням *Кароля Ружицького* (1781-1834), але і вони влітку 1831 р. перейшли австрійський кордон. Загалом у партизанських діях в Україні взяли участь близько 6 тис. повстанців. Їхні гасла повернення "історичної Польщі" не були підтримані українським селянством.

Поза межами повстання залишилися Галичина і ВПК. Натомість патріотична шляхта з цих земель поповнювала лави польської армії, надсилала до Варшави гроші, матеріальні засоби, зброю.

Міжнародні аспекти повстання. Національний уряд під керівництвом А. Чарторийського намагався заручитися моральною, матеріальною і дипломатичною підтрим-

кою Англії та Франції, нейтралізувати найближчих союзників Росії – Австрію та Пруссію. Були розіслані посланці уряду до всіх європейських столиць; вони намагалися переконати керівні кола цих країн у легальному характері повстання і справедливості вимог повсталих, наполягали на втручанні у польсько-російські стосунки. Однак в Англії посланця польського уряду молодого маркіза *Александра Вельопольського* (1803-1877) чекало розчарування: після відомості про детронізацію Миколи I йому дали зрозуміти, що підстав для розмов немає. У Парижі король Луї-Філіпп обмежився співчуттям, але надати допомогу відмовився. Улітку 1831 р., коли повстання вже догоряло, уряди Франції та Англії обмежилися формальними протестами... Австрії з приводу передачі Росії зброї інтернованих польських повстанців. У дипломатичних розмовах Микола I спирався на рішення Віденського конгресу і мав в руках козирну карту – представляв мету повстанського руху як зазіхання на західні російські губернії (Литву, Білорусь, Україну). Натомість французькі республіканці неодноразово влаштовували у Парижі бурхливі маніфестації на підтримку повсталих поляків. Уряди Пруссії та Австрії декларували свій нейтралітет, що було рівнозначне прихильності до Росії. А. Чарторийський намагався залучити Габсбургів на свій бік, обіцяючи одному з них королівську корону. Але Австрія не збиралася втрачати Галичину, мала складні проблеми з придушенням італійського визвольного руху, тому в міру розвитку повстання загострювала своє ставлення до поляків. Обидва сусіди Польщі вважали виникнення нової держави на своїх кордонах небезпечним.

Невдачі дипломатії зродили песимістичні настрої серед консервативного керівництва Національного уряду. Невдачею закінчилася спроба польської армії наприкінці травня 1831 р. розгромити добірний корпус російської імператорської гвардії, розташований в районі Ломжи. Маючи подвійну перевагу в чисельності сил, поляки не змогли досягти бажаного успіху, а основні сили російської армії вдарили на поляків під *Остроленкою*, де 26 травня 1831 р. відбулася велика битва, яка тривала 12 годин при великій чисельній перевазі росіян. Від повного розгрому відступаючу польську армію врятувала артилерія генерала *Юзефа Бема* (1794-1850), яка вдало відбивала атаки російських військ. Російська армія не розвинула наступ на Варшаву, оскільки в ній почалась епідемія холери, від якої незабаром помер фельдмаршал І. Дибіч. Тільки на початку липня в армії з'явився новий головнокомандувач фельдмаршал *Іван Паскевич* (1782-1856). Наприкінці липня російська армія перейшла до активних дій, прагнучи оточити Варшаву з усіх боків. Невдачі і воєнні труднощі ускладнили ситуацію у Варшаві. Під впливом радикалів і лібералів населення вимагало зміни уряду і головнокомандувача, покладаючи на них відповідальність за поразки. Серед діячів ПТ лунала критика дій уряду, вимоги проведення соціальних реформ, які б забезпечили справжню рівність станів, проголошення республіки. Наприкінці березня 1831 р. уряд вніс на розгляд сейму дуже поміркований проект закону про перевід селян протягом десяти років на грошовий чинш. Але більшість сейму після тривалих дискусій відхилила його. Така ж доля спіткала проект закону про надання селянам землі з відшкодуванням власників. Розуміння необхідності розширення соціальної бази повстання не виходило за рамки публіцистичних дискусій. Внаслідок цього основна маса селянства залишалася пасивною. В окремих випадках селяни протестували проти мобілізації до армії. Вони відверто говорили: “Прочитайте нам, що не будемо робити панщини, і підемо усі (до армії. – Л.З.) – і молоді, і старі”. Навіть найбільш радикальні політичні кола виявляли прихильність до традиційних шляхетських цінностей, з яких найголовнішими були “історична Польща” і шляхетські привілеї.

Консерватори намагалися зарадити справі, обмежуючи діяльність радикальних сил. З цієї метою Я. Скушинський зробив спробу реформувати уряд і встановити особисту

диктатуру, що дало б йому можливість відновити переговори з російською стороною. Однак вона закінчилася невдачею. На початку серпня 1831 р. сейм усунув Я. Сксинецького з посади головнокомандувача, призначивши ген. Г. Дембіцького. Це не зняло напруження в столиці. 15 серпня 1831 р. після гострого обговорення у ПТ ситуації, що склалася, натовп роздратованих людей вдався до самосуду, стративши кілька десятків генералів і осіб, запідозрених у зраді. Голова уряду А. Чарторийський спішно виїхав з Варшави, а сам уряд припинив існування. Новий уряд очолив генерал *Ян Круковецький* (1772-1850), який отримав диктаторські повноваження. З допомогою армії він навів лад у Варшаві, заборонив діяльність ПТ і заарештував деяких його представників, покарав учасників подій 15 серпня. Діяльність Я. Круковецького полягала у поступовому “згортанні” повстання і пошуку вигідних умов для перемир'я. Він раптово скерував 20-тисячний корпус ген. *Джироламо Раморіно* (1792-1849) у південно-східному напрямку. Той не виконав наказу і перетнув австрійський кордон, здавшись австрійцям. Разом з ним в Австрії опинилась і група польських аристократів, в тому числі А. Чарторийський. У підсумку Варшаву захищали лише близько 40 тис. військ, яким протистояла 77-тисячна російська армія.

Поразка повстання. 6 вересня 1831 р. російські війська розпочали штурм столиці. Поляки чинили відчайдушний опір. Особливо запеклі бої відбулися на передмісті Варшави – Волі, де командував безногий генерал *Юзеф Совінський* (1777-1831). У бою він загинув, але його відвага увійшла до легенди листопадового повстання (“польський Леонід”). Там само бився і підпоручик *Юліан Ордон* (1810-1887), редут якого у вирішальний момент атаки російських військ був підірваний. Цю подію увіковічнив А. Міцкевич у вірші *Редут Ордона*.

Диктатор Я. Круковецький розпочав переговори з росіянами про умови капітуляції міста. Але сейм усунув його з посади і призначив новим головою уряду Б. Немойовського. 7 вересня 1831 р. все ж було підписано договір про капітуляцію Варшави. Польська армія залишила столицю.

Польські збройні сили налічували ще близько 60 тис. бійців. Але її керівники не бачили сенсу продовжувати опір. Сейм, який ще продовжував засідати в Плоцьку, протестував проти капітуляції, але загальні настрої військових і політиків були деморалізовані. На початку жовтня головні сили польської армії, сейм і уряд, численні політики перетнули прусський кордон і були інтерновані владою Пруссії.

Повстання 1830-1831 рр. стало вирішальним чинником формування свідомості новочасної польської нації. Легенда повстання міцно утвердилась у пам'яті наступних поколінь поляків. Вона вказувала на нерозривність національного життя і державності, спадкоємність традицій давньої Речі Посполитої, носієм яких виступала насамперед польська аристократія і шляхта. Водночас повстання і державне будівництво під час його розвитку виявили міцні елементи консерватизму шляхетського стану, які все більше перетворювалися на анахронізм за нових історичних умов. До них належали, зокрема, непохитне прагнення до відбудови Речі Посполитої в кордонах 1772 р. з включенням великих теренів, заселених непольським населенням; прив'язаність до неодмінних майнових і політичних станових привілеїв, якими користувалася шляхта у попередній період. Образ славного минулого Польщі був дороговказом для боротьби і відваги тогочасних поколінь; вони ще не бачили характерних рис нового порядку, з яким можна було пов'язати долю відродженої Польщі. Чи не найвлучнішу характеристику повстання дав один із засновників марксизму Фрідріх Енгельс, назвавши його “консервативною революцією”. Це була революція, змістом якої було повернення до пройденого шляху. Історія, як і час, не має зворотньої ходи.

Велика еміграція і польський національний рух 30 – 40-х років XIX ст.

Після поразки повстання польська військова, політична та інтелектуальна еліта, а також багато його рядових учасників емігрували на Захід. Спочатку більшість з них опинилася в Австрії та Пруссії. У листопаді 1831 р. цар Микола I оголосив амністію учасників повстання, але вона не поширювалася на урядовців і послів сейму, активних учасників подій 29-30 листопада 1830 р. Австрійська та прусська влади змушували рядових учасників повертатися до Росії, а офіцерам і політикам дозволили виїхати далі на Захід. Частина повстанців повірила цареві і повернулася до Королівства Польського, де вони були забрані до російської армії або вислані у Сибір. Назагал на Заході залишилося близько 10 тис. осіб. Дві третини їх опинилися у Франції, решта розпорошилася по інших країнах Європи і Америки. Польських емігрантів з ентузіазмом зустрічала громадськість на Заході, вітаючи як борців за свободу і демократію проти абсолютизму і тиранії. Французький уряд з недовірою ставився до емігрантів, але під тиском громадської думки надав їм притулок і матеріальну допомогу. Так само вчинили уряди Англії та Бельгії. Хоча кількісно число емігрантів було не таким значним, але за освіченістю і становим становищем (75 % шляхти) вони належали до еліти тогочасного польського суспільства. Тому в літературі щодо них прижилася назва **Велика еміграція**. Внаслідок цього осердя польського політичного та культурного життя перемістилося на Захід. Тут склалися нові політичні програми і плани, формувалися літературно-мистецькі течії і створювалися наукові розвідки. Еміграція чинила вплив на польські землі, організувала таємні осередки, вислала емісарів, розробляла плани здобуття незалежності Польщі. Упродовж двох наступних десятиріч більшість польських емігрантів надавала переваги політичній діяльності.

Становище емігрантів, незважаючи на прихильність урядів Франції, Англії і Бельгії, залишалось складним. Матеріальна допомога дозволяла лише не померти з голоду. Тому більшість емігрантів змушена була шукати заробітку, стикаючися при цьому з життям нижчих верств суспільства. Це сприяло поширенню серед них лівих політичних ідей, які нав'язували до потреби революційних дій з метою більш справедливого влаштування суспільного устрою. Саме в еміграції розпочалася тривала дискусія щодо причин поразки повстання і майбутньої долі Польщі. Поширеною стала думка про те, що еміграція зобов'язана продовжити місію боротьби за державну незалежність Польщі. Один з перших еміграційних часописів писав: "Мовчання краю повинно змінитися голосом еміграції, зусиллям братів на рідній пригніченій землі повинні відповідати зусилля безпритульних, через відсутність національного уряду повинні постати еміграційні влади". Більшість емігрантів мріяла про своє повернення на батьківщину.

Уже в перші місяці еміграції робилися спроби політичного об'єднання сил. У листопаді 1831 р. голова останнього повстанського уряду Б. Немойовський створив у Парижі *Тимчасовий комітет польської еміграції*. Однак більш радикальних колишніх членів ПТ не задовільнили ліберальні ідеї колишніх опозиційних "братів-калішан". У грудні 1831 р. вони створили *Польський національний комітет* (ПНК), на чолі якого став Й. Лелевель. Історик прагнув поєднати польську справу з революційним рухом в Європі, для чого встановив контакт з таємною міжнародною організацією Демократичне Масонство, якою з Парижа керував Ф. Буонаротті. Ця організація ставила за мету повалення монархічних режимів в Європі і запровадження демократично-республіканського устрою. У порозумінні з нею ПНК передбачав піднести повстання в трьох частинах поділеної Польщі, встановити демократичний устрій, скасувати панщину. Голова ПНК намагався об'єднати більшість еміграції. У ході гострих політичних

дискусій на зборах ПНК в Парижі виявилися розбіжності поглядів, які набули принципового характеру і роз'єднали емігрантів. Молоді радикальні демократи з колишнього ПТ (Т. Кремовецький, А. Гуровський, Я.Н. Яновський, А.Ф. Пулаский та ін.) вийшли з ПНК і в березні 1832 р. утворили *Польське демократичне товариство* (ПДТ). Тоді ж було схвалено перший програмний документ ПДТ – т.зв. *Малий Маніфест*. У ньому багато місця було приділено критиці польської шляхти, яка своєю егоїстичною політикою щодо селянства спричинила поразку повстання. Невизначними були вимоги ліквідації станів, надання повноцінних свобод і прав селянам тощо. Усе це свідчило, що засновники товариства ще не мали чітких суспільно-політичних поглядів, хоча й усвідомлювали потребу уважного вивчення тих суспільних змін, які тоді відбувалися в Європі. “Вона [Європа], – писали автори маніфесту, – скидає з себе останнє накриття стисненого егоїзмом, конаючого минулого; входить у вічну суперечність з уявленнями про будь-які привілеї”. Ідеологія та організація ПДТ сформувалися не відразу, їм передували тривалі дискусії і розколи. Тільки в середині 30-х років товариство стало найвпливовішою організацією серед емігрантів.

Крім прихильників демократичних ідей, спроби об'єднання еміграції на підставах продовження боротьби за незалежність Польщі чинили представники інших політичних таборів. А. Чарторийський намагався утримати емігрантів під своєю опікою, сподіваючися на розв'язання польської справи у можливій європейській війні. Він звернувся до французького уряду з пропозицією поповнити польські легіони у Франції, але отримав відмову. Тоді князь розгорнув посилену дипломатичну діяльність, посилаючи своїх прибічників (агентів) до Лондону, Риму, Стамбулу та інших країн, щоб вони нагадували тамтешнім урядам про справу Польщі. Колишні послы сейму королівства намагалися зібрати в еміграції засідання цього органу, але ці спроби зазнали фіаско через зростання ідейної поляризації серед вигнанців. З часом стало зрозуміло, що об'єднання еміграції можливе лише на нових ідеологічних засадах. До середини 30-х років серед польських емігрантів сформувалися чотири головних політичних течії.

Консервативна течія гуртувалася навколо князя А. Чарторийського і згодом отримала назву *Готель Лямбер* (від назви паризької резиденції князя). Прихильників князя, серед яких було чимало представників аристократії, шляхти, багатого міщанства, творчої інтелігенції, об'єднували його авторитет і дипломатичні зв'язки, а також значні фінансові можливості. А. Чарторийський прагнув повернути на бік Польщі європейські уряди і парламенти, ініціював публікацію статей, брошур і видань, в яких підносилися польська справа, надавав матеріальну допомогу і протегував знаним польським емігрантам. У колі прихильників Готелю Лямбер виникла низка різноманітних організацій політичного, освітнього, культурного характеру. 1833 р. був створений таємний *Союз національної єдності*, який об'єднав відбірну еліту, що керувала усім рухом. На чолі всіх починань стояла постать князя – у майбутньому ймовірного кандидата на польську корону. Діяли також Літературне товариство, Товариство наукової допомоги, Добродійне товариство польських дам та ін.

Політична програма консерваторів упродовж наступних років зазнала еволюції в бік лібералізму. Залишаючися на позиціях Конституції 3 травня 1791 р. і збереження у майбутній незалежній Польщі конституційної монархії, вони погоджувались із необхідністю зрівняння прав шляхти і міщанства, скасування панщини і надання частини земель селянам. Завоювання Польщею незалежності уявлялось їм можливим наслідком війни європейських держав з Росією, в якій остання зазнає поразки. За розрахунками князя Адама для польської справи вигідним було втручання Франції та Англії в російсько-турецький конфлікт на Балканах. Тому чимала дипломатична активність князя була спрямована на Стамбул і Балкани. Публіцисти цього угруповання уникали постановки

конкретних внутрішньополітичних питань. Вони дбали насамперед про політичну єдність, тверезий аналіз ситуації, поширення християнських моральних засад і національної культури. Постійно проводилася думка, що спочатку – незалежність, а потім соціальні реформи.

Рис.37. Князь А.С. Чарторийський.
Літографія С. Олещинського.

А. Чарторийський і його прихильники сподівалися на відбудову Польщі в кордонах 1772 р. Разом з тим, у колі Готелю Лямбер склалася група поляків-українофілів, які походили з України і захоплювалися її минулим, зокрема козащиною, вбачаючи в ній могутнє джерело вільнолюбства, характерне для “слов’янського духа”. Один з них, *Міхал Чайковський* (1804-1886) у Парижі почав друкувати белетристичні твори з козацького життя, а в 1835 р. виступив там же на європейському історичному конгресі з доповіддю про вплив козаків на літературу Півночі і Сходу. Козацькому рухові XVII ст. він надавав загальноєвропейського значення. Пізніше за дорученням А. Чарторийського М. Чайковський формував у Туреччині загони козаків для піднесення повстання проти царату в Україні. Він, як і

А. Чарторийський, вбачав майбутнє України (Русі) в складі відбудованої федеративної Речі Посполитої і намагався використати паростки українського національного руху в інтересах відновлення Польської держави. При князі Адамі склався т.зв. “український гурток” (М. Чайковський, І. Терлецький, Ф. Духінський та ін.), який розвивав ідеї спільності долі та національних інтересів поляків та українців.

Після поразки повстання в середовищі польських емігрантів відбулися серйозні зміни у ставленні до українців. Шукаючи опори в народі, польські демократи звернулися до непростой долі українців, їх постійної боротьби за право на виживання, проти гноблення польської шляхти. Симпатіями до України була просякнута література польського романтизму. Не випадково, виступаючи на паризьких зборах 1832 р. з приводу другої річниці повстання, один з провідних демократів Т. Кремповецький говорив: “Любов до свободи ще збереглася в тих масах, де безкарно діє кий пана і меч царя. Не так давно народ України кривавим маніфестом виявив своє прагнення свободи. Імена Гонти і Залізняка ще сьогодні служать пересторогою для гнобителів”.

Демократичний табір. Значній частині польської еміграції не відповідали політичні ідеали Готелю Лямбер, які відбивали інтереси привілейованих верств. На них покладалася відповідальність за поразку повстання, продовження недолугої політики вичікування і зневіри в силах власного народу. У 1834 р. близько 3 тис. емігрантів підписали протест проти діяльності А. Чарторийського, звинувативши його у зраді інтересів народу. Чимало емігрантів залишалися прихильними до ідей шляхетської революційності. Засуджуючи позиції заможної шляхти під час повстання, вони не заперечували заслуг і посвяти шляхетської молоді, прагнули зберегти її революційний запал. Лідером цих кіл упродовж багатьох років залишався Й. Лелевель. За підготовку загальноєвропейського повстання французька поліція заборонила ПНК, а Лелевеля видалила за межі Франції. Це не перешкодило йому наприкінці 1832 р. покликати до життя нову таємну організацію – *Помста Люду*. Її завданням було піднести повстання або партизанський рух в польських землях. На чолі організації став полковник *Юзеф Залівський* (1798-1855). Навесні 1833 р. невеликими загонами члени “Помсти Люду” пробрилися на терен Королівства Польського і Литви через Пруссію та Австрію. Сам

Ю. Залівський намагався піднести повстання на Люблінщині, але після невдачі добрався до Галичини, де був заарештований і засуджений австрійцями. Інші загони (Л. Бялковського, М. Волловича, А. Завіши) були розбиті царськими військами, а їхні керівники страчені.

Навесні 1833 р. згідно з домовленістю з Демократичним Масонством, 500 поляків вирушили на допомогу німецьким карбонаріям, але повстання у Франкфурті на Майні було придушене ще до прибуття поляків. Вони були змушені перейти до Швейцарії, де нав'язали контакт з керівником італійської визвольної організації *Молода Італія Джузеппе Мадзіні* (1805-1872), який планував об'єднання своєї батьківщини з допомогою повстання народних мас. На його прохання поляки взяли участь у поході до Італії, який закінчився невдачею. Однак співробітництво з європейськими революційними колами на цьому не закінчилося. У травні 1834 р. в Берні поляки, італійці та німці підписали документ про створення таємної організації *Молода Європа* – союзу трьох народів у боротьбі за свободу. Польська частина організації отримала назву *Молода Польща*. Її керівником став Й. Лелевель. Своїм завданням члени організації вважали підготовку повстання в польських землях, а також у Литві й Україні. Політична платформа організації не була чітко визначена; основна увага приділялась ідеям демократії й республіки, поширювалась віра в народні сили, які у майбутньому призведуть до утворення федерації європейських республік. “Молода Польща” не була масовою організацією (142 члени); її керівники намагалися створити в польських землях впливову нелегальну мережу, яка б зайнялась підготовкою повстання. У 1835 р. її провідні члени *Шимон Конарський* (1808-1839), брати *Юзеф і Леон Залеські*, *Тадеуш Жабіцький* виїхали емісарями в Галичину та Україну, де утворили нелегальну організацію *Конфедерація Люду Польського* (Конфедерація польського народу). Після цього діяльність “Молодої Польщі”, а разом з нею її ідеолога Й. Лелевеля поступово завмерли. Обмежений шляхетський демократизм вже не задовільняв енергійної молоді.

Від середини 30-х років XIX ст. найбільші впливи в еміграції здобуло Польське демократичне товариство. На той час з нього відійшла група радикалів на чолі з Т. Кремповецьким; були розроблені ідейні й політичні засади організації. У грудні 1836 р. керівники ПДТ після тривалих дискусій опублікували програмний документ, який увійшов в історію під назвою *Великий Маніфест*. Автором його проекту був *Віктор Гельтман* (1796-1874). У Маніфесті робився наголос на рівності та однакових правах усіх людей, демократичних засадах суспільного устрою, з яким пов'язувалося майбутнє відродженої республіканської Польщі. Силою, що відбудує Польщу, вважався народ, основну масу якого складало селянство. Передбачався безумовний перехід у власність селян оброблюваної ними землі, надання їм повних політичних прав. Такий крок, на думку укладачів, повинен був піднести селян на боротьбу за вільну Польщу. Ставилося завдання піднести одночасне повстання на всіх землях колишньої Речі Посполитої (включно з Литвою, Білоруссю й Україною), яке повинні підготувати та очолити емісари ПДТ. Товариство оголошувало готовність співпрацювати з усіма демократичними рухами Європи, але у здобутті незалежності батьківщини покладалося лише на власні сили. “Для відновлення незалежного буття, –

Рис.38. Йохим Лелевель.
Літографія 1832 р.

зазначалося в Маніфесті, – Польща має у власному лоні величезні сили, які до цього часу ще жоден сумлінний і щирий голос не покликав”. Гаслом ПДТ стало “Все для народу, все з народом”.

Запропонована програма ПДТ відзначалася послідовним демократизмом, здобула багато прихильників як серед еміграції, так і в краї. Через її лави пройшло близько 4 тис. членів, більшість яких брала активну участь в її діяльності. Керівним осередком організації була *Централізація*, яка утримувала зв'язок з краєм, надсилала туди емісарів, листівки, літературу, організувала конспіративну мережу для підготовки повстання. Протягом багатьох років до Централізації входили В. Гельтман, В.В. Дараш, С. Ворцель, Л. Мерославський та ін. ПДТ видавало у Франції часопис *Демократа Польський*. У 40-х роках товариство зуміло встановити тісні зв'язки з національним рухом в польських землях і готувало одночасне повстання, призначене на лютий 1846 р. Центром його підготовки стало Велике Познанське Князівство, де було створено Комітет, що координував діяльність конспіраційної мережі в інших дільницях.

Радикальна течія. У 1835 р. група радикальних членів ПДТ вийшла з організації, тому що вважала її програму недостатньо революційною і занадто шляхетською. Ці члени ПДТ спиралися на групи солдат і підофіцерів польської армії в еміграції. Вони пропонували рішуче розірвати з шляхтою, яку вважали відповідальною за втрату незалежності і поразки визвольних змагань. Їх соціальною опорою були маси селянського люду. Наприкінці 1835 р. 138 членів ПДТ, що перебували в Англії, вийшли з товариства і заснували організацію *Люд Польський* (Польський народ). Вона складалася з трьох громад: *Громади Грудзьонц* (від назви фортеці, де її члени перебували після поразки повстання), *Громади Умань* (на честь повстання українських селян проти польської шляхти у XVIII ст.) і *Громади Прага* (від назви передмістя Варшави). Керівниками “Люду Польського” були *Т. Кремповецький*, *Л. Прушинський*, *С. Ворцель*, *Зенон Свентославський* (1811-1875). Останній був провідним ідеологом організації і у 1842 р. опрацював програмно-теоретичний документ під назвою *Закони Загального Костелу*, в якому поєднувалися ранньохристиянські ідеї із засадами аграрного соціалізму. Зокрема, пропонувалося здобути незалежність Польщі шляхом всенародного повстання проти іноземних поневолювачів і шляхти, встановлення “народної республіки”, в якій буде ліквідована приватна власність, а вся земля перейде в руки народу. На документах ЛП позначилися впливи утопічного соціалізму, що набув поширення в Європі. Організація не здобула значних впливів ані в еміграції, ані в краї. Кількість її членів не перевищувала 200. Емісари ЛП з'являлися в польських землях, привозили літературу, створювали таємні гуртки.

Діяльність польської еміграції не вичерпувалася підготовкою нового повстання. Важливу роль відіграв інтелектуально-культурний доробок емігрантів. Перебуваючи в європейських країнах, вони мали змогу знайомитися з новими суспільно-політичними ідеями, культурними течіями і через їхню призму осмислювати минуле й сучасний стан поляків. Створювана ними політична і наукова публіцистика, літературні твори з допомогою емісарів потрапляли в польські землі, формували суспільну свідомість і духовне життя поляків, закладали основи нової національної ідеології. Величезний вплив на поляків справили романтична поезія, література і мистецтво. Поезія *Адама Міцкевича*, *Юліуша Словацького*, *Зигмунта Красінського*, *Северина Гоцинського*, *Богдана Залеського*, *Ципріана Каміля Норвіда* пробуджувала почуття патріотизму і особистої посвяти справі визволення, впроваджувала елементи *месіанства*, за якими Польща і поляки волею Провидіння покликані своїми стражданнями і боротьбою повалити віджилі станово-деспотичні порядки в Європі й встановити справедливий устрій. З часом у літературну творчість романтиків просякли релігійно-містичні елементи, які поширював

в еміграції *Анджей Товяньський* (1799-1878), засновник секти, до якої належали й визначні польські романтики А. Міцкевич, Ю. Словацький та інші. Його ідеї постулювали можливість окремої людини шляхом самовдосконалення досягти надприродної сили, щоб піднести народ на боротьбу і завоювати свободу. Ці ідеї впали на благодатний ґрунт месіанства, надавши йому релігійного забарвлення.

У романтичній літературі був відчутний *східний нахил*, оскільки більшість романтиків походила з литовських та українських земель. Оспівуючи свою вітчизну і шануючи народи, серед яких пройшла їхня юність, вони вносили у суспільну свідомість переконання про безумовну приналежність *кресів* (окраїн) до польської держави і культури.

Польські романтики вчинила значний вплив на формування національної філософії й суспільно-політичної думки, які розвинулися на принципах німецької класичної філософії та християнського соціалізму, поєднуючи політичні, соціальні, моральні та релігійні елементи в одне ціле. Уже наприкінці 1832 р. А. Міцкевич видав у Парижі *Книгу польського народу і польського паломництва*, де у формі молитовника подав опис поразок і страждань поляків після втрати незалежності, закликав готуватися до загальної війни за свободу народів. Месіанські мотиви були властиві філософським творам Ю. Словацького. На противагу поетам, філософ і педагог *Броніслав Трентовський* (1808-1869) пов'язував майбутнє визволення Польщі з демократичними революціями в Європі і новими суспільними процесами, які відбувалися в країнах континенту. Але месіанські елементи були присутні й в його творах.

У формуванні національної ідеології польська суспільно-політична думка надавала перевагу традиціям шляхетської Речі Посполитої. У розумінні нації переважало уявлення про політичну, а не етнічну категорію: польська нація – це державна спільнота, що сформувалась у Речі Посполитій. Жоден польський мислитель не допускав думки про можливість відмови від кордонів 1772 р. Концепція польської

Рис.39. Адам Міцкевич. Гравюра Дантена по датованню 1842 р.

нації неодмінно включала в себе також русинів (українців), литовців, білорусів, євреїв. М. Мохнацький у виданій 1834 р. двотомній праці *Повстання польської нації в 1830 і 1831 рр.* писав: "Польща була республікою коронних, литовських і руських земель. В іншій формі її не розуміємо й сьогодні! Здобути, тобто повернути Литву і Русь, передбачає кожне повстання над Віслою. Народ з правого і лівого берега цієї ріки є найбільш польський, має в собі найбільше революційної стихії; на Литві і на Русі шляхта". Для більшості шляхетських мислителів народ ("люд") не мав ще національної приналежності і свідомості. Той же М. Мохнацький писав про Русь-Україну так: "Польські громадяни складають там Польщу. Вони всю землю, весь народ можуть повести за собою і справді повели – бо хлоп піде за паном, а якщо пан хоче, то і попа зробить патріотом".

Відбудова державності була головним і вирішальним постулатом суспільно-політичної думки. У більшості програм та публіцистичних концепцій соціальні зміни, народ були лише засобом досягнення головної мети – відновлення Польської держави. Селянське питання розглядалося в контексті залучення мас до визвольної боротьби.

Щодо цього, то навіть консервативні публіцисти погоджувалися з вимогою скасування панщини і передачі селянам оброблюваної землі, застерігаючи право шляхти на збереження фільварків. Представники демократичного крила еміграції наполягали на повній і безкоштовній передачі землі селянам. Один з послідовних демократів *Генрик Каменський* (1813-1866) у праці *Про життєві правди польської нації* (1844) робив наголос на безпосередньому зв'язку між здобуттям незалежності і звільненням селянства, ігнорування якого може звести нанівець повстанські зусилля. Інструментальне трактування соціальних питань провідними ідеологами польської еміграції, з одного боку, утверджувало державницьке мислення у свідомості тих демократичних верств, які втягувалися у націотворчі процеси (селянство, ремісництво, робітники), а з другого, закріплювало застарілий шляхетський варіант польської державності (“історична Польща”).

Формуванню національної свідомості і культури сприяла еміграційна творчість таких видатних особистостей, як історик *Й. Лелевель*, автор монументальних праць з історії Польщі, в яких розвивалися романтичні думки про неминуче повернення до “національного духу”, композитор *Фридерик Шопен* (1810-1849), який вніс польські народні мотиви у тогочасну музичну культуру Європи. Усе це надавало діяльності польській еміграції 30-40-х років загальнонаціонального значення.

Краківська Республіка 1815 – 1846 рр. Повстання у 1846 р.

Згідно з рішеннями Віденського конгресу 1815 р., Краків з околицями було перетворено у вільне місто під егідою трьох держав Священного союзу. Він став невеличкою напівнезалежною державою з територією 1164 кв.км і населенням 143 тис. осіб (1843), в тому числі 23 тис. в Кракові. Держава мала власну Конституцію, яку опрацював князь *А. Чарторийський*. Її було запроваджено 1818 р. Конституція встановлювала устрій за зразком аристократичної республіки (тому в літературі прижилася назва Краківська Республіка). Законодавча влада належала *Зборам представників*, які обиралися на підставі виборчого права, обмеженого майновим і освітнім цензом; 26 послів (депутатів) зборів обиралися гмінними зборами, ще дев'ять – сенатом, університетом і капітулом (по три представники), за посадою входили також шість суддів. Селяни мали право делегувати по одному представнику від села для участі в гмінних зборах. Виконавча влада зосереджувалася в руках *Сенату*, до складу якого входили голова і 12 сенаторів: шість сенаторів з числа аристократів займали свої посади пожиттєво, шість інших обиралися Зборами представників, університетом і капітулом. Було збережено чинність Кодексу Наполеона і незалежність суддів. Офіційною мовою була польська. Контроль за діяльністю влади покладався на резидентів Австрії, Пруссії та Росії. Терен Краківської Республіки включав 224 села і три приватних містечка.

Незважаючи на обмеження, національне життя розвивалося тут вільніше, ніж в інших польських землях. Діяв Ягеллонський університет, польські школи. Місто мало статус терену вільної торгівлі, і це сприяло його господарським зв'язкам з сусідніми країнами. Безмитний перевіз товарів перетворив Краків у значущий центр торгівлі, куди привозили товари з Австрії, Росії, Пруссії. На початку 20-х років була проведена реформа, яка замінила панщину грошовим чиншом, але залишила землю в руках власників – шляхти, костелу, міста.

У політичному житті республіки провідні позиції посідали консервативна аристократія і шляхта. Їм протистояли ліберальні кола міської інтелігенції та буржуазії. Голова Сенату граф *Станіслав Водзіцький* (1759-1843) прагнув обмежити впливи ліберальної опозиції, центр якої знаходився в Ягеллонському університеті, і не

допустити виникнення таємних повстанських організацій. Він неодноразово звертався за допомогою до резидентів. У 1827 р. Збори представників не обрали Водзіцького головою Сенату. Обурений граф звернувся до резидентів з вимогою анулювати вибори, розпустити збори й усунули опозицію. Так було вчинено, і Водзіцький залишився на посаді.

Поширенню патріотичних настроїв сприяв університет, де навчалася молодь з усіх польських земель. Вона влаштовувала патріотичні акції, наприклад, поховання останків Ю. Понятовського і Т. Костюшка у резиденції польських королів – замку Вавель, спорудження пагорба Костюшка біля Кракова тощо. Під час Листопадового повстання Сенат намагався не допустити участі краків'ян у ньому, а також надання матеріальної допомоги повсталій Варшаві. На початку 1831 р. граф С. Водзіцький був змушений піти з посади голови Сенату. Місто окупували російські війська. Тільки через рік вони залишили Краків. Але 1833 р. три держави внесли зміни до Конституції, обмеживши права Зборів представників і запровадивши контрольний орган – Конференцію резидентів держав-опікунів. Таємна угода між Австрією і Росією передбачала окупацію міста австрійськими військами і приєднання до Галичини у випадку революційних заворушень. У 1836 р. війська Австрії, Росії та Пруссії знову окупували місто під приводом боротьби з польськими конспіраторами. Вони залишалися тут до 1841 р. На той час автономія республіки практично не діяла. Австрія здобула переважний вплив у Кракові, спираючися на голову Сенату каноніка *Ю. Шиндлера*.

Від початку 40-х років еміграційне ПДТ готувало загальнонаціональне повстання у всіх частинах колишньої Речі Посполитої. Повстання повинно було початися у Великому Познанському Князівстві й Галичині, а потім охопити решту земель. Повстанські загони переміщалися до Королівства Польського, яке стало головним центром руху. Повстання було скероване переважно проти Росії; його план був розроблений діячем Централізації ПДТ *Людвіком Мерославським* (1814-1878) і членами таємної організації *Познанська Централізація*, на чолі якої стояв філософ і публіцист *Кароль Лібельт* (1807-1875). Передбачалося сформувати національний уряд у Кракові під проводом К. Лібельта. Збройні сили підпорядковувалися Л. Мерославському. Землі колишньої Речі Посполитої були поділені на п'ять дільниць – Королівство Польське, ВПК, Галичина, Україна і Литва. У кожній дільниці діяли таємні організації, зв'язані із Централізацією ПДТ. Змовники планували використати невдоволення селян королівства, Галичини, Литви й України, які чимраз активніше виступали проти панщини і фільварків. Селянам обіцяли надати землю і демократичні права. Однак сили і можливості руху, готовність селянства взяти участь у повстанні, яке повинно було зустріти рішучий опір трьох монархій, явно переоцінювалися. Повстання було призначене на 21-22 лютого 1846 р.

Підготовка до повстання і передусім його соціальні моменти налякали консервативну шляхту й аристократію, яких лякала можливість “селянського заколоту”. У Познанщині граф *Генрик Понінський* (1808-1888) передав прусській поліції докладну інформацію про плани змовників. У середині лютого 1846 р. близько 70 керівних діячів повстання на чолі з К. Лібельтом і Л. Мерославським були заарештовані. Решта учасників змови зробили спробу силою звільнити заарештованих, але зазнали невдачі. Арешти заторкнули також змовників у Галичині. Лише в Кракові австрійці утрималися від арештів, прагнучи спровокувати вибух, а потім приєднати місто до Галичини. З метою придушення повстанського руху австрійські чиновники (зокрема Тарнівський староста Брайнль) поширили у Західній Галичині чутку, що пани-шляхта озброюються, щоб не допустити скасування панщини імператором. Це послужило для селян сигналом, щоб розправитися з панами і “захистити імператора”. Наслідком цього стали напади стихійно

створюваних селянських загонів на панські маєтки, де громадилися учасники майбутнього повстання, пограбування майна, підпали, які супроводжувалися вбивством власників.

Селянські заворушення охопили шість округів Західної Галичини, але найбільшого розмаху набули у Тарнівському, де були розгромлені майже всі шляхетські маєтки. Захоплених змовників селяни привозили до старости, який виплачував їм за це невелику винагороду. У Тарнівському окрузі організував селян і керував ними господар з села Смажова *Якуб Шеля* (1787-1866), який упродовж тривалого часу виступав як представник села у судовому процесі за землю з поміщиком Богушем. Він переконував селян у тому, що для скасування панщини треба знищити усю шляхту. Такого змісту відозви він розсилав по навколишніх селах, запровадив сувору дисципліну серед повстанців. Селяни майже у всій Західній Галичині перестали виконувати панщину.

Незабаром австрійські власті надіслали війська, які силою придушили повстання. Селяни відбулися тілесними покараннями. Я. Шелю інтернували в Тарнові, але не покарали, а нагородили великою земельною ділянкою на Буковині, де він прожив до кінця життя. Повстання тривало недовго, але мало вагомі наслідки. Протягом трьох днів (18-20 лютого) у шести округах Західної Галичини було розгромлено близько 470 маєтків (дворів), загинула майже 1 тис. осіб. Селянське повстання, яке отримало в літературі назву *рабація*, поховало плани повстанців у Галичині, спричинило серйозні зрушення в психології галицької шляхти, поглибило соціальну поляризацію суспільства. Консерватори критикували демократів за радикальну політичну програму, яка може призвести до загибелі нації, виступали за угоду з правлячими колами держав-загарбниць. Позиції демократів, які покладали надії на народ, були послаблені. Разом з тим, селянське повстання показало, що застарілі аграрні стосунки не можуть більше утримуватись. Селянська “рабація” набула великого розголосу, стала темою багатьох літературних творів В. Поля, К. Уейського, С. Виспянського, С. Жеромського та ін.

Повстання в Кракові. Ще 18 лютого 1846 р. австрійські війська генерала Колліна ввійшли до Кракова. 20 лютого на вулицях міста розпочалися стихійні напади на австрійців. 22 лютого генерал Коллін вивів війська з міста, разом з ними його залишили сенатори й чиновники. Незважаючи на несприятливі умови, викликані бурхливими подіями, організатори повстання вирішили діяти згідно плану. 22 лютого було проголошено акт утворення *Національного уряду Речі Посполитої*. До його складу ввійшли *Ян Тиссовський* (1811-1857) від Галичини, *Людвік Гожковський* (1811-1857) від Кракова, *Александр Гжегожевський* (1806-1855) від Королівства Польського. Уряд оголосив *Маніфест до польської нації*, який закликав до загальнонаціонального повстання, обіцяючи скасування привілеїв і станів, ліквідацію панщини і наділення селян землею та правами, а безземельних – землею з державного фонду. Випереджаючи події, Маніфест проголошував: “Година повстання пробіла – уся роздерта Польща підноситься і зростає – вже повстали наші брати в Познанському Князівстві, в Польщі конгресовій, в Литві й на Русі б’ються з ворогом (...) Поляки! Не знаємо відтепер жодної різниці між нами, віднині ми є брати, сини єдиної матері Вітчизни, одного батька Бога на небі!”

Краків’яни зустріли події з ентузіазмом. Протягом трьох днів у військо записались шість тис. осіб. Незабаром до Кракова із загonom гірників Велички прибув активний діяч підпільного руху, молодий і талановитий учений *Едвард Дембовський* (1822-1846). Він став секретарем Я. Тиссовського, який того ж дня проголосив себе диктатором. Е. Дембовський став двигуном нерішучого диктатора, готував відозви і документи, в яких проголошував початок соціальної революції, що повинна призвести до злиття народу (селян) з нацією (шляхтою), обіцяв зниження податків, працевлаштування безробітних,

соціальну опіку убогим. За його ініціативою висилалися емісари у навколишні села з роз'ясненням мети повстання і обіцяних реформ.

Проте, галицькі селяни не повірили повстанцям, вони продовжували громити панські маєтки, розбили загін полковника Сухожовського, висланий проти австрійських військ. 27 лютого Е. Дембовський сам очолив хресний хід до навколишніх селищ, щоб переконати селян у добрих намірах. Назустріч йому вийшла австрійська піхота, від першого залпу якої Дембовський загинув. Його смерть фактично поклала край краківському повстанню. 2 березня Я. Тиссовський ухвалив перервати повстання і на чолі 1,5-тисячного загону здався пруссакам. У Краків увійшли частини російських й австрійських військ. Австрійський канцлер К. фон Меттерніх оголосив, що селянський рух в Галичині захистив монархію від “комунізму і полонізму”. 16 листопада 1846 р. вільне місто Краків було приєднано до Галичини в складі Австрії. Учасники повстання були віддані під суд.

У Королівстві Польському планований керівник повстання на звістку про арешти у Познані втік за кордон. Невеличка група змовників на чолі з *Панталеоном Потоцьким* (1817-1846) спробувала піднести повстання у Седльцах, але зазнала поразки і була розбита. Мешканці міста і селяни не підтримали змовників. П. Потоцький був схоплений і повішений. Натомість південні кордони Королівства Польського були охоплені селянськими заворушеннями. Їх учасники відмовлялися виконувати повинності, самовільно вирубували ліси, погрозували розправитися з панами, “як в Галичині”. Щоб заспокоїти селян, імператор в червні 1846 р. підписав указ, який забороняв зганяти селян із землі, зменшувати їхні наділи і запроваджувати нові повинності. Невдоволені селяни, які сподівалися на скасування панщини, чинили пасивний опір поміщикам. Заворушення були придушені військами у 1847 р.

Політичні репресії проти польських патріотів заторкнули усі польські землі й охопили понад 5 тис. осіб. У Росії три учасники повстання в Седльцах були повішені, сотні заслани до Сибіру. Австрійський суд засудив до повішення двох повстанців і сотні відправив до в'язниці. Пруський уряд у 1847 р. організував великий судовий процес, на якому стали 254 учасники польської конспірації. На ньому з викривальною промовою виступив Л. Мерославський, обіцяючи продовжити визвольну боротьбу за незалежність Польщі. Вісім підсудних були засуджені до смертної кари, а 97 – до різних строків ув'язнення. Однак вироки не були виконані, бо незабаром нові революційні події Весни Народів звільнили підсудних.

Невдача національного повстання і селянська “рабація” посилили угодові тенденції серед польських заможних верств у всіх трьох державах-загарбниках. Улітку 1846 р. поширився анонімний документ французькою мовою під назвою *Лист польського шляхтича до князя Меттерніха*. Його автором був польський аристократ *Александр Вельопольський* (1803-1877). У листі містилося звинувачення австрійського уряду в підбурюванні селян проти шляхти. Автор протиставляв йому російського царя Миколу I, який захищав шляхту від селян, і тому вона повинна відмовитися від ідеї відбудови незалежної держави й об'єднатися під скіпетром російського імператора. Позиція лоялізму, проголошена в листі, не знайшла багатьох прихильників і була гостро засуджена усіма течіями польської еміграції.

Польські землі під владою Пруссії напередодні революції 1848 р. Познанське повстання

Поразка Листопадового повстання спричинила зміну політики прусського уряду щодо поляків. Він був занепокоєний солідарністю польської шляхти ВПК та інших

земель з повсталою Варшавою. Близько 3 тис. осіб з Познанщини, в тому числі офіцери і підофіцери пруської армії, перейшли кордон і взяли участь у повстанні. У 1831 р. пруський король відкликав А. Радзивілла з посади намісника ВПК. Його замінив голова провінції, пруський чиновник *Едуард Флоттвель* (1786-1865), який повів більш жорстку політику стосовно поляків. Він прагнув більш тісно інтегрувати князівство до складу Пруссії, і тому обмежував економічні та політичні впливи польської шляхти, підтримуючи лояльне до корони селянство. Своє правління новий голова розпочав з конфіскації майна близько 1,6 тис. учасників повстання, а отримані від його продажу кошти призначив на розвиток німецьких культурних установ. Надалі він наполегливо заміняв польських чиновників німецькими, спроваджував німецьких колоністів. У 1833 р. шляхетські сеймики були позбавлені права вибору ландратів (земельних рад), а їх члени призначалися головою провінції переважно з числа німців. Землевласники втратили також право бути війтами, а їхні повноваження були передані окружним комісарам, що призначалися урядом. Таким чином, шляхта була позбавлена влади над селом. Від 1832 р. офіційною мовою в адміністрації стала німецька. У 1833 р. було ліквідовано монастирі, а їхнє майно і землі передано у т.зв. "шкільний фонд", який служив розвитку німецької освіти. Щоб викупити землю у польської шляхти, було виділено 1 млн. талярів, а викуплені фільварки подрібнювалися і продавалися німецьким колоністам.

Політика Е. Флоттвеля принесла певні результати. Упродовж десяти років його правління кількість маєтків, що належали німцям, значно зросла; німці становили переважну частину заможних верств у містах (1837 р. поляки складали лише 6 % купців і 37 % ремісників). Ще гірше виглядала ситуація в Сілезії, Помор'ї, Вармії та Мазурах, де майже не залишилося освічених польських верств. Німецька школа й армія довершували справу онімечення населення.

У 1840 р. на пруський трон зійшов новий король *Фрідріх Вільгельм IV* (1795-1861). Він повів більш ліберальну політику стосовно поляків. Е. Флоттвеля було відкликано з посади голови провінції, злагоджено цензуру, розширено можливості культурної та господарської діяльності.

Між тим почала приносити перші плоди земельна реформа. Більшість землевласників модернізували свої господарства, що дозволило збільшити їхню продуктивність і прибутковість. Заможне селянство сміливо виходило на ринок. Активно розвивалася промисловість у Верхній Сілезії, де швидко зростали нові міста Катовіце, Забже, Свентоховіце, пов'язані з металургійним виробництвом і гірництвом. У першій половині XIX ст. виробництво заліза зросло у шість разів, цинку ще більше, досягнувши 30 % світової виплавки. У середині 40-х років у Сілезії з'явилися перші залізничні колії. Поза Сілезією промисловість була незначною.

Поразка Листопадового повстання, вплив найбільш патріотичних елементів в еміграцію, розчарування у повстанських формах боротьби посилили лояльні настрої серед освіченої шляхти, аристократії і нечисленної інтелігенції. Політика онімечення примушувала шукати форм збереження польської присутності з допомогою розвитку польської мови, освіти, культури, підприємництва. Такі пошуки співпадали з ліберальною тенденцією, яка передбачала недопущення економічного і культурного відставання поляків від інших європейських народів, які ставали на шлях індустріалізації і демократизації. У зв'язку з цим ліберали пропонували легальну неполітичну працю в рамках господарського підприємництва, громадської діяльності на полі освіти, науки, культури, соціальної допомоги. Таку ліберальну програму легальної модернізації польського суспільства з часом почали називати **програмою органічної праці**. Корені програми сягали консервативних кіл польської шляхти, С. Сташціца і Ф.К. Друцького-

Любецького, еміграційного табору А. Чарторийського. У 1834 р. князь накреслив програму взаємодії еміграції та краю, в якій останньому відводилася роль збереження культурної традиції й економічних впливів у суспільстві. На початку 40-х років ці думки розвинув філософ *Август Цешковський* (1814-1894), підкреслюючи необхідність гармонійної взаємодії усіх соціальних сил суспільства за взірцем біологічного організму.

Найперше ліберальний табір “органічної праці” почав складатися у ВПК, де поляки найшвидше зіткнулися з конкуренцією німців у всіх галузях життя. Його програма стала важливим чинником об’єднання зусиль поляків і висунення громадських ініціатив. Уже 1835 р. група заможних землевласників заснувала у Гостині клуб під назвою *Казино*. У ньому збиралися власники з кількох повітів для обговорення наболілих питань політики, господарювання, освіти. З часом клуб створив бібліотеку, публікував популярну літературу, надавав матеріальну допомогу для навчання польської молоді. Друкований орган клубу *Пшеводнік рольнічо-пшемислови* (Рільничо-промисловий довідник) набув значення фахового агрономічного видання для всієї Великопольщі. Подібні клуби незабаром виникли також у Рашкові, Шамотулах та інших містах ВПК. 1837 р. у Гнезно постало *Агрономічне товариство*, яке незабаром поширило свої відділення в інших районах.

Високу оцінку сучасників отримала активна громадська діяльність лікаря, колишнього учасника повстання 1830 р. *Кароля Марцінковського* (1800-1846), який повернувся до Познані і після відбуття терміну покарання розгорнув широку громадську й підприємницьку діяльність. У 1838 р. він створив акціонерну спілку, яка побудувала в Познані “польський дім” під назвою *Базар*, у якому містилися готель, торгові приміщення, майстерні, бібліотека та інші заклади культурного призначення. Марцінковського підтримали поміщицькі кола, католицький клір. Частина коштів з прибутків “Базару” йшла на цілі освіти і культури. У 1841 р. він заснував *Товариство наукової допомоги*, яке збирало кошти й організувало навчання здібної польської молоді (стипендії отримали понад 1,1 тис. студентів). З допомогою Марцінковського розвинув діяльність і побудував у Познані фабрику металевих виробів один з небагатьох польських підприємців *Іполіт Цегельський* (1813-1868).

Важливу роль у культурному розвитку поляків у Пруссії відіграла меценатська діяльність польських аристократів. *Титус Дзялинський* (1796-1861) у своїй резиденції в Курніку біля Познані заснував бібліотеку з цінною колекцією книжок і рукописів, друкував твори польських авторів, сприяв розвитку наукових студій. Інший польський магнат – *Едвард Рачинський* (1786-1845) – на свої кошти відкрив у Познані публічну бібліотеку, підтримував польські видання. У 1840 р. він виступив на захист польської мови у ВПК, звернувся з листом до нового прусського короля Фрідріха Вільгельма IV, в якому доводив необхідність пом’якшення антипольського курсу прусського уряду. Було відновлено навчання польською мовою в гімназіях, відкрито кафедри слов’янських мов і літератур в університетах Берліна і Вроцлава. У Познані з’явилися польські книжкові магазини, де продавалися твори польських романтиків. Зросла кількість польських газет і часописів, у яких друкувалися польські автори з усіх земель. Після відмови уряду відкрити польський університет громадські організації надавали стипендії молоді для навчання в чужоземних університетах, а в 1841-1843 рр. організували в Познані цикли лекцій, які читалися польськими вченими з різних країн.

Усе це спричинило перетворення ВПК у центр польського національно-культурного життя і підприємництва. Тут готувалися і виховувалися кадри польської інтелігенції, яка відіграла помітну роль у піднесенні національної свідомості. Зростання патріотичних настроїв у ВПК продемонстрував конфлікт католицького костелу з прусською владою у 1838 р. Приводом конфлікту став виступ архієпископа *Марціна Дуніна* (1774-1842) у

справі віровизнання дітей з мішаних шлюбів, розлучень і обмеження діяльності костельних організацій. Коли влада ув'язнила архієпископа за цей виступ, польське суспільство солідарно виступило на його захист. Після звільнення з в'язниці його вітали як національного героя.

Польський національно-культурний рух у ВПК чинив позитивний вплив на зростання національної свідомості населення інших дільниць Пруссії, де проживало польське населення. У Сілезії активну просвітницьку діяльність продовжував вчитель Юзеф Льомпа, який організував і співпрацював з газетами *Дзеннік Гурношльонзкі* (Верхньосілезька газета) і *Гвядока Цешинська* (Цешинська зірочка), гуртуючи навколо себе патріотів. Подібну діяльність в Помор'ї і на Мазурах розгорнули євангельські пастори *Кишитоф Мронговіуш* (1764-1855), який навчав польської мови в Гданську, і *Густав Гізевіуш* (1810-1848) – вчитель польської мови та збирач мазурського фольклору (на честь обох їхніми іменами названо польські міста Мронгово і Гіжицько).

Поряд з цим, демократична еміграція не відмовилася від планів піднесення повстання на польських землях. Централізація ПДТ продовжувала будувати мережу таємних організацій, які повинні були провадити агітацію на користь революційних методів боротьби. У 1839 р. емісар Централізації *Валеріан Бреанський* (1805-1866) заснував таємний *Познанський комітет*, на чолі якого став К. Лібельт. Останній схилявся до ліберально-демократичних поглядів і провадив на Познанщині помірковану агітацію, критикуючи прихильників “органічної праці”. З ряду причин термін повстання весь час відкладався. У середині 40-х років на Познанщині розпочала діяльність група радикальних демократів з Королівства Польського, яка наполягала на прискоренні повстання (Е. Дембовський). Ще 1842 р. частина радикальної молоді Познані виступила в опозиції до К. Лібельта. Друкар і видавець *Валенти Стефанський* (1813-1877) заснував таємний *Союз плебейів*, який об'єднав робітників, ремісників, гімназійну молодь і поширював гасла соціальної революції та егалітаризму. Наприкінці 1845 р., коли у познанських таємних організаціях тривав спір щодо дати повстання, Союз був розгромлений прусською поліцією. Однак радикальні елементи познанської конспірації вплинули на рішення Централізації ПДТ щодо прискорення строку повстання, яке було призначене на лютий 1846 р. Арешт діячів Познанського комітету (див. вище) зірвав план революційних дій у ВПК.

Революції 1848-1849 рр. У 1848-1849 рр. майже всю Європу охопили революційні рухи, що були проявом протесту проти залишків станового устрою і феодальних стосунків, панування абсолютистських порядків, які роз'єднували народи, перешкоджаючи їх самовизначенню. Більшість європейської громадськості зісимпатією ставилася до поляків, які виступали символом боротьби з деспотизмом і віджилими порядками. У січні 1848 р. революційні події відбулися на Сицилії, у лютому робітники і міщани Парижа скинули з трону Луї-Філіппа і проголосили республіку, у березні революція перекинулася на Відень і Берлін.

18 березня 1848 р. революційні події в Берліні усунули від влади старий уряд прусської аристократії й змусили короля Фрідріха Вільгельма IV пообіцяти скликати парламент і проголосити конституційні свободи. Політичні в'язні, в тому числі поляки, опинилися на свободі. Німецькі ліберали та демократи бачили у поляках союзників на випадок можливої інтервенції з боку Росії. Польський національний рух швидко віджив і набрав сили. 20 березня у Познані з ініціативи В. Стефанського був утворений *Національний комітет*, що складався з десяти осіб. У ньому були представлені дві політичні течії: поміркована, що передбачала автономію ВПК у межах Пруссії, і радикальна, налаштована на досягнення незалежності і об'єднання всіх польських земель в єдину державу. Комітет скерував делегацію на чолі з архієпископом *Леонам*

Пишлуським (1789-1865) до короля, який пообіцяв “реорганізувати” ВПК в дусі поміркованих вимог поляків. Після повернення делегації з Берліна комітет прийняв нову назву – **Центральний національний комітет** (ЦНК) і спирався на численні комітети, що стихійно виникли у провінції ВПК і на Помор’ї та Мазурах. Фактично влада перейшла з рук прусської адміністрації до національних комітетів, які почали формувати збройні загони. ЦНК утворив Військовий відділ, яким доручив керувати Л. Мерославському. Швидко були створені збройні загони, що концентрувалися на кордоні з Росією (маючи на меті невдовзі перейти кордон і піднести повстання в Королівстві Польському).

Між тим прусський король за спиною своїх міністрів дав наказ командувачу прусських військ у ВПК припинити польський рух у провінції. 3 квітня було оголошено стан облоги у Познані. Щоб не допустити конфлікту, до міста прибув посланець уряду ліберальний генерал В. Віллісен, призначений комісаром у ВПК. Він обіцяв розширення автономії провінції взамін за роззброєння загонів. Переговори генерала в членами ЦНК викликали суперечки серед його членів. В останній момент радикальні члени ЦНК погодилися укласти угоду з прусським урядом, пам’ятаючи сумний досвід 1846 р. 11 квітня в *Ярославці* була підписана угода між ЦНК і В. Віллісеном, яка передбачала скорочення польських збройних загонів до 3 тис. чоловік та їхнє зосередження в чотирьох таборах (Ксьонж, Мілослав, Вжесня, Плешев), але залишала адміністрацію ВПК в руках поляків, вилучаючи з неї лише “німецькі” округи.

Угода викликала розчарування серед простого люду, який зголосився до збройних загонів. Щоб заспокоїти невдоволених, ЦНК обіцяв у майбутньому наділити землею усіх добровольців. Одночасно розпочалося розмежування провінції на “польську” і “німецьку” частини, яке призвело до обмеження терену ВПК кількома східними повітами. Армія приступила до “пацифікації” території (включно з Познанню), які відходили до німців. Їй допомагали озброєні німецькі колоністи, які тероризували польське населення. Зрів гострий конфлікт на ґрунті міжнаціональних стосунків.

25 квітня ЦНК під тиском поміркованих погодився на повне роззброєння. Однак радикали цього рішення не схвалили і вийшли з його складу. 29 квітня прусські війська напали на польський військовий табір в Ксьонжі і, незважаючи на відчайдушний збройний опір поляків, захопили його (з 1 тис. поляків близько 500 загинуло). У відповідь Л. Мерославський сконцентрував під *Мілославем* загони решти 3-х таборів і 30 квітня завдав поразки прусським військам. 2 травня під *Соколово* поляки успішно відбили атаки прусських військ. Однак далися взнаки значні втрати повстанців, величезна перевага прусської армії (під Мілославом поляки атакували прусаків з косами в руках) і зневіра у можливість перемоги. 6 травня Л. Мерославський зрікся командування польськими силами і незабаром вони капітулювали.

Короткотермінове Познанське повстання закінчилося поразкою. Пруський уряд скасував нововведення і повернув старі порядки. Наслідком повстання було зростання впливів лібералів, прихильників органічної праці, поширення патріотичних настроїв на нешляхетські верстви польського населення. Влітку 1848 р. група ліберальних політиків Познанщини заснувала легальне товариство *Ліга Польська*, яке передбачало “згуртування в єдиний осередок моральних і матеріальних сил (...) з метою явної легальної діяльності на користь польської національності”. До товариства ввійшли аристократи, шляхта, католицьке духовенство, міщани, ремісники, селяни. Незабаром організація налічувала разом з мережею місцевих організацій у ВПК, Сілезії, Помор’ї та на Мазурах понад 37 тис. членів. Вони збирали кошти для заснування бібліотек, видання польської літератури і часописів, просвітницької діяльності. Керував Лігою палкий прихильник органічної праці землевласник *Густав Потворовський* (1800-1860), який розчарувався у

збройних методах боротьби. Активна діяльність товариства була припинена прусською владою 1850 р.

Ще в травні 1848 р. у Пруссії були проведені вибори до загальнонімецького парламенту у Франкфурті на Майні. Поляки відповіли на вибори бойкотом. В умовах спаду революції єдиною трибуною для представлення польських інтересів залишився прусський парламент – ландтаг. У 1849 р. новий виборчий закон надавав переваги землевласникам. Польські послы до прусського ландтагу утворили *Польське коло*, яке одноставно виступало в польських справах, але дотримувалося консервативних позицій і солідаризувалося з німецькими юнкерами в соціальних питаннях. Натомість прогресивні земельні реформи, які скасували залишки феодальних стосунків на селі, були схвалені прусським ландтагом всупереч польським послам, голосами німецьких лібералів і демократів.

1848 рік мав значний резонанс в інших землях Пруссії, де проживали поляки. Від того часу спостерігається початок національного відродження поляків на цих теренах. Його спричинили посилене онімечення освіти і культури, діяльність нечисленної польської інтелігенції, впливи польського національного руху першої половини XIX ст. Відсутність польської шляхти надавала національному відродженню тут більш демократичного характеру. Польські селяни пробуджувалися і прагнули участі в політичному житті, відстоювали свої соціальні права. Під час розвитку революції навесні 1848 р. у Сілезії спостерігалися потужні демократичні рухи міщан і селян, які вимагали скасування феодальних пережитків, надання роботи і хліба. На ґрунті соціального незадоволення помітно зросли впливи польських просвітників Ю. Льомпи, Е. Смолки, Ю. Шафранека, котрі наголошували на польському характері населення Сілезії. Активна позиція мешканців Сілезії під час подій 1848-1849 рр. змусила прусський уряд погодитися із запровадженням польської мови в народних школах.

На Помор'ї та Мазурах у 1848 р. поширилася діяльність національних комітетів, а потім Ліги Польської, що сприяло виникненню тут польських часописів, розгортанню просвітницької діяльності в дусі демократичних ідей. Виникли т.зв. *Конституційні клуби*, в яких провадилися дискусії з гострополітичних питань. В окремих клубах виступали представники польської інтелігенції з Великопольщі, які переконували селян і міщан у єдності польської нації в різних землях. Так, у м. Щитне таку агітацію провадив видавець і друкар з Познанщини, учень В. Стефанського *Антоній Гонсіоровський* (пом. 1866).

Назагал події Весни Народів продемонстрували певний відхід шляхти й аристократії від цілей неодмінного відновлення об'єднаної Польської держави. Водночас на історичну арену все активніше виступали непривілейовані соціальні верстви, які поряд з політичними і соціальними вимогами переймалися патріотичними національними ідеями.

Галичина напередодні і під час Весни Народів

Польські шляхетські кола Галичини солідаризувалися з Листопадним повстанням в Королівстві Польському; звідси до королівства прибуло кілька тисяч добровольців. Після поразки повстання на терені Галичини опинилися тисячі втікачів, які знайшли співчуття і матеріальну допомогу місцевих землевласників. Австрійський уряд вдався до репресій проти повстанців і співчуваючих, заарештувавши сотні патріотично налаштованих осіб. Повстання знову зблизило Австрію з Росією, реанімувало Священний союз. Канцлер Австрії князь К. Меттерніх був непримиренним ворогом будь-яких ліберальних ідей і територіальних змін в Європі. На з'їзді монархів у м. Мюнхенгрец 1833 р. були

підписані документи про австрійсько-російську співпрацю, які передбачали взаємну допомогу на випадок нового польського повстання.

Австрійська влада в Галичині представляла собою зразок бюрократично-поліційної держави, що ґрунтувалася на численній чиновницькій ієрархії, на вершині якої у Відні стояв канцлер К. Меттерніх. Адміністративний персонал складався переважно з німців і чехів, спроваджених сюди з інших частин імперії. Цензура не залишала місця для прояву нових ідей. Галицьке суспільство залишалося дуже полярним: з одного боку, купка аристократичних родин, які володіли величезними земельними латифундіями; з другого, величезна більшість безправного панщинного селянства (82 %). Придушене повинностями і податками селянське господарство занепадало. Часті стихійні лиха й епідемії сяяли голод і високу смертність. Особливо катастрофічним був неврожай, що тривав упродовж трьох років (1844-1846) і був викликаний проливними дощами, повенями і картопляною пошестю. 1847 р. у Західній Галичині голод досягнув критичної межі, спричинивши випадки людоджерства.

Стосунки на селі відрізнялися загостренням протистояння і соціальних конфліктів селян із землевласниками на ґрунті панщини та інших феодалних повинностей. Тільки деякі заможні землевласники з числа аристократії намагалися впроваджувати новації в організацію власного господарства, вирощувати технічні культури, розвивати вівчарство, застосовувати сучасну агрокультуру. До таких належав князь *Леон Сапега* (1803-1878), всебічно освічена людина, учасник Листопадового повстання, під час якого він співпрацював з Ф.К. Друцьким-Любецьким, власник великих маєтків у Галичині. За його ініціативою і керівництвом 1839 р. було створене *Земельне кредитне товариство*, яке незабаром (1844) перетворилось у *Крайову (галицьку) ощадну касу*, що надавала кредити землевласникам, засновувала акціонерні спілки тощо. У 1845 р. князь ініціював створення й очолив культурно-освітнє *Галицьке господарське товариство*. Разом з групою ліберальних послів галицького сейму 1847 р. Л. Сапега виступив з проєктом скасування панщини і наділення селян землею з відшкодуванням власників. Князь започаткував в Галичині політику “органічної праці”, яка не знайшла відголосу у більшості поміщиків.

У промисловому відношенні ситуація в Галичині не зазнала відчутних змін. Крім кількох цукроварень і горілчаних заводиків не виникло нових підприємств. 22 % вартості продукції галицької промисловості припадало на горілку.

Галицький становий сейм відіграв декоративну роль у політичному житті краю. Наприкінці 30-х років група ліберальних послів сейму, що гуртувалася навколо князя Л. Сапеги, зробила спробу поживити діяльність цього органу. У 1842 р. граф *Казімеж Красицький* (1807-1882) представив у сеймі проєкт скасування панщини і передачі землі селянам за викуп. Але цей проєкт не здобув підтримки. Через рік ще один посол сейму землевласник *Тадеуш Васілевський* (1795-1850) запропонував замінити панщину грошовим чиншом. Цей проєкт теж не пройшов; сейм обмежився петицією до імператора з проханням створити комісію, яка б розробила засади можливої аграрної реформи. Селянська “рабація” 1846 р. поставила селянське питання в іншу площину, змусивши провести реформу зверху.

Ситуація ускладнювалася тим, що в Східній Галичині основну масу населення становило **руське (українське) селянство**. Австрійська адміністрація провадила тут політику, намагаючися підтримувати напруження між польською шляхтою і руським селянством. Місцева шляхта зневажливо ставилася до русинів, називаючи їх народом “хлопів і поетів”, підкреслюючи різницю між українцями греко-католиками і поляками-католиками. Австрійські власті докладали зусиль, щоб з русинського населення створити особливу націю “рутенів”, яка була б вірною Габсбургам і у потрібний

момент протистояла польській шляхті, а також не ідентифікувала себе з українцями Наддніпрянщини. “Рутенство” стало синонімом австрофільської ідеології і політики, яка характеризувалася консерватизмом, клерикалізмом і угодництвом перед Віднем нечисленної верхівки греко-католицького духовенства. Разом з тим, проникнення до Галичини слов’янофільських ідей, польський національний рух вчинили глибокий вплив на нове покоління русинської духовної інтелігенції, яка дала поштовх національному відродженню галицьких русинів, поступовому усвідомленню своєї етнічної та культурної єдності з українським рухом в Наддніпрянщині, який набрав сили з кінця XVIII ст.

Після поразки Листопадового повстання Галичина перетворилася на один з важливих осередків змовницької діяльності поляків з метою підготовки визвольного повстання. Перші спроби підняти повстання на терені Галичини робилися ще у 1832-1833 рр. Тоді це намагалися вчинити емісари з еміграції В. Петкевич, Ю. Залівський (див. вище). Їхні спроби закінчилися невдачею. У 1833 р. один з товаришів Ю. Залівського *Кароль Борковський* (1802-1865) створив таємну карбонарську організацію *Союз друзів народу*, яка була зв’язана з європейськими карбонарями. Члени Союзу організували гуртки, які провадили патріотичну пропаганду, намагаючися поширювати її також на селян. Центром діяльності був Краків. Але австрійська поліція у 1834 р. розгромила Союз, а його керівників заарештувала. Решта віцілих членів перенесли діяльність до Львова, де її очолив адвокат *Францішек Смолька* (1810-1899).

У 1835 р. в Галичині з’явилися емісари еміграційної Молодої Польщі *Антоній Жабіцький* (1818-1889), *Шимон Конарський* (1808-1839), брати *Богдан і Леон Залеські*. Порозумівшись з місцевими конспіраторами, зокрема Союзу друзів народу, вони утворили нову організацію *Об’єднання польського народу* (ОПН), яка ґрунтувалася на засадах еміграційної Молодої Польщі. ОПН проголошувала гасла свободи, рівності, братерства і всевладдя народу, які повинні реалізуватися у визволеній незалежній конституційній Польщі (в кордонах 1772 р.). Селянам обіцяли політичні права, скасування панщини і наділення землею. Об’єднання мало завданням створити мережу таємних філій, які б охопили Галичину, Познанщину, Королівство Польське, Литву й Україну. Керівництво здійснював Головний збір, на чолі якого стали Ф. Смолька і львівський адвокат *Теофіл Вісьньовський* (1805-1847). Ш. Конарський виїхав на Україну, де створював мережу таємних організацій, а поет *Густав Еренберг* (1818-1895, позашлюбний син російського царя Олександра I) – в Королівство Польське з такою ж місією. У Галичині ОПН утворила численні групки, в яких читали патріотичну літературу, громадили сили для підготовки повстання. Через гуртки ОПН пройшли у 30-х роках сотні молодих гімназистів, студентів, семінаристів, шляхти.

Незабаром у середовищі ОПН сформувалися дві течії. Група ліберальних членів робила наголос на пропаганді патріотизму і демократичних ідей. Більш радикальні діячі концентрували увагу на безпосередній підготовці повстання й агітації серед незаможних верств, в тому числі селянства. У 1837 р. суперечності призвели до розколу організації. Радикали вийшли з ОПН і утворили *Загальну конфедерацію польської нації* (ЗКПН). Її керівники Л. Залеський, Л. Кемпінський, С. Маліновський проголошували швидкий вибух повстання за участю селян. Улітку 1837 р. в районі Бохні змовники організували активну повстанську агітацію серед селян, яка супроводжувалася демонстраціями “братання” і спільними співами антишляхетських пісень. Це призвело до швидкого викриття й арешту членів конфедерації.

Головний збір ОПН залишився в руках лібералів і працював обережніше, обмежуючись освітньо-пропагандистською діяльністю. Численні гуртки ОПН увібрали в себе також частину русинської молоді, яка з ентузіазмом сприймала демократичні ідеї і з повагою ставилася до патріотизму поляків. Контакти з поляками пробуджували націо-

нальну свідомість русинів. До гуртка ОПН в греко-католицькій семінарії Львова належали молоді семінаристи *Маркіян Шашкевич* (1811-1843), *Іван Вагілевич* (1811-1866) та ін. Русини-українці виступили з пропозицією перейменувати ОПН на Об'єднання польського і руського народу. Однак її було відхилено Головним збором, більшість членів якого вважали русинів не окремою нацією, а складовою частиною польської політичної нації. Реальність Східної Галичини, де польські агітатори зустрічалися на селі переважно з селянами-русинами, змусили деяких з них провадили агітацію українською мовою. До таких належали члени ОПН *Каспер Ценглевич* (1807-1886) та *Ігнацій Кульчицький*. К. Ценглевич, українець за походженням, був автором українських поезій, учасником Листопадового повстання, який перейнявся симпатіями до галицького селянства і вважав, що польський визвольний рух розв'яже також справу звільнення селян. Він працював сільським ковалем на Золочівщині. Українською мовою склав *Інструкцію для вчителів сільського люду*, яка тлумачила селянам джерела гніту і вказувала шлях до визволення. Вважав, що воно прийде від демократичного польського національного руху, який виборює вільну Польщу для всіх народів. Арешт і судовий вирок – 20 років ув'язнення – перервали його діяльність.

На початку 40-х років австрійська поліція натрапила на слід ОПН і завдала ударів по його керівному осередку. Після кількарічного слідства перед судом стали 307 осіб, з яких 51 було засуджено до смертної кари, заміненої невдовзі тривалими строками ув'язнення. Радикальному крилу галицького руху було завдано непоправного удару. Але він пробудив до політичного життя патріотичну молодь, незаможні верстви населення, які висловлювали чимраз більше незадоволення існуючими порядками. Водночас з'явилися усі ознаки національного пробудження галицьких русинів-українців. Ще на початку XIX ст. окремі представники української інтелігенції, переважно уніатські священики, виступили за самобутність і окремішність українського народу, який мав давню історичну й культурну традицію, що своїм корінням сягала Київської Русі. У 30-х роках, пройшовши школу польських таємних організацій, активну просвітницьку діяльність розгорнули студенти Львівського університету М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагілевич, які відомі в літературі під назвою *Руська Трійця*. З їхніми іменами пов'язане відродження української мови та літератури, підготовка низки збірок українською мовою ("Син Русі", "Зоря", "Русалка Дністрова"), які стверджували існування єдиної руської нації, відмінної від російської та польської, рівноправної серед інших слов'янських націй. Вони наполягали на відновленні української історії, мови і культури, які зазнали перекручень і спотворень внаслідок чужоземних завоювань і гніту. Молоде покоління галицької української інтелігенції було змушене відстоювати право власного народу на культурну самобутність, відкидаючи асиміляторські прагнення як польських, так і російських великодержавників.

У середині 40-х років соціальне напруження в галицькому селі досягло високого ступеня. Неврожаї 1844-1846 рр., чутки про ймовірне скасування панщини збуджували настрої селян. Водночас польські патріоти громадились у маєтках, готуючися до загальнопольського повстання. Австрійські власті використали напружену атмосферу на селі, щоб скерувати селянський гнів проти шляхти-землевласників. Наслідком цього стало могутнє селянське повстання в лютому 1846 р., яке охопило шість повітів Західної Галичини і зірвало плановане польське повстання. Селянська "рабація" спричинила посилення ліберально-консервативних настроїв серед галицької польської шляхти, котра надалі перейнялася недовір'ям і зневагою до селянства, звинувачуючи його в антипатріотизмі.

Революція 1848 р. Повстання 1846 р. було лише передвісником революційних потрясінь, які охопили всю Європу в 1848 р. Поляки Галичини зустріли революцію, будучи знекровлені ударами, завданими селянським повстанням і репресіями 1846 р. 15 березня

1848 р. повстання у Відні повалило уряд К. Меттерніха, проголосило демократичні свободи і права населення, звільнило політв'язнів. У страху перед подальшим розвитком подій імператор Фердинанд I був змушений погодитися з усіма вимогами повсталіх і обіцяти запровадження парламенту та конституції. На звістку про події у Відні в Галичині проявили політичну активність усі освічені верстви. У Кракові та Львові в березні 1848 р. відбулися мирні маніфестації на підтримку оголошених свобод. Серед польських кіл зродилася ідея домагатися автономії Галичини в складі імперії. За ініціативою правників Ф. Смольки і *Флоріана Земляковського* (1817-1900) приступили до складання адресу на ім'я імператора, який містив вимоги від суспільства Галичини: зрівняння в правах станів і віровизнань, свободи слова і скликання сейму, запровадження польської мови в освіту й адміністрацію, скасування панщини і повинностей селян, визнання національних комітетів і рад, які почали створюватися. Його підписали 12 тис. осіб, в тому числі русини та євреї. Губернатор граф *Франц Стадіон* (1806-1853) прийняв польську делегацію і пообіцяв підтримати викладені вимоги. 6 квітня польська делегація представила свій адрес імператору у Відні. В останній момент члени делегації, дізнавшись про складну міжнародну обстановку і можливість війни з Росією, включили до адреси вимогу про підтримку незалежності Польщі, пов'язаної союзом з Австрією, і згоду на створення національного комітету.

Тим часом 14 квітня 1848 р. у Львові виникла *Центральна національна рада* (ЦНР), до якої увійшли як представники демократично-ліберальних кіл, так і консерватори. Вона почала створювати національну гвардію, налагодила зв'язок з місцевими радами. ЦНР звернулася до польських землевласників, щоб вони в день Пасхи (23 квітня) добровільно "дарували панщину" селянам. Окрему відозву було скеровано до русинів. Вона містила обіцянку рівних прав, залишаючи на боці справи мови, освіти, участі в адміністрації. Невдоволена ігноруванням прав русинів, група греко-католицьких священників собору св. Юра у Львові за підказкою губернатора Ф. Стадіона 19 квітня склала окремий адрес до імператора, в якому, завіряючи у своїй вірності трону, просила розширити права української мови й освіти в адміністрації, захистити від польського гніту. Через певний час в травні 1848 р. русини утворили у Львові *Головну руську раду* (ГРР), яка стала першою політичною організацією галицьких українців. ГРР почала видавати газету *Зоря Галицька*, яка стала її друкованим органом. ГРР очолив єпископ перемишльський *Г. Яхимович*. Документи ГРР стверджували єдність українського народу, розділеного державними кордонами, проголошували гасло "Будьмо народом!", а також відокремлення польських земель від історичної Галичини і об'єднання її з Буковиною та Закарпаттям в єдиному коронному краї в складі Австрії.

Самостійна політична програма русько-українського руху в Галичині стала несподіванкою для польських політиків, які вбачали у ній "австрійську інтригу" проти поляків і демократичних реформ. Польська ЦНР наприкінці травня створила з представників ополченої української шляхти та інтелігенції *Руський собор*, на чолі якого став К. Ценглевич. Він почав видання газети *Дневник Руський*, редагований І. Вагилевичем, через яку намагався скомпрометувати русинський рух як штучний витвір графа Ф. Стадіона і "святоюрської" партії. Незважаючи на це, українські селяни довіряли ГРР та йшли за її вказівками. Відбулося різке і тривале розмежування між обома народами Галичини, яке мало далекосяжні негативні наслідки.

Прагнучи вирвати ініціативу з рук поляків, губернатор Ф. Стадіон 22 квітня 1848 р. самостійним рішенням проголосив від імені імператора скасування від 15 травня панщини за винагороду в майбутньому землевласників з державних коштів. Віденський уряд незабаром затвердив це рішення. А через кілька тижнів Відень оголосив офіційний декрет імператора про скасування панщини з фальсифікованою датою 17 квітня.

Запевнивши селян у “добročинності” імператора, уряд почав концентрувати сили, щоб розправитися з польським рухом.

Перші спроби придушити рух були зроблені в Кракові. Тут виник *Національний комітет*, який почав створювати й озброювати загони національної гвардії. Невдовзі до Кракова прибули діячі еміграційного ПДТ, які увійшли до складу комітету і розгорнули підготовку до збройного повстання, координуючи дії з Л. Мерославським у Познані. Але наприкінці квітня австрійські власті міста заборонили виробництво зброї і поставили вимогу видалення з міста емігрантів. Рішення властей викликало в місті стихійні заворушення, з'явилися барикади. У відповідь на це австрійські війська 26 квітня піддали місто артилерійському бомбардуванню. Національний комітет капітулював і був розпущений, а емігранти змушені були виїхати з краю.

У Львові губернатор Ф. Стадіон не наважився розпустити ЦНР. Щоб обмежити її впливи, він вдався до створення т.зв. “прибїчної ради” при губернаторі (байрат), до участі в якій залучив кількох польських аристократів і священиків. Авторитет її був незначний. ЦНР мала безперечні переваги, гуртувала і координувала роботу локальних національних рад, створювала національну гвардію. Безцензурна преса обговорювала актуальні політичні проблеми, серед яких були справи майбутньої конституції та устрою імперії, вибори до австрійського парламенту, скасування панщини. У червні 1848 р. пройшли вибори до загальноавстрійського парламенту (рейхстагу), обіцяного імператором. Від Галичини і Буковини було обрано 96 депутатів, з них 37 русинів-українців (в тому числі 31 селянин – 17 поляків і 14 українців). У парламенті польські послы стали на боці опозиції, вимагаючи перебудови імперії і надання автономії Галичині. Селяни виступили проти шляхти, наполягаючи на скасуванні панщини без відшкодування, збереженні права користуватися громадськими лісами і пасовищами (сервітути). Однак шляхетська більшість парламенту відкинула селянські вимоги. Українські послы поновили питання про відокремлення польських теренів від Галичини й утворення в складі Австрії єдиного коронного краю з сеймом і урядом. На підтримку цієї вимоги в парламенті було подано петицію, яку підписали близько 200 тис. осіб. Ще раніше, 9 червня 1848 р. ГРР скерувала до імператора петицію з вимогою поділу Галичини на українську та польську частини, і 19 червня того ж року Фердинанд I підписав розпорядження про утворення двох галицьких губерній, яке однак не було виконане через потужний опір польських консервативних сил, що в той час налагоджували співпрацю з монархією.

Слов'янський з'їзд. У період розвитку революції польські демократи нав'язали контакти з представниками інших слов'янських народів Австрійської імперії. Їх єднала тривога з приводу планів німців об'єднати всі німецькі держави, включно зі слов'янськими народами. Діячі чеського і хорватського національних рухів ще в квітні 1848 р. виступили з ініціативою провести в Празі з'їзд представників слов'янських народів імперії, щоб обговорити питання перебудови устрою монархії з метою забезпечення національних прав усіх слов'ян. Були розіслані запрошення до участі в з'їзді в Празі. З'їзд відкрився 2 червня 1848 р. у присутності 363 делегатів, у тому числі від ГРР і Руського собору. Поляки надіслали 70 делегатів, які представляли також Познанщину та еміграцію, сподіваючися знайти підтримку для своєї незалежницької програми. З'їзд відразу виявив розбіжності орієнтацій його учасників: чехи і південні слов'яни бачили в Росії союзника у протистоянні з німцями і турками; поляки вважали Росію головним ворогом Польщі; зіткнулися також інтереси лібералів і демократів, які по-різному бачили перспективи перебудови європейських порядків; нарешті, під час дискусій виник польсько-український спір за представництво від Галичини. Делегати з'їзду ухвалили розпливчастий *Маніфест до народів Європи*, в якому йшлося про право

слов'янських народів до самостійного життя; але з усіх народів вимога незалежності торкалася тільки Польщі, в той час як іншим пропонувалися зміни умов розвитку в існуючих імперіях. Передбачалося, що демократичні реформи будуть достатньою запорукою для відродження слов'янських народів. У польсько-українській секції з'їзду, яку очолив польський демократ К. Лібельт з Познанщини, українці поставили вимогу поділу Галичини на українську і польську частини. Це викликало заперечення з боку діячів польської ЦНР і Руського собору, які звинуватили делегатів ГРР у роз'єднанні демократичних сил. Тільки при посередництві чеха Ф. Палацького і росіянина М. Бакуніна було досягнуто згоди між представниками двох народів Галичини щодо необхідності повної політичної та мовно-культурної рівноправності поляків та українців. Робота з'їзду була перервана повстанням у Празі, яке розпочалося 12 червня. З'їзд встиг тільки окреслити ті проблеми, що об'єднували і поділяли слов'янські народи, які перебували у відмінних політичних умовах.

Восени 1848 р. монархічні сили імперії перейшли у наступ, придушивши повстання у Відні (жовтень 1848 р.). Командувач австрійських військ у Галичині генерал *В. Гаммерштайн* 1 листопада 1848 р., скориставшись з факту сутички солдат з національними гвардійцями у Львові, і дав наказ оточити місто. Це викликало протести і спорудження барикад. 7 листопада розпочалось артилерійське бомбардування Львова, під час якого загинуло близько 100 осіб. Магістрат підписав акт капітуляції. Було оголошено стан облоги, закрито всі видання, заборонено організації, видалено емігрантів. У грудні 1848 р. на престол зійшов новий імператор *Франц Йосиф*. У березні 1849 р. він розпустив австрійський парламент і дарував Конституцію, яка так і не увійшла в дію. Почалися арешти активних діячів революції. Було повернуто центральне управління з Відня.

Події революції не пройшли безслідно для Галичини. Вони пробудили до політичного життя незаможні верстви, підважили феодальні стосунки на селі, скасували повинності селян і, передавши їм частину землі, зміцнили український національний рух, який вперше виступив з цільною політичною програмою, що увійшла в конфлікт з польськими уявленнями про “історичну Польщу”.

Поляки і польська справа під час революцій 1848 – 1849 рр. в Європі

Революційні події в європейських країнах не могли не заторкнути польської справи. Усунення монархічних режимів відбувалося під гаслами свободи і демократії, визволення та об'єднання поневолених народів. Демократичні кола європейських країн з симпатією ставилися до поляків та їхніх зусиль у відбудові незалежності. На звістку про революції у Відні та Берліні тисячі польських емігрантів рушили на батьківщину. Але тут вони зустрілися з новою реальністю: серйозним соціально-політичним поділом польського суспільства, яке не відповідало ідеальній картині національної єдності. Незабаром вони були змушені знову шукати пристанища за кордоном.

Від початку революції польська еміграція робила спроби монтувати “єдиний центр” незалежницького руху, але зіткнулася з опором аристократично-шляхетських і радикально-демократичних кіл в польських землях, які брали на себе ініціативу розв'язання насамперед “життєвих” справ кожної частини колишньої Речі Посполитої. Князь А. Чарторийський був змушений звернути погляд на Італію, де починалася боротьба з Австрією за об'єднання країни. До Риму прибув А. Міцкевич і у березні 1848 р. підписав акт про створення польського легіону, який взяв участь у боях з австрійською армією за Тіроль. Після поразки від австрійців легіон був переведений до Риму, де взяв участь в обороні республіканського Риму від французьких військ. Після поразки італійців легіон

був розформований. Ще у грудні 1848 р. до Сицилії прибула група поляків на чолі з Л. Мерославським. Вони взяли участь у війні проти короля Неаполя, але, зазнавши поразки, виїхали до Франції. Невдачею закінчилася також участь поляків під командуванням генерала *Войцеха Хшановського* (1793-1861) у війні Королівства Сардинії з Австрією.

Навесні 1849 р. польська еміграція в Парижі почала видавати французькою мовою газету *La Tribune des Peuples* (Трибуна народів). Її редактором став А. Міцкевич, а до складу редколегії увійшли французькі, німецькі, італійські, іспанські та російські демократи. Газета повинна була зміцнити солідарність європейських народів у боротьбі за свободу, демократію і поступ. Вона відбивала ідеологію утопічного соціалізму, пропагувала побудову в Європі суспільства, в якому всі права належатимуть працюючим верствам робітників і селян. Сам А. Міцкевич вмістив у ній понад 90 статей. Восени 1849 р. видання було закрито французькою владою.

Навесні 1849 р. опір силам контрреволюції чинив лише Будапешт. Угорська революція в березні 1848 р. оголосила незалежність своєї країни від Відня. Уряд Л. Кошута прийняв сотні польських емігрантів і втікачів, які висловили бажання захищати угорську незалежність. Емісар Централізації ПДТ *Юзеф Висоцький* (1809-1873) створив польський легіон (близько 3 тис. вояків), який взяв участь у битвах з австрійськими військами. ПДТ планувало у випадку зміцнення Угорщини скерувати легіон до Галичини для піднесення там повстання. Незабаром до Будапешта прибув з Відня герой Листопадового повстання генерал Ю. Бем, який очолив одну з угорських армій і здобув важливі перемоги. Ще один польський генерал Г. Дембінський певний час був головнокомандувачем угорської армії. Однак в травні 1849 р. в Угорщині з'явилася велика російська армія під командуванням фельдмаршала І. Паскевича, яка була скерована Миколою I для розгрому угорської революції. У спеціальному зверненні до армії цар твердив, що посилає армію для придушення не тільки угорських повстанців, але й "польських бунтівників". Сили виявилися нерівними, й угорська армія у серпні 1849 р. капітулювала; рештки польського легіону знайшли притулок у Туреччині. Поляки також взяли чинну участь у повстаннях у Відні (жовтень 1848 р.), Дрездені (травень 1849 р.), Бадені (травень 1849 р.), Палатинаті (травень 1849 р.), які були придушені австрійськими і пруськими військами.

На міжнародній арені Австрія, Пруссія та Росія черговий раз зблизилися, подолавши розбіжності. З другої половини 1848 р. зростало втручання Росії у справи Австрії та Пруссії; Микола I радив своїм монархічним колегам швидше ліквідувати конституції і розправитися з демократами, пропонував допомогу в придушенні революції. З наступом контрреволюції змінювалося ставлення урядів Пруссії, Франції, Англії до поляків. Консолідація консервативно-монархічних сил, недостатній рівень свідомості ширших верств народу дозволили силам старого порядку придушити революційні виступи і зберегти монархічні порядки на континенті. Однак подих свободи, дух "Весни Народів", соціальні зміни, що відбулися під час революцій, не могли минути без наслідків. Відбулося прискорення формування національних суспільств, в яких все відчутнішим ставав голос нових соціальних верств і політичних програм.

Польська суспільність у Російській імперії в 30 – 50-х роках XIX ст.

Січневе повстання 1863 – 1864 рр.

Російське адміністрування. Після придушення Листопадового повстання в Королівстві Польському цар Микола I визнав недійсною Конституцію 1815 р., скасував сейм і польську армію, автономію королівства. Замість Конституції 26 лютого 1832 р.

було оголошено т.зв. *Органічний статут для Королівства Польського*, який передбачав автономію адміністративного управління, формальне збереження певних громадянських свобод і навіть можливість створення в майбутньому певного представницького органу. Насправді статут ніколи не був запроваджений у дію. Уся влада в королівстві була зосереджена в руках намісника, яким став “переможець Варшави” фельдмаршал І. Паскевич, за що отримав титул “князя варшавського”. При наміснику діяв уряд, Адміністративна рада, що складався з російських чиновників і служив посередником між намісником і Петербургом. Цивільна адміністрація була обмежена до мінімуму, а частина її функцій передана командувачам військових гарнізонів. У 1833 р. намісник оголосив в королівстві *надзвичайний стан* строком на 25 років. Спочатку зберігався адміністративний поділ на воєводства, а 1837 р. запроваджено поділ на губернії.

Царат жорстоко розправився з учасниками повстання і населенням. На королівство було покладено контрибуцію в розмірі 20 млн. рублів і обов’язок утримання російської армії. Населення було зобов’язане постачати рекрутів до російської армії, служба яких тривала 25 років переважно на Кавказі і в Азії. Видатних керівників повстання (П. Висоцького, В. Немойовського та ін.) було заслано на каторгу до Сибіру. Смертні вироки “за державну зраду” отримали видатні польські емігранти – А. Чарторийський, Й. Лелевель, М. Мохнацький. У 1834 р. усе майно емігрантів і активних учасників повстання було конфісковане (2540 маєтків). Десятки тисяч рядових солдат були відправлені на безстрокову службу до російської армії. Цар наказав збудувати у Варшаві цитадель з постійним гарнізоном, який в будь-який момент міг піддати місто бомбардуванню. На терені королівства була розміщена 100-тисячна російська армія, побудовані фортеці в Модліні (Новогеоргієвськ), Дембліні (Івангород).

Політика царату в Королівстві Польському була скерована на поступову інтеграцію з іншими землями імперії та русифікацію. У перші роки після повстання були закриті усі польські вищі школи – варшавський і віленський університети, кременецький лицей, а також ТДН. Натомість 1834 р. відкрито російський імператорський університет св. Володимира в Києві. Зібрання варшавського університету, ТДН, Пулавського маєтку Чарторийських перевезено до Петербурга і Москви. У 1839 р. справи шкільної освіти були передані у відання російського Міністерства освіти й у школах запроваджено російську мову як окремий предмет. Через два роки було поширено російську монетарну систему (рублі та копійки) і російський кримінальний кодекс. Польська мова збереглася у школах і адміністрації. Система реакції і жандармського терору, яка діяла в королівстві аж до Кримської війни, отримала в літературі назву “ночі Паскевича”.

Ще більш рішучими були заходи царату, спрямовані на обмеження польських впливів на теренах Литви, Білорусі та України. Поляки становили тут незначну частину населення, але були представлені найбільш освіченими верствами аристократії, шляхти, чиновників, інтелігенції. На Правобережній Україні з 5,2 млн. населення українських селян налічувалося 4,3 млн. (82%), польської шляхти 410 тис. (7,8%), євреїв 457 тис. (8,8%). У результаті спеціальних заходів царату 3 тис. маєтків польської шляхти були конфісковані і передані російським власникам. Але цього виявилось замало, оскільки безземельна і малоземельна шляхта становила найбільш сприятливий елемент для революційно-патріотичної агітації. Царські чиновники провели тут ревізію шляхетських титулів, внаслідок якої з 410 тис. польської шляхти 340 тис. (83%) були позбавлені шляхетства та привілеїв, і прирівняні до селян. Усі польські школи і католицькі монастирі були закриті. 1839 р. ліквідовано греко-католицьку церкву в українських землях, а всіх уніатів змусили перейти у православ’я.

Разом з тим, царат, залишивши в руках великих землевласників маєтки і владу над кріпосним селянством, зберігши станові привілеї (звільнення від податків, служби в

армії, участь у шляхетських зборах, право займати адміністративні посади тощо), схилив їх до співпраці

Після Листопадового повстання Королівство Польське залишалось аграрним краєм, в якому більшість земель належала великим землевласникам-поміщикам. В умовах суворого поліційно-бюрократичного режиму польські землевласники мали можливість спрямовувати свої зусилля на модернізацію сільського виробництва. Позитивні зміни відбувалися повільно, шляхом розширення фільварків за рахунок виселення селян. Ареал землі, що перебував у селянському користуванні, від початку XIX ст. до 1846 р. зменшився майже на 1 млн. моргів. Тільки незначна частина землевласників переводила селян на грошовий чинш, основна ж маса використовувала панщинну працю. Одним з ініціаторів модернізації аграрних стосунків у 40-х роках виступив граф *Андржей Замойський* (1800-1874), який у своїх величезних володіннях (ординації) запровадив заміну панщини грошовим чиншом, почав гуртувати навколо себе поміщиків з цілого королівства. Вони збиралися на неофіційні з'їзди в *Клементові*, обговорювали проблеми вдосконалення сільськогосподарського виробництва, заміни панщини грошовим чиншом і надання селянам землі. За ініціативою А. Замойського у 1842 р. почав виходити часопис *Рочнікі господарства Крайового* (Щорічник крайового господарства). Авторитет графа зріс. Його погляди значною мірою збігалися з ідеями прихильників "органічної праці". Він стверджував, що незалежність вдасться досягти лише за допомогою "такого сильного розвитку внутрішнього організму, щоб колись Польща власною вагою, як достиглий плід, відпала від російського великого дерева".

Проте модернізаційні ідеї А. Замойського не завжди зустрічали розуміння польських землевласників і шляхти. Значна частина їх вважала, що новації загрожують традиційним національним цінностям, шляхетській традиції. Поширювалися думки, що новочасна "західна цивілізація" приречена на занепад, який призведе до "розчинення" поляків у російському "морі". У 1841 р. консервативний публіцист і письменник *Генрик Жевуський* (1791-1866) опублікував твір *Звичасва мішанина*, в якому показав процес розкладу і деградації шляхетського стану. Подібні ідеї розвивав також відомий письменник *Юзеф Ігнацій Крашевський* (1812-1887). У повісті *Хвороби віку* (1856) він образно змалював західний "бездушний матеріалізм", який нібито знищує національну самобутність. Незважаючи на жорстокий гніт, національна свідомість шляхти залишалася на високому рівні.

Селяни надалі перебували в залежності від пана, сплачували податки, відбували панщину і виконували численні інші повинності. У 1846 р. селянські заворушення у Галичині ("рабація") змусили російське самодержавство вдатися до кроків з метою заспокоєння селянства, а заодно й протиставлення його шляхті. У червні 1846 р. цар Микола I підписав указ про повинності селян в Королівстві Польському. Указ забороняв згін селян із землі за умови виконання ними повинностей, а також запровадження нових повинностей селян. Селяни отримали право скажитися на пана до царської адміністрації. Останнє призвело до зростання активності селян і прискорення їх переводу на грошовий чинш. Споры між селянами і поміщиками за землю, повинності і сервітути набули масового характеру. Доки вони тривали, селяни припиняли виконання повинностей. Справа проведення земельної реформи ставала неминучою. Питання полягало лише в тому, хто б її проводив: уряд чи польські патріоти?

Російська влада королівства намагалася продовжувати програму індустріалізації, розпочату Ф.К. Друцьким-Любецьким. У 1833 р. розвиток гірництва і металургії взяв під свій контроль Банк Польський. За допомогою нових інвестицій було побудовано нові металургійні підприємства, засновані на сучасних технологіях (Гута Банкова в Домброві). Однак через махінації прибутки з цих підприємств йшли орендарям.

Розвиток промисловості стримувався малопродуктивною працею панщинних селян з державних володінь. У 40-х роках криза охопила важку промисловість у зв'язку з недорозвиненістю внутрішнього ринку. Натомість успішно розвивалися гірництво і металургія, чому сприяла Кримська війна 1853-1856 рр. Видобуток вугілля у 1855-1864 рр. зріс з 70 до 225 тис. тонн. Швидко розбудовувалося машинобудування, центром якого була Варшава. Тут діяло кілька фабрик з виробництва парових двигунів, устаткування цукроварень і сільськогосподарських машин. Новою галуззю промисловості, яка швидко розвивалася, було виробництво устаткування для цукроварень Першу невелику цукроварню заснували в Гузові 1826 р. Через 20 років в Королівстві налічувалося вже 27 цукроварень, а в 1854 р. – 54. Виробництво цукру зросло у 1846 – 1860 рр. приблизно в 13 разів. Майже всі цукрові заводи перейшли на використання парових двигунів.

У 40-х роках почалося будівництво залізниць. Перша лінія Варшава-Відень була відкрита 1848 р. Тоді ж у Варшаві була заснована *Спілка парового судноплавства*, ініціатором якої був А. Замойський. Спілка здобула урядовий привілей на перевіз товарів і пасажирів по Віслі.

Відразу після повстання царський уряд запровадив високі мита на експортовані товари і вироби з королівства до Росії. Найбільших втрат зазнали виробники сукна. Це призвело до швидкого перенесення значної кількості ткацьких верстатів до Білостоцького округу, який відносився до Росії. У короткий термін виник новий *Білостоцький текстильний округ*. Лодзинські ткачі перебудувалися на виробництво більш дешевої бавовняної тканини. Ситуація поліпшилася, коли 1851 р. митний бар'єр між королівством і Росією було скасовано і текстильні вироби широкою рікою потекли на російський ринок. Ця подія збіглася з іншою: 1854 р. на текстильних фабриках Гейера і Шайблера в Лодзі вперше було застосовано механічні верстати. Вартість виробленої продукції за п'ять років зростає втричі. До середини XIX ст. текстильні підприємства королівства виробляли значно більше тканин, ніж усі інші землі колишньої Речі Посполитої.

Індустріалізація повільно, але неухильно змінювала соціальну структуру суспільства. Землевласники (поміщики) і землекористувачі (селяни) надалі складали основну масу населення королівства. Шляхта залишалася носієм усіх головних прав і привілеїв. Але російське самодержавство робило все можливе, щоб обмежити приналежність малоземельної і безземельної шляхти до привілейованого стану. Невдовзі після Листопадового повстання за взірцем імперії було утворено *Герольдію Королівства Польського*, яка позбавила шляхетства велику частку безземельної шляхти. Подібні процеси відбувались в Україні, Білорусі і Литві (див. вище). Проте станові привілеї шляхти в Росії зберігалися аж до 1917 р.

Процеси диференціації селянства, притік безземельних селян до міст спричинили формування нової соціальної верстви – *вільнонайманих робітників*. Ця верства складалася не лише з селян, а й зубожілих ремісників, міського плебсу. Соціальний статус верстви, яка пізніше отримала назву “робітники”, формувався повільно, зберігаючи впродовж тривалого часу ремісничі означення “челядник”, “виробник”, “робітник” тощо. Загалом кількість робітників різних категорій, зайнятих у виробництві на засадах вільного найму, протягом 30 – 50-х рр. зростає в 1,5 раза і досягла 75 тис. осіб. Особливу групу найманих робітників склали різного роду слуги: лакеї, покоївки, охоронці, швейцари, візники тощо. Ця група становила дещо більшу частку населення, ніж вільнонаймані робітники промисловості. Тільки у Варшаві на початку 80-х років вона перевищила 50 тис. осіб. Усвідомлення приналежності до однієї верстви тоді ще не було властиве цим соціальним шарам. Окрему соціальну позицію займали маргінали (люмпен

пролетаріат за пізнішим окресленням). Кількість безробітних, людей без окреслених занять, жебраків зростала пропорційно збільшенню населення міст. У Варшаві, Лодзі та інших більших містах у середині століття вони нараховували від 1 до 3 тис. осіб. Правове становище їх було невизначеним, тому влада переслідувала їх за жебрацтво. До цієї категорії входили також різного роду кримінальні елементи, які жили з крадіжок і пограбувань. Численні джерела згадують також про значний розвиток проституції у великих містах.

Новою соціальною верствою, яка швидко формувалася в середині століття, була *буржуазія*: банкіри, підприємці, торговці. Перший капітал походив з поставок для армії, посередницьких операцій, банківських кредитів. Індустріальний розвиток окремих регіонів (Варшава, Лодзь, Домброва, Білосток) спричинив появу підприємців, які швидко нагромадили початковий капітал на відкупі державних кредитів, посередництві і збиранні податків. Буржуазія формувалася переважно з іноземців (німців, французів, євреїв); станова традиція стримувала більшість заможної польської шляхти від участі у фінансових операціях або підприємницькій діяльності.

У XIX ст. сформувалась особлива соціальна верства, яка отримала назву *інтелігенції*. До неї відносять тих осіб, які жили з розумової праці: духовенство, службовці державної адміністрації, вчителі, офіцери, управителі маєтків, мануфактур, вчені, інженери, лікарі, правники, митці, актори, письменники, або група осіб, яких називали людьми “ вільних професій”. Чисельність цієї соціальної верстви в першій половині XIX ст. неухильно зростала, а її вплив на суспільну свідомість ставав усе відчутнішим. Літературна, мистецька, наукова праця із збільшенням кількості друкованих видань і преси перетворювалась з аматорської у професійну діяльність. Світська інтелігенція у Королівстві Польському на середину століття налічувала 10-12 тис. осіб, переважно шляхетського походження.

З розвитком процесів індустріалізації зростала роль міст. На середину століття у понад 400 містах королівства проживало 24 % населення. Проте абсолютна більшість міст не мала більше 5 тис. мешканців. З більших міст Варшава мала понад 200 тис. населення, Лодзь – 30 тис. Вони були центрами політичного, інтелектуального і культурного життя. Якщо на селі населення було етнічно одноманітним, то місто зосереджувало більш різноманітні етнічні елементи: від традиційно осілих тут євреїв до росіян, німців, французів, англійців та представників інших національностей. Усе це створювало особливу атмосферу, відмінну від сільської.

Серед польських освічених верств продовжувало побутувати переконання, що міста і промисловість не чинять вирішального впливу на розвиток країни. Коливання кон'юнктури, фінансові афери, банкрутства не викликали довір'я. Буржуазія і бюрократія не користувалися симпатією шляхетсько-інтелігентських верств, насамперед через чужоземне походження, а також у зв'язку з негативними проявами індустріалізму, які можна було спостерігати на Заході Європи. Переважали погляди, що Польща повинна залишитися аграрним краєм з домінацією шляхти і поміщиків.

Поразка Листопадового повстання не знищила патріотичного духу свідомих поляків. Репресії царату на певний час загальмували радикальний національний рух. У 30-х роках невеликі таємні організації діяли в багатьох місцях королівства. З еміграції прибували емісари ПДТ з метою відбудови нелегальної діяльності і підготовки повстання. У 1836 р. поет і публіцист Г. Еренберг заснував у Варшаві осередок *Об'єднання (конфедерації) польського народу* і провадив агітаційну роботу серед молоді, яка збиралася в будинку парафії Святого Хреста (тому їх називали “свентокжицями”). Уже наступного року організація була розгромлена царською поліцією. Така ж участь спіткала й інші таємні організації.

У 1835 р. в Україні і Литві розгорнув діяльність емісар Молодої Польщі Ш. Конарський – один з головних організаторів Конфедерації польського народу. Йому вдалося розбудувати розгалужену мережу таємних організацій на Волині і в Литві, яка налічувала понад 3 тис. членів. Він установив контакти з групою російських офіцерів, які дотримувалися поглядів декабристів. У 1838 р. Ш. Конарський був заарештований і невдовзі розстріляний царською владою. Поліція викрила і суворо покарала багатьох змовників, що відштовхнуло польську шляхту від стосунків з еміграцією.

У 1840 р. емісар ПДТ *Вінцентій Мазуркевич* (1813-1887) утворив таємну організацію *Союз польської нації*, яка охопила впливом конспіраційні гуртки в кількох містах Королівства Польського. До Союзу належало кілька знаних польських учених і публіцистів, серед яких виділялися Г. Каменський і Е. Дембовський. Обидва друкували чимало статей і брошур у закордонних виданнях ПДТ, наголошуючи на потребі залучення селян до національної боротьби (див. вище). У 1843 р. організація була послаблена арештами, і це зміцнило в ній радикальне крило, яке прагнуло піднести “народну революцію”. Е. Дембовський нав’язав контакти зі священником *Петром Сцегенним* на Люблінщині, який провадив агітацію серед селян і незаможних верств у дусі ідей християнського соціалізму й уклав кілька брошур, які читав і поширював серед селян. Найбільш відомі були *Золота книжечка або історія роду польського* і *Лист Пати Григорія до селян і ремісників, присланий з Риму*. Обидва документи поширювали у рукописі добрані священником агітатори. Вони закликали селян і бідніші верстви до “війни проти панів і царів” за здобуття землі і свободи. За революційні дії селянам обіцяли відпущення гріхів і благословення. П. Сцегенному вдалося створити розгалужену організацію *Селянський союз*, яка діяла в районі Любліна і Кельць. На осінь 1844 р. вона готувала повстання. Але розширення організації призвело до арешту засновника, а згодом інших учасників союзу. Керівника було засуджено до смертної кари, яку замінено безтерміновою каторгою в Сибіру (у 1871 р. вже старим він повернувся до Любліна).

У 1846-1848 рр. польські таємні організації в Королівстві Польському, Україні й Литві не виявили великої активності. Причиною цього були жорстокі репресії царату проти польського національного руху, а також будь-яких проявів вільнолюбної думки серед росіян, українців, литовців та інших народів імперії. Польський національний рух вчинив поважний вплив на зародження українських визвольних змагань. Особливий відгомін в Україні мали ідеї “народного визволення”, які поширювали емісари ПДТ. У таємних організаціях Конфедерації польського народу, створюваних Ш. Конарським в Україні, брали участь також українці. Так, у організації КПН Київського університету працювали українці Чорний, Корсак, Неміра та ін. Тут вони знайомилися з творами А. Міцкевича, С. Гошинського, агітаційною літературою польської демократичної еміграції. Розгром КПН призвів до виняткового рішення – закриття у 1840 р. строком на один рік Київського університету і виключення всіх його студентів без права поновлення. Наприкінці 1845 р. виникла перша українська політична організація – *Товариство Кирила і Мефодія*, створена діячами українського національного руху *М. Костомаровим*, *М. Гулаком*, *В. Білозерським*, *Т. Шевченком* та ін. Вони розробили першу політичну програму українського руху – *Книгу буття українського народу*, яка передбачала рівноправність українців серед інших слов’янських народів, була складена під значним впливом творів А. Міцкевича й польських романтиків.

Після придушення революції 1848-1849 рр. в Європі знову запанували абсолютистські порядки. Наступ реакції ускладнив становище польської еміграції. Групи поляків були змушені залишити Францію і виїхати до Туреччини, Англії, США. Проте російська експансія в басейні Чорного моря призвела до військового конфлікту з

Туреччиною, в якому Англія і Франція стали на боці останньої, що підвищило шанси польських емігрантів, зродило надії на розгром Росії і відновлення незалежності Королівства Польського. Під час Кримської війни 1853-1856 рр. польські емісари їздили до Стамбула з метою створення польського легіону при турецькій армії. Агент Готелю Лямбер М. Чайковський (Мегмед Садик-паша) утворив полк султанських козаків у турецькій армії. До Стамбулу виїхав А. Міцкевич, щоб прискорити формування польських збройних сил, однак незабаром захворів і помер. Зусилля польської еміграції виявилися марними. Англія, Франція й Австрія переслідували власні інтереси на Балканах і не збиралися втручатись у справи Росії. Під час роботи Паризького мирового конгресу (березень 1856 р.) польська справа не підносилася.

Тим часом Кримська війна наочно показала політичну, військову й економічну відсталість Росії. У березні 1855 р. помер цар Микола I, на трон зійшов його наступник – *Олександр II* (1818-1881). Невдала війна і дипломатична поразка Росії на Паризькому конгресі, який обмежив її експансію на Балкани і в районі Чорного моря, змусили царя шукати шляхів зміни ситуації в імперії. Правлячі кола Росії зрозуміли потребу проведення зверху певних суспільно-політичних і соціально-економічних реформ, котрі б, не порушуючи абсолютизму та його соціальної опори, дали змогу модернізувати імперію. Реформи готувалися протягом тривалого часу і проводилися поступово у 60-70-х роках XIX ст. Найголовнішою з них стала земельна реформа 1861 р., яка скасувала панщину і наділила селян землею, яку вони обробляли.

Новий цар дав обіцянки “лібералізувати” суспільні відносини в Росії. Він зробив кілька прихильних жестів щодо поляків: скасував воєнний стан в королівстві, оголосив амністію політичним в'язням, на місце померлого І. Паскевича новим намісником призначив більш поміркованого військового князя М. Горчакова (1793-1861). У травні 1856 р. Олександр II прибув до Варшави, де його вітала польська аристократія. Однак цар не прийняв “розкритих обіймів” і охолодив надії поляків, відмовившись розширити автономію королівства і співпрацювати з польською аристократією; він наголосив, що єдиним шляхом для Польщі є подальше зближення з Росією. Широко відомими стали його слова, звернені до поляків: “Жодних мрій, панове, жодних мрій!”

І все ж ліберальні кроки царя зродили серед частини польської громадськості надії на поступове розширення автономних прав королівства і поліпшення становища поляків. Група молодих інтелігентів, яка сформувалася навколо службовця адміністрації королівства *Едварда Юргенса* (1824-1863), почала активно пропагувати погляди, що проведення земельної реформи, розвиток підприємництва, поширення освіти, запровадження самоврядування підготує ґрунт для відновлення незалежності Польщі. Учасників групи іронічно називали *мілленерами* (від лат. “mille” – тисяча; стільки років нібито потрібно для реалізації програми групи). Але їхні погляди були підтримані впливовими колами банкірів, підприємців, інтелігенції, які прагнули здобути вплив у політичному житті. Зусилля у пропаганді ліберальних гасел органічної праці підтримав великий підприємець і банкір *Леопольд Кроненберг* (1812-1878). У 1859 р. він купив *Газету щоденну* (Щоденну газету) і передав її “мілленерам” для пропаганди їхніх поглядів. Поряд з гаслами органічної праці газета порушувала також питання рівноправності євреїв, які залишалися поза рамками громадського життя, вважалися людьми “другого ґатунку”. До “мілленерів” належали здебільшого особи, які набули досвіду в таємних організаціях і розчарувалися у змовницькій діяльності. Одна з провідних публіцисток “мілленерів” і перших польських феміністок письменниця й педагог *Нарциза Жміховська* (1819-1879) у відповідь на заклики радикалів до негайного повстання писала: “Кожна конспірація втягувала молодь, не провадила легальної пропаганди, не викликала подій, а закінчувалася викриттям, зрадою, слідчою комісією і

вивезенням на Сибір". Тому свої надії "мілленери" пов'язували з ліберальними реформами в Росії.

Засад органічної праці дотримувався також табір ліберальної шляхти і землевласників, серед яких провідну роль відігравав А. Замойський. У 1858 р. він отримав дозвіл на створення *Рільничого товариства*, яке зайнялося запровадженням нових земельних стосунків на селі. Незабаром товариство об'єднувало 4 тис. членів, переважно землевласників. Вони пропагували засоби піднесення сільського господарства, обговорювали шляхи розв'язання селянського питання. На початку 60-х років члени товариства запропонували провести у королівстві земельну реформу і наділити селян землею, але царський уряд зволивав з розглядом цієї пропозиції, посилаючися на необхідність проведення реформи в Росії.

Прихильником співпраці з Росією виступав в королівстві маркграф *А. Вельопольський*, який ще від часу революції 1848-1849 рр. шукав порозуміння з російським самодержавством, вважаючи, що ідеї панславізму є достатньою запорукою для відбудови в майбутньому автономії Королівства Польського. Добре знаючи патріотичні настрої польської шляхти та інтелігенції, він переконував царську адміністрацію в необхідності політичного розв'язання польського питання згори.

Певна лібералізація суспільно-політичного життя в Росії після Кримської війни активізувала **радикальні кола інтелігенції**, яка вимагала не тільки земельної реформи, а й усунення самодержавства та встановлення конституційних порядків. Російські радикальні демократи на зламі 50-60-х років плекали плани повалення царату з допомогою селянського повстання. Російські ліберали і демократи з симпатією ставилися до поляків, пропонували їм співробітництво в справі повалення самодержавства. Від 1855 р. російський політичний емігрант *Олександр Герцен* (1812-1870) почав видавати у Лондоні часопис *Колокол*, на сторінках якого пропагував ідеї російсько-польського революційного союзу в ім'я повалення російського абсолютизму. Після 1848 р. Централізація ПДТ переїхала до Англії і тут нав'язала контакти з О. Герценом, а також з демократичною еміграцією з інших європейських країн. Однак впливи ПДТ і зв'язки еміграції з краєм поступово втрачалися.

Наприкінці 50-х років посилювався рух італійців, німців за об'єднання, спостерігалися кризові явища в Австрії, зростали суперечності Англії, Франції, Австрії і Росії, інтереси яких зіткнулися на Балканах. Це зроджувало надію на можливість європейської війни і зміни кордонів. У цих умовах з ініціативою згуртування радикальних сил у краю для піднесення повстання виступив невтомний революціонер Л. Мерославський. 29 листопада 1858 р. він виголосив у Парижі промову з нагоди річниці Листопадового повстання, в якій закликав розпочати повстання до проведення царом земельної реформи, щоб використати незадоволення селянства. Він вважав, що повстання повинно охопити також землі Литви, Білорусі й України. У 1859 р. Л. Мерославському вдалося нав'язати контакти з таємними організаціями у королівстві.

Польські таємні організації в Росії особливо активно виникали після Кримської війни. Благодатним ґрунтом для них були університети Києва, Москви, Петербурга та інших міст. Польська шляхетська молодь з королівства, Литви, Білорусі та Україні масово навчалася в російських університетах, створюючи тут напівлегальні й таємні гуртки національно-визвольного характеру. Їхні члени читали і поширювали заборонену літературу, влаштовували відзначення патріотичних річниць. Ще на початку 1850 р. в Харківському університеті виникло таємне товариство, до складу якого входили польські, українські та російські студенти, які керувалися гаслом О. Герцена про скинення самодержавства і встановлення демократичної республіки з допомогою селянського "заколоту". Майбутню Польщу вони бачили незалежною республікою, але

без земель України та Білорусі. Наприкінці 1856 р. в Київському університеті виник таємний гурток *Пуристів* (від лат. “purus” – чистий, простий), у складі якого було близько 20 польських та українських студентів (В. Милович, Я. Зеленський, Я. Веселовський, В. Антонович та ін.). Гуртківці ставили за мету зблизитися з народом, щоб вести серед нього демократичну пропаганду. На початку 1857 р. різні таємні товариства Київського університету об'єдналися в *Трійницький союз* (від організаційної побудови на засадах “трійок”), організаторами якого виступили *Володимир Антонович* (1830-1908), *Леон Головацький* (1834-1907) і *Володимир Милович*. Союз обстоював засади земельної реформи, повалення самодержавства, запровадження конституційного устрою, здобуття незалежності Польщі. Незабаром він налагодив зв'язки з подібними організаціями в інших університетах Росії. Пропагандистська робота серед українського селянства призвела до розколу багатьох польських таємних організацій в Україні. Зіткнувшись з негативною реакцією селянства на ідею відновлення Речі Посполитої, частина діячів польських організацій зірвала з польським рухом й причинилася до формування національної свідомості українського селянства (В. Антонович, Т. Рильський).

Того ж 1857 р. молодий польський офіцер *Зигмунт Сераковський* (1827-1863) заснував у Петербурзі таємну офіцерську організацію, яка нав'язала контакти з російськими і польськими таємними гуртками, котрі виступали за повалення царату і підтримували ідею незалежності Польщі. До організації належали польські патріоти молоді офіцери російської армії *Ярослав Домбровський* (1836-1871), *Зигмунт Падлевський* (1835-1863) та ін. Вони брали активну участь у підготовці загальноросійського повстання, яке повинно було повалити самодержавство і здобути незалежність для Польщі.

Патріотичний рух. У 1858 р. виникли таємні організації в середовищі варшавських студентів, які ініціював студент з Києва *Нарциз Янковський* (1827-1910), член “Трійницького союзу”. Наприкінці 1859 р. за вказівкою Л. Мерославського варшавські змовники утворили таємний комітет, який поставив завдання практичної підготовки повстання. На чолі комітету став *Ян Франковський*, який виконував розпорядження Л. Мерославського з Парижу, нав'язав стосунки з польськими таємними організаціями в Росії, Австрії і Пруссії. Користаючи з певного послаблення царського режиму в королівстві, варшавський таємний комітет у червні 1860 р. влаштував у Варшаві першу патріотичну маніфестацію під час поховання вдови героя Листопадового повстання генерала Ю. Совінського. У ній взяли участь кілька тисяч чоловік, звучали патріотичні промови. Восени 1860 р. маніфестації набули значного політичного резонансу. У жовтні 1860 р., коли у Варшаві проходила зустріч імператорів Росії, Австрії та Пруссії, таємний комітет організував нові патріотичні демонстрації. 29 листопада 1860 р., у річницю Листопадового повстання, відбулася перша маніфестація відверто політичного характеру: перед костелом Кармелітів у Варшаві натовп проспівав польські гімни “Ще не вмерла Польща” і “Боже, що з Польщею”. Таємний комітет почав поширювати у Варшаві та інших містах листівки, які закликали до згуртування патріотичних сил. Ці дії були підтримані міським населенням, інтелігенцією, ремісниками. У провінції відбувалися дрібні сутички з владою з приводу вивісок непольською мовою.

Організуючи маніфестації, радикали прагнули чинити тиск на ліберальні кола, змушуючи їх зайняти більш активну позицію щодо царату. Наприкінці лютого 1861 р. пройшов з'їзд Рільничого товариства, на якому було схвалено рішення про проведення земельної реформи з викупом селянських повинностей. Одночасно радикали організували демонстрацію на честь річниці битви під Гроховом, яка повинна була схилити лібералів до подання цареві адресу з вимогами розширення польської автономії. Однак царські жандарми розігнали мирну демонстрацію, що рухалася до ринку Старого Міста

у Варшаві. Через два дні (27 лютого) значно чисельніша маніфестація поляків була розігнана з використанням вогнепальної зброї. П'ятьох маніфестантів було вбито і багатьох поранено. Це викликало загальне обурення суспільства, зростання радикальних настроїв. Похорони забитих перетворились у грандіозні патріотичні демонстрації, які налякали намісника М. Горчакова.

У цій ситуації за ініціативою Л. Кроненберга була терміново створена *Міська Делегація*, до якої увійшли підприємці, духовенство – разом 14 осіб. У відповідь на її обіцянку зберегти порядок у Варшаві намісник відкликав військо звідти. З участю Міської Делегації Рільниче товариство підготувало адрес до царя. Він містив загальні положення про “недолю краю” і вимоги запровадження “засад, що впливають з духа нації”. Олександр II погодився на певні поступки. Спеціальним указом він поновив діяльність Комісії віровизнань і публічної освіти, директором якої було призначено маркграфа А. Вельопольського. Цар обіцяв створити дорадчу Державну раду, а також місцеві виборні ради. Однак ці поступки не задовільнили ані лібералів з Міської Делегації, ані радикально налаштовані патріотичні кола. Міська Делегація не заперечувала проти продовження кампанії патріотичних маніфестацій, які поширилися на провінцію. Тоді на початку квітня 1861 р. намісник розпустив Міську Делегацію і Рільниче товариство. 8 квітня відбулася демонстрація протесту мешканців Варшави, яка була розстріляна російськими військами; загинуло понад 100 осіб. Слідом за цим послідували арешти, які поховали надії на можливість компромісу ліберальних сил з царатом. Патріотичний рух з вулиць перемістився до костелів, де майже щоденно замовлялися молебні на честь вітчизни і патріотів. Настрої населення характеризувалися патріотичною екзальтацією, були просякнуті морально-релігійними та месіаністичними ідеями. Зростала опозиційність царській адміністрації.

У червні 1861 р. вийшли імператорські укази про утворення Державної ради, а також губерніальних, повітових і міських рад, котрі мали стати основою місцевого самоврядування з дуже обмеженими повноваженнями. Восени того ж року пройшли вибори до місцевих рад, після чого уряд приступив до придушення патріотичного руху, не зупиняючися перед профанацією костелів. 14 жовтня 1861 р. російська влада запровадила в королівстві воєнний стан, який забороняв будь-які збори і демонстрації, вводив поліційну годину. Патріотичні богослужіння припинялися з допомогою військ. У відповідь на ці дії адміністратор варшавської дієцезії *А. Бялобжеський* (1783-1868) закрити усі костели, за що був заарештований і засуджений до смертної кари, заміненої ув'язненням. Конфронтація між польським суспільством і царатом продовжувала зростати.

Восени 1861 р. радикальні кола, пов'язані з еміграцією, утворили таємний *Міський комітет*, який повинен був розпочати безпосередню підготовку до повстання. Його очолив поет і драматург *Аполлон Коженьовський* (1820-1869). Комітет розіслав агентів у провінцію, щоб розбудувати організацію. Почав видавати нелегальну газету *Побудка*. Радикали, які прагнули розв'язати національну справу шляхом безкомпромісної збройної боротьби, отримали назву *партії червоних*. Таємні комітети “червоних” виникли в Литві, Білорусі та Україні. Вони встановили контакти з Л. Мерославським, який на той час організував у Генуї військову школу. Наприкінці 1861 р. до Варшави з Петербурга прибув *Я. Домбровський*, який увійшов до Міського комітету і завдяки ініціативності та організаційним здібностям швидко посів у ньому провідні позиції. Навесні 1862 р. йому вдалося підпорядкувати Міському комітетові кілька нових таємних організацій і перетворити його у *Центральний національний комітет* (ЦНК). Цей орган зайнявся розробкою конкретного плану збройного повстання. ЦНК встановив взаємодію з таємною офіцерською організацією, що діяла в російській армії на терені королівства.

Її члени, серед яких були поляки, росіяни, українці, мали тісні зв'язки з іншими підпільними російськими організаціями, зокрема “Землею і волею”, що робили ставку на повстання проти самодержавства.

Консолідувався також ліберальний табір, який отримав назву *партії білих*. У грудні 1861 р. у Варшаві відбувся таємний з'їзд “мужів довір'я” колишнього Рільничого товариства, на якому було обрано керівний орган – *Дирекцію* (часом її називали Сільською Дирекцією), що складалася з шести осіб, які представляли Королівство Польське, Познанщину, Литву та Україну. Серед них були Е. Юргенс, Л. Кроненберг, К. Маєвський, В. Замойський. У розробленій програмі “білі” наголошували на необхідності політики органічної праці, яка повинна єднати поляків, не виключаючи у майбутньому можливість повстання. До Дирекції приєдналися “мілленери”. Обґрунтовуючи програму “білих”, член Дирекції *Кароль Рупрехт* (1821-1875) писав: “Найпершим нашим обов'язком є, приймаючи реформи, здобуті від уряду силою нашої та європейської думки, опанувати ці реформи матеріально, взяти в наші руки, а інституціям, наскільки буде можливо, надати найбільшої незалежності від уряду”. Маючи чималі фінансові засоби, Дирекція провадила діяльність у всіх польських землях, створювала таємні комітети. Разом з тим вона докладала зусиль, щоб не допустити передчасного вибуху повстання, яке готували “червоні”. Табір “білих” мав контакти з еміграційним Готелем Лямбер, керівництво якого перейшло до рук *Владислава Чарторийського* (1825-1894), сина Адама.

Російський цар Олександр II, зі свого боку, намагався розладувати напруження в Королівстві Польському, знайти впливових польських консерваторів, на яких можна було покластися. У травні 1862 р. він призначив намісником королівства свого молодшого брата великого князя *Костянтина Миколайовича* (1827-1892), знаного зі своїх ліберальних поглядів і прихильності до поляків. Одночасно цивільна адміністрація королівства була відокремлена від військової і на чолі Цивільного уряду став маркграф А. Вельопольський. У червні 1862 р. було оголошено три нових царських укази, проекти яких підготував А. Вельопольський: про примусове очиншування селян замість панщини і повинностей, про скасування обмежень прав євреїв (стосовно розселення, набування нерухомості і посідання посад), про реформу освіти. Останній указ зміцнював державну підтримку для польської школи, відновлював Варшавський університет під назвою Головна Школа, утворював Політехнічний і Рільничо-лісовий інститути.

Підготовка повстання. Реформи, які приписували А. Вельопольському, не задовільняли розбурханої подіями суспільної свідомості. Селяни очікували надання землі у власність. Населення не отримало конституційних свобод, не йшлося про незалежність Польщі. Крім того, особистість Вельопольського не була популярною серед патріотичної громадськості. “Білі” висунули додаткову вимогу – приєднання до королівства земель Литви та України. Автор останньої вимоги А. Замойський за наказом царя був змушений залишити королівство і виїхати до Франції. “Червоні”, щоб не допустити угоди між царатом і “білими”, влітку 1862 р. організували невдалі замах на намісника і А. Вельопольського. Член офіцерської організації українець *Андрій Потєбня* (1838-1863) поранив генерала О. Людерса, після чого виїхав за кордон. Однак в результаті слідства був заарештований Я. Домбровський, в руки якого сходились організаційні нитки з підготовки повстання.

Після ув'язнення Я. Домбровського керівництво ЦНК перейшло до більш поміркованого публіциста *Атамона Гіллера* (1831-1887) і групи його прибічників. Однак ЦНК продовжував опрацьовувати план і програму повстання. З цього приводу постійно точилися дискусії між радикальними і поміркованими членами ЦНК. У липні 1862 р. ЦНК поширив таємну інструкцію, яка формулювала мету і завдання повстання.

Політичною метою загальнонаціонального повстання була відбудова Польщі в кордонах 1772 р. На думку авторів програми, незалежна Польща повинна була стати державою трьох народів – польського, литовського і “руського” (білорусів та українців), в якій всі громадяни отримують рівні права і свободи, селяни – землю, яку обробляють, а землевласники – винагороду з державного фонду за втрачені селянські повинності. ЦНК проголошував себе “таємним урядом”, який вимагав від населення виконання всіх своїх розпоряджень, зокрема сплати обов’язкового національного податку для підготовки повстання. Розпочалася розбудова нелегального державного апарату: воєводських, повітових, міських органів влади (національних комітетів), поліції, пошти тощо. В Україні змовниками був створений *Провінційний комітет на Русі*, а в Литві – *Провінційний Литовський комітет* на чолі з *Костянтином Калиновським* (1838-1864). Ініціатором активних дій в Україні був син повстанця 1830 р., полковник російської армії *Едмунд Ружицький* (1827-1893). Він встановив зв’язок з Варшавою і провадив підготовку до повстання на Київщині, Поділлі і Волині. “Червоні” відзначали зміну ситуації в Україні, Білорусі і Литві, де пробуджувалися самостійні національні рухи українців, білорусів і литовців. Вони вважали, що після переможного повстання і повалення російського самодержавства українці, білоруси і литовці утворять з поляками *добровільний і рівноправний союз у рамках демократичної Польщі*. Керівники ЦНК *З. Падлевський* і *А. Гіллер* восени 1862 р. виїхали до Лондона, де мали зустрічі із закордонними представниками російської таємної організації “Земля і воля” *О. Герценом*, *О. Огарьовим*, *М. Бакуніним*. Тут вони представили політичну програму, яка передбачала або вільне поєднання поляків, українців і литовців в одній державі, або право вибору кожним з народів самостійного шляху розвитку. Російські демократи пристали на ці пропозиції і зобов’язали підтримати польське повстання. Неочікувано різко проти польсько-російського союзу виступив *Л. Мерославський*. Він вважав, що відмова поляків від українських, білоруських і литовських земель є “національною зрадою”. Його погляди поділяли також “білі” у королівстві і змовники в Україні, Білорусі та Литві.

Незважаючи на розбіжності в середовищі змовників, на кінець 1862 р. повстанська організація була розбудована і налічувала понад 20 тис. членів. Серед них переважали шляхта, інтелігенція, духовенство, службовці, міщани і ремісники; селян до організації не залучали. Натомість у селянському середовищі активно поширювалися листівки з роз’ясненням мети майбутнього повстання і соціальними обіцянками. Наприкінці 1862 р. за кордон були скеровані спеціальні агенти, які мали на одержанні від національного податку кошти закупити і доставити до королівства зброю та необхідні матеріали. Повстання було призначене на кінець весни 1863 р.

Плани “червоних” були відомі *А. Вельопольському* і російським властям. Щоб перешкодити змовникам, за порадою Вельопольського було оголошено про проведення навесні 1863 р. чергового рекрутського набору до армії. Набір повинні були здійснювати адміністративні власті переважно серед міської молоді і землевласників. Йшлося про набір за “складеними списками”, до яких повинні були потрапити провідні змовники. В оголошеному (жовтень 1862 р.) наборі відверто говорилося, що його метою є “усунення з краю підбурюючих елементів, які підштовхують до неспокою й анархії”. Після тривалих дискусій ЦНК ухвалив відповісти на набір збройним повстанням. У ніч з 14 на 15 січня 1863 р. царські власті провели примусовий набір рекрутів у Варшаві. Однак молодь, внесена до списків, зазделегідь втекла з міста у ліси під Варшавою, де розпочалося формування збройних загонів.

Повстання. Не чекаючи набору в провінції, ЦНК 22 січня 1863 р. оголосив *Маніфест*, який закликав народи Польщі, Литви та Русі до повстання проти царського

уряду в ім'я спільного визволення й утворення незалежної Польщі. “Наш старий меч вийнято, святий прапор Орла, Погоні і Архангела [Михайла] розгорнуто,” – наголошувалося в ньому. ЦНК оголосив себе *Тимчасовим національним урядом* (ТНУ) і незабаром видав кілька декретів. Документи ТНУ визнавали всіх громадян вільними і рівноправними; скасовували всі селянські повинності і визнавали землю, яку ті обробляли, їхньою повною власністю; обіцяли землевласникам відшкодування з державних фондів, а безземельним селянам – наділення землею з національного майна. Хоча аграрна програма була досить радикальною, але селянство зайняло вичікувальні позиції, сподівачися землі від “легальної” царської влади.

Повстання розпочалося в несприятливих зимових умовах, без опанування великих міст. Близько 6 тис. слабо озброєних повстанців утворили *партизанські загони*, які здобували зброю, нападаючи на невеликі військові гарнізони у провінції. Царський уряд, маючи в королівстві 100-тисячну армію, сконцентрував сили у великих фортецях і містах, обмеживши тим самим можливості повстанців. Напади на великі гарнізони не принесли успіху; не вдалося захопити м. Плоцьк, яке повинно було стати місцем перебування ТНУ. Натомість в руках повстанців опинилися невеликі містечка і села в провінції, звідки було виведено військові гарнізони. Фактично повстання перетворилося на партизанську війну. Окремі загони повсталих налічували понад тисячу чоловік; такими були загони *Мар'яна Лянгевича* (1827-1883) в Сандомирському воеводстві, *Валенти Левандовського* (1820-1907) в Подляському, *Апполінарія Куровського* (1838-1878) в Краківському та ін.

За таких обставин ТНУ не міг повністю контролювати ситуацію. У перші місяці повстання велику організаційну роботу з налагодження зв'язку і керівництва діями повсталих провадив один із лідерів “червоних” *Стефан Бобровський* (1841-1863). Розвиток повстання спонукав “білих” приєднатися до нього і надати матеріальну допомогу уряду. До цього їх схилила також позиція урядів Англії й Австрії, які незабаром скерували ноти протесту Росії, вимагаючи припинення каральних дій проти поляків і розширення автономії королівства. Франція також зайняла до повсталих прихильну позицію, підтримуючи дипломатичну діяльність Готелю Лямбер у Парижі. Натомість Пруссія у лютому 1863 р. підписала з Росією військову конвенцію, яка передбачала взаємну допомогу в боротьбі з повстанцями (включно з можливістю військових сил перетинати державні кордони під час їх переслідування).

З метою консолідації повстанського руху ТНУ запросив Л. Мерославського обійняти посаду диктатора. На початку лютого він прибув до королівства, але після двох поразок від царських військ того ж місяця повернувся за кордон. Прагнучи залучити “білих” до активної участі в повстанні, ТНУ провадив переговори з Дирекцією. Однак остання вирішила взяти керівництво повстанням у свої руки і 10 березня 1863 р. оголосила диктатором М. Лянгевича. ТНУ в інтересах справи визнав це рішення. Проте через тиждень диктатор зазнав поразки від царських військ і був змушений рятуватися в Галичині, де його заарештувала австрійська поліція. Керівництво повстанням повернулося до ТНУ, до складу якого були включені представники “білих”. Невдачі спроб тривалий час втримати під контролем певну територію, партизанські методи боротьби зродили тертя всередині ТНУ, який залишався в конспірації. Внаслідок одної із суперечок провідний представник “червоних” в уряді С. Бобровський загинув на дуелі від руки іншого повстанця А. Грабовського. “Білі” здобули більшість в ТНУ.

У травні 1863 р. ТНУ прийняв назву *Національного уряду* і здійснював керівництво рухом з підпілля. Це стало можливим завдяки досконало розбудованому підпільному апарату влади, який діяв паралельно з царським. Національний уряд складався з п'яти осіб; у його структурі були такі відділи: внутрішніх справ: закордонний, військовий,

скарбовий, преси. Уряд випускав кілька підпільних видань (“Рух”, “Неподлеглоць”, “Вядомосці з поля бітви” та ін.), збирав податки, здійснював революційне правосуддя (трибунал). “Таємна держава” функціонувала справно, населення підпорядковувалося його розпорядженням, а громадська солідарність обмежувала до мінімуму кількість ймовірних донощиків. Завдяки цьому повстання протривало понад півтора року. Коли намісник Костянтин Миколайович запитав у командувача російської армії графа Ф. Берга про результати пошуку таємного уряду повстанців, той відповів: “Я переконався лише в одному – ані я, ані Ви, Ваша світлість, до цього уряду не входимо”. У червні 1863 р. поляки, які працювали в центральній касі Королівства Польського, конфіскували і вивезли для потреб повстанців 3,6 млн рублів, котрі там знаходилися.

Рис. 40. Повстанський патруль. Картина Максиміліана Геримського, 1873 р.

Улітку 1863 р. партизанський рух посилювався. Загони повсталих нападали на російські гарнізони і колони, атакували містечка. На місці розбитих і розпорошених загонів швидко утворювалися нові. Через ряди повстанських загонів пройшло понад 200 тис. чоловік, відбулося 1,2 тис збройних сутичок і боїв. Великих битв не було, успіхом вважався розгром царської роти або батальйону. Але в більшості випадків загони повсталих змушені були відступати і розпорошуватися перед численнішими силами противника. Селянство здебільшого залишалося байдужим до повстання. Серед “червоних” обговорювалися питання залучення селянських мас до участі в повстанні, для чого пропонувалося передати селянам всю землю. Але такі проекти не знаходили підтримки у “білих”. Натомість солідарність з польськими повстанцями висловили радикально-демократичні та ліберальні кола європейських країн і Росії. Деякі демократи, подолавши численні кордони, вливалися в партизанські загони. Серед командирів повстанців були українець Андрій Потєбня, француз Франсуа Рошебрю, італієць Франческо Нульо та ін. Близько 300 офіцерів царської армії – росіян і українців – перейшли на бік повсталих і боролися з армією. Проте російським демократам не вдалося піднести повстання в Росії, і царат мобілізував усі можливі сили для його придушення.

У липні-червні 1863 р. цар поміняв намісника і голову Цивільного уряду королівства (великого князя Костянтина Миколайовича і А. Вельопольського); новим намісником став генерал *Федір Берг* (1793-1874), який із запалом взявся придушувати повстання. Уряд сконцентрував проти повсталих 340-тисячну армію, вдався до репресій і терору проти населення. У вересні 1863 р. уряд “білих”, очолюваний К. Маєвським, поступився

більш радикальним “червоним”, які пропонували розв’язати індивідуальний терор проти царських урядовців. Новий Національний уряд опинився в руках “червоних” (І. Хмеленський, Л. Франковський). Вони організували кілька голосних замахів, у тому числі невдалий на намісника Ф. Берга. Росіяни відповіли масовими арештами і стратами.

Безкомпромисні дії “червоних” викликали опір “білих” і спори про тактику боротьби. Не розраховуючи на власні сили, “білі” зробили ставку на розв’язання європейської війни, в якій Англія, Франція й Австрія виступлять проти Росії. З Парижа Готель Лямбер повідомляв, що треба дотривати до весни 1864 р., коли може розгорітися європейська війна. За таких умов 17 жовтня 1863 р. при підтримці “білих” Національний уряд передав свої повноваження новому диктатору – генералу *Ромуальду Траугутту* (1826-1864), колишньому офіцерові російської армії, командирі повстанського загону на білоруському Поліссі. Диктатор зробив кроки, щоб зміцнити організаційний бік повстання. Він підпорядкував цивільну адміністрацію військовим командирам. 15 грудня 1863 р. видав декрет, який змінив структуру збройних сил повстання: замість загонів були створені роти, полки, об’єднані у п’ять корпусів. Звернув увагу на реалізацію декретів про надання селянам землі, призначивши спеціальних комісарів і створивши окремі суди для розв’язання спорів між селянами і поміщиками, запровадив смертну кару за примушення селян до панщини або сплати чиншів. Розпочав роботу з метою поширення повстання на Австрію й Пруссію. Не розраховуючи на допомогу Франції, диктатор поновив стосунки з Д. Гарібальді в Італії з метою спільних дій проти Австрії. Загальний план, накреслений ним, передбачав збереження основних військових кадрів до весни 1864 р., коли можна буде надати повстанню народного характеру і спертися на революційні рухи в інших країнах континенту.

Енергійні дії Р. Траугутта дозволили продовжити повстання. Однак все більше давалася взнаки втомленість суспільства, розвіювалися надії на допомогу Заходу. Реорганізувати повстанські загони у військові частини вдалося лише частково. І-й корпус генерала *Міхала Гейденрайха* (1831-1886) наприкінці грудня 1863 р. зазнав сильної поразки під Коцком і змушений був розпорозитись. Найбільш організований II-й корпус під проводом генерала *Юзефа Гауке-Босака* (1834-1871) в лютому 1864 р. був розбитий російською армією під Опатовим. Проселянська орієнтація диктатора призвела до поступового відходу шляхти і землевласників від повстання.

Навесні 1864 р. царат наважився провести земельну реформу в Королівстві Польському. Російські чиновники зорієнтувалися в тому, що польські селяни не можуть отримати менше, ніж їм обіцяли повстанці. 2 березня 1864 р. були опубліковані чотири царські укази, за якими селяни відразу ставали власниками ділянок, якими користувалися, без відшкодування власникам. Запроваджувався земельний податок на користь держави, з якого передбачалося компенсувати поміщиків. Були збережені сервітути, а безземельних селян обіцяли наділити землею з державного фонду. Указ про гмінну реформу передав сільське самоврядування в руки селян, усунувши від нього шляхту. Офіційна пропаганда представляла реформу як благодіяння “царя-визволителя”, а царська адміністрація приймала виразно прихильну щодо селян позицію, протиставляючи його шляхті-землевласникам. Польські селяни здебільшого були задоволені реформою і відмовили у підтримці повстанцям. На початку квітня 1864 р. царська поліція натрапила на слід і заарештувала Р. Траугутта й членів його уряду. Незабаром усі вони були страчені. До грудня 1864 р. діяв останній комендант Варшави *Александр Вашковський* (1841-1865), який намагався відновити центральні органи і видавав відозви від імені Національного уряду. Однак зв’язки з провінцією були порушені, чимало місцевих керівників переховувались або втікали за кордон. У грудні А. Вашковського заарештовано і через два місяці страчено. Частина повстанців, які змогли втекти за

кордон, робили спроби відновити діяльність Національного уряду. Однак російська поліція вдалася до провокації, утворивши фіктивний повстанський “уряд”, з допомогою якого заманила до королівства і заарештувати кількох закордонних емісарів. Після цього спроби відбудови повстанської організації припинилися.

Польський повстанський рух розвинувся також у Литві, Білорусі та Україні. Досвід Листопадового повстання підказував польським змовникам в цих землях, що без включення до боротьби непольського селянства визвольний зрив заздалегідь приречений на поразку. Тому радикальні діячі “червоних” у Литві робили наголос на розв’язанні земельного питання. Провінційний Литовський комітет на чолі з К. Калиновським ще до початку повстання провадив агітацію серед литовських і білоруських селян на Поліссі та Гродненщині, обіцяючи їм землю і волю. Після початку повстання “червоні” втягнули до збройних загонів чимало селян. З. Сераковський утворив великий 2,5-тисячний загін, який завдав кілька поразок російським військам. К. Калиновський зумів організувати потужні загани білоруських селян на Гродненщині. У боях з російськими військами ці керівники або загинули, або були страчені. “Білі”, які навесні 1863 р. здобули перевагу у Національному уряді, прагнули спертися на шляхту і землевласників, щоб насамперед “встановити кордони майбутньої Польщі”. Вони утворили у Вільно *Відділ для управління провінціями Литви*, керівником якого призначили свого прихильника *Якуба Гейштора* (1827-1897). Він намагався залучати до руху переважно шляхту, землевласників, духовенство, обмежуючи соціальний характер руху. Влітку 1863 р. царський уряд сконцентрував в литовсько-білоруських землях чималі військові сили, провів масові арешти, які дезорганізували повстанські сили. Віленський генерал-губернатор генерал *Михайло Муравйов* (1794-1866) отримав необмежені повноваження для придушення повстання, застосовував засади колективної відповідальності і жорстокий терор, за що отримав прозвище “Вішатель”. Кілька поселень було знищено, а їх мешканців заслано до Сибіру. Окремі партизанські загани протривали тут лише до кінця 1863 р.

В Україні Провінційний комітет на Русі, що охоплював своєю діяльністю Правобережну Україну, Поділля і Волинь, ретельно готувався до повстання. Були створені таємні комітети, місцеві органи влади. Ще до початку повстання серед змовників відбувся розкол з приводу ставлення до українського селянства і відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Частина конспіраторів (В. Антонович, Т. Рильський та ін.) перейшли до українського табору і відмовилися від участі в повстанні. Після початку Січневого повстання у Варшаві Провінційний комітет змінив назву на *Виконавчий відділ тимчасового уряду на Русі*. Змовники видрукували і поширили *Заяву*, в якій проголошували відбудову Польщі в кордонах 1772 р., запровадження демократичних свобод, закликали українських селян виступити спільно з поляками. Наприкінці березня 1863 р. вони розповсюдили ще один документ – *Золоту грамоту* – звернення до українських селян (видрукуваний українською мовою золотими літерами), де наголошувалося, що повстання скероване проти самодержавства за демократичну Польщу, в якій кожний отримає широкі права і свободи, а селяни – земельні наділи у шість моргів. У жодному документі не йшлося про окремі права українців. Керівники Виконавчого відділу *Е. Ружицький*, *А. Яблоновський*, *А. Хамець* робили спроби підняти селян на повстання, але зустрілися з ворожим ставленням з їхнього боку. Невеликі загани, що склалися зі студентів, інтелігенції та шляхти, у травні 1863 р. зробили спробу з’єднати сили на Київщині, але дуже швидко були розгромлені царськими військами. Українські селяни не мали довіри до польської шляхти, легко піддавалися офіційній пропаганді про “польських панів і соціалістів”. На Волині “білі” не допустили розгортання повстання, а загін *Е. Ружицького*, який прибув сюди з Київщини, був змушений незабаром перейти

до Галичини, де його інтернували. Невдачею закінчилася спроба повстанчих загонів з Люблінщини під проводом генерала *Юзефа Висоцького* (1809-1873) в липні 1863 р. пробитися в Україну, щоб ініціювати тут повстанський рух. На Волині вони були розгромлені російськими військами. Така ж доля спіткала полковника *Зигмунта Мілковського* (1824-1915), який організував у Болгарії польський загін і з ним безуспішно намагався пробратися в Україну через Румунію.

Повстанський уряд у Варшаві не планував збройних акцій в Австрії та Пруссії, частково з огляду на міжнародну ситуацію, сподіваючися на загострення їх відносин з Росією. Сталося інакше. Пруссія зайняла ворожу позицію щодо повстанців і тлумила будь-які акції солідарності польських патріотів. Австрія поступово змінила нейтралітет на неприхильність. Тим не менше, і Познанщина, і Галичина стали базою для формування збройних загонів, які поспішали на допомогу Варшаві, а також тереном збору матеріальних засобів для підтримки повстання. У січні 1863 р. князь *Адам Сасєга* (1828-1903) створив у Львові *Комітет Східної Галичини*, який вербував добровольців і збирав кошти для повстанців. Великий повстанський загін польських патріотів з Галичини під проводом генерала *Антоній Єзьоранського* (1821-1882) навесні і влітку 1863 р. вів успішні бойові дії на терені Люблінщини. Близько 3 тис. добровольців прибули до королівства з польських теренів Пруссії. Багато з них воювали в складі повстанської бригади під командуванням генерала *Едмунда Тачановського* (1822-1879), що діяла в Мазовії та Каліському воеводстві. У Познані в лютому 1863 р. граф *Ян Дзялинський* (1829-1880) утворив повстанський комітет, який вербував добровольців і постачав повсталих зброєю та матеріалами. Коли прусська поліція вийшла на нього і збиралася заарештувати, він втік до королівства, де взяв участь у бойових діях. На останній стадії повстання чимало його учасників змогли знайти притулок у Галичині і на Познанщині.

Польське повстання 1863-1864 рр. було найбільшою визвольною акцією у XIX ст. Воно продемонструвало зміцнення патріотичних настроїв серед поляків, зростання національної свідомості серед ширших соціальних верств – ремісників, міщан, селян, котрі самими обставинами втягувалися до активного суспільно-політичного життя. Розв'язання селянського питання відсувало на другий план традиційні соціальні суперечності між селянами і шляхтою-землевласниками, створювало ґрунт для національної консолідації. Аристократія і шляхта втрачали монополію на представництво національних інтересів; розширення соціальної бази національного руху неодмінно вело до демократизації політичних програм. Важко переоцінити вплив повстання і посвяти багатьох його учасників справі національного визволення на *формування суспільної свідомості* сучасників. Повстанці і польська справа знайшли живий відгук і солідарність серед демократичних кіл європейської громадськості.

Разом з тим, численні жертви і руйнування, яких зазнали поляки під час повстання і після його придушення, викликали певне розчарування у збройних методах боротьби, стимулювали пошук нових альтернатив відстоювання національної справи. Водночас повстання сприяло подальшому утвердженню в польській суспільно-політичній думці застарілого уявлення про неодмінну умову відродження Польщі в її “історичних кордонах”, де литовцям, білорусам і українцям відводилася пасивна роль статистів. Міф “польських кресів” отримав чергове дієве підсилення.

Наслідком повстання були численні людські і матеріальні втрати. У сутичках і боях загинуло до 40 тис. осіб, десятки тисяч повстанців були заслані до Сибіру. Понад 3460 маєтків учасників були конфісковані. Нова багатотисячна хвиля повстанців поповнила ряди польської еміграції. Російське самодержавство приступило до рішучого усунення залишків автономії Королівства Польського.

Польська духовна і матеріальна культура доби романтизму

Загальні умови. Період 30-50-х років XIX ст. став часом глибокого зламу у свідомості як європейських народів, так і поляків. Він характеризувався змінами суспільних умов життя, якісними зрушеннями у суспільній свідомості. У той час, коли підхорунжі у листопаді 1830 р. напали на Бельведерський палац, на заході континенту рушили перші паротяги, на морях з'явилися пароплави, а на фабриках – ткацькі верстати. Старі станові порядки руйнувались під впливом ліберально-демократичних ідей і способу господарювання. Фізичний і духовний стан людей зазнавав суттєвих змін: активна життєва позиція, діяльність, особиста творчість і праця швидко перетворювались на вищу цінність існування, породжували віру у невичерпні можливості людського генія, покликано змінити світ на краще, спонукали бачити в кожній людині особистість, руйнували станові перегородки. Ідеї *романтизму* з його безмежною вірою в творчі сили нації, що спираються на особливий “національний дух”, а також історичним покликанням кращих її представників у його пробудженні, стали могутнім джерелом і стимулом для польської культури цього періоду. Саме тоді в творчості мислителів і митців були окреслені духовні цінності, що склали підвалини свідомості новочасної польської нації, яка формувалась, вбираючи в себе елементи величного минулого Речі Посполитої, демократичні народні традиції, месіанську віру у неминучість відродження нації і держави. Один з ідеологів Листопадового повстання М. Мохнацький писав: “Сутністю нації є не сукупність людей, що проживають на певному просторі, а швидше зібрання їхніх власних уявлень, почуттів і думок”. Діячі польської культури значною мірою причинилися до формування і поширення *національної свідомості* серед поляків. І відбулося це за несприятливих політичних умов, коли зазнали невдачі спроби відбудови незалежності, а найбільш творчий елемент був змушений залишити вітчизну і творити в еміграції.

Польський романтизм рішуче повернув погляд від палаців і домівок шляхти до села і селянина – носія найдавніших цінностей, освячених тривалістю мови і звичаїв, прив'язаністю до землі і традицій. Не випадково один з ідеологів Листопадового повстання *Людвік Набеляк* (1803-1884) писав, що джерела національності слід шукати, по-перше, в переказах і піснях громади, по-друге – в дослідженні минулих подій і сучасного становища і, по-третє – давніх пам'яток слов'янських народів. Намагаючися проникнути в глибини “національного духу” і знайти там підкріплення для оптимістичної візії майбутнього, польські мислителі і митці поширили *нове поняття патріотизму*, що ґрунтувалося на любові до простого люду, обов'язку його освіти і просвіти. Ідея перебудови порядків на засадах свободи і соціальної справедливості швидко поширювалась у суспільстві після поразки Наполеона. Її зміст добре відбив ще юний А. Міцкевич в *Оді молодості*, яка закликала нові покоління віддати всі сили службі в ім'я цієї ідеї:

Сурмлять весняні води,
Передсудів гинуть льоди.
Встань, зорянице свободи,
Порятунку сонця веди!

(переклад Д. Павличка)

Емоційна піднесеність, внесена романтизмом до літератури і мистецтва, не могла не проявитися передусім у поезії, музиці, історії. Один з видатних польських поетів і визвольних діячів С. Гошинський, передаючи тогочасні переживання багатьох поляків, зазначав, що “не поети творять поезію, а поезія творить поета”, і спричинене це “поетичністю польської землі” й “поезією історії Польщі”. Саме тому головні маніфести

польського національного руху були висловлені видатними поетами-романтиками А. Міцкевичем, Ю. Словацьким, З. Красінським, С. Гошинським, В. Полем та ін. Вплив їхнього поетичного слова на національну свідомість поляків важко переоцінити.

Процес формування національної свідомості був ускладнений поділом польських земель між трьома імперіями. Умови культурного розвитку поляків погіршилися через обмеження, запроваджені владами імперій, а також з огляду на еміграцію найбільш освіченого і творчого елементу на Захід. Позбавлені державної підтримки, патріотичні сили знаходили розуміння серед деяких аристократів (Е. Рачинського, Т. Дзялинського, Ю.М. Оссолінського, А. Пшездзєцького та ін.) і в середовищі патріотичних кіл шляхти та міщанства. Центр культурного життя поступово перемістився з шляхетських маєтків до міст, де обіг інформації був значно інтенсивнішим: магазини, ярмарки, кав'ярні, площі були тим місцем, де формувалася громадська думка, відбувався обмін і обговорення новин. Після повстання 1830 р. культурне життя перемістилося з Варшави до Кракова і Познані, де утиск національного життя був порівняно меншим, ніж у Росії. Провідну роль у формуванні інтелігенції продовжували відігравати вихідці з шляхти, які поповнювали лави літераторів, митців, журналістів, науковців.

На формування суспільної свідомості все більш помітний вплив чинила **преса**. У 40-х роках тільки у Варшаві виходило близько 20 тижневиків і місячників, присвячених різним галузям інтелектуального життя. Щоправда популярністю користувались лише кілька: *Бібліотека варшавська* (Варшава), *Пшегльонд науки* (Варшава), *Атенеум* (Вільно), *Тижоднік літерацкі* (Познань). Вони були трибуною для інтелектуальної еліти свого часу, яка намагалася виносити на суд громадськості світоглядні роздуми. Газети перебували під сильним тиском цензури, тому несли переважно нецікаву офіційну інформацію. Важливим чинником освіти і виховання суспільства була діяльність численних таємних і напівтаємних патріотичних організацій 30 – 50-х років, які присвятили свою увагу простому народу, селянству, прагнувши його просвітити, пробудити в ньому паростки самоповаги і устремління до свободи. Один з членів Конфедерації польського народу К.Ценглевич написав брошуру *Інструкція для вчителів селянського люду*, яка містила програму просвітницької діяльності серед селян в дусі усвідомлення ними природних прав і свобод усіх людей. Емісари демократичних організацій мандрували по селах у простому вбранні, несучи просвіту і пробуджуючи в людях соціальну свідомість. Ще один ідеолог демократії – Г. Каменський – в праці *Демократичний катехизис* писав, що “єдиним засобом відродження народу є святе уявлення свободи, яким треба розігріти серця (...) До свободи приходять через освіту”.

Література періоду романтизму. Художня література, особливо поезія, відіграла винятково велику роль у формуванні суспільної свідомості, духовної культури і способу мислення поляків. Вона ввела в національну культуру нові цінності, які спиралися на демократичні уявлення про народ, глибокий патріотизм, невичерпні творчі можливості кожної особистості в досягненні ідеалів свободи. Польські поети виступили провідниками нації, посередниками між Божим провидінням і народом. Вони сформували головні ідеї та орієнтири людської активності, спрямованої на реалізацію гасел свободи, справедливості і добробуту, які пов'язували з усунення деспотичних політичних порядків, утвердженням християнських моральних засад у взаємовідносинах людей. Демократичні ідеали вони нерозривно пов'язували зі справою незалежності Польщі, з її месіанським призначенням принести свободу всьому цивілізованому світові. Їхні високохудожні твори були наповнені філософсько-світоглядними роздумами і політичними асоціаціями, містили рекомендації щодо вибору життєвої позиції. Тому три найвизначніші поети доби романтизму – А. Міцкевич, Ю. Словацький, З. Красінський – пізніше були названі *національними пророками*.

У творчості *Адама Міцкевича* (1798-1855) найбільш яскраво проявилися суспільно-політичні аспекти польського романтизму. Від юних років поет брав участь у національному русі. Свої патріотичні почуття він в алегоричній формі висловив у поемі *Конрад Валленрод* (1828), опублікованій у Петербурзі. Виїхавши 1829 р. на Захід, А. Міцкевич більше не повернувся на батьківщину. Але він болісно реагував на невдачі польського національного руху, намагався розкрити їх причини. В еміграції з'явилися ще два великих поетичних твори поета – *Дзяди* (1832) і *Пан Тадеуш* (1834), які вчинили непроминутий вплив на сучасників і наступні покоління. У них було подано широку художню картину змін, які відбувалися в свідомості польського суспільства від кінця XVIII ст., утверджувалися високі моральні цінності служіння батьківщині, народу, ідеалам свободи. Ці твори були, за оцінкою Лесі Українки, “чудовим прикладом сполучення найбільш високої поезії і пристрасної публіцистики”. Для підкріплення духу польських емігрантів на Заході А. Міцкевич 1832 р. опублікував у Парижі *Книги польського народу і польського паломництва*. Написані у формі молитовника, “Книги” проголошували ідеї месіанського призначення Польщі звільнити світ від деспотизму і тиранії, необхідності національної єдності і морального відродження. Пристрасна поезія А. Міцкевича набула великої популярності і поширення в Європі, пробуджувала національні і демократичні рухи. Іван Франко вважав А. Міцкевича “найбільшим поетом польської нації і одним з найгеніальніших людей, які видало людство”.

Юліуш Словацький (1809-1849) народився в м. Кременець на Волині і в своїй творчості багато уваги приділив українській темі. Після Листопадового повстання був змушений назавжди залишитися на Заході. Патріотична тематика в його творчості тісно пов'язана з духовним піднесенням кожної особистості, насамперед простого люду, відповідальності за слова і діяння. Витончена поезія майстра слова відрізнялася ліричною проникністю і образністю. Поема *У Швейцарії* розповідала про кохання поета. Через його твори проходило почування людини, що втрачає своїх близьких. У 1834 р. вийшов друком драматичний твір *Кордіан*, яким Ю. Словацький включився в полеміку щодо причин невдач національного руху. У наступних творах-драмах *Баллядина*, *Лілля Венета*, *Фантазій*, романі *Беньовський* поет у художній формі відтворив тогочасну політичну полеміку, схилиючися до думки про великі творчі можливості простого люду, якому протистоїть шляхта й аристократія. У сформованому вигляді ці погляди відобразилися в поетичному творі *Відповідь на “Псалми майбутнього”*, в якому, полемізуючи із З. Красінським, поет славить народ як носія “духу вічного революціонера”. Разом з тим своєю творчістю він прагнув утвердити духовність, самовдосконалення як головний зміст поступу, боротьби і страждань. Гуманістичний ліричний світ поезії Ю. Словацького надихав і продовжує надихати численні покоління не тільки поляків.

Зигмунт Красінський (1812-1859) походив з аристократичної родини. Напередодні повстання 1830 р. виїхав за кордон, де брав участь у політичній полеміці і діяльності еміграції. У Швейцарії він анонімно видав дві романтичні драми – *Небожественну комедію* (1835) та *Іридйон* (1836), в яких в алегоричній формі виклав свої ідеї: суспільний поступ повинен відбуватися без крайнощів, які призводять до аморальних явищ. Засуджуючи аристократію і шляхту, він виступав також проти радикальних методів змін, які нищать моральні устої і духовність. Залишаючися переконаним патріотом, поет вважав повстання і революцію негідними засобами для звільнення, висловлював надію на духовне відродження поляків і народів Європи, докладав зусиль для конструювання ідейно-культурної єдності європейських народів. У творах *Досвід* (1843), *Псалми майбутнього* він закликав до духовного та політичного єднання шляхти і народу в ім'я

майбутнього Польщі, чим викликав критичні зауваги Ю. Словацького. Ідеї духовного вдосконалення людини втілює у численній інтимній та філософській ліриці.

Вплив генія А. Міцкевича яскраво відбився в творчості багатьох польських поетів, що жили і творили в еміграції. *Стефан Вітвицький* (1802-1847) був автором ліричних поезій, створених за народними зразками (збірки *Біблійні нації*, *Сільські пісеньки*), а вірш *Жадання*, покладений на музику Ф. Шопеном, забезпечив йому тривалу популярність. Близький друг А. Міцкевича *Александр Ходзько* (1804-1891) у своїй поезії використовував східні мотиви. Дуже коротким і яскравим було життя талановитого поета *Стефана Гарчинського* (1805-1833), який помер від сухот на руках у А. Міцкевича, залишивши низку поетичних творів, у тому числі поему *Історія Вацлава*. В еміграції пройшла більша частина життя *Теофіля Ленартовича* (1822-1893), співця селянської ідилії Мазовша (збірки *Польська земля в картинках*, *Нова ліра*) і автора спогадів про А. Міцкевича. Фольклорні захоплення характерні для творчості *Ришарда-Вінцентія Бервінського* (1819-1879) та багатьох інших тогочасних польських поетів.

В еміграції розвинувся поетичний талант *Ципріяна-Каміля Норвіда* (1821-1883), автора високоінтелектуальних поезій, сповнених філософських роздумів, що випереджали свій час. Червоною ниткою через творчість поета-скитальця проходить тема ролі духовності й культури в житті кожної особистості. Значна частина його доробку – поеми і драми – стали фактом літературного життя лише на початку ХХ ст. (поеми *Святий вечір*, *Ще слово*, драми *За кулісами*, *Перстень великої дами* та ін.). Свої погляди він виклав у поемі *Прометедіон* (1851), де підкреслював, що поєднання народу і духовності створить у майбутньому нову Польщу “змінених кіл історії”.

Романтична поезія, яка кликала до дії, здобула велику популярність в польських землях. Тут поети часто вдавалися до алегорій і метафор, прагнучи збудити патріотичні настрої, оминувши цензуру. Тематика творів оберталася навколо історичних і класичних сюжетів. Їхні автори намагалися слідувати зразкам національних пророків, акцентуючи увагу на героїчних подіях минулого, що служили підставою для висловлення патріотичних почуттів. У Галичині проходила творчість *Корнеля Уейського* (1823-1897), в якій глибокий патріотизм поєднувався зі співчуттям до простого люду і засудженням шляхетських амбіцій. Під впливом А. Міцкевича і Ю. Словацького він написав поетичні збірки *Марафон* і *Скарги Єремії*, в яких викривав підступи австрійського уряду проти польського національного руху. У численних поемах він таврував польський аристократизм, співчував безправному становищу селянства (*Похорон Костюшка*, *Біблійні мелодії*, *Зів'яле листя*). У Галичині були написані патріотичні поезії *Вінцентія Поля* (1807-1872), в яких широко використовувалися фольклорні мотиви (“гавенди”). Демократизм його ранніх творів (*Пісня про нашу землю*, *Пісні Януша*) змінився ідеалізованим описом чеснот давньої польської шляхти (*Мозорт*, *Вім Ствош*).

Драматично склалося життя *Густава Еренберга* (1818-1895) – позашлюбного сина Олександра I і красуні-польки Гелени Раутенштраух. За участь у таємних патріотичних організаціях він був висланий до Сибіру, з якого повернувся через 20 років до Варшави, потім перебрався до Кракова. Його поезія пройнята критикою шляхти і пафосом революційної боротьби (*Шляхта 1831 року*, *Звуки минулих літ*). Оригінальністю відзначалась творчість *Владислава Сирокомлі* (Людвіка Кондратовича, 1823-1862), який писав поезії у формі народних розповідей-“гавенд”, спираючися на фольклорні матеріали (*Гавенди і летючі рими*, 6 томів). Наслідуючи А. Міцкевича, написав поему *Родовитий Ян Демборог*, де подав картину польського національного руху ХІХ ст., протиставляючи шляхту і можновладців селянству.

Посилена увага до народу, селянства і водночас критика шляхти та шляхетської пихи надихала групу варшавських літераторів 30 – 40-х років ХІХ ст., які пізніше отримали

назву *циганерії*. Ці поети і письменники протестували проти дійсного стану речей своєю екстравагантною поведінкою, критикували шляхту і міщанство, писали твори, в яких за допомогою алегорій пробуджували патріотичні і революційні настрої. Один з керівників “циганерії” *Ю.Б. Дзеконський* на знак протесту проти культури “салонів” здійснив символічне знищення фраку і вбирався в одяг “простих ремісників”. З середовища “циганерії” вийшли *Т. Ленартович*, *Ц.К. Норвід*, які були змушені емігрувати. Серед членів групи був також *Влодзімеж Вольський* (1824-1882). Його поезії мали радикальне спрямування і закликали до революційних дій (*Отець Гіларій*). Емігрувавши, він відмовився від радикальних поглядів; написав поему *Галька*, яка послужила лібретто до одноіменної опери *С. Монюшка*.

Оригінальністю і соціальною спрямованістю відзначалася творчість представників т.зв. *української школи* в польській літературі. До неї належали польські поети і письменники, які народились і вирости в Україні й через усе життя пронесли приязні почуття до її природи, народу і традицій. Одним з основоположників “української школи” був поет-романтик *Антоній Мальчевський* (1793-1826), що народився на Волині. У поемі *Марія* (1825) він описав традиції та звичаї українців, вільнолюбного “козацького” народу. Молодший від нього *Юзеф-Богдан Залеський* (1802-1886) народився на Київщині і значну частину своєї поетичної творчості присвятив українським сюжетам (*Дума Мазети*, *Чайки*, *Русалки*). Емігрувавши після Листопадового повстання до Франції і беручи активну участь у ПДТ, він до кінця життя проніс тугу за Україною, яка вилилася в рядки поем *Золота дума*, *Дух стету* та ін. У його поезії присутні переспіви українських народних дум, сентиментально-ідилічні картинки народного життя, повага до української культури та історії (вірш *Тарасова могила*). У творчості ще одного представника “української школи” – *Северина Гоциньського* (1801-1876) найбільш яскраво представлені соціальні мотиви. Поета захоплювала войовнича стихія козацького повстання, в якій він бачив і гострий протест пригнобленої нації, і пересторогу для польської шляхти (поема *Король руїн*; вірші *Бенкет помсти*, *Корабель свободи*). У поемі *Канівський замок* звернувся до подій Коліївщини, змальовуючи силу народного гніву, пробудженого соціальною несправедливістю і шляхетським свавіллям.

Художня проза майже повністю оберталася навколо історичних сюжетів, які дозволяли прославляти велич минулого Польщі. Найбільш популярними були історичні повісті. *Генрику Жевуському* (1791-1866) належали повісті, в яких ідеалізувалися діяння польської шляхти (*Пам'ятки Соплиці*, *Золотоволосий паж*); він публікував також численні есе й фейлетони в офіційних польських газетах Петербурга, будучи за поглядами консерватором і панславистом.

Натомість романтична візія народу проявилася в плідній творчості *Юзефа Ігнація Крашевського* (1812-1887). Письменник дієво причинився до національного руху, беручи участь у нелегальних патріотичних організаціях, редагуючи польські періодичні видання (“Атенеум”, “Газета Польська”). Поступово він відійшов від радикально-повстанських гасел, віддавши перевагу “моральній революції”. Через переслідування виїхав на Захід, де й помер. Написав і опублікував багато історичних повістей, у тому числі цикл, присвячений історії Польщі від найдавніших часів до XIX ст. (*Стара басня*, *Графиня Коссель*, *Дитя старого міста* та ін.), драматичні твори, поезію, а також історичні (*Польща під час трьох поділів*, у 3-х томах) й літературознавчі праці. У художніх творах подав яскраву картину життя шляхти і селян у давній і новій Польщі, героїчних подій й придворних інтриг. З симпатією ставився до селян, зокрема українських, проповідував потребу встановлення “людських” стосунків між шляхтою і селянством, підкреслював драматизм долі шляхти в умовах індустріалізму. Поділяв думки романтиків про передову роль і покликання митців, писав, що “минули часи, коли

літератори писали тільки для літературного кола; сьогодні вони повинні стати моральними керівниками і командирами свого віку”.

Елементи реалістичного письменства з'явилися в творчості *Юзефа Коженювського* (1797-1863), педагога і літератора, який доклав багато зусиль для пропаганди польської мови і розвитку національної освіти. У його повістях змальовувалася шляхта в нових соціальних реаліях, які змушували її шукати своє місце у житті (*Спекулянт, Коллокація*). Вони викликали громадський резонанс і дискусію щодо моральних цінностей життя.

Романтичний стиль не був єдиним у літературі другої третини ХІХ ст. В аристократичних салонах і театрі ще мав своїх прихильників класицизм. Окреме місце в польській літературі посідає драматург і поет, галицький консерватор і австрофіл *Александр Фредро* (1793-1876), який здобув популярність своїми комедіями, в яких висміював звичаї тогочасної шляхти (*Дівочі шлюб, Дами і гусари*). Поети-романтики (С. Гошинський, В. Польш) звинуватили його у відсутності патріотизму і цим спричинили його відхід від літературної діяльності.

Освіта. Після поділів Польщі і особливо після поразки Листопадового повстання національна освіта опинилася у скрутному становищі. Вищі школи було закрито або перетворено на непольські за змістом навчання (Варшава, Вільно, Кременець), що створювало проблеми з підготовкою високоосвічених кадрів. Польська молодь, переважно шляхетського походження, активно вступала до чужоземних університетів: російських – у Києві, Москві, Петербурзі, німецьких – у Кракові, Львові, Берліні, Вроцлаві. Польські студенти об'єднувались у земляцтва, брали активну участь у таємних патріотичних організаціях. З огляду на це влади країн-загарбниць увесь час намагалися посилювати контроль за університетами і обмежувати доступ поляків у них.

Початкова шкільна освіта залишалася під опікою церкви і зберігала національний характер. Від середини ХІХ ст. створювалися сільські школи завдяки меценатству, а також громадській ініціативі. У Познанщині в середині століття діяло понад 600 початкових шкіл, Галичині – 1950 (в тому числі українські), Королівстві Польському – 1100. Проте освітня система, позбавлена державної підтримки, функціонувала неефективно, створювала несприятливі умови для навчання передусім селянських дітей. Внаслідок цього у 1860 р. 79,2 % населення Королівства Польського було неписьменним, а 17,8 % вміли лише читати.

У ще гіршому становищі перебувала середня освіта. До середніх шкіл – гімназій і ліцеїв – потрапляли лише вибрані особи з вищих станів. Кількість гімназій у Великому Познанському Князівстві та Галичині коливалась у різний час від 4 до 8, а навчання у них проводилося німецькою мовою. У королівстві зберігалася польська мова навчання у восьми гімназіях, але число класів постійно зменшувалось (у 1829 р. навчалось 6025 учнів, а у 1855 р. – тільки 2818).

Польські патріотичні кола усвідомлювали значення освіти у формуванні національної свідомості, тому постійно виступали на захист національної мови і культури у вихованні. Піонером народної освіти в середині ХІХ ст. став учитель *Еварист Естковський* (1820-1856). Він писав численні статті до польської преси, в яких обґрунтовував необхідність поширення знань серед простолюду, опублікував *Букварик для дітей, що вчать читати і писати*, навчальні посібники для різних класів, заснував у Познані *Польське педагогічне товариство* (1848) і почав видавати перший педагогічний часопис *Школа Польська*.

Наука. Перешкоди у розвитку освіти не могли не відбитися на розвитку наукових знань. З усіх наукових дисциплін найбільшого розвитку набули ті, що були пов'язані з гуманітарною сферою. Відсутність державної підтримки для розвитку національної науки лише частково компенсувалася меценатством. У 1832 р. указом Миколи I було

закрито варшавське Товариство Друзів Наук, а його багаті зібрання вивезені до Петербурга. Бібліотеку і музей Чарторийських вдалося частково врятувати і вивезти до Парижа, а пізніше перенести до Кракова. Натомість нову фундацію у Львові створив 1817 р. Ю.М. Оссолінський – Заклад ім. Оссолінських. Незабаром тут же виникли бібліотеки Дзедушицьких і Баворовських. Бібліотеки і музеї засновувалися польськими аристократами Е. Рачинським у Познані, Т. Дзялинським – Курніку. У Варшаві були засновані бібліотечні фундації Замойських, Красінських, Пшездзєцьких. У 1816 р. за ініціативою історика Є.С. Бандтке виникло *Краківське наукове товариство* (КНТ), яке почало видавати *Рочніки КНТ*, акцентуючи увагу на історії, мовознавстві і бібліографії. У Парижі 1832 р. А. Чарторийський заснував *Історично-літературне товариство*, яке об'єднало представників польської інтелектуальної еліти в еміграції. Воно гromadiло історичні матеріали, видавало літературні та публіцистичні праці. 1857 р. у Познані зусиллями аристократів і вчених було створено *Познанське товариство друзів наук*, яке мало у своєму складі три відділи: історико-філологічний, природничий і лікарський.

У добу романтизму на розвиток філософського осмислення буття визначальний вплив мала німецька класична філософія, зокрема гегельянство. Польські мислителі застосовували діалектику Духу до потреб національного руху. Справа відродження Польщі пов'язувалася з відвічною боротьбою Добра і Зла, яка надавала їй месіанського забарвлення і породжувала надію на майбутню реалізацію ідеалів свободи і справедливості (“третьої ери”). Група польських мислителів створила оригінальний напрям під назвою *національна філософія*. *Август Цешковський* (1812-1894) в кількох філософських творах розвивав думку про те, що майбутнє піддається прогнозуванню на підставі пізнання минулого, стверджував, що на зміну послідовним епохам “містечтва” і “християнства” прийде “епоха дії”, що характеризується поєднанням містечтва і моралі. Подібні ідеї в гегельянському дусі розвивав *Кароль Лібельт* – учасник національного руху і автор праці *Декалог національної філософії*. Виводячи усі людські діяння з волі Бога, він окреслював мету цих діянь – втілення в життя Божих заповідей. Активна позиція і боротьба за ідеї свободи та справедливості, – вважав він, – може бути реалізована лише тоді, коли буде усвідомлена більшістю народу. *Броніслав Трентовський* (1808-1869) у праці *Хованна або система національної педагогіки* (2 томи, 1842) створив концепцію виховання окремої особистості, що є носієм неповторного самостійного світу. Тільки така особистість спроможна усвідомити своє життєве призначення.

Разом з цим у польській суспільній думці не згасла просвітницька традиція, яка знайшла продовження в позитивістських поглядах, що пропагували універсальний погляд на світ з переважною увагою до встановлення наукових закономірностей. *Юзеф Сунінський* у праці *Основна думка загальної філософії* (1860) розвивав ідеї про дію у людському суспільстві механічних законів, які викликають об'єднання і роз'єднання окремих частин нації. Критикуючи “національну філософію”, вчений підкреслював потребу дослідного вивчення людських взаємин з метою їх організації на раціональних наукових засадах.

У добу романтизму в центрі уваги опинилася *історія* та її осмислення. Дослідження минулого були розвинуті членами ТДН, а після його закриття перемістилися до приватних фундацій і в еміграцію. Найбільшого впливу і поширення набули в польських землях історичні праці *Йоахіма Лелевеля*. Після поразки Листопадового повстання вчений емігрував на Захід і більше не повернувся на батьківщину. В еміграції він поєднував політичну діяльність з науковою. У центрі історичних зацікавлень Й. Лелевеля була Польща, але його науковий доробок нараховує десятки ґрунтовних праць з історії багатьох народів світу, спеціальних історичних дисциплін – палеографії,

нумізматики, історичної географії тощо. Йому належать перші теоретичні праці з історії (*Історика, Яким повинен бути історик*), в яких було викладено методу роботи з історичними джерелами (“критика”), формування історичних знань (“етіологіка”) та їх опису (“історіографія”). У численних синтетичних працях з історії Польщі, пізніше об’єднаних у 20-томнику під назвою *Польща, її діяння і справи* (1854-1868), Й. Лелевель у дусі романтизму проводив ідею про розвиток польської нації як втілення її національного духу. Він поділяв концепцію “гміновладства” і первинної демократії слов’янських народів, які, на його думку, були спотворені чужинськими впливами. Праці історика були прийняті вірою в майбутнє відродження поляків на засадах “національного духу”, соціальної справедливості та демократії, які утвердяться в результаті боротьби і подолання “ворожих” впливів як всередині нації, так і назовні.

Увага до минулого привернула погляди освічених особистостей до історичних документів та їх інтерпретації. Історія опинилася в епіцентрі розмірковувань про долю Польщі і поляків. Історики, які вважали себе фаховими дослідниками, більше уваги приділяли роботі з історичними документами. Водночас не бракувало любителів та інтерпретаторів, які в дусі романтизму використовували минуле для “підкріплення сердець”. Фахові історики підготували до друку чимало історичних джерел. У Львові в Закладі ім. Оссолінських плідно працював *Август Бельовський* (1806-1876). Він розпочав публікацію найдавніших польських джерел у багатотомній серії *Пам’ятки історії Польщі* (*Monumenta Poloniae Historica*). Публікаторською діяльністю займалися також А.З. Гельцель, Т. Дзялинський та ін.

Більшість істориків прагнули продовжити і розвинути концепцію Й. Лелевеля стосовно національної історії. *Єнджей Морачевський* (1802-1855), як і інші сучасники, брав активну участь у національному русі і повстаннях. Він написав 9-томну *Історію Речі Посполитої* (1843-1855), в якій подав романтизований образ шляхетської Польщі XVI-XVII ст. як втілення кращих традицій “національного духу”. З подібних позицій підходили до минулого Польщі польські історики, що жили і працювали в Галичині; крім знання джерел, вони майстерно володіли літературним стилем. Серед них виділявся *Кароль Шайноха* (1818-1868), діяльність якого розгорталась у Львові. Його праці з давньої історії Польщі (*Болеслав Хоробрий, Вік Казимира Великого, Ядвіга і Ягайло*) сприймалися як захоплюючі романи, містили тенденцію оспівування “цивілізаційної місії” Польщі на Сході. Подібні риси були властиві також творам ще одного львів’янина – *Генрика Шмітта* (1817-1883), автора тритомної праці *Нарис історії польської нації від найдавніших часів до 1763 р.*

Деякі історики намагалися бути поміркованими й критичними в оцінках минулого. *Вацлав Мацейовський* (1792-1883), будучи повстанцем 1830 р., пізніше перейшов на лояльні позиції стосовно російської адміністрації. Працював у воронезькій Духовній академії. Об’єктом його зацікавлень стали устрій і право слов’янських народів у давнину, які він розглядав у порівнянні плані з римським устроєм і законодавством. Авторитет у науковому світі принесла йому чотири томна праця *Історія слов’янських законодавств* (1832-1835), перекладена на інші європейські мови. Учений виходив з положення, що “національний дух” найяскравіше втілюється в праві та державних інституціях народів. Під впливом німецьких та чеських романтиків, а також Й. Лелевеля В. Мацейовський приписував слов’янам ідеальний демократичний устрій, який був порушений “ворожими” впливами (християнством і феодалізмом), що спричинили появу станів і порушення суспільної рівноваги.

Природничі та технічні науки не були популярними у політизованому польському суспільстві, а ускладнений доступ до університетів змушував окремих талановитих осіб шукати вдачі за межами польських земель. Так, один з членів Товариства філолатів

Ігнацій Домейко (1802-1889) після Листопадового повстання опинився в Чилі, де відкрив великі поклади мінералів, став одним з фундаторів університету в Сант-Яго та його ректором. Певний розвиток отримала біологія і медицина. *Юзеф Дітль* (1804-1878) у Кракові опублікував дослідження з анатомії, медицини, курортології. *Титус Галубінський* (1820-1889) поєднував медико-біологічні студії з активною громадською та освітньою діяльністю у Варшаві.

Архітектура і образотворче мистецтво. Класичний стиль здобув переваги і утримувався передусім в архітектурі й урбаністиці, де він поєднувався з елементами попередніх – неоготикою і бароко. Звернення до античних зразків відповідало піднесенню патріотичним настроям шляхти й аристократії – головних замовників палаців і палацків, садиб, величних громадських будівель. У поширенні класичного стилю в архітектурі значну роль відіграв флорентійський митець *Антоніо Корацци*, що прибув до Королівства Польського на запрошення його уряду. Він став автором проектів забудови двох площ у Варшаві – Театральної та Банкової, будівлі Великого Театру (1825-1837), Палацу Сташціца та ін. Його уподобання співпали зі смаками двох польських архітекторів: *Крістіана Пйотра Айтнера*, який спроектував і побудував чимало палаців та будівель у класичному стилі, зокрема, кілька палаців А.Є. Чарторийського, Радзивіллів, палац намісника у Варшаві; та *Якуба Кубіцького* (1758-1833), який навчався в Італії та Франції, де запозичив класичні взірці, застосовані згодом у будівництві численних двоповерхових будівель, оздоблених порталами з колон, у Варшаві, Плоцьку, Каліші, Седльцах та ін.

Натомість у живописі класицизм доволі швидко змінився романтичним стилем. Живопис назагал був більш “демократичним” жанром мистецтва, який знаходив замовників серед ширших верств: буржуазії, міщанства, інтелігенції. Художники теж відчували покликання служити громадським ідеалам патріотизму і визволення, шукали взірці “національного мистецтва”. Учень Я.П. Норбліна *Александр Орловський* (1777-1832) цілком перейшов на романтичні позиції, створюючи образи, які прославляли минуле польської зброї (*Здобуття гармат під Рацлавіцями*, 1801), передавали окремі епізоди з життя сільських і міських мешканців. У його творах рано з’явився образ могутнього вершника на напруженому коні, який став символом нескореного народу і перейшов через творчість багатьох романтиків.

Чимало фахових художників у своїй творчості поєднували риси класицизму і романтизму. Одним із них був відомий портретист, професор живопису Варшавського університету *Антоній Бродовський* (1784-1832), який створив галерею (близько 50) портретів польських політиків і вчених, в тому числі діячів варшавського ТДН, більшість яких пізніше загинула. Історична тематика відбилась у картинах знаного портретиста *Генрика Родаковського* (1823-1894), який особливу увагу приділяв психологічним рисам своїх героїв.

Романтичний живопис яскраво відображений у творчості польських художників *назаренської школи* (виникла у Римі в другому десятиріччі XIX ст. і поширювала містичне сприйняття дійсності). Серед її представників виділявся професор Краківської школи мистецтв *Войцех Статтлер* (1800-1876). Він малював картини на класичні і біблійні сюжети, які були алегорією сучасних йому подій польської історії (*Макавеї*). Йому належить також галерея алегоричних портретів видатних поляків – А. Міцкевича, Ю. Словацького, генералів Ю. Хлопіцького, Г. Дембінського та ін.

Історичний живопис майстерного втілення досягнув у творчості *Пйотра Міхаловського* (1800-1855), учасника Листопадового повстання і вченого, який після його поразки оселився в маєтку під Краковом і зайнявся малярством. Він писав великі

полотна із зображенням польських королів, битв, коней, сцен з життя селян і міщан. У його оригінальній манері малювання пробивалися риси реалістичного живопису.

Патріотично-історичний живопис знаходив все більше прихильників, репродукції з відомих картин часто оздоблювали помешкання представників різних верств населення. Цьому сприяла поява у Варшаві 1819 р. першого закладу з виготовлення *літографій*, який почав масове виготовлення репродукцій, що за ціною були доступними для ширших верств, ніж оригінали картин. У 40-х роках в польських землях з'явилися *дагеротипи* (перші фотографії), які започаткували поширення автентичних образів епохи.

Меншою мірою романтичних впливів зазнала *скульптура*, що перебувала під переважним впливом класичних взірців. Замовниками скульптурних творів виступали здебільшого заможні аристократи і чиновники (надгробні скульптури, оздоблення інтер'єрів та екстер'єрів палаців, пам'ятники тощо). Значний вплив на розвиток польської скульптури вчинив видатний датський митець *Бертель Торвальдсен* (1770-1844), який побував в польських та українських землях на запрошення польських аристократів і залишив кілька знаних робіт у класичному стилі (пам'ятники М. Копернику і Ю. Понятовському у Варшаві, низка надгробних плит у Кракові та Львові). Під його впливом розвинулася творчість *Якуба Татаркевича* (1798-1854), який оздобив античними скульптурами будівлю Великого театру у Варшаві, виготовив надгробну плиту С.К. Потоцького та його дружини у Вілянові. Певний слід залишив у Польщі німець, учень італійського майстра Канови *Людвік Кауфман* (1801-1855). Він прикрашав своїми скульптурами будинки і палаци, виготовив скульптурні портрети відомих і простих поляків. Романтичні риси з'явилися у творчості скульптора *Владислава Олещинського* (1807-1866), який створив пам'ятник А. Міцкевичу в Познані (1857), а також низку надгробних скульптур видатних поляків.

Музичне мистецтво і театр. Музичне мистецтво вже з кінця XVIII ст. черпало натхнення з народних джерел. Від початку XIX ст. народні пісні стали здобутком ширших верств, вийшли за межі польських земель, здобувши популярність у багатьох європейських країнах. З того часу набули популярності “мазурки”, “польки”, “полонези”, “краков'яки”. На XIX ст. припадає плідна творчість М.К. Огінського та Ю. Ельснера. *Юзеф Ельснер* очолив Головну музичну школу у Варшаві (1821-1831), підготував численних учнів, серед яких був і геніальний Ф. Шопен. Він був автором багатьох опер та музичних творів, в яких звучали народні мотиви. Помітним явищем була творчість композитора і диригента варшавського Великого театру *Кароля Курпінського* – автора опер з історичної тематики *Ядвіга*, *Краків'яни* і *горці*. Польські національні мелодії широко пропагувала за межами країни майстерна піаністка і композитор *Марія Шимановська* (1789-1831), на честь якої складав вірші видатний німецький поет Гете.

Виняткове значення для поляків і світової культури мала музична творчість *Фридерика Шопена* (1810-1849), який найбільше причинився до розширення жанрових можливостей музичного мистецтва в цілому, збагачення його польським фольклорним матеріалом. У Польщі творчість Шопена сприйняли усі верстви – від селян до аристократів, вона мала величезний вплив на формування національної свідомості. Музичні здібності Фридерика виявились дуже рано: у семирічному віці він написав свій перший самостійний твір – полонез. Під час

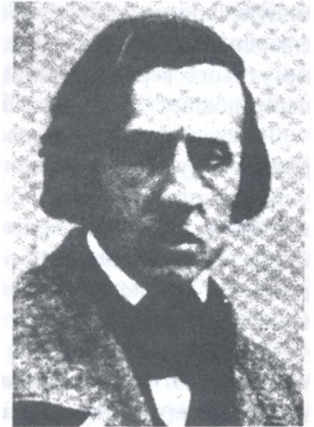

Рис.41. Єдина відома світлина Фридерика Шопена, 1849 р.

його навчання у варшавській Головній музичній школі Ю. Ельснер замість оцінки у відомості записав: “музичний геній”. Змушений емігрувати за кордон, Шопен так і не повернувся на батьківщину. Помер він у Парижі, а його серце, згідно з бажанням композитора, було перевезене до Варшави і замуроване в ніші костелу Святого Хреста. Творчості Ф. Шопена властива оптимістична віра у свободу його батьківщини, безмежна любов до рідної землі та її народу.

Значний вплив на сучасників мала також творчість фундатора національної опери *Станіслава Монюшка* (1819-1872). 1848 р. у Вільно в концертному виконанні вперше прозвучала його опера *Галька*, що стала першою польською класичною оперою. Спираючися на творчість Ельснера, Курпінського і Шопена, С. Монюшко написав ще низку опер: *Зачарований замок*, *Графиня*, *Плотівник*, в яких відбилася самотність народної культури. Йому ж належали *Домашні співанки*, які набули широкої популярності серед поляків.

Польські театральні сцени від початку XIX ст. діяли у Варшаві, Кракові, Львові, Вільно, Познані. Але класичний репертуар обмежував коло споживачів мистецтва аристократією та шляхтою. Тільки з кінця 50-х років театр стає ареною пропаганди патріотичного мистецтва. Але поразка Січневого повстання на кілька років загальмувала процеси розвитку театрального мистецтва.

Побут і звичаї. У середині XIX ст. в польському суспільстві виразно проявилися риси відходу від станової замкненості, які позначилися на побуті та звичаях різних верств. Центр громадського життя поступово переміщається до міста. Фабрики, залізниця, адміністративні органи притягають до міста все ширші верстви населення. Проте, всупереч поширенню демократичних гасел, залишається ще виразним поділ суспільства за звичаями, стилем життя, світоглядом, національною свідомістю. Тільки напередодні Січневого повстання громадська думка оголошує “війну фракам і циліндрам” і на короткий час робить “модним” польське вбрання: сюртук (*czamagę*), шапку-конфедератку і довгі штани, заправлені у черевики. Це маніфестувало прагнення стерти зовнішні відмінності між станами, зблизитися з біднішими верствами. Попри це, прихильність до європейської моди ще сильно вирізняла “шляхетне” товариство від людей фізичної праці. Для добірного товариства взірцем моди залишалися Париж і Лондон.

Поширеним явищем серед романтичної інтелігенції стало паління тютюну з допомогою люльки (файки) з довгим чубуком. А. Міцкевич майже не виймав з рота люльки. Незабаром на зміну люльці прийшла сигара. Один із тогочасних мемуаристів писав, що у 40-х роках в Кракові “заможні класи і навіть голода” не виходить на вулицю без сигари або люльки. Навіть жінки з емансипованих кіл розважалися палінням тютюну, особливо, коли в середині століття на зміну сигарі прийшли елегантні “папіроси” – тютюн, загорнутий у папір. 1861 р. у Варшаві випалили 16 млн. сигар і 25 млн. папірос.

Життя польської аристократії надалі тривало в палацах і салонах за участю літераторів, акторів, митців. Магнатські палаци залишалися зібранням витончених творів мистецтва, письменства. Особливого значення набуло “салонне” життя в еміграції. У резиденції А. Чарторийського в Парижі збирався цвіт польської інтелігенції – А. Міцкевич, Ю. Словацький, Ф. Шопен. Подібні салони польська аристократія влаштовувала в Римі, Дрездені та інших європейських містах.

Бідніша шляхта, що давала найбільше своїх представників до національного руху і зазнавала переслідувань, намагалася встановити контакти з селянами, брала участь у діяльності таємних патріотичних організацій. Галицька “рабація” 1846 р. спричинила

диференціацію серед шляхти, змусивши її зробити вибір – з селянством чи аристократією.

Міське населення здебільшого ще не мало виробленого уявлення про своє соціальне становище. І все ж воно взяло активну участь у таємних патріотичних організаціях 30 – 50-х років. На міщанство та його невикористані можливості звертали увагу польські конспіратори. Умови проживання у великих містах поліпшилися. У Познані, Кракові, Варшаві розпочалися роботи з влаштування водогонів, каналізації, газового освітлення. Проте становище біднішого міського населення було незавидним. Невеликий обсяг мала добродійність аристократів, які часом приходили на допомогу біднішим верствам. Так, 1852 р. княгиня Я.К. Сангушко організувала в Кракові заклад швачок, який дав заробітки кільком десяткам робітниць.

У містах і містечках поступово розвивалася торгівля, виникали магазинчики і шинки. У 1829 р. тільки у Варшаві діяли 1193 шинки, які продавали переважно горілку і пиво. З'явилися і перші ресторани, що засновувалися за французькими зразками для заможних верств. Для простіших кіл існували трактири, їдальні, “флячарні”. Великої популярності набули кав'ярні, які з'явилися у великих містах на початку ХІХ ст. і стали місцем зібрань патріотичної молоді та інтелігенції. Для бідніших верств діяли т.зв. “будки”, в яких можна було недорого придбати продукти. У Варшаві, Кракові та інших більших містах жінки розносили по вулицях готові страви.

З розвитком міст активізувалося товариське життя: люди спільно проводили час і розважалися. Т.зв. “бування” – відвідування знайомих і родини – було поширеним особливо серед шляхти та заможного міщанства. Аристократичні кола, крім салонів, часто організовували бали-карнавали, під час яких танцювали *полонези, вальси, польки і мазурки*. На селі забави припадали на весілля, хрестини, свята. У містах влаштовувалися “забави для народу”, під час яких, крім танців, організовувалися різні атракціони.

З 20-х років у Варшаві та інших містах почали організовувати *виставки і музеї*. Тільки у Варшаві в першій половині століття відбулося дев'ять виставок малярства, а від 1860 р. почало діяти *Товариство заохочення митців*, яке займалося організацією показів мистецьких творів. Модними були прогулянки в парках, що створювалися навколо палаців аристократії і публічних місцях великих містах (“огруд Саскі”, “огруд Красінських” у Варшаві тощо). У 40-х роках почали організовувати *кінські перегони* у передмістях великих міст; перші іподроми виникли у Вроцлаві 1832 р., Варшаві – 1841 р., Львові – 1843 р.

Спортивні заняття ще не набули поширення. У школах і гімназіях фізичні вправи зводилися до військової муштри. З 1840 р. у школах почали вводити гімнастику (в Королівстві Польському – з 1844 р., Галичині – 1868 р.). Заможніша молодь навчалась їзди на коні, стрільянню і фехтуванню. Для дівчат із заможних родин обов'язковим було навчання гри на фортепіано (у Варшаві 1830 р. було 5 тис. фортепіано або один інструмент на 30 мешканців), малювання і вишивання (гаптування).

Побут і звичаї селян залишалися в рамках традицій і регіональних особливостей. Село було мало податним на новинки, жило в умовах натурального господарства. Але й тут були свої майстри й творці, які зберігали традиції – дерев'яного будівництва, гончарства, ремісництва. Поширеним був фольклор, а також народний театр – “герод”. У ньому у фарсовому вигляді перепліталися біблійні та історичні особи: цар Ірод, що прагнув знищити світ, хитрий Жид, хтивий Німець, Шляхтич з іржавою рушницею, Козак з голубцями, Гураль в образі ведмедя, Мазури і Куяв'яни в народному вбранні тощо. Цей театр мав значні регіональні відмінності у Сілезії, Великопольщі і Малопольщі, Помор'ї та Підляшші.

Розділ 10. У ПЕРІОД МОДЕРНІЗАЦІЇ (60 – 90-ті роки XIX ст.)

Європа в другій половині XIX ст.

Економічний та соціальний поступ, який демонстрували західноєвропейські країни на рейках капіталістичного розвитку в першій половині XIX ст., вивів старий континент на провідні позиції світових цивілізаційних перемін, зробив взірцем для інших країн і народів щодо налагодження виробництва на нових технологіях, організації суспільно-політичного устрою і соціальних стосунків. Прогресивні технології промислового виробництва розкривали широкі можливості для поліпшення умов життя людей, накресливали оптимістичні перспективи задоволення їхніх насущних потреб. Револьюційну роль відіграли відкриття виготовлення сталі (Г. Бессемер), електричного струму та його використання у виробництві та побуті (А. Вольт, М. Фарадей, Т. Едісон), створення технологій хімічного перетворення речовин. Ці відкриття спричинили т.зв. *другу індустріалізацію* в Західній Європі другої половини століття, наслідком якої стало різке зростання промисловості й виробництва нових товарів, поліпшення побутових умов життя населення. У розвинутих країнах зростала чисельність населення, змінювалася його соціальна структура: кількість зайнятих у сільському господарстві постійно зменшувалась (до 8 % в Англії на початку XX ст., 22 % у Бельгії і 35 % у Німеччині). Унаслідок запровадження нових технологій і матеріалів до всіх сфер виробництва звільнилася велика кількість людей, які змушені були мігрувати за океан у пошуках кращої долі (між 1875 і 1914 рр. Європу залишило понад 25 млн. осіб). Натомість у промисловості постійно зростала кількість зайнятих робітників, а їхня праця вимагала певних знань і вмінь. Зростання освіти серед робітництва тягнуло за собою усвідомлення ним своєї ролі у виробництві та суспільному житті.

Промисловий розвиток потребував згуртування зусиль підприємств і значних фінансових інвестицій. У зв'язку з цим розпочався процес утворення корпорацій – картелів, синдикатів, трестів, концернів, які об'єднували капітали і зусилля багатьох підприємств і банків. Такі корпорації прагнули контролювати цілі галузі виробництва і збуту продукції, чинити вплив на уряди країн, що було важливо з огляду розширення ринків збуту товарів, пошуку вигідних умов для розвитку виробництва та отримання прибутків. Великі концерни вивозили не тільки готові продукти, а й передусім капітал. Їхня активність була скерована на слаборозвинуті країни Азії, Африки і Латинської Америки, які за сприяння урядів перетворювались у **колонії європейських країн**. Політика, спрямована на розширення впливів і встановлення контролю в колоніях, отримала назву *імперіалістичної*. Її прихильники обґрунтовували політику “допомогою” у становленні “молодих” народів і країн, а також потребою надання “життєвого імпульсу” розвитку європейських націй. Насправді колоніальна політика призводила до формування великих колоніальних імперій. У її здійсненні передували Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Португалія, яким вдалося проникнути у слаборозвинуті країни і домогтися поширення там своїх впливів, створити величезні колоніальні території майже на всіх континентах.

Водночас у другій половині XIX ст. на європейському континенті стрімко зростала економічна і військова могутність Пруссії, яка прагнула об'єднати країни і території з німецьким населенням і здобути провідні позиції на міжнародній арені. У 1862 р. канцлером Пруссії став *Отто Леопольд фон Бісмарк* (1815-1898), який розпочав реалізацію ідеї “Великої Німеччини”. У 1864 р. Пруссія розгромила Данію, а 1866 р. завдала вирішальної поразки Австрії у битві під Садовою. У 1870 р. Пруссія виграла

війну з Францією і 18 січня 1871 р. у Версалі було проголошено утворення **Німецької імперії** (райху), до якої увійшли 25 німецьких країн. Нова імперія майже в два рази збільшила територію і населення. Вона була конституційною монархією, де майже вся влада зосереджувалася в руках прусського короля та його канцлера. Об'єднана Німеччина почала претендувати на провідну роль у європейських і світових справах.

Утворення Німецької імперії й швидке зростання її економічної та політичної могутності, послаблення імперій Габсбургів і Романових докорінно змінило **міжнародну ситуацію в Європі**. Франція і Росія мали підстави непокоїтись амбітними планами Німеччини, тому напруження між ними постійно зростало. Інтереси більшості європейських держав зіткнулися на Балканах, де у другій половині 70-х років під тиском визвольного руху слов'янських народів розпадалась Османська імперія. Росія, що прагнула розширити свої впливи на Балканах і в протоках, що вели з Чорного до Середземного морів, зустріла гідних суперників – Німеччину та Австро-Угорщину. У 1879 р. дві останні підписали союзний договір, а у 1882 р. до нього приєдналась Італія. Виник військово-політичний союз, скерований проти Франції та Росії. У відповідь на це Росія і Франція 1893 р. уклали між собою військову конвенцію. Претензії Німеччини на гегемонію в Європі і розширення своїх колоніальних володінь викликали опір з боку Англії, яка до певного часу зберігала нейтралітет і проводила політику “блискучої ізоляції”. Зі свого боку Росія інтенсифікувала свої дії на Закавказзі та в Середній Азії, приєднавши до імперії нові території.

Суттєві зміни у розвитку капіталістичних відносин, швидкий прогрес наукових знань, соціальні трансформації спричинили **світоглядні переорієнтації** в суспільній думці. У другій половині ХІХ ст. значного поширення набула *філософія позитивізму*, яка обґрунтовувала торжество наукових (“позитивних”) знань у розумінні природничих і соціальних процесів. Її творець – французький учений і філософ *Огюст Конт* (1798-1857) – спирався на здобутки природничих наук і пропагував всемогутність людського розуму, здатного розв'язати насувні проблеми суспільства. Його ідеї були розвинуті й доповнені еволюційною теорією англійського вченого *Чарльза Дарвіна* (1809-1882) і органіцистською філософією англійця *Герберта Спенсера* (1820-1903). Вони пропагували перевагу науки та наукових знань над ідеологічними й політичними доктринами, закликали до інтелектуалізації всіх сфер суспільної діяльності.

З другого боку, бурхливий розвиток наук про людину (психології, антропології, етнології та ін.) привернув увагу вчених до свідомісних процесів і культури. Шотландський антрополог *Д. Фрезер* (1854-1941) довів відповідність культурного стану людини певному етапу суспільного розвитку, змінність і цінність культурних здобутків людства. Ще далі пішов німецький філософ *Ф. Ніцше* (1844-1900), поставивши в центр суспільної еволюції “сильну індивідуальність”, здатну долати хаос універсуму та встановлювати в ньому порядок. До нових умов пристосовувалася теологічна доктрина християнської церкви. Протестантські теоретики схилилися до думки про потребу соціальної та духовної допомоги людині у змінюваному світі. Католицька церква в особі папи Пія ІХ 1864 р. опублікувала послання, в якому наполягала на збереженні традиційних догм християнства, засуджуючи нові ідейні течії та наукові здобутки – матеріалізм, свободу мислення, релігійну індіферентність. Послання викликало протести громадськості західноєвропейських країн. Новий папа Лев ХІІІ (1878) був змушений провадити більш обережну політику щодо вірних.

Багатоманітність світоглядних орієнтацій, які набули поширення у другій половині століття, дали поштовх створенню **нових соціально-політичних доктрин**, що здобули своїх прихильників у багатьох країнах. Ідеологія та політика лібералізму приваблювала багатьох діячів в урядах західних країн. Разом з тим вона зазнала серйозної критики з

боку консервативних і радикальних політичних течій. Особливу роль у формуванні радикальної соціалістичної ідеології відіграв німецький учений *Карл Маркс* (1818-1883) і його доктрина, що отримала назву марксизму. У численних працях він обґрунтовував соціально-класову природу суспільного розвитку та історичне призначення промислового робітництва (пролетаріату) ліквідувати класову державу й створити справедливе безкласове суспільство (комунізм). З цією метою він закликав згуртувати робітників усіх націй для проведення “соціальної революції” і перетворення суспільства. Ці ідеї вперше були висловлені К. Марксом і його однодумцем – англійським підприємцем *Ф. Енгельсом* (1820-1895) у *Комуністичному Маніфесті* (1848). Пізніше обидва мислителі приділили увагу науковому обґрунтуванню ідеї світової соціалістичної революції (праця “Капітал” та ін.). У 1864 р. разом з групою англійських робітничих діячів вони заснували в Лондоні *Міжнародну асоціацію робітників* (I-й Інтернаціонал), який займався поширенням соціалістичної ідеології у робітничих масах європейських країн. Своєю діяльністю К. Маркс і Ф. Енгельс поборювали інші соціалістичні доктрини (Л. Бланкі, П. Прюдона, Ф. Лассаля, М. Бакуніна тощо). Соціалістична ідеологія знайшла відображення у виникненні й діяльності *соціал-демократичних робітничих партій* європейських країн, які виступили захисниками соціальних і політичних інтересів робітництва. Першою невдалою спробою запровадження соціалістичних порядків стала у березні 1871 р. Паризька комуна, пов’язана з поразкою Франції у франко-пруській війні.

У контексті такої ситуації в Європі польські землі продовжували залишатися у складі трьох імперій – російської, німецької та австро-угорської. Після придушення Січневого повстання 1863-1864 рр. і проведення земельної реформи у Королівстві Польському Росія приступила до перетворень, котрі повинні були модернізувати монархію при збереженні абсолютизму. Австрійська монархія після двох поразок від Італії та Франції (1859) й Пруссії (1866) була змушена вдатися до реформ, щоб послабити відцентрові тенденції. У 1867 р. Габсбурзька імперія була перетворена на дуалістичну конституційну монархію *Австро-Угорщину*, в якій Угорщина отримала автономію, а в коронних краях було запроваджено елементи самоврядування. Економічний поступ і соціальні зміни, загострення суперництва європейських держав відсунули польське питання на другий план. Воно перетворилось у внутрішню справу країн-загарбниць. Польське суспільство також переживало період глибоких структурних змін і розробки нових концепцій національної егзистенції.

Політика Росії, Німеччини та Австро-Угорщини стосовно поляків

Росія. Після придушення Січневого повстання царат вирішив ліквідувати залишки автономії королівства, поступово інтегрувати його землі до імперії. Ще 1864 р. для проведення необхідних адміністративних змін було створено Урядуючий комітет під формальним керівництвом намісника Ф. Берга. Фактично ж усіма справами керував русифікатор князь *В. Черкаський*, який очолював Комітет у справах Королівства Польського. На засіданні комітету імператор Олександр II оголосив, що змістом перетворень є “остаточне і органічне злиття цієї частини держави з іншими”.

У 1865 р. було скасовано назву “Королівство Польське” і замінено її *Привіслянським краєм*, а посаду намісника – генерал-губернатором. Російська мова стала офіційною мовою адміністрування. У 1866-1871 рр. скасовано органи, які символізували автономію: Державну раду, Адміністративну раду, урядові комісії. На їх місце запроваджено російські місцеві адміністративні органи, пошту, фінансові структури. 1867 р. почав діяти новий адміністративний поділ на десять губерній. На керівні посади в адміні-

страції було призначено майже виключно росіян, які прибули до краю зі своїми родинами.

Уся влада була зосереджена в руках генерал-губернатора, який спирався на поліцію, жандармерію, армію і адміністративний апарат. Аж до I-ї світової війни край перебував на військовому становищі, діяла цензура і суворий нагляд за громадською діяльністю. У той же час як в Росії були проведені реформи самоврядування (земства), судова, освітня; однак на польські землі їх дія не поширювалася. Переслідування торкнулися також католицької церкви. Її земельні володіння були конфісковані, закрито 129 монастирів. Указом царя 1867 р. католицьку церкву підпорядковано Римо-католицькій колегії у Петербурзі, що викликало конфлікт з церковною ієрархією. Рішенням уряду непокірні священники були заслані до Сибіру. Вжито заходів для ліквідації греко-католицької церкви на Підляшші та Холмщині, примусового переходу віруючих (переважно українців і білорусів) у православ'я. Для прискорення цього процесу уряд вдався до військових пацифікацій сіл.

Політика царської адміністрації була спрямована на посилену русифікацію всіх сфер життя поляків. Особливо яскраво це проявлялося в освіті. У 60-х роках запроваджено російську мову викладання всіх предметів у гімназіях (польська мова залишалася як факультативний предмет); у 1885 р. російська мова стала обов'язковою і в народних школах. У 1869 р. було закрито варшавську Головну школу, а на її місці створено імператорський російський Варшавський університет. З часу проведення освітньої реформи в Росії (1872) зникла всяка відмінність польського шкільництва від загально-російського. Особливо несприятливими для польської освіти були роки перебування на посаді куратора варшавського шкільного округу *О. Апухтіна* (1879-1897), який, приступивши до обов'язків, оголосив, що через десять років кожна польська мати буде співати над колискою дитини російські пісні. Він запровадив покарання молоді за вживання в школі польської мови. За його урядування було заборонено викладати історію, літературу і географію Польщі, зменшено кількість шкіл і гімназій, обмежено доступ до них дітям з бідних родин. Боротьба з польською мовою досягла кульмінації за генерал-губернатора *Й. Гурка* (1883-1894). Наслідком цього стало відставання польського шкільництва навіть від російського, зниження освітнього рівня населення. Тривалі роки урядування *О. Апухтіна* в галузі освіти поляки назвали "апухтінською ніччю" (за іронією долі його родина пізніше була полонізована).

Посилена русифікація не принесла очікуваних наслідків. Польська громада знайшла способи опору русифікації, обмеживши своє спілкування з адміністрацією, засновуючи таємні бібліотеки та гуртки. У 1885 р. був створений таємний "літаючий університет". Але головним місцем виховання молоді на довгі роки стала родина.

Ще більш гострих форм набуло переслідування поляків у Литві, Білорусі та Україні. Поляки і польська мова були рішуче усунуті з усіх діялок суспільного життя. Полякам було заборонено купувати землю (дозволялося лише успадковувати), а на мастки накладалася контрибуція в розмірі 10 % річних прибутків. Водночас русифікація заторкнула і корінні народи цих земель. У 1863 р. заборонено друкувати книжки українською мовою, в 1865 р. – литовською й білоруською. До початку ХХ ст. царат дотримувався незмінної політики в польському питанні, прагнучи не допустити консолідації польської громадськості й посилення національного руху.

Політику **Німеччини** в польському питанні з 60-х років формував "залізний канцлер" *О. фон Бісмарк*. Після поразки повстання в Королівстві Польському прусська влада вдалася до репресій проти поляків, що брали в ньому участь або надавали допомогу. Відповіддю була солідарність усіх верств у захисті своїх економічних і культурних прав, окреслених ще на Віденському конгресі 1815 р. До певного часу

Бісмарк, зайнятий справами об'єднання Німеччини, відкладав “польське питання” на майбутнє. Його бачення цієї проблеми містилося в рамках державних інтересів Пруссії та Німеччини: забезпечення суворої лояльності до держави. Перешкодою цьому він вважав позиції патріотичної шляхти і костелу, які “підбурювали” населення “нереальними” обіцянками створення польської держави.

Коли процес об'єднання німецьких країн навколо Пруссії було завершено і 1871 р. проголошено створення Німецької імперії, Бісмарк вжив рішучих заходів щодо зміцнення єдності держави. Перепоною на шляху до її досягнення він вважав збереження культурних прав поляків і сильний вплив католицької церкви на населення. У 1871 р. він проголосив політику *культуркампфу* – “боротьби за культуру”, яка передбачала рішуче утвердження німецької мови та культури в адміністрації й освіті, обмеження впливу католицької церкви та підпорядкування її державі. Ця політика мала на меті розширити контроль світської влади за всіма сферами життя населення, досягнення його державної єдності на ґрунті німецької культури. На практиці це означало стирання територіальних та етнічних відмінностей між громадянами імперії, проведення жорсткого курсу на онімечення населення. Політика “культуркампфу” проводилась в усіх німецьких землях, але в польських вона набула яскравого антипольського спрямування. Бісмарк не приховував своїх антипатій до поляків, вважаючи їх фактором послаблення Німеччини.

У 1872-1876 рр. були видані закони, згідно з якими німецька мова визнавалася єдиною урядовою мовою в адміністрації та судівництві, а польських чиновників звільняли або переводили в німецькі провінції. Розпочалася кампанія онімечення місцевих польських назв; “Велике Познанське Князівство” стало *Познанською провінцією*. Навчання в народних школах і гімназіях було повністю переведено на німецьку мову; польська мова залишалася лише окремим факультативним предметом у народних школах і деяких гімназіях. Але й такий стан вважався тимчасовим, доки населення повністю не опанує німецької. Обмежень зазнало видання польської преси і літератури.

Особливу увагу Бісмарк приділяв боротьбі з католицькою церквою. Вона проводилася в усіх німецьких землях, але з особливою наполегливістю – в польських. Канцлер вважав, що католицизм, підпорядкований Ватикану, є джерелом партикуляризму й поширення впливів феодальної аристократії. У 1871-1875 рр. були схвалені закони, які усували церкву від опіки над шкільництвом, реєстрації актів громадянського стану (народжень, шлюбів). Крім цього, держава підпорядкувала собі процедуру призначення на посади священників та церковних ієрархів. За новими законами священнослужителем міг стати лише німецький громадянин, який отримав згоду провінціальної адміністрації і склав спеціальний “іспит з культури”. До найбільш гострих відносилися закони: 1871 р. – про покарання священників ув'язненням за ворожі щодо уряду проповіді; 1873 р. – про обов'язкові державні іспити священників і право вето уряду щодо кандидатів на церковні посади.

Нові закони викликали протести католицького духовенства, призвели до розриву відносин Німеччини з Римом. Відповіддю властей стали арешти священників, закриття семінарій. У 1874 р. були ув'язнені кілька єпископів і архієпископ гнєзненський і познанський *Мечислав Льодоховський* (1822-1902), який не відрізнявся патріотичними настроями, але зберігав вірність папському престолу. Після звільнення з в'язниці 1876 р. він був змушений емігрувати до Італії. Внаслідок арештів майже 100 парафій залишилися без священників. Переслідування католицької церкви мало зворотні наслідки: більшість вірних були обурені й тісніше згуртувалися навколо костелу; серед частини поляків Сілезії, Помор'я поширилися патріотичні настрої.

У 1878 р. Бісмарк припинив антикатолицьку акцію, не досягнувши поставлених цілей і зустрівши опір з боку поляків, німецьких католиків і Ватикану. Між Німеччиною та Римською курією було відновлено стосунки, скасовано низку найбільш радикальних законів. На певний час антипольська політика німецького уряду пригальмувалася, але більшість схвалених законів продовжувала діяти.

Німеччина була конституційною монархією. Тут діяв загальнонімецький парламент – *рейхстаг*, що обирався загальним голосуванням. Але його компетенції обмежувалися справами зовнішньої політики. У внутрішніх питаннях більше значення мали земельні парламенти та уряди, щодо поляків – пруські. У імперському рейхстазі і пруському ландтазі поляки були представлені невеликою групою лояльних депутатів, які не чинили поважного впливу на урядові рішення. У період “боротьби за культуру” польські депутати зблизилися з німецькими консерваторами і виступали проти лібералів та соціал-демократів, які вимагали розширення повноважень парламенту.

Натомість зріс пасивний опір польського населення політиці онімечення. Спираючися на досвід політики “органічної праці” 30 – 40-х років XIX ст., польські діячі закликали населення використовувати легальні громадські форми об’єднання, кооперації, підприємництва, які дозволяли створювати незалежні від держави національні структури: гуртки, школи, підприємства, кооперативи тощо. Одним з ідеологів “органічної праці” у Великопольщі був *Іполіт Цегельський* (1813-1868), вчитель, учений, підприємець. Він заснував у Познані невелику фабрику, пропагував ідеї активної праці та підприємництва. За його ініціативою було відновлено діяльність *Центрального господарського товариства*, яке незабаром очолив *Максиміліан Яцковський* (1815-1905). Тому вдалося розбудувати систему селянських гуртків, які займалися просвітою і поширенням сільськогосподарських знань на селі. Були створені кілька польських банків (Земельний банк, Селянський банк), кредитних кооперативів, які надавали позички для зміцнення господарств і підприємницької діяльності. Польські ремісники, торгівці, дрібні підприємці об’єднувались у різні кооперативи. Розвивались освітні гуртки та організації. 1872 р. у Познані виникло *Товариство народної освіти*, яке незабаром утворило 104 бібліотеки в селах і містах. 1879 р. пруські власті заборонили його діяльність, але замість нього виникло *Товариство народних читалень*, яке розгорнуло просвітницьку діяльність у ще ширших масштабах, включаючи землі Сілезії, Помор’я, Вармії і Мазур. Важливу роль в опорі онімеченню відіграла польська преса – газети *Дзєннік познанський*, *Орендовнік*, *Тигоднік велькопольський* та ін.

Тривала боротьба з онімеченням також в інших землях Пруссії. На Помор’ї серед кашубів її розгорнув лікар і літератор *Флоріан Цейнова* (1817-1881), який писав твори кашубською мовою, а також *Геронім Дердовський* (1852-1902). На Мазурщині активну просвітницьку діяльність провадив історик *Войцех Кєнтжинський* (1838-1918), який 1872 р. заснував тут таємне *Товариство мазурської народної інтелігенції* (на його честь 1946 р. м. Раєнборк було переіменоване на Кєнтжин). В Ольштині (Вармія) ідеї польського відродження поширювала *Газета ольштинська*, яку редагував учитель *Ян Лішевський* (1852-1894). У Сілезії здобули популярність публіцистика й літературні твори *Кароля Мярки* (1825-1882), який редагував часопис *Католик*, а також польські газети (“Газета опольська”, “Новіни Шльонске”).

Об’єднання Німеччини і боротьба за розширення її впливів на міжнародній арені спричинили пожвавлення німецького націоналізму, який певний час залишався на ліберальних позиціях. У 80-х роках Бісмарк вирішив використати націоналістів в інтересах зміцнення імперії. Німецькі націоналісти домагалися повної асиміляції національних меншин, насамперед поляків. У 1885 р. Бісмарк розпочав нову антипольську кампанію, яка у публіцистиці отримала назву *пруськї згони*. Її першим кроком було

одночасне примусове видалення за кордони Німеччини всіх поляків, які не були німецькими громадянами. Близько 26 тис. робітників-поляків з Королівства Польського і Галичини, які приїхали на заробітки до Німеччини, були брутально вивезені зі східних провінцій держави.

Нові кроки німецького уряду були пов'язані із загостренням конфронтації з Росією. За таких умов поляків, які проживали також в Росії, Бісмарк вважав "п'ятою колоною", яка може бути використана східним сусідом. З метою послабити економічні та політичні позиції поляків у Пруссії 1886 р. прусський сейм, за пропозицією уряду, створив *Колонізаційну комісію*, якій виділив 100 млн. марок для викупу польської земельної власності й продаж її німецьким колоністам. Для акції обрали сприятливий момент, оскільки аграрна криза негативно відбилася на поміщицьких маєтках, і польські землевласники охоче продавали частину землі. Однак незабаром, під впливом патріотичної агітації, вони припинили продаж і розпочали проведення власної політики парцеляції землі. Використовуючи створені банки і кооперативні спілки, поляки зайнялися викупом земель німецьких землевласників і продажем її польським селянам. Польські спілки діяли більш справно, ніж Колонізаційна комісія, і це ддало змогу звести нанівець спроби економічного витіснення поляків. Уряд був змушений шукати нових засобів наступу.

Якщо Росія і Німеччина проводили жорстку антипольську політику, то в **Австрійській монархії** склалася відмінна ситуація. Після розгрому революції 1848-1849 рр. упродовж дев'яти років в імперії панував поліційний режим, очолюваний міністром внутрішніх справ *А. Бахом*. Намісником Галичини увесь цей час був польський аристократ граф *Атенор Голуховський* (1812-1875), який вірно служив Габсбургам і закликав до цього польську шляхту. Він поступово заміняв німецьких і чеських чиновників польськими, будував плани розширення польського впливу в усій Галичині, щоб перетворити її на "польську" частину імперії. Намісник обмежував права русинів-українців, пояснюючи це їхніми зв'язками з Росією, скасував вивчення української мови в гімназіях, намагався перевести українську мову на латинський алфавіт. Усі ці заходи поєднувалися з пропагандою етнічної єдності поляків та українців, ідей відновлення триєдиної Польщі-Литви-Русі.

Поразка Австрії у війні з Італією та Францією 1859 р. поставили імперію перед загрозою фінансового краху. Імператор Франц Йосиф призначив *А. Голуховського* головою імперського уряду з метою проведення реформ і залучення на бік монархії польської, чеської та угорської аристократії. 20 жовтня 1860 р. був оголошений указ імператора (*жовтневий диплом*), згідно з яким створювалися провінційні сейми і центральна Державна Рада, яким передавалася частина повноважень у місцевому та центральному управлінні. Ці представницькі органи повинні були складатися переважно з шляхти. Однак угорська аристократія та німецькі ліберали визнали ці поступки недостатніми. *А. Голуховський* пішов у відставку, а його місце посів німецький ліберал *А. Шмерлінг*. Останній підготував новий указ імператора, опублікований 26 лютого 1861 р. (*лютневий патент*). Він продовжував лінію "жовтневого диплому" і фактично запроваджував в Австрії *конституційну монархію*. Парламентські функції покладалися на двопалатну Державну Раду (рейхсрат). Верхня палата – Палата панів – складалася з аристократії та вищих урядовців, які призначались імператором або входили за посадою. Нижня палата формувалася з депутатів, делегованих провінційними представницькими органами – сеймами. У компетенцію Державної Ради входило прийняття законів і бюджету імперії.

Місцевими представницькими органами, яким було передано певні функції самоврядування, були *крайові сейми*. У Галичині був створений крайовий сейм, який

мав право приймати постанови і контролювати справи місцевого самоврядування (міста, повітів, гмін), землеустрою і будівництва, культури і освіти, громадського життя, податків. Його діяльність визначалася крайовим статутом і сеймовою виборчою ординацією (правилами виборів). Виборча система була складена недемократично, забезпечуючи величезні переваги заможним верстам, передусім аристократії та шляхті. Галицький сейм складався з 150 депутатів (послів), які розділено обиралися шістьма соціальними групами населення. Перші дві групи депутатів взагалі не обирались, а ставали депутатами за посадою, т.зв. “вірилісти”. Ними були сім депутатів, представлені трьома львівськими архієпископами (в тому числі греко-католицьким), двома перемишльськими і тарновським та станіславівським єпископами. Ще два місця серед депутатів займали ректори Львівського та Краківського університетів. Решту – 141 депутата – обирали виборці, поділені по 4-х куріях, в кожній з яких було запроваджено майновий ценз. Перша курія великої земельної власності, до якої належали землевласники, що сплачували не менше 100 золотих ринських податків щорічно, обирала у прямих виборах 44 послы (29,3 %). Кількість виборців у цій курії складала лише 0,4 % населення краю. Друга курія великих міст обирала 20 депутатів, а саме: зі Львова 4, Кракова 3, по одному від восьми менших міст (Перемишль, Броди, Самбір, Тарнув та ін.). У виборах брали участь лише заможні міщани. Всього 3 депутати обиралися по третій курії торгово-промислових палат. Таких палат було лише три, а кількість виборців тут налічувала 116 осіб (!). Нарешті у четвертій курії громад обирали 74 депутатів (49,3 %). Виборцями тут були мешканці сіл і містечок, які сплачували прямі податки. Вибори тут були двоступеневі: спочатку обирали т.зв. “виборців” (у співвідношенні 1 до 500), котрі потім відкритим голосуванням (!) на спеціальних з’їздах обирали депутатів. Загалом виборчі права отримало лише 10 % населення краю. Крім цього, вражаюча непропорційність у представництві соціальних груп населення у Східній Галичині забезпечувала величезні переваги польській аристократії та шляхті над переважно українським селянством. Крайовий сейм обирав зі свого складу маршалка та його заступників, яких затверджував імператор (спочатку маршалок призначався), а також постійний виконавчий орган сейму *Крайовий виділ*, що складався з маршалка і шести членів. Представницька вертикаль включала повітові і гмінні виборні ради з відповідними виконавчими виділами.

Основні важелі влади зосереджувалися в державних структурах. Намісник Галичини призначався імператором і підпорядковувався центральному урядові. Він спирався на старостів повітів і війтів гмін, а також директорів поліції у Львові та Кракові.

Після оголошення “лютневого патенту” Галичина була остаточно об’єднана у єдиний коронний край – “Королівство Галіції і Лодомерії з князівствами Освенцімським і Заторським та великим князівством Краківським”, на який поширювалася компетенція намісництва і крайового сейму. Укази 1860-1861 рр. поклали початок “конституційної ери” розвитку Австрійської імперії, у ході якої поступово запроваджувались демократичні свободи.

Польська аристократія і шляхта Галичини вітали перебудову монархії в напрямку автономії її провінцій. Краківські консерватори на чолі з магнатом графом *Адамом Потоцьким* (1822-1872) і львівські демократи, очолювані *Францішком Смолькою*, будували плани розширення автономії Галичини і перетворення її в центр об’єднання польських земель під владою Габсбургів (“польський П’ємонт”). Однак на заваді реалізації цих планів була позиція українських селянських депутатів у галицькому сеймі, які під час перших виборів навесні 1861 р. здобули 49 місць. Проти польського шляхетського блоку виступили в сеймі також поодинокі греко-католицькі священники і віце-маршалок сейму – уніатський єпископ С. Литвинович, які домагалися забезпечення

національно-культурних прав українського населення, не погоджувалися з наданням полякам у Галичині однонаціональної автономії.

Повстання 1863-1864 рр. відволікло увагу польських патріотичних кіл від проблем Галичини і скерувало їхні зусилля на допомогу повстанцям. У відповідь австрійський уряд оголосив тут стан облоги, вдався до арешту активних польських патріотів. Між тим проти централістської політики уряду німецьких лібералів виступила угорська шляхта, вимагаючи подальших кроків на шляху федеративної перебудови монархії. Після поразки австрійської армії від прусаків у битві під Садовою 1866 р. імператор Франц Йосиф був змушений піти на поступки угорцям. Відчуваючи слабкість монархії, польські шляхетські кола після тривалої дискусії в грудні 1866 р. схвалили адрес (петицію) до імператора (84 голоси “за” і 40 “проти”), в якій готові були зайняти лояльні позиції по відношенню до монархії за умов її перебудови на федеративних засадах і надання полякам повної автономії в Галичині. Адрес закінчувався відомими словами: “Без страху відступити від нашої національної думки, з вірою у покликання Австрії і рішучість змін (...) з глибини наших сердець свідчимо, що при тобі, найясніший пане, стоїмо і стояти хочемо”.

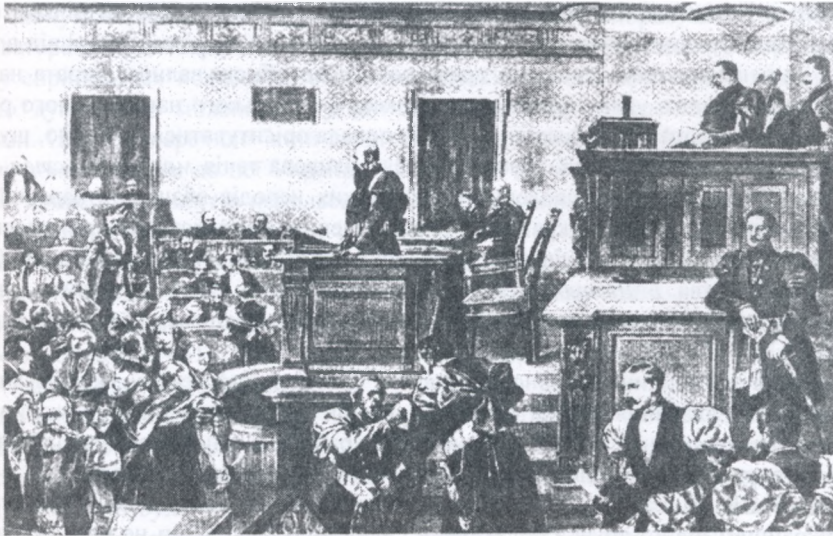

Рис. 42. Засідання крайового сейму у Львові. Малюнок А. Фідлера.

Переконаний у лояльному ставленні польських кіл Галичини, Франц Йосиф обмежився задоволенням вимог угорців і перетворенням монархії у дуалістичну *Австро-Угорщину*. У липні 1867 р. угорці отримали окремий парламент і уряд, а також право управління в рамках Угорського Королівства. Польським консерваторам імператор пообіцяв розширити автономні права Галичини. У грудні 1867 р. він підписав *Конституцію*, яка закріплювала дуалістичний характер монархії та окреслювала компетенції крайових органів влади, що мало відрзнялися від “жовтневого патенту” 1861 р., натомість проголошували основні демократичні свободи – слова, друку, зборів, організацій.

Таке розв’язання викликало розчарування поляків у Галичині. Тільки **краківські консерватори** твердо стали на позиції співпраці з Габсбургами, формуючи програму відбудови Польщі під їхнім скіпетром. Взамін за співробітництво вони вимагали подальшого розширення прав поляків у Галичині. Ці вимоги були сформульовані у *Резолюції* галицького сейму 24 вересня 1868 р. Не задовільнивши усіх вимог, імператор

Франц Йосиф упродовж кількох років запроваджував у життя основні положення “Резолюції”, які в сутності дозволили полякам здобути польську автономію в Галичині. У 1869 р. за розпорядженням віденського уряду було запроваджено польську мову як офіційну в адміністрації, судівництві і освіті. 1871 р. створено посаду “міністра до справ Галичини”, яку посів польський аристократ. Тоді ж було полонізовано Краківський і Львівський університети. У руках поляків опинилися всі основні важелі управління в Галичині; вони швидко розбудовували систему освітніх, культурних і господарських організацій. У зв’язку з цим і польські демократи, які спочатку стояли в опозиції, поступово перейшли на лояльні позиції співробітництва з монархією. Польські консерватори і ліберали мали велику користь від такої співпраці. Намісники Галичини і маршалки сейму завжди призначалися з числа польських консерваторів. Вони ж обіймали високі посади прем’єрів і міністрів у центральних урядах Австро-Угорщини: прем’єрами урядів у Відні були *Альфред Потоцький* (1870-1871), *Казімеж Бадені* (1895-1897), міністрами фінансів – *Ю. Дунаєвський*, *Л. Білінський*, *В. Коритовський*, *В. Залеський*, міністром закордонних справ – *А. Голуховський* (молодший), міністром освіти – *С. Мадейський*, *Л. Цвіклінський*.

Українці в Галичині. Імператор і віденський уряд у своїй політиці цілком покладалися на польських консерваторів. Русини-українці були повністю усунуті від владних важелів, а їхні національно-культурні права поступово обмежувалися. Втрата надій на підтримку центрального уряду призвела до розколу українського національного руху. У 60-х роках частина його консервативних діячів почала орієнтуватися на Росію, шукаючи протидії поширенню полонізації. Сформувалася впливова течія *москвофільства*, яка за прикладом чехів та інших поневолених слов’янських народів вбачала в царській Росії можливого рятівника русинів-українців від ополячення. Її представники схилилися до визнання приналежності українців до єдиної з росіянами давньої “руської” нації. Один з діячів москвофільства *Б. Дідицький* писав, що лише Росія “може вирішити, як слід, українську справу”. Москвофіли закривали очі на антиукраїнську політику царату в самій Росії.

З 60-х років у Галичині активно розвивався також *народовський* український рух, який спирався на визнання єдиної української нації та підтримку діячів українського національного відродження в Наддніпрянській Україні. За допомогою наддніпрянців у Галичині створювалися перші культурно-освітні організації (“Просвіта” 1868 р., Товариство ім. Шевченка, газета “Діло” та ін.). Народовці, як і москвофіли, виступали за надання українцям рівних прав з поляками в Галичині. Однак вони не погоджувалися з теорією приналежності українців до єдиного “руського” народу, вимагали запровадження фонетичного українського письма – на відміну від етимологічного, якого дотримувалися москвофіли, поборювали консервативно-патріархальні та клерикальні ідеї своїх опонентів з протилежного табору. Поступово між народовцями і москвофілами дійшло до принципових розходжень і взаємної ворожечі. З цього користали польські правлячі кола, які, в залежності від обставин, зближувалися то з одними, то з другими, щоб не допустити зміцнення позицій українців. Ситуація ускладнювалася тим, що переважна маса українського селянства тривалий час залишалася малоосвіченою і пасивною. Тому народовці проводили широку просвітницьку діяльність серед селян, результати якої принесли вітчутні наслідки лише наприкінці XIX ст.

Польські консерватори, які зосередили в своїх руках владу в Галичині, сприймали українське питання лише як національне і погоджувалися на певні поступки українському селянству. Але вже у 70-х роках відбулося зміцнення українського народовського руху. Цьому сприяло перенесення центру українського культурно-національного руху з Наддніпрянщини до Галичини, де конституційні порядки, на відміну від

Росії, давали можливість прояву національного життя. *Київська українська громада* (В. Антонович, О. Кониський та ін.) всіляко підтримувала народовців Галичини, спонукаючи їх до активної просвітницької діяльності. Великий вплив на галицьких українців мав київський громадівець М. Драгоманов, який був змушений емігрувати на Захід і звідти підтримував зв'язки з молодими українськими діячами І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким та ін. Він поширював серед галицьких українців європейські ідеї лібералізму, соціалізму і демократії, прагнучи усунути консервативно-клерикальні впливи з молодого національного руху галицьких українців. Під впливом київської громади і М. Драгоманова народовці розпочали формування політичних програм українського національного руху, які б спиралися на селянство. У 1885 р. у Львові вони створили *Народну раду* на чолі з послом сейму *Ю. Романчуком* і вже незабаром проголосили свої вимоги: “Хочемо автономії країв і автономії народів”. Це означало прагнення українців здобути рівні права з поляками в суспільно-політичному житті Галичини. У цих намірах їх підтримувала київська громада, діячі якої бачили єдиний спосіб збереження української ідеї у розбудові національного життя в межах конституційної Австро-Угорщини (за прикладом поляків). Тому вже з кінця 70-х років кияни спонукали галицьких народовців до співпраці й порозуміння з польськими консерваторами й демократами в Галичині. Ідея польсько-українського порозуміння порізногому сприймалася польською стороною. Краківські консерватори і ліберали схилилися до думки про можливість угоди при збереженні головних важелів влади за поляками. Це не суперечило їхній стратегічній меті відбудови федеративної польської держави з включенням до неї України, Білорусі та Литви, яка у віддаленій перспективі повинна привести до злиття непольських народів у єдиній “польській політичній нації”. Проте більшість польської шляхти і землевласників з недовірою ставилася до українських вимог, вважаючи українських селян безнаціональною масою, яка загрожує їхнім становим інтересам. Тому численні спроби українсько-польського порозуміння на платформі розширення культурно-політичних прав українців в Галичині закінчувалися невдачею (спроби 1861, 1869, 1875, 1881-1882 рр.), а соціальна і міжнаціональна ворожнеча продовжувала зростати.

У другій половині 80-х років, коли через суперництво на Балканах загострилися стосунки Австро-Угорщини та Росії, у правлячих колах Відня виникла ідея використати український національний рух проти Росії. Ця ідея була підтримана київськими громадівцями. Не була вона байдужою і польським консерваторам, що плекали надії приєднання Королівства Польського та України до Австро-Угорщини і створення об'єданого Польського королівства під скіпетром Габсбургів. У результаті низки таємних переговорів київських громадівців з високими львівськими та віденськими урядовцями при участі галицьких народовців (О. Барвінського) було досягнуто угоди про розширення культурних і політичних прав українців у Галичині. Підсумком цих переговорів стало проголошення восени 1890 р. *нової ери* польсько-українських стосунків. Усна угода, на якій наполягав Відень, передбачала розширення доступу українців до галицьких адміністративних структур і сейму, державну підтримку українських громадських організацій, рівноправність української мови в галицьких урядах, зрівняння в правах греко-католицької церкви з римо-католицькою, створення кафедр історії України у Львівському університеті, запровадження фонетичного письма в шкільництві тощо. На певний час угода “нової ери” зменшила міжнаціональне протистояння в Галичині та сприяла розширенню впливів українців у всіх сферах життя краю. Але польська адміністрація і політичні партії швидко усвідомили небезпеку зміцнення українського національного руху, який претендував на поділ краю за національною ознакою і, тим самим, перекреслював плани відбудови Польщі в рамках

імперії Габсбургів. Тому угода виконувалася повільно і незабаром була зведена нанівець. З середини 90-х років напруження у польсько-українських стосунках почало зростати з новою силою.

Польське суспільство: економічний розвиток і соціальні зміни

Людність. Друга половина XIX ст. стала часом значного цивілізаційного поступу, який був пов'язаний з індустріалізацією, впровадженням до виробництва і побуту здобутків науки і техніки, зростанням освіченості і культурного рівня населення усіх європейських країн. Поляки не стояли осторонь цих процесів. Поступ відбувався повільно і його результати стали відчутними на початку XX ст. Ще у 60-70-х роках XIX ст. рівень споживання основних продуктів і медичного обслуговування серед поляків був низький. За підрахунками дослідників, середній поляк в Королівстві Польському споживав із продуктами тільки 70 % калорій, необхідних для життєдіяльності людського організму, і можна стверджувати, що більшість поляків завжди залишалася голодною. 1862 р. у Королівстві Польському практикували лише 408 лікарів, в Галичині – 265. З лікарської допомоги користало лише 20 % населення, а заразні хвороби були причиною смерті у 41 % всіх захворювань. Дитяча смертність до п'ятого року життя забирала 45 % всіх дітей. Середня тривалість життя в польських землях становила 25-30 років (у Франції, Англії, Швеції – 42 роки). Але вже на початку XX ст. ці показники виглядали краще. Смертність впала з 35-36 % до 22-23 %, середня тривалість життя зросла до 35 років, на Познанщині – 45 років. Результатом цивілізаційного поступу був “демографічний вибух” у європейських країнах, який заторкнув і поляків. За 40 років (від 1870 до 1910) чисельність поляків зросла у 2,2 рази – з 10,1 млн. у 1870 р. до 22,1 млн. у 1910 р. (у 1900 р. поляків налічувалось 17,1 млн.).

Позитивну роль у демографічних процесах відіграла *урбанізація*, збільшення населення міст. Загальна динаміка зростання чисельності міського населення в польських землях представлена такими цифрами: 1870 р. в містах проживало 8 % всього населення, 1900 р. – 17,55 %, 1910 р. – 21,4 % (найбільший відсоток міських мешканців був у 1910 р. у Верхній Сілезії – 36,2 %). Населення Варшави у 1864-1914 рр. зросло з 244 тис. до 885 тис. осіб, Лодзі – від 40 тис. до 687 тис. осіб.

Зміни в господарському розвитку охопили всі землі, на яких проживали поляки. Вони залежали передусім від політики правлячих кіл, традицій і способу життя населення, економічної кон'юнктури тощо. Загальний напрям цих змін зумовлювався розвитком капіталістичних відносин, втягненням усе більших мас людей у виробничі і ринкові стосунки. Упродовж другої половини століття основна маса поляків залишалася зв'язаною з сільським господарством і земельними відносинами. Земельні реформи, проведені в *Пруссії* в першій половині XIX ст., мали на меті збереження насамперед великого поміщицького володіння. У підсумку на початку 60-х років великим землевласникам належало у Познанщині понад 60 % земель, на Помор'ї – понад 70 %, Сілезії – 50 %. Велика земельна власність залишалась тут основним виробником сільсько-господарської продукції. Польські поміщики, незважаючи на спроби обмежити ареал їхніх володінь, добре пристосувалися до ринкових умов, активно використовували кредити, найману працю, нові агрокультуру і техніку. Це давало змогу збільшувати врожайність і поголів'я худоби.

Селянське господарство в Німеччині розвивалось повільніше, в умовах жорсткої диференціації, яка, при зміцненні великих селянських господарств, викидала на ринок найманої праці 4/5 сільського населення. Міцні селянські господарі змушені були переходити до інтенсивного землекористування, запроваджувати спеціалізацію, вирощу-

вання технічних культур і відгодівлю худоби. Наприкінці XIX ст. поміщицькі та селянські господарства Познанщини, Помор'я, Сілезії, Вармії і Мазур мало відрізнялися від західноєвропейських. (За показником середньої врожайності з гектара чотирьох головних зернових культур Познанщина і Сілезія були на рівні з Великобританією – 19 центнерів, випереджали Францію – 13 центнерів і поступалися німецьким землям – 20 центнерів).

Російський царат, проводячи земельну реформу 1864 р., прагнув послабити польських землевласників-шляхту і повернути на свій бік селянство. Тому за реформою 1864 р. селяни отримали у власність всю землю, яку вони обробляли. Земельні наділи отримали навіть 175 тис. родин безземельних селян. Поміщики зберегли в своїх руках більшу частину володінь (55,6%), а селяни відчували брак землі. Не була врегульована справа сервітутів (лісів і пасовищ), які формально залишалися у власності поміщика, але за традицією використовувалися селянами. Земельна реформа 1864 р. та її реалізація призвели до повної незалежності селянина від поміщика (громади отримали самоврядування, незалежне від попереднього землевласника), підважила позиції шляхти на селі, змусивши її пристосовуватися до капіталістичних порядків. Селяни перетворилися у самостійну соціальну верству, яка лише поступово приходила до усвідомлення свого суспільного значення.

Нові методи господарювання дуже повільно проникали у село і фільварок Королівства Польського. Польські поміщики отримали тут меншу компенсацію за землю, ніж в Росії. Аграрна криза, яка охопила Європу у 80-х роках, відбулася на землеволодінні. Частина фільварків була розпарцельована і продана селянам (до 1890 р. парцеляції було піддано майже 12 % поміщицьких маєтків), але землі бракувало (кількість господарств зросла з 593 тис. у 1870 р. до 717 тис. у 1899 р.). Збільшилася кількість безземельних селян: з 220 тис. у 1870 р. до 849 тис. у 1891 р. Невисокий рівень агротехніки не дозволяв збирати високі врожаї (середня врожайність чотирьох зернових культур становила 11 центнерів з гектара і значно поступалася Познанщині).

У *Галичині* під владою Австро-Угорщини аграрні відносини склалися подібно до Росії. Після реформи 1848 р. селяни стали власниками невеликих земельних ділянок, тоді як в руках великих землевласників збереглася майже половина всіх земельних угідь. У 1890 р. тут було ще 45 латифундій, які охоплювали понад 10 тис. га земель. Хоча впродовж другої половини століття селянське землеволодіння зросло у десять разів (з 0,4 млн. моргів до 4,8 млн. у 1889 р.), але збільшення сільського населення випереджало приріст землі. У результаті цього розміри селянських господарств постійно зменшувались: наприкінці століття 44 % всіх селянських дворів володіли ділянками до 2 га землі, а ще 37 % – до 5 га, в той час як середні селянських господарств (до 10 га) було лише 18 %, а заможних (до 20 га) – 1 %. Таке подрібнення негативно позначилося на становищі селян і розвитку товарно-грошових відносин. У той час побутував вираз, що “кожний галичанин працює за чверть, а їсть за півлюдини”. Незважаючи на аграрний характер краю, до нього треба було завозити зерно і борошно з Угорщини. До цього додавалась та обставина, що у Східній Галичині велика земельна власність знаходилась в руках поляків, а зuboжіле селянство було українським. Позбавлені засобів до існування, селяни або наймалися до поміщиків, або шукали порятунку в еміграції. Дрібні селянські господарства не надавалися до використання нової техніки й агрокультури, а у великі поміщицькі господарства нові методи господарювання проникали повільно, оскільки залишався широким ринок найманої праці. Крім того, у власності поміщиків залишалися ліси і пасовища (сервітуту), які ставили селян у залежність від пана і викликали між ними численні конфлікти.

Перебування польських земель під владою трьох різних імперій сильно відбилося на процесах **індустріалізації**. З певним запізненням промислова революція охопила також польські землі. Найбільш динамічно вона проходила на теренах колишнього Королівства Польського. Тут склалися сприятливі умови для швидкого розвитку новочасної промисловості: ще 1857 р. було скасовано митний кордон, і неосяжний російський ринок став доступним для товарів текстильної та металургійної промисловості. Ще більше значення мав продаж урядом промислових підприємств у приватні руки (переважно іноземному капіталу). Різке зростання попиту на продукцію металургії і машинобудування було зумовлене урядовою політикою прискореного будівництва залізниць (1878-1886 рр.). За короткий час були створені новочасні металургійні підприємства, засновані на передових технологіях. За порівняно невеликий період 70-80-х років видобуток вугілля зріс з 400 тис. до 2 млн. тонн, виробництво заліза і сталі – з 18 до 128 тис. тонн. Сітка залізниць у королівстві 1864 р. мала протяжність 635 км, а у 1885 р. – 1841 км. Перевіз товарів залізницею за період з 1864 по 1884 рр. збільшився у понад шість разів. Темп розвитку залізничних колій у королівстві випереджав загальноросійські, що пояснювалося близькістю до європейських ринків.

У цей період формувалися промислово розвинуті райони королівства, пов'язані єдиною інфраструктурою. Металургія, гірництво і машинобудування були зосереджені у *Сосновсько-Домбровському промисловому окрузі* на півдні краю, де від початку століття видобували вугілля, залізну і цинкову руду. Завдяки французькому капіталу тут виникли заводи з виробництва парових котлів, труб, рейок, заводського устаткування. Особливо бурхливо розвивався *Лодзинський промисловий округ*. У ньому концентрувалося 89 % виробництва текстильної продукції, більшість якої йшла на загальноросійський ринок. Сприятлива кон'юнктура призвела до різкого зростання текстильних підприємств. Фабрика К. Шайблера у 80-х роках налічувала 4 тис. текстильних верстатів, за якими працювало 6 тис. робітників; фабрика І. Познанського – 2 тис. верстатів. Нові текстильні підприємства створювали переважно німці та євреї. 1910 р. у Лодзі працювало 90 тис. робітників. Текстильні підприємства створювалися також у Згежі і Томашові.

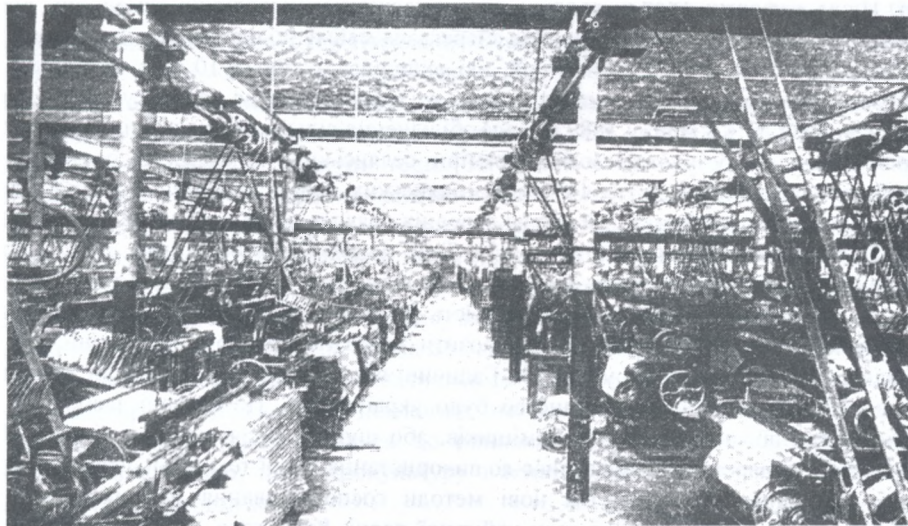

Рис. 43. Цех фабрики льняних тканин у Жирардові (1901 р.)

Третім великим промисловим округом став *Варшавський*, де діяли різноманітні підприємства, насамперед машинобудівні. У 1868 р. тут було створене велике підприєм-

ство з виробництва машин і вагонів для залізниць, яке належало акціонерній спілці *Лільпоп, Рау і Льовенштейн*. Крім того, наприкінці століття у Варшаві діяли ще десять підприємств, які спеціалізувалися на виробництві металевих конструкцій й устаткування, а також багато дрібних підприємств і майстерень, пов'язаних з металообробкою. Неподалік Кельць діяли металургійні заводи у Стараховіцах й Островці. У Жирардові працював найбільший в королівстві текстильний комбінат з виробництва льняного полотна, на якому працювало 7,5 тис. робітників. Протекціоністська політика царського уряду створила сприятливі умови для розвитку промисловості на терені Королівства Польського, яке наприкінці XIX ст. перетворилось у найбільш розвинений промисловий регіон Російської імперії, де вироблялося 15 % вартості всієї продукції.

Процеси індустріалізації вимагали залучення капіталів. Частково вони надходили з-за кордону, частково формувалися в місцевих умовах. У 1870 р. Л. Кроненберг заснував *Торговий банк* як акціонерну спілку, до якої залучив також засоби землевласників. За його прикладом М. Епштейн, який 1871 р. заснував *Дисконтовий банк*, і К. Шайблер – *Торговий банк* у Лодзі. Виникли інші акціонерні товариства, які залучали як закордонні, так і місцеві капітали.

Незважаючи на значно скромніший порівняно із західноєвропейськими країнами обсяг, індустріалізація в землях Королівства Польського спричинила зміну загальної картини розвитку суспільства.

Економічна політика урядів *Пруссії та Німеччини* мала на меті перетворити східні провінції в аграрний придаток розвинутих західних і центральних частин імперій. Тому в Познанщині, Помор'ї, Вармії і Мазурах розвивалася переважно дрібна переробка і харчова промисловість, пов'язані з сільським господарством. Тут швидко збільшувалась кількість цукроварень, млинів, горілчаних підприємств тощо. Сітка залізниць у Німеччині зростала ще більш швидкими темпами, ніж у Королівстві Польському, але з цього користали німецькі підприємці центральних і західних частин імперії. Німецького походження був і банківський капітал.

Важливим промисловим регіоном у другій половині XIX ст. залишалася *Верхня Сілезія*. За цей час видобуток вугілля зріс тут з 1,3 млн. тонн у 1852 р. до 24,8 млн. тонн у 1900 р. Слідом за тим збільшилася виплавка металу: з 61,9 тис. тонн до 747,1 тис. тонн. Виробництво цинку зросло за цей же період з 29 тис. тонн до 102 тис. тонн. Новим явищем у промисловості Верхньої Сілезії було виникнення у 70-х роках великих концернів, керівниками яких залишалися давні аристократичні родини Генкель-Доннерсмарків, Плессі, Балленстрем та ін. Однак за технічним оснащенням і рівнем виробництва промисловості Сілезії поступалася німецьким округам Рура і Саара.

Меншою мірою розвивалися процеси індустріалізації в *Галичині*. Вона залишалася ринком збуту промислових товарів з розвинутих чеських і німецьких районів імперії. Приплив дешевих фабричних товарів боляче вдарив по галицькому ремісництву і дрібному підприємництву, які зазнали краху. Вистояти змогли лише дрібні ремісники, що обслуговували бідніші верстви населення. Будівництво залізниць тут теж почалося із запізненням. Перша залізнична лінія Краків-Львів була відкрита 1861 р. Її будували віденські акціонерні спілки, які й користали з прибутків. На фінансовому ринку панували віденські банки. Тільки 1883 р. крайова влада для активізації господарського життя утворила *Банк крайовий*. Значні перешкоди існували також для розвитку переробної та харчової промисловості. У 70-х роках перестали діяти шість склозаводів і п'ять цукроварень, які не витримали конкуренції з якіснішими й дешевшими привозними виробами. На розвитку підприємницької ініціативи негативно позначалися високі державні податки. Ознаки пожвавлення спостерігалися тільки у видобутку солі на давніх копальнях Велічки та Бохні, а також вугілля неподалік Хшанова. У другій половині

століття було відкрито нафтові родовища в районі Борислава, але промисловий видобуток нафти почався пізніше. Поки що тут добували озокерит, що використовувався для виробництва свічок. Але вже тоді розпочалася спекуляція теренами, на яких було відкрито родовища нафти. Назагал Галичина залишалась одним з найменш розвинутих у промисловому відношенні тереном австро-угорської імперії, де часто панували злидні і голод.

Процеси індустріалізації і модернізації значною мірою визначали *соціальну структуру суспільства*. Руйнування станових перешкод, яке розпочалося ще в першій половині XIX ст., прискорилося в другій половині століття після проведення земельних реформ. І хоча станові відмінності ще тривалий час позначалися на житті суспільства, капіталістичні відносини вносили зміни у становище і свідомість усіх представників колишніх станів.

Найбільшу частку польського суспільства надалі становило *селянство*. Земельні реформи поступово перетворили селян із залежних господарів у вільних, зобов'язаних проявляти господарську ініціативу. Це відразу спонукало тривалий процес диференціації селянства, в якому виявлялися крайні наслідки: зменшення числа заможних селян, які перетворювались у капіталістичних фермерів з використанням найманої праці; і збільшення безземельних наймитів, які йшли у найми або шукали кращої долі в містах чи за кордоном. Обставини життя змушували селян тягнутися до освіти і знань. У другій половині століття активно виникають гуртки і товариства просвітнього характеру, які поряд із елементарними знаннями поширювали національні і соціальні ідеї. Селянство виявилось сприятливим ґрунтом для їх сприйняття і незабаром проявило тенденції до самоорганізації.

Змінилося також становище *польської шляхти*. Вона втратила станові привілеї і змушена була брати участь у громадському житті й економічних стосунках. Значні залишки станових привілеїв зберегла тільки польська аристократія, яка найшвидше знаходила спільну мову з правлячими колами Росії та Австро-Угорщини. Натомість більша частина шляхти була змушена шукати засобів для виживання у військових та адміністративних структурах держав-загарбниць, у т.зв. вільних професіях і різного роду службах. Можна стверджувати, що шляхта значною мірою причинилася до виникнення польської *інтелігенції*, внісши до її лав частку традиційних станових забобонів. Особливо велика кількість польської шляхти творила адміністративний апарат, науку, освіту і культуру в Галичині. Чимало шляхтичів брали участь у громадському і господарському житті Познанщини і Королівства Польського. Упродовж XIX ст. чисельність осіб, пов'язаних із розумовою працею, зросла у всіх країнах-загарбницях майже в десять разів. Наприкінці цього століття шляхетська приналежність перестала бути основним критерієм відбору для навчання і праці. Формувалися нові соціальні поділи. Представників шляхти майже не трапляється серед підприємців і торговців.

Остання обставина, а також соціальна політика імперської влади сильно вплинула на формування *буржуазної верхівки* в польських землях. Склалося так, що ще в першій половині XIX ст. підприємці і банкіри походили переважно з іонаціональних елементів, переважно німців та євреїв. У другій половині століття серед них з'явилися також поляки, але їхній відсоток залишався незначним. Це зумовило орієнтацію і співпрацю буржуазії з урядами держав-загарбниць.

Іншим чином позначалися процеси індустріалізації на становищі ремісників, торговців, дрібних власників. Ці соціальні групи в умовах капіталістичного ринку досить швидко диференціювались у двох напрямках: деградації і переходу в стан робітництва або люмпен-пролетаріату, а також соціального авансу через сприятливу кон'юнктуру на ринку. Так, варшавські шевці наприкінці століття утворили кооператив, який успішно

виробляв дешеве взуття для російського ринку. З другого боку, тільки незначна частина ремісників знаходила своє місце на ринку, решта змушена була тяжкою працею заробляти на прожиття. З розвитком промисловості ані ремісники, ані дрібні торговці здебільшого не витримували конкуренції і розорявалися, поповнюючи ряди пролетаріату.

Новою соціальною групою, народженою хвилею індустріалізації, було *робітництво* (пролетаріат). Його формування в другій половині століття значно прискорилось. Цьому сприяло вивільнення значної кількості “зайвих” робочих рук на селі, які шукали заробітку в містах. Відбувалося поглинання фабриками збіднілих ремісників, торговців і навіть шляхти. У 1865-1885 рр. кількість робітників, зайнятих у промисловості, зросла у Королівстві Польському з 70 до 140 тис. осіб, у польських землях під владою Німеччини – з 160 тис. до 314 тис., у Галичині і Цешинській Сілезії під владою Австро-Угорщини – з 35 тис. до 55 тис. осіб. Слід зазначити, що із загальної кількості найманих робітників (приблизно 500 тис. чоловік) у промисловому виробництві 1885 р. було зайнято лише трохи більше 100 тис. Розподіл робітництва по теренах був нерівномірний – переважна більшість робітників зосереджувалась у Верхній Сілезії, Лодзі і Варшаві. Робітниче середовище ще виразно поділялося на постійних робітників більших підприємств, сезонних робітників, випадкових заробітчанин, прислугу тощо. Значний процент найманих робітників становили жінки і діти.

Соціальне становище найманих робітників усіх польських земель було тяжким. Умови праці і платня не регулювалися законодавством, а визначалися підприємцем і залежали від його волі. Робочий день на фабриках тривав від 12 до 16 годин на добу (для дітей – до 8), практикувалися різноманітні покарання і штрафи за найменші провини. Водночас спостерігалось формування групи кваліфікованих робітників, які відрізнялися від інших вищою платнею і привілейованим становищем. Уже в середині XIX ст. швидко формувалось усвідомлення окремого соціального становища робітників, зайнятих на великих підприємствах текстильної, гірничої і металургійної промисловості. У 1861 р. дійшло до стихійних масових заворушень робітниць фабрики Шайблера в Лодзі, в ході яких вони знищували механічні верстати.

Уряди змушені були все частіше втручатись у конфлікти робітників і підприємців. Російські власті аж до 90-х років XIX ст. не вдавалися до заходів регламентації стосунків робітників і працедавців, забороняли будь-які форми соціальної взаємодопомоги працюючих на випадок каліцтва або нещасного випадку. Натомість у Пруссії з 1864 р. було дозволено створювати професійні спілки для взаємної підтримки, а у 1874 р. запроваджено примусове соціальне страхування від нещасних випадків. Соціальна допомога і пенсійне забезпечення з'явилися тут наприкінці 80-х років XIX ст., але їх значущість була невеликою, оскільки внаслідок жадливої експлуатації мало хто з робітників доживав до 50 років. Найбільш ліберальні інструкції щодо взаємин робітників і підприємців діяли в Австро-Угорщині: 1867 р. тут було дозволено створювати профспілки, незабаром – проводити страйки, а трохи згодом запроваджено соціальне страхування. Проте заробітки були найнижчими через наявність великої кількості вільних робочих рук на ринку праці. Скупчення великих мас людей на різних за величиною підприємствах і майстернях, антигуманні умови праці та експлуатації людських сил, відсутність регламентації стосунків з працедавцем – усе це породжувало природний протест, згуртовувало робітництво, сприяло усвідомленню ним свого соціального становища. Поширення соціалістичних ідей падало на сприятливий ґрунт і спричиняло виникнення нового явища – організованого робітничого руху.

Процеси індустріалізації вносили суттєві зміни у соціальну структуру і суспільну свідомість поляків. Руйнувалися стани і станові перегородки, на їх місці виникали нові соціальні поділи: на великих землевласників і буржуазію, з одного боку, і дрібних земле-

власників і робітництво – з другого. Водночас зростала чисельність строкатого шару інтелігенції та службовців, який відрізнявся порівняно високим рівнем освіти і близькістю до демократичних верств населення. Шляхта, що позбувалася своїх станових привілеїв і поповнювала ряди інтелігенції, залишалася стійким носієм патріотичних традицій, поширювала їх на інші верстви.

Цивілізаційний поступ, який проявлявся у зростанні міст і комунікацій, підвищенні рівня освіти і культури населення, розширенні контактів із зовнішнім світом, формуванні традиції національних повстань, сприяв *формуванню національної свідомості демократичних верств* – селян, ремісників, робітників. Ця свідомість складалася також за рахунок протистояння непольським впливам у сфері політики, релігії, мови, звичаїв і традицій. Русифікація, онімечення руйнували локальні міські та сільські спільноти, викликали стихійний опір населення і гуртували його на мовно-релігійних засадах. Важливу роль відіграла *позиція католицької церкви*, яка виступала на захист мови і традицій корінного населення, зазнаючи переслідувань у відповідь з боку окупаційних властей. На зміну традиційній становій конфронтації, в якій селянство частіше займало антишляхетські позиції, приходять ідеї *національного солідаризму*, усвідомлення приналежності до однієї нації, що позбавлена рівноправного становища з іншими європейськими народами. Національна свідомість дуже повільно опановувала селянство, зберігаючи перешкоди станових антагонізмів і прив'язаність до монархій. Тільки наприкінці XIX – початку XX ст. можна говорити про її поширення на більшість польського селянства, що було наслідком активної просвітницької і громадської діяльності польської інтелігенції та духовенства.

Суспільно-політичні програми і рухи

На роздоріжжі. Після поразки Січневого повстання виникла нова хвиля політичної еміграції, яка охопила близько 10 тис. осіб. Більшість вигнанців оселилась в європейських країнах, де поєдналась із “старими” емігрантами. Вони не змирилися з поразкою і прагнули продовжувати боротьбу на традиційних ідейних підставах. Група Готелю Лямбер у Парижі, яку очолював Владислав Чарторийський, продовжувала утримувати дипломатичні контакти з урядами європейських країн. Князь Адам Сапега, якому вдалося втекти з львівської в'язниці, де він перебував за участь у повстанні, емігрував на Захід і там намагався схилити емігрантів до продовження повстання. Однак з цього нічого не вийшло, і “червоний князь”, як його називали, незабаром повернувся до Галичини.

Поразка повстання змусила політичних емігрантів задуматись над програмою дальших дій. З'явилися розбіжності між прибічниками підготовки наступного повстання і переходу до мирної “органічної праці”. Члени Національного уряду часу Січневого повстання (А. Гіллер, К. Рупрехт та ін.) в еміграції виступили з обґрунтуванням ідейних засад, що лежали в основі повстанських документів. Не бачачи можливості продовжувати збройний опір, вони закликали співвітчизників до нагромадження національних сил і органічної праці. Іншої позиції дотримувався генерал Л. Мерославський. У 1865 р. він відновив Польське демократичне товариство з програмою збройної відбудови Польщі в кордонах 1772 р. Однак лави товариства швидко ріділи.

Напередодні австро-пруської війни радикальні кола еміграції активізувалися в надії піднести “польську справу” на європейському рівні. У липні 1866 р. вони утворили *Об'єднання польської еміграції* (ОПЕ), на чолі якого стали колишні “червоні” генерали Валерій Врублевський, публіцист Юзеф Токажевич і письменник *Зимунт Мілковський* (публікувався під псевдонімом “Т.Т. Єж”; 1824-1915). Об'єднання згуртувало понад 700

польських емігрантів з європейських країн, видавало часопис *Неподлеглосьь*. Під впливом соціалістичних ідей провідні члени ОПЕ критикували програмні засади Національного уряду часу повстання і вимагали перебудови аграрного устрою в дусі “громадівського соціалізму” (передачі усієї землі в руки селянських громад). Деякі члени керівництва (Ярослав Домбровський) проводили думку про необхідність відмовитись від кордонів Польщі 1772 р. і надати українцям, білорусам і литовцям право вільного самовизначення.

Польське повстання 1863-1864 рр. викликало симпатії до поляків з боку багатьох європейських організацій та угруповань ліберально-демократичного характеру. На захист прав поляків виступили робітничі організації. На одному з мітингів на захист поляків, що відбувся влітку 1864 р. в Лондоні, їхні представники вирішили утворити Міжнародне товариство робітників – *I-й Інтернаціонал*. Восени того ж року ідея була реалізована. Один з ініціаторів і керівників Інтернаціоналу К. Маркс неодноразово виступав на підтримку незалежності Польщі. На першому конгресі організації було схвалено резолюцію про те, “що ціла і незалежна Польща є неодмінною умовою демократичної Європи”. Частина польських емігрантів співпрацювала з Інтернаціоналом, окремі особи входили до її керівного органу – Генеральної ради (А. Жабіцький, К. Бобчинський, Е. Гольторп). Це були люди, які сприймали соціалістичні ідеї в їх демократичному звучанні й з огляду на прихильність до польського питання.

У франко-пруській війні 1870 р. польські емігранти одностайно виступили на боці Франції. У Ліоні був створений польський легіон добровольців, кілька польських військових брали участь у війні в складі французьких військ. Генерал *Юзеф Гауке-Босак*, який командував однією з французьких армій, загинув у боях під м. Діжон. У березні 1871 р. демократи Парижа утворили робітничу республіку – Комуни. Близько 400 поляків влилися в ряди комунарів. Керівні посади в Комуні посіли поляки Ярослав і Теофіл Домбровські, генерал Август Околович, Валерій Врублевський та ін. Комунари зазнали поразки, а чимало поляків загинуло в боях або були страчені французькими республіканськими військами.

У 70-х роках роль польської еміграції зменшилася. Чимало вигнанців повернулися на батьківщину, значна частина їх осіла у Галичині. Польські інтелектуальні кола на батьківщині стояли ближче до соціальних процесів, які тут відбувались. Вони шукали відповідей на нові виклики часу, формували ідеологію і політику під впливом нових ідейних течій, що поширювались в Європі.

Поразка повстання, репресії, політична ситуація на континенті викликали у частини польської громадськості, передусім елітарних верств, розчарування в можливостях збройної боротьби, зневіру у відбудові незалежної Польщі. З'явилися думки про те, що головним завданням польського народу є збереження національної ідентичності під владою чужоземних монархій, розвиток національної культури, підприємництва. Для цього треба підпорядкуватися владі загарбників, добиватися поступок від правителів трьох монархій, які повинні були належним чином оцінити угодові позиції. У 60-х роках формується лоялістична течія польського суспільно-політичного руху, що черпала ідейні настанови в консервативному середовищі аристократії та інтелігенції.

Лояльні консерватори здобули певний вплив у всіх польських дільницях. Але найбільш міцними були їхні позиції в Галичині під владою Австро-Угорщини, де консерватори, дійшовши до згоди з монархією, отримали в свої руки важелі управління багатонаціональним краєм. Тут найраніше були опрацьовані ідейні засади польського політичного консерватизму. Їх творцями стала група аристократів та публіцистів, пов'язаних з Готелем Лямбер. 1869 р. у краківському часописі *Пшегльонд польські*

(Польський огляд) вони опублікували серію памфлетів під загальною назвою *Тека*

Рис. 44. Юзеф Шуйський – історик, один з ідеологів краківських консерваторів. Портрет Я. Матейка.

Станьчика (Папка Блазня), в яких у формі листів, зібраних нібито Станьчиком (королівським блазнем XVI ст.), їдко висміяли змовницько-повстанську тактику боротьби, яка не принесла бажаних наслідків, а виявилася згубною для поляків. Автори звинувачували самих поляків у поділах Польщі, виводячи їх причини з браку суспільної дисципліни, відсутності сильної централізованої влади та “інстинкту управління”. Вони пропонували відмовитися від романтично-повстанських зривів, оцінювати ситуацію “зимним розумом”, шукати засобів збереження нації шляхом угоди з Габсбургами. До провідних ідеологів краківського консерватизму належали історик *Юзеф Шуйський* (1835-1883), граф *Станіслав Тарновський* (1837-1917), публіцист *Станіслав Козьмян* (1836-1922), граф *Людвік Водзіцький* (1834-1894) та ін. За назвою памфлетів краківських консерваторів називали *станьчиками*. Від краківських консерваторів дещо відрізнялись їхні східногалицькі однодумці, яких називали *подоляками*. Лідерами останніх були – *Казімеж Грохольський*, *Войцех Дзедушицький* (1848-1909); вони посідали впливові державні посади, відзначалися крайнім консерватизмом у соціальних та політичних питаннях, намагалися обмежити український національний рух, а також права євреїв у Галичині.

Кристалізації позицій консерваторів сприяли події 1877-1878 рр., пов’язані з російсько-турецькою війною на Балканах. Війна на певний час відродила надії поляків на нову “актуалізацію” польського питання. Влітку 1877 р. у Відні зібралися представники польських патріотичних організацій з Галичини і Познанщини. Вони обрали таємний “Національний уряд” на чолі з князем Адамом Сапегою, який одержав від Англії певні кошти на проведення антиросійських заходів. Однак Росія здобула перемогу у війні, а Берлінський конгрес 1878 р. жодним чином не торкнувся польської справи. Краківські консерватори виступили з гострим засудженням дій польських патріотів, які могли стати “чинником безпорядків” у Європі. Вони закликали до розвитку “національного буття” незалежно від кордонів і поділів, до співпраці з урядами Німеччини і Росії.

Проте у Німеччині прихильникам лоялізму було складно здобути впливи серед населення в умовах антипольської політики “культуркампфу” і німецької колонізації. Тут угодовство не приносило очікуваних наслідків і мало обмежений характер. У Росії лоялістична програма набула антинаціонального спрямування. Публіцист і освітній діяч *Казімеж Кжівіцький* (1820-1883) 1872 р. опублікував брошуру *Польща і Росія в 1872 р.*, яка стала широко знаною в польських землях. У сторіччя від часу першого поділу Польщі автор закликав поляків відмовитися від мови, католицької релігії, незалежності в ім’я згуртування усіх слов’янських народів навколо Росії у протистоянні німецькій експансії. У 1878-1880 рр. син Александра Вельопольського *Зигмунт* (1833-1902) писав до царя Олександра II меморіали і листи, в яких від імені польських землевласників та інтелігенції запевняв у вірності трону, готовності протистояти радикальним соціальним течіям, пропонуючи як засіб порятунку монархії децентралізацію місцевого управління при збереженні абсолютизму. Його звернення не вплинули на політику царату в Королівстві Польському, але дозволили згуртуватися невеликому табору польських консерваторів, які розвивали свої ідеї із значною часткою лібералізму. До свідомих консерваторів належав *Влодзімеж Спасович*. (1829-1906), літератор і правник, який 1876 р. заснував науково-літературний часопис *Атенеум*, а

1882 р. спільно з талановитим публіцистом *Еразмом Пільтцем* (1851-1929) – часопис *Край* (Петербург). Обидва видання задекларували свою лояльність до самодержавства, виступали за зближення поляків і росіян, яке у перспективі зможе принести користі як Росії, так і полякам (у культурно-національному плані).

Ідеї повного примирення з владами країн-загарбниць не зустрічали співчуття більшої частини поляків Росії та Німеччини. Нові віяння, що приходили із Заходу, приносили із собою сподівання на індустріалізацію, капіталізм, науку і освіту. Суспільні зміни накресливали перспективу цивілізаційного поступу, який повинен був піднести націю на вищий щабель. **Ліберальні ідеї** стали дороговказом для розвитку “органічної праці”. За відсутності державної підтримки ініціативу розвитку громадських форм співжиття в Королівстві Польському та польських землях Німеччини взяла на себе інтелігенція й окремі підприємці. Група землевласників і підприємців Королівства Польського 1875 р. заснувала у Варшаві *Музей промисловості і рільництва*, який підтримував наукові дослідження і поширював наукові знання. Заможні підприємці утворювали приватні гімназії та училища. 1881 р. вихованці Головної школи у Варшаві розпочали діяльність *Каси ім. Ю. Мяновського* (ректор Головної школи у 1862-1869 рр.) – приватного фонду для підтримки розвитку польської науки.

Громадська активність була обґрунтована ліберальною ідеологією *варшавського позитивізму* – течії суспільно-політичної думки 70 – 80-х років XIX ст. Піонером позитивізму виступив учений і публіцист *Александр Свєнтоховський* (1849-1938). 1871 р. у часописі *Пшегльонд тигодньови* (Тижневий огляд) він опублікував статтю-маніфест *Ми і ви*. Автор спирався на ідеї позитивізму, які йшли із Заходу, визнавав пріоритет наукових знань і прогресу, критикував шляхетські традиції, відсталість, підносив підприємництво, активну життєву позицію. Він доводив, що “спокійна і тривала праця” вимагає не меншого героїзму, ніж “гра у воєнну лотерею”. Ідеї А. Свєнтоховського підтримали інші молоді вчені та публіцисти, випускники Головної школи *Пйотр Хмельовський* (1848-1904), *Александр Гловацький* (Болєслав Прус, 1845-1912), *Юліан Охорович* (1850-1917). На сторінках часописів *Нива*, *Атенеум*, *Пшегльонд тигодньови* вони пропагували ідеї позитивізму, проголошуючи культ освіти і праці для добра суспільства, закликаючи до підприємництва і збагачення; виступали за поступове еволюційне перетворення суспільства шляхом реформ, розвитку освіти і культури. Таку діяльність вони називали “працею біля основ”, вважаючи її глибоко патріотичною. Позитивісти відмежувалися від романтизму і національних повстань. Вони стали ініціаторами багатьох культурно-освітніх акцій, зокрема, заснували низку газет і часописів для народу, читали лекції, створювали курси для неписьменних, бібліотеки. У поетичній формі кредо позитивістів висловив поет *Адам Асник* (1838-1897) у широко знаному вірші:

Жалі даремні, марний труд
 І прагнення химерне!
 Що віджило – і чудо з чуд
 Знов до життя не верне.
 Світ не віддасть в цей вир хуртєч
 Минулих марень тлуми,
 Вогонь не зможе, ані меч
 Спинить летючі думи.
 З живими йти вперед май хист,
 Спріймать нове навколо.
 А не зів'ялих лаврів лист
 Вінчати вперте чоло.

Життя ніхто ще не спинив, –
Не ремствуй, бідолахо!
То – марний жаль, безсилий гнів, –
Світ піде власним шляхом!

(Переклад *Д. Паламарчука*)

Ідеї “органічної праці” здобули поширення і принесли конкретні результати у польських землях під Німеччиною. Традиції “органічників” з 40 – 50-х років XIX ст. стали у пригоді під час “культуркампфу”. Численні господарські, культурно-освітні товариства, гуртки і кооперативи сприяли утвердженню серед польського населення прагматичної національної свідомості, скерованої на здобуття практичних результатів. Боротьба з онімеченням послаблювала соціальні і політичні розбіжності всередині польської громади, зближувала їхніх представників на ґрунті захисту національних прав поляків. У національному русі були представлені дві течії, що залишалися на засадах органічної праці – консервативна і ліберальна. Консерваторів предствляли землевласники і аристократія, які займали лояльні позиції стосовно німецького уряду. Їх органом був *Тижоднік католицькі*. Ліберальні діячі часто використовували трибуну німецького рейхстагу і прусського сейму для захисту прав польської мови і підприємництва, створювали численні польські товариства і кооперативи. Активними були польські депутати *Владислав Неголевський*, *Владислав Бентковський*, *Казімеж Кантак* та ін. Їхнім друкованим органом була газета *Дзєннік познаньські*. Але ліберали не висували нових ідей, здатних посилити єдність польської громади.

Спробу згуртувати демократичні верстви громадськості зробив публіцист *Роман Шманський* (1840-1908). У 1872 р. він розпочав видання часопису *Орендovníк* (Провісник), навколо якого гуртувались інтелігенція, ремісники, селяни. Редактор дотримувався ідей лібералів, але вимагав розширення впливів демократичних верств у громадському житті. Наприкінці століття часопис втратив популярність і поступово еволюціонував у бік націоналізму й клерикалізму.

Ліберально-демократичні тенденції проявилися і в суспільно-політичному житті поляків Галичини. Але тут вони були підважені сильними позиціями консерваторів, які опікувалися передусім інтересами великих землевласників. Один з лідерів галицьких польських демократів *Ф. Смолька* посів високі посади в австрійській державній ієрархії. Його наступники *Тадеуш Романович*, *Тадеуш Рutowський* відстоювали ідеї органічної праці, роблячи акцент на підприємництві. Їхні друковані органи *Край* і *Нова реформа*, що виходили у Кракові, не мали значного впливу на польське суспільство. У 1888 р. один з демократів економіст *Станіслав Щепановський* (1846-1900) опублікував працю *Злидні Галичини в цифрах*, в якій довів господарську відсталість краю і закликав проводити більш енергійну економічну політику. Здобувши посольські мандати до сейму і рейхсрату, він вдався до заходів, щоб змінити ситуацію на краще, але зіткнувся з сильним опором консерваторів. Йому вдалося заснувати *Галицьке акціонерне товариство для нафтової промисловості*, здобути певні капітали. Проте на зламі двох століть його ініціативи зазнали фіаско, не витримавши конкуренції з віденським капіталом. 1895 р. він розпочав видання газети *Слово польське*, яке незабаром стало рупором національних демократів.

Слабкість демократичної течії в Галичині полягала в розриві з селянством, найчисленнішою верствою суспільства, становище якої було вкрай незадовільним. Польські консерватори використали важелі влади, щоб усунути селянських депутатів з сейму, і до 1877 р. їм вдалося здійснити свій задум. У 70-х роках на захист селян виступив католицький ксьондз *Станіслав Стояловський* (1845-1911). 1875 р. він купив два народних часописи *Вєнец* (Вінок) і *Пщулка* (Бджілка) і, володіючи гострим словом,

виступив за залучення селян до активної участі в політичному житті. Він закликав організовувати селянські кооперативи й освітні гуртки, активізувати діяльність на захист соціальних і політичних прав селян. Галицькі власті переслідували його і кілька разів арештовували, а церковні ієрархи забороняли йому вести громадську роботу. У 80-х роках за його ініціативою почали створюватися селянські виборчі комітети, виникли численні товариства освіти і праці. Сам С. Стояловський писав, що хотів “збунтувати хлопа, але так збунтувати, щоб він почув, що в душі [він] є поляком”. Разом з тим він негативно ставився до українського селянства, прагнучи повернути його на католицтво і колонізувати. Діяльність ксьондза причинилася до згуртування польського селянства і зародження селянського *людового* (народного) руху.

Селянському рухові бракувало ідейної платформи, яка б відповідала тогочасним умовам. Формуванням програмних засад людового руху зайнявся колишній соціаліст *Болеслав Вислоух* (1855-1937), змушений переселитися з Королівства Польського до Галичини. У Львові він зблизився з українськими демократами Іваном Франком, Михайлом Павликом, розпочав публікацію часопису *Пшегльонд сполечни* (Суспільний огляд), в якому кристалізувалися ідейні засади руху. Б. Вислоух популяризував демократичні традиції польської еміграції, прагнув прищепити селянам почуття гідності і свідомості політичних прав, національної приналежності. З 1889 р. він видавав часопис *Пшияцель люду* (Друг народу), навколо якого згуртувалися молоді публіцисти й діячі, які незабаром створили першу селянську політичну партію. 1889 р. в Галичині почали діяти перші селянські виборчі комітети, які провели до сейму чотирьох самостійних депутатів від селян, а 1891 р. був обраний перший селянський депутат до віденського рейхсрату. Б. Вислоух та його прибічники пропагували серед селян демократичні ідеї, закликали їх організовуватись в рамках конституційного устрою. Далекосяжною метою ідеологів руху була відбудова незалежної польської держави з включенням до неї всієї Галичини. З огляду на це шляхи польських та українських демократів наприкінці 80-х років розійшлися: українці приступили до творення політичних партій, які відбивали національні та соціальні інтереси українського селянства.

У 80-х роках XIX ст. потрясіння, викликане у польському суспільстві поразкою Січневого повстання, поступово відходило у минуле. Нове покоління поляків, яке зростало на патріотичних традиціях, шукало більш дійових форм прискорення соціальних змін, не вдовольняючися ліберальними ідеями позитивістів. Демократичні і соціальні ідеї, які проникали в польські землі із Західної Європи, акцентували увагу на правах особи і суспільних верств, залишаючи на другому плані національні вимоги. Така ситуація непокоїла частину польської інтелігенції, яка прагнула поєднати нові соціальні рухи (селянський, робітничий) з національною справою. Вони дали початок новій національній ідеології періоду капіталістичної модернізації, яку в літературі часто називають *націоналістичною* (на противагу національній ідеології попереднього періоду).

Одним з перших проявів **формування польської націоналістичної течії** було заснування у Варшаві тижневика *Глос* (Голос). Його редактор *Ян Людвік Поплавський* (1854-1908) об'єднав навколо часопису гурт однодумців, які відкидали позитивістські рецепти оздоровлення суспільства, вимагали активізації національного руху на нових соціальних засадах: за участю широких верств населення – селян, робітників, інтелігенції. В їхньому розумінні національний рух повинен був спиратися насамперед на “люд” (народ), який становить більшість нації і визначає її обличчя. У публікаціях “Глосу” багато уваги приділялося становищу нижчих верств (селян, ремісників, робітників), з якими пов'язувалося майбутнє Польщі, часто використовувалися соціальні та демократичні ідеї для пробудження соціальної активності. Серед співробітників

“Глосу” були *Юзеф Потоцький* (писав під псевдонімом *Маріан Богуш*, 1854-1898), *Роман Дмовський* (1864-1939) та ін., які причинилися до формування націоналістичної течії у польській суспільно-політичній думці. Однак умови суворої цензури, що діяли в Королівстві Польському, громадили непереборні перешкоди для поширення нової національної ідеології. Необхідно було творити нелегальні організації.

Ініціатива організації нового підпілля зародилася в еміграції. *Зигмунт Мілковський* не зрадив ідеї національного повстання, вважав, що до нього слід добре готуватися. У 1886 р., передбачаючи війну між Австро-Угорщиною і Росією, він скерував до королівства емісара *Зимунта Баліцького* (1858-1916) із завданням створити нелегальну патріотичну організацію. Задум вдався і незабаром виник таємний *Союз польської молоді*, який скорочено називали “Зет”. У його програмі було записано, що його члени будуть прагнути відбудувати незалежну Польщу “на ґрунті політичної, національної і соціальної справедливості”. До складу “Зету” входила переважно студентська молодь, яка зобов’язувалася після закінчення навчання працювати в інтересах програмних цілей.

Тим часом 1887 р. З. Мілковський з кількома однодумцями заснував у Женеві *Лігу Польську*, яка проголосила своєю метою відновлення незалежної Польщі в кордонах 1772 р. Цьому передувала публікація брошури З. Мілковського *Справа про чинну оборону і національний скарб*, в якій містився заклик до створення таємних організацій,

Рис. 45. Роман Дмовський.

посилення національної роботи серед населення, збору коштів для освіти і підтримки національних інтересів. Не виключалася можливість повстання у майбутньому. Взірцем для Статуту Ліги послужила програма ПДТ 1836 р. Відновлена Польща уявлялася творцю організації федеративною державою, до якої увійдуть також Литва і Русь. З. Мілковський посилав емісара до українського емігранта М. Драгоманова з пропозицією налагодити співробітництво на підставі програми Ліги, але той відмовився через неприйнятність ідей “історичної Польщі”.

Лігу Польську могла спіткати доля багатьох інших еміграційних організацій, але її підтримали “Зет” і група “Глосу”. Це дало змогу розбудувати нелегальні структури Ліги в Королівстві Польському, готувати патріотичні кадри серед гімназійної та студентської молоді, котрі потім поширювали освіту і національну свідомість у легальних і напівлегальних товариствах. Поступово ініціатива перейшла до крайових осередків Ліги, де тон задавали Р. Дмовський, З. Баліцький і Я.Л. Поплавський. У 1893 р. за пропозицією Р. Дмовського організацію було переіменовано на *Лігу народову* (Національну лігу), а її керівний орган – Центральний комітет – перенесено до Варшави. Молоді ідеологи Ліги були прихильниками більш активної діяльності. У 1894 р. вони організували у Варшаві патріотичну маніфестацію з нагоди 100-річчя повстання під проводом Т. Костюшка. Відповіддю на неї стали масові арешти учасників. Тоді керівники Ліги перенесли свою діяльність до Галичини, де почали видавати часопис *Пшегльонд вшехпольскі* (Загальнопольський огляд). На сторінках цього видання скристалізувались основні положення доктрини польського націоналізму.

У другій половині XIX ст. в польські землі із Заходу проникали соціалістичні ідеї. Їх носіями були польські студенти, що навчалися у західних університетах, емігранти, зарубіжні соціалісти. Значний вплив на їх поширення вчинила участь поляків у I Інтернаціоналі, Паризькій Комуні. Соціалісти різних відтінків сходилися на тому, що існуючі суспільні відносини засновані на експлуатації людини людиною і тому їх слід

перебудувати відповідно до засад соціальної справедливості – чи то шляхом створення виробничих кооперативів і реформ, чи то з допомогою соціальної революції. Провідною силою суспільних змін соціалісти вважали робітництво (пролетаріат). На Заході соціалістичні ідеї знайшли відгук серед промислових робітників, спричинивши спочатку виникнення професійних спілок, покликаних відстоювати соціальні інтереси працівників, а потім соціал-демократичних робітничих партій.

Перші робітничі організації в польських землях виникли у Верхній Сілезії ще наприкінці 60-х років XIX ст., коли на місцевих шахтах відбулися потужні страйки. 1872 р. в Познані було створене перше робітниче товариство, яке увійшло до загальнонімецького робітничого об'єднання. Німецькі соціалісти були активними пропагандистами нових соціальних ідей і створення робітничих союзів. На той самий час припали перші спроби організації друкарень у Галичині: 1869 р. у Львові виникло *Прогресивне товариство*, біля джерел якого стояв учасник Січневого повстання *Антоній Маньковський* (1837-1899). Львівські друкарі почали видавати часопис *Ренкодзельнік* (Ремісник), який пропагував соціалістичні погляди.

Інший характер мали соціалістичні ідеї, які поширювались у Росії. Тут у 70-х роках розгорнувся радикальний *народницький рух*, який пов'язував соціалізм із селянською общиною і народною революцією (бунтом). Російські народники, що діяли в умовах гострих переслідувань з боку самодержавства, пропагували “селянський соціалізм” і тактику індивідуального терору. Близько тисячі поляків брали участь у російському народницькому русі. У 1875 р. студент петербурзької Медично-хірургічної академії *Ян Гласко* (1855-1881) заснував у Петербурзі перший польський соціалістичний гурток, пов'язаний з народницькою організацією “Земля і Воля”. Після розколу останньої та створення організації *Народна Воля* поляки брали активну участь в її діяльності. Замах на царя Олександра II 1 березня 1881 р. виконав поляк *Ігнацій Гриневицький* (1855-1881), який і сам загинув від розриву бомби.

У 1877-1878 рр. польські народники створили перші соціалістичні гуртки у Варшаві. Вони розпочали тут агітаційну роботу серед робітників і ремісників під виглядом освітніх товариств і “кас опору” (кас взаємодопомоги). Однак масові арешти перервали цю діяльність і змусили вцілілих соціалістів втекти за кордон. Один з них – *Людвік Варинський* (1856-1889) – по дорозі до Швейцарії затримався в Галичині, де у Львові нав'язав стосунки з польськими друкарями і молодими українськими діячами І. Франком та М. Павликом. Л. Варинський пропонував створити в Галичині нелегальні соціалістичні гуртки, але галицькі радикали відмовилися, посилаючися на легальні конституційні можливості діяльності. Тоді Л. Варинський організував кілька нелегальних гуртків у Кракові. Австрійська поліція отримала відповідну інформацію від російської, заарештувала польських та українських соціалістів. Однак судовий процес (1880) закінчився виправданням усіх підсудних.

Польські соціалісти згуртувались у Женеві, де 1879 р. розпочали видання газети *Рувносьць* (Рівність). Звідси вони налагодили контакти з російськими народниками, німецькими, французькими соціалістами, марксистами, українським діячем М. Драгомановим. Тут відбувалися численні ідейні дискусії, під час яких кристалізувались погляди польських прихильників соціалістичної ідеї. У центрі уваги поляків було співвідношення національного і соціального питань. Під впливом марксизму частина польських соціалістів виступила на захист інтернаціональних засад соціалізму, в центрі яких стояло робітничє питання. Національні вимоги і проблему незалежності Польщі вони розглядали з позицій соціалістичної революції, яка розв'яже всі національні суперечності в європейських країнах. На сторінках “Рувносьці” у 1879 р. група прихильників інтернаціоналізму (С. Мендельсон, Ш. Дікштейн, К. Длуський)

опублікували першу польську соціалістичну програму, яка з конспіративних причин була названа “брюсельською” (нібито виданою в Брюселі). Програма визнавала робітничий клас рушієм суспільного прогресу і передбачала, що він здійснить соціальну революцію, яка завершиться усупільненням засобів виробництва і встановленням справедливого устрою в усіх європейських країнах. Національне питання вони трактували як ідеологію польської шляхти, яка відволікає трудящих від класової солідарності. До цих засад приєднався також Л. Варинський – один з найактивніших польських соціалістів.

На ґрунті ставлення до справи незалежності Польщі дійшло до розколу в лавах польських соціалістів. Колишній повстанець, який повернувся із заслання в Сибіру, *Болеслав Лімановський* (1835-1935) наполягав на першорядному значенні відбудови незалежності Польщі, підкреслював потребу зміцнення національного руху за рахунок патріотичного згуртування робітництва. У його теоретичних міркуваннях робітничий рух виступав складовою частиною демократичного перетворення суспільства. У 1881 р. Б. Лімановський створив у Женеві соціалістичну організацію *Люд Польський* (Польський народ), яка нав'язувала до демократичних традицій польського національного руху і, водночас, до старого трактування кордонів майбутньої незалежної Польщі.

На соціалістичному конгресі в м. Хур 1881 р. між двома групами польських соціалістів розгорівся конфлікт. Б. Лімановський представив програму “Люду Польського”, яка зустріла критику з боку Л. Варинського та його прибічників. Вони звинуватили опонентів у протягуванні старої “шляхетської” ідеології в робітничий рух. “Інтернаціональні” соціалісти проголошували гасла “Геть з патріотизмом і реакцією! Нехай живе Інтернаціонал і Соціальна Революція”. Проте їхні радикальні позиції не були підтримані керівниками I-го Інтернаціоналу.

Поряд з ідейними суперечками польських соціалістів в еміграції соціалістичні ідеї спричинили пожвавлення суспільно-політичної думки молодого покоління польських, українських та єврейських діячів Галичини, які гуртувались навколо газети львівських друкарів *Праця*. Українець І. Франко, поляк *Болеслав Червенський* і єврей *Людвік Інлендер* під впливом праць К. Маркса на початку 1881 р. склали *Програму Галицької робітничої партії*, в якій висунули соціальні та політичні вимоги, що наголошували на потребі подальшої демократизації устрою Австро-Угорщини, поліпшення соціального становища робітників, підтримки державою колективних форм виробничої кооперації. Програма порушувала насущні питання життя Галичини і накреслювала перспективу легального переходу до соціалізму. Але співпраця українських і польських соціалістів незабаром урвалася. Причиною розриву було наполягання польських соціалістів на тому, що Галичина є “польським краєм” і повинна розвивати “польський соціалізм”. За вказівкою з Відня галицька поліція у 80-х роках вела непримиренну боротьбу з соціалістами, звинувачуючи їх в “анархістичних” планах. Відбулися десятки судових процесів над польськими та українськими соціалістами. На певний час соціалістична пропаганда була витіснена до підпілля.

Польські соціалісти в еміграції на початку 80-х років вирішили перенести діяльність у польські землі? де їм вдалось організувати кілька нелегальних соціалістичних гуртків у Познані. Але незабаром вони були викриті та розгромлені німецькою поліцією. Більш успішними були дії польських соціалістів у Королівстві Польському. Наприкінці 1881 р. Л. Варинський нелегально прибув до Варшави і заснував тут кілька нових соціалістичних гуртків. Він налагодив зв'язок з польськими соціалістами у Петербурзі та інших містах імперії. Його наміром було створити єдину потужну організацію, яка б виступила з марксистською програмою визволення робітників. У вересні 1882 р. Л. Варинський підготував і розмножив програмну відозву Робітничого комітету *Соціально-революційної*

партії "Пролетаріат". У ній окреслювалися мета і засоби боротьби за звільнення польського робітничого класу. Підкреслювалося, що польські робітники повинні виступати проти всіх "експлуаторських класів" спільно з пролетаріатом інших європейських країн, домогтися передачі землі і засобів виробництва в руки соціалістичної держави. Для цього вони повинні були організуватися у таємні гуртки, які чинитимуть опір владі, захищатимуть права робітників, а при потребі вдаватимуться до терору проти представників влади, зрадників і провокаторів. У перспективі передбачалося встановити "самоврядування політичних груп", запровадити свободу слова, друку, зборів, рівноправність жінок, виборність усіх чиновників тощо. Основними методами боротьби визнавалися страйки і терор. Програма не згадувала про селянство і справу незалежності Польщі.

Рис. 46. Людвік Варинський.

Восени 1882 р. Міжнародна соціально-революційна партія "Пролетаріат" (її називають "1-й Пролетаріат") фактично діяла, спираючися на нелегальні соціалістичні гуртки серед робітників та інтелігенції Варшави, Лодзі, Ченстохови та інших міст. До гуртків входило кілька сотень осіб, але вплив партії був значно ширшим. Керував партією Центральний комітет, очолюваний Л. Варинським. На з'їзді партії у Вільно 1883 р. був обраний ЦК і прийнято рішення про співпрацю з російською народницькою організацією "Народна Воля". Маючи зв'язки з еміграцією, партія доставляла з-за кордону соціалістичну літературу. Л. Варинський створив друкарню у Варшаві, друкував у ній багато листівок, відозв, а також часопис *Пролетаріат*. У Женеві виходили часописи партії *Валька клас* (Боротьба класів), *Роботник*. На початку 1883 р. "Пролетаріат" провів кампанію проти розпорядження варшавського оберполіцеймейстера М. Бутурліна про проходження принизливого санітарного контролю робітницями підприємств. Під загрозою страйку розпорядження було скасоване. Партія підтримала страйк робітників Жирардова, проводила

активну агітаційну роботу. На розвиткові "Пролетаріату" позначився арешт восени 1883 р. її лідера Л. Варинського. На чолі партії став *Станіслав Куніцький* (1861-1886), який одночасно був членом російської "Народної волі" і прихильником індивідуального терору. Члени партії організували кілька терористичних замахів. У 1884 р. С. Куніцький уклав угоду з "Народною Волею", за якою "Пролетаріат" підпорядковувався цій організації в революційній боротьбі з царатом. Незабаром царська поліція заарештувала майже весь керівний склад "Пролетаріату". Ще рік залишками партії керувала *Марія Богушевич* (1865-1887), яка була противницею терору. Арешти 1886 р. поклали край "Пролетаріату". У 1885 р. перед воєнним трибуналом відбувся процес над 29 керівниками "Пролетаріату". Четверо підсудних (С. Куніцький, М. Оссовський, Я. Петрусінський, росіянин П. Бардовський) отримали вироки кари смерті й були повішені у Варшавській цитаделі. Л. Варинський був засуджений до 16 років каторжних робіт (помер через три роки у в'язниці фортеці Шліссельбург). Інші члени "Пролетаріату" отримали тривалі строки каторжних робіт і заслання. М. Богушевич померла по дорозі на каторгу.

Незважаючи на жорстокі переслідування, соціалістичний рух продовжував розвиватись і поширюватись у польських землях. Цьому сприяла діяльність соціалістичної еміграції, яка постійно готувала для нього кадри. У 1888 р. польські соціалісти *Марцін Каштак* (1860-1905), *Людвік Кульчицький* (1866-1941) і *Станіслав Мендельсон* (1857-

1913) утворили в Королівстві Польському нову *Соціально-революційну партію "Пролетаріат" (II Пролетаріат)*, яка повинна була продовжувати справу своєї попередниці. Діячі партії ще більшої ваги надавали політичному та економічному терору. Вони взяли участь у створенні II Інтернаціоналу робітників (1889). Залишаючися вузькою організацією змовників, партія не зуміла поширити свій вплив у робітничому середовищі. 1892 р. вона провела невдалий замах на варшавського генерал-губернатора Й. Гурка та кількох інших царських чиновників. Ставлення до терору призвело до розколу II Пролетаріату і припинення діяльності. Її члени увійшли до нових робітничих організацій, які формувалися на початку 90-х років XIX ст.

Більші впливи серед робітників здобув *Союз польських робітників*, заснований 1889 р. у Варшаві *Юліаном Мархлевським* (1866-1925). Його діячі відмовилися від політичного терору, зосередившись на освіті та згуртуванні робітників, захисті їхніх соціальних прав, пропаганді марксизму. Репресії з боку царської поліції серйозно похитнули організацію; частина членів, які уникнули арештів, змушена була емігрувати.

Переслідування соціалістів з боку урядів європейських держав мали зворотній ефект: навколо їхніх постатей складався ореол героїв-мучеників, борців за народну справу і справедливість, а ідеї соціалізму виховували політичну свідомість і гідність робітництва та інших нижчих суспільних верств. На соціалістичну ідеологію звернула увагу частина молоді інтелігенції, яка спочатку йшла за позитивістами. Зростання ваги соціального питання змусило її ближче познайомитись із західними ідеями. Молоді публіцисти та науковці *Станіслав Крусінський* (1857-1886), *Людвік Кживіцький* (1859-1941), *Броніслав Бялоблоцький* (1861-1888) розпочали переклад польською мовою праць К. Маркса, Ф. Енгельса, німецьких і французьких марксистів, публікували власні праці з суспільних наук у зарубіжних виданнях. Л. Кживіцький редагував нелегальні видання I Пролетаріату, а потім пропагував марксистську соціологію в дослідженнях людини і суспільства. Наприкінці століття соціальне питання займало все помітніше місце в житті європейських народів.

Культурне життя поляків

Доба позитивізму стала періодом подальшої інтенсифікації культурного життя, посилення його демократичного змісту, залучення до культурних здобутків ширших верств населення. Суспільні зміни, які відбувалися на очах сучасників, не могли не викликати реакції інтелектуально-мистецьких кіл. Позитивістський світогляд, у якому значне місце посідали натуралістичні і прагматичні засади ставлення до життя, не витіснив зі свідомості більшості поляків національної мотивації. Реакція польського населення на національний утиск з боку урядів Росії та Німеччини пробуджувала громадську активність, сприяла згуртуванню різних верств на національній основі без огляду на державні кордони. Позитивістські ідеї "органічної праці" означали заміну формули порятунку нації через відновлення державності новою формулою "збереження нації" без державності.

Умови розвитку польської культури були різними. Якщо в Росії та Німеччині національна культура існувала, долаючи опір і перешкоди урядових структур, то в Галичині під владою Австро-Угорщини вона отримала сприятливі можливості для поширення. Але у всіх частинах, де проживало польське населення, в суспільній свідомості домінували позитивістські погляди, згідно з якими "не мрії, а праця потрібна вітчизні". Разом з тим творча інтелігенція критично оцінювала швидке поширення міщанських зразків збагачення і деморалізації, які йшли поряд із культом грошей. Б. Бялоблоцький 1884 р. у статті *Пониження ідеалу* виступив з критикою "міщанського ідеалу щастя",

який прагне “заблокувати свої двері перед вуличним натовпом і закрити ставнями вікна, щоб не чути постійних стогонів злидарів і бідноти”. Йому вторував Я.Л. Поплавський у статті *Пониження ідеалів* (1887), протестуючи проти “освячення грубого, безвстидного егоїзму”. У культурі доби позитивізму відбулося зіткнення двох провідних світоглядів – старого романтично-станового з його ідеалами служіння традиціям, національній справі, і прагматично-позитивістського, скерованого у майбутнє з вірою у розв’язання суспільних проблем.

На культурний розвиток поляків у другій половині XIX ст. особливо великий вплив чинила преса і публіцистика. Газети, часописи, брошури виходили великими накладками і, незважаючи на цензуру, доносили до населення провідні ідеї сучасності. При цьому відбувалася спеціалізація видань, орієнтація на певну соціальну аудиторію. Так, газета *Кур’єр варшавський* у 80-х роках збільшила наклад до 30 тис. примірників, ще кілька варшавських газет мали накладди понад 10 тис. Газети стали прибутковими і перетворились у вигідне підприємство. Чимало періодичних видань почали вмщати літографії та фотографії, що збільшило їхнє поширення. У 80-х роках кількість назв польських періодичних видань у трьох частинах колишньої Речі Посполитої перевищила 200. Серед них були суспільно-політичні, літературні, науково-популярні, розважальні видання. Газети і тижневики відбивали погляди відповідних течій: *Пшегльонд тижодньови*, *Правда*, *Глос* та інші репрезентували позиції позитивістів; *Край*, *Час*, *Пшегльонд польський* – консерваторів. Крім цього з’являлись і поширювались нелегальні соціалістичні видання.

Преса відкривала читачам очі на світ, порушувала проблеми, які хвилювали суспільство. 1886 р. у Варшаві почав виходити тижневик “Глос”, в якому один з його редакторів Я.Л. Поплавський вмістив програму видання, що викликала бурхливу полеміку. Він пропонував розрізнити “панську” і “селянську” культури, але не протиставляти їх одна одній, а шукати шляхів їх зближення. Це був заклик творити культуру на народних традиціях і для народу, культуру, яка була б зрозумілою і близькою широким суспільним верствам. У цьому напрямі скеровувалися творчі пошуки митців різних жанрів.

На першому місці за впливами на суспільну свідомість залишалася художня література. Вона відігравала роль поєднувальної ланки між розділеними кордонами польськими теренами, була тісно пов’язана з публіцистикою і суспільно-політичною думкою. Літературні твори, перед тим як вийти окремою книжкою, часто друкувались у періодиці. З розширенням кола читачів і спробами дати глибші відповіді на морально-етичні запитання часу проза поступово відтісняла поезію на другий план. Письменник перетворювався з романтичного “будителя” на “дослідника” і “лікаря” суспільства, а повість і новела – у найвідповідніший жанр літератури. Їхній зміст реалістично відбивав колізії тогочасного суспільного життя, шукав засобів для виправлення соціальних болячок і моральних збочень. Художня література поступово доходить до яскравого реалістичного опису характерних героїв та подій часу.

Проте література не зрілася історичних традицій, а письменники надалі захоплювали читачів привабливими образами минулої величі Польщі. Гідним продовжувачем історичного письменства виступив у другій половині століття *Генрик Сєнкевич* (1846–1916). Свою творчість цей видатний літератор розпочав з новел, присвячених простому люду (*Янко Музикант*, *Бартек-переможець*). Наприкінці століття він переключився на історичну повість, яка, за його словами, повинна була “підкріпити серця”, піднести національну гордість за славне минуле. У 1884–1888 рр. він написав і опублікував знамениту *Трилогію* (повісті *Вогнем і мечем*, *Потоп*, *Пан Володийовський*), а через два роки – *Хрестоносці*, яким судилося відіграти особливу роль у формування національної

свідомості поляків ХХ ст. У них він вивів яскраві образи польських лицарів, які відважно долають усі труднощі, перемагають ворогів, захищаючи незалежність Польщі і зміцнюючи її могутність, демонструючи високі зразки мужності, відваги і самопожертви. До нинішнього дня герої “Трилогії” Сенкевича залишаються у свідомості поляків образами реальних особистостей минулого.

Повісті Г. Сенкевича викликали гостру критику з боку тогочасних польських літераторів, які закидали авторові створення такого образу минулого, що навчав не тверезому розрахунку, а бездумному ентузіазму. Критично оцінили повісті Г. Сенкевича українські письменники і вчені (І. Франко, М. Грушевський та ін.), які звинуватили

Рис. 47. Генрик Сенкевич.

письменника у неправдивому і принизливому для українців зображенні козацтва, селян та української шляхти. Студенти-українці Львівського університету розпочали і виграли судовий процес проти автора “Трилогії”. Однак це не вплинуло на авторитет талановитого польського письменника. У наступних творах він зосередився на осмисленні загальнолюдських цінностей, написав повість з життя ранніх християн *Quo vadis* (1895-1896), за яку 1905 р. був відзначений Нобелівською премією в галузі літератури.

Мало хто з тогочасних письменників міг зрівнятися талантом з Г. Сенкевичем. Поряд з його творами великої популярності набули також історично-пригодницькі повісті для молоді, написані істориком *Валерієм Пишборовським* (1845-1913). У них він на прикладі польських повстань прагнув показати небезпеку бездумного захоплення радикальними ідеями.

Інше спрямування мали новели та повісті *Елізи Ожежко* (1841-1910). Письменниця описувала реакцію шляхти і землевласників на нові умови життя, змальовувала безправне становище жінки, нижчих верств суспільства, євреїв. У повісті *Над Німаном* (1888) показала суспільство, яке змінюється під тиском нових обставин життя і шукає шляху, який би поєднував традицію і нові віяння. Збірка новел *З різних сфер* (три томи, 1879-1881) містила реалістичні картинки з життя різних соціальних верств, а повість *Марта* (1873) – становища жінки. У ряді публіцистичних праць письменниця поєднала позитивізм з патріотизмом.

Великим літературним талантом вирізнялися реалістичні твори колишнього повстанця Александра Гловацького, який увійшов до літератури під ім'ям *Болеслава Пруса* (1847-1912). Водночас він був одним з ідеологів польського позитивізму. У 1886 р. опублікував повість *Пляцувка* (Позиція), де представив селянина, який виступав захисником кращих національних традицій. Особливу популярність принесла Б. Прусу повість *Лялька* (1890), яка відтворювала зіткнення молодого підприємця зі старим і замкненим аристократичним світом. Повість відзначалася високою майстерністю зображення характерів, звичаїв, всієї багатоманітної панорами тогочасного життя. Ще одна повість – *Емансипантки* (1894) – була присвячена описові становища жінки і спробам зламати традиційні перешкоди, які заважають їй посісти належне місце в тогочасному суспільстві. Високою майстерністю проникнення в психологію і механізми влади вирізнялась історична повість *Фараон* (1897), в якій яскраво змальовано перипетії боротьби за верховну владу в давньому Єгипті. Реалізм повісті виходив за межі історичного жанру, виявляв приховані елементи соціальних стосунків тодішнього суспільства, виростав до символічного образу влади як такої.

У 80-х роках у польську літературу з Франції проник вплив *натуралізму*, який проповідував підсилення реалізму та експресії літературних творів з допомогою гіперболічного підкреслення зумовленості поведінки людини соціальним середовищем, побутом, фізіологією. Прибічники натуралізму (Е. Золя, брати Е. і Ж. Гонкури) реалістичне зображення життя вважали методом наукового дослідження, що повинно викрити й зцілити суспільні виразки. У цьому стилі творила прозаїк і драматург *Габрієля Запольська* (М.Г. Снежко-Блоцка; 1857-1921). Вона демаскувала мораль і звичаї, які склалися при зіткненні старих традицій і тогочасних поглядів, викривала міщанство та лицемірство. Її комедія *Мораль пані Дульської* (1906) дала початок терміну “дульщина”, яким визначалися зразки міщанської психології й поведінки. Прихильником натуралізму в літературі був також педагог *Адольф Дитасінський* (1839-1902) – автор багатьох філософсько-педагогічних праць і літературних творів, в яких пропагував близькість людини до природи.

Поетія доби позитивізму відрізнялася від романтичної простотою і доступністю, вірою в суспільний поступ і людські можливості. У Галичині розгорталася творча і політична діяльність колишнього повстанця *Адама Асника* (1838-1897). Його лірика мала філософський характер, продовжувала романтичні традиції польської поезії і, разом з тим, віддзеркалювала обрії нового світу. У збірці сонетів *Над глибинами* він зокрема писав:

(...) І хоч довкола темрява ще висне,
Та вже помітно: в творчому змаганні
Нових світів засвічуються грані,
Якими мла, мов іскорками, присне (...)
(Переклад *Є. Тутикайла*)

Новаторськими рисами відзначалася поезія приятельки Е. Ожежко – *Марії Конопницької* (1842-1910). Свою літературну творчість вона розпочала у Варшаві, маючи на руках шестеро дітей. У творах, заснованих на народних піснях, багато уваги приділяла змалюванню приниженого становища бідних верств – селян, робітників, бездомних. Гуманістичні мотиви яскраво звучали в ліриці *Віктора Гомулицького* (1848-1919), який з великим співчуттям ставився до простих людей, пригноблених народів. Загалом поезія доби позитивізму не занедбала патріотичної тематики, але більш тісно пов'язувала її з соціальними тенденціями, підкреслювала нерозривність національних змагань і суспільного поступу.

Доступ до освіти і знань зростав під впливом позитивістських ідей та зростання потреби в освічених працівниках. Але загальний стан освіти в польських землях залишався незадовільним. У Королівстві Польському кількість початкових шкіл наприкінці століття досягла 3 тис., але далекою не відповідав реальним потребам. Кількість неписьменних серед усього населення перевищувала 70 %. Навчання проводилося російською мовою. Гімназій було всього 15 (1900 р.), і вони були майже недоступні для бідніших верств. У школах і гімназіях панував режим суворого нагляду за “благонадійністю” вчителів та учнів. Певною віддушиною були приватні школи, яких у 1890 р. налічувалося 280. Фінансист Л. Кроненберг заснував *Школу торгівлі* (1875), а Г. Вавельберг і С. Ротванд – *Технологічну школу* (1891), які давали середню спеціальну освіту. 1875 р. у Варшаві виникло таємне *Товариство національної освіти*, а з 1894 р. – *Товариство таємного навчання*, які дбали про освіту і патріотичне виховання селян і робітників.

Кращою була загальна ситуація з освітою в Німеччині, де постало питання ліквідації неписьменності. Німецькі власті швидко усвідомили користь від розвитку державної освіти: з одного боку, освічений працівник був більш придатним до роботи, а з другого –

школа була провідником ідей онімечення населення. Однак польська громадськість відповіла на асиміляторські дії уряду поширенням приватної освіти й патріотичного виховання (див. вище).

У Галичині в другій половині XIX ст. шкільництво перейшло під управління поляків. У 1872 р. крайовий сейм запровадив обов'язкову безкоштовну чотирирічну освіту для дітей. Кількість шкіл на кінець століття перевищила 3,5 тис. Завдяки цьому відсоток неписьменних зменшився з 95 % у 1867 р. до 56 % у 1900 р. Викладання велося польською мовою (українських шкіл було значно менше, а їхній розвиток стримувався). Розвиток шкільництва контролювала Крайова шкільна рада, в якій засідали польські консерватори. До кінця століття кількість гімназій зросла до 27, а їх учнів – до 13 тис. Загалом середня освіта залишалася малодоступною. Як польська, так і українська громади вдалися до створення приватних шкіл і гімназій, заснування численних громадських організацій і товариств, які опікувалися поширенням знань серед нижчих верств, організовували читальні, бібліотеки тощо. За зразком Познанщини, 1879 р. ксьондз С. Стояловський дав поштовх діяльності *Товариства народної освіти і праці*, яке незабаром перетворилось у Товариство рільничих гуртків (1882), що дбало про розвиток освіти і агрокультури селян. У 1891 р. поет А. Асник очолив нове *Товариство народної школи*, яке почало діяти в Кракові. Воно засновувало і утримувало початкові та середні школи, бібліотеки і читальні, видавало і поширювало літературу для селян, провадило культурну діяльність.

У цей час важливого значення набула діяльність члена *Товариства національної освіти* у Варшаві, педагога і видавця *Конрада Прушинського* (1851-1908) – автора численних букварів і книжок для народу, котрі видава під псевдонімом *Казімеж Промик*. У 1875 р. з'явилося перше видання його *Елементаржа* (букваря для самоуків), з якого навчалися тисячі селянських дітей. Ця книга витримала 62 видання накладом 1,2 млн. примірників.

Вища освіта залишалася доступною переважно для заможних соціальних верств – шляхти, урядовців, інтелігенції. Університети налічували по кілька сотень студентів і перебували під пильним наглядом влади. У 1869 р. варшавська Головна школа була перетворена в російський імператорський університет з російською мовою викладання. І все ж польська молодь здобувала освіту у Варшавському університеті, а також інших університетах Російської імперії (Московському, Київському, Одеському). Університетські осередки, незважаючи на суворий контроль властей, залишалися центрами поширення новітніх наукових і суспільних ідей. Не випадково діячі соціалістичного і демократичного руху часто були випускниками університетів. У 90-х роках в університетах Росії навчалось понад 2 тис. поляків. Ще понад 1,5 тис. студіювали в європейських університетах, де брали участь у діяльності різних громадсько-політичних організацій.

У Німеччині польських вищих шкіл не було, і поляки навчалися у німецьких або західноєвропейських університетах. Натомість у Галичині вища школа перейшла під контроль польських властей краю. Поступово було полонізовано Краківський та Львівський університети, куди приїжджала на навчання також польська молодь з Росії та Німеччини. У 1877 р. було створено *Львівську політехніку* і незабаром *Вищу рільничу школу* в Дублянах поблизу Львова. Наприкінці століття в Краківському університеті працювало 164 викладачі, навчалось 1,4 тис. студентів, у Львівському університеті – відповідно 147 і 2 тис., Львівській політехніці – 58 і 760. У цей час з'явилися паростки конфлікту між польськими та українськими студентами Львівського університету, який незабаром переріс у гостре політичне протистояння.

Ідеологія позитивізму і потреби технічного прогресу створювали сприятливі умови для розвитку **наукової думки**. Відсутність державної підтримки обмежувала інститу-

ціональний розвиток польської науки в Росії та Німеччині. Там наукові студії оберталися навколо гуманітарних і суспільних проблем, які не вимагали обладнання й коштів. Тільки невелика кількість польських учених працювала в університетах, інші гуртувалися навколо громадських фондаций – Каси ім. Ю. Мянвоського у Варшаві (1881) і Товариств друзів наук у Познані і Торуні. Інакше виглядала ситуація в Галичині, де інституції польської науки швидко розбудовувалися під патронатом консерваторів. У 1871-1873 рр. Наукове товариство Кракова було перетворене в *Академію Умєстносці* (Академію знань) за зразком наукових академій інших європейських країн. Академія отримала урядову підтримку і швидко перетворилась у загальнопольській науковий центр, з яким співпрацювали вчені з усіх польських земель. Продовжували діяльність культурно-наукові фундації, створені польськими аристократами у попередній період. Краків і Львів перетворились у науково-культурні центри польської наукової думки.

З усіх наукових дисциплін найбільшого розвитку досягла *історіографія*, яка знаходилася в епіцентрі роздумів про минуле і майбутнє Польщі. У 1880 р. за ініціативою АУ в Кракові було скликано I-й з'їзд польських істориків (які продовжуються донині), а 1886 р. у Львові створено *Польське історичне товариство* та його орган часопис – *Квартальник хісторични* (Історичний кварталник). Суспільне значення історіографії полягало у необхідності дати відповідь на питання про причини занепаду Польщі. Оцінки вимагали також невдачі польських визвольних змагань XIX ст. Це спонукало до вивчення минулого з погляду нових методологічних підходів. Позитивізм заперечував романтичні уявлення про “національний дух”, вимагав суворого дотримання змісту історичних джерел, критичного осмислення фактів і подій. В останній третині століття історики поділилися на три окреслені напрями, кожен з яких пропонував своє бачення минулого Польщі. Найшвидше сформувалася “краківська школа” в історіографії, представлена ідеологами та політиками краківського консерватизму. Визнанням главою школи був професор і ректор Краківського університету, історик і письменник *Юзеф Шуйський* (1835-1883). Його перу належали численні праці з історії Польщі та її окремих періодів (4-томна *Історія Польщі*, 1862-1866), в яких проводилася думка про “анархізм” і “свавільність” польської національної традиції, відсутність сильної монархічної влади, що у підсумку зумовило історичне відставання Польщі від інших країн Європи. Його погляди розвивав ксьондз *Валеріан Калінка* (1826-1886), який у багатьох працях гостро критикував польські патріотичні сили за необдумані спроби зламати освячені віками традиційні порядки. Вину за поділи Польщі він покладав на табір польських реформаторів, які наприкінці XVIII ст. намагались усунути перешкоди на шляху розвитку країни (*Останні роки панування Станіслава Августа*, 1868; *Чотирирічний сейм*, 1888). Традиції школи представляв професор Краківського університету (згодом намісник Галичини) *Міхал Бобжинський* (1849-1935). Він був більш обережним в оцінках, досліджував і надавав вирішального значення державно-правовим інститутам у розвитку суспільства (*Історія Польщі в нарисі*, 1879). Представників краківської школи об'єднувало негативне ставлення до суспільних рухів, котрі, на їх думку, руйнували державний порядок і послаблювали владу. Їхня концепція історії Польщі отримала назву “песимістичної”.

Погляди істориків краківської школи спричинили гостру полеміку, яка зіграла важливу роль у політичному вихованні суспільства. Із запереченням їхніх поглядів виступила група істориків з Королівства Польського, яка отримала назву “варшавської школи”. Її представники запропонували “оптимістичну” концепцію історії Польщі, стверджували, що вона розвивалася подібно до інших європейських країн, а вину за поділи покладали на агресивних сусідів країни. Професор Варшавського університету *Адольф Павінський* (1840-1896) докладно вивчав устрій Речі Посполитої у XVI-XVIII ст.

і дійшов висновку, що шляхетська демократія була закономірним результатом історичного розвитку і не відрізняла Польщу від інших країн. Натомість надмірні компетенції шляхетських сеймиків не дозволили своєчасно реформувати устрій Речі Посполитої. Історик високо оцінював діяльність реформаторів XVIII ст., критично ставився до ролі церкви у переломних подіях минулого. З критикою поглядів краківських істориків виступив плідний варшавський учений *Тадеуш Корзон* (1839-1918). Він брав участь у діяльності таємних патріотичних організацій 60-х років, відбув заслання, а після повернення працював викладачем історії у приватних навчальних закладах. У численних працях історик аналізував період занепаду Польської державності в другій половині XVIII ст. і дійшов висновку, що його причини слід шукати не в особливих рисах “польського характеру”, а в агресивних діях сусідів – Пруссії, Росії та Австрії. Звернувши увагу на соціальні стосунки, політичні реформи, економічний поступ, Т. Корзон віддав перевагу “оптимістичному” поглядові на цей період польської історії, вважаючи, що паростки нового устрою, які тоді проявилися, мали всі шанси вивести країну в число передових європейських держав (6-томна праця *Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа*, 1882-1886 рр.). На другому з’їзді польських істориків у 1890 р. Т. Корзон вступив у полеміку з краківськими істориками, звинувативши їх у тому, що в своїх історичних оцінках вони керувалися консервативними політичними ідеями, підпорядковуючи історію політичним інтересам польських правлячих кіл Галичини. У свою чергу, Ю. Шуйський, В. Калінка та інші докоряли Т. Корзону і варшав’янам служінням інтересам “руйнівного” лібералізму. У полеміці, що велася на сторінки наукових і громадських видань, активну участь брав варшавський історик *Владислав Смоленський* (1851-1926) – автор ґрунтовних монографій *Інтелектуальний переворот у Польщі XVIII ст.* (1891), *Історія польської нації* (1897), в яких простежено складний і тернистий шлях сприйняття суспільством нових ідей і перебудови на їх підставі соціальних взаємин. На його думку, у XVIII ст. в Польщі відбувався світоглядний переворот, внаслідок якого ідеї Просвітництва і прогресу повели тяжку боротьбу з ідеями середньовіччя і темряви. Наскрізною в його праці була думка про змінність епох та устроїв, змістом яких є цивілізаційний поступ.

У Львові розгорнулася наукова діяльність вихідця з Познанщини історика *Ксаверія Ліске* (1838-1891), який у своєму науковому семінарі в стінах Львівського університету виховав плеяду польських істориків, що отримала назву “львівської школи” в польській історіографії. Вчений залишався осторонь політики, проповідував сумлінну працю над джерелами і уникання оцінки історичних явищ. Гаслом його творчості став “похід за науковою правдою”; у численних рецензіях, оглядах він критикував тогочасних істориків за фальсифікацію та модернізацію історичних джерел. За його ініціативою та участю почалося видання багатотомної серії історичних джерел *Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської* (15 томів до 1891 р., подальші вийшли на початку XX ст.).

Ідеї позитивізму вплинули також на розвиток інших гуманітарних наук і філософської думки. Особливо яскраво це проявилось у *філософії*, до розвитку якої значною мірою причинилися публіцисти, що пропагували серед поляків ідеї позитивістів. Особливо активно розвивав ці ідеї філософ і психолог *Юліан Охорович* (1850-1917), який певний час викладав у Львівському університеті. Серед багатьох його праць був *Вступ і загальний погляд на позитивну філософію* (1872). З критикою позитивізму виступили молоді польські мислителі і вчені, які вважали необхідним доповнити позитивізм марксистською візією соціалістичного майбутнього. Вони трактували розвиток суспільства як закономірний процес, детермінований соціально-економічними стосунками та опосередкований суспільно-політичною ідеологією. *С. Крусінський* (1857-1886), *Б. Бяло-*

блоцький, Л. Кживицький познайомилися з працями К. Маркса, перекладали їх польською мовою. Вони не вдовольнялися визнанням природних закономірностей, стверджували, що в людському суспільстві закономірність реалізується через свідому діяльність осіб та організацій. Свої статті молоді марксистки вміщували у виданнях позитивістів, а також нелегальних соціалістичних часописах. Особливо різнобічними були наукові зацікавлення Людвіка Кживицького, який залишив змістовні праці з історії, соціології, етнографії, економії, антропології.

Серед наук, що тоді швидко розвивалися, було мовознавство і літературознавство. Завдяки Люціану Малиновському (1839-1898) у Краківському університеті була підготовлена група талановитих філологів, які пізніше працювали в університетах різних країн. Сам вчений вивчав мову населення південно-західного пограниччя польських земель (Сілезія, Спіш та ін.), був співредактором *Старопольського словника*. Великих успіхів досягнув мовознавець Ян Бодуен де Куртене (1845-1929), праці якого в галузі загального та порівняльного мовознавства незабаром здобули світову славу. Його діяльність розгорнулася в університетах Росії і Ягеллонському університеті Кракова. Заслугою вченого стала побудова теорії фонем і фонетичних чергувань, яка дала підстави розглядати мови як історично змінні системи; мали успіх також його порівняльні дослідження слов'янських мов. Широкі філологічні та історичні зацікавлення проявив професор Львівського університету Антоній Малецький (1821-1913), який опрацював й опублікував *Історично-порівняльну граматику польської мови*, а також написав низку літературознавчих праць про видатних польських поетів. Помітним явищем польської філології стали праці одного з ідеологів краківського консерватизму графа Станіслава Тарновського, який тривалий час очолював Ягеллонський університет й Академію знань. Найповніший вияв його патріотично-консервативні погляди знайшли у шеститомній *Історії польської літератури* (1900-1907).

Великою різноманітністю характеризувалася творчість польського етнографа, філолога і композитора Оскара Кольберга (1814-1890). За походженням напівнімець і напівфранцуз, він під впливом польських романтиків захопився багатством народної культури земель колишньої Речі Посполитої. Кольберг багато мандрував по різних теренах, в тому числі українських, нагромаджуючи фольклорні й етнографічні матеріали, які узагальнив і опублікував у 23-томному виданні *Народ – його звичаї, спосіб життя, мова, страви, прислів'я, обряди, смаки, забави, пісні, музика і танці* (1857-1890) і 11-томній праці *Етнографічні картини* (1882-1891). В обох виданнях він багато уваги приділив описам звичаїв українських селян.

Чимало освічених поляків, які опинилися у сибірському засланні, вели наукові спостереження за природою і населенням цього краю. Бенедикт Дибовський (1833-1930) вивчав флору, фауну і народи озера Байкал і Камчатки. Після повернення із заслання працював професором Львівського університету. Піонерами геологічних розвідок Сибіру були А. Чекановський і Я. Черський. Геолог і географ К. Богданович здобув авторитет, відкривши численні поклади корисних копалин у районі Манджурії і Хабаровському краї. Описи народів Сибіру залишили А. Шиманський, Е. Пекарський, Б. Пілсудський та ін.

Природничі і технічні науки не набули такого розвитку, як гуманітарні. Але й тут польські вчені досягли помітних успіхів. Краківські дослідники Зигмунт Врублевський (1845-1888) і Кароль Ольшевський (1846-1915) у 1883 р. вперше перетворили на рідину вуглець і азот, продовжили дослідження в галузі фізики низьких температур. У Львові проходила наукова діяльність в галузі термодинаміки Августа Вітковського. На високому рівні вели польські вчені дослідження з мінералогії, ботаніки, хімії.

Частина поляків, змушених емігрувати на Захід, також стала знаними вченими в зарубіжних країнах. *Ернест Маліновський* (1815-1899) після поразки революції 1848-1849 рр. емігрував до Перу, де як шляховий інженер побудував багато залізниць і мостів, в тому числі першу залізницю через Анди, яка пролягла на висоті понад 4700 м над рівнем моря (пізніше був професором математики в університеті Ліми). *Рудольф Моджеевський* став у США відомим конструктором мостів, а *Казімеж Гзовський* здобув у Канаді високий авторитет як інженер з будівництва портів, залізниць і мостів.

Суспільному значенню художньої літератури у період позитивізму дорівнював лише живопис. Цей факт пояснювався розширенням кола споживачів мистецьких творів, котрі підкреслювали свою приналежність до національної культури. 1879 р. в Кракові було засновано *Національний музей*; тут діяла *Школа мистецтв*. Більшість польських художників на тривалий час виїжджала до європейських осередків живопису в Парижі, Відні, Римі, Мюнхені, Петербурзі. Польські митці працювали під переважним впливом європейських художніх течій.

Рис. 48. Ян Матейко.
Автопортрет.

Провідні позиції в малярстві посідав *історичний живопис*, який підживлював патріотичні почуття. Визнаним главою цього напрямку був краківський маляр чеського походження *Ян Матейко* (1838-1893). Упродовж тридцяти років митець писав картини, які представляли велич і драматизм історії поляків. Для своїх картин він скрупульозно збирав документи, пам'ятки, залишки матеріальної культури, котрі, втілені у картинах, наближували історичні події до глядача. Я. Матейко був неперевершеним майстром портрету та історичних деталей, а його твори komponувалися за традиціями ренесансу й бароко. Хоча в тогочасних умовах вони виглядали анахронізмом, але багато поколінь поляків представляли картини минулого на підставі творів Я. Матейка. Широке визнання здобули його картини *Станьчик* (Блазень), *Промова Скарги*, *Грюнвальдська битва*, *Собеський під Віднем*, цикли *Галерея польських королів і князів* й *Історія цивілізації в Польщі*. Твори митця неодноразово виставлялися на виставках у європейських столицях. Польська

громадськість у всіх дільницях глибоко шанувала патріотичну творчість маляра, називала його "польським пророком", який пробуджує віру в краще майбутнє Польщі.

Творчість *Юліуша Коссака* (1824-1899) пов'язана з традиціями національного руху XIX ст. Через його полотна проходили романтичні образи коней і вершників, шляхетських двориків і битв. В останні двадцятиріччя своєї творчості, яка розгорталась у Кракові, Ю. Коссак зосередив увагу на художньому відтворенні традиційної лицарської Польщі, нав'язаної романтичною літературою. Поєднання літератури і живопису, переважно акварельного, принесло митцеві значну популярність (картини *Сомосьєрра*, *Битва під Ваграмом*, *Собеський під Віднем*). Творчу лінію митця успішно продовжив його син *Войцех Коссак* (1856-1942), який намалював сотні картин батальних сцен часу наполеонівських війн, національних повстань, додавши до них сентиментальні образи закоханих повстанців, полювань і розваг.

Інший різновид історичного малярства представляла творчість *Артура Гроттгера* (1837-1867), який більшість своїх картин присвятив драматичним подіям Січневого повстання (цикли *Варшава*, *Полонія*, *Литва*). Образи його творів були реалістичними та експресивними, підкреслюючи водночас героїзм і трагізм борців за незалежність,

безнадійність і духовну спустошеність після поразки повстання. Історично-алегорична тематика стала головною темою живопису ще одного краківського митця – *Яцека Мальчевського* (1854-1929), який слідами А. Гроттгера писав картини мартирології польських повстанців. З часом у його творах зростає алегоричність образів, а сюжети набрали символічного значення (*Смерть Еллені, Меланхолія, Вітчизна*). Історія в його картинах набула символічно-містичного забарвлення, автор прагнув донести до глядача настрої покоління “поразки” й “останнього століття Польщі”.

Польські митці, які більшу частину життя проводили за кордоном, зазнавали відчуженого впливу західних художніх течій. Інтерес до природи і буденного життя покликав до життя *напрямом реалізмом* в польському малярстві. Його представниками були знані в європейських країнах брати *Максиміліан і Александр Геримські*. *Максиміліан Геримський* (1846-1874) після Січневого повстання перебував переважно за кордоном, де його картини здобули популярність завдяки реалістичному зображенню польських пейзажів, полювань і повстанців. *Александр Геримський* (1850-1901), перебуваючи в Римі, зазнав впливу імпресіоністів; у своїх творах надавав великого значення кольоровій гамі зображення, композиції світла й тіні. Разом з тим, сюжетами його картин служили сцени буденного життя поляків (*Пристань на Сольці, Люльки, Жидівка з лимонами*). 1873 р. митець здобув золоту медаль на художній виставці у Відні за картину *Сцена суду з Венеційського купця*. Реалістичному живопису віддавали перевагу також *Войцех Герсон, Александр Котсіс, Юзеф Шерментовський* та інші польські малярі.

Вплив імпресіонізму відбився на творчості польського пейзажиста *Юзефа Хелмонського* (1849-1914). Художник багато подорожував, зокрема по Поділля й Волині, малював природу та сцени з життя селян. Його картини були сповнені світла й експресії, створювали гарний настрій і почуття безмежності простору. З них віяло почуттям любові до рідної землі та її народу.

Скульптура залишалася жанром мистецтва, який не мав широкого громадського резонансу, здебільшого обслуговував елітарні верстви. Однак наприкінці століття, зі зростанням патріотичних настроїв набуло поширення встановлення пам'ятників видатним польським особистостям. Польські скульптори як правило навчались у західно-європейських центрах мистецтва (Париж, Рим, Відень), засвоюючи академічний стиль, що ґрунтувався на класичних зразках. У другій половині XIX ст. вплив реалізму спричинив відхід від закріплених класичних форм і появу спроб надати творам більшої динамічності та експресії. У скульптурних творах з'явилися елементи поєднання різних стилів – класичного, ренесансу, бароко, реалізму, які отримали назву *академічної еkleктики*. Цей стиль був властивий творчості *Марцеля Гуйського* (1830-1893), який прикрасив скульптурними посталями низку будинків у Варшаві (Кредитне товариство, готель “Європейський”), залишив реалістичні погруддя діячів польської культури. *Теодор Рітер* (1841-1913) після тривалих подорожей і навчання в європейських столицях створив кілька відомих творів – пам'ятник А. Міцкевичу в Кракові (1898), алегоричні фігури для будинку галицького крайового сейму у Львові (нині будинок Львівського національного університету ім. Івана Франка). У подібному стилі залишив скульптури *Ципріан Годєбський* (1835-1909), який більшу частину життя провів за межами Польщі. Йому належать пам'ятники М. Копернику і А. Фредро в Кракові, пам'ятник А. Міцкевичу у Варшаві, чимало декоративних прикрас будівель у Кракові, Львові, Варшаві. Краків'янин *Валерій Гадомський* (1833-1911) представив публіці низку скульптур польських митців – Я. Матейка, Г. Семирадського, а також декоративно-оздобних творів для будинків Кракова. Твори польських скульпторів вирізнялись високою технікою виконання, що поєднувалася з прагненням донести до глядача в алегоричній формі пафос і велич минулого Польщі.

В архітектурі проявилися як розбіжності будівництва в різних польських дільницях, так і спільні риси, зумовлені європейськими впливами. Загальною тенденцією публічного будівництва став перехід від класичного стилю до *неоренесансу*. У цей період були побудовані імпазантні будинки в Кракові, Львові і Варшаві, зокрема намісництва, крайового сейму, політехніки (Львів), палац Кроненберга (Варшава). У будівництві житла домінувала електика стилів – від готичного до неоренесансу, яка викликала критику багатьох митців. Вони дискутували над питаннями створення “національного стилю”, але замовниками часто виступали особи, далекі від патріотизму. Споруди фабрик і житлові будинки зводилися без плану і дотримання естетичних вимог. Будівельний бум, викликаний бурхливим зростанням населення міст, негативно відбився на загальному їх вигляді. Поширилося будівництво багатомешкальних споруд з підвір'ями-“колодязями”. Хаотично й швидко поставали будинки робітників і міського плебсу, будівлі фабрик і майстерень, які порушували гармонію міського середовища, створювали картину соціальних контрастів.

У музичному мистецтві період позитивізму не приніс нових видатних композиторських талантів. Натомість набула поширення музична творчість польських романтиків, яка охопила ширші верстви суспільства. Модним стало створення аматорських оркестрів і хорів, які прилучали до музичної культури ширше коло осіб. 1870 р. у Варшаві було засноване *Варшавське музичне товариство*, яке гуртувало фахівців і любителів; незабаром подібні товариства виникли в Кракові та Львові. Активна культурна діяльність, яку ініціювали численні громадсько-освітні організації, формувала культурні смаки населення на національно-патріотичних традиціях. До числа відомих композиторів того часу увійшли *Зимунт Носковський* (1846-1805), який здобув популярність як автор симфонічної поеми *Степ*, і *Владислав Желенський* (1837-1921), автор кількох опер і кантат. Його опера *Конрад Валленрод*, вперше виконана у Львові 1885 р., збудила патріотичні почуття поляків різних дільниць.

Наприкінці століття з'явилася плеяда талановитих польських музичних виконавців-віртуозів, які виступали переважно за межами Польщі і прославляли її національну культуру. До них належали скрипалі *Генрик Венявський* (1835-1880), *Аполінарій Контський* (1825-1879), піаністи *Ігнацій Падеревський* (1860-1941), *Александр Міхаловський* (1851-1938) та ін. Польські виконавці популяризували за кордоном твори польських романтиків, передусім Ф. Шопена, С. Монюшка, які з ентузіазмом приймалися зарубіжною публікою.

У другій половині століття спостерігався бурхливий розвиток **театрального мистецтва**. Найбільш активне театральне життя пульсувало у Варшаві, де царська адміністрація утримувала п'ять сцен, на яких поєднувалися три жанри – драма, опера, балет. Поряд з творами західних авторів на сценах Варшави ставилися твори А. Фредра, С. Монюшка, Ю. Словацького та інших польських авторів, хоча інколи їхні прізвища приховувалися від цензури. Так сталося, зокрема, з драмами Ю. Словацького *Мазена* і *Марія Стюарт*, які з'явилися на сцені варшавських державних театрів і користувалися великою популярністю. У цей час на варшавській сцені розкрились акторські обдарування Гелени Моджевської, Яна Круліковського, Болєслава Лещинського, коміка Алойзи Жулковського.

У Варшаві з ініціативи Л. Русановського народилися т.зв. “огрудкові” театри (літні сцени під відкритим небом), які були доступні для різноманітної публіки, виховували її культурні смаки на класичних творах В. Шекспіра, Ж. Мольєра, Л. Шіллера, а також драмах і комедіях польських авторів. Поряд з творами А. Фредри успіхом користувалися вистави *Ніч святоянська* А. Стащика, *Подорожжя по Варшаві* Ф. Шобера, комедія *Віцек і Вацек* З. Пшибильського.

Театральний бум захопив також Галичину. У Кракові не було обмежень для постановки патріотичних вистав. Тут ставилися твори Я. Кохановського, А. Міцкевича, Ю. Словацького, а також популярні твори краківського поета і письменника *Владислава Анчица*. Не зникла зі сцен у Кракові і Львові світова класика, ставилися також твори М.В. Гоголя, зокрема заборонена в Росії комедія “Ревізор”. У Познані польська сцена почала функціонувати лише у 1870 р., а постійний будинок театру був побудований 1875 р. Натомість набув розвитку рух пересувних театральних труп, які роз’їжджали по містах Познанщини, Помор’я та Сілезії.

Початки промислового розвитку і розбудови міст спричинили зміни в умовах буденного життя і побуту поляків. Відмінності у способі життя між селом і містом залишалися значними. Однак рівень життя села завдяки реформам і поширенню освіти дещо підвищився: селяни почали влаштовувати у житлі “білу хату” (світлицю) для урочистих подій та свят, на відміну від “чорної”, де проходило щоденне життя родини. Скупий інтер’єр селянської хати наприкінці століття все частіше прикрашали настінні годинники, здебільшого із зозулею, які швидко і надовго стали неодмінним атрибутом селянського помешкання. Окрім традиційних образів, на стінах хат з’явилися репродукції картин історичних сцен або портрети діячів польського національного руху (найчастіше А. Міцкевича або Ю. Понятовського). На вікнах почали вішати фіранки (часто з паперу, а не тканини), а у вечірній час хату освітлювали вже не лучиною, а газовою лампою. Новинкою була й поява на селі сірників, хоча й надалі для розпалювання вогню у печі використовували кресало.

Певні зміни відбулися у проведенні вільного часу селянами дозвілля. Вони почали цікавитися громадськими і політичними справами, книжкою й газетою. Особливо помітними були зрушення в Пруссії та Галичині, де громадська активність культурних діячів приносила результати. Селяни, здебільшого неписьменні, брали участь у різних зборах, влаштовували колективне читання т.зв. “народних” брошур. У цілому ж селянське життя точилося за традицією і звичаєм.

Значно вагомішими були зміни способу життя у містечках і містах. Вони визначалися загальним поліпшенням санітарно-гігієнічних умов. У великих містах з’явилися водогони, які подавали воду до мешкань, розширилася мережа громадських колодязів, до яких вода поступала через водогони. Більшість центральних вулиць міст покривалися бруківкою. Цього вимагали потреби розвитку міської комунікації. У 60 – 70-х роках у великих містах (Варшаві, Вроцлаві, Гданську) поряд з дροжками з’явився кінний трамвай, який тягнула по рейках пара коней. Особливістю трамваю була наявність лавок для менш заможних пасажирів на даху вагона. Швидко розбудовувалася залізниця, у розвиток якої активно вкладали капітали заможні люди. Спекуляції і зловживання акціонерних компаній навколо численних залізниць змусили уряди Росії, Німеччини й Австро-Угорщини у 70-ті роки розпочати викуп капіталу спілок; таку політику диктувало також воєнно-стратегічне значення залізниці. Крім того, поліпшувалась якість міжміських шляхів. Поширилася практика будівництва т.зв. “битих” шляхів за технологією англійського інженера Д. Мак-Адама, яка полягала в насипанні на вирівняну м’яку поверхню битого каменю (щебеню).

Поліпшення стану *шляхів сполучення* сприяло різкому збільшенню кінного транспорту – дροжок, фіакрів, омнібусів. У Варшаві 1875 р. можна було найняти 657 легких однокінних дροжок, 21 – парокінних, 14 карет тощо. У 80-х роках у польських землях швидко поширилися різноманітні ровери. Відразу кілька великих підприємств у Лодзі, Варшаві, Сосновці почали випускати різні модифікації велосипедів, які здобули популярність серед різних верств міст і містечок.

Революційне значення у розвитку систем комунікацій відіграв *телеграфний і телефонний зв'язок*. Найбільш густою сіткою телеграфних станцій були покриті Познанщина й Сілезія (416 станцій). У 70-х роках у Галичині було створено 131 станцію. До розвитку телефонного зв'язку причинився польський вчений-позитивіст Юліан Охорович, який у 80-х роках сконструював магнітний телефон і вугільний мікрофон. Тоді ж увели в дію перші телефонні мережі у Варшаві, Вроцлаві, Лодзі, Познані та інших містах. У 1885 р. у Львові було 62 абоненти, а вже 1892 р. їх кількість збільшилась до 470.

У містах зберігалися і навіть зростали відмінності у *способі життя* різних соціальних верств. Умови життя робітників і бідніших верств різко відрізнялися від аристократії й заможного міщанства. Робітники з родиною мешкали переважно в одній кімнаті з кухнею багатопверхових будинків. На таке помешкання у Варшаві припадало в середньому 4 особи, тож спати членам родини часто доводилося на підлозі. Серед скромних меблів такого помешкання помітне місце займали шафа для одягу, а також ліжко, оздоблення якого свідчила про посаг господині дому. Гігієнічні умови таких помешкань, за відсутності водогону і каналізації, були жахливими, про що свідчила висока дитяча смертність у робітничих районах. Одяг бідніших верств міста наслідував моду заможних верств, але шився з дешевих тканин у ремісників-надомників. Для чоловіків це був стрій (костюм), що складався з піджака, камізьки, брюк, сорочки і черевиків або чобіт. Жінки вбирали здебільшого довгі сорочки з рукавами, довгі широкі спідниці, кафтан або жакет, вовняну хустку, високі черевики з шнурівками. Загальний рівень споживання продуктів у містах якісно поліпшився: зросло споживання м'ясних виробів, цукру. Натомість до кінця століття можна зауважити зменшення споживання алкогольних напоїв (горілки, вина, пива, меду), що пояснювалось як їхнім подорожчанням, так і поширенням освіти серед населення, пропагандою тверезого способу життя з боку громадських організацій. У той час з'явилася мода на споживання безалкогольних напоїв – лимонадів, содової води, квасу тощо.

Дещо кращими були умови побуту середньозаможних верств міщанства. Вони різнилися більшими можливостями у влаштуванні житла, харчуванні, одязі, проживали переважно у кількокімнатних квартирах.

Аристократія і заможне міщанство мешкали у власних будинках, мали численну прислугу, карети або дροжки. Фабриканти і фінансисти не жаліли коштів на облаштування багатокімнатних палаців, обставлених модними меблями, картинами, посудом тощо. Особливо “щедрими” у влаштуванні розкішного житла були багаті підприємці, котрі прагнули перевищити у розкошах родовиту аристократію. Рахунки лодзинських фабрик свідчать про те, що вони закуповували античні речі в антикварних магазинах Парижа, Відня, Берліна. Меблі для таких помешкань виготовлялися дорогими майстрами за взірцями готичного, ренесансного, барокового або стилю рококо. Стіни оздоблювали дорогими gobеленами, картинами з античної тематики. Невід'ємним елементом аристократичного палацу і помешкання буржуа були салони для прийому гостей, прикрашені численними картинами, вишуканими меблями, зброєю, люстрами та камінами. Магнатські палаци мали, як правило, великі бібліотеки, а часом і багаті колекції пам'яток матеріальної культури.

Центром моди вбрання вищих сфер польського суспільства залишався Париж. Паризька мода визначала стиль одягу у Варшаві, Познані і Кракові. З 70-х років різко змінилися зразки *жіночого одягу*, які підкреслювали тильний бік постаті жінки. У вжиток увійшли довгі вузькі спідниці з “турнюрами”, що робили фігуру опуклою з тильної сторони. У 80-х роках під впливом емансипаційного руху жінок прийшла мода на більш функціональний одяг, який був зручний під час подорожей – прості спідниці,

блузки, жакети за взірцем чоловічого вбрання. Незмінними залишилися корсети. Плащі були коротшими від спідниць, а капелюхи набирали форми лицарського шолому з квітками. Неодмінним елементом одягу були рукавички та шалі.

Рис. 49. Картинки моди. 1884 р.

Менших змін зазнала *чоловіча мода*. Елегантні чоловіки одягались у подовжені жакети або піджаки коричневого чи оливкового кольору і брюки без манжет, світлі сорочки з високим комірцем і краватки з великим вузлом. Плащі оздоблювалися хутром на комірі. Офіційним вбранням залишався фрак.

Певних змін зазнали *форми відпочинку і розваг*. Насамперед зросло число осіб, які читали книжки і пресу, хоча більша частина населення залишалася неписьменною. Кількість польських книгарень збільшилася з близько 200 у 1870 р. до 500 у 1900 р. (найбільше їх було на терені Королівства Польського). Провідні позиції у виданні та продажу польської книжкової продукції займали фірми Гебетнера і Вольфа, М. Аркта у Варшаві.

Значно зріс інтерес населення до театральних вистав і музичних концертів, які відбувалися не тільки в спеціальних приміщеннях, а й в громадських та під відкритим небом (театри “огродове”). Аматорський театральний рух захопив певні кола міського населення; виникло чимало театральних гуртків, які виступали перед демократичною публікою, обмежуючися мінімальними декораціями й костюмами. Такі вистави відбувалися при великому напливі глядачів.

Завдання поширення здобутків світової та національної культури виконували різноманітні *салони і виставки*, в яких виставлялися й продавалися мистецькі твори. У Варшаві популярними були Салон Александра Кривульта, який діяв у 1880-1906 рр., Артистичний салон, у Кракові – Салон Арс. Вирішальне значення у пропаганді культурних здобутків мала поява *літографії*, яка дозволила масовими накладками поширювати репродукції творів мистецтва, краєвиди, образи міст і містечок, сцени з буденного життя.

У другій половині століття зародився *туристичний рух*, пов’язаний з прагненням краще пізнати свій край. Його розвиткові сприяла мода на ровери, яка дозволила здійснювати порівняно далекі подорожі, насамперед у гірські райони Татр, Карпат. У 70-

х роках виникло *Галицьке татранське товариство* з центром у Новому Тарзі, а потім Закопане і Кракові. У 1887 р. воно нараховувало 1868 членів, серед яких майже половина походила з королівства і Познанщини. Заможні поляки виїжджали на відпочинок у країни Західної Європи, у Крим і на Кавказ. Менш заможні міщанські родини відпочивали у приміських селах, де винаймали помешкання на 2-3 тижні. У популярних для відпочинку місцевостях в горах, на річках швидко будувалися т.зв. “літні” оселі для приїжджих. У Галичині традиційним місцем відпочинку та лікування стали Криниця на Краківщині, Немирів і Трускавець на Львівщині. У Королівстві Польському популярним курортом наприкінці століття став Наленчув. На Помор’ї користувались увагою заможних Сопот, Колобжег. У місцях відпочинку почали будувати “пансіонати”, де можна було винайняти кімнату з кухнею або кілька кімнат. Однак загальна кількість відпочиваючих була ще невеликою: переїзд і платня за проживання була доступна лише заможним верствам.

У другій половині століття поширився *спортивний рух і фізична культура*. У 1867 р. з Чехії до Галичини прийшов “сокольський” рух, який заохочував молодь до занять фізичною культурою (гімнастичними вправами). 1884 р. у Львові була побудована перша спеціальна гімнастична зала, в якій могли одночасно займатись 500 осіб. Осередки *Гімнастичного товариства “Сокол”* постали в інших містах Галичини. Незабаром в осередках “Сокола” почали проводити тренування з фехтування, веслування, кінного спорту й легкої атлетики. Проводилися змагання і показові виступи молоді, які збирали багато глядачів. У Львові 1870 р. виник *Гімнастичний заклад Е. Мадейського*, у Варшаві – *Гімнастично-лікувальний заклад С. Масвського* і багато інших. Наприкінці століття з’явилися перші клуби лещатарів і роверистів.

Період позитивізму вніс до культурного розвитку поляків нові якості, які не були такими ефектними та яскравими, як за часів романтиків. Але вони були народжені пильнішою увагою до життя ширших верств суспільства, вносили до національної культури демократичні елементи, чим робили її ближчою не тільки до шляхті, а й селян, міщан, робітництва. У підсумку вони склали основну масу польської нації, яка наприкінці XIX ст. набувала нових рис.

Розділ 11. НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Європа та європейці

Науково-технічна революція. Наприкінці ХІХ ст. провідні країни Європи продовжували нарощувати свій економічний потенціал, спираючися на швидкий поступ науково-технічних знань і технологій. Перехід до виплавлення сталі, використання нових хімічних матеріалів і сполук, електроенергії, засобів зв'язку і комунікації (телефон, автомобіль, літак) – усе це забезпечило європейським країнам провідні позиції у розв'язанні суспільних проблем, створило кращі можливості для підвищення рівня життя населення. Якщо ХІХ ст. було віком вугілля і пари, то на зламі ХІХ і ХХ ст. більшого значення набували нафта, електрична енергія, хімічна промисловість. У 1860 р. француз Е. Ленуар сконструював перший двигун внутрішнього згорання, що працював на газі, а у 1878 р. німець А. Отто вдосконалив його, застосувавши замість газу нафту. Подальшому розвитку двигуна завдячують німецьким інженерам К. Бенцу, Г. Даймлеру, В. Сіменсу. Наприкінці ХІХ ст. були створені перші мотоцикли та автомобілі, 1892 р. американець Генрі Форд заснував перше підприємство серійного виробництва автомобілів. Одночасно з працею над двигуном внутрішнього згорання провадилися роботи з одержання електричної енергії: перша електростанція промислової потужності була побудована у США в 1896-1898 рр. біля Ніагарського водоспаду. Використання електроенергії здійснило революцію у промисловому виробництві, побуті, комунікації, транспорті. На початку ХХ ст. почали будувати великі морські кораблі з використанням потужних двигунів внутрішнього згорання. 1912 р. англійці побудували великий океанський пасажирський корабель “Титанік”, який, однак, вже у першому рейсі в квітні того ж року зіткнувся з айсбергом і затонув, забравши з собою життя 1503 людей. Швидкими темпами створювалося літакобудування. Якщо у 1909 р. француз Л. Блері здійснив перший переліт через протоку Ла Манш, то у 1912-1914 рр. були сконструйовані і введені в дію літаки, які розвивали швидкість до 250 км на годину, піднімалися на висоту до 5 км і долали тисячі кілометрів відстані.

Застосування нових технік, технологій і матеріалів створювало умови для вдосконалення процесу виробництва і прискорення господарського розвитку. У погоні за максимальними прибутками фабрики об'єднувалися у трести, концерни і синдикати, які охоплювали повний або частковий цикл продукції – від видобутку сировини до її продажу. З одного боку, лунали голоси про лібералізм, а з другого – обмежувалася свобода виробників і встановлювався монополізм. Монополії шукали шляхів впливу на державний апарат, домагалися проведення протекціоністської політики.

Наукові й технічні досягнення позначалися також на вдосконаленні воєнної техніки. Створювалися повітряні війська, розпочалося будівництво великих надводних і підводних човнів. У 1891 р. до озброєння запроваджено скорострільний кулемет, сконструйований інженером Х. Максимом, що робив 1500 пострілів на хвилину. Шведський хімік А.Б. Нобель ще 1866 р. розробив технологію виробництва динаміту – вибухової речовини великої потужності (у 1900 р. за його заповітом створено фонд, який донині щорічно присуджує вченим нагороди за видатні наукові заслуги).

Позитивні економічні зрушення спостерігалися також у країнах Центральної і Східної Європи (Австро-Угорщина, Росія), які загалом відставали в темпах індустріалізації від Західної Європи. Економічне зростання провідних європейських країн вперше в історії перевищувало темпи приросту населення. Особливо бурхливо розвивалася економіка Німеччини, яка спиралася на індустріальні райони Ельзасу і

Лотарингії, Руру та Сілезії, на нові галузі промисловості (хімічну, електротехнічну, машинобудівну), успішний розвиток банківської системи. За багатьма важливими показниками розвитку промисловості у 1912 р. Німеччина випередила традиційних континентальних лідерів – Великобританію, Францію і Бельгію.

Успішний розвиток економіки провідних європейських країн забезпечив загальне поліпшення умов життя більшості населення. Соціальні законодавства і парламентські системи західноєвропейських держав сприяли поширенню ліберальних ідеологій, в яких домінували погляди на легальне розв'язання соціальних проблем з допомогою реформ і з опорою на християнські цінності. Провідником ліберальних ідей виступали буржуазні верстви. Вони формували ідеї про те, що влада походить від народу і піддається реформуванню та контролю. На перший план висувалися гасла економічної свободи й збагачення, далі йшли вимоги обмеження політичної влади монархів і аристократії, розширення прав парламентів, запровадження загального виборчого права. Демократично-парламентські системи утверджувались у Великобританії, Франції, Швейцарії. Далі на схід – у Німеччині, Австро-Угорщині, Росії – демократичні засади устрою поступово зменшувалися, поступаючись абсолютистським порядкам. Однак і тут в міру поширення освіти ідеї демократизації знаходили все більше прихильників, в тому числі серед нижчих верств суспільства – селян, робітників, ремісників. Європейські інтелектуали доходили до висновку, що властивий епосі раціоналізм спроможний знайти неконфронтаційні шляхи суспільного розвитку. Реформістські ідеї здобували перевагу в робітничому русі. Разом з тим, соціалістична ідеологія мала радикальних прихильників, які доводили неможливість реформування капіталізму і закликали до його повалення в ході революції, встановлення “диктатури пролетаріату”. Радикальні течії соціалізму знаходили сприятливий ґрунт в тих країнах, де панували абсолютистські порядки.

Тогочасна Європа умовно поділялася на дві частини: Європу “механічного коня” (Захід) і Європу “живого коня” (Схід), лінія розмежування між якими проходила по р. Лабі (Ельбі). На схід від неї домінувало аграрне господарство, зберігалися багатонаціональні імперії. Австро-Угорщина мала зверхність над народами Центрально-Східної Європи (чехи, угорці, словаки, поляки, українці, серби, хорвати та ін.); Російська імперія включала в себе десятки народів Європи і Азії; Німецька імперія зберігала контроль над поляками та іншими слов'янськими народами. На південному сході континенту під владою Османської імперії перебували численні народи Балкан. Імперіалістична політика ґрунтувалась на старих уявленнях про “допомогу” “відсталім” народам в їхньому розвитку. Водночас імперіалістичне панування супроводжувалось в Європі експлуатацією природних багатств, асиміляцією корінних народів, а в позаєвропейських колоніях – уповільненням цивілізаційного поступу. У 1920 р. британський економіст Д.А. Гобсон у праці *Імперіалізм: дослідження* показав, що імперіалістична політика малоефективна з погляду господарства і торгівлі, а є прагненням встановлення політичного та соціального панування. Ця ідея була розвинена багатьма європейськими інтелектуалами, які виступили на захист поневолених народів.

Для Європи імперіалізм як політика загарбання й панування виступав у трьох відмінних вимірах: по-перше, як поневолення одних європейських народів іншими (поляків, чехів, українців, білорусів тощо); по-друге, поневолення європейських народів неєвропейськими (Османська імперія); по-третє, захоплення колоніальних володінь в Азії, Африці, Південній Америці.

Цивілізаційний поступ Європи пробудив до політичного життя поневолені народи, освічені представники яких виступили виразниками модерних національних ідей. Національні рухи народів європейських імперій розвивались у річищі ліберально-демократичних ідей і доктрин, які поширювалися на континенті, мали на меті націо-

нальне самовизначення в рамках самостійних або федеративних держав. Доля цих національних рухів значною мірою залежала від перебудови імперій на демократичних засадах. Такий шлях розв'язання проблеми викликав співчуття і підтримку з боку значної частини європейської громадськості, в тому числі в самих імперіях. Проте перешкодою для такого шляху розв'язання були міжнародні відносини і справа кордонів на континенті.

Іншого характеру набувало поневолення християнських народів Європи турками-мусульманами. Сам по собі цей факт з огляду цивілізаційного поступу континенту представлявся анахронізмом. "Східна криза" 70-х років ХІХ ст. виявила суперництво європейських держав за вплив на Балканах, де Туреччина ще панувала над слов'янськими і неслов'янськими народами. Визвольні рухи цих народів зустрічали підтримку європейської громадськості і водночас привертали увагу урядів держав, як регіон для поширення своїх політичних та економічних впливів. Підтримуючи визвольні змагання поневолених болгар, македонців, албанців європейські уряди вели суперництво за розширення свого контролю над регіоном, який забезпечував вигідні позиції у торгівлі зі Сходом і відкривав широкі можливості для використання ринку та природних ресурсів цієї території. Особливі імперіальні устремління в цьому регіоні проявляли Росія, Австро-Угорщина й Німеччина.

Третій напрям імперіалізму реалізувався у розширенні колоніальних володінь європейських держав в Азії, Африці і Південній Америці. У колоніальній політиці урядів великих європейських держав все відчутнішими були прагнення отримати реальну вигоду від ринків збуту і дешевої робочої сили, вивозу сировини та корисних копалин. Території, здобуті з допомогою культурних місій, концесій, протекторатів, дуже швидко перетворювались у залежні колонії, в яких здійснювалося панування на основі підпорядкування місцевої еліти. Колонії давали європейським державам величезні прибутки, неспівмірні з тим цивілізаційним багажем, який європейці приносили колоніальним народам. У європейських країнах, де соціальні стосунки набували напруження, колоніальна політика вносила у громадську свідомість почуття національної гордості і вишості, дозволяла вдало маніпулювати публічною думкою. Результатом цього було зростання націоналістичних настроїв, які підсилювалися суперництвом за колоніальні володіння.

Економічне та політичне суперництво європейських держав призвело до утворення двох ворогуючих таборів, інтереси яких зіткнулися передусім на континенті. Східна криза на Балканах у 1876-1878 рр. зблизила Німеччину і Австро-Угорщину: обидві імперії були зацікавлені у поширенні свого впливу на Балкани. У 1882 р. виник *Троїстий союз* у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Після відставки О. фон Бісмарка з посади канцлера Німеччини її стосунки з Росією почали неухильно загострюватись. У свою чергу, Росія шукала союзника і знайшла його у Франції: кілька угод 1891-1893 рр. завершили формування російсько-французького воєнно-політичного союзу. З цього часу обидва табори почали серйозні приготування до можливого конфлікту. Союз трьох імператорів остаточно відійшов у минуле. На зміну йому прийшов союз держав, об'єднаних прагненням зміцнити свої позиції на міжнародній арені і розширити сфери впливу.

На початку ХХ ст. ряд міжнародних криз продемонстрував непримиренність позицій двох таборів у Європі. У 1904 р. Англія підписала з Францією *Договір Антанти* ("сердечну угоду"), який мав антинімецьку спрямованість. Договір визнавав права Англії в Єгипті, а Франції – у Марокко. Таємні його статті розмежовували сфери впливу двох країн у колоніях. У 1905-1906 рр. франко-німецьке суперництво за Марокко призвело до серйозної кризи міжнародних відносин, яка ледь не призвела до збройного

конфлікту між двома країнами. Після цього Англія відчула серйозну небезпеку у зростанні німецького військово-морського флоту, який загрожував підважити її панування на морі і перетнути зв'язок з колоніями. У 1908 р. Німеччина прийняла виклик Англії щодо будівництва потужних морських броненосців ("дредноутів"). Військово-морський флот Німеччини зростав швидкими темпами. На міжнародній конференції в Гаазі 1907 р. Німеччина рішуче відмовилася від обмежень на будівництво суден. Це змусило англійський уряд прискорити нарощування військово-морських сил.

Одночасно з морським суперництвом розгорнулася напружена дипломатична боротьба за Балкани і Близький Схід. Німецька дипломатія докладала великих зусиль для проникнення в цей регіон, де ще зберігала панування Туреччина. Німецький капітал у 1899 р. отримав концесію на будівництво т.зв. Багдадської залізниці і розбудову портів на азійському узбережжі протоки Босфор. Це ставило турецький уряд у залежність від Німеччини. Австро-Угорщина претендувала на приєднання до імперії молоді держави Сербії, а також Боснії та Герцеговини, яка номінально залишалася під суверенітетом Туреччини. Такий хід подій суперечив планам Англії та Росії. Обидві країни протидіяли цим намірам Німеччини й Австро-Угорщини, намагаючися підтримувати національно-визвольний рух слов'ян на Балканах. Російська дипломатія сприяла утворенню 1912 р. *Балканського союзу* в складі Сербії, Болгарії і Греції, який того ж року оголосив війну Туреччині. *Перша Балканська війна* завершилася швидкою поразкою турецької армії. Австро-Угорщина і Німеччина виступили з погрозами на адресу Росії та Франції. Тоді ж не без участі Австро-Угорщини виникли суперечності за території між учасниками Балканського союзу. У червні 1913 р. Болгарія розпочала воєнні дії проти Сербії та Греції. Але у *Другій Балканській війні* проти Болгарії виступили також Румунія і Туреччина. Її результат був вирішений не на користь Болгарії. *Бухарестський мир* в серпні 1913 р. позбавив її більшості територіальних завоювань. Наслідком війни був розкол і ворожнеча між балканськими країнами, посилення суперечностей між двома блоками європейських держав, які стояли за лаштунками конфлікту. Для нового конфлікту достатньо було найменшої іскри.

Перспектива збройного конфлікту в Європі не позначилася на ставленні європейських держав до польської справи. Навпаки, прагнення зберегти панування над поляками певною мірою зближувало Петербург, Берлін і Відень, а зростання міжнародної напруженості диктувало проведення більш гострого **антипольського політичного курсу** з метою попередження нового повстання. Проте марево війни породжувало серед поляків надію на піднесення "польської справи" на міжнародній арені.

Події внутрішнього життя Росії, Австро-Угорщини та Німеччини на початку ХХ ст. демонстрували зростання соціальних і суспільно-політичних суперечностей, які вимагали від поляків розробки політичних програм, які могли б дати відповіді на головні виклики часу. Такі відповіді польські інтелектуали формулювали в річищі провідних ідейних течій епохи – лібералізму, консерватизму, націоналізму, соціалізму.

Політика правлячих кіл імперій несла в собі загрозу розпорошення, денационалізації й асиміляції поляків в чужоземних державних організаціях. Чимало поляків були змушені покидати батьківські домівки в пошуках кращих умов життя. Велика кількість емігрантів мандрувала за океан – до США. 1914 р. у США в'їхало близько 2 млн. поляків з усіх 3-х дільниць колишньої Речі Посполитої (в тому числі близько 900 тис. з Росії, 500-600 тис. з Галичини та Пруссії). Напередодні Світової війни за межами Польщі перебувало до 6 млн. поляків.

Польський суспільно-політичний рух

Ліберально-демократичні ідеї та парламентські системи країн Західної Європи демонстрували перевагу згуртування прибічників певної ідеології та створення політичних партій для реалізації програмних цілей. Польська історія XIX ст. знає чимало легальних і нелегальних організацій, що ставили перед собою конкретні завдання. В умовах формування нових політичних систем функції таких організацій набували відмінного значення. Новочасні політичні партії ставили за мету опанування державної влади й проведення державної політики відповідно до власних ідеологічних засад і програмних цілей. Такі партії, на відміну від попередніх елітарних угруповань, прагнули поширити свою ідеологію на маси, здобути їхню підтримку й опору в опануванні політичної влади.

Найперше прагнення створити новочасні політичні організації виявили прихильники соціалістичної ідеології. До об'єднання їх штовхали як переслідування з боку державних інститутів, так і політичних та ідеологічних опонентів. Перші соціалістичні партії виникли в країнах Західної і Центральної Європи в 60 – 70-х роках XIX ст. Їхні ідеологи спиралися на ідеологічні постулати К. Маркса і Ф. Енгельса, які бачили силу соціалістичного руху в опорі на робітництво як клас, зацікавлений у ліквідації приватної власності на засоби виробництва і встановленні справедливих суспільних стосунків.

Польський соціалістичний рух на початку 90-х років пройшов випробування в діяльності низки соціалістичних організацій та партій попереднього десятиріччя (див. вище). Розпорошені організації та групи польських соціалістів продовжували нелегальну діяльність у всіх трьох дільницях земель колишньої Речі Посполитої та в еміграції. Їх керівники шукали зв'язку з робітничими масами. У Королівстві Польському нелегальну діяльність провадили організації: II Пролетаріат, очолюваний соціологом і публіцистом Людвіком Кульчицьким, а також Союз польських робітників (Я. Танський, Ю. Мархлевський) та ін. Між польськими соціалістами існували серйозні ідейні розбіжності щодо форм і методів досягнення соціалізму, незалежності Польщі, ставлення до інших рухів та організацій.

1889 р. на з'їзді соціалістів європейських країн в Парижі було засновано II Інтернаціонал – міжнародну робітничу організацію, покликану згуртувати соціалістів різних країн у боротьбі з капіталістичним устроєм. У його роботі взяли участь польські соціалісти з різних дільниць та еміграції. На ньому було схвалено щорічно 1 травня святкувати день міжнародної солідарності робітників. Перше святкування у 1890 р. мало скромні розміри і обмежалося невеликими вічнями у Варшаві, Львові, Лодзі. Але вже у 1892 р. 1 травня ознаменувалося масовими робітничими страйками і демонстраціями з вимогами 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Проти робітників Лодзі, Варшави та інших міст було використано жандармерію і війська, у зіткненнях з якими впали перші жертви. Масові заворушення у травні 1892 р. засвідчили, що соціалістичні ідеї знаходили розуміння серед робітництва. Брутальні методи російського царату в боротьбі проти соціалістів і робітників, усіх демократичних сил породжували радикальні тенденції в робітничому русі, орієнтацію на революційні методи опору.

По-іншому склались умови для діяльності соціалістів у Австро-Угорщині і Німеччині. Тут 1890 р. були скасовані виняткові закони проти соціалістів, і вони отримали можливість легальної діяльності. Соціал-демократичні партії цих країн розпочали активну пропагандистську діяльність серед мас, обіцяючи проведення через парламенти реформ у дусі демократії і соціалізму. У 1892 р. група польських, українських та

єврейських соціалістів Галичини створила у Львові *Соціал-демократичну партію Галичини* як складову частину Австрійської соціал-демократичної партії. Вона підтримала гасла демократизації устрою Австро-Угорщини через запровадження загального виборчого права, розширення соціального законодавства, обрання своїх представників до Державної ради і крайового сейму. Провідні ідеологи партії І. Дашинський, Г. Ліберман, Г. Діаманд прагнули поєднати соціальні вимоги із завданням відбудови незалежності Польщі в кордонах 1772 р., обіцяючи іншим народам автономні права. У 1897 р. вони переіменували організацію на *Польську соціал-демократичну партію Галичини і Цешинської Сілезії* (ППСД), після чого з неї вийшла більшість українських соціалістів, створивши окрему *Українську соціал-демократичну робітничу партію*.

Польські соціалісти, розділені кордонами різних держав, змушені були розв'язувати складні ідеологічні проблеми. Одною з головних була справа незалежності Польщі. Від початків соціалістичного руху тривали дискусії про гасло незалежності Польщі. Прибічники незалежності вважали, що соціалістичний рух повинен повалити три уряди й утворити незалежну Польщу в кордонах 1772 р., а тоді проводити соціальні перетворення в інтересах трудящих мас. Вони спиралися на попередні висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса в польській справі, які пов'язували успіх соціалізму в Європі з ліквідацією трьох монархій – Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. Речником такого підходу виступав Б. Лімановський і група діячів еміграції, згуртованих навколо паризького видання *Побудка*. Інші польські соціалісти доводили, що соціалістична революція в Європі ліквідує соціальний та національний утиск і призведе до утворення федерації соціалістичних країн, для якої національне питання буде другорядним. Розвиток робітничого руху в європейських країнах у 90-х роках XIX ст. штовхав соціалістів до прискорення вироблення політичних програм і організаційного об'єднання.

Ініціатива згуртування польських соціалістів вийшла від еміграційної групи Б. Лімановського, яка проголосила програму поєднання соціалістичного руху з 100-річною традицією боротьби за незалежність Польщі. Ця ідея знайшла розуміння серед інших соціалістичних груп польської еміграції, зокрема групи *Пшедсвіту* на чолі з С. Мендельсоном. У листопаді 1892 р. 18 відомих польських соціалістів-емігрантів на з'їзді у Парижі заснували об'єднану *Польську соціалістичну партію* (ППС). Рішення з'їзду на перший план ставили завдання утворення незалежної демократичної Польської республіки, до якої повинна увійти всі землі колишньої Речі Посполитої. Соціальні вимоги включали 8-годинний робочий день, соціальне забезпечення, рівноправність усіх громадян. Непольським народам обіцяли федеративний устрій та рівні національно-культурні права на засадах добровільного входження у федерацію. Наголошувалося на потребі співробітництва з соціалістами та опозиційними рухами країн, що окупували Польщу. Надалі передбачався поступовий перехід до соціалістичного устрою з усупільненням землі та засобів виробництва. Основної діяльність партії переносилась до окупованих ділянок, в еміграції залишався *Закордонний союз польських соціалістів* (ЗСП), який продовжував видавати часопис “Пшедсвіт”.

Ініціатива емігрантських соціалістів знайшла відгук у польських землях. На початку 1893р. до ППС приєдналися групи польських соціалістів з Вільно (група *Юзефа Пілсудського* (1867-1935), Варшави (групи *II Пролетаріату* і *Союзу польських робітників*). Однак вже влітку 1893 р. деякі соціалістичні діячі не погодилися з “націоналістичною” програмою ППС, вважаючи недоцільним відновлювати незалежну Польську державу. Вони вважали головним завданням партії проведення соціалістичної революції. Ці діячі, серед яких провідну роль грали *Броніслав Весоловський* (1870-1919), *Роза Люксембург* (1871-1919), *Юліан Мархлевський*, утворили партію *Соціал-демократія Королівства Польського* (СДКП), почали видавати в Парижі свій друко-

ваний орган *Справа робітніча*. На її сторінках ідеологи СДКП критикували програму ППС, доводили, що капіталізм інтегрує польські землі в складі понаднаціональних суспільно-господарських систем і руйнує міждержавні кордони, а ідея відбудови національних держав служить інтересам консервативної шляхти і відсталого селянства.

Ідейні спори між представниками ППС і СДКП продовжилися на конгресах II Інтернаціоналу, де вони силкувались одноосібно презентувати польський соціалістичний рух і відстоювали власні позиції в національному питанні. Доктринальний підхід до справи з обох сторін поглиблював розкол у польському робітничому русі. Він віддзеркалював також розкол у міжнародному робітничому русі зламу століть, де зіткнулися дві течії – революційна і реформістська. “Революціонери” не бачили іншого шляху побудови соціалізму, крім повалення існуючих порядків; “реформісти” стверджували можливість досягнення програмної мети з допомогою поступових суспільних реформ. У європейських соціал-демократичних партіях на той час зміцнювалася реформістська течія. Керівники II Інтернаціоналу з недовірою ставилися до програми ППС: вони вважали, що ідеологи партії не прагнуть соціалізму, а лише намагаються прилучити до національного руху робітничі маси; крім того, розпад Німеччини й Австро-Угорщини здавався європейським соціалістам небажаним явищем, яке може призвести до європейської війни. На черговому міжнародному конгресі соціалістів 1896 р. в Лондоні всупереч запереченням з боку СДКП була схвалена резолюція, яка стверджувала право націй на самовизначення.

Програму ППС підтримало багато соціалістів Королівства Польського, за неї висловилися ППСД. ППС повільно розбудовувала свої нелегальні організації в Королівстві Польському, Литві, Україні, роблячи наголос на просвітницькій роботі. Конспіративним органом партії була газета *Робітник*, яку видавав і редагував Ю. Пілсудський. Його впливи в ППС зростали, він згуртував навколо себе групу діячів і публіцистів, до якої входили *Станіслав Войцеховський* (1869-1953), *Александр Дембський*, *Ігнацій Мосціцький* (1867-1946), *Вітольд Йодко-Наркевич* (1864-1924) та ін. Група посіла впливові позиції в керівному органі ППС – Центральному робітничому комітеті (ЦКР). ППС об'єднувала різноманітні групи соціалістів, серед яких були прибічники поєднання завдань соціалістичної перебудови з правом націй на самовизначення (К. Келлес-Крауз), співробітництва з російськими соціалістами (М. Кульчицький) тощо. Група Ю. Пілсудського відмовлялася від співпраці з російськими опозиційними силами, вважаючи неможливим будь-який компроміс з метою збереження Росії та її перебудови на демократичних засадах.

СДКП зосередила діяльність на організації робітничих виступів – страйків, демонстрацій. Наслідком цього був арешт майже всього активу партії. На кілька років вона припинила діяльність, а залишки організації приєдналися до ППС. Відновлення діяльності СДКП було пов'язане з приїздом до Варшави 1899 р. молодого соціаліста *Фелікса Дзержинського* (1877-1926). Йому вдалося відбудувати організаційні структури партії, яка отримала назву *Соціал-демократія Королівства Польського і Литви* (СДКПіЛ), встановити контакт з групою емігрантів (Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, Л. Йогіхес). СДКПіЛ наголошувала на спільній боротьбі з російськими соціалістами проти царату. У 1903 р. представники СДКПіЛ взяли участь у II-му з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), який констатував її розкол на більшовиків і меншовиків. Польські соціал-демократи солідаризувались з російськими більшовиками, але зазнали серйозної критики з боку їхнього керівника *В.І. Ульянова-Леніна* (1870-1924) за доктринерську позицію в національному питанні.

У землях Пруссії робітничий рух розвивався легально. Активну політичну діяльність проводила Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), втягуючи до своїх лав

польських соціалістів. У 1893 р. поляки утворили в рамках німецько соціал-демократії *Польську соціалістичну партію пруської дільниці*. У ній діяв М. Каспшак, що перебрався з Варшави до Познані. Він був прихильником єдності соціалістичного руху, співпрацював з СДКП. 1897 р. ППС висловилося на підпримку гасла відбудови незалежної Польщі, що призвело до напружень у стосунках з СДПН. Впливи ППС були незначними, її конкурентом у робітничому середовищі були християнські робітничі товариства, створювані під патронатом костелу. На початку століття ППС сконцентрувала діяльність у Верхній Сілезії, але зустріла тут гостру протидію пруських властей.

Загалом вплив польського соціалістичного руху в усіх дільницях наприкінці XIX ст. були незначним. У Росії соціалісти зазнавали жорстоких переслідувань, не знаходили широкої опори серед неписьменного населення. У Німеччині та Австро-Угорщині робітничі верстви були нечисленними, і це примушувало соціалістів здобувати впливи серед міщанства, інтелігенції, селянства, ставити передусім загальнодемократичні гасла.

Національна демократія. Патріотичні настрої знаходили відгук серед польської молоді, свідченням чого стало створення 1893 р. Ліги народової (ЛН) і діяльність групи *Пшегльонду вшехпольського*. Народовці поширили свою пропаганду на місто й село, прагнучи об'єднати всі верстви польського населення під гаслом незалежності. Центральний комітет ЛН знаходився в Кракові, але своїми впливами намагався охопити всі дільниці, роблячи наголос на просвітницько-патріотичній роботі. Ще 1893 р. Р. Дмовський опублікував брошуру *Наш патріотизм*, а його однодумець З. Баліцький – *Національний егоїзм стосовно етики* (1902). У них були сформульовані ідейні засади польського націоналізму, який справу відбудови державності ставив понад усе, вимагав солідарності всіх верств і підпорядкування соціальних інтересів національним. Ця ідеологія стверджувала вороже ставлення поляків до всіх націй, які “перешкоджали” здобуттю незалежності – німців, росіян, євреїв, українців, білорусів, литовців тощо, пропагувала цивілізаційну вищість поляків над іншими народами.

У 1897 р. керівники ЛН створили в Галичині *Демократично-національну партію* (ДНП), діяльність якої поширили на інші польські дільниці. Від аббревіатури партії її прихильників почали називати *ендеками* (НД – “народова демократія”). ЛН збереглася як нелегальна частина партії. Програма ДНП передбачала здобуття незалежності і відбудову держави в кордонах колишньої Речі Посполитої з наступною асиміляцією непольських народів. Безпосереднім завданням було “здобуття в усіх трьох дільницях позицій, які б забезпечували польській стихії найбільшу національну самостійність”. Щодо тих народів, які могли перешкодити розвиткові польської нації, програма зобов'язувала обмежувати їхні впливи, не зупиняючися перед “вигнанням їх із замешканих теренів” і “зміцнення на цій території польської стихії та її цивілізаційної діяльності”. У праці *Думки новочасного поляка* (1903) Р. Дмовський обґрунтував програму ДНП. Він вважав, що національний інтерес в ієрархії людських цінностей повинен стояти на першому місці, відсуваючи на другий план принципи моралі. Найвищою метою людської діяльності ідеолог ендеції вважав навіть не державу, а творення нації як етно-культурної спільноти, покликаної здобути собі “місце під сонцем” у боротьбі з іншими великими і малими націями.

Партія ендеків розгорнула активну освітньо-політичну діяльність, використовуючи будь-яку нагоду для пробудження національних почуттів поляків. У 1899 р. ендеки утворили в Королівстві Польському таємне *Товариство національної освіти* (ТОН), яке залучало до патріотично-освітньої роботи широкі верстви мешканців міста і села. Гаслами діяльності стали засади “внутрішньої незалежності”, “економічної автономії”. Діячі ТОН навчали селян чинити пасивний опір адміністрації, захищати свої права, обороняти мову і традиції. У Галичині ЛН підпорядкувала своїм впливам численні

культурно-освітні та громадські товариства. Ендеки заснували або викупили численні газети і часописи: *Поляк і Глос* у Варшаві, *Слово Польське* – Львові, *Пишегльонд познанський* – Познані, *Дзеннік берлінський* та ін. У Берліні ідеї ДНП поширював публіцист *Маріан Сейда* (1879-1967), у Верхній Сілезії член ЛН *Войцех Корфанти* (1873-1939). Розширення соціальної бази партії, намагання досягти загальнонаціональної єдності змусило її ідеологів відмовитися від революційних гасел і методів, шукати можливих компромісів з правлячими колами держав-загарбниць ціною поступок з їх боку на користь польській справі. На початку ХХ ст. політичні та ідейні впливи ендеків у всіх трьох дільницях неухильно зростали.

У Галичині демократичні тенденції проявлялись у формуванні самостійного селянського (людового) руху. Культурно-освітня діяльність серед селян приносила свої результати. Польська інтелігенція 1894 р. утворила у Львові *Польське демократичне товариство*, на чолі якого стали прибічники розширення прав селян К. Леваковський, Г. Ревакович, Б. Вислоух, Я. Стапінський. Вони пропагували ідеї розширення політичних прав селян, збільшення їх впливу на політичне та господарське життя краю. У липні 1895 р. на з'їзді делегатів селянських виборчих комітетів у Жешові було створено *Стронніцтво людове* (Народну партію, СЛ), яка проголосила вимоги реформи виборчого права до сейму, розширення демократичних свобод і державної підтримки для розвитку господарства й освіти на селі. Органом партії стала газета *Пишицель людю* (Друг народу). На виборах до сейму 1895 р. людовці провели дев'ять своїх депутатів. Незважаючи на гостру протидію властей і костельної ієрархії, селянський рух зростав. На другому з'їзді СЛ в Жешові 1903 р. було схвалено нову програму партії, яка домагалася запровадження загального виборчого права, парцеляції земель великих власників, розвитку соціальних інститутів на селі. Одним з провідних завдань партії було досягнення незалежності Польщі і проголошення народної республіки. Партія прийняла нову назву – *Польське стронніцтво людове* (Польська народна партія, ПСЛ). Її діяльність охоплювала переважно терени Західної Галичини.

Швидке формування політичних партій, заснованих на нових ідеологіях, викликало також згуртування консервативних політичних кіл. Вони відчували небезпеку “анархізації” суспільства, прагнули зберегти спокій та порядок, йдучи на певні поступки й компроміси. Криза консерватизму найшвидше проявилася в Галичині, де влада польських консерваторів зазнавала тиску як з боку українських політичних сил, так і польських демократичних кіл. У 1896 р. в Кракові молоді консерватори створили *Консервативний клуб*. Його засновники (П. Гурський, Я. Гупка, В. Яворський, А. Кжижановський) не бачили можливостей стримувати демократичний рух з допомогою адміністративно-поліційних методів, пропонували проводити більш гнучку політику щодо селянства, надавати їм господарську підтримку, йти з допомогою в галузі освіти. Однак поступки на користь селянства і демократизації порядків в Галичині неминуче тягли за собою посилення впливу українського національного руху і, водночас, послаблення позицій польських консерваторів. Це не влаштовувало останніх. Тому “неоконсерватизм” розбився на камені польсько-українських суперечностей. У середині 90-х років польські консерватори відійшли від угод “нової ери” і зробили кроки для збереження своїх панівних позицій в Галичині. Це відкрило шлях поширенню серед населення впливів ендеків, людовців і соціалістів. Польські консерватори в Росії та Німеччині залишалися на лояльних позиціях стосовно влад, сподіваючися на певні поступки в умовах протидії зростанню впливів соціалістів та інших опозиційних течій.

На суспільно-політичне життя поляків значний вплив мала ситуація, яка складалася серед народів-сусідів. 90-ті роки ХІХ ст. стали переломним моментом у розвитку українського національного руху. Насамперед це стосувалося Галичини, де швидко

зростала національна свідомість українського населення. До цього процесу причинилися соціально-економічні зміни, культурно-освітній рух української інтелігенції, боротьба з польською адміністрацією за рівні політичні та економічні права українців. Значний вплив на життя української спільноти Галичини чинили культурно-освітнє товариство *Прогвіта*, яке у 1900 р. задіяло 924 читальні, Українське педагогічне товариство, яке згодом дістало назву “Рідна Школа”, Наукове Товариство ім. Шевченка (від 1892 р.), численні громадські організації та кооперація. На хвилі глибоких змін у свідомості українців формувалася політична структура українського суспільства. На зміну трьом орієнтаціям суспільно-політичної думки – москвофільській, народовській і радикальній – прийшли політичні партії з визначеною ідеологією і політичними програмами. Найшвидше зорганізувалися радикали, які віддавали перевагу ліберально-демократичній ідеології. 1890 р. радикали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та інші на з’їзді у Львові утворили *Русько-українську радикальну партію* (РУРП), програма якої проголосила захист інтересів українських селянства й робітництва, визначила легальний реформістський шлях до “соціалістичного суспільства” на засадах колективної власності на засоби виробництва. РУРП висловила за припинення колонізації українського населення й активізацію діяльності з утвердження національної свідомості серед сільського та міського населення.

1895 р. український радикал *Ю. Бачинський* опублікував брошуру *Україна irredenta*, в якій обґрунтував ідею єдності українського населення в усіх українських землях і постулат політичної самостійності України як умови збереження та існування української нації. Того ж року РУРП включила вимогу самостійності України до своєї програми, підкресливши, що “здійснення усіх її (партії – Л.З.) соціалістичних ідеалів можливе при повній політичній самостійності українського народу при повнім неограниченим праві його рішати самому у всіх справах його дотикаючих”. Частина радикалів не погодилася з ліберальними засадами діяльності РУРП і 1899 р. заснувала *Українську соціал-демократичну партію* (УСДП), поставивши на порядок денний завдання боротьби за легальне соціалістичне перетворення суспільства.

Народовська течія також переживала період консолідації своїх лав. Наприкінці 1899 р. за ініціативою *Ю. Романчука*, *К. Левицького*, *М. Грушевського*, *Є. Левицького* у Львові було створено *Українську національно-демократичну партію* (УНДП). Головним її завданням було визначено об’єднання українського народу в єдиному державному організмі й здобуття самостійності. Найближчою метою було досягнення автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. 5 січня 1900 р. провід УНДП оголосив відозву до народу, в якій домагався поділу Галичини на українську і польську провінції, запровадження загального виборчого права, скасування на користь селян великої земельної власності, рівноправності української мови в урядах і школі.

Помірковані народовці (*О. Барвінський*, *А. Вахнянин*) були налаштовані на лояльне співіснування українців і поляків в складі Австро-Угорщини, прагнули здобути поступки на користь українського населення Галичини, пропонували ідеї християнської моралі та етики. У 1896 р. з нагоди 300-річчя Берестейської унії вони заснували партію *Католицький русько-народний союз* (КРНС), яка орієнтувалася на католицизм і його програми, вміщені в папських енцикліках. КРНС знаменувала собою появу українського консерватизму.

На початку 1900 р. на з’їзді москвофілів Галичини у Львові була створена *Руська народна партія* (РНП), яка спиралася на консервативні елементи духовної та світської інтелігенції й частину селянства. Керівники руху пропагували ідею об’єднання з російським світом, заперечували окремішність українців, але виступали проти панування поляків у Галичині.

Незважаючи на жорстоке переслідування царатом будь-яких проявів українства в Наддніпрянській Україні, там також відбувався процес кристалізації українського політичного руху. У 1900 р. в Харкові була нелегально заснована *Револьюційна українська партія* (РУП) – перша активна політична організація у Великій Україні. Того ж року *М. Міхновський* на таємних зборах у Харкові виголосив доповідь *Самостійна Україна*, в якій ствердив завдання боротьби за об'єднану незалежну Українську державу. Хоча ідея самостійної України на той час ще не була популярною серед українського населення різних держав, але безправне становище українців у всіх сферах суспільно-політичного життя Росії та Австро-Угорщини по мірі культурного поступу створювало умови для її прийняття.

Наприкінці ХІХ ст. реальним політичним чинником на землях колишньої Речі Посполитої став **литовський національний рух**. Зардівся він на Сувалщині, яка адміністративно входила до земель Королівства Польського. У 90-х роках тут склалися три політичних течії: національно-клерикальна, національно-демократична і соціал-демократична. Литовський національний рух висував завдання відродження незалежної Литовської держави, припинення колонізації литовців і повернення “полонізованих” литовців до національної ідентичності. Це призвело до конфліктів з польською спільнотою, яка проживала в Литві. У литовському русі проявилися дві тенденції: заперечення співробітництва з поляками і орієнтації на Росію чи Німеччину, а також взаємодії з польським національним рухом проти Росії. Складні обставини покликали до життя націоналістичну течію, яка заперечувала право поляків та інших національностей проживати на литовській території.

Наприкінці ХІХ ст. на терені колишнього Королівства Польського проживало майже 1,3 млн. євреїв, в Галичині – 800 тис., у Познанщині і Помор'ї – 50 тисяч. **Єврейська спільнота** в цих землях значно зростає за рахунок втечі євреїв з України та Росії, де вони зазнавали обмежень, переслідувань і погромів. У Росії євреї вважалися підданими “другого гатунку”, їм заборонялося поселятись у великих містах й центральних районах (“смуга осілості”), а також набувати у власність землю. Тільки невеликі групи євреїв асимілювались і здобували громадянські права; основна маса жила старими традиціями замкненості. Переслідування й антисемітизм породили єврейський національний рух, який набув назви *сіоністського* (1897 р. в Базелі була утворена Світова сіоністська організація, яка ставила метою збереження єврейської ідентичності незалежно від місця проживання, відбудову єврейської держави в Палестині). Під впливом сіонізму і соціалізму сформувались єврейські політичні партії. *Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Сіон* (1905) поєднувала засади сіонізму і соціалізму, передбачаючи утворення єврейської соціалістичної держави в Палестині; *Загальний єврейський робітничий союз Бунд* (1897) відстоював права культурно-національної автономії євреїв у Росії. Обидві єврейські партії намагалися перебрати впливи на єврейське населення, вступали в дискусії й конфлікти з польськими соціалістичними організаціями, в яких працювало чимало асимільованих євреїв. Бунд виступав проти незалежної Польщі, відстоюючи ідею культурно-національної автономії.

Загальна ситуація польської суспільності на зламі ХІХ-ХХ ст. характеризувалась поширенням нових суспільно-політичних ідей, які відбивали прагнення до більш справедливого суспільного устрою, забезпечення рівних політичних, національних і соціальних прав населення.

Становище поляків у Росії

У 1910 р. в землях колишнього Королівства Польського проживало 11,5 млн. населення, з яких поляки становили 72,2 %. Приблизно 33 % населення мешкали в містах і містечках; більшість його надалі була пов'язана з сільським господарством.

1894 р. на царський престол зійшов *Микола II* (1894-1917). Він розпочав правління з обіцянок зладити **політичний курс** в цілому і щодо поляків зокрема. Новим варшавським генерал-губернатором було призначено П.А. Шувалова, який прагнув нав'язати контакти й спіробітництво з польськими аристократами, обіцяючи поступки на користь польської мови та костела. Це зродило надії польських консервативних кіл на можливість компромісу з царатом і розширення автономії. У 1897 р. Микола II відвідав Варшаву, де йому від польської громадськості вручили 1 млн. карбованців, зібраних у вигляді дару. Ці гроші цар переказав на заснування у Варшаві політехнічного інституту з російською мовою викладання. Найбільшою поступкою царя став дозвіл на будівництво у Варшаві пам'ятника А. Міцкевичу (1898). Не відбулося жодних змін в освіті, надалі була заборонена діяльність політичних партій, профспілок, панувала цензура. Надії польських лоялістів і консерваторів виявились марними.

Господарський розвиток земель колишнього Королівства Польського характеризувався подальшим утвердженням капіталістичних відносин. Інтенсифікація сільсько-господарства відбувалася повільно через брак фінансової підтримки. Велика земельна власність зберігала панівні позиції в аграрному секторі; хоча загалом її ареал дещо зменшився: з 47 % у 1890 р. до 38 % у 1912 р. Під парцеляцію і продаж потрапили гірші землі, а посилений попит на них призвів до потрійного зростання цін між 1890 і 1910 рр. У загальній структурі селянських господарств 1904 р. було: 15,1 % малоземельних – до 1 десятини (1 десятина дорівнювала 1,092 га), 46,5 % дрібних – до 5 десятин, 27,2 % середніх – 5-10 десятин і 11,2 % великих – понад 10 десятин. Швидко зростала чисельність безземельних селян. Зберігалася напівфеодална категорія селян-комірників, які працювали на господаря за житло і натуральну платню. Найбільшу активність на селі проявляли селяни-середняки. Вони були претендентами на поміщицьку землю, вступали у конфлікти з великими землевласниками, протестували проти зловживань адміністрації та русифікації, вимагаючи національної школи і самоврядування. З розвитком освіти зростала політична свідомість польського селянства, воно сприймало гасла незалежності Польщі.

На промисловому розвитку Королівства Польського негативно позначилася криза 1900-1903 рр. в Росії, яка загальмувала зростання виробництва більшості галузей. Натомість вона сприяла утворенню монополістичних об'єднань – акціонерних товариств. У 1900 р. сім акціонерних спілок опанували 92 % металургійної промисловості королівства (переважав німецький і французький капітал). Утворилися картелі, які регулювали виробництво і збут продукції. У 1897 р. шість акціонерних товариств Домбровського басейну, які контролювали 91 % видобутку вугілля, уклали таємну угоду про обмеження видобутку з метою піднесення цін. У 1902 р. два найбільші металургійні концерни королівства (Гута Банкова і Островецькі заводи) увійшли до загально-російського синдикату *Продамет*. До 1908 р. у складі “Продамету” діяла “польська група”, яка контролювала 22 % загальноросійського збуту металів. Наслідком монополізації стало банкрутство й закриття багатьох середніх і дрібних підприємств. Монополії, в яких переважав іноземний капітал, були байдужими до потреб краю.

Текстильна промисловість продовжувала посідати провідну роль у структурі промислового виробництва королівства. Основна її частка була зосереджена в Лодзі. На 400

початку XX ст. польські текстильні виробниці зіткнулися з потужним конкурентом в особі нових текстильних підприємств Московського району, які користувалися протекційною підтримкою російського уряду. Швидко прогресувала харчова промисловість королівства. Виробництво цукру на заводах за останнє десятиріччя XIX ст. зросло у три рази (з 73 до 216 тис. тонн). Але загальне споживання цукру населенням не збільшилося, поступаючися за цими показниками європейським країнам. Основна маса цукру експортувалася до Англії. У 1906 р. цукрові заводи королівства приєдналися до цукрового синдикату в Києві.

На початку XX ст. на польських теренах Росії з'явилися нові галузі виробництва – хімічна, електротехнічна. Більшість нових підприємств була зв'язана із західно-європейськими концернами. Назагал зарубіжні фірми трактували польські терени як об'єкт економічної експлуатації, прибутки від підприємств безперешкодно вивозилися за кордон. Наслідком цього стало поступове відставання промисловості Королівства Польського від промислового розвитку інших регіонів Росії. Частка промислових виробів королівства у загальноросійській продукції на початку XX ст. зменшилась.

Незадоволення населення викликала **політика царату в Королівстві Польському**. Це була політика дискримінації в усіх галузях суспільного життя. Безпосередні податки були тут у два рази вищі, ніж у Росії. Водночас з бюджету імперії виділялося значно менше коштів, ніж надходило з терену. Недостатніми були інвестиції держави в розбудову транспорту і комунікацій. Видатки на освіту в королівстві становили 0,69 крб. на одну особу, в той час як у центральних губерніях вони складали 1,7 крб. У підсумку відсоток неписьмених тут був вищим, ніж навіть у сибірських губерніях Росії. Така політика царської адміністрації у поєднанні з посиленою русифікацією не могла не викликати протесту.

Особливим характером відзначалося **становище поляків в Україні**, точніше у "Південно-Західному краї", який охоплював територію Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська й Подільська губернії). Наприкінці XIX ст. поляки становили тут лише 9,9 % населення (українці – 62 %, євреї – 13,4 %, росіяни – 2,7 %), водночас їм належало у 1863 р. 84 % земельних угідь. Після придушення Січневого повстання і проведення земельної реформи царат вживав найгостріших заходів, щоб позбавити поляків їхніх володінь. Незважаючи на це, у 1897 р. вони володіли ще близько 47 % земель. Після 1890 р. переслідування поляків припинилось, і вони могли зайнятись зміцненням своїх господарств. Польські землевласники виробляли зерно на експорт (до Англії і Франції), отримуючи з цього великі прибутки, крім того, вони одержали величезну компенсацію (41,5 млн. крб.) за запровадження державою 1895 р. монополії на продаж алкогольних напоїв. Землевласники своєчасно зорієнтувались у прибутковості цукрового виробництва: у 1914 р. зі 147 цукрових заводів 60 належало полякам, не кажучи про обширні поля, засіяні цукровими буряками. Отже, на початку XX ст. економічні позиції польських землевласників в Україні зміцнилися. Однак у громадсько-політичній діяльності польська шляхта була обмежена царською адміністрацією, а з другого боку, загрожена українським селянством, яке відчувало величезний брак землі і час від часу "турбувало" поміщиків стихійними нападами на їхні маєтки. В умовах оточення та ізоляції магнатських дворів формувався міф про "щасливе" і "благодатне" життя польської шляхти в Україні, яка "мирно" працювала на землях "своїх предків" і зберігала давні традиції.

Подібною була ситуація й у **Північно-Західному краї** імперії, який охоплював Білорусь і частину Литви. На цих землях проживало 55 % білорусів, 14 % євреїв, 13 % литовців, 5,6 % поляків, 5 % росіян, 3 % українців. Поляки й тут становили привілейовані верстви населення – землевласників, інтелігенцію, торгівців. 60 % земельних маєт-

ків Віленщини, Гродненщини і Ковенщини належали полякам. У міру національного пробудження білорусів і литовців зростала напруженість їхніх стосунків з поляками.

На початку ХХ-ст. Російська імперія переживала глибоку суспільно-політичну кризу. Абсолютистські порядки, безправність більшості населення, господарське відставання від передових країн диктували необхідність проведення реформ. Однак оточення Миколи II боялося реформ, передбачаючи можливість розпаду імперії. Ці кола шукали виходу з кризи в розширенні російських володінь на Далекому Сході. Однак там інтереси Росії зіткнулися з імперіалістичними прагненнями Японії. На початку 1904 р. вибухнула *російсько-японська війна*, яка, за прогнозами військових, повинна була закінчитися перемогою Росії. Між тим російські армія та флот зазнали нищівних поразок біля Порт-Артуру і в Манджурії. З середини 1904 р. політична ситуація в країні стала неухильно загострюватись. Виявом цього став замах і вбивство російськими соціалістами-революціонерами в липні 1904 р. міністра внутрішніх справ П. Плеве – речника правління “твердої руки”. На хвилі невдоволення активізувались усі політичні сили, сподіваючися неминучих поступок з боку самодержавства.

Революційна криза 1904-1907 рр. Господарство Королівства Польського зазнало серйозних збитків: промислова продукція у 1904 р. скоротилася на третину, без роботи залишилося понад 100 тис. фабричних робітників. Невдоволення населення вселяло надії у політиків. Найпершими проявили свої стремління польські консерватори. Вони скерували до міністра внутрішніх справ меморіал, в якому вимагали скасування правових обмежень для поляків, відновлення польської мови в адміністрації і школьництві, рівноправності католицької церкви. Не чекаючи дозволу, лоялісти у березні 1904 р. утворили *Партію реальної політики* (Стронніцтво політики реальної, СПР), яка висловилася за співпрацю з царатом в обмін на поступки.

Іншою була реакція ендеків. ЛН та її керівники боялися радикальних революційних вибухів, які могли зруйнувати національну єдність. Вони вважали, що в даний час актуальним є здобути поступки від царату на користь польської автономії. Р. Дмовський вибрався до Токіо, щоб переконати японців не підтримувати революційних настроїв у Польщі. Такі побоювання були не даремними. Керівники ППС вважали, що прийшов сприятливий час для піднесення повстання і здобуття незалежності. Вузьке керівництво ППС запропонувало Японії свої послуги щодо послаблення Росії через піднесення повстання в Королівстві Польському і постачання розвідувальної інформації, вимагаючи взамін коштів, озброєння та організації в Японії польського легіону. У липні 1904 р. Ю. Пілсудський прибув до Токіо, де вже перебував Р. Дмовський. Аргументи лідера ендеків були більш переконливими для японців, які вирішили не втручатися в польські справи. Ю. Пілсудський отримав лише невеликі кошти взамін за розвідувальну інформацію про Росію. Восени 1904 р. ППС почала створення *Бойової організації ППС* (Відділ змовницько-бойовий). 13 листопада цього ж року ППС організувала демонстрацію протесту проти мобілізації поляків до армії. Під час демонстрації відбулися сутички з поліцією та військами, в яких взяли участь озброєні бойовики ППС. У результаті сутичок загинуло 6 чоловік, було поранено 27, заарештовано 413. Варшавські події справили враження на поляків, які позбулися страху перед поліцією та армією. У листопаді-грудні відбулися демонстрації та сутички в Радомі, Каліші, Лодзі та інших містах. Здебільшого вони проходили під гаслами боротьби з царатом. СДКПіЛ також проводила агітацію серед робітників і міських жителів, переконуючи, що нагальною потребою є ліквідація самодержавства, яка відкриває шлях до демократичних порядків і справедливого устрою.

9 (22) січня 1905 р. царські війська розстріляли перед Зимовим палацом у Петербурзі 150-тисячну мирну демонстрацію робітників, які йшли до царя, щоб вручити петицію зі 402

скаргою на умови життя й праці. Загиною близько 1000 осіб. У відповідь на це Росію охопила хвиля робітничих страйків і демонстрацій під антимонархічними гаслами. Ці події розпочали період, який увійшов в історію під назвою революції 1905 р.

У січні-лютому 1905 р. страйки і демонстрації охопили міста Королівства Польського (Варшаву, Лодзь, Домбровський басейн). У них брали участь робітники, службовці, інтелігенція. Заворушення переросли в загальний політичний страйк, який супроводжувався демонстраціями і вічами. Стихійні вимоги включали ліквідацію монархії, проголошення республіки, скликання конституційних зборів, запровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня. Влада застосувала проти демонстрантів армію і поліцію. До руху приєдналася студентська й гімназійна молодь, яка вимагала полонізації освіти. Страйки продовжувалися до кінця лютого, незважаючи на репресії і заклики ксьондзів у костелах до їх припинення. Навесні 1905 р. акції протесту перемістилися на село, де безземельні селяни припинили роботу в мастках, вимагаючи підвищення платні. Малоземельні селяни виступили з вимогами перерозподілу поміщицької землі. У селах приймали резолюції про запровадження польської мови в гмінних урядах, судах і шкільництві.

Царська адміністрація змушена була піти на поступки: було дозволено викладати польську мову та релігію в державних школах, вживати у гмінних урядах, переходити до інших віровизнань (цим скористалося багато уніатів, насильно прилучених до православної церкви, щоб перейти на католицизм). Розпочалося створення численних громадських організацій, товариств, профспілок.

Політичні партії, що діяли напівлегально, не змогли відразу опанувати стихійний рух населення, змушені були пристосовувати свої програми до загальних вимог. Ендеки вороже поставилися до стихійних виступів мас, прагнучи не допустити поширення соціалістичних гасел. Вони вважали головним завданням – досягнення автономії польських земель і припинення русифікації. Їм вдалося зберегти вплив на селі. Для завоювання прихильників серед робітництва ЛН утворила влітку 1905 р. *Національний робітничий союз* (Народови зв'язок робітнічи, НЗР), повела агітацію проти страйків і демонстрацій.

У середовищі ППС виникли розбіжності щодо оцінки характеру революції та форм боротьби. “Старі” діячі на чолі з Ю. Пілсудським вважали, що революція створює умови для завоювання незалежності Польщі, тому треба готувати збройне повстання, застосовуючи змовницько-терористичні методи боротьби. Цілі ж російської революції, яка повинна ліквідувати напівфеодальні порядки, розходяться із завданням поляків здобути незалежність і встановити соціалістичну республіку. Ю. Пілсудський не вірив у перемогу соціалізму в Росії, вважав, що поляки повинні захистити майбутню “соціалістичну Європу” від “азійського” деспотизму. Пілсудчики приступили до розбудови Бойової організації ППС, яку очолили *Александр Прістор* (1874-1941) і *Валерій Славек* (1879-1939). “Молоді” у ППС (М. Белецький, Ф. Закс, М. Горвіц) вважали, що необхідно взяти участь у російській революції і разом з російськими соціалістами домогтися повалення монархії та встановлення демократичної республіки, для чого слід вести революційну боротьбу за політичну владу. Ідеологи СДКПіЛ робили ставку на загальноросійську революцію, яка, на їхню думку, повинна була встановити в Росії демократичну республіку у формі федерації вільних народів. Обидві соціалістичні партії – ППС і СДКПіЛ – розпочали агітаційну роботу на селі та в армії, де їхній вплив був незначним.

Соціалістичні партії намагалися надати стихійному рухові організованої форми. Це вдалося зробити під час відзначення 1 травня 1905 р. У Варшаві СДКПіЛ організувала в цей день багатотисячну демонстрацію. Для її розгону війська вжили зброю, загинуло 32

особи. У відповідь відбувся одноденний загальний страйк протесту. Впродовж травня неодноразово спалахували страйки і демонстрації в Лодзі. У сутичках з поліцією і військами падали вбиті та поранені. Похорони загиблих перетворювалися на нові антиурядові демонстрації. 23 червня стихійні сутички в Лодзі переросли у *збройне повстання*. На вулицях міста було споруджено понад 100 барикад, повстанці через нестачу зброї оборонялися камінням. Придушення повстання тривало три дні, загинуло понад 150 робітників, ще близько тисячі було поранено. Соціалістичним партіям не вдалось опанувати стихійний рух робітників Лодзі і запобігти непідготовленому повстанню. Події в Лодзі викликали страйки солідарності в інших промислових районах королівства – Варшаві, Домбровському басейні.

Рис.50. Демонстрація під національними гаслами у Варшаві 5 листопада 1905 р.

Розмах робітничого руху непокоїв лоялістів та ендеків. Останні вважали, що робітничі виступи шкодять національній справі, зводять нанівець зусилля патріотичних сил у здобутті автономії для Королівства Польського. Створивши НЗР, ендеки розпочали боротьбу проти впливу соціалістичних партій серед робітників. Бойові групи НЗР атакували страйкуючих робітників у Лодзі та інших містах. Під час зіткнень загинуло близько 200 осіб. У відповідь Бойова організація ППС вчинила терористичні акти проти бойовиків ендеків. Усе це загострювало й без того напружену обстановку.

У серпні 1905 р. Росія уклала мирний договір з Японією, тоді ж цар оголосив указ про скликання в недалекому майбутньому *Державної думи* і проведення суспільно-політичних реформ. Проект думи був підготовлений міністром внутрішніх справ О. Булігіним і передбачав надання їй лише дорадчих компетенцій, а виборчий порядок позбавляв права голосу більшість робітників і селян. У відповідь на це в жовтні 1905 р. було оголошено всеросійський політичний страйк. У Королівстві Польському страйк охопив робітників, селян, службовців. Страйкарі вимагали запровадження демократичних свобод, створення законодавчого парламенту, амністії політв'язнів, 8-годинного робочого дня, соціальних гарантій. Життя імперії було паралізоване. 17 жовтня 1905 р. цар оголосив Маніфест, в якому обіцяв надати демократичні свободи, скликати Державну думу на основі загального виборчого права. Поступки царату додали сміливості масам. Страйки й демонстрації в Королівстві Польському продовжувалися під гаслами

повного повалення самодержавства. Наприкінці жовтня в королівстві було оголошено *воєнний стан*, скеровано додаткові війська для придушення руху.

Жовтневий маніфест царя свідчив про згоду самодержавства на певні демократичні реформи. Нова обстановка вимагала корекції програм основних політичних таборів. Польські “реалісти” вважали, що досягнуто головних цілей революції і на шляху співпраці з урядом вдасться добитися подальших поступок в національних справах. Ендеки дотримувалися погляду, що царат буде змушений запровадити автономію королівства. У листопаді 1905 р. Р. Дмовський провів у Петербурзі переговори з головою російського уряду С. Вітте, на яких поставив питання автономії, як неодмінну умову “заспокоєння” краю. Російський прем’єр відкинув постулат автономії, але погодився з розширенням культурних прав поляків. Переговори переконали лідера ендеків у можливості домовитися з російськими правлячими колами. Ендеки перейшли до активної боротьби з впливом соціалістів.

Соціалістичні партії – ППС, СДКПіЛ, Бунд – не погоджувалися з думкою про завершення революції. Соціалісти продовжували підготовку повстання, але ідейні розбіжності між “старими” і “молодими” підважували єдність дій партії. Соціал-демократи пропагували тісну співпрацю з російським робітничим рухом, який, на їх думку, стояв найближче до реалізації завдань соціалістичної революції. Бунд відстоював програму надання культурної автономії всім національностям імперії.

У грудні 1905 р. вибухнуло збройне повстання робітників у Москві, ініційоване РСДРП. Незабаром воно було придушене військовою силою. На звістку про московське повстання ЦКР ППС закликав польських робітників розпочати безстроковий страйк і захоплювати владу на місцях. У Домбровському басейні робітники за вказівкою СДКПіЛ створювали загони міліції та громадські суди. У Білостоку виникла *рада робітничих делегатів*, яка опинилася під впливом російських есерів (соціалістів-революціонерів) і не відіграла помітної ролі в розвитку революції. План ППС був реалізований лише частково в м. Островець на Келеччині, де під керівництвом соціаліста *Ігнація Бернера* (1875-1933) робітничий комітет перебрав владу до своїх рук і запровадив Островецьку республіку. Однак вона проіснувала недовго.

Наприкінці 1905 р. переживав піднесення *селянський рух*. У гмінах запроваджувалася польська мова, приймалися ухвали з вимогами амністії політв’язнів, демократичних свобод. Цілі повіти відмовлялися сплачувати податки. З’явилися боївки, які нападали на урядові інституції, залізничні станції, магазини. Ендеки намагалися покласти край стихійним діям селян, стверджуючи, що Жовтневий маніфест царя розв’язав усі проблеми села. Вони влаштовували патріотичні демонстрації під гаслами автономії Польщі і легальності політичного життя. Із закликами покласти край анархії і безпорядкам виступила католицька церква; вона засудила радикалізм у всіх його проявах, закликала шанувати релігію і вітчизну.

Поступки царату уможливили бурхливий *розвиток громадсько-політичного життя в Королівстві Польському*. Виникли сотні нових газет, часописів, товариств. Важливим здобутком революції було створення *професійних спілок*. Вони засновувалися під патронатом провідних політичних партій: СДКПіЛ створювала т.зв. “класові” профспілки, ППС – “безпартійні”, але під своїм керівництвом; ендеки організували “польські” профспілки, католицькі організації – “християнські”. У березні 1906 р. власті дозволили легалізувати профспілки та громадські організації, заборонивши їм порушувати “політичні питання”. Однак профспілки стали координатором страйкового руху, який у 1906 р. набув більш організованого характеру. У Королівстві Польському відбулося 47 % загальної кількості страйків імперії. “Польські” і “християнські” профспілки закликали робітників створювати кооперативи, гуртки самопомоги тощо. Назагал

робітничий рух у 1906 р. був роз'єднаний і роздроблений між різними політично-партійними течіями.

Восени 1905 р. розпочалося масове створення приватних шкіл з польською мовою навчання. За короткий час було організовано 247 приватних середніх шкіл. На початку 1906 р. розпочало легальну діяльність товариство *Польска Мацеш Школьна* (Польська шкільна матиця), яке опікувалося поширення польської освіти. Товариство знаходилося під впливом ендеків; незабаром воно охопило понад 100 тис. членів, заснувало близько 800 приватних шкіл, а також багато бібліотек і читалень. Соціалістичні діячі (Л. Кживицький, С. Крушевський, Ф. Перль та ін.) відкрили у Варшаві “Університет для всіх”, в якому навчалось у 1906-1907 рр. 21 тис. слухачів. Виникли численні культурно-освітні та наукові товариства, які поширювали знання серед населення.

Під час революції легалізувалися *польські політичні партії*. Не могло бути мови про легалізацію лівих соціалістичних партій, члени яких зазнавали масових репресій. Найшвидше організувалися польські консерватори, які заснували СПР. Її діячі (Е. Пільтц, П. Потоцький, В. Спасович) видавали у Варшаві популярну газету *Слово*, а у Петербурзі – часопис *Край*. Серед інтелігенції сформувався *Поступово-демократичний союз* (Зв'язок постемпово-демократични, ЗПД), який намагався поєднати засади соціалізму, націоналізму та лоялізму. Ендеки легалізували діяльність своєї партії СДН, створили губернiальні та повітові відділення, видавали декілька газет і часописів. Активізувала політичну діяльність католицька церква. У 1906 р. виникло *Товариство християнських робітників* (Стоважишене робітнікув хшесціянських, СРХ), яке вело агітацію, наближену до ендецької. Ще на початку 1905 р. був утворений *Польський народний союз* (Польський зв'язок людовий, ПЗЛ). Його діячі (С. Бжезінський, М. Дембський) виступали з програмою поділу поміщицької землі між селянами, незалежності Польщі. Демократичні риси ПЗЛ зближували союз з ППС.

Наприкінці грудня 1905 р. цар оголосив *Декрет про вибори* до двопалатного парламенту, що складався з двох палат: нижньої – Державної думи і верхньої – Державної ради. Виборчий закон не запроваджував загальних виборів: до участі допускалися лише чоловіки старші 25 років; вибори проходили за куріальною системою у два тури – спочатку обирали виборщиків, а тоді останні – депутатів; 4 курії (землевласників, селян, міст, робітників) поділяли виборців за приналежністю до станів, при цьому в курії землевласників одного депутата обирали від 2 тис. виборців, в курії міст – від 4 тис., селян – 30 тис., робітників – 90 тис. Державна рада наполовину складалася з членів, призначених царем, друга половина комплектувалася з виборців. Виборчий закон забезпечував поміщикам і буржуазії більшість місць у парламенті. Обидві палати мали приймати лише рекомендаційні рішення, які ставали законами після затвердження їх царем. Недемократичний характер декрету царя був очевидний. Ліві соціалістичні партії імперії закликали бойкотувати вибори.

Перші вибори відбулися в лютому-березні 1906 р. Більшість польських робітників бойкотувала їх. Це дало змогу здобути перемогу ендекам, які провели 34 депутати на 36 місць від земель Королівства Польського (ще 2 депутати представляли литовців). 19 мандатів припали полякам на виборах в землях Литви, Білорусі та Україні. Польські депутати утворили в Державній думі окрему фракцію – *Польське коло*. Вони намагалися лавірувати між російськими лібералами (кадетами) і урядом. Проте з трибуни думи, яка розпочала роботу в квітні 1906 р., лунала гостра критика самодержавства, ставилися вимоги, які підважували самодержавний устрій. На початку липня цар розпустив Державну думу під приводом, що депутати займалися справами, які не підлягали їхній компетенції. Того ж дня був сформований новий царський уряд на чолі з П. Столипіним,

який обіцяв покласти край революції. Водночас було оголошено вибори до II Державної думи.

У 1906 р. *революційний рух* в імперії розвивався, хоча й з меншим накалом через репресії з боку самодержавства. Провідною силою страйків і демонстрацій були робітники. Вони виступали під економічними та політичними гаслами. Революційна агітація та організація принесли результати: впродовж 1906 р. до лав ППС прийшло 55 тис. членів, СДКПІЛ – до 40 тис., Бунду – 8 тис. Серед політичних керівників робітничого руху поглиблювались ідейні суперечності. У центрі спорів стояло питання перспектив російської революції. Ліве крило ППС все більше критикувало “старих” за змовницьку тактику, нехтування співробітництва з російським пролетаріатом. На черговому (VIII) з’їзді ППС у Львові (лютий 1906 р.) “молоді” здобули більшість і обрали новий склад ЦКР. Однак у руках групи Ю. Пілсудського залишалася Бойова організація, створена за військовим зразком. Улітку 1906 р. вона проводила активну терористичну діяльність, організовуючи замаху на царських чиновників, акти “експропріації” коштів для підпільної роботи. У квітні 1906 р. бойовики ППС організували втечу з варшавської в’язниці десяти робітників, засуджених до страти. 15 серпня 1906 р., у т.зв. “криваву середу”, вони провели одночасно кілька замахів на представників царської адміністрації та армії в різних місцях королівства. Їх жертвами стали 77 осіб. У листопаді того ж року бойовики здійснили вдалий напад на поштовий потяг під Роговим. У 1906 р. Бойова організація здійснила 678 замахів на представників царської адміністрації, в результаті яких було вбито 68 військових і 268 поліцаїв, експропрійовано 300 тис. карбованців. Не вдався замах на генерал-губернатора Г. Скалона. Однак викликати загальне повстання не вдалося.

У листопаді 1906 р. на черговому (IX) з’їзді ППС у Відні змовницько-терористична тактика Бойової організації зазнала нищівної критики з боку “молодих”. Більшістю голосів з’їзд виключив з партії членів Бойової організації на чолі з Ю. Пілсудським. Партійна більшість висловила за вірність соціалістичним цілям робітничого руху і солідарність з російськими соціалістами. Лідери більшості (Ю. Цішевський, М. Горвітц-Валецький, М. Кошутська, Я. Стружецький) у ідеології та політиці наблизилися до СДКПІЛ і шукали шляхів об’єднання. Однак на перешкоді стояло нігілістичне ставлення керівників соціал-демократії до національного питання. Незабаром більшість почала йменувати себе *ППС-Лівичею*; до її лав приєдналося близько 40 тис. членів. Виключена меншість утворила партію *ППС-Революційна фракція* (або скорочено ППС-фракція), до якої приєдналися 19 тис. членів.

СДКПІЛ віддала перевагу справі соціального визволення робітництва, пішла на зближення з РСДРП. У квітні 1906 р. її представники взяли участь у роботі IV з’їзду РСДРП. На ньому СДКПІЛ була прийнята до складу РСДРП на правах автономної організації, а її представники увійшли до ЦК РСДРП. У дискусіях між російськими більшовиками і меншовиками польські соціал-демократи схилилися на бік більшовиків. Розходження між більшовиками й польськими соціал-демократами торкалися національного питання. Польські соціал-демократи заперечували право націй на самовизначення як таке, що порушує єдність дій пролетаріату і поширює в робітничому русі буржуазно-націоналістичні ідеї.

У 1906 р. страйковий рух заторкнув польське село. Під час весняних польових робіт у Королівстві Польському відбулося понад 300 страйків сільськогосподарських робітників. У період літніх жнив було зафіксовано 400 страйків, які охопили 60 повітів з 85. У більшості випадків страйки закінчувалися задоволенням економічних вимог страйкарів.

Революція змінила становище поляків в Україні, Білорусі та Литві. Найвпливовіша частина поляків була представлена тут великими землевласниками. Вони

намагалися піднести рівень культурно-освітньої роботи серед селян, відкриваючи польські школи, відновлюючи костели, засновуючи нові польські видання. На Правобережній Україні вони створили товариство *Основа*, яке засновувало невеликі початкові школи. Однак дуже швидко польські землевласники зіткнулися зі стихійним виявом ненависті і насильства з боку українського, білоруського та литовського селянства, яке сприйняло події революції як сигнал до поділу поміщицьких земель. Особливо гострі конфлікти мали місце у Київському генерал-губернаторстві. Тут у 1905-1907 рр. сталося 3924 випадки страйків та нападів селян на поміщицькі маєтки. Польські магнати були змушені шукати захисту в царських властей. Український, білоруський і литовський національні рухи, які робили на початку ХХ ст. перші політичні кроки, мали за собою величезний людський потенціал на селі, який ставив під запитання подальшу долю польської власності на цих землях.

Царат у 1906 р. вжив більш рішучих заходів проти робітників і селянства. У серпні було запроваджено військово-польові суди, які виносили вироки протягом 24 годин. За рік вони видали майже тисячу вироків смерті. Чимало активних діячів опинились у в'язницях. Власті спровокували низку єврейських погромів у Білостоці й Седльцах, які були засуджені польською громадськістю. Підприємці вдавалися до локаутів, позбавляючи тисячі робітників роботи. Особливо гострих форм набирало протистояння в Лодзі, де робітничі страйки не припинялися. У грудні 1906 р. підприємці Лодзі оголосили звільнення з роботи понад 30 тис. активних робітників. Упродовж чотирьох місяців профспілки підтримували звільнених робітників, але врешті-решт ті змушені були прийняти умови підприємців. Революція йшла на спад.

У січні 1907 р. пройшли вибори до II Державної думи. СДКПіЛ закликала взяти участь у виборах, в той час як обидві фракції ППС підтримали гасло бойкоту. Ендеки заблокувалися з реалістами. Від Королівства Польського було обрано 32 послы, які представляли СДН або його прихильників. Депутатом став лідер СДН Р. Дмовський. До Польського кола II Державної думи ввійшли також 14 депутатів-поляків з України, Білорусі та Литви. У думі поляки блокувалися з російськими консерваторами ("октябристами", членами "Союзу 17 жовтня"), прагнучи здобути їхню підтримку для реалізації проекту автономії Королівства Польського. Проте уряд зробив усе можливе, щоб не допустити цей проект до голосування. 3 червня 1907 р. цар достроково розпустив II Державну думу, посиляючися на антидержавну пропаганду в ній депутатів від РСДРП (65 депутатів); вони були заарештовані. Водночас було оголошено новий виборчий закон до Державної думи, який ускладнював систему виборів таким чином, що представництво від національних окраїн, робітників і селян різко скорочувалося, а депутати від поміщиків займали половину місць.

Події 3 червня 1907 р. стали віхою, яка знаменувала кінець революції. Царський уряд відновив контроль над ситуацією. Більшість демократичних завоювань були скасовані, організації й товариства закриті, в'язниці та сибірське заслання поповнилися новими засудженими. Революційні події 1905-1907 рр. вчинили політичний вплив на суспільну свідомість поляків і народів Російської імперії. Вони засвідчили формування нової соціальної структури суспільства, в якій все більш значущу роль відігравали демократичні верстви міста і села. Ці верстви не бажали миритися із застарілими порядками, які позбавляли їх основних політичних, громадянських та соціальних прав. Для поляків революція стала періодом відродження національних традицій, їх узгодження з новими суспільно-політичними ідеями часу. Національна свідомість ставала додатковим чинником активізації суспільної активності мас.

Придушення революції і скасування її здобутків викликали **розчарування і депресію** у свідомості багатьох поляків. Люди шукали точки опори, яка б давала надію на

сповнення очікувань. Вибори до III Державної думи відбулися восени 1907 р. Королівству Польському призначалося 12 мандатів. Ендеки здобули 11 місць. Але вплив Польського кола, що складалося з 18 депутатів (7 депутатів з України), не мав значення в думі. Лідер ендеків Р. Дмовський зробив спробу здобути прихильність імператорського уряду, приєднавшись до “неославістичної” течії російської суспільно-політичної думки. “Неославізм” зродився на ґрунті протиставлення “пангерманізму” і робив наголос на об’єднанні слов’янських народів під егідою Росії. У 1908 р. з’явилася книга Р. Дмовського *Німеччина, Росія і польська справа*. Автор намагався довести, що справжня небезпека для поляків походить від німців, тому їм треба об’єднатися з Росією у протистоянні німецькій експансії. Росія, в свою чергу, теж повинна усвідомити німецьку небезпеку й піти на певні поступки полякам, щоб створити “слов’янську єдність”. Водночас Р. Дмовський робив далекосяжні прогнози стосовно майбутньої війни в Європі, в результаті якої Росія мала здобути всі польські землі і об’єднати їх в рамках автономного Королівства Польського. Однак спроба підтримки неославізму зазнала фіаско: російський уряд не відреагував на ці пропозиції. Р. Дмовський незабаром склав свої повноваження депутата Державної думи.

У 1909 р. імператорський уряд на вимогу російських націоналістів вніс до Державної думи проект створення нової *Холмської губернії* шляхом відокремлення 11 східних повітів Люблінської і Седлецької губерній з наступним їх підпорядкуванням Київському генерал-губернаторству. Хоча ці повіти були населені переважно українцями та білорусами, сам факт обмеження теренів Варшавського генерал-губернаторства (тобто колишнього Королівства Польського) серед патріотично налаштованих поляків сприймався як акт дроблення “польських земель”. Ендецьке Польське коло обмежалося формальним протестом, і у 1912 р. Холмська губернія стала реальністю. Царський уряд сподівався на те, що серед українців і білорусів процеси русифікації проходять успішніше, якщо ці терени будуть відірвані від польського впливу. Російський наступ на поляків продовжувався. Закривалися приватні польські школи. Тривалі дискусії у Державній думі та уряді навколо проектів міського і земського самоврядування для теренів королівства не принесли конкретного результату.

Після революційного періоду 1905-1907 рр. ендеки і реалісти були чи не єдиною політичною силою, яка намагалася представляти польське суспільство на загально-російській політичній арені. Невдачі у проведенні політики угоди з самодержавством посягли паростки опозиції курсу Р. Дмовського. У 1907 р. молодіжна ендецька організація Союз польської молоді (Зет) розірвав стосунки з ЛН. У наступні роки так вчинив НЗР. Група діячів ЛН виступила з критикою “диктатури” Р. Дмовського в партії, засудивши його прагнення до політичної угоди з Росією за будь-яку ціну. Група “фрондистів” теж залишила партію, створивши незабаром *Національний селянський союз* (Народови зв’язок хлопський, НЗХ), який видавав часопис *Польска* (ред. А. Завадський). Розкол серед ендеків не збив її керівництва з обраного курсу. Для нейтралізації критики воно зробило ставку на антисемітизм, який з 1912 р. став одним з гасел партії. Це відштовхнуло від ендеків інтелігентські та молодіжні кола.

Значні зміни сталися у робітничому русі, який зазнав значних втрат від репресій. Націоналістичний НЗР після розриву з ендеками не проявляв помітної активності. Внутрішня криза торкнулася лав ППС-фракції. Невдача з піднесенням повстання різко обмежила впливи групи Ю. Пілсудського. У 1908 р. Бойова організація здійснила останній напад на потяг Вільно-Петербурґ, захопивши 200 тис. карбованців для партійної роботи. Ю. Пілсудський вирішив готуватися до можливої війни між Росією та Австро-Угорщиною, сподіваючися на перемогу останньої. Центр роботи партії і підготовки майбутнього повстання він вирішив перенести до Галичини. З цим рішенням не

погодились інші діячі партії. У 1912 р. група опонентів Ю. Пілсудського залишила лави ППС-фракції і утворила нову партію – *ППС-опозицію* (Ф. Перль, Т. Арцішевський), лідери якої заперечили підпорядкування діяльності партії виключно національно-визвольним цілям і нехтування соціальними завданнями.

ППС-Лівиця зазнала значних людських втрат. Арешти і переслідування її діячів продовжувалися після 1907 р. Незважаючи на це, до 1910 р. партії вдалося відновити свій вплив у головних робітничих центрах Королівства. ППС-Лівиця діяла нелегально, її керівний орган ЦКР перебував у Кракові або Відні. На з'їзді партії у 1908 р. з програми було вилучене гасло незалежності Польщі і замінене вимогою автономії королівства в рамках демократичної Росії. Це призвело до виходу з партії групи незгідних діячів (А. Струг, Н. Барлицький, С. Познер). Зміни в програмі не доправили до об'єднання з СДКПІЛ, керівники якої звинувачували лівих соціалістів у непослідовності та хитаннях в національному питанні.

Криза не оминула і СДКПІЛ. Її керівний склад взяв участь у внутрішньопартійній боротьбі в РСДРП між більшовиками і меншовиками з питань стратегії й тактики робітничого руху. В середині СДКПІЛ виник конфлікт між закордонним Головним правлінням, яке очолював Л. Йогіхес-Тишка, і крайовим керівництвом. Варшавський комітет (Ю. Уншліхт, Я. Ганецький) відмовився виконувати вказівки Головного правління.

У 1912 р. спостерігалось нове піднесення робітничого руху, що проявилось у хвилі страйків з економічними вимогами. 1913 р. в Королівстві Польському страйкувало 111 тис. робітників, явочним порядком відновлювалася діяльність профспілок. Політичні партії намагалися вплинути на розвиток подій в Королівстві Польському. У 1912 р. відбулися вибори до IV Державної думи, на них ендеки несподівано зазнали поразки у Варшаві, де під впливом ППС-Лівиці і Бунду було обрано робітника. У робітничій Лодзі депутатом став єврей. Ендеки провели 9 депутатів. У відповідь на це вони розпочали гостру антиєврейську кампанію, закликаючи бойкотувати єврейські магазини. Ендецькі газети друкували гасла: “Свій до свого по своє! Купуйте тільки у християн!” Соціалістичні партії засудили антиєврейську агітацію ендеків, але в єврейському середовищі залишився осад недовіри до перспективи відбудови Польської держави.

Помітні зміни відбулись у селянському русі. Ще під час революції робилися спроби селянських діячів звільнитися від опіки ендеків, свідченням чого було утворення ПЗЛ (Польського народного союзу). 1906 р. група селянських діячів почала видавати часопис для селян *Сєвба* (Сівба), який редагував селянський самоук *Ян Кєляк*. Часопис писав про окрему місію “селянського стану”, піднесення освіти і розвиток кооперації на селі. За ініціативою редакції почали створюватися селянські гуртки (“кулка”). У 1908 р. почав виходити селянський тижневик *Заранє* (Світання), редагований колишнім ендеком *Максиміліаном Маліновським*. Гаслом тижневика стало “Самі собі”; пропагувалася самостійна господарська і громадсько-політична активність селянства, позбавлення селян залежності від поміщицького двору й опіки костелу. Часопис швидко згуртував селянський актив, підтримував селянські гуртки, створював сільські школи, кооперативи. Уряд не чинив перешкод діяльності “Зараня”, сподіваючися, що це обмежить вплив ендеків. Швидко розвивалася сільська споживча кооперація, біля джерел якої стояли колишні діячі ППС *Едвард Абрамовський* (1868-1918) і *Станіслав Войцеховський*. Вони вважали, що за допомогою кооперації можна розв'язати соціальні проблеми. У 1908 р. кооперативні організації налічували майже 100 тис. членів і володіли понад 750 магазинами. Усе це свідчило, що польське село в умовах післявоєнної реакції вчилося жити самостійним життям, дотримуючися національних традицій і засвоюючи здобутки нового часу.

Польське суспільство в Німеччині

Після тимчасової стабілізації за часів канцлера Л. Капріві (1890-1894) у наступні роки антипольський курс урядів Німеччини і Пруссії постійно загострювався. У 1894 р. імператор *Вільгельм II* (1888-1918) під час перебування в Торуні виступив з гострою антипольською промовою, що означала початок нового наступу проти поляків. Виступ імператора свідчив про поширення націоналістичних настроїв серед німецької буржуазії, землевласників і міщан. У 1894 р. розпочав діяльність *Союз підтримки германізму у східних провінціях*; пізніше (1899) він був переіменований на *Німецький союз східних територій* (*Deutscher Ostmarkenverein*). Поляки називали його *Гаката* – від перших літер його засновників Ганземанна, Кеннеманна і Тідеманна. Союз об'єднав німецьких поміщиків-юнкерів, чиновників, великих підприємців, частково селян, зацікавлених в усуненні польських економічних, культурних і політичних впливів на землях їхнього проживання. Гаката мала в своєму розпорядженні великі кошти, що надходили як від уряду, так і приватних жертводавців; вона організувала галасливі пропагандистські кампанії під гаслами “польської небезпеки”, вимагала від уряду рішучих дій проти поляків, сприяла поселенню німецьких колоністів.

У 1900 р. канцлером Німеччини став герцог *Б. Бюлов*. Він надав нового імпульсу антипольській політиці. Уряд виділив значні кошти для підтримки німецької власності в східних провінціях: до 1913 р. фонд отримав 1 млрд. марок. Уряд був занепокоєний тим, що з другої половини XIX ст. до 1910 р. з цих провінцій виїхало в центральні райони Німеччини близько 3,5 млн. німців. Не приносила очікуваних результатів діяльність Колонізаційної комісії: польське суспільство знайшло способи протидіяти викупу земель польських власників (див. вище). Тоді у 1904 р. було схвалено *надзвичайний декрет*, за яким була потрібна спеціальна згода властей на створення нових господарств (фактично будівництва оселі); влада повинна була відмовляти, якщо це суперечило цілям Колонізаційної комісії. Декрет стосувався тільки східних провінцій. У зв'язку з цим почалися численні конфлікти між польськими селянами і властями. Найбільш голосним прикладом, який обійшов більшість газет європейських країн, став випадок з польським селянином *Міхалом Джималою* з села Подградовіци Вольшанського повіту на Познанщині. Не отримавши дозволу на будівництво житла, він з родиною жив у цирковому возі. Після п'яти років тяганини по судах йому заборонили жити у возі, тоді він викопав яму в землі, в якій продовжував мешкати з родиною. Серед поляків різних дільниць збирали кошти на допомогу Джималі, а у свідомість сучасних поколінь “віз Джимали” увійшов як символ боротьби з несправедливістю і національним гнітом. Врешті з допомогою погроз власті змусили Джималу продати свою землю (у 1939 р. с. Подградовіци перейменоване на Джималово).

У 1908 р. прусський ландтаг схвалив ще *два надзвичайні закони* проти поляків. Перший закон надавав Колонізаційній комісії право примусового викупу земель польських власників з метою “утримання та зміцнення німецької стихії”. Закон був схвалений не без опору німецьких консервативних сил, оскільки порушував конституційне право власності. Негативний розголос, який викликав цей закон в європейських країнах, примусив пруські влади на практиці обмежити його застосування. Другий закон був загальнонімецьким і зобов'язував усі товариства та організації провадити свою діяльність виключно німецькою мовою. Тільки в повітах, де ненімецьке населення становило понад 60 %, ще протягом 20 років було дозволено послуговуватися власною мовою. Закон негативно відбився на польському населенні великих міст, а також Сілезії, Помор'я та Східної Пруссії.

Наміри німецьких урядів позбавити поляків власності не принесли бажаного результату. До 1913 р. Колонізаційна комісія викупила 438,5 тис. га землі, з якої 72 % припадало на німецьку власність. Водночас за цей же період (1886-1913 рр.) поляки придбали у німців близько 200 тис. га. Певних успіхів вдалося досягти комісії в справі заселення німецькими колоністами (переважно з Росії та Галичини): 22 тисячі родин німецьких осадників зайняли смугу земель уздовж р. Нотеці між Великопольшею і Помор'ям, а також околиці великих міст.

Антипольську спрямованість мала політика німецьких властей в адміністративній та освітній галузях. У примусовому порядку поляків усували з органів міського самоврядування, піддавали переслідуванням польські товариства й громадські організації. За задумом німецьких націоналістів, необхідно було онімечити насамперед молоде покоління. Цій меті служили адміністрація, школа, армія. Німцям, які працювали в адміністрації східних провінцій, до зарплати доплачували т.зв. "східний додаток". У шкільній системі польська мова звучала ще тільки на уроках релігії. 1901 р. у м. Вжесня освітні власті зобов'язали уроки релігії в школі проводити німецькою мовою. Діти солідарно відмовилися це робити, за що їх покарали побиттям. Батьки покараних дітей організували демонстрацію протесту, до якої приєдналися поляки Мілослава, Плешева та інших міст. Власті віддали організаторів під суд, визначивши вироки до двох років ув'язнення. *Справа Вжесні* мала значний європейський резонанс і викликала солідарні протести поляків не тільки в Німеччині, а й у Росії та Австро-Угорщині: відбулися демонстрації перед німецькими консульствами у Варшаві та Львові, оголошено бойкот німецьким товарам. У 1906 р. дійшло до масового *шкільного страйку*, в якому взяло участь кілька десятків тисяч учнів. Власті повторили процедуру покарання учнів і судових процесів проти батьків. Не впливали на зміну позиції німецьких властей численні протести з боку польської та європейської громадськості.

Суспільні процеси в прусській дільниці Німеччини були пов'язані з **господарським розвитком**. На початку ХХ ст. спостерігалась інтенсифікація в аграрному секторі. Німецький уряд провадив протекціоністську політику, підвищуючи ціни на сільськогосподарську продукцію. Поліпшувалась агрокультура, застосовувалася техніка. На Познанщині у 1907 р. 80 % господарств площею понад 5 га застосовували сільськогосподарські механізми, мінеральні добрива. Відбувалася спеціалізація господарств. Наслідком інтенсифікації було зростання врожайів: на Познанщині врожайність зернових зросла в 1890-1913 рр. з 7,1 до 19,3 центнерів з гектара, картоплі – з 68,3 до 186,9 центнерів. Поголів'я свиней тут збільшилося в чотири рази.

Назагал у Пруссії зберігалася велика земельна власність, уряд сприяв зміцненню неподільних німецьких маєтків – т.зв. *фідеїкомісів*. Продажу підлягали фільварки переважно польських землевласників. Прошарок заможного селянства зріс при збереженні стабільності інших типів господарств. Великі селянські господарства площею понад 20 га охоплювали 40 % селянських дворів на Познанщині, 52 % – у Західному Помор'ї, 60 % – на Мазурах. Цей прошарок селян, орієнтуючися на новочасні методи господарювання, перетворювався на капіталістичних фермерів, втягався в ринкові відносини, залучав найманих сезонних робітників (з Королівства Польського і Галичини). У 1905 р. почало діяти напівдержавне агенство Центр рільничих робітників, яке займалося вербуванням робітників на сезонні роботи у фільварках і в селянських господарствах Пруссії. Напередодні війни тут працювало понад 500 тис. сезонних робітників (4/5 з королівства, решта з Галичини). Економічний інтерес прив'язував землевласників і селян до урядової політики.

Сприятливою була також кон'юнктура для розвитку промисловості і торгівлі. Назагал Познанщина і Помор'я залишалися слаборозвинутими в промисловому відно-

шенні. Найбільш успішно тут стояла справа з переробною та харчовою промисловістю: цукроварінням, броварними та спиртовими підприємствами. На Помор'ї діяло всього шість великих підприємств, переважно суднобудівних, в Щеціні та Ельблонзі.

Найрозвиненішим регіоном залишалася *Верхня Сілезія*. Тут майже у 2 рази зріс видобуток вугілля, у 1,5 рази – виробництво заліза і сталі. Щорічно виплавлялося до 700 тис. тонн цинку (найвищий показник в Європі). Процеси концентрації виробництва захопили й цей регіон. У 1898 р. було створене об'єднання *Верхньосілезька вугільна конвенція*; металургійні підприємства входили до загальнонімецького сталевого синдикату. Проблемою верхньосілезької промисловості був збут вугілля і металу: вона не витримувала конкуренції з продукцією Рурського регіону, тому була змушена вести боротьбу за ринок на Сході. Верхня Сілезія була найбільшим центром робітництва – до 500 тис. осіб (85 % поляки).

За всіма показниками господарського розвитку польські провінції Пруссії випереджали Королівство Польське і Галичину. Створюваний дохід на одну особу тут був приблизно в два рази вищий, ніж у королівстві, і в три рази, – ніж у Галичині.

Загроза онімечення відсувала на другий план соціальні суперечності, змушувала поляків консолідуватися для **опору офіційній політиці**. Нагромаджений у попередні роки досвід опору колонізації та онімеченню приносив добрі результати. Особливо успішною була діяльність кооперативних організацій. Мережа кооперації охопила Познанщину, Верхню Сілезію, Помор'я. Кооперативи об'єднували поміщиків, селян, ремісників, підприємців. У 1913 р. функціонувало 204 польські кооперативні об'єднання, членами яких було 126 тис. осіб. Активно діяли Центральне господарське товариство, Союз землевласників, Союз польських фабрикантів, селянські рільничі гуртки (“кулка”). Уся організація життя поляків спиралася на кооперацію. Цьому сприяв розвиток мережі польських видавництв – газет, часописів, спеціальної фахової та загальноосвітньої літератури. Наклад польських часописів у 1914 р. досягнув 400 тис. примірників.

Значну роль у громадсько-політичному житті поляків відігравали поміщицькі кола і католицький клір, які стояли на позиціях угоди і лоялізму. Польські консерватори становили більшість депутатів Польського кола в німецькому рейхстазі і пруському ландтазі. Однак з посиленням антипольського курсу німецьких урядів зростає критика політики консерваторів. На початку ХХ ст. у Берліні навколо публіциста *Маріана Сейди* (1879-1967) і газети *Дзеннік берлінський* (Берлінська газета) склалася перша група діячів Ліги народової. Група почала агітацію у Великопольщі, Верхній Сілезії та Помор'ї, засуджуючи угодовську політику. Серед ендеків помітними постатями тут були В. Корфанті, Б. Хшановський. У 1901 р. в Познані ендеки зуміли провести в рейхстаг свого першого депутата. Поступово їхній вплив зростає; 1904 р. розпочало діяльність *Товариство демократично-народове пруської дільниці*, проголошуючи ідеологію “загальнонаціональних інтересів”. Напередодні війни впливи ендеків вже переважали: у 1912 р. до складу Польського кола в німецькому рейхстазі входило 7 ендеків і 6 консерваторів; таке ж співвідношення було й у пруському ландтазі. Польські кола у рейхстазі і ландтазі протестували проти антипольських законів і дій уряду, але не вдавалися до залучення мас з метою активного опору німецькій політиці.

Слабкі позиції мали польські соціалістичні партії. Якщо німецькі соціал-демократи на початку ХХ ст. перетворилися на одну з провідних політичних сил країни (3 млн. членів у 1912 р.), то польські соціалісти змогли здобути певні впливи тільки у Верхній Сілезії. У 1903 р. ППС вийшла з СДПН і почала діяти самостійно. Стосунки між ППС і СДПН постійно погіршувались у зв'язку із зростанням націоналістичних тенденцій з обох сторін.

Дещо відмінною була політична ситуація у Верхній Сілезії, де поляки на початку ХХ ст. становили приблизно 56 % населення (у Познанщині – 61,5 %). Національна свідомість поширювалася тут з певним запізненням. Незначний прошарок світської інтелігенції компенсувала діяльність католицької церкви. Серед робітництва Верхньої Сілезії успішну роботу проводила німецька соціал-демократія. Однак специфічна свідомість “слензаків” на початку ХХ ст. поступово еволюціонувала в бік спорідненості з польською нацією. Цій тенденції сприяла активна діяльність наприкінці ХІХ ст. публіциста і видавця *Адама Наперальського* (1861-1928), який створив потужний видавничий центр навколо часопису *Католік*, пропагував ідеї християнської етики та польсько-німецької співпраці. Тоді ж у регіоні розпочав діяльність член ЛН В. Корфанті. Він закликав до розриву стосунків з німецькими консервативними силами, що гуртувалися навколо партії Центр (брошура *Геть з Центром*, 1901 р.). В. Корфанті почав видавати власний орган *Гурношльонзак* (Вехньосілезець), в якому пропагував гасло єдності польської нації “від Одри до Двіни і Дніпра”, підтримував вимоги 8-годинного робочого дня і соціального забезпечення робітників. У 1903 р. він був обраний депутатом рейхстагу від Верхньої Сілезії, де приєднався до Польського кола. Однак 1910 р. цей діяч порозумівся з А. Наперальським і консервативно-клерикальним табором. Разом вони створили *Польську партію в Сілезії* (Стронніцтво польське на Шльонску), яка стала на регіонально-консервативних позиціях. Водночас В. Корфанті відійшов від ендеків, які змушені були наново відбудувати свої структури в Сілезії.

У *Західному Помор'ї* (провінція Західна Пруссія) поляки становили 35 % населення і змушені були витримувати значний тиск німців, спираючися на зв'язки з Великопольщею. Складнішою була ситуація у східній частині Помор'я, Вармії і Мазурах. Німецький вплив тут швидко зростав. Опір онімеченню у Вармії чинили невеликі осередки польського духовенства, декілька невеликих громадських організацій, зокрема група інтелігентів *Газети ольштинської*. Політичний авторитет тут мала німецька католицька партія Центр. Ще слабше проникала польська національна свідомість на Мазури. Значна частина мазурів належала до протестантського віросповідання. Тільки 1896 р. в м. Елк стала виходити перша газета польською мовою *Газета людова*. Завдяки їй у 1897 р. виникла *Мазурська людова (народна) партія*, яка виступала під гаслами лояльності до держави, захисту соціальних прав селян та робітників, а також збереження рідної мови. Відповіддю властей стало створення штучних перешкод для її діяльності, переслідування її членів. Через шість років вона розпалася. У 1906 р. на кошти ЛН почалося видання часопису *Мазур*. Але надалі польська культурна й політична діяльність стикалася тут з серйозними труднощами через релігійні, соціальні та мовні особливості мешканців. На Гданському Помор'ї свідомі поляки гуртувалися навколо *Газети трудзьондзької*. За її ініціативою створювалися народні товариства, читальні тощо. Такі дії викликали негативну реакцію німецьких поміщиків і церкви.

Своєрідні процеси відбувалися серед *кашубів*. На початку ХХ ст. розвинувся “молодокашубський” рух, який закликав до єдності з поляками при збереженні особливостей мови та традицій. Одним з його творців був поет *Александр Майковський* (1876-1938) – засновник літературно-етнографічного часопису *Гриф*. У 1906 р. кашубські школярі приєдналися до шкільного страйку протесту проти викладання релігії німецькою мовою. До рейхстагу і ландтагу з кашубського регіону обирали польських депутатів.

Напередодні Першої світової війни антипольський курс німецького уряду не зазнав змін. Польські консерватори робили чергові спроби домовитися з урядом. Наслідком цього був дальший спад їхніх впливів серед населення й підвищення авторитету ендеків. Останні не виставляли вимог активізації національного руху, сподіваючися розв'язання

польської справи в майбутній європейській війні. Між тим процеси онімечення приносили конкретні наслідки, які найбільш відчутними були на Помор'ї, Вармії, Мазурах. Молоде покоління поляків, пройшовши німецьку школу і службу у війську, втрачало зв'язок з національним середовищем, піддавалося асиміляції.

Поляки в монархії Габсбургів

Кінець ХІХ ст. в Галичині позначився певним господарським поживанням, активізацією суспільно-політичного життя, зростанням напруженості у взаєминах польської та української спільнот. Основні важелі влади в провінції перебували в руках польських консерваторів, які співпрацювали з віденським урядом. Загальне відставання краю в господарському розвитку й гострота соціальних суперечностей позначалися на суспільно-політичній обстановці.

Однією з головних господарських проблем Галичини залишалося збереження великої земельної власності при одночасному браку землі та зубожінні селянства. Великим землевласникам належало понад 40 % усіх сільськогосподарських угідь. Капіталістичні відносини позначилися на великому землеволодінні: частина маєтків була розparcelьована і продана. Однак таких земель було порівняно небагато. Земельний голод серед селян створював великий резерв дешевої робочої сили. 80 % селянських господарств володіли земельними ділянками менше 5 га, а 44 % – менше 2 га. За цими показниками з Галичиною не міг зрівнятися жодний інший регіон Європи. Панські маєтки мали перевагу над селом, зберігаючи в своїх руках сервітути і маючи повну підтримку влади. Попит на землю був дуже високий, тому продавати землю було вигідно. До 1902 р. було поділено на парцели й продано 95 тис. га землі, а за наступне десятиріччя – 243 тис. га. Однак це суттєво не вплинуло на структуру землеволодіння в краї. У Східній Галичині маєтки були особливо великими, що викликало гостре незадоволення українського селянства.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва відбувалася дуже повільно: наявність значної кількості малоземельних селян і великих земельних площ не вимагали застосування добрив і техніки. Тільки після страйків сільськогосподарських робітників на початку ХХ ст. і подорожчання робіт великі землевласники почали заводити сільськогосподарську техніку. Селяни господарювали по-старому. Під впливом просвітницької діяльності соціалістів та людовців, українських та єврейських партій на початку ХХ ст. розвинувся потужний кооперативний рух селянства. Його особливістю було роз'єднання за національною ознакою: українська, польська, єврейська (в містах і селах) кооперація. Створювалися кооперативи двох типів – кредитні (заробіткові) і збутові. До 1914 р. діяло 2 тис. кредитних спілок з оборотом 70 млн. корон. Тоді ж функціонувало 109 польських і 81 українських збутових кооперативи. Членами польських кооперативів було 350 тис. осіб, українських – 121 тис., єврейських – 365 тис.

Посилення просвітницької діяльності політичних партій, початки кооперативного руху дещо поліпшили стан справ на початку ХХ ст. До 1912 р. врожайність основних зернових культур зросла майже до 12 центнерів з гектара, однак вдвічі поступаючися за цим показником Познанщині. Кількість великої рогатої худоби збільшувалася повільно, натомість у 1890-1913 рр. у 2,5 раза зросла кількість свиней і птахів.

На початку ХХ ст. відбулися зрушення у розвитку *промисловості*. Після відкриття "великої нафти" в районі Борислава видобуток цієї сировини зріс з 51 тис. тонн у 1883 р. до 2 млн. тонн у 1909 р. Галичина стала єдиним продуцентом нафти в Австро-Угорщині (5 % світового видобутку). Іноземний капітал швидко опанував увесь нафтопромисел, а переробка нафти проводилася на австрійських і німецьких заводах. Тільки невелика

частина прибутку залишалася в Галичині, породжуючи страшенну нужду і злидні, яскраво описані в повісті українського письменника Івана Франка *Борислав сміється*.

Серед інших галузей промисловості певну роль відігравав видобуток кам'яної солі у Велічці та Бохні в районі Кракова. Зростав видобуток вугілля в Цешинській Сілезії, куди сягали вугільні шари з Верхньої Сілезії (до 5 млн. тонн у 1913 р.). Певне значення мали текстильні фабрики у м. Бельсько-Бяла і Андрихув, на яких виробляли високо-якісне сукно. Продукція переробної промисловості не витримувала конкуренції з товарами, що завозилися з інших частин імперії. Єдиний цукровий завод у Пшеворську втримався тільки завдяки капіталам князя Любомирського. У всій Галичині в 1910 р. було 168 підприємств, на яких працювало понад 100 робітників, і 7 – понад тисячу. Якщо населення провінції становило 26 % населення Австро-Угорщини, то частка фабричного виробництва провінції – лише 4 % загальнодержавної. Кількість найманих працівників, зайнятих у промисловості, торгівлі й на транспорті зросла у 1890-1912 р. з 80 до 320 тис. осіб. Робочий день друкарів, гірників і металістів на початку ХХ ст. був обмежений 8-9 годинами, тоді як в дрібній промисловості та ремісництві сягав 14-16 годин при низькій платні та відсутності соціальних гарантій.

На початку ХХ ст. було чимало зроблено для поліпшення *комунікацій*. До 1914 р. Галичина мала в два рази більше залізничних і в три рази більше битих шляхів, ніж Королівство Польське. За рівнем національного доходу на особу Галичина вдвічі поступалася Королівству Польському і втричі польським дільницям Пруссії.

Перенаселення Галичини і зубожіння її населення спричиняло *потік еміграції* до Європи, США і країн Південної Америки. У 1901-1910 рр. з Галичини щорічно емігрувало близько 50 тис. осіб, переважно українських і польських селян. Велика їх кількість виїжджала на сезонні сільськогосподарські роботи до Пруссії.

Правління польських консерваторів у Галичині впродовж чверті століття позитивно відбилосся на розвитку польської освіти, науки і культури. Ідеологи консерваторів вбачали в цій провінції “польський П’ємонт” – терен відродження польської нації і державності. Їхні плани передбачали здобуття повної територіальної автономії провінції та перетворення її на центр, навколо якого в майбутньому об’єднаються всі інші землі колишньої Речі Посполитої. Консерватори уважно стежили за австро-російськими суперечностями, сподіваючися перемоги Габсбургів у майбутньому зіткненні з Романовими. Нові суспільні ідеї, зростання впливів нових ідейних рухів (соціалістів, людовців) змушували консерваторів йти на певні поступки в справі демократизації. Однак піднесення українського національного руху, його вимоги забезпечити гарантоване конституційними положеннями 1867 р. рівноправне становище українського населення перекреслювало плани консерваторів стосовно “галицького П’ємонта”. Демократизація порядків у Галичині неминуче провадила до зростання ролі та політичних впливів українських партій. Особливо затятими у поборюванні українських прагнень були східногалицькі консерватори – “подоляки”. Більш обережні позиції займали краківські консерватори – “станьчики”.

У 1895 р. колишній намісник Галичини граф К. Бадені став на чолі уряду у Відні (крім нього до уряду входили ще чотири польські консерватори, які мали портфелі міністрів внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів і в правах Галичини). Імператор Франц Йосиф сподівався, що К. Бадені залагодить міжнародні напруження, а також зможе запобігти запровадженню загального виборчого права, якого домагалися демократичні кола різних народів монархії. Піти на такий крок польські консерватори не могли ще й тому, що це підважило б їхню владу в Галичині. У 1896 р. уряд К. Бадені змінив закон про вибори до Державної ради (рейхсрату): була запроваджена додаткова п’ята курія, депутати якої обиралися загальним таємним

голосуванням. Вибори за новою системою пройшли у 1897 р. і супроводжувалися в Галичині майже відкритими зловживаннями та підкупом з боку адміністрації. Щоб не допустити обрання небажаних, насамперед українських депутатів, власті не зупинилися перед використанням поліції та війська. У сутичках біля виборчих дільниць загинуло 9 і було поранено 39, заарештовано понад 800 осіб – усі українські селяни. Вибори 1897 р. були названі “кривавими” або “баденівськими”. Незважаючи на репресії та фальсифікації, до віденського парламенту було обрано 3 польські соціалісти і 9 людовців. Українські партії провели 10 депутатів. Вибори засвідчили кінець ери безроздільного панування консерваторів у Галичині. На арену виходили нові політичні сили. Того ж року К. Бадені був змушений подати у відставку через рішучу критику його національної політики в Державній раді.

Наприкінці 90-х років XIX ст. конкуренцію консерваторам у Галичині склали людовці, соціалісти та ендеки. Пропонуючи свої програми національних і соціальних змін, вони прагнули усунути від влади консерваторів і великих землевласників, які за ними стояли. Досягти цих цілей було неможливо без політичної активізації селянства, робітництва, міщан, які становили більшість населення. Громадсько-політична робота партій приносила результати: рух за загальне виборче право і демократизацію порядків у монархії загалом й у Галичині зокрема мав усе ширшу підтримку населення. Свідченням активізації селянства стали селянські страйки, що розпочалися 1898 р. в Західній Галичині. Селяни вимагали підвищення платні за роботу на фільварках, визнання права на сервітути, парцеляції частини панської землі. У кількох місцях дійшло до сутичок селян зі штрейкбрехерами, яких власники спроваджували з інших районів, та поліцією. За прикладом польських селян, у 1902 р. загальний страйк охопив українське селянство Східної Галичини. Він відрізнявся організованістю, його ініціаторами виступили українські політичні партії – радикали, національні демократи, які, крім соціальних гасел, поширювали також національні. Розмах й організованість страйку були несподіваними для польських землевласників і консерваторів. Вимальовувалася перспектива втрати влади, а разом з тим і польського впливу у провінції.

Польсько-українські суперечності. З середини 90-х років XIX ст. серед поляків Галичини поширювалися впливи ендеків. Їхня войовнича ідеологія знаходила прихильників серед польських землевласників, міщан, які відчували загрозу втрати позицій перед обличчям зростаючого українського руху. Вибухонебезпечне поєднання соціальних і національних антагонізмів надавало українському рухові грізної сили. Польські заможні верстви шукали шляхів для збереження панівних позицій у Галичині, гуртувалися під гаслами “утримання польського стану посідання”. Активізація українських політичних партій, їхні виступи з вимогами рівних прав українців і поляків спиралися на зростання політичної активності селян. З кінця 90-х років українські партії постановили добиватися від віденського уряду вирішення головних вимог: реформи виборчого закону на виборах до Державної ради і крайового сейму, який би усував несправедливий поділ депутатських місць; пропорційної участі українців у владних структурах провінції і рівноправності української мови в усіх галузях життя; розширення культурних прав українців, що повинні проявлятися у державній підтримці української школи, культурних товариств і організацій, кооперації, створенні українського університету (спроби перетворити Львівський університет на польсько-український наштовхувалися на рішучий опір польських професорів і громадськості). Максимальною вимогою українських партій, яка ставилася або знімалася залежно від обставин, був поділ Галичини на польську та українську частини (Західну і Східну), об’єднання українських земель (Буковини і Закарпаття) у єдину автономну провінцію Австро-Угорщини.

Загострення польсько-українського протистояння в Галичині на початку ХХ ст. збіглося з активними діями німецьких націоналістів на загальноавстрійському рівні. Політика польських консерваторів, які на догоду Відню намагалися зберегти в Галичині статус кво за рахунок незначних поступок українцям, не задовільняла польських власників та інтелігенцію, які плекали більш далекосяжні плани відбудови польської державності. У 1903 р. за ініціативою галицьких ендеків у Львові зібрався “національний з'їзд” польських політиків. У ньому взяло участь близько 800 делегатів з різних земель, де проживали поляки. Під впливом ендеків делегати висловилися за зміцнення “польськості” Галичини і перетворення її на бастион оборони проти “німецьких” та “українських” зазіхань. У відповідь на це українські політики того ж року провели свій з'їзд у Львові, на якому ухвалили посилити масову легальну боротьбу за національні права, апелюючи до Відня як арбітра. Після цього обидві сторони – українська і польська – розгорнули масову кампанію зборів, віч, петицій з висловленням підтримки національним вимогам. Епіцентром міжнаціонального протистояння стала боротьба за Львівський університет. Українці вимагали його перетворення на засадах рівних прав обох сторін (в університеті на той час було лише 5 українських кафедр); поляки прагнули зробити його виключно польським. У боротьбу були втягнуті студенти: 1901 р. 440 студентів-українців одночасно залишили університет на знак протесту проти постійного порушення їхніх прав. Справа набула значного громадського розголосу як у монархії, так і за кордоном. У наступні роки доходило до численних, часом кривавих, сутичок українських і польських студентів. Справа університету поляризувала українське і польське населення краю.

Револьюційні події 1905 р. в Росії позначилися на політичному житті Галичини та Австро-Угорщини. Вони дали поштовх активізації руху за впровадження загального виборчого права. Масові демонстрації пройшли у Львові, Кракові, а також Відні та інших містах монархії. На пропозицію австрійських соціал-демократів 28 листопада 1905 р. відбувся одноденний загальноавстрійський політичний страйк з вимогою т.зв. 4-складового права голосу (загального, рівного, безпосереднього, таємного), в якому взяли участь політичні сили і населення Галичини. Проти нього виступали в Галичині консерватори та ендеки; останні засуджували “радикальні” тенденції і вимагали “унезалежнення” Галичини від Відня. Реформу підтримували ПСЛ, ППСД, українські та єврейські партії. У січні 1907 р. Державна рада ухвалила новий виборчий закон про вибори до загальноавстрійського парламенту. Він скасовував курії і запроваджував загальне виборче право, за яким, однак, голосу позбавлялися жінки та працівники громадських організацій. На вимогу Польського кола, до закону було внесене положення про двомандатні виборчі округи в Галичині: для здобуття першого мандату потрібно було здобути 50 % голосів, другого – 25 %. Це давало можливість консерваторам зберегти мандати у змаганні з людовцями у Західній Галичині, а полякам загалом – у змаганні з українцями в Східній Галичині. Не було змінено системи виборів до крайових сеймів.

У травні 1907 р. відбулися перші вибори до Державної ради за новим законом. Вони відбили зміни у розкладі політичних сил, але не принесли “сподіваних” “депутатів від народу”: консерватори зазнали поразки, здобувши лише 12 місць; людовці вибороли 17, ендеки – 16, “незалежні” – 11, соціалісти – 6; українські партії провели 27 депутатів. Польське коло в Державній Раді очолив професор Львівського університету ендек *Станіслав Гломбінський* (1862-1943). Не змирившись з поразкою, консерватори вжили термінових заходів для зміцнення своїх позицій в крайовому сеймі та адміністрації: вони уклали таємне порозуміння з людовцями, яким взамін за підтримку обіцяли розширення представництва в крайовому сеймі.

Вибори до сейму навесні 1908 р. пройшли за умов гострого напруження польсько-українського протистояння й закулісних махінацій польської адміністрації, очолюваної намісником Галичини графом *Анджеєм Потоцьким* (1861-1908). На протигагу українським національним силам, консерватори підтримали на виборах москвофілів, а численні порушення викликали обурення української громадськості. В такій обстановці 12 квітня 1908 р. український студент *Мирослав Січинський* (1887-1979) під час аудієнції застрілив намісника А. Потоцького. Новим намісником став консерватор – історик *Міхал Бобжинський*.

Польсько-українське протистояння в Галичині викликало занепокоєння Відня, який прагнув мати спокійний тил в умовах можливої війни з Росією. Під тиском Відня намісництво було змушене провадити переговори з українськими політиками. Каменем спотикання залишалися питання виборчого закону до сейму, участь українців в адміністрації, справа українського університету. Польська сторона не погоджувалася на жодні поступки. Зі свого боку, українські депутати сейму вдавалися до крайніх методів обструкції, намагаючися зірвати його засідання: вони з'являлися на засідання з трубами, сиренами, дудками і влаштовували “котячі концерти”. Організовувалися масові віча й демонстрації на підтримку українських вимог. Тривали сутички українських і польських студентів у Львівському університеті. Під час одної з них у 1910 р. трагічно загинув український студент *Адам Коцко*. Польські політичні організації влаштовували контрмітинги і демонстрації під гаслами зміцнення “польськості” Галичини.

Рис.51. Історик М. Бобжинський, намісник Галичини. Мал. С. Віткевича.

На тлі польсько-українського протистояння в середовищі польських політиків Галичини утворилися два блоки: “намісницький”, що об'єднував консерваторів, демократів та людовців, виступав за угоду з українцями та орієнтацію на Відень; “антиблок” представляли ендеки та їх союзники, а також москвофіли, які орієнтувалися на Росію. На чергових виборах до Державної ради “намісницький блок” здобув переконливу перемогу над представниками “антиблоку” (58 мандатів проти 10). Після виборів намісник М. Бобжинський більш активно повів переговори з українцями. Вони завершилися підписанням у 1913 р. *угоди*, яка відбивала важкий компроміс між польськими та українськими політиками. Вона передбачала схвалення нового виборчого закону до сейму, який був одним із найзаплутаніших у світовій практиці (з метою зберегти провідні позиції за поляками) і розподіляв місця між поляками та українцями (27%); передбачалося залучення українців до адміністрації, відкриття українського університету в 1916 р. Угода викликала гостру критику з боку ендеків і католицької церкви; М. Бобжинський був змушений подати у відставку. Новий намісник *В. Коритовський* (1850-1923) на початку 1914 р. провів новий виборчий закон через сейм, але він ніколи не увійшов у дію.

Напередодні війни. Внаслідок тривалого правління польських консерваторів у Галичині бурхливо розвивалась польська культура, діяли численні громадські, наукові і освітні організації, зосереджувалася діяльність польських політичних партій. Сюди після 1907 р. перенесла центр своєї діяльності ППС-фракція Ю. Пілсудського. Після кризи 1908 р., пов'язаної з анексією Боснії та Герцоговини Австро-Угорщиною, стосунки Відня й Петербурга різко погіршилися: з'явилося марево майбутньої війни. Ю. Пілсудський вирішив розпочати підготовку до майбутньої війни в союзі в Австро-Угорщиною. Остання повинна була забезпечити йому тили під час піднесення національного повстання в Королівстві Польському. У 1908 р. Ю. Пілсудський створив у Кракові

таємний *Союз дієвої боротьби* (Зв'язок валькі чинней, ЗВЧ), завданням якого була підготовка військових кадрів для майбутнього повстання. Незабаром, 1910 р. ним же в Кракові була створена легальна парамілітарна організація *Стшелец* (Стрілець), а у Львові – *Стрілецький союз* під керівництвом *Владислава Сікорського* (1881-1943). До цих організацій залучалася студентська й гімназійна молодь, емігранти з Росії. У 1914 р. чисельність членів стрілецьких формацій перевищила 10 тис. Діяльність Ю. Пілсудського розгорталась у порозумінні з австрійською розвідкою, яка отримувала від нього розвідувальну інформацію стосовно Росії. Передбачалося на випадок війни з Росією використати підготовлені кадри для диверсійних акцій в тилу противника. Сам Ю. Пілсудський планував з їх допомогою піднести повстання в Королівстві Польському.

Власні парамілітарні організації створювали також інші партії. Частина ендеків, яка видавала часопис *Зажеве* (Світанок), за прикладом ЗВЧ утворила таємну організацію *Армія Польська*, а також легальні *Польські стрілецькі дружини* (до 4 тис. членів). ПСЛ організувало *Дружини Бартоша*. За польським прикладом українці заснували загони *Січових стрільців*, *Сокола* та ін. Галицьке намісництво поблажливо дивилося на таку “фізкультурну” активність, застерігаючи тільки їх від втручання до політики.

Ю. Пілсудський шукав контактів і підтримки серед інших польських політичних партій. Певне розуміння він знайшов у ППСД, ПСЛ і в деяких інших груп. У серпні 1912 р. в м. Закопане біля Кракова на з'їзді представників незалежницьких організацій Галичини та Королівства Польського було вирішено створити *Польський військовий скарб* – фонд для фінансування польських воєнних приготувань. Через кілька місяців, у листопаді 1912 р. у Відні представники ППС-фракції, ППСД, ПСЛ, НЗР, НЗХ і кількох менш значних партій та груп утворили *Тимчасову комісію конфедеративних незалежницьких партій* (Комісія тимчасову сконфедерованих стронніцтв неподлеглосцьових, КТССН). На неї покладались обов'язки координувати діяльність партій і військових формувань, а під час повстання – створення національного уряду. За її ухвалою Ю. Пілсудський був призначений командувачем незалежницьких військових організацій. Так сформувався “незалежницький” табір, який розраховував відбудувати Польську державність у майбутній війні.

У 1913 р. в середовищі КТССН виникли розбіжності: частина ендецьких груп залишила організацію, окремі члени ППСД і ПСЛ критикували співпрацю з Ю. Пілсудським. З'явилися труднощі з фінансуванням парамілітарних організацій. Ендеки, використовуючи найрізноманітніші методи, намагались обмежити впливи Ю. Пілсудського. Наприкінці 1913 р. в ПСЛ стався розкол: частина старих діячів утворила партію *ПСЛ-Лівіця*; опозиційні до попереднього курсу члени об'єднались у партії *ПСЛ-П'яст*, яка стояла ближче до ендеків.

Початок світової війни застав польське суспільство розмежованим за політичними та соціальними орієнтаціями. Консервативні кола його орієнтувалися на “свої” держави, з якими пов'язували надії на збереження своїх позицій та впливів; їхнім ідеалом була “польська автономія”. Національно-демократичний табір прагнув зберегти та утвердити національну ідентичність поляків, здобути для них вигідну позицію серед європейських народів. Небезпека німецької експансії видавалася його ідеологам найбільшою загрозою для існування поляків, перед якою поступалися всі інші. Незалежницький табір, за давньою традицією, головну небезпеку бачив у Росії та її “азіатських” порядках і за будь-яку ціну прагнув вирвати поляків з орбіти Росії. Людовий та соціалістичний рухи намагались знайти *modus vivendi* між соціальними вимогами та національною ідеєю. Крайні ліві сили (СДКПіЛ) робили ставку на світову революцію як вирішення усіх суспільних проблем. Проте для поляків особливого значення набували взаємини з

сусідніми народами (німцями, росіянами, українцями, білорусами, литовцями, євреями тощо), стосунки з якими багато в чому визначали місце і роль Польщі в Європі XX ст.

Культура періоду Молодої Польщі

Загальні умови. Наприкінці XIX ст. і в перші десятиріччя XX ст. сталися зміни в орієнтаціях польської культури. Вони були пов'язані з науково-технічним прогресом, посиленням комунікацій, посиленням участі в суспільно-політичному житті незаможних верств, поляризацією соціальних і національних рухів, протиборством провідних європейських держав на міжнародній арені. У науковій літературі цей період у розвитку культури отримав назву *Молодої Польщі*, або *неоромантизму* чи *модерну*. Термін “Молода Польща” походить від назви циклу програмних статей польського публіциста й критика *Артура Гурського* в краківському часописі *Жице* (Життя) за 1898 р., де він обґрунтував завдання польських митців напередодні XX століття: нове покоління інтелігенції повинно допомогти народу в досягненні ідеалів справедливості та незалежності. Такі ідеали були сформовані ще польськими романтиками, тож повернення до них повинно проходити на нових ідейних засадах (неоромантизму).

Культурний розвиток поляків відбувався в колі суспільно-політичних ідей європейських народів. У цей час на континенті під впливом технічного прогресу руйнувалися старі соціальні зв'язки. Загроза нищення усталених традицій і цінностей викликала відчуття страху перед майбутнім, наближення катастрофи. Розпад освяченої часом системи світобачення й виникнення багатоманітних образів світу ставило людину перед необхідністю зберегти власну індивідуальність, знайти своє місце у нових стосунках. Реакцією на науково-технічний поступ, який перетворював особистість на гвинтик у системі капіталістичних відносин, було звернення до внутрішнього психологічного світу людини, її почувань та переживань. Культура і мистецтво стають площиною самовиразу особистості, її індивідуального сприйняття і ставлення до оточення. Усе чіткіше вимальовувалася розбіжність між творцями ідей та культурних цінностей, з одного боку, і масою, яка є їх споживачем, з другого. Розгорнулася дискусія про роль духовності та моральних цінностей у житті суспільства, в основі якої лежав давній спір про добро і зло. Індивідуалістські підходи філософських систем А. Шопенгауера і Ф. Ніцше знаходили сприяльний ґрунт для поширення насамперед серед елітарних верств суспільства, тоді як колективістські соціалістичні та націоналістичні доктрини – серед демократичних верств. Індивідуалізм і колективізм у культурній сфері набули крайніх форм *елітаризму та егалітаризму* (егаліте – рівність), породжуючи різноманітні проміжні ідеологічні варіанти. Елітаризм закликав до заглиблення у світ індивідуальних переживань і духовних цінностей; егалітаризм стверджував вищою цінністю інтереси та культуру соціальних і національних спільнот. Під впливом цих крайніх підходів формувалася плюралістична суспільна свідомість європейських народів початку XX ст.

Для культури польського народу наприкінці XIX – початку XX ст. було властиве особливе сприйняття настроїв та ідейних течій тогочасної Європи. Центр польського культурного життя, який до цього перебував у Варшаві, у 90-х роках XIX ст. перемістився до Кракова, де гуртувалася науково-мистецька інтелігенція з усіх дільниць, діяли численні наукові, громадські та культурно-мистецькі осередки. На формування суспільної думки поважний вплив чинили діячі світу культури – публіцисти, літератори, вчені, митці. Елітарні тенденції проявлялись у прагненні піднести духовний потенціал польської культури, створити далекоюсяжні орієнтири загальнолюдських цінностей, відмовившись від змалювання турбот буденного життя. Нове “молоде” покоління

творців, яке вступало в життя наприкінці XIX ст., виявляло розчарування в ідеологічних доктринах і політичних програмах, виступало за розрив зі “старими” діячами. Молодий поет і філософ *Станіслав Бжозовський* (1878-1911) писав тоді:

Що ж є? Що залишилось нам, що знаєм,
Коли вже жодна з давніх вір не до вподоби?
Який же щит знайдеш від спису злости
Людина схилу віку? Лиш голову безсило похилиєш...

(переклад *Л. Зашкільняка*)

Відповіді на ці питання давала група літераторів і критиків. З. Пшесмицький у Варшаві виступив на захист права митця мати свій погляд на життя, закликав відмовитись від суспільних і політичних проблем, займатися вищими естетичними цінностями. Гасло “мистецтво заради мистецтва” підхопили укладачі збірника *Форпости* (1895) молоді поети М. Коморніцька, Ц. Єлленти, В. Налковський. Творча особистість, на їхню думку, є тим “форпостом”, який розкриває перед суспільством вищі духовні цінності. Головний редактор краківського часопису *Жице* С. Пшибишевський у програмному маніфесті (“Конфітюр”, 1898) твердив, що мистецтво повинно звільнитися від служіння суспільству і творити внутрішній світ особистості, її духовність; справжнє мистецтво лежить поза межами держав, класів, націй. Того ж 1898 р. інший літератор – А. Гурський – надав полеміці навколо призначення мистецтва дещо іншого спрямування: Молода Польща повинна служити справі виховання народу, позбавленого свободи і незалежності. Після національного пожвавлення 1905-1907 рр. більшість творців Молодої Польщі сприйняли місію виховання суспільства в душі романтичних ідеалів. Видатний маляр і літератор *Станіслав Віткевич* (1851-1915) у 1906 р. підкреслив, що джерело всіх змін суспільних стосунків “знаходиться в людських душах”, тому завданням інтелігенції є пробудити їх. Неоромантики зробили все можливе, щоб зміцнити віру людей в національні ідеали, поєднати різні верстви спільною романтичною традицією. Проявом високого патріотизму став *Катехизис польської дитини*, написаний і виданий 1900 р. поетом і публіцистом *Владиславом Белзою* (1847-1913):

Хто ти є? – Поляк малий,
Який твій знак? – Орел білий,
(...)
Що то за земля? – Моя вітчизна,
Чим здобута? – Кров’ю і близною,
Чи її кохаєш? – Кохаю широко,
А в що віриш? – В Польщу вірю!

Настанова більшості польської інтелігенції на виховання широких верств населення в душі усвідомлення своєї національної приналежності й цінності незалежної державності відіграла значну роль у поширенні національної свідомості всупереч поділу поляків між трьома державами й активного проведення їх правлячими колами курсу на асиміляцію (окрім Австро-Угорщини). Патріотичні ідеї стали здобутком польської інтелігенції всіх трьох дільниць. У Галичині інтелектуальне і культурне життя поляків розвивалося за європейськими зразками. Тут концентрувалися кадри польської інтелігенції з усіх земель, народжувалися нові культурні течії та ініціативи, що впливали на патріотичні настрої поляків в інших країнах. Від 1905 р. Вавельський замок у Кракові, де знаходилися усипальниці польських королів, був перетворений на музей і набув значення національного символу. У Галичині проводилися численні загальнопольські форуми, які знаменували єдність нації: збирались кошти і ставились пам’ятники польським національним діячам, урочисто відзначались їхні річниці та ювілеї. У 1909 р. гучно

пройшли ювілейні урочистості, присвячені річниці Ю. Словацького, 1910 р. – Фридерика Шопена і 500-річчю Грюнвальдської битви, 1913 р. – 50-річчю Січневого повстання і 100-річчю смерті князя Юзефа Понятовського. Виникли загальнопольські товариства Союз польських журналістів (1909), Союз польських музикантів.

Надалі важливу роль у збереженні і поширенні національної свідомості відіграла *католицька церква*. У Пруссії та Росії вона залишалася майже єдиною інституцією, в якій було дозволено вживати польську мову. Ясногурський монастир у Ченстохові, завдяки популяризації його Г. Сенкевичем, перетворився на місце паломництва багатьох поляків: щорічно до 200 тис. осіб відвідували його. Популярними були культові місця, пов'язані з Богородицею (Вільно, Лежайськ, Пекари); марійний культ став характерною рисою національної релігійності. У середовищі костелу зароджувалися нові інтелектуальні течії, які прагнули йти в ногу з часом, реагувати на суспільні потреби. У 1894 р. в Кракові почав виходити часопис *Пшегльонд повшехни* (Загальний огляд), на сторінках якого порушувались актуальні громадські питання. З другого боку, костел проводив кампанію проти поширення ліво-демократичних течій (людовців, соціалістів). Релігійні поділи відбивалися на взаєминах поляків з українцями та євреями.

Розширенню культурних впливів сприяла освіта. Поступ у поширенні знань найбільш помітним був у Пруссії, де на зламі століть було ліквідовано неписьменність, тоді як у Галичині неписьменних було ще 56 %, Королівстві Польському – 69 % населення. У перші десятиріччя ХХ ст. кількість початкових шкіл у Галичині зросла з 3965 до 6151, у Королівстві Польському – з 3929 до 6867. Середня освіта залишалася доступною для небагатьох дітей: у 1913 р. в 289 середніх школах Королівства Польського навчалось 67 тис. дітей, а у 130 школах Галичини – 42 тис.; у Познанщині цей показник був ще нижчим – 40 шкіл і 13 тис. учнів. У всіх дільницях зросла кількість середніх шкіл для дівчат.

Під тиском господарських потреб на початку ХХ ст. відкривалися нові *вищі навчальні заклади*. Тільки в Галичині викладання проводилося польською мовою. Тут розширили прийом студентів Ягеллонський університет у Кракові (до 3 тис.), Львівський університет (до 5 тис.) і Львівська політехніка; було створено Рільничу академію, Ветеринарну академію, Торгову академію. У Варшаві 1898 р. було відкрито політехнічний інститут ім. Миколи II, згодом – Ветеринарний інститут, а у Пулавах – Академію сільського господарства і лісництва, де викладання велося російською мовою. У прусській дільниці діяла тільки одна вища школа – Вища рільнича школа у Жабікові під Познанню. Чимало польської молоді навчалось в російських і німецьких університетах. Після революції 1905 р. кількість студентів-поляків у Варшавському університеті зменшилася до одної третини, натомість у вищих навчальних закладах Галичини у 1914 р. навчалось до 5 тис. студентів-поляків з Росії, ще близько 6 тис. – у Росії та Західній Європі. Недостатність державної підтримки освіти й вищої школи в Росії та Німеччині після 1905 р. певною мірою компенсувалася широким розвитком громадської ініціативи поляків й утворенням різноманітних культурно-освітніх товариств – університетів і курсів.

Вплив науки на усі галузі суспільного життя став прикметною рисою часу. В організації наукового життя відбулися незначні зміни. Притягальним центром польської науки залишалася Галичина, де діяли вищі навчальні заклади, Польська академія знань і численні товариства. Здебільшого польські вчені працювали в галузі гуманітарних та соціальних наук. Після 1905 р. активізувалося наукове життя й в Королівстві Польському. У 1907 р. за зразком ПАУ виникло *Варшавське наукове товариство* (ВНТ); воно взяло під опіку варшавський Музей промисловості і рільництва, а також низку дослід-

них груп. У гіршому становищі перебували польські вчені в Німеччині, де не було значних польських наукових осередків.

Рис.52. Марія і П'єр Кюрі в лабораторії.

Чимало польських учених було розпорошено по світу, працювали в багатьох зарубіжних країнах, зробили вагомі наукові відкриття і винаходи. До чільних учених світу належала *Марія Склодовська-Кюрі* (1867-1934), котра виїхала до Парижу і тут, спільно з чоловіком *П'єром Кюрі*, виділила радіоактивні елементи – полоній і радій. Подружжя двічі отримало Нобелівські нагороди в галузі фізики (1903 і 1908 рр.), а Марія стала першою жінкою на чолі кафедри паризької Сорбонни. Внесок у вивчення явища радіоактивності вніс також фізик *Казімеж*

Фаянс (1887-1975), який працював у лабораторіях США. Хімік *Ігнацій Мосьціцький* (1867-1946) свою наукову кар'єру розпочав у Швейцарії (пізніше викладав у Львівській політехніці), де опрацював методи виділення азоту з повітря з допомогою електричної дуги. У США інженер *Рудольф Моджеєвський* (1861-1940) побудував кілька підвісних мостів.

Природничі і технічні науки найбільш успішно розвивалися в Галичині. Фізик Львівського університету *Маріан Смолюховський* (1872-1917) був автором відомих праць у галузі термодинаміки. У Львові механік *Максиміліан Губер* (1872-1950) започаткував львівську школу теоретичної механіки. Професор Рільничої академії в Дублянках *Юзеф Мікуловський-Поморський* (1865-1935) заклав основи розвитку ґрунтознавства. Поважні наукові здобутки були в зоолога, професора Львівського університету *Юзефа Нусбаума-Гіляровича* (1859-1917).

Значне піднесення на початку ХХ ст. переживали соціальні та гуманітарні науки. У полі зору вчених опинилися передусім світоглядні проблеми: закономірності соціального поступу, особистість і суспільство, детермінізм соціальних процесів, методи наукового пізнання. Ці питання розв'язувалися по-своєму представниками різних ідеологічних орієнтацій. Загалом переважали тенденції відходу від позитивістської безсторонності і детермінізму в бік ірраціоналізму і визначального впливу особистості на суспільні процеси. Навернення до романтизму йшло паралельно з обґрунтуванням невичерпних можливостей людського духу. У цьому напрямі зближувалися праві та ліві філософи й соціологи. У Кракові *Вінцентій Лютославський* (1863-1954) розвивав думки про необмежені можливості духовного піднесення людини, натхненної справедливою ідеєю й традицією. У праці *Відроджене людство* (1910) він пропагував поєднання католицтва й національної ідеї в дусі месіанських традицій романтизму. З подібних позицій підходили до соціальних проблем мислителі соціалістичного табору, які підкреслювали роль особи в суспільних справах. Серед соціалістів виділявся соціолог і філософ *Едвард Абрамовський* (1868-1918), який розробив власну концепцію “бездержавного соціалізму”, що спиралася на кооперацію й моральне вдосконалення особистості (праці *Етика і революція*, 1899; *Соціалізм і держава*, 1904). Подібні погляди розвивали соціолог *Людвік Гумплович*, філософ *Станіслав Бжозовський*. Вони проповідували “активістичну” візію суспільства, яка надавала великого значення

творчим можливостям особистості; їхні погляди мали вплив як на національний, так і соціалістичний рухи. Інакше розв'язував світоглядні питання соціолог і антрополог *Людвік Кжсивицький* – один з піонерів марксизму на польських землях. Визнаючи роль особистості, він в дусі історичного матеріалізму скеровував її пізнавальну діяльність на розуміння законів історичного розвитку. У подібному дусі висловлювались ідеологи соціал-демократії Р. Люксембург, Ю. Мархлевський.

Історична наука початку ХХ ст. зазнала впливу новітніх світоглядних течій, які надавали великої ваги духовним явищам та ролі особи в історії. У полі зору істориків опинився національний рух ХІХ ст., який був співзвучний стану національної свідомості початку ХХ ст. На ІІІ з'їзді польських істориків 1900 р. *Шимон Аскенасі* (1866-1935) поставив завдання докладного вивчення національного руху з метою усвідомлення його ідейних вартостей. Він згуртував групу молодих дослідників у Львівському університеті й розпочав опрацювання історії польських повстань. Свої студії зосередив на періоді кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., висвітливши взаємини польського національного руху з Францією і Наполеоном (*Наполеон і Польща*, 3 томи, 1918-1919). Неоромантичні тенденції підтримували молоді галицькі історики, які 1896 р. влаштували у Кракові гучне відзначення 100-річчя від дня народження Й. Лелевеля. Вони засудили концепцію краківської історичної школи і закликали писати історію “для підкріплення сердець”. Один з них, *Станіслав Закиєвський* (1873-1936) незабаром став професором Львівського університету, опублікував праці з ранньої історії Польщі, в яких високо оцінив роль польських королів і церкви в становленні державності й формуванні нації. *Вацлав Собеський* (1872-1935) у своїх працях не уникнув ідеалізації минулого Польщі. Зрештою, після 1908 р. більшість польських істориків віддала данину неоромантизму, публікуючи малокритичні праці, в яких прославлялись якості польської шляхти, переваги устрою Речі Посполитої.

Загальна тенденція розвитку польської історіографії виявилась у зміщенні інтересу з історії держави до історії нації та суспільно-політичних ідей. Навіть послідовники краківської школи О. Бальцер і С. Кутшеба, вивчаючи історію устрою Речі Посполитої, оцінювали її державно-правові інститути без належної критичності. Діячі соціалістичного руху написали багато праць з історії національного руху. Б. Лімановський опублікував велику роботу *Історія польської демократії*, в якій виводив соціалістичні традиції з національного руху. Праці Л. Кульчицького, Ф. Перля, Ю. Пілсудського та інших соціалістів пов'язували соціалістичну течію з національним рухом, трактували соціалізм передусім як духовне явище. Для історичної думки ендеків було характерне упереджене ставлення до сусідніх народів. Антиукраїнською спрямованістю відзначалися багатотомні праці Ф. Гавронського-Равіти, який описував козацькі та гайдамацькі рухи в Україні ХVІІ-ХVІІІ ст. як прояв дикунства і відсталості, переносив їх на польсько-українські відносини початку ХХ ст.

Економічна історія, яка набула популярності у Західній Європі, цікавила насамперед молодих дослідників (К. Тименєцький, Ф. Буяк, Я. Рутковський, Н. Гонсіоровська, В. Грабський). Найбільший інтерес викликали у цих дослідників питання розвитку фільваркової системи господарства у ХVІ-ХVІІІ ст., взаємини землевласників і селян.

На початку ХХ ст. голосними працями заявили про себе польські мовознавці, серед яких виділявся *Александр Брюкнер* (1856-1939), випускник Львівського університету, автор понад 2 тис. праць з польського та слов'янського мовознавства, історії літератури й культури. У своїх дослідженнях він підкреслював взаємовпливи мов і культур різних народів (*Миколай Рей*, 1905, *Історія польської мови*, 1906 та ін.). Продовжувалась наукова творчість Я. Бодуена де Куртене, Я. Розвадовського та інших мовознавців.

Художня література чуйно реагувала на нові тенденції розгляду суспільних проблем. Літератори – поети і письменники – часто виступали в ролі провідників суспільної свідомості. Література Молодої Польщі представляла собою складне явище. Її визначальною рисою було прагнення поєднати провідні суспільно-політичні ідеї нового часу із загальнолюдськими моральними цінностями.

На зламі XIX і XX ст. спостерігався спалах *поетичної творчості*. Тоді розпочали діяльність більшість відомих польських поетів XX ст. Атмосферу психологізму та експресії перейняла проза. Спільним для поетичної творчості було намагання висловити внутрішні переживання, інтимні почуття, зміну настроїв, ставлення до вічних людських проблем, висока майстерність. Поетом покоління Молодої Польщі вважається *Казімеж Тетмаєр-Пшерва* (1865-1940), особиста і творча біографія якого складалася трагічно: блискучий початок його літературної творчості був несподівано обірваний недугою мозку, що згодом переросла у тяжке психічне захворювання. На початку діяльності він проповідував “мистецтво заради мистецтва”, згодом національна тема втілилася в його ліричній поезії та прозі (збірки *Поезії*, драма *Завіша Чорний*). *Ян Каспрович* (1860-1926) походив з селянської родини, здобув вищу освіту і з 1899 р. працював професором Львівського університету; залишив поетичні, прозові й драматичні твори. На початках у його поезії яскраво звучала соціальна тематика (поема *Христос*, драма *Кінець світу*), співчуття до людей праці. У наступний період митця захопили моральні цінності та їх роль у житті особи. У збірці *Гімни* поет вступив у символічну дискусію з Богом в обороні Людини. Після 1905 р. у творчості Я. Каспровича спостерігалось примирення з дійсністю, у якій відбивається вічна роздвоєність тіла і душі Людини, що може бути подолана лише у вірі (*Мій світ*, драма *Банкет Іродіади*). Третім визначним поетом Молодої Польщі був *Анджей Нємєєвський* (1864-1921), який багато уваги приділив поетизації світу праці, покликання трудящої людини оновити світ (збірка *Польща, що підноситься*). Характерною рисою поезії Молодої Польщі була присутність у ній багатьох жінок. *Марія Коморницька* (1876-1948) підносила тему емансипації жінки, прагнення до засвоєння інтелектуальних і моральних цінностей. У цей період розпочинається творчість велетнів польської лірики Леопольда Стаффа, Болеслава Лесьмяна та багатьох інших.

Рис.53. Станіслав Виспянський. Автопортрет (1907 р.).

На літературну діяльність покоління Молодої Польщі великий вплив мав талановитий поет, письменник, драматург і маляр *Станіслав Виспянський* (1869-1907). У його творчості відбилися духовні пошуки польської інтелігенції, яка мусить зробити складний вибір між традицією і новочасністю, не втративши при цьому своєї ідентичності. Історична тематика проходила через усі його твори. Але особливий громадський резонанс мала драма *Весілля* (1901), що стала класичною. У ній митець на тлі показу весілля інтелігента й селянки глибоко розкрив відмінності психології та духовного світу різних верств суспільства, вказав на хибність спроб оперти національну свідомість на застарілих романтичних засадах. Метафорика і символіка твору С. Виспянського донині збуджує почуття поляків, викликає дискусії. Крім того, митець написав десятки інших драм, які справили непроминуше враження на

сучасників і наступні покоління. У ліричній творчості та живописі С. Виспянський проявив себе чутливою людиною, справжнім філософом, який співвідносить людські пристрасті з короткочасністю життя. З 1905 р. він працював професором краківської

Академії мистецтв (був учнем Я. Матейка). У доробку Виспянського-поета багато яскравих творів філософського змісту, в тому числі вірш, нав'язаний творчістю Т. Шевченка:

Як я помру, нехай не плаче
Ніхто – лише дружина.
Нещирі сльози ті собачі
І жаль ваш – наче кпина.
(...)
І як побачите, що лину
У сяєві над вами,
Мене покличете в країну
Знайомими словами...

(переклад В. Коптілова)

У 90-х роках у літературу прийшов письменник *Стефан Жеромський* (1864-1925). Його новели і повісті, присвячені подіям національних повстань ХІХ ст., відразу привернули увагу польської громадськості. У центрі його творів завжди була особистість, яка прагне втілювати в життя високі патріотичні ідеали, але нашттовхується на буденні перешкоди і непорозуміння оточення (*Сизифові праці*). З часом погляд письменника опускається все нижче по соціальній драбині, помічає світ убогих і знедолених людей, змушених вести постійну боротьбу за виживання (трилогія *Боротьба з дияволом*). Зіткнення двох світів – шляхти і селянства, безсенсовність навіть самої “справедливої” і “патріотичної” війни С. Жеромський майстерно відбив у повісті *Попіл* (1904), яка користується великою популярністю донині.

Рис.54. Владислав Реймонт.

Інший характер мала епічна проза *Владислава Реймонта* (1867-1925). Цей самоук у молоді роки пройшов школу життя в різних соціальних середовищах, спостерігаючи за оточенням. Свої замітки і роздуми він переніс на сторінки прозових творів, в яких виступив прихильником способу життя, усталеного традицією. В епічному циклі *Селяни* (4 томи, 1902-1909) він описав селянське життя крізь призму буденності й занять, які визначені циклічністю пір року. Ритм життя села – це ритм природи, який породжує сталість, специфічну моральність, традиційність, вічність. За цю епопею В. Реймонт 1924 р. одержав Нобелівську премію в галузі літератури. У доробку письменника були також повісті на історичну тематику, твори з життя робітників (*Земля обітована*), акторів (*Комедіантка*).

Інший світ села поставав з творів *Владислава Оркана* (Францішка Смацяжа, 1875-1930), селянського сина з Підгалля під Краковом. У його творах змальовано злиденне життя підгаллянських селян-гуралів, їх боротьбу за землю і виживання (*Над прірвою*).

Ідеї Молодої Польщі відбилися також на образотворчому мистецтві й архітектурі. Вони вимагали наближення мистецьких взірців до народу, поєднання естетики і національних традицій. Центром *животису* став Краків, де у 1895 р. Школу мистецтв очолив *Юліуш Фалат* (1853-1929), який згодом перетворив її в Академію. З його приходом поширилися впливи імпресіонізму. 1897 р. у Кракові виникло товариство *Штука* (Мистецтво), що об'єднало живописців, які віддавали перевагу імпресіонізму. Вони малювали переважно пейзажі й жанрові сцени, прагнучи з допомогою кольорів і освітлення створити у глядача певний настрій. *Леон Вичулковський* (1852-1936), як і

більшість польських малярів, навчався в європейських столицях, а потім осів в Кракові. Серед його робіт – мирні сільські пейзажі і портрети відомих діячів. Близькими до його творів були картини Яна Станіславського, Ю. Фалата та ін.

Група визначних польських малярів майже постійно перебувала за кордоном. Вони реагували на нові тенденції в європейському живописі, експериментували не тільки з кольорами, а й з формою зображення. *Юзеф Панкевич* (1867-1940) залишив помітний слід в імпресіоністичному живописі та графіці. *Ольга Бознанська* (1865-1942) теж віддавала перевагу кольору, але виробила власний стиль портретного живопису, який вдало передавав психологічні риси людей.

У *скульптурі* класичні зразки залишились у минулому. Молоді скульптори прагнули відбити неспокійні почуття свого часу, вдавалися до алегорій та символів. Найбільш яскраво цей підхід проявився в творчості молодого *Ксаверія Дуніковського* (1875-1964), який намагався відтворити драматизм людської долі (скульптури *Прометей*, *Ярмо*, *Людина*).

Серйозні зміни відбулися в *архітектурі*. Наприкінці XIX ст. у Відні зародився стиль, який отримав назву *сецесія* (розкол). Його особливістю було заперечення пропорційності ліній та симетрії в розміщенні вікон, застосування стилізованих декоративних прикрас тощо. Стиль поширився в Європі на короткий час і незабаром відійшов у минуле. Найбільшої популярності він набув у Галичині. У його рамках народився оригінальний *закопанський* стиль в архітектурі, який диктував моду на будівництво за взірцем гуральських хат (перший такий будинок поставили гуральські майстри для С. Віткевича 1892 р. у Закопане). Однак “сецесійна” мода минулася ще до початку Першої світової війни, на зміну їй прийшов *конструктивізм* – стиль, який демонстрував вільне поєднання елементів конструкцій, відмовляючися від оздоблення фасадів. Перші будови за такими проектами (Ч. Пшибильський, Ф. Лільпоп) з’явилися до 1914 р. Архітектори вперше серйозно зайнялися плануванням забудови міст. Т. Толвінський розробив проект першого підміського поселення Зомбки під Варшавою.

У *музичному мистецтві* панували засади попереднього періоду – обробка і стилізація народних мелодій для класичних інструментів. Поезія Молодї Польщі добре надавалася до музичної обробки, а численні музичні гуртки й товариства із задоволенням виконували такі твори. Великі надії подавав молодий композитор *Мечислав Карлович* (1876-1909), великий шанувальник фольклору Татр, який загинув під сніговою лавиною у цих горах. Його симфонічні поеми (“вічні пісні”), що висловлювали смуток і трагізм людського життя, були написані в горах. Перші експерименти в композиції зробив талановитий виконавець і композитор *Кароль Шимановський* (1882-1937). Наприкінці XIX ст. світову славу здобув піаніст і композитор *Ігнацій Падеревський* (1860-1941), який ніколи не поривав зв’язків з батьківщиною (у 1910 р. він дав кошти для спорудження пам’ятника на відзначення 500-річчя Грюнвальдської битви).

На початку XX ст. з’явилась і швидко поширилася нова форма розваг – *кінематограф*. Перший кінотеатр *Люзіон* відкрився у Варшаві 1899 р. А перед війною в Королівстві Польському було вже 300 кінотеатрів, в Галичині – 70, Познанщині – 30. У 1899 р. ентузіаст кіно В. Кшемінський відкрив у Лодзі Театр “живих фотографій”. Кіносеанс тривав 15-20 хвилин і спочатку складався з коротких сцен, поєднаних в одне ціле, без написів і супроводу. Напередодні війни збудували спеціальні приміщення для перегляду кіно. У Варшаві це був кінотеатр *Аполло* на 750 місць, у Кракові – *Уцеха* на 500 місць, у Бидгощі – *Кристал* на 750 місць. На кінопокази збиралася різнобарвна публіка, переважно з середніх і нижчих верств, оскільки квитки були значно дешевші, ніж театральні. Перед війною на екрані демонстрували вже перші фабулярні, а також документальні фільми іноземного виробництва. Перші польські короткі фільми зробив

К. Прушинський ще 1896 р. 1908 р. у Варшаві було знято перший фільм з участю польських акторів під назвою *Антось*, який показував пригоди мешканця провінції у Варшаві. Прокатна фірма *Сфінкс* розпочала виробництво польських німих фільмів, в яких знімалися популярні варшавські актори А. Фертнер, К. Камінський та ін. Перші сирічки були зроблені на невисокому художньому рівні, натомість були поставлені за сценаріями повістей С. Жеромського, Е. Ожешко. 1911 р. вийшов фільм за повістю С. Жеромського *Історія гріха*. У той самий час в Голлівуді польська дівчина *Аполонія Халупець* розпочинала акторську кар'єру, яка незабаром винесла її на вершину популярності під іменем *Поли Негрі*.

Помітні зміни відбулися у повсякденному житті поляків. До вжитку поступово входили нові технічні здобутки – телефон, радіо, автомобіль, літак. Водночас усе відчутніше ставала різниця між містом, в якому найперше з'являлися новинки, і селом, що продовжувало жити традиційним життям. У містах поширилося використання електричного струму та приладів. У Варшаві 1903 р. введено в дію першу електростанцію потужністю 4 тис. кіловат з напругою у мережі 120 вольт. Напередодні війни в Галичині 25 міст мали свої електростанції. Електрострум використовували підприємства та установи. У 1894 р. з'явився перший електричний трамвай у Львові, 1898 р. – Лодзі, 1901 р. – Кракові, 1908 р. – Варшаві. Трамваї позначалися номерами, а з огляду на значну кількість неписьменних – ще й спеціальними кольоровими щитами. Згадуючи ті часи, відомий поет (Ю. Тувім) склав віршик про трамваї, де були такі слова: “На цвинтар жовта трійка їде, до дому – шістка гранатова, зеленою четвіркою до зеленого Геленова доїдеш...”.

Значно зросла мережа залізниць; на шляхах з'явилися перші автомобілі, завезені аристократами з-за кордону наприкінці ХІХ ст. Вони швидко увійшли до практичного вжитку і перед війною в усіх польських дільницях налічувалося до 20 тис. автомобілів, найбільше у Королівстві Польському. Багатьох прихильників серед поляків знайшли повітряні польоти на літаках. Перші летуни були одночасно й конструкторами машин. Ентузіастами польотів на літаках були С. Джебевський (1844-1938), Ч. Ганський (1863-1942). Перші телефони з'явилися ще у 80-х роках ХІХ ст. У 1911 р. в Галичині телефонна мережа охопила 87 населених пунктів, а число абонентів складало понад 8,8 тис. Ще більшою була телефонна мережа в Королівстві Польському – 43 тис. абонентів (з них у Варшаві – 32 тис.).

Значно поліпшилися споживання та якісний склад продуктів харчування. Якщо в 1870 р. статистичний мешканець Королівства Польського споживав за рік 236 кг зернових продуктів, 234 кг картоплі, 13 кг м'яса, то в 1913 р. ці показники виглядали відповідно 267, 420, 24. Споживання молока становило на рік 320 літрів в Познанщині, 227 – Галичині, 200 – королівстві. Зросла частка овочів і фруктів у раціоні. Рівень харчування значно відрізнявся залежно від соціальної приналежності та місця проживання: в аристократичних і багатих родинах харчовий раціон був вишуканий, у бідніших – скромніший. На селі споживали більше рослинної їжі, жирів, молока, ніж у місті. У Лодзі в 1903 р. родина з п'яти осіб тижнево споживала 7 літрів молока, 1 кг м'яса, 0,4 кг солонини, 0,4 кг цукру і рослинну їжу. За даними лікарських обстежень робітників текстильних фабрик Ченстохови 55,4 % харчувалися недостатньо, 44,6 % -- добре. Про поліпшення ситуації з харчуванням свідчило зниження смертності серед населення, відсутність “голодних” років.

У вбранні загальною тенденцією *моди* було спрощення і пристосування до потреб побуту та праці. Домотканні тканини майже повсюдно в місті були витіснені фабричними, а льняні й конопляні – бавовняними. З'явилися нові тканини (кретон, етамін, нанкін, штучний шовк тощо). Зміни моди відбивалися переважно на міських мешканцях,

для яких зразком для наслідування служило вбрання заможних верств. Останні запозичали взірці із Західної Європи (Парижа, Відня, Лондона). У той час в жіночій моді з'явилася тенденція до підкреслення фігури. Сукні залишалися довгими і затисненими в талії. Водночас з Дрездена поширилась мода вкорочення суконок і спідниць до колін. Популярності набули жіночі костюми з видовженими жакетами і обов'язковими блузками, іноді за взірцем чоловічого одягу. Напередодні і в перші роки війни жіночий одяг став ще практичнішим: вільні спідниці, різноманітні жакети і блузки, відсутність особливих прикрас. Спрощення заторкнуло також чоловічу моду. На початку нового століття поширився костюм трійка, що складався з брюків, піджака і камізельки, шитих з одної тканини. На округлих брюках стали робити вертикальні канти (прасуванням). Кольорові сорочки витіснили білі. Традиційні черевики з високими холявами поступилися місцем напівчеревикам з шнурівкою. Новим явищем у вбранні став спортивний одяг (для велосипеда, кінної їзди, туризму, веслування, футболу тощо), який чинив вплив й на буденне вбрання.

Із зростанням числа письмених й освічених збільшився *попит на пресу і літературу*. За 20 пердвоєнних років кількість періодичних видань зросла в Королівстві Польському з 92 до 378, в Галичині – з 126 до 495. Щорічно публікувалося близько 3 тис. книжкових і періодичних видань, з них понад 1 тис. – польською мовою. Зросла кількість польських книжкових магазинів: з 200 у 1870 р. до 630 у 1914 р. Найбільше їх було у Варшаві, в Галичині, а також на теренах України, Білорусі та Литви. Напередодні війни великі торгові фірми контролювали ринок польської (і не тільки) книжки. Так, варшавська фірма Гебетнера і Вольфа здійснювала майже половину обороту всіх польських видань; далі йшла люблінська фірма Аркта, тоді Венде. У 1910 р. у Варшаві виник *Союз польських книготорговців*, який об'єднав торговців усіх дільниць і почав видавати часопис *Пшегльонд ксенгарські* (Книжковий огляд).

Дальшого розвитку і поширення набули *театр і концертна діяльність*. Центром національного театру став Краків. Тут 1893 р. за проектом архітектора Я. Завейського був побудований Міський театр на 1100 місць з електричним освітленням і вентиляцією. У Кракові розпочав діяльність талановитий режисер *Тадеуш Павліковський* (1862-1915), який ввів на польську сцену європейську класику, твори романтиків, а також сучасну драму С. Виспянського, С. Пшибишевського, Г. Запольської. Виникло багато менших театральних сцен, які часто давали вистави під відкритим небом або в непристосованих приміщеннях. Такі театральні вистави, на які продавали багато стоячих місць, відвідувала проста публіка, молодь. У численних театрах, незважаючи на цензуру, переважала польська драматургія.

Новим типом видовища інтелектуальної публіки стало *літературне кабаре*, яке розпочало діяльність в Кракові 1905 р. у кафе *Зельони Бальонік* (Зелена кулька). Організатори запрошували відомих літераторів, акторів, влаштовували невеликі концерти ("шопки"), репертуар яких незабаром поширювався серед населення. Тут народжувалися жартівливі віршики і пісеньки, зокрема молодого Т. Бой-Желенського, котрі стали популярними під назвою *Словечки*.

На селі напередодні війни активну просвітницько-культурну діяльність проводили різноманітні товариства, гуртки, організації, створювані політичними партіями. Поза освітою і пропагандистською роботою вони багато уваги приділяли відпочинку і розвагам – читанню, співам, танцям. Подібна робота проводилася також у містах серед ремісників і робітників. У місті можливості відпочинку і розваг були ширшими. Новим видом розваг, що приваблював публіку, стали *спортивні змагання*. Спортивні клуби, які існували в попередні часи, вийшли до мас з показом своїх вмінь. 1903 р. у Варшаві було проведено *Спортивну виставку*, на якій клуби продемонстрували здобутки своїх

вихованців у різних дисциплінах. Виступи клубістів заохочували молодь до регулярних занять фізкультурою. У Галичині гімнастичне товариство *Сокіл* охопило своєю діяльністю десятки міст і містечок, влаштовуючи показові змагання для публіки. Свої товариства у Галичині заснували ковзанярі, велосипедисти, кіннотники. Наприкінці XIX ст. тут виникли перші футбольні клуби – *Чарні* і *Погонь* у Львові, *Краковія* і *Вісла* – Кракові. До 1910 р. футбольні клуби з'явилися також в Королівстві Польському, притягуючи тисячі шанувальників.

Назагал культурне життя поляків на початку XX ст. помітно активізувалось і набуло більш демократичних рис.

ЧАСТИНА IV. НОВІТНІЙ ЧАС

Розділ 12. ПОЛЬСЬКИЙ НАРОД У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Війна і польське питання

Приводом до початку війни стало вбивство сербськими націоналістами в Сараєво спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда, яке сталося 28 червня 1914 р. Керівники Австро-Угорщини виставили ультимативні вимоги Сербії і 28 липня 1914 р. оголосили їй війну. На початку серпня у війну вступили Росія, Німеччина, Франція, Англія, військові дії охопили майже всі європейські країни. Два воєнно-політичні блоки – Антанта і блок центральних держав – розпочали збройну боротьбу за гегемонію на континенті.

Польське питання не відіграло стратегічної ролі в планах жодної зі сторін, але з ним повинні були рахуватися керівники держав, що мали у своєму складі польські дільниці. Імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф був не проти додати до імперії польську корону, приєднавши Королівство Польське. Але впливові німецькі та угорські кола більше цікавилися Балканами та Близьким Сходом. У Берліні планували лише невелику корекцію східного кордону, не прагнучи збільшувати чисельність поляків у своїй державі. У Петербурзі погляди правлячих кіл були поділені: частина керівної еліти вбачала користь у приєднанні до Росії земель із слов'янським населенням (Познанщина, Галичина, Буковина) і, тим самим, послаблення Німеччини та Австро-Угорщини; інша частина вважала небезпечним посилення польського елемента імперії. Західні союзники Росії – Франція і Англія – трактували польське питання як її внутрішню справу. Польща та її доля не була в центрі уваги обох блоків, але війна точилася на землях, населених поляками, і воюючі сторони змушені були визначитися зі своїм ставленням до них. Поляки опинилися по обидва боки фронту і повинні були вбивати один одного. У 1914 р. в трьох арміях (російській, австро-угорській, німецькій) налічувалося 1,5 млн. поляків.

14 серпня 1914 р. за підписом головного командувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича була поширена відозва до поляків. У ній йшлося про об'єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої під скіпетром російського імператора і надання майбутньому королівству “свободи мови та самоврядування”. Поляків закликали до спільної боротьби з німецькою домінацією, звертаючися до традицій Грюнвальда. Англія і Франція підтримували положення відозви. Польські консерватори та ендеки сприйняли відозву як перелом у ставленні до Польщі і в листопаді 1914 р. створили у Варшаві *Польський національний комітет* (Комітет народови польські, КНП) на чолі з З. Вельопольським і Р. Дмовським, який мав стати представництвом усіх поляків. КНП розпочав формування польських військових відділів, але царський уряд припинив цю діяльність, мобілізуючи поляків до російської армії. Ендеки обмежилися створенням громадянських комітетів, які зайнялися допомогою постраждалим від війни й пропагандою майбутнього об'єднання поляків у складі Росії.

На початку серпня 1914 р. до поляків звернулися також головнокомандувачі німецької та австро-угорської армії із загальними закликами взяти участь у війні проти Росії, яка символізувала “азіатські порядки”, не обіцяючи за це жодних конкретних дій у польській справі. Наполягання колишнього намісника Галичини М. Бобжинського схилити перестарілого Франца Йосифа до виступу з маніфестом, який би обіцяв полякам

об'єднання польських земель і перетворення Австро-Угорщини на триалістичну Австро-Угорщино-Польщу, не принесли успіху через гостру опозицію з боку німців та угорців.

Рейд Ю. Пілсудського. У Галичині Тимчасова комісія сконфедерованих стронніцтв неподлеглосцьових (ТКССН), керована Ю. Пілсудським, за кілька днів до початку війни домовилася з генштабом австро-угорської армії про самовільне вторгнення польських стрільців до Королівства Польського з метою піднести там антиросійське повстання. 6 серпня стрілецькі відділи перетнули кордон і дійшли без опору до Кельць. Ю. Пілсудський оголосив про створення у Варшаві фіктивного “національного уряду” і від його імені почав організовувати військові комісаріати, мобілізувати молодь до своїх відділів. Однак місцеве населення прохолодно зустрівло пілсудчиків, звинувачуючи їх у зв'язках з німцями. Ідея повстання зазнала невдачі. На вимогу австро-угорського командування Ю. Пілсудський був змушений 13 серпня припинити діяльність і розпустити стрілецькі загони. Справу врятували галицькі політики. Голова Польського кола в Державній Раді *Юліуш Лео* (1861-1918) запропонував приєднати загони Пілсудського до польських формувань в складі австро-угорської армії – *польських легіонів*. Для підтримки цієї ідеї в Кракові 16 серпня 1914 р. було створено *Головний національний комітет* (Начальни комітет народови, НКН) на чолі з Ю. Лео, до складу якого ввійшли представники всіх польських політичних партій Галичини. Командування австро-угорської армії дало згоду на створення двох польських легіонів по 8,5 тис. чоловік у кожному. Легіони підпорядковувались австро-угорському командуванню й склали присягу на вірність Габсбургам. Загони Ю. Пілсудського були переформовані в 1-й полк, а пізніше – 1-шу бригаду легіонів. Ю. Пілсудський не зрікся ідеї незалежності, прагнучи підпорядкувати своїм впливам керівництво легіонів.

Рис.54. Юзеф Пілсудський.

Польські легіони. Східний легіон під впливом ендеків відмовився присягати австрійцям і був розформований. Західний легіон розпочав дії на австрійсько-російському фронті біля Кракова. За рік бойових дій він розрісся до трьох бригад, що налічували 25 тис. вояків. Найбільш патріотичні настрої панували в 1-й бригаді, якою командував Ю. Пілсудський. У її складі було чимало творчої молоді, яка була відданою ідеї незалежної Польщі, творила легенду польських легіонів і культ Ю. Пілсудського (пісня *Ми Перша бригада*). Другою бригадою керував полковник *Юзеф Галлер* (1873-1960), третьою – генерал *Болеслав Роя* (1879-1940). Бригади взяли участь у багатьох битвах першого року війни (під Ловчувком, Молотковом, Рокитною, Костнохновкою та ін.), зазнавши серйозних втрат. Ю. Пілсудський шукав

сильних союзників, які б погодилися з утворенням польської державності у будь-якій формі. Він увійшов у контакт з німецькими правлячими колами, але не отримав конкретних запевнень. Німці крізь пальці дивилися на дії пілсудчиків на терені Королівства Польського, але відразу припиняли їхні дії, що виходили за межі лояльності. У 1915 р. Ю. Пілсудському вдалося створити у Варшаві таємну *Польську військову організацію* (ПОВ). Але його дії наштовхнулися на впливи ендеків і проросійську назагал орієнтацію населення королівства.

Лівий табір зустрів війну як сигнал для підготовки соціалістичної революції. Російські більшовики поширили відозви, в яких засуджували війну як імперіалістичну і

закликали пролетаріат європейських країн перетворити “війну імперіалістичну на громадянську”. 2 серпня 1914 р. СДКПІЛ і ППС-лівниці опублікували відозву до пролетаріату Польщі, в якій закликали солідаризуватися з робітництвом країн Європи у підготовці соціалістичного перевороту, що покладе край владі “буржуазії та поміщиків”. Проте війна дезорганізувала робітничий рух, розпорошила робітництво по арміях і державах воюючих блоків.

Війна на фронтах розпочалася двома наступами російської армії: з півночі на Східну Пруссію і з півдня – на Галичину. На півночі німецькі війська зуміли відбити російський наступ і захопили частину земель Королівства Польського. На півдні росіяни окупували значну частину Галичини, насаджуючи тут російські порядки. Спираючися на москвофільські кола, вони розпочали репресії проти українських і польських політичних діячів та їхніх прихильників. Російська окупація Галичини тривала до травня 1915 р., коли австро-німецькі армії прорвали російську оборону і відкинули її за Буг. Німецькі війська влітку 1915 р. завдали поразки росіянам на півночі й окупували більшу частину Королівства Польського. Майже всі землі, населені поляками, опинилися під контролем Німеччини та Австро-Угорщини. Близько 800 тис. поляків було евакуйовано вглиб Росії.

Німеччина і Австро-Угорщина, захопивши землі Королівства Польського, поділили їх між собою. У німецьку зону окупації ввійшли дві третини земель королівства, об'єднаних у генерал-губернаторство на чолі з генералом *Г. фон Безелером* (1850-1921). Австрійці утворили воєнне генерал-губернаторство з центром у Любліні, підпорядковане головному командуванню армії. Були запроваджені військово-окупаційні порядки, які супроводжувалися репресіями проти цивільного населення, вивозом матеріальних цінностей тощо. Водночас канцлер Німеччини *Т. Бетманн-Гольвег* (1856-1921) під час виступу в рейхстазі в серпні 1915 р. пообіцяв полякам свободу організації національного життя. Незабаром у Варшаві було відкрито польський університет і політехнічний інститут. Але в управлінні запроваджено німецьку адміністрацію. Польське коло у Відні після захоплення Варшави звернулося до Франца Йосифа із закликом об'єднати Королівство Польське з Галичиною під своїм скіпетром. Однак ця пропозиція викликала негативну реакцію Берліна і залишилася без відповіді.

Зміна ситуації на польських землях змусила польських політиків переглянути свої позиції. Частина аристократії та міщанства королівства підтримали погляди стосовно “активізації” польської політики та орієнтації на Німеччину. Князь *Здзіслав Любомирський* (1865-1943) прийняв від німців посаду президента Варшави. Табір “активістів” зосередився на добродійній діяльності, утворив *Головну опікунчу раду*. ППС-фракція вітала визволення королівства з-під російської влади й вимагала від німців подальших поступок на користь об'єднаної Польської держави. Ю. Пілсудський виступив з пропозицією пригальмувати розбудову польських легіонів до часу з'ясування позиції Берліна в польській справі. Він зустрів сильний спротив у НКН, де керівник Военного департаменту В. Сікорський був прихильником розбудови легіонів. Проте соціалістам вдалося вплинути на людовців і прихилити їх на свій бік. У грудні 1915 р. ППС-фракція і ПСЛ “Визволенє” (група людовців, що видавала часопис “Визволенє”) організували *Центральний національний комітет* (ЦКН), який виступив з програмою створення Королівства Польського під протекторатом Німеччини (без Галичини і Познанщини, але з включенням Віленщини і частини Правобережної України). Німці не поспішали відгукуватися на заклики пілсудчиків. У липні 1916 р. вони оголосили про проведення виборів до самоврядних органів влади за анахронічним куріальним порядком, який забезпечував повну перевагу великим власникам.

Успіхи центральних держав у війні ускладнили становище національних демократів. Ендеки залишалися вірними орієнтації на Росію і закликали до вичікувальної “пасивної”

позиції стосовно німців. Восени 1915 р. разом з реалістами і поступовцями вони створили *Міжпартійне політичне коло* (МКП). Наприкінці 1915 р. лідер ендеків Р. Дмовський виїхав до Англії, де намагався заручитися підтримкою керівників Антанти у реалізації планів автономізації Королівства Польського в складі Росії. На Заході його з розумінням зустріли польські емігрантські кола.

Улітку 1916 р. війна набула позиційного характеру. Центральні країни були відрізані від ринків сировини, почали відчувати серйозні труднощі у веденні війни. У пошуку резервів для її продовження німецькі генерали вирішили піти на створення залежної Польської держави, яка б могла “на знак вдячності” підсилити армію новими людськими ресурсами, а господарство – новим потенціалом. 5 листопада 1916 р. генерал-губернатори Варшави і Любліна одночасно оголосили від імені імператорів Німеччини й Австро-Угорщини маніфести про створення в майбутньому самостійного Королівства Польського, яке підтримуватиме тісний зв’язок з обома державами. Маніфести не декларували ані кордонів цієї держави, ані способів формування її уряду. Йшлося про майбутню конституційну монархію на чолі з королем німецької династії. До моменту її проголошення влада на місцях залишалася в руках обох генерал-губернаторів, але оголошувався набір до “польської армії”. Франц Йосиф спеціальним патентом застеріг збереження Галичини в складі Австро-Угорщини з наступним розширенням її автономії. Акт 5 листопада зустрівся з прохолодною реакцією поляків. Тільки консервативні “активісти” підтримали його. На початку січня 1917 р. у Варшаві була створена *Тимчасова державна рада* (ТДР) на чолі із землевласником *Вацлавом Нємойовським* (1864-1939). Її компетенції були дуже обмежені. Військову комісію ТДР очолив Ю. Пілсудський.

Акт 5 листопада мав значний вплив на міжнародну громадськість. Польська справа після тривалої перерви перетворилась у міжнародну проблему, щодо якої повинні були виробити ставлення всі великі держави. Російський уряд виступив з протестом проти акту 5 листопада, заперечуючи право центральних держав хазяйнувати на польських землях. У новорічному наказі армії та флоту цар Микола II проголосив, що метою Росії у війні є створення “вільної Польщі” з усіх польських земель під зверхництвом династії Романових. Англія та Франція приєдналися до російських протестів проти акту 5 листопада, залишаючи за Росією остаточне право розв’язання польського питання. У січні 1917 р. президент США *Вудро Вільсон* (1856-1924) у традиційному посланні до конгресу напередодні вступу США у війну проголосив згоду всіх політиків на те, що після війни повинна постати “об’єднана, незалежна й автономна Польща”. Поза проявами симпатій до поляків жодний керівник великої держави не торкався механізму виникнення Польщі, а хід війни робив ці вирази туманними. Ситуація могла зазнати змін тільки у випадку перемоги у війні одного з блоків.

Польське суспільство в роки війни

Перша світова війна застала польське суспільство розділеним між державами, що належали до різних воєнно-політичних блоків. Упродовж війни в Австро-Угорщині було мобілізовано до армії близько 1,4 млн. поляків, в Росії – 600 тис., Німеччині – близько 1 млн. Трагедією був той факт, що поляки змушені вбивати один одного за чужі інтереси. У ході бойових дій загинуло близько 450 тис. поляків і понад 1 млн. було поранено.

Війна спричинила величезні матеріальні втрати, оскільки воєнні дії охопили все Королівство Польське, майже всю Галичину. На цих теренах було знищено понад половину мостів, дві третини вокзалів, спалено 1,9 млн. будівель. Приблизні матеріальні

втрати обчислювалися сумою майже 2 млрд. доларів. Не менш вражаючими були опосередковані втрати внаслідок зменшення кількості робочих рук, поверхні посівних площ, спаду поголів'я худоби. У 1918 р. збір зернових у трьох польських дільницях скоротився в середньому до 42 %, картоплі – до 67 % передвоєнного рівня. Тільки у Королівстві Польському для потреб війни за три роки вирубано 600 тис. га лісів.

Порівняно з сільським господарством, промисловість зазнала менших втрат від воєнних дій. Навлаки, у Верхній Сілезії видобуток вугілля зріс з 37,5 до 43 млн. тонн. На терені королівства значна частина устаткування підприємств була демонтована й вивезена до Росії. Після цього німецькі й австрійські власті продовжили демонтаж і вивіз цінного устаткування, сировини, запасів готових виробів. У Домбровському басейні видобуток вугілля скоротився, а металургійні підприємства зупинились. З текстильних підприємств Лодзі окупанти вивезли до Німеччини близько 10 тис. тонн брухту, 1,3 млн. метрів шкіряних трансмісійних пасів, 14 тис. тонн готових тканин. З 4391 промислового підприємства королівства в 1916 р. не працювали 1898, переважно великих. З усіх воєнних знищень промислового потенціалу 56 % випадків припадало на німецькі власті, 22 % – австрійські, 18 % – російські і тільки 4 % – на безпосередні воєнні дії.

У перші дні війни в польському суспільстві проявились орієнтації, що склалися в довоєнні роки. У Галичині більшість політичних діячів і свідомих громадян виступали за перемогу центральних держав, передусім Австро-Угорщини, і об'єднання всіх польських земель під скіпетром Габсбургів. До цієї думки схилялася навіть частина ендеків Галичини. Похід стрільців Ю. Пілсудського до Кельць і невдача повстання, а потім окупація Галичини російською армією зміцнили цю орієнтацію.

У Королівстві Польському від початку війни переважала орієнтація на Росію. Тривала антинімецька пропаганда приносила результати. Разом з тим населення без ентузіазму сприймало заходи російської влади і не спішилося вмирати за царя. На початку 1915 р. за ініціативою ендеків і реалістів у Пулавах почав формуватися польський легіон. Але до нього вступили лише близько тисячі добровольців, і пізніше він був розформований. Окупація Галичини російською армією і трактування цього терену як “російського” охолодили прибічників Росії. Після окупації терену Королівства Польського німцями й австрійцями тут виникла пронімецька орієнтація консервативних сил. Дезорієнтоване населення розгубилося і все більше прислухалося до голосу лівих партій, які підкреслювали соціальне протистояння бідних і заможних верств. Матеріальні умови життя поляків погіршилися, зросло безробіття, з'явилися перебої з продуктами харчування в містах і на селі. Запровадження карткової системи у містах не рятувало становища, оскільки норми продуктів на них зменшились з 3100 калорій у 1914 р. до 890 у 1918 р. Ширився голод та епідемії. Для зменшення безробіття німецькі власті за три роки вивезли до Німеччини понад 700 тис. чоловік, пославши їх на найтяжчі фізичні роботи. Ліві робітничі партії (СДКПіЛ і ППС-лівіця) виступили з гаслами протиставлення “буржуазним” та “імперіалістичним” колам робітничої солідарності та соціалістичної революції. Під час війни позиції СДКПіЛ і ППС-лівіці зблизились. У 1916 р. обидві партії створили профспілки, які налічували у Варшаві та Лодзі по кілька тисяч членів. Однак впливи обох партій не виходили за межі робітничих середовищ великих міст. Їхніми конкурентами серед робітництва виступали “польські”, “національні”, “християнські” профспілки. Соціалістична пропаганда рішуче придушувалася владою всіх воюючих держав, а стихійні страйки і демонстрації – з допомогою поліції та військ. Настрої польської громадськості значною мірою визначалися подальшими подіями на міжнародній арені.

Справа Польщі на заключному етапі війни

Кардинальні зміни в хід війни і польське питання внесла революція в Росії, яка наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. повалила самодержавство й створила умови для вияву демократичних прагнень багатонаціонального населення імперії. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду, в якому більшість становили російські кадети та октябристи. Окрім уряду, великі політичні впливи мала петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, якою керували представники лівих партій (есерів, меншовиків, більшовиків). Остання була ініціатором демократизації порядків у державі. 27 березня 1917 р. петроградська Рада ухвалила рішення про право польського народу на самовизначення і створення незалежної держави. 29 березня Тимчасовий уряд оголосив відозву до поляків, в якій підтримав ідею створення незалежної Польщі на всіх теренах, де вони становлять більшість населення, але із застереженням про майбутній воєнно-політичний союз Польщі з Росією, який є “оборонним валом проти натиску центральних держав на слов’янські народи”. Справа кордонів Польщі відкладалася до часу скликання всеросійських Установчих зборів.

У Росії на той час перебувало понад 3 млн. поляків. Більшість їх підтримала революцію, сподіваючися свободи для народів Росії і незалежності для Польщі. Події в Росії призвели до зміни політичних орієнтацій поляків. Втратили позиції ендеки, які орієнтувалися на царат, зросли впливи ліберальних демократів і лівих партій, що відкрито виступили з політичними програмами соціальних реформ. Втратила сенс також орієнтація на центральні держави: демократична Росія перетворювалась у потенційного союзника поляків, прихильника радикального розв’язання польського питання. Західні країни тепер мали розв’язані руки щодо висловлювань у польській справі. Польська еміграція на Заході отримала шанс використати свої впливи в зарубіжних столицях. Тимчасовий уряд Росії 28 березня 1917 р. утворив *Ліквідаційну комісію в справах Королівства Польського*, яку очолив близький до кадетів *Александр Ледніцький* (1866-1934); виникли десятки польських громадських організацій і товариств у Росії. Навесні 1917 р. польські частини російської армії були об’єднані в *Польську стрілецьку дивізію* під командуванням генерала Т. Билевського; одночасно виник *Союз військових поляків*, діяли організації ПОВ, ППС і СДКПІЛ. У червні 1917 р. численні польські організації скликали в Петрограді I-й з’їзд делегатів польських військових організацій в Росії. На ньому серед 384 делегатів виникли розбіжності між представниками лівих партій, що виступали за союз з Росією й революцією, і прихильниками орієнтації на центральні держави. У підсумку перемогли прибічники створення польської армії в Росії; вони обрали *Головний польський воєнний комітет* (“Начполь”), який очолив хорунжий *Владислав Рачкевич* (1885-1947). За згодою Тимчасового уряду почалося формування *I-го Польського корпусу* під командуванням генерала російської армії *Ю. Довбур-Мусницького* (1867-1937). Корпус формувався в районі Бобруйська на основі Польської стрілецької дивізії, очищеної від революційних елементів. Наприкінці 1917 р. він нараховував 20 тис. вояків (замість запланованих 66 тис.). Восени 1917 р. розпочалося формування ще двох польських корпусів на терені України (Поділля і Волинь), але справа посувалася повільно через зростання політичної нестабільності і дезінтеграції Росії.

Навесні 1917 р. активізувалися польські емігранти в країнах Західної Європи і Північної Америки. У Швейцарії, Англії, Франції та США діяли різноманітні польські громадські організації, які надавали допомогу жертвам війни, військовополоненим, підтримували ідею Польської держави. У них працювали знані польські діячі

Г. Сенкевич, Е. Пільц, Ш. Аскеназі, професор Г. Нарутович, піаніст І. Падеревський та ін. У США вони створили *Польський центральний комітет*, який провів кампанію збору підписів під зверненням до президента В. Вільсона підтримати відновлення незалежної Польщі (зібрали 600 тис. підписів). У Швейцарії група польських емігрантів за участю Г. Сенкевича, М. Кюрі-Склядовської, З. Любомирського утворила *Генеральний комітет допомоги жертвам війни*.

Активну діяльність на Заході розгорнув Р. Дмовський. Він мав зустрічі з урядовими особами Франції, Великобританії, Італії, пропагуючи ідею самостійної Польщі. У березні 1917 р. лідер ендеків скерував до керівників країн Антанти *меморіал*, у якому домагався згоди на створення незалежної Польщі в складі земель Галичини, Волині, Королівства Польського, Верхньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії та Мазур, Віленщини, Ковенщини і частини Західної Білорусі. Одною з перших на ці пропозиції відгукнулася Франція, яка планувала в майбутньому створити противагу Німеччині на сході. У червні 1917 р. французький уряд ухвалив організувати у Франції *автономну польську армію* з військовополонених поляків та емігрантів. Спочатку командування армії було покладене на французького генерала Л. Арчинара, а у 1918 р. її головнокомандувачем став *Ю. Галлер*. "Блакитна армія" (від кольору мундирів) отримала нове озброєння і техніку; на кінець війни вона зросла до 67 тис. вояків. 15 серпня 1917 р. за ініціативою Р. Дмовського в Лозанні було створено *Польський національний комітет* (Комітет народів польські, КНП), до складу якого ввійшли ендеки та реалісти. КНП, очолюваний Р. Дмовським, був визнаний країнами Антанти як представницький орган польського народу. Від того часу КНП доклав чималих зусиль, щоб переконати західних

Рис.55. Польський національний комітет у Парижі в 1918 р. Сидять зліва направо: М. Замойський, Р. Дмовський, Е. Пільц.

політиків, що незалежна Польща з включенням до неї значної частини непольських земель Литви, Білорусі та України може стати реальним чинником стримування німецької експансії на схід, оскільки ослаблена Росія не буде спроможна запобігти цьому.

У польських дільницях. Тимчасова державна рада у Варшаві зіткнулася з сильною протидією своїй діяльності з боку німецьких та австрійських властей. Це виявилось насамперед у справі польської армії. Після тривалих зволікань німецькі та австрійські

військові узгодили текст присяги створюваної армії (“польського вермахту”), в якому йшлося про вірність Польському Королівству, майбутньому королю і братерству з союзними арміями Німеччини та Австро-Угорщини. Однак на той час пронимецька орієнтація була вже достатньо скомпрометована: обіцянки не виконувалися, заклики до об’єднання окупованих польських земель з Галичиною ігнорувалися, матеріальне становище населення погіршувалося. У Кракові Польське коло в травні 1917 р. ухвалило і поширило декларацію до нового імператора Австро-Угорщини *Карла* (1916-1918) з вимогою сприяти утворенню самостійної об’єднаної Польщі. Ідея незалежності після революційних подій в Росії набувала все більшої популярності серед політиків і населення. Це давало підстави Ю. Пілсудському сподіватися розширення своїх впливів. З цією метою він створив дві таємні мафіїні організації, які повинні були проводити роботу в політичних партіях та організаціях: *Організація А* займалася проникненням до лівих політичних партій, а *Організація Б* – до правих. Особливо успішною була діяльність Організації А. Сам Ю. Пілсудський шукав приводу до розриву з німецькою орієнтацією. У липні 1917 р. він наказав польським легіоністам не складати присяги, затвердженої німецькими й австрійськими військовими. Більшість вояків I і III бригад виконали наказ і були піддані репресіям: 3,5 тис. вихідців з королівства було інтерновано й відправлено до концтаборів, галичан скерували до австрійської армії і на італійський фронт (3,5 тис. чол.). Ю. Пілсудський разом з генералом К. Соснковським був заарештований та ув’язнений у фортеці Магдебург. Популярність Ю. Пілсудського після цього зросла. Керівництво незалежницьким рухом опинилося у т.зв. *Конвенті Організації А*, яким керував член ППСД *Єнджей Морачевський* (1870-1944). Конвент через своїх людей мав впливи у ППС-фракції, ПСЛ “Визволене” та інших організаціях. Йому підпорядковувалася ПОВ, очолювана легіоністом *Едвардом Ридз-Смігим* (1886-1941). Завданням Конвенту і ПОВ було захоплення влади у сприятливий момент і проголошення Польської держави. На початку 1918 р. Конвент опрацював план повстання, яке повинно було розпочатись у момент воєнної поразки центральних держав. У лютому 1918 р. Конвент скерував до Росії свого представника *Тадеуша Голувка* (1889-1931) для переговорів з більшовиками, які тоді захопили владу. Він вів переговори з лідерами більшовиків В. Леніним і Л. Троцьким в справі створення в Росії польської армії. Однак переговори закінчилися нічим, тому що більшовики не довіряли пілсудчикам. Натомість у Росії полякам вдалося встановити контакти з французькою розвідкою, якій вони запропонували співпрацю проти більшовиків і антинімецькі диверсії. Французи скерували пілсудчиків до КНП у Парижі. Однак співпраця між пілсудчиками та ендеками не налагодилася через те, що КНП вимагав повного політичного підпорядкування пілсудчиків.

Після невдалої спроби створення “польського вермахту” ТДР наприкінці серпня 1917 р. подала у відставку. Через кілька тижнів, у вересні 1917 р. німецький та австрійський генерал-губернатори оголосили **декрети двох імператорів** про створення державної влади майбутнього королівства. До часу покликання короля вища влада покладалася на *Регентську раду* в складі трьох осіб, призначених двома монархами. Представницькі функції передавалися Державній раді, виконавчі – уряду. Контроль за діяльністю новостворених органів покладалася на генерал-губернаторів. Регентами були призначені варшавський архієпископ *Александр Каковський* (1862-1938), князь *Здзіслав Любомірський* і землевласник *Юзеф Островський* (1850-1923). Усі вони були в минулому пов’язані з реалістами. Першим головою уряду призначили колишнього ендека, історика *Яна Кухажевського* (1876-1952). Ставлення польської громадськості до нових органів влади, створених центральними державами, загалом було прихильним. Однак революційна стихія, викликана подіями в Росії, робила популярними також гасла

соціальної революції. Значна частина поляків не довіряла представникам вищих сфер, які опинилися при владі, була невдоволена їх залежністю від центральних держав.

Більшовицький переворот у Росії. Наприкінці жовтня (початку листопада за новим стилем) російські більшовики здійснили в Петрограді державний переворот, усунувши від влади Тимчасовий уряд і проголосивши соціалістичну республіку. Більшовицький уряд – Раду народних комісарів (РНК) – очолив їхній лідер В. Ленін (Ульянов). II-й Всеросійський з'їзд рад, на легітимність якого спиралися більшовики, проголосив низку декретів, які обцяли реалізацію популярних гасел про мир і землю. РНК прийняла також *Декларацію прав народів Росії*, яка визнала за всіма народами імперії право на самовизначення аж до відокремлення і утворення незалежних держав. Проте від самого початку більшовики почали реалізовувати утопічну ідею про “світову соціалістичну революцію” й утворення федерації соціалістичних республік. З цієї метою вони повели рішучу боротьбу проти спроб національних сил створити незалежні держави (Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Грузія, Вірменія та ін.), погодившись лише на визнання незалежності Фінляндії та Польщі. За ідеологією та діями більшовиків стояло прагнення розбити національну єдність, протиставити бідніші верстви заможним і, спираючись на “пролетаріат і селянство”, поширити “владу рад” на більшість європейських країн. Радикальні соціальні гасла більшовиків про передачу власності та знарядь виробництва в руки “трудящих” знаходили сприятливий ґрунт серед збіднілих і малоосвічених мас міста та села Росії. Поставлені в умови міжнародної ізоляції, більшовики вдалися до проведення радикальних соціально-економічних заходів, які викликали опір з боку різних соціальних верств і спровокували тривалу громадянську війну.

У жовтневому перевороті 1917 р. і встановленні радянської влади взяли участь тисячі поляків, що перебували на терені Росії. Члени СДКПіЛ і ППС-лівіці, тісно співпрацюючи з РСДРП(б) у підготовці перевороту, відіграли значну роль у захопленні влади, створенні Червоної Армії та інших органів більшовицької диктатури. Один з лідерів СДКПіЛ Ф. Дзержинський очолив Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК), багато інших посіли високі посади в більшовицькому апараті. У народному комісаріаті (міністерстві) у справах національностей, яким керував *Йосиф Сталін (Джугашвілі)* (1879-1953), був створений підкомісаріат в польських справах, який очолив соціал-демократ *Юліан Лещинський-Ленський* (1889-1939). Його керівники займалися переважно справами поширення більшовицької агітації серед поляків у Росії.

В Україні в середині березня 1917 р. українські діячі утворили *Центральну раду* (ЦР) – представницький орган українського народу, який очолив історик *Михайло Грушевський* (1866-1934). Центральна рада виявила прагнення створити Українську Державу шляхом демократичної перебудови Росії і виокремлення в її складі автономної України, яка змагатиме до повної незалежності. У ході розвитку подій і зміни політичної ситуації в Росії ЦР прийшла до проголошення повної незалежності України у своєму IV-му Універсалі від 25 січня 1918 р. Для молодой держави особливо важливим було питання національних меншин, серед яких поляки становили значну частину. Польська суспільність в Україні була представлена переважно великими землевласниками і підприємцями, які орієнтувалися на ендеків і російських кадетів, вороже ставилися до українського національного руху. Лише польський пролетаріат, що перебував під впливом лівих партій, лояльно поставився до створення ЦР. Польські ліві утворили в 1917 р. *Польську демократичну централізацію*; діяв також ендеківський *Польський виконавчий комітет* у Києві (ПВК) та ряд інших організацій, які співпрацювали з ЦР. ПВК підтримав національні прагнення українців і висловився за співжиття з ними у незалежній Україні. Зі свого боку, ЦР запровадила представництво національних

меншин, у тому числі поляків, у ЦР і всіх органах влади. III Універсал ЦР (7 листопада 1917 р.) стверджував: “Український народ, що сам довгі літа боровся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку народностей, на Україні сухих, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію...” Однак соціальні суперечності, що нагромаджувалися впродовж тривалого часу, вилились у жорстокі селянські погроми польських маєтків на Правобережній Україні восени 1917 р. До кінця березня 1918 р. 85 % польських маєтків були знищені, решту чекала подібна доля після виводу або роззброєння польських корпусів з України.

Брестський мир. Більшовики проголосили гасло негайного миру, опублікували таємні документи з царського архіву, які розкривали імперіалістичний характер війни з обох сторін. Вони запропонували негайно укласти між воюючими сторонами мир без анексій і контрибуцій. На цей заклик відгукнулися лише центральні держави, прагнучи зміцнити свої позиції на західному фронті. У грудні 1917 р. у Брест-Литовську розпочалися мирні переговори між делегаціями Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. У складі більшовицької делегації були два поляки (К. Радек і С. Бобинський). Під час переговорів радянська делегація наполягала на тому, щоб німці звільнили терени України, Прибалтики і Польщі. Німці не погоджувалися з цим, прагнучи реалізувати план т.зв. “Середньої Європи” (“Mitteleuropa”) – створення тут низки залежних від себе держав (Польщі, України, Білорусі, Литви). На запрошення німців до Брест-Литовська прибула делегація УНР на чолі з В. Голубовичем (пізніше О. Севрюком). У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. центральні держави підписали договір з делегацією УНР. Він встановлював кордони між Україною й Австро-Угорщиною по старому кордону з Росією: австрійці не погодилися приєднати до УНР Східну Галичину, Буковину і Закарпаття; у таємному протоколі австрійці зобов’язались утворити зі Східної Галичини і Буковини в межах монархії єдиний український автономний край. Німці погоджувалися також передати Україні частину Холмщини і Підляшшя, але остаточний кордон між Україною і Польщею повинна була визначити мішана комісія “на основі етнографічних відносин і бажань людності”. Німці й австрійці надали УНР допомогу для боротьби з більшовиками, а також велику позику. Радянська делегація протестувала проти договору з УНР, оскільки більшовицькі війська вже захопили частину території України і продовжували наступ. Відповіддю став контрнаступ німецьких і австро-угорських військ, які витіснили більшовицькі війська з України і відновили владу УНР. Надалі “союзники” поводитися в Україні як окупанти, врешті-решт поставивши при владі гетьмана П. Скоропадського. Більшовики змушені були наприкінці березня 1918 р. підписати мирний договір з центральними державами на запропонованих умовах.

Умови Берестейського миру викликали хвилю протестів поляків у всіх дільницях. Вони називали його “четвертим поділом Польщі”. У громадській думці поділ Галичини, передача Волині і Холмщини Україні, відокремлення білоруських і литовських земель представлялися “зрадою національних інтересів”. На знак протесту проти договору відбулися численні патріотичні демонстрації у великих містах королівства, Галичини, Познанщини, подав у відставку варшавський уряд Я. Кухажевського і новопризначений люблінський генерал-губернатор С. Шептицький. II бригада ген. Ю. Галлера відмовилася підпорядковуватись австрійцям і перейшла через лінію франту, щоб об’єднатися з II польським корпусом на Поділлі. Але незабаром він та інші польські частини були роззброєні німцями; тільки частина польських вояків змогла разом з Ю. Галлером пробитися на Схід і через Сибір та Далекий Схід дістатися Франції. Орієнтація на центральні держави була остаточно втрачена.

Водночас в справі Польщі все активніше висловлювалися лідери країн Антанти. 5 січня 1918 р. президент США В. Вільсон у черговому посланні до американського конгресу проголосив *14 пунктів післявоєнного мирного врегулювання в Європі*. У 13-му пункті йшлося про те, що “повинна бути створена Польська Держава, що охоплює територію, на якій проживає безперечно польське населення; їй буде забезпечено вільний доступ до моря”. Заява американського лідера була тим важливіша, що участь США у війні схиляла терези перемоги на бік Антанти. Щоправда, втративши союзника в Росії, керівники Антанти під час таємних переговорів з представниками Австро-Угорщини навесні 1918 р. намагалися схилити її до розриву союзу з Німеччиною, обіцяючи в нагороду усі польські терени. Однак переговори не принесли успіху і 3 червня 1918 р. на міжсоюзницькій конференції у Версалі було підтверджено зміст 13-го пункту послання В. Вільсона.

Між тим, у Радянській Росії після замаху на В. Леніна в серпні 1918 р. більшовики розпочали “червоний терор” проти антисоціалістичних сил. Хвиля арештів і репресій торкнулася також польських організацій, звинувачених у контрреволюційній діяльності. Набула розголосу справа арешту та розстрілу братів *Юзефа і Маріана Лютославських*. Більшовики створювали інтернаціональні частини, до яких залучали представників неросійських національностей, прагнучи готувати кадри майбутньої революції. Влітку 1918 р. вони організували *Польську західну дивізію стрільців*, яка взяла участь у громадянській війні на боці більшовиків.

У 1918 р. ситуація на західному фронті змінилася на користь Антанти: весною-літом німецькі війська зазнали поразки у Франції, а австро-угорські – в Італії та на Балканах. У всіх воюючих країнах проявлялося невдоволення населення, ширився масовий рух під гаслами миру і соціальних змін, популярними були революційні декрети російських більшовиків. В Австро-Угорщині посилювалися відцентрові тенденції серед угорців, чехів, південних слов'ян, які вимагали незалежності. 16 жовтня 1918 р. імператор Карл проголосив перетворення імперії у федеративний союз незалежних держав; але це не врятувало монархію. Національні та соціальні рухи злились у єдиний потік, вимагаючи незалежних держав і соціальних реформ. Революційні події назрівали в Німеччині.

Поразка центральних держав активізувала польських лоялістів. Варшавський уряд, який очолив *Ян Стечковський* (1862-1939), розпочав переговори з Берліном і Віднем про перехід влади в руки поляків. Але вирішення питання затягувалось. 7 жовтня 1918 р. Регентська рада видала *Маніфест до польського народу*, в якому проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях, створення міжпартійного уряду і проведення виборів до Законодавчого сейму. Однак маніфест викликав ворожу реакцію частини партій, які відмовляли раді у представництві інтересів народу. Щоб притягнути на свій бік ці партії, і насамперед пілсудчиків, 23 жовтня рада призначила новим прем'єром ендека *Юзефа Свєжжинського* (1868-1948). Воєнним міністром “заочно” став Ю. Пілсудський, який перебував у магдебурзькій в'язниці. Прем'єр звернувся до паризького КНП, щоб він представляв польські інтереси на міжнародній арені. 3 листопада уряд ліквідував Регентську раду й запропонував співпрацю соціалістам і людовцям, які мали чималий вплив на маси. З цього нічого не вийшло.

Восени 1918 р. швидко розгорталася подія в Галичині та землях, що були під контролем Австро-Угорщини. 19 жовтня виникла *Польська рада Цешинського князівства* на чолі зі священником *Юзефом Льондзіним* (1863-1925). Вона проголосила приєднання Цешинської Сілезії до Польської держави і, щоб уникнути конфлікту з чехами, погодилася на її поділ. 28 жовтня за ініціативою послів до австрійського парламенту в Кракові була створена *Польська ліквідаційна комісія* (ПКЛ), головою якої став людовець *Вінцентій Вітос*. ПКЛ проголосила своїм завданням перейняти владу від

австрійської адміністрації на терені всієї Галичини. Вона не визнавала Регентської ради і діяла як регіональний уряд. У ніч з 30 на 31 жовтня члени ПОВ і патріотичні сили під керівництвом полковника Б. Рої роззброїли австрійський гарнізон Кракова і опанували місто, а потім й інші населені пункти Західної Галичини.

Інакше склалася ситуація в Східній Галичині та Львові. Українські політичні партії теж готувалися до забезпечення прав українців. 18 жовтня Українська парламентська репрезентація скликала у Львові *Установчі збори* (Конституанту) для вирішення долі українців Австро-Угорщини. Збори проголосили себе українським парламентом – *Українською національною радою* (УНРада). До неї увійшли українські посли до Державної ради, галицького і буковинського сеймів й представники політичних партій. 19 жовтня Рада проголосила утворення *Української Держави на теренах Східної Галичини, Буковини і Закарпаття*. Передбачалося прийняти конституцію, провести вибори до парламенту, здійснити реформи. Окремо наголошувалося на забезпеченні політичних й національно-культурних прав меншин – поляків, євреїв, німців та ін. Польські політики не звернули уваги на українські домагання. ПЛК готувалася перейняти владу з рук галицького намісника графа Гуйна. 31 жовтня делегація УНРади намагалася змусити намісника передати владу українському представництву, але той відмовився. Тоді в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські частини австрійської армії захопили і роззброїли австрійський гарнізон, заарештували намісника й коменданта міста, заволоділи найважливішими об'єктами. Подібним чином була перейнята влада в інших містах і містечках Східної Галичини. Обійшлося без розливу крові і жертв. 13 листопада 1918 р. УНРада опублікувала *Тимчасовий основний закон*, який проголошував утворення *Західно-Української Народної Республіки* (ЗУНР). Однак на той час у Львові активізувалися польські організації, які виступили проти ЗУНР за приєднання Львова і Східної Галичини до Польщі. Розпочалася польсько-українська війна.

Табір пілсудчиків через Конвент А мав вплив серед лівих партій – ППС, ППСД, людовців. Ці партії відгукнулися на революційні настрої мас. У ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. за ініціативою лівих партій при підтримці загонів ПОВ, керованих Е. Ридз-Сміглим, у Любліні був створений *Тимчасовий народний уряд Польської Республіки* під керівництвом галицького соціаліста І. Дашинського. У його складі були члени ППС, ППСД і людовці – майже всі прихильники Ю. Пілсудського. 7 листопада уряд опублікував Маніфест, в якому оголосив про свою владу на всіх польських землях і проведення радикальних соціальних реформ: передачу землі селянам, націоналізацію основних галузей промисловості, демократизацію суспільного устрою. Спеціальним декретом уряд запровадив 8-годинний робочий день. Проте його влада не поширювалася за межі Люблінщини.

Водночас у Любліні 5 листопада за російським зразком виникла *Рада робітничих і солдатських депутатів*. Такі ж ради створювалися в Домбровському басейні та інших промислових містах. СДКПІЛ, ППС-лівіця намагалися протиставити робітничий рух національному, закликали до повалення влади “буржуазії і поміщиків”, встановлення “диктатури пролетаріату”. Але серед населення переважали патріотичні настрої, що поєднувалися з надіями на поліпшення соціального становища в незалежній Польщі. Радикальні соціалісти не здобули переваги в радах, які залишались органами захисту соціальних інтересів і не претендували на владу. Революційні настрої спостерігалися й серед частини селянства. У м. Тарнобжег на заклик діячів ПСЛ-лівіци селяни усунули адміністрацію, захопили і пограбували маєтки, проголосили т.зв. Тарнобжезьку республіку.

Останні місяці війни були позначені **активізацією польських національних сил** у Познанщині, Помор'ї, Вармії і Мазурах, які до цього займали лояльні позиції щодо Німеччини. Активізація була результатом впливу ендеків. У Познані в липні 1918 р. виник *Центральний громадянський комітет* (Центральні комітет обивательські, ЦКО), який орієнтувався на паризький КНП. У жовтні польські посли загальнонімецького парламенту В. Сейда і В. Корфанти виступили з гаслом повної незалежності Польщі. 10 листопада ЦКО утворив свій виконавчий орган *Головну народну раду* (Начельну раду людову, НРЛ). Її очолив священник *Станіслав Адамський* (1875-1967), а до складу ввійшли переважно прихильники ендеків.

Ситуація ще раз змінилася, коли на початку листопада 1918 р. революція охопила Німеччину, до влади прийшли німецькі соціал-демократи; тоді ж у Відні перемогли австрійські соціалісти. Імперія Габсбургів розпалася. 11 листопада Німеччина підписала перемир'я з Антантою. Воно передбачало негайне виведення німецьких військ з окупованих територій, але не торкалося східних теренів, оскільки Верховна рада Антанти остерігалася поширення на них революції й анархії. Німецька революція спричинила вихід з в'язниці Ю. Пілсудського. 10 листопада він прибув до Варшави, де його зустріли прибічники і регент князь З. Любомирський. Того ж дня члени ПОВ та інших військових організацій почали роззброювати німецьких солдат, дійшло до серйозних сутичок. Щоб залагодити справу, в ніч на 11 листопада Ю. Пілсудський домовився з німецькою солдатською радою про умови повернення на батьківщину німецьких вояків, і сутички припинилися. 11 листопада Регентська рада передала військову владу в руки Ю. Пілсудського, а через три дні саморозпустилася. Ю. Пілсудського визнав люблінський Тимчасовий народний уряд, ліві і центристські партії. Народжувалася незалежна держава, про яку мріяли численні покоління поляків і з якою вони пов'язували надії на краще життя. За понад століття від поділів Речі Посполитої до невпізнання змінилось обличчя Центрально-Східної Європи. Польща відроджувалася поряд з багатьма іншими державами регіону. Її устрій та кордони залежали від численних внутрішніх і зовнішніх чинників, серед яких не останню роль посідала історична традиція.

Розділ 13. ПОЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА В 1918 – 1939 рр.

Європа між двома світовими війнами

Комуністичний тоталітаризм. Події світової війни і спричинені нею економічні труднощі призвели до великого незадоволення різних верств населення усіх воюючих країн. Мільйони військовополонених та емігрантів шукали засобів, щоб вижити в умовах воєнних руйнувань, безробіття, голоду і злиднів. Популярності набули гасла соціальної рівності та демократії, втратили значення приватна власність і закон. Великий успіх серед пролетаризованих мас мали демагоги, які обіцяли швидкий вихід з кризи, поширились анархічні й соціалістичні ідеї. Європа спочатку з інтересом спостерігала за революційними подіями в Росії. Більшовицька диктатура перетворювалася в монопольне правління однієї партії – більшовицької (від 1922 р. Всесоюзної комуністичної партії, ВКП(б)). Для поширення своїх ідей більшовики створили *Комуністичний Інтернаціонал*, до якого приймали своїх прихильників у робітничому й антиколоніальному рухах зарубіжних країн. Комінтерн став знаряддям більшовиків у поширенні своїх впливів на інші держави. У тяжкій громадянській війні вони змогли воєнною силою та пропагандою нав'язати свою волю багатьом народам колишньої імперії. У 1922 р. був створений *Союз Радянських Соціалістичних Республік* (СРСР), який формально представляв федерацію незалежних держав (Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія та ін.), а насправді був суворо централізованою унітарною державою з монопольною владою комуністів. У СРСР вони вдалися до соціально-економічних експериментів з одержавленням промисловості і сільського господарства, які викликали опір більшості верств населення. Для його придушення лідер ВКП(б) Й. Сталін розбудував велетенський репресивний апарат, який в 30-х роках провів широкомасштабні арешти і винищення всіх невдоволених, в ході якого загинули мільйони безневинних людей. Встановлений у СРСР режим характеризувався тотальним контролем партії за всіма ділянками життя людей. Розгалужений партійний апарат, якому підпорядковувалися всі органи державної влади і засоби ідеологічної обробки населення, не допускав жодного прояву невдоволення і водночас нав'язливо пропагував показові “успіхи соціалістичного будівництва”. Перебуваючи у міжнародній ізоляції, СРСР через Комінтерн і компартії проводив підривну діяльність в усіх куточках світу, прагнучи наблизити “світову революцію”, образ якої все більше асоціювався зі світовим пануванням Росії.

Революційні події 1918-1923 рр. охопили більшість європейських країн, включаючи Німеччину, Францію, Англію, Італію тощо. Однак там соціалістичні лідери, які переважно прийшли до влади, залишилися на позиціях збереження демократії та проведення соціальних реформ. У тих країнах, де про себе заявили комуністи (Угорщина, Словаччина), революційні рухи були придушені з допомогою об'єднаних збройних сил. Загалом соціальні революційні рухи найбільшого розмаху набули у слабо розвинених країнах, які звільнилися від імперської залежності й робили перші кроки самостійного розвитку або зазнали поразки у війні (Литва, Латвія, Югославія, Болгарія, Угорщина, Румунія). Спроби більшовиків експортувати революцію на Захід закінчилися невдачею під час польсько-радянської війни 1920 р.

Після 1921 р. зі стабілізацією політичного життя, проведенням соціальних реформ революційні настрої поступово згасали. Новостворені держави Центрально-Східної Європи (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Албанія) обрали переважно парламентський шлях розвитку. Однак господарські труднощі, боротьба політичних угруповань за владу, складні міжнаціо-

нальні проблеми позначалися на їхньому розвитку. У цих країнах проявилися тенденції до встановлення авторитарних або тоталітарних режимів, котрі в ім'я збереження влади вдавалися до репресій, соціальної демагогії й провокування конфліктів.

Для розвитку післявоєнної Європи особливе значення мала справа кордонів. 18 січня 1919 р. в Парижі розпочала роботу мирова конференція за участю делегацій 26 країн, які брали участь у війні на боці переможної Антанти. Переможені держави не були на неї допущені. На конференції провідну роль відігравали керівники Франції, Великобританії і США. Вони хотіли підважити позиції Німеччини на континенті й в колоніях. 28 червня 1919 р. був підписаний *Версальський договір* з Німеччиною, за яким вона втрачала значні території в Європі та в колоніях, зобов'язувалася сплатити величезні репарації та відшкодування, не могла утримувати армію і флот. Умови миру були тяжкими для німців, ставили їх у залежність від європейських країн, сприймалися як "диктат".

20 вересня 1919 р. у передмісті Парижа *Сен-Жермен* було підписано мирний договір з Австрією, 27 листопада в м. *Нейї* – з Болгарією, згодом, 4 червня 1920 р. в м. *Тріанон* – з Угорщиною і 10 серпня 1920 р. в м. *Севр* – з Туреччиною. Усі переможені країни були позбавлені частини своїх територій, примушені до сплати великих репарацій на користь переможців. Договори отримали спільну назву *Версальської системи*; вони визначали кордони й принципи взаємин між державами на наступний період. Уся система була суперечливою і відбивала інтереси переважно великих держав – Франції, Великобританії, США, Італії, Японії. Паризька конференція створила міжнародну організацію для запобігання конфліктам і залагодження міжнародних відносин – *Лігу Націй*. Для розв'язання складних проблем утворено *Міжнародний Трибунал* у Гаазі й низку спеціалізованих міжнародних організацій. Усі новопосталі держави підписали т.зв. *Малий Версальський договір*, або трактат про права національних меншин. Його потреба випливала з факту значного змішування населення на теренах колишніх імперій, що створювало серйозні труднощі при визначенні кордонів.

Післявоєнний лад в Європі формувався під впливом країн-переможниць, які отримали сприятливі умови для розвитку господарства і подолання післявоєнної кризи. У міжнародних відносинах домінуючі позиції посіла Франція, прагнучи зміцнити свої впливи на Заході і Сході континенту. В складній ситуації опинилися переможені держави. Особливо дошкульними були умови для Німеччини. На цьому ґрунті тут виникли сильні політичні течії, які закликали саботувати Версальський договір, виступали за повернення могутності країни, об'єднання німців. Шукаючи партнера, Німеччина у 1922 р. підписала в Рапалло угоду про співпрацю з СРСР. Це дало можливість її правлячим колам припинити виплачувати репарації. Наслідком стала криза, яка охопила частину європейських країн і супроводжувалася новою хвилею революційних виступів. Західні країни дійшли висновку, що вигідніше надати економічну допомогу Німеччині. Від 1924 р. німецьке господарство при підтримці іноземних капіталів стало на ноги. Восени 1925 р. на міжнародній конференції в м. Локарно Франція, Бельгія та Німеччина підписали договір про непорушність західних кордонів Німеччини, залишивши відкритим питання про східні. Це стало можливим при підтримці Великобританії, яка непокоїлася зростанням впливів Франції. Після цього позиції Німеччини значно поліпшилися; користаючи зі взаємин із СРСР і Західною Європою, вона швидко відновлювала свій економічний потенціал.

Тоталітарні ідеології та режими. У післявоєнній Європі, за винятком СРСР і кількох країн Центрально-Східної Європи, утвердилися режими, засновані на засадах лібералізму і демократії. Але в умовах політичної та господарської нестабільності такі режими викликали нарікання з боку малозаможних верств, що прагнули швидкого

поліпшення свого становища. Здавалося, що авторитарні й диктаторські режими можуть прискорити стабілізацію. У 1922 р. *Б. Муссоліні* встановив в Італії фашистський режим, обмеживши права партій та організацій, обіцяючи за короткий строк відновити велич Італії за традиції давнього Риму. З допомогою загонів бойовиків він застосував репресії до опозиційних сил і встановив однопартійний режим, ведучи агресивну зовнішню політику. В Угорщині після придушення революції запанував диктаторський режим адмірала *Л. Горті*, який спирався на армію. У 20 – 30-х роках диктаторські й авторитарні режими були встановлені в інших країнах. Вони були ознакою зростання антидемократичних тенденцій в ідеології та політиці й свідчили насамперед про прагнення політиків здійснити “стрибок” у стабільне суспільство з простою ієрархією стосунків. До цього домішувалися націоналістичні погляди, згідно з якими сусідні або інші народи “перешкоджають” досягти їм загального добробуту.

У 1929 – 1933 рр. західний світ пережив одну з найглибших економічних криз, яка розпочалася з краху фінансової системи США, але відбилася на промисловості та сільському господарстві більшості європейських країн. Вона спричинила спад промислової продукції, фінансовий хаос, падіння цін, ріст безробіття тощо. Найбільш болісно криза відбилася на Німеччині, де зниження промислової продукції досягло 47 %. Збанкрутували сотні банків і підприємств. Вихід зі ситуації багато фахівців бачили в посиленні ролі держави в керівництві господарством (етатизації). У Німеччині з'явилися настрої занепаду і безвиході. Лідер Національно-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) *Адольф Гітлер* розвинув пропаганду доктрини націонал-соціалізму (нацизму), яка поділяла народи на повноцінні та неповноцінні, обіцяв звільнити Німеччину від міжнародних зобов'язань, обмежити вплив іноземного капіталу, піднести рівень життя широких верств. На виборах у липні 1932 р. НСДАП здобула 13,7 млн. голосів виборців і здобула більшість у рейхстазі. У січні 1933 р. *А. Гітлер* став канцлером і використав владу для встановлення нацистської диктатури. Різними способами, включаючи терор, він розправився з опозицією і створив однопартійну систему влади, що спиралася на сувору субординацію і підпорядкування лідеру (фюреру). Він прокламував гасло – “один народ, одна держава, один вождь”. Після зміцнення особистої влади німецький фюрер розпочав швидке озброєння та підготовку завоювання “життєвого простору” для німців, створення III імперії (райху) німецької нації. Головними ворогами німців він оголосив комуністів, євреїв, циган, до яких застосував жорстокі репресії.

На середину 30-х років в Європі сформувалася група тоталітарних держав, які прагнули змінити існуючий уклад сил і розширити свої території. До них належали Німеччина, Італія, Угорщина, Болгарія. Гітлер перейшов до активної зовнішньої політики, початком якої стало приєднання Саарського басейну до Німеччини у 1935 р. Формально він оголошував, що йдеться про рівноправність німців, а насправді прагнув усунути впливи західних держав і поставити Європу під свій контроль. “Життєвий простір” він збирався здобути на Сході континенту, підкоривши і витіснивши за Урал слов'янські народи. Італія проводила агресивну політику в басейні Середземномор'я, зазіхаючи на Балкани. Восени 1936 р. Гітлер і Муссоліні підписали союзний договір, а з Японією – *Антикомінтернівський пакт* про поборювання комунізму.

Англійські та французькі політики легковажили воєнні приготування Німеччини та Італії. Англійські керівники, зокрема прем'єр *Н. Чемберлен* (1869-1940) проводив політику *умиротворення*, яка мала на меті за будь-яку ціну не допустити до війни у Європі, скерувати погляди Гітлера на Схід. У 1936-1939 рр. в Іспанії розгорілася громадянська війна, де проти фронту лівих сил виступили консервативні військові. Німеччина та Італія надали допомогу путчистам, очолюваним генералом *Ф. Франко*; ліві сили спиралися на підтримку лівих Європи й Америки, а також СРСР. Трагедію цієї

міжнародної війни добре представив Е. Гемінгвей у повісті “За ким б’є дзвін”. Вона завершилася перемогою франкістів й утвердженням диктатури генерала Ф. Франко.

Наприкінці 1937 р. Гітлер приступив до реалізації плану експансії під демагогічним гаслом об’єднання німців в єдиній державі. Першим її актом стало приєднання (“аншлюс”) Австрії до Німеччини у березні 1938 р. Наступною жертвою виявилася Чехословаччина. Спочатку Гітлер добився від західних країн згоди на окупацію Судетської області, де німці становили до 50 % населення. Згода Заходу була одержана на конференції лідерів Німеччини, Італії, Франції та Великобританії у *Мюнхені* 29-30 вересня 1938 р. (“мюнхенська змова”). Навесні 1939 р. розчленована Чехословаччина перестала існувати. На її руїнах виникла підпорядкована гітлерівцям Словацька держава Й. Тісо. У поділі Чехословаччини взяли участь Угорщина та Польща. Далі настала черга Польщі, перед якою Гітлер поставив дилему: підпорядкуватися Німеччині або воювати. Ситуація занепокоїла керівників Англії та Франції, які дали гарантії підтримки Польщі, Греції та Румунії. За таких умов Гітлер був змушений шукати способів уникнути війни на два фронти. Він вирішив піти на тимчасове зближення з радянським диктатором Й. Сталіним. Більшовицький вождь мав задум перехитрувати всіх і зіткнути Німеччину із західними країнами, щоб вступити в європейську війну на її завершальному етапі й нав’язати свою волю континенту. 23 серпня 1939 р. у Москві було підписано Договір про ненапад між СРСР і Німеччиною строком на 10 років (*пакт Ріббентропа-Молотова*). У таємному протоколі до договору сторони домовилися про розмежування сфер впливу в Європі. Фактично це був поділ Європи, згідно з яким за СРСР залишалися всі території на схід від р. Вісли. На карті континенту не залишилося місця для Польщі. Договір розв’язав руки Гітлеру й дозволив приступити до реалізації *Білого плану*, який передбачав агресію проти Польщі. 1 вересня 1939 р. почалася II світова війна.

Формування кордонів і устрою Польщі в 1918 – 1921 рр.

Перші декрети. 16 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський скерував до всіх держав і урядів відозву про утворення незалежної Польської держави, що “охоплює усі землі об’єднаної Польщі”. 18 листопада він призначив прем’єром соціаліста *Є. Морачевського* і затвердив уряд, до якого увійшли соціалісти, людовці та безпартійні. Ендеки відмовилися взяти участь у “лівому” уряді. 22 листопада уряд видав декрет про вищі органи влади. Він проголошував Польську Республіку, в якій до скликання Законодавчого сейму уся повнота влади належала *Тимчасовому Начальнику Держави*, який давав розпорядження уряду. Ним був сам Ю. Пілсудський. 21 листопада уряд оголосив Маніфест до народу, в якому підкреслювався народний характер влади і проголошувалося проведення соціальних реформ, які повинні були затвердити Законодавчий сейм.

Уряд видав низку декретів, які повинні були довести його зв’язки з народом. Було запроваджено 8-годинний робочий день, демократичні свободи слова, друку, зборів, заборонено працю в неділю і свята, визнано право страйку, створено соціальні інспекції та соціальне страхування на час хвороби. 28 листопада вийшов декрет про порядок виборів до Законодавчого сейму, які були призначені на 26 січня 1919 р. Вибори проголошувалися загальними, безпосередніми, таємними, рівними і пропорційними. Право голосу отримали всі громадяни Польщі, які досягли 21 року. Оголошуючи “соціалістичну програму”, уряд відмовився від революційних методів. Однак його діяльність викликала невдоволення правих сил, передусім ендеків. Вони організували 17 листопада у Варшаві багатотисячну демонстрацію проти “лівого” уряду, здійснювали напади на урядові приміщення. КНП блокував визнання уряду *Є. Морачевського* західними країнами. Ситуація була складною. Під контролем Варшави спочатку перебу-

вали тільки терени Королівства Польського. Наприкінці грудня 1918 р. йому підпорядкувалася ПКЛ, в той час як у Східній Галичині тривала польсько-українська війна. З лівого флангу атакувала уряд новостворена *Комуністична робітничка партія Польщі* (КРПП, виникла в грудні 1918 р. після об'єднання СДКПІЛ та ППС-лівіці). У ніч з 4 на 5 січня 1919 р. група офіцерів, близьких до ендеків (М. Янушайтіс, Є. Сапега та ін.), зробила спробу вчинити державний переворот, заарештувавши прем'єра Є. Морачевського та членів його уряду. Однак далі цього не пішло, змовники були затримані і незабаром звільнені. Але Ю. Пілсудський скористався цим приводом і 16 січня 1919 р. призначив нового прем'єра – *І. Падеревського*, який перед тим прибув до Варшави. КНП було доручено представляти Польщу в Парижі. Це була поступка на користь ендеків, яка могла припинити міжпартійне протистояння.

26 січня 1919 р. відбулися **вибори до Законодавчого сейму**. Вони пройшли тільки на терені Королівства і Західної Галичини. У них взяли участь до 80 % виборців, які віддали перевагу ендекам, що виступали під назвою *Народно-національний союз* (Зв'язок людово-народови, ЗЛН); вони здобули 36 % місць; за ними йшли ПСЛ “Визволенє” – 15 %, ПСЛ “П'яст” – 12 %, ППС – 9 %. До складу Законодавчого сейму згодом були кооптовані послы від Великопольщі, Східної Галичини (28 послів до австрійського парламенту) і Цешинської Сілезії. Сейм зібрався 10 лютого 1919 р., а через десять

Рис.56. Привітання прем'єра і композитора І. Падеревського у Варшаві на початку січня 1919 р.

днів схвалив т.зв. *Малу Конституцію* або Закон про вищі органи влади Польщі. Згідно з ним уся повнота влади перейшла до сейму. Начальник Держави обирався сеймом і представляв її в зовнішніх відносинах, виконував рішення сейму і призначав уряд у порозумінні з сеймом. Обов'язки Начальника Держави були покладені на Ю. Пілсудського. Його постанови вважалися недійсними без підпису відповідного міністра. На чолі уряду залишився І. Падеревський. Схвалення Малої Конституції відкрило шлях до міжнародного визнання Польщі.

У липні 1919 р. сейм окреслив засади **земельної реформи**. Вона передбачала примусовий викуп земель, які перевищували 180 га (400 га в Галичині та Пруссії), і наступну їх парцеляцію для створення нових селянських господарств. Закон про засади земельної реформи викликав сильний опір правих партій і був прийнятий лише з перевагою в один голос. У пресі розгорнулася гостра його критика. Неоднозначну реакцію викликали соціальні декрети уряду Є. Морачевського.

Склад Законодавчого сейму, до якого входили 432 послы, відбивав політичну й соціальну диференціацію суспільства. На його правому крилі провідні позиції посідав ендецький ЗЛН і його чільні представники – С. Гломбінський, Станіслав і Владислав Грабські, В. Корфанти. Правіше від них були представники Національно-християнської народної партії (НХСЛ), яка об'єднувала переважно великих землевласників і наголошувала на потребі піднесення ролі церкви, непорушності земельної власності. До центру належали послы ПСЛ “П'яст” і ряду консервативно-ліберальних партій та організацій. Лівіця була представлена депутатами ППС, ПСЛ “Визволенє”, ПСЛ-лівіці. Комуністів у сеймі не було, а діяльність КРПП була поставлена поза законом. У

результаті перегрупування депутатів під час політичної боротьби право-центристські сили поступово здобули переваги (на середину 1919 р. 69 % депутатів). Кожна з партій представляла певні соціальні групи населення. Значення мало також походження послів – з Галичини, Пруссії чи королівства. За політичними партіями часто стояли ще й приховані структури масонського типу, як от: Ліга народова, Конвент А.

Становище населення. Уряд, спираючися на патріотичний запал більшості громади, швидко розбудував адміністративний апарат на контрольованих теренах. Гірше було з матеріальною ситуацією населення. Один з сучасників писав тоді: “Справи йдуть зле. Бракує всього. Видали декрет проти лихварства і спекуляції продуктами. Потішно, що є такі, які вірять в його дієвість”. Розквітла спекуляція і махінації. Щоб зменшити напругу, власті зберегли карткову систему; на селі збиралися т.зв. контингенти (обов’язкові поставки), а вільний продаж борошна було заборонено. Тяжкий матеріальний стан населення міст часто був причиною страйків і демонстрацій. На підприємствах робітники вдавалися до захоплення адміністрації й реквізиції запасів продовольства. Представник профспілки гірників писав: “Усі робітники гірництва були обдерті і обкладені боргами, 60 % їх не мали навіть сорочки”. Ціни на товари першої необхідності зросли в 11 разів порівняно з 1914 р. Середньої зарплати працівника не вистачало на прогодування родини. На 1 лютого 1919 р. було зареєстровано понад 200 тис. безробітних. Тяжке матеріальне становище населення створювало ґрунт для поширення радикальних гасел через ради робітничих депутатів. Органи влади прагнули обмежити і припинити їхню діяльність. У липні 1919 р. ради організували робітничі демонстрації у Варшаві і Домброві, які завершилися кривавими сутичками з поліцією. ППС відкликала своїх членів з рад, а їх діяльність була заборонена. Функції захисту соціальних прав робітників перейшли до профспілок. З цим не погоджувалася КРПП, яка провокувала робітників до страйків і демонстрацій.

Керівники держави від самого початку багато уваги приділяли **розбудові війська**, оскільки тривала війна в Галичині, непевна ситуація склалася по всьому периметру кордонів королівства. 80 % скромного бюджету молодого держави поглинало військо, яке швидко зросло з 30 до 200 тис. осіб. До нього було скеровано тисячі добровольців, легіоністів, членів ПОВ, солдатів польських корпусів у Росії. У квітні 1919 р. розпочалося повернення на батьківщину добре озброєних і навчених вояків “блакитної армії” Ю. Галлера, яка налічувала понад 80 тис. вояків. У серпні 1920 р. Військо Польське досягло 600 тис. осіб. Військова потуга була потрібна Ю. Пілсудському і правлячим колам для реалізації ідеї “об’єднання польських земель”, під якими найчастіше розуміли терени колишньої Речі Посполитої.

Питання кордонів новоствореної держави залишалося відкритим. У листопаді 1918 р. польським військовим формуванням при допомозі з Кракова вдалось окупувати Перемишль і Львів, витіснити *Українську Галицьку Армію* (УГА) й уряд ЗУНР на схід. Війна з українцями за Львів увійшла до польської національної традиції як символ патріотизму і посвяти, зокрема юнаків і молоді (“львівські орлята”), які добровільно брали участь у вуличних боях. Війна в Східній Галичині тривала. На західних теренах німці не збиралися залишати земель Великопольщі, Помор’я, Сілезії. Поляки у Познані вирішили не чекати рішень мирової конференції в Парижі і в грудні 1918 р. розпочали створення загонів самооборони. 26 грудня по дорозі до Варшави у Познані зупинився член КНП І. Падеревський. Його поява викликала патріотичне піднесення у поляків, які влаштували багатотисячний мітинг. На наступний день німці провели контрманіфестацію, під час якої виникли сутички з поляками. Вони переросли у збройне повстання, в ході якого була усунута німецька адміністрація. У ряді міст і населених пунктів Познанщини розгорілися справжні бої (Іновроцлав, Накле та ін.). Стихійно організу-

валосся військо під командуванням майора С. Тачака. 8 січня 1919 р. *Головна народна рада* (НРЛ) оголосила про перебрання влади до своїх рук; на її чолі стали В. Карфанти, В. Сейда, С. Адамський; збройними силами керував ген. Ю. Довбур-Мусницький. Однак німці організували свої збройні сили і в середині січня перейшли в наступ. У критичній для поляків ситуації в справу втрутилася Франція, яка наполягла на припиненні воєнних дій і передачі питання на розгляд Паризької мирової конференції. Великопольща залишилася під управлінням НРЛ.

Гостра ситуація склалася на півдні у Цешинській Сілезії. 23 січня 1919 р. чеські війська, порушивши попередню угоду, захопили терен усього колишнього Цешинського Князівства по р. Віслу. За посередництва західних держав 3 лютого в Парижі було підписано угоду, за якою була окреслена демаркаційна лінія розмежування сторін на момент припинення воєнних дій. Подальшу долю терену повинен був вирішити плебісцит під контролем союзних держав. Згодом Рада Послів союзних держав відмовилася від плебісциту, призначеного на літо 1920 р., і з допомогою арбітражу провела поділ території Цешинської Сілезії між Польщею і Чехословаччиною: Польщі відійшла 1 тис. кв.км і 143 тис. мешканців, більша ж частина терену з промисловістю залишилася Чехословаччині.

На східному напрямку евакуація німецьких військ з України, Білорусі та Литви призвела до зіткнення поляків з більшовиками. У січні-лютому 1919 р. більшовики витіснили білоруський та литовський національні уряди й утворили на залишених німцями теренах *Литовсько-Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку*. На цих теренах репресії й терор впали насамперед на польських власників. Ю. Пілсудський мав свої плани на Сході: він прагнув створити між Росією та Польщею смугу незалежних національних держав, пов'язаних з Польщею федеративними зв'язками. Ця смуга повинна була гарантувати безпеку Польщі з боку Росії. Серед цих держав мали бути Литва, Білорусь, Україна. Водночас перешкодою для реалізації концепції східної політики Ю.Пілсудського, яка отримала назву *федералістської*, стала проблема розмежування територій. У всіх цих землях поляки становили значну частку населення і компактно заселяли такі території, як Віленщина, Гродненщина, Східна Галичина, хоча серед населення тут переважали литовці, білоруси й українці. Ю. Пілсудський, який сам походив з Віленщини, як і більшість поляків, не уявляв об'єднаної Польщі без т.зв. "кресів" і планував приєднати їх з допомогою силових методів. Іншої точки зору на східні кордони Польщі дотримувались ендеки. Їхня концепція східної політики, яка отримала назву *інкорпораційної*, передбачала безумовне включення до складу Польщі більшої частини території Литви, Білорусі, України (майже до Дніпра) на підставі кордонів Речі Посполитої 1772 р. На підтримку таких претензій ендеки твердили, що хоча поляки складають на цих теренах 15-25 % населення, але "представляють єдину інтелектуальну й економічну силу краю".

У лютому 1919 р. польські війська під командуванням генерала С. Шептицького розпочали контрнаступ проти Червоної Армії і незабаром опанували Пінськ, Мінськ і Вільно. 22 квітня Ю.Пілсудський оголосив відозву "До мешканців колишнього Великого князівства Литовського", в якій обіцяв не втручатись у внутрішні справи, але заохочував до тісного співробітництва з Польщею.

На **Паризькій конференції**. 18 січня 1919 р. в Парижі відкрилася мирова конференція, на якій Польща була представлена двома делегатами: Р. Дмовським та І. Падеревським. КНП провів велику підготовчу роботу і представив численні матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. У складі польської делегації були географи, історики, економісти, політики, котрі забезпечували наукову й пропагандистську підтримку польських територіальних пропозицій. 29 січня 1919 р. Верховна

Рада конференції зайнялася справами Польщі. З кількогодінною промовою виступив Р. Дмовський. Посилаючися на традицію Речі Посполитої, він вимагав включення до складу відродженої Польщі всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, теренів Полісся і Поділля в Україні. Конференція передала польські пропозиції до спеціальної територіальної комісії, яку очолив французький дипломат *Жюль Камбон*. Польська делегація представила в комісію величезну кількість матеріалів. Проти польських територіальних претензій виступив англійський прем'єр Д. Ллойд Джордж, який поставив під сумнів право на включення до складу Польщі територій, де поляки становили меншість населення. Після тривалих і драматичних дискусій в комісіях 28 червня 1919 р. був підписаний Версальський договір з Німеччиною. За ним до Польщі відходили Східне Помор'я без Гданського, майже вся Великопольща. Натомість у Верхній Сілезії, Вармії і Мазурах передбачалося провести плебісцит. Гданськ проголошено "вільним містом" під контролем комісара Ліги Націй. Терен, який відійшов до Польщі за Версальським договором, становив понад 45 тис. кв.км з населенням 3 млн осіб, з яких 61,5 % поляків. Одночасно Польща зобов'язалася виконувати Договір про права національних меншин.

Після підписання Версальського договору польський уряд розпочав переговори з познанською НРЛ про приєднання до Польщі. У серпні 1919 р. Законодавчий сейм ухвалив рішення про запровадження тимчасової польської адміністрації у Великопольщі. Для поступової інтеграції теренів колишньої Пруссії з Польщею було створене спеціальне *Міністерство Пруської Дільниці*. На Східному Помор'ї польська адміністрація встановлювалася в міру виведення німецьких військ. 10 лютого 1920 р. ген. Ю. Галлер провів на Балтійському морі символічну церемонію "заручення Польщі з Балтикою", кинувши у хвилі перстень з польським орлом.

Справами східного кордону Польщі на конференції займалася спеціальна *Польська комісія* під головуванням прихильного полякам Ж. Камбона. Справа ускладнювалася неясністю ситуації в Росії. Лідери держав Антанти, сподіваючися на усунення влади більшовиків, підтримували антибільшовицький "білий" рух. Вони відклали справу східного кордону Польщі до стабілізації обстановки в Росії. Окрім того, польсько-українська війна схилила їх до думки про поділ Галичини; вони не довіряли уряду Української Народної Республіки, вважаючи Україну складовою частиною Росії.

Литовські представники, які прибули до Парижа, звинувачували Польщу в імперіалістичній політиці, захопленні Вільна. 26 липня 1919 р. Верховна Рада конференції ухвалила лінію розмежування між Польщею і Литвою (т.зв. "лінію Фоша"), яка залишала Вільно за Польщею. Литовці не змирилися з цим фактом і готувалися до збройної боротьби. Ідея федерації була остаточно похована.

Не менш складною була ситуація в Галичині і на Волині. Наприкінці лютого 1919 р. Паризька конференція спрямувала до Галичини військову місію на чолі з французьким генералом *С. Бертельмі*, який поставив перед обома воюючими сторонами вимогу негайно укласти перемир'я і запропонував демаркаційну лінію, за якою третина Східної Галичини зі Львовом і Бориславом залишалася за Польщею. Уряд ЗУНР не прийняв цієї пропозиції і подав скаргу до конференції. Нова військова місія під головуванням бурського генерала *Ф. Боти* запропонувала нову, більш прийнятну для українців демаркаційну лінію, на яку уряд ЗУНР згодився. Проте польський уряд лише відтягував час для підготовки нового наступу в Галичині. У квітні 1919 р. на галицький фронт було скеровано частини "блакитної армії" Ю. Галлера. У травні поляки розпочали наступ, який завершився витісненням УГА за р. Збруч, де вона об'єдналася з частинами армії Директорії УНР. Остання під керівництвом Головного Отамана *Симона Петлюри*

(1879-1926) вела драматичну боротьбу на три фронти: проти більшовиків, “білої” армії ген. О. Денікіна і поляків. 1 вересня 1919 р. С. Петлюра підписав перемир’я з поляками на Волині, яке передбачало співробітництво в боротьбі проти Червоної Армії.

25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької конференції ухвалила рішення передати Східну Галичину під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії й проведення плебісциту. 21 листопада 1919 р. Верховна Рада затвердила *Статут для Східної Галичини*. Вона оголошувалася підмандатною територією Ліги Націй, а Польща отримувала мандат на управління нею впродовж 25 років за умови запровадження автономії з окремим сеймом, судівництвом, військом. 2 грудня Верховна Рада прийняла ще одне рішення, яке встановлювало кордон етнічного розмежування між поляками, українцями та білорусами. Він проходив по лінії Буг-Пінськ-Німан. Пізніше її назвали *лінією Керзона* (Д. Керзон, міністр закордонних справ Великобританії). Ухвала забороняла полякам творити адміністрацію на схід від цієї лінії. Польський уряд виступив з протестом, у засобах масової інформації розгорнулася кампанія засудження цього рішення. Польські керівники проігнорували його.

Восени 1919 р. бойові дії на сході завмерли. Ю. Пілсудський вичікував, чим завершиться боротьба більшовиків з Денікіним. Він відмовився розпочати спільний наступ з армією “білих”, на якому наполягали лідери західних країн, і розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім реалізувати свою концепцію східної політики. У січні 1920 р. Польща взяла участь у конференції прибалтійських країн. Однак досягти угоди про зміцнення зв’язків і співробітництва не вдалося. У розпорядженні Ю. Пілсудського залишався єдиний можливий союзник – Директорія УНР, армія якої зазнала поразки від більшовиків. С. Петлюра, перебуваючи у безвихідній ситуації на території Польщі, міг розраховувати тільки на польського союзника. 3 травня 1919 р. точилися таємні переговори з представниками УНР щодо умов польсько-українського союзу. Каменем спотикання були справи Східної Галичини і польської власності в Україні. Делегація УНР, очолювана *А. Лівіцьким*, восени 1919 р. взяла участь у тривалих переговорах з польськими дипломатами у Варшаві. “Політичне та військове положення України тепер остільки трудне, – зазначав на нараді Української Дипломатичної Місії її керівник, – що підписання такої Декларації (з польським урядом – Л.З.) являється єдиним порятунком”. Українська делегація погодилася з втратою Галичини і Західної Волині та забезпеченням польської власності в Україні. Після цього відкрився шлях до союзу двох далеко не рівноправних партнерів. Умови співпраці диктувала польська сторона. За її наполяганням до українського уряду були введені два міністри-поляки: *Генрик Юзевський* (міністр внутрішніх справ) і *Станіслав Стемповський* (рільництва). Поляки надали матеріальну допомогу урядові та армії УНР.

Переговори між представниками УНР і Польщі тривали до середини квітня 1920 р. Вони проходили в обстановці таємності, тому що Ю. Пілсудський не хотів наражатися на критику ендеків. Після тяжких переговорів, які відбувалися під тиском польської сторони (коли С. Петлюра не погодився на польські умови, то його разом з міністрами заарештували й протримали 24 години), 22 квітня 1920 р. було підписано *Договір між Польщею і Україною (договір Пілсудський-Петлюра)*. У ньому Польща визнавала Україну незалежною державою і зобов’язувалася надати уряду УНР матеріальну та військову допомогу. За Польщею залишалися Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшся, Полісся. 24 квітня була підписана *Військова конвенція*, яка передбачала спільні дії армій Польщі та УНР проти більшовиків під загальним польським командуванням, надавала польській армії та адміністрації значні права розпоряджатися майном і матеріальними цінностями на території України. Польща зобов’язувалася забезпечити українських вояків необхідною зброєю і спорядженням і

згодом передати владу на звільнених теренах українцям. Договір і конвенція викликали гостру критику з боку ендеків, спричинили розрив у стосунках галицьких і наддніпрянських українців.

Ю. Пілсудський форсував підписання Договору з Директорією УНР, тому що завершував підготовку сил для наступу проти більшовиків. Радянська Росія неодноразово виступала з пропозиціями укласти мир на основі лінії фронту на теренах Білорусі та України. Напередодні вирішальних подій 19 березня 1920 р. Ю. Пілсудський прийняв нове військове звання Першого Маршала Польщі.

25 квітня 1920 р. польські та українські війська перейшли в наступ на Україні. У поході брали участь дві українські дивізії. 7 травня союзні війська без боїв увійшли в Київ, Червона Армія поспіхом відступила. Ю. Пілсудського, який командував військами, з тріумфом вітали у Варшаві, порівнюючи його чин з походами Болеслава Хороброго і Яна Собеського. Однак в Україні союзні армії зустріли без ентузіазму; українські дивізії не вдалося поповнити. Поляки поводитися в Україні як господарі, вимагаючи матеріальної компенсації за надану допомогу.

Рис.57. Генерал Е. Ридз-Смігли приймає парад польських військ в Києві (травень 1920 р.)

Між тим, більшовики сконцентрували великі сили і на початку червня розпочали контрнаступ у Білорусі, а згодом в Україні. 5 червня Червона Армія прорвала фронт і почала наступ на захід, змусивши поляків залишити терени України та Білорусі. На початку серпня польські та українські війська з важкими боями відступили на територію Польщі. Виникла загроза захоплення Варшави Червоною Армією. 23 червня подав у відставку уряд ендека Л. Скульського, а замість нього було сформовано коаліційний уряд Владислава Грабського (1874-1938). За його ініціативою сейм утворив Раду

Захисту Держави (Раду оборони паньства, РОП), на яку поклав обов'язок мобілізації сил для порятунку незалежності. До РОП увійшли Начальник Держави, маршалок сейму, 10 послів, прем'єр, 3 міністри і 3 військових. Були вжиті термінові заходи для відсічі Червоній Армії, розгорнута хвиля патріотичної пропаганди, яка закликала рятувати здобуту незалежність і християнську цивілізацію. Було проведено мобілізацію і запис добровольців до війська, що дозволило залучити понад 100 тис. осіб, а також збір пожертвувань на зміцнення оборони. Небезпека консолідувала політичні партії та більшість населення. 15 липня сейм ухвалив закон про виконання земельної реформи, згідно із законом від 10 липня 1919 р.

РОП звернулася по допомогу до лідерів західних країн, які у липні 1920 р. зібралися на міжнародну конференцію в бельгійському курорті Спа. Сюди прибув прем'єр В. Грабський. Учасники конференції поставили перед Польщею умови: укласти перемир'я, відвести війська на "лінію Керзона", виконати вимоги Паризької конференції щодо польсько-литовського і польсько-чехословацького кордону, Східної Галичини. Польський прем'єр прийняв всі умови, але після повернення до Варшави був змушений подати у відставку. Новий уряд "національного порятунку" очолив лідер ПСЛ "Пяст" В. Вітос, а в його складі переважали соціалісти та людовці. За пропозицією польської сторони 17 серпня відбулися польсько-радянські переговори в Мінську. Радянські

представники запропонували кордон по “лінії Керзона”, скорочення польського війська до 50 тис. вояків упродовж одного місяця, припинення виробництва зброї тощо. Такі умови робили Польщу легкою здобиччю більшовиків. Переговори зірвались, але поляки виграли час для поповнення й перегрупування сил.

На окупованих теренах у Білостоку більшовики 30 липня утворили *Польський тимчасовий революційний комітет* (Польревком), до якого ввійшли поляки-члени РКП(б) – Ф. Держинський, Ф. Кон, Ю. Мархлевський, Ю. Уншлихт. Він повинен був стати радянським урядом Польщі. У зверненні до польського народу комітет обіцяв провести націоналізацію промисловості і поміщицьких земель, передати владу революційним комітетам. Подібний комітет – *Галицький революційний комітет* – був створений українськими комуністами на теренах Галичини (Підволочиськ, Тернопіль). Але обидва комітети не здобули підтримки населення і з відступом Червоної Армії припинили існування.

На початку серпня частини Червоної Армії підійшли до Варшави; всі зарубіжні посольства виїхали з столиці. На той час командування польської армії розробило детальний план контрнаступу. У його підготовці брали участь Ю. Пілсудський, начальник Генерального штабу *Тадеуш Розвадовський* (1866-1928), а також французький генерал *Максим Вейган* (1867-1965), який у липні прибув до Варшави як радник. План передбачав концентрацію військ у районі р. Вепж і наступний потужний удар на стику двох фронтів Червоної Армії. 12-15 серпня відбулася вирішальна битва під **Варшавою**. У кровопролитних оборонних боях за Радзимін, Зельонку і Оссув поляки знекровили противника, а 16 серпня розпочали несподіваний наступ з району р. Вепж. У цей період 6-та стрілецька дивізія УНР під командуванням М. Безручка впродовж 10 днів відбивала атаки I-ї кінної армії Будьонного під Замостям. Більшовицькі сили змушені були швидко відступити. На початку вересня 1920 р. польські війська розпочали новий наступ у напрямі на р. Німан і оволоділи Гродно, Лідою, Пінськом. Фронт стабілізувався на лінії рік Двіни, Случі, Збруча. Польське суспільство зітхнуло з полегшенням, органи масової інформації з легкої руки ендеків почали говорити про “чуд над Віслою” (“диво над Віслою”), приписуючи порятунок Польщі провидінню.

Переслідуючи радянські війська, поляки ввійшли на литовські землі. Ю. Пілсудський дав наказ ген. Л. Желіговському під виглядом “бунту” захопити Вільно і провести там заплановані заздалегідь акції. У жовтні 1920 р. т.зв. польсько-литовська дивізія під командуванням Л. Желіговського ввійшла у Вільно. Тут була створена *Урядова комісія*, яка проголосила створення Серединної Литви і проведення плебісциту на терені Віленщини й Сувальщини. У 1922 р. тут відбулися вибори до Віленського сейму, в яких взяла участь 64 % населення (литовці й білоруси оголосили бойкот). Сейм ухвалив приєднати Серединну Литву до Польщі. Литва не визнала захоплення Віленщини й вимагала повернення цих земель. У квітні 1922 р. Ю. Пілсудський здійснив урочистий акт об’єднання Серединної Литви з Польщею. Литовський уряд у Каунасі оголосив стан війни з Польщею, який тривав до 1938 р.

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. Переговори, які розпочались у Мінську, у вересні були перенесені до Риги. 12 жовтня тут було підписано перемир’я. Через п’ять місяців, 18 березня 1921 р., в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і трьома радянськими республіками – Росією, Україною та Білоруссю. Всі територіальні вимоги Польщі були задоволені: за нею залишилися західнобілоруські землі по ріки Двіна і Березина та українські по ріки Збруч і Дністер. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусь. Обидві сторони зобов’язувалися створити належні умови для вільного культурно-національного розвитку національних меншин. Росія зобов’язувалась сплатити Польщі 30 млн. карбованців за участь у господарському

житті царської Росії і повернути культурні цінності, вивезені з польських земель. **Ризький договір** був вигідний Польщі. Він означав збереження незалежності, піднесення гідності нації. Поразка більшовиків поклала край планам експорту комунізму до Західної Європи. Разом з тим, Ризький договір закріплював за Польщею великі терени з непольським населенням, означав невдачу федералістської концепції Ю. Пілсудського і перемогу інкорпораційної моделі ендеків.

Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо визнання прав Польщі на Східну Галичину і Волинь. Українці Галичини заперечували польські претензії; уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушевичем, перебуваючи у Відні, домагався скасування прав Польщі на тимчасове управління Галичиною і Волинню. Він відстоював ідею створення буферної Галицької Республіки; але вона не знаходила розуміння у лідерів західних держав. Усередині краю зберігався напружений стан, тривали акти саботажу і диверсій українського населення проти польської адміністрації. Щоб переконати міжнародну громадськість у добрих намірах, польський сейм влітку 1922 р. ухвалив рішення про запровадження воеводського самоврядування в східногалицьких воеводствах і в цілій Польщі, а також утворення українського університету. Ці ухвали так і не були реалізовані. Попри це 14 березня 1923 р. Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання східного кордону Польщі, погодившись, тим самим, з приналежністю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі і Віленщини до Польської держави.

Війна на Сході відволікала увагу поляків від **проблем західних і південних кордонів**. Згідно з Версальським договором на терені Верхньої Сілезії передбачалося проведення плебісциту. Це рішення викликало незадоволення поляків. У серпні 1919 р. у відповідь на німецькі провокації загопи ПОВ піднесли тут повстання (*Перше сілезьке повстання*). Розгорнулися напружені бої з німецькими загонами. Однак сили були нерівні і повстанці змушені були відступити: 22 тис. осіб перейшли через кордон Польщі. Восени 1919 р. у Верхній Сілезії пройшли вибори до місцевих органів самоврядування. Поляки обрали 60 % членів їх складу. У січні 1920 р. до Верхньої Сілезії прибула *Міжсоюзницька комісія* на чолі з французьким генералом Ля Роном для проведення плебісциту, а з нею загопи англійських, французьких та італійських військ дотримання порядку. Польська та німецька сторони повели підготовку для проведення плебісциту; були створені спеціальні комітети і комісії, у Варшаві – Центральний плебісцитний комітет, а у Битомі – Польський плебісцитний комісаріат на чолі з В. Карфанти. У підготовці брало участь Міністерство внутрішніх справ Польщі, яке координувало діяльність структур ПОВ у Верхній Сілезії. Німці також створили таємну військову організацію, у розпорядженні якої були загопи бойовиків. Під час святкування річниці польської Конституції 1791 р. в травні 1920 р. німецькі загопи вчинили напади на польські осередки в Ополю, Битомі, Вроцлаві. Напруження у стосунках поляків і німців зростало. Під час найбільш драматичних боїв з Червоною Армією під Варшавою влітку 1920 р. німецькі націоналісти використали рух солідарності сілезьких робітників з Росією для усунення впливів поляків. Мали місце напади на поляків і польські осередки в Катовіцах та інших містах. У відповідь на це розпочалося *Друге сілезьке повстання*, яким керувала ПОВ. Повстанці опанували кілька повітів, усунули звідти німецьку адміністрацію. На вимогу Міжсоюзницької комісії повстання було припинено і підписано угоду про створення спільної польсько-німецької плебісцитної поліції.

Напередодні плебісциту поляки та німці посилили організацію своїх таборів. У грудні 1920 р. поляки створили нову таємну воєнізовану організацію – Керівництво захисту плебісциту, до якої залучили польських військових. 20 березня 1921 р. відбувся плебісцит, в якому взяла участь 1,2 млн. осіб, в тому числі близько 200 тис. німців, які

народились у Сілезії, а потім виїхали до Німеччини. За приєднання до Польщі голосували 479 тис. (40 %), до Німеччини – понад 700 тис. Після оголошення результатів Німеччина виступила з вимогою приєднання всієї Верхньої Сілезії, польські представники – за поділ терену на дві частини (“лінія Корфанти”). Міжсоюзницька комісія вагалася. Поляки готувалися до воєнних дій. Було вирішено 3 травня 1921 р. розпочати повстання. У ніч на 3 травня вибухнуло *Третє сілезьке повстання*. Спеціальні загони захопили важливі центри в Катовіцах, Гожуві, Битомі та інших містах. Був опублікований *Маніфест до сілезького народу*, в якому проголошувалася влада *Вищої Цивільної Адміністрації*, очолюваної диктатором В. Корфанти. Незабаром розгорнулися запеклі польсько-німецькі бої в багатьох місцевостях. Міжсоюзницька комісія вжила заходів для припинення конфлікту. 25 червня було підписане перемир’я, згідно з яким польські та німецькі загони повинні були залишити територію. 12 жовтня 1921 р. Рада Ліги Націй ухвалила остаточне рішення про поділ території Верхньої Сілезії. До Польщі перейшли шість повітів (29 % території) з 996 тис. населення (46 %). У польській частині Сілезії близько 250 тис. німців, німецькій – 530 тис. поляків. На польській дільниці розмішалася більша частка верхньосілезької промисловості, яка давала 73 % загальнопольського вугілля, 79 % залізної руди, 77 % сталі, 88 % цинку, 99 % олова (на 1923 р.). 15 червня 1922 р. Польща і Німеччина підписали в *Женеві* конвенцію щодо поділу та управління Верхньою Сілезією. Згідно з нею у польській частині впродовж 15 років зберігалось німецьке законодавство, забезпечувалися права німецької меншини. Продовжував діяти окремих Сілезький сейм.

Справа державної приналежності **Вармії та Мазур** також вирішувалася шляхом плебісциту. Для його проведення до Ольштина й Квідзина були скеровані дві союзницькі комісії. Як і у Верхній Сілезії, тут залишалася німецька адміністрація та поліція. На відміну від Сілезії, польський уряд менше цікавився справами цього регіону. Населення повинно було вибрати між Польщею і відокремленою від Німеччини Східною Пруссією. Плебісцит відбувся 11 липня 1920 р., коли Червона Армія доходила до Варшави і, здавалося, дні Польської держави полічені. Польське населення висловилося за залишення у “спокійніший” Пруссії: 460 тис. проголосували за неї і лише 16 тис. – за Польщу. У підсумку до Польщі перейшли лише п’ять гмін з усього терену Вармії та Мазур, а Східна Пруссія залишилась у складі Німеччини.

Таким чином, завершилося формування території Польської держави, яке відбувалося за умов складних взаємин між провідними європейськими країнами, піднесення соціальних і національних рухів. Незважаючи на відмінне бачення майбутньої Польщі представниками різних польських політичних таборів, національно-державна ідея у підсумку стала об’єднавчим чинником. Водночас у діяльності перших керівників Польщі проявилася великодержавна традиція, що тягнулася від часів шляхетської Речі Посполитої і передбачала включення до її складу територій з переважанням непольського населення. Можна наважитися твердити, що через цю традицію Польща змушена була пройти такий тернистий шлях випробовувань у 1918-1920 рр. Війни та конфлікти цього періоду коштували полякам 250 тис. вбитих і сотні тисяч поранених й скалічених.

Конституція 1921 р. Після усунення небезпеки для Польщі з боку більшовицької Росії політична єдність різних таборів стала сумнівною. Кожне політичне угруповання керувалося власними цілями. На порядку денному стояло питання схвалення основного закону держави. Робота над конституцією розпочалася ще 1919 р. Законодавчий сейм у лютому 1919 р. затвердив Конституційну комісію на чолі з В. Сейдою, в складі якої переважали людовці та соціалісти. Члени комісії неодноразово змінювалися, тривали запеклі дискусії щодо окремих положень. З літа 1920 р. розпочалось обговорення

проекту в сеймі, яке переривалося через сутички між лівими та правими депутатами. 17 березня 1921 р. текст Конституції був схвалений більшістю депутатів Законодавчого сейму (проти голосували соціалісти, частина людовців і представників єврейських організацій).

Конституція складалася з 126 статей і визначала Польщу як республіку (Жечпосполиту), в якій влада належить народу. Законодавча влада надавалася двопалатному парламенту (Національним зборам), який складався з *сенату* (верхня палата) і *сейму* (нижня палата). Депутати обиралися загальним, рівним, прямим, безпосереднім, таємним, пропорційним голосуванням на строк п'ять років. Пасивне право надавалось усім громадянам, які досягли 21 року (сенату – 30 років), активне – 25 років (сенату – 40 років). Парламент мав право контролю виконавчої влади, йому підпорядковувалася *Вища Палата (ізва) Контролю Держави*. Виконавча влада належала президенту та уряду. *Президент* обирався Національними зборами строком на сім років, не мав права законодавчої ініціативи, а всі його документи вимагали підпису прем'єра й відповідного міністра. Його функції зводилися до представницьких. *Уряд* був відповідальний перед сеймом, а його міністри могли бути відкликані за рішенням сейму. Судівництво ґрунтувалося на засадах незалежності від адміністрації. Вищою судовою інстанцією був *Вищий адміністративний трибунал*.

Конституція гарантувала всі демократичні права і свободи, право приватної і колективної власності, соціальне забезпечення на випадок хвороби і безробіття. Національні меншини отримали культурно-національні права. Римо-католицька церква визнавалася провідною серед інших рівноправних віровизнань. Назагал Конституція була прогресивним документом; взірцем для неї послужив основний закон Франції. Вона запроваджувала в Польщі демократичний парламентський устрій, характерний для стабільних і розвинених країн світу. Як показали наступні події, встановлені нею засади державного устрою мали багато перешкод у роздробленому багатонаціональному суспільстві. Прийняття Конституції завершило період відродження Польської державності. Настав час переходу до мирного життя та реалізації сподівань населення.

Держава і суспільство

Відроджена Польща, яку у літературі часто називають II Річпосполита, охоплювала територію 388,6 тис. кв.км з населенням 27,2 млн. осіб; за цими показниками вона посідала шосте місце в Європі. В адміністративному відношенні вона була поділена на 17 воєводств. Територія країни складалася із земель, які попередньо належали трьом державам і відрізнялися за соціальним і національним складом, рівнем господарського розвитку, традиціями та ментальністю населення. Умовно можна виокремити чотири великі територіальні комплекси: центральний – Варшава і варшавське, лодзинське, келецьке, люблінське і білостоцьке воєводства; східний – віленське, новогрудське, поліське і волинське воєводства; південний – краківське, львівське, станіславівське і тернопільське воєводства; західний – поморське, познанське і сілезьке воєводства. Польща мала вузький вихід до Балтійського моря, затиснутий між двома німецькими територіями: Західним Помор'ям і Східною Пруссією ("Гданський коридор"), що створювало проблеми як для Польщі, так і для Німеччини. На сході лежали терени, на яких переважало литовське, білоруське та українське населення. У західній частині значний відсоток населення становили німці.

Польща була **багатонаціональною країною**, що створювало для її правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин. З одного боку, ці кола прагнули інтегрувати та зміцнити унітарність Польщі як національної держави, а з другого –

змушені були постійно обмежувати відцентрові та сепаратистські прагнення тих національностей, які компактно заселяли цілі регіони (українці, німці, литовці). За переписом 1921 р. (з урахуванням коректив, пов'язаних з його неповнотою) у державі проживало 65 % поляків, 16 % українців, 10 % євреїв, 5 % білорусів, 4 % німців, а також 1 % росіян, чехів, литовців та інших, разом узятих. Поляки переважали у центральному регіоні, натомість з наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, Східній Галичині вони становили меншість населення: на Поліссі – 24 %, Волині – 16 %, Східній Галичині – 26 % (на 1921 р.). Польське населення переважало у великих містах – Познані (94 %), Кракові (84 %), Варшаві (72 %), Лодзі (62 %), Львові (62 %), Вільно (56 %).

У соціально-економічному відношенні новостворена держава належала до середньорозвинених європейських країн. Однак за структурою населення вона значно поступалася передовим капіталістичним країнам: 74 % населення проживало на селі і 26 % – у містах (у східному регіоні лише 13 %). У сільському господарстві було зайнято майже 64 % населення, промисловості – 17,2 %, торгівлі – 6,2 %, на транспорті та комунікації – 3,4 %, адміністрації – 3,7 %. Соціальна структура населення представлена у таблиці А.

Таблиця А. Соціальна структура населення в 1921 р. (за даними Я. Жарновського)

Соціальні групи	Чисельність	
	В млн. осіб	У відсотках
Селяни:	14,5	53,2
У т. ч.: заможні	1,8	6,6
Середняки	5,5	20,2
Малоземельні	7,2	26,4
Робітники:	7,5	27,5
У т. ч.: промислові	1,1	4,1
Сільськогосподарські	3,0	11,0
Дрібні власники і ремісники	3,0	11,0
Інтелігенція	1,4	5,1
Буржуазія	0,3	1,1
Великі землевласники	0,1	0,3
Інші	0,4	1,8
Разом	27,2	100

В аграрному секторі домінували дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств і займали 15 % всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7 % всіх господарств і посідали 9,6 % земельних угідь. Великі земельні мастки понад 100 га (0,6 %) об'єднували 44,8 % земель. Заможні господарства і земельні мастки переважали у західній частині, у східній же поряд з великими земельними лантфундіями співіснувало подрібнене господарство. Польща була одним з провідних експортерів зерна, займала друге місце після Німеччини за вирощуванням і продажем жита (переважно у західних воєводствах).

Загалом землі, що увійшли до складу Польщі, відрізнялись контрастами у господарському відношенні. За визначенням письменника С. Жеромського, вона складалася з “трьох нерівних частинок”. *Західні і південні землі* були постачальником хліба і сільськогосподарської продукції для Західної Європи і водночас мали розвинену промисловість (Сілезія), орієнтовану на західні ринки. У *центральної частині* країни

було зосереджено текстильні та машинобудівні підприємства, які раніше працювали на російський ринок. *Східна частина* була переважно відсталим сільськогосподарським краєм з великими соціальними та національними контрастами. Не випадково цю частину держави називали “Польщею Б”, на противагу більш розвиненій “Польщі А”, кордон між якими умовно проходив по Віслі. Тож у післявоєнний час правителі Польщі зіткнулися з великою кількістю політичних, соціальних, господарських і психологічних проблем, які стали на шляху інтеграції земель і подоланні відставання від західно-європейських держав. Характеризуючи неспівмірність реальності й амбіцій окремих політиків, знаний економіст *Еугеніуш Квятковський* (1888-1974) у 1931 р. зазначав: “Всупереч, можливо, здоровим амбіціям, мусимо усвідомити собі, що сьогодні хіба що у власній уяві або у закордонних банкетних тостах ми належимо до шостої нації і шостої держави в Європі. У перспективі ми маємо можливість посісти навіть вище місце в родині вільних націй Європи, але нині, згідно з поширеними поглядами, належимо до Європи Б, до якої Європа А ставиться з неприхованими неприязню та легковажністю...”

На момент здобуття незалежності економічна ситуація Польщі була складною. Воєнні руйнування і негоди спричинили спад виробництва в усіх галузях. Промислова продукція у 1919 р. становила лише 30 % від рівня 1913 р. Напружені стосунки склалися в аграрному секторі. Засади земельної реформи, окреслені сеймовими законами 1919 і 1920 рр. ввели примусовий продаж землі великих власників понад встановлений максимум за ціною 50 % її ринкової вартості. Але після схвалення Конституції виявилося, що земельні закони порушують гарантоване нею право приватної власності. За зверненням великих землевласників, Конституційний трибунал відхилив ці закони як такі, що суперечать Конституції. Реформа не проводилась. Гострою проблемою було врегулювання фінансової системи. До 1920 р. в обігу були різні гроші – російські карбованці, польські та німецькі марки, австрійські корони. На початку цього року в обігу залишилися тільки польські марки. Однак війни і конфлікти вимагали великих коштів, які перевищували можливості бюджету. Отримані від західних країн кредити в розмірі 272 млн. доларів пішли на воєнні потреби. Виникла інфляція, яка, однак, сприяла відбудові господарського життя і розвитку підприємництва: люди не тримали грошей, витрачали їх; польські товари за кордоном за рахунок різниці валют продавалися дешевше без втрат для виробництва. На формування державних інститутів негативно впливав брак досвідчених кадрів фахівців. Загальний рівень освіти населення був невисокий: за переписом 1921 р. 31 % дорослих осіб були неписьменні.

Позиція Польщі в Європі була слабкою. За рівнем продукції на одного мешканця вона посідала одне з останніх місць на континенті. Ставлення до неї було неоднозначне. Франція та Великобританія всіляко підтримували Польщу, вважаючи її важливим чинником європейської політики на Сході, зокрема стосовно “санітарного кордону” проти більшовиків. Натомість Німеччина і СРСР негативно ставилися до Польщі, хоча й з відмінних міркувань. Керівники СРСР усвідомлювали роль Польщі як заборони проти поширення “соціалістичної революції” в Європу й намагалися усіляко дестабілізувати внутрішню обстановку в ній. Німецькі правителі, маючи великі територіальні претензії до Польщі, вважали її штучним витвором, “сезонною державою”. У 1921 р. німецький генерал Г. фон Сект у меморіалі в справі зовнішньої політики Німеччини стверджував: “Існування Польщі є неможливим і не узгоджується з життєвими інтересами Німеччини. Вона повинна зникнути і зникне”. Вороже ставлення до Польщі з боку двох великих сусідів – Німеччини та СРСР – робило її становище вкрай небезпечним.

Гострою проблемою відбудованої держави було **національне питання**. На першому місці стояла **справа українців**. Польсько-українська війна залишила величезний слід у свідомості українців усіх земель, де вони становили переважну або значну частку

населення (Холмщина, Підляшшя, Волинь, Східна Галичина, Лемківщина). Але найбільш свідомим елементом українського національного руху були українці Східної Галичини. З огляду на це після окупації східногалицьких земель польська адміністрація вдалася до репресій проти діячів українського руху, ЗУНР, УГА. Близько 100 тис. осіб були ув'язнені за підозрою участі, сприянні або співчутті ЗУНР і УГА. У тяжких умовах війни тисячі українців померли від голоду і хворіб у таборах для ув'язнених та інтернованих в Домб'є, Вадовіцах, Пікуличах та ін. Польська адміністрація усунула українців з усіх урядів, заборонила вживати терміни "українець", "Галичина", запровадивши замість них "русин" і "Східна Малопольща", вжила заходів для роз'єднання та ізоляції українців різних земель. У січні 1920 р. уряд ліквідував галицький крайовий сейм, а його будинок передав Львівському університету, надавши йому ім'я Яна Казимира. Усе це болісно сприймалося українцями, принижувало їхню гідність.

Після рішення Ради Послів від 14 березня 1923 р. польський уряд відмовився від виконання сеймового закону 1922 р. про воєводське самоврядування, продовжив політику стримування та обмеження прав української меншини в Польщі. В урядових інстанціях переважала точка зору ендеків про необхідність національної асиміляції українців, перетворення їх на поляків. З цією метою у 1924 р. сейм ухвалив закон про освіту (*Закон Грабського*), який запровадив, замість національної, т.зв. "утраквістичну" (двомовну) школу, в якій викладання поступово переходило на польську. Якщо у 1924 р. в Східній Галичині ще було 2151 українська школа, то у 1930 р. їх залишилось 716, а кількість утраквістичних збільшилася до 1793. Конституційна вимога вживання двох мов в адміністрації та суді демонстративно ігнорувалась.

Політика польських властей викликала стихійний та організований опір українців. Він проявлявся у розвитку партизанського руху, акціях диверсій і саботажу. У 1922 р. діяли 19 партизанських загонів, було здійснено 2300 підпалів польських маєтків. У вересні 1921 р. українець Степан Федак здійснив замах на Ю. Пілсудського під час відвідин ним Львова, тяжко поранивши львівського воєводу А. Грабовського. Українська суспільність гуртувалася навколо українських політичних партій та громадських організацій, спиралася на добре розбудований кооперативний рух (у 1930 р. діяло 3146 українських кооперативів). До 1929 р. більшість українських політичних партій стояла на засадах невизнання польської державності в Східній Галичині. Після рішення Ради Послів щодо східного кордону Польщі в українському національному русі відбулося розмежування позицій, яке остаточно скристалізувалось у другій половині 20-х років. Більшість галицьких українців підтримували ліберально-демократичне *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО), яке виступало за надання українцям національно-територіальної автономії в складі Польщі. Частина молоді й радикально налаштованих українських діячів підтримували нелегальну націоналістичну *Українську військову організацію* (УВО), створену 1920 р. в Празі полковником колишньої УГА Є. Коновальцем. УВО, ґрунтуючися на засадах ідеології т.зв. "інтегрального націоналізму", робила ставку на збройний шлях боротьби за створення самостійної соборної Української Держави. УВО, а пізніше створена на її основі *Організація українських націоналістів* (ОУН), зайняла непримиренні позиції щодо Польщі, організувала диверсії й терористичні акти проти польських урядовців, розраховувала на такий розвиток міжнародних подій, який би зробив можливим у ході європейської війни створити незалежну Україну. УВО і ОУН діяли в Польщі нелегально, керуючи рухом з-за кордону. Ліве крило представляли комуністичні організації: *Комуністична партія Західної України* (КПЗУ), яка входила до КРПП на правах автономної організації і діяла в річищі вказівок Комінтерну. Український національний рух створював серйозні проблеми в суспільно-політичному житті Польщі.

Після підписання Ризького миру з радянськими республіками польський уряд був змушений інтернувати українських вояків союзної армії УНР і розмістити їх, а також численних цивільних емігрантів у восьми таборах для інтернованих (Вадовіце, Ланьцут, Пікуліце, Александрув Куявський, Пьотркув, Ченстохова, Каліш, Щепюрна). Хоча умови перебування в таборах були тяжкими, але це дало можливість їм пережити лихоліття післявоєнних років. Польський уряд тривалий час підтримував *Державний Центр УНР* в Тарнові, очолюваний С. Петлюрою. Однак дипломатичні демарші радянських республік змусили польський уряд створити видимість його ліквідації. Замість Центру було створено *Український Центральний Комітет* і ряд інших формальних організацій, які фінансувалися урядом Польщі. З часом становище української еміграції в Польщі погіршилось, і чимало емігрантів виїхали в інші європейські країни. Частина українських військових співпрацювала з польською армією (П. Шандрук, М. Садовський), цивільні урядовці працювали в польських установах (Л. Білецький, І. Фещенко-Чопівський, І. Огієнко, В. Біднов, О. Лотоцький та ін.), діяв створений 1930 р. Український науковий інститут у Варшаві. Польський уряд категорично заборонив українським емігрантам встановлювати контакти з галицькими українцями.

Білоруси опинилися в подібній до українців ситуації. Чисельність білоруського населення досягла 1,6 млн. осіб, абсолютну більшість якого складало селянство; білоруська інтелігенція була нечисленною. Значний вплив на селянство мала *Комуністична партія Західної Білорусі* (КПЗБ), яка також входила до КРПП. Помірковані позиції займала нечисленна *Білоруська християнська демократія*. Польські власті розраховували на швидку полонізацію білоруського населення. З цією метою вони використовували освітню політику, а також сприяли поширенню серед православного населення римо-католицького і греко-католицького віровизнань. Політики Ради Білоруської Народної Республіки та уряду В. Ластовського не визнали умов Ризького миру і, спираючися на підтримку Литви та Німеччини, у 20-х роках почали створення антипольських партизанських загонів на терені Західної Білорусі. Вони розраховували на польсько-литовський конфлікт, який уможливить повстання на захоплених Польщею теренах. Польські власті відповіли репресіями. Після 1923 р. уряд БНР переїхав до Праги, а його підпільні структури переорієнтувалися на Москву і Мінськ.

Литовці заселяли північно-східні терени держави (понад 100 тис. осіб) і також були переважно селянами. Серед них проявлялися сильні прагнення до об'єднання з Литвою, були поширені непримиренні націоналістичні настрої.

Поважну частку населення Польщі становили **євреї** – 2,8 млн. осіб. Вони заселяли переважно міста і містечка у східній частині країни. В деяких містечках люблінського, волинського і поліського воеводств вони сягали 50 % населення, яке займалося торгівлею та дрібними промислами (74 %). Серед євреїв помітною була соціальна поляризація, багата єврейська буржуазія посідала впливові позиції у фінансах, підприємстві, серед єврейської інтелігенції була значна частка лікарів, правників. Переважна більшість євреїв належала до малозаможних міщанських верств. Ставлення держави і поляків до євреїв було не найкращим, давалися взнаки антисемітські погляди, поширювані ендеками ще перед війною; певний осад залишила також нейтральна або антипольська позиція євреїв під час польсько-української війни, приналежність багатьох євреїв до лівих партій. Набули поширення сіоністська й ортодоксальна течії, які наполягали на релігійній та культурній замкненості життя єврейських громад. Польща була значущим осередком культурно-релігійного життя світового єврейства.

Німецька меншина налічувала понад 1 млн. осіб і вирізнялася згуртованістю, економічними та політичними впливами, незважаючи на те, що значна частина німців емігрувала до Німеччини. У соціальному плані серед них було багато великих землевласників, підприємців, заможних селян. У поморському воєводстві, де німці становили 18,5 % населення, 1/3 їх була великими землевласниками; у познанському воєводстві німці становили 16 % населення, з них 41 % землевласників; у сілезькому воєводстві їм належало 56 % земельної власності. Німецький капітал у польській промисловості сягав 51 % (на 1936 р.). Німці мали десятки господарських і культурно-освітніх організацій, які перебували під переважним впливом націоналістичних партій. Вони вміло використовували надані їм Конституцією та міжнародними угодами права. Серед партій правого спрямування вирізнялась *Німецька партія праці*.

Така складна ситуація вимагала від польської політичної еліти неабияких змін для розв'язання існуючих проблем.

У пошуках шляхів стабілізації (1921 – 1926 рр.)

Після встановлення кордонів і схвалення Конституції на перший план вийшли **проблеми внутрішнього життя**. У травні 1921 р. сейм продовжив свої повноваження до часу проведення нових виборів; на посаді Начальника Держави залишився Ю. Пілсудський. Політичні табори виступили з претензіями на проведення власних політичних програм. Найбільше амбіцій проявляли ендеки, які прагнули посісти більшість місць в уряді. Влітку 1921 р. було скасовано державний контроль за торгівлею продуктами, що призвело до зростання цін, інфляції. У відповідь на це в серпні країною прокотилися страйки і демонстрації протесту. У червні 1921 р. уряд В. Вітоса подав у відставку. Ендеки спробували сформувати свій уряд, але на перешкоді став Ю. Пілсудський. Після тривалих суперечок був створений позапарламентський уряд, який очолив ректор Варшавської Політехніки *Антоній Поніковський* (1878-1949). Головною постаттю в ньому став міністр фінансів Є. Міхальський, якого прозвали “залізною мітлою” за гострі заходи з наведення порядку в галузі скарбовості. На його вимогу сейм ухвалив кілька постанов, які обмежували державні видатки на апарат, соціальне забезпечення, запроваджували примусові податки для збільшення бюджету. Ці заходи повинні були зупинити інфляцію “традиційним” шляхом: через обмеження споживання. Антиінфляційні заходи були своєчасними, оскільки уряд був змушений покривати дефіцит бюджету з допомогою емісії польських марок; з грудня 1918 р. по грудень 1921 р. маса марок в обігу зросла з 1 млрд. до 229,5 млрд., а інфляція тільки в 1921 р. перевищила 450 %. Урядові заходи, що були корисними для підприємництва і ринку, боляче відбилися на рівні життя населення.

На внутрішню політику польського уряду впливали також **зовнішні чинники**. У лютому 1921 р. Ю. Пілсудський здійснив поїздку до Франції, під час якої було підписано польсько-французьку угоду про воєнний союз. Таємна конвенція до угоди передбачала допомогу Франції на випадок агресії з боку Німеччини. Ю. Пілсудський, залишаючися вірним “федералістській” концепції, планував створити у Східній Європі блок держав, які б відокремлювали Польщу від Росії. Він підтримував білоруських та українських емігрантів, намагався ініціювати рух за відокремлення Білорусі та України від Радянської Росії. Це викликало загострення стосунків з радянськими республіками. Ендеки гостро критикували зовнішню політику Ю. Пілсудського. У 1922 р. один з лідерів ендеків С. Грабський опублікував брошуру *Уваги до біжучої історичної хвилі Польщі*, в якій доводив, що головну небезпеку для Польщі становить Німеччина, тому необхідно укласти союз з Францією і нормалізувати стосунки з Радянською Росією. Таку

політику проводив міністр закордонних справ *Константи Скірмунт* (1866-1949). Навесні 1922 р. відбулася міжнародна конференція в Генуї, під час якої Німеччина і Росія уклали в Рапалло угоду про співробітництво. Угода означала вихід обох цих держав з міжнародної ізоляції та перетворення на впливовий чинник міжнародної політики. У червні 1922 р. Ю. Пілсудський поставив перед урядом вимогу збільшити видатки на оборону і після відмови домігся його відставки.

Улітку 1922 р. урядова криза досягла апогею. У боротьбі за уряд зіткнулися пілсудчики та ендеки. Перші спиралися переважно на ліві партії соціалістів і людовців, ендеки – на християнських демократів і праві угруповання. Ендеки висунули на прем'єра кандидатуру В. Корфанти. Але Ю. Пілсудському вдалося поставити на чолі уряду ректора Ягеллонського університету *Юліана Новака* (1865-1946). Ендеки не змирилися з поразкою і подвоїли зусилля для посилення своїх впливів напередодні виборів. Вони створили виборчий блок *Християнський союз національної єдності* (ХЗЄН) у складі ЗЛН і Християнської народної партії (ХСЛ), прозваний *Гієна*. На вибори вони йшли з християнськими, антисоціалістичними й антисемітськими гаслами. Пілсудчики створили низку т.зв. легіоністських організацій, пропагували патріотичні ідеї, підкреслювали власні заслуги у відбудові незалежності.

Вибори до Національних зборів (сейму і сенату) відбулися 5 листопада 1922 р. На них виступили 19 блоків. До урн прийшли 67,7 % виборців; українці Галичини бойкотували їх, тут голосували лише 36 % виборців. Блок “Гієна” здобув 29 % місць у сеймі і 38 % – у сенаті; ліві партії – 22 %, партії центру – 24 %. Несподіваним став успіх партій національних меншин, які згуртувались у *Блоці національних меншин* (німецькі, єврейські, білоруські та українські організації з Волині та Полісся) і отримали 22 % мандатів. Жодне угруповання не мало переваги, але ендеки утворили найбільший парламентарний клуб (98 мандатів); християнські демократи мали свою фракцію (27 мандатів), центристська партія ПСЛ “Пяст” налічувала 70 депутатів, ППС – 41, а ПСЛ “Визволене” – 49. Український парламентський клуб мав 5 депутатів. Катастрофою закінчилися вибори для пілсудчиків, які не здобули жодного місця. Маршалком сейму був обраний людовець *Мацей Ратай* (1884-1940), сенату – ендек *Войцех Тромпчинський* (1860-1953).

Новий рзбклад сил у парламенті вказував на потребу створення коаліції. Він яскраво проявився під час виборів президента. Ю. Пілсудський відмовився балотуватися на цю посаду, пославшись на обмежені компетенції вищої посадової особи (у розмові з наближеними він, не дуже добираючи вирази, говорив: “Усе це великий бордель. Залишаю це свинство, нехай власним смородом вдуситься”). Не дав згоди балотуватися також Р. Дмовський. Голосування відбулося 9 грудня 1922 р. на засіданні Національних зборів. П'ять кандидатів представляли основні політичні табори: граф М. Замоїський – від ендеків, С. Войцеховський – від ПСЛ “Пяст”, Г. Нарutowич – від ПСЛ “Визволене”, І. Дашинський – від ППС і професор Я. Бодуен де Куртене – від національних меншин. Після п'яти турів голосування несподівано президентом було обрано професора *Габрієля Нарutowича*.

Президентська криза. Праві сили не змирилися з поразкою свого кандидата і розпочали брутальну пропагандистську кампанію проти новообраного президента. Ендеки організували демонстрації під антисемітськими гаслами, закликали не допустити до влади “президента національних меншин” (під час виборів вирішальну роль зіграли голоси послів від блоку національних меншин). На вулицях Варшави відбулися сутички між прихильниками ендеків і соціалістів. Один з лідерів хадеків С. Стронський у статті *Їхній президент* писав: “Вибір (президента – Л.З.) є дивовижно бездумний, викличний, збуджуючий. Склався такий стан, з яким польська більшість повинна боротися”. Праві

партії опублікували спільну заяву, в якій зазначали, що “не можуть взяти на себе відповідальність за хід державних справ (...) і відмовляються підтримувати владу, створену президентом, який нав’язаний чужими національностями: євреями, німцями та українцями”. У день урочистостей, пов’язаних зі вступом на посаду, натовп прихильників правиці намагався не допустити Г. Нарutowича і лівих депутатів до будинку сейму. Незважаючи на все, президент склав присягу і почав виконувати свої обов’язки. Він доручив сформувати уряд позапартійному Л. Даровському, робив жести примирення в бік ендеків. 16 грудня президент відвідав виставку малярства у варшавському товаристві “Захента”. Під час оглядин він був застрілений з револьвера маляром-ендеком Елігіушем Несвядомським. Цей терористичний акт не заспокоїв ендецьких фанатиків, які продовжували демонструвати під націоналістичними лозунгами. Суд і смертний вирок для вбивці вони сприйняли як національну образу, встановили його культ і вшанування. У це був змушений втрутитись єпископат, вказавши на невідповідність прославляння вбивці. Сейм, всупереч опору правиці, ухвалив спеціальну постанову, яка забороняла віддавати почесні вбивці.

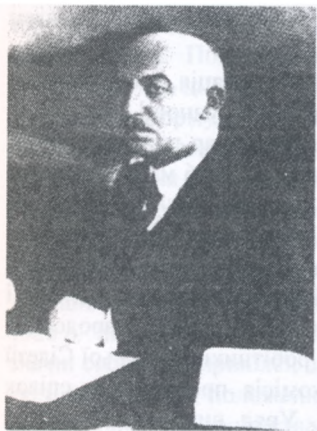

Рис.58. Президент Габріель Нарutowич.

Згідно з Конституцією, обов’язки президента почав виконувати маршалок сейму М. Ратай. Він негайно призначив головою уряду ген. В. Сікорського. У Варшаві було запроваджено надзвичайний стан. 20 грудня 1922 р. Національні збори обрали президентом людовця *Станіслава Войцеховського*. Ситуація в країні поступово входила в нормальну колію. Однак уряд В. Сікорського не задовільняв праві сили, які розпочали шукати союзників серед партій центру. Ліга народова активізувала вербування членів, створювала напівлегальні організації на зразок Організації польських патріотів. Прем’єр В. Сікорський зміцнював свої позиції в армії, намагаючися підважити впливи пілсудчиків. За його вказівкою група офіцерів утворила таємну організацію *Стражніца* (Охорона). Пілсудчики мали сильні позиції в Генеральному штабі Війська Польського, який очолювався Ю. Пілсудським, а також серед інтелігентських кіл, де діяла *Польська організація вольності* (Польська організація свободи).

Вони доводили, що парламентське правління не годиться для Польщі, протиставляли йому сильну централізовану владу, що спирається на персональний авторитет провідника.

Уряд В. Сікорського намагався загальмувати інфляцію. До складу уряду було залучено знаного економіста *Владислава Грабського*. Запропоновані ним заходи, пов’язані зокрема з встановленням фіксованого податку на прибуток, не дали позитивних наслідків. Ситуація погіршувалась, а разом з нею зростало незадоволення населення. Щоб запобігти зростанню радикальних настроїв, уряд наприкінці 1922 р. влаштував показовий суд над учасниками партійної конференції Компартії Східної Галичини, яка відбувалася в одному з будинків греко-католицького собору св. Юра у Львові. Процес одержав назву “святоюрського”. На ньому звинувачені виступили з викривальними промовами, і суд присяжних не наважився визнати їх винними у державній зраді. Усі вони отримали символічні строки ув’язнення. Процес виявив розбіжності між уявленнями громадськості про демократичну державу і реальністю.

Уряд “Гієни-Пяста”. З лютого 1923 р. тривали таємні переговори представників ендеків і ПСЛ “Пяст” – двох найбільших фракцій у парламенті. 17 травня вони завершилися підписанням угоди, яка отримала назву *Ляницького пакту* (назва

походить від маєтку Лянцкорона під Краковом, де нібито була підписана угода; насправді вона була укладена у Варшаві). Угода передбачала створення уряду “Гієни” і “Пяста” та проведення політики в дусі ідейних засад національної демократії. Останні передбачали нормалізацію стосунків з СРСР, обмеження соціальних програм, усунення впливів Ю. Пілсудського в армії, проведення курсу на колонізацію національних меншин, передусім слов’янських. Наприкінці травня 1923 р., під час обговорення проекту бюджету в сеймі, послі “Гієни” і “Пяста” змусили уряд В. Сікорського піти у відставку. Новий уряд очолив людовець В. Вітос. Він складався лише з представників двох угруповань. Міністром фінансів у ньому залишився економіст В. Грабський. Міністром військових справ став ген. С. Шептицький, який негайно подав до сейму проект реорганізації військових органів, що передбачав скасування виняткових повноважень т.зв. *Стислої воєнної ради*, яку очолював Ю. Пілсудський. Це викликало бурхливу реакцію з боку останнього, яка переросла в конфлікт і особисті образи С. Шептицького. Останній прислав до Ю. Пілсудського секунданта, але до посидинки не дійшло. Маршал демонстративно подав у відставку з усіх посад і усамітнівся в своїй віллі в Сулеювку. Новий уряд проводив політику, яка відповідала ідейним засадам ендеків.

Головною проблемою, яку слід було розв’язати, була гіперінфляція, що негативно відбивалася на матеріальному становищі населення, створювала труднощі для економічного розвитку. Якщо в травні 1923 р. за один американський долар платили 52 тис. польських марок, то в серпні – вже 231,5 тис., жовтні – 1 млн., грудні – 6 млн. Наслідком цього були численні страйки і незадоволення мас. Робітничі верстви були сприятливо налаштовані до радикальної агітації, яку провадили підпільні структури КРПП, керовані Комінтерном. У жовтні 1923 р. у варшавській Цитаделі стався вибух, внаслідок якого загинуло 28 осіб. Нитки змови тяглися до спеціального (військового) відділу КРПП і посольства СРСР у Варшаві. Існуючий стан справ об’єднував соціалістів, народовців, комуністів, безпартійних. У жовтні 1923 р. загальний страйк робітників Верхньої Сілезії завершився задоволенням вимог робітників. Центральна комісія професійних спілок розпочала підготовку всепольського робітничого страйку. Уряд вирішив відповісти силовими методами. Наприкінці жовтня 1923 р. було оголошено про запровадження в країні надзвичайного стану, переведення залізничників і поштовиків на воєнне становище, яке виключало можливість страйку. На посаді віце-прем’єра С. Гломбінський був замінений більш твердим ендеком В. Корфанті. Поширилися чутки про підготовку ендеками державного перевороту і розправи з лівими силами. У відповідь на урядові дії ППС і профспілки закликали робітників до загального політичного страйку. 5 листопада розпочався загальний страйк у багатьох великих містах і промислових центрах. У Кракові 6 листопада дійшло до сутичок натовпу з військами, які стихійно переросли у збройне повстання. Робітники роззброїли частину військових загонів та опанували центр міста. У подіях взяли участь члени Стрілецького союзу, де переважали впливи пілсудчиків. Під час боїв загинуло понад 30 осіб, сотні було поранено. У справу негайно втрутилися соціалісти, які змогли припинити конфлікт. Наступного дня збройні сутички між робітниками і військами відбулися в Бориславі і Тарнові.

Піднесення робітничого руху вибивало ґрунт з-під ніг уряду. Серед людовців виникла опозиція проти політики угоди з ендеками. Останнім заходом уряду став проект закону про земельну реформу, за яким парцеляція великих земельних маєтків обмежувалася квотою в 200 тис. га щорічно; значна частина п’ястівців залишила лави партії. 14 грудня 1923 р. уряд В. Вітоса пішов у відставку. Через кілька днів президент С. Войцеховський призначив нового прем’єра. Ним став В. Грабський, який запропонував програму стабілізації фінансової системи країни, залучив до уряду і ендеків, і пілсуд-

чиків. Головні напрями діяльності уряду передбачали фінансову реформу, збільшення і рівномірний розподіл податків, запровадження внутрішніх позик, ошадне господарювання. Сейм погодився з програмою нового уряду і надав йому надзвичайні повноваження строком на шість місяців.

Уряд В. Грабського. Прем'єр розпочав свою роботу з наведення порядку у фінансах. Було запроваджено ощадливий режим у державних структурах, рішучим чином посилено контроль за збиранням податків, підвищено тарифи на залізниці, загальмовано розпочаті інвестиції. Усі ці заходи повинні були привести до рівноваги державного бюджету. В квітні 1924 р. прем'єр утворив акціонерний *Банк Польський*, якому було доручено провести емісію та обмін грошових знаків. Замість польської марки до обігу запроваджено польський злотий, який забезпечувався золотим еквівалентом (9,3 г золота за 1 злотий). Обмін проводився по курсу 1 злотий за 1,8 млн. польських марок. До липня обмін грошових знаків було завершено.

Вжиті урядом заходи поліпшили соціально-економічну ситуацію. Це дало змогу розпочати реалізацію нових проектів. Уряд одержав від Франції позику в розмірі 100 млн. франків на модернізацію озброєння армії; ще 27 млн. доларів надав американський банк Діллона. Польсько-французький консорціум опікувався будівництвом порту в Гдині (став до дії 1925 р.). Уряд В. Грабського домогся схвалення сеймом закону про земельну реформу (грудень 1925 р.). Він передбачав добровільне відчуження і парцеляцію великих земельних маєтків, які перевищували 180 га, а на східних кресах – 300 га. Відшкодування відбувалося за ринковими цінами. Якщо річна квота відчужених земель не досягала встановленого мінімуму 200 тис. га, то уряд мав право застосовувати примусове відчуження. Реформа була результатом компромісу правих і центристів й не розв'язувала земельної проблеми: за наступні роки велика земельна власність зменшилася лише на 16 %, а селянська зросла на 13 %. Уряд В. Грабського в лютому 1925 р. підписав *Конкордат (угоду) з Ватиканом*. Вона надавала католицькій церкві значні свободи і привілеї, зберігала в її руках нерухоме майно, за виключенням земель, які підпадали під положення земельної реформи, звільняла від податків, а священників – від цивільного судочинства, ранг кількох єпископств було піднесено до архієпископств. Апостольська столиця могла призначати ієрархів тільки за згодою польського уряду.

Уряд вживав рішучих заходів для припинення будь-якого опозиційного руху, насамперед радикального. У першу чергу було застосовано репресії до комуністів. Компартія Польщі (у 1925 р. взяла назву Комуністична партія Польщі, КПП) тісно співпрацювала з радикальними організаціями національних меншин з метою повалення легального устрою. Комуністи не цуралися терористичних методів. У 1924 р. суд засудив молодого комуніста С. Енгля до смертної кари, 1925 р. перед судом стали комуністи В. Кневський, В. Гібнер і Г. Рутковський у Варшаві і Н. Ботвин – у Львові. Усі вони були засуджені до розстрілу. У східних районах Польщі активізували діяльність українські та білоруські радикальні націоналістичні організації, які чинили замах на польських урядовців, протестуючи проти політики уряду в галузі освіти, польського осадництва. У 1924 р. УВО організувала замах на президента С. Войцеховського під час його приїзду до Львова, який однак не вдався; того ж року білоруські комуністичні боївки захопили потяг на станції Лупинець. Білоруські партизанські загони в серпні 1924 р. зуміли опанувати повітове місто Столпце. Комуністичні сили отримували постійну допомогу з радянських республік, звідки скеровувалися на терен Польщі спеціальні диверсійні загони. У західному регіоні активну діяльність проводили німецькі націоналісти, об'єднані в організації Фольксбунд (Народне об'єднання). Маючи у своєму розпорядженні значні кошти, вони поширювали ворожу щодо Польщі пропаганду. Напруженого характеру набули стосунки з т.зв. німецькими "оптантами" – особами, які

висловили бажання переселитися до Німеччини. Справа їхнього майна залишалася спірною і створювала труднощі у польсько-німецьких відносинах.

На початку 1925 р. у господарстві Польщі почали проявлятися кризові явища. Цього разу їх причини лежали за кордонами країни. У зовнішньому обороті Польщі частка Німеччини була на першому місці, займаючи 43 % експорту і 35 % імпорту. У січні 1925 р. закінчилася дія зобов'язань Німеччини щодо утримання привілейованого статусу торгівлі з Польщею і союзницькими державами. Переговори польської та німецької урядових делегацій не дали позитивного результату. У червні 1925 р. Німеччина відмовилася від імпорту польського вугілля, що боляче вдарило по польському торговельному балансу. Польський уряд прийняв виклик і запровадив високе мито на німецькі товари. Розпочалася справжня *митна війна* між сусідніми країнами. Вона була зумовлена прагненням правлячих кіл Німеччини поставити Польщу в господарську залежність. “Митна війна” вдарила насамперед по Польщі: злотий почав падати, наслідком чого був відтік капіталів з польських банків; знов з'явилося марево інфляції. До економічних труднощів додалися зовнішньополітичні. У жовтні 1925 р. у швейцарському місті Локарно західні держави підписали з Німеччиною угоду, яка залишала відкритим питання її східних кордонів. Господарська криза і зовнішня небезпека підважили довір'я до уряду В. Грабського. У листопаді 1925 р. він подав у відставку. Новий коаліційний уряд сформував *Александр Скшинський* (1882-1941).

Уряд базувався на компромісі ендеків, хадеків, людовців і соціалістів. Урядова криза активізувала пілсудчиків. На їхню вимогу міністром військових справ в уряді А. Скшинського став ген. Л. Желіговський – особа, наближена до Ю. Пілсудського. З цього часу поновилися спроби Маршала відновити контроль над армією. Пілсудчики використали невдоволення населення частою зміною урядів, перманентною інфляцією, звинувачуючи у всіх бідах парламентську систему, “сеймократію”, за їхньою термінологією. Міністр Л. Желіговський призначив на керівні посади в армії прибічників Ю. Пілсудського. Стрілецький союз і Польська організація вольності поширювали погляди про те, що врятувати країну від анархії та краху здатні лише люди, які пройшли випробування в легіонах. Пілсудчики повели атаки проти тих військових, які залишилися вірними конституційним положенням (В. Сікорський, С. Шептицький, Ю. Галлер), звинувачуючи їх у зраді і зловживаннях. Одночасно провадилася підготовка змови з метою захоплення влади. В обстановці загального невдоволення частина населення і політичних партій лівого спрямування, які вважали, що небезпека перевороту виходить від ендеків, згодні були підтримати Ю. Пілсудського. Сам Маршал на зламі 1925-1926 рр. опублікував у пресі кілька інтерв'ю і статей, в яких звеличував власні заслуги у відбудові Польської держави і не шкодував чорних фарб для своїх політичних опонентів.

Діяльність уряду А. Скшинського викликала критику лівих партій. За їхньої підтримки навесні 1926 р. посилювався страйковий рух робітників, які вимагали підвищення зарплати і скорочення робочого дня (підприємці не виконували вимог закону, послаючися на втрати від інфляції). Через різке зменшення імпорту десятки тисяч робітників втратили роботу. Серед частини соціалістів знаходили розуміння думки про встановлення “твердої влади”, спроможної навести порядок в країні. На початку травня 1926 р., після відходу з уряду двох міністрів від ППС, А. Скшинський подав у відставку. Новим прем'єром було призначено В. Вітоса, якого підтримували ендеки і хадеки. Новий союз “Гієни”-“Пяста” викликав гострий спротив ППС, ПСЛ “Визволене” та інших лівих партій. У спільній відозві вони зазначали, що створення уряду В. Вітоса є “викликом усій польській демократії”.

Державний переворот. Ю. Пілсудський вирішив скористатися загальним невдоволенням, щоб повернутися до влади. Ще до відставки уряду військовий міністр Л. Желіговський під виглядом навчань зосередив у Рембертові коло Варшави добірні полки. Командування ними він передав Ю. Пілсудському, і 12 травня полки рушили на Варшаву, де опанували кілька військових казарм, Міністерство внутрішніх справ та інші столичні центри. Маршал спробував схилити уряд до добровільного відходу, але це не вдалося. Президент і уряд сподівалися на підхід вірних військ. Була опублікована відозва до армії, яка закликала не піддаватися на агітацію заколотників, оголошено надзвичайний стан у Варшаві і варшавському воєводстві. Увечері 12 травня розпочалися бої у Варшаві, в ході яких війська Ю. Пілсудського поступово заволоділи містом. Страйк залізничників, ініційований ППС, заблокував довіз підкріплень для урядових військ. До вечора 14 травня урядові війська капітулювали, і Варшава опинилася в руках пілсудчиків. У ході боїв загинуло 379 і було поранено близько 1000 осіб. Президент С. Войцеховський і уряд В. Вітоса, щоб не допустити громадянської війни, вирішили скласти свої повноваження в руки маршалка сейму М. Ратая, який тимчасово обійняв посаду президента. Влада, в сутності, перебувала в руках Ю. Пілсудського та його прибічників. Ще певний час ендеки у Великопольщі намагалися організувати відпір пілсудчикам, однак маршалкам сейму і сенату М. Ратаю і В. Тромпчинському вдалося переконати їх припинити опір і не провокувати громадянської війни.

Авторитарний режим Ю. Пілсудського (1926 – 1935 рр.)

Легітимізація режиму. Ю. Пілсудський не обійняв вищої державної посади, відмовився очолити уряд. Він намагався зберегти “конституційний” порядок. За його пропозицією, М. Ратай доручив сформувати новий уряд професорові Львівської політехніки і керівникові Стрілецького союзу *Казімежу Бартелю* (1882-1941), який був прихильником Маршала. До уряду увійшли пілсудчики, а їх лідер посів у ньому посаду військового міністра. Переможці не застосували репресії до переможених: члени уряду і колишній президент були відпущені на волю. Разом з тим було заарештовано генералів, які керували урядовими військами. Тільки через два роки був звільнений ген. Т. Розвадовський; ген. Ю. Мальчевського звільнили з армії, а ген. В. Загурський загинув за загадкових обставин. Пояснюючи причини і цілі державного перевороту, Ю. Пілсудський говорив: “Демократичні свободи було зужито так, що можна зненавидіти всю демократію. Партійний інтерес переважав над усім. Партії в Польщі розмножилися так сильно, що стали незрозумілими для загалу (...) [Я] оголосив війну махінатам, лайдакам, вбивцям і злодіям і від цієї боротьби не відступлю”. Популістські гасла Маршала знаходили розуміння серед широких верств населення і лівих партій, які вбачали в його особі представника “трудожних” верств.

Щоб довести легальність державного перевороту і спростувати чутки про його прагнення до диктатури, Ю. Пілсудський погодився на скликання Національних зборів. 31 травня 1926 р. парламент провів вибори президента. На голосування було винесено дві кандидатури: від лівих сил – Ю. Пілсудський, від правих – граф А. Бнінський. Ю. Пілсудський здобув 292 голоси, його конкурент – 193. Обрання Ю. Пілсудського президентом легалізувало державний переворот. Однак Маршал відмовився від найвищої посади, пославшись на обмежені повноваження президента за Конституцією 1921 р. Замість себе він запропонував на цю посаду кандидатуру професора Львівської політехніки *Ігнація Мосьціцького* (1867-1946), який був наближений до Маршала ще з часів еміграції. Після двох турів голосування 1 червня Національні збори обрали його президентом Польщі.

Державний переворот, легалізований парламентом, пройшов під гаслом *санації*, або оздоровлення політичних, моральних та господарських стосунків у країні. Проте своїх планів щодо “санації” Маршал не розкривав, а намагався зберігати незалежність як від лівих, так і правих сил. Першим кроком нової влади став закон про розширення повноважень президента, за яким він міг розпускати сейм і сенат, видавати декрети у період між сесіями парламенту і за його дорученням. 2 серпня 1926 р. сейм прийняв цю поправку до Конституції. Через чотири дні президент скористався з неї і видав декрет про організацію вищої військової влади. Відповідно до нього, було створено інститут *Генерального інспектора Збройних Сил*, який не був підпорядкований ані парламенту, ані уряду, а під час війни автоматично перетворювався у Головнокомандувача. Генеральний інспектор зберігав повний контроль над армією в мирний час. Ним став Ю. Пілсудський.

Улітку 1926 р. уряд К. Бартеля змінив керівників адміністрації: керівників головних міністерств, воєвод, старост. На звільнені посади призначалися пілсудчики. Під час дебатів над конституційним законом прем'єр К. Бартель виступив з урядовою програмою. Вона передбачала стабілізацію польського

злотою, поліпшення діяльності державного апарату і боротьбу з корупцією та зловживаннями, підвищення продуктивності праці й поліпшення соціального становища працюючих. Загальні міркування були підсумовані тезою про відмову від будь-яких “доктринерських експериментів”. Програма уряду не містила структурних змін, наголошуючи на посиленні адміністративних важелів управління.

Обстановка, що склалася в країні після травневого перевороту, характеризувалася суперечливими тенденціями: з одного боку, збереглися демократичні інститути і Конституція 1921 р., з другого – виконавча влада демонструвала прагнення управляти державою, не рахуючися з парламентом і політичними партіями, спираючися на авторитет Ю. Пілсудського й тих людей, яких він рекомендував на керівні посади в уряді та адміністрації. Такий спосіб правління запроваджував у Польщі авторитарний режим, який суперечив засадам Конституції 1921 р. Свою владу Ю. Пілсудський здійснював через довірених осіб, серед яких були військові-легіоністи, колишні соціалісти, людовці, консерватори і ліберали, що зберігали особисту вірність Маршалу. Найближчими співробітниками Ю. Пілсудського стали військові полковники А. Прістор, Ю. Бек, Б. Венява-Длugoшевський, В. Славек, А. Коц, Б. Перацький та ін. В одному зі своїх інтерв'ю 25 травня 1926 р. Ю. Пілсудський говорив: “Мене можуть критикувати люди так, як їм подобається, я ж не перестану стверджувати, що зробив єдиний свого роду історичний факт, зробив щось подібне до державного перевороту й зміг його негайно легалізувати, вчинив щось на зразок революції без жодних революційних наслідків”.

Перші кроки режиму “санації” викликали розчарування лівих партій, які підтримали Ю. Пілсудського, сподіваючися на глибокі соціальні реформи. Коли окреслилася програма діяльності виконавчої влади, погляди керівників лівих партій поділилися: більшість соціалістів і людовців висловилися за перехід в опозицію до режиму, інша

Рис.59. Президент І. Мосціцький у супроводі Ю. Пілсудського і прем'єра К. Бартеля (крайній зліва) прямує до Замку у Варшаві для складання присяги. 4 червня 1926 р.

частина залишилася на лояльних позиціях. Комуністи, які теж спочатку підтримали переворот, вже восени 1926 р. засудили його як “фашистський”. Поразка ендеків у травні 1926 р. зміцнила серед її лідерів переконання в непридатності парламентських форм правління і звернула погляди на фашистський режим в Італії. У грудні 1926 р. Р. Дмовський утворив нову організацію під назвою *Табір Великої Польщі* (Обуз Велькей Польскі, ОВП), яка повинна була діяти легальними і нелегальними методами, залучаючи на бік націоналістів населення. Невдовзі ендеки переіменували ЗЛН у *Національну партію* (Стронніцтво народове, СН).

Національні меншини зайняли під час перевороту вичікувальні позиції. Українці сподівалися від нового режиму серйозних змін у національній політиці, надання територіальної автономії Східній Галичині та Волині. Однак цього не сталося. Наприкінці вересня 1926 р. відбулося спеціальне засідання уряду, присвячене проблемі національних меншин. Головний доповідач – міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський – констатував, що політика асиміляції меншин не має жодних перспектив, тому слід піти на значні поступки, допустити їхніх представників до участі в адміністрації, створити сприятливі умови для культурного розвитку в Польській державі. Ю. Пілсудський погодився на окремі поступки, які не підривали основ унітарної держави, оскільки вважав, що національні права меншин достатньо захищені Конституцією. Серед пілсудчиків проявилися розбіжності в розумінні та реалізації національної політики. Загальноприйнятним стало положення про *державну асиміляцію* непольських національностей, надання їм рівних прав з поляками. Проте в реальному житті ці побажання натрапляли на серйозні перешкоди.

Перший конфлікт між виконавчою владою і парламентом стався у вересні 1926 р. під час обговорення бюджету. Сейм ухвалив відставку двох міністрів (внутрішніх справ і освіти та релігійних визнань), але через кілька днів президент підписав декрет про призначення уряду в попередньому складі. Тоді сейм скоротив бюджет, що означало вотум недовіри всьому уряду. Того ж дня група військових побила посла Є. Здзеховського, який активно виступив проти бюджету. На початку жовтня новий уряд сформував Ю. Пілсудський. У його складі несподівано з'явилися два консерватори (А. Мейштович та К. Незабитовський), що було розцінено як поступку великим земельним власникам й аристократії. Цей факт був не випадковим, що засвідчив візит Ю. Пілсудського до маєтку князя А. Радзивілла в Несвіжі, де він взяв участь у з'їзді польської аристократії 25 жовтня 1926 р. Після цього поширилися чутки, що Маршал збирається проголосити в Польщі монархію і стати новим королем. Насправді ж уся акція була скерована проти поширення впливу ендеків серед земельних власників. Після з'їзду в Несвіжі виникла *Польська організація консервативної державної праці* на чолі з князем *Е. Сапегою* і заступником князем З. Любомирським. Організація не відіграла поважної ролі на політичній арені, але її господарський вплив забезпечив необхідну підтримку пілсудчикам.

Правлячий табір був змушений також долати недовіру католицької церкви, яка симпатизувала ендекам. Уряд вдався до заходів, які розширяли умови Конкордату з Ватиканом, запроваджуючи обов'язкову участь школярів у релігійній практиці. Вони спричинили нейтралітет костелу в політичних справах. У листопаді 1926 р. президент видав декрет, який позбавляв суди права розв'язувати спори щодо порушення закону про пресу, надаючи це право адміністративним органам, які перебували під контролем пілсудчиків.

У другій половині 1926 р. значно поліпшилась економічна ситуація Польщі, що стало наслідком зміни внутрішньої та зовнішньої кон'юнктури. У середині країни добрі результати приносила політика уряду В. Грабського. Назовні у зв'язку з тривалим

страйком англійських шахтарів зросли потреба й ціни на польське вугілля за кордоном, передусім у скандинавських країнах. Експорт вугілля сприяв розвитку комунікацій, що зв'язували Сілезію з портом у Гдині. Зростання цін на сільськогосподарські продукти пожвавило аграрний сектор економіки. У підсумку в 1926 р. експорт перевищив імпорт на 707 млн. злотих. Економічне пожвавлення позначилося на зайнятості населення (число безробітних скоротилося з 302 тис. осіб у березні 1926 р. до 80 тис. восени 1928 р.) і підвищенні їх заробітної платні. У 1927 р. з'явилися два декрети президента, які запроваджували соціальну інспекцію і нагляд за безпекою праці. Наступного року були опубліковані закони про гігієну та безпеку праці й суди праці. Внаслідок зростання рівня агрокультури в 1926-1928 рр. зросла врожайність і збори зернових: пшениці – з 1,4 млн. тонн до 1,8 млн. тонн, жита – з 5,2 млн. тонн до 7 млн. тонн, картоплі – з 21,4 млн. тонн до 32 млн. тонн. Справжній бум переживали банки. Бурхливий розвиток економіки тривав три роки. У цей період Польща належала до найбільш динамічних країн Європи: промислова продукція загалом зросла на 29 %, видобуток вугілля – на 30 %, виробництво сталі – на 75 %.

Сприятливі умови та політична стабільність привернули до Польщі увагу іноземного капіталу. У 1927 р. американські банки надали Польщі пільговий стабілізаційний кредит на суму 62 млн. доларів і 2 млн. фунтів стерлінгів. Крім того, уряд погодився ввести в склад ради Банку Польського строком на три роки американського радника Ч. Дьюї, який здійснював контроль за використанням наданих кредитів. Іноземний капітал сприяв оновленню польської промисловості. У країні з'явилися нові галузі: електротехніка, хімічна, виробництва зброї.

Збіг у часі перевороту й сприятливої економічної кон'юнктури пілсудчики трактували як наслідок власної політики. Ще наприкінці 1926 р. у складі Президії Ради міністрів пілсудчики створили новий орган – *Кабінет Голови Ради Міністрів*, який повинен був контролювати діяльність уряду, добирати й розставляти керівні кадри, слідкувати за політичною обстановкою. До складу Кабінету входили провідні пілсудчики В. Славек, А. Коц, Я. Єнджеєвич, К. Світальський, А. Прістор, а керував ним Г. Юзевський. Фактично Кабінет був справжнім урядом, який управляв країною за вказівками Ю. Пілсудського.

Восени 1927 р. сейм і сенат, обрані 1922 р., завершили роботу і були розпущені. **Нові вибори** були призначені на березень 1928 р. У зв'язку з переходом значної частини лівих сил в опозицію до уряду постало питання про політичну опору режиму. Наприкінці 1927 р. пілсудчики почали створювати політичну організацію під назвою *Безпартійний блок співпраці з урядом* (Безпартійний блок вспулпраці з жондем, ББВР). Керував заходами майор *Казімеж Світальський* (1886-1962). У січні 1928 р. була оголошена програма ББВР, яка містила традиційні для правлячого табору положення: критику Конституції 1921 р. і парламентської демократії, зміцнення влади позапартійних сил у державі (“санація” політичного устрою), солідарність і взаємодію усіх політичних сил на засадах зміцнення держави, поліпшення соціального становища працюючих мас. ББВР приймав до своїх лав усіх, хто поділяв погляди пілсудчиків на державу і способи її зміцнення, визнавав авторитет Ю. Пілсудського. Таким чином, у ББВР опинилися різномірні елементи – від соціалістів до консерваторів, від лібералів до прихильників “твердої руки” і монархістів.

Передвиборча кампанія ББВР проходила з великим розмахом, спираючися на чималі кошти, отримані пілсудчиками від підприємців і земельних магнатів. Вибори до парламенту відбулись 4 березня 1928 р. У них взяло участь 78,3 % виборців; до виборчих урн прийшли також галицькі українці. ББВР здобув 25,1 % голосів, що давало йому найбільше місць у парламенті (29,3 %), ліві партії (ППС і ПСЛ “Визволене”) разом

отримали 25 % (29,2 % місць), партії центру 10 % (12,1 %), національні меншини 21,1 % (19 %), в тому числі українці 9 % (7 %). Вибори закінчилися поразкою ендеків, які здобули 8,7 % голосів (8,4 % місць), а також хадеків і ПСЛ “Пяст” – разом 6 % (5 %). Назагал пілсудчики мали в парламенті лише четверту частину мандатів, що ставило під сумнів їхні плани внесення змін до Конституції.

Парламентський конфлікт. Наприкінці березня 1928 р. Ю. Пілсудський відкрив сесію нового сейму, яка почалася з інциденту: невелика група послів-комуністів скандувала “Геть з фашистським урядом Пілсудського!”. За вказівкою Маршала поліція силою виводила їх із залу. Далі сейм відкинув кандидатуру К. Бартеля на посаду маршалка сейму й обрав соціаліста І. Дашинського. Події показали, що сейм не стане слухняним зняряддям у руках влади. Однак до певного часу влада й опозиція вичікували. У червні 1928 р. Ю. Пілсудського на чолі уряду змінив К. Бартель. 1 липня Ю. Пілсудський дав інтерв’ю органу санації “Глос правди”, в якому брутально обізвав сейм і депутатів зібранням “лядачниц” (нероб) і наголосив, що “не робив би нічого іншого, як тільки бив і копав послів без втоми”. На завершення він погрожував, що немає вибору: або перестати співпрацювати з сеймом і “октроювати” (дарувати) нові закони, або відійти з кабінету, який мусить співпрацювати з сеймом. Маршал обрав другий варіант, віддавши уряд К. Бартелю, залишившись в ньому військовим міністром.

Восени 1928 р. на черговій сесії сейму розгорівся скандал у зв’язку з інтерв’ю Маршала. Під час обговорення позиції уряду щодо інтерв’ю виникла дискусія між послами ББВР та іншими депутатами, яка набула непарламентського характеру. На початку 1929 р. виник новий конфлікт у зв’язку зі справою міністра фінансів Г. Чеховича, який не зміг дати звіту з великої суми бюджетних коштів, що пішли на виборчу кампанію ББВР. Сейм відправив Г. Чеховича у відставку і віддав його до Державного трибуналу. У відповідь з’явилося нове інтерв’ю Маршала, в якому він брутально напав на сейм і послів, обізвавши їх “зафайданими мавпами”, а посла ППС Г. Лібермана, який виступав від комісії в справі Г. Чеховича, – “головним тенором у смердючій оперетці”. У той час Маршал вже був тяжко хворий і не дуже добирав вирази. Судовий процес над Г. Чеховичем у червні 1929 р. був попереджений погрозами судді Державного трибуналу з боку пілсудчиків, а на самому суді Ю. Пілсудський виступив з різкою критикою Конституції, Державного трибуналу, парламенту. Трибунал не наважився винести вирок і відклав справу.

У квітні 1929 р. за вказівкою Ю. Пілсудського президент відкликав уряд К. Бартеля і призначив новий на чолі з полковником К. Світальським. Усі його члени були офіцерами з оточення Маршала, тому його назвали *урядом полковників*. У відповідь на дії пілсудчиків політики з інших партій вимагали скликати надзвичайну сесію сейму, який не збирався впродовж семи місяців. Але табір санації відтягував його скликання; на зборах ББВР обговорювалося питання зміни Конституції; уряд усував опозиційних діячів з органів влади й адміністрації. В одному з виступів голова ББВР В. Славек твердив, що “здоровіше іноді поламати кості одному послу, ніж допровадити до необхідності вживання кулеметів”. Водночас пілсудчики розпочали роботу над проектом нової конституції.

14 вересня 1929 р. у помешканні людовця Я. Домбського відбулася нарада представників шести партій та угруповань – Селянської партії (СХ), ПСЛ “Пяст”, Національної робітничої партії (НПР), ПСЛ “Визволене”, ППС і християнських демократів. На нараді було ухвалено на найближчій сесії сейму висловити вотум недовіри “уряду полковників”. Цей документ став першим актом опозиційного блоку, що отримав назву *Центролів* (центр і лівиця). У листопаді ці партії утворили *Узгоджувальну комісію лівих партій для захисту республіки*, яка діяла як організована

опозиція режиму. 31 жовтня 1929 р. відкрилася чергова сесія сейму. Ю. Пілсудський дав наказ групі озброєних офіцерів взяти участь у роботі сейму, і ті демонстративно зайняли місця в залі засідань. Маршалок сейму І. Дашинський відмовився відкривати сесію “під багнетами і шаблями”. Президент І. Мосьціцький був змушений перенести відкриття сесії. Коли в грудні сейм нарешті розпочав роботу, то першим ділом відправив у відставку уряд К. Світальського. Новий уряд наприкінці грудня знову очолив К. Бартель. Сейм ухвалив бюджет, вважаючи, що пілсудчики відступили.

Однак у березні 1930 р. Ю. Пілсудський відкликав К. Бартеля, а на чолі уряду поставив голову ББВР полковника В. Славека, прихильника “твердого правління”. Водночас у черговому інтерв’ю Маршал виступив з новими погрозами на адресу сейму і послів, засвідчивши, що йому радили “перестріляти” кілька опозиційних депутатів, але він відмовився. Керівники Центроліву зажадали негайного скликання сейму, щоб відправити у відставку уряд В. Славека. У травні сесія сейму була скликана, але відразу відкладена на місяць, а у червні закрита. Посли і сенатори зібралися в залі сенату і поставили вимогу покласти край диктатурі Ю. Пілсудського. 29 червня 1930 р. Центролів скликав у Кракові *Конгрес захисту прав і свободи народу*. На Конгресі була схвалена резолюція, яка стверджувала, що боротьба з диктатурою Ю. Пілсудського повинна завершитися перемогою сил демократії. Під час Конгресу в Кракові пройшла багатотисячна демонстрація, учасники якої підтримали його рішення. Центролів запланував провести масові заходи проти диктатури у вересні 1930 р.

Між тим, наприкінці 1929 р. до Польщі докотилася **світова економічна криза**. Першою її ознакою став спад цін на сільськогосподарську продукцію, потім виникли труднощі із збутом сировини та промислових виробів. Наслідками стали спад купівельної спроможності населення, звільнення з роботи маси робітників (у березні 1930 р. кількість зареєстрованих безробітних досягла 300 тис. осіб), зростання страйкового руху. Різко загострилась обстановка в Східній Галичині. Легальні українські політичні партії (УНДО, УСРП) критикували уряд за недотримання обіцянок надати автономію. Лідери УНДО, спостерігаючи за боротьбою між пілсудчиками та опозицією, вважали, що настав слушний момент поставити перед урядом **українське питання**. Інакше поставилися до політичної кризи в Польщі керівники новоствореної Організації українських націоналістів (ОУН), що виникла на базі УВО. Влітку 1930 р. за їхньою вказівкою у Східній Галичині розпочалася хвиля підпалів маєтків польських власників, а також адміністративних будинків і диверсійних акцій, які повинні були підважити престиж Польської держави, привернути увагу світової громадськості до українського питання в Польщі, нарешті, задекларувати появу нової української радикальної організації – ОУН. “Протестаційна акція” ОУН до краю загострила українсько-польські стосунки в Галичині. У відповідь на дії українських радикалів почав консолідуватися польський націоналістичний табір. У галицьких містах стали створюватися *Союзи захисту східних кресів і Комітети захисту*, які вимагали рішучого втручання уряду в поборювання “гайдамаччини”.

Правлячий табір Польщі опинився перед загрозою втрати контролю над ситуацією. 25 серпня 1930 р. Ю. Пілсудський сам очолив уряд, в складі якого були лише його довірені особи. Через два дні в інтерв’ю “Газеті польській” Маршал піддав нищівній критиці Конституцію, назвавши її “поганим бігосом”, з якого поширюється “такий сморід, що ціла вулиця Вейська (де розташовувався будинок сейму – Л.З.) смердить”, порівнював “конституцію” з “проституцією”. 29 серпня на засіданні Ради міністрів Ю. Пілсудський запропонував розпустити сейм, не дуже переймаючися мотивами такого кроку. Він говорив: “Тепер маю період затишшя, бо це бидло (посли – Л.З.) відпочиває (...) Я не збираюся навіть рахуватися з депутатським імунітетом. Кара мусить на них

впасти (...) Вибори напевно будуть призначені, бо я управляю конституційно". За пропозицією Маршала проголосували усі члени уряду, "бо, – як згадував один з учасників засідання, – нехай би тільки ні!!!" Того ж дня президент підписав декрет про розпуск парламенту, який нібито неспроможний схвалити нову конституцію. Нові вибори було призначено на листопад 1930 р. Водночас Ю. Пілсудський доручив підлеглим розробити план арешту діячів опозиції, які брали участь у краківському конгресі Центроліву.

У ніч на 9 вересня 1930 р. було арештовано 18 послів опозиції і 5 послів від українських партій. Серед них такі знані політики як соціалісти Г. Ліберман, Н. Барлицький, А. Прагер, людовці В. Вітос, В. Кернік, К. Багінський, ендеки В. Корфанти, А. Дембський, один з керівників УНДО В. Целевич та ін. Заарештованих помістили у фортеці Бреста, де вони зазнали принижень, образ і тортур. Незабаром були заарештовані ще близько 5 тис. активних діячів опозиції, в тому числі 84 послы сейму і сенату та 130 українських діячів. Особливої бруталності набула акція "паціфікації" Східної Галичини, яка була виконана за розпорядженням Ю. Пілсудського в період від 20 вересня до 17 жовтня 1930 р. Для її проведення було залучено спеціальні загони армії та поліції, які у плановому порядку оточували українські села, проводили там обшуки, езекуції місцевих активістів культурно-освітніх організацій, нищили майно товариств. Усе це робилося під приводом пошуку "терористів УВО", а насправді, щоб залякати населення. Під час акції було заарештовано 80 осіб, яких пізніше відпустили. Події "паціфікації" отримали міжнародний резонанс і незабаром стали предметом розгляду у Лізі Націй. Однак справа була передана для з'ясування т.зв. Комітету трьох. Польські дипломати доклали величезних зусиль, щоб спровадити її на манівці, посилаючися на терористичну діяльність українських націоналістів і вороже ставлення українських політиків до Польської держави. Розгляд скарги українців Галичини тривав до січня 1932 р., коли було прийнято рішення, яке основну провину за "паціфікацію" поклало на українців.

"Брестські" вибори. Після придушення опозиції пілсудчики розгорнули бурхливу кампанію на виборах до парламенту. Маючи в своїх руках контроль над діями адміністрації, вони впевнено йшли на вибори, які сучасники назвали "брестськими". Партії Центроліву виступили на виборах спільним блоком "Союзу захисту прав і свободи народу", вимагали відновлення демократичних свобод і Конституції. Пілсудчики піднесли гасла "порятунку" держави, спираючися на авторитет і заслуги Маршала. Стронніцтво народове, яке не увійшло до Центроліву, проголошувало засади християнської моралі і конституційних форм правління. Вибори відбулися 16 листопада 1930 р. До урн прийшли 75 % виборців, часто під адміністративним тиском. За офіційними даними, які не виключали фальсифікацій, на виборах до сейму ББВР зібрав 46,8 % голосів, Центролів – 17,7 %, СН – 12,7 %, хадеки – 3,8 %, національні меншини – 14,3 % (українці та білоруси – 6,4 %). На виборах до сенату ББВР отримав 54,7 %, СН – 12,9 %, Центролів – 13 %. Характерно, що на східних теренах, де поляки склали меншість населення, ББВР здобув найбільше голосів (82 %), що свідчило про найбільші зловживання адміністрації під час виборів. Однак численні простести, що були скеровані до Верховного Суду, були відхилені.

Після "брестських" виборів Ю. Пілсудський відійшов з посади прем'єра, призначивши головою уряду В. Славека, а сам демонстративно виїхав на тривалий відпочинок. Відкриваючи перше засідання сейму, прем'єр накреслив його головне завдання – прийняти нову конституцію. Маршалком сейму став К. Світацький, сенату – В. Рачкевич. Депутати опозиції порушили питання незаконних арештів та ув'язнень, зловживань виконавчої влади під час виборів. Методи пілсудчиків викликали обурення

інтелігенції. З листами-протестами проти беззаконня властей виступили професори Львівської політехніки, відомі письменники і митці А. Струг, М. Домбровська, Ю. Тувім, Т. Бой-Желенський та ін. Незважаючи на протести, пілсудчики організували в жовтні процес проти головних “брестських” в’язнів. Їх було звинувачено в підготовці державного перевороту з метою “зміни влади”. Підсудні виголосили промови, в яких звинувачували правлячий табір у порушенні Конституції. Після тривалих зволікань суд засудив керівників опозиції до кари ув’язнення строком від 1,5 до 3 років. Оскільки частина підсудних уже відбула свій строк, то вони були звільнені й виїхали в еміграцію.

На початку 30-х років економічна криза набрала розмаху. Продукція промисловості в 1932 р. скоротилася, порівняно з 1929 р., до 54 %. Ціни на сільськогосподарські продукти впали на 50-70 %, що призвело до зростання заборгованості села. Результатом кризи став масовий відплив капіталів з польських банків (на суму 2,5 млрд. злотих). Серед соціальних наслідків кризи найбільш болючим було безробіття. За офіційною статистикою кількість зареєстрованих безробітних становила у 1931 р. 655 тис. осіб, 1932 р. – 914 тис., 1933 р. – 940 тис., 1934 р. – 908 тис. У роки кризи страйковий рух зменшився, оскільки робітники дорожили роботою. Страйки відбувалися там, де йшлося про ліквідацію підприємств. Таких випадків було чимало, оскільки дрібніші підприємства не витримували конкуренції з монополістичними об’єднаннями. За роки кризи було закрито понад 3 тис. промислових закладів. Збідніння маси населення породжувало апатію та розгубленість, які іноді вибухали стихійними рухами. Так сталось у повіті Леско на Краківщині, де влітку 1932 р. кілька тисяч селян вдалися до погромів на знак протесту проти дій збирачів податків. Постійним явищем стали демонстрації безробітних у містах з вимогами праці, допомоги, харчів. Іноді доходило до зіткнення з поліцією та військами.

Уряд, зайнятий боротьбою з опозицією, тільки у 1932 р. розпочав розробляти антикризові заходи. Було скасовано частину селянських боргів, прийнято закон про право держави втручатися в справи монополій, виділено кошти для підтримки слабких підприємств, яким загрожувало банкрутство, розпочато реконструкцію залізниці, яка дала нові робочі місця. Було збільшено кошти на допомогу безробітним, організовано громадські роботи, до яких 1933 р. залучено близько 60 тис. осіб, а в 1935 р. – ще 134 тис. Проте заходи уряду не давали бажаного результату через дефляційну політику, яка полягала в утриманні будь-якою ціною стабільності злотого. Криза затягнулася в Польщі до 1935 р.

Тривожним залишалось міжнародне становище Польщі. Обидва її сусіди – Німеччина і СРСР – тісно співпрацювали, щоб посилити свій вплив на європейські справи і, водночас, проводили підривну роботу через національні меншини і комуністичний рух. Керівники СРСР скористалися травневими подіями 1926 р. у Польщі, щоб викликати дестабілізацію, а можливо й революцію. У червні 1927 р. російський емігрант Б. Коверда убив посла СРСР в Польщі П. Войкова. Це викликало напруження у польсько-радянських відносинах. У грудні 1926 р. внаслідок військового перевороту до влади в Литві прийшли антипольські налаштовані кола, очолювані президентом А. Сметоною. Вони поставили справу Вільна і литовської меншини в Польщі на форум Ліги Націй. Остання рекомундувала обом країнам розпочати переговори. Однак переговори, що тривали цілий рік, не принесли результатів. Ще більшу увагу польської дипломатії привертала ревізіоністські тенденції з боку Німеччини, які посилювалися після Локарно. Німецькі керівники висловлювали публічні претензії на Помор’я. Польща шукала можливості забезпечити свої західні (і східні) кордони міжнародними гарантіями. У серпні 1928 р. вона урочисто підписала в Парижі т.зв. *пакт Бріана-Келлога* (від прізвищ міністра закордонних справ Франції і

держсекретаря США), за яким країни-учасники відмовлялися від війни як засобу міжнародної політики. До пакту приєднався також СРСР. Це уможливило підписання представниками Польщі та СРСР в лютому 1929 р. спеціального протоколу (“протокол Літвінова”), який запроваджував положення пакту Бріана-Келлога у відносини сусідніх держав. До протоколу приєдналися також Естонія, Латвія, Румунія. Усі країни зрікалися застосування сили у взаємних стосунках.

Після “брестських” виборів влада спочила в руках групи “полковників”, які, маючи більшість у парламенті, могли не рахуватися з опозицією. У травні 1931 р. уряд очолив А. Прістор. Він намагався зменшити негативні наслідки економічної кризи, але йому бракувало зваженої концепції дій. Гостру критику викликали підготовлені урядом проекти законів про соціальне забезпечення, робочий час і допомогу безробітним. Правлячий табір вдався до хитрощів: йдучи на збільшення робочого тижня, зменшення винагороди за понадурочні роботи і скорочення відпусток; він сподівався збільшити внесок підприємств у соціальне забезпечення. Однак ці проекти викликали застереження з боку підприємців, профспілок та опозиції. Загроза страйку змусила уряд відкласти їх; вони були схвалені лише у 1933 р.

Наступні кроки уряду були спрямовані на обмеження громадянських прав і свобод. Закон про зібрання, схвалений у березні 1932 р., надавав адміністрації великі права контролю за громадськими організаціями. У серпні того ж року міністр юстиції отримав право переведення та усунення суддів, що ставило їх у залежність від адміністрації; трохи згодом було обмежено свободу адвокатури. У 1933 р. схвалено закон про самоврядування, який також розширив повноваження адміністрації при формуванні місцевих представницьких органів. Особливий резонанс викликали реформи в освіті. Їх проведення було ініційоване міністром освіти і віровизнань *Янушем Єнджеєвичем*, який належав до групи “полковників”. Першою була реформа системи шкільної освіти, запроваджена законом у березні 1932 р. За новою системою основною загальною школою ставала семирічка, що складалася з двох- і чотирирічних шаблів. Повна середня освіта здобувалась у чотирирічних гімназіях і дворічних ліцеях. Між двома останніми ступенями були вступні іспити. Така структура, якщо й підвищувала загальний освітній рівень мас, то робила вищі ступені доступними лише елітарним верствам. Реально через брак коштів більшість населення обмежувалася початковою освітою, а повну середню в ліцеях здобуло у 1938/39 навчальному році лише близько 16 тис. осіб, що становило мізерний відсоток учнівської молоді. Реформа передбачала також посилення політичної спрямованості навчання й виховання. На перший план була поставлена ідея Польської державності, підкреслення заслуг правлячого табору у її відбудові та зміцненні. Разом з тим, було значно оновлено програми навчання, запроваджено раціональні та гуманітарні елементи, пошанування людської праці та її здобутків, толерантне ставлення до людей іншої віри та поглядів. Назагал громадськість і педагогічні кола критично оцінили шкільну реформу, оскільки її позитивні сторони нівелювалися посиленням втручання держави в навчально-виховний процес, а постійний брак коштів на освіту негативно позначався на рівні підготовки молоді. У 1931 р. в країні було ще 23 % неписьменних у віці понад 10 років; на східних теренах цей відсоток сягав 38 %.

У березні 1932 р. сейм ухвалив також два закони про вищу школу. За ними обмежувалась автономія вищих навчальних закладів, а міністр освіти і віровизнань отримав великі повноваження щодо затвердження ректорів, створення та ліквідації кафедр, затвердження професорсько-викладацького складу. Закони мали на меті посилити вплив уряду й правлячих кіл на наукове та творче середовище, яке користувалося значною незалежністю від влади. Незабаром, у 1933 р. міністр закрити 53 кафедри, звільнивши з роботи найбільш опозиційних професорів. Водночас у 1933 р.

була створена *Польська академія літератури*, яка повинна була об'єднати творчу інтелігенцію за зразком гонкурівської академії у Франції. До неї було залучено відомих літераторів, зокрема Л. Стаффа, Б. Лесьмяна, В. Берента, Т. Бой-Желенського та ін.

Опір режиму. Нове законодавство, запроваджене пілсудчиками, відзначалося посиленням втручання влади до посилення втручання влади у всі сфери життя суспільства. З огляду на це, воно викликало критику з боку демократичних кіл і костелу. У пастирському листі примаса Польщі кардинала Глонда в квітні 1932 р. зазначалося, що “держава для громадянина, а не громадянин для держави”, а правлячий табір не повинен ототожнювати себе з державою. Тоталітарні елементи в політиці пілсудчиків спричинили зміни в опозиційних угрупованнях. З одного боку, зростали радикальні тенденції активного опору режиму. Комуністичний табір активізував роботу в робітничому і селянському середовищах, агітуючи за усунення “фашистського режиму Пілсудського”. КПП провадила роботу серед українців і білорусів, підтримавши гасла приєднання Західної України і Західної Білорусі до відповідних радянських республік. У Східній Галичині посилили терористичну діяльність боївки ОУН. У серпні 1931 р. вони вбили одного з провідних діячів ББВР *Тадеуша Голувка* під час його перебування на лікуванні в Трускавці, а в березні 1932 р. – комісара львівської поліції Е. Чеховського; чинилися також збройні напади на адміністративні установи. Українські політики та греко-католицька церква засудили терористичні акції ОУН, закликали польську владу припинити утиски українського населення. На початку 30-х років демократичні кола українського національного руху (УНДО, УСРП та ін.) розпочали таємні переговори з правлячим табором про досягнення компромісу. Передумовою для цього стала діяльність волинського воєводи Г. Юзевського, який пішов на певні поступки українцям у розвитку національно-культурного життя. Радикальні тенденції проявилися й у середовищі ендеків, де проти політики т.зв. “старих” виступила група молодих діячів. У 1934 р. вони створили окрему організацію *Національно-радикальний табір* (Обуз народово-радикальний, ОНР) і проголосили програму поділу поміщицьких земель, націоналізації іноземного капіталу, зламу ієрархічної системи влади, виселення євреїв з Польщі.

Польські демократичні партії теж переживали процеси поляризації та пошуку нових форм діяльності в умовах санаційного режиму. У 1931 р. провідні людовські партії (“Пяст”, “Визволенє”, СХ) об'єдналися в єдине *Стронніцтво людове* (Народну партію, СЛ), яке очолив В. Вітос. Партія стояла на позиціях відновлення демократії, проведення більш радикальної земельної реформи. Методи правління пілсудчиків штовхнули вліво керівників ППС, змусивши їх підкреслити соціалістичні положення своєї програми, а також шукати платформу співпраці з комуністами. У 1934 р. Центролів фактично розпався через розбіжності його членів у візії демократичної Польщі. Цьому сприяв також відхід хадеків на позиції співпраці з урядом. НПР, очолювана К. Попелем, у своїй програмі теж відбила більш радикальні соціальні вимоги, підтримала ідею надання автономії національним меншинам.

На початку 1933 р. відбулися зміни в середовищі правлячого табору. Тяжко хворий Ю. Пілсудський був незадоволений стосунками, які склалися в групі “полковників”. Занепокоєння викликали у нього кар’єристські риси характеру деяких осіб з його оточення. Він говорив, що його “обліпили воші”. У травні 1933 р. Національні збори обрали на новий семирічний термін президентом І. Мосьціцького, який залишався вірним виконавцем волі Маршала. Уже на другий день після виборів був відправлений у відставку прем’єр А. Прістор, а його місце посів Я. Єнджеєвич. Уряд надалі залишався в руках “полковників”. Маршал найбільшим довіряв В. Славеку, ідеалісту-романтику і аскетові за способом життя. У 1931 р. Ю. Пілсудський скерував його до керівництва ББВР і залучив до розробки нової конституції. Великі надії він покладав на полковника

Юзефа Бека (1893-1944), який з 1932 р. незмінно очолював міністерство закордонних справ. Маршал керувався переконанням, що “треба добрати трьох-чотирьох найвідповідальніших і долаштованих між собою осіб, котрі б управляли один після другого; тільки тоді можлива послідовність лінії урядів і відпочинок одного прем’єра в той час, коли працює інший”.

Я. Єнджевич провів вибори до органів самоврядування – громадських і гмінних рад. Выборча кампанія і вибори тривали понад рік і супроводжувалися зловживаннями з боку адміністрації. У підсумку пілсудчики здобули перемогу, отримавши 68 % голосів виборців. У травні 1934 р. Я. Єнджевич залишив посаду прем’єра. Його місце посів 42-річний професор археології Варшавського університету *Леон Козловський*, який був віддавна зв’язаний з пілсудчиками і мав репутацію “салонного лева”. На подальший перебіг подій значний вплив мав замах на міністра внутрішніх справ *Броніслава Перацького*, вчинений бойовиком ОУН Григорієм Мацейком 15 червня 1934 р. у Варшаві. Вбивство міністра набуло світового розголосу й завдало удару по авторитету Польщі. Вже через день з’явилося розпорядження президента про арешт і ув’язнення осіб, які “загрожують безпеці, спокою й громадському порядку”. Для цього на Поліссі, у Березі Картузькій, було створено концтабір, до якого без правових формальностей скеровувалися затримані особи. Розпорядження порушувало положення Конституції. У таборі опинилися насамперед комуністи, радикальні ендеки, українські націоналісти. У 1936 р. тут перебувало 342 комуністи, 3 ендеки, 6 людовців, кілька членів ОУН. У таборі панував брутальний режим приниження людської гідності, що повинен був зламати людину психічно. Уряд провів численні арешти лівих і радикальних діячів, захопивши також керівний склад Крайового проводу ОУН на чолі зі *Степаном Бандерою*. На судовому процесі, що відбувся 1936 р., він був засуджений до смертної кари, замінені пожиттєвим ув’язненням. Заборонено діяльність ендецького ОНР, діячі якого потрапили до Берези Картузької.

На початку 30-х років відбулися зміни на міжнародній арені, на які мав би зреагувати польський уряд. Економічна криза погіршила соціально-політичну ситуацію в Німеччині, де набирали сили радикальні табори комуністів і націонал-соціалістів. Стосунки між Німеччиною і СРСР охолоджувалися. Це було вигідно Польщі. Підписання “протоколу Літвінова” відкривало шлях для більш широкомасштабного договору. На перешкоді були антирадянські акти, що мали місце в Польщі: наприкінці 1929 р. українські націоналісти вчинили замах на радянське консульство у Львові, вбивши дипломата В. Майлова; у 1930 р. здійснена спроба замаху на посольство СРСР у Варшаві. Однак після підписання в Парижі 1931 р. Договору про ненапад між Францією та СРСР польсько-радянські переговори відновилися. 25 липня 1932 р. у Москві було підписано польсько-радянський *Договір про ненапад* строком на три роки. У ньому йшлося про відмову від воєнних засобів розв’язання спорів та участі у союзах, скерованих проти однієї зі сторін. Договір сприяв поліпшенню взаємних стосунків двох країн, зміцнив позиції Польщі на міжнародній арені. У 1934 р. договір був продовжений ще на десять років. Він дав змогу польській дипломатії зайняти тверду позицію стосовно Німеччини, де до влади на початку 1933 р. прийшли націонал-соціалісти А. Гітлера. Одним з перших кроків німецького фюрера була вимога повернення Німеччині Східного Помор’я та Гданська. Польсько-німецькі стосунки почали загострюватись. Не маючи ще достатньо сил для зміни міжнародних відносин на свою користь, А. Гітлер вирішив тимчасово змінити ставлення до Польщі. Ю. Пілсудський вважав, що більшою загрозою для Польщі є Радянський Союз, і завдання польської зовнішньої політики – дотримуватися рівноваги між двома сусідами. 26 січня 1934 р. у Берліні була підписана *Декларація про незастосування сили* між Польщею і Німеччиною строком на десять років. На думку

Ю. Пілсудського і Ю. Бека, польсько-німецька декларація і радянсько-польський договір давали Польщі достатні гарантії безпеки принаймні на найближчі п'ять років. Разом з тим, Ю. Пілсудський в травні 1934 р. доручив підвладним створити спеціальний військовий центр – “Лабораторію”, який повинен був відслідковувати потенційні загрози з боку двох сусідів.

Конституція 1935 р. Зміцнення міжнародних позицій Польщі дозволило пілсудчикам приступити до зміни конституції Польщі, аби вона забезпечила збереження влади в їхніх руках. Це було складною справою, оскільки ББВР не мав у сеймі необхідних 2/3 голосів. Перший раз загальні підстави нової конституції були винесені на розгляд сейму в лютому 1931 р. Згідно з ним, принцип поділу влади замінюється поділом компетенцій між гілками влади при закріпленні вирішальної ролі президента й уряду. Далі робота була перенесена до Конституційної комісії, якою керували В. Славек і С. Цар. 26 січня 1934 р. С. Цар на засіданні сейму склав звіт про роботу комісії і представив на обговорення тези нової конституції. Посли опозиції на знак протесту покинули зал. Тоді С. Цар запропонував визнати тези новою конституцією. Поки послы опозиції повернулися до зали, більшість ББВР проголосувала за нову Конституцію, порушивши при цьому кілька статей регламенту. Цей факт викликав протести. Ще рік тривало обговорення Конституції в сенаті, де пілсудчики мали значну перевагу. У березні 1935 р. Конституція повернулася до сейму для обговорення поправок, які були схвалені простою більшістю голосів. 23 квітня 1935 р. президент підписав текст нової Конституції, запровадивши її у життя.

Конституція 1935 р. встановлювала в Польщі президентську форму правління. Президент отримав величезні повноваження, за виконання яких відповідав тільки перед “Богом та історією”. Він зосереджував у своїх руках єдину і неподільну державну владу, йому підпорядковувались уряд, парламент, збройні сили, суди й контрольні органи. Обрання президента відбувалося на спеціальних *Зборах виборців* (електорів), які склалися з 80 осіб, що до них належали п'ять найвищих посадових осіб держави, а також 50 виборців, обраних з-поміж послів сейму, і 25 – від сенату. Президент мав право запропонувати свого кандидата на найвищу посаду. Термін його правління був сім років. Одночасно Конституція обмежувала права сейму та сенату, з тим що сенат був піднесений вище сейму. Сейм (208 послів) і сенат (96 senatorів) обиралися на п'ять років прямим, таємним, рівним голосуванням осіб, які досягли 24 років. Окремо зазначалося, що сейм не бере участі в управлінні державою, а лише приймає закони, які вступають у дію тільки після їхнього підпису президентом. У червні 1935 р. був схвалений виборчий закон, який скасував пропорційну систему виборів і замінив її мажоритарною, надаючи при цьому виключні права окружним зборам, які підпорядковувались місцевій адміністрації. Сенат на третину складався з senatorів, яких призначав президент, а на дві третини – з обраних кандидатів; проте вибори senatorів були двоступеневі: спочатку обиралися воеводські колегії виборців, право участі у голосуванні надавалося лише особам, які мали вищу освіту, офіцерам, представникам органів самоврядування й деяких громадських організацій. Конституція гарантувала громадянам головні демократичні права, але обмежувала їх обов'язком лояльності до держави і “загального добра”, які можна було трактувати дуже широко.

Нова Конституція завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Вона запровадила надзвичайну роль держави і виконавчої влади, яким підпорядковувались усі громадянські інститути та особи. Ідея суверенітету народу, яка переважає в демократичних конституціях, була замінена державною ідеологією, що ґрунтувалася на засадах елітарності влади. Це зближувало її з основними законами тоталітарних держав. Конституція була “написана” під Ю. Пілсудського. Проте невдовзі

після підписання Конституції, 12 травня 1935 р., він помер, залишивши помітний слід в історії Польщі. Незважаючи на суперечливе ставлення до його особи, сотні тисяч поляків провели Маршала в останню путь, яка пролягла з Варшави до Вавельського замку у Кракові.

Польща у переддень війни

Піلسудчики без Пілсудського. Смерть Ю. Пілсудського позбавила правлячий табір загальноновизнаного авторитету. Серед пілсудчиків не було постаті, яка б дорівнювала Маршалові за широтою політичного мислення та інтуїції. Після травневого перевороту 1926 р. Ю. Пілсудський використовував своїх підлеглих для виконання поточних завдань, змінював їх на посадах, позбавляв права ініціативи. Своїм можливим спадкоємцем він вважав В. Славека, якого незадовго до смерті поставив на чолі уряду. Відразу після похорону Маршала відбулася вузька нарада наближених осіб, на якій було вирішено “поділити” посади Ю. Пілсудського: Генеральним інспектором Збройних Сил призначили генерала Е. Ридз-Смігли, військовим міністром – ген. Т. Каспшицького, на чолі уряду залишився В. Славек. На нараді виявилось прагнення президента І. Мосьціцького чинити більший вплив на політику табору. У середовищі пілсудчиків відчутнішим став поділ на прихильників жорсткого курсу (група “полковників”) і ліберальних політиків, які намагались дійти порозуміння з опозицією (М. Зиндрам-Косьцялковський).

На вересень 1935 р. були призначені вибори до парламенту, які проводилися за новою Конституцією і виборчим законом. У їх результатах не було сумніву, тому опозиційні партії та організації висловилися за бойкот виборів (ендеки, соціалісти, людовці). Це змусило пілсудчиків шукати порозуміння з національними меншинами. Особливого значення вони надавали участі у виборах українців Галичини. Тривалі переговори з діячами УНДО, які велися від 1931 р., завершилися 29 травня 1935 р. “усною” угодою, яка отримала назву “нормалізації” польсько-українських взаємин. Українські діячі пішли на угоду з огляду на хвилю репресій та голодомор, які розгорнулися в радянській Україні в першій половині 30-х років і ставили перед ними проблему збереження національного середовища в Польщі. За домовленістю, українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови в судах й адміністрації Східної Галичини, створення українського університету, звільнення політв’язнів, а також гарантовані місця в майбутньому парламенті й місцевих урядах. Зі свого боку, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди “нормалізації” поділило українське суспільство: частина населення пішла за УНДО і підтримала порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо держави (ОУН). У виборах взяли участь 50 % українських виборців. Подібний розкол стався також серед білорусів. Німецька та єврейська меншини висловилися за участь у виборах. Це було успіхом правлячого табору.

Під час виборчої кампанії окреслилися **розбіжності серед пілсудчиків**. Частина їх вважала, що ББВР повинен зійти з історичної арени, поки не перетворився на звичайну політичну партію. В. Славек поширював романтичні погляди про те, що надалі суспільство повинно керуватися тільки Конституцією. Однак інші пілсудчики не збиралися втрачати владу. Їхні наміри в образній формі охарактеризував Е. Ридз-Смігли у виступі на з’їзді Союзу легіонерів у Кракові в серпні 1935 р.: “Не тільки не віддамо цілої сукні, але навіть гудзика...” Вибори відбулися 8 вересня 1935 р. і стали по суті плебісцитом. У них взяли участь тільки 46,5 % виборців. У Варшаві голосувало 29 %, Великопольщі –

37,4 %. У виборах до сенату голосували 62,4 % виборців (хоча їх загальна кількість обмежувалась 2 % від усіх виборців!). Натомість українці дістали 13 сеймових і 4 сенаторських мандати, а лідер УНДО *Василь Мудрий* обійняв посаду віце-маршалка сейму. Пілсудчики отримали слухняний парламент. Маршалком сейму став С. Цар, маршалком сенату – А. Прістор.

Після виборів розбіжності в правлячому таборі поглибилися. На більшу роль у ньому претендував президент І. Мосьціцький, якому Конституція давала в руки необмежену владу. Він почав гуртувати навколо себе осіб, яких назвали *групою Замку* (від резиденції президента). До неї входили помірковані пілсудчики й господарські діячі (Е. Квятковський). Коли В. Славек звернувся до І. Мосьціцького з пропозицією провести вибори президента, той відмовився. Поступово вимальовувалися два основні табори пілсудчиків: І. Мосьціцький з “групою Замку” та Е. Ридз-Смігли з військовими колами. Місця для “полковників” не залишалося. У жовтні 1935 р. за дорученням президента новий уряд сформував М. Зиндрам-Косьцялковський, віце-прем’єром став Е. Квятковський, міністром закордонних справ – Ю. Бек. Втративши вплив, В. Славек наприкінці жовтня розпустив ББВР. Влада, по суті, перейшла до рук “групи Замку”. В. Славек був усунутий від політики і незабаром наклав на себе руки.

Новий уряд виступив із гаслом “зближення” влади та суспільства. Але у внутрішній політиці вдався до непопулярних кроків, запровадивши нові податки, зменшивши бюджетні асигнування на пенсії, освіту, державні установи. Щоб зняти соціальну напругу в суспільстві, уряд ввів регламентацію грошового обігу із закордонними банками, розпустив 93 картелі, оголосив амністію політв’язнів.

Певні ознаки послаблення правлячого табору активізували опозиційні сили, насамперед ліві партії. Вони прагнули підсилити виборче враження про ізоляцію режиму. Наприкінці 1935 р. намітилося зближення між соціалістами і комуністами. КПП розпочала реалізацію нової політичної лінії на створення “народних фронтів” проти сил “фашизму і реакції”, рекомендованої VII конгресом Комінтерну у 1935 р. Вона передбачала зближення і взаємодію з демократичними рухами, щоб здобути і поширити свій вплив серед мас. Заклики комуністів до єднання в боротьбі з санацією знаходили певний відгук в низових організаціях ППС і СЛ. Початок 1936 р. ознаменувався зростанням страйків і демонстрацій проти політики уряду. Їх організаторами були комуністи і соціалісти. Страйки розпочалися в Лодзі, а у березні охопили Краків. Втручання поліції призвело до сутичок і нового загального страйку робітників міста. Поліція відкрила вогонь по демонстрантах, які вийшли під червоними прапорами і комуністичними гаслами, в результаті чого загинуло десять осіб. Похорони загиблих супроводжувалися багатотисячною демонстрацією. Краківські події викликали численні протести профспілкових і громадських організацій. Страйки солідарності з краківськими робітниками відбулися в інших промислових центрах. У квітні 1936 р. поліція розстріляла демонстрацію безробітних у Львові, внаслідок чого загинув безробітний В. Козак. Його похорон перетворився на демонстрацію, в ході якої відбулися сутички з поліцією і військами. Було вбито 14 і поранено понад 100 осіб. Опозиційного спрямування щодо режиму набуло відзначення людового свята (31 травня), в якому 1936 р. взяло участь близько мільйона селян. Під час свята людовці вручили Е. Ридз-Смігли резолюцію, в якій вимагали повернення демократичної Конституції, розпуску парламенту, дозволу на приїзд у Польщу В. Вітоса.

Невдоволення проявлялося також у середовищі інтелігенції. Частина вчителів, літераторів лівого спрямування виступила з критикою режиму санації на сторінках видань КПП – “Дзєннік популярни”, “Зе свята”, “По просту”. Певний резонанс мали статті *Леона Кручковського, Ванди Василевської, Люціана Шенвальда, Юліана Тувіма* та

ін. У травні 1936 р. за ініціативою і при підтримці КПП у Львові був організований 3'їзд *працівників культури на захист миру*, на якому його учасники засудили наступ фашизму в ідеології та політиці, закликали до об'єднання демократичних сил. За лаштунками 3'їзду проглядалися тоталітарні риси більшовицьких диригентів.

Ситуація в державі ускладнювалася зростанням напруження в міжнаціональних стосунках. У кількох вищих школах ОНР спровокував антисемітські виступи, а також єврейські погроми, найбільший з яких відбувся у м. Пшитик. Посилення антисемітизму й агітація сіоністів спричинили виїзд у 1937 р. близько 160 тис. євреїв до Палестини. Антисемітські провокації були засуджені костелом і демократичними партіями.

Зростання радикальних тенденцій у політичному житті Польщі викликало занепокоєння ліберально-демократичних сил. Вони не погоджувалися з диктаторськими методами правління пілсудчиків. Серед них помітною постаттю був ген. В. Сікорський, який на початку 20-х років очолював уряд і військове міністерство. У 1928 р. він був усунений з усіх керівних посад, але зберіг певні впливи серед військових й окремих політичних угруповань. З ним підтримували взаємини знані політики і промисловці М. Ратай, С. Тугутт, Л. Василевський, Г. Тененбаум, ген. Ю. Галлер та ін. На початку 30-х років вони нав'язали стосунки з І. Падеревським, який тоді проживав у своєму маєтку в місцевості Морж (Швейцарія) і не проявляв симпатій до санаційного режиму. Ініціатором створення антисанаційного руху виступав В. Сікорський. У лютому 1936 р. він організував зустрічі опозиційних діячів в маєтку І. Падеревського, планував створити потужний опозиційний блок. До них незабаром приєдналися людовець В. Вітос, хадек В. Корфанти, голова НПР К. Попель. На зустрічах йшлося про підготовку перевороту, який би усунув пілсудчиків від влади. З цією метою учасники розмов утворили об'єднання *Фронт Морж* (від назви місцевості, де був розташований маєток І. Падеревського). Вони сподівались об'єднати опозиційні організації, повалити режим і повернути демократію, поставити президентом І. Падеревського. Але до цього не дійшло, тому що ендеки, людовці і соціалісти не погодилися з програмою і складом Фронту. У складі Фронту Морж залишилися військові організації, християнські демократи і НПР. У 1937 р. Фронт перетворився на центристську *Партію праці* (Стронніцтво праці, СП), в якій об'єдналися хадеки, НПР, військові.

Посилення опозиційних сил і послаблення влади не влаштувало групу військових, які гуртувалися навколо ген. Е. Ридз-Смігли. Вони дійшли згоди з "групою Замку", і в травні 1936 р. був створений новий уряд, який очолив ставленник військових Ф. Славой-Складковський. Посади в уряді були поділені між двома угрупованнями пілсудчиків, а "група полковників" залишилася "за бортом". Про завершення перегрупування в правлячому таборі свідчило надання Е. Ридз-Смігли звання Маршала і декрет президента, який окреслював Маршала як другу після президента особу в державі. Новий прем'єр був прихильником суворої військової дисципліни, яку намагався запровадити в адміністративному апараті. Він прославився своїми несподіваними інспекціями, що проводились о будь-якій годині дня і ночі, дрібничковими розпорядженнями, наказами про обов'язкове встановлення туалетів ("славоєк") і однакового фарбування парканів. У внутрішній політиці не зупинявся перед репресіями, стверджуючи, що "поліція стріляла і буде стріляти".

Угода зміцнила позиції Е. Ридз-Смігли, розпочала період консолідації правлячого табору і водночас зростання тоталітарних тенденцій у його політиці. Маршал був прихильником правління "твердої руки". Але йому була потрібна політична опора. У лютому 1937 р. після тривалих приготувань була оголошена програмна декларація нової організації – *Табору національного єднання* (Обозу з'єднання народоного, ОЗН). Уже назва організації свідчила про зростання націоналістичних серед пілсудчиків. Деклара-

ція, розроблена під керівництвом полковника А. Коца, проголошувала понадсоціальне значення держави і підкреслювала роль війська в її захисті. Державницька ідеологія була зміцнена значним обсягом націоналістичних положень, запозичених в ендеків, що визначали пріоритет нації, пов'язували польську націю з католицькою церквою, не залишаючи місця для свободи вибору особи. Проголошувалось право влади втручатись у справи особи і колективу, організовувати і керувати суспільством незалежно від його соціальних та політичних орієнтацій. Декларація поширювала культ Ю. Пілсудського, містила антикомуністичні гасла, ставила політику щодо національних меншин у залежність від їхнього ставлення до держави. Не випадково ендеки звинуватили пілсудчиків в “ідеологічному плагіаті”. Зближення ендеків і пілсудчиків прослідковувалося також у створенні структури ОЗН. На відміну від ББВР, *Озон* (так називали організацію в публіцистиці) створювалася як монопольна ієрархічна партія, при вступі до якої попередні організації розпускалися. Влада ОЗН не обиралась, а призначалась. На чолі партії став А. Коц. Творці ОЗН приступили до створення молодіжної прибудови партії – *Союзу молоді Польщі* (Зв'язку млодей Польскі, ЗМП), яке здійснювали молоді ендеки з ОНР.

Виникнення Озону зустріло негативну реакцію з боку демократичних політичних партій, представників національних меншин. Комуністи вважали Озон фашистською організацією. Проти її ідеології та політики виступила також частина прихильників табору пілсудчиків, які вважали нові кроки зрадою ідей Ю. Пілсудського. Відмовилися приєднатись до Озону Союз професійних спілок, організації інтелігенції та вчителів. Частина сенаторів від ББВР восени 1937 р. заснували у Варшаві *Демократичний клуб*, який виступив проти націоналізму й тоталітаризму. Група Замку, що увійшла до ОЗН, намагалася протидіяти прихильникам тоталітаризму.

У таборі ендеків тривали дискусії між “старими” і “молодими”. У зв'язку з хворобою Р. Дмовський усунувся від справ СН і незабаром помер (січень 1939 р.). Після нього боротьба в партії розгорнулася з новою силою. Назовні діяльність партії проявлялась у голосних антисемітських авантюрах.

Єдності бракувало і в інших політичних партіях. У СЛ набула поширення ідеологія аграризму, яка надавала селянству самостійного економічного та політичного значення в суспільстві. Конгрес СЛ у січні 1937 р. визначив людський рух як такий, що не залежить ні від лівих, ні від правих, поставив завдання повернення в країні демократичного устрою, завершення земельної реформи. У документах конгресу прозвучала теза про домінуючу роль селянства та його впливу у майбутній демократичній Польщі. Людовці відхилили пропозиції соціалістів і Фронту Морж про об'єднання опозиційних сил у Демократичному фронті, самостійно організували антисанацийні кампанії. На серпень 1937 р. СЛ запланувало всепольський селянський страйк, який повинен був змусити правлячий табір піти на поступки. 15 серпня, під час селянського свята, розпочався страйк, який проявився в припиненні будь-яких торговельних операцій продуктами харчування. Найбільшого розмаху селянський протест набув у Малопольщі, де в ньому взяли участь майже 100 % селян (українські селяни в Східній Галичині підтримали страйк). Влада застосувала для придушення страйку поліцію, яка діяла за методами “пацифікації” східногалицького села 1930 р. Це призвело до сутичок і загибелі кількох селян, масових арештів. Страйк засвідчив зростання згуртованості й політичної свідомості селян.

Становище в робітничому русі теж не сприяло консолідації антисанацийних сил. У 1937 р. внаслідок заходів уряду і поліпшення господарської кон'юнктури становище робітників дещо поліпшилося, скоротилося безробіття, зросла заробітна плата. Разом з тим, страйковий рух посилювався. ППС виступила за соціальні перетворення, які повинні

покласти край капіталізму й запровадити демократичну систему. Принципове значення для ідеології та політики партії мало питання ставлення до комуністів. ЦК КПП пропонував соціалістам співробітництво в боротьбі з режимом санації і створення уряду демократичних сил. Однак керівництво ППС відкинуло пропозиції комуністів, пославшись на залежність КПП від Комінтерну. У керівництві ППС зміцнилося правє крило, яке розраховувало на національну солідарність трудящих верств (Т. Арцішевський, М. Недзялковський, К. Пужак). КПП робила кроки для налагодження співробітництва з іншими демократичними силами. Проти партії правлячий табір вживав найгостріших репресій: у 1937 р. за звинуваченням у комуністичній діяльності було заарештовано близько 5,6 тис. осіб. Незабаром для польських комуністів настали ще тяжчі часи. У 1936-1937 рр. в СРСР розпочалася хвиля масових репресій проти опозиції Й. Сталінові та інакомислення у ВКП(б) і Комінтерні. Радянський диктатор усував з шляху до необмеженої влади всіх потенційних опонентів. Масові репресії

Рис.60. Генрик Юзевський, волинський воевода, колишній міністр в уряді УНР С. Петлюри.

охопили спочатку поляків в органах влади СРСР, потім керівні кола КПП в СРСР, у Комінтерні і, нарешті, в Польщі. На початку 1938 р. під приводом опанування КПП “провокаторами й агентами польської охранки” Комінтерн розпустив Компартію Польщі. Значно пізніше, у 1956 р., рішення Комінтерну було визнано необґрунтованим, а сотні її репресованих діячів – реабілітовано, серед них генерального секретаря ЦК КПП Ю. Лещинського-Ленського. Поряд з польськими комуністами під репресії і розпуск попали діячі КПЗУ і КПЗБ.

З посиленням тоталітарних тенденцій у правлячому таборі зазнала змін політика щодо національних меншин. Уряд відійшов від угоди про “нормалізацію” стосунків з українцями, не виконав узяті на себе зобов’язання. Навесні 1938 р.

з посади волинського воеводи було відкликано Г. Юзевського, який намагався знайти спільну мову з українцями. Усе це ще раз підірвало віру української громадськості в можливість порозуміння з поляками і створення підстав майбутньої української державності в Польщі. Антипольські настрої різко посилювалися в результаті політики властей щодо зміцнення східного кордону. Ця політика, якій надали імпульсу військові, передбачала рішучий перехід до примусової колонізації українського населення, переселення частини свідомих українців у центральні райони країни, проведення реполонізації т.зв. “загородової шляхти”. На Холмщині, Поліссі та Підляшші було розпочато т.зв. “акцію ревіндикації”, тобто навернення на католицизм православних українців. Влада виходила з того, що нібито місцеве православне населення було “зросійщене” за часів царату і тепер повинно повернутися до “рідного лона”. Навернення відбувалося примусово, із залученням війська, супроводжувалося закриттям православних храмів або їх передачею католицькій церкві. Ці дії викликали серйозний опір місцевого населення; католицький костел був змушений відмежуватися від них. З 389 церков, які були тут у 1914 р., залишилися лише 51 (189 перетворили у костели, а 149 зруйнували). Колонізаційні заходи уряду і військових поклали край угоді “нормалізації”. У 1938 р. українські політичні партії утворили у Львові *Контактний комітет*, завданням якого була консолідація національних сил. Його керівники повернулися до вимог національно-територіальної автономії українських дільниць Польщі. В українському середовищі зросли впливи радикальної ОУН, керівники якої

схилилися до орієнтації на гітлерівську Німеччину, яка в ході ліквідації “версальської системи” погодиться на утворення Української держави. Осередки ОУН в Польщі посилили терористично-саботажні дії в східних районах країни. Власти відповіли новою “паціфікацією” українських сіл Тернопільщини. Українсько-польські стосунки в 1938-1939 рр. різко загострилися.

Занепокоєння польського уряду викликали процеси серед німецької меншини в Польщі. Хоча в листопаді 1937 р. було підписано польсько-німецьку *Декларацію про взаємний захист прав меншин*, ревізіоністські настрої серед німців у Польщі поширювалися. Їх провідником була *Молодонімецька партія* (Jungedeutsche Partei), що діяла за взірцем гітлерівської НСДАП. Отримуючи кошти з Берліна, прогітлерівські сили вели націоналістичну пропаганду, надавали соціальну допомогу німецькому населенню. Центром поширення націонал-соціалістських ідей став Гданськ, де НСДАП перемогла на виборах і стала правлячою. Проте гітлерівцям не вдалось утворити в Польщі згуртованої “п’ятої колони”.

Зміна національної політики польського уряду позначилася на становищі білорусів. Практично було ліквідовано білоруську школу, обмежено сферу культурного життя. Після розпуску КПП і КПЗБ посилювалися радикальні тенденції серед білоруських християнських демократів. У 1936 р. вони утворили *Білоруське національне об’єднання* (БНО), яке виступило з програмою утворення незалежної об’єднаної Білоруської держави. Однак вплив БНО серед білоруських селян був незначним.

На тлі загострення соціальних і національних суперечностей, посилення антисанакційної опозиції в таборі пілсудчиків тривали суперечки про методи правління. Керівник ОЗН А. Коц виступав за подальше посилення тоталітарних методів, розпуск політичних партій і запровадження диктатури. Ходили чутки про підготовку ним державного перевороту, в ході якого передбачалося фізичне усунення опозиційних політиків, організація акції на зразок “Варфоломійської ночі”. Йому протистояла “група Замку”, яка схилилася до пом’якшення методів правління і порозуміння з опозицією. Вирішальну роль у спорі відіграли впливові військові, які не підтримали диктаторських намірів А. Коца. Проти нього виступили також діячі санаційного *Союзу поліпшення республіки* (Зв’язку направи Жечипосполітей, ЗНР), які представляли ліберальне крило табору (С. Буковецький, М. Гражинський). У січні 1938 р. А. Коц подав у відставку з посади голови ОЗН, його місце посів більш поміркований ген. С. Скварчинський. Незабаром програма Озону зазнала модифікації: у ній були приглушені націоналістичні моменти, а на перший план поставлені практичні завдання модернізації господарства, поліпшення соціальної інфраструктури країни тощо. Керівництво ОЗН робило кроки, щоб нав’язати контакти з опозицією, насамперед людовцями і соціалістами.

Не останню роль у злагодженні політики правлячого табору відіграла економічна ситуація. Поліпшення господарської кон’юнктури дозволило до 1937 р. подолати кризові явища в промисловості і сільському господарстві. Однак Польща за багатьма показниками відставала від розвинених європейських країн. Уряд був змушений шукати шляхів подолання відставання, осучаснення господарської структури. **Нову програму економічного розвитку** запропонував віце-прем’єр Е. Квятковський на засіданні сейму в червні 1936 р. Програма передбачала виконання чотирирічного плану розвитку продуктивних сил шляхом збільшення державних капіталовкладень у будівництво промислових об’єктів. План передбачав, що впродовж чотирьох років держава виділить до 1,8 млрд. злотих на розбудову промислових підприємств, електростанцій, шляхів у центральних районах Польщі, що дозволить оновити господарський потенціал, зміцнити обороноздатність, створити нові робочі місця. Одночасно почалася реалізація шестирічного плану модернізації польської армії. На початку 1937 р. уряд оголосив план

створення *Центрального промислового округу* (ЦОП) у трикутнику між Віслою і Сяном. Терен було обрано з огляду на оборонні інтереси.

У 1937 р. в районі ЦОП розпочалися активні роботи з будівництва трьох електростанцій, ремонту доріг, проведення газопроводу, житлового будівництва. Головна увага була приділена будівництву металургійного комбінату в Стальовій Волі, заводів озброєнь в Радомі і Санок, літакобудівних підприємств у Жешові і Мельці, хімічних – в Дембіце і Недоміцах, автомобілебудування – в Стараховіцах. Усі підприємства будувалися на державні кошти і були власністю держави. На ЦОП у 1939 р. було використано 50 % усіх коштів бюджету Польщі. На початку 1936 р. Польща отримала кредит у 2 млрд. франків від Франції, який було скеровано на ЦОП. Уряд вжив заходів для посилення контролю за приватними підприємствами, зокрема в Сілезії. На початку 1939 р. чотирирічний план було виконано, а в грудні 1938 р. Е. Квятковський запропонував новий – 15-річний план економічного розвитку Польщі, який повинен був продовжити модернізацію господарства, прискорити урбанізацію, зменшити відмінності між Польщею А і Польщею Б. Реалізації плану перешкодила війна.

Рис.61. Останній довоєнний уряд Польщі (травень 1936 р.). Зліва направо: Е. Калінський, Ю. Ульріх, В. Свентославський, Ю. Бек, Т. Каспицький, В. Грабовський, Е. Ридз-Смігли, Ф. Славой-Складковський, Е. Квятковський, М. Зиндрам-Косьцялковський, Ю. Понятовський.

Улітку 1938 р. стосунки в правлячому таборі знову загострилися. У червні замість померлого С. Цара маршалком сейму було обрано В. Славека. Знаючи про образи В. Славека за усунення його від влади, а також наміри зайняти президентське крісло, І. Мосьціцький вирішив розпустити парламент, щоб усунути В. Славека і його прибічників. Нові вибори відбулися в листопаді 1938 р. Опозиційні партії закликали до їх бойкоту. Однак на той час міжнародна ситуація гуртувала поляків перед загрозою зовнішньої небезпеки. Католицький костел закликав вірних “йти до урн (виборчих – Л.З.) з почуттям патріотичного обов’язку”. У виборах до сейму взяло участь 67,1 % виборців, сенату – 70 %. Озон здобув 80 % місць у сеймі і сенаті (що було наслідком мажоритарної виборчої системи). Групі В. Славека не вдалося вибороти місця в парламенті. Правлячий табір святкував перемогу. Новий сейм очолив теоретик санатії професор В. Маковський, його заступником став представник УНДО В. Мудрий. Українські послы виступили з трибуни сейму з гострою критикою правлячого табору та його національної політики. У наступні місяці конфронтація правлячого табору й опозиції зменшилася з огляду на зростання зовнішньої загрози.

У другій половині 30-х років Європа стала ареною агресивних дій Німеччини та Італії. Польська зовнішня політика спиралася на концепцію балансування між Німеччиною та СРСР з оглядом на Францію. Однак Франція тоді шукала зближення з СРСР і уклала з ним у травні 1935 р. Договір про взаємну допомогу, а Великобританія була схильна йти на поступки Німеччині та Італії, щоб не допустити нової війни на континенті. За таких умов польська дипломатія, очолювана Ю. Беком, піддалася на німецькі обіцянки мирного співіснування. Навесні 1936 р. Гітлер порушив версальські та локарнські угоди, окупувавши т.зв. Рейнську демілітаризовану зону. Франція та Великобританія не вжили заходів для відпору Німеччині. Це переконало польську дипломатію в необхідності утримання нормальних стосунків із своїм західним сусідом. У таборі військових лунали голоси занепокоєння з приводу швидкого озброєння Німеччини. Навесні 1936 р. президент І. Мосьціцький утворив *Комітет оборони держави* (Комітет оброни паньмтва, КОП), до якого увійшли вищі представники влади й війська. Тоді ж Е. Ридз-Смігли дав наказ розробити план можливої війни з Німеччиною. На початку 1938 р. військові опрацювали стратегічний план, в якому зазначалося: “Воєнний потенціал Польщі порівняно з Німеччиною настільки малий, що треба визнати Польщу нездатною до самостійної війни з Німеччиною...”

На початку 1938 р. польська дипломатія мала відомості про наступні агресивні кроки Гітлера стосовно Австрії та Чехословаччини, але вважала, що зовнішня активність Німеччини буде поширюватися лише на південь і захід. У березні 1938 р., коли Гітлер здійснив приєднання Австрії до III Райху, польські правлячі кола вирішили скористатися з моменту і змусити Литву погодитися на нормалізацію відносин. 17 березня польський уряд спрямував Литві ультиматум з вимогою встановити дипломатичні стосунки протягом 48 годин. До Вільна прибув Е. Ридз-Смігли, який дав розпорядження привести збройні сили в бойову готовність. Преса наповнилася закликами на зразок “Командувачу, веди на Ковно!” Литва прийняла ультиматум і встановила дипломатичні відносини з Польщею. Однак на міжнародній арені “литовська справа” викликала недобрий резонанс: Франція висловила занепокоєння розвитком подій, а СРСР попередив Польщу, що не залишиться нейтральним у випадку нападу на Литву.

Наступним кроком Гітлера була Чехословаччина. Польські дипломати були впевнені, що західні країни не будуть воювати за Чехословаччину. Було вирішено використати момент для розв’язання давнього спору за Цешинську Сілезію. За прикладом німців і за намовою польського МЗС, поляки цього району в березні 1938 р. виступили з вимогою автономії. У вересні 1938 р. керівники Німеччини, Італії, Франції і Великобританії підписали Мюнхенський договір про передачу Судетів Німеччині. 30 вересня польське МЗС скерувало чехословацькому урядові ультиматум з вимогою передачі Польщі т.зв. Заолзької Сілезії. У чехословацького уряду не було виходу, він прийняв польський ультиматум. 2 жовтня польські війська окупували терен у 802 кв.км і 227 тис. населення. Участь Польщі в поділі Чехословаччини погіршила міжнародний авторитет країни, створила враження про союз Варшави і Берліна.

24 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп запропонував польському послу в Берліні Ю. Ліпському план “загального розв’язання проблем між Польщею і Німеччиною”. Він включав приєднання Гданська до Райху, побудову екстериторіальних шляхів сполучення через польську територію до Східної Пруссії, приєднання Польщі до Антикомінтернівського пакту. У підсумку це означало входження Польщі до блоку агресивних держав і перетворення її на сателіта Німеччини. Спочатку до німецьких пропозицій в Польщі віднеслися легковажно. Польські керівники виступили з територіальними претензіями до Словаччини, яка проголосила свою автономію, і домоглися передачі Польщі невеликих територій в районі Спіша й Орави на

польсько-словацькому пограниччі. На початку листопада 1938 р. у Відні німецько-італійський арбітраж передав частину теренів Словаччини і Закарпатської Русі Угорщині. Водночас у Хусті було проголошено Карпатську Україну, яка повинна була стати основою Української держави під егідою Німеччини. Однак незабаром плани Гітлера змінилися, і він дав згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною. Правителі Польщі сприйняли цей факт із задоволенням.

У березні 1939 р. Німеччина порушила Мюнхенську угоду й окупувала Чехію та Моравію, перетворивши їх на протекторат Богемію. Одночасно була проголошена незалежна Словаччина, що підпорядковувалася Німеччині. Ці дії опритомнили керівників Франції та Великобританії, змусивши вжити негайних кроків для протидії агресії. 21 березня 1939 р. міністр Ріббентроп ще раз поставив перед польським послом Ліпським німецькі вимоги. Польща відповіла відмовою, що було рівнозначним підготовці до війни. З цього часу польські керівники почали докладати гарячкових зусиль для зміцнення оборони на заході і пошуку союзників. Великобританія взяла на себе ініціативу створення на сході континенту союзу, який би протистояв Гітлеру і включав Польщу та СРСР. Польський міністр закордонних справ Ю. Бек не бажав зв'язувати Польщу багатосторонніми союзами, тому 6 квітня в Лондоні було підписано польсько-британський договір про гарантії взаємної допомоги на випадок агресії проти однієї з країн з боку Німеччини. Через тиждень до договору приєдналася Франція. Гарантійний договір переконав Гітлера у невдачі задуму перетягнути Польщу на свій бік, і він дав розпорядження готувати план нападу на неї ("Білий план"). 28 квітня Гітлер виступив з істеричною промовою у рейхстазі, назвавши Польщу "підпалювачем війни" і денонсував польсько-німецьку декларацію 1934 р. У відповідь Ю. Бек 5 травня зробив доповідь на засіданні сейму, в якій відкинув німецькі звинувачення, дезавулював німецькі спроби підпорядкувати Польщу. 23 травня на нараді вищих німецьких військових чинів Гітлер повідомив про рішення завдати збройний удар по Польщі у найближчий період, пояснивши, що йдеться не про Гданськ, а "розширення життєвого простору на сході і забезпечення продовольства".

Агресія проти Польщі. Від початку війни Гітлера могла втримати лише потужна коаліція держав з участю СРСР. Навесні 1939 р. розпочались англо-франко-радянські переговори. Радянський диктатор Й. Сталін, усвідомлюючи значущість позиції СРСР у майбутньому європейському конфлікті, вирішив затіяти свою дипломатичну гру, щоб перехитрити як західні країни, так і Гітлера, й у підсумку встановити власний контроль на континенті. Дипломати СРСР провадили переговори на два фронти – з Англією та Францією, а також таємні – з Німеччиною. У травні-червні Й. Сталін дійшов висновку, що західні країни не погодяться з розширенням впливу СРСР: він вирішив піти на тимчасове зближення з Німеччиною, щоб скерувати погляди фюрера на Захід, а на заключному етапі війни Німеччини з Францією та Англією втрутитися в конфлікт й продиктувати Європі свої умови. На англо-франко-радянських переговорах радянські дипломати намагалися добитися згоди західної сторони на пропуск радянських військ через територію Польщі. Однак цьому категорично противилося польське керівництво, посилаючися на неминуче встановлення в країні більшовицького контролю.

У серпні 1939 р. радянський диктатор дав наказ припинити переговори з Англією й Францією, і 23 серпня СРСР підписав *Договір про ненапад з Німеччиною*, який отримав назву "пакт Ріббентропа-Молотова". Сам договір підтвердив відмову обох сторін від участі у воєнних діях одна проти одної. Ціна угоди містилася в таємному додатковому протоколі, долученому до договору. У ньому йшлося про розподіл сфер впливу між двома державами, за яким усі терени на схід від Балтійського моря, Вісли і до Чорного моря переходили під контроль СРСР, на захід – до Німеччини. Фактичний поділ

Центрально-Східної Європи не залишав місця для незалежної Польської держави. Радянсько-німецький пакт викликав шок у європейської громадськості.

Підписання договору розв'язало руки Гітлеру. 25 серпня 1939 р. він дав наказ наступного дня завдати удару по Польщі. Однак 25 серпня Польща і Великобританія підписали *Договір про взаємну допомогу*. Це змусило Гітлера відкласти напад і прозондувати ґрунт відносно можливих дій Англії та Франції. 29 серпня Гітлер представив британському послу в Берліні Гендерсону можливі умови порозуміння з Польщею, які виходили за межі попередніх вимог. У них йшлося про проведення плебісциту на польському Помор'ї із залученням німців, які мешкали тут до 1918 р., створення міжнародної слідчої комісії для вивчення скарг національних меншин в Польщі тощо. Усе це мало на меті забезпечити Німеччині алібі і перенести відповідальність за конфлікт на Польщу. Одночасно німці вдалися до низки провокацій на польсько-німецькому кордоні, найголоснішою з яких був інсценізований напад переодягнених у польські мундири в'язнів німецьких концтаборів на німецьку радіостанцію в Глівіце, організований керівництвом Управління безпеки 31 серпня 1939 р. Ця провокація стала формальним приводом для початку агресивних дій Німеччини. Коли Гітлер переконався в нереальності атаки на Німеччину з боку заходу, то 31 серпня 1939 р. дав наказ почати наступ о 4 год. 45 хв. 1 вересня 1939 р. У визначений термін німецькі війська перейшли кордон.

Воєнна небезпека притишила політичні конфлікти в Польщі. Опозиція пропонувала правлячому табору співпрацю у зміцненні оборони країни, але отримувала відмову. Уряд і армія вживали термінових заходів для зміцнення західних рубежів держави. 22 серпня Генеральний інспектор Збройних Сил видав наказ провести таємну часткову мобілізацію у західних округах. 29 серпня було оголошено загальну мобілізацію, однак на вимогу послів Франції та Великобританії її було призупинено і відновлено наступного дня.

Німецькі війська, зосереджені на кордонах з Польщею, мали величезну кількісну і технічну перевагу над польськими. Вони сконцентрували 1,8 млн. солдат, в тому числі 70 піхотних, 6 танкових, 7 моторизованих дивізій, 2 повітряних армії, які мали на озброєнні 2800 танків, понад 2000 літаків, близько 11 тис. гармат і мінометів, велику кількість автомобілів. Польська сторона мала у своєму розпорядженні понад 1,1 млн. солдат, близько 600 танків і 400 літаків, 2400 гармат. Співвідношення сил між Польщею і Німеччиною виглядало в кількісному співвідношенні в солдатах як 1:1.5; артилерії – 1:4.5; танках – 1:5,3; літаках – 1:5. Польські збройні сили були розміщені по всій довжині польсько-німецького кордону, який півколом тягнувся з півночі до півдня на понад 1500 км, залишаючи чималі “пустки” для дій противника. Польський план оборони під назвою “План Зет” був опрацьований лише у 1939 р. і спирався на розрахунок, що проти Німеччини одночасно виступлять Франція та Великобританія. Перед польськими воєнними угрупованнями ставилися лише оборонні завдання. Країна не була підготовлена для війни на два фронти. Дипломатичні реверанси в бік Гітлера й недооцінка загрози, яка випливала з міжнародного розкладу сил, дорого коштували Європі загалом і Польщі зокрема.

Польське суспільство та його культура

Загальні умови. На розвиток суспільства міжвоєнної Польщі чинили вплив чимало внутрішніх і зовнішніх чинників. До найголовніших з них слід віднести: утворення держави з трьох різних дільниць, в кожній з яких склалися свої традиції та способи ставлення до дійсності; вплив цивілізаційних здобутків (засобів комунікації, радіо,

телефону), що реалізувались у швидкому поширенні інформації й освоєнні нових технологій, поліпшенні умов життя населення; прагнення різних соціальних верств змінити на краще своє матеріальне становище і спосіб життя; формування території й кордонів держави, в результаті чого в її складі примусово опинились національні меншини, які не пов'язували свою долю з Польщею; великі відмінності у баченні шляхів розвитку країни між представниками різних політичних угруповань і таборів; труднощі господарського плану, зумовлені загальними диспропорціями попереднього розвитку. Вказані чинники не вичерпували історичної ситуації, але істотно позначалися на формуванні індивідуальної, соціальної і суспільної свідомості населення. Остання визначала дії як окремих осіб, так і колективів.

Населення Польщі за міжвоєнне двадцятиріччя зросло з 27,2 млн. у 1925 р. до 35,1 млн. у 1939 р. Його приріст був швидшим, ніж у середньому в Європі. Національний склад суттєво не змінився. Відчутно прискорився процес урбанізації: якщо у 1921 р. в містах проживало 24,6 % населення, то в 1939 р. – 31 %. Найбільшим містом була Варшава, де у 1939 р. мешкало 1,3 млн. осіб. Зміни соціальної структури населення відбувалися повільно. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято 64 % людності, у 1938 р. – 59 %. У 1919-1939 рр. з Польщі емігрувало близько 2 млн. осіб, а імігрувало 1 млн. Наприкінці періоду в США мешкало близько 4 млн. поляків, Німеччині – 1,5 млн., СРСР – 1 млн., Франції – понад 500 тис., Бразилії – 250 тис., Канаді, Чехословаччині і Литві – по 150 тис. Трагічна доля спіткала поляків у СРСР, де вони в 30-х роках були піддані репресіям і депортаціям за звинуваченням у шпигунстві на користь Польщі, опорі соціалістичним перетворенням тощо. Репресіями й депортаціями там було охоплено близько 400 тис. поляків.

Особливістю модернізації соціально-економічної структури Польщі була повільність змін при збереженні багатьох укладів і традицій. При всій відмінності селянства й міського населення по регіонах у 1931 р. загальна структура сільських мешканців була такою: 69 % селян, 12 % сільськогосподарських робітників, 19 % неселяни (ремісники, торгівці, вчителі тощо). Село назагал перебувало під значним впливом костелу. Однак внаслідок проникнення сюди нових віянь, просвітницької діяльності ставлення до костелу та релігії зазнало певних змін. Самі представники костелу на підставі анкетних опитувань стверджували, що відношення селянства до віри “є проблематичним”, а до духовенства – “виразно неохоче”. Не належав до високого й авторитет сільського вчителства. Більшу роль відігравали громадські збори й ватажки різноманітних громадських організацій, кооперативів.

Значно складнішими були міські спільноти. Міста сильно відрізнялися за розмірами, господарською структурою, розташуванням. У малих містечках переважали особисті зв'язки, середніх і великих – безособові. У 1931 р. було 638 міст, з яких 308 мали до 5 тис. населення; 177 – до 10 тис., 140 – до 100 тис., 11 – понад 100 тис. Тенденції до зростання демонстрували насамперед середні та великі міста. Майже половина населення міст утримувалася з праці у промисловості й ремісництві, п'ята частина – торгівлі. Поважний прошарок становили службовці адміністрації, вчителі, особи вільних професій (правники, лікарі, літератори, митці тощо). Особливістю великих і середніх міст була присутність національних меншин: на Поліссі євреї становили більшість населення міст (наприклад, у Пінську), у Варшаві вони склали 30 %, на Волині – 50 %, містах Люблінщини – до 40 %. У Східній Галичині до 30 % міського населення становили українці; німці після завершення еміграції були незначною часткою населення міст.

У міжвоєнний період поступово стиралися й зникали регіональні зв'язки, які були відчутними на початку існування держави (“ролев'яни”, “галіціяни”). Їм на зміну

приходили нові регіональні пов'язання, чому служило поширення впливу засобів масової інформації – преси, радіо, кіно. Серед них виділялись центри культурного життя – Варшава, Краків, Львів, Вільно. Залишався значущим етнографічний регіоналізм. Найсильнішою регіональною групою були *сілезці* (“шльонзаки”), яких об'єднували господарські традиції, політична і мовна своєрідність, неприязне ставлення до прибульців (“Шльонск для шльонзаків”) і німців. Тісні зв'язки об'єднували *кашубів* на півночі і *гуралів* на півдні Польщі, які намагалися зберегти особливості мови, традицій і звичаїв. Менш помітними були регіональні особливості інших історично-етнографічних спільнот, які зберігалися переважно на селі. Певні зміни зайшли у первісній соціальній спільноті – родині. На селі ще панував звичай “безпланового” розвитку родини. Тільки у містах і серед інтелігенції поширювався звичай “планування” родини, який викликав гостру протидію костелу. У родинній ієрархії залишалася домінуючою роль чоловіка. Однак у робітничих та інтелігентських родин підвищилася роль *жінки*, що було пов'язане із зростанням її участі у формуванні родинного бюджету, а також емансипаційними віяннями Заходу. Загалом більш помітним було зростання самостійності жінки в роботі, товариському житті.

Зміни у соціальній структурі населення не мали радикального характеру. До кінця міжвоєнного періоду *робітничка верства* досягла 30 % усього населення. В її складі виокремлювалися групи робітників великих промислових підприємств, середніх і дрібних, ремісничих майстерень і сільського господарства. Становище цих груп відрізнялося за кваліфікацією, умовами праці, заробітною платою. Робітництво мало тісні зв'язки з селянством і міщанством, які поповнювали його лави.

Селяни були найчисленнішою верствою населення міжвоєнної Польщі. Найбільші групи серед них становили малоземельні і середньоземельні селяни із земельними наділами 1-4 га. Малоземельні селяни на кінець періоду склали половину верстви. Заможні селяни (понад 4 га) складали менше 10 %. Селянська верства об'єднувалася в кількох десятках сільських спільнот, у кожній з яких формувалися відмінні соціальні стосунки, часто залежні від регіону. На Познанщині і Помор'ї селяни господарювали в самостійних, переважно середніх господарствах; малі господарства були джерелом додаткового прибутку і утримання для сільськогосподарських робітників. Між “селянським станом” і “сільським пролетаріатом” існував чіткий поділ. У Галичині і колишньому королівстві дрібні господарства часто становили єдине джерело виживання. На Поліссі низький рівень агрокультури зумовлював майже натуральний характер селянського господарства. Окрему категорію становила загорова шляхта, особливо численна на Мазовші й Підляшші, а також частково на Волині й Східній Галичині. Вона мало відрізнялася від селян за економічним становищем, але зберігала окремі традиції й звичаї, з допомогою яких намагалася відокремитись від селян (шлюби укладались переважно у власному середовищі). Її кількість у 30-ті роки наближалась до 800 тис. осіб.

Міщанська (дрібновласницька) *верства* (у польській термінології “дрібноміщанство”) включала в себе різноманітні групи населення, пов'язані з ремісництвом, торгівлею, дрібною власністю тощо. Чисельність цієї верстви у II Речіпосполитій зросла з 3 до 4 млн. осіб. У ній виокремлювалися принаймні дві відмінні групи: меншість “успішних” власників (магазинів, майстерень, ресторанів тощо) і більшість “напівпролетарських” міщан (шевці, кравці, халупники, торгівці тощо), соціальне становище яких залишалось непевним. Міщанство різко диференціювалося за національною ознакою – переважно на поляків і євреїв. Останні дещо переважали. При цьому в колишній прусській дільниці євреїв було мало, а в інших вони займали переважні позиції в торгівлі та ремеслі. Єврейські ремісники опанували такі галузі, як виробництво скляних

виробів, бляхарство, шкіряні промисли. У східних районах країни і в центрі ремесло й торгівля майже повністю перебували в руках євреїв. У Східній Галичині порівняно швидко збільшувалася група українських ремісників і дрібних власників. Це служило додатковою причиною національних конфліктів між поляками та євреями, поляками та українцями.

У вказаний період зростає чисельність і вплив нової соціальної верстви – *інтелігенції*, або людей, пов'язаних з розумовою працею чи творчістю. До неї відносилися чиновники, інженерні працівники, вчителі, люди вільних професій, літератори, митці, духовенство. Наприкінці періоду їх налічувалося 1,5 млн. осіб. Серед інтелігенції теж можна виокремити кілька груп: інтелектуальні кола і високопоставлених чиновників з вищою освітою, чиновників середньої ланки, вчителів, нарешті, нижчу категорію людей нефізичної праці (майстри, нижчі чиновники тощо). Інтелектуальна еліта була нечисленною, групувалась у великих містах та їх наукових і творчих осередках. Матеріальне становище інтелігенції було відмінним: вищі сфери були привілейованими, становище нижчих постійно знаходилося під загрозою безробіття. Проблеми і конфлікти в середовищі інтелігенції виникали переважно на національному ґрунті. Інтелігенція єврейського походження була численною серед представників вільних професій (лікарі, правники, літератори), але до влади й адміністрації її не допускали. Українська інтелігенція теж була відкинута на другий план і трактувалася властями інструментально.

Окремий щабель у соціальній структурі займали *великі земельні власники* – земельна і родова аристократія. Підставою їх життя були кілька десятків тисяч великих земельних маєтків. Вони чинили неспівмірний щодо їхньої кількості вплив на суспільство, економіку, політику. Великі землевласники культивували традиції давньої шляхти й аристократії, відрізнялись від решти соціальних верств матеріальними умовами і способом життя, пов'язаннями з європейською аристократією. Вони становили нечисленну, але добре згуртовану групу населення, яка намагалась зберегти і поширити патріотичні шляхетські традиції. До них належали магнатські родини Радзивіллів, Потоцьких, Сангушків, Сапег та ін.

До *буржуазної верстви* належало менше 1 % населення (з родинами близько 300 тис. осіб). Її чисельність у міжвоєнний період практично не зростає, а сфера впливів частково обмежувалася присутністю іноземного капіталу й розширенням державного сектору в економіці. Символом польської буржуазії було об'єднання *Левітан* (Центральний союз польської промисловості, гірництва, торгівлі та фінансів). Буржуазія відзначалася чітким поділом за етнічною приналежністю: поляки в її середовищі становили менше 50 %, решта припадала на євреїв, німців та ін.

Правлячий табір міжвоєнної Польщі не становив окремої верстви, але творив політичну еліту, обриси якої стали особливо чіткими після 1926 р. Дослідження виявили цікавий факт: за соціальним походженням найбільшу групу політичної еліти міжвоєнної Польщі складали вихідці з родин великих землевласників (24 %), а серед еліти влади їх частка була ще більшою (43 %). Водночас за джерелами утримання великі землевласники (8 %) поступалися лише селянам (10 %), а серед еліти влади налічували 10 %, поступаючися лише вищим офіцерам і чиновникам (35 %). Це значною мірою пояснює тривалість і поширеність шляхетських традицій серед правлячих кіл міжвоєнної Польщі і слабкість демократичних тенденцій. З травня 1926 р. спостерігалось зменшення репрезентативності добору політичної еліти країни, водночас зростала дистанція між нею та суспільством. Один з уважних спостерігачів табору санації ген. Я. Ромер у 1927 р. писав: “Але дуже важливим недоліком є ізоляція уряду від народу і монополізація урядових посад пілсудчиками без огляду на [їх] кваліфікацію... Між Маршалом (при сильній участі камарильї) і народом виникав чимраз вищий і грубший

мур, біля Маршала залишаються самі пілсудчики, а серед них багато тільки кар'єристів, посередніх за здібностями, знаннями, характером”.

Поляки становили більшість у відродженій Польщі. Їхня суспільна свідомість формувалася під величезним впливом національної ідеології, біля новочасних підстав якої стояли ендеки, а також наслідки війн за кордони держави. Глибоко вкоріненним було переконання про справедливість польських кордонів на сході. Про це писали й промовляли політики та публіцисти різних політичних орієнтацій. Характеризуючи ці настрої, відомий історик А. Шельонгівський писав: “Кордони сучасної Польщі тому випливають не з положення окраїн держави або кресів, а з посилки єдиного спільного ядра, яке створює етнічна польська стихія. Під цим кутом зору сучасна політична мапа Польщі якнайбільше нагадує етнографічну мапу з усіма її випадковостями і тільки малим відступом на сході на користь історії й топографії з відходом від засади етнічної чистоти”. Меншою мірою притягали увагу поляків “західні креси”, поза Верхньою Сілезією і Помор'ям, які вважалися польськими теренами, а також українські землі на схід від Збруча. Підставою такого уявлення було давнє переконання про те, що Польща є найбільш східною частиною західної (латинської) цивілізації (“пшедмуже Еуропи”), в той час як західний кордон є наслідком польсько-німецького компромісу і в майбутньому може бути переглянтий. Прихильниками і пропагандистами ідей “пястівської Польщі” з кордоном по Одрі і Нисі Лужицькій були ендеки, які з недовірою ставилися до “ягеллонської Польщі” з її поглядами, зверненими на Схід. Серед крайніх націоналістичних кіл набули поширення ідеї “великодержавності”, які штовхали країну до експансіоністських дій як на Сході, так і на Заході. “Держава, позбавлена прагнень, що виходять за межі її кордонів, є, на наш погляд, безвольним об'єктом, який підпорядковується чужим ворожим раціям, об'єктом, призначеним для знищення”, – писали публіцисти радикального санаційного Легіону молодих. Натомість “федеративні” візії Ю. Пілсудського та пілсудчиків на Сході поділяла незначна частина польського суспільства, вважаючи їх нереальними (до прихильників ідеї належали частина соціалістів, людовців і консерваторів).

У трактуванні нації серед більшості поляків переважали погляди, сформовані ендеками на основі великодержавної ідеї Речі Посполитої. Згідно з нею нація є не тільки культурно-духовним феноменом, а й політичним. Тому до складу польської нації включалися також народи, які зазнали політичного й культурно-цивілізаційного впливу поляків і Польської держави. Фактично від ідеї державництва до “державного націоналізму” еволюціонували в міжвоєнний період погляди провідних представників правлячого табору санації. Освіта, виховання, пропаганда, що проводились у загальнодержавному масштабі, спричинили зростання почуттів національної приналежності та партіотизму, подолання регіональних “патріотизмів” серед більшості польських верств на ґрунті державності. Абсолютна більшість поляків (як і ідеологи більшості політичних партій та груп) трактували Польщу як “національну державу”. Національні меншини сприймалися як неодмінний елемент кожної європейської держави і другорядний чинник державотворення. Єдиним винятком була справа Східної Галичини і проблема її автономії. У ставленні до національних меншин вирізнялося кілька провідних течій. Ендеки дотримувалися поглядів про культурну й цивілізаційну нижчість українців і білорусів, які не досягли рівня “політичної нації”, тому підлягають асиміляції. Державницькі прагнення цих народів ототожнювалися передусім з “німецькими інтригами” проти Польщі. Ліберально-демократичні кола, пов'язані з соціалістами й людовцями, погоджувалися з наданням українцям і білорусам автономії в складі Польщі. Один з прихильників польсько-українського порозуміння Т. Голувко зазначав: “Якщо хочемо, щоб українці пішли на угоду з нами, мусимо дати їм більше, ніж вони мали в Австрії”.

Однак і в міркуваннях цих кіл не було жодного сумніву щодо прав Польщі на Східну Галичину, Волинь, Підляшшя і Полісся. Незалежну Україну вони погоджувалися бачити лише за Збручом. Але й такі помірковані погляди не були поширені серед польської громадськості, не переважали серед соціалістів, людовців, консерваторів. Через десять років після утворення Польщі представник санаційного табору С. Сроковський був змушений визнати, що “дотеперішнє наше ставлення до українців і білорусів (...) зовсім не доповало до їх прихилення до польської державності, а навпаки, з кожним роком виявляє все більшу неприязнь цих етнічних груп до Польщі і польськості”. Проте більшість поляків схилилася до трактування українського та білоруського національних рухів як таких, що спровоковані німцями або більшовиками. Особливо непримиренні позиції стосовно українців займали польські кола в самій Східній Галичині, де вони перебували знаходилися під переважним впливом ендецької ідеології. За їх ініціативою 1930 р. було створене *Товариство захисту східних земель*, яке поширювало гасло “Польща передусім для поляків”. Націоналістичні гасла з одного боку (поляків) підсилювали радикальні настрої з протилежного (українців). Наслідком було зростання напруженості і міжнаціональні конфлікти. У спогадах польських осадників на Волині зазначалося: “У нас на Волині усі повинні належати до Стрілецького союзу, оскільки ми оточені з усіх боків русинами, котрі настроєні до нас погано”. Подібні рапорти напливали до властей зі Східної Галичини, Полісся.

Складним було *ставлення до євреїв*. На відміну від слов'янських меншин, вони не займали компактних теренів, а були розпорошені по всій країні, переважно по містах і містечках. Єврейське населення здебільшого належало до дрібновласницьких верств, становлячи до 70 % серед торговців і ремісників. Суперечності в цій сфері між поляками та євреями сприяли зростанню антисемітизму. Засади останнього були закладені ендеками, які вважали, що євреї не піддаються асиміляції й несуть зі собою культурні елементи, ворожі польській нації. Поширення неприязні до євреїв було також результатом замкненості життя єврейських громад і відчуженості їхніх традицій. З євреями пов'язували проникнення радикальних комуністичних ідей. У 30-х роках антиєврейська кампанія в засобах масової інформації набрала поважних розмірів і спричинила кілька антисемітських погромів, конфліктів у вищих школах, появу закликів, щоб євреї виїжджали до Палестини. Єврейське питання в міжвоєнній Польщі виявилось складнішим від українського та білоруського, оскільки його не могли розв'язати проблеми кордонів, автономій тощо. У публіцистиці підкреслювалося, що “саме верства євреїв, незважаючи на багатівкове співжиття з польською нацією, є чужим елементом у польському суспільстві...”

Німецька спільнота в Польщі здебільшого складалася із заможних селян і кваліфікованих робітників, які досить компактно заселяли три західні воеводства. Завдяки добрій організованості в кооперації, товариствах, церковних громадах вона утворювала згуртовану етнічну групу. Її становище та ставлення влади до них визначалися переважно міжнародними обставинами. У зв'язку з цим (а також впливами ідеології ендеків) у польському суспільстві склався негативний стереотип німця. У ньому переважав образ брутального солдата, який “шанує тільки силу, переконаний у власній вишості й нав'язує до традицій хрестоносців”. Однак серйозних проблем з німецькою меншиною польська влада не мала.

Проблеми національних меншин були тісно пов'язані зі справами *віровизнання і конфесій*. Конфесійна приналежність більшості співпадала з національною ідентифікацією населення. Найяскравіше це проявлялося серед прихильників юдаїзму, які повністю ототожнювалися з євреями (за переписом 1931 р. 9,8 % населення). Греко-католицьке віровизнання майже завжди свідчило про українську ідентифікацію (хоча

були й поляки греко-католики – 10,4 %). До православного віровизнання признавались українці Волині й Полісся, білоруси та росіяни (11,8 %). Більшість німців були протестантами (2,6 %), хоча траплялися серед них і поляки. Католицьке віровизнання (64,8 %) охоплювало переважно поляків, а також частину українців, німців, литовців, білорусів.

Католицька церква була добре розбудована й володіла певними привілеями в суспільному житті. Вона мала 20 дієцезій і архидієцезій, 5 тис. приходів (парафій), налічувала 10 тис. священників і близько 20 тис. черниць і ченців. Греко-католицька церква переважні впливи мала в Східній Галичині, де діяли 2 тис. приходів і 2,5 тис. священників, що підпорядковувалися митрополії у Львові. Кількість православних досягала 5 млн. осіб, здебільшого українців і білорусів, підпорядкованих російському духовенству. Державні чинники прагнули усунути залежність православної ієрархії від Москви і створити українську православну церкву. На цьому ґрунті виникали спори та конфлікти, які часом набирали гострих форм. Протестанти були поділені на кілька конфесій, серед яких найвпливовішими були лютерани. Іудеї об'єднувалися у 800 громадах, які займалися не тільки релігійними, а й соціальними та культурними питаннями. Інші віровизнання (мусульмани, караїми тощо) не мали багатьох прихильників.

Утворення і розвиток незалежної Польщі, суспільно-політичні процеси в ній, а також зміни на міжнародній арені й технічний прогрес вчинили величезний вплив на суспільну свідомість поляків. Зазнав змін образ світу і людини в ньому, що не могло не позначитися на суспільній свідомості й культурних здобутках польського суспільства. Утворення держави розпочало й швидко просунуло вперед національну та культурну інтеграцію польської нації, формування загальнонаціональної культури. Важливим моментом культурного розвою була демократизація міжлюдських стосунків, освітній, соціальний, політичний і культурний поступ ширших верств суспільства, які отримали більший доступ до культурних цінностей. Хоча соціальний поділ ще залишав помітні перегородки між верствами, зберігав культурні відмінності між окремими групами населення, але загальна тенденція суспільного розвитку позначалася серйозними зрушеннями в традиційній становій замкненості.

Нові засоби комунікації внесли відчутні зміни у поширення культурних здобутків серед різних верств населення. У незалежній Польщі стрімко зростає кількість періодичних видань – газет і часописів різних напрямів і відтінків. Здобуття незалежності більшістю творчих особистостей сприймалося як настання “ери свободи”. Якщо в 1918 р. у польських землях видавалося близько 500 назв періодики, то наприкінці періоду їх кількість перевищувала 2600; 80 % видань виходило польською мовою. Поширилося друкування тижневиків, які вміщували багато публіцистики й літературних творів; серед них популярними були *Вядомосці літерацке*, *Тигоднік літерацкі*, *Свят, Ілюстровани кур'єр цодзенни*. Велику кількість періодичних видань друкували політичні партії та громадські організації. Кожен політичний табір мав своїх відомих публіцистів, які вели полеміки з актуальних питань того часу. Ендеки мали під своїм впливом газети *Кур'єр варшавскі*, *Газета львовска*, *Газета варшавска*, *Кур'єр познанськкі*; консерватори зберігали під контролем краківський *Час*, християнські демократи – *Жечпосполіту*, *Глос народу*, пілсудчики – *Кур'єр польскі*. Багато періодичних видань друкували соціалісти: *Роботнік*, *Напшуд*, *Дзеннік людови*. Свої видання мали людовці – *Пяст*, *Визволенє*, *Газета хлопска*. Популярністю користувалися католицькі видання *Мали дзеннік*, *Пшегльонд повшехни*, *Пшегльонд вступлесни*. До комуністичного табору були наближені *Нова культура*, *Плуг*. Свої видання мали національні меншини – німці, білоруси, українці. У 30-х роках українці друкували понад 140 періодичних видань, серед яких найвпливовішими були *Діло*, *Громадський голос*, *Зоря*.

Новий імпульс для розвитку отримала мережа бібліотек і читалень, які діяли передусім при громадських організаціях. У 30-ті роки налічувалося понад 9 тис. загальних і 26 тис. шкільних бібліотек, які обслуговували до 1 млн. читачів. Особливою популярністю користувалися твори Г. Сенкевича, Б. Пруса, Е. Ожешко, В. Реймонта, С. Жеромського, а серед зарубіжних авторів – В. Гюґо, Е. Сінклера, А. Дюма, О. де Бальзака, Л. Толстого. Продовжували культурно-просвітницьку діяльність громадські товариства, створені у часи неволі – Польська мацеж школьна, Товариство школи людової. У 1923 р. соціалісти створили *Товариство університету робітничого*, яке незабаром мало вже близько 200 відділень і організувало загальнопольські робітничі фестивалі та злети.

Надзвичайне значення для поширення культури серед мас мало *радіо*. Перша радіостанція була створена у Варшаві 1925 р., а в 1939 р. їх було вже 11. Кількість абонентів зростає з 48 тис. у 1926 р. до понад 1 млн. у 1939 р. Радіопередачі, крім політичного інформування і пропаганди, відіграли велику роль у популяризації польської літератури й музичної культури. У 1937 р. польські радіостанції передали 394 радіовистави й літературні бесіди.

Усе більшої популярності набував *кінематограф*. У 1925 р. на екранах кінотеатрів демонструвалося 1077 фільмів, переважно закордонного виробництва (польських – 74). Монопольним виробником польських фільмів була кіностудія *Сфінкс*, на якій були виготовлені німі фільми *Поклик моря*, *Шалені*, екранізації творів А. Міцкевича, В. Реймонта, С. Жеромського, Г. Запольської. У 1929 р. почалося поширення звукового кіно. Це привернуло увагу багатьох письменників і діячів культури, які готували сценарії. У 1929 р. було засноване творче об'єднання *Старт*. У ньому розпочали творчу діяльність талановиті режисери *Александр Форд* (*Леґіон вулиці*, 1932), *Юліуш Гардан* (*Вирок життя*, 1934) та ін. Проте кінематограф за своїм впливом ще поступався літературі та радіомовленню.

Незалежність сприяла розширенню впливу *театрального мистецтва*. Виникли десятки нових театрів, зокрема на землях Великопольщі, Помор'я та Сілезії, збільшилася кількість любительських театральних колективів. У 1936 р. діяло 103 театри (47 постійних і 56 пересувних). Завдяки талановитим режисерам і драматургам театр набув соціального значення. У 1937 р. драматичні вистави відвідали 5,5 млн. глядачів. Девізом театрального руху стали слова режисера *Стефана Ярача* “Хочемо бути живим театром”. Йому належала ідея створення “політичного театру”, пов'язаного з життям демократичних верств. У 1919 р. *Юліуш Остерва* заснував у Варшаві театр *Редута* (з 1925 р. у Вільно), який прагнув поширити мистецтво в масах, наблизити до реального життя. З іменем *Арнольда Шифмана* був пов'язаний розквіт *Театру Польського* у Варшаві, який став кузницею талановитих режисерів і акторів. Великі заслуги в розвитку театрального мистецтва мав варшавський Театр ім. В. Богуславського, в якому працювали режисери *Леон Шіллер* і *Александр Зельверович*. Л. Шіллер реалізував ідею “монументального театру”, завданням якого була інсценізація творів польських романтиків (“Дзяди”, “Кордіан”, “Небожественна комедія” тощо). Не менший успіх мали театри Кракова, Львова, Вільна. У популяризації мистецтва важливу роль відігравали аматорські театральні колективи, яких у 1931 р. налічувалося 1966. Загальна тенденція наближення театру до мас не сприяла розквіту академічних форм театрального мистецтва – опери та балету. У 1939 р. залишилося тільки два оперні колективи, не було балетних.

Спори навколо культури. Загальним настроєм більшості поляків, який запанував після проголошення незалежності, було радісне піднесення, почуття приходу “єри свободи” і здійснення мрій. З перших днів незалежності в публіцистиці та літературі взяли гору оптимістичні ідеалізовані візії як минулого, так і майбутнього. С. Жером-

ський у загальному піднесенні писав: “У своїй прихованій сучасній величі має він (польський народ – Л.З.) найглибшу з усіх народів світу тугу до великого наступу свого духу”. Однак уже перші роки незалежності, боротьба за кордони поклали початок роздвоєнню суспільної свідомості. З одного боку, ідеалізація минулого, наголос на національних цінностях торували шлях великодержавному націоналістичному баченню ролі Польщі та поляків в сучасному світі. З другого боку, поступово набирали сили демократичні традиції, які спиралися на визнання громадянських прав народів і осіб. У *Декларації прав молодого покоління Польщі*, оголошеній 1936 р. часописом “Попросту”, підкреслювалося право всіх народів на рівноправне трактування: “Виховані на традиціях боротьби за свободу свого народу, а також інших народів, пам’ятаючи нашу 150-річну неволю, вважаємо необхідним визнати право на власну національну культуру і автономію тим націям, які заселяють польські землі, бо ж не може бути вільним народ, який утискає інші народи”. Упродовж всього міжвоєнного двадцятиліття в суспільній свідомості поляків залишилася роздвоєність між традицією великодержавності і “цивілізаційного покликання” Польщі та усвідомленням нових історичних реалій, які диктували мислення новими демократичними категоріями.

Дилема національної свідомості поляків поглибилася внаслідок гострої соціально-політичної боротьби. Пілсудчики після приходу до влади 1926 р. зробили спробу поширити нову модель патріотизму, який би на перше місце ставив ідею держави, що є вище інтересів окремих партій, угруповань, класів. Один з ідеологів санаційного табору А. Скварчинський багато сил і таланту віддав пропаганді ролі держави як основного гаранта виховання громадської особистості, не зауважуючи суперечностей між державою і громадянським суспільством, між державною нацією і “недержавними” народами. Проте ідеологія “державницького виховання” не запустила глибокого коріння в суспільну свідомість, їй протистояв сильний вплив “національного виховання” ендеків і “соціального виховання” лівих політичних сил.

Якщо у сфері політичної свідомості йшла дискусія про пріоритет держави, класу, то у галузі духовної культури точилися спори навколо питань елітарного і егалітарного призначення морально-етичних цінностей. Утворення незалежної Польщі чимало культурних діячів і митців сприйняли як прояв свободи пошуків вищих духовних орієнтирів, невідкладних епосі. Перші післявоєнні роки стали часом вибуху *авангардних течій* у літературі та мистецтві, які нав’язували до пошуків Молодого Польщі. Під впливом нових філософських течій авангардисти заперечували традиційні схеми сприйняття й ставлення до життя, пропагували плюралістичне індивідуалізоване бачення світу. Художник і філософ *Леон Хвістек* у книзі *Багатоманітність дійсності у мистецтві* (1921) переконував, що “дійсність не може бути зведена до однієї системи”, яка обмежує творчість особистості, стверджував потребу визволення митця від рамок традицій і повсякденності. З другого боку, цим елітарним тенденціям протистояла течія, яка закликала наблизити культурні здобутки до мас, “вірою і правдою” служити простому народу, підносити його культурний рівень і розуміння суспільних процесів. На думку її представників, література і мистецтво покликані давати критичний аналіз дійсності, допомагати кожній людині робити свідомий вибір у розв’язанні складних суспільних проблем, які повсякденно виникають у реальному житті. З віддаленням від 1918 р. і поступовим спаданням національної ейфорії ця течія реалістичного відтворення дійсності набула більшого значення.

Одною зі складних проблем, яку довелося вирішувати з утворенням держави, були справи освіти. На землях, що увійшли до складу Польщі, освітній рівень населення був незадовільним. Якщо в колишній прусській дільниці неписьменність серед осіб віком понад 10 років становила 5 %, то на Поліссі – 71 %, а загалом по країні – 33 %. Тому у

одній з перших декларацій польського уряду від 20 листопада 1918 р. йшлося про створення “загальної, світської, безкоштовної школи, однаково доступної для всіх”. 9 лютого 1919 р. з’явився декрет про обов’язкове навчання у семирічній загальній школі. Однак реалізувати його в умовах війн і руйнувань було непросто. У лютому 1922 р. сейм ухвалив закон, за яким створення та утримування загальних шкіл покладалося на місцеве самоврядування. Кількість загальних шкіл зростала поступово: у 1910 р. було 18404 загальних школи, 1922/23 рр. – 27515, 1938/39 рр. – 28881. Напередодні війни навчанням було охоплено майже 5 млн. (або 90 %) дітей шкільного віку. Брак коштів не дозволив забезпечити загальну початкову освіту для всіх дітей віком від 7 до 14 років, більшість шкіл (75 %) були одно- і двокласними; до семирічних шкіл було записано лише трохи більше 15 % дітей. Однак ситуація з шкільництвом була різною в містах і селах, у різних регіонах. Якщо в західних і центральних воєводствах до початкової школи ходили 95-100 % дітей, то у східних – до 70 %. Продовжували діяти різноманітні громадські організації, які влаштовували курси для дорослих. Усе це дало змогу поліпшити справу з освітнім рівнем суспільства: якщо у 1921 р. неписьменних у віці понад 10 років було 33 %, то в 1931 р. – 22 %, а в 1939 р. – 20 % (у східних воєводствах – 48 %).

Ще складнішою була проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчувався на селі. Запроваджені декретом 1919 р. вчительські семінарії, що передбачали п’ятирічне навчання, не встигали готувати потрібні кадри. У 1923 р. тільки 60 % вчителів мали фахову освіту, а на початку 30-х років – 80 %. Серйозною проблемою були зміст і характер навчання. У квітні 1919 р. у Варшаві пройшов *Перший освітній з’їзд* (“вчительський сейм”), на якому відбулася гостра дискусія щодо ідеологічного обличчя польської школи. Більшість учасників підтримала засади демократизації системи освіти, рівного доступу до неї вихідців з різних верств, скасування бар’єрів між різними типами шкіл, обмеження релігійного виховання учнів уроками релігії. Проте чимало постулатів з’їзду залишилися добрими побажаннями, зіткнувшись з реаліями. Це було помітним в справі освіти національних меншин. Закон 1924 р. покладав утримання національних шкіл на громади, надаючи державну підтримку утраквістичним (двомовним) школам, які проводили курс на асиміляцію передусім українців і білорусів. Тільки німці змогли утримати чималу кількість національних шкіл різного рівня. Освітня реформа 1932 р. уніфікувала систему шкільництва і разом з тим обмежила доступ молоді до середньої і вищої освіти: на базі семирічної загальної школи запроваджувалися ще дві ланки середньої освіти – чотирирічна гімназія і дворічний ліцей, між якими пролягали серйозні випускні іспити (“матура”). Водночас реформа модернізувала програми навчання, відвела більше місця вивченню природничо-математичних дисциплін.

Закінчення середньої школи (ліцею) відкривало вперед випускникам широкі можливості соціального авансу. Гімназії та ліцеї становили елітарний рівень освіти: їх було небагато (у 1938 р. – 769 гімназій і 604 ліцеїв), а плата за навчання високою. Більшість випускників середньої школи походили з привілейованих заможних верств. Гімназії були трьох типів: класичні, гуманітарні і математично-природничі (85 % – класичні або гуманітарні). За весь міжвоєнний період дипломи про середню освіту одержали 250 тис. осіб, у тому числі випускники професійних училищ, які поряд з освітою отримували певний фах у ремісництві, торгівлі тощо. У 1938 р. діяло 764 професійні училища і 74 вчительські семінарії. Вчителі загальних шкіл у соціальній ієрархії стояли невисоко, значно поступаючися вчителям гімназій та ліцеїв. Таке становище вчителів зближувало їх з демократичними верствами, надавало їхнім поглядам соціального забарвлення. Разом з чисельністю зростав вплив цієї соціальної групи на суспільство.

Значної розбудови і зміцнення зазнала вища школа. На момент проголошення незалежності діяло три університети (у Кракові, Львові, Варшаві) і дві політехніки (у Львові та Варшаві). У 1919 р. було відкрито *Познанський університет*, відновлено роботу *Віленського університету*, створено *Католицький університет* у Любліні. У наступні роки відкрили двері Гірнична академія в Кракові, Головна школа сільського господарства у Варшаві, Академія мистецтв у Варшаві та ін. На кінець періоду діяло 16 державних і 11 приватних вищих шкіл, в яких навчалось понад 50 тис. студентів (42 % у Варшаві). За двадцятиріччя дипломи про вищу освіту одержали 83 тис. осіб. Вищі школи поділялися на академічні та неакадемічні. Академічні вищі школи (13) мали право надавати наукові ступені й користувались автономією. Закон 1933 р. обмежив автономні права академічних вищих шкіл. Висока плата за навчання і проживання в місті обмежували доступ до університетів вихідців з бідніших верств. Проте польська інтелігенція, яка формувалася також з випускників вищих шкіл, давала високі зразки гуманістичного ставлення до соціальних і політичних проблем тогочасного життя.

З вищими школами тісно пов'язувався розвиток науки. Вже у 1919 р. вийшли друком два томи *Науки польської*, на сторінках якої обговорювався стан наукових досліджень і потреби їх розвитку. Найбільшого успіху та визнання досягли в Польщі математика і логіка. Особливі заслуги в їх розвитку мали львівська і варшавська математичні школи. У Львові працював один із засновників функціонального аналізу і лінійних пристроїв *Стефан Банах* (1892-1945) і спеціаліст з теорії подібностей *Гуго Штейнгауз* (1887-1972), у Варшаві – *Вацлав Серпінський* і *Казімеж Куратовський*. Тісно пов'язаною з математикою була школа математичної логіки, представлена іменами *Станіслава Лесьневського*, *Альфреда Тарського*. У Варшаві виник центр експериментальної фізики, очолюваний знаним дослідником явищ люмінісценції *Стефаном Пенковським* (1883-1953). Проблемами теоретичної фізики успішно займався *Чеслав Бялбжеський* (1878-1953). Важливу роль у підготовці наукових кадрів і дослідженні фізико-хімічних процесів відіграв Заклад фізичної хімії Варшавського університету, який очолював *Войцех Свентославський* (1881-1968). У галузі астрономії й фізики високо цінувалися праці *Тадеуша Банахевича* (1882-1954) з Кракова. Слабше розвивалися технічні науки, котрі вимагали значних коштів для придбання обладнання і матеріалів. Але й тут широке визнання здобули новаторські підходи до конструкцій мостів львівського вченого *Стефана Брили* (1886-1943).

Дослідження філософів розвивали творчий доробок львівської школи К. Твардовського, учні якого перенесли свою діяльність до Варшави. Тут публікував свої праці відомий вчений, засновник праксеології (теорії про добру працю) *Тадеуш Котарбінський* (1886-1981). Визнання здобули праці в галузі логіки *Казімежа Айдукевича*, історії філософії – *Владислава Татаркевича* (1886-1980). Філологи продовжили традиції попереднього періоду працями з порівняльного мовознавства і славістики, де з'явилися нові імена – *Тадеуша Сінка* (1877-1966), *Тадеуша Лер-Сплавінського* (1891-1965), продовжували наукову творчість А. Брюкнер, К. Нітш, Я. Розвадовський. Відома школа у вивченні античної цивілізації була представлена іменами Л. Стернбаха, Т. Зелінського, Р. Таубеншляга. Підстави гуманістичної соціології накреслив *Флоріан Знанецький*, який повернувся до Познані з США.

Бурхливий розвиток заторкнув історіографію, в якій утвердився плюралізм оцінок минулого. Неоромантичні тенденції поступилися місцем утвердженню незаангажованого погляду на минуле. Частина істориків зосереджувала увагу на державно-правових інститутах та їх ролі у змінах устрою (О. Бальцер, М. Бобжинський, Б. Дембінський, З. Войцеховський). Інші дослідники зацікавились історією польської культури, трактували її з соціологічних позицій (С. Чарновський, Я. Птасьнік). Економічна історія

відбивалася в працях Я. Рутковського та його учнів. *Марцелій Гандельсман* (1882-1945) багато уваги приділив методології історії, опублікував університетський підручник *Історика* (1922), який пропагував наукові засади дослідження минулого. Частина істориків віддавала перевагу вивченню національного руху, роблячи наголос на ролі героїчної особистості (В. Конопчинський, Ш. Аскеназі, В. Собеський, В. Токаж). Увага істориків була прикута також до відбудови Польської держави, яку вони пов'язували з діяльністю пілсудчиків (В. Побуг-Маліновський, В. Лапінський). Дослідження з історії відбудови Польської державності з кінця 20-х років були зосереджені в *Інституті досліджень новітньої історії*, який видавав річник *Неподолелосць*. Вчені інституту спиралися на положення, висловлені Ю. Пілсудським в праці *Поправки до історії*, де він наголошував на ролі “сильної особистості” в завоюванні незалежності. У зв'язку з поширенням кордонів Польщі на схід поживалися тенденції розглядати “цивілізаторську” місію поляків стосовно українського, білоруського і литовського народів (С. Кот, О. Галецький). Польські історики 1925 р. об'єдналися у *Польське історичне товариство*, регулярно раз на п'ять років проводили всепольські з'їзди істориків (IV-VI з'їзди), а у 1933 р. Варшава стала місцем проведення чергового міжнародного конгресу історичних наук. Піднесення переживала польська археологія: у Познанському університеті *Юзеф Костшевський* (1885-1969) заснував польську археологічну школу, дослідивши ранньослов'янське поселення в Біскупіні.

У міжвоєнний період зазнала значних змін художня література. Від настроїв романтичної ейфорії, пов'язаної з реалізацією мрій багатьох польських патріотів, літературна творчість поступово перейшла до осмислення “глибин духа людського чи племінного” (С. Жеромський). Літературний процес умовно поділявся на два етапи: 20-ті і 30-ті роки. На першому етапі переважали авангардистські пошуки “нового мистецтва”, покликаного здійснити “прорив” у майбутнє. Другий етап характеризувався посиленням уваги до проблем реального життя тогочасного суспільства. 20-ті роки пройшли під оптимістичним гаслом початку “нової ери”, яка принесе з собою краще життя. На початку цього періоду у варшавському кабаре *Під Пікадором* сформувалася група молодих поетів і письменників, яка організувала літературні вечори. З 1920 р. вони почали видавати часопис *Скамандер* (1920-1928, 1935-1939 рр.), пропагуючи радісні почуття і надії на краще майбутнє, звеличуючи просту “людину з вулиці”. Значну популярність здобула іронічна поезія *Юліана Тувіма* (1894-1953). У ранніх поетичних збірках (*Сократ, який танцює, Сьома осінь*) він виступив із захопленням оспівуванням радощів життя, зневажливим ставленням до труднощів і проблем. Згодом у його поезії з'явилися сатиричні й критичні мотиви, досягнувши кульмінації в поемі *Бал в опері* (1936), конфіскованій цензурою. Поема була гротеском на правлячу еліту, яка зрадила ідеали молодості й перетворилася на звичайних обивателів. До групи “Скамандер” належав також *Ян Лехонь* (Лешек Серафінович, 1899-1956), у творчості якого більш відчутними були особисті переживання та пошуки, мотиви любові та смерті (зб. *Срібне і чорне*). *Антоній Слонімський* (1895-1976) утверджував у поезії красу слова, гармонію думок і почуттів, викривав насильство і примус (збірки *Сонети, Гармонія, Шлях на схід*). Він також писав тижневі огляди до часопису “Відомості літературне”, які формували культуру інтелігенції, покликаної відкрито й безкомпромісно виявляти своє ставлення до дійсності. У групі “Скамандер” розкрився поетичний талант видатного літератора *Ярослава Івашкевича*. Декілька його поетичних збірок відбивали захоплення світом і життям, утверджували повагу до раціональних цінностей і людських можливостей (зб. *Октовірші, Діонісії, Літо*). У “Скамандері” сформувалася поетична творчість *Казімежа Вежинського, Марії Павліковської-Ясножевської, Казімежи Іллаковічівни, Ежи Ліберта* та ін.

Короткий час проіснувала група польських *футуристів*, які ідеалізували технічну цивілізацію, що дозволить розв'язати усі соціальні проблеми. Літературу та мистецтво вони трактували як елемент масової культури, призначеної для розваг і видовищ. Варшавські футуристи *Александр Вайт*, *Анатоль Стерн* віддавали перевагу ірраціоналізму й чуттєвості, краківські – *Тітус Чижевський*, *Бруно Ясенський* – захоплювалися народом і традиціями, які відмирають з неухильним наступом цивілізації. Розголос отримала поема *Бруно Ясенського* (1901-1939) *Слово про Якуба Шелю*, в якій, на противагу усталеним традиціям, подавався образ селянського ватажка і народного героя 1846 р. Більшість футуристів незабаром перейшла до інших літературних об'єднань лівого спрямування. Їхня творчість була тісно пов'язана з часописом *Здруй* (1917-1920).

У Кракові виникла літературна група *Авангард*, яка видавала часопис *Зворотниця* (1922-1923, 1926-1927 рр.). Її теоретиком був *Тадеуш Пейпер* (1891-1969). Він протиставляв людину природі, вітав поступ цивілізації і масової культури, закликав орієнтуватися на майбутнє. Різкою стильовою контрастністю та метафоричністю відзначалася поетична творчість *Юліана Пшибося* (1901-1970), вихідця з селянської родини й вчителя середньої школи. У його віршах патріотичні мотиви поєднувалися з соціальною тематикою (зб. *Гвинти*, *Обома руками*, *З височини*). До авангардистів належав *Адам Важик* (1905-1982). У його творчості відбилося зіткнення людської уяви з реальним світом, яке породжує ірраціональні відчуття й переживання (зб. *Очі й уста*). Соціальні моменти віддзеркалювалися в творчості *Ялю Курека*, *Яна Бженкавського*, *Ришарда Станде*, *Вітольда Вандурського*. Частина “авангардців” пізніше співпрацювала з комуністичним рухом, пропагуючи окрему “пролетарську літературу”. У 1925 р. *В. Броневський*, *Р. Станде* і *В. Вандурський* опублікували збірку *Три залти*, якою завсідчили свою прихильність “пролетарській поезії”.

Поza авангардними течіями стояли поети Молодої Польщі. *Леопольд Стафф* звернувся до тематики селянського життя, захоплення природою; його поезія сповнена ліричності й простоти. Поезія *Болеслава Лесьмяна* набула глибокого філософського змісту. Його твори накресливали шлях пошуків сенсу життя людиною, підводили до думки про необхідність віднайдення духовно незалежної особистості. У творчості обох видатних поетів помітний вплив екзистенціалізму.

У 20-ті роки з'являється *література конфліктів*. Її підґрунтям стало розчарування у новій дійсності, критичне ставлення до життя, натуралістичні тенденції. У 1923 р. вийшла з друку повість *Зоф'ї Налковської* (1884-1954) *Роман Терези Геннерт*, в якій авторка критично змалювала стосунки в середовищі нової польської еліти. Надалі під впливом фрейдизму письменниця зосередила увагу на психологічних аспектах соціальних конфліктів. У повісті *Кордон* (1935) вона тонко розкрила ситуацію неспівпадіння особистої оцінки з оцінкою сторонніх, розбіжності між особистими намірами й соціальними наслідками їх реалізації. У 1925 р. з'явилася повість *Анджея Струга Покоління Марка Свіди*. Головний герой твору пройшов тяжкі випробовування в польських легіонах, але не зміг піти на компроміс з мораллю та сумлінням, залишившись за бортом у незалежній Польщі. Але найбільший політичний резонанс викликала повість *Стефана Жеромського Провесінь* (“*Пшедвосьне*”, 1925). Її головний герой болісно сприймає несправедливість порядків у незалежній Польщі, вагається перед вибором між реформами та революцією і врешті приєднується до комуністів в надії збудувати краще суспільство. Повість викликала гострі нападки на автора як з боку правих, так і лівих. Перші закидали письменнику “загравання” з комуністами, ліві критикували за ототожнення революції з хаосом і руйнуванням.

Поряд з критичною літературою з'явилася белетристика романтичного забарвлення. Юліуш Каден-Бандровський (1885-1944) створив низку прозових творів, де у художній формі описав події та стосунки серед пілсудчиків (*Генерал Барч*, *Чорні крила*, *Матеуш Бігдо*). Його твори були сповнені патріотичної патетики й романтики, і разом з тим викривали кар'єризм, підлабузництво, пристосуванство.

На початку 30-х років соціально проблематика літератури посилилася. У 1932 р. з'явилася книга Леона Кручковського (1900-1962) *Кордіан і хам*, яка нав'язувала до романтичної літератури, але протиставляла соціальну боротьбу національній. Письменник робив висновок, що національний рух був наскрізь шляхетським і протистояв соціальній боротьбі селян. Цю тему він розвинув у повістях *Пав'ячі пера* (1935) і *Капкан* (1937), які змальовували соціальне невдоволення значної частини населення країни. Соціальне питання було відбите також у повісті *Ванди Василевської* (1905-1964) *Вітчизна*, творах Станіслава Черніка, Станіслава Пентака та ін.

Психологічні моменти відображені у великій епопеї чотири томній повісті *Ночі і дні*, написаній *Марією Домбровською* (1889-1965). Повість подавала широку картину змін обставин життя і взаємин шляхетської родини впродовж XIX – початку XX ст. Вона мала великий успіх, була перекладена багатьма мовами. Психологічна проза поступово набирала сили і відбилась у творчості кількох талановитих майстрів слова. У 1934 р. з'явилася збірка оповідань дрогобичанина *Бруно Шульца* (1892-1942) під назвою *Цицимонові магазини*, у 1937 р. друга – *Санаторій під Клепсидрою*. Оповідання Б. Шульца були фантазіями з часу дитинства, які виникали у свідомості дитини від зіткнення з реальністю. Вони показували ворожість реального світу і спробу втекти до внутрішнього світу добрих сподівань. Твори Б. Шульца здобули велику популярність у світі після Другої світової війни. Універсальні гуманістичні мотиви відбилися у творчості *Вітольда Гомбровича* (1904-1969). Його повість *Фердидурка* (1937) змальовувала образ людини, яка “загубилась” у схематизованому житті ритуалів, укладів, традицій, забобонів. Наприкінці періоду відбувся дебют у літературі *Єжи Анджеєвського* (1909-1983). Його повість *Лад серця* була високо оцінена літературною громадськістю. У ній порушувалася вічна проблема людського вибору між добром і злом.

Відомий письменник, драматург, критик, маляр *Станіслав Ігнацій Віткевич* (1865-1939) став творцем песимістичної теорії культури, згідно з якою поступ цивілізації й демократизація провадять до виникнення масової споживацької культури і “смерті” особистості. Ці ідеї він відбив у повістях *Прощання з осінню* (1927), *Ненаситність* (1930). Численні драматичні твори (*Тумор Музгович*, *Шевці*) малювали сюрреалістичні картини, які зривали з героїв маски умовності й виявляли їх справжній зміст.

На початку 30-х років психологізм просякнув також поезію. 1931 р. у Вільно виникла поетична група *Жагари*, яка об'єднала навколо одноіменного часопису молодих польських поетів – прихильників філософсько-психологічного осмислення дійсності через індивідуальне сприйняття, пошуку шляхів духовного вдосконалення. До її провідних творців належали Єжи Загурський, Чеслав Мілош, Александр Римкевич. Окреме місце в польській поезії посів *Константи Ільдефонс Галчинський* (1905-1953), автор життєстверджуючих настроїв (*Кінець світу*).

У драматургії поряд з творами С.І. Віткевича популярність здобули драми *Єжи Шанявського* (1886-1970), яким властивий психологізм, поєднання комедійних елементів з драматичними, що впливали із зіткнення мрій і дійсності (*Жегляж*).

Численні літературні дискусії позитивно позначилися на розвитку літературної критики. До провідних критиків належав *Тадеуш Бой-Желенський* (1874-1941), автор поезій, перекладів французької літератури (понад 100 томів). У своїх статтях і нарисах він прагнув наблизити літературні твори до читача, розкривав мотиви й цілі їх

написання. Іншими критеріями керувався *Кароль Іжиковський* (1873-1944), який цінував інтелектуальні та моральні якості митця, який здатний піднятися над обмеженнями бичучої хвилі.

Авангардистські впливи позначилися на розвитку польського живопису. Художні смаки формувалися естетичними засадами, що поширювалися із Західної Європи, переважно з Парижа. Нові тенденції проявилися в численних малярських об'єднаннях і групах, кожна з яких пропагувала свій стиль і підходи. У Кракові з 1917 р. діяло об'єднання *Польських формістів*, які надавали перевагу формі зображення, що повинна була показати об'єкт як би в трьох вимірах одночасно. Теоретики напряму стверджували, що йдеться не про реалізм зображення, а лише про форму, яка повинна органічно вплітатися в поверхню полотна. Тому у творах формістів проявлялися помірковані форми кубізму. До відомих формістів належали брати *Збігнєв* і *Анджей Пронашко*. Вони вчилися у Києві та Кракові, часто виїжджали за кордон. Їхні образи ніби склалися з окремих брил, нав'язуючи до народного мистецтва. *Титус Чижевський* (1880-1945) представляв багатоплощинні образи, які іноді представляли собою композицію з різних матеріалів; він намагався наслідувати П. Пікассо. У такому ж дусі залишили твори *Леон Хвістек*, *С.І. Віткевич* та ін.

У 1924 р. організувалася група прихильників авангардного мистецтва *Блок*, яка виступала за “визволення уяви” й побудову довільних форм зображення в стилі конструктивізму. Члени групи вважали, що мистецтво повинно йти в парі з соціальним рухом, однак відсутність реалістичного зображення в їхніх роботах робила таке мистецтво незрозумілим для маси. *Владислав Стшемінський* (1893-1952) був одним з теоретиків групи, пропагував абстрактне зображення об'єктів, їх представлення у вигляді площин і ліній. У подібному стилі працювали *Мечислав Щука*, *Генрик Стажевський*.

Менш радикальні авангардні ідеї пропагували члени об'єднання *Ритм*, утвореного 1922 р. у Варшаві. Вони зберігали цілісність образу, намагаючися водночас підпорядкувати зображення певному ритму. Особливо їх приваблювало використання в картинах традиційних народних елементів. До відомих представників об'єднання належали *Владислав Скочиляс* (1883-1934), в картинах якого часто присутні елементи народної культури підкарпатських гуралів, *краківська малярка Зоф'я Стриєнська*, котра, крім всього іншого, намагалася відбити в своїх творах експресію та динамізм зображення, заснований на індивідуальних відчуттях.

Класичний живопис знайшов послідовників у групі віленських малярів, які об'єдналися у *Віленське товариство артистів пластиків* (1922). Серед них виділявся

Рис.62. Тадеуш Маковський. Дитяча капела (1922 р.).

вихованець Петербурзької академії мистецтв *Феліціан Шценни Коварський* (1890-1948). Його образи були реалістичними, спиралися на взірці імпресіонізму.

Інша група живописців вважала доцільним підсилювати враження від образу з допомогою кольорів. *Колористи* 1924 р. створили об'єднання *Комітет Паризький* (для збору коштів на виїзд малярів до Парижа) і одержали назву “капістів” (від абрєвіатури комітету). До “капістів” незабаром приєдналися З. Пронашко і Т. Чижевський. У їхніх творах з'явилось реалістичне зображення і багата кольорова гама. У дусі “колоризму” залишили твори Еугеніуш Ейбш, Ян Должицький та ін. До найвідоміших капістів належали також *Ян Цибіс* (1897-1973), *Зигмунт Валішевський* (1897-1936); на творчості останнього позначився вплив російського й грузинського народного мистецтва.

Група польських митців постійно проживала у Парижі. Тут вони створили Польське Коло, взявши за взірць твори французьких живописців. З Колом була пов'язана творчість Густава Гвоздецького, Людвіка Маркуса, Мойжеша Кіслінга. Не був зв'язаний з Колом оригінальний маляр *Тадеуш Маковський* (1882-1932), який теж мешкав у Парижі. Він створив оригінальний стиль “колоризму”, поєднавши кольорову гаму з портретами дітей. Його твори переносили глядача в спрощений світ дитячої наївності і беззахисності.

У 1925 р. *Тадеуш Прушковський* (1888-1942) створив у Варшаві групу *Братство святого Лукаша*, яка об'єднала прихильників реалістичного живопису. У доробку засновника групи було чимало портретів офіційних осіб (Ю. Пілсудського, Г. Нарutowича, С. Войцеховського), а також відомих учених, акторів, письменників. Членами групи були також Болеслав Цибіс, Влодзімеж Бартошевич та ін. З іншого боку, у 1936 р. виникло об'єднання малярів *Фрїгійська Шанка*, представники якого поставили за мету створити реалістичний образ світу праці (Броніслав Лінке, Францішек Бартошек, Юліуш Краєвський).

У міжвоєнний період поживався розвиток скульптури і архітектури. Ксаверій Дуніковський, Вацлав Шимановський, Едвард Віттіг створили низку пам'ятників діячам польського національного руху та культури, виставляли свої роботи на багатьох міжнародних виставах. Нові імпульси спостерігалися також в архітектурі, де запанував стиль конструктивізму. *Маріан Лялевич* (1876-1944) спроектував і побудував кілька урядових будівель у Варшаві (Президія Ради міністрів, Міністерство скарбу та ін.).

У музичній культурі період незалежного розвитку ознаменувався появою нових творів *Кароля Шимановського*, в яких композитор схилився до античних і християнських традицій. Так з'явилась опера *Король Роджер*, балет *Гаранассе*, симфонія *Stabat Mater*. Народні традиції в оперному мистецтві продовжив композитор *Людомір Ружицький*, у симфонічних творах – *Адам Венявський*.

Упродовж міжвоєнного двадцятиріччя відбулись зміни у повсякденному житті та матеріальній культурі поляків. На початку періоду внаслідок радикальних соціальних змін відбулася демократизація міжлюдських стосунків. Поступово, зокрема після 1926 р., поширились елітарні погляди, які поділяли суспільство на кілька ієрархізованих середовищ, що відповідали соціальній структурі населення. Образ життя був пов'язаний з матеріальним рівнем груп. Але загальною тенденцією було осучаснення способу життя всіх середовищ, що впливало із загальних змін у споживанні матеріальних і культурних здобутків.

Від початку ХХ ст. на Заході спостерігалися радикальні зміни в способі харчування. Наукові розробки, зокрема американських учених, поставили на порядок денний оптимальні норми споживання харчових продуктів. За цими нормами загальна ситуація в Польщі дещо поліпшилася, проте помітним було відставання від розвинутих країн. Якщо в Англії та Швейцарії перед ІІ світовою війною споживали 66 кг м'яса на особу в

рік, Німеччині – 52 кг, то в Польщі середньо – 21,6 кг (у східних воєводствах – 9 кг). При цьому раціон харчування в місті й на селі значно відрізнявся: на селі більшу частину споживання традиційно складали хліб, картопля, молоко, тоді як у місті – м'ясо, овочі, кави, чай. У місті входило в норму приготування гарячої їжі два рази на день.

Відбулись зміни в одязі. Насамперед вони стосувалися жіночого вбрання. Внаслідок емансипації жінки в суспільстві, зростання ролі масових заходів (спорт, мистецтво) жіночий одяг зазнав спрощення і більшої відкритості. Зникли довгі сукні, корсети, масивні прикраси; підкоротилися спідниці, більш зручними для повсякденного життя і праці стали блузки, жакети. У вжитку з'явилися штучні тканини, виробництво яких було налагоджене 1926 р. в Томашові Мазовецькому. Модними залишалися бавовняні й шовкові тканини. Після 1930 р. у широку моду ввійшли хутра із зайців і кріликів, які перероблялися під більш дорогі. З'явився замок “блискавка”, який замінив гудзики. Новації в чоловічому одязі були менш радикальними. Новинкою стала поява прогумованих і шкіряних чоловічих плащів. На чоловіче вбрання вплинув спортивний стиль.

Технічні новинки позначилися на будівництві і спорядженні *помешкань* (переважно в місті). Новочасна архітектура ґрунтувалася на функціональному призначенні житла. У 30-х роках функціоналізм переважив у житловому будівництві. Помешкання пристосовували до потреб гігієни та вигод: обов'язковими були кухні з газовими плитами, ванні кімнати з туалетами, службові приміщення, широкі вікна з більшим доступом світла, які повинні були компенсувати загальне зменшення житлової площі. Саме тоді з'явилися масові т.зв. “люксові” 2 – 4-кімнатні помешкання, що забезпечували максимальний комфорт невеликих родин. Вони були доступні передусім для “середніх верств”. Більш прості “робітничі квартири” відрізнялися меншою площею і гіршими вигодами. Тогочасний автор у 1935 р. писав про Краків: “Малі помешкання з ванною кімнатою – це винахід останніх років. Не так давно ця вигода служила тільки мешканцям 4-кімнатних квартир, однак поступ у цій галузі без сумніву є: ванних у наших містах маємо все більше”. Проте новочасне житло було малодоступним для робітничих верств міста. У 1931 р. половина всіх робітничих родин мешкала в однокімнатних квартирах без ванни і каналізації. Будівництво нового житла не встигало за зростанням населення. Зміни торкнулися й облаштування помешкання. З'явилися більш зручні меблі, електрика, електричне обладнання (праски, пральні машинки, кухонні прилади, нагрівачі). Тогочасний публіцист у 1929 р. зазначав: “У деяких містах Польщі вже третя частина родинних господарств використовує виключно цей новий (електропраски – Л.З.) спосіб прасування”. З другого боку, високі ціни електроенергії та електротоварів стримували зростання їхнього споживання. На той час електропраска коштувала 15 злотих, кавоварка – 62 злотих, електропічка – 27-95 злотих, радіоприймач – 150-400 злотих, холодильник – 1400 злотих, в той час як середня зарплата службовця становила 250-300 злотих на місяць.

Як зазначалося вище, урбанізаційні процеси у міжвоєнний період прискорилися. Загалом за розвитком міської інфраструктури Польща значно відставала від західно-європейських країн, а всередині держави суттєві контрасти спостерігалися між західними і східними регіонами. Водогони діяли практично у всіх, навіть невеликих містечках західних воєводств, тоді як у східних вони здебільшого були винятком. За міжвоєнне двадцятиріччя протяжність водогонів збільшилась удвічі, запроваджено хлорування води. Найкраща ситуація з водою була у Варшаві. У 1935 р. на 637 міст у 84 діяли водогони і каналізація (13 %), а їх послугами користувалися 38 % міських жителів. Зросло освітлення міст електричними лампами, але в більшості ще функціонувало газове освітлення. 1938 р. у Варшаві вперше запроваджено вуличну світлову сигналізацію руху.

Певний поступ спостерігався у розвитку *міської комунікації*. Було вдосконалено парк електричних трамваїв, розпочалося виробництво вітчизняних вагонів і двигунів. Загальна мережа трамвайних колій у великих містах зросла не так відчутно. Натомість наприкінці 30-х років розвинувся автобусний транспорт у містах і приміських поселеннях. Новим явищем стали автомобільні таксі. У 1938 р. було завершено роботу над проектом будівництва метрополітену у Варшаві, реалізації якого перешкодила війна.

Зміни торкнулися також сфери організації відпочинку. З'явилися і поширилися форми дозвілля, які знаменували початок масової культури: "дансінги" (танцювальні майданчики), джазова музика, туризм. Усе більше місце в житті суспільства займав спорт. Цьому сприяла участь і перемоги польських атлетів на міжнародних спортивних змаганнях. У 1928 р. на Олімпійських іграх в Амстердамі полька *Галіна Конопацька* здобула золоту медаль у киданні диску; у 1932 р. на Олімпіаді в Лос-Анжелесі *Януш Кусочинський* виграв біг на 10 тис. метрів, а *Станіслава Валясевичувна* стала переможцем в бігу на 100 м. Держава приділила серйозну увагу розвитку спорту, підтримуючи будівництво нових стадіонів, басейнів, залів, кортів, майданчиків (у 1930 р. діяло 1019 стадіонів, 97 басейнів, 333 гімнастичні зали).

Усі нові явища повсякденного життя меншою мірою торкалися села. Але розвиток комунікації та поширення інформації створили підстави для поступової модернізації польського суспільства за європейським взірцем. Назагал відбудова Польської держави мала величезне значення для збереження нації та її участі в світовому цивілізаційному процесі. Міжвоєнне двадцятиріччя характеризувалося суперечливими явищами в суспільному житті, але основним його здобутком стало звільнення національної свідомості від комплексу меншовартості.

Розділ 14. ПОЛЯКИ І ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Поділ польських земель і початок Руху Опору (1939 – 1941 рр.)

Воєнні дії. 1 вересня 1939 р. о 4 год. 45 хв. залпи німецького броненосця “Шлезвіг-Гольштайн” по польській прикордонній заставі на косі Вестерплатте розпочали Другу світову війну. Одночасно німецькі збройні сили без оголошення війни наступали на польську територію з півночі, заходу і півдня (Словаччини). В офіційних німецьких документах вкрай лицемірно оголошувалося про “вимушені” “оборонні” дії III Райху: “За наказом Фюрера і Головнокомандувача Вермахт (німецькі сухопутні війська – Л.З.) взяв у свої руки активний захист (!) Райху. Виконуючи нав’язане собі (!) завдання покласти край польським гвалтам, сьогодні вранці німецькі сухопутні війська перейшли у контрнаступ (!) на всій протяжності польсько-німецького кордону”.

Блискавичні удари переважаючих німецьких армій дали їм змогу, незважаючи на запеклий опір поляків, прорвати оборону й повести наступ з метою оточення головних польських сил. Польські війська, організовані у сім армій, розтягнулися по всій протяжності польсько-німецького кордону: “Карпати” (ген. К. Фабріці), “Краків” (ген. А. Шиллінг), “Лодзь” (ген. Ю. Руммель). “Модлін” (ген. В. Бортновський), “Познань” (ген. Т. Кутшеба), “Пруси” (ген. С. Домб-Бернацький). Потужні удари і стрімке просування німецьких моторизованих частин углиб території Польщі змусили польське командування (головнокомандувач маршал Е. Ридз-Смігли) вже в перші дні війни дати наказ про відступ на схід і в центральному напрямку. Польські війська чинили запеклий опір агресору, але змушені були відступити, щоб не потрапити в оточення. 182 вояки прикордонної застави Вестерплатте сім днів відбивали атаки противника, який у двадцять разів перевищував їх чисельно. Незабаром польські збройні сили були розчленовані на чотири частини і змушені пробиватися з оточення. Німцям не вдалося знищити польського флоту і повітряних сил, які незабаром опинилися у Великобританії.

3 вересня, виконуючи свої договірні зобов’язання, Великобританія і Франція оголосили війну Німеччині, але не розпочали активних воєнних дій на Заході, поклавши початок т.зв. “дивній війні”. Хоча західні союзники мали проти Гітлера велику військову перевагу (85 французьких і 4 британських дивізій проти 33-х німецьких), але, спостерігаючи за швидкими діями німецьких військ у Польщі, вони вирішили не активізувати дій, слідкувати за розвитком подій. Між тим, 6 вересня розпочалося створення нової лінії польської оборони по ріках Нарва-Вісла-Сян. Однак німецькі танкові частини досягли цього рубежу швидше, ніж відступаючі польські війська. У ніч на 7 вересня польський уряд і командування залишили Варшаву і практично втратили контроль над розчленованими арміями. Німці затримали атаку на Варшаву у зв’язку з тим, що з 9 по 17 вересня відступаючі частини армії “Познань” і “Поможе” контратакували німецькі війська над р. Бзурою. Однак 15 вересня німецькі танкові частини захопили Люблін і дійшли до Бреста, а 13 вересня зробили невдалу спробу захопити Львів.

Якщо польське населення виявляло великий патріотизм і бажання чинити опір агресору, то представники національних меншин по-різному поставилися до нової обстановки. Єврейські та білоруські громади назагал залишалися лояльними до Польщі. Німці вітали прихід своїх співвітчизників і в деяких місцях чинили акти саботажу і терору проти поляків. Українське населення поділилось на прихильників пропольської та пронімецької орієнтації. Виступаючи на одному з останніх засідань сейму, один з керівників УНДО В. Мудрий оголосив, що українське населення, незважаючи на

постійні утиски, виконає свій обов'язок захисту держави. У лавах Війська Польського перебувало до 200 тис. українців, чимало з яких відзначились уже в перші дні війни. Інша частина українців поділяла надії ОУН на відбудову Української держави за допомогою німців. Польські органи безпеки в перші дні війни заарештували сотні симпатиків ОУН, інтернували активних діячів національного руху за заздалегідь складеними списками. Поразки поляків в ході війни спонукали керівників ОУН від 10 вересня спровокувати збройні виступи проти польської адміністрації в Дрогобичі, Стрию, Бориславі, Калуші та інших містах. Проте до масових збройних зіткнень не дійшло.

Поза тим обстановка на фронтах погіршилася. Польська армія перетворилася на острови опору. У ході наступу німецькі війська перейшли далеко на схід за лінію, визначену тасмним протоколом пакту Ріббентропа-Молотова. Уже 3 вересня німецький посол у СРСР нагадав Москві про взяті зобов'язання щодо Польщі. Однак Й. Сталін не поспішав вступати в гру, посилаючися на "неготовність" Червоної Армії, а фактично не бажаючи ділити з Гітлером відповідальність за поділ Польщі. 14 вересня з Москви інформували Берлін про завершення підготовки операції і водночас повідомляли про майбутню окупацію українських і білоруських етнічних земель, але лише після падіння Варшави. Це викликало обурення в Берліні. Тільки 17 вересня керівництво СРСР дало наказ Червоній Армії перейти радянсько-польський кордон. О 3-й годині ночі польському послу в Москві В. Гжибовському була вручена нота, в якій зазначалося: "Польський уряд розпався і не виявляє ознак діяльності. Це означає, що польська держава і уряд фактично припинили існування. Тим самим припинили дію договори, які були укладені між СРСР і Польщею (...) Зважаючи на такі обставини, радянський уряд розпорядився Головному командуванню Червоної Армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії".

Війська Червоної Армії не зустріли значного опору з боку дезорієнтованих польських частин. Польські керівники, які на той час перебували в Коломиї, не сподівалися на такий розвиток подій і не були готові до війни на два фронти. Е. Ридз-Смігли оголосив по радіо директиву "не вступати в бої з більшовиками", а польські гарнізони виводити до Румунії або Угорщини. Упродовж короткого часу радянські війська при повній чисельній перевазі оволоділи теренами до Буга і Білостока. 17 вересня польський уряд і командування ВП перетнули кордон Румунії, де були інтерновані. Спроби спеціальних радянських військ захопити в полон польських державних урядовців завершилися невдачею. Польська армія фактично була розбита, й тільки окремі частини та з'єднання продовжували ще певний час чинити опір. Залишки армій "Краків" і "Люблін" 17-20 вересня були розгромлені під час тяжких боїв в районі Томашова Люблінського німецькими і радянськими військами; 22 вересня капітулювала Варшава; 5 жовтня після запеклих боїв під Коцком змушена була капітулювати перед противником оперативна група "Полісся" під командуванням ген. Ф. Клеберга. 26-27 вересня німецькі та радянські війська спільними зусиллями розгромили в районі Мостиськ 4-тисячну кінну групу ген. В. Андерса, яка проривалася до Карпат. Сам командувач був поранений і взятий у полон.

У ході бойових дій загинуло близько 70 тис. солдат і офіцерів ВП, понад 130 тис. були поранені, у полон потрапили понад 500 тис. (до Червоної Армії близько 250 тис.). Втрати німецьких військ: понад 16 тис. вбитими і 30 тис. пораненими; Червоної Армії – близько 1 тис. вбитими і 3 тис. пораненими. Понад 90 тис. польських солдатів і офіцерів перетнули кордон Румунії та Угорщини, де були інтерновані. Сплановані заздалегідь і реалізовані плани обох сусідів Польщі були актом неприхованої агресії проти Польщі й поляків, порушували численні міжнародні договори та угоди і, фактично, клали край європейському порядку, встановленому після Першої світової війни. Майбутній прем'єр

Великобританії У. Черчилль у виступі по радіо підкреслював: “Польща знову зазнала агресії з боку тих самих двох великих держав, котрі тримали її в рабстві впродовж 150 років, але не змогли придушити дух польської нації”. Засудивши агресію СРСР, керівні кола Великобританії та Франції незабаром вжили заходів, щоб розбити союз Гітлера і Сталіна й схилити СРСР на бік Заходу.

Поділ земель Польщі. 28 червня в Москві було підписано новий *Договір про дружбу і кордони* між СРСР і Німеччиною. Згідно з ним кордон між радянською і німецькою зонами окупації повинен був пролягати вздовж рік Піса-Нарва-Буг-Сян. Частина варшавського й люблінського воєводств залишалися німцям. Чотири додаткові таємні протоколи до Договору вносили зміни у розподіл “сфер впливу” двох держав, віддаючи Литву і Фінляндію на волю СРСР, а також зобов’язуючи обидві сторони рішуче придушувати “польську агітацію” й співпрацювати в цьому напрямі. Під час переговорів у Москві Й. Сталін відкинув пропозицію німців утворити якусь буферну Польську державу. Невдовзі, 10 жовтня 1939 р., СРСР передав Литві Віленський округ взамін за розміщення на її території 30-тисячного гарнізону Червоної Армії. Таким чином було здійснено поділ земель II Речіпосполитої, за яким 48,5 % території і 22,1 млн. населення перейшли під владу Німеччини, а 50 % території і 13,2 млн. населення – СРСР. Цей акт у свідомості багатьох поляків ототожнювався з “четвертим поділом” Польщі. Він став катастрофою для Польщі і поляків, яка поставила під загрозу існування нації.

Після завершення воєнних дій Гітлер запропонував Великобританії та Франції укласти мирний договір, обіцяючи за це утворити невелику “Польську державу”. Отримавши відмову, 8 жовтня він спеціальним розпорядженням поділив окуповані землі на дві частини: землі на схід від Вісли, а також Сілезія та Помор’я були включені до складу Райху як німецькі території (на них утворено два нових адміністративні округи – Край Варти і округ Гданськ – Західна Пруссія); решта земель були об’єднані у *Генеральне губернаторство для окупованих польських теренів* (поділене на дистрикти) зі столицею в Кракові. Німецька політика на різних частинах окупованих теренів була неоднаковою.

На землях, що увійшли до складу Райху, передбачалося швидкими темпами впродовж десяти років здійснити повне онімечення шляхом переселення поляків на схід і заселення на їх місце німецьких колоністів. Ці польські терени були найбільш розвиненими в промисловому відношенні. Генеральне губернаторство (ГГ) було призначене для розселення поляків та їхнього використання як дешевої робочої сили на некваліфікованих допоміжних роботах, переважно в сільському господарстві.

Німецький окупаційний режим. Майже відразу після окупації на землях, що увійшли до Німеччини, розпочалося проведення політики репресій, депортацій і терору проти поляків, а також євреїв. Вони були позбавлені права власності, користування транспортом, створення будь-яких організацій, участі в культурних і політичних заходах. Були закриті польські вищі навчальні заклади, гімназії та ліцеї, театри, музеї тощо, усі польські установи перейшли під контроль німців. Поляків трактували як “напівлюдей”; для них була встановлена висока вікова межа одружень; поляки були зобов’язані схилитися перед німцями, їм заборонялося мати автомобілі, мотоцикли, радіоприймачі, телефони, переміщатися по провінції дозволялося лише за спеціальними перепустками. За будь-які порушення загрожувало суворе покарання, включно зі смертним вироком. Спеціальні суди виносили швидкі вироки. У перші тижні окупації з метою залякати населення німці провели масові арешти відомих польських особистостей і розстріляли близько 16 тис. осіб. Широкого розмаху набуло примусове переселення (депортація) поляків до Генерального губернаторства. До червня 1941 р. було депортовано близько 800 тис. осіб, а їхнє майно перейшло до близько 200 тис. німецьких

колоністів. Однак брак німців змусив окупантів шукати нових резервів серед місцевого населення. Для цього було проведено записи частини поляків, які мали хоча б віддалені родинні зв'язки з німцями, до німецького національного списку (*фольксдойчі*). Це відкривало шлях до володіння власністю і користування громадянськими правами. До фольксдойчів були зараховані кашуби, мазури, гуралі, сілезці та ін. Загалом було записано до 3 млн. поляків, понад 100 тис. їх служили у німецькій армії. Окупанти розпочали онімечення дітей “з рисами німецької нації”, безпритульних тощо. Уся державна і приватна власність перейшла до німецьких концернів або адміністрації. На селян були накладені високі “контингенти” – обов'язкові поставки сільсько-господарської продукції. Польські населені пункти переіменовано на німецький лад: Бидгощ на Бромберг, Лодзь на Літцманштадт, Торунь на Торн і т.д. Закривалися польські костели, а священиків відправляли до концтаборів або депортували до ГГ. З понад 800 костелів залишилося трохи більше 30.

Політика гітлерівської Німеччини в Генеральному губернаторстві була дещо іншою. ГГ становило окуповану зону, яка перебувала під повним контролем й управлінням німців. Генерал-губернатором був призначений член німецького уряду *Ганс Франк*. Навесні 1941 р. ГГ було визнане тереном німецького “життєвого простору”, призначеного в перспективі для німецької колонізації. За *Генеральним планом “Ост”* (квітень 1942 р.), гітлерівці передбачали впродовж наступних 15 років звільнити терени ГГ від поляків, залишивши тільки невелику їх частину для підневільних робіт, а решту переселити за Урал. У ГГ було збережено права поляків на власність, дозволено створення під контролем німців окремих самоврядних і культурних організацій. Поляки були допущені до нижчих ланок адміністрації без права займати керівні посади, зберігалася т.зв. “гранатова” (від синього кольору мундирів) поліція. Були закриті всі вищі та середні навчальні заклади, культурні установи, видовища, допускалася пронімецька преса, кінотеатри, ресторани і кав'ярні. Гітлерівські репресії й терор у ГГ спочатку не були масовими. Їх грізним провісником став арешт 6 листопада 1939 р. і скерування до концтаборів 183 професорів і викладачів Ягеллонського університету і Гірничої академії в Кракові, частина яких там загинула. Навесні 1940 р. окупанти почали проводити регулярні репресивні акції з метою залякування населення. Першою акцією стала пацифікація кількох сіл на Келеччині, в ході якої було спалено 600 селянських господарств і розстріляно близько 700 поляків. Надалі окупанти систематично організовували облави, арешти та розстріли (або відправку до концтаборів) польських політичних і культурних діячів, репресії і терор постійно зростали, проводився вивіз населення на примусові роботи до Німеччини. У жовтні 1939 р. окупанти запровадили примусовий обов'язок праці для усіх чоловіків від 14 до 60 років, які використовувалися на найтяжчих роботах або вивозилися до Німеччини.

Навесні 1940 р. гітлерівські керівники розпочали створення на польських теренах великих концентраційних таборів, призначених для утримання великих мас політичних противників, військовополонених, осіб, призначених до знищення. Перші великі концтабори з'явилися 1940-1941 рр. в Освенцімі, Майданеку, Треблінці. Потім мережа концтаборів на польських землях досягла 200. Поляки та євреї скеровувалися також до концтаборів у Німеччині й Австрії.

Особливою жорстокістю відрізнялася гітлерівська політика стосовно євреїв. У планах гітлерівців було цілковите їх винищення (“голокошт”). З початку окупації гітлерівці позбавили євреїв усіх прав і власності, замкнули у великих резерваціях – *гетто*, звідки поступово вивозили до спеціальних концтаборів (Освенцім, Майданек, Треблінка та ін.), де знищували у газових камерах і печах, розстрілювали. З понад 3 млн. польських євреїв війну пережили менше 300 тис. На польських теренах діяло близько 400 гетто,

найбільші з яких були у Варшаві (360 тис. осіб), Лодзі (200 тис.). Подібна політика проводилася гітлерівцями стосовно циган.

Становище поляків на окупованих землях у перші роки війни було тяжким. Крім репресій і заборони будь-якої національно-культурної діяльності, приниження людської гідності окупанти приступили до планової експлуатації природних багатств, знищення або вивезення культурних цінностей. Упродовж війни матеріальне становище польського населення постійно погіршувалося. На початку окупації гітлерівці заморозили заробітну плату, в той час як ціни постійно зростали. Запроваджена карткова система не рятувала становища. Населення міст змушене було забезпичити продавати цінні речі, меблі, одяг, щоб не померти з голоду (еквівалентом золотого годинника були 50 кг картоплі). Фактично без засобів проживання опинилась інтелігенція, змушена шукати заробітків на підсобних роботах. Ситуацію рятував “чорний ринок”, але на ньому розквітла спекуляція, пов’язана з ризиком доставки продуктів і товарів. Дещо кращим було становище сільського населення. Німці сприяли селянським господарствам, вимагаючи взамін великих контингентів. Окупанти не зачіпали великих землевласників у ГГ. Після зігнання євреїв у гетто їхнє майно в ГГ частково перейняли поляки; вони розвинули дрібне виробництво й торгівлю. Щодо ставлення до євреїв польське суспільство поділилося: маргінальні верстви із злорадством спостерігали за винищенням євреїв, а окремі націоналістичні кола поширювали думки, що “німці роблять за нас брудну роботу”. Інша частина населення надавала євреям можливу допомогу, з ризиком для власного життя переховувала єврейські родини. Близько 850 поляків були страчені за допомогу євреям.

Загальна реакція поляків на агресію та окупацію була високопатріотична. Однак нормальні людські потреби виживання в умовах війни й окупації змушували чимало поляків вступати в контакти з окупантами. Іноді за згодою Руху Опору поляки займали певні адміністративні посади або працювали в окупаційних інституціях. Явище “свідомої колаборації” з окупантами не набуло поширення, хоча в 1943-1944 рр. польське підпілля за вироками спеціальних судів зліквідувало близько 2 тис. агентів, які працювали на німецькі спецслужби. Ані польське суспільство, ані політичні угруповання не зреагували на заклик гітлерівців у 1943 р. вступати до німецької армії для “захисту Європи” від більшовиків. Улітку 1944 р. на мобілізаційні пункти з’явилося лише кілька сотень добровольців, переважно з маргінальних низів, з яких не вдалося сформувати навіть батальйону. Натомість наслідком війни була суспільна деморалізація, що проявилась у поширенні проституції, бандитизму, з якими вело боротьбу польське підпілля.

На теренах ГГ до червня 1941 р. більшість населення складали поляки (83,3 %), українці та білоруси – лише близько 4 %. Загалом німецька національна політика на окупованих землях передбачала розрізнення й зіткнення представників різних народів. З цією метою підтримувався штучний поділ між поляками і “гуралами”, яких трактували як фольксдойчів. Щодо українців у ГГ німці проводили політику, яка б дозволяла “шахувати” поляків і водночас не допускати до створення потужної української організації. Окупанти дозволили українцям створювати школи, культурно-освітні організації, призначали на самоврядні посади. З дозволу окупантів були створені т.зв. допоміжні комітети, які надавали необхідну соціальну допомогу втікачам зі сходу, представляли інтереси українського населення перед гітлерівцями, налагоджували національну освіту й культурне життя. У надії на підтримку німцями ідеї Української державності в Кракові зосередилася значна кількість українських втікачів та емігрантів, представників різних політичних партій. Найбільші впливи мали діячі ОУН, які з довоєнного часу співпрацювали з німцями. Незабаром постав *Український Центральний*

Комітет (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем, який координував освітньо-культурну роботу місцевих допомогових комітетів. До весни 1941 р. у ГГ діяло 1000 кооперативів, 900 українських освітніх товариств, 900 шкіл, 2 гімназії, видавництво, виходила газета “Краківські вісті”. Провід ОУН перебрав контроль за діяльністю УЦК. Водночас у 1940 р. стався розкол всередині ОУН на “революціонерів”, прихильників С. Бандери (ОУН-Б), і прибічників А. Мельника (ОУН-М). Мельниківці орієнтувалися на Німеччину і пов’язували з нею плани створення Української держави. Бандерівці співпрацювали з гітлерівцями, але намагалися зберегти самостійність дій. У 1941 р. ОУН-Б досягло домовленості з німецьким командуванням про створення двох військових батальйонів – *Роланд* і *Нахтігаль* – зі своїх членів. Обидві організації утворили “похідні групи” для обсадження української адміністрації на теренах УРСР після початку війни з Радянським Союзом. Поляки вороже поставилися до української діяльності в ГГ, звинувачували українців у колабораціонізмі. Напруження в стосунках двох народів підтримувалося німецькими керівниками.

Іншу спрямованість мала політика більшовиків на теренах Західної України і Західної Білорусії, які опинилися під радянським контролем у вересні 1939 р. Частина українського та польського населення вітала прихід Червоної Армії, піддавшись радянській пропаганді про “звільнення” населення від “капіталістичної Польщі”, встановлення “народної влади” і “возз’єднання” українців і білорусів. Вітали прихід Червоної Армії також євреї, для яких німецька окупація означала винищення. На зайняті терени були скеровані групи комуністів, адміністративних працівників, які перейняли владу від військових. Поряд з цим почали напливати спеціальні групи НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ), котрі мали завдання “очищення терену від ворожих елементів, капіталістів, поміщиків”. Хоча Червона Армія прийшла на ці терени під гаслами “визволення” українців і білорусів від “польського гніту”, проте більшовики не збиралися залучати до влади українську й білоруську політичну еліту, а навпаки, передбачали піддати її гострим репресіям за звинуваченням у “буржуазному націоналізмі”. Тому чимало української та білоруської інтелігенції вважали за краще втекти до Генеральної губернії.

Першою турботою радянського керівництва було легітимізувати приєднання нових територій. Тому 22 жовтня 1939 р. військові влади провели загальні “вибори” до Народних зборів Західної України і Західної Білорусії. Суворий контроль і регламентація дозволили отримати бажаний склад делегатів Народних зборів (права голосу позбавлялась “буржуазія і поміщики”, власники, працівники адміністрації, військові тощо), які під диктовку контролерів 17 жовтня одностайно проголосували за встановлення радянської влади і возз’єднання з відповідними республіками СРСР. Після затвердження цих рішень (“звернень”) Верховною Радою СРСР усі мешканці отримали радянське громадянство. Перші заходи радянської влади проходили під гаслами “українізації” та “білорусизації”. Закривалися польські школи, культурні установи, змінювалися вивіски, а на їх місці створювалися українські й білоруські. Але місцеві українці та білоруси не були допущені до владних структур.

У грудні 1939 р. було запроваджено новий адміністративний поділ: Західну Україну поділено на шість областей (волинську, дрогобицьку, львівську, станіславівську, тернопільську, рівненську); Західну Білорусь – на п’ять областей (барановицьку, білостоцьку, брестську, пінську, вілейську); замість повітів створено райони. Майже одразу почалася націоналізація промислових підприємств, банків, транспорту. Проведено грошову реформу, яка здійснювалася за завищеним курсом карбованця і при обмеженні сум обміну. Власники будинків у містах були позбавлені власності, а заможні мешканці виселялися зі своїх квартир. Ще під час воєнних операцій розпочалася земельна

реформа, затверджена пізніше Народними зборами. До кінця 1939 р. в Західній Україні і Західній Білорусі було конфісковано у землевласників понад 4 млн. га землі, половину якої передали до рук селянських комітетів для її наступного поділу між малоземельними і безземельними селянами (на решті земель створювалися радгоспи і колгоспи). Навесні 1940 р. власті розпочали колективізацію селянських господарств, але не форсували подій. Одночасно проведено “деполонізацію” теренів. Формально радянська влада не виступала проти польського народу, а лише проти “польських буржуазії та поміщиків”, “гнобителів”. Українське населення вітало відкриття українських шкіл і газет, переіменування Львівського університету Яна Казимира на Український державний університет ім. Івана Франка. Біднішим верствам імпонували заходи з ліквідації безробіття. Частина польської інтелігенції лівої орієнтації перейшла до співпраці з радянською владою; у Львові видавалася офіційна газета польською мовою “Червони штандар”, діяв польський театр, деякі культурні організації та школи. Однак усі польськомовні видання і культурні установи підлягали суворій цензурі. Поступово набирала обертів потужна радянська пропагандистська машина. Закривалися старі громадські організації, а на їх місці виникали радянські – піонери, комсомол, профспілки.

У грудні 1939 р. почалися репресії проти мирних громадян, передусім поляків, які проходили під гаслом “очищення міста і села від ворожих елементів, осадників”. Під арешти і депортації потрапили польські військові, чиновники, осадники, підприємці, інтелігенція, діячі всіх польських політичних партій, “куркулі”, а також представники української політичної еліти, священники. Усіх їх депортували до Сибіру, Комі АРСР, Казахстану, Донецької області України. *Три хвили депортацій* (лютий, квітень і червень 1940 р.) охопили понад 1 млн. населення вказаних категорій разом з родинами у Західній Україні та Західній Білорусі (в тому числі в Західній Україні понад 550 тис. осіб). Частина їх скеровувалася до таборів “Гулагу” (Головного управління таборів НКВС СРСР), інша – на поселення. Умови депортації були жакливими, певна частина переселенців померла в дорозі, не доїхавши до призначення, інші – не витримавши суворих кліматичних умов і виснажливої праці на рудниках, в шахтах, на лісоповалі. Найтрагічніша доля спіткала засланих на рудники Колими й Чукотки: з близько 10 тис. осіб живими повернулися лише 170. Доля поселенців була не набагато кращою.

Трагічна доля спіткала польських військовополонених, захоплених у вересневій кампанії 1939 р., а потім також заарештованих органами НКВС у Західній Україні і Західній Білорусі. Після проведеної в концтаборах селекції частина рядових і молодших старшин була відпущена (близько 50 тис.), інша скерована до таборів Гулагу, а офіцери, працівники поліції, окремі політичні діячі були зосереджені в трьох таборах – *Козельську, Старобельську і Осташкові* (близько 15 тис. осіб). За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), підписаним Й. Сталіним, К. Ворошиловим, Л. Берією і А. Мікояном, у квітні-травні 1940 р. усі вони були розстріляні як “контрреволюційні елементи” у вказаних таборах. Частина ув’язнених табору Козельська була розстріляна і закопана в Катинському лісі біля Смоленська (4253 особи). У 1943 р. їх масові могили були віднайдені німцями. Місце знаходження інших замордованих невідоме. Серед страчених було 12 генералів, 300 полковників, 500 майорів, 2500 капітанів і підпоручників. Вціліло 432 офіцери, які були відібрані комісіями НКВС для наступного використання в політичних та воєнних цілях.

У другій половині 1940 р. політика радянського керівництва стосовно поляків зазнала змін. На той час Гітлер розгромив Францію, що стало для Сталіна сигналом підготовки майбутнього “маршу на Захід”. У цьому “марші” поляки могли придатися. Доля майже 10 тис. польських військових, захоплених під час “радянізації” Литви у

червні 1940 р., не була такою трагічною. Восени 1940 р. група польської інтелігенції (в т.ч. колишній прем'єр К. Бартель, який працював у Львівській політехніці) була запрошена до Москви, проводилися таємні переговори про можливий майбутній "прорадянський" уряд Польщі. Їх зміст невідомий. Але майже одночасно по всьому СРСР пройшло урочисте відзначення 85-ї річниці смерті А. Міцкевича; групи вцілілої польської професури і літераторів зі Львова відбули подорожі до Москви та інших міст СРСР. Ознакою зміни політики більшовиків був той факт, що на виборах до верховних і місцевих рад депутатів трудящих у списках кандидатів з'явилося чимало прізвищ відомих польських учених і діячів культури. До складу місцевої ради Львова було "обрано" 274 українця, 140 поляків і 73 особи інших національностей. "Лібералізація" радянської політики щодо поляків відбувалася лише за умови повної лояльності до радянської влади; будь-які прояви опозиційності або антирадянської діяльності придушувались найжорстокішим чином.

Складною є спроба оцінки подій вересня 1939 р. з точки зору українського питання. Радянські оцінки "золотого вересня 1939 р.", який "возз'єднав український народ у єдиній родині", в світлі сучасних документів не витримують критики. Слід визнати доведеною участь СРСР в агресії та знищенні Польської держави. Разом з тим, для українців Галичини, Волині, а згодом і Буковини факт об'єднання з великою Україною мав величезне психологічне значення, сприяв утвердженню почуття національної єдності. Подібною була ситуація в білорусів.

В еміграції. Польські урядові кола і рештки ВР були інтерновані в нейтральній Румунії. Франція наполягала на зміні санаційних діячів, що перебували на чільних посадах. 30 вересня 1939 р. президент І. Санаціцький склав свої повноваження, передавши їх *Владиславу Рачкевичу* (1885-1947) – поміркованому діячеві санаційного табору. Того ж дня польський уряд очолив генерал *Владислав Сікорський*, що належав до противників санації. Через тиждень він став Головнокомандувачем Польських Збройних Сил. В. Сікорський сформував коаліційний уряд, до складу якого увійшли переважно представники опозиційних до санації партій – ППС, СН, СЛ і СП. 9 грудня 1939 р. у Парижі була створена *Національна Рада Польської Республіки* як тимчасовий парламент на чолі із І. Падеревським. Президент В. Рачкевич відмовився від частини повноважень на користь прем'єра ("паризька угода"). Але санація зберегла свої впливи в уряді: ген. К. Соснковський став заступником президента, А. Залеський – міністром закордонних справ. У жовтні 1939 р. прем'єр В. Сікорський створив комісію на чолі з генералом Ю. Галлером для з'ясування причин катастрофи. Але результати її роботи ніколи не були обнародовані. Президент, уряд, НР розташувалися в Парижі, а з листопада 1939 р. – в Анжері.

Польський еміграційний уряд діяв у тісному порозумінні з урядами Франції, Великобританії та США, які визнали його легітимним. 19 грудня 1939 р. він оголосив *Декларацію про цілі Польщі у війні*, які полягали у: 1) захисті польських інтересів на міжнародній арені; 2) створенні польських збройних сил; 3) керівництві збройним опором поляків на окупованих землях; 4) розробці демократичних засад відбудови Польської держави. Уряд проголосував, що Польща повинна відновити повну незалежність в кордонах 1939 р. і, крім того, для її безпеки в майбутньому потрібно усунути проблему Східної Пруссії. Пропонувалося в майбутньому створити в Центрально-Східній Європі федерацію слов'янських держав, здатних протистояти німецькій агресії.

Заманіфестувавши волю поляків до опору агресору і відбудови незалежності, еміграційний уряд найбільшу увагу приділив створенню *армії на Заході* й організації Руху Опору на окупованих теренах. У січні 1940 р. була укладена угода з французьким

урядом про створення *Польської армії у Франції*, яка підпорядковувалась французькому командуванню. У травні 1940 р. формування Польської армії завершувалося, вона налічувала 84 тис. солдатів і офіцерів. Частина польського військово-морського флоту і повітряних сил розташувалася в Англії. Бригада карпатських стрільців під командуванням полковника *С. Копанського* – в Сирії.

Початок Руху Опору. Розбудова підпільного руху на окупованих землях проходила двома шляхами: з ініціативи еміграції й жителів окупованих земель. Ще у вересні 1939 р. за наказом Головнокомандувача ПЗС у Варшаві була створена підпільна військова організація *Служба для перемоги Польщі* (Служба звицєнству Польські, СЗП), яку очолив ген. *Міхал Токажевський-Карашиевич* (1893-1964). Намагаючися не допустити поширення впливу санаційного табору, еміграційний уряд 13 листопада 1939 р. утворив спеціальний *Комітет міністрів у справах краю* і військову організацію *Союз збройної боротьби* (Зв'язок валькі збройней, ЗВЗ), який очолив ген. К. Соснковський. Незабаром СЗВ було об'єднано із ЗВЗ, а на чолі став генерал *Стефан Ровецький-Грот* (1895-1944). ЗВЗ почав розбудову підпільної організації на окупованих землях, включаючи терени СРСР. Паралельно створювався підпільний політичний апарат, підпорядкований еміграційному урядові. Робота велася в умовах жорстоких репресій проти поляків з боку німецьких спецслужб та органів НКВС. На початку 1940 р. вдалося організувати на окупованих землях *Головний політичний комітет* (ГПК), до складу якого ввійшли представники соціалістів, людовців, ендеків та інших угруповань. Йому підпорядкувалися подібні комітети в Познані, Кракові, Львові, Вільно.

На міжнародній арені позиції Польщі були підважені. Франція та Великобританія розчарувалися швидкою поразкою Польщі, але продовжували вважати її своїм союзником і надавали допомогу еміграційному уряду. Разом з тим керівники країн Заходу не підтримували польських претензій на західноукраїнські, західнобілоруські та литовські землі, віддаючи перевагу “лінії Керзона” як етнічному кордону. Вони не втрачали надій на ліквідацію німецько-радянського союзу, який представлявся безсенсовим з точки зору гітлерівської расово-антикомуністичної доктрини. Великобританія й Франція не оголосили війни СРСР, застерегли від такого кроку й уряд В. Сікорського. У 1940 р. події розвивалися драматично. СРСР і Німеччина продовжили агресивну політику щодо розподілу “сфер впливу”. У квітні гітлерівці окупували Данію, а потім Норвегію. 10 травня гітлерівські війська розпочали наступ на західному фронті, захопивши Голландію і Бельгію. 22 червня капітулювала Франція. Польський уряд перебрався до Англії, переправивши туди також частину Польської армії (27 тис. вояків). З того часу головним союзником Польщі стала Великобританія, де у травні 1940 р. прем'єром став *Уїнстон Черчілль*. У серпні 1940 р. гітлерівці розпочали повітряну війну проти Англії. У обороні країни взяли участь польські льотчики, які збили близько 200 німецьких літаків. 5 серпня в Лондоні була підписана польсько-британська воєнна угода, яка передбачала створення польських ПЗС у Великобританії. Англія залишилася в Європі останнім вогнищем опору агресії Німеччини та її союзників. Улітку 1940 р. СРСР приєднав собі Литву, Латвію, Естонію, а також Буковину.

24 серпня 1940 р. польський еміграційний уряд в Лондоні оголосив *Головні тези польської закордонної політики*. Вони склалися з десяти пунктів й стверджували непорушність польських кордонів 1939 р., претензії Польщі до Східної Пруссії, Сілезії та Помор'я, а також на керівну роль в майбутній Центрально-Східній Європі, союз з Великобританією і США, констатували фактичний стан війни з СРСР. Прагнучи реалізувати накреслену програму, уряд В. Сікорського розпочав активну дипломатичну діяльність. 11 листопада 1940 р. з еміграційним урядом ЧСР Е. Бенеша була підписана спільна *Польсько-чехословацька декларація* про об'єднання в майбутньому двох країн у

федерацію. Після цього В. Сікорський виїхав до Канади і США, де вів переговори про створення польських осередків у цих країнах, матеріальну допомогу, а також стосовно майбутньої федерації держав у Центрально-Східній Європі у складі Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Греції, Латвії, Литви та Естонії. Однак до цієї ідеї в Північній Америці поставилися прохолодно.

Уряд приділив увагу розбудові ПЗС на Заході і встановленню контактів з окупованими землями. Тут поступово зміцнювалися підпільні структури, підпорядковані ЗВЗ. Вони проводили саботажно-диверсійну діяльність як проти німців, так і проти більшовиків. Восени 1940 р. на базі Головного політичного комітету була створена *Делегатура уряду на край*, яка повинна була діяти під керівництвом еміграційного уряду. Делегатами уряду були призначені для ГГ Ц. Ратайський, а на приєднаних до Німеччини землях – А. Бнінський. Делегатура і ЗВЗ розпочали видання підпільної патріотичної періодики, листівок, повідомлень. На початку 1941 р. виходило 290 назв підпільних видань, які підтримували патріотичні настрої, інформували про події в країні та за кордоном. Делегатура організувала таємне навчання в гімназіях, університетах, надання матеріальної допомоги. ЗВЗ розбудував підпільну структуру збройних сил, провів диверсійні акти тощо. На початок 1941 р. ЗВЗ налічувала близько 45 тис. бійців, переважно в ГГ.

Між тим, керівні кола Великобританії та США наприкінці 1940 р. посилили дипломатичні зусилля для роз'єднання союзу Німеччини й СРСР. Інтереси двох агресорів зіткнулись у Фінляндії та на Балканах. Обидва диктатори вели прискорену підготовку до війни. Сталін сподівався на те, що Гітлер скерує свою агресію проти Великобританії, а він зможе у відповідний момент напасти на Німеччину. Однак німецький фюрер після невдалої “повітряної війни” проти Англії вирішив завдати удар по СРСР, поки військові приготування Сталіна не були завершені. 22 червня 1941 р. німецькі війська перейшли кордон СРСР і розпочали швидкий наступ з метою розгрому Червоної Армії і підкорення народів СРСР. Розпочалася радянсько-німецька війна, яка докорінним чином змінила стратегічну ситуацію на континенті, вирішальним чином вплинула на хід і наслідки Другої світової війни.

Польське питання в 1941 – середині 1943 рр.

Антигітлерівська коаліція. Гітлерівська агресія проти СРСР перетворила недавніх союзників на ворогів і, разом з тим, породила надії на покладення краю поширенню гітлерівського “нового порядку” в Європі. 12 липня 1941 р. в Москві був підписаний Договір про взаємну допомогу між СРСР і Великобританією. Згодом США поширили на СРСР програму матеріальної та воєнної допомоги (“ленд-ліз”). 14 серпня президент США Ф. Рузвельт і прем'єр Великобританії У. Черчілль підписали *Атлантичну Хартію*, яка запроваджувала принципи післявоєнного мирного співіснування держав на засадах взаємної поваги, невтручання у внутрішні справи і співробітництва. У вересні того ж року на конференції в Лондоні до хартії приєдналися СРСР та інші держави антигітлерівського табору. Формувався союз проти блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. У грудні 1941 р. Японія напала на американський флот в Пірл Гарборі на Гавайях, а через кілька днів Німеччина та Італія оголосили війну США. На Вашингтонській конференції на початку 1942 р. США і Великобританія утворили Об'єднаний комітет начальників штабів для спільних дій проти противників. 1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав-союзниць (у тому числі СРСР і Польща) підписали *Декларацію Об'єднаних Націй*, яка зобов'язувала її учасників вести боротьбу з державами-агресорами. Провідну роль у створенні антигітлерівської коаліції відігравали США, СРСР і Великобританія (“Велика Трійка”), які несли найбільший тягар у війні.

Перетворення європейської війни у світову позначилося також на протилежному таборі. 11 грудня 1941 р. Німеччина, Італія та Японія уклали додатковий договір, яким зобов'язалися вести війну з США і Великобританією до переможного кінця. Невдовзі в Берліні вони підписали угоду про поділ сфер впливів: за Японією закріплювався простір від Уралу до західного узбережжя Північної Америки, за Німеччиною та Італією – від Уралу на захід до східного узбережжя Америки. З державами Пакту Трьох діяли також їхні сателіти: Болгарія, Хорватія, Фінляндія, Румунія, Словаччина та Угорщина.

Рис. 63. Підписання польсько-радянської угоди 30 липня 1941 р. в Лондоні. Сидять зліва направо: В. Сікорський, А. Йен, У. Черчілль, І. Майський.

тривалих суперечок під тиском англійців 30 липня 1941 р. у Лондоні було підписано *Угоду про відновлення дипломатичних відносин і створення польської армії на території СРСР* (“угода Сікорський-Майський”). Текст складався з 5-ти пунктів і двох додаткових протоколів. Радянська сторона денонсувала договори з Німеччиною щодо Польщі, відновила дипломатичні стосунки з еміграційним урядом, погоджувалася створити на своєму терені Польську армію, яка б підпорядковувалася Верховному командуванню СРСР. Відкритий додатковий протокол зобов'язував радянський уряд надати негайну амністію всім польським громадянам на своїй території, таємний – порушував взаємні матеріально-фінансові проблеми. Справа східного кордону Польщі була відкладена для дальшого обговорення двома сторонами.

Підписання Угоди викликало кризу в польському уряді: три міністри, що не погодилися з оминанням справи східного кордону Польщі, подали у відставку (М. Сейда, К. Соснковський, А. Залеський). Від уряду відвернулися діячі СН і пілсудчики. Незважаючи на опір цих кіл, 14 серпня 1941 р. у Москві була підписана Військова угода між головними командуваннями СРСР і Польщі. Вона передбачала формування у найстисліші строки на терені СРСР польської армії, яка повинна була стати частиною ПЗС, присягне на вірність суверенній Польщі, брати участь у війні з Німеччиною. Її командування й офіцерський склад призначалися польською стороною. СРСР надавав можливу матеріальну допомогу та озброєння, решта питань постачання брав на себе еміграційний уряд. Після підписання угод до СРСР прибули посол Польщі *Станіслав Кот*, командувач Польської армії генерал *Владислав Андерс*.

Створення Польської армії розгорнулось у період, коли німецькі війська вели наступ на Москву, окупували величезні простори України, Білорусі та Росії. Польські дивізії формувалися в районі Куйбишева, Саратова і Бузулука. Посольство Польщі та військові місії скеровували розпорощених по СРСР поляків до баз формування. Радянське керівництво неохоче звільняло поляків з таборів і заслання, намагалося скерувати їх до Червоної Армії. Бракувало офіцерів, зокрема з трьох таборів у Козельську, Старобельську та Осташково, щодо яких у польського уряду були докладні дані. На початку грудня 1941 р. В. Сікорський прибув до Москви і порушив тут низку спірних проблем. Й. Сталін відмовився обговорювати справу кордону, посилаючися на невчасність розгляду питання. Разом з тим він дав зрозуміти, що СРСР не поступиться землями на схід від “лінії Керзона”, натомість пропонував розширити територію Польщі на заході і півночі. Водночас радянський диктатор цинічно заявив, що 15 тис. польських офіцерів вже давно звільнені і “виїхали до Манджурії”. Загальні претензії не перешкодили обом сторонам підписати 4 грудня 1941 р. *Декларацію про дружбу і взаємну допомогу*, в якій йшлося про взаємодію в розгромі “німецько-гітлерівського імперіалізму”.

Польська армія в СРСР. У ході формування Польської армії поступово зростало напруження між радянськими і польськими представниками. Причиною були постійні скарги польських військових на труднощі й перешкоди, яких вони зазнавали під час пошуків і скерування польських громадян до місць збору. Радянське керівництво категорично не погоджувалося визнати польськими громадянами мешканців Західної України і Західної Білорусі, мобілізуючи їх до Червоної Армії. Нарешті в грудні 1941 р. радянська сторона погодилася вважати польськими громадянами лише поляків з терену ЗУ і ЗБ, не поширивши цього права на українців, білорусів та євреїв. Другою справою, що погіршувала радянсько-польські стосунки, стало питання евакуації Польської армії на Близький Схід. Його ще влітку 1941 р. порушив У. Черчилль, який мав на увазі підсилити союзні війська в цьому регіоні. Така постановка справи дратувала радянське керівництво, яке мало свої плани щодо польського питання. Але Сталін не заперечував проти переміщення сформованих польських дивізій на Близький Схід. На банкеті під час прийому польської делегації в грудні 1941 р. він заявив: “...Якщо поляки не хочуть битися тут, нехай прямо скажуть: так чи ні (...) Ми самі дамо собі раду. Визволимо Польщу і тоді її вам віддамо”. Навесні 1942 р. польські дивізії були пердислоковані на південь – у Казахстан. Від березня до серпня 1942 р. 67 тис. польських вояків і 42 тис. цивільних осіб були евакуйовані через Іран на Близький Схід. На той час радянські війська вже відбили наступ гітлерівців на Москву, провадили тяжкі бої на Волзі. Але загальна стратегічна ситуація на величезному радянсько-німецькому фронті складалася на користь Москви: гітлерівська ідея швидкого розгрому СРСР зазнала повної невдачі; радянське командування подолало шок від перших поразок і поступово нарощувало воєнний та економічний потенціал, спираючися на невичерпні матеріальні та людські ресурси, а також величезну допомогу озброєнням та технікою з боку США та Великобританії; більшість народів СРСР усвідомила небезпеку фізичного винищення у випадку перемоги Гітлера і віддала перевагу більшовицькому керівництву, сподіваючися на демократизацію режиму у післявоєнні роки. Відчуваючи нездатність підпорядкувати своєму впливу польський еміграційний уряд та його представників, Сталін зробив ставку на польських комуністів у СРСР. Тому навесні 1942 р. радянська сторона припинила комплектування Польської армії, розпочала арешти працівників посольства Польщі й військових місій за звинуваченням у “шпигунстві”. На початку 1942 р. уряди Польщі та СРСР обмінялися нотами стосовно державної приналежності Західної України та Західної Білорусі.

На міжнародній арені Сталін переконував союзників у необхідності розширення кордонів Польщі на заході та півночі і встановлення західного кордону СРСР по “лінії Керзона”. Сталінська аргументація переконливо діяла на партнерів по Великій Трійці, тим більше, що радянсько-німецький фронт сковував 70 % гітлерівських дивізій. У березні 1942 р. під час бесіди з В. Сікорським У. Черчілль зазначив, що польський уряд повинен визнати нові західні кордони СРСР, оскільки на випадок перемоги у війні Сталін однаково “продиктує” свою волю. Подібні позиції зайняв американський президент Ф. Рузвельт. Стосунки між керівниками Великої Трійки надалі зміцнювалися.

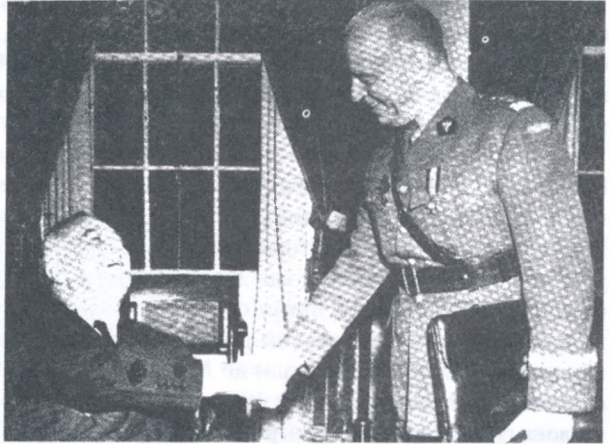

Рис.64. Зустріч В.Сікорського з президентом США Ф. Рузвельтом у Вашингтоні в березні 1942 р.

Розрив дипломатичних відносин з СРСР. 16 січня 1943 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР надіслав посольству Польщі ноту, в якій відмовився визнавати польське громадянство за усіма вихідцями ЗУ і ЗБ у зв'язку з постійним висуванням польською стороною “вимог, несумісних із суверенними правами Радянського Союзу стосовно вказаних територій”. Нота викликала гостру кризу в еміграційному уряді. З критикою політики поступок на користь СРСР виступили опозиційні В. Сікорському сили, наполягаючи на зміні складу уряду. В особистому посланні радянському керівництву від 9 лютого 1943 р. польський прем'єр намагався переконати Й. Сталіна у необхідності рахуватися з міжнародними угодами, натякав на можливість зміни польського уряду внаслідок втрати довіри поляків. Однак радянське керівництво залишалося на своїх позиціях і вживало кроки для створення більш “слухняного” польського представництва. 1 березня 1943 р. радянське урядове агенство ТАРС опублікувало відповідь на Заяву еміграційного уряду від 25 лютого щодо польсько-радянських стосунків. У ній зазначалося, що польський уряд не бажає “визнати історичні права українського і білоруського народів бути об'єднаними у своїх державах”, проявляє “імперіалістичні тенденції”, крім того, він заплямував себе “профашистською політикою” напередодні війни. Відповідь польського уряду спростовувала звинувачення в “імперіалізмі”, посилалася на легальність заключених міжнародних договорів та участь поляків у війні на боці союзників по антигітлерівській коаліції.

На початку 1943 р. почався перелом на радянсько-німецькому фронті, під Сталінградом було оточене і розгромлене велике німецьке угруповання фельдмаршала Ф. Паулюса. Західні союзники домоглися успіху в Північній Африці та на Тихому океані. Усе свідчило про наближення розгрому гітлерівського блоку. У березні 1943 р. Ф. Рузвельт і У. Черчілль узгодили своє становище в польській справі, прийшовши до висновку, що союзники мусять задовільнити інтереси СРСР не тільки стосовно Польщі, але й цілої Центрально-Східної Європи, як “сфери впливу” Радянського Союзу. На їхню думку, такий поворот справи дозволяв не допустити відродження в майбутньому німецького реваншизму.

На початку квітня 1943 р. гітлерівські засоби масової інформації поширили відомості про віднайдення в Катинському лісі біля Смоленська масових захоронень польських офіцерів, знищених органами НКВС СРСР у 1940 р. 17 квітня польський уряд звернувся до Міжнародного Червоного Хреста в Женеві з проханням з'ясувати справу. Наміри гітлерівців були зрозумілі: вони намагалися внести напруження у стосунки союзників. Й. Сталін вміло використав ситуацію для компрометації польського уряду в очах західних керівників Великої Трійки. 21 квітня він скерував особисті листи до У. Черчілля і Ф. Рузвельта, в яких звинуватив уряд В. Сікорського у змові та взаємодії з гітлерівцями проти СРСР. У. Черчілль надіслав негайну відповідь, в якій засуджував дії польського уряду, але пояснював їх тиском на В. Сікорського з боку правих сил. Він просив не розривати стосунків з польським урядом, оскільки відхід В. Сікорського призведе до влади “когось гіршого”. Незважаючи на це, в ніч з 25 на 26 квітня 1943 р. нарком закордонних справ СРСР В. Молотов вручив польському послові в Москві Т. Ромеру ноту про розрив дипломатичних відносин з еміграційним урядом. Приводом для цього стала “Катинська справа”, яка нібито виявила “змову” поляків і гітлерівців у проведенні ворожої кампанії проти СРСР. Містилося також положення, яке стало дійсним приводом розриву відносин: це була непоступливість польського уряду в справі ЗУ і ЗБ*. Польське посольство та місії були змушені залишити територію СРСР. На той час у розпорядженні Й. Сталіна вже була група поляків, готова виконати його вимоги.

Розрив дипломатичних відносин з СРСР посилив опозицію проти В. Сікорського, яка звинувачувала його у поступливості на користь СРСР. Гостра критика діяльності уряду лунала з польських військових кіл, згуртованих навколо ген. В. Андерса на Близькому Сході. У цій критиці відчутними були наміри відігравати впливову роль у тогочасній європейській політиці. Проте такі прагнення не ґрунтувалися на реальних можливостях польського уряду, який перебував у повній залежності від волі керівників Великої Трійки. З них найбільший вплив на майбутню долю Польщі мав радянський диктатор, війська якого в другій половині 1943 р. розпочали похід на захід, що повинен був привести до Польщі. Розрив відносин з Москвою, небажання піти на компроміс у територіальному питанні залишали польський уряд на узбіччі європейських справ. До цього додалася трагічна загибель ген. В. Сікорського. Літак, на якому він повертався з інспекційної поїздки на Близький Схід, 4 липня 1943 р. з невідомих причин впав у море в районі Гібралтару (вцілів тільки чеський пілот Е. Прхал). Новим прем'єром став людовець *Станіслав Миколайчик*, а посаду Головного командувача ПЗС посів генерал К. Соснковський. Перед урядом постали складні проблеми захисту інтересів Польщі на заключному етапі Другої світової війни.

Український національний рух. Початок німецько-радянської війни активізував Рух Опору в усіх окупованих країнах, в тому числі на теренах колишньої II Речі Посполитої. Після окупації німецькими військами України та Білорусі вони були поділені між двома німецькими райхскомісаріатами – “Україна” і “Остланд”. Землі Галичини були приєднані як окремий дистрикт “Галіція” до Генерального губернаторства (як землі, що входили до колишньої Австро-Угорщини). Під час відступу радянських військ у тюрмах ЗУ і ЗБ були виявлені десятки тисяч трупів ув'язнених

* Для доведення своєї “невинності” радянське керівництво після звільнення Смоленщини від гітлерівців на початку 1944 р. створило спеціальну комісію з радянських лікарів, військових і священослужителів, яка лицемірно оголосила перед світом, що розстріл польських військово-полонених у Катинському лісі здійснили “німецько-фашистські загарбники”. Тільки у 1992 р. російський уряд передав Польщі документи про вчинений органами НКВС злочин.

поляків, українців, білорусів, євреїв та інших, яких за розпорядженням НКВС було вбито, щоб не вивозити на схід. Слідом за німецькими військами на окуповані терени Галичини, Волині, а потім і Наддніпрянщини прибули члени похідних груп ОУН-М і ОУН-Б, які намагалися створювати осередки української адміністрації, що могли стати зародком майбутньої Української держави. Користуючися з певної невизначеності політики вищих гітлерівських кіл, одна з похідних груп ОУН-Б 30 червня 1941 р. проголосила у Львові утворення самостійної Української держави, яка повинна була стати союзником Німеччини. Її уряд очолив заступник С. Бандери *Ярослав Стецько*. Галицькі українські діячі вітали цю подію. Однак вже через тиждень, за наказом Гітлера, німці заборонили будь-яку діяльність уряду Я. Стецька, а організаторів “самочинного” проголошення відправили до німецьких концтаборів. Трагічна доля спіткала також українських націоналістів у Наддніпрянщині – створена діячами ОУН-М у Києві восени 1941 р. Українська національна рада була розпущена, а сотні націоналістів розстріляні або відправлені до концтаборів. Це змусило ОУН-Б перейти на позиції боротьби з німцями.

Якщо у райхскомісаріаті “Україна” українці були позбавлені всіх прав і піддавалися жорстокій експлуатації, то в ГГ вони отримали певні можливості ведення соціально-допомогової й культурної роботи під керівництвом УЦК В. Кубійовича. Німці використовували тут українців і поляків у загонах допоміжної поліції (Schutzmannschaften). Враховуючи антирадянські настрої українців, гітлерівці наприкінці 1941 р. почали серед українців набір добровольців до частин СС, створили спеціальні охоронні загони (Hilfswillige) з військовополонених (українців, грузинів, вірменів та ін.). У 1943 р. гітлерівці погодились на формування української дивізії СС “Галичина”, створювали окремі українські батальйони і частини. Разом з тим, вони не припускали можливості визнання Української державності у будь-якій формі. Українці були допущені в Галичині до нижчих щаблів адміністрації. Українська поліція й охоронні загони (як і польські) використовувалися гітлерівцями для окремих репресивних акцій, охорони концтаборів тощо. Усі ці дії породжували серед поляків та євреїв Галичини уявлення про “співпрацю” українців з німцями, про “український колабораціонізм”. Однак вимушена “співпраця” українців з окупантами (зрештою і поляків) не пояснювалась ідейними мотивами, а була наслідком пристосування до обстановки. Крім того, українці Галичини зазнали таких самих репресій і депортацій, як і поляки (євреї винищувалися повністю), організували своє підпілля, яке керувалося власними національними інтересами. Незважаючи на подібність ситуації, в якій опинилися українці та поляки у ГГ, внаслідок тривалого поширення багатьма сторонами – в тому числі польською, радянською, німецькою, – міфу про особливий “український колабораціонізм” стосунки між двома провідними націями ГГ в роки війни перебували у край напруженому стані.

Після червня 1941 р. польське підпілля на окупованих землях швидко зростало і зміцнювалось. Цьому сприяла зайнятість німецької адміністрації справами війни. Особливо швидко розвивався підпільний рух у ГГ. До конспіративної діяльності переходили партії, громадські організації, окремі групи людей. Упродовж 1941-1943 рр. в окупованих землях, на думку істориків, була створена справжня “підпільна держава”, яка спиралася на патріотичні почуття населення й традиції польської конспірації XIX-XX ст. Політичні партії та групи організовували власні військові організації, налагоджували випуск і поширення нелегальних видань. Людовці творили конспіративні структури СЛ “Рох” і збройні загони *Батальйонів хлопських*, соціалісти – підпільні структури ППС-ВРН (Вольносьць, рувносьць, неподлеглосьць) і військові загони *Соціалістичної бойової організації*, ендеки – *Народові збройні сили* (НСЗ) тощо. Існувало багато нелегальних військових організацій без окресленої політичної прина-

лежності. Політичним центром підпілля залишалася Делегатура, яка підтримувала зв'язок з еміграційним урядом. У 1941-1943 рр. її центральні та місцеві органи розширилися. Було утворено 15 департаментів, які виконували функції міністерств, у тому числі Департамент освіти і культури, який організував таємне навчання і соціальну допомогу інтелігенції; Департамент інформації та пропаганди, що видавав нелегальні часописи і літературу; Департамент праці та соціальної опіки; Департамент внутрішніх справ та ін. Делегатура збирала інформацію про становище і настрої поляків, обстановку на окупованих землях, організувала допомогу постраждалим, утримувала зв'язок з урядом. При Делегатурі існував *Політичний узгоджувальний комітет* (Політичний комітет порозумевачи, ПКП) з представників політичних партій і груп, перетворений навесні 1943 р. на *Крайову політичну репрезентацію* (КРП). У грудні 1942 р. було створено *Керівництво цивільної боротьби* (Керівництво валькі цивільней), яке зайнялося покаранням колабораціоністів, шпигунів, зрадників, злочинців. Поважні злочини за присудом спеціальних судів каралися смертними вироками, менш серйозні – попередженням, доганою, побиттям, у випадку проституції – постриженням жінок налісо. Перші смертні вироки були виконані у Варшаві за участь у німецьких каральних операціях.

У ПКП провідні позиції належали СЛ “Рох”, ППС-ВРН, СН, СП. Між партіями існували серйозні розбіжності щодо оцінки ситуації та шляхів визволення, ставлення до дій еміграційного уряду, інших політичних таборів. Під тиском з Лондона внутрішні суперечності політичного підпілля долалися. У серпні 1943 р. перетворена КРП оголосила *Декларацію політичного порозуміння чотирьох партій*, в якій йшлося про припинення чвар і співпрацю до часу оголошення виборів до законодавчого парламенту. Польські політики висловлювалися за співпрацю з усіма союзниками по антигітлерівській коаліції за умови “непорушності території (з 1939 р. – Л.З.) і суверенних прав”, протидії посиленню більшовицьких впливів на західних союзників, розширення польських кордонів на заході і півночі з більшим доступом до Балтійського моря, врегулювання прав національних меншин на засадах “традиційної свободи, рівності прав та обов’язків”. Передбачалося у майбутньому скасувати ряд санаційних законів, націоналізувати велику промисловість і провести земельну реформу. Декларація була результатом компромісу головних політичних партій, тому деякі її положення мали неконкретний характер. Незабаром розбіжності між окремими партіями вийшли назовні.

Наприкінці 1941 р. до країни таємно повернувся Е. Ридз-Смігли. Він встиг встановити контакти з пілсудчиками й утворити підпільну організацію *Табір Польщі, що бореться* (Обуз Польські вальчонцей, ОПВ) і незабаром помер. У 1943 р. пілсудчики утворили також *Конвент незалежницьких організацій* (Конвент організацій неподлеглосцьових, КОН). 1944 р. ОПВ і КОН об’єдналися в *Об’єднання незалежницьких організацій* (З’єднане організацій неподлеглосцьових, ЗОН). У своїх виданнях вони захищали політику санації, критикували уряд В. Сікорського і С. Миколайчика за поступливість СРСР. Крім пілсудчиків, діяли численні соціалістичні, націоналістичні, католицькі, демократичні нелегальні організації.

Польський уряд у Лондоні докладав великих зусиль для об’єднання підпільних організацій, насамперед військового характеру. 14 лютого 1942 р. В. Сікорський перейменував ЗВЗ на *Армію крайову* (АК), яка повинна була об’єднати всі військові формації. Командувачем АК було призначено ген. С. Ровецького (“Грота”). Визначено три великих “площі” – білостоцьку, львівську, західну, які, в свою чергу, поділялися на “округи”, що відповідали воєводствам, “райони”, що охоплювали повіти й гмінні “пости”. АК будувалася за військовим зразком; пізніше у ній виокремилися дивізії, полки, батальйони. 15 серпня 1942 р. В. Сікорський зобов’язав усі військові формації

вступити до АК. Більшість військових формувань приєдналася до АК, зберігши свою автономію. Не погодилися виконати наказ загани НСЗ та інших націоналістичних груп. Незважаючи на це, навесні 1943 р. АК налічувала близько 200 тис. бійців, зосереджених у партизанських загонах, диверсійних групах тощо. Командування АК створило справну мережу інформації, котра збирала розвіддані про окупантів і скеровувала їх до Лондона, проводила навчання особового складу. При АК діяло Бюро інформації і пропаганди (БІП) на чолі з полковником *Яном Жепецьким*, яке збирало інформацію про становище в польських землях, видавало газети, листівки, що підтримували патріотичні настрої серед населення.

Головним завданням АК було нагромадження сил з метою підготовки повстання в момент наступу західних країн на німців. Після початку німецько-радянської війни в план підготовки повстання були внесені корективи: у зв'язку з можливістю звільнення польських земель Червоною Армією в листопаді 1943 р. керівництво АК і лондонський уряд схвалили план операції *Бужа* ("Буря"), який передбачав легалізацію та опанування місцевих органів влади представниками АК і Делегатури в той момент, коли німецькі війська залишали терен, а радянські ще не займали його; головним елементом плану було піднесення повстання у Варшаві й проголошення там влади лондонського уряду. Коли стало зрозуміло, що війна протриває ще певний час, керівництво АК розгорнуло диверсійні операції проти окупантів, уникаючи великих сутичок з противником, вело розвідувальну й пропагандистську діяльність. Восени 1941 р. були створені елітарні диверсійні загани *Вахляж* ("Маятник"), які зміцнювалися спеціально підготовленими в Англії офіцерами, яких скидали на парашутах у Польщі; загани діяли переважно на східних теренах колишньої II Речіпосполитої. На зламі 1942-1943 рр. "Вахляж" і кілька інших структур АК були об'єднані під єдиним керівництвом *Команди диверсії* ("Кедив"). Загани Кедиву до червня 1944 р. підірвали 732 транспорти окупантів, виконали 5,7 тис. замахів на німців, провели назагал 110 тис. різних антинімецьких акцій (нищення німецької символіки, псування обладнання тощо). З найбільш голосних операцій Кедиву були атаки на залізничні станції Варшави, Люблінщини, Підляшшя, які закінчувалися знищенням техніки, залізничного обладнання тощо; напад на в'язницю в Пінську, вбивство керівника СС у Варшаві ген. Ф. Кучери. Великим успіхом було здобуття розвідданих про підготовку німцями виробництва ракет V-1 і V-2 у Пенемюнде. Інформація була передана до Лондона, і в серпні 1943 р. англійська авіація розбомбила завод з виробництва ракет.

Увесь час у колах Делегатури і АК точилися дискусії з приводу активізації збройної боротьби проти окупантів. Німецькі власті суворо карали населення на засадах колективної відповідальності за будь-які акти диверсій і саботажу. Керівництво АК вважало, що не слід ставити під загрозу цивільне населення і закликала нагромаджувати сили, згуртовувати лави до вирішального моменту. Однак нерідко виникали стихійні акції помсти за терор і переслідування з боку гітлерівців. Їх наслідком були болісні втрати в людях: до літа 1944 р. загинуло понад 60 тис. бійців АК. Пролондонське підпілля з тривогою спостерігало за винищенням євреїв, інформувало еміграційний уряд про їх становище. Наприкінці 1942 р. була створена *Рада допомоги євреям* ("Жегота"), яка надавала посильну допомогу гетто. У складі Делегатури постали Єврейський національний комітет, Єврейська бойова організація. У квітні 1943 р. у варшавському гетто розпочалося повстання. Сили були нерівні, і повстання було придушене. Польське підпілля надало допомогу і врятувало частину повстанців. Повстання в єврейських гетто відбулися 1943 р. також в багатьох інших містах (Ченстохова, Треблінка, Білосток, Тарнув). Частина єврейських повстанців змогла врятуватися й влилася до загонів АК.

Трагічно завершилась доля 70 тис. євреїв лодзинського гетто, де не дійшло до повстання: у 1944 р. майже всі вони були вивезені до Освенціма і знищені.

Великого розмаху набули у 1942-1943 рр. цивільні форми Руху Опору. Делегатурі вдалося створити широку мережу нелегальних польських шкіл, які охопили майже 70 % дітей і молоді (близько 1 млн. осіб). Діяли таємні університети та інші вищі школи, в яких навчалось 11 тис. студентів. Дипломи магістрів у конспірації одержали майже 1400 осіб, було захищено 113 докторських і 33 габілітаційні праці. Працівники музеїв і бібліотек заховали чимало цінних творів мистецтва і культури. Делегатура надавала матеріальну допомогу діячам науки і культури, сприяла нелегальному виданню літературних часописів, наукових і літературних праць (понад 1000 позицій). Польське населення ГГ надало величезну соціальну допомогу переселенцям з приєднаних до райху земель. Ще від 1940 р. діяла *Головна опікунча рада*, яка поширила свою діяльність на все польське населення ГГ. У її розпорядженні опинилися кошти добровільних пожертвувань як з краю, так і з-за кордону.

Хоча підпілля, зв'язане з урядом у Лондоні було добре розбудованим і впливовим серед населення, все ж певна частина поляків стояла в опозиції до нього. Це стосувалося насамперед крайньої націоналістичної частини ендеків, які належали до довоєнного ОНР. Після початку війни вони створили *Організацію Польську* і почали формувати власні збройні загони. У вересні 1942 р. вони відмовились увійти до АК і заснували *Національні збройні сили* (Народове сили збройне, НСЗ) на чолі з полк. І. Озевичем. Керівництво НСЗ опрацювало власну політичну програму і план дій. Вони відкидали будь-який компроміс з СРСР, головним ворогом Польщі вважали Радянський Союз і комунізм, пропагували ідеї Великої Польщі від Києва до Щеціна, дотримувалися засад антисемітизму. Весною 1943 р. вони припинили опір німцям і розпочали операції з "очищення терену" від комуністичних партизанів, маючи понад 70 тис. бійців у збройних загонах. Делегатура і АК засудили діяльність НСЗ, безуспішно вимагали підпорядкування своїм наказам.

Комуністичне підпілля. Ще одним табором, який претендував на створення окремої "підпільної держави", був комуністичний. Його формування припало на перші місяці Другої світової війни. Тоді стихійно виникли підпільні організації комуністичного забарвлення ("Серп і молот", "Союз визвольної боротьби", "Пролетаріат" та ін.). Після початку німецько-радянської війни Й. Сталін дав наказ Комінтерну згуртувати розпорочених польських комуністів в СРСР і відбудувати комуністичну партію. Наприкінці грудня 1941 р. на парашутах біля Варшави були скинуті дві групи польських комуністів, підготовлених у спеціальній школі Комінтерну під Москвою. На початку січня вони поширили у Варшаві листівки про створення *Польської робітничої партії* (Польської партії робітничей, ППР). На чолі партії став *Марцелій Новотко*, невдовзі вбитий братами Болеславом і Зигмунтом Молойцями на ґрунті особистих стосунків в керівництві ППР (вбивці були страчені за вироком партійного суду). У 1943 р. ППР очолив *Владислав Гомулка* (1905-1982). У програмній Декларації з січня 1942 р. партія закликала до активної збройної боротьби з метою послаблення німців і прискорення визволення країни Червоною Армією. Наприкінці 1942 р. ППР налічувала близько 8 тис. членів. Навесні 1942 р. вона приступила до створення партизанських загонів *Гвардії людової* (ГЛ), які повела диверсійну боротьбу проти окупантів. Засоби і вказівки поступали до ППР з Москви за посередництвом Комінтерну (Г. Димітров). У свої загони ГЛ приймала чимало радянських військовополонених, які втікали з концтаборів. Загони ГЛ вчинили кілька голосних терористичних акцій: у жовтні 1942 р. групи ГЛ закидали бомбами "Кафе Клуб" і ресторан "Мітропа", в якому збиралися німецькі офіцери.

Спочатку ППР намагалася налагодити контакти з Делегатурою і АК на засадах загальнонаціонального антифашистського фронту. Вона критикувала лондонців за пасивний спосіб ведення партизанської війни і непоступливість у справі східних кордонів Польщі. У лютому 1943 р. у Варшаві відбулися переговори між представниками ППР і Делегатури. Вони завершилися невдачею через відмову ППР відстоювати польські кордони 1939 р. і виступити проти можливого “нового” окупанта Польщі. Після цього ППР розпочала пошук союзників серед лівої частини підпілля. На той час радянсько-польські стосунки на рівні урядів швидко загострювались; керівництву СРСР потрібні були більш поступливі політичні сили. Не знаходячи їх у лондонському таборі, воно активно “монтувало” їх у СРСР та окупованій країні. Після зриву переговорів з Делегатурою ЦК ППР опублікував у березні 1943 р. програмну декларацію *За що боремося*, модифіковану у новій версії 3 листопада 1943 р. У ній йшлося про союз з СРСР, встановлення нового кордону між Польщею і СРСР по “лінії Керзона”, легалізацію влади трудящих, проведення земельної реформи і націоналізації промисловості. Декларація критикувала політику лондонців у питанні східних кордонів, стверджувала їхнє “засліплення” великодержавними ідеями.

Зі свого боку, СРСР прискорив створення польських структур прокомуністичного характеру. У лютому 1943 р. в Москві розпочав роботу організаційний комітет *Союзу польських патріотів* (СПП), на чолі якого стала Ванда Василювська (на той час дружина українського драматурга і високопосадової особи в більшовицьких колах О. Корнійчука). У травні 1943 р. за ініціативою В. Василювської почалося формування I-ї польської дивізії піхоти ім. Т. Костюшка. На цей раз офіцерський склад дивізії формувався майже виключно з радянських офіцерів (у тому числі поляків). Командування нею доручили піднесеному до рангу генерала З. Берлінгу. НКВС здійснювало повний контроль за формуванням дивізії. У жовтні 1943 р. I-ша дивізія взяла участь у боях під Леніно (біля Орші) на радянсько-німецькому фронті, але, зазнавши значних втрат, була відведена у тил. Формування нових польських частин дозволило навесні 1944 р. утворити I-шу Польську армію в СРСР під командуванням З. Берлінга, яка налічувала 78 тис. солдат і офіцерів й перебувала під безпосереднім командуванням Червоної Армії. Ідеологічну роботу в ній проводили польські комуністи. СПП прагнув скомпрометувати польський уряд, як “продовжувача антинародної політики, котра вже раз привела Польщу до загибелі”. Польські комуністи в СРСР були готові створити новий польський уряд, але Й. Сталін обрав більш обережну тактику, прагнучи заручитися підтримкою союзників по Великій Трійці.

У час, коли німці посилили терор і репресії проти населення окупованих територій, різко загострилися польсько-українські стосунки в Східній Галичині та на Волині. Наприкінці 1942 р. ОУН-Б приступила до формування на Волині (що входила до райхскомісаріату “Україна”) загонів *Української повстанчої армії* (УПА), яка повинна була стати збройною опорою українського національного руху. Такі загони за короткий час перетворилися на значну силу, що охоплювала своїми впливами Волинь, Східну Галичину, Поділля, Холмщину, Полісся. Восени 1943 р. було створено Головний військовий штаб УПА, який керував діяльністю розгалуженої мережі загонів самооборони. Керівники ОУН та УПА будували плани піднесення загального збройного повстання проти німців і більшовиків, послаблених у війні. Однак у Центральній і Східній Україні вплив націоналістів був незначним. Натомість їм вдалося розбудувати міцну мережу ОУН та УПА на західноукраїнських землях. У 1943 р. стало ясно, що Червона Армія визволить Україну. Більшовики скерували до німецького заплілля численні партизанські загони, які повинні були не тільки готувати ґрунт для визволення, але й вести боротьбу з впливами українських націоналістів та польським Рухом Опору.

На т.зв. “кресах” у 1943 р. виникло гостре суперництво за державну приналежність Холмщини, Підляшшя, Волині, Східної Галичини.

Лондонське підпілля та еміграційний уряд дотримувалися незмінної позиції про приналежність цих земель до Польщі. У середовищі “лондонців” були різні погляди на вирішення питання східних кордонів Польщі, проте всі вони сходились у думці про приналежність “кресів” до Польщі з можливим відхиленням на користь СРСР, але без Львова і Борислава. Делегатура і АК вважали за потрібне схилити український національний табір до співробітництва, тому у 1941-1944 рр. відбулися численні переговори представників польського та українського підпілля. Однак на них польська сторона не йшла далі засад “нормалізації” 1935 р. і обіцянок рівних прав з поляками. Такі умови не задовольняли українську сторону, яка вважала зрадою упустити новий історичний шанс відновлення Української державності, а відбудову Польщі в кордонах 1939 р. трактувала як “нову польську окупацію”. Постанови III-го великого збору ОУН у вересні 1943 р. проголошували початок “української національної революції” з метою реалізації законного права на самовизначення. Прагнучи здобути хоча б одного союзника, ОУН-Б погоджувалася відкласти на майбутнє питання визначення кордону між Україною і Польщею. Проте землі Волині та Східної Галичини, де вплив національної ідеології був найбільшим, вони вважали своєрідним “П’ємонтом”, з якого почнеться створення незалежної України. 8 березня 1943 р. Делегатура інформувала уряд у Лондоні, що ОУН відсуває питання українсько-польських кордонів, оскільки шукає з поляками антинімецької та антирадянської військової та ідеологічної співпраці. Іншого плану інформація надходила до Лондона від “кресових” поляків, які звинувачували українців у колабораціонізмі. Концентрація польських підпільних структур на “кресах” робила становище тут вкрай напруженим. Так, у звіті АК Львівського округу за 1943 р. зазначалося, що “українці мають зброю і з огляду на їхню ненависть до всього польського з їхнього боку можливі всілякі “ексцеси”, і далі, що вони “абсолютно не хочуть чути про повернення до польської державної приналежності”.

У 1943 р., коли визначився перелом у ході війни, всі зацікавлені сторони впритул зайнялися питанням майбутнього устрою в Європі. Українці чекали від польського підпілля певних кроків назустріч прагненням українців. Однак цього не сталося. 31 березня 1943 р. лондонський уряд схвалив *Тези в справі української політики*, які не вносили жодних нових елементів. 30 липня 1943 р. КПР прийняла і поширила *Відозву до українського народу*, в якій у провокаційному тоні звучали погрози відплати за “колабораціонізм” українців, підкреслювалося, що поляки ніколи не відмовляться від східних земель Польщі, “на яких Польська Нація впродовж століть зробила величезний цивілізаційний і господарський внесок”. Напружені стосунки між українцями і поляками вилились у кривавий міжетнічний конфлікт, який розпочався навесні 1943 р. на Волині на ґрунті взаємних звинувачень у ворожості та пособництві окупантам. Не бачачи у поляках союзників, а лише ворогів, ОУН-Б восени 1943 р. вирішила з допомогою УПА “очистити” терен майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян. У листопаді були поширені відозви до усього польського населення під загрозою фізичної розправи переселитися за Буг і Сян. В обстановці взаємного поборювання такі заклики стали запальною речовиною, що спричинила взаємне винищення цивільних мешканців, часто на побутовому ґрунті, жертвами якого на Волині та у Східній Галичині стали близько 75 тис. поляків і 35 тис. українців. Взаємне поборювання продовжувалося і в наступні роки. Така ситуація була вигідна гітлерівцям і Червоній Армії.

На шляху до розв'язки: друга половина 1943 р. – середина 1944 р.

Улітку 1943 р. визначився перелом у Другій світовій війни. Гітлерівці зазнали поразки від Червоної Армії у великій танковій битві на Курській дузі; навесні союзні війська завдали удару гітлерівцям та їх союзникам у Північній Африці; влітку в Італії стався переворот: від влади було усунуто Б. Муссоліні, союзні війська висадилися на Апенінському півострові. Восени 1943 р. Червона Армія розвинула наступ і почала визволення теренів України та Білорусі. Ставало зрозумілим, що слід готуватися до розв'язання питань післявоєнного устрою Європи. Наприкінці липня 1943 р. на зустрічі у Квебеку У. Черчілль і Ф. Рузвельт схвалили загальний план відкриття другого фронту в Європі, який передбачав висадку союзних військ на атлантичному узбережжі Франції. На зустрічі обидва західні лідери дійшли висновку, що в результаті війни СРСР буде домінувати в Європі, тому слід йти на поступки Сталіну, в тому числі в польському питанні. У жовтні 1943 р. в Москві відбулася нарада міністрів закордонних справ Великої Трійки, на якій обговорювалися питання післявоєнного устрою. Спроби західних дипломатів переконати Москву у необхідності відновлення стосунків з польським урядом наштовхнулися на глуху стіну непорозуміння. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. керівники Великої Трійки зустрілися на конференції в Тегерані для обговорення питань завершення війни і розв'язання післявоєнних проблем. Найважливішим підсумком Тегеранської зустрічі Сталіна, Черчілля і Рузвельта було визначення сфер впливу СРСР і західних союзників: до СРСР відходила уся Центрально-Східна Європа до р. Ельби (Лаби). Багато уваги було приділено польському питанню. Зокрема, з'ясувано, що західні союзники пристають на пропозиції Сталіна щодо нових східних кордонів Польщі і розширення її території на заході та півночі, намагаючися водночас зберегти при владі лондонський еміграційний уряд. Й. Сталін дав зрозуміти, що буде мати справу тільки з більш “прорадянським” польським урядом. Після тривалих дискусій було ухвалено, що майбутня Польща буде перебувати в кордонах між Одрою і “лінією Керзона”. Це була перемога сталінського підходу до проблеми і початок реалізації планів встановлення радянського диктату на сході континенту. Апетити Сталіна були ще більшими. Згідно зі стратегією зовнішньої політики СРСР на післявоєнний період, підготовленою І. Майським у січні 1944 р., передбачалося, що вся Європа буде перетворена у “соціалістичний табір”; виокремлювались країни (Франція, Чехословаччина та ін.), в яких впливи комуністів поширюватимуться без “особливого тиску ззовні”, а також інша група країн (в тому числі Польща), де “доведеться вдатися до різних засобів втручання ззовні”. Щодо Польщі, то кремлівські аналітики вважали, що вона “не повинна бути сильною, але має бути незалежною, однак не настільки, тому що вона завжди буде дистансуватися”.

Смерть В. Сікорського спричинила сильне тертя в еміграційному уряді. Праві сили, що гуртувалися навколо президента В. Рачкевича і Головнокомандувача ПЗС ген. К. Соснковського, намагалися усунути прем'єра С. Миколайчика. Однак підтримка британців забезпечила переваги С. Миколайчику, який був схильний до компромісу з Москвою. У червні 1943 р. гестапо заарештувало, а потім стратило командувача АК ген. С. Ровецького-Грота. Його місце посів ген. *Тадеуш Коморовський* (“Бур”, 1895-1966). Наприкінці листопада він затвердив уже згадуваний план “Бужа”, який передбачав вихід загонів АК з підпілля і маніфестування встановлення влади польського уряду перед частинами Червоної Армії. Однак реалізація плану виглядала утопічною з точки зору невизнання радянським керівництвом польського уряду і великої переваги радянських збройних сил.

Візія післявоєнної Польщі. Наприкінці 1943 р. активізувалися всі польські політичні сили, які висували програми післявоєнного устрою країни. Ендеки (СН) обстоювали ідею “католицької держави польської нації”, в якій тільки поляки повинні мати повні права. Вони займали безкомпромісні позиції відносно східних кордонів 1939 р., домагалися приросту територій на заході та півночі. Серед радикальних течій народовців були поширені візії “Великої Польщі” з кордонами по Дніпру. У галузі господарства вони виступали за розвиток середнього і дрібного підприємництва, збереження великої земельної власності і заможних селянських господарств. Урядове Стронніцтво праці (СП) підтримувало нові західні кордони Польщі, не висловлювало конкретних пропозицій щодо східних, віддавало перевагу парламентській демократії, державному управлінню економікою і земельній реформі на засадах перерозподілу

Рис.65. Станіслав Миколайчик, прем'єр еміграційного уряду (1943 – 1944 рр).

поміщицьких земель за умов відшкодування їх власникам. Людовці в грудні 1943 р. виступили з офіційною програмою побудови суспільства “соціальної демократії”. Такий устрій повинен був ґрунтуватися на широкому адміністративному, господарському і політичному самоврядуванні, кооперуванні підприємств, негайному перерозподілу поміщицьких земель без відшкодування, наданні соціальних гарантій населенню. Демократична партія (СД) схилилася до демократичного парламентського устрою на засадах нової конституції, проведення земельної реформи без відшкодувань, встановлення державного контролю над промисловістю і банками. Не було чіткого окреслення ставлення до кордонів Польщі. ППС-ВРН пропалагувала програму побудови “народної Польщі” шляхом опанування

влади демократичними верствами, проведення кооперування промисловості, розвитку самоврядування, ліквідації поміщицької власності без відшкодування власників. Соціалісти стояли на засадах непорушності кордонів 1939 р. Навесні 1943 р. від ППС відкололася група лівих соціалістів, які створили *Робітничу партію польських соціалістів* (РППС). У своїй програмі вони вимагали “усунення капіталістичного ладу”, переходу засобів виробництва у власність трудящих мас (держави і кооперації), проведення радикальної земельної реформи.

Консолідація комуністичних сил. Програма ППР, що була викладена у декларації “За що ми боремося”, мало відрізнялася від вимог соціалістів і людовців, але робила наголос на ролі держави в організації суспільного життя і займала чіткі позиції в справі кордонів Польщі. Вона відкидала Конституцію 1935 р. і стверджувала потребу “демократизації” устрою. Водночас підкреслювалося, що польський уряд у Лондоні “втратив довіру поляків” і не має права повернутися до влади у визволеній Червоною Армією Польщі. Отримавши відмову від Делегатури, керівники ППР вирішили створити власну представницьку організацію, наві'язавши контакти з радикальними відлами соціалістів, людовців та інших дрібних політичних груп. У ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р. у Варшаві вони скликали збори 19 невеликих організацій та утворили *Крайову національну раду* (Крайову раду народову, КРН) як представництво “демократичних сил” польського народу. На чолі КРН став колишній працівник радянського НКВС *Болеслав Берут* (1892-1956), а його заступниками – соціаліст *Едвард Осубка-Моравський* і людовець *Владислав Ковальський*. На першому засіданні КРН було схвалено 11 документів. *Декларація КРН* заперечила право лондонського уряду представляти інтереси поляків і обіцяла у майбутньому створити новий “тимчасовий уряд”, який здійснить суспільні перетворення в інтересах широких мас трудівників. КРН

ухвалила статут “народових рад” і розпочала їх організацію у підпіллі з тим, щоб вони могли перебрати владу у звільненій Польщі. Спеціальний декрет КРН створював *Армію людovu* (АЛ), яка повинна об’єднати всі польські збройні формування. На чолі АЛ став ген. *Міхал Жимерський* (“Роля”), який віддавна співпрацював з радянською розвідкою. АЛ незабаром змогла об’єднати до 50 тис. партизанських бійців, переважно з ГЛ, соціалістичних бойових дружин і радянських партизанських загонів на терені Польщі.

Створення КРН відбулося за ініціативою ЦК ППР і викликало певне занепокоєння в Москві, де польські комуністи також розробляли документи стосовно майбутнього Польщі. У другій половині 1943 р. виникло кілька програм, в яких, зокрема, накреслювалися можливості “третього шляху” розвитку Польщі, які б відрізнялися від “соціалістичного” і “капіталістичного” (А. Лямпе, Я. Правін). Однак такі програми не знайшли схвалення радянських керівників. На початку грудня 1943 р. польські комуністи опрацювали за французьким прикладом план створення Польського національного комітету як майбутнього тимчасового уряду. Однак після надходження інформації про утворення КРН робота припинилася. На початку 1944 р. в Москві було створене *Центральне бюро польських комуністів* (ЦБПК), яке перебувало під повним контролем ВКП(б). Його очолив *Александр Завадський* (1899-1964), а членами стали Я. Берман, К. Сверчевський, В. Василевська. У березні 1944 р. ЦБПК утворило *Польський партизанський штаб*, який розпочав перекидати на окуповані терени підготовлені кадри військових для зміцнення сил ППР і АЛ. Діячі ЦБПК критикували ЦК ППР за “сектантське” ставлення до роботи в масах, але самі не орієнтувалися у реальній ситуації в країні.

Початок боротьби за владу. На початку січня 1944 р. частини Червоної Армії перейшли кордони Польщі 1939 р. на Волині. З приводу цього польський лондонський уряд опублікував заяву, в якій вітав Червону Армію на польській території і пропонував співпрацю АК і ЧА у боротьбі проти гітлерівців. Різка відповідь радянського уряду, оприлюднена ТАРС 11 січня, стверджувала законність приналежності ЗУ і ЗБ до СРСР і відмовляла лондонському урядові в представництві польських національних інтересів. 14 січня, після гострої дискусії між членами уряду в Лондоні, з’явилася нова заява поляків, в якій пропонувалося в дусі взаємної поваги обговорити всі спірні питання між СРСР і Польщею, включаючи проблему кордону. Це була спроба знайти компроміс і навіть піти на певні поступки з польського боку. Відповідь агенції ТАРС від 17 січня не залишила жодних сподівань щодо відступу СРСР від “лінії Керзона”. Крім цього польський уряд звинувачувався у співробітництві з німцями і антирадянській діяльності. На зустрічі поляків з У. Черчіллем наприкінці січня 1944 р. у Лондоні британський прем’єр наполягав, щоб польський уряд погодився на кордон по “лінії Керзона”. Однак така згода означала б політичну смерть еміграційного уряду. Вимоги СРСР було відкинуто.

9 січня 1944 р. підпільні партії, що орієнтувалися на Лондон, утворили *Раду національної єдності* (Раду єдності народової, РЄН), до якої увійшли представники СН, СП, СЛ, ППС-ВРН і ряду інших груп. 15 березня РЄН поширила програмний документ *За що бореться польська нація*. У ньому йшлося про відбудову суверенної демократичної Польщі в кордонах 1939 р. з долученням земель Помор’я, Східної Пруссії, Верхньої Сілезії, розширення прав колективної власності і державного регулювання економіки, перерозподіл земельної власності, що перевищує максимум 50 га, зміцнення соціальних і політичних прав громадян, у тому числі національних меншин. Програма була результатом компромісу головних політичних сил країни, закликала до об’єднання всіх патріотів перед загрозою ліквідації незалежної державності. На чолі РЄН став соціаліст *Казімеж Пужак* (1883-1950). Невдовзі, у травні 1944 р., Делегатура була

перетворена на *Крайову раду міністрів* на чолі з делегатом уряду (віце-прем'єром еміграційного уряду) *Яном Станіславом Янковським* (1882-1953). Підпільний апарат готувався перейняти владу після закінчення гітлерівської окупації. 23 березня керівник АК Т. Бур-Коморовський поширив наказ, який доповнював план операції "Бужа". Він передбачав концентрацію загонів АК у визначених районах і напад на німецькі війська, взаємодію з частинами ЧА. На випадок невизнання командирів АК представниками місцевої влади, наказувалося залишатися у підпіллі. Відсутність стосунків СРСР з польським урядом ставила під знак запитання можливість співпраці ЧА із загонами АК.

План "Бужа". У лютому 1944 р. на Волині, виконуючи вимоги операції "Бужа", командування 27-ї Волинської дивізії АК встановило контакт з керівництвом Червоної Армії і провело операції проти гітлерівців, а також загонів УПА. Однак основні сили дивізії були оточені німцями і змушені були виходити з оточення на захід. Частина бійців АК пробилася на схід і була скерована до І Польської армії З. Берлінга. У березні 1944 р. командування АК розробило план "Гостра Брама", який передбачав захоплення Вільнюса з'єднаннями АК і утримування міста до приходу ЧА. На початку липня загони АК розпочали операцію, але через брак сил не змогли захопити місто. Налагодивши взаємодію з частинами ЧА, вони спільними зусиллями здобули місто. Після цього загони АК були оточені радянськими військами, роззброєні, а бійці примушені вступити до армії З. Берлінга. Тих, хто відмовлявся, відправили до концтаборів. У березні 1944 р. розпочали реалізацію плану "Бужа" загони львівського терену АК. Вони утворили 5-ту дивізію піхоти і 14-й полк уланів, які підготувалися до звільнення Львова. Їм вдалося налагодити взаємодію з частинами ЧА і взяти участь у визволенні міста. Однак спроби польських військових оголосити тут владу лондонського уряду були рішуче придушені. Усі загони АК були негайно розпущені, а їхні бійці мобілізовані до армії З. Берлінга. Частина бійців повернулася до підпілля. Офіцери АК були заарештовані та відправлені до таборів. Мали місце випадки негайного розстрілу офіцерів, які декларували свою вірність лондонському уряду. Вояки люблінського округу АК у липні 1944 р. відбили в німців кілька міст і населених пунктів, інші – визволили спільно з частинами ЧА. Повсюди польські підпільні органи проголошували свою владу. Але такі дії негайно припинялися, а керівний склад АК заарештовувався. Такі випадки мали місце на всій протяжності радянсько-німецького фронту. Вони показували, що радянське керівництво не збирається брати до уваги інтереси поляків, має свій сценарій відбудови Польщі. Слідом за частинами ЧА на звільнені терени входили дивізії НКВС, які починали "очищення" терену від ворожих елементів, до яких належали і польські підпільники, і українські незалежники.

У лютому 1944 р. прем'єр лондонського уряду С. Миколайчик намагався схилити англійців і американців до посередництва в укладенні стосунків з Москвою. Під час кількох зустрічей з поляками У. Черчілль наполягав на схваленні еміграційним урядом "лінії Керзона" і заміні кількох неприйнятних для Москви міністрів (К. Соснковського, С. Кота, М. Кукеля), що давало підстави сподіватися на відновлення дипломатичних стосунків. С. Миколайчик та його колеги будь-якою ціною прагнули зберегти за Польщею Львів і Вільнюс, не зауважуючи загрози повної втрати незалежності. У березні 1944 р. Й. Сталін відкинув усі можливі компроміси і у розмові з американським послом В. Гарріманом заявив, що коли Червона Армія визволить Польщу, то "поляки самі виберуть собі уряд". Радянський диктатор давав знати, що не потребує більше "лондонських поляків". Не дав позитивних результатів візит С. Миколайчика до США і розмови з президентом Ф. Рузвельтом у червні 1944 р. Останній дотримувався узгодженої в Тегерані "лінії Керзона".

Створення ПКНВ. Радянський диктатор на той час уже мав слухняний польський табір. У травні 1944 р. в Москві з'явилася делегація КРН, яка відразу була прийнята на найвищому рівні. Сталін прокламував, що не визнає лондонського уряду. Незабаром СПП підпорядкувався КРН. Було визначено склад майбутнього уряду, який отримав назву *Польський комітет національного визволення* (ПКНВ). У Барвісі під Москвою був підготовлений програмний *Маніфест до польського народу* від імені ПКНВ, який треба було оголосити в першому польському місті за “лінією Керзона”. Таким містом став Хелм (Холм); документ був датований 21 липня 1944 р., а оголошений московським радіо 22 липня. Маніфест проголошував, що КРН і ПКНВ беруть на себе владу на визволених польських територіях з метою встановлення демократичного устрою, що спирається на Конституцію 1921 р. ПКНВ діятиме як тимчасовий орган виконавчої влади. Його – повне визволення польських земель у союзі з Червоною Армією, які повинні охопити на заході терени до Одри, а на сході – до “етнографічного кордону з українцями, білорусами і литовцями”. Обіцялося забезпечити належні демократичні права населення, націоналізувати власність німців і надати опіку польським підприємцям, провести земельну реформу з відшкодуванням колишнім власникам. Назагал Маніфест містив помірковані демократичні положення, які не можна було вважати “соціалістичними”. Категорично заперечувалося право лондонського уряду виступати від імені Польщі. Очолив ПКНВ Е. Осубка-Моравський, а в його складі були В. Василевська, А. Вітос, С. Котек-Агрошевський, Б. Дробнер, С. Радкевич, В. Жимовський та ін. За постановою КРН було створене Військо Польське, до якого залучено АЛ і І-шу Польська армія в СРСР. Міністром оборони і головнокомандувачем ВП став М. Роля-Жимерський. КРН і ПКНВ повністю підпорядковувалися Москві і залежали від її волі, хоча назовні зберігалися формальні ознаки “демократичного волевиявлення” народу. У міру просування частин ЧА на захід влада на визволеній території повинна була передаватися в руки представників ПКНВ.

27 липня 1944 р. Е. Осубка-Моравський від імені ПКНВ підписав у Москві таємну угоду про кордон між СРСР і Польщею по “лінії Керзона”. Її підписанню передували дискусії членів ПКНВ зі Сталіним і радянським керівництвом щодо лінії кордону. Деякі члени ПКНВ (Е. Осубка-Моравський, С. Котек-Агрошевський, Б. Дробнер, А. Вітос) намагалися “вмовити” Сталіна залишити Польщі Львів з Бориславом і Біловезьку Пушу. Полякам вдалося “виторгувати” у диктатора деякі території на схід від “лінії Керзона” (Перемишль та ін.). Угода також “стверджувала” перехід до Польщі Східної Пруссії без Кенігсберга, а на заході – земель до р. Одри і Ниси Лужицької. Тільки після підписання угод про кордон і про тимчасову воєнну адміністрацію на визволених теренах Польщі члени ПКНВ вилетіли до шойно звільненого Червоною Армією Любліна. Тут вони застали представників лондонського підпілля. Але втручання радянської комендатури швидко поставило все на місце.

Наприкінці липня 1944 р. на нараді керівників АК Т. Бур-Коморовського, Л. Окуліцького і Т. Пелчинського було вирішено розпочати повстання у Варшаві і оволодіти столицею до вступу в місто Червоної Армії. Уряд дав згоду на цей крок без консультацій із західними союзниками. Боротьба за владу в Польщі вступила у вирішальну стадію.

Польські війська на Заході. Наприкінці 1943 р. – першій половині 1944 р. ПЗС на Заході і Півдні брали активну участь у війні на боці союзників. У битвах на Півночі Африки та Сицилії група польських льотчиків, яку називали “цирком Скальського”, збила 25 німецьких літаків. У грудні 1943 р. почалося перекидання з Єгипту до Італії II польського корпусу ген. В. Андерса, який налічував 52 тис. вояків. В Італії він разом з англійськими та американськими військами взяв участь у битві за Рим. Полякам припало

атакувати ключові позиції німецької оборони в районі монастиря *Монте-Кассіно*. Після тривалих і кровопролитних боїв у травні 1944 р. польські частини захопили гірський хребет і монастир, залишивши на болі бою 920 солдат і офіцерів. Надалі II корпус визволяв італійські міста, долаючи відчайдушний опір гітлерівців. У великій битві під *Анконою* (липень 1944 р.) поляки втратили 2,5 тис. солдат, під Болоньєю – ще 1,5 тис. 6 червня 1944 р. союзні війська висадилися в Нормандії, відкривши другий фронт у Європі. I-ша бронедивізія під командуванням ген. С. Мачека в битві під Фале завершила оточення великого німецького угруповання. Після цього дивізія звільняла французькі і бельгійські населені пункти, закінчивши бойовий шлях штурмом німецької військово-морської бази Вільгельмгавен. У вересні 1944 р. I-ша окрема десантна бригада ген. С. Сосабовського взяла участь у захопленні переправ через ріки Рейн і Мозу. У битві під *Арне* поляки зазнали великих втрат (до 1/4 особового складу). Польські військово-морські сили під британським командуванням брали участь у численних операціях в Атлантичному океані, у Середземному, Північному, Норвезькому морях. Наприкінці війни в складі ПЗС на Заході було майже 200 тис. солдат і офіцерів, 252 літаки, 15 бойових кораблів.

Радянський диктат

Варшавське повстання. Виникнення КРН і ПКНВ засвідчило утворення другого військово-політичного осередка влади Польщі, який спирався на реальну політичну та військову підтримку СРСР. Звільнення польських земель Червоною Армією давало йому у руки великі козирі і, одночасно, ставило під запитання визнання поляками. Більшість польського населення, пригніченого війною та репресіями, вітала прихід Червоної Армії, але віддавала перевагу легальному польському урядові в Лондоні та його осередкам в окупованій країні. Лондонське підпілля після невдалої спроби проведення операції “Бужа” на східних теренах вирішило випередити радянські війська у Варшаві, піднести повстання й опанувати місто, проголосивши там владу польського уряду. 25 липня 1944 р. командувач АК Т. Бур-Коморовський дав наказ загонам армії сконцентруватися в районі Варшави. 31 липня на нараді командувача АК з делегатом Я. Янковським і представниками РЄН було вирішено розпочати повстання за 12 годин перед ймовірним вступом ЧА до столиці. Увечері того дня радянські танки з’явилися у передмісті Варшави Празі. Після деяких вагань було вирішено розпочати повстання 1 серпня о 17 годині. До прискорення акції спонукала також інформація, що поступала зі сходу. 30 липня московське радіо, а потім і ППР закликали варшав’ян до зброї в момент вступу радянських військ у місто.

Однак термін повстання був вибраний невдало. Німці зосередили в районі Варшави великі сили і прагнули не допустити переходу радянських військ через Віслу. Вони перекинули під Варшаву свіжі дивізії й перейшли в наступ, змусивши ЧА відступити і закріпитися на правому березі ріки з тим, щоб перегрупувати сили та підтягнути свіжі дивізії. Командувач II Білоруського фронту маршал *Костянтин Рокоссовський* (1896-1968) доповідав Й. Сталіну, що його війська будуть готові до нового наступу на початку вересня 1944 р. Однак радянський диктатор не квапився прийти на допомогу повсталій Варшаві, розуміючи цілі організаторів повстання. Радянські війська довгих п’ять місяців залишалися на завойованих рубежах, в той час як активні наступальні операції проводилися на південних ділянках радянсько-німецького фронту.

1 серпня повстання у Варшаві почалося. Воно стало несподіванкою для усіх сторін воєнного конфлікту – німців, росіян, західних союзників. АК мобілізувала до боротьби понад 36 тис. бійців, до них приєдналися загони НСЗ (700 осіб) і АЛ (270 осіб).

Повсталим бракувало зброї, матеріалів тощо, але їх відсутність компенсувалася гарячим бажанням помсти гітлерівцям, підтримкою цивільного населення столиці. Завдяки несподіваності повстали одразу опанували центр і головні райони Варшави. Керівництво повстанням здійснювало командування АК і комендант округу Варшава-місто полковник *Антоній Хрусьць*. Гітлерівці скерували до міста додаткові частини СС і вермахту, чисельність яких досягала 30 тис. вояків. Командування силами придушення повстання було доручено генералу СС Е. фон дем Баху, який отримав наказ Гітлера безжалісно стлумити повстання, не рахуючися з втратами серед цивільного населення і руйнуванням міста. Гітлерівці мали величезну перевагу в озброєнні, використовували танки, літаки, артилерію. 5 серпня німецькі війська перейшли до атаки на опорні пункти повсталих і здобули кілька районів, розчленувавши повстанські сили. На допомогу Варшаві рушили загони АК з інших районів Польщі, але зуміли пробитися до міста лише поодинокі. Гітлерівці вдалися до жорстоких методів ведення війни, використовуючи як прикриття для танків захоплене цивільне населення, проводячи масові езекуції поляків, в яких загинуло понад 40 тис. осіб. У боях з повстанцями брали участь частини створеної гітлерівцями Російської визвольної національної армії (РОНА) під командуванням ген. Б. Камінського. На початку вересня гітлерівцям вдалося відбити більшість районів столиці й оточити повсталих у районі Середмістя. На визво-лених повсталими теренах було відновлене національне життя, діяли міські служби, виходили газети, відбувалися виступи польських митців і артистів, зокрема популярних співаків *Мечислава Фогта* і *Міри Зімінської*.

Підносячи повстання, керівники підпілля сподівалися на його короткотривалий характер, щонайбільше тиждень. Вони вважали, що повстання піднесе престиж лондонського уряду і змусить Сталіна рахуватися з ним. Тим більше, що на початок серпня передбачався візит прем'єра С. Миколайчика до Москви. 2 серпня Т. Бур-Коморовський надіслав до Лондона депешу, в якій просив уряд спонукати радянське керівництво до наступу ЧА на Варшаву. Проте Й. Сталін використав факт варшавського повстання для подальшої компрометації лондонського уряду. Він лицемірно заявив: "Рано чи пізно правда про жменьку злочинців, які розпочали варшавську авантюру з метою захоплення влади, стане всім відома". 3 серпня 1944 р. у Москві С. Миколайчик зустрівся з радянським диктатором. Він просив допомоги повсталим у Варшаві, погоджувався включити представників ППР до складу майбутнього польського уряду, провести вибори до Законодавчого сейму і схвалити нову конституцію. Й. Сталін скерував прем'єра на переговори з делегацією КРН, ПКНВ і СПП, яка теж перебувала в Москві. На переговорах, які пройшли 6-7 серпня, Б. Берут виступив як господар ситуації і погоджувався лише на включення чотирьох міністрів з Лондона до майбутнього уряду національної єдності, який повинен був очолити С. Миколайчик; для себе передбачав посаду президента. Протилежні позиції сторін не давали жодних підстав для компромісу. С. Миколайчик поїхав з Москви з порожніми руками.

Західні союзники спочатку не змогли зайняти визначеної позиції стосовно повстання, дорікали полякам за неузгодженість їхніх дій з союзниками і, зокрема, Москвою. Тільки 30 серпня уряди Великобританії і США визнали АК союзною армією і розпочали допомогу Варшаві. Під тиском У. Черчілля Сталін 10 вересня згодився надати радянські бази для англійських літаків, які скидали озброєння і медикаменти повстанцям. Того ж дня Червона Армія розпочала наступ і захопила Прагу. На першу лінію були виведені частини I Польської армії ген. З. Берлінга. 16 вересня польські частини форсували Віслу на південь від Варшави, але, зазнавши великих втрат, змушені були відступити. Незабаром до повсталих прибули радянські зв'язкові, які повинні були керувати вогнем артилерії, радянські літаки скинули вантажі для повсталих. Але допомога була

запізнілоу. 2 жовтня 1944 р. Т. Бур-Коморовський підписав акт капітуляції повстанців. Згідно з ним, повсталі трактувались як військовополонені і скеровувались до конц-таборів, цивільне населення повинно було залишити місто. Втрати повстанців були величезні: загинуло понад 17 тис. бійців, до 180 тис. цивільного населення. Після капітуляції німці продовжили руйнування будівель, знищивши до 80 % усієї забудови столиці. Значними були втрати гітлерівців – 10 тис. вбитими і 16 тис. пораненими. Політичні цілі організаторів не були досягнуті. Разом з тим, людські втрати і страждання доводили перед світом облудність сталінських звинувачень АК у “колаборації” з німцями, демонстрували впливи лондонського уряду серед поляків. З другого боку, поразка повстання, величезні втрати та руйнування відбилися на психології поляків: зросли настрої розчарування у спроможності польської політичної еліти забезпечити національні права, спираючися на допомогу західних союзників; як і в 1939 р. Захід не надав ефективної допомоги Польщі.

“Люблінська Польща”. На звільнених від гітлерівців теренах між Бугом і Віслою за дорученням керівництва Радянського Союзу Червона Армія проводила політику “доконаних фактів”. Період затишшя на східному напрямку, який тривав до початку січня 1945 р., Й. Сталін використав для зміцнення влади КРН і ПКНВ на звільненій території Польщі. На цей період центром діяльності “народної влади” став Люблін, а назва країни увійшла в історію як “люблінська Польща”. Звільнена територія охоплювала площу близько 80 тис. кв.км з населенням до 6 млн. осіб. На ній перебувало понад 2,5 млн. солдат Червоної Армії і близько 100 тис. – Війська Польського, підпорядкованого КРН і ПКНВ. Разом з Ча до Любліна прибули комуністи та члени СПП з СРСР. На початку серпня було створене нове керівництво ППР, до якого в більшості ввійшли діячі ЦБКП у Москві (Я. Берман, Г. Мінц, А. Завадський), але генеральним секретарем залишився В. Гомулка. В. Василевська, що була прихильницею польської радянської республіки, незабаром залишила ПКНВ і повернулася до Москви. Кількість комуністів була недостатньою для опанування влади, тому ППР звернулася до польської громадськості із закликом підтримати будівництво “нової народної Польщі” на засадах Маніфесту ПКНВ. Частина активних польських політиків повірила запевненням про “самостійний” характер КРН і ПКНВ й намірам будувати в країні “демократичний устрій”. У вересні нарада лівих соціалістів висловилася за співпрацю з КРН і відновила ППС на чолі з Б. Дробнером. Частина соціалістів не визнала нової влади і залишилась у підпіллі. Тоді ж пройшла конференція людовців, які проголосили себе Із’їздом СЛ і обрали головою С. Котека-Агрошевського. Ця група підтримала програму ПКНВ і взяла участь у творенні нової влади. Подібні рішення ухвалила також конференція демократів, яка заснувала *Демократичну партію* (Стронніцтво демократичне, СД) на чолі з В. Жимовським. Так сформувався політичний табір, в якому керівну і визначальну роль відігравала ППР. Законодавчу владу на визволених територіях здійснювала КРН, голова якої Б. Берут виконував функції президента за Конституцією 1921 р. Виконавча влада належала ПКНВ, очолюваному соціалістом Е. Осубкою-Моравським.

Спираючися на комендатури Червоної Армії, ПКНВ зумів досить швидко створити місцевий апарат влади, основою якого стали воєводські, повітові та гмінні управління й відповідні національні ради. Ці органи створювалися шляхом призначення осіб, пов’язаних з табором КРН і ПКНВ. До них залучалися члени ППР і союзних партій, члени АЛ і І Польської армії в СРСР. Спроби лондонського підпілля опанувати владу в звільнених населених пунктах рішуче припинилися радянськими військами та органами НКВС, а підпільники заарештовувалися. ПКНВ насамперед подбав про організацію силових органів влади. Створення управлінь безпеки (УБ) і громадської міліції (МО)

проводилося під повним контролем генерала НКВС І. Серова, колишнього особистого секретаря Й. Сталіна. За відсутності польських кадрів сюди були скеровані радянські офіцери і партизани АЛ. Польський міністр безпеки С. Радкевич теж був колишнім працівником НКВС. На чолі МО став Ф. Юзьвяк, колишній легіонер, а потім діяч КПП і ППР. 30 вересня ПКНВ схвалив *Декрет про захист держави*, який забороняв будь-яку опозиційну діяльність проти нової влади, а порушників карав суворими вироками включно зі смертними. Це дало підстави розпочати масові арешти всіх, хто був пов'язаний з лондонським підпіллям; вони проводилися під гаслом “боротьби з реакцією”, звинуваченням АК у “співробітництві” з гітлерівцями. Були заарештовані десятки тисяч осіб, яких здебільшого відправляли до радянських таборів. Поряд з польськими підпільниками тривали арешти і переслідування членів ОУН та УПА. За даними донесень ген. І. Серова Сталіну, тільки до 15 жовтня 1944 р. органи НКВС заарештували 2684 особи, серед яких було 2282 “члени АК” і 402 “оунівці”. Загалом на середину 1945 р. в радянських таборах утримувалося 27010 польських громадян, заарештованих та інтернованих у 1944-1945 рр. на території Польщі “в порядку очищення тилу діючої Червоної Армії”. Частина заарештованих розстрілювали на місці без суду і слідства. Одночасно поширювалася брутальна пропаганда проти уряду в Лондоні і АК. ПКНВ оголосив мобілізацію поляків до ВП, яка охопила 110 тис. чоловік. Це дало змогу сформувати II армію ВП під командуванням К. Сверчевського. I-ша армія перейшла під командування радянського генерала С. Поплавського (З. Берлінг був відкликаний до Москви, де перебував під домашнім арештом). Мобілізація проходила з труднощами, оскільки частина молоді вважала за краще тікати до лісу. Дезертирство і ухилення від мобілізації жорстоко каралися за законами воєнного часу.

6 вересня 1944 р. ПКНВ опублікував декрет про проведення земельної реформи, який передбачав примусове відчуження земель, які перевищували 50 га земельних угідь (100 га – на майбутніх “повернутих землях”). Власники маєтків могли за вибором отримати державну пенсію або нове господарство за межами даного району. Відчужена земля передавалася малоземельним і безземельним селянам за символічну ціну одного врожаю з виплатою на 15-20 років. Реформа повинна була повернути селянство на бік нової влади. Однак селяни відмовилися брати землю, не довіряючи новій владі й остерегаючися погроз з боку лондонського підпілля. Тоді ПКНВ вдався до “революційних” методів проведення реформи, скерувавши на село уповноважених спільно з активом ППР, МО, ВП, які примусово поділили землю між селянами. Земельні наділи отримали понад 110 тис. родин; середній наділ становив 1,93 га на родину. Найбільші ділянки (до 2,8 га) одержали безземельні селяни, малоземельні – до 1,5 га, середньо-заможні – до 1,4 га на родину. Реформа мала передусім політичні цілі, оскільки в господарському відношенні відбулося подрібнення господарств і зменшення їх продуктивності.

Власті ПКНВ взяли під контроль промислові заклади, електростанції, транспорт, сприяли відродженню громадського й культурного життя. З'явилася польська преса, періодика, відкрилися театри і кінотеатри, поліпшувалися умови життя. Наприкінці серпня ПКНВ розпочав заміну німецької марки польськими злотими, але цей процес тривав до весни 1945 р. Восени було вирішено відкрити в Любліні державний університет ім. М. Кюрі-Склодовської, який повинен був дати роботу чималому гурту польської інтелігенції, що опинилась у Любліні, і водночас стати противагою Католицькому університетові. Нові власті намагалися завоювати довіру поляків, влаштовуючи традиційні національні урочистості, наприклад День незалежності 11 листопада, залучаючи на свій бік творчу інтелігенцію та митців, толерантно ставились до некоммуністичних видань, демонстрували свою прихильність демократії. У вересні відновила

діяльність Професійна спілка польських літераторів на чолі з поетом Ю. Пшибосем. Цілком явними були ознаки відродження національного життя.

9 вересня ПКНВ підписав угоди з урядом Білоруської РСР та Української РСР про евакуацію польського населення з теренів цих республік до Польщі, а білорусів й українців з території Польщі – до відповідних радянських республік. 22 вересня подібна угода була заключена між ПКНВ і урядом Литовської РСР. В угодах йшлося про “добровільне” переселення й про заборону застосування примусу. Наступні події перекреслили ці плани і спричинили масові примусові депортації всіх етнічних груп населення прикордонних теренів.

Польське питання на міжнародній арені. Після повернення з Москви прем'єр лондонського уряду С. Миколайчик переконав своїх колег піти на поступки Москві. Був підготовлений меморандум про умови порозуміння з радянським урядом. Він передбачав створення тимчасового уряду із залученням до нього членів ППР, проведення виборів до сейму і схвалення нової конституції, встановлення східного кордону по “лінії Керзона”, з умовою, що Львів та Вільнюс залишаться полякам. Однак Й. Сталін не прийняв меморандуму, а передав його у Люблін під приводом, що “польські проблеми повинні розв'язувати самі поляки”. ПКНВ незабаром відкинув меморандум. 13-18 жовтня 1944 р. в Москві відбулася тристороння зустріч на вищому рівні з участю Сталіна, Черчілля, Миколайчика та їхніх колег. На ній радянський диктатор категорично відкинув будь-які натяки на відступ від “лінії Керзона”, але не заперечував проти участі С. Миколайчика в майбутньому польському уряді. На останній зустрічі радянський диктатор без тіні нещирості заявив, що “устрій Польщі повинен бути демократичним”, мусить “зберегтись приватна власність і вільне господарське життя”, що “у Польщі немає умов для комуністичних порядків”. Після повернення до Лондона С. Миколайчик зіткнувся з опозицією членів уряду і 24 листопада подав у відставку. Разом з ним вийшли з урядової коаліції людвці. Новий уряд очолив соціаліст *Томаш Арцішевський* (1877-1955). Командувачем АК був призначений ген. Л. Окуліцький, а головнокомандувачем ПЗС – ген. В. Андерс.

Новий еміграційний уряд зайняв безкомпромісні позиції в справі кордонів, звинуватив СРСР у втручанні у внутрішні справи Польщі. Англіїці обмежили свої контакти з польським урядом, оскільки вважали, що він не хоче піти на жодний компроміс з метою зберегти вплив у післявоєнній Польщі. Наприкінці листопада міністр закордонних справ Великобританії А. Іден заявив у Палаті громад англійського парламенту, що польський уряд “вже не є представницьким органом”. Після поразки повстання і створення ПКНВ розгубленість охопила підпілля в країні. Новий командувач АК ген. Л. Окуліцький скасував операцію “Бужа” і дав наказ загонам АК залишитись у підпіллі. Представники КРМ і РСН у грудні 1944 р. дійшли висновку, що західні союзники залишили Польщу “в руках Сталіна”, будь-який компроміс з яким неможливий.

1 січня 1945 р. КРН перетворила ПКНВ на Тимчасовий уряд, залишивши на чолі Е. Осубку-Моравського, а заступниками призначивши В. Гомулку і людвця *Станіслава Януша*. Цей уряд рекламувався як коаліційний, насправді ж влада залишалася в руках комуністів, усі галузі його діяльності контролювалися радянськими “дорадниками”, а загальний контроль здійснював генерал НКВС І. Сєров. Еміграційний уряд оцінив факт виникнення Тимчасового уряду як “замах на суверенні права польської нації”. Із незадоволенням сприйняли звістку про нього також У. Черчілль і Ф. Рузвельт. Проте становище союзних армій на Заході ускладнилося внаслідок успішного контрнаступу гітлерівських військ в Арденах. На прохання британського прем'єра Й. Сталін дав наказ ЧА розпочати наступ раніше запланованого терміну. 12 січня 1945 р. усі сім фронтів ЧА рушили в наступ на всій протяжності радянсько-німецького фронту від Балтійського

моря до Дунаю. Швидко було звільнено Варшаву, потім решту польських земель, і невдовзі ЧА вийшла на німецьку територію. Наприкінці квітня союзні війська зустрілися на Ельбі (Лабі). У складі ЧА І-ша армія ВП взяла участь у штурмі т.зв. Поморського валу гітлерівців і звільненні Помор'я. Тільки в деяких місцевостях представники Делегатури і АК намагалися реалізувати план “Бужа”, але радянське командування суворо придушувало ці спроби, заарештовуючи прибічників еміграційного уряду. Влада на звільнених теренах передавалась оперативним групам КРН і ТУ, які посувалися слідом за ЧА. За таких умов командувач АК Л. Окулицький 19 січня 1945 р. дав наказ розпустити АК, закликавши солдат і офіцерів надалі провадити діяльність “в душі відвоювання повної незалежності Польської держави і захисту польського населення від винищення”. Одночасно в суворій таємниці Л. Окулицький розпочав створення підпільної організації “НС” (“Незалежність”). На схід від Вісли частина структур АК продовжувала діяльність під різними назвами – “Рух опору АК”, “Армія крайова обивателів” тощо. Частина НСЗ, об'єднавшись з іншими групами, проголосила утворення *Національного військового союзу* (Народового зв'язку військового, НЗВ), який зайняв непримиренне становище стосовно ЧА і прорадянського ТУ.

Ненормальна ситуація в Польщі, де існувало два уряди і не було ясності щодо кордонів, а також багато інших питань післявоєнного устрою в Європі вимагали нагального розв'язання. 4-11 лютого 1945 р. керівники Великої Трійки другий раз зібралися на міжнародну конференцію в Криму (Ялті). Напередодні прибуття до Ялти західні союзники узгодили свої позиції з найважливіших питань під час зустрічі міністра закордонних справ Великобританії А. Ідена і держсекретаря США Е. Стеттініуса на Мальті. Було вирішено добиватися формування нового польського уряду з участю поляків з країни та еміграції, оскільки еміграційний польський уряд не йшов на жодні компроміси. Щодо кордонів Польщі, то не викликала сумніву “лінія Керзона”, натомість західні рубежі Польщі передбачалося пов'язати з готовністю СРСР піти на створення коаліційного уряду з участю польських емігрантів. У Ялті керівники Великої Трійки обговорювали польське питання на семи засіданнях з восьми, що відбулися. Найшвидше було узгоджено питання східного кордону Польщі. Хоча Ф. Рузвельт намагався переконати Й. Сталіна залишити Львів і Борислав полякам, але не знайшов розуміння ані в радянського диктатора, ані в його британського колеги. Було схвалено, що східний кордон Польщі повинен “проходити вздовж лінії Керзона з відхиленням в окремих районах на 5-8 км на користь Польщі”. Дискусії викликала пропозиція Й. Сталіна встановити західний кордон Польщі по Одрі і Нисі Лужицькій. Західні союзники заперечували проти такого кордону, посилаючися на велику кількість німецького населення (до 6 млн.), яке треба було переселити. У підсумку було схвалене компромісне рішення про те, що “Польща повинна отримати суттєвий приріст території на півночі та заході”, обсяг якої буде “додатково узгоджений з польським урядом національної єдності”. Найбільші труднощі викликало питання майбутнього польського уряду, який був би прийнятним для всіх сторін. Західні союзники наполягали на створенні “президентської ради” з трьох некоммуністичних і одного комуністичного представника, яка призначила б членів коаліційного уряду в подібній пропорції. Однак Й. Сталін зайняв безкомпромісну позицію, погоджуючися лише на допущення кількох представників еміграції до вже існуючого ТУ. При цьому він посилався на факт, що діючий ТУ створений “самими поляками”, а його заміна “буде втручанням у внутрішні справи Польщі”. Радянський лідер наполягав на тимчасовому характері коаліційного уряду й покликався на проведення в післявоєнній Польщі “швидких виборів”, на яких буде обрано законний уряд. Це схилило західних партнерів пристати на сталінську резолюцію про “реорганізацію діючого нині в Польщі Тимчасового уряду на більш

широкій демократичній базі з включенням демократичних діячів з самої Польщі і поляків з-за кордону”. Для “реорганізації” ТУ і перетворення його на *Тимчасовий уряд національної єдності* (ТУНЕ) була створена комісія в складі міністрів закордонних справ СРСР, Великобританії і держсекретаря США. ТУНЕ повинен був якнайскорше провести “вільні вибори” на основі загального виборчого права. Вибори мали пройти без міжнародного контролю. Рішення Ялтинської конференції означали повну перемогу сталінської дипломатії й були реалізацією його планів розширення впливу СРСР в Європі. Доленосні рішення в справі Польщі приймалися без участі поляків, з врахуванням насамперед сьогоденних і далекосяжних інтересів великих держав, насамперед СРСР. Західні союзники, в сутності, погодилися з тим, що Польща залишиться в орбіті впливів СРСР і як гарант “захисного валу” проти традиційної німецької агресії на Схід.

Польський еміграційний уряд у спеціальній декларації від 13 лютого 1945 р. назвав рішення Ялтинської конференції “п’ятим поділом Польщі”. Іншу позицію зайняли людвці й С. Миколайчик; вони провели через РЄН рішення, в якому, незважаючи на констатацію “однобічності” постанови конференції, висловлювали згоду виконувати її в надії на “швидкі демократичні вибори”. Натомість польські комуністи вважали кримські постанови свідченням “перемоги польської демократії” і слухності “політичної лінії ППР”.

У лютому 1945 р. ТУ переїхав до зруйнованої Варшави. Великий обсяг відбудови, прагнення перейти до мирного життя, маніфестації національного патріотизму, пропаганда заслуг лівих сил у відновленні незалежності країни, невинуватності погроз про перетворення Польщі на “шістнадцяту радянську республіку”, проведення реформ – усе це створювало сприятливий ґрунт для співробітництва населення з новою владою. Аполітичну позицію взаємодії з прорадянським урядом зайняла католицька церква. Значно справніше проходила на новозвільнених землях земельна реформа. Влада обіцяла селянам більші земельні наділи на “повернутих землях” (“землях одзисканих”) Помор’я, Верхньої Сілезії, Східної Пруссії. До липня 1945 р. серед селян було поділено 1,16 млн. га землі, з якої скористали 1,7 млн. селянських родин. Навесні 1945 р. почалося переселення селян на західні та північні території. 6 лютого 1945 р. ТУ видав декрет про робітничі ради на підприємствах, які мали право контролювати діяльність адміністрації. Нова влада створювала умови для соціального авансу ширших верств суспільства, насамперед робітників і селян, які займали посади в органах влади та адміністрації. Польські комуністи усвідомлювали потребу здобуття підтримки серед населення, тому на перший план висували патріотичні гасла єдності, відбудови країни, співробітництва різних політичних сил. Лави ППР швидко зростали, перевищивши навесні 1945 р. 300 тис. членів. Поповнювалися старими членами ряди легальних ППС і СЛ. Відновлювали діяльність профспілки, молодіжні організації.

Разом з тим, ЧА і частини НКВС продовжували репресивну політику щодо АК і польського підпілля. До неї все активніше підключалися польські силові структури – МО, УБ, ВП, Корпус внутрішньої безпеки (КБВ). Після відходу частин ЧА на захід збройне підпілля активізувалося, вдаючися до нападів на місцеві осередки нової влади. У деяких районах Підляшшя, Мазовії, Підгалля, Надсяння збройні загони вбивали представників нової влади, здійснювали напади на адміністративні установи. На Люблінщині та Жешівщині активізувалися добре організовані, мобільні загони УПА і підпільна мережа ОУН, які утворили т.зв. “Закерзонський край” і не визнавали приналежності цих земель до Польщі. У березні 1945 р. радянські органи НКВС під виглядом проведення “переговорів” підступно заарештували 16 керівних діячів лондонського підпілля на чолі з командувачем АК Л. Окуліцьким, делегатом уряду Я.С. Янков-

ським і головою РСН К. Пужаком. Факт арешту керівників польського підпілля викликав навіть скаргу керівника ППР В. Гомулки до Й. Сталіна на діяльність радянських спецслужб на терені Польщі. Лондонський уряд звернувся з протестами до західних урядів і голови міжнародної конференції ООН. Однак наслідків вони не мали.

Війна наближалася до завершення. 16 квітня 1945 р. розпочалася воєнна операція по захопленню Берліну, в якій брали участь I і II армії ВП. До безпосереднього штурму Берліна були залучені I-ша дивізія піхоти ім. Т. Костюшка і декілька окремих частин ВП. II армія ВП звільнила німецькі землі, а завершила бойовий шлях у Чехословаччині. На Заході I-ша танкова дивізія провадила останні битви з гітлерівськими військами в Голландії, а II-й польський корпус ген. В. Андерса завершував воєнні операції союзників в Італії. 8 травня Німеччина підписала документ про повну і беззастережну капітуляцію.

25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско розпочалася міжнародна конференція Організації Об'єднаних Націй (ООН). Польська делегація не взяла в ній участі, оскільки ще не був створений Тимчасовий уряд національної єдності. 21 квітня в Москві було підписано Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між ТУ Польщі і СРСР строком на 20 років. Він фактично встановлював воєнно-політичний союз двох країн при провідній ролі СРСР у ньому. Односторонні дії СРСР охолодили стосунки між союзниками. Новий американський президент Г. Трумен і У. Черчілль вимагали від Й. Сталіна докладного виконання постанов Ялти. Створення ТУНЄ затягувалося через сталінську інтерпретацію ялтинської угоди щодо Польщі. У другій половині червня 1945 р. в Москві зібралася “Комісія трьох” в польській справі. На неї запросили делегації КРН і ТУ, деяких соціалістів, людовців і безпартійних з Польщі, а також С. Миколайчика та кількох осіб з еміграції. Одночасно з переговорами в Москві проходив показовий судовий процес над 16-ма заарештованими керівниками польського підпілля, який повинен був застерегти поляків від будь-якої антирадянської діяльності та непослуху. Усі підсудні звинувачувались у “диверсійно-терористичній діяльності” й “змові” з гітлерівцями проти ЧА і СРСР. Процес був проведений в душі судових “вистав” 30-х років в СРСР, усі підсудні “визнали свою вину”. Кари були порівняно м'якими: Л. Окуліцький був засуджений до 10 років ув'язнення, Я.С. Янковський – 8, А. Бень, А. Пайдак і С. Ясюкович – 5, К. Пужак – 1,5 роки, решта на кілька місяців, а трьох підсудних визнано невинними (троє засуджених – Окуліцький, Янковський, Ясюкович – померли в радянських в'язницях, долі інших склалися по-різному). Процес показав, що Й. Сталін не зупиниться перед порушенням міжнародного права і судитиме громадян одної держави за законами іншої. Одного дня з проголошенням вироків для “16-ти” у Москві було підписано документ про створення ТУНЄ. Було схвалено ввести до його складу С. Миколайчика і трьох його колег, а також кооптувати до складу Президії КРН С. Грабського і В. Вітоса. 28 червня 1945 р. було формально оголошено склад ТУНЄ, на чолі якого залишився Е. Осубка-Моравський, його заступниками стали В. Гомулка і С. Миколайчик. У складі ТУНЄ було 7 членів ППР, 6 – ППС. 6 – СЛ, 2 – СД. Провідні позиції в уряді зберегла ППР, яка керувала всіма силовими та економічними міністерствами (крім міністерства рільництва, яке очолив С. Миколайчик). Новий уряд був невдовзі визнаний урядами Великобританії, США та інших зарубіжних країн. Одночасно втратив довіру союзників, хоча й продовжував діяти еміграційний уряд Т. Арцішевського в Лондоні. 1 липня 1945 р. РСН ухвалила *Декларацію до польської нації і Заповіт Польщі, що бореться*. Перший документ розпускав підпільні структури і зазначав, що надалі боротьба повинна відбуватися в легальних демократичних формах. Другий документ конкретизував умови незалежності країни: вивід ЧА з її території, припинення політичних переслідувань, ліквідація Міністерства публічної безпеки (МБП), проведення незалежної зовнішньої політики та деякі інші.

На початку серпня 1945 р. ТУНЄ оголосив амністію для членів підпілля. 6 серпня керівник Делегатури збройних сил на край (створена після арешту ген. Л. Окуліцького) полковник Ян Жепецький видав наказ про ліквідацію збройного підпілля і перехід до легальної діяльності в рамках існуючих політичних формацій.

17 липня 1945 р. в Потсдамі розпочалася третя і остання зустріч керівників Великої Трійки, тільки замість Ф. Рузвельта в ній брали участь новий американський президент – Гаррі Трумен і новий англійський прем'єр Клемент Еттли. Поряд з іншими питаннями післявоєнного устрою в Європі сторони обговорили справу польських кордонів. Оскільки Г. Трумен і У. Черчілль не погоджувалися з польським кордоном по Одрі і Нисі Лужицькій, то на пропозицію Й. Сталіна було запрошено делегацію ТУНЄ. Поляки представили документ з обґрунтуванням нового кордону. Після тривалого обговорення було схвалено рішення про передачу під польську адміністрацію теренів на схід від цих рік з включенням Східної Пруссії і Гданська. Остаточне затвердження західного кордону Польщі відкладалося до мирової конференції. Оскільки така конференція не відбулася, справа кордону була врегульована значно пізніше – у 1950 р. угодою між Польщею і Німецькою Демократичною Республікою. Сталін виконав свою обіцянку підтримати вигідні полякам західні кордони. Одночасно було вирішено виселити всіх німців із закріплених за Польщею територій до радянської та англійської зон окупації Німеччини. Нерозв'язаним залишилося питання про власність польського уряду і ПЗС на Заході.

На початку серпня до Москви прибула польська делегація, очолювана головою КРН Б. Берутом. 16 серпня був підписаний *Договір про радянсько-польський державний кордон*. У ньому підтверджувалася “лінія Керзона” і були прийняті відступи від неї до 30 км на користь Польщі. Тоді ж була підписана Угода щодо компенсацій збитків, завданих Польщі німецькою окупацією. Вона передбачала відмову СРСР від німецької власності на всій колишній німецькій території, що увійшла до складу Польщі; передачу Польщі 15 % репарацій з радянської зони окупації Німеччини, 15 % промислового обладнання, яке повинно надійти до СРСР із західних зон окупацій Німеччини. У свою чергу, Польща зобов'язувалася на неокреслений період “окупації Німеччини” постачати СРСР щорічно 12 млн. тонн вугілля за ціною у 10 разів нижчою за світову

Підсумки війни. Період Другої світової війни став жорстоким випробуванням для всіх поляків і польських громадян. Було поставлено під знак запитання біологічне існування громадян довоєнної Польщі. Загальні втрати населення налічували понад 6 млн. осіб або 22,2 % всього населення країни в 1939 р. Приблизні статистичні підрахунки показують, що серед загиблих було близько 2,9 млн. поляків, 2,7 млн. євреїв і понад півмільйона українців і білорусів – громадян Польщі (остання цифра дуже приблизна). З них на фронтах полягло понад 640 тис. осіб; від терору, репресій окупантів, голоду та епідемій – близько 5,5 млн. осіб. Матеріальні втрати оцінюються в 39 % всього національного майна, в тому числі у промисловості – 33 %, транспорті та комунікаціях – 56 %, торгівлі – 65 %, сільському господарстві – 35 %. Необліковними були культурні втрати. Поважний слід залишила війна на психології та моральному стані суспільства, що проявлялось у загальному розчаруванні в раціоналізмі й знеціненні людського життя. І матеріальні, і духовні втрати не піддавалися швидкому відновленню.

Завершення формування території та уряду післявоєнної Польщі влітку 1945 р. створило нові політичні реалії в східній частині Європи. Польща опинилася в повній залежності від Радянського Союзу: нові кордони міцно прив'язували її до східного сусіда в геополітичному відношенні, а прокомуністичний уряд забезпечував поширення нової ідеологічної доктрини. Подібною була доля й інших країн Центрально-Східної Європи, які опинилися в орбіті впливу СРСР. Разом з тим, Й. Сталін не поспішав виявляти справжній зміст нової влади, приховуючи його під плащем “народної

Історія Польщі

демократії”, устрою, який у комуністичному трактуванні повинен був стати проміжною ланкою між капіталізмом і соціалізмом. Завданням цього періоду було поширення влади комуністів на всі галузі суспільного життя, фізичне та ідеологічне знищення політичних опонентів. Чи не головною причиною тривалого існування комуністичних режимів у Польщі та Центрально-Східній Європі була привабливість для мас ідей соціальної справедливості, соціалізму, які, однак, вступали в гостру суперечність з тоталітарною практикою щоденного життя. Після війни Польща, всупереч волі її населення, була скерована на шлях експериментів, які вже були проведені над народами СРСР.

Розділ 15. В УМОВАХ КОМУНІСТИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ (1945 – 1989 рр.)

Головні тенденції світового розвитку після 1945 р.

Друга світова війна в Європі закінчилася 8 травня 1945 р., в Азії – 2 вересня капітуляцією Японії. Тотальний характер війни призвів до величезних людських, матеріальних і культурних втрат, які не піддаються докладному обліку. Вважається, що загальні людські втрати перевищують 50 млн. осіб, з яких близько 30 млн. припадає на народи СРСР (у тому числі близько 10 млн. на – Україну). Основну вину за розв’язання війни прийнято покладати на Гітлера та німецьку націю, які прагнули до світового панування. Світова громадська думка вимагала покарання ініціаторів війни за злочини проти людства. Німеччина була поділена союзниками-переможцями на чотири окупаційні зони, владу здійснювала Союзна Контрольна Рада. Від листопада 1945 р. до жовтня 1946 р. у Нюрнберзі відбувся Міжнародний Воєнний Трибунал над воєнними злочинцями. Він визнав НСДАП, СС, СД і гестапо злочинними організаціями, а їхніх керівників засудив до кари смерті і пожиттєвого ув’язнення. Генеральна Асамблея ООН у 1946 р. визнала Статут і вироки Міжнародного Трибуналу основами міжнародного права, яке дозволяє переслідувати індивідуальних воєнних злочинців й колективні інституції незалежно від строку давності.

Розкол світу. СРСР зазнав величезних втрат і руйнувань під час війни. Але радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним здобуло значний політичний вплив у Центрально-Східній Європі й Азії, прагнуло використати комуністичний рух в європейських країнах і національно-визвольні рухи колоніальних народів для подальшого поширення комуністичної ідеології та встановлення світової гегемонії. У прагненні реалізувати ці цілі Й. Сталін не зупинявся перед насильницьким нав’язуванням радянських зразків устрою в інших країнах, застосування підступів і терору, обмеження громадянських прав і свобод населення.

Безцеремонні спроби поширення радянської гегемонії стикалися з чимраз більшим опором керівників західних країн, які противились поширенню тоталітарної системи, що суперечила принципам демократичних прав і свобод особи. У березні 1946 р. колишній прем’єр Великобританії У. Черчілль виголосив промову перед студентами університету *м. Фултон* (США), в якій висунув проти СРСР звинувачення у загарбанні ряду країн і відокремленні їх від світу “залізною завісою”, запровадженні там “поліційної” системи правління. Він закликав демократичні нації до об’єднання і протидії політиці СРСР. У своїй відповіді Й. Сталін назвав колишнього партнера по Великій Трійці “підпалювачем війни” і “наклепником”. Однак промова У. Черчілля знайшла відгук на Заході і поклала початок різкому охолодженню стосунків між союзниками періоду війни. У березні 1947 р. президент США Г. Трумен під час виступу в конгресі сформулював тези, що лягли в основу політики, яка отримала назву *доктрини Трумена*. Вона передбачала надання широкої фінансової та господарської допомоги всім країнам, які зазнали втрат у війні, з метою стабілізації їх внутрішнього становища, а також протидії комуністичній пропаганді й діяльності в цих країнах (насамперед Туреччині і Греції). Незабаром американський конгрес ухвалив “Європейську програму відбудови”, яка передбачала надання європейським країнам протягом чотирьох років (1948-1952) фінансової та господарської допомоги у розмірі майже 14 млрд. доларів. Програма отримала назву *плану Маршалла* (від імені державного секретаря США *Джорджа Маршалла*, 1880-1959). Для його реалізації 16 західноєвропейських країн утворили

16 квітня 1948 р. *Організацію Європейського Економічного Співробітництва* (ОЄЕС), залучивши до неї створену 1949 р. із західних зон окупації Федеративну Республіку Німеччину (ФРН). У травні 1948 р. за ініціативою У. Черчілля в Гаазі відбувся Європейський Конгрес, на якому обрали *Європейську Раду* (ЄР), до якої незабаром увійшли 14 держав континенту.

СРСР і країни Центрально-Східної Європи, що опинились у сфері його впливу, відхилили “план Маршалла”. Восени 1947 р. за наказом Сталіна було утворене *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій* (Комінформ), до якого увійшли дев’ять партій радянської сфери, а також компартії Франції та Італії. Було розпочато процес формування прорадянського блоку, який передбачав закінчення камуфляжу “народної демократії” і запровадження тоталітарних монопартійних режимів у країнах Центрально-Східної Європи. Спроби югославських комуністів на чолі з Й. Броз-Тіто чинити опір уніфікації завершилися конфліктом між ВКП(б) і КПЮ, видаленням Югославії з Комінформу на початку 1948 р. Уніфікаційні процеси відбулися в 1947-1948 рр. в усіх країнах т.зв. “народної демократії”, при владі утвердилися слухняні виконавці наказів Сталіна. У відповідь на об’єднання західних зон окупації СРСР вдався до блокади Берліна, поділеного на чотири сектори, а восени 1949 р. створив Німецьку Демократичну Республіку. У 1949 р. виник господарський орган – *Рада Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ).

Наприкінці 40-х років Європа і світ виявилися поділеними на два протилежних табори, які керувалися кардинально протилежними ідеологіями. Їх змагання та боротьба перетворилися на суперництво за впливи в світі, гонку озброєнь і конфронтацію у глобальному масштабі. У квітні 1949 р. держави Західної Європи разом із США і Канадою утворили воєнно-політичний блок *Північно-Атлантичний Союз* (НАТО), який мав на меті спільний захист від агресії з боку будь-яких інших держав, насамперед СРСР. Останній трактував інтеграційні процеси в Західній Європі як прагнення США до світового панування і загрозу для існування “соціалістичної системи”. У 1955 р. СРСР ініціював створення оборонного блоку – *Організації Варшавського Договору* (ОВД). Протистояння двох таборів поклало початок періоду відносин, який отримав назву “холодної війни”.

Конфронтація між двома таборами посилилася після того, як 1949 р. в СРСР було створено першу атомну бомбу. Радянський Союз з допомогою правлячих комуністичних партій встановив у залежних країнах репресивні тоталітарні режими, які придушували всякі прояви опозиційності і спроби відійти від сталінського зразка. Радянський диктатор допоміг прийти до влади в Китаї комуністам, які в січні 1949 р. проголосили Китайську Народну Республіку (КНР). Улітку 1950 р. війська комуністичної Північної Кореї напали на Південну Корею й окупували її. Проти агресора, за рішенням Ради Безпеки ООН, були скеровані багатонаціональні збройні сили під командуванням американського генерала Д. Мак-Артура. Президент США Г. Трумен дав наказ VII флоту США захистити о. Тайвань, на якому знайшли притулок після поразки в Китаї прозахідні китайські діячі на чолі з Чан Кайши, і посилити американські війська в Кореї. Війська ООН, перейшовши в наступ, розгромили північнокорейську армію, окупували Північну Корею. Восени 1950 р. у корейський конфлікт, за згодою Сталіна, втрутилася КНР. Китайська армія витіснила міжнародні сили з Кореї. США загрозили застосуванням атомної зброї, світ опинився перед прірвою нової світової війни. Завдяки зусиллям обох сторін вдалося досягти перемир’я і підписання угоди про поділ Кореї по 38-й паралелі. Полальшому загостренню стосунків не сталося через раптову смерть Й. Сталіна в березні 1953 р.

Після гострої боротьби у вищих ешелонах радянського істеблішменту при владі утвердився *Микита Хрущов* (1894-1971). На XX з'їзді КПРС новий радянський керівник запропонував політику "мирного співіснування" двох суспільних систем, а у внутрішній політиці – відмову від жорстоких методів розправи з опозицією і проведення часткових реформ при збереженні монопольної влади комуністичної партії та її ідеології. Певна "лібералізація" комуністичної диктатури відразу позначилася на країнах "соціалістичного табору", призвівши до національно-демократичної революції в Угорщині і суспільно-політичних криз у Польщі та інших країнах радянського блоку в 1956 р. Придушення революції в Угорщині, залагодження криз у Польщі та інших країнах продемонструвало небажання лідерів СРСР відмовитися від комуністичної експансії, змінилися лише її форми і методи. 1957 р. в СРСР було здійснено перший запуск штучного супутника Землі, який продемонстрував наявність у Радянського Союзу ракетних засобів доставки ядерної зброї. Цей факт викликав занепокоєння у західних політиків, які сприйняли його як виклик і розпочали розкручувати гонку озброєнь. Світова громадськість домогалась обмеження та заборони ядерної зброї, скорочення звичайних арсеналів і роззброєння. Численні міжнародні зустрічі та конференції 50 – початку 60-х років завершилися підписанням важливих документів, серед яких був і московський Договір 1963 р. про обмеження виробництва ядерної зброї. Але кожна сторона – Захід і Схід – намагалися зберегти перевагу над партнером.

Оскільки економічна і соціально-політична ситуація в Західній Європі у 50-х роках значно поліпшилася, радянський блок зробив ставку на поширення свого впливу на країни т.зв. Третього Світу, які звільнилися від колоніальної залежності й ставали на шлях самостійного розвитку. СРСР підтримав військовий переворот 1952 р. в Єгипті, в результаті якого до влади прийшла група офіцерів на чолі з Г.А. Насером, надавав допомогу прорадянським режимам на Близькому Сході – в Ірані, Іраку та інших країнах. У свою чергу, США і західні країни намагалися опертись на праві сили Третього Світу, щоб зупинити ідеологічну та політичну експансію "комунізму". Глобальне суперництво двох таборів проявлялось у численних конфліктах, революціях і переворотах в молодих країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Особливо затягувався конфлікт в Індокитаї, де після усунення японської окупації розпочався антиколоніальний рух, очолюваний комуністами. У 1959 р. на Кубі до влади прийшли комуністи та їхній лідер Фідель Кастро. Спроби воєнної інтервенції усунути уряд Кастро навесні 1961 р. зазнали невдачі. На допомогу Кубі прийшов СРСР, який постачав необхідні товари, зброю, надавав іншу допомогу, а також потаємно розмістив на острові ракети середньої дальності. Викриття цього факту спровокувало різке загострення радянсько-американських відносин і поставило людство на грань ядерного конфлікту. В останній момент війну вдалось відвернути з допомогою компромісу: американський президент Д. Кеннеді пообіцяв не вдатися до інтервенції на Кубу, М. Хрущов – вивезти радянські ракети з острова. "Карибська криза" послужила пересторогою для людства, посилила пацифістські рухи в багатьох країнах.

Восени 1964 р. група керівників КПРС, очолюваних *Леонідом Брежнєвим* (1906-1982), усунула від влади М. Хрущова і посилила курс на конфронтацію із Заходом. Спираючися на догматичне трактування марксистсько-ленінської доктрини, вони взяли курс на посилення гонки озброєнь, зміцнення впливу радянського блоку в світі. На цьому тлі загострилися стосунки СРСР з КНР, керівництво якої прагнуло відігравати роль гегемона в Азії і претендувало на володіння ядерною зброєю. У серпні 1968 р. СРСР та його союзники здійснили збройну інтервенцію в Чехословаччині, поклавши край демократичним процесам, які розгорнулися там за ініціативою КПЧ та її керівника *Александра Дубчека* (1921-1992). Події в Чехословаччині, які отримали назву "Празької весни", засвідчили прагнення СРСР зберегти тоталітарний устрій, загальмувати процеси

демократизації, вказували на імперіальні тенденції політики радянського керівництва, яке прагнуло до глобального панування, спираючися на арсенал ядерної зброї. Виникла *доктрина Брежнєва*, яка не виключала застосування збройних сил для утримання при владі в інших країнах прорадянських правителів.

Глобальне протистояння двох таборів досягло апогею наприкінці 60-х років. Його яскравим проявом став арабсько-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході, де 1967 р. Ізраїль завдав воєнного удару провідним арабським державам, які заперечували існування єврейської держави і вимагали відновлення Палестини. Це поклало початок тривалій близькосхідній кризі, в якій СРСР виступав на боці арабських країн, а Ізраїль опирався на Захід. Водночас у В'єтнамі розгорнулася війна між комуністичною Північчю і прозахідним Півднем. США підтримали в ній прозахідний режим Нго Дін Дієма на Півдні. Понад півмільйонна армія США розпочала варварські бомбардування в'єтнамських місцевостей, винищення величезних площ джунглів під приводом боротьби з "червоними партизанами". Однак партизанський рух в'єтнамців, лаосців, камбоджійців, підтримуваних Радянським Союзом, мав великі переваги перед американцями. Затяжні воєнні дії, які супроводжувалися величезними жертвами серед мирного населення, а також американських вояків, викликали тотальну критику США на світовій арені й антиамериканський рух у багатьох країнах. У січні 1973 р. було досягнуто угоди про закінчення війни і мир у В'єтнамі, за якою американській війська залишили Індокитай. Це призвело майже до негайного порушення угоди і наступу військ ДРВ на південь. 1976 р. обидві частини В'єтнаму об'єдналися у Соціалістичній Республіці В'єтнам.

Розрядка. Безперервна гонка озброєнь, постійні збройні конфлікти в різних частинах земної кулі, загроза світового ядерного конфлікту, зростання глобальних проблем людства змушували шукати шляхів зменшення напруженості. Першим кроком до цього стало врегулювання стосунків ФРН з країнами Східної Європи, яке відбулось у 1970-1973 рр. Одночасно пройшли переговори між СРСР і США про скорочення ядерної та звичайної зброї, запобігання виникненню ядерного конфлікту. Усі ці кроки уможливили скликання в Гельсінках 30 липня – 1 серпня 1975 р. *Конференції з питань безпеки і співробітництва в Європі*. У ній взяли участь керівники 35 європейських країн, а також США і Канади. Підсумком Конференції стало підписання Кінцевого Акту, який складався з трьох частин, котрі підтверджували незмінність кордонів усіх держав, що були встановлені після Другої світової війни, формулювали принципи розвитку політичних та економічних стосунків між країнами з різним суспільно-політичним устроєм, містили зобов'язання урядів усіх країн шанувати права людини, розвивати контакти в сфері інформації, науки, освіти і культури. Підписаний документ мав історичне значення для збереження миру і запобігання війни, започатковував обмін культурними цінностями, підважував тоталітаризм у всіх його проявах. Після Гельсінку у країнах "соціалізму" зародився напівлегальний опозиційний демократичний рух за встановлення демократичних порядків за західним взірцем. 1972 р. СРСР і США підписали Договір про обмеження стратегічних ядерних озброєнь (ПРО I), тривали переговори щодо договору ПРО II (стосовно балістичних ракет), які завершилися підписанням угоди в червні 1979 р.

У післявоєнний час західноєвропейські країни значно зміцнили і розвинули свою економіку, спираючися на "план Маршалла", інтеграцію господарських і фінансових систем. Це дало змогу за короткий час здійснити перехід до нових технологій у виробництві. У 50 – 60-х роках спостерігався швидкий поступ в науці і техніці, завдяки якому став можливим перехід до використання нових видів енергії, включаючи атомну, матеріалів, засобів обробки інформації. Космічні дослідження сягнули за межі Землі, супроводжувалися виходом людини в космос, висадкою на Місяці, дослідженнями

віддалених космічних об'єктів. Нові хімічні речовини уможливили поліпшення умов життя людей. Комп'ютери, телебачення, супутниковий зв'язок тощо стали ознаками науково-технічної революції, яка змінювала соціальне і культурне обличчя суспільства, давала підстави сподіватися на раціональне розв'язання соціальних проблем.

Європейська інтеграція. У 70-х роках на Заході розпочалася господарська криза, спричинена порушенням рівноваги фінансової системи, що спиралася на американський долар, а також різким подорожчанням енергоносіїв, передусім нафти (у 1974 р. ціна нафти на світовому ринку зросла в чотири рази). Наслідком кризи стали інфляція, зростання безробіття, закриття підприємств, перехід до ошадливого господарювання. Криза прискорила інтеграцію західноєвропейських країн, створення спільних структур, завдяки чому успішно долалися труднощі. Ще 1967 р. західноєвропейські країни утворили *Європейське співробітництво (ЄС)*, 1979 р. почала діяти *Європейська валютна система (ЄВС)*, інші економічні структури. У лютому 1986 р. більшість країн Західної Європи підписала *Єдиний Європейський Акт*, який засвідчив появу *Європейського Союзу (Європейської Унії)*, об'єднав політичні, військові, економічні та інші загальноєвропейські структури. Процес інтеграції передбачав тривалий процес зближення і об'єднання соціально-економічних і політично-військових галузей при збереженні незалежності окремих країн. До кінця 1995 р. до ЄС було прийнято 15 держав. Об'єднання зусиль країн Західної Європи дало змогу подолати кризові явища в господарстві і вийти на новий рівень міждержавних відносин. Наприкінці 80-х років у країнах ЄС на одного мешканця припадало сукупного національного доходу: у Франції – 17,9 тис. доларів, ФРН – 20,4, Фінляндії – 22,1, Великобританії – 14,6 тис. доларів; водночас у Польщі цей показник становив 1,7 тис. доларів, Чехословаччині – 2,3 тис. доларів.

Занепад радянського соціалізму. СРСР і країни “соціалістичного табору” намагалися вирішувати господарські проблеми при збереженні “командної” ролі держави і політичного керівництва, не допускаючи розвитку ринкових відносин і приватної ініціативи. Це породжувало застій і стагнацію, труднощі із забезпеченням населення продуктами харчування і товарами споживання. Прагнучи зберегти позиції супердержави, керівництво СРСР спрямовувало величезні кошти на озброєння. У 1974 р. СРСР витратив на військово-промисловий комплекс 109 млрд. доларів, в той час як США – 85 млрд., КНР – 26 млрд., Франція – 9,9 млрд., Великобританія – 9,7 млрд. доларів. Непосильний тягар озброєнь, війна в Афганістані й участь у багатьох світових конфліктах підірвали економічні підстави СРСР та його сателітів, збільшуючи їх відставання від Заходу.

Період “розрядки” виявився нетривалим. У грудні 1979 р. СРСР розпочав воєнну інтервенцію в Афганістані, щоб підтримати там прорадянський режим. Це викликало гостру реакцію Заходу і перевело стосунки між двома таборами на рейки нової конфронтації та гонки озброєнь. Радянська господарська система не була спроможна забезпечити належний розвиток промисловості та сільського господарства. Виявлялося невдоволення населення від порожніх полиць в магазинах, придушення опозиційних виступів, необмежена влада партійної номенклатури. Після смерті Л. Брежнєва (1982) і його перестарілих наступників (Ю. Андропова, К. Черненко) КПРС очолив *Михайло Горбачов*. З його приходом до влади в СРСР розпочато реформи з метою модернізації економіки і політичної системи. Вони проходили під гаслами *перебудови* і *гласності*, передбачали лібералізацію внутрішньої політики, запровадження елементів ринкової економіки, припинення “холодної війни”. Нове керівництво СРСР відмовилося від “доктрини Брежнєва”, підтримки революційних рухів у різних куточках земної кулі, пішло на врегулювання відносин із Заходом. Піднесення “залізної завіси”, обмеження

цензури у СРСР відкрило очі суспільству, яке побачило справжнє обличчя “комуністичного експерименту”, що призвів до цивілізаційного відставання СРСР та країн “соціалістичного табору”. Наслідком цього став крах марксистсько-ленінської ідеології, виникнення потужних відцентрових сил у СРСР і антикомуністичних тенденцій у радянському таборі. Спроби консервативних сил КППС зупинити дезінтеграційні процеси в СРСР за допомогою воєнного путчу в серпні 1991 р. мали зворотній результат: 8 грудня 1991 р. президенти Росії, Білорусі та України (Б. Єльцин, С. Шушкевич і Л. Кравчук) підписали у Біловезькій Пущі угоду про ліквідацію СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Угода стала документом “мирного розлучення” колишніх радянських республік.

У 1989 р. розпочався процес розпаду комуністичного блоку. Послаблення тиску з боку КППС і СРСР спричинило активізацію демократичних сил у країнах Центрально-Східної Європи. У ряді держів відбувся мирний перехід до демократичного устрою, який отримав назву *оксамитової революції* (Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Болгарія), в інших боротьба точилась у більш гострих формах (Румунія, Югославія, Албанія), набираючи рис громадянської або міжетнічної війни. У червні 1991 р. представники СРСР і колишніх країн-сателітів підписали в Будапешті протокол про ліквідацію РЕВ, а 1 липня – ОВД. Ці акти символізували завершення епохи глобального протистояння двох суспільно-політичних систем, яка завершилася перемогою в Європі ліберально-демократичної моделі устрою, що спирається на політичний плюралізм і демократію, ринкову систему господарських стосунків, християнські засади міжлюдських взаємин. Розпад СРСР й утворення на його руїнах незалежних держав, процеси трансформації від тоталітарного до демократичного суспільства в колишніх радянських республіках, а також державах-сателітах докорінно змінили загальну ситуацію в Європі та світі, усунувши блокову конфронтацію й утвердивши одну орієнтаційну модель суспільного поступу. Проте це не означало безконфліктності подальшого розвитку людства.

Польський варіант “народної демократії” у 1945 – 1948 рр.

Відбудова Польської Республіки в нових кордонах і з новим урядом у стала dokonаним фактом. Її визнала більшість держав світу. Польща була, в сутності, новою країною; близько половини її території склали т.зв. “повернуті землі”, а загалом країна змістилася на захід. Вона охоплювала терен у 311,7 тис. кв.км з населенням 23,9 млн. осіб. Чимало поляків залишалося на схід від “лінії Керзона”, багато було вивезено до Німеччини або емігрувало на Захід, а на приєднаних землях проживало понад 3 млн. німців (ще близько 3 млн. втекли від ЧА); у східних районах – близько 600 тис. українців і білорусів. Пересування кордонів Польщі спричинило в перші післявоєнні роки великі міграційні рухи як добровільного, так і примусового характеру. За рішенням Потсдамської конференції, у 1945 р. розпочалася примусова депортація німців з “повернутих земель” до радянської зони окупації: того року було виселено близько 500 тис., а до середини 1947 р. – ще до 2 млн. осіб. На звільнені терени поверталось польське населення з Німеччини (близько 700 тис.), а також репатріанти з Радянського Союзу – до кінця 1947 р. – 1,5 млн. осіб. Одночасно на західні та північні землі скеровувалася частина населення з перенаселених східних теренів. За той самий період до СРСР було переселено 480 тис. українців, 36 тис. білорусів і 20 тис. литовців. Повільніше проходила репатріація поляків із Заходу, але до кінця 1947 р. на батьківщину повернулося понад 760 тис. осіб. Після 1947 р. міграційні потоки різко спали, але назагал тривали з перервами до кінця 50-х років. Загальний баланс зовнішніх міграційних рухів у Польщі в

1945-1950 рр. був таким: виїхало з країни близько 4 млн. осіб, а приїхало – 3,8 млн. Частина поляків, пов'язаних з еміграційним урядом, залишилася на Заході, утворила осередки нової політичної еміграції у Великобританії, США, Канаді, Швейцарії, Австрії та інших країнах (понад 0,5 млн.). Поза Польщею – в СРСР залишилося близько 1,6 млн. поляків. Виселення німців й освоєння поляками “повернутих земель” набуло важливого політичного значення. У листопаді 1945 р. було створене спеціальне *Міністерство повернутих земель*, яке очолив віце-прем'єр В. Гомулка. Спрямовуючи репатріантів і переселенців на понімецькі господарства, влада прагнула здобути їхню прихильність.

На розміщення населення країни вплинули й внутрішні переселення. Зокрема, на “повернуті землі” переселилось або було переселено 2,9 млн. осіб з інших дільниць країни. Близько 3 млн. осіб перейшли з села до міста, що збільшило кількість міських жителів до 39 % наприкінці 40-х років. Міграції таких великих мас людей за порівняно короткий час не мали прецедента в історії. Вони створювали значні труднощі післявоєнного розвитку країни. У результаті цих процесів Польща перетворилася на однонаціональну державу, в якій національні меншини становили до 2 % населення.

Разом з тим, повільно зростало усвідомлення нової політичної реальності, в якій розвиватиметься польська нація; воно викликало опір значної частини населення. Війна посилила в свідомості людей національні упередження й застарілі стереотипи. На Поліссі, Люблінщині й Краківщині тривав конфлікт між українськими національними силами з ОУН та УПА і польськими владами та підпіллям, в результаті якого винищувалися українські та польські села, а також мирне населення. У зв'язку з цим ТУНС ухвалив провести примусове переселення українців до СРСР, посилаючися на “прохання” уряду УРСР. Восени 1945 р. для переселення було задіяно дивізії ВП, які брутальним способом депортували українців зі східних теренів до УРСР. Навесні 1946 р. для прискорення переселенської акції була створена Оперативна група “Жешув”, до якої увійшли дивізії ВП, частини КБВ, УБ, МО і прикордонники. Під час переселення траплялися численні випадки винищення осіб, запідозрених у зв'язках з ОУН та УПА, пограбувань і знущань. Однак частина українського населення переховувалась у лісах, інша намагалась уникнути виселення. У підсумку, незважаючи на депортації, на пограниччі залишилося близько 150 тис. українців, стосунки яких з владою і польським населенням були напруженими. Окрім нової влади і військових на українські села нападали загони підпілля. У березні 1945 р. загін АК вчинив напад і вимордував цивільне населення с. Павлокома на Жешівщині; до подібних акцій вдавалися загони НСЗ, які 1945 р. здійснили напади на села Кутно, Верховини, Піскоровіце, вимордувавши українських селян і священників. Навесні 1945 р. дійшло до порозуміння між УПА і АК на Люблінщині та Жешівщині, внаслідок якого припинилося взаємне поборювання і було досягнуто домовленості про взаємодію в боротьбі з комуністичними силами. Навесні 1946 р. загони УПА і ВіН (підпільна організація, створена на базі АК) намагалися чинити опір переселенню українців, здійснили спільні напади на гарнізони ВП у Вербковицях, на м. Грубешів (травень 1946 р.).

Після війни спостерігалось посилення антисемітських настроїв серед частини населення. Воно було викликане прибуттям до Польщі з СРСР частини вцілілих євреїв, які зайняли високі посади в УБ, судівництві, адміністрації. Влітку 1945 р. дійшло до антисемітських заворушень в Жешові, Кракові, Рабці, Мехові, Радомі. У липні 1946 р. стався антиєврейський погром у Кельцах, під час якого загинуло 40 осіб. Власті засудили погроми, покарали його ініціаторів. Однак значна частина євреїв (до 140 тис.) у 40-х роках виїхала з Польщі на Близький Схід.

ТУНС уможливив вихід з підпілля частини політичних діячів, які орієнтувалися на лондонський уряд. Приїзд до Польщі С. Миколайчика і групи емігрантів створював

враження про демократичні порядки в країні. 22 серпня 1945 р. С. Миколайчик утворив *Польську народну партію* (Польське стронніцтво людове, ПСЛ), до якого приєдналися людовці та опозиційні до комуністів сили. ПСЛ набула рис легальної опозиції, яка виступила за повернення демократичних засад устрою, що спирався б на свободний вияв волі населення. Партія вимагала якнайшвидшого проведення виборів до Законодавчого сейму і створення демократичного уряду, перегляду земельної реформи й створення міцних селянських господарств (до 20 га), збереження приватного сектору. ПСЛ майже відразу здобуло переваги над СЛ: більшість організацій людовців перейшла до С. Миколайчика.

Зі свого боку ППР рішуче заперечила проти легалізації ендеків, пілсудчиків та інших правих угруповань, які залишалися у підпіллі. Частина осіб з цих середовищ перейшла до опозиційного ПСЛ. Польські комуністи й радянські дорадники зробили виняток для одного з радикальних націоналістів – *Болеслава Пясецького*, заарештованого органами НКВС і засудженого на кару смерті. Він зміг переконати ген. І. Серова у можливості зменшення впливу костелу в країні. Його випустили на волю і дозволили видавати тижневик *Дзись і ютро* (Сьогодні і завтра), який проголосив засади “прогресивного католицизма” на протигагу офіційній церкві. Влітку 1945 р. до Польщі повернувся один з лідерів СП *Кароль Попель*. Невдовзі він встановив контакт з хадеками всередині країни і в листопаді 1945 р. очолив легальне *Стронніцтво праці* (СП), яке отримало 16 місць у КРН. До СП приєдналася група інтелігенції, яка погоджувалася співпрацювати з комуністами (Ф. Віді-Вірський, З. Фельчак). Незалежну позицію займала костельна ієрархія. Примас кардинал *Август Глонд* (1881-1948) висловився за співпрацю усіх поляків у відбудові Польщі, наголошуючи водночас на цінності християнських традицій. Нова влада, прагнучи обмежити вплив костелу, восени 1945 р. розірвала конкордат з Ватиканом. Приводом стала справа призначення нових єпископів на “повернутих землях”: ТУНС вимагав, щоб ними були поляки, на що Ватикан не міг пристати, пам’ятаючи про пожиттєвість виконання цих функцій. Після розриву уряд запровадив цивільні шлюби, можливість розлучень, обмежив права костелу в освіті. Проте комуністи не наважились відкрито виступити проти костелу, толеруючи його автономію.

Значно зріс вплив соціалістів. Частина їх повернулася з-за кордону й увійшла до ППС, інша залишилася поза партією. Усередині ППС утворилося кілька течій, які прагнули здобути рівноправні позиції в правлячому таборі. Частина соціалістів орієнтувалася на ППР (С. Матушевський), інші виступали з концепцією особливої місії соціалістів (Б. Дробнер, З. Жулавський), треті погоджувалися на співпрацю з ППР, але із збереженням незалежних позицій партії (Е. Осубка-Моравський, Ю. Циранкевич). Загалом підтримуючи програмні документи КРН і ПКНВ, керівництво ППС наполягало на особливому шляху Польщі до соціалізму через демократію і кооперацію. На початку 1945 р. кількість членів ППС наблизилася до 200 тисяч.

Провідні позиції в усіх органах держави зайняла ППР. Її діячі мали безпосередні контакти з Москвою і командуванням ЧА на польській території, численними радянськими радниками. Партія швидко розбудовувала свої теренові структури, заохочуючи до вступу шляхом роздавання адміністративних посад й особливо піклуючися силови органами – армією, міліцією, службою безпеки. На початку 1946 р. кількість членів ППР сягнула 500 тис. і надалі зростала; до партії вступали переважно робітники, незаможні селяни, незалежно від віровизнання, для яких це було підставою соціального авансу. Однією з найпотужніших ділянок ППР була пропаганда і агітація, до якої залучалися в основному досвідчені кадри комуністів, що пройшли вишкіл у СРСР. У їх розпорядженні були Міністерство інформації та пропаганди, цензура, радіо, численні видавництва, газети і часописи. Усе це забезпечувало комуністам панівні

позиції в галузі інформації. У грудні 1945 р. у Варшаві пройшов I-й з'їзд ППР, який схвалив програму її діяльності. У ній наголошувалося на завданні побудови "народної Польщі", яка б відповідала інтересам і прагненням "трудящих мас", що складають більшість нації, враховувала кращі "національні традиції". У документах з'їзду не йшлося про "соціалізм" – робився наголос на "народній демократії" як особливій формі устрою, що поєднує в собі "ліберальну і народну демократію". Усі, хто не потрапляв під це визначення, оголошувалися "реакційно-фашистськими силами". Основним противником "народної влади" проголошено еміграційний уряд та його підпільні структури.

Після визнання ТУНС західними державами польський еміграційний уряд та екзильні осередки продовжували діяти, спираючися на еміграцію різних континентів (до 1,6 млн. осіб). Уряд допомагав емігрантам знайти своє місце за межами Польщі, налагодив інформаційно-пропагандистську діяльність про став справ у Польщі. На чолі залишався надалі Т. Арцішевський. Уряд при кожній нагоді демонстрував своє існування. У його документах домінували два питання: радянізація Польщі та справа кордонів. Еміграційні керівники схвалювали нові західні кордони Польщі й обґрунтовували їх історичними аргументами, але продовжували наполягати на збереженні східного кордону 1939 р., апелюючи до волевиявлення польського народу. Констатуючи процеси радянізації Польщі, уряд у червні 1946 р. звернувся з відозвою до поляків, в якій закликав припинити збройний опір, що веде до винищення нації, і, в дусі традицій, подбати про збереження "життєвих сил" народу для майбутнього відродження.

Збройне підпілля. Заклики емігрантів були актуальними, оскільки восени 1945 р. колишні структури АК були переформовані й підпорядковані організації *Свобода і незалежність* (Вольносьць і Неподлеглоць, ВіН), яку після Я. Жепецького очолив полковник *Францішек Непокульчицький* (1900-1974). Загони ВіН, а також НСЗ та інших опозиційних організацій у 1945-1946 рр. розгорнули збройну боротьбу проти нової влади, нападаючи на адміністративні інституції та радянські гарнізони, вбиваючи активістів ППР, ППС, СЛ, міліціонерів і військових. У ці роки, у підпіллі діяло до 80 тис. осіб. Вони зазнавали постійних ударів з боку влади та гарнізонів ЧА, часто діяли спонтанно, розраховуючи на майбутню третю світову війну між Заходом і СРСР. Безкомпромісна позиція підпілля і налаштованість на збройний опір визначала ситуацію в східних і частково центральних районах Польщі як громадянську війну.

Однак сили сторін були нерівні. Нова влада спиралася на військові сили ЧА і НКВС, розбудовувала власні силові структури УБ, КБВ, МО, ВП. До МО було залучено 62 тис. молодих людей; у КБВ служило понад 30 тис. спеціально відібраних осіб, в органах безпеки – понад 30 тис. Спеціальне Міністерство публічної безпеки (МБП), яке утримувало більше 100 в'язниць і таборів, перебувало під виключним контролем ППР. Для боротьби з підпіллям використовувалися частини ВП, а також підрозділи НКВС (діяли в Польщі до весни 1947 р.). Усі ці сили було кинуте на боротьбу з підпіллям. Тривали арешти і репресії проти колишніх учасників пролондонського Руху Опору. Восени 1945 р. було розгромлене керівництво НСЗ, заарештовано частину керівного складу ВіН, ліквідовано десятки збройних формувань. Паралельно проводилися репресивні заходи проти окремих діячів ПСЛ, які звинувачувались у зв'язках із збройним підпіллям. У взаємному поборюванні в 1945-1946 рр. загинуло близько 60 тис. осіб (в т.ч. понад 20 тис. активістів нової влади), арешти і репресії охопили до 150 тис. поляків. **Політична боротьба**, що розгорнулась у Польщі в 1945-1946 рр., давала можливість правлячим колам відкладати заплановані вибори, посилюючися на політичну нестабільність.

Придушення опору новій владі супроводжувалося посиленою агітацією за реформи і "народну демократію". Прагнучи здобути підтримку населення, ППР та її союзники

3 січня 1946 р. провели в КРН закон про націоналізацію основних галузей господарства. Він передбачав перехід під контроль і управління держави банків, транспорту, промислових підприємств, на яких працювало понад 50 робітників в одну зміну. Німецька власність конфісковувалася без відшкодування, польська – з відшкодуванням власникам. Під час обговорення закону в КРН депутати ПСЛ і СП намагалися внестиправки, які б піднесли межу націоналізації до 100 робітників в одну зміну. Однак правляча більшість домоглася свого, і умови було залишено без змін. Націоналізація розтяглася на 1946-1948 рр. і завершилася переходом у власність держави 5870 підприємств, що забезпечило повне переважання державної власності: понад 70 % робітників у 1947 р. працювали в державних закладах. Закон про націоналізацію мав не стільки економічне, скільки соціально-політичне значення, окреслюючи новий устрій як “державу без поміщиків і великих капіталістів”. Відшкодуванням було охоплено близько третини закладів, але виплата розтяглася на 30 років і незабаром була припинена.

Незважаючи на різноманітні заходи, вплив правлячого табору серед населення був ще недостатнім для перемоги на виборах. У зв’язку з цим керівники ППР і ППС вирішили нейтралізувати опозицію, в якій провідну роль відігравало ПСЛ. На початку січня 1946 р. вони запропонували С. Миколайчику виступити на виборах єдиним блоком партій, а здобуті місця поділити порівну між провідними партіями – ППР, ППС, ПСЛ і СЛ (по 20 % місць). Між тим, у січні 1946 р. пройшов з’їзд ПСЛ, на якому партію представляли понад півмільйона членів. Делегати вважали, що ПСЛ спроможна виграти вибори, вимагали ліквідації міністерств безпеки й інформації та пропаганди, звільнення численних політв’язнів. У лютому 1946 р. відбулися переговори між представниками ПСЛ і ППР та ППС. На них прибічники С. Миколайчика поставили умову участі партії в блоці: передачу 75 % депутатських місць у майбутньому сеймі. Правлячі партії не могли на це погодитись. Зрозумівши, що ПСЛ прагне опанувати владу, вони розпочали проти неї масований пропагандистський наступ: партія звинувачувалась у розбраті, зв’язках із збройним підпіллям, окремі її діячі заарештовувались.

Водночас, за ініціативою ППР, було вирішено провести в Польщі “конституційний” референдум, який би з’ясував реальний вплив кожної політичної сили. У квітні 1946 р. правлячі партії провели через КРН закон про всенародний референдум. На референдум, який мав відбутись 30 червня 1946 р., винесилося три питання: 1) чи підтримуєш скасування сенату (верхньої палати парламенту)? 2) чи підтримуєш соціально-економічні реформи при збереженні дрібної приватної власності? 3) чи підтримуєш кордон Польщі на Одрі і Нісі Лужицькій? Усі питання були сформульовані так, щоб не залишити опозиції можливості “відступу”:

вони не були принциповими, але негативна відповідь на них давала змогу правлячому табору звинуватити опозицію в “антинародній політиці”. Крім того, ППР хотіла провести невелику “репетицію” виборів для адміністративного апарату. Керівники ПСЛ вирішили прийняти виклик і, незважаючи на попередню відмову від сенату у своїх програмних документах, закликали своїх прихильників відповісти негативно на перше питання. Збройне підпілля агітувало за три негативні відповіді, які повинні були виявити ставлення суспільства до нової влади. Політична атмосфера в країні навесні 1946 р. була напруженою. У різних районах спалахували робітничі страйки, спричинені труднощами

Рис.66. Пропагандистський плакат 1945 р. з написом: “Великан і заплюваний карлик реакції (АК)”.

з постачанням продуктів харчування. На селі зріло невдоволення у зв'язку із збереженням обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції. На початку травня силові органи розігнали патріотичні демонстрації з нагоди свята 3 Травня, які відбулися у Кракові, Катовіцах, Глівіцах та інших містах. У відповідь на дії властей 20 травня відбувся загальний страйк студентів. Населення, особливо у великих містах, неприхильно ставилося до нової влади, що спиралася на радянську “допомогу”. Поширилися приповідки на зразок “Єще бомбка атомова і вруціми внет до Львова” (Ще одна бомбочка атомова і повернемося знов до Львова). Референдум відбувся 30 червня 1946 р. У ньому взяло участь понад 85 % виборців. За офіційними даними, на перше питання позитивно відповіли 68,2 %, друге – 77,3 %, третє – 91,4 %. Однак результати референдуму були сфальсифіковані. За таємною інформацією ППР три рази “так” занотували лише 27 % виборців, а три рази “ні” – 33 %. ПСЛ скерувала протести проти фальсифікацій і порушень, які мали місце під час референдуму, до посольств США, Великобританії та СРСР. Але вони залишилися без відповіді. Зазнавши реальної поразки, правлячий блок однак продемонстрував рішучість і непоступливість в справі збереження влади.

Після референдуму ППР та її союзники подвоїли зусилля, щоб ізолювати опозицію. З цією метою була розгорнута нав'язлива пропаганда єдності польського суспільства, котра нібито спиралася на “результати” референдуму, досягли апогею нападки на ПСЛ, звинувачення її діячів у зв'язках з підпіллям. Невдовзі розпочалися арешти найбільш знаних активістів партії. У середині ПСЛ виникла опозиція, яка виступила за порозуміння з ППР (Ч. Вицех, Ю. Нецько). Розкол стався також у СП. Проти опозиції було використано заяви західних політиків, які ставили під сумнів остаточність врегулювання проблеми західних кордонів Польщі. Такі мотиви прозвучали у фултонській промові У. Черчілля і були у вересні 1946 р. повторені держсекретарем США Д. Бірнсом під час його виступу в Штуттгарті. Підтримка С. Миколайчика західними державами давала поживний матеріал для офіційної пропаганди, яка звинувачувала лідерів опозиції в “зраді” національних інтересів і “прислужництві” Заходу. Силові структури активізували боротьбу з підпіллям, скерувавши до найбільш загрожених районів спеціальні оперативні групи, що склалися з підрозділів ВП, КБВ, МО.

Вибори. У вересні 1946 р. ППР утворила *Блок демократичних партій*, до якого поряд з нею увійшли ППС, СЛ і СД. Блок активно використовував органи влади та адміністрації для проведення своєї політики. Зміцнювалися силові структури: наприкінці 1946 р. МО налічувала 130 тис. осіб, загони ОРМО (Добровільний резерв МО) – 100 тис., КБВ – 30 тис., УБ – 50 тис. осіб. ППР робила все можливе, щоб змінити на краще економічну ситуацію. Було поліпшено постачання міського населення продуктами харчування на продовольчі картки, 1 липня 1946 р. ТУНЄ скасував обов'язкові поставки сільгосппродуктів селянами і запровадив їх закупівлю за фіксованими та ринковими цінами. У червні 1946 р. уряд ухвалив декрет “Про злочини, особливо небезпечні в період відбудови держави”, який дозволяв притягнути до кримінальної відповідальності навіть за “пропаганду проти союзників Польщі” або загрозу для “інтересів світу праці”. Восени 1946 р. було створене *Головне управління контролю преси, публікацій і видовищ*, яке посилювало цензуру. ППР чинила тиск на своїх союзників. Вона підтримала в ППС групу прокомуністичних діячів (Ю. Циранкевича, Г. Яблонського), які погоджувалися з провідною роллю ППР. Комуністи були справжнім “двигуном” Блоку демократичних партій, проголошували гасла відродження Польщі в справедливих кордонах та інтересах “світу праці”.

У вересні 1946 р. КРН ухвалила виборчий закон до Законодавчого сейму і призначила вибори на 19 січня 1947 р. Закон забезпечував адміністрації право втручатись і

контролювати хід виборів на всіх стадіях. Протести послів ПСЛ і СП не було взято до уваги. Від ПСЛ відкололася група діячів на чолі з Ч. Вицехом й утворила нову партію – ПСЛ “Нове Визволене”, яка виступила за приєднання до Блоку. У грудні 1946 р. ПСЛ обнародувала передвиборчу програму, в якій йшлося про союз з СРСР, зміцнення нових кордонів і демократичного устрою, завершення соціально-господарських реформ, обмеження повноважень силових структур влади та їх підпорядкування тереновій адміністрації. Однак “кільце ізоляції” навколо ПСЛ постійно стискалося. Офіційна пропаганда називала С. Миколайчика “польським фюрером”, органи влади під різними приводами заарештували 149 кандидатів у депутати від ПСЛ за звинуваченням у “співробітництві” з підпіллям, було скасовано виборчі бюлетені ПСЛ у десяти округах з 52-х, закрито 30 повітових управлінь партії.

Вибори до Законодавчого сейму, які відбулися 19 січня 1947 р., пройшли в атмосфері залякувань і тиску. Було запроваджене “колективне голосування”, суворий нагляд за ходом волевиявлення. І все ж без фальсифікацій не обійшлося. За офіційними даними, в голосуванні взяли участь 89,9 % виборців, з яких 80,1 % віддали голоси Блоку демократичних партій, 10,3 % – ПСЛ, 4,7 % – СП і ПСЛ “Нове Визволене”. За підрахунками ПСЛ партія отримала 69 % голосів, а Блок – 22 % (матеріали виборів не збереглися). ПСЛ скерувало протести до посольств західних держав і СРСР, які не дали очікуваних наслідків. Правлячий табір діяв за правилом доконаних фактів, або за принципом “одні голосували – інші рахували”. Влада залишилася в руках ППР та її сателітів. СРСР визнав, що ялтинська вимога “вільних виборів” реалізована. Уряди США і Великобританії скерували формальні ноти протесту, які не могли змінити ситуації в умовах розгортання “холодної війни”. Польські комуністи дійшли висновку, що “тимчасовий період” реалізації програми завершився.

4 лютого 1947 р. на перше засідання зібралися депутати Законодавчого сейму. З 444 послів 394 представляли Блок, 28 – ПСЛ, 12 – СП, 7 – ПСЛ “Нове Визволене”, 3 – католицькі товариства. Сейм обрав президентом Польщі єдиного кандидата – Б. Берута; уряд очолив соціаліст *Юзеф Циранкевич* (1911-1989), його заступниками стали В. Гомулка і людовець А. Кожицький. У складі уряду були лише члени партій Блоку, силові міністерства підпорядковувалися ППР, комуністи контролювали всі міністерства, перебуваючи на посадах заступників міністрів. Роль “сірого кардинала” в уряді виконував член політбюро ЦК ППР *Якуб Берман*, що займав скромну посаду керівника канцелярії Ради міністрів. 19 лютого 1947 р. Законодавчий сейм ухвалив пакет законів про устрій і вищі органи державної влади Польщі, який назвали *Малою Конституцією*. Найвищим законодавчим органом став сейм, виконавчими – президент, Державна рада і Рада міністрів. Президента обирав сейм на сім років; він мав широкі повноваження виконавчого і законодавчого характеру, скликав і розпускав сейм, призначав та увільняв урядовців, був головнокомандувачем збройних сил. Державна рада, що складалася з посадових осіб, контролювала діяльність усіх представницьких і виконавчих структур, поєднуючи законодавчі та виконавчі функції, що було відступом від демократичної засади поділу гілок влади. 22 лютого сейм ухвалив *Декларацію про права і свободи громадян*, яка повинна була засвідчити демократичний характер устрою. Вона містила перелік усіх головних прав і свобод, які, однак, обмежувалися заборонаю їх використання для повалення встановленого устрою. Останнім актом сейму була амністія для членів збройного підпілля. Нею скористалося понад 50 тис. осіб. Після цього підпільні структури вже не чинили поважного впливу на політичне життя, хоча окремі загони діяли до 1952 р.

Операція “Вісла”. Жорстоких заходів влада вжила по відношенню до українського населення східних і південно-східних теренів, яке ще залишалося тут після переселень

1944-1946 рр. Підтримка ним ОУН і УПА не давала спокою уряду й керівникам СРСР, які в цей час вели нещадну боротьбу з національним рухом на західноукраїнських землях. Командування ВП, за дорученням політбюро ЦК ППР, з кінця 1946 р. готувало план примусового переселення українського населення з пограниччя та його розпорощення по всій території країни (у зв'язку з відмовою СРСР прийняти переселенців як свідомих противників радянської влади). 28 березня 1947 р. під час інспекційної поїздки на Прикарпаття загинув у засідці, влаштованій загоном УПА, заступник міністра оборони Польщі ген. К. Сверчевський. Цей акт став приводом для швидкого проведення воєнної операції “Вісла” з метою примусового переселення українців на західні та північні землі й ліквідації ОУН та УПА. Паралельно розкручувалась офіційна пропагандистська кампанія по звинуваченню українців в організації масових розправ з поляками, зв'язках з гітлерівцями тощо. Вона набула характеру антиукраїнської істерії, в якій українець виступав мало не головним ворогом Польщі. Для проведення операції “Вісла” була створена одноіменна оперативна група ВП, КБВ, УБ і МО, яка налічувала понад 20 тис. солдат і офіцерів; нею керував ген. С. Моссор. З кінця квітня до кінця липня 1947 р. військові сили брутальними методами примусово переселили понад 140 тис. українців, ліквідували українське підпілля, полонивши й знищивши 1335 осіб. Більшість переселенців пройшла через спеціальні табори, де вони були піддані допитам і знущанням, а потім скеровані на нові місця проживання так, щоб не створювати скупчення в одному місці. Пізніші декрети уряду 1949 р. заборонили переселенцям повертатися на батьківські землі, було конфісковано приватне і церковне майно. У результаті переселення були спустошені величезні терени, поглибилася взаємна недовіра між двома народами.

Наступ комуністів. Після виборів була проведена чистка апарату влади, з впливових посад були усунуті представники опозиції. На їх місце прийшли нові люди з ППР та союзних партій. Можливості соціального авансу, демонстрація “м'язів” силових структур, масова пропаганда переваг “народної демократії” були притягальними для вихідців з нижчих верств суспільства. Восени 1947 р. ППР налічувала 820 тис. членів, ППС – 713 тис. Правлячий табір продовжив політику залякування і репресій опозиції, всіх сил, які не поділяли ідеології “народної демократії”. У квітні 1947 р. в Лодзі відбулася таємна нарада керівників ППР і МБП, на якій було заявлено, що світ стоїть перед новою війною між СРСР і Заходом й обставини вимагають подальшого згуртування суспільства, ліквідації опозиції. Навесні того ж року влада вдалася до нових арештів членів ПСЛ за звинуваченням у зв'язках із “західними імперіалістами” та польським підпіллям. Були проведені показові судові процеси над людовцями К. Багінським і З. Аугустинським, закриті осередки ПСЛ.

Загальна атмосфера в Польщі загострювалася у зв'язку із зростанням конфронтації Сходу і Заходу на міжнародній арені. У липні 1947 р. польський уряд за вказівкою з Москви відмовився від участі в “плані Маршалла”. Європейська інтеграція починалася без участі країн Центрально-Східної Європи. Й. Сталін вирішив провести “інтеграцію” своїх сил. 22-27 вересня 1947 р. на нараді в польському місті Шклярська Поремба представники компартій СРСР, Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Франції та Італії утворили консультативний орган – Інформбюро комуністичних і робітничих партій (Комінформбюро). На ньому ідеолог ВКП(б) А. Жданов поставив вимогу консолідації правлячих комуністичних партій, проведення “соціалістичних” перетворень за радянським зразком, суворого виконання директив Москви, що є “оплотом антиімперіалістичного табору”. На нараді В. Гомулка намагався звернути увагу на своєрідність суспільно-політичної обстановки в Польщі та інших країнах Центрально-Східної Європи, яка вимагала пошуку особливих форм соціалістичного будівництва. Однак його позиція не знайшла розуміння у радянських керівників, які

вимагали жорсткого підпорядкування наказам Москви. Комінформбюро зобов'язало керівників компартій координувати діяльність з ВКП(б), прискорити перехід до “будівництва соціалізму” за радянським взірцем у своїх країнах.

Ознаки загострення внутрішнього курсу правлячого табору, які спостерігались у Польщі з весни 1947 р., свідчили про намір повністю покінути з опозицією. ППР діяла в двох напрямках: вдавалася до репресій низового активу ПСЛ і використовувала розбіжності серед керівного складу партії, намагаючись ізолювати групу С. Миколайчика. Для компрометації останнього афішувалися його зв'язки із західними державами, які кваліфікувалися як “національна зрада”. Передбачалося позбавити С. Миколайчика і послів ПСЛ парламентського імунітету, віддати під воєнний трибунал і засудити на смерть. Подібна практика вже мала місце в Болгарії та Угорщині. С. Миколайчик і його колеги звернулись за допомогою до Посольства США, яке організувало їх нелегальний виїзд з Польщі наприкінці жовтня 1947 р. Втеча стала додатковим аргументом для масової пропагандистської кампанії проти ПСЛ. Щоб рятувати людей, частина керівників ПСЛ пішла на співробітництво з владою, виконала вказівки ППР. Партію очолив Юзеф Нецько, який пообіцяв “очистити” партію від “реакційних елементів” і схвалив систему “народної демократії”. Наприкінці 1947 р. розпочалися переговори між керівниками ПСЛ і СЛ про об'єднання. Цей процес протривав до листопада 1949 р., коли під тиском комуністів обидві партії об'єдналися в *Об'єднану народну партію* (З'єднане стронніцтво людове, ЗСЛ). Об'єднана партія налічувала 230 тис. членів і визнавала керівну роль комуністів. З реальною опозицією було покінено. Дрібні опозиційні групи ліквідувалися органами безпеки.

Значною перешкодою на шляху до монопольної влади правлячого табору була незалежна позиція католицької церкви. Навесні 1948 р. пропагандистська машина ППР розгорнула кампанію проти Ватикану, який взяв під захист депортованих німців і німецьких єпископів на “повернутих землях”. Пропаганда звинувачувала Ватикан у захисті “німецьких ревізіоністів”, прислужництві “американському імперіалізму”. Спецслужби провели судові процеси над священиками, які співпрацювали з підпіллям або виявляли прозахідні симпатії. Працівникам армії, МО, безпеки було заборонено відвідувати костели. Влітку 1948 р. був закритий католицький часопис “Тигоднік повшехни”, а його співробітники заарештовані. У в'язницях опинилися провідні діячі СП. Восени 1948 р. помер примас кардинал Хлонд. На чолі польської католицької ієрархії став кардинал *Стефан Вишинський* (1901-1981) – колишній військовий капелан АК. Це змусило спецслужби шукати шляхи для підриву незалежних позицій церкви, вдаватися до різноманітних маніпуляцій. Однак це приносило бажаних результатів.

Значно рішучішими були кроки правлячих кіл щодо поширення ідеологічного впливу на молодь. У січні 1948 р. сейм ухвалив Закон про обов'язкову військову підготовку і залучення до праці молоді у віці 16-21 років. Для цього під патронатом Міністерства національної оборони було створено *Загальну організацію молоді “Служба Польщі”*. Були виділені кошти для влаштування літніх таборів праці та навчання, в яких молодь піддавалася посиленій ідеологічній обробці, що поєднувалася з відпочинком, спортивно-військовою підготовкою і громадською працею. Влітку 1948 р. усі молодіжні організації були примусово об'єднані в єдиний *Союз польської молоді* (Зв'язок млодзєжи польської, ЗМП), який повинен був стати “польським комсомолом”.

Утворення ПОРП. Сталінська модель соціалізму передбачала повну монополізацію влади однією “марксистсько-ленінською партією” і не допускала жодної внутріпартійної демократії та ідеологічного плюралізму. Між тим, союзником ППР була ППС, значна частина членів якої виявляла тенденцію до самостійної ролі в політиці, дотримувалася відмінних поглядів на шлях до соціалізму. Після виборів 1947 р., коли постало питання

подальшого розвитку Польщі, частина ідеологів ППС вважала, що радянська модель будівництва соціалізму, яка спиралася на засади “диктатури пролетаріату” і “класової боротьби”, непридатна для Польщі. Вони закликали до “соціалістичного гуманізму” і збереження елементів демократії. У галузі господарства вони спиралися на праці західних економістів, віддаючи перевагу т.зв. змішаним економікам, які поєднують державні, колективні і приватні підприємства, а усуспільнення розуміли як поширення передусім кооперативної власності. Такі підходи суперечили сталінським вказівкам і не могли толеруватися прибічниками радянського диктатора в Польщі. У грудні 1947 р. на черговому з’їзді ППС партія без ентузіазму сприйняла пропозицію ППР про об’єднання двох робітничих партій на основі “марксизму-ленінізму”. ППР вдалася до тиску на соціалістів. Наприкінці 1947 – початку 1948 рр. відбулися показові судові процеси над діячами ППС-ВРН, яких було засуджено до суворох кар за зв’язки з лондонським підпіллям і змову проти “демократичної Польщі”. Навесні 1948 р. органи безпеки почали “чистку” лав ППС, заарештовуючи та усуваючи з партії тих, хто брав участь у підпіллі або дотримувався відмінних поглядів на польський “шлях до соціалізму”. З партії було виключено близько 200 тис. членів, після чого ППС “погодилась” об’єднатися з ППР.

Ідеологічні розбіжності виявилися також у ППР. Група діячів, що прибули з СРСР (Я. Берман, Б. Берут, Г. Мінц, Р. Замбровський, С. Радкевич), вважали, що партія повинна сліпо копіювати радянську модель соціалізму, підпорядковувати інтереси Польщі “соціалістичній столиці” світу – Москві. “Крайові” комуністи (В. Гомулка, М. Спихальський, З. Клішко) наполягали на врахуванні особливостей будівництва соціалізму в Польщі, які вимагали повільних темпів індустріалізації та колективізації, збереження патріотичних елементів національної свідомості тощо. Влітку 1948 р. пройшли декілька пленумів ЦК ППР, на яких під час обговорення ідейних засад об’єднаної партії генеральний секретар В. Гомулка виклав пропозиції, що зводилися до творчого врахування досвіду польського робітничого руху, помилок СДКПІЛ і КПП в національного питанні та оцінці політичної дійсності. Його погляди викликали гостре заперечення з боку сталіністів у вищому керівництві ППР. Вони звинуватили В. Гомулку в “право-націоналістичному ухилі” й усунули від керівництва партії. На черговому пленумі ЦК ППР на початку вересня 1948 р. В. Гомулку та його прибічників зняли з керівних посад; генеральним секретарем став Б. Берут. Були схвалені програмні засади об’єднаної партії, які спиралися на ідейні підстави сталінізму. Чистка охопила також ППР, з якої виключили понад 30 тис. прихильників В. Гомулки.

Восени 1948 р. підготовка до об’єднання ППР і ППС перейшла у практичну площину, супроводжуючися чистками в обох партіях. На початку грудня 1948 р. зібралися II з’їзд ППР і 28-й конгрес ППС, які прийняли рішення про об’єднання. 15 грудня делегати обох форумів зібралися в одній залі й проголосили утворення *Польської об’єднаної робітничої партії* (ПОРП) – “авангарду робітництва і всіх трудящих Польщі”. I-й з’їзд нової партії ухвалив *Ідейну декларацію ПОРП*, яка проголошувала завдання побудови “фундаменту соціалізму” під керівництвом партійного авангарду на засадах марксистсько-ленінського вчення. Декларація містила всі атрибути догматичного словництва з обов’язковим викоріненням “експлуататорських” класів, будівництвом справедливого суспільства. Підкреслювалося, що “будувати фундамент соціалізму можна тільки в [умовах] класової боротьби, боротьби з усіма капіталістичними елементами та їх закордонними протекторами”. Ставилися завдання створення сучасної промисловості, кооперування селянських господарств і проведення культурної революції. Г. Мінц виклав делегатам директиви шестирічного плану “будівництва основ соціалізму” на 1950-1955 рр. Було обрано ЦК ПОРП і політбюро з 11 осіб (8 членів ППР і 3 – ППС), головою партії став Б. Берут. На з’їзді дали виступити В. Гомулці, який не

увійшов до керівних органів партії. Напередодні форуму він мав зустріч з Й. Сталіним і незабаром (14 грудня 1948 р.) написав радянському керівникові особистого листа, в якому сміливо відстоював власну думку щодо слушності політики ППР у попередній період, критикував кадрову політику, яка насаджувала на керівні посади в Польщі євреїв з СРСР, відмовлявся співпрацювати з групою Б. Берута і Я. Бермана.

Виникнення ПОРП стало важливим елементом формування тоталітарного устрою в Польщі, який підпорядковував єдиному партійному керівництву всі сфери життєдіяльності суспільства – від державного апарату до громадських і культурних установ. Партія перетворювалась на інститут, який керував усіма справами від імені народу, але не був йому підзвітний. Така влада могла утриматися тільки спираючися на апарат примусу, маніпулювання суспільною свідомістю, повсюдний контроль кожної ділянки життя людей. Створення ПОРП відкривало шлях для завершення процесу утвердження монопольної влади партії. Легальні ЗСЛ і СД визнали керівну роль ПОРП в системі влади і отримали за це невеликий доступ до посад. До політичної системи входили також профспілки, ЗМП, Союз борців за свободу і демократію, Товариство польсько-радянської дружби та ін. Більшість форм і методів політичної діяльності ПОРП запозичила у ВКП(б).

Проблеми економіки. У перші післявоєнні роки більшість політичних сил Польщі погоджувалася щодо необхідності проведення соціально-економічних реформ при збереженні т.зв. мішаної економіки, що включала державну, кооперативну і приватну власність, а також щодо необхідності державного планування господарського розвитку. Після проведення земельної реформи і націоналізації постали завдання прискорення відбудови зруйнованого господарства. У вересні 1945 р. було створено Центральне управління планування (ЦУП) при Економічному комітеті Ради міністрів (КЕРМ). ЦУПом керував соціаліст Ч. Бобровський; тут працювали знані польські економісти. На початку 1946 р. ЦУП розпочав роботу над планом відбудови економіки. Однак виникли розбіжності між ЦУПом і міністром промисловості і головою КЕРМ комуністом Г. Мінцем, який прагнув наслідувати радянські зразки державного планування з великим обсягом інвестицій у виробництво засобів виробництва. Незважаючи на це, підготовлений ЦУПом трирічний план відбудови був затверджений КРН у вересні 1946 р. План був розрахований на 1947-1949 рр. і передбачав відновлення зруйнованої економіки, інтеграцію “повернутих земель”, підвищення життєвого рівня населення. У 1947 р. відбулися зміни в економічній політиці, ініційовані ППР. Державною власністю було охоплено більшість промислових підприємств. Навесні 1947 р. було розпочато “битву за торгівлю”, в ході якої встановлено державний контроль над торговими операціями, багатьох приватних власників за звинуваченням у “спекуляції” заарештовано і відправлено до трудових таборів. На початку 1949 р. державні органи контролювали 93 % гуртової і 56 % роздрібною торгівлі. На початку 1948 р. керівники ЦУПу були звинувачені в застосуванні “буржуазних” методів планування й незабаром усунені з посад і заарештовані як “шкідники”. На початку 1949 р. ЦУП був ліквідований, а замість нього створена Державна комісія господарського планування (ПКПГ) під керівництвом комуністів. Були змінені показники плану на 1948 і 1949 рр., які передбачали подальше посилення контролю держави за господарством, розбудову державного сектора. Проголошено курс на зміцнення “соціалістичного” сектора економіки, включаючи торгівлю і сільське господарство. В основу розвитку господарства було покладено засади, запропоновані Г. Мінцем: “Слід відкинути фальшиві теорії про першість плану споживання, а будувати національний план на основі плану виробництва...” Економіка перетворювалась на галузь, яка розвивалась не заради виробництва потрібних товарів, а задля самої себе і політичних амбіцій правлячого табору.

До кінця 1948 р. було досягнуто певних успіхів у відбудові господарства країни. У 1947 р. національний дохід на одного мешканця на 20 % перевищив рівень 1938 р. Особливо помітними були досягнення у промисловому виробництві. Поліпшилося соціальне становище населення, майже зникло безробіття. Гірше складалася ситуація в сільському господарстві, де у 1947 р. велика посуха знищила значну частину врожаю. До 1948 р. вдалося досягнути лише 85 % довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва. Керівники ПОРП вважали, що прийшов час кооперування селянських господарств і включення їх у систему держаного господарювання. У січні 1949 р. уряд скасував карткову систему на основні продукти харчування.

Значні зрушення відбулися в освіті і культурі. Відповідно до накреслених у документах нової влади завдань демократизації цих галузей, були проведені заходи для відбудови і розвитку закладів освіти і культури – шкіл, університетів, бібліотек, музеїв тощо. Наприкінці червня 1945 р. в Лодзі пройшов Освітній з'їзд, який обговорив урядовий проект реформи шкільництва. Реально реформою освіти займався Міністерство освіти, його зусилля були спрямовані переважно на відбудову шкіл і оновлення шкільних програм. Незважаючи на післявоєнні труднощі, у 1948 р. шкільною освітою було охоплено 97 % дітей, швидко розвивалася професійно-технічна освіта. Були відкриті нові університети в Любліні, Лодзі, Торуні, Вроцлаві, кількість вищих у 1948 р. шкіл досягла 58, а студентів – зросла з 56 тис. до 104 тис. Ще у травні 1945 р. КРН прийняла декрет про створення “вступного року” у вищих школах з метою розширити доступ до вищої освіти робітничій та сільській молоді. Нова влада реалізувала політику декомерціалізації освіти і культури, яка відкривала доступ до культурних надбань широким верствам населення. Водночас відбулася централізація управління і фінансування цих галузей державою і поступове посилення її втручання у зміст і форми поширення культури, яке виявлялось у нав'язуванні вибіркового “прогресивних” ідеологічних постулатів. Правлячі кола постійно наголошували на потребі піднесення культурного рівня і зміцнення соціальних позицій трудящих верств. Ці заклики знаходили відгук серед польської інтелігенції, яка трактувала їх у ліберально-демократичному дусі. Водночас після 1947 р. у культурній політиці держави посилювалися тенденції до повного підпорядкування ідейного змісту культури потребам марксистсько-ленінської доктрини.

Після війни зменшилася загальна кількість періодичних видань – до 850 у 1948 явяаяр. (до війни 2600), але наклади зросли до 3,5 млн. (до війни 1,5 млн.). Преса була могутньою зброєю правлячих кіл у пропаганді “народно-демократичних” поглядів, в яких переважали радикально-демократичні і соціалістичні ідеї. У перші роки після війни особливо активну роль у пропаганді “народно-демократичних” ідей і згуртуванні інтелігенції відіграв комуністичний публіцист і видавець *Єжи Борейша* (власне Беніамін Голдберг, 1905-1952). Його публікації й активна організаційна діяльність сприяли прилученню значної частини інтелігенції до співпраці з новою владою. Преса стала ареною численних дискусій з питань ролі культури в розвитку суспільства, гуманізму, наукової та мистецької творчості. У поширенні культури важливу роль відіграли книжкові видання: якщо у 1945 р. побачили світ 1078 назв книжок, то у 1948 р. – 4791 загальним накладом 68 млн. примірників. Проведені в 1948 р. вибіркові дослідження показали, що найбільш популярними письменниками залишалися Г. Сєнкевич, Б. Прус, С. Жеромський, Ю. Крашевський. Нова влада сприяла розвитку радіофонії, взявши за підставу поширення провідникових радіоприймачів. У 1948 р. кількість радіоабонентів наблизилася до 1 млн., при цьому близько 1/4 належали сільським мешканцям. Державне радіомовлення провадило цілеспрямовану пропаганду на користь нової влади, але також приділяло увагу освітнім і відпочинковим програмам. Особливо важливе значення мало

радіо для мешканців села. Після війни кіномережа опинилася в руках держави, яка подбала про її розширення. На екранах кінотеатрів демонструвалася переважно закордонна кінопродукція. З кожним роком зростала частка радянських кінофільмів. Так, у 1948 р. з 309 фільмів, які демонструвались у Польщі, було 136 радянських, 53 американських, 31 англійських, 34 французьких. З великим ентузіазмом сприйняла громадськість перший післявоєнний фільм польського виробництва *Заборонені пісеньки* (реж. Л. Бучковський), який у 1947 р. переглянула рекордна кількість глядачів (до 1967 р. – 13,5 млн. осіб).

На формування суспільної свідомості поляків першочерговий вплив мали воєнні події. Одним з головних наслідків війни була майже повсюдна деморалізація населення, змушеного постійно боротися за біологічне виживання. Людські жертви, руйнування, фізичне і моральне вичерпання мільйонів людей спричинили погіршення стану здоров'я населення, поширення алкоголізму, крадіжок, моральної деградації. Великі міграції та депортації післявоєнних років також позначилися на суспільній психології. Переважним настроєм більшості було прагнення пристосуватися до дійсності, яке особливо зміцнилося після розчарування щодо підтримки Польщі західними державами. Велика частка поляків пов'язувала свої надії з приїздом до Польщі С. Миколайчика й окремих еміграційних діячів. Позитивним чинником суспільної свідомості були завдання відбудови столиці Варшави і країни загалом, які збуджували патріотичні почуття і давали надію нормалізації побуту. Однак терор і репресії з боку силових органів влади, радянських структур в Польщі породжували прагнення пристосуватися до нових обставин, перевести опір тоталітарному наступові нової дійсності у нові форми. Цю тенденцію добре відбив один з лідерів (С. Каспрелік), який у січні 1947 р. писав: “На мою думку організація (ПСЛ – Л.З.) незабаром повинна піти спати, опинитись у свого роду летаргії. Трудно ворожити, як довго цей період летаргії буде тривати. Знаю, однак, що після кожного спання організм стає бадьорим, здоровим і сильним”.

Тогочасна ситуація сформувала серед поляків кілька орієнтацій. До першої орієнтації “незломних” належали кола, які залишалися на позиціях антикомунізму і антирадянства, плекали надії на третю світову війну. Вони зазнавали чимраз більших репресій з боку влади. Значна частина населення була згідна піти на компроміс з комуністами, орієнтувалася на політичні ідеї С. Миколайчика і ПСЛ; вона готова була визнати існуючий стан, але сподівалася на збереження певних рамок свободи в межах комуністичної системи. До такої “капітулянтської” орієнтації належали не тільки прихильники легальної опозиції, а й численні прихильники ППС, СЛ, СД, громадських і католицьких організацій, інтелігенції. Після виборів 1947 р. частина активних осіб цього табору була репресована або емігрувала за кордон, інша перейшла до “внутрішньої” опозиції. Менша частина поляків свідомо орієнтувалася на комуністичну модель Польщі і залежність від СРСР. Але вона покладала великі надії на залучення до адміністративних структур, спокушалася образом “справедливої Польщі”, владними функціями і численними привілеями. При цьому, спільним почуттям усіх суспільних орієнтацій був незламний патріотизм, який зростав на ґрунті антигітлерівської позиції переважної частини поляків. Один з робітників Варшави ще 1942 р. писав у щоденнику: “Горжуся тим, що належу до нації, яка не має колективних зрадників, а лише колективні могили”. Патріотичні позиції перепліталися в багатьох поляків, передусім молоді, з уявленням про участь в переломових історичних подіях, прилучення до яких можливе лише через владні структури. Ідейний зміст документів нової влади притягав навіть частину старої польської інтелігенції. Вираз цим настроям дав відомий польський соціолог *Юзеф Халасінський*, який 1949 р. писав про мотиви свого співробітництва з владою: “Вважав, що елементарним патріотичним і громадським обов'язком кожного поляка є розпочати на своїй

ділянці найбільш напружену працю над усуненням кривд і руйнувань, заподіяних окупантом (...) Другим був суспільний мотив. Завдяки передвоєнній та окупаційній еволюції моїх поглядів був готовий визнати принципову слушність втілюваної програми соціальної революції”.

Тоталітарний режим 1949 – 1956 рр.

Репресії. Наприкінці 40-х років “холодна війна” і поділ світу на два ворогуючі табори стали реальністю. Радянський диктатор Й. Сталін вимагав ще більш жорсткого підпорядкування держав-сателітів Центрально-Східної Європи своїй волі та інтересам. Виконуючи вказівки Москви, керівники ПОРП посилювали репресії проти внутрішніх ворогів. У листопаді 1949 р. відбувся пленум ЦК ППР, присвячений завданням посилення “політичної пильності”. Він зняв з усіх партійних посад В. Гомулку, З. Клішко, М. Спихальського та інших прибічників т.зв. “право-націоналістичного ухилу”. У ПОРП розпочалася чистка, яка супроводжувалася новими арештами. До в’язниць були відправлені також численні діячі підпілля, опозиційних партій. Чистка охопила всі структури влади, армію, МО. Вона проводилася апаратом МБП, яким продовжував керувати С. Радкевич. Однак контроль за його діяльністю здійснював радянський генерал Лялін, який змінив Серова. Багатьма департаментами МБП керували радянські офіцери. У ВП Головне управління інформації (розвідка і контррозвідка) очолювали радянські офіцери Д. Вознесенський і А. Скульбашевський. У березні 1949 р. був утворений Х-й департамент МБП, який займався контролем діяльності вищих державних і партійних структур, включно з президентом Б. Берутом. Особливою брутальністю поведінки із заарештованими відрізнявся слідчий департамент МБП, очолюваний полковником Ю. Ружанським. Апарат безпеки був своєрідною “державою в державі”, нитки від якого тяглися до Москви. Й. Сталіну й цього видалося мало і восени 1949 р. міністром оборони Польщі та членом політбюро ЦК ПОРП став радянський маршал К. Рокоссовський. Разом з ним на вищі посади в польській армії були призначені 52 радянські генерали і 670 офіцерів: інструктором ПЗС став ген. І. Сухов, начальником Генерального штабу – В. Корчиц. Понад 200 радянських радників контролювали оборонну промисловість. В армії було запроваджено перекладені радянські устави.

Хвиля чисток мала на меті придушити будь-який опір режиму. Органи безпеки намагалися підготувати показовий “суд” над В. Гомулкою. Однак його співробітники відмовилися давати проти нього компрометуючі матеріали й справа затягнулася. Натомість були проведені арешти довоєнних генералів ВП, і у 1951 р. відбулися судові процеси над ними за звинуваченням у шпигунстві і “контрреволюційній змові”. Генерали С. Татар, Є. Кірхмайєр, С. Моссор, Ф. Герман отримали вироки пожиттєвого ув’язнення, інші – від 10 до 15 років тюрми. Значно суровішим було покарання заарештованих керівників післявоєнного підпілля, а також колишньої АК, які отримували переважно вироки смерті. У процесах військових, яким передували брутальні тортури заарештованих, було оголошено 37 смертних вироків, а понад 90 осіб отримали вироки довготривалого ув’язнення. У тюрмах і концтаборах знаходилося близько 30 тис. діячів політичних партій, Делегатури і АК, більшість яких були засуджені за типовими звинуваченнями у “шпигунстві” на користь “імперіалістичного Заходу”. Підставою для вироків були “зізнання” підсудних, які вони давали під тортурами. Так, у 1951 р. до смертної кари було засуджено ген. Ю. Куропеску, але вирок було відтерміновано в зв’язку з тим, що він став давати “свідчення” про вигадану “змову” М. Спихальського. Щораз нові “свідчення” дозволили йому дочекатися смерті Сталіна й періоду “відлиги”, які врятували його життя. У всіх державних установах і на підприємствах створювались

“відділи охорони”, які збирали інформацію про “неблагонадійних” осіб. Будь-яке необережне слово могло стати причиною арешту та ув’язнення. У 1954 р. МБП володіло інформацією про 5 млн. “неблагонадійних” осіб, майже про кожного третього дорослого поляка.

Партія і влада. У системі управління країною провідну роль грала ПОРП. Партія була побудована і діяла за зразком ВКП(б), що передбачав сувору субординацію та ієрархію, визнання партійних повноважень “вождів”. На першому місці в ідеологічно-партійній ієрархії знаходився “вождь усіх часів і народів” Сталін. Ранг нижче займав “вождь польського народу” Б. Берут, далі йшли члени політбюро ЦК ПОРП, члени ЦК, відповідні секретарі партійних комітетів. Партія була організатором масових ідеологічних кампаній, які прославляли “мудрість” її вождів. Жорстока цензура і контроль органів безпеки виключав найменшу можливість опору. У самій ПОРП вирішальні важелі влади зосереджували фактично кілька осіб: окрім Б. Берута, який був головою партії і президентом Польщі, апарат влади та ідеологічні питання контролював Якуб Берман, справи господарства Гіларій Мінц, партійний апарат Францішек Мазур. На початку 50-х років партійний актив складався з 100 тис. комуністів, які працювали в апараті, державних органах й адміністрації (сам партійний апарат нараховував у 1953 р. близько 13 тис. осіб). Загальна кількість членів ПОРП унаслідок чисток зменшилася з 1,4 млн. у 1948 р. до 1,3 млн. у 1954 р., але становило значну частку дорослого населення. Партія організовувала масові пропагандистські кампанії, які мали на меті ідеологічну обробку населення, показ “передової” ролі членів партії в будівництві основ соціалізму. Для підготовки партійних кадрів були організовані вищі партійні школи, в яких проходили відповідну марксистсько-ленінську підготовку представники партійного апарату. Т.зв. “внутрішня партія” або чиновники партійного апарату мали численні привілеї в доступі до матеріальних благ (квартири, продукти у спецмагазинах тощо). Партійні організації діяли за виробничим принципом, контролюючи і спрямовуючи діяльність адміністрації. Контроль партії йшов зверху – через призначення керівників і знизу – через партійні організації. Сила та впливи ПОРП спиралися насамперед на опанування апарату влади, який дозволяв їй, з одного боку, придушувати найменший опір або незгоду, а з другого, настирливо нав’язувати нову систему світобачення і мислення. Контроль партії набув ознак тотальності.

Обробка свідомості. ПОРП розпочала рішучий “бій за думки і душі поляків”. У 1950 р. з вищих шкіл почали усувати старі наукові кадри, які не опанували “марксистсько-ленінську науку”, інших посиляли на “навчання” до їхніх аспірантів-комуністів. Запроваджено обов’язкове вивчення основ марксизму-ленінізму та російської мови. У 1951 р. відбувся I Конгрес польської науки, на якому було ухвалено створити центральну державну наукову інституцію – *Польську академію наук* (ПАН) з низкою спеціалізованих наукових інститутів за зразком АН СРСР. Гуманітарні та соціальні науки опинилися під особливим контролем партії й повинні були насаджувати сталінський варіант марксизму-ленінізму. Митці були поставлені в рамки “соціалістичного реалізму”, який зобов’язував висвітлювати “світ праці” та соціалістичні ідеали, змальовувати “здобутки соціалізму”, “загнівання та розклад” західного імперіалізму. У 1949-1951 рр. були проведені з’їзди усіх творчих спілок (літераторів, пластиків, архітекторів тощо), перед якими поставлено завдання створити літературу і мистецтво “соціалістичного реалізму”, взято під контроль творчість митців. У Міністерстві культури та мистецтва були організовані численні комісії та управління, які стежили за змістом мистецьких творів, репертуаром культурних установ. Запанувала сувора ідеологічна цензура, яка повністю усунула з видавництва і сфери культури некомуністичні цінності. З бібліотек були вилучені тисячі книжок і періодики, які пропагували

“ворожий” соціалізму зміст. Натомість багатомільйонними накладками видавались праці Й. Сталіна, В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса, промови партійних вождів. Радянський “Короткий курс історії ВКП(б)” став головним підручником для вивчення історії та соціальних наук. У засобах масової інформації запанувала “новомова”, що мала на меті перекопати у двополюсності сучасних цінностей: прогресивності соціалізму як ідеології та устрою “трудолюбивих верств” і реакційності західного імперіалізму капіталістів і поміщиків, який прагне знищити “владу трудящих”. Населення було відтяте “залізною завісою” від “несоціалістичного” світу, позбавлене об’єктивної інформації про реальний стан у країні та за кордоном, одурмановалося примітивними гаслами і препарованою інформацією, що все радянське є добре, а усе західне – погане. Численні помпезні урочистості з приводу 1 Травня, дня Перемоги, утворення народної Польщі, жовтневої революції в Росії перетворювалися на добре режисеровані видовища, які мали символізувати єдність ПОРП і трудящих мас, “щасливе життя” поляків за нового устрою. Розпочалася ревiзiя національного “історичного спадку”, який слід було оцінити з позицій “боротьби класів” і формування передумов для “закономірної” перемоги соціалізму. Відразу були “вилучені” і піддані нищівній критиці усі політики і митці минулого, які виражали інтереси “поміщиків і капіталістів” або займали антиросійські позиції. Переписування історії зайняло тривалий час. Доки вийшли перероблені польські підручники з історії та літератури, користувалися перекладами з російської. Розпочався процес “створення нової людини”, який здійснювався через шкільну освіту, ЗМП, армійську службу. Політичний апарат, ЗМІ, система освіти та армія проводили своєрідне “прання мозгів”, прагнучи поширити передусім серед молоді віру в будівництво нового справедливого устрою.

Рис. 67. Прима́с кардинал С. Вишинський.

Масова пропаганда у поєднанні з силовим тиском давала свої результати. Частина населення, зокрема молоді, сприймала гасла побудови нового суспільства, яке обіцяло у майбутньому різноманітні блага. Разом з тим, спостерігалася роздвоєння свідомості на “публічну” і “приватну”: одну позицію людина демонструвала на роботі, другу – у приватному житті; на роботі змушена була підтримувати офіційну пропаганду, вдома – слідувала традиціям. Частина вчених і митців співпрацювала з режимом, намагаючися знайти свою “нішу” в новій дійсності. Інші, як поет Чеслав Мілош, вважали за краще емігрувати з Польщі.

Влада і церква. Комуністичні вожді розуміли, що останньою перешкодою на шляху індоктринації суспільства є католицька церква, яка залишалася незалежною від держави. Приводом для наступу на костел стало оголошення в червні 1949 р. папою Пієм XII енцикліки про відлучення від віри й церкви членів компартій та прихильників комунізму. У відповідь власті ініціювали схвалення сеймом у серпні 1949 р. *Декрету про свободу совісті і сумління*, який дозволяв притягати до відповідальності за будь-яке примушування до релігійної практики. Під декрет можна було підвести діяльність кожного приходського священика, який звертався до своїх вірних. За декретом послідували арешти духовенства, закриття католицьких організацій. При цьому влада намагалася загравати з костельними верхами, щоб схилити їх до політичної підтримки режиму й розриву з Ватиканом. У квітні 1950 р. була підписана угода між урядом та єпископатом, яка злагодила напруження. Єпископат погодився визнати і підтримувати державну владу, отримавши взамін обіцянку зберегти навчання релігії в школах, пастирську діяльність в

армії, в'язницях, шпиталях. Однак вже восени 1950 р. конфлікт між владою і костелом поглибився у зв'язку з призначенням нових костельних адміністраторів на "повернутих землях". Єпископат намагався зберегти єдність з Ватиканом, а влада наполягала на розриві, звинувачуючи ієрархію у невиконанні угоди. 1951 р. до в'язниць потрапили понад 900 священників, звинувачених в "антидержавній діяльності". У 1952-1953 рр. відбулися публічні процеси над краківськими священиками, келецьким єпископом Ч. Качмарекком, які були покарані смертними вироками і тривалими ув'язненнями за "шпигунство" і "диверсійну діяльність". Примас С. Вишинський відмовився засудити їхню діяльність і у вересні 1953 р. був заарештований та ув'язнений у монастирі. Новий глава костелу єпископ М. Клепач був змушений в грудні 1953 р. скласти присягу на вірність народній Польщі і видати пастирський лист із закликом до вірних брати участь у публічному житті держави. Водночас влада підтримала католицьке *Об'єднання "Пакс"* і рух "священиків-патріотів", які погоджувалися співпрацювати з державою. У лютому 1953 р. Державна рада оголосила *Декрет про створення, призначення на посади і ліквідацію церковних посад*, який посилював контроль держави за церквою. Ще раніше було конфісковано церковне майно (нерухомість), ліквідовано більшість монастирів і семінарій. Католицький костел після тяжкої боротьби і втрат був примушений до лояльності стосовно режиму.

Конституція 1952 р. У середині 1951 р. була створена конституційна комісія Законодавчого сейму, хоча робота над проектом основного закону провадилася від початку 1949 р. у спеціальній групі ЦК ПОРП. Проект готувався в суворій таємниці перед громадськістю. Після того, як Й. Сталін особисто ознайомився з ним і вніс кілька поправок, у січні 1952 р. він був опублікований для "всенародного обговорення". У ході сильно контрольованої кампанії більшість "трудящих" підтримала проект, і 22 липня 1952 р. він був урочисто схвалений Законодавчим сеймом.

Конституція проголошувала, що держава має назву *Польська Народна Республіка* (ПНР), влада в якій належить "трудящим міста і села". Текст містив багато декларативно-пропагандистських гасел, висловлених "новомовою", що поширювалася в Польщі за радянським взірцем. Йшлося про камуфляжне приховування партійної диктатури за словами про "народну демократію" і "владу трудящих", принцип "від кожного – за здібностями, кожному – за працею". Не згадувалося про приватну власність, а лише про особисту. Господарську основу держави становила усупільнена власність на засоби виробництва, планове державне керівництво. Головне значення мали статті про організацію влади. Замість її поділу на законодавчу, виконавчу та судову запроваджувалась єдина централізована система "державної влади", яка складалася з сейму, Державної ради, національних рад і державної адміністрації. Державна влада, за взірцем СРСР, поділялася на представницьку (сейм, ради) і виконавчу (уряд, міністерства). Посада президента скасовувалася, а вищим органом влади проголошувався сейм, який обирався на чотири роки загальними, безпосередніми, таємними виборами усіх громадян, які досягли 18 років. Державна рада виконувала функції "глави держави" у період між сесіями сейму. Вся система "державної влади" була окреслена дуже туманно, що залишало можливість різного трактування її функцій. Судівництво, залишаючися формально незалежним, було перетворене на один з важелів "державної влади", зобов'язаних охороняти її від зазіхань на "устрій і безпеку". Найповніше були окреслені повноваження уряду (Ради міністрів), який фактично мав повний контроль за всіма сферами життя і навіть сеймом. Докладно були виписані права та обов'язки громадян. Однак декларовані свободи й права були позбавлені реальних гарантій (лише "звернення до адміністративних органів із скаргами і пропозиціями") і обмежені лояльним ставленням до держави та її інститутів. Ніде не йшлося про керівну

роль ПОРП, але зміст та ідеологія Основного закону стверджували й легалізували пріоритет комуністів на державну владу. Зазіхання на ідеологію і державну владу однозначно трактувалися як “зрада” і “злочин”. У підсумку Конституція ПНР узаконувала побудовану тоталітарну систему, в якій державний апарат відігравав вирішальну роль, не залишаючи майже жодної ділянки для незалежного громадянського життя. За “конституційними рамками” залишалася ПОРП, яка була реальним чинником влади в країні.

У жовтні 1952 р. відбулися вибори до нового сейму. На них громадяни не мали права вибору, оскільки повинні були проголосувати лише за єдиний список *Національного фронту* (НФ), який об’єднував представників ПОРП, ЗСЛ, СД і групу “безпартійних”. За офіційними даними, які були фальсифіковані, у виборах взяли участь 95 % виборців, з яких 99,8 % віддали голоси за НФ. Новий сейм одностайно обрав головою уряду Б. Берута, Державної ради – А. Завадського, маршалком сейму голову ПАН професора Я. Дембовського. Вибори стали апогеєм “сталінізації” Польщі, яка знаменувала утвердження всевладдя ПОРП.

Будівництво соціалізму. У 1950 р. розпочалася реалізація шестирічного плану будівництва “основ соціалізму” в Польщі. Ідеологічною підставою плану була “Ідейна декларація ПОРП”, яка, за встановленим зразком, вимагала проведення “індустріалізації” промисловості і “колективізації” сільського господарства. Радянські теоретики соціалізму вважали, що планово розбудована промисловість і підконтрольне сільське господарство забезпечать небувале зростання продуктивних сил країни та реалізацію комуністичних принципів розподілу. Однак вони не могли запропонувати реальних стимулів для продуктивної праці в усіх галузях господарства, окрім обіцянок “кращого життя” в майбутньому, а державне регулювання усіх виробничих процесів не залишало місця для ініціативи. До того ж політичне втручання в господарські справи, що зумовлювалося зміною політичних пріоритетів, створювало додаткові труднощі в розвитку економіки. Шестирічний план передбачав, що промислова продукція зросте на 85-95 %, сільськогосподарська – 35-45 %, національний дохід – 50-60 %. Коли план було представлено на затвердження сейму у липні 1950 р., його показники, за вказівкою Москви, були штучно підвищені (відповідно 158 %, 50 %, 112 %). Це було спричинене розгортанням “холодної війни” й прагненням СРСР перекласти частину тягаря озброєнь на своїх сателітів. У 1951-1952 рр. показники розвитку важкої промисловості підвищувались ще кілька разів. Йшлося про швидку розбудову металургії, машинобудування, що працювали на оборону. Зосередження уваги на важкій промисловості залишало “на боці” споживання населення і сільське господарство. Уряд постійно збільшував частку коштів національного доходу, що йшла на нагромадження, зменшуючи частку споживання: у 1951 р. нагромадження становили 20,7 %, 1952 р. – 32 %, 1953 р. – 38,2 %. Нагромаджені кошти скеровувалися на новобудови промислових закладів (44 % усіх капіталовкладень). Уряд намагався залучати до інвестицій щораз більші кошти. Восени 1950 р. було проведено *фінансову реформу* і запроваджено до обігу новий злотий, що теоретично спирався на

Рис.68. Обрання Б. Берута (в центрі) головою уряду в листопаді 1952 р. (зліва – маршал К. Рокоссовський).

золотий еквівалент. Обмін старих злотих на нові був проведений таким чином, що населення втратило 2/3 своїх заощаджень. Цього виявилось замало, і в 1951 р. уряд оголосив обов'язкову передплату облігацій *Національної позики розвитку сил Польщі*. У сумі ці заходи дали до бюджету величезну суму – 4,6 млрд. злотих, суттєво погіршивши матеріальне становище населення. На додаток громадянам було заборонено мати валюту і золоті вироби.

Розбудова промисловості спиралася на застарілі технології, які надходили з СРСР, а також малокваліфіковану робочу силу з села (за п'ять років у промисловість прийшло понад 2 млн. сільських жителів). До будівництва залучались ув'язнені у таборах, примусові робітники. Продуктивність праці була низькою. Брак кваліфікації і доброї організації виробництва намагалися компенсувати масовістю і штучним ентузіазмом. За радянським прикладом, поширився рух “соціалістичних передовиків праці”, які служили взірцем для інших. До головних постатей руху належали шахтар *Вінцентій Пстровський*, який ще 1947 р. вступив до ППР і кинув гасло “хто вирубить вугілля більше за мене” (помер від тяжкої праці у 1948 р.), швея *Ванда Госьцімінська*, будівельник *Віктор Маркефка* та ін. Внаслідок великих зусиль до 1953 р. були побудовані десятки нових підприємств, з'явилися нові галузі – літакобудування, тракторобудування, суднобудування, автомобілебудування. Серед найбільших новобудов були металургійний комбінат ім. В. Леніна в Новій Гуті біля Кракова, фабрика вантажних автомобілів і автобусів у Стараховіцах, фабрика легкових автомобілів у Варшаві, суднобудівний завод у Гданську, цементні підприємства в Ополе, хімічні підприємства в Кендзежині тощо. Кожний новий промисловий об'єкт здавався в дію в урочистій обстановці, супроводжувався маніфестаціями і пропагандистськими виступами. У липні 1952 р. у Варшаві пройшов зліт молодих передовиків-будівничих народної Польщі.

У 1951 р. ПОРП вчинила тиск на селянство, щоб прискорити колективізацію селянських господарств. Для цього було застосовано засоби економічного примусу – високі податки для приватних господарств і пільги для кооперативів і ПГР-ів (державних господарств). Однак це призвело до зменшення поставок продовольства до міст. Навесні 1952 р. уряд повернувся до системи обов'язкових поставок продуктів селянами, а в містах – до карткової регламентації основних продуктів харчування (м'яса, цукру). Тоді ПОРП розпочала кампанію “боротьби з куркулем”, який нібито саботує народну владу. Проти селян кинули службу безпеки і війська, які конфіскували продукти, змушували селян вступати до кооперативів. У 1951 р. відбулися сутички селян з міліцією й армією у варшавському, білостоцькому, вроцлавському та інших воєводствах. У травні 1951 р. ЦК ПОРП спеціальним рішенням засудив “перегини” процесу колективізації в повіті Грифіце, де брутальність місцевих керівників переходила всі межі. Однак загальна лінія на кооперування сільського господарства не зазнала змін. У 1952 р. було ув'язнено кілька тисяч селян, які не виконали обов'язкових поставок. Незважаючи на примус, селяни не йшли в кооперативи. До кінця 1955 р. було створено 9,7 тис. кооперативів, які об'єднували 205 тис. селян і господарювали на 9,2% земельних угідь. Загальний стан сільського господарства погіршився: держава не допомагала селу коштами, перед загрозою колективізації селянство перестало дбати про поліпшення стану господарств. У підсумку обсяг продукції сільського господарства зменшився.

Матеріальне становище і рівень життя населення, особливо в містах, у 1951-1953 рр. постійно погіршувався. У січні 1953 р. уряд вдався до різкого підвищення цін (на 36%) і скасування карткової системи. Реальність повсякденного життя з “порожніми кишенями і полицями” різко контрастувала з офіційною пропагандою “успіхів соціалістичного будівництва”, викликала розчарування серед нижчих верств суспільства, які пов'язували певні соціальні надії з комуністичним режимом. У різних районах країни виникали

страйки і заворушення, які придушувалися найжорстокішим чином службою безпеки, міліцією та армією. Невдоволення людей викликала нова верства комуністичних керівників, які мали численні привілеї і не відчували на собі тягара “соціалістичних перетворень”.

В еміграції продовжував діяти екзильний уряд, який був визнаний Ватиканом, Іспанією, Ірландією та деякими іншими країнами, мав неофіційні контакти з провідними західними країнами. У 1947 р., після смерті президента В. Рачкевича, його посаду посів А. Залеський, що спричинило вихід з уряду соціалістів. Приїзд на Захід С. Миколайчика поглибив розкол між емігрантами. Утворилося три основні політичні центри, які претендували на представництво польських інтересів перед урядами зарубіжних країн: президент і уряд, Політична рада в складі ППС, СН та хадецьких груп, Польський національний демократичний комітет С. Миколайчика. Перед еміграцією стояло завдання здобуття коштів. У 1949 р. президент А. Залеський створив *Національний Скарб*, який формувався з добровільних внесків усіх поляків за кордоном. Політична рада нав’язала контакти з американськими спецслужбами й отримала від них 1 млн. доларів на проведення розвідувально-диверсійної діяльності в Польщі. Однак усі контакти ради зі структурами ВіН контролювалися польським МБП, яке провадило “гру” і перехоплювало всіх агентів, які прибували до Польщі із Заходу. У 1952 р. МБП влаштувало гучну прес-конференцію, на якій викрило “прислужництво” еміграції перед “американськими імперіалістами”. Від цього часу було вирішено обмежитися пропагандою на Польщу. У травні 1952 р. розпочала регулярні передачі на країну *Польська редакція Радіо “Вільна Європа”*.

У червні 1954 р. за ініціативою СН виникла *Тимчасова рада національної єдності* (ТРНС) на чолі з *Радіо Трьох* (В. Андерс, Т. Арцішевський, Е. Рачинський), яка перебрала на себе функції еміграційного представництва. Водночас на Заході поступово набували значення нові осередки, які орієнтувалися на тривалу пропаганду демократичних ідей. До них належали *Польська редакція Радіо “Вільна Європа”*, керована *Яном Новаком-Єзьораньським*, *Літературний інститут у Парижі з часописом “Культура”*, очолюваний *Єжи Гедройцєм*. Емігранти гуртувалися навколо полонійних осередків у США, Канаді, Великобританії, Франції тощо. 1945 р. у Лондоні почав діяти *Історичний інститут ім. В. Сікорського*, у США – *Польський науковий інститут ім. Ю. Пілсудського*, а також численні науково-культурні осередки в інших країнах, які спеціалізувалися на збиранні та поширенні матеріалів про Польщу, пропаганді польських культурних здобутків. Завдяки діяльності різноманітних фондів, польська культура набула поширення в багатьох країнах. Нова “велика еміграція” не втрачала надій на повернення до батьківщини.

Кінець сталінізму. На початку березня 1953 р. раптово помер радянський диктатор Й. Сталін, до влади прийшов Микита Хрущов, який був прихильником пом’якшення режиму партійної диктатури, зменшення міжнародної напруженості. Нове керівництво СРСР намагалось знайти точку опори між прагненням лібералізувати комуністичний режим з метою його модернізації, з одного боку, і збереженням обширної радянської імперії, з другого. Для зміцнення контролю над соціалістичним табором 1955 р. на нараді у Варшаві був створений воєнно-політичний союз Організація Варшавського Договору (ОВД). Зміни курсу Москви і послаблення тоталітарних режимів спричинили вибухи соціального невдоволення населення у підпорядкованих країнах – НДР (1953), Чехословаччині (1953), Угорщині (1956).

У Польщі зміни проявилися не відразу. У 1953 р. ще тривали безуспішні спроби колективізації, наступ на костел, арешти. Б. Берут та його оточення ціле літо перебували в Москві “на консультаціях” з радянським керівництвом. Тільки восени 1953 р. на

пленумі ЦК ПОРП, за радянським прикладом, було вирішено зміцнити принцип “колективності керівництва” партії і держави, а також взяти під контроль партії апарат безпеки. Пленум також приділив увагу господарській ситуації, що погіршувалася. У березні 1954 р. пройшов II з'їзд ПОРП, який вніс певні корективи в політику партії. Вони стосувалися розділення партійних і державних посад: Б. Берут залишився на чолі партії, а посаду голови уряду посів Ю. Циранкевич. Були внесені зміни до показників шестирічного плану: вирішено зменшити нагромадження і збільшити кошти на підтримку сільського господарства й сфери споживання.

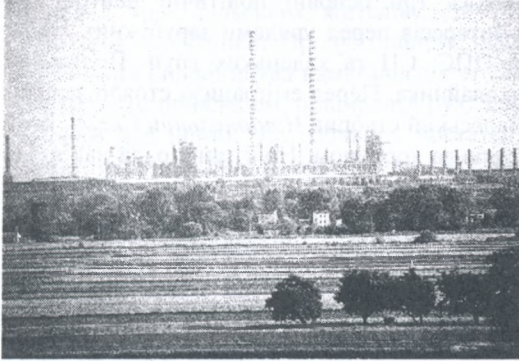

Рис.69. Металургійний комбінат ім.Леніна в Новій Гуті (нині ім.Т. Сендзіміра).

Процес змін був прискорений утечею на Захід наприкінці 1953 р. колишнього заступника директора X департаменту МБП полковника *Юзефа Святло*, який у вересні 1954 р. розпочав на Радіо “Вільна Європа” серію передач про закулісне життя польських керівників і методи роботи служби безпеки. У листопаді 1954 р. відбулося таємне засідання політбюро ЦК ПОРП, на якому була створена комісія з розслідування діяльності МБП, а в грудні це міністерство було ліквідоване. Замість нього утворено *Міністерство внутрішніх справ (МВС) і Комітет у справах громадської безпеки (КСБП)*. До СРСР було відкликано ра-

дянських радників. Одночасно були звільнені з ув'язнення В. Гомулка та деякі інші партійні діячі. У січні 1955 р. на пленумі ЦК ПОРП було піддано критиці діяльність органів безпеки за “порушення правопорядку”, звільнені з посад і заарештовані високопоставлені працівники колишнього МБП. До апарату ЦК прийшли нові секретарі – В. Матвін і Є. Моравський, які були прихильниками лібералізації політики.

У країні відбувалася поступова зміна настроїв. Сповзала пелена страху, яка сковувала свідомість більшості, сміливіше лунали критичні голоси на адресу партії та держави, ставилися соціальні вимоги. Восени 1955 р. студентський часопис *По prostu* почав друкувати дискусійні статті на заборонені раніше теми. Не останню роль у розкріпаченні свідомості відіграв всесвітній фестиваль студентів і молоді, який проходив у Варшаві в серпні 1955 р. На нього приїхало понад 30 тис. молодих людей з 114 країн світу, які демонстрували свободу мислення. Ще у березні 1955 р. почали виникати дискусійні *Клуби Кривого Кола*, на засіданнях яких молодь ставила й обговорювала наболілі питання. На сторінках газет і часописів з'явилися літературні твори і статті, в яких період соціалістичного будівництва змальовувався у реалістичних кольорах. Набув розголосу твір Адама Важика *Поема для дорослих*, в якому колишній прибічник комунізму розривав з юнацькими ілюзіями. Послаблення цензури розв'язало руки багатьом митцям, які почували себе “незручно” в рамках обов'язкового соцреалізму. Сумніви і розчарування проявилися також серед комуністів. Молоді члени партії, що брали участь у дискусіях, виступали з вимогами демократизації порядків при збереженні ідейних засад партії. Загальне розпруження суспільної свідомості розпочало період відлиги. У рамках “дестанілізації” в СРСР масово звільняли з таборів і повертали із заслання тисячі поляків, що в них перебували. До грудня 1955 р. після важких життєвих випробовувань на батьківщину повернулося понад 5 тис. поляків.

Політичні зміни відсунули на другий план господарські питання. У 1955 р. завершилося виконання шестирічного плану. Досягнуті показники не афішувалися партійним керівництвом, оскільки не відповідали пропагованим успіхам. Тільки у виробництві промислової продукції було перевиконано планові завдання (план 158,3 % приросту, виконання – 171,7 %), а в усіх інших галузях економіки план не було виконано. Особливо незадовільною була ситуація в сільському господарстві, де замість очікуваного приросту на 50 % було отримано тільки 13 %. Примусова колективізація не дала бажаних результатів: кооперативам і держгоспам належало лише 9,2 % земельних угідь. Заробітна плата зросла на 4-13 % замість запланованих 40 %, а споживання на одного мешканця – на 30-44 % замість 50-60 %. Успіхи у промисловості були результатом швидкої розбудови військово-промислового комплексу. Але вони були досягнуті переважно за рахунок залучення нової робочої сили при низькій організації виробництва й продуктивності праці. Розбудована бюрократична система державного управління охопила багатьох нових людей, які не мали потрібної кваліфікації. У 1956 р. 36 % директорів підприємств мали лише середню освіту і тільки 16 % – закінчили вищі навчальні заклади. Напруження на ринку споживчих товарів стали нормою повсякденного життя. Додатковим “подрозненням” для поляків став “дар” СРСР польському народові – побудований в центрі Варшави у 1955 р. *Палац Культури і Науки*, який своїм архітектурним стилем не вписувався в панораму європейського міста. У 1955-1956 рр. в керівних колах проходили дискусії з приводу причин незадовільного стану економіки. Вони розглядалися на загальному тлі критики господарської політики попереднього періоду, але не зачіпали принципових засад централізованого державного управління та планування.

Переломове значення для наступного розвитку Польщі та країн соціалістичного блоку мав ХХ з’їзд КПРС, який відбувся наприкінці лютого 1956 р. у Москві. На закритому засіданні з’їзду в ніч з 24 на 25 лютого без присутності делегацій зарубіжних компартій з доповіддю про “культ особи Сталіна” виступив М. Хрущов. Він висвітлив лише невелику частку злочинних проявів системи деспотичної влади, створеної Сталіним в СРСР і поширеної на інші залежні країни та міждержавні стосунки. Доповідь справила гнітюче враження на комуністів; вона привідкрила лише вершини айсберга злodianь системи. Всупереч намірам керівництва СРСР зберегти в таємниці текст доповіді, її зміст невдовзі потрапив до лідерів компартій зарубіжних країн, викликавши там розгубленість і критичні настрої.

Суспільна криза. Після завершення з’їзду в Москві раптово помер керівник польської делегації Б. Берут. На тлі критики попередніх методів діяльності в ПОРП розпочалася боротьба за посаду першої особи в партії і державі. 20 березня 1956 р. відбувся пленум ЦК ПОРП, в якому взяв участь радянський керівник М. Хрущов. Під час дискусії на пленумі виявилися розбіжності серед польської правлячої верхівки. Група нових людей ЦК (Є. Моравський, В. Матвін, Л. Касман), підтримувані Я. Берманом, Р. Замбровським і С. Сташевським, виступила за лібералізацію устрою, демократизацію стосунків у партії та державі, повернення до політичного життя В. Гомулки, який трактувався як борець зі сталінізмом та його жертва. Ця група отримала назву *пулавян* (від вулиці Пулавської у Варшаві, де мешкали її представники); серед її членів було чимало комуністів-євреїв. Їй протистояли прихильники декоративних змін при збереженні недоторканості системи; вони пропонували перекласти відповідальність за попередні дії на покійного Б. Берута і групу єврейських керівників ПОРП, щоб усунути їх від влади. Це консервативне угруповання отримало назву *натолінців* (від назви підваршавського Натоліна, де були розташовані вілли партійних і державних керівників), було представлено З. Новаком, Ф. Мазуром, Ф. Юзьвяком. Компромісні позиції зайняла на

пленумі група “центристів” – Е. Охаб, Ю. Циранкевич, Є. Альбрехт. Радянський керівник М. Хрущов підтримав кандидатуру З. Новака на посаду першого секретаря ЦК ПОРП, але більшість обрала центрриста *Едварда Охаба*, який був старим членом КПП і не викликав заперечень Москви.

Після пленуму було прискорено усунення з посад скомпрометованих працівників безпеки, у квітні оголошено амністію політв'язнів, скасовано смертні вироки “за злочини проти ПНР”. До початку червня з в'язниць і таборів вийшло 28 тис. осіб. У ЗМІ з'явилися відверті виступи із засудженням системи влади та управління, колективізації, “культурної революції”, копіювання зразків СРСР і нехтування національними традиціями, залежності країни від східного сусіда. Пожвавились інтелектуальні кола, які виявляли ґрунтовні розходження між теорією марксизму і соціалістичною практикою в СРСР і Польщі. Ідеологами й трибуною “ревізії” офіційної партійної доктрини став філософ *Лешек Колаковський* і тижневик “По prostu”, на сторінках якого з'являлися найбільш гострі дискусійні публікації з критикою сталінського режиму й пропозиціями “соціалістичної демократії” (редактор Е. Лясота). Навесні 1956 р. спостерігалась активізація робітничого середовища, незадоволеного методами керівництва промисловістю і низькими заробітками. На початку літа уряд підніс зарплату окремим категоріям робітників, полегшив процедуру надання кредитів індивідуальним селянам.

У ПОРП точилася боротьба між “пулавянами” і “натолінцями” за керівні посади в партії та державі. “Натолінці” мали підтримку в партійному апараті й армії, з боку радянських радників і Москви, звинувачували “пулавян” у зміцненні сталінської системи в Польщі. Їхнім козирем була реабілітація КПП, проведена під час роботи XX з'їзду КПРС представниками компартій Європи, і ліквідація в квітні 1956 р. Комінформбюро, що послабило контроль Москви за комуністичним рухом. “Пулавяни” розраховували на підтримку партійних низів і “пробуджене” суспільство, прагнучи, однак, зберегти “лібералізацію” в рамках комуністичної системи.

Познанські події. Навесні 1956 р. напружена обстановка склалася на великих машинобудівних підприємствах ім. Сталіна в Познані (колишніх закладах Цегельського), де робітники вимагали зниження норм виробітку, підвищення платні, зменшення податків. Переговори з дирекцією і представниками міністерства не дали результату. 28 червня 1956 р. розпочався страйк робітників “Цегельського”, до яких приєдналися роздратовані робітники інших промислових підприємств Познані. Вони утворили 100-тисячну демонстрацію, яка вирушила до будинку воєводського комітету ПОРП і міської ради. Люди йшли під ґаслами “хліба і свободи”, з національними прапорами та співом патріотичних пісень. Однак партійні та міські керівники були неготові до такого розвитку подій і відмовились вийти до людей. Роздратування натовпу досягло апогею й вилилось у стихійне захоплення будинків комітету партії і ради, громадських установ, міліції, безпеки. Демонстрація стихійно переросла у повстання, коли невеликі загони силових структур відкрили вогонь по страйкарях. Частина демонстрантів здобула зброю і захопила в'язницю, випустивши політв'язнів. Почали будуватися барикади. До міста введено військові частини з танками. Солдатів переконували, що заворушення спровоковані “агентами імперіалізму” в інтересах Німеччини. У місто ввійшли війська чотирьох дивізій при 400 танках. До вечора 28 червня повстання було жорстоко придушене. Загинуло 75 осіб, поранено понад 600, заарештовано близько 700.

Події “чорного четверга” у Познані потребували тлумачення перед польською та світовою громадськістю, оскільки інформація про них швидко поширилася по країні і світу. У той час у Познані проходив традиційний Міжнародний ярмарок, на який прибуло багато зарубіжних гостей і кореспондентів. Партійно-державні власті поширили версію про “змову імперіалізму”, приурочену до ярмарку, організували збори та

мітинги із “засудженням провокаторів”. Швидко було проведене слідство, яке, однак, не виявило ознак організованої діяльності повсталих.

Наприкінці липня відбувся черговий пленум ЦК ПОРП, на якому оцінка познанських подій була скоригована: крім “провокацій імперіалізму” було визнано справедливність робітничого протесту в зв’язку з незадовільним соціальним становищем. “Натолінці” пропонували обмежити свободу слова і посилити контроль за ЗМІ, зменшити кількість євреїв у керівництві ПОРП, відновити в партії В. Гомулку. “Пулавяни” зосереджувалися на критиці господарської політики Г. Мінца, заперечували проти повернення В. Гомулки у керівні структури. У підсумку Е. Охаб зберіг у своїх руках владу і продовжив курс поміркованої лібералізації на основі зміцнення “зв’язку ПОРП з масами”.

Повернення В.Гомулки. Улітку 1956 р. напруга в суспільстві продовжувала зростати. З’явилися антидержавні й антипартійні написи на будинках і в приміщеннях. У серпні були проведені урочистості з нагоди 12-ї річниці Варшавського повстання, змінилося ставлення до солдат колишньої АК. 26 серпня в традиційних костельних урочистостях в Ясній Гурі взяло участь близько 1 млн. осіб, які демонстрували вірність вірі й патріотизм. У середині серпня в Сопоті відкрився І фестиваль джазової музики, на який прибуло багато молоді, що не бажала жити у “закритому суспільстві”. Водночас у вищих партійних сферах тривали дискусії та пошуки особи, здатної зберегти владу партії. Погляди більшості зверталися на В. Гомулку. 19 жовтня 1956 р. розпочав роботу черговий (VIII) пленум ЦК ПОРП, на якому передбачалось змінити керівництво партії. Напередодні пленуму тривали таємні переговори “центристів” і “пулавян” з В. Гомулкою, які налякали “натолінців”. Останні звернулися за допомогою до радянського керівництва. Вранці 18 жовтня велика делегація з Москви, очолювана М. Хрущовим, у супроводі вищого військового керівництва несподівано прилетіла до Варшави. Водночас радянським війська у Польщі було наказано розпочати рух у напрямку Варшави. Відбулися гострі переговори М. Хрущова з польськими комуністами, які заповнили радянського керівника в прагненні зміцнити соціалізм у Польщі та єдність країн соціалістичного табору шляхом зміни керівництва ПОРП. Е. Охабу і В. Гомулці вдалося розвіяти побоювання М. Хрущова щодо виходу Польщі з-під контролю Москви, і він погодився з кадровими змінами. Пленум ЦК ПОРП продовжив роботу й обрав В. Гомулку першим секретарем ПОРП. У своїй доповіді на пленумі новий керівник піддав нищівній критиці сталінську систему, виправдав протест робітників Познані, пообіцяв змінити методи управління. Він підкреслив необхідність демократизації устрою на засадах соціалізму й тісного союзу з СРСР, що повинен ґрунтуватись на основі суверенітету та рівноправності. Доповідь В. Гомулки, яка в прямому ефірі транслювалася по радіо, знайшла розуміння у багатьох поляків, які скерували до ЦК ПОРП численні резолюції підтримки. Люди мали надію на те, що новий керівник партії змінить ситуацію на краще. 24 жовтня В. Гомулка виступив з промовою перед 500-тисячним віче у Варшаві, яке схвально сприйняло його слова про “право кожної нації на суверенне правління у власній державі” і обіцянки покінчити зі сталінізмом у Польщі. На пленумі ЦК дійшло до боротьби за місце у вищому керівництві партії та держави. До складу політбюро й секретаріату ЦК ПОРП увійшли представники групи В. Гомулки і “центристи”; “натолінці” були відсунуті від впливів на найвищому рівні. Події 1956 р. мали важливе значення в розвитку Польщі. Вони виявили згубність спроб запровадження радянської моделі тоталітарного устрою в Польщі, що спиралася на структури залежності від КПРС і СРСР. Разом з тим, тривала пропаганда і система виховання залишила помітний слід на свідомості багатьох поляків, які зберігали віру в можливість “виправлення соціалізму”. З цим було пов’язане майже ейфорійне сприйняття постаті В. Гомулки на чолі партії та держави. Це дало змогу ПОРП втримати владу в Польщі.

Невдачі лібералізації (1956 – 1970 рр.)

Ознаки лібералізації. Наслідки “жовтневого перелому” 1956 р. дуже швидко стали помітними. Насамперед зникли зовнішні ознаки залежності від Москви. У листопаді 1956 р. маршал К. Рокоссовський і більшість радянських генералів та радників були відкликані до Москви, їхні місця посіли поляки. Міністром оборони став М. Спихальський. Відбулося кілька судових процесів над керівниками колишнього МБП (А. Фейґінім, Р. Ромковським, Ю. Ружанським та ін.), але головні винуватці сталінських репресій – Я. Берман, С. Радкевич – були виключені з ПОРП і тихо відправлені на пенсію. Скорочено особовий склад силових структур. Спеціальні комісії розпочали реабілітацію осіб, засуджених за політичними звинуваченнями в першій половині 50-х років. З керівних посад у партії та державі відійшли скомпрометовані особи (голова Верховного Суду В. Барціковський та ін.). 26 жовтня 1956 р. був звільнений з-під арешту в монастирі кардинал С. Вишинський, відновлено видання католицьких часописів. У грудні почала роботу спільна комісія уряду та єпископату, яка повернула вивчення релігії в школі, а опальних єпископів і священників – до своїх приходів (парафій).

Рис. 70. Члени політбюро ЦК ПОРП з жовтня 1956 р. Зліва направо: Е. Оха, В. Гомулка, Ю. Циранкевич, А. Завадський.

16 листопада 1956 р. польська партійно-урядова делегація на чолі з В. Гомулкою прибула на переговори до Москви. 18 листопада було підписано спільну заяву ЦК КПРС, ЦК ПОРП і урядів СРСР та ПНР про взаємні стосунки, які повинні ґрунтуватися на засадах дружби, союзу, рівноправності, територіальної недоторканості, суверенітету та невтручання у внутрішні справи. Були врегульовані фінансові взаємини двох країн, СРСР анулював борги Польщі й надав їй кредит для закупівлі 1,4 млн. тонн зерна. 17 грудня між урядами Польщі та СРСР було підписано *Договір про правовий статус радянських військ*, що тимчасово перебували на території Польщі у зв’язку з відсутністю “достатніх гарантій проти відродження германського милітаризму”. Передбачалося, що радянські війська не будуть втручатися у внутрішні справи країни і підпорядковуватимуться законам Польщі. Незабаром (25 березня 1957 р.) була підписана *Угода про репатріацію осіб польської національності*, які ще залишалися на території СРСР. До 1959 р. до Польщі виїхало близько 230 тис. поляків.

Нове керівництво ПОРП залишило під своїм контролем усі ділянки суспільно-державного життя, надалі проголошувало своєю метою будівництво основ соціалізму. Разом з тим, зазнали змін методи діяльності керівництва партії, яке відмовлялося від

Разом з тим, у листопаді 1956 р. радянські війська розпочали інтервенцію в Угорщину й придушення там національно-демократичного повстання. У Польщі угорські події викликали рух солідарності: збиралися кошти і допомога для повсталих. ЦК ПОРП виступив із заявою про припинення кривавої розправи у Будапешті. Угорські події були пересторогою для лібералів у Польщі, вони окреслювали межу, яку не дозволялося переступати залежним країнам. З другого боку, обстановка створювала для В. Гомулки добру нагоду дистансуватися від Москви.

репресивних засобів придушення опозиції, прагнуло ширше використовувати досвід фахівців у проведенні господарської політики, скасувало крайні форми ідеологічної цензури, дозволило більшу свободу наукової та мистецької творчості. Загальні переємени торкнулися також союзних партій. На чолі ЗСЛ став економіст *Стефан Ігнар*, який піддав критиці попередню пасивну політику людовців і закликав до збільшення їх впливу на розвиток країни. 9 січня 1957 р. ПОРП і ЗСЛ оголосили спільний документ *Директиви нової політики в сільському господарстві*. У ньому йшлося про відмову від швидкої колективізації, підтримку державою приватних селянських господарств, сприяння розвитку простих форм кооперації, підвищення закупівельних цін тощо. Після публікації “Директив” почали розпадатися сільськогосподарські кооперативи (залишилося лише 15 %, або 1,5 тис. господарств). У 1957 р. індивідуальним селянам належало 85,4 % земельних угідь, кооперативам – 1,2 %, держгоспам – 13,4 %.

Зміни сталися також у СД. Його керівництво очолив професор *Станіслав Кульчинський*; він намагався посилити вплив партії в середовищі інтелігенції та ремісників, не відмовляючися від визнання керівної ролі ПОРП. Процеси диференціації торкнулися молодіжного середовища: з єдиного ЗМП виокремилися некомуністичні молодіжні організації – Союз молодих демократів, Академічний демократичний союз, Союз робітничої молоді та ін. Відновили діяльність численні творчі спілки, пом’якшилася цензура. Активізувалися католицькі організації. У жовтні-листопаді 1956 р. Об’єднання “Пакс”, очолюване Б. Пясецьким, розкололося: з нього вийшла група діячів (Я. Франковський, А. Міцевський), які заснували часопис *Знак* і почали створювати *Клуби католицької інтелігенції* (КІК). На підприємствах набирали впливу робітничі ради, патрунувані профспілками. Головою Центральної ради профспілок, за рекомендацією В. Гомулки, було обрано *І. Льогу-Совінського*. У листопаді 1956 р. сейм ухвалив закон, який надавав робітничим радам право контролю діяльності адміністрації. Ради обиралися трудовими колективами на безпосередніх виборах.

Відбулися зміни в урядових структурах. На чолі уряду залишався Ю. Циранкевич, але його заступниками стали людовець С. Ігнар і партійний ліберал В. Беньковський. У листопаді 1956 р. було ліквідовано Державну комісію економічного планування, замість неї створено *Комісію планування* при Раді міністрів, повноваження якої були обмежені. Незабаром уряд утворив *Економічну раду* при РМ, яка складалася з незалежних фахівців. Її головою було призначено відомого економіста *Оскара Лянте*, а до складу включені знані теоретики і практики М. Калецький, Ч. Бобровський, Е. Ліпінський. Пошуки шляхів інтенсифікації господарства однак обмежувалися доктринальними положеннями “соціалістичної економіки”.

У жовтні 1956 р. сейм ухвалив рішення про проведення чергових виборів у січні 1957 р. Ознакою перемін повинен був стати новий виборчий порядок, який дозволяв включати до списків більшу кількість кандидатів у депутати, ніж було місць. Готуючися до виборів, ПОРП наприкінці листопада перетворила Національний фронт у *Фронт єдності нації* (ФЄН), що складався з тих самих учасників – ПОРП, ЗСЛ, СД, профспілок, католицьких організацій тощо. З метою зміцнення позитивних змін після “жовтня 1956 р.” було вирішено підтримати політику нового керівництва ПОРП і виступати на виборах єдиним списком ФЄН. На прохання Ю. Циранкевича, розроблену політичну тактику ПОРП на виборах підтримав також кардинал С. Вишинський. Органи масової інформації, навіть Радіо “Вільна Європа”, переконували поляків у необхідності підтримати новий курс ПОРП. Вибори відбулися 20 січня 1957 р. У них взяли участь 94 % виборців, які повинні були обрати 458 послів сейму з 723 кандидатів. Список ФЄН отримав 98 % голосів, що означало повну перемогу В. Гомулки і тактики ПОРП. У новому сеймі засідали 237 послів ПОРП, 115 – ЗСЛ, 41 – СД і 64 безпартійних.

Маршалком сейму був обраний людовець Ч. Вицех (ЗСЛ), головою Державної ради А. Завадський (ПОРП), на чолі уряду залишився Ю. Циранкевич. У складі Ради міністрів було 18 міністрів від ПОРП, 3 – ЗСЛ, 2 – СД, 2 – безпартійні. Нове керівництво ПОРП здобуло аванс довіри більшості поляків і водночас зберегло монопольні права на владу.

Обмеження реформ. Після виборів комуністи відчули себе впевненіше; збережений партійний апарат середньої і нижньої ланок посилив тиск на керівництво ПОРП, прагнучи зміцнити свої позиції. Проти політики лібералізації активніше стали виступати догматичні групи всередині ПОРП. Зі свого боку, прихильники подальшої демократизації вимагали поглиблення реформ і заміни кадрів на керівних посадах, відкидали радянську модель соціалізму як взірць для Польщі. В. Гомулка не мав міцних позицій в керівництві ПОРП і був змушений лавірувати між “натолінцями” і “пулавянами”. Загалом він повинен був спиратися на партійний апарат, йдучи йому на поступки. На пленумі ЦК ПОРП (IX) в травні 1957 р. В. Гомулка оголосив головною перешкодою на шляху консолідації партії “ревізіонізм”, тобто спроби “лібералів” вийти за рамки офіційного тлумачення доктрини марксизму-ленінізму. Загальна атмосфера в світовому комуністичному русі, що проявилася на міжнародній конференції в Москві у вересні 1957 р., спонукала комуністів правлячих партій до посилення боротьби з відхиленням (“ревізією”) від офіційної доктрини. Керуючися настановами Мрски, ПОРП могла усувати з керівних посад “пулавян”. На пленумі ЦК ПОРП у жовтні 1957 р. на повний голос зазвучала критика “ревізіонізму”, а слідом за тим відбулася заміна близько 800 партійних функціонерів, переважно з числа прихильників ліберальних реформ. Назовні результати внутрішньопартійної боротьби проявилися в гострих атаках на знаних учених і публіцистів, які обстоювали курс на демократизацію: цензура не пропускала в друк праці філософа Лешка Колаковського, публіциста Віктора Ворошильського та ін. 2 жовтня 1957 р. секретаріат ЦК ПОРП ухвалив припинити видання популярного студентського тижневика “По prostu”, який найбільш послідовно викривав злочини періоду сталінізму, підносив питання демократизації. У відповідь на це у Варшаві пройшли кількадевні демонстрації студентів і школярів, які були розігнані спеціальними підрозділами міліції (ЗОМО), а близько 500 осіб – заарештовані. Того ж місяця за рішенням ЦК ПОРП було проведено “верифікацію” (перевірку) членів партії, внаслідок якої було виключено понад 200 тис. (16 % складу), переважно з числа молоді та інтелігенції. На початку жовтня ЦК ПОРП провів нараду журналістів, на якій з різкою критикою ліберальних тенденцій у ЗМІ виступив В. Гомулка. У листопаді 1957 р. з ПОРП вийшла група авторитетних письменників і публіцистів, розчарованих гальмуванням процесу змін (Є. Анджеєвський, С. Дигат, П. Гертц, А. Важик та ін.). Хоча загальна атмосфера в країні ще залишалася ліберальною, але ці події показали, що була встановлена межа допустимих реформ. Разом із зміцненням позицій В. Гомулки в керівництві ПОРП відновлювався вплив бюрократичного партійного апарату та його консервативних елементів.

Переміни, які прискорилися після жовтня 1956 р., позитивно відбилися на економіці країни. “Господарський маневр”, що несміливо розпочався ще 1954 р., приніс збільшення бюджетних коштів на розбудову інфраструктури, пов’язаної зі споживанням. Послабилося централізоване керівництво державними підприємствами, дозволялися “господарські експерименти”, надавалася підтримка ремісництву, споживчій кооперації. Після 1956 р. проведено реорганізацію центральних і теренових органів державного управління. Кількість міністерств скоротилася з 38 до 25, скасовано галузеві управління. Але в системі державного планування і управління економікою суттєвих змін не відбулося. Рекомендації знаних економістів, зібраних в Економічній раді (З. Рибіцький, М. Калеський), які полягали у відмові від “адміністрування” підприємствами і

запровадженні економічного механізму, не були взяті до уваги керівництвом ПОРП і урядом. Попри це, у 1956-1958 рр. приріст національного доходу випереджав зростання інвестицій, а середньорічний приріст реальної заробітної плати становив 8%. Зміни політики щодо села, збільшення державних інвестицій у приватні селянські господарства (з 1,5 млрд. злотих у 1956 р. до 3,2 млрд. злотих у 1958 р.) дали ефект уже до кінця 50-х років, коли продукція сільського господарства за п'ять років зросла на 20,2% (1956-1960 рр.). У другій половині 50-х років прискорилося житлове будівництво, поліпшилося постачання міста продуктами харчування, що створювало у багатьох людей відчуття “малої стабілізації”.

Новий п'ятирічний план економічного розвитку на 1956-1960 рр. був розроблений із запізненням. Він мав “перехідний характер” і ставив за мету поліпшення матеріального становища людей в “існуючих умовах” і водночас – “створення передумов для подальшого розвитку соціалістичної економіки”. Останнє передбачало поступове збільшення коштів на інвестиції, як і сталося в 1958-1960 рр. Наприкінці п'ятирічки польське керівництво було змушене координувати свої економічні плани й політику з проголошеним у СРСР курсом на “будівництво комунізму”. Від Польщі вимагали посилити галузі, пов'язані переважно з виробництвом зброї. Економічна політика ПОРП зазнавала тих самих ідеологічних обмежень, що й соціальна та культурна.

Особливо позитивно “відлига” позначилася на **розвитку культури**. Масово видавалися твори заборонених раніше авторів, переклади зарубіжної літератури, з'явилися більш об'єктивні праці з історії Польщі, гуманітарних наук. Відхід від творчості, обмеженої у попередній період жорсткими канонами “соціалістичного реалізму”, сприяв появі нових мистецьких течій, що зближали їх зі світовим культурним процесом. Державні інституції віддавали перевагу творам проофіційного спрямування, але не чинили перешкод формальним експериментам, особливо в музичному та образотворчому мистецтві. Керівництво ПОРП без ентузіазму спостерігало за проникненням до Польщі через радіо і телебачення візрів західної молодіжної масової культури, але не живило репресивних заходів для їх заборони.

Послаблення міжнародної напруженості після 1956 р. і “лібералізація” в Польщі спричинили **коливання в середовищі польської еміграції** на Заході. Частина емігрантів повірила у можливість мирної трансформації устрою при збереженні влади в руках комуністів, вона виступила за розвиток контактів з країною, сподіваючися “підштовхнути” реформи і підтримати “лібералів”. Зі свого боку, Варшава робила певні кроки для нейтралізації еміграційних середовищ: кілька знаних особистостей повернулися до Польщі і були помпезно зустрінуті тут (публіцист С. Цат-Мацкевич, письменниця З. Коссак-Щуцка). Ознаки “відлиги” схилили більшість членів еміграційної Тимчасової ради національної єдності в листопаді 1956 р. позитивно оцінити переміни в Польщі і виступити із закликом до США надати їй економічну допомогу (уряд США невдовзі надав Польщі перший кредит). У міру зміцнення позицій комуністів в країні та появи ознак гальмування “лібералізації” серед еміграції поширилися настрої розчарування.

Натомість почав зростати вплив еміграційних осередків, які діяли незалежно від лондонських центрів і враховували зміну загальної ситуації в світі, а також реформаторські тенденції в комуністичному русі. Якщо лондонські на інші еміграційні осередки залишалися на позиціях визволення Польщі з-під диктату Москви в результаті міжнародного конфлікту, то паризьке видавництво “Інститут літеракці” з часописом “Культура”, керованим Ежи Гедройцем, і редакція Радіо “Вільна Європа”, очолювана Яном Новаком-Єзьоранським, переорієнтувалися на діяльність т.зв. “довгого тривання”. Вони виходили з того, що тогочасна ситуація в Європі потриває ще довго, тому треба

налаштовуватися на уважне вивчення суспільних процесів в Польщі і комуністичному таборі, щоб сприяти поширенню серед населення країн радянського блоку тих настроїв, які згодом забезпечать поступові демократичні зміни. Тому Радіо “Вільна Європа” підтримало (ненадовго) В. Гомулку. Є. Гедройць і редакція паризької “Культури” у 50-х роках розробили концепцію створення “нейтральної смуги” між Заходом і Сходом, до якої б увійшли європейські країни радянського блоку і який би став підсумком розрядки міжнародної напруженості. Надалі передбачалася еволюція цих країн на засадах “третього шляху”, який би провадив до демократичних змін в дусі “соціалізму з людським обличчям”. Поступово ідеологи “Культури” і Радіо “Вільна Європа” дійшли висновку про необхідність ерозії комуністичної системи зсередини через пропаганду і поширення західних демократичних цінностей серед населення. У 60-х роках публіцисти “Культури” висунули ідею утворення незалежних держав з радянських республік України, Білорусі та Литви, що повинно було стати запорукою утвердження демократії, свободи і безпеки на європейському континенті. У зв’язку з цим один з провідних ідеологів “Культури” *Юліуш Мерошевський* писав: “Оскільки згода і єдиний фронт поневолених народів становить основну умову ліквідації (...) російського імперіалізму, [ми] повинні не тільки запевнити українців і литовців, що не претендуємо на повернення Вільна і Львова, але й не вдамося до збройного захоплення цих міст, якщо б навіть за даних умов обставини нам сприяли” (1974 р.).

Політика ПОРП. Роки “відлиги” означали відхід від крайнощів сталінізму, системи репресій і переслідувань за інакомислення. Проте устрій і система управління не зазнали суттєвих змін: політичні важелі залишилися в руках ПОРП, яка керувала суспільством, визначала моральні орієнтири загалу, місце і роль країни на міжнародній арені. Водночас під тиском обставин змінилися методи керівництва правлячої партії, яка намагалася демонструвати “національний характер” польського соціалізму, вдаючися до “м’яких” форм примусу невдоволених – погроз, арештів, цензури, висилки за межі країни. Після тяжких репресій і залякування населення в часи сталінізму новий період сприймався більшістю населення як “відлига” і “відродження”, які провіщали кращі перспективи. Страх перед репресивною системою, з одного боку, і надія на ліпше майбутнє – з другого, спричинили той факт, що в цей період не виникло жодних опозиційних системі організацій. Погляди творчої інтелігенції були спрямовані передусім на осмислення шляхів можливої мирної трансформації устрою при збереженні загального “меценату” держави.

Католицька церква, обладіана поступками з боку держави, зайняла позиції “лагідної опозиції”, не маючи конкретних цілей в сфері політики. Примас С. Вишинський врешті одержав з рук папи кардинальські інсигнії. У 1957 р. костел оголосив наступні десять років “Мілленіумом (Тисячоліттям) Хрещення Польщі”, присвятивши їх зміцненню серед вірних моральних і національних цінностей. Це рішення занепокоїло партійне і державне керівництво країни. На початку 1958 р. ПОРП і уряд розпочали новий наступ на костел. У лютому сейм ухвалив постанову про організацію відзначення *Тисячоліття Польської Держави*, яке повинно було стати противагою заходам костелу. Постанова передбачала урочисте відзначення на державному рівні низки історичних дат (130-річчя повстання 1830-1831 рр., 40-річчя утворення ПНР та ін.), впорядкування міст і сіл, будівництво “тисячі шкіл Тисячоліття”. Партійні органи розпочали ідеологічну кампанію з метою перейняти ініціативу в церкви. У липні 1958 р. мали місце провокації органів влади проти костелу: працівники МВС і прокуратури Катовіц провели ревізію примасівського Інституту присяги нації в монастирі на Ясній Гурі, під час якої потрошили бібліотеку і видання церкви. На початку нового навчального року (1958/1959) було

проведено акцію усунування хрестів з усіх шкіл, а від 1959 р. запроваджено нові податки на костел.

У березні 1959 р. пройшов III з'їзд ПОРП, який підбив підсумки проведення нового політичного курсу. Він констатував зміцнення при владі в партії та державі групи "центру", очолюваної В. Гомулкою, підтвердив курс ПОРП на будівництво соціалізму в союзі з СРСР та іншими країнами радянського блоку. Документи з'їзду наголошували на перевагах соціалістичного устрою, піддавали нищівній критиці "ревізіонізм", погрожували рішучою протидією всім "антисоціалістичним" і "антидержавним" силам, застерігали католицьку церкву від протидії партії та поширенню її ідеології. Підкреслювалася потреба господарської "соціалістичної перебудови", посилення зв'язку приватного сектору з державними структурами. З'їзд обрав нове керівництво ПОРП, яке очолив В. Гомулка. У ньому не було деяких представників "натолінців" (Ф. Юзвьяка, Ф. Мазура), натомість з'явилися "угодові" фігури З. Клішка і Е. Герека. Назагал III з'їзд засвідчив подолання кризи в партії та суспільстві, зміцнення при владі групи поміркованих діячів, котрі дотримувались ортодоксальних прорадянських поглядів на соціалізм, застерігаючи лише "національні особливості" його будівництва. Зробивши наголос на ідеологічних питаннях, з'їзд встановив рамки можливих реформ устрою, котрі не могли підважувати політичної влади та ідеологічної гегемонії ПОРП, централізованої системи державного управління економікою і соціальними стосунками, міжнародних позицій країни. Це означало, що період реформ закінчився і подальший розвиток проходитиме за схемою, основні елементи якої будуть визначатися потребами радянського блоку.

З'їзд ухвалив також директиви нової п'ятирічки на 1961-1965 рр., яка, за радянським взірцем, передбачала повернення до індустріалізації з метою збільшення економічного потенціалу країни, а також "зменшення дистанції", яка відокремлювала Польщу від розвинутих країн Європи. Творці плану сподівалися досягти високих економічних показників (близько 50 % зростання промислової продукції, 22 % сільськогосподарської) переважно за рахунок інтенсивних чинників – піднесення продуктивності праці через запровадження нових технологій, вдосконалення організації виробництва, ефективне використання коштів. Однак існуюча система не дозволяла реалізувати економічні плани в повному обсязі. Після з'їзду партійне керівництво посилило контроль за суспільством. В економіці відновлювалося функціонування централізованої адміністративно-розподільчої системи, що ґрунтувалася на встановленні планових показників підприємствам і галузям, регламентації коштів і матеріальних ресурсів. Економічну раду 1961 р. було ліквідовано. У 1959 р. розпочався зворот в економічній політиці, пов'язаний із збільшенням коштів на нагромадження. Частка акумульованих коштів досягла 22 % національного доходу (1956-1958 рр. – 4-10 %).

Економіка розвивалася переважно за рахунок екстенсивних факторів, темпи економічного зростання уповільнилися (в 1959-1964 рр. в середньому 5,6 % щорічного приросту). Восени 1959 р. розширено повноваження Комісії планування Ради міністрів, а на провідні посади в ній повернулися прихильники адміністративно-розподільчої системи Т. Геде, Е. Шир, Ю. Токарський. Найкраще розвивалася важка промисловість, пов'язана з виробництвом зброї, забезпеченням сировиною та її переробкою. Були освоєні нові поклади бурого вугілля в районі Белхатова, сірки – коло Тарнобжега, мідної руди – біля Легніци. У 1963 р. увійшов до ладу нафтопровід "Дружба", який постачав нафту з СРСР; для її переробки побудовано великий хімічний комбінат у м. Плоцку. Біля м. Конін виріс промисловий округ, який включав дві електростанції і підприємство з виробництва алюмінію. Удвічі зросло виробництво вантажних автомобілів, суден та продукції машинобудування. Почали діяти перші підприємства з виробництва побутової

техніки (телевізорів, холодильників, порохотягів тощо). Гірше розвивалися галузі промисловості, пов'язані зі споживанням. Загалом за п'ятирічку виробництво засобів виробництва зросло на 65 %, а споживання на 38 %.

У роки другої п'ятирічки керівництво ПОРП повернулося до ідеї колективізації сільського господарства, яке не вписувалося в загальну схему одержавленої економіки. У 1962 р. ЦК ПОРП ухвалив таємну постанову про завершення колективізації приватних селянських господарств до кінця 1980 р. Однак спроби змусити селян створювати кооперативи з допомогою економічних важелів (зниження податків, перерозподілу коштів, техніки і земель на користь кооперативів) не принесли бажаних результатів. Кількість кооперативів зменшилась до 1,2 тис. (обіймали 13 % угідь разом з держгоспами). Неврожай 1962 р. поставив сільськогосподарське виробництво в складну ситуацію і змусив керівництво країни відмовитися від прискореної колективізації. Було збільшено виділення державних коштів на підтримку приватного виробника, підвищено закупівельні ціни на продукцію села. Вирішено підтримати розвиток найпростішої форми кооперування – “рільничих гуртків” (“кулек рільничих”), які поширювали знання з агрокультури і сприяли збуту продукції.

Диспропорції у розвитку різних секторів економіки позначалися на матеріальному становищі населення. Нестача товарів на контрольованому державному ринку вирішувалася адміністративними засобами: підвищенням цін, заморожуванням вкладів населення, запровадженням “безм'ясних понеділків” тощо. Натомість партійне керівництво поширювало концепцію “громадського споживання” або державних дотацій на освіту, охорону здоров'я, плату за комунальні послуги, харчування тощо. Щоб заохотити до підвищення продуктивності праці, вдалися до надання соціальних привілеїв цілим галузям (металургія, машинобудування), бюрократичному апарату (партійному і державному). Низький рівень зарплати, комунальних послуг, постійний брак товарів на споживчому ринку, черги викликали втому і розчарування населення. В. Гомулка і партійне керівництво, наслідуючи ідеологію та практику СРСР, закликали до обмеження споживання в ім'я “кращого майбутнього”. Наприкінці другої п'ятирічки оптимістичні настрої, породжені “відлигою”, вичерпувалися. Настирливі потуги офіційної пропаганди довести, що порівняно з довоєнним часом у Польщі відбулися великі позитивні зрушення, викликали у людей роздратування і сарказм. Поширювалися пародії на численні промови В. Гомулки, який часто повторював, що “перед війною польська економіка стояла на краю прірви”, а далі продовжували, що “після визволення вона зробила великий крок вперед”.

Повернення до старої моделі функціонування партійного апарату позначилося на розстановці керівних кадрів. У 1959-1961 рр. “пулавяни” були поступово відсунені на другий план; з керівних посад в апараті ЦК ПОРП відійшли В. Беньковський, Є. Моравський. Керівником Адміністративного відділу ЦК, який займався добром і розстановкою кадрів, став генерал К. Віташевський, який мав тісні стосунки з ЦК КПРС і КДБ; секретарем у справах ідеології став Р. Стшелєцький, що був прихильником ортодоксального марксизму-ленінізму, належав до провідних “натолінців”. Міністерство внутрішніх справ очолив колишній член КПП і радянської розвідки генерал *Мечислав Мочар*, який виступав за проведення політики “твердої руки”. Разом з ним до апарату МВС прийшла група колишніх “партизанів” АЛ, які вороже ставилися до інтелігенції, були антисемітами. З допомогою К. Віташевського у Війську Польському було розбудовано *Військову внутрішню службу (ВСВ)*, яка формально займалася військовою контррозвідкою, а фактично знаходилася у підпорядкуванні радянського КДБ (нею керував ген. О. Кокошин). Головне політичне управління ВП у 1959 р. очолив випускник радянських військових закладів молодий генерал *Войцех Ярузельський*. Особливу

активність проявляв новий міністр внутрішніх справ М. Мочар: під приводом скорочення кількості євреїв в апараті МВС він звільняв з посад прибічників “пулавян” і розставляв віддані собі кадри. Його діяльності сприяв факт втечі на Захід у вересні 1959 р. полковника Відділу інформації (розвідки) Генштабу ВП П. Моната. Поступово консерватори зайняли провідні позиції в апараті ПОРП, уряді, силових структурах.

У квітні 1961 р. пройшли чергові вибори до сейму. Вони відрізнялися від попередніх посиленням контролем з боку інстанцій ПОРП. За офіційними даними, в них взяли участь 95 % виборців, які віддали голоси за кандидатів ФЄН (98 %). Маршалком сейму залишився Ч. Вицех, а головою Державної ради – А. Завадський. Новий склад сейму та уряду (голова Ю. Циранкевич) задовільняли комуністів. Усе це свідчило про повернення до старих методів партійно-державного керівництва.

Дальший наступ консервативних сил був прискорений справою журналіста *Генрика Голланда*, заарештованого в грудні 1961 р. за те, що передав на Захід інформацію про обставини ліквідації Л. Берії, представлену радянським лідером М. Хрущовим у закритій частині XXII з'їзду КПРС (1961 р.). Через два дні допитів Г. Голланд загинув, вистрибнувши з вікна (ходили чутки, що його вбили слідчі безпеки). Його похорони перетворилися на багатотисячну демонстрацію, в якій взяли участь також усунуті з посад “пулавяни”. У зв'язку з цим за дорученням В. Гомулки було проведено партійне розслідування проти учасників похорону, а М. Мочар отримав “вільну руку” для проведення остаточної чистки в апараті МВС.

Позиція інтелігенції. Прихильники ліберальних реформ в ПОРП були позбавлені впливу на політику. Вони налагодили контакти з творчими середовищами, брали участь у дискусіях з суспільних проблем. Кілька років прибічники ліберальних реформ гуртувалися навколо варшавського Клубу Кривого Кола (від назви вулиці, де проходили засідання), яким керували *Вітольд Єдліцький*, *Ян Юзеф Лінський* і *Александр Малаховський*. В обговоренні проблем розвитку суспільства, ролі особи в ньому брали участь члени ПОРП науковці Владислав Беньковський, Лешек Колаковський, Владзімеж Брус, Адам Шафф, Юліан Хохфельд, літератори Антоній Слонімський, Єжи Анджеєвський, Маріан і Казімеж Брандиси, католицькі публіцисти Павел Ясеніца та ін. Під час дискусій лунала критика політики керівництва ПОРП, цензурних обмежень, зневажливого ставлення до інтелектуалів. Разом з тим, не йшлося про радикальну зміну устрою, а лише про надання “реальному соціалізму” демократичних рис. Засідання клубу часто відвідувала студентська молодь, опозиційно налаштовані особи. У лютому 1962 р. влада заборонила діяльність клубу, інкримінувавши його організаторам зв'язки з “реакційною еміграцією”.

Занепокоєння розвитком подій висловлювала також інтелігенція, пов'язана з католицькою церквою. Один з редакторів католицького часопису *Вензі* (Зв'язки) *Тадеуш Мазовецький* в своїх статтях і виступах в сеймі підтримував прагнення лібералів з грона ПОРП нав'язати тісніший зв'язок партії з масами, відмовитися від застарілих догм про “класову боротьбу”. В університетах, наукових і культурних закладах виникли невеликі групи інтелектуалів, які обговорювали тогочасний стан країни, перспективи її розвитку на соціалістичних засадах. Серед них проявлялися різні погляди, в тому числі крайні. Невеликий вплив мала група історика *Людвіка Гасса*, члени якої критикували сталінізм з позицій троцькізму, нав'язали контакт з т.зв. IV Інтернаціоналом (троцькістським). Невдовзі вони були заарештовані. Більший резонанс викликала діяльність групи молодих викладачів та аспірантів у Варшавському університеті, яку очолювали діячі *Соціалістичного союзу молоді* (ЗМС) *Яцек Куронь* і *Кароль Модзелевський*. Учасники групи стояли на ідеологічних позиціях марксизму, критикуючи сталінську версію соціалізму. Навесні 1962 р. інший діяч ЗМС, *Адам Міхнік*, за порадою А. Шаффа

організував у Варшаві *Міжшкільний дискусійний клуб*, який згодом почали називати *Клубом шукачів суперечностей*. Засідання клубу відбувалися під егідою ЗМС з метою поглиблювати знання про марксизм, суспільство, соціалізм. Дуже швидко дискусанти прийшли до висновку про розбіжність соціалістичних ідей з реальним соціалізмом. До дискусій приєдналися також члени групи Я. Куроня і К. Модзелевського; восени 1962 р. у Варшавському університеті під патронатом ЗМС почав діяти *Політичний дискусійний клуб*. Спочатку ПОРП вітала діяльність клубу, який привертав увагу молоді до марксистської теорії, але на зламі 1963-1964 рр. клуб було закрито. Подібні групи стихійно утворювалися також в інших освітніх і наукових осередках. Серед 182 встановлених авторів поширених у квітні 1963 р. листівок аж 32 належали до ПОРП. Більшість з них критикували існуючі порядки за невідповідність ідеалам соціалізму.

Група “партизанів”. Проте небезпека для правлячої партійної групи ПОРП виходила з іншого боку. На хвилі зростання консервативних тенденцій в партії та політичному житті щораз активніше виступала група т.зв. *партизанів*, лідером якої був міністр внутрішніх справ М. Мочар. Група не мала програми і не прагнула змістити В. Гомулку, а претендувала на реальний вплив у державі, зміцнення позицій колишніх партизанів АЛ і вояків Польської армії в СРСР. У своїй пропаганді члени групи, до яких належали Г. Корчинський, З. Новак, Р. Стшелєцький, поєднували комуністичні ідеї сталінського зразка з національними традиціями, намагаючися представити себе спадкоємцями боротьби за незалежність Польщі. У їхніх діях проявлялися тенденції антисемітизму, зокрема під час чисток в апараті МВС і ВП. Група домоглася усунення з силових структур майже всіх “пулавян”, осіб єврейського походження, підозрюваних у лібералізмі. У 1961 р. за ініціативою “партизанів” вийшла друком книга військового публіциста *Збігнева Залуського* “Сім польських головних гріхів”, яка викликала жваву дискусію в публіцистиці. Йшлося про ідеологічне обґрунтування включення комуністичного руху в романтичну традицію польської національної боротьби: діячі робітничого руху в ній були представлені передусім як щирі патріоти. Ці національні моменти були підтримані багатьма некомуністичними колами. Але її загальний тон був спрямований насамперед проти партійних лібералів-“ревізіоністів”, прихильників прозахідної орієнтації, “сіоністів”. “Партизани” не писали меморіалів і декларацій, а з допомогою закулісних дій поступово опанували апарат силових органів. У 1964 р. М. Мочар став головою комбатанської організації *Союз борців за свободу і демократію* (ЗБоВід), який об'єднував понад 800 тис. ветеранів різної орієнтації. Маючи за собою апарат МВС, союзників у ВП і партійному апараті, “партизани” перетворювалися на реальну політичну силу. Перешкодою для них були останні діячі “жовтня”, зокрема секретар ЦК ПОРП Р. Замбровський. Ізольований у складі керівництва ПОРП, навесні 1963 р. він подав у відставку.

Тоді ж група партійних публіцистів (Б. Чешко, В. Махеєк, Є. Путрамент) скерували до В. Гомулки записку, в якій звертали увагу на “ревізіоністські” статті, що друкувалися на сторінках часописів “Нова культура” і “Пшегльонд культуральни”. Обидва тижневики були закриті. Замість них створено тижневик “Культура”, редагований Я. Вільгельмі. На початку липня 1963 р. у Варшаві пройшов пленум ЦК ПОРП, присвячений ідеологічним питанням. В основній доповіді В. Гомулки пролунали погрози на адресу “ревізіоністів” і “лібералів”, визначалися критерії марксистсько-ленінської методології для суспільних і гуманітарних наук, засади творчості для митців і літераторів. Були поставлені завдання формування “соціалістичної суспільної свідомості” в умовах розколу світу на дві системи й боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Наука і культура, зараховані до ідеологічної сфери, повинні були служити інтересам ПОРП і справі будівництва соціалізму. Невиконання партійних рішень трактувалося як антидер-

жавна діяльність. Для проведення дискусій з ідеологічних питань відводилися сторінки партійного тижневика “Політика”, очолюваного М.Ф. Раковським і контрольованого ЦК ПОРП. Пленум остаточно поклав край ілюзіям про ліберальну трансформацію режиму.

Якщо політична стабільність країни у 1963 р. не викликала сумнівів, то в творчих середовищах було неспокійно. Ідеологічна політика ПОРП запровадила обмеження свободи творчості як у гуманітарних і соціальних науках, так і в мистецтві. Посилилося втручання цензури в роботу видавництв, ЗМІ, закладів культури. За таких умов група інтелігенції підготувала й 14 березня 1964 р. передала через А. Слонімського відкритий лист до голови уряду Ю. Циранкевича. Його підписали 34 представники творчих кіл, серед них, видатні вчені Леопольд Інфельд, Гадеуш Котарбінський, Вацлав Серпінський, Ал. Гейштор, письменники Марія Домбровська, Мечислав Яструн, Станіслав Дигат та ін. У “Листі 34-х” зазначалося, що “права критики, вільної дискусії та ретельної інформації є неодмінним елементом поступу”, тому вони домагаються “зміни польської культурної політики в дусі прав, гарантованих конституцією”. Оскільки лист було поширено по країні і за кордоном, керівництво партії не могло залишити його без відповіді. Автори листа були піддані гострій критиці в засобах масової інформації, звинувачені у підриві міжнародного престижу Польщі, ідеологічній диверсії. На них була поширена негласна заборона друкувати праці в органах ЗМІ і видавництвах. Враховуючи розголос, якого набула справа “Листа 34-х” за кордоном, партійне керівництво організувало відповідний лист із засудженням дій підписантів. Його погодилися підписати близько 600 осіб, але 57 відомих письменників відмовилися це зробити. В ідеологічній кампанії проти авторів “Листа 34-х” були використані неетичні інсинуації антисемітського плану.

Кампанія проти авторів “Листа 34-х” активізувала студентське середовище Варшавського університету. 14 квітня на мітинг перед університетом зібралося близько тисячі молодих людей, які співчували авторам. Восени того ж року учасники забороненого Політичного дискусійного клубу Я. Куронь і К. Модзелевський підготували 128-сторінковий *Програмний Маніфест*, який містив критику соціалістичного устрою в Польщі, СРСР і країнах радянського блоку. Автори відкидали монополію ПОРП на владу; засуджували відсутність демократії в партії, можливостей впливу рядових членів на політику керівництва; критикували діяльність партійної бюрократії, вказували на відсутність громадського контролю за діями партійного апарату. Виходячи з аналізу, автори з марксистських позицій пропонували демократизувати партію та устрій, надавши більше свободи і прав громадянам. Органи безпеки заарештували учасників групи під час обговорення документу. Я. Куронь і К. Модзелевський були виключені з ПОРП і ЗМС і невдовзі засуджені на три роки позбавлення волі за “поширення матеріалів, що містили відомості, шкідливі для польської держави...” Перед арештом обидва діячі встигли підготувати й поширити *Відкритий лист до членів первинних організацій ПОРП і ЗМС у Варшавському університеті*, в якому пояснювали свої наміри і вчинки. Цей документ вони подали до університетського комітету ПОРП. Інші члени групи були виключені з університету під різними приводами (А. Міхнік, М. Чаховський, С. Блюмштайн, В. Нагурський, Я. Щит-Немірович та ін.). Незважаючи на переслідування, опозиційна група не перестала діяти, продовжуючи нелегально збиратися для обговорення політичних питань. Її керівником став Адам Міхнік, який невдовзі теж був заарештований.

У червні 1964 р. зібрався IV з’їзд ПОРП, на якому партійне керівництво намагалося представити 20-річчя ПНР як період великого поступу Польщі на шляху до соціалізму. Загальна атмосфера з’їзду контрастувала з економічними труднощами і соціальними негараздами, які позначалися на матеріальному становищі населення. З’їзд ухвалив директиви чергового 5-річного плану розвитку економіки на 1966-1970 рр. Кадрові

зміни на вищих партійних і урядових посадах засвідчили зміцнення позицій групи “партизанів”: Р. Стшелєцький посів посаду секретаря ЦК ПОРП з ідеологічних питань, Г. Корчинський – заступника міністра оборони.

Після з'їзду посилювалися репресії проти опозиції. У жовтні 1964 р. був проведений судовий процес проти відомого письменника *Мельхіора Ваньковича*, звинуваченого у співробітництві з паризьким видавництвом “Культура”. Невдовзі подібні звинувачення було висунуто проти публіцистів Я. Міллера, Я. Гжендзінського, С. Цата-Мацкевича. У 1966 р. пройшла хвиля арештів в середовищі творчої інтелігенції, якій закидали “шкідливу” діяльність проти держави. Ознакою крайнього загострення боротьби з будь-якими відступами від офіційної ідеології та зміцнення позицій консерваторів у ПОРП стала справа публікації 1965 р. книги партійного ідеолога, члена ЦК професора Адама Шаффа *Марксизм і особистість*, яка започаткувала жваву дискусію науковців і публіцистів. Постановка питання про особистість та її свободу в будь-якому суспільстві була оцінена ідеологами ПОРП як прояв “ревізіонізму” і піддана суворій критиці. Натомість в академічних колах її прийняли зі схваленням й оцінили як спробу подолати застарілі марксистські догми, що втратили актуальність у середині ХХ ст. Після дискусії А. Шафф був поступово відсторонений від ідеологічної діяльності партії.

Разом з тим, перша половина 60-х років була періодом поширення нових технологічних здобутків. Розвиток радіомовлення і телебачення неминуче обмежував можливості влади перешкодити проникненню до країни взірців західного способу життя, масової культури. Молоде післявоєнне покоління поляків прагнуло повнокровного життя, спілкування зі своїми ровесниками в зарубіжних країнах. Не забуваючи постійно критикувати культуру “буржуазного Заходу”, влада була змушена йти на поступки. Щороку відбувалися популярні фестивалі джазової музики “Jazz Jamboree” з участю багатьох зарубіжних музикантів, фестивалі польської естрадної пісні в Сопоті та Ополє, військової пісні – в Колобжегу, радянської – Зеленої Гурі. Молодь швидко переймала нову моду – міні-спідниці, вечірки з танцями під музику англійських груп “Бітлз” і “Роллінг Стоунз”. У 1967 р., коли група “Роллінг Стоунз” прибула на гастролі до Польщі, багатотисячний натовп бажаючих потрапити на концерт відомих музикантів не погоджувався залишати площу перед Палацом Науки і Культури у Варшаві. Міські власті застосували загони міліції, щоб розпорозити молодь. Великої популярності набули польські кінофільми і телесеріали, які прикували до екранів мільйони поляків, зокрема “Ставка більша за життя” і “Чотири танкісти і пес”, в яких з теплою і гумором змальовувалися звичаї поляків в роки минулої війни.

У цій атмосфері в травні 1965 р. відбулися чергові вибори до сейму і місцевих національних рад. Вони були організовані за випробуваним сценарієм. До виборчих урн з'явилось, за офіційними даними, 97 % виборців, які в абсолютній більшості (99 %) проголосували за кандидатів ФЄН, підібраних партійно-державним керівництвом. Суттєвих змін на провідних посадах не сталося: маршалком сейму залишився людовець Ч. Вицех, Державну Раду після смерті А. Завадського очолив Е. Охаб, уряд – Ю. Циранкевич. Натомість сталися перестановки в католицькому середовищі: до сейму ввійшло п'ять послів Об'єднання “Пакс”, очолюваного Б. Пясецьким. Напередодні виборів лідер об'єднання пішов на зближення з “партизанами”, пропонуючи свої послуги щодо “християнізації соціалізму”, за що отримав сприятливі умови для розвитку видавничої бази та організаційної діяльності. Водночас групи Клубів католицької інтелігенції та “Знаку” продовжували відстоювати ідеї світоглядного плюралізму, наражаючися на перешкоди з боку влади.

Стосунки держави і костелу. Проти вага католицької ієрархії була потрібна партійно-державному керівництву з огляду на подальше загострення протистояння з

костелом в справі Мілленіуму, кульмінація якого припадала на 1966 р. Спроби обмежити вплив костелу серед поляків не приносили бажаних результатів. У 1960 р. було заборонено викладання релігії в школах. Відповіддю стала швидка розбудова катехетичних пунктів при костелах, до яких йшла молодь: у 1966 р. їх було 20 тис., відвідувало понад 4 млн. дітей. Восени 1961 р. у структурі Служби безпеки був створений IV Департамент, який зайнявся підривною роботою серед кліру. Було відновлено рух “священників-патріотів”. Костельна адміністрація на чолі примасом кардиналом С. Вишинським не піддавалася на провокації, роблячи акценти на душпастирській роботі з віруючими. У 1963 р. помер папа Іоанн XXIII, а новим зверхником католиків став Павло VI. За його ініціативою в Римі 1963 р. пройшла друга сесія II Ватиканського собору, розпочатої при його попереднику 1962 р. Рішення собору мали першочергове значення для осучаснення діяльності католицької церкви, покликаної реагувати на світові й людські проблеми в душі християнських моральних цінностей. Під враженням собору 18 листопада 1965 р. польські єпископи звернулися до німецьких єпископів з *Відозвою*, яка містила пропозицію налагодити співробітництво в душі його рішень. Йшлося про взаємне примирення через церкву двох народів – польського та німецького. У “Відозві” вказувалося на складні стосунки на польсько-німецькому пограниччі впродовж 1000-літньої історії Польської держави і особливо під час Другої світової війни та після її закінчення. Важливого морального і політичного характеру набув заклик взаємного примирення та поєднання, який містився в словах: “Простягаємо до вас (...) наші руки, пробачаємо і просимо пробачення”.

“Відозва” польського єпископату послужила приводом для різкого загострення стосунків держави з католицькою церквою. Польська костельна ієрархія була звинувачена у підриві національних інтересів країни на підставі того факту, що ФРН не визнала післявоєнного західного кордону Польщі, а в німецькому суспільстві були поширені реваншистські настрої. У ЗМІ розгорнулася антикостельна кампанія із значним націоналістичним навантаженням під гаслом “не пробачимо!”. Кардиналу С. Вишинському не видали закордонного паспорта для поїздки у Ватикан з метою інавгурації Року Тисячоліття хрещення.

Прагнучи перехопити ініціативу в костелу, партійно-державне керівництво на початку 1966 р. оголосило програму відзначення Тисячоліття Польської державності. Висвітлюючи історичні події, офіційна пропаганда намагалася всіляко компрометувати костел, сіяти недовіру віруючих до церковної ієрархії. У квітні і травні 1966 р. влада організувала великі патріотичні урочистості в Гнезно і Кракові, в яких взяли участь керівники партії та держави. Одночасно там, а також в інших містах відбулися урочистості на честь 1000-ліття хрещення, організовані католицьким костелом. 14 квітня 1966 р. у Гнезно під час релігійної служби крісло, призначене для папи, демонстративно залишалося порожнім, оскільки влада не дозволила йому прибути до Польщі. У Гнезно урядові урочистості були присвячені формальній річниці форсування польськими військами Одри і Ниси в 1945 р. Кульмінацією протистояння стали події 26 червня 1966 р. у Варшаві, коли натовпи людей, що виходили з костелів після служби, були розігнані спецзагонами міліції ЗОМО, а близько 100 осіб заарештовано. Зіткнення з силами правопорядку відбулися в Любліні, Гданську та інших великих містах. Влада не наважилася перешкодити проведенню центральних релігійних урочистостей 3 травня 1966 р. на Ясній Гурі, в Ченстохові, під час яких ікона “Чорної Мадонни” була увінчана Коронаю Тисячоліття. Державні урочистості досягли кульмінації під час святкування 22-ї річниці ПНР в липні 1966 р.

Антирелігійна кампанія з приводу Мілленіуму мала наслідком падіння авторитету влади, яка протиставляла себе більшості суспільства і християнським моральним

цінностям. У черговий раз католицька церква сприяла консолідації польського суспільства, не піддаючися на провокації, демонструючи толерантність і гуманізм. Така позиція костелу змусила керівництво ПОРП відмовитися від курсу на конфронтацію і більше не повертатися до антирелігійних переслідувань.

Зовнішня політика Польщі не відзначалася активністю: давалася взнаки залежність від СРСР. Однак в другій половині 50-х років, коли блок НАТО був зміцнений прилученням до нього ФРН, у Старому Світі виникло занепокоєння з приводу загрози атомної війни, зокрема через присутність в обох німецьких державах – ФРН і НДР – іноземних військ. За таких умов міністр закордонних справ Польщі *Адам Рапацький* у жовтні 1957 р. виступив на черговій сесії Генеральної Асамблеї ООН з пропозицією створити в Центральній Європі безатомну зону, котра б включала ФРН, НДР, ПНР, ЧССР. Пропозиція, що отримала назву “плану Рапацького”, передбачала заборону виробництва і розміщення атомної зброї та засобів її доставки в регіоні. Незважаючи на підтримку пропозиції багатьма країнами, НАТО не погодилося на його реалізацію, вважаючи, що це посилить конфронтацію між двома блоками в майбутньому і закріпить післявоєнний поділ Європи. Німецький фактор зовнішньої політики Польщі змушував її керівників постійно шукати протекції в СРСР, оскільки ФРН не погоджувалася визнати новий західний кордон ПНР. Наприкінці 1963 р. В. Гомулка виступив з новою пропозицією заморожування ядерних озброєнь в Центральній Європі. Наступного року А. Рапацький на форумі ООН закликав організувати міжнародну конференцію з питань безпеки і співробітництва в Європі, яка б зняла напруження в протистоянні двох блоків. Але й ці пропозиції польської сторони зависли в повітрі. У 60-х роках зовнішня політика дещо активізувалася: були укладені численні договори про взаємини з країнами Третього світу. Разом з тим зросла політична та економічна залежність Польщі від СРСР. Від східного сусіда Польща одержувала сировину та енергоносії, продукція польської промисловості знаходила широкий збут у СРСР. У квітні 1965 р. було підписано новий *Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між ПНР і СРСР* строком на 20 років, який передбачав поглиблення взаємин між двома країнами, а ст. 5 його підкреслювала недоторканість державного кордону Польщі по Одрі-Нісі Лужицькій. Польське керівництво з недовірою ставилося до спроб М. Хрушова залагодити відносини СРСР і Німеччини через згоду на об'єднання ФРН і НДР. Після усунення М. Хрушова від влади нові лідери СРСР полишили ці плани. А невдовзі (1966 р.) з'явилися тенденції зміни ставлення Бонна до західного кордону Польщі. Прихід до влади у ФРН коаліції соціал-демократів і християнських демократів ознаменувався кроками з метою встановлення нормальних стосунків з Польщею і Чехословаччиною. Наприкінці 1969 р. соціал-демократи здобули перемогу на виборах, і новий канцлер ФРН В. Бранд оголосив про початок *нової східної політики*. У серпні 1970 р. в Москві, після складних і тривалих переговорів, було підписано Договір між СРСР і ФРН, в якому обидві сторони відмовилися від взаємних територіальних претензій. Це уможливило підписання 7 грудня 1970 р. у Варшаві *Договору про основи нормалізації стосунків між ПНР і ФРН*. Німеччина визнала кордон по Одрі-Нісі Лужицькій, були встановлені відносини на рівні посольств, підписано довготермінову торговельну угоду, дозволено виїзд до Німеччини тим німцям, які ще залишалися на території Польщі. Договір із ФРН був важливим зовнішньополітичним досягненням Польщі і СРСР, який поклав край невизначеності питання територіальної цілісності Польщі, сприяв розрядці напруженості в Центральній Європі, активізації економічних і культурних взаємин між Польщею і Заходом.

Якщо на міжнародній арені позиції Польщі зміцнилися, то всередині країни зростав опір творчих середовищ посиленню тоталітарних тенденцій в політиці ПОРП. Ці

тенденції стали відчутнішими під час пленуму ЦК ПОРП, що відбувся в травні 1967 р. і був присвячений ідеологічним питанням. В основній доповіді В. Гомулка гостро скритикував ревізіоністів і “провідників буржуазної ідеології”, котрі підкопували “соціалістичні цінності” і перешкоджали будівництву нового устрою. На той час розбіжності між керівництвом ПОРП та інтелектуальним середовищем досягли апогею. Науковці і літератори звинувачували партійних керівників у відході від “жовтневого курсу” 1956 р., придушенні свободи слова і думки. Наприкінці 1966 р. з ПОРП було виключено провідних науковців, які відстоювали засади демократії, – професорів Л. Колаковського і К. Помяна. На їх захист стали партійні письменники, які скерували до ЦК ПОРП лист з вимогою відновити їх в партії як “виразників поглядів, що ототожнюють соціалізм з повною свободою творчості”. Реакція ЦК ПОРП не забарилася: четверо з авторів листа теж були виключені з партії. Тоді 12 інших підписантів демонстративно вийшли з ПОРП. Подальші репресії впали на студентів і аспірантів Варшавського університету, які також виступили на захист виключених професорів.

Своєрідним “детонатором” подальшого розвитку подій стала війна на Близькому Сході, яка розпочалася нападом Ізраїлю на Єгипет і швидким розгромом останнього (“шестиденна війна”). Польща виступила спільно з СРСР і слідом за ним розірвала дипломатичні стосунки з Ізраїлем. Офіційна пропаганда розпочала кампанію проти Ізраїлю та його посібників – “сіоністів”, тобто польських євреїв, які з симпатією ставилися до єврейської держави. В. Гомулка у виступі на конгресі профспілок в червні того ж року вжив щодо євреїв вираз “п’ята колона”, який викликав у суспільстві неадекватну реакцію, створивши ґрунт для пожвавлення антисемітських настроїв. Ним скористалася група “партизанів” М. Мочара, щоб повести наступ проти В. Гомулки і старих комуністичних кадрів, серед яких частина була євреями (дружина В. Гомулки також єврейського походження). Під виглядом очищення партії та державного апарату від “сіоністів” за ініціативою “партизанів” з керівних посад у партійному й державному апараті усувалися прихильники ліберального курсу. Дії “партизанів” підтримало Об’єднання “Пакс” Б. Пясецького. Настанови редакціям ЗМІ давав керівник Бюро преси ЦК ПОРП С. Ольшовський, який всіляко “викривав” “ревізіоністів і космополітів”. Відбулися зміни на посадах партійних керівників воєводств. “Партизани” прагнули до повного опанування влади.

На подальший розвиток подій вплинули також процеси демократизації в Чехословаччині, де у січні 1968 р. з посади генерального секретаря ЦК КПЧ було усунуто догматика А. Новотного, до влади прийшли партійні ліберали, очолювані А. Дубчеком. Демократичні процеси в сусідній Чехословаччині збігалися з поглядами польських інтелектуалів на еволюцію соціалізму. Популярним було гасло “Польща чекає на свого Дубчека”. На початку лютого 1968 р. В. Гомулка зустрівся з А. Дубчеком, але відкинув його пропозицію спільно формувати “соціалізм з людським обличчям”. Натомість польські опозиціонери солідаризувалися з чехословацькими реформаторами.

Між тим, наприкінці листопада 1967 р. пленум ЦК ПОРП ухвалив рішення про підвищення цін на м’ясо і м’ясні продукти, яке викликало протести робітництва, хоча до поважних заворушень не дійшло.

Березневий протест. У такій нервовій обстановці восени 1967 р. режисер *Казімеж Деймек* готував (до 50-річчя Жовтневої революції в Росії) інсценізацію твору А. Міцкевича “Дяди” у варшавському Театрі народовому. Прем’єра відбулася 7 листопада і пройшла успішно за участю делегації радянських літераторів. Однак в грудні Відділ культури ЦК ПОРП виступив з критикою вистави, яка нібито мала “антиросійські” акценти і була шкідливою з політичного боку. Чутки про заборону вистави поширилися Варшавою. У середині січня 1968 р. партійні органи постановили

зняти її з показу. Остання вистава “Дзядув” 30 січня 1968 р. перетворилася на патріотичну маніфестацію, під час якої група університетської молоді на чолі з К. Модзелевським протестувала проти її заборони. У залі пролунали гасла “незалежність без цензури”, “Міцкевич без цензури”. Після вистави дійшло до вуличної демонстрації, учасники якої (близько 300 осіб) рушили до пам’ятника А. Міцкевичу, щоб покласти квіти. Під час походу лунали заклики “Вільне мистецтво! Вільний театр!”. Біля пам’ятника міліція розігнала учасників, затримавши 35 молодих осіб. Події навколо “Дзядув” викликали обурення творчого середовища. Студенти і науковці подали до сейму офіційний протест, під яким стояло понад 3 тис. підписів. На надзвичайному засіданні варшавського відділення Союзу польських літераторів 29 лютого 1968 р. було ухвалено резолюцію з вимогами відновлення вистави “Дзядув”, повернення свободи творчості. Пролунали звинувачення на адресу влади, яку названо “диктатурою неписьменних” (С. Кіселєвський).

На протести творчих середовищ влада відповіла репресіями, ініціатива яких виходила з МВС. Були проведені арешти серед студентів Варшавського університету, які вирізнялися активністю під час маніфестації та збору підписів під зверненнями. У лютому 1968 р. в стінах Варшавського університету тривала “війна листівок”. Група активних студентів, які пізніше отримали назву *командос* (від назви членів революційних загонів, які діють в тилу ворога), закликали до активних дій протесту. Серед “командосів” було чимало осіб єврейського походження, проте всі вони виступали з патріотичних і демократичних позицій. Натомість спецслужби поширювали в університеті провокаційні листівки, в яких зазначалося, що “командоси” прагнуть дискредитувати добре ім’я студента “в інтересах сіоністів і Радіо “Вільна Європа”, а “Міхнік, Блюмштайн, Шляйфер не можуть і не будуть нас вчити патріотичній традиції нашого народу”. 8 березня 1968 р. на площі перед Варшавським університетом студенти організували віче на захист “Дзядув” і виключених студентів. Крім цього, організатори вимагали гарантії конституційних прав. У цей час на площі з’явилися представники “робітничого активу”, які закликали зібраних розійтися і почали затримувати активістів. Коли віче закінчувалося, на його учасників напали загони міліції і ЗОМО, які багатьох студентів брутально побили, а 20 осіб заарештували. Того ж вечора були проведені нові арешти серед студентів і викладачів Варшавського університету. Акції протесту поширилися на студентське середовище інших міст.

Офіційна пропаганда представила події 8 березня як дії хуліганів і “золотої молоді”, організаторами яких були діти високих керівників партії та держави єврейського походження. Це викликало обурення студентів Варшави та інших міст, які виступили зі стихійними протестами і демонстраціями, що були придушені силами МО і ЗОМО. Влада організувала “контрмітинги” робітників під гаслами “студенти – до навчання, літератори – до пера”, “геть з сіонізмом”. Від 12 до 19 березня протести й демонстрації студентів і науковців пройшли в Лодзі, Торуні, Познані, Кракові, Любліні та інших університетських містах. У Катовіцах дійшло до масових демонстрацій студентів і робітників, які були розігнані з допомогою водометів. У Вроцлаві до студентів семи вищих навчальних закладів, які оголосили 48-годинний страйк, приєдналися робітники місцевих підприємств.

19 березня на зборах партійного активу столиці В. Гомулка виголосив промову, в якій підтримав тези пропаганди групи “партизанів” про зв’язок березневих подій з “сіонізмом” і “антисоціалістичними закордонними центрами”. На зборах вперше пролунали інспіровані вигуки “Герек, Герек” на честь першого секретаря воєводського комітету ПОРП в Катовіцах *Едварда Герека*, який погрожував ворогам соціалізму гострими репресіями. У відповідь на виступ В. Гомулки 21 березня студенти розпочали

окупаційний страйк у варшавських університеті та політехніці. Вони твердили, що стоять на ґрунті соціалізму, але вимагають поваги до громадянських прав і свобод, скасування цензури. Через три дні страйк було припинено під загрозою закриття обох навчальних закладів. 28 березня у Варшавському університеті відбулося віче, яке схвалило *Декларацію студентського руху*. У ній йшлося про забезпечення демократичних прав і свобод, гарантованих Конституцією ПНР, скасування цензури і доступ до правдивої інформації.

Наприкінці березня розпочалися нові арешти студентів, професорів, опозиційної інтелігенції; кілька соціальних і гуманітарних факультетів університетів були тимчасово закриті. З високих посад у партійному й державному апараті звільнено батьків студентів-учасників акцій протесту. Загалом було заарештовано близько 2,5 тис. осіб. Студентів масово відправляли до війська, активних організаторів засуджено до різних строків ув'язнення за “порушення громадського порядку”. ЗМІ невпинно розкручували кампанію проти “сіоністів” та інтелігенції як провідників “антипольських” впливів. У березні 1968 р. з ПОРП було виключено понад 8 тис. членів, переважно єврейського походження, звільнено 80 високих керівників. Під тиском влади близько 20 тис. євреїв та інтелігентів емігрували з країни (зокрема, В. Брус, Л. Колаковський, Я. Котт, А. Форд та ін.). Посаду голови Державної ради залишив Е. Охав, дочка якого брала участь у березневих подіях, висловивши протест проти “антисемітського шабашу, організованого в Польщі різними темними силами”. У відставку подав також міністр закордонних справ А. Рапацький.

Під час березневих подій група сеймових послів католицького кола “Знак” (Т. Мазовецький, С. Стомма, Я. Заблоцький, Є. Завейський) внесла запит до керівництва парламенту, в якому йшлося про брутальні дії органів правопорядку щодо студентів, порушення громадянських свобод і брутальну політику в галузі культури. Автори запиту закликали владу до діалогу з суспільством на засадах взаємної поваги і толерантності. 21 березня конференція єпископату католицької церкви ухвалила документ *Слово єпископату Польщі про болісні події*, в якому підкреслювалося, що всі справи, котрі поділяють людей, повинні розв'язуватися шляхом діалогу. Єпископат переслав також лист до прем'єра Ю. Циранкевича, в якому закликав уряд відмовитися від силових засобів вирішення суспільних проблем, звільнити з-під арешту студентів, вплинути на ЗМІ з метою об'єктивного висвітлення подій. Однак влада залишила ці звернення поза увагою.

У квітні 1968 р. відбулася сесія сейму, на якій було заслухано урядову інформацію про березневі події. Вона містила набір демагогічних положень про діяльність в Польщі “ворожих центрів ідеологічної диверсії”, “сіоністів”, які нібито намагалися повалити конституційний лад. На захист студентів і демократичних прав виступили лише послы “Знаку”. Сейм затвердив нового голову Державної ради, яким став М. Спихальський. Посаду міністра оборони посів В. Ярузельський. У липні 1968 р. пройшов пленум ЦК ПОРП, на якому було затверджено зміни осіб на 111 номенклатурних посадах в партії. Однак група “партизанів” не змогла здобути вирішального успіху – перешкодити прибічникам В. Гомулки і Е. Герека, хоча М. Мочар став секретарем ЦК і кандидатом у члени політбюро.

Березневі події 1968 р. були своєрідним змаганням демократичних сил і кіл, що прагнули до зміцнення тоталітарної системи влади, спираючися не стільки на соціалістичні ідеї, скільки на шовінізм, ксенофобію, нетолерантність. Консервативні сили в ПОРП досягли поважного успіху в боротьбі за посади і владу, але водночас поглибили прірву між суспільством і правлячими колами. Серед багатьох поляків різних соціальних верств згасла надія на можливість діалогу з владою, впливу на її дії.

Авторитет ПОРП був підірваний, ідеї соціалізму – скомпрометовані. Хоча В. Гомулка вдалося зберегти свої позиції в керівництві, однак його оточення чинило чимраз більший вплив на політику партії та держави.

21 серпня 1968 р. розпочалася інтервенція країн ОВД у Чехословаччині, в якій взяли участь також війська Польщі (2-га армія в складі 26 тис. вояків, 600 танків, 450 гармат). ПОРП повністю підтримала “доктрину Брежнєва”. Польська пропаганда, обгрунтовуючи участь країни в інтервенції, посилалася на небезпеку німецького реваншизму, котрий зазіхає також на польські землі. В. Гомулка був одним з рішучих прибічників придушення “Празької весни”, і це дозволило йому зберегти владу при підтримці Кремля. У Польщі в умовах розгрому опозиції виступи проти інтервенції були слабкими. Публічний протест оголосив письменник Є. Анджеєвський. Під час традиційних урочистостей після жнив 8 вересня 1968 р. на варшавському стадіоні здійснив самоспалення колишній вояк АК *Ришард Сівець* з Перемишля. Але цей акт залишився незауваженим, потонувши в морі офіційної пропаганди (Р. Сівець невдовзі помер від отриманих опіків). У серпні-вересні 1968 р. було проведено нові арешти (120 осіб) за звинуваченнями підготовки масових протестів. В еміграції знаний сатирик Маріан Гемар написав саркастичний вірш:

Запровадили солдата
До того чеського поля
Під новим гаслом:
За вашу і нашу неволю.

Восени 1968 р. увага керівних кіл ПОРП і держави була прикута до підготовки чергового V з’їзду партії. З’їзд відбувся 11-16 листопада 1968 р. з участю вищого партійно-державного керівництва СРСР на чолі з Л. Брежнєвим. У його промові на з’їзді були озвучені положення, які пізніше отримали назву “доктрини Брежнєва” і утверджували обмеження суверенітету країн радянського блоку. У традиційних доповідях польські комуністи наголошували на протиставленні здобутків соціалізму “кризовому стану імперіалістичного Заходу”, березневі події оцінювалися як “конфлікт з антисоціалістичними силами”. З’їзд зміцнив позиції В. Гомулки та його прибічників у керівництві партії. Група “партизанів” зберегла свої позиції в партійному керівництві, однак мусила змиритися з підвищенням молодих апаратників, які підтримували В. Гомулку. Ці молоді діячі, які прийшли із ЗМС (С. Коцьолек, Ю. Тейхма, Я. Шидляк), виступали як прагматики і “модернізатори”, маючи підтримку серед громадських кіл і партійного апарату, обіцяючи осучаснити економіку й соціальні відносини. Кадрові перестановки продовжувалися й після з’їзду: керівником Адміністративного відділу ЦК став С. Каня; були змінені керівники воеводських комітетів ПОРП.

У 1969 р. суспільне життя країни стабілізувалося. Офіційна пропаганда відійшла від крайніх антисемітських і антидемократичних гасел. Судові процеси над учасниками березневих подій завершилися вироками нетривалого ув’язнення за “порушення громадського порядку”. Влітку 1969 р. у зв’язку з 25-річчям ПНР була оголошена амністія, за якою чимало засуджених вийшли на волю. Партійний тижневик “Політика” друкував дискусійні матеріали ліберального характеру, креслячи візії “модерного польського соціалізму”. У партійних документах з’явилися нові оцінки 1918 р., в яких відбудова незалежної Польщі змальовувалася більш різноманітними фарбами, а не тільки чорною. Лави ПОРП зростали за рахунок нових поколінь, які народилися і виховалися після війни: чисельність партії перевищила 2 млн. членів (1968 р.). Частина робітників піддалася на антиінтелігентську пропаганду й підтримала гасла зміцнення “робітничо-селянського прошарку” серед студентів. У 1968/1969 рр. у вищих навчальних закладах під час вступних іспитів було запроваджено додаткові бали для осіб

робітничо-селянського походження. У 1968 р. було змінено закон про вищу школу, дозволено надавати звання доцента без захисту габілітаційної дисертації. Результатом цього стало призначення на викладацькі посади майже 600 лояльних до влади ад'юнктів. Водночас від викладацької роботи усунули 70 знаних професорів і доцентів. Навесні 1969 р. органи безпеки заарештували групу молоді, яка поширювала видавництва паризької "Культури". У червні 1969 р. за усталеним сценарієм пройшли чергові вибори до сейму і народових рад. Офіційні дані стверджували, що в них взяли участь 98 % виборців, які віддали свої голоси (99 %) за кандидатів ФСН.

Наприкінці 60-х років проявилися економічні труднощі. У 1966-1970 рр. виконувався третій 5-річний план, основні показники якого були формально затверджені сеймом в листопаді 1966 р. Передбачалося, що національний дохід зросте на 34 %, промислова продукція – на 44 %, сільськогосподарська – 17 %, реальна зарплата – 10 %. Планові показники в цілому виконувалися. У 1967 р. за італійською ліцензією розпочалося виробництво легкових автомобілів – польських "фіатів" – на Фабриці легкових автомобілів (ФСО) у Варшаві. Однак уже в перші роки виконання плану з'явилися труднощі. Ефективність економіки залишалася низькою, значна частина коштів надалі скеровувалася на інвестиції (28 %), а приріст продукції досягався за рахунок екстенсивних чинників (залучення нових робочих рук). Брак коштів на розвиток сфери споживання призвів до порушення ринкової рівноваги: потреби населення зростали, а централізована економіка була не в стані задовольнити їх. Уряд вдався до обмеження споживання шляхом стримування зростання зарплати і піднесення цін. Наприкінці 1967 р. були підвищені ціни на м'ясо і м'ясні вироби (в середньому на 17 %), що викликало незадоволення робітництва.

У 1968 р. В. Гомулка визнав необхідність проведення структурних реформ в економіці. На V з'їзді ПОРП було оголошено про *модернізацію економічної структури країни*, щоб надати пріоритет розвитку галузей, пов'язаних з технічним прогресом. Конкретні зміни в економіці не були з'ясовані, але планувалося здійснити часткову децентралізацію управління господарством, надати більшої самостійності підприємствам, створити стимул для продуктивнішої праці робітників. Поряд з цим, партійне керівництво вважало, що два останні роки п'ятирічки повинні стати підготовчим етапом для проведення реформ. На цей період передбачалося заморожування заробітної плати і обмеження споживання. За умов контролю держави над закупівельними цінами на сільськогосподарську продукцію і неврожаю 1970 р. постачання населення продуктами харчування погіршилося, біля магазинів зросли черги. Підраховано, що в 1970 р. середньостатистичний поляк витрачав на стояння в чергах 1,5 години щодня. Нерозвинутість сфери послуг теж позначалася на повсякденному житті людей, викликаючи роздратування. Наприкінці 1970 р. серед населення ходили чутки про обмін грошей, що створювали панічні настрої.

Грудневі події. Розрив між партійно-державним керівництвом і суспільством після подій 1968 р. різко зріс, а авторитет В. Гомулки впав. Ще наприкінці жовтня політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення про підвищення цін на більшість продуктів харчування, включаючи м'ясо (18 %), борошно (16 %), рибу (12 %), вугілля (10 %) – всього 45 найменувань. 13 грудня 1970 р. (в неділю) було оголошене урядове розпорядження про "регулювання цін" і запровадження певних компенсацій для багатодітних родин. Розпорядження з'явилося напередодні традиційних передріздвяних закупок населення. 14 грудня 1970 р. на знак протесту проти підвищення цін розпочався страйк робітників сточні (суднобудівного заводу) ім. Леніна в Гданську. Натовп страйкуючих, до яких приєдналися робітники інших підприємств, зібрався перед воєводським комітетом ПОРП. Не отримавши відповіді від партійних керівників щодо компенсацій за підви-

шення цін, демонстранти розпочали штурм будинку. Проти них були скеровані великі сили міліції та армії, які намагалися розпорошити натовп. Розпочалися сутички, що тривали до пізнього вечора, під час яких були перші вбиті й поранені з обох сторін. Багато демонстрантів було заарештовано. 15 грудня страйк охопив низку великих промислових підприємств Гданська, Гдині і Сопота (т.зв. Труймясто – Тримістя). Стихійно виникли страйкові комітети, які поставили вимоги скасування підвищення цін, поліпшення умов праці, звільнення заарештованих. Страйкуючі і демонстранти спалили будинок воєводського комітету, комендатури МО. На звістку про заворушення у Гданську керівники партії та держави (В. Гомулка, М. Спихальський, Ю. Циранкевич, К. Світала, В. Ярузельський, С. Каня, М. Мочар, Б. Ящук, Р. Штелецький) прийняли рішення застосувати проти страйкуючих вогнепальну зброю і бронетанкову техніку. Водночас частина вищих партійних керівників (Е. Герек, М. Мочар, Ю. Тейхма) почала провадити власну гру, прагнучи усунути від влади В. Гомулку.

Рис. 71. Вулиця Гданська під час грудневих подій 1970 р.

16 грудня армійські підрозділи окупували Труймясто і відкрили вогонь по учасниках заворушень. У відповідь було оголошено про початок безстрокового окупаційного страйку. Активізувалися незадоволені в Слупську, Ельблонзі, де було вчинено напади на будинки органів влади. Справжні бої з міліцією розгорнулися в Щеціні, де партійне керівництво відмовилося вести переговори зі страйкуючими суднобудівниками. 17 грудня робітники сточні ім. Паризької Комуни і порту Гдині, йдучи до своїх закладів праці, були розстріляні армійськими частинами. Це викликало обурення й спричинило масові зіткнення озброєних робітників з міліцією та військами, в ході яких загинуло і було поранено багато цивільних осіб. Сутічки у Гдині, Гданську і Сопоті тривали цілий день. Страйки і демонстрації охопили майже всі міста Балтійського узбережжя. Вони були заблоковані міліцією і військами, стягнутими з цілої Польщі; зв'язок із зовнішнім світом було припинено.

Рішучість і непоступливість робітників та населення міст Балтійського узбережжя, доведених до відчаю жорстокими діями влади, змусила керівників партії й держави шукати нових шляхів розв'язання конфлікту. В. Гомулка, переконаний у “змові контрреволюції” й “анархізації” суспільства, звернувся по допомогу до Л. Брежнєва. Однак радянське керівництво, обтяжене чехословацькою інтервенцією й конфліктом з

Китаєм, порадило В. Гомулці вдатися до політичних та економічних важелів зняття напруження. До ЦК ПОРП надходила інформація, що страйки і демонстрації охопили 100 міст у семи воеводствах. Для придушення заворушень на Балтійському узбережжі було скеровано 5 тис. працівників МО, 27 тис. солдат, 550 танків і 750 бронетранспортерів, близько 100 літаків і гелікоптерів. Офіційна пропаганда силкувалася показати події на узбережжі як справу рук хуліганів і ворогів соціалізму. Однак це не охолоджувало збуджених настроїв. У високих варшавських кабінетах визріло рішення вдатися до зміни лідера партії, зваливши на нього провини за тогочасну ситуацію. У ніч з 18 на 19 грудня політбюро ЦК ПОРП вирішило обрати першим секретарем ЦК ПОРП Едварда Ґерека – першого секретаря воеводського комітету ПОРП у Катовіцах, який презентував себе як представника прагматичного покоління партійної номенклатури. В. Гомулка погодився з відставкою під приводом погіршення стану здоров'я.

Зміна лідера. 20 грудня було скликано надзвичайний пленум ЦК, який затвердив відставку В. Гомулки та його прихильників (М. Спихальського, Б. Ящука, З. Клішки і Р. Стшелєцького), а замість них включив до складу політбюро ЦК П. Ярошевича, М. Мочара, Я. Шидляка, а також обрав секретарями Е. Бабюха, К. Барціковського, С. Коцьолка, першим секретарем – Е. Ґерека. Разом з новим лідером партії до керівництва прийшла група осіб, пов'язаних з ним. Того ж дня Е. Ґерек виступив по радіо і телебаченню з промовою, закликавши до спокою і пообіцявши виправити помилки попереднього керівництва. Він, зокрема, зазначив, що партія послабила зв'язок з народом і пообіцяв його відновити. 23 грудня на сесії сейму відбулися зміни в уряді: новим прем'єром став *Пйотр Ярошевич*, Державну раду очолив Ю. Циранкевич, на посади деяких міністрів були призначені люди Е. Ґерека (Т. Вжашик, В. Лейчак). Новий прем'єр пообіцяв скасувати підвищення цін, поліпшити матеріальне становище працюючих. 30 грудня уряд постановив піднести мінімальну зарплату, пенсії і соціальну допомогу.

Після змін на вищому шаблі припинилися страйки в містах Балтійського узбережжя: люди були змучені й прибиті численними актами насильства. За офіційними даними, які були значно заниженими, під час заворушень у містах Балтійського узбережжя загинуло 45 осіб, було поранено 1165 і заарештовано 2898. Неофіційні підрахунки свідчать про загибель кількох сотень людей. Груднева трагедія не змінила устрою Польщі: усі політичні інститути продовжували діяти, ПОРП зберегла монополію на владу. З другого боку, робітники відчували свою силу, з якою не могли не рахуватися правлячі кола країни. Стихійні виступи в грудні 1970 р. показали безперспективність соціального протесту, який не спирається на політичну програму, здатну об'єднати більшість населення. Політична криза 1970 р. стала серйозним випробуванням для комуністичної системи в Польщі, яке ставило її перед дилемою: реформування або косметичний ремонт. Нове керівництво ПОРП обрало другий шлях.

Суспільство та його культура

Курс на будівництво соціалізму, проголошений на I з'їзді ПОРП, передбачав здійснення **“культурної революції”** або, як зазначалося в документах ПОРП, “перебудову людини, вирівнювання дистанції, що існувала між новим устроєм і свідомістю громадянина, яка назагал ще перебувала в глибокому полоні ментальної та емоційної сфери вчорашнього дня”. “Ідейна декларація ПОРП” (1948 р.) визначала завдання створення в Польщі **“соціалістичної культури”**: подолання неписьменності, розвиток освіти всіх рівнів, підготовку нових вчительських кадрів, просвячення освіти і виховання ідеями марксизму-ленінізму, тісний зв'язок діячів науки і культури з

народними масами та їхньою боротьбою, забезпечення доступу мас до культурних цінностей та їх активна участь в будівництві нової культури. Йшлося про *егалітаризацію* культури в цілому, її наповнення такими ціннісними орієнтирами, які визначалися правлячою партією. ПОРП з великим ентузіазмом і рішучістю взялася за втілення в життя гасел культурної революції силовими методами, посилаючися на “інтереси трудящих”.

З 1949 р. розпочався “революційний наступ” у всіх сферах культури, який проходив під гаслами “освітньої революції” і “загострення класової боротьби в сфері ідеології”. Насамперед були ліквідовані усі незалежні від держави наукові, освітні та культурні установи. Пройшли збори і наради творчих спілок і товариств, які були поставлені в залежність від Міністрства культури і під контроль партії. Усі видання, репертуар, твори були піддані суворому нагляду політичної та ідеологічної цензури. У 1949 р. націоналізовано всі театри. У 1951 р. ПОРП організувала *I Конгрес Польської Науки*, на якому, за радянським взірцем, створено Польську академію наук (ПАН) з низкою галузевих науково-дослідних інститутів, що були підпорядковані державному управлінню. Працівники науки одержали широку державну підтримку, за яку мусли віддячувати лояльністю й співпрацею. Були відкриті нові університети та вищі навчальні заклади, вчительські курси, створена система середніх професійних шкіл. Освіта була безкоштовною, до навчання всіляко заохочувалися вихідці з соціальних низів, створено “робітфаки” для підготовки до навчання у ВНЗ вихідців з робітників і селян. Було налагоджено “перепідготовку” старих науково-педагогічних кадрів, в ході якої понад 500 професорів були відправлені на пенсію, а понад 20 тис. вчителів і викладачів були змушені пройти навчання на “ідеологічних курсах”. У 1950 р. створено Міністерство науки і вищої освіти та Інститут підготовки наукових кадрів, які перебували під повним контролем Відділу науки ЦК ПОРП. Учені та викладачі вищих навчальних закладів постали перед дилемою: пропагувати марксистсько-ленінську ідеологію або бути звільненим. Гуманітаріям було наказано за короткі строки підготувати марксистсько-ленінські підручники з історії, філософії, політекономії тощо. Їх основою повинні були стати радянські видання, праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, документи ПОРП. “Короткий курс історії ВКП(б)” був виданий накладом 1,3 млн. примірників, швидко зростало видання перекладів творів марксистської та радянської літератури. Було проведено чистку бібліотек від “застарілої та ворожої” літератури.

Монополія ПОРП у видавничій справі спричинила повне усунення свободи художньої творчості. Будь-які спроби вільного висловлення думки тягнули за собою звинувачення у “буржуазній пропаганді”, арешт або звільнення з роботи. Партія нав’язала митцям метод “соціалістичного реалізму”, який зобов’язував їх показувати дійсність не такою як вона була, а такою, якою повинна бути з погляду соціалістичних ідеалів і комуністичного майбутнього людства. Література, наука і мистецтво перетворювалися на ще один інструмент пропагандистської машини партії. Разом з тим, “народні” аспекти культурної політики партії та держави сприяли активізації мас, які прилучалися до культурних цінностей. До 1951 р. було повністю ліквідовано неписьменність серед дорослих (1,4 млн. осіб), майже всі діти були охоплені освітою, швидко розвивалися і зростали вищі навчальні заклади (83 у 1951 р.), наукові установи, видавалося багато популярної літератури. Тижневик *Пшияцюлка* (Подруга) виходив накладом 2 млн. примірників, наклади видань творів польської літератури досягли 12,7 млн. примірників. На селі з’явилися радіоприймачі.

Водночас перед керівниками “культурного фронту” постала проблема пошуку польських прогресивних традицій, котрі могли б стати підставою для формування національної свідомості. З цією метою в першій половині 50-х років на державному рівні

були проведені великі популярно-наукові заходи, присвячені подіям історичного минулого, які супроводжувалися науковими форумами, виставками, фестивалями, виданням книжок. У 1951 р. така кампанія була присвячена польському Просвітництву; на ній проводилося порівняння часу кінця XVIII ст. з сучасним періодом, який повинен був стати переломним у будівництві соціалістичної Польщі, підкреслювалися матеріалістичні та радикальні тенденції в ідеології польських просвітників. У 1953-1954 рр. великі заходи були присвячені польському Відродженню і М. Копернику. Історичні події розглядалися крізь призму класової боротьби, яка у підсумку “підтверджувала” марксистсько-ленінські закони суспільного розвитку і вела до соціалізму. На зламі 1951-1952 рр. ПОРП організувала в м. Отвоцьку під Варшавою методологічну конференцію польських істориків, на якій були розроблені ідеологічні засади написання марксистсько-ленінської історії Польщі, що її повинен був підготувати Інститут історії ПАН. Однак історики зіткнулися з серйозними перешкодами, оскільки майже всі традиції польського робітничого руху належали до гостро критикованих або взагалі замовчуваних, як от: “люксембургіанство” (СДКПіЛ), “дрібнобуржуазність і опортунізм” (ППС), “фашистська агентура” (КПП). За таких умов краєвид національних традицій робітничого руху був вкрай обмеженим, зводився до окремих “позитивних” постатей (М. Каспшак, Ф. Дзержинський).

Польські літератори після війни з надією прилучилися до відбудови країни, піддалися гаслам “народної демократії”, які пропагувала ППР. Вони співпрацювали з часописом *Кузниця* (1945 р.), який редагував С. Жулкевський. На сторінках часопису обговорювалися світоглядні проблеми, друкувалися художні твори, розроблялися естетичні засади наукової та мистецької творчості в річищі марксистизму. З цим табором співпрацювали відомі довоєнні літератори З. Налковська, М. Яструн, К. Брандис, А. Важик, Ю. Тувім, А. Слонімський, К.І. Галчинський. У їхній творчості переважали переживання, пов’язані з недавньою війною, спроби дати відповідь на питання про причини воєнного лихоліття. Символічне значення мали повісті *Северини Шмаглевської* “Дим над Біркенану” (1945), *Єжи Путраментта* “Свята куля” (1946), *Зоф’ї Налковської* “Медальйон” (1948), драма *Леона Кручковського* “Німці” (1949). Особливий розголос здобули твори *Тадеуша Боровського* “Прощання з Марією” (1948) і “Камінний світ” (1948), який емоційно описав стан людей під час окупації й концтаборів. Але в умовах жорстокої цензури і переслідувань талановитий письменник звів порахунки з життям (1951). Великий інтерес викликала повість *Єжи Анджеевського* “Попіл і діамант” (1948), яка змалювала складність вибору молодим поколінням життєвого шляху в умовах після воєнної політичної боротьби: головний герой, який в роки війни був в АК, не може змиритися з новою дійсністю і гине.

Після 1948 р. в літературі і мистецтві переважали кон’юнктурно-пропагандистські твори, які прославляли людей праці, соціалістичні ідеали. Друкуватися і виставлятися могли лише митці, які виконували партійне замовлення й творили в рамках “соціалістичного реалізму”. Вершиною методу була поема В. Броневського “Слово про Сталіна”. У дусі соцреалізму писали твори М. Яструн, А. Слонімський, Я. Івашкевич, А. Важик і багато ін. Подібна ситуація склалася в образотворчому і музичному мистецтві, де панував погляд про потребу простих і ясних творів, зрозумілих народу. Твори *Тадеуша Конвіцького* (“На будівництві”, 1950), *Александра Сцібор-Рильського* (“Вугілля”, 1950) стали взірцем соцреалізму. У живописі роботи *Гелени та Юліуша Краєвських*, *Александра Кобдзєя*, *Влодзімежа Закшевського*, *Тадеуша Кулісевича* показували передовиків праці, селян, військових (назви творів відбивали зміст – “Земля селянам”, “Молодіжна бригада”, “Виробнича нарада” тощо). Під патронатом партії проходили тематичні виставки малярства “Художники в боротьбі за мир” (1950), “10 років

Народного Війська Польського у живописі” (1953). Подібні твори на замовлення писали композитори: *Болеслав Войтович* “Кантата на честь праці” (1948), *Ян Маклакевич* “Кантата про трактори”, *Казімеж Сероцький* “Варшавський будівничий” (1951).

Незважаючи на це, митці старшого покоління намагалися зберегти в своїй творчості гуманістичні настрої. Вони зосереджували увагу на переживаннях часу війни та окупації, в алегоричній формі намагалися висловити своє ставлення до тоталітарної ідеології. *Є. Анджеєвський* в оповіданні *Золотий лис* (1954) і *М. Домбровська* в творі *Третя осінь* (1954) піднесли голос проти нав'язування людям схематичного мислення, дій бездушного бюрократичного апарату. *К.І. Галчинський* публікував у часописі “Пшекруй” вірші й фейлетони про тогочасну дійсність, сповнені іронії, сатири і сарказму. *Адам Важик* в *Поемі для дорослих* (1955) з гіркотою писав про розбіжності між соціалістичними гаслами і дійсністю. У 1952 р. з'явилася збірка поезій *Віслави Шимборської* “Для цього живемо”, присвячена війні.

Після жовтневого пленуму ЦК ПОРП 1956 р. сталися серйозні зміни в житті суспільства і культурі. Лібералізація суспільно-політичних відносин створила умови для вільнішої творчості митців, появи різноманітних світоглядних орієнтацій. Збереження політичної монополії ПОРП визначало межі лібералізації, а в середині 60-х років спричинило повернення до ідеологічного диктату в сфері культури. Проте рівень освіти та поінформованості суспільства за цей період зріс настільки, що “втиснення” суспільної свідомості у вузькі рамки догматичної доктрини марксизму-ленінізму, навіть в його оновленій після XX з'їзду КПРС версії, виявилось неможливим. Комуністичні ідеї, що ставили на перший план добробут трудових мас, увійшли в суперечність з реальним станом суспільства, тоталітарною владою партії, відсутністю демократичних прав і свобод. Наслідком цього стали суспільно-політичні кризи 1968 і 1970 років, які продемонстрували незадоволення інтелігенції та робітництва ладом, що нехтував інтересами більшості населення в ім'я вірності марксистсько-ленінським догмам. Парадоксально, але значною мірою це стало можливе внаслідок тих соціальних і культурних змін, котрі відбулися в Польщі за роки соціалістичного будівництва.

У 1970 р. населення країни досягло 32,6 млн. осіб. За віковою структурою воно було порівняно молодим (у 1960 р. середній вік становив 26 років). За десятиріччя 1961-1970 рр. кількість працюючих у державному секторі зросла майже на 3 млн. осіб. З ідеологічних міркувань керівники держави постійно дбали про недопущення безробіття, створюючи нові робочі місця в екстенсивній господарці. Населення стало більш освіченим: у 1970 р. вищу освіту мали 2,7 % осіб, середню – 13,4 %, середню спеціальну – 10,6 %, неповну середню – 48,8 %. На той час в сільському господарстві працювало 25 % осіб, промисловості – 26 %. Швидко зростала кількість працівників розумової праці, досягнувши 22 % в 1970 р. Поза сільським господарством працювало 70,5 % населення. Соціальна структура суспільства характеризувалася повним зникненням буржуазії і поміщиків. Натомість значно зросла кількість робітників на підприємствах державного сектору, досягнувши 50 % усіх працюючих. Усього в державних закладах працювало понад 10 млн. осіб (63,5 %), у приватному секторі (переважно сільському господарстві) – понад 5 млн. (36,5 %). У приватному ремісництві й сфері обслуговування було зайнято до 3 % населення. Особливу категорію населення складали близько 1,4 млн. т.зв. “хлопороботників” або селян, які мали господарство, але працювали на різних промислових підприємствах – своєрідний соціальний продукт “реального соціалізму”.

Змістом глобальних соціальних змін, які відбулися в країні за чверть віку, було підпорядкування державі основної маси населення, для якого вона (держава) виступала своєрідним власником. Вищий прошарок у державі займала неконтрольована партійна і державна еліта, в руках якої зосередилися основні важелі влади. Вона спиралася на

партійну і державну бюрократію середньої ланки в адміністрації, на підприємствах, в силових структурах. Доступ до владних структур забезпечував кільком десяткам тисяч “нового класу” численні пільги та привілеї. Уся система була суворо ієрархізована з огляду на монопольне право ПОРП у розстановці керівних кадрів і здійсненні політики. При цьому вище керівництво партії та держави в своїх діях було обмежене ідеологічними постулатами доктрини марксизму-ленінізму, право на тлумачення яких мали лише керівники СРСР. Основою для розробки та здійснення політики правлячої партії були не наукові здобутки і практична доцільність, а відповідність ідеологічним догмам. Тому цілком слушні пропозиції, які часом висловлювалися вченими і фахівцями, розбивалися до муру політичної доктрини. Позбавлені впливу на прийняття політичних рішень, інші соціальні верстви (інтелігенція, робітництво, селянство) здебільшого пов'язували надії на поліпшення свого становища з партійно-державним апаратом, “порядними” людьми у ньому. У кризові періоди розвитку країни в 60-х роках за інерцією мислення, вихованою у попередній час, більшість опозиціонерів не ставили питання про зміну устрою, а лише про “підправлення” реального соціалізму за рахунок “нових” людей та розширення внутріпартійної демократії. Грудневі події 1970 р. стали початком вичерпання довіри до правлячої партії.

Особливу роль у політичній системі держави відігравали ЗМІ. Після нетривалого періоду “відлиги” ПОРП посилила контроль за пресою, радіо, телебаченням, діяльністю видавництва. Хоча цензура вже не чинила тотального тиску на зміст публіцистики та мистецьких творів, але існування “державного замовлення” дозволяло правлячим колам надавати переваги одним митцям і чинити перешкоди іншим. Кількість книжкової продукції зросла з 7,3 тис. позицій у 1960 р. до 11 тис. у 1970 р., а кількість періодичних видань за цей період – з 988 до 1958 назв. Загалом різноманітною стала художня література, з'явилися численні переклади світової літератури, деякі твори еміграційних літераторів. За десятиріччя значно зросла кількість абонентів телебачення (з 426 тис. у 1960 р. до 4215 тис. у 1970 р.). *Телебачення* здійснило справжню революцію в культурному житті, наблизивши широкі кола населення до проблем суспільного розвитку, культури, міжнародних подій. Воно швидко витісняло на другий план інші ЗМІ і культурні інституції – радіо, пресу, театр, кіно. Перший телецентр, який почав надавати польську телевізійну програму, почав діяти у Варшаві в травні 1956 р. Популярність телебачення змусила владу тримати постійний контроль над його програмами. Кількість радіоприймачів стабілізувалася на рівні 5,5 млн., але технічні можливості прийому програм значно зросли, що змусило партійне керівництво вдаватися до заглушування “ворожих голосів”. Влада сприяла розвитку бібліотек, музеїв, підтримувала мережу “клубо-кав'ярень” на селі. Загалом, порівняно з іншими країнами радянського блоку в Польщі були більш сприятливі умови для урізноманітнення культурного життя і споживання духовних цінностей.

Швидке зростання кількості і багатоманітності ЗМІ, освіченості суспільства породили феномен “масової культури” – поширення взірців соціальної поведінки, споживання інформації та культурної продукції. Керівництво ПОРП прагнуло надати масовій культурі “соціалістичного” характеру, застосовуючи цензуру й підтримуючи партійних творців. Це дозволяло скеровувати процес формування політичних, пізнавальних і естетичних якостей основної маси населення. Новими рисами формування масової культури даного періоду стало повернення до національно-патріотичної традиції, яка прославляла минуле і зміцнювала національну свідомість поляків. До 1959 р. великими накладками були перевидані твори Г. Сенкевича (9·млн: прим.), Б. Пруса (8,5 млн.), Ю.І. Крашевського (7,1 млн.), Е. Ожешко (4,2 млн.). Державні культурні інституції намагалися втриматися на національному ґрунті у формуванні суспільної свідомості.

1966 р. у Варшаві відбувся *Конгрес Польської Культури*, який констатував зрослі можливості ЗМІ щодо впливу на свідомість особистості, заперечив комерційний характер культурної діяльності, протиставивши їй державний меценат. З'явилися серійні радіопередачі *Матиськи*, *В Єзьоранах*, які протягом років описували нібито реальне життя селянських родин, які притягали слухачів наближеністю до повсякденних турбот.

Однак для нових поколінь поляків одної національної традиції було недостатньо: вона прагнула ширшого погляду на світ, відображення сучасних змін у культурі, знайомства зі способом життя інших країн і народів, поєднання інформування з розвагами. Культурні інституції не могли не рахуватися із потребами споживачів. Так, великі накладі тижневика “Пішиящолка” завдячували коротким нарисам про життя і побут інших народів, видатних осіб тощо. Швидко зростали накладі часописів *Пшекруй* (Краєвид), *Доокола свята* (Навколо світу), *Куліси*, які знайомили читача зі світовими культурними новинами і вигідно відрізнялися від нудних пропагандистських видань. До подібних способів привернення уваги споживачів змушені були сягати інші часописи, редакції радіо і ТБ, що у підсумку розмивало зміст офіційної пропаганди. Попит на непропагандистську літературу значно перевищував її виробництво: тільки попередні замовлення на видання творів Е. Гемінгвея в 2,5 раза перевищили офіційний наклад в 20 тис. У програмах радіо і ТБ з'явилася популярна музика, що виникла в колі західної культури. Незважаючи на заборони та обмеження, західні групи “Бітлз”, “Роллінг Стоунз” та інші заволоділи смаками молоді. Джинси стали неодмінним атрибутом моди міської молоді, а популярна співачка *Карін Станек* з викликом співала “Тато, купи мені джинси”. На молодіжних вечірках домінувала західна музика. Усе це свідчило про демократизацію культури, вихід за вузькі рамки офіційної ідеології.

У системі освіти зміни торкнулися переважно змісту навчання. У 1961 р. було проведено реформу навчальних програм, зменшено ідеологічні моменти, запроваджено обов'язкову основну 8-річну освіту. Влада надавала переваги розвитку професійної освіти, готуючи кадри робітників: кількість професійних шкіл зросла з 1597 в 1960 р. до 3118 в 1970 р., тоді як загальних середніх за той же період – з 1070 до 1182. Гасло “1000 шкіл до Тисячоліття”, поширене ПОРП, принесло певний ефект, але шкільне будівництво не встигало за зростаючими потребами, а соціальне становище вчителів було незадовільним. Вища освіта досягла значних успіхів: у 85 вищих навчальних закладах 1970 р. навчалось 210 тис. студентів (і 100 тис. заочних), що підносило Польщу до числа провідних європейських держав за цим показником. Упродовж десятиріччя було створено сім нових вищих навчальних закладів, у тому числі два університети (Катовіце і Гданськ). У 1968 р. сейм ухвалив закон про вищу школу, який обмежував автономію університетів.

Наукові дослідження розвивалися нерівномірно. Збільшення видатків на науку дозволило значно розбудувати наукові осередки в університетах і установах ПАН, в яких працювало близько 250 тис. осіб. Уряд сприяв розвитку насамперед природничих і технічних наук. Геологи відкрили нові поклади сірки, міді, вугілля, газу тощо. Були створені сучасні локомотиви, корабельні двигуни й двигуни для реактивних літаків. 1961 р. в Польщі була введена в дію перша ЕОМ “Одра”. Це стало можливим завдяки успіхам польських математиків і фізиків. 1972 р. у Варшаві було відкрито *Міжнародний математичний центр ім. С. Банаха*, до чого причинилися математики *Казімеж Куратовський*, *Кароль Борсук*, *Станіслав Мазур*. Співробітник А. Ейнштейна *Леопольд Інфельд* та його молодші колеги *Маріан Даниш* і *Єжи Пневський* на міжнародний рівень піднесли престиж польської фізичної науки.

Незважаючи на ідеологічні обмеження, високий авторитет здобули польські філософи, соціологи та гуманітарії. Традиційна для Польщі “лівівсько-варшавська

школа" філософів розвивала студії в галузі феноменології (*Роман Інгарден*), історії філософії (*Владислав Татаркевич*), праксеології (науки про добру роботу – *Тадеуш Котарбінський*). Проблеми суспільної моралі в історичному аспекті досліджувала соціолог *Марія Оссовська*. Її чоловік, *Станіслав Оссовський*, підкреслював багатоманітність соціального життя, яке не зводиться до панування однієї ідеї чи групи ("Про особливості суспільних наук", 1962). Перші кроки робили молоді соціологи *Ян Щепанський* і *Єжи Вятр*. З позицій творчого марксизму філософ *Лешек Колоковський* намагався довести невідповідність догматизованих уявлень про "єдино вірну" ідеологію сучасному стану знань про суспільство. Дуже активно й плідно працювали історики, які намагалися творчо використати можливості недогматизованого марксистського методу для вивчення ідеології та практики польського національного руху у XIX ст. (*Стефан Кеневич*), ранньої історії слов'ян (*Генрик Ловмянський*), проблем середньовіччя (*Тадеуш Мантейфель*, *Станіслав Герbst*, *Герард Лябуда*, *Маріан Біскуп*, *Александр Гейштор*). Широке визнання отримали праці з економічної історії *Вітольда Кулі*, який зробив спробу побудувати економічну модель феодального господарства. Доробок сучасної світової історіографії враховували методологічні праці *Єжи Топольського*, який створив у Польщі школу теоретиків історії. Широко відомими в світі стали відкриття польських археологів у Польщі, Єгипті і на Близькому Сході, яких очолювали *Казімеж Міхаловський* і *Вітольд Генсель*. Значний вплив на громадськість мали праці психолога *Антонія Кемпінського*, який довів, що в екстремальних умовах затирається межа між психікою здорової і хворої людини ("Психопатологія", 1972, "Шизофренія", 1972). Авторитет польських вчених знайшов відображення в їхньому обранні до складу багатьох міжнародних наукових центрів.

Рис. 72. *Марія Домбровська.*

Більш сприятливі умови склалися для розвитку художньої літератури. Час "відлиги" став періодом очищення від фальші і замовчувань, розрахунку з минулим. У ході тривалих дискусій на зламі 50-60-х років польські літератори відкинули термін і метод "соціалістичного реалізму", відкривши ширші обрії для творчості. Збільшення перекладів творів зарубіжних авторів наблизило польську літературу до світових стандартів. Відкриттям для поляків було повернення на батьківщину творів, а також самих еміграційних митців. З'явилися нові літературні часописи, до літератури прийшло нове покоління поетів і письменників, що виростили у ПНР.

На першому етапі після 1956 р. більшість літераторів прагнула звести порахунки з минулим. Сформувалося кілька груп і позицій щодо сталінізму. Крайні критичні погляди висловили зокрема ті митці, які у попередній період виступали найбільшими догматиками. Вони емоційно відкидали весь літературний доробок, зосереджуючи увагу на викритті зловживань, репресій, бюрократії. Ці тенденції були представлені в творчості *Казімежа Брандуса* ("Мати королів", 1957), *Александра Сцібор-Рильського* ("Сарагосове море", 1956), *Єжи Анджеєвського* ("Брами раю", 1960). Виваженішою була позиція представників старшого покоління, творчість яких ставила за мету критичну оцінку минулих подій, але також своєї ролі в них. До них належали *Я. Івашкевич*, *Т. Бреза*. Характерним прикладом було оповідання *Леона Кручковського* "Ввічливі замітки з пекла" (1963), де на підставі реальних подій письменник показав переживання комуніста, який все життя боровся за соціалістичні ідеали, зазнав тяжких репресій і

прийшов до розчарувань у 1955-1956 рр. Його досвід письменник назвав “пеклом порядних людей”. Ще один підхід пропонувало молоде покоління поетів і письменників, які зростали у лавах ЗМС і теж пережили розчарування. Герої їхніх творів були носіями рис апатії, зневіри, слабкості, прагматизму і пристосуванства. Свої роздуми вони друкували в новому часописі *Вступлчесносць* (Сучасність). Пізніше їхня творчість набула більш спокійних рис (*Станіслав Гроховяк, Владислав Терлецький, Еугеніуш Кабатц, Іренеуш Ірединський* та ін.). Більш помірковані погляди на сучасність та її моральні виміри демонстрував *Марек Гласко*, який 1958 р. виїхав за кордон і більше не повернувся. Там він встиг перед смертю опублікувати автобіографічну книгу *Чудові двадцятиріччя* (1966), яка показала ентузіазм перших років будівництва соціалізму і наступне розчарування.

Рис. 73. Єжи Андже-
євський.

На початку 60-х років поетична творчість знову стала модною. Моралізаторськими мотивами була пронизана поетична й прозова творчість *Тадеуша Ружевича*, який видав збірки *Відкрита поема* (1956), *Розмови з князем* (1960), а також драматичні твори *Картотека* (1960), *Група Лаокоона* (1962). Трохи із запізненням дебютував у поезії *Збітнев Герберт*, шукаючи асоціації з античністю, європейськими культурними течіями (збірки “Струна світла”, 1956, “Гермес, пес і зірка”, 1957, “Напис”, 1969). Побачили світ нові поетичні твори *Віслави Шимборської*, в яких вона реалістично показала безпорадність людини перед ударами долі, байдужість у ставленні до інших людей, вміння втішатися невеликими радощами (“Заклики до Йеті”, 1957, “Сто утіх”, 1967, “Усякий випадок”, 1972). Фольклором, увагою до природи, предметів, що оточують людину у повсякденному житті, була насичена поезія *Тадеуша Новака* (“Сліпі кола уяви”, 1958), “Зерно трави”, 1964, “Псалми”, 1971), а також *Єжи Гарасимовича* (“Повернення до країни лагідності”, 1957, “Польські мадонни”, 1969). Громадянським пафосом були просякнуті поетичні твори *Анджея Бурси, Богдана Дроздовського, Ернеста Брилля*. У поезії представників старшого покоління більшою мірою відбивалося філософське ставлення до життя, звучали екзистенціальні мотиви (Я. Івашкевич, А. Слонімський, Ю. Пшибось, М. Яструн, А. Важик).

Прозова література розвивалася у багатьох тематичних і стильових напрямках. Новим явищем стала поява й активний розвиток літературної есеїстики, яка набула популярності як у Польщі, так і за її межами. Вона представляла собою авторські роздуми над історичними подіями, явищами культурного плану і суспільного життя. Розголос отримав твір *Тадеуша Брезі* “Спіжова брама” (1960), який на прикладі механізму управління у Ватікані показав безпорадність людини перед владою і державою. Високохудожністю вирізнялися есеї культуролога *Казімежа Віки*, який писав про літературу, митців, учених, війну. Велику популярність здобули есеї *Яна Парандовського* про античність, середньовіччя, відомих митців (“Алхімія слова”, “Міфологія”, “Мій Рим”). Близькою до нього була творчість ще одного популяризатора культури *Зенона Косідовського* – автора книг про старовину (“Коли сонце було богом”, 1956, “Біблійні оповідання”, 1963). Не менш популярними були літературні есеї *Александра Кравчука* на теми античного світу (“Гай Юлій Цезар”, 1962, “Нерон”, 1965, “Перикл і Аспазія”, 1967). Історична тематика, але з національного минулого, переважала в творчості *Павла Ясеніци*, який вдавався до романтичної ідеалізації давніх подій (“Польща Пястів”, 1960, “Польща Ягеллонів”, 1963, “Річ Посполита Обох Націй”, 1967). Близькою до нього стояли есеї *Єжи Завейського* та *Анджея Кійовського*. Натомість партійну лінію в есеїстиці проводили *Владислав Махеек* і *Ян Герхард*, які описували роки

війни і післявоєнної політичної боротьби (Я. Герхард в художній формі представив боротьбу з українським національним рухом в 1944-1947 рр., змалювавши українців у спотвореному вигляді – “Відлуння в Бешадах”). Увагу читачів привертала жваві есеї з часів війни *Мельхіора Ваньковича*, *Станіслава Цата-Мацкевича*, які повернулися на батьківщину з еміграції.

Рис.74. Тадеуш Конвіцький.

У белетристиці яскраво проявився талант *Тадеуша Конвіцького*, автора оповідань, повістей, сценаріїв і драм про долю людини під час воєнних випробувань, складних життєвих катаклізмів (“Діра в небі”, 1959, “Сучасний сонник”, 1963). Тема війни все ще була в полі зору літераторів: їй присвятили свої твори *Богдан Чешко* (повість “Трон”, 1961), *Роман Братни* (“Колумби. Покоління 20”, 1957), *Войцех Жукровський* (“Викупані у вогні”, 1961), *Тадеуш Голуй* (“Кінець нашого світу”, 1958). *Ярослав Івашкевич* завершив епопею *Слава і хвала* (3 т., 1956-1962), яка була спробою намалювати картину життя поляків від початку ХХ ст. через бачення різних особистостей: ефект поліфонії найбільше відповідав складним перипетіям польської історії півстолітнього періоду. *Марія Домбровська* не встигла завершити епопею про післявоєнні часи: вже після її смерті побачили світ “Пригоди мислячої людини” (1970), сповнені філософських роздумів, особистих спогадів та розповідей інших людей. Тему села і селян розвинув *Юліан Кавалець* у повістях *Приписані до землі* (1962), *Заклик* (1968). Традиційний для польського письменства жанр історичної белетристики успішно продовжив *Теодор Парницький*, в творах якого на історичному тлі прослідковувалися сучасні психологічні колізії героїв (“Слово і тіло”, 1959, “Обличчя місяця”, 3 т., 1961-1967). Католицька проза відбилася у творчості *Яна Добрачинського* (“Такий білий як червона кров”, 1972). Фантастично-пригодницька белетристика пов’язана з творчістю колишнього львів’янина *Станіслава Лема*, романи і повісті якого про суспільство майбутнього перекладалися багатьма мовами (“Магелланова хмара”, 1955, “Високий замок”, 1968, “Соляріс”, 1961).

Світове визнання здобули твори польських письменників в еміграції. Група молодих поетів, що об’єдналася навколо часопису *Континенти*, прагнула налагодження зв’язку з батьківщиною (А. Буша, Я. Даровський, Є.С. Сіти, Б. Таборський). У Польщі почали друкуватися твори талановитого прозаїка *Вітольда Гомбровича*, який, окрім численних повістей і драм, написав тритомник *Щоденники* (1957-1966), який мав значну літературну цінність. Романтичні традиції польської поезії в еміграції продовжував *Казімеж Вержинський* (збірки “Корець маку”, 1951, “Куфер на плечах”, 1964, “Сон моря”, 1964). Особливого резонансу набула поетична та есеїстична творчість *Чеслава Мілоша*, який від 1960 р. перебував у США. У цей час з’явилися численні збірки його філософських поетичних творів (“Місто без імені”, 1969, “Де сонце сходить і заходить”, 1974), в яких підносилися проблема внутрішньої свободи в умовах сучасного світу, засуджувалися прояви тоталітаризму. Йому належать багато есеїв, в яких ставиться питання ролі культурних традицій в житті окремих людей і суспільств, а також досліджень польської та світової літератури. 1980 р. він одержав Нобелівську премію в галузі літератури, що засвідчила високий рівень усієї польської гуманістики. За кордоном розвивалася творчість *Станіслава Вінценца*, який у своїх творах стверджував думку про потребу культурно-естетичного виховання людини. Пройшовши радянські концтабори, він залишив спогади (“Діалоги з Советами”, 1966), в яких намагався знайти гуманістичні риси у всіх, з ким його зводила доля. В автобіографічному творі *На високій полонині* він з великою теплотою описав верховинські Карпати, звідки сам походив, їх

населення – гуцулів, їхні традиції та звичаї. Різнобарвною була творчість в еміграції колишнього львів'янина *Маріана Гемара*, знаного сатирика з довоєнних часів. Його поезії були пройняті ностальгічними мотивами і львівським фольклором (“Чим далі в ліс”, 1963, “Куликівський хліб”, 1971), а фейлетони та есеї – неприйняттям комуністичної Польщі і критикою еміграційних стосунків.

У цей період успішно розвивалася польська *драматургія*, до якої прийшли як старші, так і молоді літератори. Тут повною мірою проявився талант *Т. Ружевица* у творах *Наша мала стабілізація* (1964), *Перервана дія* (1970), в яких він засуджував міщанський спосіб життя. Багато драматичних творів написав *Славомир Мрожек* (“Поліція”, 1963, “Танго”, 1964). У них в сатиричній пародійній формі змальовувалися стосунки особистості й влади, загубленості людини в сучасному світі. У 60-ті роки польський театр прагнув знайти власний оригінальний стиль, звертаючися до літератури сюрреалізму, гротеску, сатири. Власне цей стиль давав змогу в алегоричній формі передати відчуття людини, позбавленої духовних обривів, затисненої у “кам'яному мішку”. Театральні режисери наново відкрили публіці гротескно-іронічні твори *С.І. Віткевича*. Влада сприяла розвитку театру, створюючи нові сцени в провінційних містах: у 1970 р. діяло 111 професійних колективів, виникли численні аматорські групи. У театрі 60-х років класичний репертуар співіснував з сучасним. Оригінальні постановки романтичних творів здійснив на сцені варшавського Театру народного *Казімеж Деймек*. Польські режисери намагалися багато експериментувати, поєднуючи в представленні польських та зарубіжних творів елементи різних видів мистецтв. *Тадеуш Кантор* заснував у Кракові експериментальний театр “Кріко-2”, який включав глядача у дію вистави. *Кшиштоф Ясінський* організував Театр Ста, який ставив великі театралізовані дійства поза сценою (“Вавельська кантата”, “Освенцімська кантата”). Талановитими постановками здобули визнання режисери *Адам Ганушкевич*, *Конрад Свінарський*, *Єжи Гротовський* та ін. Популярність здобули актори *Густав Голоубек*, *Анджеї Лапцікий*, *Тадеуш Ломніцький*, *Збігнев Цибульський*, які з'являлися перед глядачами на театральній сцені, телеекрані, у кінофільмах.

Справжній бум переживало після 1956 р. польське кіномистецтво, яке вийшло за межі країни, давши підстави говорити про *польську школу* в кінематографії. Своїм міжнародним успіхом вона завдячувала творчості талановитих режисерів, які здійснювали вдалі екранізації польської літературної класики й творів про сучасність. *Анджеї Вайда* поставив фільми *Канал* (1957), *Попіл і діамант* (1958) з блискучим актором *З. Цибульським* (трагічно загинув у 1967 р.), потім історичний фільм *Попіл* (1965) за *С. Жеромським*. У 1960 р. вийшов на екрани фільм *Александра Форда Хрестоносці*, згодом *Фараон* – *Єжи Кавалеровича*. *Анджеї Мунк* зробив фільми *Ероїка* (1958), *Зизовате щастя* (1960). *Єжи Гоффман* екранізував *Пана Володійовського* *Г. Сенкевича*. Психологічні та експериментальні тенденції виявилися в творчості молодих режисерів. Не маючи змоги працювати в Польщі через цензурні перешкоди, емігрували на Захід талановиті *Роман Полянський* (“Ніж у воді”, 1962) та *Єжи Сколімовський* (“Валковер”, 1965), які швидко здобули визнання за кордоном. Продовжував працювати в Польщі талановитий режисер *Кшиштоф Зануссі* (“Структура кристалу”, 1970). Сатирична комедія *Марка Півовського* “Рейс” (1970) в алегоричній формі критикувала польську дійсність, представивши її у вигляді судна з п'яними відпочиваючими, яке застрягло на міліні. Певну популярність здобули фільми *Єжи Пассендорфера*, присвячені війні: *Кольори боротьби* (за книжкою *М. Мочара*) і *Ставка більша за життя*, зроблені на замовлення групи “партизанів”. Образ сміливого польського розвідника капітана *Клосса* (“Ставка більша за життя”) став популярним в країнах радянського блоку і водночас об'єктом багатьох жартів. У 1967 р. високі

нагороди здобув популярний кіносеріал *Чотири танкісти і пес* за сценарієм Я. Пшимановського, який показував історію екіпажу танку, що спільно з радянськими військами громив гітлерівців.

Польське образотворче мистецтво звільнилося від пут соцреалізму в другій половині 50-х років і відразу вийшло за егалітарні межі, визначені ПОРП. Партиїні керівники з поблажливості ставилися до формальних експериментів митців, вважаючи їхні твори незрозумілими для основної маси населення. Більший публічний резонанс мали твори скульпторів, серед яких виділявся старший *Ксаверій Дуніковський* – автор пам'ятника *Повстанський чин* на горі св. Анни і багатьох інших подібних творів. Його стиль полягав у компонуванні образів з допомогою великих кам'яних брил, котрі повинні підкреслювати велич людської особистості. Монументальне мистецтво отримало державну підтримку. *Густав Земла* створив пам'ятник сілезьких повстанців у Катовіцах, а *Єжи Бандура* – пам'ятник на честь Грюнвальдської битви 1410 р. *Владислав Гасьор* був автором пам'ятника на честь партизанів біля Чорштина (“Залізни органи”), а *Юзеф Шайна* – низки скульптур під загальною назвою *Ремінісценції 1939-1945*.

Воєнна тематика сильно вплинула на творчість молодих живописців, котрі експериментами з формою прагнули підвищити експресивність образу. Для них взірцем була “Герніка” Пабло Пікассо. Засади абстрактного живопису підтримували *Тадеуш Кантор*, *Александр Кобдзей*, *Броніслав Лінке*, *Тадеуш Кулісевич*, *Ян Леніца*, *Войцех Фангор*. Справжній поворот у живописі стався на II Виставці сучасного мистецтва в 1957 р., яка продемонструвала велику різноманітність творів польських митців у пошуках форми зображення: від кубізму до колоризму. У 60-х роках художники об'єдналися в численні творчі групи. *Генрик Стажевський* зорганізував “Групу 1955”, яка пропагувала “живопис метафор”. До цього напряму належали М. Богуш, В. Гасьор. *Аліна Шапочніков* поклала в основу малюнка відображення структур людського тіла. Виникло чимало творчих груп, кожна з яких шукала свій оригінальний шлях у мистецтві.

піднесення переживало польське музичне мистецтво, до якого прийшли талановиті композитори і виконавці. У 1956 р. відбулося відкриття фестивалю сучасної класичної музики *Варшавська осінь*, який швидко здобув світове визнання. Польських композиторів, диригентів і виконавців тепло вітали на багатьох престижних сценах світу. До широко знаних артистів належали *Гражина Бацевич*, *Вітольд Лютославський*, *Болеслав Войтович*. У 60-ті роки з'явилися спроби вийти за межі неокласицизму і збагачення музичної мови. Експерименти з додекафонією й новими способами передачі звуку розпочали *Казімеж Сероцький*, *Тадеуш Берд*, *Генрик Гурецький*. Світову славу здобули музичні твори *Кишиштофа Пендерецького*, який запропонував нове прочитання духовної музики (“Псалми Давида”, “Трон пам'яті жертв Хіросіми”, “Стабат Матер”). Далеко за межами Польщі знали диригентів *Яна Кренца*, *Вітольда Ровецького*, *Богдана Водічку*, співаків *Галіну Лукомську*, *Кристину Щепанську*, скрипалів *Константина Кульку* і *Ванду Вілкомірську*. До Польщі часто приїжджали музиканти з усього світу для участі у Конкурсі ім. Ф. Шопена, Конкурсі ім. Г. Венявського в Познані.

У 60-х роках зменшився публічний інтерес до фольклорної музики. Державні інстанції всіляко підтримували численні фольклорні ансамблі, деякі з яких були візитною карткою для презентації польської культури за кордоном (ансамблі “Мазовше”, “Шльонск”). Усе більшої популярності набувала ритмічна естрадна музика та її виконавці *Войцех Млинарський*, *Ева Демарчик*, *Анна Герман*, *Чеслав Нємен*. Молодь, яка намагалася наслідувати західні взірці, віддавала перевагу поп-групам “Червоне гітари”, “Небеско-чарні”, “Алі Бабки” тощо. Інтерес публіки привертала фестивалі естрадної пісні в Ополє та Сопоті, на які поза виконавцями з країн соціалістичного табору часом приїжджали відомі західні співаки.

Важливим чинником формування масової свідомості стали фізкультура і спорт, підтримувані державною. На олімпійських іграх у Мельбурні в 1956 р. польські спортсмени здобули 9 медалей, в Римі (1960) – 21 медаль, Токіо (1964) – 23 медалі, Мехіко (1968) – 18 медалей. Спортсменів-переможців зустрічали в Польщі як національних героїв. Серед видатних спортсменів великий авторитет мали *Юзеф Шмідт* (олімпійський чемпіон у потрійному стрибку), спринтерка *Ірена Шевінська*, боксери *Єжи Кулей*, *Юзеф Грудзень*, роверист *Ришард Шурковський*.

На культурному житті поляків цього періоду яскраво позначилися суперечливі тенденції: з одного боку, політика партійно-державного керівництва сприяла прилученню до культурних здобутків значних мас населення, надавала культурі традиційних національних рис, а з другого – в нових умовах ставали все більш тісними рамки тоталітарної держави з пануванням партійної бюрократії та догматичної ідеології, які обмежували права і свободи людей.

Між двома кризами: десятиріччя Е. Герека (1971 – 1980 рр.)

“Умиротворення”. Криза 1970 р. значно підірвала авторитет ПОРП та ідею соціалізму в суспільстві. Зміна керівництва партії та держави не спричинила негайного заспокоєння. Робітники чекали не обіцянок і кадрових перестановок, а реальних змін у становищі. Наприкінці січня 1971 р. знов розпочалися страйки робітників Труймяста і Щеціна, на початку лютого – Лодзі. У Щеціні суднобудівельники погрожували підірвати підприємство, якщо для придушення страйку буде застосовано силу. Під тиском обставин керівники партії та держави зустрілися з робітниками Щеціна і Гданська. Е. Герек скаржився на труднощі і обіцяв робітникам задовольнити економічні вимоги при їхньому сприянні. Він звернувся до них із закликом-запитанням “Поможете?”, почувши у відповідь – “Поможемо”. Цей фрагмент діалогу був підхоплений пропагандою і став гаслом, яке повинно було символізувати єдність партії з робітничим класом. У такому ж дусі пройшли зустрічі партійних керівників з робітниками Лодзі. Факт прямого спілкування робітників з керівниками держави став новим явищем у житті країни і вселяв надії на порозуміння між партією і масами.

На початку лютого 1971 р. відбувся пленум ЦК ПОРП, який дав оцінку грудневим заворушенням, звинувативши у всьому попереднє керівництво, яке втратило зв'язок з масами та управляло країною з допомогою адміністративних методів. (В. Гомулка надіслав до ЦК лист, в якому не погодився з оцінками дій попереднього керівництва й усуненням його з керівних органів партії). Пленум видалив з ЦК прибічників В. Гомулки, ввівши нових людей з оточення Е. Герека. Невдовзі зібрався сейм, який замінив маршалка сейму Ч. Вицеха представником ЗСЛ Д. Галаєм. Навесні 1971 р. у вищому керівництві виник конфлікт між групами Е. Герека і М. Мочара; останній наполягав на проведенні жорсткої лінії щодо страйкуючих. Е. Гереку вдалося перетягнути на свій бік С. Каню, який став секретарем ЦК. На початку червня 1971 р. Е. Герек, підготувавши необхідний ґрунт, дав наказ заарештувати декількох високих чиновників МВС, які були зв'язані з М. Мочаром. Незабаром черговий пленум ЦК усунув того з посади секретаря і затвердив на менш впливовій посаді голови Верховної контрольної палати сейму, що поставило крапку на його політичній кар'єрі. Поступово формувалося нове “вузьке” керівництво партії та держави, до якого входили П. Ярошевич, Ф. Шляхціц, який посів посаду міністра внутрішніх справ, Е. Бабюх, К. Барціковський, Я. Шидляк, С. Ольшовський, С. Каня.

Група Е. Герека була змушена багато сил віддати консолідації партійних лав. Груднева криза розчарувала чимало комуністів: близько 60 тис. членів вийшли з партії.

Партійні керівники організували зустрічі з активом ПОРП, дискусії та обговорення політичних питань. Вони обіцяли повернення “ленінських засад” діяльності партії, розширення внутріпартійної демократії. Для консультацій з робітництвом було вибрано 163 підприємства, на яких збиралися попередньо обговорюватися важливі політичні рішення. Для розробки нової стратегії розвитку країни були створені спеціальні групи експертів із залученням провідних учених і фахівців. Окрема партійно-урядова комісія під головуванням Я. Шидляка зайнялася опрацюванням програми модернізації управління економікою. Для підготовки рапорту про стан освіти створено Комітет експертів на чолі з професором Я. Щепанським. Відновила діяльність Вища школа суспільних наук ЦК ПОРП, на яку було покладено обов’язок підготовки кадрів і проведення експертизи виконання партійних і державних рішень. Усе це створювало видимість зміцнення зв’язку партії з масами, ліберальних поглядів нових лідерів. Але жодних законодавчих та інституційних змін нове керівництво ПОРП не планувало.

Упродовж 1971 р. Е. Гереку та його групі вдалося опанувати партійний та державний апарат, але залишався проблематичним вплив на суспільство, яке чекало реальних дій. Ліберальні кола покладали надію на особу нового лідера партії, який мав реноме “господаря Сілезії”, в молодості був гірником у Франції та Бельгії, знав стосунки у Західній Європі. Сам Е. Герек підігрував таким настроям, наголошуючи у своїх численних виступах на єдності нації (гасло “морально-політичної єдності нації”), зміцненні “соціалістичної демократії”. Улітку-восени 1971 р. правляча група підготувала проекти нової економічної стратегії і змін політики партії, які були представлені на VI з’їзді ПОРП, що зібрався у грудні 1971 р. – швидше, ніж передбачав статут. Порядок проведення з’їзду повинен був засвідчити відхід від традиційної парадної схеми: крім пленарних засідань, відбувалися наради в 19-ти тематичних групах, під час яких виступило понад 630 делегатів. З’їзд ухвалив документ *Про подальший соціалістичний розвиток ПНР*, який обіцяв швидкий господарський поступ, модернізацію промисловості, поліпшення добробуту населення, демократизацію соціальних відносин, піднесення культурного потенціалу. Деталі й засоби такого прискорення були приховані за загальними фразами. Насправді серйозних структурних змін не передбачалося. Ухвалені документи містили запевнення в міцності соціалістичних засад устрою Польщі, єдності країн соціалістичного табору, дружби та співробітництва з СРСР. Водночас відбулося розширення й зміцнення групи прихильників Е. Герек. Більш ніж на половину оновився склад ЦК, до якого увійшло чимало молодих діячів. До вузького грона керівників належали Е. Бабюх, К. Барціковський, М. Ягельський, В. Ярузельський, В. Кручек, Є. Лукашевич, С. Ольшовський, Я. Шидляк, С. Каня.

Гасло “модернізації Польщі” було покладене в основу передвиборної програми ФЄН. Головою ФЄН було поставлено відомого вченого-електронщика, президента ПАН *Януша Грошковського*. Вибори відбулися достроково у березні 1972 р., що повинно було символізувати повний розрив з минулим і початок нового етапу розвитку країни. За офіційними даними, в них взяло участь 97,9 % виборців; кандидати ФЄН здобули 99,5 % голосів. У новому складі сейму за ключом розподілу місць ПОРП отримала традиційних 55,5 % мандатів, ЗСЛ – 25,4 %, ДП – 15 %; було обрано також 49 безпартійних послів, в тому числі 5 належало до католицького кола “Знак”, 3 – Об’єднання “Пакс”, 2 – ХСС. Маршалком сейму став людовець *Станіслав Гуцва*, а Державну раду замість Ю. Циранкевича очолив історик *Генрик Яблонський*. Уряд залишився за П. Ярошевичем.

Соціалізм “у кредит”. VI з’їзд ПОРП затвердив директиви чергового п’ятирічного плану економічного розвитку, які передбачали зростання національного доходу на 40 %, промислової продукції – на 50 %, сільськогосподарської – на 20 %, реальної заробітної плати – на 18 %. Загальна стратегія була спрямована на розвиток державної економіки у

взаємозв'язку з систематичним піднесенням життєвого рівня населення. Забезпечити одночасну реалізацію обидвох завдань за рахунок внутрішніх засобів було неможливо. Дефіцит вирішено було покрити за рахунок кредитів від західних країн і закупівлі там нових технологій. Міжнародна кон'юнктура, що була результатом початку процесу "розрядки напруженості" між Заходом і Сходом, сприяла таким намірам. Польща активізувала свою зовнішню політику; майже кожний візит польських делегацій до західних країн закінчувався одержанням нових кредитів. Тільки від ФРН Польща одержала в першій половині 70-х років 1 млрд. марок кредитів і 1,3 млрд. марок воєнних відшкодувань. Загалом сума кредитів, отриманих країною у 70-х роках, перевищила 24 млрд. доларів.

Закордонні кредити значно пожвавили польську економіку, дозволили розпочати модернізацію багатьох галузей промисловості шляхом закупівлі ліцензій та сучасного обладнання. У 1971-1972 рр. підписано угоду з італійською фірмою "Фіат" щодо випуску доступних для населення малолітражних легкових автомобілів ("Фіат 126 п – "малюх"), розпочато будівництво найбільшого в Європі металургійного комбінату "Гута Катовіце", яка повинна була переплавляти залізну руду з України, розбудовано Легніцько-Любінський мідний район, завершено спорудження кількох теплових електростанцій; в Гданську збудовано великий нафтопереробний комбінат і здано в експлуатацію новочасний Північний порт; почалися великі роботи з реконструкції Варшави. Створювалася мережа валютних магазинів "Певекс" і "Бальтона", які відкривали доступ до західних товарів. Символічне значення мали угоди з фірмами "Кока-кола" і "Мальборо", в результаті яких у країні з'явилися товари, що асоціювалися із західним світом. З 1 січня 1972 р. уряд скасував обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції селянами, вжив заходи для створення приватних господарств з відгодівлі худоби. На селян було поширене безкоштовне медичне обслуговування. Уряд відкрив "зелене світло" для дрібної приватної ініціативи, якою скористалися ремісники та власники невеликих закладів. Було полегшено видачу паспортів для виїзду за кордон і відкрито кордони з Чехословаччиною та НДР.

Перші роки реалізації нової стратегії принесли значне зростання: промислова продукція збільшувалася щорічно на майже 11%, сільськогосподарська – 6%, національний дохід – 10%. Заробітна плата в державному секторі у 1971-1973 рр. зростала щорічно майже на 7%. Це дало підстави керівництву ПОРП на I партійній конференції на початку січня 1973 р. висунути гасло *Збудуємо другу Польщу*. Воно передбачало в найближчі 20 років подвоїти економічний потенціал, забезпечити кожну родину окремим помешканням, довести споживання населення до західних стандартів. З'явилися гасла "поляк зможе", "великий стрибок", "польське економічне диво". Магазины наповнилися товарами; виробництво холодильників зросло майже в два рази, пральних машин – на 50%, легкових автомобілів – у 5 разів. У 1973 р. планові показники п'ятирічки було значно підвищено, хоча керівництво не врахувало світових економічних тенденцій, не бажало зауважувати диспропорцій, котрі виникли в розвитку промисловості, зовнішній торгівлі, не вдалося до кроків з метою проведення суттєвих змін в механізмі функціонування господарства.

Повернення до пройденого. Успішний розвиток економіки в 1971-1973 рр. дав підстави керівництву ПОРП приступити до зміцнення тоталітарного устрою, що приховували за гаслом соціалістичного будівництва. Посилилося ідеологічне втручання ПОРП у всі сфери суспільного життя. Організовувалися численні пропагандистські кампанії, під час яких лунали дифірамби на адресу партії та її керівництва, поширювалися слогани про морально-політичну єдність партії та народу, нову могутню Польщу. У червні 1973 р. відбувся *II Конгрес Польської Науки*, на якому йшлося передусім про "наукове"

обґрунтування партійних рішень, а реальні потреби галузі залишилися без уваги. На початку 1973 р. було оголошено *Репорт про стан освіти*. Незважаючи на серйозну критику системи освіти з боку громадськості та єпископату, у жовтні того ж року сейм ухвалив *Закон про реформу освіти*, який, за радянським взірцем, запроваджував єдину обов'язкову 10-річну середню школу й надавав перевагу суспільним чинникам у "соціалістичному вихованні" молоді. Навесні 1973 р. примусовим порядком було створено *Федерацію соціалістичних спілок польської молоді*, до якої увійшли ЗМС, Соціалістичний союз польських студентів (ЗССП), Соціалістичний союз селянської молоді (ЗСМВ), Соціалістичний союз військової молоді і Союз польського харцерства (ЗХП). Федерація повинна була діяти під ідейно-політичним керівництвом ПОРП. У 1973-1974 рр. партійний апарат багато попрацював над організацією масових кампаній на відзначення 25-річчя ПОРП і 30-річчя ПНР. Апогеєм урочистостей стало засідання сейму 21 липня 1974 р., на якому Е. Герек виголосив промову про успіхи соціалізму в Польщі і нагородив присутнього радянського керівника Л. Брежнєва вищою державною нагородою – Великим Хрестом ордена "Віртуті Мілітарі".

Разом з тим, досягнуті економічні успіхи значною мірою стали результатом закордонних кредитів, які треба було невдовзі повертати. Зовнішня торгівля розвивалася динамічно, але якщо в 1971-1975 рр. експорт зріс на 66 %, то імпорт – на 104 %. Торговий дефіцит постійно збільшувався, а енергетична криза на Заході у 1974-1975 рр. спричинила зростання цін на всю промислову продукцію, зменшення можливостей польського експорту, а отже, припливу валюти для погашення боргів. У 1975 р. Польща опинилася перед дефолтом, не будучи в стані сплатити проценти по зовнішніх боргах. Ситуацію врятував СРСР, надавши їй позику в розмірі 100 млн. доларів. Натомість східний сусід запровадив розрахунки з країнами соціалістичного табору на засадах т.зв. "трансферного карбованця", який не відповідав реальному співвідношенню (1 долар США = 0,67 коп.) і давав змогу одержувати з країн-сателітів велику кількість товарів за заниженими цінами. В умовах адміністративно-розподільчої системи, яка не зазнала суттєвих змін, не відбулося планового зростання продуктивності праці і поліпшення якості промислової продукції: польські товари не витримували конкуренції на західних ринках. Попри це партійно-державне керівництво продовжувало здійснювати курс на "будівництво другої Польщі", скеровуючи величезні кошти на капіталовкладення. Частка бюджетних коштів, призначених на інвестиції, постійно зростала, досягнувши 1974 р. найбільшого рівня за всі роки існування ПНР – 35 %. Зростання національного доходу не покривало інвестиційних витрат, зовнішньої заборгованості, досягнутого рівня споживання населення. У підсумку це повинно було призвести до напружень на споживчому ринку, труднощів у розрахунках із зарубіжними кредиторами.

Керівники ПОРП були більшою мірою заклопотані забезпеченням свого реноме і політичних впливів, аніж аналізом економічної ситуації. Господарський план став фікцією, оскільки його показники постійно змінювалися залежно від політичної кон'юнктури, діяльності різних галузевих груп тиску ("вугільне лобі", "оборонне лобі" тощо). Е. Герек, прагнучи здобути популярність, запровадив новий стиль праці: він постійно роз'їжджав по країні, відвідуючи підприємства, школи, селянські господарства, провадив приятні розмови з людьми про умови життя і праці, цілуючи руки жінкам і підносячи на руках дітей. Такі візити, як правило, організувалися заздалегідь, широко висвітлювалися ЗМІ і повинні були символізувати єдність партії та народу. Пропаганда поширювала образ загального добробуту населення, перемоги "соціалістичної демократії". Водночас всередині ПОРП продовжувалася боротьба груп. Е. Герек поступово відсував від впливу тих осіб, які могли стати претендентами на вищу партійну посаду. У 197 р. були здійснені перестановки у вищому владному ешелоні: з секретаріату ЦК

ПОРП відійшли Ф. Шляхціц, який вважався “№ 2” в партії, К. Барціковський, а на їх місце прийшли В. Красько, Ю. Пінковський і А. Верблян – слухняні виконавці волі першого секретаря. Керівники ПОРП поверталися до традицій формальних засідань і нарад, на яких не було місця для ділової дискусії, а йшлося лише про успіхи і досягнення, формувався імідж “народного” керівника партії й держави.

У 1974 р. відбулися нерозголошені зміни в проведенні аграрної політики. Державний земельний фонд почав приймати від селян земельні ділянки взамін за призначення пенсій та пожиттєвих виплат. Продаж землі приватним селянам було припинено, натомість вона передавалася держгоспам і кооперативам. У результаті дещо збільшився колективний сектор у сільському господарстві (з 17% у 1971 р. до 21% земельних угідь у 1975 р.), але переважну масу сільськогосподарської продукції на споживчий ринок надалі постачали індивідуальні селяни. Держава продовжувала політику пріоритетного фінансування колективних господарств. В умовах несприятливих кліматичних умов (неврожай 1974 і 1975 рр.) сільське господарство не змогло забезпечити споживчий ринок продовольчими товарами, насамперед зерном та м'ясом, а уряд змушений був імпортувати продовольства. Труднощі з продуктами харчування відбилися на споживчому ринку: знову з'явилися черги і “дефіцити”.

Прагнучи продемонструвати вірність курсу реформ і, разом з тим, зміцнити вплив на середню керівну ланку, група Е. Герека в 1973 р. розпочала **адміністративну реформу**, яка здійснювалась упродовж трьох років. Спочатку громади були об'єднані в більші територіальні об'єднання – гміни, до яких було перенесено всі головні адміністративні органи. Згодом, у червні 1975 р., сейм ухвалив закон, за яким скасовувалася така територіально-адміністративна одиниця, як повіт, а замість 17 воеводств створено 49. Пропаганда стверджувала, що новий адміністративний устрій сприятиме господарському та культурному піднесенню сільських районів, зменшить адміністративний апарат і бюрократичні перешкоди для населення. Насправді наслідком реформи було зростання кількості адміністративних посад, заміни неугідних правлячій групі осіб на воеводському рівні. Тільки незначною мірою реформа вплинула на піднесення невеликих міст і містечок; здебільшого нові воеводства були дрібними й слабкими. Водночас реформа сприяла централізації влади: вищим органам було простіше диригувати меншими осередками, розставляючи слухняні кадри.

Поряд з поліпшенням економічної ситуації і збільшенням споживання в першій половині 70-х років поліпшилися настрої більшості поляків, відродилися надії на можливість гідного життя за соціалізмом. Цьому сприяла нова політика ПОРП щодо **католицького костелу**. Відбулися зустрічі державних керівників з церковними ієрархами, було дозволено будувати нові костели. У червні 1972 р. папа Павло VI видав спеціальну буллу, яка затвердила польську церковну організацію на Західних землях, поклавши край тривалим суперечкам щодо прав костельної ієрархії на них. У 1974 р. було налагоджено контакти з Ватиканом і створено постійне представництво Польщі в папській державі. Польські лідери значно розширили контакти із західними країнами, не забуваючи про зверхність СРСР.

Стабілізація в керівних ешелонах і суспільстві привели групу Е. Герека до переконання про досягнення бажаного підпорядкування населення владі. Польський лідер взяв участь у Міжнародній конференції з безпеки і співробітництва в Європі в серпні 1975 р. в Гельсінках, де разом з главами 35 держав підписав Заключний Акт, який стверджував незмінність післявоєнних кордонів в Європі, незалежність і самостійність європейських країн та їх прагнення до рівноправного співробітництва в інтересах збереження миру і відвернення загрози війни. Т.зв. “третій кошик” конференції торкався гуманітарних питань і закликав уряди всіх країн дотримуватися засад “Декларації прав людини”,

міжнародних угод про права людини, свободу мислення, переміщення та обміну інформацією. Ці документи суперечили суспільній практиці країн комуністичного блоку, підштовхуючи опозиційні сили всередині цих країн до активізації діяльності, скерованої на захист демократичних свобод. Польські керівники, за прикладом радянських, не звертали особливої уваги на гуманітарні питання, задовольнившись територіальними аспектами. У Польщі вони планували дальший “наступ соціалізму”, розбудовували сили міліції та ЗОМО, заарештовували ініціаторів найменшого опозиційного руху. У травні 1975 р. сейм ухвалив постанову про внесення поправок до Конституції, які повинні були засвідчити соціалістичний характер країни, керівну роль партії у суспільстві і нерозривний зв’язок з СРСР та комуністичним табором. У вересні 1975 р. пленум ЦК ПОРП підготував стратегічний документ “За динамічний розвиток соціалістичного будівництва, за вищу якість праці та умов життя нації”, який повинен був послужити платформою чергового з’їзду правлячої партії й містив пропозицію конституційних поправок. Проте проекти новачій несподівано викликали рішучий опір костелу та інтелектуального середовища. Єпископат скерував до державних органів меморіал, в якому зазначалося, що внесення до конституції положення про керівну роль ПОРП перетворило би державу на суб’єкт ідеологічної системи, який знищить залишки демократії, а запис про нерозривний зв’язок з СРСР – підважить суверенітет Польщі. Такі ж міркування містилися в листі, який підписали 59 відомих учених, літераторів і громадських діячів і за посередництвом професора Е. Ліпінського на початку грудня 1975 р. надіслали до ЦК ПОРП. Посилаючися на Заключний Акт КБСЄ, автори критикували проект поправок до Конституції, підкреслювали значення свободи людської діяльності, яка неможлива без плюралізму світоглядів, віровизнань, прав на працю, об’єднання, доступу до інформації. Партійна влада не дуже прислухалася до протестів, покладаючися на дієвість пропагандистської машини та органів правопорядку, але все ж внесла корективи до остаточних варіантів поправок.

8-12 грудня 1975 р. у Варшаві пройшов VII з’їзд ПОРП, на якому були представлені делегати від 2,4 млн. членів партії. Е. Герек запропонував делегатам стратегію, яка пройшла апробацію попереднього періоду, роблячи акцент на зростанні споживання матеріальних благ населенням на підставі подальшої розбудови державної економіки. Було проголошене гасло будівництва суспільства “розвинутого соціалізму” і запропоновано поправки до Конституції, серед яких не було положень про колективізацію селянства, виховання в соціалістичному дусі та деяких ін. Під час попереднього обговорення поправок була відкинута пропозиція перейменування країни на Польську Соціалістичну Республіку. З’їзд остаточно усунув з керівних органів партії старих членів ПОРП, які ще там залишалися (Ю. Циранкевича, С. Єндріховського), замінивши їх представниками нової генерації. Партію очолив Е. Герек, його найближчими дорадниками були Е. Бабюх, П. Ярошевич, С. Каня, С. Ковальчик, М. Ягельський, Я. Шидляк, Є. Лукашевич, А. Верблян.

Невдовзі після з’їзду сейм утворив спеціальну комісію для підготовки закону про внесення змін до Конституції, яку очолив голова Державної ради Г. Яблонський. Однак протести проти змін в Основному законі країни не вщухали. У січні-лютому 1976 р. представники польської культури (101 особа) скерували до комісії лист протесту проти планованих поправок. Подібні листи надійшли до комісії також від інших інтелектуальних осередків. Протести громадськості змусили комісію пом’якшити ряд положень проекту, а від інших зовсім відмовитися. 10 лютого 1976 р. сейм ухвалив Закон про поправки до Конституції (при голосуванні утримався лише один посол – католицький діяч С. Стомма). Стаття 1 стверджувала, що Польща є “соціалістичною державою”; стаття 3 проголошувала ПОРП “керівною політичною силою суспільства в будівництві

соціалізму”; у новому тексті було вписано слова про зміцнення “нерозривних зв’язків дружби і співробітництва з СРСР”. Не були включені до поправок положення про безумовне поєднання прав і обов’язків громадян. І все ж зміст внесених поправок і процедура їх одногосного схвалення в сеймі викликали негативну реакцію інтелігенції. Наступним подразненням суспільної свідомості стали чергові вибори до сейму, що проводилися за старим сценарієм. ФЄН йшов на вибори під гаслами VII з’їзду ПОРП. Офіційні дані стверджували, що до виборчих урн прийшло 98 % виборців, з яких 99 % проголосували за кандидатів ФЄН. Склад нового сейму не відрізнявся від попереднього, за винятком того, що від католицьких організацій не було обрано С. Стомми, натомість усі п’ять посольських місць посіли прибічники Я. Заблоцького, схильного до співробітництва з ПОРП. Вищі державні керівники залишилися на своїх посадах.

Після сесії сейму влада чинила тиск на авторів листів протесту проти змін у Конституції. Він обмежився дрібними переслідуваннями, які проявлялися в створенні перешкод для публікації праць, презентації творів. Наслідком стало прагнення опозиційних кіл знайти площину для об’єднання. У травні 1976 р. було надруковано і поширено програму *Польської незалежницької угоди* (Польського порозумення неподлеглосььцьового), яка була підготовлена таємною групою інтелігенції, якою керував *Здзіслав Найдер*. У ній йшлося про відновлення повного суверенітету Польщі, демократичних принципів устрою, вільний розвиток економіки та культури. Це була перша спроба некомуністичних сил в Польщі сформулювати політичну програму.

Червневі протести. Економічні труднощі, пов’язані з швидким зростанням споживання і можливостями забезпечити ринок товарами, змусили уряд повернутися до питання підвищення цін на основні продукти харчування. 24 червня 1976 р. голова уряду П. Ярошевич представив послам сейму проєкт підвищення цін майже на всі продовольчі продукти, зокрема, цукру на 100 %, м’ясних виробів – на 69 %. Уряд пропонував компенсацію до зарплати, яка однак не покривала видатків, що знижували життєвий рівень населення. Сейм погодився з пропозицією, але запропонував провести консультації з колективами підприємств. Реакція робітників була однозначною: вже на другий день розпочалися страйки та демонстрації протесту в кількох містах. Найбільшого розмаху вони набули в Урсусі (під Варшавою), Радомі і Плоцку, де від страйків і демонстрацій робітники великих промислових підприємств (в Урсусі – заводу тракторів, Радомі – машинобудівних заводів ім. Вальтера, Плоцку – комбінату “Петрохімія”) перейшли до нападів на партійні комітети, будинки міліції та служби безпеки. Робітники Урсуса заблокували рух на залізничній колії Варшава-Кутно. Учасники акцій протесту вимагали скасувати рішення про підвищення цін. Страйки відбулися також на підприємствах Варшави, Лодзі, Вроцлава, Познані, Щеціна, Гданська та інших міст. Демонстранти були розігнані загонами міліції та ЗОМО, обійшлося без жертв, але багатьох затриманих сильно побили. Були проведені масові арешти найбільш активних робітників, що стало можливим завдяки тому, що учасники протесту були сфотографовані й зняті на кіноплівку. Арешти охопили понад 630 осіб у різних містах, найбільше в Урсусі (172 особи). Того ж дня ввечері (25 червня) П. Ярошевич виступив по телебаченню, повідомивши про відкликання урядового проєкту підвищення цін після проведення “консультацій” з робітничими колективами. У наступні дні офіційна пропаганда подала інформацію про події в Урсусі, Радомі і Плоцку як порушення “консультацій” “хуліганськими елементами”. Були організовані віча і збори на підтримку політики ПОРП і засудження “підбурювачів”, які “перешкоджають діалогу партії з народом”. З метою залякування робітників влада вирішила покарати учасників подій. Під час розгону демонстрацій міліція влаштувала масове побиття затриманих, організувавши т.зв. “стежки здоров’я” – провадження через два ряди міліціонерів, які завдавали

удари гумовими палицями. Найбільш активні протестанти були засуджені на різні строки ув'язнення (від 1 до 10 років) за “порушення громадського порядку” або “напад на представників міліції”.

Виникнення організованої опозиції. Червневі акції протесту активізували опозиційні сили. На захист робітників виступили діячі науки і культури. Я. Куронь написав листа до генерального секретаря Компартії Італії Е. Берлінгуера з проханням вплинути на владу ПНР, Є. Анджеєвський оголосив *Лист до переслідуваних учасників робітничого протесту*, група вчених і літераторів скерувала лист до вищої влади Польщі з протестом проти жорстокої розправи над робітниками. Стихийно виник рух на допомогу заарештованим і потерпілим робітникам. Наприкінці вересня 1976 р. група діячів опозиції утворила *Комітет захисту робітників* (Комітет охрони робітників, КОР), який, спираючися на Заключний Акт КБСЄ і Конституцію ПНР, виступив на захист прав робітників, проти порушення законів при їх затриманні. Члени КОР оголосили *Відозву до суспільства і влади ПНР*, де виклали причини створення організації, метою якої є захист прав і свобод людей праці. На початках до КОР належали 14 осіб, серед яких були люди різних світоглядних орієнтацій – від марксизму до християнських доктрин, молоді люди і представники старшого покоління: Єжи Анджеєвський, Яцек Куронь, Едвард Ліпінський, Ян Юзеф Ліпський, Антоній Пайдак, Адам Щипюрський, ксьондз Ян Зея та ін. Свої відозви і листи КОР керував до сейму, партійних органів, вимагаючи суворого дотримання Конституції та законів ПНР. Водночас члени КОР почали організований збір коштів для робітників, надали їм юридичні консультації, нав'язали контакти із зарубіжними правозахисними організаціями. Важливим напрямом діяльності КОР стало інформування громадськості про репресії проти робітників, конституційні права громадян, події в Польщі і за кордоном. Спочатку матеріали комітету друкувалися на друкарській машинці і переписувалися від руки, згодом розмножувалися на копіювальній техніці. Видання КОР поклали початок т.зв. *літературі другого обігу*, тобто такої, що не підлягала офіційній цензурі й поширювалася приватними особами. Влада намагалася припинити діяльність КОР, але не наважилася вдатися до репресій з огляду на те, що його організатори не закликали до повалення устрою, а лише до забезпечення конституційних прав і свобод громадян. На захист робітників виступив також католицький єпископат. Окрім того, залежність від західних кредитів змушувала партійне керівництво миритися з існуванням легальної організації, яка повинна була свідчити про “соціалістичну демократію” в країні. Влада намагалася різними засобами ізолювати КОР, не вдаючися до прямих репресій.

Утворення КОР дало поштовх розвитку легального опозиційного руху, який спирався на положення Заключного Акту КБСЄ і діяв в межах конституційних свобод. 25 березня 1977 р. кілька осіб, у тому числі *Анджей Чума* і *Лешек Мочульський*, утворили *Рух захисту прав людини і громадянина* (Рух оброни прав человека і обивателя, РОПЧІО) і поширили відозву *До польського суспільства*, в якій вимагали реальної незалежності Польщі, закликали дотримуватися християнських і національних традицій. Невдовзі Рух розпався на два крила: проєндецьке (А. Чума) і пропілсудчиківське (Л. Мочульський). У

Рис. 75. Діячі опозиції (згорі вгору): Я. Куронь, Е. Ліпінський, Я.Ю. Ліпський, А. Міхнік.

1977-1978 рр. виникли також невеликі опозиційні групи: *Рух молоді Польщі* (РМП) на чолі з А. Галльом в Гданську, *Студентський комітет солідарності* в Кракові, *Товариство наукових курсів* у Варшаві та ін. Більшість з них видавала свої бюлетені, інформатори, часописи, які поширювалися в “другому обігу”. Спецслужби стежили за діяльністю опозиційних груп, вдавалися до конфіскацій, обшуків, тимчасових затримань їх учасників, але не влаштовували погромів і незаконних арештів. Про розмах діяльності опозиційних осередків у 1976-1979 рр. свідчить той факт, що за цей період працівники МВС конфіскували 440 тис. примірників друкованої продукції, 121 множильний апарат, 1770 рулонів паперу і 113 кг друкарської фарби. За підрахунками дослідників, з опозиційними організаціями співпрацювало від декількох сотень до кількох тисяч осіб. Вплив опозиції на суспільство був незначним, але він зростав у міру погіршення економічного та політичного становища в країні.

Нові явища з'явилися в середовищі польської еміграції на Заході. Криза і розкол, викликані відмінними підходами до оцінки ситуації в Польщі, наприкінці 60-х років змінилися пошуками шляхів консолідації. Представники старшого покоління відходили з життя, а молоді асимілювалися. У 1970 р. еміграційний уряд в Лондоні утворив Спеціальну комісію під керівництвом професора Є. Гавенди, яка займалася проведенням переговорів з еміграційними політичними центрами. У червні 1972 р. вдалося розробити засади політичного порозуміння, які зводилися до п'яти положень: прагнення повернути незалежність Польщі із запереченням ухвал Ялтинської конференції 1945 р., діяльність на підставах Конституції 1935 р., утворення нового політичного представництва – Національної ради (НР), визначення способу делегування представників до НР, механізм діяльності НР. Улітку 1972 р. новий екзильний президент *Станіслав Островський* призначив головою уряду соціаліста *Альфреда Урбанського*, який утворив *Уряд національного примирення* з включенням до нього представників різних політичних центрів, окрім Строніцтва народного. Розрядка напруженості в міжнародних відносинах не сприяла діяльності еміграційного уряду. Натомість Радіо “Вільна Європа” і паризька “Культура”, що орієнтувалися на поляків у Польщі, нав'язали контакти й співробітництво з частиною нових польських емігрантів, які виїхали з країни після березневих подій 1968 р., але зберігали зв'язки з нею. З ними активно співпрацював Л. Колаковський, тексти якого часто друкувалися в “Культурі” або звучали на РВС. На початку 1973 р. нові емігранти з числа колишніх “командос” почали видавати часопис *Анекс* (Додаток), присвячений пошукам шляхів і розробці програм опозиційної діяльності в Польщі. Маючи зв'язки з країною, вони переправляли на Захід і видавали там праці польських опозиціонерів, зокрема Я. Куроня (“Політична опозиція в країні”, 1974), З. Найдера (“Про потребу програми”, 1975), А. Мацєрєвича (“Роздуми про опозицію”, 1976). На сторінках опозиційних видань відбувалися жвавий обмін думками і теоретичні дискусії про можливість змін політичної системи Польщі, засоби ідеологічного впливу на маси тощо. Ці видання різними шляхами потрапляли до Польщі. Після 1976 р. обмін інформацією між опозицією та еміграцією значно зріс. У березні 1978 р. еміграційні кола утворили *Фонд захисту свободи слова і прав людини в Польщі*, який надав фінансову допомогу опозиційним діячам в країні та закордоном.

У Польщі надалі єдиною незалежною від ПОРП інституцією залишалася **католицька церква**. Зміна політики держави щодо костелу, яка проявилася у першій половині 70-х років, спричинила певне зближення між ними. Проте костел зберігав незалежність і право на критику влади. У квітні 1975 р. єпископат виступив з критикою системи номенклатурного добору керівних кадрів адміністрації, вимагаючи відкриття доступу на керівні посади для віруючих, які становили більшість суспільства. Костел висловився проти змін Конституції, засудив репресії проти робітників у 1976 р. Партійне керів-

ництво намагалось уникати конфліктів з церквою, робило кроки з метою притягнення костелу на бік влади з огляду на неминуче погіршення економічної ситуації. У жовтні 1977 р. Е. Герек вперше особисто зустрівся з примасом С. Вишинським. Під час зустрічі кардинал звернув увагу першого секретаря ПОРП на поганий стан економіки і зростання невдоволення людей. У грудні 1977 р. під час візиту до Італії відбулася зустріч Е. Герек з папою Павлом VI. Переговори не забезпечили польському керівництву безпелляційної підтримки церкви. Обидві сторони – влада і костел – залишилися на своїх позиціях.

За таких невизначених обставин відбулися події великої ваги. У серпні 1978 р. помер папа Павло VI. Через кілька тижнів папою було обрано нового зверхника, який взяв ім'я Іоанн Павло I, підкреслюючи намір продовжити політику двох своїх попередників. Але через місяць новий папа несподівано помер. 16 жовтня 1978 р. конклав обрав новим папою римським краківського митрополита, кардинала *Кароля Войтилу*, який взяв собі ім'я *Іоанн Павло II*. Для більшості поляків обрання співвітчизника главою католицької церкви стало надзвичайною подією. Авторитет польського костелу в світі значно зріс. Для влади ПНР обрання папи-поляка стало шоком. Але польські керівники швидко оговталися і поспішили використати цей факт для підкреслення авторитету “соціалістичної Польщі”. Проте в реальності обрання нового глави католицької церкви ставило польське керівництво перед складними ідеологічними та політичними проблемами, серед яких чи не головнішими були узгодження релігійного світогляду і комуністичної ідеології, а також невідповідність тоталітарного устрою Польщі загальноприйнятим засадам свободи особи й демократії. Це стало очевидним під час першого паломницького візиту папи Іоанна Павла II до Польщі 2-10 червня 1979 р. Приїзд папи, який зібрав багатомільйонні маси населення (6 млн. осіб), створив у країні нову атмосферу, що визначалася єднанням з європейськими народами, вірністю національним традиціям і загальнолюдським цінностям. Хоча в своїх виступах папа уникав політичної тематики, але загальне їх спрямування суперечило постулатам офіційної комуністичної пропаганди. Прощаючися з Польщею, папа говорив, що “часом треба відважитися піти в тому напрямі, яким ще ніхто не ходив”, заохочуючи тим самим до пошуків нових розв'язань суспільних проблем. Польські власті й ЗМІ намагалися всіляко применшити значення візиту папи-поляка, але наслідки пропаганди були протилежними від намірів організаторів. Суспільні настрої зазнали суттєвих змін: під впливом візиту папи, його промов і спілкування з вірними люди більш відверто висловлювали свої погляди і громадянську позицію.

У другій половині 70-х років економічна ситуація в країні неухильно погіршувалася. Інвестиційна “лихоманка” поглинала чимраз більше засобів, не даючи належного ефекту. Зростання заробітної плати, яке не покривалося приростом продукції, призводило до напружень на ринку. Керівники партії та держави намагалися пояснювати труднощі кризою світової економіки. У грудні 1976 р. пленум ЦК ПОРП оголосив про проведення “економічного маневру”. Йшлося про зменшення імпорту та капіталовкладень, в тому числі для деяких розпочатих проєктів. Зменшення інвестицій в умовах екстенсивної економічної політики викликало зменшення приросту продукції й гальмування розвитку енергетики. З 1975 р. почалися тимчасові відключення електричного струму в житлових масивах і на підприємствах. Брак коштів на модернізацію засобів транспорту (залізниця, автопарк) викликав незадоволення працюючих, які не могли вчасно дістатися місця праці. Продукція сільського господарства в 1976-1980 рр. знизилася на 8%, а в рослинництві – на 16%. Причиною цього були неврожаї, зменшення ареалу оброблюваної землі, некорисні структурні зміни в економіці. Зовнішньоторговельний баланс характеризувався постійним дефіцитом через низьку якість виробів польської промисловості, які не мали попиту за кордоном. Водночас

країна була змушена продовжувати закупівлю імпортного обладнання і матеріалів, а також кормів. До певного часу напруження на ринку вдавалося стримувати за допомогою західних кредитів. Однак вони збільшували зовнішній борг країни, який зріс з 12,1 млрд. доларів у 1976 р. до 23,8 млрд. доларів у 1979 р. Обслуговування процентів боргу забирало у 1979 р. до 75 % експорту. Торгівля з СРСР, країнами РЕВ, яка становила половину зовнішньоторговельного обороту Польщі, не приносила валютних надходжень, а навпаки, спричиняла їх відтік. Національний дохід у 1979 р. не тільки не зріс, але знизився на 2 %.

Разом з труднощами економічного розвитку поступово погіршувалося матеріальне становище поляків. Через брак коштів у бюджеті уповільнилося житлове будівництво: кількість осіб, які чекали на квартири, зросла до 2 млн. Після 1977 р. припинилося реальне зростання заробітної плати. Утримування державних цін на основні продукти споживання призводило до їх “вимивання” з полиць магазинів, поширення спекуляції. У 1979 р. фонд заробітної плати збільшився на 9 %, а продаж товарів – на 7,2 %, що викликало інфляцію злогого. Почали видовжуватися черги за багатьма товарами першої необхідності, передусім м'ясними виробами. Усе це негативно позначалося на настроях населення.

Економічна політика групи Е. Герека, що проводилася під гаслом “Польща – великий будівельний майданчик”, насправді характеризувалася безгосподарністю, хаотичністю, політичним волюнтаризмом. Централістична адміністративно-розподільча система державного управління господарством залишалася без змін і навіть деградувала в результаті боротьби різних угруповань за вплив на вищих чиновників, придушення ініціативи знизу, некомпетентності керівних кадрів, недопущення критики, засекречування та фальсифікації економічної інформації. Офіційна пропаганда настирливо поширювала інформацію про успіхи польської економіки, яка нібито посіла десяте місце в світі серед найбільш розвинутих держав. Лави ПОРП зросли до 3 млн. членів у 1980 р., оскільки тільки приналежність до партії відкривала шлях для особистої кар'єри і матеріальних благ. Цьому сприяла система номенклатурного добору керівних кадрів на всіх ділянках державного управління. Політбюро ЦК ПОРП призначало всіх вищих керівників державного апарату, воєводські комітети ПОРП – керівників воєводського рівня. Керівниками могли бути лише члени ПОРП або окремі представники союзних партій (ЗСЛ, ДП), затверджені комітетом ПОРП. Номенклатурні працівники мали різноманітні привілеї – позачергового одержання квартир, автомобілів або телефонів, придбання “дефіцитних” товарів, поїздок за кордон, високих пенсій тощо. За прикладом вищих партійно-державних кіл, номенклатурні керівники провадили великопанський спосіб життя, оточуючи себе своєрідним “двором” з дорадників, підлабузників, перетворюючися на “нову шляхту”.

У січні 1978 р. відбулася II конференція ПОРП, присвячена підсумкам “економічного маневру”. Всупереч тривожним сигналам щодо стану господарства, її учасники затвердили резолюцію про успішний розвиток економіки й висловили подяку партійному лідеру за “послідовну і творчу діяльність на благо подальшого розвитку країни”. Провина за окремі “недоліки” і “прорахунки” покладалася на низові партійні організації та їхніх керівників. Невдовзі з'явилися також звинувачення в бік легальних опозиційних груп, які діяли в країні. Атмосфера всередині ПОРП не сприяла розвитку критичних поглядів на стан справ у державі. Окремі партійні діячі сигналізували про назрівання кризи. Восени 1975 р. партійний публіцист *Стефан Братковський* організував дискусійний клуб *Досвід і майбутнє*, на який запросив відомих учених і політиків, щоб обговорити проблеми суспільного розвитку країни. Учасники клубу опрацювали *Рапорт про стан республіки і шляхи її піднесення*, який надіслали до відомих політикам. У

ньому йшлося про назрівання кризи й потребу ґрунтовних суспільно-політичних реформ. Проте партійні адміністратори не прислухалися до критичних голосів, а діяльність клубу заборонили. Для офіційної пропаганди першопланове значення мали “успіхи і досягнення”. Помпезно висвітлювався політ у космос на радянському кораблі “Союз” першого польського космонавта майора *Мірослава Гермашевського*, який відбувся в липні 1978 р.

Влада і опозиція. Ставлення владних структур до опозиційних організацій було двояким: з одного боку, вони обмежували діяльність опозиції, а з другого, – не застосовували проти неї крайніх репресивних заходів, виставляючи на показ перед Заходом “толерантність” режиму. У березні 1977 р. Державна рада ратифікувала низку документів ООН щодо прав людини (Міжнародну декларацію громадянських і політичних прав, Міжнародну декларацію економічних, соціальних і культурних прав). У відповідь на численні звернення громадян і організацій Державна рада в липні 1977 р. видала закон про амністію робітників – учасників протесту в червні 1976 р. Одночасно було застосовано репресії проти опозиціонерів: у травні 1977 р. заарештовано понад 100 осіб, які співпрацювали з КОР. На початку травня за нез’ясованих обставин загинув співробітник КОР, студент Ягеллонського університету *Станіслав Пияс* (підозрювали, що його замордували працівники Служби безпеки МВС). Поховання загиблого перетворилося на багатотисячну маніфестацію студентів Кракова, які висловлювали недовіру режиму. Після похорону студенти створили організацію *Студентський комітет солідарності (СКС)*, філіали якого невдовзі з’явилися також в інших університетських містах.

Діяльність опозиційних груп та організацій набрала розмаху в другій половині 1977 р., після ратифікації Державною радою основних документів про права людини. Учасники опозиційного руху посилалися на ці документи, вимагали їхньої реалізації в Польщі. Восени 1977 р. члени КОР ухвалили розширити діяльність і перетворили організацію у *Комітет соціальної самооборони “КОР” (КСС-КОР)*. Її завданнями були: захист людей від репресій за політичними, світоглядними чи етнічними мотивами, виступи проти порушень громадянських прав і свобод. КСС-КОР збільшив кількість своїх видань (“Роботнік”, “Глос”, “Критика”, “Рес Публіка” та ін.). Головну роль у КСС-КОР відігравало Інтервенційне бюро, очолюване *Зоф’єю та Збігневом Ромашевськими*, яке стежило за фактами порушення громадянських прав. У вересні 1978 р. було налагоджено контакт КСС-КОР з представниками чехословацької опозиційної “Хартії 77”. Активно діяла також організація РОПЧіО, яка видавала кілька позацензурних видань (“Опінія”, “Дрога”). Розпочала видавничу діяльність *Незалежна офіцина видавнича “Нова”* (Незалежне видавництво). Упродовж кількох років воно опублікувало понад 100 позицій книжкових видань, заборонених цензурою, зокрема твори польських емігрантів (Ч. Мілоша, В. Гомбровича), а також політичних праць (А. Міхніка, Л. Мочульського).

Опозиційні настрої перекинулися на робітниче середовище, де виникли перші незалежні профспілкові комітети. Перший *Комітет вільних професійних спілок* (Вольне зв’язки заводове, ВЗЗ) організував у Катовіцах у лютому 1978 р. *Казімеж Світонь*. У квітні того ж року при підтримці діячів КОР у Гданську був створений місцевий Комітет ВЗЗ, в якому вирізнялися активністю члени КОР *Богдан Борусевич, Анджей Гвезда, Анна Валентинович* і 35-річний електрик *Лех Валенса*. У програмній декларації гданського Комітету ВЗЗ було записано: “ПОРП перетворила діяльність профспілок у продовження своєї структури (...) Суспільство повинно здобути собі право демократичного управління своєю державою”. Перший Комітет ВЗЗ на підприємстві виник на тракторобудівному заводі в Урсусі за ініціативою електрика *Збігнева Буяка*. Влітку 1978 р. близько 200 індивідуальних селян з Мілейова утворили перший *Комітет селянської самооборони*

(КСС), а незабаром виникло ще кілька подібних комітетів у різних регіонах країни. Вони виступали на захист інтересів індивідуальних селян, за реформу податкової системи, розвиток сільського самоврядування. Діяльність опозиційних правозахисних організацій спочатку охоплювала невелике коло людей, але з погіршенням економічної ситуації здобувала все більшу підтримку населення. Спецслужби намагалися обмежити впливи правозахисного руху, залякати його учасників, вдаючися до тимчасових арештів, попереджувальних розмов, проведення ревізій та обшуків.

Величезний вплив на розвиток опозиційного демократичного руху мав візит до Польщі папи Іоанна Павла II, який продемонстрував падіння авторитету Е. Герека і ПОРП серед поляків. Восени 1979 р. один з діячів РОПЧіО історик Л. Мочульський оголосив про створення нової політичної партії – *Конфедерації незалежної Польщі* (Конфедерації Польські неподлеглей, КПН). У інтерв'ю західним журналістам він зазначав, що його партія продовжуватиме традиції пілсудчиків, маючи на меті “повалення комунізму й відновлення незалежності Польщі”. Максималістські тенденції лідера КПН викликали недовіру з боку діячів ліберально-демократичної опозиції (КСС-КОР), які робили ставку на поступову трансформацію комуністичної системи шляхом створення громадянського суспільства, яке вийде з-під контролю ПОРП. Вони вважали, що “революційний” шлях може призвести до міжнародного конфлікту, в якому великих втрат зазнають насамперед поляки. Члени КСС-КОР знаходили підтримку в середо-вищі католицької інтелігенції, пов'язаної з часописами “Вензі”, “Знак”, “Тигоднік повшехни”. У грудні 1979 р. КСС-КОР поширив документ під назвою *Хартія прав робітників*, в якому йшлося про право на захист соціальних інтересів робітництва і підкреслювалося, що страйки не можуть самі по собі змінити ситуацію на краще, а справа полягає в утворенні незалежного робітничого представництва, яке стежитиме за реалізацією поставлених вимог. Під “Хартією” поставили свої підписи представники всіх створених комітетів ВЗЗ.

У вищих ешелонах ПОРП не бажали зауважувати ознак економічної та суспільно-політичної кризи, що насувалася. Окремі критичні голоси не бралися до уваги. У червні 1979 р. пленум ЦК ПОРП ухвалив рішення скликати черговий партійний з'їзд на початку 1980 р. Напередодні з'їзду були опубліковані директиви *За дальший розвиток соціалістичної Польщі, добробут польської нації*, які креслили оптимістичні перспективи поступу країни. Нечисленні критичні голоси, які де-не-де з'являлися під час передз'їздівських партійних конференцій, скеровувалися переважно проти прем'єра П. Ярошевича. VIII з'їзд ПОРП пройшов 11-15 лютого 1980 р. в атмосфері пропаганди “успіхів і досягнень”. Щоб приховати реальний стан справ, на з'їзді оперували переважно статистичними показниками останнього десятиріччя. З метою заспокоєння низового активу партії, який був налаштований більш критично, правляча група вирішила “пожертвувати” особою прем'єра П. Ярошевича, доповідь якого не прозвучала на форумі, а сам він був усунутий з усіх керівних органів партії та держави. На його місце було поставлено типового “апаратника” *Едварда Бабюха*. Першим секретарем ЦК ПОРП залишився Е. Герек. У схвалених з'їздом документах йшлося про реалізацію чергового 5-річного плану на 1981-1985 рр., який повинен був забезпечити подальше піднесення рівня життя населення. Партійні документи, що містили далекі від реальності оцінки і пропозиції, викликали лише роздратування у суспільстві.

Навесні 1980 р., після чергових виборів до сейму і місцевих рад, проведених за випробуваною схемою, парламент затвердив усі пропозиції керівництва ПОРП. Окрім заміни прем'єра, зміни були незначними. Один з перших закордонних візитів новий прем'єр зробив у травні 1980 р. до Москви, намагаючись отримати звідти термінову економічну допомогу. Однак у Кремлі були заклопотані справою інтервенції в

Афганістані, яка почалася в грудні 1979 р., і проведенням московської олімпіади 1980 р. Польському гостю було відмовлено. Повернувшись з Москви, Е. Бабюх був змушений оголосити про необхідність “затягування поясів”. Йшлося про нагальну потребу збільшення експорту товарів широкого споживання (передусім продуктів) і, як наслідок, скорочення внутрішнього споживання. З 1 липня 1980 р. без попереднього оголошення було запроваджено “комерційні” ціни на м’ясні вироби. Фактичне підвищення цін лицемірно прикривалося словами про “комерціалізацію” торгівлі виробами з м’яса.

Літня криза. Вже 1 липня розпочалися стихійні страйки протесту робітників великих і середніх міст. Приводом стали також чутки про те, нібито польські продукти масово вивозяться до Москви. Назагал у липні страйки охопили 177 підприємств і 83 тис. учасників. Власті погоджувалися задоволити економічні вимоги страйкарів щодо підвищення зарплати, збільшення пенсій та соціальної допомоги. Найбільшого розмаху страйк набув у Любліні, де участь взяли залізничники. Урядовій комісії на чолі з віцепрем’єром М. Ягельським вдалося незабаром залагодити конфлікт, проте приклад страйкарів, які добивалися задоволення своїх вимог, став гідним наслідування, поширилася приповідка “не станеш (застрайкуєш – Л.З.) – не дістанеш”. Іншою була реакція опозиційних угруповань. КСС-КОР звернулась (2 і 11 липня) до робітників із закликком згуртуватися, щоб відстоювати свої соціальні інтереси, не допустити провокацій, які б дали підставу владі застосувати репресії. Водночас викладалися вимоги, які повинні були забезпечити тривалі зміни в соціальній політиці держави: створення незалежних громадських представництв (профспілок, комітетів), законодавче визнання права на страйк, зміна аграрної політики, скасування цензури.

Нова хвиля страйків розпочалася у серпні. Її апогеєм став загальний страйк суднобудівного заводу ім. Леніна (сточні) в Гданську, який розпочався на знак протесту проти звільнення з роботи діячів Комітету ВЗЗ А. Валентинович і Л. Валенси. Невдовзі застрайкували робітники інших підприємств Труймєста (Гданськ, Гдиня, Сопот). Було створено *Міжзаводський страйковий комітет* (Мендзизакладови комітет страйкови, МКС) на чолі з Л. Валенсою, до якого ввійшли представники страйкарів від 156 підприємств. МКС сформулював вимоги робітників, які склалися з 21 пункту. Найголовніші положення торкалися створення незалежної профспілки, визнання права на страйк, повернення на роботу осіб, звільнених у 1970 і 1976 рр., забезпечення свободи слова і зборів. Подібним чином розвивалася ситуація в Щеціні, де МКС, створений на базі сточні ім. Варського, підготував перелік вимог з 36 пунктів, подібних до гданських; його очолив *Маріан Юрчик*. МКС почали виникати також в інших промислових центрах, де робітники виступали солідарно з робітниками узбережжя. У більшості випадків страйки були добре організовані і супроводжувалися “окупацією” підприємства: створювалася охорона, яка стежила за дотриманням порядку, заборонялося розпивання спиртних напоїв, попереджались провокації. Державні профспілки повністю втратили авторитет і були усунуті із закладів. Назагал у серпні страйки охопили 750 підприємств і понад 700 тис. робітників.

Організованість страйкарів стала несподіванкою для влади, яка намагалася дрібними поступками та репресіями домогтися залагодження ситуації. Е. Герек перервав відпочинок в Криму і терміново повернувся до Польщі. Його виступ на телебаченні із зверненням до робітників припинити страйк не мав успіху. Після тривалих нарад вищого керівництва було вирішено не вдаватися до силового розв’язання конфлікту, яке не мало жодних шансів на успіх, а використати політичні засоби. 21 серпня до Гданська і Щеціна були направлені для переговорів зі страйкуючими урядові комісії, очолювані віцепрем’єрами М. Ягельським і К. Барціковським. Розпочалися тривалі розмови, в ході яких урядові представники намагалися відхилити політичні вимоги й обмежитися лише

економічними. На знак солідарності з МКС 23 серпня розпочався загальний страйк робітників узбережжя. 24 серпня до Гданська прибули представники опозиції Б. Геремек і Т. Мазовецький, які створили тут незалежну *Комісію експертів* для підтримки вимог МКС. Вони радили страйкарям наполягати на прийнятті урядовою стороною пункту про створення незалежної профспілки.

24 серпня у Варшаві відбувся пленум ЦК ПОРП, на якому було розглянуто ситуацію в країні, підтверджено курс на політичне розв'язання кризи шляхом переговорів із страйкарями. Одночасно проведено заміну кадрів на вищих щаблях влади: Е. Бабюха знято з посади прем'єра й замінено *Юзефом Пінковським*; з членів політбюро ЦК ПОРП були виведені Є. Лукашевич, Я. Шидляк, Т. Вжашик, З. Жандаровський; змінилися віце-прем'єри (Т. Пика, Т. Вжашик) і декілька міністрів. Декларуючи прагнення до політичного розв'язання ситуації, влада тасмним рішенням створила спеціальний штаб у складі нового прем'єра і силових міністрів для підготовки придушення

Рис.76. Підписання порозуміння між урядовою комісією і Міжзакладовим страйковим комітетом у Гданську 31 серпня 1980 р.

робітничого руху силами міліції та армії. Зміни на вищих щаблях влади не задовольнили страйкарів, які наполягали на прийнятті своїх вимог, додавши пункт про звільнення політв'язнів. Католицька церква симпатизувала робітникам, водночас закликаючи їх до збереження спокою і порядку. Урядові комісії були змушені погодитися на вимоги страйкарів, до яких наприкінці серпня приєдналися робітники інших регіонів країни і погрожували загальним політичним страйком. Від 26 до 29 серпня страйки солідарності охопили Валбжих, Лодзь, Краків, Вроцлав, Варшаву. 29 серпня страйк солідарності з робітниками узбережжя розпочали гірники

шахти “Маніфест Ліпцови” в м. Ястшембе у Верхній Сілезії, до яких приєдналися багато підприємств регіону, утворивши новий “вугільний” МКС. Нові МКС організувалися також у Вроцлаві, Новій Гуті.

Влада була “приперта до стінки”, усвідомлюючи можливі наслідки застосування сили в умовах глибокого розколу в суспільстві. 30 серпня зібрався на засідання пленум ЦК ПОРП, який, враховуючи драматичний розвиток подій, на пропозицію М. Ягельського і К. Барціковського схвалив рішення про вирішення конфлікту шляхом підписання угоди зі страйкарями. На той час таку угоду-порозуміння (30 серпня) з власної ініціативи підписав К. Барціковський з головою МКС в Щеціні Маріаном Юрчиком. Наступного дня, 31 серпня 1980 р., угода про порозуміння і припинення страйків була підписана в Гданську головою МКС Л. Валенсою і віце-прем'єром М. Ягельським. Обидві угоди, а також угода з МКС у м. Ястшембе, підписана 3 вересня, задовольнили усі головні вимоги страйкарів, включно з утворенням незалежних від держави профспілок на засадах визнання Конституції ПНР. Радіо і телебачення перервали свої передачі і вели пряму трансляцію з акту підписання угоди в Гданську, під час якої Л. Валенса сказав: “Порозумілися як поляк з поляком”. Угоди передбачали також право на страйк, обмеження цензури, підвищення платні, запровадження вільних від роботи субот, проведення економічної реформи тощо. Економічні постулати угод були утопічними з огляду на реальний стан господарства, натомість політичні стали революцією з далекосяжними наслідками для системи “реального соціалізму”

Роки перелому: 1980 – 1981

Масові робітничі протести літа 1980 р. і підписані порозуміння створили в країні нову політичну ситуацію, яка вимагала розв'язань, несумісних з тоталітарним режимом. Утворився потужний, опертий на робітничі маси опозиційний рух, з яким не можна було не рахуватися. Епоха безроздільного правління ПОРП підходила до кінця. Обидві сторони – ПОРП і робітнича опозиція – розпочали консолідацію своїх лав.

Зміна варті. У ніч з 5 на 6 вересня 1980 р. пройшов пленум ЦК ПОРП (VI), на якому Е. Герека було увільнено з посади першого секретаря партії (на той час він перебував у лікарні після інфаркту), а її керівником обрано *Станіслава Каню*, який до цього виконував функції секретаря в справах кадрів і силових структур. До складу політбюро ЦК обрали лібералів К. Барціковського, А. Жабінського, а також консерватора (“твердо-голового”) *Тадеуша Грабського*, який разом з З. Куровським і Є. Войтецьким став новим секретарем ЦК ПОРП. Під час другого засідання пленуму на початку жовтня 1980 р. Е. Герек та його прибічники були виключені з членів ЦК. На пленумі було представлено критичну оцінку періоду перебування на чолі партії Е. Герека та його команди, визнано необхідним провести всебічний аналіз причин суспільно-політичної кризи, розробити програму ПОРП, яка би відповідала інтересам трудящих верств, передусім робітників, швидке скликання IX надзвичайного з'їзду ПОРП, щоб ухвалити низку соціально-економічних реформ.

Однак ситуація в ПОРП залишалася складною. Під впливом подій значна частина низових партійних організацій на підприємствах і в установах підтримала страйки, вимагала демократизації партії та держави, вступила до незалежних профспілкових об'єднань. Незважаючи на опір партійних комітетів, наприкінці вересня 1980 р. майже 3 млн. працівників на понад 3500 підприємств ухвалили вступити до нових профспілок. У жовтні в Торуні виникла незалежна від ЦК *Консультативно-узгоджувальна комісія партійних організацій*, яка висунула вимогу відродження ПОРП і проведення демократичних реформ. Чимало членів партії, які брали участь у страйках і приєдналися до нових профспілок, висловлювалися за збереження соціалістичного устрою, але “справжнього і справедливого”. Криза в ПОРП характеризувалася формуванням кількох течій: ліберальні кола прагнули зміни ортодоксальної радянської моделі правлячої партії, побудованої на засадах “демократичного централізму”; помірковані члени ПОРП заради заспокоєння суспільства погоджувалися навіть на інтервенцію з боку СРСР; догматична течія пов'язувала порятунок системи лише з інтервенцією Кремля.

Нові опозиційні до влади профоб'єднання почали формуватися на базі МКС і страйккомів відразу після укладення угод порозуміння. До цього процесу долучилися всі опозиційні групи та організації. Центром консолідації руху став МКС у Гданську, перетворений на *Міжзакладовий засновницький комітет* (МКЗ), до якого стікалися люди з усіх регіонів. 17 вересня 1980 р. в Гданську зібралися представники страйкових комітетів з усієї країни, щоб обговорити організаційні форми та програму нового профспілкового руху. Після тривалих дискусій було схвалено утворити єдину для всієї країни організацію – **Незалежну самоврядну професійну спілку “Солідарність”** (Незалежні саможондні зв'язок заводови “Солідарносць”, НСЗЗ). Проект її статуту підготував адвокат *Ян Ольшевський*, а назву запропонував історик *Кароль Модзелевський*. Щоб уникнути централізації та бюрократизації спілки, вирішено було зберегти автономію її регіональних структур, які об'єднували комісії на підприємствах і в установах. Представники регіонів, які включали по кілька воєводств, формували загальнопольську *Крайову узгоджувальну комісію* (Крайову комісію порозумєвавчу,

ККП). На першому засіданні ККП її головою було обрано активного учасника страйків 1970 р., вмілого промовця й полеміста, 37-річного електрика гданської сточні ім. Леніна *Леха Валенсу*, який став уособленням серпневого руху 1980 р. З ним пов'язували образ представника робітництва й людини, яка змусила владу піти на поступки. До "Солідарності" приєдналося чимало робітничої та інтелігентської молоді, котра шукала нових шляхів для утвердження в суспільстві, подолання бюрократичних та ідеологічних перешкод. На момент утворення спілка нараховувала понад 3 млн. членів і була найбільшою організацією Польщі.

Після утворення НСЗЗ "Солідарність" її лави швидко зростали, досягнувши за рік 10 млн. членів, в тому числі близько мільйона членів ПОРП. Авторитетними діями спілки були Збігнев Буяк, Анджей Целінський, Владислав Фрасинюк, Анджей Гвезда, Маріан Юрчик, Богдан Ліс, Адам Міхнік, Януш Онишкевич та ін. Провідними експертами виступали Богдан Цивінський, Броніслав Геремек, Яцек Куронь, Тадеуш Мазовецький, Владислав Сіла-Новіцький, Анджей Вельовецький.

Поряд із "Солідарністю" формувалися інші незалежні від влади структури. У вересні 1980 р. виникли *Засновницький комітет Незалежного об'єднання студентів, Узгоджувальний комітет творчих і наукових товариств*, який об'єднав 24 спілки. Надзвичайний з'їзд Товариства польських журналістів наприкінці жовтня обрав нове правління на чолі з комуністом-лібералом Стефаном Братковським, яке виступило на підтримку "Солідарності". Нове керівництво Спілки польських літераторів, очолюване Я.Ю. Щепанським, також зайняло критичну позицію щодо влади.

Керівництво ПОРП намагалось чинити перешкоди розширенню табору опозиційних сил, вело пропаганду проти нових профспілок та організацій, відмовлялося їх реєструвати. Однак країна перебувала в напруженні, спричиненими постійними економічними страйками в різних регіонах, загрозливим погіршенням господарської ситуації; влада була змушена йти на поступки. 24 жовтня 1980 р. Варшавський суд зареєстрував НСЗЗ "Солідарність", але вніс до її статуту суттєві поправки: скреслив пункт про право на страйк і додав статті про визнання спілкою керівної ролі ПОРП і міжнародних союзів Польщі. ККП виступила з протестом і вимогою скасувати поправки до статуту під загрозою загального страйку. Влада була змушена відступити, й 10 листопада Верховний суд скасував рішення Варшавського суду, зареєструвавши НСЗЗ "Солідарність". Проте перешкоди з боку влади не припинялися. Наприкінці листопада 1980 р. органи міліції провели ревізію в приміщенні НСЗЗ "Солідарність" Регіону Мазовше, де знайшли таємний документ Генерального прокурора ПНР Л. Чубінського, в якому йшлося про заходи по ліквідації опозиційних сил у країні. Було заарештовано двох осіб, які здобули цей документ (Я. Нарожняк і П. Сапелла). Регіон Мазовше поставив вимогу негайного звільнення ув'язнених та оголосив страйкову готовність, підтриману ККП НСЗЗ "Солідарність". Влада знову змушена була відступити й звільнити заарештованих. У керівних колах ПОРП панувала розгубленість. Навіть найбільші партійні догматики, прозвані "бетоном", не наважувалися застосувати силові методи придушення опозиційного руху, погоджувалися з тактикою поступового розкладу "Солідарності" через внесення розколу між робітничими масами й діями демократичної опозиції.

Позиція СРСР. Розвиток ситуації в Польщі з самого початку непокоїв лідерів СРСР й ОВД. Радянське керівництво змушене було в той час вирішувати кілька складних проблем, пов'язаних з інтервенцією в Афганістані і проведенням чергових Олімпійських ігор у Москві. Тільки наприкінці серпня 1980 р. політбюро ЦК КПРС утворило спеціальну комісію в справах Польщі, яку очолив догматик М.А. Суслов. Її завданням було "допомогти" лідерам ПОРП подолати кризову ситуацію й стабілізувати режим. Підписання серпневих порозумінь і виникнення "Солідарності" компартії країн соціаліс-

тичного табору розцінили як початок “контрреволюції” в Польщі, подібної до “Празької весни” 1968 р. 30 жовтня 1980 р. польська партійно-урядова делегація провела в Москві переговори з керівництвом КПРС і СРСР, на яких радянський лідер Л. Брежнев піддав гострій критиці “м’якість” дій ПОРП по відношенню до “антисоціалістичних контрреволюційних сил” в Польщі й вимагав запровадження в країні надзвичайного стану, розправи з опозицією, обіцяючи підтримку ОВД. С. Каня і Ю. Пінковський, зі свого боку, обіцяли вжити заходів для припинення поширення впливу “антисоціалістичних” сил. Однак можливості ПОРП були обмежені з огляду на відсутність єдності в лавах партії та її керівництві, де виявлялися відмінні погляди на шляхи виходу з кризи. Тому незабаром радянські керівники дійшли висновку про необхідність зовнішнього втручання в справі Польщі. До активних дій радянське керівництво схилили лідери ЧСРР і НДР Г. Гусак і Е. Хонеккер, які прагнули не допустити поширення руху на свої країни; у жовтні-листопаді 1980 р. Чехословаччина і НДР закрили кордони з Польщею. Розпочалася концентрація військ СРСР, ЧСРР і НДР на кордонах з ПНР. На початку грудня 1980 р. в Бухаресті відбулося засідання міністрів оборони країн-членів ОВД, на якому було схвалено провести у цьому ж місяці на території Польщі спільні військові навчання під назвою “Союз 80”. Передбачалося введення до ПНР 15 радянських, двох чехословацьких і одєї німецької дивізій. У СРСР до армії терміново мобілізували осіб, які володіли польською мовою. На 5 грудня в Москві було призначено зустріч керівників держав ОВД, які повинні були офіційно прийняти рішення про інтервенцію.

Одночасно керівники Кремля розпочали таємні розмови з міністром оборони Польщі В. Ярузельським про способи придушення масового руху “Солідарності”. Під тиском Москви В. Ярузельський доручив начальнику Генштабу ВП ген. *Флоріану Сівіцькому* розробити план запровадження воєнного стану. Для цього в суворій таємниці наприкінці жовтня була створена спеціальна група військових, представників МВС і відділу пропаганди ЦК ПОРП. Підготовлений план дій був представлений вищому керівництву ПОРП і держави в листопаді. Від передбачав призупинення громадянських прав і свобод, арешт опозиціонерів, мілітаризацію підприємств та ін. С. Каня, не будучи прихильником радикальних дій, не наважився його прийняти; план було відкладено на рік. Під загрозою інтервенції ззовні пленум схвалив драматичну відозву до народу, яка закликала перейнятися відповідальністюмоменту і припинити зазіхання на конституційний устрій ПНР. 5 грудня 1980 р. польська делегація взяла участь у нараді керівників держав ОВД в Москві. В останній момент рішення про інтервенцію в Польщі було скасоване, а польські керівники були попереджені про необхідність рішучої боротьби з “антисоціалістичними” силами. Навчання “Союз 80” були перетворені на штабні. Вирішальну роль у відмові від інтервенції зіграли міжнародні чинники: війна в Афганістані поглинала все більше сил і ресурсів, прогнози аналітиків свідчили, що інтервенція в Польщі може викликати вибухонебезпечний європейський конфлікт з непередбачуваними перспективами. Про це свідчив попереджувальний лист президента США Д. Картера до генсека КПРС Л. Брежнева на початку грудня, в якому той застерігав від збройного втручання в справі Польщі. Не останню роль відіграли розмови Л. Брежнева з С. Канею і міністром оборони Польщі В. Ярузельським, які наполягали на розв’язанні кризи власними силами (серед поляків тоді поширилася приповідка “краще Каня, ніж на танку Ваня”).

Відмова від інтервенції країн ОВД принесла певне заспокоєння настроїв у Польщі. 10 грудня ККП “Солідарності” ухвалила рішення про припинення страйків. 16 грудня в урочистій обстановці в Гданську відбулося відкриття пам’ятника Загиблим Робітникам 1970 р., в якому взяли участь представники влади, костелу і “Солідарності”. Урочистість транслиювалася радіо і телебаченням, із символічним закликком від імені загиблих висту-

пив популярний актор *Даніель Ольбрихський*. Панувала атмосфера порозуміння. Завершення 1980 р. пройшло в порівняно спокійній атмосфері.

Заспокоєння виявилось короточасним. Ще в другій половині 1980 р. внаслідок страйків, неврожаю і розладнання управління погіршилася економічна ситуація. У 1980 р. національний дохід знизився на 6 %, продуктивність праці – на 15 %, а заробітна плата зросла в середньому на 30 %. З ринку почали зникати продукти харчування і предмети першої необхідності. Уряд звинувачував страйкарів і “Солідарність”, а та – уряд. У березні 1981 р. уряд був змушений ввести карткову регламентацію на м’ясо та м’ясні вироби.

У січні-лютому 1981 р. в багатьох регіонах Польщі пройшли численні страйки під економічними та політичними гаслами (з приводу вільних від праці субот, зняття корумпованих керівників, реєстрації нових профспілок, громадських організацій). Страйки відбувалися стихійно, нерідко всупереч ККП “Солідарності”. Урядові комісії змушені були йти на дальші поступки. Політичний вимір мала реєстрація *Незалежного об’єднання студентів* (НЗС) і *Незалежної самоврядної профспілки індивідуальних селян “Солідарність”* у лютому 1981 р. Активно розвивався рух клубів католицької інтелігенції. Влада перестала регламентувати кількість клубів, які виникали в різних містах і містечках. Незважаючи на арешт лідера КПП Л. Мочульського і деяких інших членів, ця партія продовжувала організовувати збори та демонстрації з вимогами повної суверенності країни. Пожвавилася діяльність різноманітних політичних і громадських об’єднань, які виступали проти монопольного становища ПОРП.

Наприкінці 1980 р. структури “Солідарності” зміцнилися, охопивши близько 54 % працюючих на державних підприємствах і в установах. У рамках “Солідарності” виникли галузеві профоб’єднання, виникали комітети захисту ув’язнених за переконання. Наприкінці січня 1981 р. пройшов перший з’їзд профспілкової преси, на якому було створено *Пресову агенцію “Солідарність”*. Вона сприяла швидкому розвитку й поширенню газет, часописів і видань, що виходили поза цензурою. Кожний регіон і багато підприємств мали свою поліграфічну базу й друкували інформаційні бюлетені, газети, листівки, тематичні брошури. У видавничих центрах “Солідарності” видавали заборонену раніше еміграційну літературу, яка легально продавалася на вуличних лотках. На першому плані були видання, в яких йшлося про замовчувані питання польсько-радянських стосунків, зокрема розстрілів польських офіцерів у Катині в 1940 р., Варшавське повстання 1944 р. Поінформованість суспільства стрімко зростала. Виникла література т.зв. “другого обігу”, яка в наступні роки відіграла важливу роль у політичному житті країни.

У середині лютого 1981 р. після тривалих дискусій ККП “Солідарності” оголосила проект програми об’єднання. У ньому еkleктично поєднувалися “кращі національні традиції, моральні засади християнства, політичні виклики демократії і соціалістична суспільна думка”, підкреслювалося, що відродження країни неможливе без змін у політичній системі, насамперед у порядку виборів до представницьких органів влади. Проект програми, який обговорювався в усіх структурах “Солідарності”, сприяв консолідації лав профоб’єднання. Лідер спілки Л. Валенса прагнув усіма засобами централізувати організацію, приборкати анархічні дії представників регіонів і підприємств, заспокоїти радикальних діячів з тим, щоб створити потужний опозиційний табір, здатний протистояти правлячій партії, змусити її проводити демократичні реформи. Авторитет лідера “Солідарності” зріс після того, як 15 січня 1981 р. делегація “Солідарності” побувала на прийомі у папи Іоанна Павла II. Л. Валенса ще два рази (19 січня і 6 лютого) зустрічався з папою й вів з ним розмови, під час яких йшлося про

небезпеку радикальних дій. Папа майже відкрито підтримав “Солідарність” в її прагненні демократизувати Польщу.

Нове страйкове напруження в країні в січні 1981 р. змусило правлячу еліту перегрупувати сили. 9 лютого відбувся черговий пленум ЦК ПОРП, присвячений аналізу політичної ситуації в країні. Основну доповідь зробив представник партійних догматиків Т. Грабський, який запропонував змінити склад уряду й поставити на його чолі генерала В. Ярузельського, сподіваючися на проведення більш жорсткої політики щодо опозиції. Через два дні сейм затвердив В. Ярузельського на посаді голови Ради міністрів. У новому уряді одним із заступників прем'єра став знаний партійний ліберал, головний редактор популярного тижневика “Політика” *Мечислав Фелікс Раковський*. Керівником управління Ради міністрів призначено генерала М. Янішевського, ще декілька генералів посіли важливі посади в міністерствах. Оригінальний склад уряду свідчив про намір навести в країні порядок, покласти край анархізації життя і зміцнити державну владу. У традиційному виступі в сеймі з програмою уряду В. Ярузельський закликав населення й “Солідарність” припинити страйки з новими вимогами, надати уряду “90 спокійних днів” для наведення порядку в господарстві та владних структурах.

Уряд В. Ярузельського. Переважна частина польської громадськості, в тому числі “Солідарності” позитивно поставилася до нового уряду, що було пов'язано з втомленістю суспільства від постійних страйків, погіршенням ситуації на продовольчому і товарному ринках, а також традиційною повагою поляків до національних збройних сил. Про особу генерала полякам було відомо небагато, але деякі риси його біографії викликали інтерес. Він народився у збіднілій шляхетській родині в центральній частині Польщі, здобув класичну освіту в католицькій школі, в 1939 р. разом з батьками був вивезений до Сибіру, звідки потрапив до Польської армії З. Берлінга, а з нею – до Польщі, де зробив швидко військову кар'єру. На військових посадах багато контактував з радянськими колегами, вирізнявся амбітністю, дисциплінованістю, організаційними здібностями, добрим володінням мовою, позірною скромністю. Не меншу увагу привертала постать М.Ф. Раковського, сина поморського селянина, який також розпочинав діяльність як військовий, а пізніше став редактором партійного тижневика “Політика”. Напередодні пленуму ЦК ПОРП він опублікував статтю *Шанувати партнера*, в якій закликав до порозуміння з “Солідарністю”. В уряді він відповідав за контакти з профспілками й роботу освітньо-культурних міністерств. Таке поєднання політичних постатей у новому уряді свідчило про альтернативні підходи: діалог з опозицією до певної межі і можливість політики “твердої руки”. Про такі наміри голови уряду свідчили наступні кроки. Відразу після обрання на посаду прем'єра В. Ярузельський провів з військовими і представниками МВС таємну воєнну гру за сценарієм запровадження воєнного стану. На підставі гри був опрацьований документ *Інформація про підготовку держави до введення воєнного стану*, який він незабаром представив радянським керівникам. 10 березня 1981 р. В. Ярузельський особисто зустрівся з Л. Валенсою. Під час зустрічі вдалося дійти згоди майже з усіх спірних питань економічного і політичного характеру.

Новий уряд отримав у спадок драматичну ситуацію: правляча партія роздиралася суперечностями між масами рядових членів, які симпатизували ідеям “Солідарності”, і апаратчиками, що рішуче заперечували проти суттєвих змін. Щомісяця понад 20 тис. членів ПОРП залишали її лави. Авторитет ПОРП у суспільстві різко впав: незалежне дослідження, проведене восени 1980 р. французьким тижневиком “Парі-мач”, показало, що лише 3 % поляків голосували би за ПОРП у випадку вільних виборів. Опозиційний табір “Солідарності”, який швидко зростав, об'єднував близько 9 млн. членів, налічував близько 40 тис. штатних працівників і добровольців, утримував мережу рухливих

видавництва, а головне, мав ідею демонтажу тоталітарної системи та харизматичного лідера Л. Валенсу. Щоправда, в НСЗЗ “Солідарність” об’єднувалися дуже різноманітні опозиційні до режиму течії та сили, які по-різному бачили шляхи і способи його зміни. Радикальні угруповання прагнули рішучих дій і повалення режиму, не зважаючи на можливі наслідки. Помірковані діячі швидко усвідомили небезпеку втягнення руху до виру громадянського конфлікту. Важливу роль у стримуванні емоцій та запобіганні необдуманим діям відігравали численні експерти й радники Л. Валенси, які виводилися з середовища дисидентської інтелігенції – Т. Мазовецький, Б. Геремек, В. Сіла-Новіцький, Я. Ольшевський, Я. Куронь, А. Міхнік та ін.

Суспільний спокій, зумовлений зміною уряду, тривав недовго. Ще у січні 1981 р. за ініціативою Кремля було вирішено провести в березні на території Польщі та сусідніх держав великі військові маневри армій ОВД “Союз 81”, які були неприхованим попередженням як для польських комуністів, так і для опозиції. Наприкінці лютого 1981 р. у Москві відбувся XXVI з’їзд КПРС, на якому польське керівництво ще раз було попереджене про необхідність рішучих дій проти “контрреволюції”. У свою чергу, поляки привезли до Москви *план операції “Весна”*, який передбачав запровадження в країні воєнного стану навесні 1981 р., коли населення буде змучене страйками та ринковими труднощами (план, зокрема, передбачав арешт понад 4 тис. діячів опозиції, список яких був складений працівниками МВС). Щоправда, під час особистої зустрічі з радянськими керівниками С. Каня і В. Ярузельський переконували, що тогочасний момент був несприятливим для запровадження воєнного стану через розкол у ПОРП, послаблення державного апарату, проопозиційними настроями населення. 16 березня вчення військ ОВД розпочалися. А на початку березня спецслужби Польщі вчинили кілька провокацій: були затримані Я. Куронь і А. Міхнік й попереджені про невізід, невідомі особи жорстоко побили 86-річного діяча підпільного руху часів Другої світової війни й учасника дисидентських організацій Антонія Пайдака, було встановлено нагляд за керівними діячами “Солідарності”. 19 березня стався конфлікт у Бидгощській національній раді: група діячів Бидгощського регіону “Солідарності” на чолі з його головою радикалом *Яном Рулевським*, що брала участь у засіданні під час розгляду питання про селян і сільське господарство, була міліцією усунута із залу, а три особи, в тому числі голова, після цього побиті. Обставини інциденту свідчили, що це була провокація, організована консерваторами в ПОРП С. Ольшовським і Т. Грабським, які перед подіями прибули до Бидгощі.

Бидгощська криза. Звістка про інцидент у Бидгощі швидко розійшлася по країні. Члени Президії ККП того ж дня прибули до Бидгощі й тут ухвалили рішення про розрив усіх попередніх домовленостей з урядом. У наступні дні в північних воєводствах пройшли короткотривалі політичні страйки і демонстрації протесту проти дій міліції та спецслужб. ККП “Солідарності” після бурхливих дебатів щодо подальших дій ухвалила призначити на 27 березня загальнопольський 4-годинний попереджувальний страйк, а у випадку невиконання вимог – покарати винних за інцидент – розпочати 31 березня безтерміновий генеральний страйк. Попереджувальний страйк пройшов організовано 27 березня і став найбільшою політичною акцією в історії польського робітничого руху; його підтримали багато організацій ПОРП на підприємствах. Розмах руху зауважили навіть у Кремлі, звідки надійшов наказ продовжити термін учень “Союз 81”, і того ж дня до Варшави прибула велика група радянських генералів та офіцерів КДБ на чолі з командувачем армій ОВД маршалом В. Куліковим. Ситуація дозривала до серйозного політичного конфлікту. У вищому ешелоні ПОРП тривали дискусії щодо реакції на події. Вимоги “Солідарності” торкалися фундаментальних питань політичного устрою Польщі: встановлення конституційного правопорядку, доступу об’єднання до засобів

масової інформації, реєстрації НСЗЗ індивідуальних селян “Солідарність”. Виступаючи на засіданні політбюро ЦК ПОРП 24 березня, С. Каня стверджував, що “згода на (демократичні. – Л.З.) вибори до сейму сьогодні, а завтра – мирний фінал захоплення влади”.

28 березня 1981 р. розпочалося засідання ЦК ПОРП. На адресу вищого органу партії надійшло близько 500 резолюцій партійних організацій і робітничих колективів з вимогами розпочати переговори з “Солідарністю” і терміново скликати надзвичайний з’їзд партії. Ті самі мотиви прозвучали у виступах представників робітників на пленумі. Консерватори (Т. Грабський і С. Ольшовський) домагалися силових дій проти “Солідарності”. Залишившись у меншості, вони подали заяви про вихід з політбюро, але після серії кулуарних переговорів забрали їх. Переважила поміркована лінія С. Кані погодитися на переговори з “Солідарністю”. Проте комюніке пленуму містило гостре попередження опозиції, що у випадку генерального страйку влада може звернутися по допомогу до союзників. Того ж дня посередниками в переговорах між урядом і “Солідарністю” виступили група інтелектуалів і примас С. Вишинський. 30 березня у Варшаві розпочалися переговори між урядом, який представляв М.Ф. Раковський, і делегацією ККП НСЗЗ “Солідарність”, очолюваною Л. Валенсою. Увечері вдалося досягти компромісу і підписати порозуміння, за яким генеральний страйк відмінявся, уряд вибачався за інцидент у Бидгощі й обіцяв провести розслідування з покаранням винних у брутальному поводженні, дав згоду зареєструвати спілку індивідуальних селян; інші питання відкладалися до наступних переговорів. Небезпека зовнішньої інтервенції була тимчасово відвернена.

Оцінки “варшавського порозуміння” були різними: консервативні сили ПОРП вважали його подальшим відступом і зрадою, радикальні групи в “Солідарності” – називали “гнилим компромісом”, який не розв’язував назрілих проблем. 31 березня на засіданні ККП “Солідарності” частина діячів виступила з критикою “авторитаризму” Л. Валенси. Попри це вдалося провести рішення про відкликання генерального страйку (25 голосів “за”, 4 “проти”, 6 “утримались”). Після цього А. Гвезда і К. Модзелевський оголосили про свій вихід з ККП; з посади секретаря ККП був відкликаний А. Целінський. У середовищі “Солідарності” почала складатися позастатутна структура – *Мережа організацій провідних підприємств праці*, яка об’єднувала кілька профорганізацій великих закладів. Її організатор – Є. Мілевський – мав на меті утворити потужну опозиційну *Польську партію праці*, яка б могла успішно виступити під час демократичних виборів до сейму. У документах партії, що поширювалися навесні-влітку 1981 р., переважали радикальні вимоги перебудови державного устрою з усуненням від влади комуністів. Поширився і посилювався рух *комітетів захисту політв’язнів*; 9 травня рух провів загальнопольський з’їзд. 3 квітня вийшов з друку перший номер *тижневика “Солідарність”*, редагований Т. Мазовецьким. Преса “Солідарності”, незважаючи на великі накладі, швидко розходила ся серед населення.

Варшавське порозуміння викликало роздратування Кремля. 3 квітня 1981 р. С. Каня і В. Ярузельський на вимогу Москви були літаком доставлені до м. Бреста (Білорусь), де у залізничному вагоні відбулися таємні переговори з керівниками радянських силових відомств Ю. Андроповим (КДБ) і Д. Устіновим (МО), котрі вимагали негайного введення в Польщі воєнного стану і розправи з опозицією. С. Каня і В. Ярузельський виправдовувалися тим, що утримують контроль над ситуацією й обіцяли шукати шляхи зміцнення влади. Їм вдалося переконати співрозмовників у недоцільності силових кроків у даний момент. І все ж радянське керівництво продовжувало чинити тиск на поляків, зосереджуючи на терені країни (в м. Легніца) військові кадри для проведення можливої інтервенції. На засіданні політбюро ЦК КПРС генсек Л. Брежнев роздратовано говорив

про польських керівників: “...Взагалі віри в них мало, тому що вони хоча й слухають [нас], а не роблять так, як ми радимо”.

У середовищі ПОРП продовжувалися дискусії навколо “варшавського порозуміння”. На великих підприємствах, де були переважні впливи “Солідарності”, більшість комуністів висловлювалася за реформування партії та устрою. 15 квітня 1981 р. прихильники реформ в ПОРП скликали в Торуні “партійний форум” з участю 750 делегатів від партійних організацій великих закладів та університетів, на якому схвалили платформу проведення реформ у ПОРП, що повинна була пролунати на майбутньому з’їзді партії. Такий розвиток подій був небезпечним як для консервативного крила ПОРП, так і для вищого партійного керівництва. 29 квітня зібрався черговий X пленум ЦК ПОРП, на якому виявилися розбіжності серед партійної верхівки. С. Каня звинувачував “Солідарність” у “повзучій контрреволюції”, критикував реформістську течію в ПОРП за відхід від “ленінських засад” партійного будівництва, наголошував на можливостях національного порозуміння в інтересах Польщі. Консерватори атакували М.Ф. Раковського за поступливість щодо “Солідарності”. Пленум ухвалив рішення створити *Комісію для з’ясування помилок і зловживань у партії та державі*, яку очолив Т. Грабський, а також визначив термін IX надзвичайного з’їзду ПОРП – середина липня 1981 р. Були також затверджені “Тези ЦК ПОРП на з’їзд”, в яких містилися пропозиції, щоб “Солідарність” увійшла до скомпрометованого Фронту єдності нації, а також взяла участь в спільному проведенні першотравневих маніфестацій. Обидві пропозиції були відкинута керівниками профоб’єднання.

З 25 квітня розпочалися переговори між представниками “Солідарності” та уряду щодо укладення довготривалої угоди. Робота проходила в тематичних групах. У деяких з них переговори завершилися угодою, але з найбільш гострих політичних питань (незалежність судівництва, доступ і контроль за ЗМІ, створення незалежних профспілок в армії та міліції) уряд не погоджувався на поступки. Назагал напруга в країні в травні дещо спала. Цим скористалися консервативні сили, щоб спробувати перехопити ініціативу в свої руки. 15 травня в Катовіцах створено *Партійний форум*, який опублікував програмні тези про створення “Комуністичної партії Польщі”, яка б стояла на “марксистсько-ленінських” засадах і вела боротьбу проти “опортунізму”, “сіонізму”, “націоналізму”, “клерикалізму” та інших ворожих ідеологій. Лідер катовіцьких консерваторів А. Жабінський намагався легалізувати партію, але з цього нічого не вийшло. Натомість ці ідеї підхопив часопис *Жечивістосць* (Дійсність), а також *Патріотичне об’єднання “Грюнвальд”*, за лаштунками яких стояли партійні консерватори.

На настрої польського суспільства в травні 1981 р. значний вплив мали дві події: 13 травня стався замах на папу Іоанна Павла II, який здійснив турецький терорист, але слід провадив до болгарських і радянських спецслужб (ці підозри не підтвердилися); 28 травня у віці 79 років помер кардинал Стефан Вишинський, похорон якого перетворився на багатотисячну демонстрацію. Невдовзі його спадкоємцем став архієпископ *Юзеф Глемп* – колишній особистий секретар померлого.

Важливим чинником суспільних настроїв було подальше погіршення економічної ситуації: у квітні запроваджено картки на масло, борошно й вироби з нього, в червні – молоко, пральні засоби; з продажу зникли сигарети й алкогольні напої. Активізувалися різного роду спекулянти й перекупники. Роздратування населення викликали черги за всіма продуктами. Престиж державних органів падав. За даними *Центру досліджень громадської думки* (ЦБОС), в червні 1981 р. 24 % опитаних довіряли уряду, лише 6 % – ЦК ПОРП, але 62 % – “Солідарності”. Значна частина населення перебувала в стані фрустрації через зростання політичного напруження та матеріально-побутові труднощі,

а також можливість радянської інтервенції. Проте переважали загальні настрої необхідності ґрунтовних системних змін, протиставлення суспільства і влади – “ми і вони”.

Зміни в польському суспільстві були помічені також у Москві. Ще у квітні 1981 р. у внутрішньому документі ЦК КПРС було записано, що “ПОРП значною мірою втратила контроль над процесами, що відбуваються в суспільстві”. 5 червня 1981 р. посол СРСР в Польщі Б. Арістов передав С. Кані *Лист ЦК КПРС до ЦК ПОРП*, в якому йшлося про “серйозну небезпеку для соціалізму в Польщі та існування Польщі як вільної і незалежної держави”. Польське керівництво звинувачувалося в поступках на користь “внутрішньої контрреволюції, що спирається на підтримку з боку закордонних імперіалістичних диверсійних осередків”, проведенні політики компромісів, котра не дає ефекту. Лист завершувався традиційними погрозами зовнішнього втручання в справу Польщі, якщо не буде зроблено рішучого кроку для відвернення “катастрофи”. Наслідком листа було термінове скликання 9 червня пленуму ЦК ПОРП, на якому консерватори (Т. Грабський) поставили вимогу зміни керівництва партії та уряду. Однак перед загрозою неконтрольованого розвитку подій більшість членів ЦК висловилися за збереження старого складу керівників та їх політичної лінії (89 голосів “за”, 24 “проти”). За свідченням учасників подій, погрози з боку Москви змусили консолідуватися помірковану частину керівництва.

Червневий пленум відбувся в період, коли йшла звітно-виборна кампанія в організаціях ПОРП напередодні її ІХ надзвичайного з’їзду. Щоб не допустити обрання на з’їзд більшості прихильників реформ, які виводилися з “Солідарності” або т.зв. “горизонтальних структур” партії, керівництво ЦК ПОРП застосувало безпрецедентний тиск на делегатів воеводських партконференцій. ІХ надзвичайний з’їзд ПОРП зібрався у Варшаві 14 липня 1981 р. за участю близько 2 тис. делегатів (20 % – члени “Солідарності”), що представляли 2,8 млн. членів партії. Переважали помірковані представники партійного апарату, які надавали з’їзду загальну тональність. У звітній доповіді С. Каня піддав критиці економічну політику 70-х років, підтвердив лінію на порозуміння з “Солідарністю” за умови усунення з її лав “ворожих елементів”, висловив думку, що профоб’єднання може бути включене до соціалістичної системи, але як профспілка, а “не опозиційна політична партія”. З’їзд ухвалив “Програму розвитку соціалістичної демократії, зміцнення керівної ролі ПОРП в соціалістичному будівництві й суспільно-економічній стабілізації країни”, в якій містилися загальні фрази на захист соціалістичного устрою Польщі. Принцип “керівної ролі партії”, винесений в назву документа, свідчив про небажання зробити крок у бік демократизації. У перший день роботи з’їзду було схвалено новий статут партії, який дещо розширяв внутріпартійну демократію (таємні вибори, обмеження термінів посідання виборних посад, контроль за діяльністю апарату з боку парторганізації тощо). У результаті проведення виборів до ЦК за новим статутом його склад оновився на 88 %. Найбільшу кількість голосів отримав В. Ярузельський (1615 з 1909), далі йшли С. Каня (1335), К. Барціковський (1269), натомість мінімальною кількістю голосів пройшли у ЦК М.Ф. Раковський і С. Ольшовський. З’їзд таємним голосуванням обрав першим секретарем С. Каню. Але до складу політбюро, сформованого новим складом ЦК, знов увійшли як реформатори (К. Барціковський, Г. Кубяк, Я. Лабенцький), так і консерватори (С. Ольшовський, А. Сівак); новою постаттю у складі політичного керівництва партії стала робітниця з Радома, член “Солідарності” *Зоф’я Гжиб*.

Ухвали з’їзду були сприйняті суспільством прохолодно: основні питання, які хвилювали більшість населення – реформи господарства, демократизація політичної системи, поліпшення умов життя – потонули в загальних фразах. Невдовзі після з’їзду розпочалися економічні страйки в Лодзі, т.зв. “голодні марші” жінок і дітей в багатьох

містах під саркастичними гаслами “Йдемо до комунізму, просимо не їсти на марші!”. Важливим підсумком з’їзду було зміцнення позицій В. Ярузельського, який поступово ставив на ключові урядові посади своїх прибічників: міністром внутрішніх справ став колишній керівник військової контррозвідки генерал *Чеслав Кіщак*, міністром адміністрації – генерал *Тадеуш Гупаловський*, представником уряду по зв’язках з пресою – публіцист *Єжи Урбан*. Восени 1981 р., на противагу “Солідарності”, почалося формування галузевих професійних спілок, які успадкували майно колишньої Центральної ради профспілок, а також з березня 1981 р. діяла Конфедерація автономічних професійних спілок, яка не приєдналася до “Солідарності”.

Керівники “Солідарності” слідували за подіями, що розгорталися на з’їзді ПОРП. Наприкінці липня 1981 р. ККП проводила постійні засідання, обговорюючи ситуацію в країні напередодні скликання І з’їзду “Солідарності”. Головним питанням було ставлення до влади. Лунали радикальні голоси (З. Буяк, Я. Рулевський), що закликали до рішучих дій. Однак більшість членів ККП та експертів підтримали Я. Куроня, який пропонував не піддаватися на провокації і створювати знизу альтернативні самоврядні структури, котрі б з часом трансформували режим. На початку серпня в обстановці страйку транспортників, які заблокували центр Варшави, вимагаючи передачі справ постачання населення продуктами харчування під контроль профспілок, розпочалися переговори між урядовим комітетом до справ профспілок і делегацією “Солідарності”. Вони проходили в напруженій атмосфері взаємних звинувачень. Вимоги “Солідарності” щодо створення спільних урядово-профспілкових комісій контролю за розподілом продуктів серед населення були рішуче відкинута М.Ф. Раковським. Переговори зайшли у глухий кут, що дало привід уряду розпочати гостру пропагандистську кампанію проти керівників “Солідарності”, котрі нібито їх зірвали, прагнучи привести країну до внутрішнього та міжнародного конфлікту.

Водночас 14 серпня 1981 р. С. Кая і В. Ярузельський вилетіли до Криму на зустріч з вищим керівництвом СРСР. Л. Брежнев наполягав на рішучих діях проти “Солідарності”, обіцяв матеріальну, моральну та військову підтримку. Польські лідери стверджували, що утримують контроль над ситуацією й будуть діяти згідно з усталеним планом таким чином, щоб “не втягнути Радянський Союз у проблеми конфронтації”. В. Ярузельський запевнив радянських керівників, що на випадок конфлікту в них “не затремтить рука”. Він мав всі підстави так говорити, тому що в березні 1981 р. план запровадження в Польщі воєнного стану, розроблений офіцерами МО і МВС й затверджений *Комітетом оборони країни* (КОК), був підписаний першим секретарем ПОРП. Незважаючи на це, лідери СРСР оголосили про проведення з 4 по 12 вересня великих вчень радянської армії на теренах Білорусі та Прибалтики.

У наелектризованій пропагандистською кампанією обстановці 5 вересня 1981 р. в спортивному комплексі “Олівія” м. Гданська розпочав роботу І *Крайовий з’їзд делегатів “Солідарності”* з участю 898 посланців з 38 регіонів Польщі, а також представників профспілкових організацій переважно західних країн. “Солідарність” налічувала 9,5 млн. членів. Середній вік делегатів дорівнював 35 рокам; робітники становили 22 %, службовці – 43 %, члени ПОРП – 9 %. З’їзд розпочався Службою Божою в Кафедральному соборі дільниці Оліва, яку відслужив примас Ю. Глемп. Робота проходила у два тури: від 5 до 10 вересня і від 26 вересня до 7 жовтня, щоб у перерві комісії могли спокійно підготувати основні документи. На початку розгорнулися бурхливі дискусії з процедурних та інших формальних питань. Демократизм організації форуму часом переходив у некерований балаган. Поступово з’їзд увійшов у нормальне річище й схвалив кілька документів. Серед них було *Послання до людей праці Східної Європи* (автор Я. Літинський), яке закликала до “солідарності з усіма тими, хто бореться

за свободу, права людини і профспілковий рух". Документ мав провокативний характер щодо східного сусіда Польщі і, разом з тим, був психологічним проривом в ідеологічному паравані, який впродовж багатьох років тяжів над поляками. З'їзд обрав Програмну комісію на чолі з Б. Геремеком, 13 тематичних робочих груп. Одночасно з'явився коментар ТАРС, в якому з'їзд було названо "антисоціалістичною та антирадянською оргією". 16 вересня політбюро ЦК ПОРП опублікувало заяву, в якій "Солідарність" звинувачувалася в порушенні угод серпня-вересня 1980 р. і сповзанні на антисоціалістичний шлях. Через Посольство СРСР в Польщі польським керівникам було передано лист ЦК КПРС з вимогою вжити рішучих заходів проти "контрреволюції".

Нагнітання постійних погроз в офіційних ЗМІ досягло апогею в другій половині вересня і жовтні 1981 р. Пропаганда лякала людей апокаліптичними картинами можливої громадянської війни, вміло вихоплюючи окремі фрази з виступів діячів "Солідарності", в яких йшлося про силове розв'язання конфронтації з владою. Втомлене суспільство прагнуло стабілізації, про що свідчило зменшення підтримки "Солідарності" восени 1981 р. порівняно з весною (на 20 %). У вищому ешелоні влади виникли розбіжності між С. Канею і В. Ярузельським. Останній почав схилитися до силового розв'язання протистояння. 13 вересня В. Ярузельський в суворій таємниці скликав КОК за участю С. Кані. Усі члени комітету висловилися за впровадження воєнного стану, було розпочато конкретні дії для проведення широкомасштабної операції. С. Каня фактично був відсторонений від прийняття політичних рішень.

26 вересня розпочалася робота другого туру I з'їзду "Солідарності". На ньому професор Е. Ліпінський оголосив про саморозпуск КСС-КОР у зв'язку з тим, що його програмні цілі реалізує "Солідарність". Під час нових дискусій серед делегатів визначилися два табори: "фундаменталістів", налаштованих на дальшу боротьбу з ПОРП і режимом (А. Гвезда, М. Юрчик, Я. Рулевський), і "прагматиків" (Л. Валенса), готових йти на компроміси. У боротьбі за керівну посаду голови *Крайової комісії* (КК) "Солідарності" перемогу здобув Л. Валенса (55 % голосів), випередивши більш радикальних конкурентів. Невдоволені розвитком подій радикали намагалися внести в атмосферу з'їзду націоналістичні й антисемітські настрої, спрямовуючи їх вістря проти дорадників та експертів з грона КСС-КОР. Після шести турів голосування були обрані 69 членів *Крайової комісії*, до яких долучилися 39 керівників регіональних організацій. Президія КК налічувала 19 осіб.

Тільки в останній день роботи з'їзду делегати обговорили і схвалили програму об'єднання під назвою *Самоврядна Річпосполита*. У першому пункті програми "Солідарність" визначалась як "професійна спілка та великий суспільний рух", який об'єднує людей праці різних соціальних і світоглядних орієнтацій. Підставою для об'єднання служили християнські цінності, національні традиції й демократичні інститути. Програма ставила за мету запровадження в країні політичного плюралізму, громадянських прав і свобод, проведення економічної реформи на засадах планово-ринкового господарства під контролем робітничих самоврядних органів. Соціально-економічна частина програми була найбільш еkleктичною та нечіткою, містила елементи анархо-синдикалізму, що передбачав зменшення ролі держави на користь трудових колективів. У тексті програми не було згадки про соціалізм, натомість були включені положення про повагу до існуючих геополітичних реальностей та союзників Польщі за умови їх підтримки суспільством. Об'єднання орієнтувалося на розв'язання суспільних проблем і конфліктів через діалог та компроміси, прагнуло до утопічного "третього шляху", відмінного від державного соціалізму і стихійного капіталізму. Загалом програма "Солідарності" відхиляла існуючий в Польщі устрій, опертий на владі

комуністичної партії та її ідеології, накреслювала напрями можливої його поступової трансформації в бік демократії та ринкових економічних відносин.

Завершення з'їзду "Солідарності" збіглося з подальшим погіршенням матеріальних умов життя людей. Виробництво постійно падало, інфляція вимітала з ринку товари, картки на продукти не покривалися постачанням, зростали черги і незадоволення населення. У різних містах і містечках виникали стихійні страйки, не санкціоновані КК "Солідарності". Брак палива та енергетичних ресурсів робив песимістичними прогнози щодо майбутньої зими. 23 жовтня "Солідарність" провела одноденний загальний попереджувальний страйк протесту проти поганого постачання й офіційної пропаганди залякування. Однак певна частина спілчан не підтримала заклику. Серед населення поширювалося переконання, що можливості тиску на уряд вичерпали себе. Радикальні кола "Солідарності" вимагали більш рішучих дій, закликали усувати організації ПОРП з підприємств і установ, брати заклади під робітничий контроль.

16 жовтня 1981 р. почав роботу черговий пленум ЦК ПОРП, на якому С. Каня висловився за продовження політики мирного виходу з кризи. Однак його доповідь зустріла гостру критику членів ЦК. С. Ольшовський вимагав пов'язати долю країни з армією. Після тривалих нарад ЦК проголосував за відставку С. Кани й обрання першим секретарем В. Ярузельського, який зберіг за собою посади прем'єра і міністра оборони. У першій офіційній промові В. Ярузельський висловився за політичне порозуміння з "Солідарністю", але наголосив, що у випадку подальшої конфронтації застосує надзвичайні засоби. Водночас розпочалася підготовка до переходу владних важелів під контроль армії. 24 жовтня з'явилося коротке повідомлення про скерування до сільської місцевості спеціальних *Військових оперативних груп* (ВОГ), котрі повинні були допомогти "навести порядок" в роботі місцевої адміністрації. Через місяць такі ВОГ з'явилися в містах – органах адміністрації та на великих підприємствах з тою самою метою. Насправді йшлося про проведення операції із запровадженням воєнного стану. У жовтні Рада міністрів ухвалила рішення про двомісячну відстрочку звільнення в запас військових, які відслужили свій термін. Можна констатувати збіг між обранням В. Ярузельського першим секретарем і зміною позиції Москви щодо Польщі: з цього часу радянські керівники відмовилися від введення військ ОВД до Польщі, покладаючися на рішучі дії генерала.

30 жовтня, виступаючи на засіданні сейму, В. Ярузельський запропонував утворити *Раду національного порозуміння* (РНП) в складі представників союзних партій, профспілок, "Солідарності" і костела, надати уряду надзвичайні повноваження для виходу з кризи. Генерал пропонував останній шанс для мирного розладування ситуації, вимагаючи тимчасової заборони страйків. 4 листопада В. Ярузельський представив свої пропозиції виходу з кризи на зустрічі з примасом Ю. Глемпом і Л. Валенсою. Ю. Глемп погодився з ідеєю створення РНП, але Л. Валенса рішуче її відкинув. До прискорення дій генерала спонукала також інформація контррозвідки про те, що в США стало відомо про план запровадження воєнного стану, і вона може бути у будь-який момент передана "Солідарності". Американці поспішили терміново переправити до США полковника Генштабу ВП *Ришарда Куклінського* з родиною, який був давнім агентом ЦРУ і брав участь в розробці плану воєнного стану. Приблизно тоді ж утік на Захід й високопоставлений офіцер польської контррозвідки Є. Сумінський.

Наприкінці листопада 1981 р. вибухнули студентській страйки з вимогами прискорення реформи вищої освіти, а також на знак солідарності зі студентами Вищої інженерної школи в Радомі, які протестували проти дій ректора. 25 листопада застрайкували студенти *Вищої офіцерської пожежної школи* у Варшаві, вимагаючи підпорядкувати заклад Міністерству вищої освіти, щоб зберегти право створювати незалежні

студентські організації. 2 грудня спецзагони міліції при підтримці гелікоптерів захопили школу й силою усунули з неї студентів, а заклад закрили. Застосування сили спричинило термінове засідання Президії КК “Солідарності” в Радомі 3 грудня 1981 р., яке відбувалося за закритими дверима. На ньому пролунали гострі емоційні слова на адресу влади, яка “прикривається плащем про національне порозуміння, а сама готується до атаки на спілку”. Роздратування членів керівництва “Солідарності” викликав проект закону про надання уряду надзвичайних повноважень, який знаходився на розгляді в сеймі. Було вирішено на випадок схвалення закону оголосити 17 грудня 24-годинний загальний попереджувальний страйк, який повинен перерости у безтерміновий генеральний страйк. Один з агентів служби безпеки і водночас керівник “Солідарності” в м. Піле Е. Нашковський зробив запис радомського засідання, який через декілька днів був використаний владою для звинувачення профоб’єднання в прагненні здійснити державний переворот.

5 грудня відбулося засідання політбюро ЦК ПОРП, яке було схвалило рішення використати сприятливий момент для розгрому “Солідарності” та всіх опозиційних сил. Прем’єр одержав “карт-бланш” на запровадження воєнного стану у відповідний момент. 9 грудня В. Ярузельський прийняв рішення про оголошення воєнного стану з 12 грудня, про що поінформував групу високопоставлених військових. У суботу, 12 грудня, В. Ярузельський ще чекав на сигнали про симптоми змін у становищі КК “Солідарності”, яка в той час проводила засідання в Гданську. Не дочекавшись позитивної інформації, о 14 год. він дав наказ розпочати *Операцію W*. Того ж дня спеціальні групи міліції та армії отримали наказ про інтернування осіб за задалегідь складеними списками. О 1 год. в ніч з 12 на 13 грудня 1981 р. терміново скликана Державна рада затвердила декрет про запровадження в Польщі воєнного стану і три декрети про зміни в кримінальному кодексі (лише голова Об’єднання “Пакс” Р. Рейфф голосував проти). На той час, коли Державна рада ухвалювала декрети, вже не працювали телефони, телеграф, пошта, тривали арешти діячів “Солідарності”, військові підрозділи взяли під контроль важливі об’єкти комунікації, промислові та адміністративні будинки. Л. Валенсу під примусом привезли літаком до Варшави і розмістили під охороною на одній з партійних дач. Після переговорів з ним і відмови профспілкового лідера підписати звернення до населення щодо лояльності, він був переведений до місця інтернування в Арламові (біля

Перемишля). Упродовж ночі з 12 на 13 грудня 1981 р. було затримано кілька тисяч осіб, здебільшого діячів, радників і експертів “Солідарності”. Інтернованих розміщали в 49 спеціально обладнаних відпочинкових осередках, перетворених на тимчасові табори. Після перевірки особистих даних частина інтернованих була випущена під підписку про лояльність. За наближеними даними в перші дні після оголошення воєнного стану через інтернування пройшло понад 10 тис. осіб. Серед них були також 32 представники колишньої партійної еліти, в тому числі Е. Герек, П. Ярошевич, Е. Бабюх, Є. Лукашевич та ін. Для проведення “Операції W” було задіяно близько 100 тис. працівників міліції, служби безпеки і армії, понад 3 тис. танків і бронетранспортерів, 10 тис. вантажних автомобілів. Були захоплені всі приміщення “Солідарності” і конфісковано її майно.

13 грудня від 6 год. ранку один канал радіо і один телебачення (з 12 год.) почали надавати промову генерала

Рис.77. В. Ярузельський оголошує воєнний стан по телебаченню 13 грудня 1981 р.

В. Ярузельського, який повідомив про запровадження в країні воєнного стану відповідно до діючої Конституції і перебрання повноти влади *Військовою радою національного порятунку* (Войськовою радою оцаленя народового, ВРОН) у складі 21 генерала і офіцера ВП. Генерал послався на потребу порятунку країни, яка прямує до загальнонаціональної катастрофи через розладнання державного апарату і господарства, прагнення керівництва “Солідарності” завести країну до “прірви братовбивчої війни”. Він ствердив, що йдеться не про військовий замах або диктатуру, а повернення країни на рейки правопорядку і нормального життя. Було повідомлено також про затримання осіб, відповідальних за політичні прорахунки минулого десятиріччя й розпалювання ненависті. Промова генерала і наступні повідомлення супроводжувалися патріотичною атрибутикою, яка підкреслювала національний характер всієї акції.

На світанку 13 грудня (в неділю) поляки через вікна своїх помешкань побачили на вулицях міст і містечок численну військову техніку, патрулі, які затримували й контролювали автомобілі та перехожих. Упродовж дня радіо і телебачення передавали зміст декретів Державної ради і нові розпорядження ВРОН. *Декрет про воєнний стан* тимчасово обмежував конституційні права громадян, запроваджував нові вимоги організації праці, пересування в межах країни та за кордон, передавав адміністративні функції під контроль спеціальних груп військових, забороняв діяльність партій та громадських організацій, в тому числі “Солідарності”, а також скасовував право страйку й акцій протесту. Усі товариства і ЗМІ, крім урядових, повинні були одержати дозвіл на продовження діяльності. Запроваджувалася міліційна година від 22 до 6 год. ранку. Міліція та армія одержали широкі повноваження щодо наведення порядку у громадських місцях, включаючи застосування зброї (ст. 26). Спеціальні розділи (ст. 42-45) запровадили інститут інтернування (затримання) осіб, які не виконують розпоряджень воєнного стану, а також їх покарання (ст. 46-52). Три інші декрети Державної ради більш докладно окреслювали процедуру інтернування. До них додавалися розпорядження Ради міністрів і галузевих міністерств про порядок функціонування під час воєнного стану. Було запроваджено цензуру кореспонденції, затримано виїзд працівників за межі Польщі, заморожено приватні рахунки в банках. Мілітаризації підлягали транспорт, зв’язок, енергетика, торгівля і 129 найбільших підприємств. Припинено навчання в школах і вищих навчальних закладах. До всіх органів адміністрації, на підприємства та установи були скеровані військові групи або комісари. Розпорядженням міністра оборони до армії були мобілізовані тисячі резервістів. Були закриті кордони і аеропорти. Почали виходити тільки дві центральні газети – “Трибуна люду” і “Жолнеж вольності”. На вулицях міст були розвішані декрети про запровадження воєнного стану і прокламації ВРОН, в яких містилися заклики до спокою та лояльності.

Того ж дня із закликом не допустити кровопролиття, щоб “поляк не бився з поляком”, виступив примас Ю. Глемп. У своїй промові примас підкреслив, що “воєнний стан є вищою необхідністю, вибором меншого зла замість найгіршого”. Заклик до припинення опору владі був на руку ВРОН. Через кілька днів Ю. Глемп утворив Комітет допомоги особам, позбавленим свободи, який виступив на захист інтернованих і переслідуваних. Навколо костельних парафій гуртуватися неінтерновані діячі та симпатичні “Солідарності”, опозиційні до влади кола.

На Заході інформацію про запровадження воєнного стану в Польщі сприйняли насторожено. Побоювання західних лідерів викликала можливість інтервенції військ СРСР. 13 грудня в Брюсселі зібралися міністри закордонних справ країн членів НАТО. Вони зайняли позицію обережного вичікування, щоб не спровокувати різких дій з боку СРСР. Західні аналітики схилилися до думки, що внутрішній конфлікт у Польщі повинні

роз'язати самі поляки; тільки у випадку втручання ззовні Захід може зайняти більш активну позицію. У СРСР не приховували задоволення з факту запровадження воєнного стану, хоча й не висловлювалися публічно. У січні 1982 р. радянський лідер Л. Брежнєв на засіданні політбюро ЦК КПРС говорив: “Складається враження, що генерал [В. Ярузельський] як політичний діяч зміцнів і знаходить, як правило, вірні рішення...”

Запровадження воєнного стану було проведене назагал справно. Більшість осередків опозиції були тимчасово паралізовані. Але доля країни залежала від наступних кроків обох сторін – влади та опозиції, представленої переважно “Солідарністю”, від становища, яке займають робітничі маси, інтелігенція, селяни. Загальна оцінка подій 13 грудня 1981 р. викликала і продовжує викликати жваві дискусії політиків і вчених. Одні вважають їх державним переворотом, вчиненим групою військових, інші – диктатурою партійної номенклатури, підтриманою СРСР, треті – контрреволюційним переворотом і т.д. З перспективи часу і в ряді подібних подій (Будапешт 1956, Прага 1968) більш чіткою стає картина постійних спроб рятування системи “реального соціалізму” всіма доступними методами. Польський варіант збереження комуністичної системи визначався тогочасним геополітичним становищем, присутністю в країні достатніх внутрішніх сил (армія, міліція, спецслужби, партапарат) і лідерів, здатних накинути суспільству невластивий державний устрій під прикриттям патріотичних гасел, традиційних стереотипів про особливу історичну долю поляків. З цього погляду воєнний стан не був ані державним переворотом, ані контрреволюцією. Він продовжував традиції російського комунізму з наданням переваги державі та силовим методам досягнення цілей.

Присмерк системи: 1982 – 1989 рр.

Репресії. Запровадження воєнного стану стало несподіванкою для опозиції й шоком для більшості населення. Обмеження свобод, арешти та інтернування боляче вдарили по національних почуттях поляків. Більшість керівників “Солідарності” була інтернована, умови воєнного стану ускладнювали налагодження зв'язку між підприємствами та регіонами. Оперативні групи міліції, ЗОМО, військових вживали заходи для попередження масових акцій протесту, проводили нові арешти та інтернування. Однак вже 14 грудня у великих промислових закладах – гданській сточні ім. Леніна, щещінській сточні, Гуті ім. Леніна, шахтах Сілезії – виникли міжзакладові страйкові комітети, які закликали до загального політичного страйку, розповсюджували листівки й прокламації. Того ж дня вцілілі члени КК “Солідарності” поширили відозву із закликом до генерального страйку, вимагаючи скасування воєнного стану та негайного звільнення всіх заарештованих. Її підписали члени КК М. Крупінський, А. Конарський, Е. Шумейко та ін. Одночасно було поширено протест крайових організацій “Солідарності” проти запровадження воєнного стану, в якому зазначалося, що це рішення було антиконституційним, доки його не схвалив сейм, підкреслювалося, що “перехід влади до збройних сил означає кінець правління ПОРП, яка довела націю до катастрофи й зробила посміховище з ідеалів соціалізму”. У протесті стверджувалося, що тільки після звільнення всіх ув'язнених і скасування воєнного стану виникнуть умови для національного порозуміння.

У перші дні воєнного стану страйки охопили понад 200 промислових заводів в різних регіонах країни, університетську молодь. Однак сили правопорядку досить швидко поклали край страйкам, витісняючи робітників з підприємств, проводячи нові арешти. 16 грудня загони ЗОМО з допомогою бронетехніки, газів і гумових палиць захопили гданську сточню ім. Леніна, видаливши з неї страйкарів. Драматичні події того ж дня розгорнулися на шахті “Вуек” у Верхній Сілезії: тут шахтарі намагалися чинити

опір загонам ЗОМО, озброївшись палями, камінням; у сутичках загинуло сім шахтарів, ще два невдовзі померли від ран, було багато поранених. Шахтарі шахт “Земовіт” і “Пяст” в Тихах ще деякий час страйкували під землею, але згодом були змушені піддатися. Силою придушено страйки на інших підприємствах, у вищих навчальних закладах. Спроби організувати маніфестації протесту також завершилися невдачею: їх учасників розганяли, а організаторів заарештовували і виносили швидкі вироки згідно з декретами воєнного стану (від 2 до 10 років позбавлення волі). Під час розгону маніфестації в Гданську було поранено понад 300 осіб. У терміновому порядку спеціальні комісії проводили перевірку працівників підприємств на лояльність і звільняли з роботи активних учасників протестів. Верифікація працівників пройшла в усіх адміністративних установах, ЗМІ, освітніх закладах; усі працюючі були змушені підписувати “листи лояльності” щодо влади. Упродовж перших двох тижнів воєнного стану опір владі було придушено.

22 грудня зібралося на засідання політбюро ЦК ПОРП, на якому ген. Ч. Кішак виступив з доповіддю про перші підсумки запровадження воєнного стану, констатувавши подолання опору опозиції. Щодо плану подальших дій серед керівництва ПОРП виникли розбіжності: частина активу (С. Коцьолек, А. Сівак) вимагала продовження жорстких заходів проти опозиції, заборони “Солідарності”, боротьби з костелом; інша частина діячів (Г. Кубяк, Я. Лабенцький) виступала за збереження ліберального курсу. В. Ярузельський висловився за обережні кроки, котрі б дали змогу поступово зменшити конфронтацію між владою і суспільством, підкреслив потребу проведення реформ з метою піднесення господарства. Політбюро підтримало дії В. Ярузельського і ВРОН.

Органи воєнного стану. У перші дні воєнного стану склався неформальний орган влади, який одержав назву *Директорату*, в рамках якого вирішувалися насущні політичні питання. До Директорату, який збирався щодня для аналізу ситуації, входили, окрім В. Ярузельського, генерали Ч. Кішак, Ф. Сівіцький, М. Янішевський, а також від ПОРП та уряду – К. Барціковський, М. Мілевський, С. Ольшовський, М.Ф. Раковський, Я. Ободовський. Рішення Директорату на місцях виконували військові комісари. Усі прояви несубординації або невиконання рішень тягнули за собою негайне звільнення з роботи. В Гуті “Катовіце” за короткий час було звільнено понад 5 тис. працівників, гданській сточні ім. Леніна – 1400, щецинській сточні ім. Варського – 3000 осіб. Радіо і телебачення були повністю мілітаризовані: керівництво ними перейшло до військових, диктори виступали у воєнній формі; ліберальні журналісти були усунуті від роботи і незабаром, після перевірки, звільнені. На Різдво і Новий рік приписи воєнного стану було дещо злагоджено: скорочено міліційну годину, зменшено перешкоди пересування в межах країни. Проте телефонний зв’язок було відновлено лише 10 січня 1982 р., і кожна розмова попереджувалася записаним голосом “Розмова під контролем”. Поштові відправлення приходили з печаткою “перевірено цензурою”. Офіційна пропаганда постійно друкувала матеріали, в яких запровадження воєнного стану пов’язувалося з планами “Солідарності” захопити владу в країні неконституційним шляхом.

Реакція суспільства. У перші тижні воєнного стану виступи проти влади мали спонтанний характер; з’являлися листівки, написи на стінах будинків, кожного 13 числа місяця у темних вікнах виставлялися запалені свічки тощо. Здебільшого вночі молодь писала на стінах будинків гасла “Врона (асоціація до ВРОН – Л.З.) орла не покона”, “ВРОН геть за Дон”, “Зима ваша, весна наша”, а наступної ночі спеціальні бригади міліції замальовували ці гасла і писали проурядові: “КОР = євреї”, “S = \$”. Поширювалися пісеньки і балади, які висміювали офіційну пропаганду. Загальним символом стала фігура зайця, вуха якого складали літеру “V” (victoria – перемога). Поступово “Солідарність” почала відбудовувати свої структури, нелегальні друкарні,

налагоджувати поштовий зв'язок. Упродовж півріччя підпільні структури виникли в більшості регіонів. Частина діячів об'єднання опинилася за кордоном (Є. Мілевський, А. Смоляр, С. Блюмштайн), де вони зайнялися здобуттям матеріальної підтримки від західних урядів і профоб'єднань. Почали з'являтися перші підпільні бюлетені та часописи підпільної "Солідарності". У 1982 р. було видано близько 800 назв підпільної преси та понад 300 книжок і брошур. *Тижоднік Мазовше* вперше з'явився друком у лютому 1982 р., видавався накладом кілька тисяч примірників і виходив до 1989 р. Видавалися часописи "Арка", "Глос", "Критика", "Карта", "Обуз". Завдяки Зоф'ї та Збігневу Ромашевським у квітні почало надавати програми нелегальне Радіо "Солідарність", яке діяло до арешту організаторів у лютому 1983 р.

Підпільна "Солідарність". 13 січня 1982 р. кілька членів КК "Солідарності" утворили *Загальнопольський комітет опору* (Огульнопольські комітет опору, ОКО), який, однак, не став центром об'єднання опозиції. На початку лютого відбулася зустріч представників регіональних структур "Солідарності" (Б. Ліс, Б. Борусевич, А. Галль), на якій вирішено розбудовувати систему конспіративних організацій профоб'єднання в регіонах з наголосом на формуванні "свідомого суспільства". Паралельно тривали дискусії про форми і методи діяльності. Підпілля вдалося нав'язати контакт з інтернованими діячами "Солідарності", отримувати від них інформацію. Я. Куронь передав на волю програмне есе *Тези про вихід з ситуації без виходу*, в якому наголосив на створенні єдиної централізованої організації "Солідарності", здатної протистояти владі, що певного моменту через генеральний страйк покладе край режиму. Інші погляди на відбудову профоб'єднання мали діячі, які уникнули інтернування й діяли в підпіллі. Вони вбачали в "Солідарності" децентралізовану неформальну організацію, що складається з незалежних груп і комітетів, котрі могли б протривати до кращих часів. Однак більшість діячів "Солідарності" боялася поширення радикальних тенденцій і появи тероризму, який би загрожував дальшими репресіями, тому поступово погоджувалися з необхідністю переговорів з владою. До цього закликали "Солідарність" папа Іоанн Павло II і костел. 5 квітня 1982 р. *Суспільна рада* при примасі Ю. Глемпі оголосила *Тези в справі суспільної угоди*, в яких обидві сторони – влада і опозиція – заохочувалися до нав'язання діалогу. При цьому костел надав значну допомогу підпільним структурам "Солідарності", виступав на захист інтернованих та ув'язнених.

22 квітня 1982 р. представники регіонів *Владислав Фрасинюк* (Вроцлав), *Збігнев Бюак* (Мазовше), *Богдан Ліс* (Гданськ), *Владислав Гардка* (Краків) провели нелегальну зустріч, під час якої утворили *Тимчасову координаційну комісію "Солідарності"* (ТКК). Її завданням було узгоджувати діяльність, спрямовану на відміну воєнного стану, звільнення інтернованих, повернення громадянських прав, відновлення НСЗЗ "Солідарність". Головними формами боротьби з режимом були обрані засоби масового протесту, створення комітетів соціальної допомоги, бойкот "колаборантів", поширення правдивої інформації. Більшість підпільних структур "Солідарності" визнали ТКК і підтримали її заклики до пасивного опору владі, хоча деякі організації діяли за власними програмами. У липні 1982 р. ТКК організувала поза Польщею у Брюсселі *Координаційне бюро за кордоном* на чолі з Є. Мілевським, яке зосередило в своїх руках збір коштів для діяльності підпілля. Кошти надходили від США з фондів ЦРУ, від католицької церкви, від профспілкових організацій західних країн. З різних джерел на підтримку "Солідарності" надійшло близько 30 млн. доларів, які були використані на закупівлю та доставку поліграфічного та іншого обладнання, матеріальну підтримку інтернованих та безробітних тощо. Була також організована нелегальна *Рада національної освіти*, яка створила конспіративні групи: Комітет незалежної освіти, Комітет незалежної культури, Суспільний комітет науки. Невдовзі розпочав діяльність Загальнопольський комітет

опору селян. За ініціативою “Солідарності” було покладено початок створення “паралельних” суспільних структур, які повинні були протистояти державному апарату, спиратися на громадську ініціативу. У цьому напрямі скеровували попередні постулати програмної декларації ТКК “Солідарності” під назвою *Підпільне суспільство*, оголошеної 28 липня 1982 р. У ній стверджувалося, що “боротьба за наші цілі вимагає загальної участі суспільства, свідомого своїх невіддільних прав і організованого для довготривалих дій”. Єдиним виходом з ситуації, підкреслювалося в документі, є суспільна угода. Доки влада не йде на зустріч такій угоді, ТКК закликала населення до організації “підпільного суспільства”, яке повинно “охопити різноманітні галузі життя і громадської активності, всі групи і середовища, місто і село”.

Пасивний рух опору, організований “Солідарністю”, давав результати. Окрім поширення підпільної преси, збору коштів для підтримки ув’язнених, організації нелегальних лекцій і навчання, чимало діячів науки та культури бойкотували офіційні заходи, запрошення до виступів в офіційних програмах. 1 травня 1982 р. “Солідарність” організувала “паралельні” демонстрації, в яких взяли участь тисячі осіб; 3 травня демонстрації повторилися, але цього разу до їх розгону були використані загони міліції та ЗОМО, наслідком чого були десятки побитих, кілька осіб померли в лікарні. На заклик ТКК “Солідарності” 13 травня в багатьох містах відбулися нові демонстрації протесту, для розгону яких знову було застосовано сили правопорядку, мали місце чергові побиття, особливо жорстокі в Кракові. Влада вдалася до нових арештів і звільнень. 31 серпня, в річницю підписання порозумінь 1980 р., пройшли великі маніфестації в 66 містах 34 воєводств, зокрема найбільші в Гданську, Врошлаві, Кракові; в Любліні дійшло до вуличних зіткнень з міліцією і ЗОМО, в ході яких була застосована зброя і загинули люди.

Тим часом міжнародна обстановка навколо Польщі швидко змінювалася. Вже 31 грудня 1981 р. новий президент США Р. Рейган оголосив про запровадження господарських санкцій проти Польщі, а через декілька днів – й проти СРСР. Наприкінці грудня 1981 р. посол Польщі в США Р. Спасовський і посол Польщі в Японії З. Рураж залишили свою службу й попросили політичного притулку в США. 4 січня 1982 р. міністри закордонних справ Європейського Союзу засудили введення воєнного стану в Польщі й оголосили економічні санкції проти Польщі та СРСР. Тільки СРСР і країни ОВД надавали економічну допомогу та політичну підтримку Польщі, однак їхні можливості на той час були обмеженими. До політичної та економічної ізоляції, з якою зіткнулася Польща в 1982 р., додалися неприємності на міжнародній арені: Комісія з прав людини ООН в березні 1982 р. зажадала від Генерального секретаріату підготовки рапорту про ситуацію в Польщі. У червні того ж року норвезькі та французькі профспілки подали до Міжнародної організації праці скаргу на польський уряд з приводу порушення ним двох конвенцій про права профспілок.

Воєнний стан став приводом для дальшої диференціації лав ПОРП. В. Ярузельський відмовився від ідеї розпуску ПОРП і створення нової комуністичної партії, запропонувавши очищення її лав. У середині 1981 р. ПОРП, незважаючи на дальший відхід членів налічувала понад 2 млн. осіб. З метою консолідації сил прихильників режиму по всій країні створювалися *Громадянські комітети національного порядку* (ОКОН). Пожвавилася діяльність “твердоголових” комуністів, які виступали за “революційні методи боротьби з контрреволюцією”. Проте В. Ярузельський та його оточення робили ставку на центристську лінію в політиці, прагнули надати партії “марксистсько-ленінського” і водночас “реформаторського” характеру. Наприкінці лютого пройшов черговий пленум ЦК ПОРП. На ньому було схвалено введення воєнного стану і створення ВРОН, лунали гасла консолідації партії та захисту “завоювань соціалізму”.

Партійний апарат поступово відходив від потрясіння і прагнув перехопити ініціативу у військових. Однак на той час справжнім господарем ситуації було Міністерство внутрішніх справ, апарат якого значно зріс: Служба безпеки перевищила 40 тис. осіб, міліція – 90 тис., у спеціальних частинах МВС служило ще близько 30 тис. осіб. Служби МВС активно проникали в усі галузі життя країни, особливо увагу приділяли агентурній роботі в структурах “Солідарності”, в костельних сферах, не гребували прихованим терором і провокаціями проти діячів підпілля та опозиції.

“Нормалізація”. 25 січня 1982 р. сейм затвердив усі декрети Державної ради про запровадження воєнного стану, підкресливши в ухвалі, що нагромаджені проблеми не вдасться розв’язати з допомогою сили, тому головною метою залишається досягнення “національного порозуміння”. Це дало підстави військовим властям поступово здійснювати “нормалізацію” суспільного життя. Після відповідних чисток відновлювали діяльність установи й заклади освіти, науки, культури, підприємства. У лютому було поновлено міжнародний телефонний зв’язок, а 2 травня скасовано міліційну годину. Після перевірки звільняли частину інтернованих діячів опозиції. З лідерами “Солідарності” постійно проводилися розмови, щоб схилити їх до співробітництва з режимом. Однак ані Л. Валенса, ані інші провідні діячі “Солідарності” не погодилися на співпрацю, вимагаючи насамперед відміни воєнного стану. Тільки деякі діячі т.зв. другого ешелону “Солідарності” підписали листи лояльності. Через посередників спецслужби нав’язали контакт з керівником підпільної “Солідарності” З. Буяком, пропонуючи безпеку на випадок порозуміння з владою. Однак той відкинув ці пропозиції. Водночас Служба безпеки продовжувала переслідувати й заарештовувати провідних діячів підпільної “Солідарності”. Попри це, влада шукала шляхів залагодження конфлікту. 9 січня 1982 р. В. Ярузельський зустрівся з примасом Ю. Глемпом. У ході розмови було узгоджено спільне комюніке, в якому обидві сторони висловили прагнення до “нормалізації ситуації в країні”. Невдовзі відновила роботу спільна *Комісія представників уряду і єпископату*. У своїх виступах В. Ярузельський часто підкреслював особливу роль костела в житті народу та формуванні його свідомості. Він погодився з пропозицією приїзду до Польщі папи Іоанна Павла II.

Найскладнішою проблемою для влади залишався профспілковий рух. Під час воєнного стану була заборонена діяльність усіх профспілок. Передбачалося відновити діяльність “Солідарності”, якщо її лідери пристануть на умови режиму. Однак цього не сталося, і неодноразові пропозиції “національного примирення”, що лунали з боку уряду, зависали в повітрі. Тому влітку 1982 р. в правлячих колах поступово перемогла ідея створення нових профспілок. Восени 1982 р. службі безпеки вдалося заарештувати кількох керівних діячів підпільної “Солідарності” – В. Фрасинюка, П. Беднажа та ін. 8 жовтня 1982 р. сейм ухвалив закон про професійні спілки, який скасував усі попередні об’єднання і запровадив складну процедуру створення нових спілок знизу, від підприємств, і лише пізніше планувалося утворити галузеві об’єднання. ТКК “Солідарності” виступила з протестом і закликала до загального страйку 10 листопада. Однак влада провела превентивні арешти, оголосила про візит до Польщі папи Іоанна Павла II. Усе це дало наслідки: акція 10 листопада не набула масового характеру. Робітники та населення виявляло ознаки втоми від постійних конфліктів. 4 жовтня відбувся судовий процес над членами підпільної КПН. Її лідер Л. Мочульський був засуджений на сім років позбавлення волі, інші члени – на строк від двох до п’яти років.

На суспільні настрої неабиякий вплив мала економічна ситуація, яка на кінець 1982 р. дещо поліпшилася. Воєнний стан та мілітаризація не принесли кращого господарювання. Національний дохід у 1982 р. знизився на 8 %, продукція промисловості зменшилася на 2 %, а сільського господарства – на 3 %. Натомість зазнала змін

ситуація на продовольчому ринку, де постачання регламентованих товарів стало більш регулярним. З 1 січня 1982 р. розпочалося офіційне здійснення господарської реформи, розробленої ще влітку 1981 р. *Антикризовим штабом* на чолі з економістом В. Бакою. В основі реформи лежали елементи ринкового господарювання, які робили підприємство автономним суб'єктом економічних стосунків, що функціонує на засадах госпрозрахунку. Планувалося відпустити ціни, щоб зробити продукцію рентабельною, ліквідувати зайві управлінські структури промисловості, використовувати економічні механізми керівництва виробництвом. Однак у 1982 р. реформа обмежилася підвищенням цін, що дало змогу загальмувати інфляційні процеси при загальному зниженні доходів населення на 32 %. Надалі потреби “латання дірок”, тиски керівників галузей і директорів великих підприємств, партійної номенклатури загальмували запровадження ринкових механізмів. Політичні вимоги “нормалізації” змушували уряд йти на численні відступи від засад реформи, переходити на “ручне управління” господарством. Завдяки цьому в другій половині 1982 р. вдалося досягти певної стабільності на регламентованому споживчому ринку.

Не менші проблеми стояли перед ПОРП. Воєнний стан збільшив відтік членів з правлячої партії, посилив ідеологічну диференціацію серед них. Ідеї соціалізму та комунізму втратили притягальність, хоча партійні керівники повторювали як закляття, що поляки протестують не проти соціалізму, а проти його “перекручень”. На лютневому пленумі ЦК ПОРП його учасникам було запропоновано проект ідейної декларації *За що боремося, до чого прагнемо?* У квітні 1982 р. зібралася *I Загальнопольська ідеологічно-теоретична конференція* ПОРП, яка обговорила питання будівництва соціалізму в Польщі. Ідеологічний актив не спромігся запропонувати нові підходи, котрі б відбивали сучасні процеси. Вище керівництво ПОРП продовжувало керуватися прагматичними міркуваннями нейтралізації крайніх тенденцій в партії – “партійного бетону” і “лібералів”. На липневому пленумі ЦК ПОРП з вищого ешелону керівництва відійшли ліберали Г. Кубяк і Я. Лабенцький й консерватори С. Ольшовський та С. Коцьолек. На їх місце прийшли прагматики Я. Глувчик, М. Горивода, В. Свіргонь. Прагнучи розширити соціальну базу режиму, ПОРП спільно з союзними партіями та організаціями (ЗСЛ, СД, “Пакс”, Християнським суспільним об'єднанням і Польським католицько-суспільним союзом) підписали декларацію про створення *Патріотичного руху національного відродження* (ПРОН). Восени місцеві комітети національного порятунку були підпорядковані ПРОН. У грудні 1982 р. відбулося перше засідання *Тимчасової ради ПРОН*, на якому її головою було обрано католицького письменника *Яна Добрачинського*, генеральним секретарем – секретаря ЦК ПОРП М. Ожеховського. I конгрес ПРОН зібрався в травні 1983 р.

11 листопада 1982 р. ТАРС передало повідомлення про смерть радянського керівника Л. Брежнєва, якого невдовзі замінив на найвищій посаді колишній керівник КДБ Ю.В. Андропов. Ці події в СРСР мали неабиякий вплив на міжнародну ситуацію в усьому світі: очікувалися зміни в політиці радянського блоку. Того ж дня пресовий представник польського уряду Є. Урбан представив журналістам лист “капрала Валенси” до генерала В. Ярузельського, в якому йшлося про зустріч та обговорення “деяких справ і дій в напрямі порозуміння”. До їхньої зустрічі не дійшло, але з Л. Валенсою мав розмову ген. Ч. Кішак. Хоча йому не вдалося вмовити діяча “Солідарності” виступити із заявою, але 14 листопада той був звільнений без усяких умов і прибув до Гданська.

На кінець листопада 1982 р. керівники воєнного стану дійшли висновку, що сили опозиції послаблені, ситуація в країні перебуває під контролем. За подачею Тимчасової ради ПРОН, сейм 18 грудня 1982 р. ухвалив закон *Про особливе правове врегулювання в період скасування воєнного стану*, в якому йшлося про значні обмеження громадянських

прав після повернення до нормального життя, надання органам правопорядку великих повноважень щодо припинення антидержавних дій та порушень усталеного порядку. Наступного дня Державна рада ухвалила рішення про **призупинення дії воєнного стану** 31 грудня 1982 р. Через кілька днів було звільнено близько 1,5 тис. інтернованих осіб, ліквідовано осередки інтернування. Ще понад півтори тисячі осіб залишилися у в'язницях через підготовку проти них судових процесів.

Влада не відмовилася від репресивних засобів, котрі повинні були залякати суспільство і змусити змиритися з існуючим станом речей. Узимку й навесні 1983 р. були заарештовані нові керівники підпільної “Солідарності” – Ю. Пінбор, В. Гардек, Я. Палубіцький, викрито підпільні друкарні та видавництва. Відбувалися судові процеси за законами воєнного стану, на яких підсудні отримували вироки позбавлення волі на строк від двох до десяти років. Були видані заочні вироки смертної кари за зраду батьківщини колишнім послам Польщі в США та Японії Р. Спасовському та З. Руражу, а також публіцисту З. Найдеру, керівникові польської секції Радіо “Вільна Європа”. Посилені репресії застосовано проти демонстрацій, організованих “Солідарністю” 1 і 3 травня 1983 р. в різних містах країни. У травні сталися події, які отримали широкий розголос у Польщі та за кордоном: 3 травня група “невідомих” осіб в цивільному вдерлася до приміщення примасівського Комітету допомоги особам, позбавленим свободи, розгромила його, а тих, хто там перебував, насильно вивезли і залишили в полі; 12 травня в комісаріаті МО у Варшаві був жорстоко побитий син званої поетеси Б. Садовської *Ґжеґож Пшемик*, який незабаром помер. Пошук винних у скоєнні терористичних дій не дав остаточної відповіді на питання про їх організаторів: у смерті Пшемика були звинувачені санітари, які перевозили побитого юнака з міліції до лікарні, а справжні організатори залишилися за завісою. Похорони Ґ. Пшемика перетворилися на антиурядову маніфестацію.

Зміна тактики опозиції. На початку 1983 р. підпільна “Солідарність” опинилася перед проблемою зміни тактики. Вихід на волю Л. Валенси, інших діячів опозиції, зміни настроїв основної маси населення, втомленої постійною конфронтацією з владою й боротьбою за виживання, змусили лідерів об’єднання переглянути методи діяльності. 22 січня ТКК “Солідарності” поширила програмну заяву під назвою *Солідарність сьогодні*. У ній зазначалося, що метою боротьби об’єднання є “програма демократичних реформ, необхідних для піднесення країни” і звільнення від “тоталітарної диктатури”. Підкреслювалося, що візія “Самоврядної Речіпосполитої” не суперечить ідеї соціалізму, а її реалізація не мусить загрожувати існуючому міжнародному порядку і геополітичному становищу Польщі. Населення закликалося до опору диктатурі з допомогою “фронту відмови”, економічної боротьби, формування незалежної суспільної свідомості, підготовки генерального страйку в умовах легальності. Йшлося про створення *громадянського руху опору*, який би в підсумку спричинив ізоляцію владних структур і виникнення “альтернативного суспільства”. Для повернення впливу “Солідарності” в масах важливе значення мало питання лідерства. ТКК визнала Л. Валенсу єдиним керівником “Солідарності”. Але той, перебуваючи під постійним наглядом спецслужб, тривалий час зберігав мовчання, працюючи електриком на гданській сточні. У квітні 1983 р. йому вдалося, обманувши пильність наглядачів, таємно зустрітися з діячами ТКК. Результатом зустрічі було схвалення програмних документів ТКК. Невдовзі по цьому Л. Валенса спільно з іншими діячами профспілок скерував до сейму лист з вимогою відновлення свободи діяльності профспілок.

Проте влада не мала наміру випускати зі своїх рук політичну ініціативу. Навесні 1983 р. під її контролем почалося **створення нових професійних спілок** за законом від 8 жовтня 1982 р. Тільки в червні цього року було зареєстровано першу галузеву

профспілкову структуру – Федерацію металургійних професійних спілок. Лише у листопаді 1984 р. виникло нове об'єднання – *Загальнопольське порозуміння професійних спілок* (Огульнопольське порозуміння зв'язку заводських, ОПЗЗ), яке очолив член ПОРП *Альфред Мьодович*. Створення слухняних владі профспілок наштотувалося на сильний опір багатьох працівників, але, незважаючи на це, невдовзі вони охопили близько 3 млн. осіб. Прагнучи здобути популярність, керівництво нових профспілок виступало на захист повсякденних життєвих інтересів своїх членів, добивалося задоволення окремих економічних вимог. Уряд погоджувався їх реалізувати, створюючи альтернативу структурам “Солідарності”.

Значні зусилля витрачала влада також на розбудову ПРОН. 7-9 травня 1983 р. у Варшаві пройшов I конгрес руху, який повинен був закласти підвалини національного порозуміння. Незважаючи на витрачені кошти та енергію організаторів, ПРОН не розвинувся у масову структуру, налічуючи до 500 тис. членів. Інструментальний характер ПРОН був зрозумілий більшості поляків, які бачили за її лаштунками ПОРП. З утворенням ПРОН припинив діяльність Фронт єдності нації.

Настрої основної маси суспільства характеризувалися уникненням участі в офіційних заходах, апатією, замиканням у колі родини та знайомих (“внутрішня еміграція”). Ставлення до підпільної “Солідарності” у 1983 р. було амбівалентним: більшість не відмовлялася від епізодичної допомоги, але неохоче включалася в активну діяльність. Подолання побутових негараздів забирало багато енергії: щоб здобути продукти харчування і товари першої необхідності доводилося щодня вистоювати в чергах (середньо дві години); а для придбання товарів тривалого користування (меблі, холодильники, пральні машини тощо) треба було щоденно відвідувати та “відзначитися” у стихійно створюваних “громадських чергових комітетах”. У цей час набув популярності “городній рух” – отримання невеликих городніх ділянок, які давали змогу тяжкою фізичною працею отримувати додаткові продукти харчування (у 1984 р. було 850 тис. “городників”). Апатичні настрої та нав'язлива пропаганда створювали передумови для погодження з режимом. Соціологічні опитування, проведені восени 1983 р., засвідчили, що 16,4 % опитаних “рішуче позитивно” оцінювали запровадження воєнного стану, а ще 26,3 % – “швидше позитивно, ніж негативно”.

*Рис. 78. Папа римський
Іоанн Павло II.*

Ще одним наслідком воєнного стану стало зростання популярності та ролі католицької церкви в громадському житті. З цим змушена була рахуватися й влада, яка намагалася використати авторитет костелу для зменшення соціальної напруги. Цій меті повинен був служити візит папи Іоанна Павла II до Польщі, який відбувся 16-23 червня 1983 р. з нагоди 600-річчя перебування ікони Матері Божої Ченстоховської в монастирі Ясної Гури. Паломницький візит папи, який за задумом влади повинен був символізувати “нормалізацію” ситуації, проходив у супроводі великих мас вірних, які висловлювали симпатію до глави католицької церкви і надії на зміну обстановки в країні. У численних промовах Святіший Отець не висловлювався відкрито, а давав зрозуміти, що влада і суспільство можуть дійти згоди тільки на засадах поваги людської гідності, свободи, правди, добра, підкреслював значення моральності в житті кожної особистості та суспільства. Своєю поведінкою і словами папа давав зрозуміти, що не схвалює дій режиму, а в розмові з В. Ярузельським, який приймав гостя у Бельведерському палаці, заявив, що бачить Польщу “як один великий концентраційний табір”. У промові під час зустрічі з вищим польським керівництвом папа наголошував на

потребі діалогу влади і суспільства, оскільки, коли такий діалог перестає діяти, “суспільний мир опиняється під загрозою або навіть цілком зникає”. Всупереч владі, Святіший Отець мав приватну зустріч з Л. Валенсою. Кульмінаційним пунктом візиту стала Служба Божа на аеродромі в Катовіцах 20 червня, де зібралось понад 1 млн. осіб, і під час якої Іоанн Павло II наголосив на природному праві людини об’єднуватися у професійні спілки. Візит папи послужив стимулом для більш активної участі молодих священиків у гуртуванні суспільства на моральних засадах християнства. Серед молодих ксьондзів виділялися особистості, котрі однозначно підтримали опозицію: священик гданської сточні ім. Леніна *Генрик Янковський*, ксьондз парафії в Урсусі *Мечислав Новак*, священик варшавського костелу св. Станіслава Косткі *Єжи Попелушко*. На їхні проповіді приходили тисячі людей, а Служба Божа перетворювалася на маніфестації.

Прагнучи використати сприятливу обстановку, вища влада країни розпочала підготовку до повного скасування воєнного стану. У зв’язку з цим 14 липня 1983 р. сейм ухвалив закон про МВС, який змінив структуру його органів на місцях, розширив повноваження в сфері застосування репресій. 20 липня сейм вніс поправки до Конституції ПНР, окресливши місце ПРОН у політичній системі країни, положення про підтримку індивідуальних селянських господарств, а також пункт про запровадження “виняткового стану” на випадок загрози для внутрішньої безпеки держави або стихійного лиха. Наступного дня був ухвалений закон *Про особливе правове регулювання в період подолання суспільно-економічної кризи*, який надавав державним органам великі права у соціальній сфері (звільнення з роботи, продовження тривалості робочого дня, призначення на керівні посади тощо). Того ж дня сейм затвердив закон про амністію, за яким була звільнена решта інтернованих, за виключенням 11 керівників КОР і “Солідарності”. 20 липня 1983 р. Державна рада своєю ухвалою повністю скасувала воєнний стан на території країни з 22 липня того ж року і ВРОН саморозпустилася. Схвалені закони і наступні розпорядження залишали в руках влади великі можливості репресій проти опозиції.

Після відміни воєнного стану ситуація в Польщі не зазнала суттєвих змін. Країною управляла ПОРП, підтримувана союзними партіями і ПРОН, а також новими профспілками. Польща залишалася членом РЕВ і ОВД. Партійно-державна апарат прагнув зміцнити соціальні впливи, не припиняючи репресій проти опозиції. Поступово відновлювалися громадські організації, творчі спілки за умови, якщо вони декларували лояльність до дійсності. Офіційна пропаганда продовжувала дискредитувати “Солідарність” та її керівників, передусім Л. Валенсу, якого називали “платним агентом Заходу”, “ковбоєм з Гданська” тощо. У свою чергу, ТКК “Солідарності” прийняла рішення про продовження діяльності підпільних структур і водночас використання легальних можливостей. Напередодні річниць серпневих порозумінь 1980 р. “Солідарність” готувала низку страйків і акцій протесту. Прагнучи перехопити ініціативу, влада схилила затриманого у серпні 1983 р. члена ТКК “Солідарності” В. Гардка виступити по телебаченню із закликом припинити нелегальну діяльність. 25 серпня відбулася зустріч віце-прем’єра М.Ф. Раковського з робітниками гданської сточні ім. Леніна, під час якої урядовцю опонував Л. Валенса. У дискусії, яка безпосередньо транслювалася радіо і телебаченням, М.Ф. Раковський закинув “Солідарності” наміри здійснити неможливе і нереальне; його опонент визнав окремі помилки профоб’єднання, але звинуватив владу в порушенні людських прав, висловився за порозуміння на підставі загальноприйнятих у світі демократичних засад. 31 серпня в кількох містах країни відбулися акції протесту проти політики уряду, з вимогами відновлення “Солідарності”, але їхні учасники були розігнані з допомогою міліції та загонів ЗОМО.

5 жовтня 1983 р. у Польщі стало відомо про присудження Леху Валенсі престижної *Нобелівської премії миру*, яка підкреслювала не стільки особисті заслуги гданського електрика, скільки авторитет “Солідарності” у відстоюванні демократичних ідей. Цей акт, який високо підносив опозиційний антитоталітарний рух у Польщі та його лідера, викликав гостре роздратування партійно-урядової верхівки у Варшаві та Москві. Польський уряд виступив з офіційним протестом до норвезького уряду й парламенту, а представник уряду по зв’язках з пресою Є. Урбан з ядучою іронією говорив про “нагороду польському громадянинуві, який діє проти інтересів власної батьківщини”. Л. Валенса прийняв нагороду і одночасно закликав уряд США скасувати економічні санкції проти Польщі. Факт міжнародного визнання заслуг “Солідарності” підніс авторитет профоб’єднання та її лідера, поставив у складне становище польську владу, яка потребувала закордонної економічної допомоги.

Незважаючи на міжнародне визнання “Солідарності”, режим продовжував політику **репресій** проти нелегальної опозиції, заарештовуючи її членів, викриваючи підпільні друкарні, склади. Йшлося насамперед про активних лідерів руху, а не рядових членів або співчуваючих, яких було надто багато. Міністр внутрішніх справ Ч. Кіщак згодом визнав, що міністерство пильно контролювало підпільні структури “Солідарності”, не викриваючи їх, щоб не виникало нових. У в’язницях на той час перебувало 217 політичних в’язнів. Спецслужби схилили активістів підпілля до виїзду за кордон (у 1983-1984 рр. таким чином опинилися на Заході близько 5 тис. осіб). Наприкінці листопада 1983 р. відбулася зустріч Л. Валенси з членами ТКК “Солідарності”, під час якої обговорювалися питання подальших дій опозиції. Більшість діячів віддавала перевагу порозумінню з владою. Було вирішено як посередника використовувати католицьку церкву, суспільні позиції якої значно зросли. Католицька ієрархія недвозначно підтримувала “Солідарність”, зверталася до урядових структур з проханням звільнити політв’язнів. Восени 1983 р. єпископат провадив таємні переговори з представниками МВС про звільнення 11 керівників КСС-КОР і підпільної “Солідарності” (Я. Куроня, А. Міхніка, З. Ромашевського, Г. Вуйца та ін.). У квітні 1984 р. було досягнуто домовленості про їх звільнення за умови виїзду за кордон. Однак 20 квітня всі заарештовані відмовилися прийняти такі умови виходу на свободу.

Наприкінці 1983 р. – початку 1984 р. сейм ухвалив декілька нових законів. Один з них запровадив створення конституційного органу *Комітету оборони країни* (КОК), який очолив В. Ярузельський. Інший закон встановив кримінальну відповідальність за публікацію та поширення друкованих видань без адміністративного дозволу, що давало підстави владі затримувати й засуджувати людей, задіяних у поширенні літератури “другого обігу”. 13 лютого 1984 р. сейм ухвалив рішення про продовження своїх повноважень, а також затвердив новий виборчий закон про вибори до національних рад, який знижував поріг легітимності виборів до 50 % усіх голосуючих. Закон було схвалено для того, щоб провести вибори до місцевих представницьких органів як “генеральну репетицію” майбутніх виборів до парламенту. Такі вибори до національних рад пройшли 17 червня 1984 р. Їм передували вже традиційні бурхливі маніфестації під гаслами “Солідарності” 1 і 3 травня, які відбулися в багатьох великих містах і були розігнані силами правопорядку із застосуванням сили (під час розгону було затримано майже 700 осіб). ТКК “Солідарності” закликала до бойкоту виборів, які проходили за єдиними списками ПРОН. Проте вони відбулися при участі в них, за офіційними даними, 74,7 % виборців (за оцінками “Солідарності” – близько 60 %), що свідчило про певний успіх режиму. У зв’язку з 40-річчям ПКНВ 22 липня 1984 р. сейм ухвалив нову амністію для діячів опозиції, яка охопила також 11 членів керівництва КСС-КОР і “Солідарності”. Проте й надалі влада провадила арешти керівників опозиції. У 1984-

1986 рр. до в'язниці потрапили Б. Ліс, Т. Єдинак, З. Буяк та ін. Амністія 1984 р. спричинила скасування частини економічних санкцій західних країн проти Польщі.

У той час, коли верхи режиму були заклопотані справами нейтралізації опозиції та подолання господарських труднощів, апарат примусу діяв своїми методами, не зупиняючися перед залякуванням і терором. Випадки побиття та “загадкових” смертей опозиціонерів хоча не були масовими, але й не поодинокими. На початку 1984 р. спецслужби намагалися обмежити діяльність і вплив священників, які майже відкрито ангажувалися до співпраці з “Солідарністю”, збуджували антиурядові настрої людей. У Департаменті IV МВС, який займався справами церкви, було складено список 68 “ксьондзів-екстремістів”, на яких намагалися впливати різними засобами. До “непокірних” належав також молодий ксьондз з Варшави Єжи Попелушко, якого офіційна пропаганда називала “Савонаролою антикомунізму”. Незважаючи на численні попередження, обшуки, виклики до міліції, він щонеділі влаштовував у різних костелах “служби за Вітчизну”, супроводжуючи їх полум'яними антикомуністичними промовами. 19 жовтня 1984 р. три офіцери МВС затримали машину, якою він повертався з Бидгощі до Варшави, жорстоко побили, а потім ще живого втопили у Віслі біля Влоцлавка. Вбивці були впевнені у своїй безкарності і не дуже дбали про приховання слідів злочину. Однак справа набула великого розголосу, і міністр внутрішніх справ Ч. Кішак був змушений розпочати слідство, яке дуже швидко вивело на учасників злочину – молодих офіцерів Департаменту IV МВС.

*Рис. 79. Ксьондз
Єжи
Попелушко.*

Поховання жертви 3 листопада перетворилося на демонстрацію патріотичних та анти тоталітарних почуттів. До костелу св. Станіслава Костки у Варшаві прибули кілька сотень тисяч делегатів від підприємств та організацій цілої країни, багато діячів “Солідарності”. Службу Божу правив примас Ю. Глемп, серед промовців був також Л. Валенса. Офіційна пропаганда намагалася представити справу як збочення її виконавців і навіть провокацію проти владних верхів, зокрема В. Ярузельського. Судовий процес вбивць Є. Попелушка, який розпочався наприкінці 1984 р., був першим подібним явищем у комуністичних країнах; він зробив явними чимало елементів незаконної діяльності спецслужб, прихованих раніше параваном державної таємниці. У пізніших спогадах міністр Ч. Кішак зізнавався, що для нього вбивство ксьондза його підвладними також стало справжнім “шоком”. Суд засудив злочинців – капітана Г. Піотровського на 25 років позбавлення волі, поручника Л. Пенкалу – на 15 років, поручника В. Хмелевського – на 14 років, а їхнього керівника полковника А. Петрушку – на 25 років. Однак усе ще залишаються нез'ясованими мотиви ініціаторів вбивства (у слідчих документах є нитки, які тягнуться й до Москви).

Події осені 1984 р. змусили правлячу групу В. Ярузельського посилити контроль за силовими структурами. Пленум ЦК ПОРП в жовтні 1984 р. доручив В. Ярузельському особисто контролювати діяльність МВС. Незабаром (навесні 1985 р.) з усіх партійних посад було знято ставленика Москви М. Мілевського, усунуто інших представників партійного “бетону”. Водночас В. Ярузельський та його команда намагалися активізувати ПОРП, залучаючи до роботи представників молодого покоління. У березні 1984 р. відбулася *Крайова конференція делегатів IX з'їзду ПОРП*, яка мала підбити підсумки діяльності партії. Конференція схвалила роботу В. Ярузельського, прийняла низку партійних документів, які наголошували на необхідності посилення наукових засад розробки політики, маючи на увазі передусім її прагматичний бік. Було вирішено активізувати роботу над новою програмою ПОРП, яка б відбивала сучасні реалії. У зв'язку з цим було створено *Академію суспільних наук*, на яку покладено обов'язок

готувати наукові експертизи з різних питань суспільного життя. Керівники партії та держави намагалися знайти вихід з патової ситуації, залишаючися на позиціях конфронтації із значною частиною суспільства.

Хоча вплив “Солидарності” помітно впав, але значна маса суспільства займала позиції, неприхильні до режиму. Зростала кількість незалежних страйків і маніфестацій на економічному та політичному ґрунті. У квітні 1985 р. в Кракові було засновано Рух “Свобода і мир”, учасники якого, переважно молодь, виступали з пацифістських позицій, вимагаючи зміни військової присяги й організації альтернативної військової служби. Набирали сили профорганізації ОПЗЗ, які у 1985 р. об’єднували до 6 млн. членів і висували серйозні економічні вимоги до уряду. Молоде покоління поляків, особливо добре освічене, не бачило перспектив для життя в Польщі, шукало кращої долі на Заході. У 1980-1986 рр. з країни, за офіційними даними, виїхали за кордон на постійне місце проживання або тимчасово в пошуках роботи понад 740 тис. поляків, три чверті яких становили особи віком до 35 років.

Політичні процеси відбувалися на тлі економічної стагнації. Завдяки підвищенню цін і жорсткої регламентації уряду вдалося в 1982 р. загальмувати спад національного доходу, який у 1982-1988 рр. зріс на 24 %, досягнувши рівня 1979 р. Загальне зниження рівня капіталовкладень у господарство, зумовлене скороченням західних кредитів, зростанням зовнішнього боргу (у 1987 р. сягнув 39 млрд. доларів), обмеженими можливостями внутрішнього маневру, призводили до старіння основних виробничих фондів, подорожчання продукції. У квітні 1983 р. сейм ухвалив *План економічного розвитку на 1983-1985 рр.*, який передбачав гальмування спаду виробництва, повернення до ринкової рівноваги за рахунок ошадливого господарювання, реструктуризації економіки. План передбачав зростання промислової продукції на 15 %, сільськогосподарської – на 8 %, прибутків населення – на 45-50 %. Проте виділені інвестиції не дозволяли змінити ситуацію в економіці на краще: уряд був змушений постійно “латати діри” в різних галузях, друкувати гроші для підвищення заробітної плати страйкуючих робітників. Позитивні зрушення в розвитку індивідуальних селянських господарств не могли компенсувати труднощі загального стану економіки. Рівновага на споживчому ринку досягалася за рахунок постійного підвищення цін і обмеження споживання (у 1982-1986 рр. ціни зросли на 70 %). Усе це негативно позначалося на рівні життя людей.

Початок першого етапу економічної реформи (з 1 січня 1982 р.) не приніс очікуваних результатів. Державні підприємства і цілі галузі не були придатні для запровадження вільноринкових відносин, технічного прогресу, вимагали постійних дотацій з боку держави. Принцип “трьох “С” (самостійність, самофінансування, самоврядування), покладений в основу реформи, не спрацьовував в умовах адміністративно-розподільчої системи. Реформа принесла користь приватним селянам, які отримали можливість купувати землю з державного фонду, одержувати кредити. Разом з тим, реформа дала певний простір для розвитку приватного сектора в торгівлі та сфері послуг. Почали виникати т.зв. полонійні фірми з участю капіталу польських емігрантів, які постачали в країну споживчі товари, комп’ютери, обладнання, налагоджували дрібне виробництво або виступали посередниками. У 1980-1986 рр. продукція приватного сектора зросла в 2,5 раза, в ньому працювало близько 1 млн. осіб, а частка дрібних підприємців серед всього населення зросла з 3 до 8 %. Початок реформи підвищив довіря до Польщі з боку західних кредиторів. У 1983 р. західні кредитори (“Паризький клуб”) вирішив надати Польщі відстрочку по сплаті боргів на десять років. У 1986 р. Польща була прийнята до Міжнародного валютного фонду. Уряд США скасував більшість запроваджених проти Польщі економічних санкцій і надав їй кредит на суму 550 млн. доларів. Польща почала виходити з дипломатичної ізоляції. Проте польський уряд постійно

відкладав термін початку другого етапу економічної реформи. Наприкінці 1986 р. з'явилися ознаки нового економічного спаду, пов'язані з труднощами паливно-енергетичного комплексу і машинобудування.

На ситуацію в усьому світі та в Польщі великий вплив мали події в СРСР, де навесні 1985 р. на чолі радянського керівництва став політик нової генерації *Михайло Сергійович Горбачов*. Його програма “перебудови” і “гласності” мала на меті внести живий струмінь у систему реального соціалізму. Проте розпочаті ним процеси лібералізації призвели у підсумку до краху комуністичного режиму, розпаду Радянського Союзу і соціалістичного табору. Друга половина 80-х років стала часом поступового розгортання демократичних процесів в СРСР та країнах-сателітах, в результаті якого зазнали краху комуністична ідеологія й тоталітарна система державного устрою. Спроби підновити і реформувати комуністичний устрій в СРСР закінчилися невдачею. Але легітимізація демократичних змін вимагала особливої обережності в умовах існування біполярного світу та ядерного протистояння СРСР і Західних країн на чолі із США. Поспішні і невиважені кроки могли спровокувати глобальний конфлікт із трагічними наслідками для всього людства.

Польська правляча еліта спочатку не реагувала на зміни, що розпочалися у СРСР 1985 р., та й фразеологія першого періоду перебудови не виходила за межі традиційної. Проте сам факт пошуку нових ідеологічних орієнтирів для обґрунтування потреб “поліпшення реального соціалізму” давав певний простір для роздумів над причинами невдач і цивілізаційного відставання країн радянського блоку. Упродовж 1981-1985 рр. В. Ярузельський зміцнив свої позиції у владних структурах – ПОРП, уряді, армії. Але недовіра і протистояння між владними структурами та суспільством залишалися неподоланими. За таких умов правлячій групі доводилося в реальній політиці керуватися не стільки ідеологічними, скільки прагматичними міркуваннями. На її формування чинили вплив найближчі дорадники В. Ярузельського, зокрема М.Ф. Раковський, В. Гурницький, Є. Урбан, С. Цьосек, Ф. Сівіцький, Ч. Кішак. Партильний апарат відіграв здебільшого роль виконавця політичних рішень, прийнятих нагорі. Можливості ідеологічного оновлення ПОРП обмежувалися політичною інерцією, слабким притоком молодих освічених кадрів. Тільки в 1985 р. вдалося зупинити загальний спад партійних лав, але кількість молоді серед її членів зменшилася з 15,6 % в 1981 р. до 6,9 % у 1986 р.

Навесні 1985 р. перед керівниками режиму постало питання **проведення виборів до сейму**, відстрочених на рік. Останні засідання сейму попереднього скликання відбулися в липні 1985 р. На них було схвалено кілька нових законів, які розширяли прерогативи влади; один із них допускав існування лише одної профспілки на підприємстві або установі, другий обмежував самоврядні права вищих навчальних закладів у виборі ректорів і деканів, третій запроваджував у структурах МВС складання присяги на вірність ПОРП. У травні того ж року сейм ухвалив новий закон про вибори, який передбачав висунення двох кандидатів на одне депутатське місце в сеймі, а також вводив окремий загальний партійно-державний список з представниками вищого ешелону влади. Усі кандидати в депутати йшли під патронатом ПРОН. Оскільки новий виборчий закон не відповідав засадам демократії, ТКК “Солідарності” закликала до бойкоту виборів. Вибори відбулися 13 жовтня 1985 р. У них взяло участь 78,8 % виборців (за оцінками “Солідарності” – 66 %), що вважалося перемогою влади. Після виборів було оголошено чергову амністію, яка не охопила основного контингенту політв'язнів. Натомість у вищому ешелоні влади відбулося перегрупування сил: В. Ярузельський позбувся прем'єрства і очолив Державну раду, маршалком сейму став людовець *Роман Малиновський*, уряд очолив економіст з Катовіц *Збігнев Месснер*. До складу уряду ввійшли як знані особистості, так і молоді політики – міністром у справах

молоді і туризму став *Александр Квасньєвський*. Перед урядом стояло завдання насамперед знайти важелі динамізації господарського розвитку країни. Політичне керівництво було заклопотане проблемами збереження керівної ролі ПОРП.

У лютому 1986 р. в Москві пройшов XXVII з'їзд КПРС, на якому здобули підтримку ідеї "перебудови" М. Горбачова. Перед польськими комуністами окреслилися завдання визначення місця Польщі в процесах, які охопили соціалістичний табір. Йшлося насамперед про демонстрацію прикладу "осучаснення" правлячої партії, здатної знайти адекватні відповіді на виклики часу. Ці виклики полягали в розгортанні діяльності партії за умов більшої відкритості на суспільні проблеми, надання нових імпульсів економіці за рахунок запровадження елементів ринкових відносин, розширення суспільної бази влади. Ці питання стояли в полі зору учасників X з'їзду ПОРП, який пройшов з 29 червня по 3 липня 1986 р. у Варшаві. На з'їзді панувала традиційна фразеологія про збереження і зміцнення завоювань соціалізму, союз з СРСР та іншими країнами радянського блоку. У виступі В. Ярузельського на з'їзді з'явилися нові моменти, які підкреслювали прагнення влади налагодити тісніші контакти з суспільством шляхом створення *Консультативної ради* з числа представників громадськості та фахівців при Державній раді, звільнити політв'язнів, розпочати другий етап економічної реформи. З'їзд ухвалив нову *Програму ПОРП*, розраховану на період до 2000 р. У ній провина за провали і кризи в історії ПНР скидалася на помилки попередніх правлячих груп, які "відступали" від закономірностей "побудови соціалізму". Стратегічні завдання полягали в "осучасненні" всіх сфер життя країни: розвиткові економіки на засадах реформи при збереженні центрального планування; будівництві політичної системи держави на засадах "соціалістичної демократії", яка передбачає погодження з правлячою партією та її ідеологією. Національне порозуміння творці програми бачили тільки на основі захисту соціалістичного устрою. З'їзд обрав першим секретарем В. Ярузельського, а серед вищого керівництва партії залишилися К. Барціковський, Ч. Кішак, Б. Чирек, С. Цьосек, М. Ожеховський, Ф. Сівіцький, Ю. Барила, Я. Глувчик, Т. Порембський, З. Міхалек та ін. Натомість не увійшли до керівних органів представники партійних консерваторів М. Мілевський, С. Ольшовський, А. Сівак.

Лібералізація режиму. У середовищі вищого партійно-державного керівництва здобула підтримку ідея зробити крок назустріч опозиції. 11 вересня 1986 р. міністр внутрішніх справ Ч. Кішак під час виступу на телебаченні оголосив про звільнення усіх політичних в'язнів, в результаті чого місця ув'язнення покинули 225 осіб. Майже одночасно було оголошено про створення Консультативної ради при Державній раді, до участі в якій були запрошені також представники опозиції. ТКК "Солідарності" позитивно оцінила ці кроки влади як початок діалогу, який вимагає "інституціоналізації" партнерів. 29 вересня 1986 р. Л. Валенса явочним порядком утворив легальну *Тимчасову раду* НСЗЗ "Солідарність" під своїм керівництвом, до якої увійшли відомі діячі руху Б. Борусевич, З. Буж, В. Фрасинюк, Т. Єдинак, Б. Ліс, Я. Палубіцький, Ю. Піньор. Почалася легалізація регіональних структур "Солідарності". ТКК надалі залишалася в підпіллі. Хоча офіційні представники стверджували незаконність реанімації "Солідарності", але репресивних заходів проти неї не вживали, вичікуючи виявлення її позиції. У листопаді розпочала легальну діяльність *Тимчасова крайова рада селян "Солідарність"*, яку очолив Ю. Сліш.

В. Ярузельський покладав великі надії на Консультативну раду, перше засідання якої відбулося на початку грудня 1986 р. Представники "Солідарності" не прийняли запрошення до участі в ній, але в її складі були діячі Клубів католицької інтелігенції, деякі особи з демократичної опозиції (В. Сіла-Новіцький, А. Свенціцький, К. Скубішевський, А. Тимовський). На засіданнях ради обговорювалися, іноді дуже критично,

проблеми суспільного та соціально-економічного характеру. При цьому представники влади відкидали будь-які пропозиції, які б підважували монополію ПОРП. Паралельно з роботою ради в партійно-державному керівництві тривали пошуки шляхів виходу з патової ситуації, яка утворилася в країні внаслідок протистояння влади і суспільства. Наприкінці 1986 р. за дорученням Ч. Кішака вузька група високих чиновників, до якої входили С. Цьосек, Є. Урбан, генерал В. Пожога, підготували *Рапорт про стан країни і вихід з кризи*. Автори пропонували піти на угоду з опозицією і “поділитися владою” при збереженні ідеологічних розбіжностей. Рапорт потрапив до В. Ярузельського, але той його відклав.

Якщо в організаційному відношенні “Солідарність” зуткнулася з певними труднощами розвитку, то на міжнародній арені її авторитет значно зріс. Від початку 1987 р. усі високі зарубіжні гості із західних країн, які перебували в Польщі з офіційними візитами, вважали за обов’язок провести неформальні зустрічі з керівниками “Солідарності”. У 1987 р. тільки Л. Валенса зустрічався з віце-президентом США Д. Бушем, прем’єром Великобританії М. Тетчер, міністром закордонних справ ФРН Г.Д. Геншером та ін. Конгрес США ухвалив рішення надати “Солідарності” фінансову допомогу, що стало поживою для офіційної пропаганди, аби звинуватити об’єднання у “службі чужим інтересам”. Влада відповідала на це дрібними переслідуваннями опозиції, влаштовуючи обшуки, конфіскації, різного роду перевірки, не наважуючися перейти до більш гострих репресій. Щоб продемонструвати готовність до діалогу, партійно-державний апарат 6 травня 1987 р. провів через сейм закон про референдум, а в липні вніс зміни до Конституції ПНР, запровадивши посаду *Уповноваженого з громадянських прав*, який повинен був стежити за дотриманням конституційних свобод. Ці кроки, які знаменували повернення погляду до демократичних інститутів, свідчили про початок *ідеологічної ерозії* в середовищі правлячої еліти. Ініціаторами її виступали партійні ліберали-реформатори М.Ф. Раковський, Ч. Кішак, С. Цьосек та ін. До зміни позицій стимулювали польське керівництво “перебудова” і діяльність М. Горбачова в СРСР. “Горбі”, популярність якого у світі зростала, сприймався в Польщі як ініціатор антитоталітарних реформ. За даними соціологічних опитувань, проведених восени 1987 р., його підтримували 76 % поляків, а в рейтингу популярних постатей він посів друге місце після папи. У квітні 1987 р. В. Ярузельський і М. Горбачов оголосили про створення *Радянсько-польської комісії істориків* для дослідження “білих плям” з історії стосунків двох країн у ХХ ст. Цей факт був оцінений поляками як крок на шляху будівництва рівноправних стосунків між двома країнами. Гасло “демократизації” соціалістичної системи набувало важливого значення в діяльності комуністичних партій. Польща ставала “дослідним майданчиком” демократизації. У 1987 р. ця думка поширилася у вищому ешелоні влади.

Незважаючи на це, 1 і 3 травня 1987 р. влада з допомогою міліції і ЗОМО розігнала демонстрації, що проходили під антитоталітарними гаслами. Офіційна пропаганда багато уваги приділяла черговому візиту до Польщі папи Іоанна Павла II, про який домовився з главою католицької церкви В. Ярузельський під час відвідин Ватикану в січні 1987 р. Католицький костел в Польщі продовжував виконувати роль посередника між владою й опозицією. Новим елементом опозиційності до влади став т.зв. *рух “альтернативної ініціативи”* студентів і молоді, який зародився в червні 1987 р. у Вроцлаві. Тут група молоді в костюмах персонажів з дитячих казок у День Дитини (1 червня) влаштувала карнавальну процесію під сюрреалістичними гаслами “Я люблю комуну”, “Хочу дитину від Ярузельського” і т.п. Влада була шокована таким поворотом подій і застосувала проти учасників сили правопорядку. Такі походи (“геппенінги”) почали організовувати в дні революційних свят в різних містах країни, щоб висміяти режим та його керівників. 31 травня 1987 р., напередодні візиту до Польщі папи Іоанна

Павла II, Л. Валенса зібрав у Варшаві групу польських інтелектуалів (62 особи), які спільно розробили і поширили заяву про право поляків жити в умовах свободи, незалежності, демократії та правопорядку. Вони висловили надію, що візит папи причиниться до розв'язання суспільних проблем країни.

Візит папи до Польщі пройшов з 8 по 14 червня 1987 р. і супроводжувався зустрічами з багатотисячними зібраннями вірних. Всупереч волі костельної ієрархії, під час зустрічей з папою демонстративно виставлялися гасла і символіка “Солідарності”, люди тримали руки із знаком “V”. Шлях паломництва Святішого Отця тим разом пролягав через bastiони “Солідарності” Гданськ, Щецін, Краків, Тарнув, Люблін, Лодзь, Ченстохову та інші міста. У своїх промовах він солідаризувався з опозиційним рухом, підкреслював право робітників до вільних профспілкових організацій. Промовистий характер мало Богослуження у дільниці Заспа в Гданську – місці проживання Л. Валенси, де зібралося півтора мільйони осіб. Після закінчення служби стихійно виникла багатотисячна маніфестація прибічників “Солідарності”, яка була розпорощена міліцією. За подібним сценарієм пройшла зустріч з папою в Кракові.

Улітку 1987 р. в керівництві профоб'єднання відбулися дискусії щодо подальших дій. Думки поділилися: Л. Валенса й помірковані діячі пов'язували демократичну трансформацію режиму з процесами “перебудови” в СРСР; радикали (А. Гвезда, М. Юрчик) скептично ставилися до можливостей “переродження” комуністичної влади, виступали проти компромісів. У жовтні 1987 р. на спільному засіданні Тимчасової ради і ТКК більшістю голосів були ліквідовані ці структури, натомість створено *Крайову виконавчу комісію* (ККВ) “Солідарності”. Частина керівників об'єднання не погодилася з цим рішенням, заснувавши свій орган – *Робочу групу крайової комісії* (А. Словік, А. Гвезда, М. Юрчик), яка, однак, не здобула значного впливу. На початку листопада Л. Валенса скликав групу інтелектуалів, які підписали заяву 31 травня 1987 р., щоб провести з ними політичні консультації. Надалі ця група (“шістдесятка”) стала чимось на зразок “консультативної ради” при керівництві “Солідарності” (іноді її називали “тіньовим парламентом”). Учасники ради були переважно поміркованими лібералами. Опозиційний табір значно урізноманітнися. Окрім “Солідарності”, набирали сили пацифістський Рух “Свобода і Мир”, організації КПН, “Апельсинова альтернатива”, екологічні групи “зелених”. Восени 1987 р. 35 діячів опозиції утворили нову політичну партію соціал-демократичного спрямування – *Польську соціалістичну партію*. Її ініціатором був Я.Ю. Ліпський. Однак партія не набула популярності і невдовзі розкололася.

Основним питанням, яке турбувало вищу владу країни, був катастрофічний стан господарства. З початку 1987 р. на посаду віце-прем'єра було запрошено безпартійного економіста З. Садовського, який представив план “другого етапу” економічної реформи. Він передбачав проведення рішучих кроків з ліквідації державних структур управління господарством, посилення самостійності та госпрозрахунку підприємств, приведення у відповідність цін і затрат на виробництво. У підсумку це означало подальше підвищення цін і обмеження споживання. Реформа не змінювала основ державної власності, за що була піддана критиці незалежними науковцями, “Солідарністю”, які підкреслювали неминучість запровадження вільноринкових відносин і приватизації підприємств. Щоб здобути суспільну підтримку реформі, влада вирішила провести **загальнопольський референдум** про ставлення населення до господарських змін. Референдум був призначений на 29 листопада 1987 р. Виборці повинні були відповісти на два питання: чи схвалюєш проведення реформи за умов необхідності пройти через 2-3-річний тяжкий період; чи схвалюєш польську модель демократизації, змістом якої є зміцнення самоврядування, розширення прав громадян і збільшення їх участі в управлінні країною? Така постановка питань мала не стільки економічний, скільки політичний

контекст: правляча партія намагалася здобути підтримку суспільства для легітимізації своєї влади. За умовами референдуму, його результати набували правомірності, якщо позитивно проголосує понад половина усіх, хто має право голосу, а не тих, хто візьме участь у голосуванні. Офіційна пропаганда доклала максимальних зусиль, щоб переконати громадськість у правильності обраного шляху виходу з кризи. “Солідарність” закликала до бойкоту референдуму або голосування два рази “ні”. Референдум, що відбувся у запланований термін, назагал відбив “патову” ситуацію в країні: у голосуванні взяло участь 67,3 % виборців, з яких позитивні відповіді на перше питання дали 44,3 %, на друге – 46,3 %. Центральна виборча комісія дійшла невтішного висновку, що результати референдуму “не дають підстав для розв’язання поставлених питань”. Це означало поразку ПОРП, яка не отримала підтримки більшості поляків, ставило риторичне питання про довіру народу до режиму.

Наприкінці 1987 р. в керівних колах “Солідарності” зародилася ідея укладення “антикризового пакту”, який би став результатом порозуміння між владою і суспільством. У тижневику “Політика” й опозиційному часописі “Тижоднік повшехни” з’явився відкритий лист відомого опозиційного історика *Єжи Гольцера* із закликом провести негайну зустріч В. Ярузельського і Л. Валенси. На початку 1988 р. у часописі ПРОН “Конфронтації” почали друкуватися інтерв’ю з діячами опозиції, в яких йшлося про можливі шляхи подолання кризи. В одному з інтерв’ю експерт “Солідарності” Б. Геремек відкрито запропонував владі укласти “антикризовий пакт” на засадах порозуміння з “Солідарністю”.

Проте партійно-державне керівництво країни ще не було готове до рівноправного діалогу, покладаючи певні надії на господарську реформу. 1 лютого 1988 р. уряд оголосив про підвищення цін на товари широкого вжитку (в середньому на 25-40 %) і водночас скасував регламентацію на всі продукти, крім м’ясних. Наприкінці квітня – початку травня 1988 р. вибухнули страйки на багатьох великих підприємствах, організовані “Солідарністю” і ОПЗЗ. Окрім економічних вимог, повсюдно висували гасла на підтримку “Солідарності”. 1 травня в багатьох містах пройшли антиурядові демонстрації. Влада вдалася до репресій: загони ЗОМО силою захоплювали страйкуючі підприємства, розганяли демонстрантів, звільняли з роботи робітників. Акції протесту набули розмаху і організованості, якої вже тривалий час не спостерігалось. Від імені опозиції Б. Геремек запропонував партійно-державному керівництву дійти до порозуміння й утворити уряд з позапартійних фахівців, котрі б здійснили радикальні господарські реформи.

У партійно-урядовому таборі панувала розгубленість. На пленумі ЦК ПОРП в червні 1988 р. було проведено заміну керівних кадрів: зміцнилися позиції “лібералів” М.Ф. Раковського, М. Ожеховського, Т. Олеховського. Партійно-державне керівництво прагнуло використати для зміцнення свого авторитету візит до Польщі радянського лідера М. Горбачова, який припав на період з 11 по 14 липня 1988 р. Архітектора радянської “перебудови” приймали в Польщі з інтересом і симпатією. У стилі відкритості М. Горбачов провів зустріч з польськими інтелектуалами, похваливши “соціалістичний плюралізм” у Польщі. Однак він ухилився від відповіді на питання про дієвість “доктрини Брежнева” та про організаторів Катинської трагедії.

На роздоріжжі. Візит М. Горбачова не приніс сподіваного заспокоєння. Соціологічні опитування показували, що 64 % населення вважають вимоги робітників справедливими. Наближалася річниця підписання порозуміння 1980 р., які віщували неприємності для влади. За таких умов В. Ярузельський зважився зробити крок назустріч опозиції. 20 липня у суворій таємниці він доручив генералу Ч. Кіщаку встановити контакт з Л. Валенсою. Через члена Консультативної ради В. Сілу-Новіцького міністр

переказав бажання В. Ярузельського зустрітися з лідером опозиції. Після певних вагань той написав до голови Державної ради лист із згодою на зустріч після проведення попередніх розмов представників урядової та опозиційної сторін. Перші контакти перервала хвиля політичних страйків, які розпочалися 15 серпня 1988 р. й охопили шахти Сілезії та підприємства Балтійського узбережжя. Основною вимогою страйкуючих була легалізація “Солідарності”. На більшості підприємств страйками керували нові люди. 20 серпня В. Ярузельський скликав засідання Комітету оборони країни, на якому було вирішено розпочати підготовку до запровадження виняткового стану з 31 серпня 1988 р. Паралельно було продовжено таємні переговори між секретарем ЦК ПОРП Ю. Чирком і головою варшавського відділення Клубів католицької інтелігенції професором *Анджеєм Стельмаховським*, на яких обговорювалися умови можливого компромісу. 26 серпня генерал Ч. Кішак під час виступу по телебаченню зробив заяву, що він уповноважений вищим керівництвом країни провести зустріч у формі “круглого столу” з представниками різних суспільних середовищ. Водночас продовжувалися таємні переговори між представниками уряду (Ч. Кішак, Ю. Чирек) і опозиції (А. Стельмаховський, В. Сіла-Новіцький), до яких прилучилися від єпископату архієпископ *Броніслав Домбровський* і сьондз *Алойзи Оршулік*. Після тривалих дискусій з членами ККВ “Солідарності”, радниками та експертами Л. Валенса вирішив розпочати переговори з урядовою стороною.

27-28 серпня пройшов черговий пленум ЦК ПОРП, на якому В. Ярузельський, Ч. Кішак і М.Ф. Раковський зуміли, всупереч опору консерваторів, провести рішення про необхідність створення Ради національного порозуміння та коаліційного уряду. 31 серпня 1988 р. у Варшаві відбулася перша зустріч і розмова Ч. Кішака з Л. Валенсою, в якій брали участь С. Цьосек та єпископ *Єжи Домбровський*. Було досягнуто домовленості розпочати переговори “круглого столу” з опозицією стосовно політичних та економічних реформ й місця “конструктивної опозиції” в політичній системі Польщі. Передумовою таких переговорів стала вимога урядової сторони припинити страйки і встановити громадський спокій. У наступні дні Л. Валенсі довелося докласти багато зусиль, щоб переконати робітників Гданська і Сілезії припинити страйки без жодних гарантій задоволення вимог. Лідеру “Солідарності” вдалося домогтися свого, а також переконати колег з ККВ розпочати діалог з владою.

На шляху до порозуміння. 16 вересня 1988 р. у резиденції МВС в Магдаленці під Варшавою зустрілися для переговорів дві делегації. Роль посередника взяв на себе костел, представлений сьондзем А. Оршуліком. Урядова делегація, очолювана Ч. Кішаком, складалася з представників ПОРП, ЗСЛ, СД і ОПЗЗ; від опозиції були присутні Л. Валенса, його радники А. Стельмаховський, Т. Мазовецький, Л. Качинський, а також В. Фрасинюк і Я. Меркель. Ч. Кішак окреслив рамки переговорів, які передбачали лише “підключення” окремих представників опозиції до розробки реформ, але не розв’язували питання легалізації “Солідарності” (проти цього заперечував також представник ОПЗЗ). Ч. Кішаку вдалося переконати Л. Валенсу пристати на проведення переговорів “Круглого столу” без вирішення питання легалізації “Солідарності”. Переговори були призначені на середину жовтня. Однак виникли серйозні перешкоди для переговорів: 19 вересня 1988 р. подав у відставку уряд З. Месснера. Новим прем’єром був затверджений партійний лідер М.Ф. Раковський. Він намагався залучити до уряду представників опозиції, але зазнав невдачі. Йому вдалося притягнути до уряду “нових” підприємців з числа партійних кадрів – М. Вільчека і Д. Ястшембського. Прем’єр досить легковажно ставився до ідеї Круглого столу, стверджуючи, що “поляків менше цікавить круглий стіл, а більше – добре заставлений”. Урядова сторона не погоджувалася сісти за стіл переговорів, якщо серед її учасників будуть Я. Куронь і

А. Міхнік. 31 жовтня прем'єр оголосив про закриття з економічних причин сточні ім. Леніна, що було сприйнято "Солідарністю" як провокація. Усе це свідчило про те, що влада трактувала переговори Круглого столу як політичний маневр. Противником переговорів був також лідер ОПЗЗ А. Мьодович.

Уряд М.Ф. Раковського зробив рішучий зворот у бік ринкової економіки. Урядовий План господарської консолідації на 1989-1990 рр. передбачав зрівняння в правах всіх секторів економіки, конкуренцію й свободу діяльності суб'єктів економічної діяльності. У грудні 1988 р. сейм ухвалив закон, який дозволив господарську діяльність з участю іноземних підприємств і капіталу. Наприкінці січня 1989 р. було прийнято закон про комерціалізацію державних підприємств, скасовано обмеження для створення приватних підприємств і фірм. У березні 1989 р. запроваджено вільний обіг валюти. Усе це відкрило шлях для збагачення керівних кадрів господарства і частини партійної номенклатури за рахунок привласнення державного майна. Проте економічні зміни не поліпшили становища населення, а інфляція швидко "з'їдала" чергові підвищення зарплати. Відсутність інвестицій ставила під знак запитання долю цілих галузей.

Здавалося, що ідея порозуміння відкладена владою у довгу шухляду. У листопаді 1988 р. були затримані на короткий термін З. Буяк, Я. Куронь та інші особи. 11 листопада, в 70-ту річницю відновлення незалежності Польщі, міліція розігнала демонстрації в Гданську, Катовіцах, Познані, хоча сейм постановив вважати цей день національним святом. Щоб запобігти подальшому загостренню ситуації секретар Конференції єпископату архієпископ Б. Домбровський запропонував продовжити переговори урядової та опозиційної сторін. Такі переговори відбулися 18-19 листопада в дільниці Варшави Вілянові під патронатом єпископату. У них взяли участь Ч. Кішак і Л. Валенса зі своїми радниками. Дискусія зайшла у глухий кут через непоступливість сторін у справі легалізації "Солідарності". Було вирішено лише продовжити переговори. 30 листопада відбулися відкриті телевізійні дебати між лідерами двох профспілкових об'єднань Л. Валенсою і А. Мьодовичем, ініціатором яких був останній. Вони принесли більше симпатій глядачів для Л. Валенси, який почувався впевненим і говорив зрозумілою простою мовою. За проведеними опитуваннями, дебати дивилися 78 % дорослого населення країни, з них 90 % визнали переможцем Л. Валенсу. Популярність лідера "Солідарності" зросла. Уряд був змушений вперше дозволити Л. Валенсі в грудні 1988 р. виїхати до Франції на запрошення президента Ф. Міттерана для участі в урочистостях з нагоди 40-річчя Декларації прав людини. Тут польського діяча приймали з великими почестями. Міжнародний авторитет Л. Валенси примусив офіційну пропаганду змінити критичний тон на похвальний, підкреслюючи помірковані риси колишнього робітничого радикала.

Після повернення з Парижа 18 грудня 1988 р. Л. Валенса скликав "тіньовий парламент" інтелектуалів, склад якого розширився до 119 осіб. На ньому обговорювалися питання, пов'язані з Круглим столом. Було вирішено перетворити збори на *Громадянський комітет* при голові НСЗЗ "Солідарність". Секретарем комітету став діяч КСС-КОР Г. Вуец. Комітет був поділений на 15 комісій з метою підготовки пропозицій громадської сторони на переговори Круглого столу.

В урядовому таборі наприкінці 1988 р. активізувалися противники порозуміння. 20 грудня відкрився пленум ЦК ПОРП, присвячений аналізу політичної ситуації. Дискусія розгорнулася навколо питань політичного і профспілкового плюралізму. В. Ярузельський і М.Ф. Раковський, спираючися на своїх однодумців, прагнули довести неминучість порозуміння з опозицією й залучення її до управління країною. Під час першого туру пленуму (20-21 грудня) групі В. Ярузельського вдалося усунути з політбюро і секретаріату ЦК консерваторів, замінивши їх прибічниками порозуміння

(С. Цьосек, З. Міхалек, Я. Рейковський, Л. Міллер та ін.). Однак проти лінії порозуміння виступила потужна група консерваторів з партійного апарату, які звинуватили В. Ярузельського в “капітулянтстві”. Драматичні події розгорнулися під час другого туру пленуму 16-18 січня 1989 р. Група В. Ярузельського поставила на голосування “вотум довіри” членам політбюро ЦК. Під загрозою відходу від керівництва найвпливовіших осіб (В. Ярузельського, Ч. Кішака, Ф. Сівіцького, М.Ф. Раковського) члени ЦК проголосували за курс на порозуміння з опозицією (173 “за”, 32 “проти”, 14 утрималося). Рішення пленуму відкрили шлях для переговорів, означали глибокий перелом у свідомості багатьох комуністів, які боляче переживали крах ідеологічних догм.

27 січня 1989 р. в Магдаленці відбулася зустріч делегацій уряду і “Солідарності”, очолюваних Ч. Кішаком і Л. Валенсою. На ній після тривалих дискусій було вирішено розпочати наради Круглого столу 6 лютого 1989 р., узгоджено порядок його роботи та учасників. Початку переговорів сприяла міжнародна обстановка. У СРСР політика “перебудови” перейшла на вищий щабель, визволивши процеси демократизації в радянських республіках. Завдяки новій міжнародній політиці М. Горбачова було розтоплено лід у стосунках між Сходом і Заходом, досягнуто домовленостей між СРСР і США про “нульовий варіант” у розміщенні ядерної зброї в Європі. Наприкінці 1988 р. СРСР припинив інтервенцію в Афганістані і вивів звідти свої війська. Наближалася до завершення “холодна війна”.

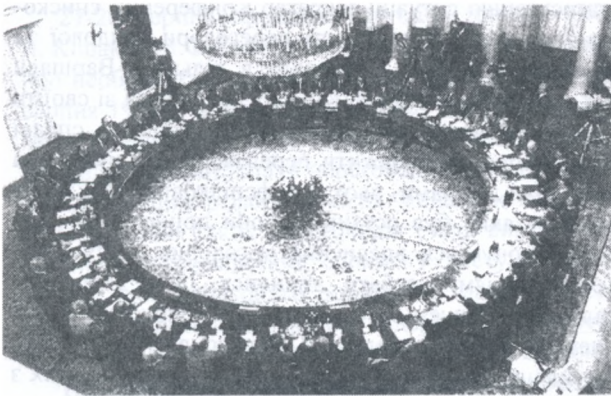

Рис.80. Відкриття засідань Круглого столу 6 лютого 1989 р.

6 лютого 1989 р. у будинку Ради міністрів (колишній палац намісника) у Варшаві почалися засідання Круглого столу. За спеціально виготовленим для цього круглим столом розмістилися 57 осіб, які представляли правлячу коаліцію (ПОРП, ЗСЛ, СД, ОПЗЗ та ін.) – 27 осіб, “Солідарність” – 25, костел – 5. У роботі також брали участь кілька сотень учасників, експертів, радників з двох сторін. Вони працювали у трьох секціях: економіки та соціальної політики (співголови В. Бака і В. Тшеця-

ковський), профспілкового плюралізму (А. Квасьневський, Р. Сосновський, Т. Мазовецький) і політичних реформ (Я. Рейковський і Б. Геремек). Секції утворили 14 підсекцій і робочих груп для опрацювання конкретних питань. Головуючими на пленарних засіданнях були Ч. Кішак і Л. Валенса. Основні дискусії тривали на засіданнях секцій і підсекцій. Найбільш принципові дискусійні питання розв’язувалися у вузькому гроні з участю Ч. Кішака і Л. Валенси у відомій резиденції МВС у Магдаленці. Засідання і наради тривали вісім тижнів і закінчилися 5 квітня. Обидві сторони погодилися з тим, що змістом переговорів є знаходження консенсусу основних політичних сил країни щодо вибору шляхів і засобів виходу з глибокої кризи, проведення політичних і соціально-економічних реформ. Опозиція вбачала вихід у запровадженні демократичних засад насамперед до політичної системи, що давало можливість підключити до реформ весь інтелектуальний потенціал. Партійно-урядова сторона прагнула залучити опозицію до співвідповідальності за соціально-економічний розвиток країни при збереженні в руках правлячої коаліції провідних політичних позицій. У таємних

документах ПОРП підкреслювалося, що йдеться про розвиток “соціалістичної демократії”, а не зміну ладу. Серед представників делегації правлячої коаліції спостерігалися певні розбіжності, пов’язані, зокрема, із поживленням тенденцій до самостійності дій у середовищі союзних партій та організацій (ЗСЛ, СД, християнські об’єднання, ОПЗЗ).

Робота Круглого столу проходила в нервовій обстановці, на яку впливало погіршення економічного становища населення, бойкот переговорів радикальними опозиційними силами, які не довіряли владі (Робоча група “Солідарності”, підпільна організація “Солідарність, що бореться”, КПН, НЗС та ін.). У лютому в Кракові, Варшаві, Гданську пройшли антиурядові демонстрації та мітинги, для розгону яких застосовувалися загони ЗОМО. У дискусіях учасників Круглого столу проявлялися емоції та упередження, які ускладнювали досягнення порозуміння. І все ж 5 квітня 1989 р. учасники Круглого столу підписали пакет документів, підготовлених секціями і робочими групами, який публіцисти назвали *Контрактом століття*. Документи Круглого столу констатували досягнення політичного порозуміння між правлячою комуністичною партією (та її сателітами) і опозиційними силами, які представляли широкий спектр громадянства, в справі поступового мирного демонтажу тоталітарного ладу і розвитку країни в напрямі створення підстав демократичного устрою. Їх значення виходило далеко за межі окремої країни: польський взірєць служив прикладом *цивілізованого розв’язання суспільного конфлікту на демократичних засадах*, без кривавих зіткнень і громадянського протиборства. У “Вступі” підкреслювалося, що в Польщі відбувається історичний зворот, завданням якого є включитися у швидкі зміни, що відбуваються в Європі та світі.

Документ *Позиція в справі політичних реформ* стверджував невідкладність реформування політичних інститутів країни, яке може відбутися лише на засадах компромісу й урахування інтересів різних соціально-політичних сил з метою побудови демократичної Польщі. Основою компромісу служили політичний плюралізм, свобода слова та інформації, демократичне формування всіх представницьких органів, незалежність судівництва, територіальне самоврядування. Запровадження цих засад у життя вимагало кількох років, а також подолання глибоких обопільних упереджень. Тому їх втілення буде відбуватися поступово, щоб не скласти загрози як для держави, так і окремого громадянина. Було схвалено провести в червні 1989 р. вибори до нового парламенту, в якому створюється вища палата – *сенат*; вибори до нього повинні відбутися на повністю демократичних засадах. Вибори до сейму мали пройти на принципах поділу мандатів: 60 % – для коаліції ПОРП та її союзників, 5 % – світських християнських об’єднань, 35 % – безпартійних (фактично опозиції). Замість Державної ради запроваджувалася посада *президента*, який обирався на спільному засіданні сейму і сенату строком на 6 років і мав великі повноваження щодо законодавчої та виконавчої влади (передбачалося, що ним стане В. Ярузельський). Перехідний парламент повинен був розробити демократичні підстави устрою Польщі.

Другий документ – *Позиція в справі соціальної та економічної політики і системних реформ* – був найбільшим за обсягом і популістським за змістом. У ньому містилися побажання виходу країни з кризи, обмеження інфляції, зрівноваження бюджету, рівноправності всіх секторів економіки, підвищення та індексації зарплати тощо. До провідних засад нового економічного устрою були віднесені насамперед самоврядування трудових колективів, вільне формування структур власності, розвиток ринкових стосунків, обмеження центрального планування з боку держави. Ці засади були сформульовані таким чином, що дозволяли трактувати їх широко.

Третій основний документ під назвою *Позиція в справі профспілкового плюралізму* був коротким і конкретним. Він стверджував право працівників об’єднуватися у вільних професійних спілках, легалізував НСЗЗ “Солідарність”, дозволяв існування різних

спілок на підприємствах, зобов'язував державні структури поновити на роботі працівників, звільнених у 1981-1989 рр., осучаснення законодавства в галузі профспілок, охорони праці і соціального забезпечення.

До пакету документів Круглого столу увійшла також постанова про створення *Узгоджувальної комісії*, яка повинна була слідкувати за реалізацією прийнятих ухвал, а також 11 додатків (протоколів і звітів).

Уміщені в документах Круглого столу постулати вимагали внесення серйозних конституційних змін, які б робили процес трансформації незворотним. 7 квітня 1989 р. слухняний сейм ухвалив запропоновані поправки до Конституції і новий порядок виборів, закон про спілки індивідуальних селян і зміни до закону про профспілки. Через кілька днів Державна рада призначила вибори на 4 червня 1989 р. 17 квітня воєводський суд Варшави формально зареєстрував НСЗЗ “Солідарність”; незабаром знову почав виходити тижневик “Солідарність”, з'явилася *Газета виборча* під редакцією А. Міхніка (8 травня), яка швидко набула великої популярності. Розпочиналася виборча кампанія. Однак головний бар'єр уже було подолано: ідея демократизації країни, закладена в документах Круглого столу, починала матеріалізуватися.

Культурне життя (80-ті роки)

Влада і культура. На початку 80-х років у культурному житті поляків розпочалися зміни, спричинені проривом ідеологічної монополії правлячої комуністичної партії. Виникнення НСЗЗ “Солідарність” та її програма демократизації суспільного життя знайшла відгук у творчих середовищах. Наслідком цього стало злягодження цензури (закон від 1 жовтня 1981 р.), активне залучення вчених і діячів культури до поширення знань і цінностей, які не вписувалися до системи “соціалістичної свідомості”, популяризації багатобарвних національних традицій, а також світових зразків. Поява обширної літератури т.зв. “другого обігу”, пов'язаної з опозицією й “Солідарністю”, стимулювала розширення світоглядних обріїв поляків, насамперед молоді. 9 жовтня 1980 р. еміграційний польський поет і літератор *Чеслав Мілош* одержав Нобелівську премію в галузі літератури, яка засвідчила зв'язок польської культури із загальносвітовими гуманістичними тенденціями. Візит до Польщі папи римського Іоанна Павла II, роль католицької церкви в налагодженні діалогу між комуністичним та демократичним таборами сприяли зростанню впливів костельної ієрархії та релігії в повсякденному житті поляків: костели і приходи поступово перетворювалися на поважні осередки як політичної, так і культурної діяльності некомуністичних кіл. 11 грудня 1981 р. у Варшаві зібрався *Конгрес Польської Культури*, в якому брали участь митці різних світоглядних орієнтацій. Однак його робота була перервана запровадженням воєнного стану, після чого всі громадські організації, товариства і спілки були закриті, а їх відбудова проходила в умовах “нормалізації”. Такий розвиток подій спровокував глибокий розкол між владою і більшістю польських діячів культури, які стали на позиції бойкоту офіційних культурних заходів, відмовлялися від співпраці з партійно-урядовими інститутами. Багато творців обрали шлях взаємодії з костелом, незалежними осередками.

Влада, починаючи з середини 80-х років, намагалася привернути на свій бік вчених і митців. Прагнучи досягнути порозуміння з суспільством, вона задовольняла певні вимоги польської інтелігенції в галузі освіти, державних субсидій тощо. У травні 1982 р. сейм ухвалив закон про створення *Національної ради культури* (НРК) і *Національного фонду культури*, покликаних поліпшити ситуацію в галузі поширення культурних здобутків серед населення. Національну раду культури очолив відомий культуролог професор *Богдан Суходольський*. Рада мала дорадчі функції; основні напрями культурної

політики надалі розроблялися в Комісії культури ЦК ПОРП. У 1986 р. НРК представила уряду *Рапорт про ситуацію в культурі*, який засвідчив серйозне відставання Польщі від розвинутих країн світу. Наприкінці 80-х років з'явилися нові рапорти про стан культурного життя поляків, в яких йшлося про негативні тенденції, пов'язані з вибірковістю фінансування культурної діяльності, загальною нестачею коштів, комерціалізацією. У 1986 р. обширний рапорт під назвою *Суспільні загрози, умови і засоби їх подолання* представила Польська академія наук, попереджаючи про негативні тенденції в розвитку соціальної патології в Польщі, зумовлені системними причинами (зокрема, відзначалося, що кількість зареєстрованих злочинів у 1981-1984 рр. постійно зростала і досягла цифри 538 930). Занепокоєння суспільства погіршенням стану культури у 80-х роках, яке пов'язувалося не тільки з браком коштів, а й із загальною політичною ситуацією в країні, знайшло відображення у *Програмі розвитку польської культури до 2000 року*, підготовленій міністерством культури і мистецтва 1989 р. У ній підкреслювалася нагальна потреба “демократизації доступу до культури”, осучаснення системи обліку інформації, реформи освіти тощо.

Зусилля влади не були підтримані опозиційними колами, які у 1982 р. утворили підпільну *Раду національної освіти* і прагнули сформувати “паралельне” до офіційного незалежне культурне середовище. У квітні 1989 р. її члени, що увійшли до Громадянського комітету при Л. Валенсі, зібрали *Незалежний Форум Культури* і опрацювали *Хартію Польської Культури*. У ній підкреслювалося, що “неподільна” польська культура повинна ґрунтуватися не на “політичному адмініструванні”, а на плюралістичних світоглядних засадах і свободі об'єднання творців, на докорінній зміні системи освіти і виховання, що повинні стати “власністю суспільства, а не державної адміністрації”. “Повна повага до засад демократії і толеранції, – зазначалося в документі, підписаному широко знаним у світі режисером Анджеєм Вайдою, – є найвищим добром і багатовіковою традицією польської культури”. Йшлося про те, що польська культура в післявоєнний період активно розвивалася за межами країни. На Заході діяли численні культурні осередки польської еміграції, навколо яких гуртувалися польські митці різних поколінь. У Франції існував *Літературний інститут*, який видавав часопис *Культура* і багато інших видань, а також видавництво *Спотканя* (Зустрічі), що приділяло увагу стосункам поляків з українцями та іншими сусідами. У Лондоні з 1950 р. працював *Польський культурний фонд*, що публікував літературні серії, а також кілька польських видавництв. У ФРН у 80-х роках виходив часопис *Архипелаг*, було створене видавництво Товариства “Солідарність” – *Погляд*. З 1977 р. низка польських творчих товариств в еміграції об'єдналися у *Постійну конференцію інституцій польської культури на Заході* (15 організацій). Декілька різних культурних фондів (Фонд “Культури”, Фонд ім. Я. Ляма, Фонд Лянцкоронських та ін.) підтримували творчість еміграційних і крайових митців. У Польщі розвинулося культурне життя поза офіційними рамками. Підпілля постійно видавало нелегальні й напівлегальні культурні часописи, заборонену літературу (часописи “Аспект”, “Погляд”, “База”, “Везване” (“Виклик”)); назагал у 1982-1987 рр. було видруковано понад 2,5 тис. книжок і брошур). Під опікою костелу організовувалися *Тижні християнської культури*, які в 1982-1987 рр. дали можливість працювати понад 1500 малярам, 300 акторам, 100 письменникам, 20 кінематографістам. У XII Варшавському тижні взяли участь понад 8 тис. осіб, у XIII – понад 11 тис. осіб в 50 костелах. Церква влаштовувала виставки і галереї живопису та пластики, кіно- і театральні фестивалі, інші культурні заходи.

80-ті роки позначені змінами у свідомості поляків. Глибока суспільно-економічна криза викликала протест проти тоталітарної системи правління, а також світоглядну дезорієнтацію. Значна частина громадян пов'язувала надії з “Солідарністю” та

опозиційним рухом. Після запровадження воєнного стану і подальшого погіршення соціально-економічного становища більшість людей охопило почуття безнадійності й апатії. Дослідження, проведені у 1988 р., показали, що 70,7 % поляків оцінили своє щоденне життя як “постійну гонитву і шарпанину”, а 60,1 % – як “нудне і гнітюче”. За таких умов споживання “культурних продуктів” відійшло на другий план. Якщо наприкінці ХХ ст. першість серед засобів масового інформування населення безперечно перейшла до радіо і телебачення, то в Польщі число осіб, які щоденно дивилися телевізор, зменшилося з 46 % у 1972 р. до 33 % у 1985 р. Різко знизилася кількість осіб, які читали книжки, відвідували театри або концерти. Причиною цього, на думку деяких польських дослідників, була загальна опозиційність більшості громадянства до влади. Так, тільки 27 % поляків у 1988 р. заявили, що знаходять у пресі відбиття поглядів свого середовища, а 22 % – такі ж погляди знаходили у програмах телебачення. Ці дані засвідчили також загальну стурбованість населення повсякденними матеріальними турботами, які змушували “культурне споживання” відкладати на потім.

Система шкільної освіти опинилася в стані глибокої кризи. Шкільні програми засновувалися на застарілій інформації, котра суперечила новим фактам і оцінкам, що поширювалися літературою “другого обігу”. Влада звільняла з роботи тих учителів, які намагалися внести новий струмінь у навчання й виховання учнів. Дещо краще складалася ситуація у вищій школі. У травні 1982 р. сейм ухвалив новий *Закон про вищу школу*, який запроваджував автономію і самоврядування університетів, зокрема у виборі керівних органів, укладанні програм і організації навчання. Однак упродовж декількох наступних років до закону були внесені поправки, які обмежували автономію, а у липні 1985 р. схвалено новий Закон про вищу школу, який повністю підпорядковував університети міністерству. Загальна кількість студентів у 1989 р. зменшилася порівняно з 1978 р. на третину. Особливо помітним було відставання навчання в галузі гуманітарних наук: більшість професорів, які симпатизували “Солідарності”, змушені були залишити вищі школи. Частина вчених і викладачів змогла вижити, отримавши зарубіжні стипендії або допомогу. Свої праці вони друкували в нелегальних видавництвах: так з’явилися безцензурні історичні праці Кристини Керстен *Народження системи влади* (про становлення комуністичного режиму в Польщі), Войцеха Рошковського *Новітня історія Польщі 1918-1980* (друкувався під псевдонімом А. Альберт) та ін.

У розвитку науки спостерігалися значні труднощі, причиною яких було постійне зменшення асигнувань у бюджеті, цензурні заборони у гуманітарній галузі. У березні 1986 р. влада організувала *III Конгрес Польської Науки*. На ньому були озвучені численні критичні міркування наукового світу з приводу браку коштів на проведення наукових досліджень, публікацію їхніх результатів. Проте партійно-державне керівництво було тоді більшою мірою заклопотане пошуками політичної підтримки серед інтелектуальних кіл країни, аніж реальними зрушеннями в цій галузі. Від суспільствознавців вимагали пропозицій щодо налагодження суспільного порозуміння, водночас обмежуючи їх доктринальними бар’єрами. Це завдання було покладене на Академію суспільних наук при ЦК ПОРП, де були зібрані під одним дахом партійні суспільствознавці. Але їхні рапорти не містили наукових висновків. Молоді соціологи, політологи, психологи, історики більше уваги звертали на праці зарубіжних вчених, публікації “другого обігу”, в яких з сучасних наукових позицій аналізувалися суспільні явища та процеси. Однак через цензуру друкувати свої праці в Польщі вони не могли.

У літературі 80-х років найбільш повно проявилися тенденції, зародки яких з’явилися ще у попереднє десятиріччя. У 1974 р. побачила світ книга двох краківських поетів і літераторів *Юліана Корнгаусера* і *Адама Загаєвського* “Непредставлений світ”, в якій було піддано критиці післявоєнну літературу за уникання реалізму в зображенні

життя, віддалення від проблем, які хвилюють громадськість. Обидва автори утверджували думку про те, що література є самосвідомістю суспільства, через яку воно пізнає свою ідентичність, місце в історії, обирає взірці поведінки. Відповіддю на заклик наблизити літературу до реального життя стали прозові твори письменників старшого покоління, які намагалися представити образ поляків на тлі сучасності: “Імла” *Єжи Анджеєвського* (1979), “Ще раз весілля” *Марка Новаковського* (1981), “Недійсність” *Казімежа Брандиса* (1977), “Польський комплекс” *Тадеуша Конвіцького*. У цих творах віддзеркалювався неспокій, породжений тогочасним становищем поляків. Настрої неспокою підхопили поети т.зв. “нової хвилі” (“покоління 1968 р.”), які у своїх творах поставили питання відповідальності творців за формування суспільної свідомості поляків. У поезії виділялися твори *Станіслава Бараньчака*, які публікувалися переважно за кордоном і підносили проблему відновлення етики міжлюдських взаємин, *Ришарда Криницького* і насамперед поета-мораліста *Збігнева Герберта*. У 1974 р. вийшла збірка З. Герберта *Пан Когіто* (Пан Мислення), що стала заклик до повернення етичних засад людського життя та діяльності. Твори поетів і письменників “нової хвилі” активно друкувалися у виданнях “другого обігу”. Поетичні роздуми над моральними проблемами були підсилені літературою “сайенс фікшн” (science fiction) – науковою фантастикою, в якій задавали тон твори *Станіслава Лема* (“Каспар”, 1976, “Локальна візія”, 1982, “Провокація”, 1984, “Мир на Землі”, 1986, “Темрява і пліснява”, 1987). Вони підносили етичні проблеми на тлі світоглядних суперечностей. Література “с-ф” бурхливо розвинулася у 80-ті роки, екстраполюючи тогочасні суперечності в майбутню реальність (Е. Внук-Ліпінський, М. Паровський, А. Кшепковський та ін.). Поворот польської літератури в бік особистості, її етичних та естетичних переживань, експериментів з мовою і стилем творів, який розпочався від середини 70-х років, отримав назву “мистецької революції”. “Революціонери”, до яких належали здебільшого автори “нової хвилі” (А. Загаєвський, Я. Андерман, Я. Джебджон, Р. Шуберт, М. Солтисік та ін.), на перший план ставили “мислячу” незалежну особистість, яка протистоїть громаді та усьому суспільству.

Дискусії навколо призначення літератури затихли після запровадження воєнного стану. Політика неминуче позначилася на творчості поетів і письменників. Незважаючи на заборони і переслідування, чіткий поділ на “офіційних” і “опозиційних” творців, літературний процес отримав могутній імпульс для розвитку й осмислення тогочасної дійсності. Особливо активно друкувалися літератори в опозиційних виданнях “другого обігу” (“Незалежна культура”, “Виклик”, “Спотканя”, “Пульс” та ін.). Найбільш емоційною була реакція на події поетів, які включилися в ідеологічну боротьбу на боці опозиції. Під демократичними гаслами “Солідарності” об’єдналися літератори різних поколінь та орієнтацій. У їх творчості ожили традиції романтизму і боротьби. Вираз цим настроєм дав поет *Ярослав Марек Римкевич*, автор кількох книжок на теми воєнного стану:

(...) З нашої пролітої в грудні крові,
З попелу, що усе вкриває,
Вона про нас марить в труні,
Дивися! Вітчизна твоя вмирає.

(“13 грудня”. Переклад Л. Зашкільняка)

Поетичні твори З. Герберта, Я. Качмарського, Я. Польковського, Ю. Стрийковського та багатьох інших формували дух самоповаги і гідності поляків в роки воєнного стану. У прозі здобула поширення література т.зв. “особистого документу” – записи бесід з визначними літераторами, політиками, публіцистами, в яких розкривалося їхнє ставлення до подій. Прикладами таких записів (“інтерв’ю-ріка”) були *Подорожній*

світу. Розмови з Чеславом Мілошем Е. Чарнецької (1983), *Пів віку чистилища. Розмови з Тадеушом Конвіцьким* С. Береса (1986). Популярними були автобіографічні повісті відомих поетів і письменників: *Два дні з ангелом* М. Новаковського (1984), *Малий апокаліпсис* Т. Конвіцького (1979).

У тогочасній прозі помітне місце посіли памфлети й сатиричні повісті, які відіграли роль політичної агітації “за” або “проти” комуністичного режиму. Їхні автори більше переймалися політичним змістом, аніж естетичними чи етичними питаннями. Один з критиків писав: “У значній кількості публікацій, виданих офіційно після запровадження воєнного стану, обов’язковою була засада максимальної компрометації політичного противника (...) Дуже швидко протилежна сторона взяла на озброєння своєрідне композиційно-естетичне правило (...), яке полягало в рекомендації: знеславити комуняка за будь-яку ціну” (М. Адамец, 1995). Такі підходи спричиняли тенденційність і спрощення прози та публіцистики того часу, в яких фігурували “вони” і “ми”, “народ і комуняки”. Більш стриманою і філософською була проза історичного жанру, в якій політичні реалії тогочасності переносилися в минуле. Твори *Владислава Терлецького* уникали спрощень політизації, ставили під знаком запитання поширені в громаді стереотипи і міфи (“Вінок для справедливого”, 1988). Історична проза *Теодора Парницького* спиралася на пошук в минулому людських етичних вимірів, які становлять неперервний цивілізаційний ланцюг (“Тасмниця третього Ісайї”, 1984).

Режисери й актори театру та кіно у 80-ті роки були найбільш заангажовані до політичної діяльності на боці опозиції. У 1982 р. на знак протесту проти воєнного стану вони оголосили бойкот офіційним заходам на радіо і телебаченні. Влада вдалася до репресій, звільнивши з керівних посад відомих акторів і режисерів *Адама Ганушкевича* (Національний театр у Варшаві), *Густава Голоубека* (Драматичний театр у Варшаві). Бойкот спричинив еміграцію знаних акторів *Войцеха Пшоняка*, *Даніеля Ольбрихського* та ін. Цензура чинила перешкоди для творчості опозиційних митців. Певну віддушину вони знаходили у співпраці з костелом: театральні вистави відбувалися в приміщеннях храмів. Так, у 1985 р. режисер *Анджей Вайда* поставив драму Е. Брилля “Вечірник” у костелі Божого Милосердя у Варшаві. Зріс інтерес до т.зв. “альтернативного театру”, який влаштовував вистави на вулиці, в інших непристосованих місцях, прагнучи наблизити акторів до глядачів. У 1983 р. познанський *Театр Восьмого Дня* поставив твір З. Герберта “Рапорт з обложеного міста”. Під патронатом церкви організовувалися театральні і кінофестивалі. Фільм А. Вайди “Людина з заліза”, який подавав критичний образ соціалістичної дійсності, був високо оцінений світовою кінематографічною громадськістю, отримавши Золоту Пальмову Гілку Каннського кінофестивалю. Популярність здобули вистави режисерів *Тадеуша Кантора* (“Вельополе, Вельополе”), *Славоміра Мрожка* (“Посол”). На кінематографічному фестивалі в Берліні 1988 р. найвищу нагороду (“Фелікс”) здобув фільм *Кшиштофа Кесьльовського* “Короткий фільм про вбивання”. Чимало знаних польських митців на час воєнного стану покинули країну і працювали на Заході (Є. Гротовський, З. Краузе та ін.). Частина театральної та кінопродукції функціонувала в “другому обігу” (відеофільм Р. Бугайського “Допит”).

В образотворчому мистецтві 70-80-х років відбулася зміна поколінь, прийшло чимало талановитої молоді, що розпочала мистецьку кар’єру. Її взірцями були польський “неоавангард”, а також західноєвропейські течії. Зокрема, на польських скульпторів значний вплив мали твори німецького митця неоавангарда Й. Бойса (Мірослав Балка, Кшиштоф Беднарський). Традиції польських колористів продовжував розвивати знаний майстер пензля *Стефан Геровський*. За його сприяння прийшли в мистецтво *Томаш Цецерський* і *Лукаш Королькевич*, які у свої колористичні полотна внесли інтелектуальні та філософські елементи. Під впливом С. Геровського 1983 р. у Варшаві виникло

об'єднання художників *Група* (П. Ковалевський, В. Павляк, М. Собчик і ін.), твори яких відзначалися високою малярською культурою. Военний стан поділив середовище польських митців: частина їх співпрацювала з владою, друга – з опозицією, третя – вийшла за кордон. До останніх належала *Магдалена Абаканович*, чії просторові розписи на тканинах, скульптурні роботи здобули визнання далеко за межами Польщі. Переважно за кордоном проходила творчість художників, пов'язаних з *Лабораторією форми фільму*, яку організував 1970 р. *Юзеф Робаковський*. З неї вийшли *Збігнев Рибчинський*, який за мультфільм “Танго” отримав 1983 р. нагороду Американської академії кіномистецтва – *Оскара*, а також *Кишитоф Водічка*, що здобув світове визнання своїми проектами мистецького оформлення будинків у різних країнах. У 80-х роках відбулося “зближення” митців і костелу, а також поширення впливу сакральної тематики. У костелах відбувалися зібрання митців, організовувалися виставки і дискусії. Сакральна тематика відбилася у творчості *Єжи Новосельського* і *Єжи Каліни*, *Влодзімежа Павляка* і *Мірослава Балкі*.

Рис.81. Композитор
Вітольд
Лютославський.

У музичній творчості незмінним авторитетом, у тому числі за межами країни, користувалися композитори старшого покоління *Вітольд Лютославський* (1913-1994), *Кишитоф Пендерецький*, *Генрик Миколай Гурецький*; в той час пішли з життя славні співтворці відомої в світі “польської композиторської школи” *К. Сероцький*, *Т. Берд*. *В. Лютославський*, який вже за життя здобув титул “класика сучасності”, у 80-х роках допровадив до досконалості свою засаду “ланцюгової техніки”, що полягала у притищенні звуку інструментів між частинами твору. *К. Пендерецький* продовжив серію творів сакрального звучання (*ІІ Різдвяна симфонія*, 1980, *Пасхалія*, 1988). *Влодзімеж Котонський* у свої твори сміливо вводив електронні інструменти і комп'ютерну техніку. Помітним явищем польської музичної культури стала творчість *Збігнева Баргельського*, який пробував свої сили в оркестровому, камеральному, оперному, сольному жанрах, роблячи акцент на підкресленні звучання окремих інструментів, які поступово вибудовують тканину твору (ораторія “Нічия земля”, 1988, “Мертва натура з криком”, 1986). Нагороди Міжнародної Трибуни Композиторів, яку щорічно присвячує Міжнародна Музична Рада ЮНЕСКО, у 80-х роках отримували *Александр Лясонь*, *Еугеніуш Кнапик*, *Гражина Петропольська-Навратіл* та інші польські митці. У розважальній музиці розвинулася течія польського рок-н-ролу, що опиралася на традиції груп “Червоні гітари”, “Небеско-чарні” та ін. Зростання фрустрації серед молоді проявилася у відкиданні всяких естетичних цінностей та авторитетів.

Криза позначилася також на спорті. У 1984 р. під тиском Москви Польща прилучилася до бойкоту Олімпійських ігор в Лос-Анжелесі (США). Успіхом завершилися змагання чемпіонату світу з футболу 1982 р. в Іспанії, де польська команда посіла почесне третє місце. На Олімпійських іграх в Сеулі 1988 р. польські спортсмени здобули 16 медалей, в тому числі 2 золотих. Світову славу здобув альпініст *Єжи Кукучка*, який у 1979-1987 рр. підкорив усі чотирнадцять “восьмитисячників” у Гімалаях.

Розділ 16. ПОЛЬЩА В НОВИХ РЕАЛІЯХ ЄВРОПИ ТА СВІТУ (1989 – 2001 рр.)

Від тоталітаризму до демократії (1989 – 1991 рр.)

Вибори-89. Порозуміння Круглого столу відкрило шлях до проведення т.зв. “контрактових виборів”, які мали відбутися у стислі строки. Цілі урядової та опозиційної сторін були різними: комуністи прагнули якнайшвидше провести вибори, використовуючи для цього партійно-адміністративний апарат; опозиція була свідомо своїх організаційних слабощів, але налаштована “максимально використати створені можливості, незважаючи на те, що вибори ще не будуть повністю демократичними” (з рішення ККВ “Солідарності”). Ситуація була непевною, оскільки проти порозуміння виступали радикальні опозиційні сили. 1 травня 1989 р. в кількох великих містах відбулися анти-урядові демонстрації, проти яких було застосовано загони ЗОМО. У середині травня радикали організували під консульством СРСР у Кракові триденні маніфестації під гаслом “Совети додому”, проти яких також було кинуте загони міліції та ЗОМО. 13 травня у Варшаві під гаслом “Свободу неможливо виторгувати” відбулася II Загальнопольська конференція незалежних молодіжних середовищ, в якій взяли участь представники напівлегальних і нелегальних структур (“Солідарність 80”, “Солідарність, що бореться”, Рух “Свобода і мир” та ін.). Учасники конференції, серед яких вирізнявся *Антоній Мацєрєвич*, виступили проти участі у виборах.

І все ж ККВ “Солідарність” розпочала підготовку до виборів за формулою Круглого столу. У зв’язку з слабкістю новозареєстрованого об’єднання (воно налічувало у травні 1,8 млн. членів) і браком кадрів було вирішено у передвиборчій кампанії спертися на *Громадянський комітет* і його місцеві філіали, які терміново створювалися на місцях. Передвиборча діяльність “Солідарності” сприяла активізації населення, яке прагнуло змін. До роботи в громадянських комітетах прийшло багато робітників, інтелігенції, відомих діячів культури, мистецтва, спорту, студентської та шкільної молоді. На боці опозиції виступила католицька церква. 20 квітня 1989 р. Л. Валенса з групою членів ГК здійснив короткотривалий візит до Риму, де мав аудієнцію у папи Іоанна Павла II, на якій був прийнятий з усіма почестями. “Солідарність” вперше отримала доступ до радіо і телебачення, відкрила свої легальні видавництва. Особливо великий успіх мала “Газета виборча”, редагована А. Міхніком, перше число якої побачило світ 8 травня. 23 квітня ГК затвердив список кандидатів на послів до сейму і сенату, які повинні були зайняти 161 місце у сеймі і 100 – сенаті. Серед них не було Л. Валенси, а також інших провідних діячів “Солідарності”, які з різних міркувань відмовилися від змагань. Натомість лідер “Солідарності” стояв за кожним кандидатом “від громадськості”: на передвиборчих плакатах усі вони були сфотографовані з Л. Валенсою. У списках кандидатів були діячі “Солідарності”, КСС-КОР, робітники, митці, студенти, спортсмени, в тому числі відомий режисер А. Вайда, актор А. Лапіцький та ін. Під час виборчої кампанії громадянські комітети проводили багато зустрічей на підприємствах і в установах, поширювали плакати і листівки, використовували радіо і телебачення. На підтримку “Солідарності” виступили зірки світового мистецтва, в тому числі актори Ів Монтан, Джейн Фонда, співак Стів Вондер та інші. У виборах взяла участь Конфедерація незалежної Польщі (КПН), очолювана Л. Мочульським, яка окремо виставила 16 кандидатів на послів до сейму і 5 – сенаторів, а також деякі інші політичні угруповання.

18 квітня відбулося перше засідання Узгоджувальної комісії, яка здійснювала контроль за виконанням угод Круглого столу. До її складу входили В. Ярузельський і Л. Валенса. Засідання комісії були присвячені переважно розгляду скарг “Солідарності”

на утиски й перешкоди з боку властей. Основна увага партійно-урядового табору була зосереджена на успішному проведенні виборів до сейму і сенату. Не маючи досвіду проведення демократичних виборів, апарат ПОРП припустився багатьох тактичних помилок в організації передвиборчої роботи. Кандидати у послы від правлячої коаліції, серед яких було чимало нових людей, програвали своїм опонентам у відкритості та стилі спілкування з виборцями. Важливим козирем урядової коаліції було гасло порозуміння і забезпечення суспільного спокою, еволюція політичної системи в бік демократії. Однак вміло використати ці гасла апарат ПОРП не вмів. “Партія, що впродовж десятків років звикла до здійснення монопольної влади і адміністративної діяльності, – зазначалося в спеціальному документі ЦК ПОРП про оцінку виборів, – не зуміла перебудуватися у політичному плані (...) Не вдалося залучити не тільки близьких до неї ідейно союзних громадських організацій (...), але навіть значну частину первинних партійних організацій...” Наприкінці травня за дорученням ЦК ПОРП було проведено дослідження суспільних настроїв, яке показало, що 40 % виборців віддали перевагу кандидатам опозиції, а 15 % – правлячої коаліції.

4 червня відбувся перший тур виборів. До виборчих урн прийшло 62 % виборців. За умовами Круглого столу, представники опозиції входили до складу всіх виборчих дільниць, що виключало можливість фальсифікації. Перші результати свідчили про успіх опозиції і поразку коаліції: кандидати від ГК вже у першому турі зайняли 160 місць зі 161 в сеймі і здобули 98 мандатів зі 100 в сенаті; керівні діячі коаліції, які обиралися за окремим т.зв. “крайовим списком”, в більшості не здобули необхідної кількості голосів (з 35 кандидатів пройшли лише два); від коаліції до сейму було обрано лише 5 послів з 299 мандатів, а в сенат – жодного. Такий підсумок першого туру став несподіванкою як для коаліції, так і для опозиції. Пізніше у спогадах В. Ярузельський зазначав, що комуністи “були впевнені, що збережуть владу”, але “зобули про два чинники, яких не могли виявити навіть комп’ютери: про заперечення системи (суспільством – Л.З.) і про роль костелу”. Лідери опозиції теж були стурбовані ситуацією, боячися, що влада анулює вибори, посилаючися на порушення угоди Круглого столу. Уже 6 червня на вимогу уряду відбулася зустріч його представників з лідерами “Солідарності”, на якій опозиція була звинувачена в порушенні угод і намаганні захопити владу. Щоб не провокувати загострення обстановки, керівники ГК погодилися піти на екстраординарний крок: включити 33 мандати “крайового списку”, який не передбачав другого туру, до загальної кількості мандатів коаліції (199 + 33). Терміново було ухвалене відповідне рішення Державної ради, яке дозволяло здійснити таку процедуру. Перед другим туром виборів (18 червня) коаліція поміняла кандидатів, а “Солідарність” закликала виборців проголосувати за кандидатів коаліції. На вибори з’явилося лише 25 % виборців. Опозиція здобула ще один мандат у сенаті (99 зі 100), а коаліція заповнила відведені їй місця в парламенті. У результаті виборів у “контрактовому сеймі” опинилися 161 посол від ГК і 299 від правлячої коаліції, у сенаті 99 місць зі 100 мала опозиція. Представники опозиції 23 червня зібралися у Варшавському університеті, де їх привітав Л. Валенса, і утворили *Громадянський парламентський клуб* (ГПК) під керівництвом Б. Геремека. Маршалком сейму був обраний людовець *Миколай Козакевич*, сенату – професор *Анджей Стельмаховський* від ГКП.

Червневі вибори стали переломним епізодом у політичному розвитку Польщі. Вони продемонстрували негативне ставлення більшості населення до комуністичної влади, прагнення до суспільних змін у демократичному дусі. Поразка урядової коаліції засвідчила ізоляцію ПОРП в суспільстві, поставила під сумнів право комуністів керувати країною. Відцентрові процеси розпочалися в союзних ПОРП партіях – серед людовців і демократів, частина яких почала виступати на боці опозиції. Само по собі постало

питання про право В. Ярузельського посісти вищу державну посаду президента. Сумнівним представлялося його обрання новим складом сейму та сенату. 30 червня на пленумі ЦК ПОРП В. Ярузельський відмовився виступити кандидатом на посаду президента, порекомендувавши замість себе генерала Ч. Кіщака. “Солідарність” та її лідер не наважилися ставити питання про посаду президента і брати на себе відповідальність за країну. У цей драматичний момент у “Газеті виборчій” з’явилася стаття А. Міхніка під промовистою назвою *Ваш президент, наш прем’єр*, яка викликала гострі дискусії як у “Солідарності”, так і в ПОРП. Один із лідерів ГК Т. Мазовецький відкидав цей проект, посилаючися на відсутність у “Солідарності” та опозиції програми дій, яку можна було запропонувати країні. На першому плані, однак, стояло питання обрання президента. Напередодні виборів на вищу державну посаду до країни прибув президент США Д. Буш, який провів тут зустрічі з В. Ярузельським, Л. Валенсою та іншими польськими політиками, в ході яких переконував, що найкращою кандидатурою на посаду президента Польщі в цей період є В. Ярузельський. Після цих розмов Л. Валенса погодився підтримати генерала на вищу державну посаду. 19 липня Національні збори (спільне засідання сейму і сенату) обрали В. Ярузельського президентом Польщі більшістю в один голос (270 за, 233 проти, 33 утрималося), при цьому вирішальну роль зіграла частина послів ГПК, які голосували за генерала. Результати й обставини голосування значно послабили вплив В. Ярузельського на політичне життя.

Виборча кампанія завдала непоправного удару ПОРП. Авторитет партії впав ще більше. 29 липня на пленумі ЦК ПОРП В. Ярузельський подав у відставку з посади першого секретаря ПОРП. Його місце посів М.Ф. Раковський, який прагнув “вдихнути” в партію нове життя, спираючися на молодих “реформаторів” Л. Міллера, Є. Вятра, М. Свенціцького. Але в керівництві залишилися й представники консерваторів. 31 липня М.Ф. Раковський подав у відставку з посади прем’єра уряду. Його останнім кроком було рішення про перехід до ринкових відносин у торгівлі, що передбачав скасування будь-якої регламентації й запровадження вільних цін на товари широкого вжитку. У відповідь новий сейм 31 липня ухвалив закон про індексацію зарплати відповідно до зростання цін. Це мало фатальні наслідки для фінансової системи країни: дефіцит коштів покритався друком грошей, починала розкручуватися спіраль інфляції.

Уряд Т. Мазовського. Новий уряд за пропозицією президента очолив Ч. Кішак. Він намагався сформувати коаліційний кабінет, але зіткнувся з відмовою як з боку ГПК, так і колишніх союзних партій. На той час у результаті таємних переговорів між ГПК, ЗСЛ і СД було досягнуто угоди про створення уряду на базі цих політичних сил. Ініціатором угоди став Л. Валенса за намовою своїх радників – братів *Ярослава і Леха Качинських*. 17 серпня керівники трьох угруповань Л. Валенса, Р. Маліновський (ЗСЛ) і Є. Юзьвяк (СД) оголосили про готовність утворити коаліційний “уряд національної відповідальності”. За таких обставин Ч. Кішаку не залишалось нічого іншого, як подати у відставку. З трьох кандидатур на посаду прем’єра, запропонованих президентові Л. Валенсою (Т. Мазовецький, Б. Геремек, Я. Куронь), той вибрав довгорічного радника “Солідарності” *Тадеуша Мазовецького*. 24 серпня сейм великою більшістю голосів обрав його головою уряду. У своєму програмному виступі Т. Мазовецький накреслив план створення ринкової економіки і правової держави, забезпечення свободи інформації, встановлення рівноправних стосунків з союзниками, застеріг від “полювання на відьом” або розправи з представниками попереднього режиму. “Стоїмо перед двома головними проблемами Польщі, – говорив прем’єр, – політичною перебудовою держави і виходом країни з господарської катастрофи”. На початку вересня було сформовано уряд, до якого увійшли 11 міністрів від ГПК, 4 – ЗСЛ, 3 – СД, 5 – ПОРП, в тому числі Ч. Кішак (МВС) і Ф. Сівіцький (МО). Віце-прем’єром з економіки та фінансів став

молодий, але здібний економіст *Лешек Бальцерович*, міністром закордонних справ – професор *Кшиштоф Скубішевський*, міністром праці – *Яцек Куронь*.

З утворенням уряду Т. Мазовецького розпочався процес деконструкції тоталітарного режиму і поступове запровадження елементів демократичного устрою. Комуністи, втративши довіру суспільства, повинні були поступитися владою. Револьюційний за змістом процес зміни влади відбувся мирним шляхом, що назагал свідчило про високий цивілізаційний рівень головних акторів політичної сцени і громадськості. Польські події значною мірою були зумовлені швидкими змінами на старому континенті. Демократичні процеси, які охопили СРСР, зробили неможливим проведення ним імперіальної політики. “Доктрина Брежнєва” залишилась у минулому. Восени та взимку 1989 р. в усіх країнах “соціалістичного табору” відбулася зміна влади, під час якої комуністи змушені були поступитися демократичним силам.

Уряд Т. Мазовецького розпочав складну роботу зміни устрою в Польщі. Найпростішим завданням був демонтаж численних пам’яток комуністичних вождів і перейменування вулиць, площ, освітніх і культурних закладів, підприємств тощо. Новий прем’єр розпочав зі зміни кадрів на вищих урядових посадах, керуючися передусім фаховим рівнем кандидатів. За два перші місяці було замінено 38 урядовців на посадах держсекретарів, директорів комітетів і департаментів. У квітні 1990 р. міліція була замінена поліцією, а служба безпеки МВС – *Управлінням охорони держави*; розпочалася заміна керівних кадрів в МВС. Уряд напружено працював у взаємодії з сеймом і сенатом. У липні 1990 р. відійшли з посад міністрів Ч. Кішак і Ф. Сівіцький, а на їх місце прийшли відповідно К. Козловський і П. Колодзейчик, які представляли колишню опозицію. В армії та поліції було заборонено належати до політичних партій і проводити політичну діяльність. Восени 1989 р. припинив діяльність ПРОН. 20 грудня сейм ухвалив закон про Верховний суд, який став незалежним від урядових інстанцій.

29 грудня 1989 р. сейм прийняв **поправки до Конституції**, які усунули з її тексту комуністичну атрибутику: держава отримала назву *Республіка Польща* (“Жечпосполіта Польска”), усунуто записи про керівну роль ПОРП, дружбу з СРСР, про соціалістичне господарство і соціалізм. Польща визначалася як правова демократична держава, в якій влада належить народу і здійснюється через її представників, обраних до сейму, сенату і територіальних самоврядних органів. Було підтверджено принцип політичного плюралізму, який допускав необмежені можливості створення політичних партій і громадських організацій у рамках конституційного устрою. В економічну частину внесено положення про самоврядування і свободу господарської діяльності. Одночасно з внесенням поправок було створено дві комісії для підготовки тексту нового Основного закону країни, які очолили Б. Геремек і А. Гжеськовяк. Назагал діяльність уряду і парламенту відзначалася хаотичністю, що пояснювалося відсутністю в опозиції плану демонтажу комуністичного устрою, а також страхом перед можливим саботажем партійно-державного апарату або навіть заколотом прокомуністичних сил. Тому зміни відбувалися повільно, з урахуванням внутрішньої та міжнародної обстановки. Уряд спирався на загальну підтримку населення: на початку 1990 р. на його боці було майже 90 % поляків. Навесні 1990 р. були відмінені комуністичні свята і запроваджено нові – 3 травня (свято Конституції), 15 травня – день Війська Польського (на честь битви під Варшавою 1920 р.) та ін. У травні 1990 р. після внесення відповідних змін до Конституції, які запровадили дійсне територіальне самоврядування, пройшли вибори до національних рад гмін, міст і воєводств. Вони були позначені невисокою активністю населення (42,2 % виборців), але підтвердили довір’я до “Солідарності”: кандидати громадянських комітетів здобули 41,5 % всіх місць, на другому місці (38 %) опинилися незалежні кандидати, представники політичних партій посіли решту мандатів.

Одним з головних і вирішальних напрямів діяльності уряду стало подолання господарської кризи і **реформування економічних відносин**. У жовтні 1989 р. група економістів, очолюваних віце-прем'єром Л. Бальцеровичем, представила план стабілізації економіки, який передбачав: (1) реформу фінансів і досягнення бюджетної рівноваги, (2) запровадження ринкових механізмів, (3) зміну структур власності. План був підтриманий *Міжнародним валютним фондом*, який погодився надати Польщі кредити на загальну суму понад 2,2 млрд. доларів. У грудні 1989 р. сейм ухвалив пакет законів, котрі передбачали початок реалізації плану з 1 січня 1990 р. Вони запровадили замороження зарплати, припинення державних дотацій для підприємств, лібералізацію цін, девальвацію злотога (1 долар = 9,5 тис. злотих), реформи банківської системи і податків, приватизацію державної власності, лібералізацію торгівлі тощо. План Л. Бальцеровича отримав назву *шокової терапії*; він передбачав насамперед оздоровлення фінансової системи держави, без врахування соціальних наслідків, за що піддавався критиці як справа, так і зліва. Але уряд обіцяв населенню короткий період труднощів, які повинні були завершитися перебудовою системи господарських відносин на ринкових засадах самоокупності, конкуренції. Внаслідок реалізації плану вдалося за півроку (до червня 1990 р.) знизити інфляцію майже з 1000 % до 6 %, розпочати приватизацію державних підприємств (значною мірою партійною номенклатурою). З іншого боку, замороження зарплати спричинило протести робітників різних галузей: навесні та влітку 1990 р. пройшли численні страйки та демонстрації протесту проти зниження рівня життя. Почало різко зростати безробіття, досягнувши наприкінці 1990 р. 1 млн. осіб. Ситуацію злягоджувала діяльність міністерства праці, яке виплачувало безробітним соціальну допомогу, сприяло створенню тимчасових робочих місць. Уряд був налаштований довести до завершення план Л. Бальцеровича. Значну роль відіграла його підтримка західними фінансовими центрами та інвесторами. У лютому 1990 р. Паризький клуб кредиторів відстрочив виплату Польщею 10 млрд. доларів боргу.

Рис. 82. Економіст Лешек Бальцерович.

Уряд Т. Мазовецького почав проводити самостійну **зовнішню політику**. Важливого значення набули стосунки з СРСР. У листопаді 1989 р. прем'єр здійснив ділову поїздку до Москви, де провів переговори і відвідав Катинь. У 1990 р. Москва нарешті представила Польщі документи, які свідчили про розстріл польських офіцерів у 1940 р. Невдовзі розпочалися складні переговори про вивід радянських військ з території Польщі. Польські керівники з симпатією спостерігали федералізацією республік СРСР, негласно підтримуючи в них сепаратистичні тенденції. У жовтні 1990 р. міністр закордонних справ К. Скубішевський відвідав Білорусь, Україну і Росію. 13 жовтня в Києві було підписано *Декларацію про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин*, яка була складена за зразком взаємин двох суверенних держав. Подібні документи були підписані з Росією та Білоруссю. Одною з перших Польща визнала незалежність Литви, проголошену в березні 1990 р., хоча у взаєминах двох країн залишалися напруження, пов'язані з минулим. Успішно налагоджувалися стосунки з демократичними Чехословаччиною, Угорщиною. У липні 1990 р. польська делегація взяла участь у зустрічі чотирьох держав – переможниць у Другій світовій війні в Парижі, де розглядалося питання міжнародного визнання об'єднаної Німеччини (конференція "4+2"), під час якої було підтверджено непорушність кордонів Польщі по Одрі і Нісі. Добре розвивалися стосунки із західними

державами, які підтримували процеси демократизації в Польщі. У листопаді 1989 р. Л. Валенса відвідав США, де був прийнятий з найвищими почесними і виступив з доповіддю на спільному засіданні двох палат американського парламенту. Під час візиту Т. Мазовецького до Бельгії в лютому 1990 р. польський прем'єр зробив заяву про вступ Польщі до Ради Європи та приєднання до інших європейських структур.

Зміни політичного краєвиду. Події 1989-1990 рр. позначилися на політичних реаліях Польщі. Швидкими темпами йшов розклад ПОРП. У середині партії відбувалися процеси дезінтеграції, які безуспішно намагався зупинити М.Ф. Раковський. У суспільстві поширювалися настрої розрахунку з комуністами за попередні зловживання. У січні група членів НЗС окупувала будинок ЦК ПОРП, вимагаючи суду над партією. У такій обстановці 27 січня 1990 р. зібрався XI з'їзд ПОРП. Під час його відкриття М.Ф. Раковський заявив, що "присутність ПОРП в житті народу вважаємо закінченою" і треба розпочати будівництво "нової партії" лівого плану. З'їзд ухвалив рішення припинити діяльність ПОРП як такої, що "не забезпечила реалізації цінностей, які вона повинна була досягнути". Причиною цього було нав'язування "радянської моделі устрою", який не був властивий прагненням польської лівиці. Делегати з'їзду дали гостру критичну оцінку минулому партії, але підкреслили потребу існування партії лівого плану в сучасному суспільстві. Делегати завершили роботу з'їзду і відразу перейшли до створення нової партії – *Соціал-демократії Республіки Польща* (СДРП), яку очолили А. Квасьневський і Л. Міллер. Учасники *I конгресу СДРП* ухвалили програмну декларацію партії, в основу якої було покладено принципи демократії, толерантності, громадянського суспільства і соціальної справедливості. Частина делегатів на чолі з Т. Фішбахом залишила конгрес і заснувала *Соціал-демократичну унію* (СДУ), яка повністю відмежувалася від спадку ПОРП. До СДРП приєдналися 102 послі сейму від колишньої ПОРП, до СДУ – 39. СДУ проіснувала до літа 1991 р., коли саморозпустилася. СДРП не вдалося втримати майно ПОРП, і більша його частина перейшла до приватних структур. Символом змін став будинок ЦК ПОРП у центрі Варшаві, який перетворився на біржу цінних паперів.

Суттєві зміни відбулися в *людовому русі*. Восени 1989 р. надзвичайний конгрес ЗСЛ перейменував партію на *Польську народну партію "Відродження"* (Польське стронніцтво людове "Одрозжене", ПСЛ"О"). Одночасно виникло кілька інших людових партій з однаковою назвою, які нав'язували до аграристських традицій. Боротьба всередині людового руху призвела до утворення об'єднаної ПСЛ, яку очолили *Юзеф Зих* і *Вальдемар Павляк*. Окремо розвивалася НСЗЗ індивідуальних селян "Солідарність", яка перетворилася на ПСЛ "Солідарність", нав'язуючи до традиції боротьби проти режиму. У СД відбулися кадрові зміни, але партія втратила і без того мінімальні впливи.

Восени 1989 р. відновили легальну діяльність кілька партій та об'єднань, які виникли у попередній період. Серед них були *Конфедерація незалежної Польщі* (КПН) Л. Мочульського, *Унія реальної політики* (УРП) Я. Корвіна-Мікке, *Польська соціалістична партія* (ППС) Я.Ю. Ліпського та ін. Вийшла з підпілля "Солідарність, що бореться" К. Моравецького, яка перетворилася на *Партію свободи* (Партію вольності, ПВ). Наприкінці 1989-1990 рр. процес створення партій набув лавиноподібного характеру: до кінця жовтня 1990 р. було зареєстровано 154 політичні партії, більшість з яких не відіграла помітної ролі. Найбільш впливовими серед них були *Християнсько-національне об'єднання* (З'єднане хшесціянсько-народове, ЗХН) на чолі з В. Хшановським, яке нав'язувало до католицьких та ендецьких традицій. У лютому 1990 р. утворилася партія *Ліберально-демократичний конгрес* (Конгрес ліберально-демократични, КЛД), який намагався поєднати ідеї лібералізму і християнської етики; його очолив

Я. Левандовський. Назагал виникнення партій не було пов'язане зі спробою соціального представництва, а спиралося на особисті амбіції їхніх творців.

Дезінтеграційні процеси не оминули строкатого табору "Солідарності". У ньому виявилися політичні та персональні розбіжності. На першому плані постали відмінності бачення перспектив подальшого розвитку країни між Т. Мазовецьким, який прагнув продовжувати поміркований угодний курс, проводячи самостійну політику, і Л. Валенсою, який під тиском радників вимагав більшої активності в деконструкції комуністичного режиму, а також остерігався залишитися на узбіччі політичного життя. 19-25 квітня 1990 р. пройшов II з'їзд НСЗЗ "Солідарність", на якому Л. Валенса виступив з критикою уряду. З'їзд знов обрав його головою об'єднання і підтримав плани посісти крісло президента країни. Почалася боротьба за вплив у ГК. На початку травня 1990 р. прихильники Л. Валенси взялися за монтування блоку *Порозуміння Центр* (Порозуміне Центрум, ПЦ), на чолі якого стали його радники брати Я. і Л. Качинські. Нове політичне об'єднання закликала прискорити президентські та парламентські вибори, проведення суспільних змін. У відповідь на це прихильники Т. Мазовецького на початку червня оголосили про створення *Союзу підтримки демократії* (СПД), потім *Громадянського руху "Демократична акція"* (РОАД), який очолили З. Буяк, В. Фрасинюк і Б. Геремек, а також *Форуму демократичної правди* (ФДП). Полеміка між блоками поступово переросла у сварку зі взаємними звинуваченнями у зраді ідей "Солідарності". Боротьба за вплив між двома таборами спричинила поступовий занепад громадянських комітетів. Починалося формування нових політичних таборів.

Л. Валенса – президент. Президент В. Ярузельський поступово усувався від активної діяльності. У липні Л. Валенса мав з ним зустріч, під час якої дав зрозуміти, що його перебування на посаді виглядає анахронізмом. Одночасно ПЦ почало збір підписів під закликом дострокового переобрання президента. У такій обстановці В. Ярузельський прийняв рішення піти у відставку шляхом внесення поправки до Конституції, яка передбачала скорочення терміну повноважень президента. Наприкінці вересня 1990 р. сейм ухвалив поправки до Основного закону про скорочення терміну повноважень президента і парламенту, внісши також зміну до порядку обрання глави держави: він повинен був обиратися загальним таємним голосуванням усіх виборців, а для висунення кандидата на посаду треба було зібрати 100 тис. підписів громадян. Наприкінці жовтня 1990 р. розпочалися передвиборчі перегони, в яких взяли участь шість кандидатів: Р. Бартоше (ПСЛ), В. Цімошевич (Демократична лівиця), Т. Мазовецький, Л. Мочульський (КПН), С. Тимінський (бізнесмен) і Л. Валенса. Передвиборча боротьба відзначалася брутальними нападами і звинуваченнями кандидатів, демагогічними

обіцянками, які дезорієнтували населення. Результати тершого туру голосування 25 листопада 1990 р., в якому взяли участь 60,6 % виборців, були гідні подиву: жоден з кандидатів не набрав потрібних 50 % голосів, але в другий тур пройшли Л. Валенса (39,9 %) і малознаний польський бізнесмен з Канади С. Тимінський (23 %). У другому турі виборів 9 грудня, в яких взяло участь близько 53 % виборців, переміг Л. Валенса, набравши 74,25 % голосів. 22 грудня 1990 р. новий президент Польщі *Лех Валенса* урочисто склав

Рис.83. Присяга президента Леха Валенси 22 грудня 1990 р.

присягу й посів вищу державну посаду. Того самого дня президент Польщі в еміграції *Ришард Качоровський* передав новому президенту Польщі інсигнії влади, які повинні були символізувати спадкоємність і легітимність незалежної державності. На обидві церемонії не було запрошено В. Ярузельського.

Новий президент спочатку планував зробити прем'єром Я. Ольшевського, але той не погодився діяти під диктовку президента. Новим прем'єром за пропозицією Л. Валенси став лідер КЛД *Ян Кишитоф Белецький*. У складі уряду на своїх посадах залишилися Л. Бальцерович, К. Скубішевський, П. Колодзейчик, а також увійшли нові міністри від ПЦ і КЛД. Уряд продовжував політику, започатковану попередниками. Натомість новий президент мав намір активно впливати на політику, зокрема, створюючи органи власної адміністрації – канцелярію президента, підлеглі структури, втручався у кадрові питання. У розмовах він часто посилався на Конституцію 1935 р., традиції пілсудчиків, а себе представляв послідовником і спадкоємцем Ю. Пілсудського. Його виступи були мало-розумілими експромтами, які мусив потім тлумачити його прес-секретар. Окремі його вислови ставали афоризмами, наприклад, “я – за і навіть проти”. Колишній радник Л. Валенси Б. Геремек закидав йому, що “керувати державою, це не виступати на віче”. Канцелярію президента очолив Ярослав Качинський. Незабаром були створені Рада національної безпеки, Комітет радників президента. Не маючи освіти і досвіду державного управління, Л. Валенса опинився під значним впливом своїх радників. Спочатку ними були брати Качинські, але згодом усе більший вплив на президента мав його давній шофер і охоронець *Мечислав Ваховський*, який посів посаду особистого секретаря, потім державного секретаря і державного міністра. Незважаючи на численні скандали, пов'язані з М. Ваховським, президент тримав його біля себе.

Між тим господарське становище країни не поліпшувалося. У 1991 р. обсяг промислової продукції знизився ще на 11 %, ціни зросли на 40 %, реальна зарплата впала на 17 %. Уряд двічі проводив девальвацію злотого. На економіці негативно позначився спад товарообміну з СРСР і РЕВ (на 40 %). Однак уряду вдалося добитися скасування Паризьким клубом інвесторів 50 % зовнішнього боргу Польщі, який на той час становив 33 млрд. доларів, і отримати нову позику в розмірі 580 млн. доларів від Світового Банку. Це дало змогу продовжити рухатися курсом реформ. Спад в економіці був наслідком болісного пристосування до ринкових відносин державних підприємств, які домінували. Приватний сектор демонстрував збільшення продукції на 20,3 %, але його частка все ще була незначною. Уряд намагався прискорити реструктуризацію господарства шляхом акціонування державних підприємств. До кінця 1991 р. було визначено для приватизації 1128 підприємств. Але бракувало капіталів. Економічна політика уряду спричинила масові акції протесту: в березні 1991 р. селянські пікети заблокували основні автомагістралі країни на знак протесту проти збільшення податків, влітку відбулися страйки в багатьох містах проти підвищення цін на енергоносії. Організаторами акцій були ОПЗЗ і “Солідарність”. У серпні 1991 р. уряд Я.К. Белецького подав у відставку, але сейм її не прийняв. Упродовж 1991 р. авторитет уряду постійно падав. Цьому сприяли також великі афери в господарстві, найголовнішою з яких була справа “Арт Б”: ця невелика спілка виросла у потужну, підписавши контракт на закупівлю тракторів і провівши фінансову обладку через банки; отримавши гроші, власники фірми втекли за кордон до Ізраїлю, завдавши державі збитків на 4,2 білліона злотих. Крім цього, у 1991 р. стали відомими ще кілька фінансових афер (т.зв. “справа рублів”, фонду обслуговування боргів тощо), які демонстрували кримінальні методи збагачення “нових буржуа”.

Перші демократичні вибори. Але на першому плані залишалися політичні події. Згідно з рішенням сейму повноваження парламенту були визначені до 30 жовтня 1991 р.

Наступні вибори повинні були стати першими демократичними. Для цього необхідно було прийняти новий виборчий закон. Команда президента розробила проект закону про вибори, заснований на мажоритарно-пропорційній системі з 5%-ним порогом для політичних партій. Але сейм відкинув його, запропонувавши власний, що базувався на пропорційних засадах. Президент наклав вето на сеймовий проект, вимагаючи врахувати його поправки. Сейм вніс деякі поправки президента і знов прийняв закон, на який Л. Валенса повторно наклав вето. 28 червня 1991 р. сейм відкинув вето президента більшістю у 2/3 голосів (що було передбачено Конституцією); і Л. Валенса був змушений погодитися з сеймовим проектом. Одночасно президент на початку липня подав до сейму проект змін у Конституції та виборчому законі, але вони не були прийняті. “Війна” між президентом і парламентом загострила політичну ситуацію і засвідчила швидку диференціацію політичних сил, формування нової структури партій і рухів. Схвалений виборчий закон передбачав обрання 391 депутатів сейму у багатомандатних округах і 69 – за т.зв. “крайовими списками”. Вибори до сенату залишилися без змін. Пропорційна система ще більше подрібнювала політичну сцену країни, хоча і відбивала дійсний стан розгубленого електорату.

Наближення виборів до парламенту прискорило диференціацію головних політичних сил. Ще в грудні 1990 р. після поразки Т. Мазовецького на президентських виборах його прибічники утворили *Демократичний союз* (Унію демократичну, УД), до якої згодом приєдналися РОАД і ФПД. У травні 1991 р. УД провела свій з’їзд, обравши головою Т. Мазовецького, а заступниками – Я. Куроня, В. Фрасинюка, А. Галля. Об’єднання виступало за демократичні методи розв’язання суспільних проблем, прискорення інтеграції Польщі в Європу. Неофіційним органом УД була “Газета виборча”. Другим потужним об’єднанням, що виникло на базі “Солідарності,” було Порозуміння Центр на чолі з Я. Качинським, яке виступало з християнсько-демократичною платформою, а також вимагало проведення “декомунізації” Польщі, вбачаючи джерело труднощів у “змові комуністів”. У лютому 1991 р. відбувся III з’їзд НСЗЗ “Солідарності”. На ньому постало питання обрання нового голови об’єднання. ПЦ прагнуло підпорядкувати собі “Солідарність”, висунувши на голову кандидатуру Леха Качинського. Але несподівано перемогу здобув маловідомий комп’ютерщик з Сілезії *Маріан Кшаклевський*, який робив наголос на соціальних потребах робітництва. Це зумовило поступовий відхід ПЦ від підтримки Л. Валенси.

Католицька церква вітала демократичні зміни, однак осуджувала їхні наслідки, що проявилися в моральній дезорієнтації людей, поширенні містицизму і порнографії, пияцтва і наркоманії. Костел намагався чинити обережний вплив на політику і політиків. Низка партій, насамперед ЗХН, *Християнсько-демократична партія праці* (Хшесціянсько-демократичне стронніцтво праці, ХДСП), *Партія християнських демократів* (ПХД) та інші підтримували наміри церкви зробити Польщу релігійною державою. Однак такі спроби, а також зростання втручання духовенства в світські справи викликали опір значної частини громадськості. Костелу вдалося добитися запровадження в школах уроків релігії (з вересня 1990 р.), розпочати в сеймі дискусію про заборону абортів (1990-1991 рр.). Суперечки про роль релігії та церкви в житті суспільства загострилися у зв’язку з *четвертим візитом до Польщі папи Іоанна Павла II*, який відбувся 1 – 9 червня 1991 р. Значна його частина була присвячена проповідям на теми Божих заповідей. Святіший Отець закликав вірних до поєднання і любові, засудив аборти. Важливим моментом візиту була зустріч папи на Ясній Гурі з молоддю, яка прибула з України, Білорусі, Литви та інших постсоціалістичних країн. Він закликав до примирення і зближення людей на засадах моральних цінностей. Проте обмежувальні заклики видатного поляка сприймалися в суспільстві по-різному, частина людей не

погоджувалася з відчутним зростанням втручання костелу в світські справи. До конфлікту дійшло в Перемишлі, де місцеві католики, всупереч волі папи, не погодилися повернути українським греко-католикам кафедральну церкву.

Осінь 1991 р. пройшла під знаком парламентських виборів. Напередодні виборів визначилися головні табори, які претендували на перемогу. Унія демократична об'єднала кілька дрібних політичних груп, які посіли в ній автономні позиції (ФПД, Соціально-ліберальну фракцію З. Куратовської, Фракцію зелених Р. Гавліка). Партія уникала чітких ідеологічних постулатів, відстоюючи ліберально-демократичні гасла і пропонуючи “нову політику”. СДРП вдалася до розширення своєї соціальної бази, закликавши ліві партії утворити єдиний блок. 16 липня 1991 р. СДРП з низкою лівих угруповань (ОПЗЗ, ЗСМП, Рух людей праці, Союз польських комуністів, Демократична унія кобет та ін.) утворила коаліцію під назвою *Союз демократичної лівіци* (Союш левіци демократичней, СЛД). Коаліція йшла на вибори під гаслом “так далі бути не може”, критикуючи політику уряду й “Солидарності”, які ведуть до катастрофи, засуджуючи антикомунізм і антирадянські голоси. ПСЛ не вдалося об'єднати людські організації, але її молодий лідер В. Павляк активно діяв у традиційному середовищі, спираючися на старі гасла особливих інтересів селянства. Інші партії людовців утворили коаліцію *Народне порозуміння* (Порозумене людове, ПЛ). ПЦ відмовилося від взаємодії з НСЗЗ “Солидарність” і КЛД, утворивши коаліцію з частиною ГК під назвою *Громадянське порозуміння центр* (Порозумене обивательське centrum, ПОЦ). Навесні і влітку 1991 р. Л. Валенса ще намагався утримати єдність табору на платформі громадянських комітетів. Однак це не вдалося. НСЗЗ “Солидарність” також виступила на виборах окремим списком, наголошуючи на соціальних проблемах робітництва, що обмежило коло її виборців. Самостійно пішов на вибори й КЛД, пропонуючи виборцям не дуже популярні програми децентралізації та регіоналізації країни, а також загальної приватизації. Активну передвиборчу діяльність розгорнула КРН, маючи досвід виборів 1989 р. Партія відмовилася від екстремістських націоналістичних гасел (їм допомогли створювати новий імідж американські спеціалісти з виборів), але робила наголос на провіні комуністів за катастрофічний стан економіки, висувала популістські соціальні вимоги. З весни 1991 р. за участю костельної ієрархії робилися спроби змонтувати блок християнських партій з явним клерикальним обличчям. З цих зусиль у липні 1991 р. постала коаліція під назвою *Виборча католицька акція* (Виборча акція католицька, ВАК), в якій провідну роль відіграло Християнсько-національне об'єднання (ЗХН). До ВАК увійшли менші організації правого толку – Федерація кресових організацій, Християнський громадянський рух тощо. Коаліція підкреслювала свої християнські та національні корені, вимагала збільшення ролі церкви в політиці, ліквідації залишків комунізму. Ексцентричну роль у передвиборчій кампанії відіграла *Польська партія друзів пива* (Польська партія пшиящол пива, ПППП), створена навесні 1991 р. актором-коміком *Янушем Ревінським*. Несподівано вона отримала підтримку від кількох великих підприємств. Напівжартівлива кампанія ПППП проходила під гаслом “Як випити це пиво?”.

Напередодні виборів було створено 111 виборчих комітетів, з яких 19 були загальнопольськими. До виборів зголосилося понад 100 політичних партій та угруповань, в тому числі такі екзотичні як ПППП, Партія “Х” С. Тимінського, Профспілка поліцейських тощо. Проте провідну роль відігравали лише декілька, які мали чітку ідеологічну спрямованість, зрозумілу виборцям – демократичну, соціалістичну, християнсько-демократичну, ліберальну, націоналістичну. Населення дезорієнтувала роздробленість політичних партій, кожна з яких виступала з гаслами захисту інтересів народу й обіцяла швидке поліпшення добробуту. Більшість учасників виборчого марафону дбала не

стільки про презентацію своїх програм, скільки про критику і дискредитацію конкурентів. У передвиборчих дискусіях порушувалися питання ставлення до комуністичного минулого, яке різко розмежовувало ліві (СЛД) і праві та центристські партії (УД, ПОЦ, ВАК), оцінка приватизації й економічної реформи, політичний устрій, взаємини держави і церкви. Майже всі партії критикували політику урядів “Солідарності”.

Вибори до сейму і сенату відбулися 27 жовтня 1991 р. при низькій активності населення. До виборчих урн прийшло лише 43,2 % дезорієнтованих і заклопотаних повсякденними проблемами виборців. Як і очікувалося, вони не принесли відчутної переваги в парламенті жодній партії. У ньому опинилися представники 29 партій і угруповань. Найбільше голосів і місць у сеймі отримала УД – 12,3 % (62 мандати); на другому місці опинився СЛД – 11,99 % (60); далі йшли ПСЛ – 9,2 % (50), ВАК – 8,9 % (50), КПН – 8,9 % (51), ПОЦ – 8,7 % (44), КЛД – 7,5 % (37), ПЛ – 5,47 % (28), “Солідарність” – 5,05 % (27), ПППП – 2,97 % (16) та ін. У сенаті розклад сил був дещо іншим: УД – 21 мандат, “Солідарність” – 12, ВАК – 9, ПСЛ – 9, КЛД – 6, КПН – 4, СЛД – 4. Вибори показали велику політичну диференціацію суспільства, яке тільки-но вчилосся жити в умовах демократії. Разом з тим, вони стали подією, яка засвідчила початок нового періоду в історії Польщі – часу трансформації від тоталітарної до демократичної системи. Вони показали, що повернення до минулого неможливе, окреслили контури нової держави, яку з легкої руки публіцистів почали називати *III Річчосполита*.

Становленню демократичних засад в Польщі сприяла **міжнародна обстановка**. Дезінтеграційні процеси в СРСР значно прискорилися, особливо після перемоги на президентських виборах у Росії в червні 1991 р. Б. Єльцина. Невдалий путч консервативних комуністичних сил в Москві 19-21 серпня 1991 р. прискорив розпад СРСР. 24 серпня про повний суверенітет оголосила Україна, а потім й інші республіки. Після проведення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Україна стала незалежною, а вже 2 грудня Польща першою в світі визнала Україну й встановила з нею дипломатичні відносини. В результаті підписання 8 грудня 1991 р. Біловезької угоди керівниками Білорусі, Росії та України (С. Шушкевич, Б. Єльцин, Л. Кравчук) Радянський Союз припинив існування. У цей період неприємним епізодом стала поведінка президента Л. Валенси, який, замість засудити радянських путчистів, намагався встановити з ними контакт і готував поздоровчу телеграму (яка не була відправлена). Урядові Я.К. Бєлєцького вдалося після тривалих і складних переговорів парафувати у Москві договір про виведення радянських військ з Польщі до кінця 1993 р. 10 грудня 1991 р. у Москві також було підписано Договір про добросусідські відносини і дружню співпрацю між Польщею та СРСР, але він так і не увійшов в дію через ліквідацію Союзу.

Ще 31 березня 1991 р. Політичний консультативний комітет ОВД ухвалив припинити діяльність цієї організації. Незабаром перестала існувати РЕВ. Цим подіям передувала зустріч президентів трьох постсоціалістичних країн – Л. Валенса (Польща), В. Гавела (Чехо-Словаччина) і Й. Антала (Угорщина) 15 лютого 1991 р. в угорському м. Вишеград, на якій було підписано спільну декларацію про прагнення до інтеграції у європейській структурі. Було започатковано *Вишеградську групу*, яка дала поштовх активізації політичного, економічного і культурного співробітництва трьох країн. У липні 1991 р. Польща приєдналася до групи держав, яка дещо пізніше отримала назву *Центрально-європейська ініціатива* (Австрія, Чехо-Словаччина, Югославія, Угорщина, Італія), що дало змогу активізувати співробітництво з її учасниками. Однак наступні події на Балканах припинили існування організації.

На міжнародній арені Польща виступила активним суб'єктом. У квітні 1991 р. вона підписала Договір про дружбу з Францією, а в червні – Договір про добросусідство і дружню співпрацю з ФРН. У листопаді 1991 р. Польща була прийнята до Ради Європи, а

в грудні підписала угоду про співробітництво з Європейською спільнотою. Західні країни почали скасовувати візовий режим для поляків. У вересні 1991 р. під час візиту до США прем'єр Я.К. Бєлєцький вперше висловив прагнення Польщі вступити до НАТО.

Роки кризи і політичних змагань позначилися на житті національних меншин, у тому числі української, в Польщі. Політика комуністичної влади щодо українців була жорсткою, спрямованою на повну їх асиміляцію. Хоча українців тут було порівняно небагато (до 500 тис.), але після 1956 р. вони проявили себе прагненням здобути право на існування, розвиток національної мови та культури, а головне – повернення на батьківщину, звідки були депортовані в 1947 р. До 1958 р. близько 20 тис. українців повернулися у східні воєводства, але тоді ж було заборонено стихійні переселення. У той час виникло *Українське суспільно-культурне товариство* (УСКТ), яке почало видавати газету “Наше слово”, було створено кілька шкіл з українською мовою навчання. У 70-х роках влада посилила тиск на українські організації, й їхня діяльність завмерла. У 1980-1981 рр. українська суспільно-культурна діяльність почала оживати. Виникла Спілка українських студентів, зріс інтерес до української тематики серед громадськості. Публіцистика “Солідарності” почала приділяти увагу українцям і складним питанням взаємин між поляками та українцями. Цьому сприяла діяльність еміграційної паризької “Культури” Є. Гедройця, на сторінках якої українська (а також білоруська та литовська) проблематика посіла вагоме місце. Преса т.зв. “другого обігу” порушила низку складних питань українсько-польського протистояння у ХХ ст., шукаючи шляхів примирення і порозуміння перед візією майбутньої посттоталітарної Європи. У 1984 р. з'явилася книга *Богдана Скарадзінського* “Білоруси, литовці, українці. Наші вороги чи брати?”, в якій автор ставив питання про неминучість порозуміння з сусідами на східних кордонах Польщі, яке відповідало національним інтересам Польщі. Поступово в опозиційному таборі визріла думка про необхідність рішучого відкинення великодержавних настроїв про “Польщу від моря до моря”, які ще поширювалися в середовищі колишніх “кресов'яків” в країні та еміграції, і підтримки українських прагнень до створення самостійної демократичної держави. До української тематики зверталися опозиційні видання “Спотканя”, “Обуз”, “Нова коаліція”, а також католицькі часописи “Знак”, “Вензь” та ін.

Перебудова в СРСР і підготовка до Круглого столу в Польщі активізували українську меншину. У жовтні 1988 р. представники інтелігенції національних меншин (від українців – М. Лєсів, В. Мокрий, С. Козак, білорусів – Ю. Туронек, литовців – Б. Маковський) звернулися до Л. Валенси з проханням порушити під час засідань Круглого столу питання про становище національних меншин у Польщі. У результаті цього в рамках ГК була створена *Комісія співпраці з національними меншинами*, яку очолив М. Едельман, а від українців до неї увійшов В. Мокрий. На парламентських виборах в червні 1989 р. за списками “Солідарності” до сейму було обрано В. Мокрого. У сеймі була створена *Комісія національних меншин і етнічних груп*, яку очолив Я. Куронь. Вона доклала зусиль, щоб забезпечити реалізацію прав національних меншин. Наприкінці 1989 р. в міністерстві культури і мистецтв було створене *Бюро в справах національних меншин*, яке очолила Б. Бердиховська. Того ж року почали виникати численні українські громадські організації, відбулися зустрічі українських діячів “Форум”. 25-26 лютого 1990 р. з'їзд УСКТ утворив нову організацію – *Спілку українців в Польщі* (Зв'язок українців в Польщі, ЗУП) і накреслив її завдання з метою гарантувати права української меншини в демократичній Польщі. З'їзд ухвалив також *Звернення до польської громадськості і Звернення до сейму в справі усунення наслідків акції “Вісла”*. У першому документі йшлося про підтримку демократичних процесів у

Польщі, засуджувався тоталітарний режим, зазначалася потреба ґрунтовного наукового вивчення причин українсько-польських конфліктів у ХХ ст. 3 серпня 1990 р. сенат Польщі прийняв спеціальну ухвалу в справі акції “Вісла”, яка засуджувала дії польських комуністичних властей і підкреслювала прагнення виправити заподіяні українцям кривди. ЗУП у 1990 р. отримав від уряду дотацію на розвиток своєї діяльності в розмірі 5 млрд. злотих. Суспільно-культурна діяльність українців у Польщі отримала стимул для активізації. З’явилися численні українські товариства й організації, освітні заклади. Водночас виникли певні труднощі, пов’язані із з’ясуванням правди про українсько-польські конфлікти. Громадська і культурна діяльність українців сприймалася частиною поляків з упередженням: за проведеними дослідженнями, 40 % поляків на початку 90-х років висловлювали страх перед Україною та українцями; Україна була на останньому місці серед усіх країн, які викликали б найменшу їх симпатію з підкресленням, що йдеться швидше про антипатію. Для подолання усталених стереотипів потрібен був час.

Польська діаспора, розкидана по всьому світу, постійно намагалася підтримувати контакти з батьківщиною. У політичному плані вона залишалася поділеною, незважаючи на угоду 1972 р., за якою було визнано повноваження екзильного президента С. Островського й уряду соціаліста А. Урбанського. Консолідація політичної еміграції спричинила пожвавлення діяльності екзильних структур, що діяли в Лондоні – президента, уряду, Національної ради. Однак усе більший вплив на еміграцію чинила діаспора в США, особливо після того, як секретарем РНБ при президенті США став поляк зі Львова *Збігнев Бжезінський*. Зміна поколінь болісно відбивалася на становищі політичної еміграції. На хвилі розрядки міжнародної напруженості у 70-х роках зв’язки між діаспорою та країною пожвавилися в результаті діяльності Товариства зв’язку з поляками за кордоном “Полонія”. Однак надалі серед емігрантів переважало упереджене ставлення до комуністичної влади. У листопаді 1975 р. американські й канадські полонійні організації скликали конференцію представників діаспори “вільного світу”, на якій було ухвалено матеріально і морально підтримувати поляків на батьківщині, не співпрацюючи з режимом. Польська еміграція надала допомогу першим легальним опозиційним організаціям у країні – КСС-КОР, КПН та ін. У вересні 1979 р. в Лондоні пройшов *Світовий з’їзд єдності з країною, що бореться*, на якому діаспора ухвалила надавати всіляку допомогу опозиційним силам в Польщі, створивши спеціальний фонд допомоги. Новим екзильним президентом того ж року став *Едвард Рачинський*. На підтримку антикомуністичного руху в країні активно діяли Радіо “Вільна Європа”, “Голос Америки”, паризька “Культура”, лондонський часопис “Анекс” та ін. Виникнення “Солідарності” було потрактоване на Заході як великий успіх опозиційного руху. Після запровадження у Польщі воєнного стану в Лондоні було створено *Комітет допомоги новим емігрантам*, посилено матеріальну підтримку підпільних організацій. У 80-і роки з Польщі емігрували на Захід близько 400 тис. осіб, які оселилися переважно в США, здобувши визнання в різних галузях науки і культури (А. Ват, М. Гласко, Л. Колаковський, Р. Полянський, Є. Сколімовський та ін.). Опозиція та нові емігранти приймали допомогу діаспори, але з недовірою ставилися до політичних постулатів традиційних партій, вважаючи їх анахронічними. Серед “молодих” користувалися успіхом переважно ліберально-демократичні ідеї. Еміграційні урядові структури в Лондоні намарно намагалися переконати діячів польської опозиції у слушності старих постулатів. У вересні 1987 р. в Рамзау (Австрія) відбулася зустріч представників еміграційного уряду і внутрішньої опозиції, на якій було вирішено, що роль еміграції повинна зводитися до матеріальної та соціальної допомоги. Спроби накинути опозиції легальність Конституції 1935 р. і незмінну позицію в справі східних кордонів Польщі викликали заперечення крайових діячів. Вони вважали, що еміграція не повинна

втручатися у внутрішні справи країни. Еміграція з недовірою поставилася до угоди Круглого столу. У 1989 р. ще було проведено вибори до еміграційної Національної ради, яка налічувала 133 члени. Після смерті того ж року наступного екзильного президента К. Саббата його місце посів колишній в'язень радянських таборів і вояк армії В. Андерса *Ришард Качоровський*. Після проведення в Польщі перших демократичних виборів президента у 1990 р. екзильний президент у грудні цього року видав низку декретів, котрі припинили діяльність і ліквідували еміграційні осередки польської державності в зв'язку з утворенням незалежної Польської держави. Численні польські громадські та культурні товариства продовжують свою діяльність в багатьох країнах світу.

Наприкінці 80-х років спостерігалось поживалення громадської активності поляків в СРСР і Україні. У 1989 р. в Україні їх налічувалося близько 220 тис. осіб, які заселяли переважно західні райони, найбільше Житомирську (31,7 % від усіх поляків), Хмельницьку (16,7 %), Львівську (12,3 %) та інші області. У Білорусі на той час проживало понад 417 тис. поляків, Литві – 258 тис., а в решті республік СРСР – понад 300 тис. У 1988 р. було створено Культурно-освітнє товариство поляків в Україні (КОТПУ), яке ставило завдання захисту польських історичних пам'яток в Україні, вивчення польської мови, проведення культурно-освітньої діяльності тощо. У травні 1990 р. у Києві зібрався *I Конгрес поляків в Україні*, який закликав до активізації культурно-освітньої діяльності та підтримки демократичних процесів. У відродженні польського національного життя в Україні значну роль відіграв католицький костел, який почав розбудову католицьких єпархій. Державні установи Польщі надали матеріальну допомогу відновлюваним польським школам, культурним закладам. Водночас виникли певні тертя і розбіжності в середовищі поляків: 1991 р. з'явилися нові громадські організації, що претендували на представництво національних інтересів поляків – Спілка поляків в Україні, Польське товариство Львівської землі, Федерація поляків в Україні тощо. Конфлікт спричинило відновлення з допомогою польського уряду низки історичних пам'яток, таких як Цвинтар Орлят у Львові, де поховані поляки-жертви українсько-польської війни 1918-1919 рр. Частина українського населення, зокрема західних областей, болісно сприйняла відновлення польських історичних пантеонів польським воїнам на українській території, трактуючи їх як намір поляків повернутися на “кресові землі”. Олії до вогню додавали численні товариства “кресов'яків”, які виникли в Польщі після 1990 р. і намагалися відродити ностальгію за старими часами. Подібні суперечності мали місце також у Литві, де компактно розміщене польське населення ставило питання про створення автономного району. У ході демократичних процесів у пострадянських країнах польська меншина поступово займала своє місце і здобувала належні їй права.

Політичний розвиток і зміни (1991 – 2001 рр.)

Розколи і протистояння. Новий склад парламенту приховував серйозні проблеми організації влади в країні. Це було на руку президенту, який отримав можливість маніпулювати угрупованнями, які не мали більшості. Сейм досить швидко обрав маршалком В. Хшановського (ЗХН), а сенату – представника “Солідарності” А. Хелковського. Натомість з утворенням уряду виникли певні труднощі. Л. Валенса намагався поставити на чолі уряду представників УД (Я. Куронь, Б. Геремек), але проти цього заперечували інші праві партії, без голосів яких уряд не міг здобути більшості в сеймі. СЛД до уваги не брали, і він посів місце в опозиції. Активну діяльність розгорнув Я. Качинський і ПЦ, яким вдалося досягти угоди з КЛД, ЗХН, КПН і ПЛ (т.зв. “п'ятірка”) і висунути на прем'єра *Яна Ольшевського* (ПЦ). У ході переговорів дійшло до гострого особистого конфлікту між Л. Валенсою і братами Качинськими, яких було

усунуто з канцелярії президента. Але ПЦ вдалося домогтися затвердження Я. Ольшевського на посаді голови уряду. У новому уряді не було Л. Бальцеровича, його місце посів Є. Ейсимонт (ПЦ), майже всі міністри належали до "п'ятірки"; з попередніх залишилися лише К. Скубішевський. Представники УД і СЛД опинилися поза владними структурами. В опозиції до уряду перебував і президент.

Уряд Я. Ольшевського запропонував відмовитися від узгоджень Круглого столу і накреслив програму "політики перелому", яка передбачала розрахунок з діячами ПНР шляхом проведення люстрацій, більш рішучий поворот в бік Заходу у зовнішній політиці та прискорення економічних реформ. Однак реалізувати такий курс за умови протидії президента і лівої частини сейму було проблематично. В економічній галузі його діяльність йшла протореним шляхом "шокової терапії" і зрівноваження бюджету, що викликало критику з усіх боків і часту зміну міністрів. У січні 1992 р. відбулися масові протести проти соціальної політики уряду, організовані НСЗЗ "Солідарність". Навесні вперше заявила про себе *Селянська спілка "Самооборона"*, керована А. Леппером, яка окупувала будинок міністерства сільського господарства, вимагаючи скасування селянам боргів по позиках. За спиною прем'єра президент Л. Валенса домовився з "Самообороною", пообіцявши їм задоволення вимог. Оскільки виконати їх уряд не міг, то влітку 1992 р. загони "Самооборони" блокували шляхи до Варшави, вимагаючи виконання обіцянок. Позиція уряду Я. Ольшевського стала хиткою.

Люстрації. Перша половина 1992 р. проминула під знаком постійних суперечок між урядом, президентом і парламентом. Гострого характеру набули спори про кадри в міністерстві оборони, які точилися навесні між канцелярією президента і міністерством оборони. Результатом стала відставка міністра оборони Я. Париса. Змушені були відійти два чергових міністра економіки. У сеймі зійшли нанівець спроби схвалити засади нової конституції. Було представлено сім проектів, але жоден не здобув більшості. Скандального характеру набула справа люстрацій. 28 травня 1992 р. сейм з подачі правих послів більшістю в два голоси ухвалив Закон про проведення люстрації високих державних посадовців на предмет їхньої співпраці з службою безпеки ПНР. Закон суперечив діючій Конституції й невдовзі (19 червня) був відхилений Конституційним трибуналом. Але міністр внутрішніх справ А. Мацєрєвич підготував і поширив серед послів списки "встановлених" співробітників спецслужб комуністичного режиму, серед яких були міністри, їхні заступники й навіть президент Л. Валенса та маршалок сейму. Це переповнило чашу терпіння, і 5 червня 1992 р., за поданням президента, уряд Я. Ольшевського відправили у відставку. Події засвідчили небезпеку такої гострої зброї, як люстрація. Президент та інші діячі колишньої опозиції змушені були виправдовуватися в тому, що наявність у спецслужб якихось документів про них не свідчить про співробітництво. Однак "люстраційна афера" була тільки приводом для відставки уряду. Уряд Я. Ольшевського не мав достатньої політичної підтримки. Ще від березня прем'єр вів переговори з УД про розширення урядової коаліції, але вони не принесли позитивних результатів.

Уряд Г. Сухоцької. Коли в сеймі вирішувалася доля уряду Я. Ольшевського, Л. Валенса з'ясовував про кандидатуру нового прем'єра. Ним став молодий лідер ПСЛ 32-річний *Вальдемар Павляк*, якого підтримала УД. Проте утворити коаліційний уряд тому не вдалося, незважаючи на підтримку президента. Праві угруповання звинувачували В. Павляка в прокомуністичному минулому. У закулісних переговорах між головними партіями було вирішено підтримати на посаду прем'єра представника УД правника *Ганну Сухоцьку*. 11 липня 1992 р. сейм затвердив склад уряду, який очолила перша жінка-прем'єр в історії країни. За нею стояло порозуміння УД з партіями "п'ятірки". До складу уряду увійшли міністри від УД, ЗХН, ПХД, ПЛ, КЛД. Ключові

посади обійняли представники УД, ЗХН і президента: віце-прем'єр Г. Горишевський (ЗХН), міністр оборони Я. Онишкевич (УД), міністр внутрішніх справ А. Мільчановський (безпартійний), міністр закордонних справ К. Скубішевський (безпартійний). Союз провідних урядових партій (УД, ЗХН, КЛД) оцінювався спостерігачами як "екзотичний" з огляду на ідеологічні розбіжності його членів. Особливо виділявся віце-прем'єр Г. Горишевський, який заявляв, що католицький характер Польщі для нього важливіший, ніж рівень її заможності. Клерикально-націоналістичні тенденції міністрів ЗХН негативно позначалися на діяльності уряду.

Новий уряд розпочав діяльність у умовах зростання соціальної напруженості. Загони селянської "Самооборони" блокували шляхи, робітничі страйки охопили шахти Сілезії, машинобудівні підприємства в Мельці, Любліні, Тихах. Робітники вимагали підвищення зарплати, ліквідації безробіття, припинення приватизації. Уряду вдалося шляхом переговорів досягти компромісу зі страйкуючими. Критика уряду йшла як з боку КПН, "Солідарності 80" М. Юрчика, ОПЗЗ, так і СЛД. У грудні 1992 р. нова хвиля страйків охопила шахтарів Верхньої Сілезії у відповідь на публікацію програми реструктуризації гірництва, яка передбачала звільнення з роботи 150 тис. осіб. Уряд змушений був поступитися і внести до програми корективи, які уповільнювали реструктуризацію галузі. Кількість страйкуючих у 1992 р. зросла в три рази порівняно з 1991 р. і досягла 752 тис. осіб. Щоб охолодити пристрасті, уряд підготував і 22 лютого 1993 р. підписав з усіма головними профспілками *Пакт про державне підприємство в період його трансформації*, який передбачав широкі соціальні гарантії для працюючих у період приватизації. На кінець 1992 р. з'явилися ознаки, що віщували загальмування економічного спаду. Загальна продукція зросла на 4 % (але була на 14 % нижче рівня 1989 р.), швидко збільшувалася частка приватного сектора, який виробляв майже 50 % всієї продукції країни. Інвестиції закордонного капіталу в Польщі досягли 4 млрд. доларів. Разом з тим, реальна зарплата в бюджетній сфері не тільки не зросла, але й зменшилася. Швидкими темпами зростало безробіття, досягнувши показника 2,5 млн. осіб (14,3 % працездатних). Після тривалої підготовки уряду вдалося в квітні 1993 р. провести через сейм *Програму загальної приватизації*. З розвитком приватного сектора було пов'язане утворення нелегального капіталу, який функціонував у т.зв. "сірій сфері", щоб уникнути оподаткування. Було запроваджено загальний податок на прибуток, а також податок на додану вартість, що дало змогу поповнити бюджет, але викликало повсюдні нарікання. У суспільстві зростали настрої розчарування у політиці правлячого табору. Проведені в травні 1993 р. опитування показали, що 53 % населення вважали політичну ситуацію в країні незадовільною, а 73 % погоджувалися з думкою про поганий економічний стан.

У сеймі та сенаті відбувалося постійне перегрупування політичних сил, виникали нові групи і коаліції. Попри це парламент зумів завершити роботу над конституційним законом під назвою "Конституційний закон про взаємні стосунки між законодавчою і виконавчою владою, а також територіальним самоврядуванням Республіки Польща", який отримав назву **Мала Конституція**. 17 жовтня 1992 р. сейм затвердив його останню версію, яку через кілька днів підписав президент. Закон складався з 78 статей, які визначали організацію, функції та взаємодію органів державної влади. Він чітко окреслював три гілки влади – законодавчу (сейм і сенат), виконавчу (президент і уряд), судову (незалежні суди). Законодавчі органи обиралися на основі загального, безпосереднього, таємного, пропорційного виборчого права на чотири роки. Президент обирався всім народом терміном на п'ять років, керував збройними силами і відповідав за безпеку держави, мав право розпускати сейм, пропонувати кандидатуру голови уряду та його склад, які підлягали затвердженню сеймом. Сейм міг відкликати уряд, ухваливши вотум недовіри простою більшістю голосів, а також подолати вето прези-

дента двома третинами голосів. Територіальні органи склалися з виборних гмінних рад і воєводських сеймів, які обиралися гмінними радами, а також з воєводів, призначуваних прем'єром, і керівників гмін. Запроваджена політична система належала до президентсько-парламентських і була компромісом між значно більшими амбіціями Л. Валенси і намірами його політичних опонентів.

Значне місце в роботі парламенту посіло *питання заборони абортів*. За ним стояли спроби католицької церкви і політичних угруповань (ЗХН, ПХД та ін.) посилити роль релігії в суспільному житті як засобу витіснення залишків комуністичної ідеології. Ці тенденції викликали супротив лівиці, а також ліберально-демократичних сил. Щоб зламати цей опір, клерикальні кола виступили з ідеєю проведення референдуму в справі заборони переривання вагітності, створивши для цього спеціальний комітет (Б. Лябуда, З. Буяк). Однак проти референдуму виступила більшість парламенту, президент і конференція єпископату. 7 січня 1993 р. сейм схвалив закон “Про планування родини, охорону людського плоду та можливі умови переривання вагітності”, яка допускала аборти, якщо виникала загроза здоров'ю матері. Спроби піднести роль церкви в суспільно-політичному житті продовжувалися. Гострі політичні дискусії викликала критика католицької ієрархії і примаса Ю. Глемпа за втручання в світські справи, з якою навесні 1993 р. виступив новий Уповноважений у справах захисту громадянських прав (конституційна посада) професор Т. Зелінський. Проти нього розпочали політичну кампанію послі від ЗХН, ПХД та інших католицьких угруповань. Між тим, уряд у таємниці перед громадськістю вів переговори з Ватиканом про підписання спеціального договору (“конкордату”). 28 липня 1993 р., вже після відставки уряду Г. Сухоцької, міністр К. Скубішевський підписав цей договір, який не був ратифікований парламентом, оскільки надавав католицькій церкві переваги в реєстрації шлюбів, контролі над цвинтарями і запроваджував державне фінансування релігійної освіти.

Політичні скандали. Політичні дискусії в парламенті, підхоплені ЗМІ, спричинили серйозні перегрупування головних політичних сил. ПЦ покинула група Я. Ольшевського, утворивши партію *Рух для республіки* (РДР). Розкол торкнувся і ЗХН, з якого вийшов А. Мацеревич, заснувавши власну партію *Християнсько-національний рух “Акція Польська”* (АП). А. Галль залишив УД і створив *Консервативну партію* (ПК). Відставний міністр оборони Я. Парис організував партію *Рух Третьої республіки* (РТР). Фактично проурядова коаліція перестала існувати. Щоб врятувати ситуацію, ПЦ наприкінці 1992 р. організувало галасливу антипрезидентську кампанію, змушуючи Л. Валенсу подати у відставку за звинуваченням у співробітництві зі службою безпеки ПНР. Навесні 1993 р. Я. Качинський опублікував таємну інструкцію *Управління охорони держави* (УОП), яка передбачала вербування агентів серед представників різних політичних середовищ. Зі свого боку, президентський табір вдався до кроків, щоб скомпрометувати лідерів ПЦ. Високі посадові особи майже постійно попадали в скандальні ситуації. Восени 1992 р. кореспондент французького “*Ле Фігаро*” А. Потоцька опублікувала книгу “*Еротичні імунітети*”, в якій описала свої сексуальні пригоди з окремими парламентськими послами (пізніше вони були визнані вигадкою журналістки). Зловживання алкоголем позбавило депутатських мандатів посла ПЦ М. Залевського і сенатора Г. Чарноцького (ПЛ). За фінансові афери були невдовзі заарештовані сенатори Я. Барановський і А. Жезнічак (КЛД), а низка інших послів і сенаторів була звинувачена в різноманітних зловживаннях – від плагіату до хуліганства. Такі скандали були вигідні СЛД, який намагався вийти з політичної ізоляції. Його лідери критикували владу за брак уваги до соціальних проблем, висували популістські гасла. Символічного значення набуло голосування в сеймі з питання про передачу до Державного трибуналу справи колишнього віце-прем'єра Л. Бальцеровича за звинуваченням у розвалі еконо-

міки. За це рішення голосували послы СЛД, ПСЛ, КРН, РДР, проти – проурядова коаліція. Голосування, яке закінчилося поразкою опозиційного табору, виявило можливості створення нової більшості.

У зовнішній політиці Польщі з'явилися нові моменти. Розпад СРСР стимулював поступову активізацію зусиль на зближення із Заходом. У липні 1992 р. КОК затвердив нову оборонну доктрину Польщі, в якій йшлося про прагнення вступити до НАТО. Цей намір озвучила прем'єр Г. Сухоцька під час візиту до Брюсселя в жовтні 1992 р., на що отримала обережну, але позитивну відповідь Генерального секретаря Північно-атлантичного альянсу. Невдоволення з цього приводу проявляла Росія, яка з огляду безпеки вважала за краще бути оточеною низкою нейтральних держав. 22 травня 1992 р. в Москві президенти Л. Валенса і Б. Єльцин підписали *Договір про дружбу і добросусідську співпрацю між Польщею і Росією*, який передбачав також прискорення виводу російських військ з території Польщі (завершено восени 1992 р.). Однак в Росії посилювалися націоналістичні настрої, які вимагали збереження впливу на колишні країни-сателіти. Виразом цих настроїв став лист Б. Єльцина до керівників США, Великобританії та Франції від 30 вересня 1993 р., в якому заперечувалося розширення НАТО за рахунок країн Центрально-Східної Європи. На противагу Росії, польське МЗС посилено налагоджувало стосунки з пострадянськими республіками. 18 травня 1992 р., під час візиту президента України Л. Кравчука до Польщі, у Варшаві було підписано *Договір про добросусідство, дружні відносини і співпрацю між Україною та Польщею*. Він складався з 21 статті, в яких йшлося про відсутність взаємних територіальних претензій, розвиток стосунків на засадах міжнародного права, пошанування прав національних меншин в обох країнах, забезпечення належною опікою історичних пам'яток обох народів. У лютому 1993 р. було підписано угоду про співробітництво міністерств оборони Польщі та України, яка засвідчила стратегічне зближення двох країн. У травні 1993 р., під час візиту до Києва президента Л. Валенси, було підписано чотири нові угоди, зокрема, про створення постійного польсько-українського Консультативного комітету. У червні 1992 р. був підписаний договір про добросусідство з Білоруссю. Гірше склалися стосунки з Литвою, яка вимагала від Польщі офіційного засудження дій ген. Л. Желізовського у 1920 р. Взаємні претензії вдалося подолати тільки в квітні 1994 р., коли Л. Валенса і президент Литви А. Бразаускас підписали *Договір про дружбу і добросусідське співробітництво*.

Західні країни насторожено стежили за подіями в Польщі. Нова адміністрація президента Б. Клінтона у США (з 1993 р.) повела обережнішу політику щодо посткомуністичних країн, прагнучи не допустити створення конфліктів у Центральній та Східній Європі. У жовтні 1993 р. США запропонували програму *Партнерство заради миру*, яка стала офіційною доктриною НАТО у 1994 р. Вона передбачала поступове налагодження стосунків з посткомуністичними країнами. Польща, Україна та інші держави Центрально-Східної Європи приєдналися до неї. Однак це не задовільнило Польщу, яка наполягала на вступі до НАТО. У зв'язку з цим польська дипломатія працювала над розширенням взаємин з європейськими країнами. Особливо успішно склалися стосунки Польщі з ФРН і Францією. Утворився своєрідний “трикутник” Париж-Бонн-Варшава, який, на думку польських керівників, повинен був полегшити інтеграцію Польщі в європейські структури. У вересні 1992 р. Польща, Чехо-Словаччина і Угорщина звернулися до Європейського співтовариства з проханням про прийом. Однак західноєвропейські країни-члени ЄС не спішили з відповіддю, зважаючи на велику дистанцію, яка відокремлювала посткомуністичні країни в економічному плані. Польща знаходила союзників і партнерів у рамках Вишеградської групи. У грудні 1992 р. в Кракові члени групи (Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина) підписали угоду

про створення Центральноєвропейського об'єднання вільної торгівлі, яка передбачала поступове скасування мит на промислові товари. Але з 1993 р. стосунки між партнерами почали охолоджуватися, оскільки стало відомо, що ЄС розглядатиме індивідуальні заявки країн про вступ до союзу. Назагал зовнішня політика Польщі, керована незмінним міністром К. Скубішевським, відрізнялася послідовністю і результативністю.

Парламентська криза. Навесні 1993 р. кабінет Г. Сухоцької зіткнувся з серйозними труднощами: через суперечності з приводу цін на сільськогосподарські продукти з урядової коаліції вийшло ПЛ, досягли критичної межі взаємини уряду і НСЗЗ “Солідарність”. На початку травня 1993 р. Крайова комісія “Солідарності” скерувала до уряду ультиматум – упродовж тижня виконати вимоги робітників щодо підвищення зарплати. Після відмови послі “Солідарності” в сеймі поставили запит про вотум недовіри уряду, який супроводжувався страйком залізничників і маніфестаціями селян, що проходили під гаслом “Село хоче спокою, Сухоцька з урядом – до гною”. 28 травня 1993 р. сейм з перевагою в один голос відправив уряд у відставку. Оскільки сейм не запропонував кандидатури нового прем'єра, президент 1 червня розпустив сейм і сенат й призначив нові вибори парламенту на 19 вересня 1993 р. В останній день роботи сейм ухвалив новий виборчий закон, який мав на меті зменшити різноманітність політичних сил, представлених у парламенті. Він зберіг пропорційну систему, але запровадив 5 %-вий поріг для політичних партій і 8 %-вий – для коаліцій, а розподіл мандатів повинен був проводитися за спеціальним методом (Гондта), який надавав перевагу великим партіям. Кожен кандидат був зобов'язаний представити декларацію, що він в минулому не був агентом СБ ПНР.

Передвиборча кампанія відбувалася в умовах відчутної зміни настроїв населення: розчарування у “Солідарності”, яка перейняла владу, але не добила поліпшення соціальних умов життя людей; зростання недовіри до правлячої еліти, що більше дбала про свій добробут і приватні інтереси. Роздратування викликала приватизація і збільшення соціальних контрастів між невеликою часткою багатіїв і більшістю населення, зростання корупції та кримінальної злочинності, які постійно висвітлювалися ЗМІ. Громадськість не розуміла політичної гри, яка велася дрібними угрупованнями, котрі мало відрізнялися одне від другого за ідеологією. За таких умов набували популярності прості і зрозумілі гасла соціального плану.

Водночас у середовищі політиків сталися подальші зміни. Подальшого розпаду зазнав табір “Солідарності”. На V з'їзді НСЗЗ “Солідарність” відбувся розкол: більша частина делегатів пішла за М. Кшаклевським, підтримуючи соціальну програму; інша частина (т.зв. “мережа”) залишилася вірною Л. Валенсі. У червні 1993 р. прихильники президента утворили *Безпартійний блок підтримки реформ* (Безпартійний блок вспарця реформ, ББВР), який асоціювався з міжвоєнним твором Ю. Пілсудського і так само проявляв авторитарні тенденції. На чолі ББВР став *Анджей Олеховський*, який обіцяв виборцям “справедливу приватизацію”. Інші партії центру і праві здебільшого не змогли домовитися про створення коаліцій та блоків. УД і КЛД не створили коаліції й пішли на вибори під антикомуністичними гаслами, лякаючи громадськість поверненням “комуни”. Лідера КЛД Я.К. Белецького не врятували спільні передвиборчі виступи з популярною рок-групою “Де Моно” і співачкою Корою. ЗХН під патронатом костелу сформував *Католицький виборчий блок “Ойчизна”* (Вітчизна), в якому, крім ЗХН, не було впливових партій. Єпископат закликав “викинути” з політичного життя Польщі посткомуністів, порівнюючи їх з гітлерівською партією НСДАП у Німеччині. ПЦ, яке швидко втрачало позиції внаслідок протидії президента й інших партій, спромоглося утворити блок *Порозуміння Центрум – З'єднане польське* (ПЦ–ЗП), до якого приєдналися дрібні антипрезидентські партії та групи. У передвиборчій боротьбі блок

виступив проти всіх – лівих, лібералів, католиків, президента, звинувачуючи їх у “пограбуванні” народу, а Л. Валенсу – у зраді й співпраці з СБ ПНР (під псевдонімом “Болек”).

Іншим шляхом пішли ліві сили. У липні 1993 р. до СЛД приєдналися нові угруповання, які підписали чергову угоду про коаліцію, яку очолив В. Цімошевич. Серед нових партнерів була партія А. Мьодовича *Рух людей праці* (РЛП), частина ППС П. Іконовіча. Провідну роль у блоці відігравала СДРП та її лідери. Виборча програма СЛД містила критику дій усіх попередніх урядів, соціальні обіцянки боротьби з безробіттям, підтримки бюджетної сфери, “справедливої приватизації”, опору клерикалізму. Новим елементом програми став заклик вступу Польщі до НАТО. До лівого флангу політикуму еволюціонувало кілька радикальних відламів табору “Солідарності”. У липні 1993 р. “Солідарність праці” Р. Бугая і РДР З. Буяка об’єдналися в єдину *Унію праці* (УП) на чолі з Р. Бугаєм. УП проголосила вимоги, близькі до СЛД, наголошуючи, однак, на засудженні комуністичного режиму. ПСЛ проводила виборчу кампанію під гаслом “Польщі потрібен господар”, робила акцент на традиціях людового руху, орієнтувалася на селянство. Бурхливу передвиборчу діяльність організувала КПН Л. Мочульського. Її програма “оздоровлення” країни передбачала насамперед “чистку” владних структур від “непорядних елементів”. Загалом на виборах було зареєстровано 34 виборчі комітети, які представляли 8610 кандидатів до парламенту.

Парламентські вибори відбулися 19 вересня 1993 р. У них взяло участь 52 % виборців. Вони принесли перемогу СЛД, за який проголосувало 20,4 % виборців (171 мандат). На другому місці була ПСЛ – 15,4 % (132), за нею йшли УД – 10,6 % (74), УП – 7,28 % (41), КПН – 5,77 %, ББВР – 5,4 % (16). Інші партії і блоки не подолали встановленого порогу. У сенаті мандати розподілилися так: СЛД – 37, ПСЛ – 36, НСЗЗ “Солідарність” – 9, УД – 4, ББВР – 2, УП – 2, КЛД – 1, ПЦ-ЗП – 1. Поразка правих сил і костелу була однозначною, хоча аналітики стверджували, що вона була наслідком вад нового виборчого закону, а також декомпозиції табору “Солідарності”. Проведені дослідження показали, що 50 % поляків вважали причиною перемоги СЛД і ПСЛ незадоволення від правління урядів “Солідарності”.

Ліва коаліція. У новому парламенті СЛД і ПСЛ утворили коаліцію, яка спиралася на абсолютну більшість (303 мандати в сеймі і 73 – в сенаті). Маршалком сейму став *Юзеф Олексі* (СЛД), сенату – *Адам Струзік* (ПСЛ). Уряд очолив людовець *Вальдемар Павляк*. До складу уряду, крім членів СЛД і ПСЛ, ввійшли “президентські” ставленики П. Колодзейчик (МОН), А. Мільчановський (МВС) і А. Олеховський (МЗС). Нова коаліція погодилася на їх включення, щоб відвести звинувачення у реставрації “комуни”. Однак це не могло запобігти політичній конфронтації між лівим урядом і правим президентом. Окрім того, щоразу помітнішими ставали суперечності між СЛД і ПСЛ в уряді. Програма уряду не вносила нових акцентів до політики, ґрунтуючися на ідеях ринкової економіки, приватизації, правопорядку. Однак головним завданням лідери СЛД вважали заміну кадрів у державних органах, обсаджуючи їх своїми людьми. За діями СЛД стояла постать лідера СДРП А. Квасьневського, якого називали “сірим кардиналом” блоку. На цій площині дійшло до перших конфліктів всередині правлячої коаліції СЛД-ПСЛ. Уже на зламі 1993-1994 рр. виникли непорозуміння між прем’єром В. Павляком і віце-прем’єром М. Боровським (СЛД) у справі приватизації Сілезького банку, акції якого були продані з порушенням порядку. Прем’єр звільнив заступника міністра фінансів без згоди віце-прем’єра, який на знак протесту подав у відставку. СЛД запропонувало нову кандидатуру на цю посаду (Д. Росаті), але в гру втрутився президент, який не затвердив пропозиції, сподіваючися внести розкол у коаліцію. Після тривалих дискусій віце-прем’єром все ж став представник СЛД Г. Колодко. Прем’єр

посилено займався просуванням на адміністративні посади людей з ПСЛ: за перші шість місяців урядування він поміняв 27 воєводів, з яких 19 були членами ПСЛ і лише два – СДРП. Коаліція і уряд не спішили провести системні реформи, посилаючися на потребу “упорядкування і стабілізації” обстановки. Вони гальмували проведення адміністративної реформи, яка передбачала зменшення кількості воєводств і повернення повітів, запровадження нової системи соціального забезпечення, що передбачала зміну соціальних виплат залежно від стану цін.

Натомість СЛД багато уваги приділяв політичним питанням, намагаючися реабілітувати старі кадри ПНР і не допустити зміцнення правої опозиції. За його ініціативою прокуратура розпочала слідство в справі фінансування “Солідарності”; в липні 1994 р. сеймова комісія закордонних справ піддала критиці кадрову політику МЗС, а незабаром сейм ухвалив закон про комбатантів, який надавав соціальні пільги колишнім службовцям безпеки, що викликало роздратування правої опозиції. Водночас посилювалися суперечності всередині коаліції. У липні 1994 р. в сеймі знов почалися дискусії в справі ратифікації Конкордату з Ватиканом: всупереч позиції ПСЛ, послам СЛД вдалося провести рішення про відкладення ратифікації до моменту схвалення нової конституції. За місяць до цього голоси людовців опинилися в таборі противників схвалення поправок до закону про переривання вагітності, які лібералізували обмеження абортів. Поправки були представлені послами СЛД. Хоча вони пройшли, але президент наклав на них вето, а спроба подолати його не принесла успіху, тому що СЛД не вдалося зібрати двох третин голосів. Прем’єр В. Павляк улітку 1994 р. загальмував реалізацію Загальної програми приватизації, коли стало відомо про початок приватизації тютюнової промисловості. У сеймі СЛД опинилася серед опонентів закону про державну монополію на тютюнові вироби, який запропонувала ПСЛ. Посткомуністів, політичні еліти, а також представників ЗМІ дратував стиль роботи прем’єра, який довго зволікав з прийняттям рішення, часто змінював свою думку, уникав чітких і зрозумілих висловлювань, намагався не поширюватися про діяльність уряду. Сподіваючися поправити власний імідж у ЗМІ, В. Павляк запросив на посаду прес-секретаря колишню “Міс Полонія” Еву Вахович, яка не була підготовлена для цієї ролі. Іронічний підтекст мало присудження прес-секретареві прем’єра нагороди “Промовець року” за двозначний вислів: “Прем’єру не відмовляють”.

Справжню війну проти коаліції вів президент Л. Валенса. Упіймавши облизня з утворенням ББВР, він намагався чинити опір як урядовим, так і парламентським рішенням. Перший прояв “війни” мав місце в лютому 1994 р., коли сейм відхилив проект законів про способи схвалення конституції, запропоновані президентом. Від цього часу Л. Валенса і його правник Л. Фаляндиш почали погрожувати розпуском парламенту. Надалі боротьба перенеслася на питання кадрів трьох міністерств – оборони, внутрішніх справ і МЗС, а також Крайової ради радіофонії та телебачення (КРРТ). У березні 1994 р. президент, порушуючи закон, відкликав голову КРРТ М. Маркевича і призначив на його місце Р. Бендера. У відповідь сейм вніс поправки до закону, який позбавив президента права втручатися в діяльність КРРТ. Восени 1994 р. Л. Валенса призначив керівником Генерального штабу ВП генерала Т. Вілецького, який у своїх виступах проголошував ідеї, що суперечили деполітизації армії. 30 вересня 1994 р. дійшло до т.зв. “*дравської афери*”: під час зустрічі вищого командного складу ВП з участю президента у м. Дравськ було влаштовано “голосування”, внаслідок якого більшість військових висловилося проти міністра П. Колодзейчика. Цей незрозумілий акт викликав обурення більшості послів сейму, які ухвалили спеціальне звернення до президента, в якому йшлося про “загрозу для польської демократії”. Проте прем’єр В. Павляк, за погодженням з президентом, відкликав П. Колодзейчика, а на його місце

прийшов ставленник Бельведеру (резиденція президента) *Єжи Мілевський*. Наступний конфлікт був спровокований СЛД. У жовтні 1994 р. міністр юстиції В. Цімошевич (СЛД) розпочав пропагандистську акцію “чисті руки”, прагнучи виявити урядовців, які є членами різних акціонерних товариств і фірм. Проведена перевірка показала, що міністр закордонних справ А. Олеховський був головою Надзірчої ради Банку гандльового (Торгівельного банку). Коли це стало відомо, міністр негайно подав у відставку, але вона не була прийнята. У свою чергу, він звинуватив коаліцію в намаганнях запобігти вступу Польщі до НАТО і заграванні з Росією. Нарешті, наприкінці січня 1995 р. президент виступив з погрозами розпустити парламент під приводом негайного призначення міністрів оборони і закордонних справ (на той час їхні функції виконували заступники), а також схвалення бюджету на 1995 р. Однак сейм не піддався паніці і 4 лютого 1995 р. прийняв ухвалу, яка застерігала президента від антиконституційних дій. Політична криза досягла апогею. Президент поставив вимогу зміни уряду.

Цей момент використав СЛД, змусивши партнера по коаліції до поступок. На початку лютого 1995 р. відбулися переговори між представниками СЛД і ПСЛ. Їх наслідком став перегляд коаліційної угоди: прем'єром повинен був стати діяч СЛД, маршалком сейму – ПСЛ. 1 березня 1995 р. сейм більшістю голосів відкликав В. Павляка з посади голови уряду, доручивши ці функції виконувати *Юзефу Олекси* (СЛД). В уряді відбулися значні зміни: віце-прем'єрами стали Г. Колодко (СЛД), Р. Ягелінський (ПСЛ) і А. Лучак (ПСЛ); три “президентські” міністерства (МОН, МВС, МЗС) очолили безпартійні, інші портфелі мали 7 представників ПСЛ і 11 СЛД. У наступні місяці прем'єр продовжив практику “впровадження” кадрів СЛД у державні структури. Через шість років після повалення комуністичного режиму уряд очолив колишній перший секретар воеводського комітету ПОРП у Бялій Подлясці (Ю. Олекси). Проте і ситуація в країні, і партія були іншими.

Партії табору “Солідарності” в парламенті після поразки на виборах перейшли в опозицію до коаліції СЛД-ПСЛ. Було очевидно, що слід шукати шляхи до об'єднання. Одним з перших кроки до об'єднання почало робити ПЦ Я. Качинського. У травні 1994 р. йому вдалося дійти згоди з ЗХН і створити коаліцію *Союз для Польщі* (Пшимеже для Польськї, ПП), до якого приєдналися інші право-центристські партії (ПЛ, РДР, ПК тощо). Але вже восени 1994 р. коаліція почала розпадатися. Не здобули підтримки серед населення інші партії та коаліції. Невдачею закінчилися спроби реанімувати правоцентристський ББВР, який невдовзі розпався (1996 р.). Певний резонанс мало тільки об'єднання УД з КЛД, яке завершилося в квітні 1994 р. утворенням єдиної партії – *Унії свободи* (*Унії вольносці*, УВ). Партію очолив Т. Мазовецький. Через рік його замінив Л. Бальцерович. Однак суперечки в партії не припинилися. До кінця 1995 р. у Польщі було зареєстровано 270 партій.

У період конфронтації з коаліцією різко впав авторитет президента Л. Валенси. Його хаотичні дії, авторитарні тенденції, боротьба проти всіх дестабілізували державу. Не надихала слухачів риторика президента, яка не вирізнялася претензіями на інтелігентність. Так, уряд Ю. Олекси він назвав “бандитським” і пообіцяв з ним розправитися. Його звинувачували в тому, що він оточує себе людьми із сумнівною репутацією, до яких належав, зокрема, його колишній водій, а потім керівник канцелярії президента М. Ваховський. Не додавали авторитету президенту його сини. Стало відомо, що Богдан Валенса займав офіцерські посади в гданському відділі Управління охорони держави (УОП), не маючи необхідної освіти, Славомір Валенса збив автомобілем перехожу, за що був засуджений; подібний випадок стався з Пшемиславом Валенсою, який провадив машину “під хмелем”.

Уряд Ю. Олексі почав діяльність в умовах пропагандистського обстрілу ЗМІ, які називали його “комуністичним”, звинувачували в реставрації ПНР. Конфлікт з президентом тривав, католицька церква зайняла антиурядові позиції, лякаючи вірних поверненням “комуни”. Ситуація загострилася, коли прем’єр, всупереч наполяганням президента, в травні 1995 р. здійснив офіційний візит до Москви для участі в урочистостях з приводу 50-річчя перемоги у Другій світовій війні. Разом з тим, правління коаліції СЛД-ПСЛ супроводжувалося загальним поліпшенням економічного становища країни. У 1994 р. загальна продукція господарства зросла на 5,2 %, а в 1995 р. – на 7 %. Зменшилася інфляція (до 29 %), а також бюджетний дефіцит. Постійно зростали закордонні інвестиції, які досягли рекордного рівня 5,2 млрд. доларів у 1996 р. У вересні 1994 р. Лондонський клуб інвесторів скасував 6,5 млрд. доларів боргів Польщі (з 14 млрд.), а МВФ надав чергові кредити на суму 1,3 млрд. доларів. Це дало змогу з 1 січня 1995 р. провести *деномінацію злогого*: один новий злотий обмінювався на 10 тис. старих; але впродовж двох років в обігу залишалися старі і нові купюри. Спостерігався спад соціальних конфліктів: у 1994 р. було 429 страйків (1993 р. – 7443), а у 1995 р. – 42. У 1994 р. сейм ухвалив програму *Стратегія для Польщі*, розроблену під керівництвом віце-прем’єра Г. Колодко. Вона спиралася на засади бюджетної рівноваги, посилення ролі соціальної допомоги. Водночас коаліція загальмувала приватизацію, посиляючися на небезпеку зловживань. Якщо в 1993 р. в рамках приватизації було продано 48 державних спілок, то в наступні роки ця цифра постійно зменшувалася (1994 р. – 36, 1995 р. – 26, 1996 р. – 11). Натомість зросла кількість підприємств, які підлягали комерціалізації – перетворенню в акціонерні державні підприємства, що залишалися під наглядом держави.

У центрі подій 1995 р. були другі **президентські вибори**, які повинні були відбутися в листопаді. Навесні більшість партій і коаліцій провели з’їзди, на яких були висунуті кандидати в президенти. Претендентами на вищу державну посаду виступили 30 осіб, які повинні були представити заявки зі 100 тис. підписів. Проте Державна виборча комісія зареєструвала 17 кандидатів. Серед них найбільш реальними були Я. Куронь (УВ), А. Квасьневський (СДРП), В. Павляк (ПСЛ) і Л. Валенса. Під час передвиборчої кампанії три претенденти зняли свої кандидатури на користь Л. Валенси і один – Я. Ольшевського. Остаточо у виборах взяли участь 13 кандидатів.

Виборча боротьба, як і раніше, була наповнена взаємними звинуваченнями, популістськими обіцянками, радикальними гаслами. Частина претендентів, за якими не стояли поважні політичні сили, використали вибори для самореклами і пропаганди своїх ідей (голова ПППП Л. Бубель, президент Національного польського блоку Г. Гронкевич-Вальц, лідер Унії реальної політики Я. Корвін-Мікке та ін.). Представник УВ Я. Куронь хоча й представляв ліберальне крило політикуму, але запропонував програму, що була зрозумілою переважно інтелігенції. 41-річний лідер СДРП А. Квасьневський був серед фаворитів марафону завдяки високій особистій культурі, апеляції до всіх суспільних станів. В організації кампанії йому допомагав великий штаб з участю французьких спеціалістів. Кандидат об’їхав більшість регіонів країни, зустрічаючися з виборцями, на яких знаходив спільну мову з різними людьми. Взяв участь у концерті рок-групи “Топ Ван”, яка спеціально написала пісню “Оле Олек”. Виборчий штаб А. Квасьневського очолила екстравагантна віце-міністр МОН *Данута Ванск*. Лідер селянської “Самооборони” А. Леппер побудував виборчу кампанію на критиці всієї польської політичної еліти, популістських гаслах і демагогії егалітарного спрямування. Передвиборча програма В. Павляка (ПСЛ) наголошувала на центристських ідеях, які повинні були протистояти лівим і правим, захисті прав та інтересів села. Л. Валенса почав кампанію, не маючи визначеної політичної підтримки. Стрижнем його програми була ідея конфрон-

тації з СЛД, який нібито прагне реставрувати владу комуністів, а також підкреслення загрози для Польщі, що виходить від Росії. Під час передвиборчої боротьби частина НСЗЗ “Солідарність”, ЗХН, РДР та інших партій переорієнтувалася на підтримку Л. Валенси, щоб не допустити обрання А. Квасьневського. Виборче гасло Л. Валенси звучало так: “Кандидатів є багато – Лех Валенса тільки один”.

Голосування відбулося 5 листопада 1995 р. У ньому взяли участь 64,7 % виборців. Жоден з кандидатів не набрав 50 % голосів, щоб бути обраним у першому турі. Найбільше голосів здобув А. Квасьневський – 35,1 %, далі йшли Л. Валенса (33,1 %), Я. Куронь (9,2 %), Я. Ольшевський (6,86 %), В. Павляк (4,3 %) та ін. У другий тур вийшли А. Квасьневський і Л. Валенса. Серед електорату А. Квасьневського найвагомішу роль відіграли пенсіонери (33,7 %) і безробітні (38,1 %); у його конкурента – підприємці (38,7 %) і пенсіонери (39,7 %), в той час як підтримка робітників і селян в обох була майже однаковою.

Перед другим туром голосування, призначеним на 19 листопада, політична атмосфера в країні стала напруженою. Обидва претенденти та їхні штаби вдалися до взаємних звинувачень в обмані та шахрайстві. Прибічники Л. Валенси звинуватили А. Квасьневського в тому, що він не закінчив Гданського університету, але подавав, що має вищу освіту, а його дружина Йоланта не сплатила податків з акцій страхового товариства “Поліса”. Штаб А. Квасьневського відповів звинуваченнями Л. Валенси у несплаті податку з премії 1 млн. доларів, яку той одержав від американської кінокомпанії “Ворнер бразерс” в 1989 р. Вирішальну роль у зміні настроїв виборців на користь А. Квасьневського відіграли прямі телевізійні дебати обох претендентів 12 і 15 листопада. Інтерес до них був величезний: їх дивилися 72 % населення. Під час дебатів А. Квасьневський представляв помірковану позицію демократа і прихильника національної згоди, в той час як Л. Валенса обрав агресивний тон звинувачень опонента у комуністичному минулому. Спокійні відповіді А. Квасьневського вивели з рівноваги Л. Валенсу, який повівся неетично щодо нього. Соціологічні опитування показали, що 76 % тих, хто дивився теледебати, визнали перевагу А. Квасьневського і вирішили голосувати за нього. У другому турі голосування за лідера СЛД проголосували 51,7 % виборців, а за Л. Валенсу – 48,28 % при явці до урн 68,2 % від кількості всіх виборців. Вирішальну роль зіграли молоді поляки, які голосували за А. Квасьневського. Праві сили ще намагалися піддати сумніву результати виборів, але Верховний суд визнав їх дійсними. Обрання “лівого” президента було неприємною несподіванкою для правих, але відбивало настрої поляків, розчарованих у політичних і

Рис.84. Президент
Александр Квасьневський.

моральних якостях колишньої антикомуністичної опозиції.

Л. Валенса, залишаючи уряд президента, вирішив на завершення “траснути дверима”. 19 грудня 1995 р. він запросив до своєї резиденції вищих державних діячів Польщі і під час зустрічі міністр внутрішніх справ А. Мільчановський оголосив, що є документи про співпрацю прем’єра Ю. Олекси з російською розвідкою в 1982-1983 рр. Політичний скандал набув розголосу і негативно позначився на іміджі Польщі в світі. Було розпочато слідство, матеріали якого були опубліковані у т.зв. “Білій книзі”, яка доводила безпідставність звинувачень прем’єра. Восени того ж року слідство було припинене. Але 24 січня 1996 р. Ю. Олекси подав у відставку. Новим прем’єром було затверджено

В. Цімошевича (СЛД). У новому уряді СЛД зберіг переваги, здобувши посади міністра закордонних справ (Д. Росаті), внутрішніх справ (З. Семьонтковський); міністерство оборони очолив людовець С. Добжанський; керівником управління Ради міністрів став Л. Міллер (СЛД). Через рік з уряду відійшов віце-прем'єр Г. Колодко, а його місце посів М. Белька з СЛД. Новий уряд продовжував проводити попередню політику. Суспільні настрої заспокоїлися. У лютому 1996 р. був проведений референдум з питань приватизації. У ньому взяли участь тільки 32,4 % виборців, з яких 95,5 % висловилися за загальну приватизацію з допомогою приватизаційних бонів. Але результати референдуму не були визнані обов'язковими.

Уряд розпочав реформу державної адміністрації, яка увійшла в дію з 1 січня 1997 р. Згідно з нею, було зменшено кількість міністерств і відомств, визначено політичні і адміністративні посади. Це пояснювалося потребою фахових, а не політичних дій. У червні 1996 р. сейм ухвалив закон про цивільну службу, який вимагав семирічної практичної роботи в галузі для кандидата на керівні посади в державній адміністрації. Було впорядковано діяльність спецслужб (УОП, військова розвідка). Коаліція добилася внесення поправок до закону про переривання вагітності, які скасували попередні обмеження. 11 квітня 1997 р. сейм ухвалив Закон про люстрації. Згідно з ним, усі кандидати в послы, на високі урядові й адміністративні посади повинні були скласти декларації про можливу співпрацю із спецслужбами ПНР. Після заміни керівника Генштабу ВП, яким став генерал Г. Шумський, активізувалися процеси реорганізації армії, яка у 1995 р. налічувала 248 тис. солдат і офіцерів, 1721 танк, 299 літаків і 3 підводних човни. Результати діяльності уряду позитивно позначилися на економіці: глобальна продукція зросла на 6 %, промисловості – на 8,5 %; інфляція знизилася на 18,5 %. Польща стала однією з найбільш динамічних країн посткомуністичного табору.

Політична сцена Польщі після президентських виборів зазнала подальших змін. Навесні 1996 р. 30 % опитаних висловлювали підтримку СЛД, 15 % – “Солідарності”, 12 % – УВ, 9 % – ПСЛ. Зміцнення впливу коаліції змусило праві сили до консолідації. Ініціатива вийшла з боку НСЗЗ “Солідарність”. У червні 1996 р. її лідер М. Кшаклевський утворив блок *Акція виборча “Солідарність”* (АВС), до якого закликав вступити інші партії та групи, що виникли на базі профоб'єднання. Незабаром до АВС приєдналися ПЦ, ЗХН, ББВР, РДР та ін. З кінця 1995 р. почав монтувати свою партію *Рух відбудови Польщі* (РОП) Я. Ольшевський. На початку 1997 р. консервативна партія об'єдналася з групами лібералів і християн-людовців, утворивши *Консервативно-народну партію* (Стронніцтво консервативно-людове, СКЛ), яка невдовзі приєдналася до АВС. Опозиційні партії зробили ставку на підготовку до майбутніх парламентських виборів 1997 р.

Навесні 1997 р. проявилися розбіжності в стосунках членів правлячої коаліції. Лідер ПСЛ В. Павляк мав зустрічі з президентом і керівниками СЛД, наполягаючи на зміні розподілу посад в уряді на користь ПСЛ. Ціною поступок на користь ПСЛ кількох високих урядових посад вдалося зберегти коаліцію. Водночас у пресі з'явилися повідомлення про те, що В. Павляк проводить таємні переговори з М. Кшаклевським про утворення коаліції ПСЛ-АВС після майбутніх парламентських виборів. У липні 1997 р. Польща зазнала великих збитків від повені: постраждали чимало міст, розташованих у басейні р. Одри (в т.ч. Вроцлав), загинуло кілька десятків людей, було завдано шкоди сільськогосподарським угіддям. ПСЛ виступило з вимогою надати термінову допомогу селу, погрожуючи поставити питання про вотум довіри уряду. Уряд не піддався тиску; і в кінці серпня 1997 р. людовці винесли питання про недовіру уряду (в якому були й міністри ПСЛ) на розгляд сейму. Рішення не пройшло, але стало зрозуміло, що коаліція СЛД-ПСЛ доживає останні дні.

Підготовка до виборів збіглася із завершенням роботи над новою конституцією Польщі. Конституційна комісія Національних зборів підготувала проект, який 2 квітня 1997 р. був схвалений парламентом (451 за, 40 проти, 6 утрималися). Процедура передбачала проведення загального референдуму з Основного закону, що був призначений на 25 травня 1997 р. Опозиція, підтримувана костелом, намагалася чинити спротив прийняттю конституції, пропонуючи винести на референдум також т.зв. “громадський проект”, підготовлений членами АВС. Сейм відкинув таку можливість і на референдумі був представлений тільки проект, схвалений Національними зборами. 25 травня в референдумі взяло участь лише 42,86 % виборців, з яких більшість підтримала проект (52,77 % за, 45,89 % проти). Конституцію було прийнято, 16 липня президент підписав її, й вона стала чинною з 17 жовтня 1997 р.

Основний закон складається з 13 розділів і 273 статей, які чітко регулюють розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади, окреслюють функціонування територіального самоврядування, демократичні права громадян, цивільний контроль за армією. Польща визначена як “демократична правова держава, яка реалізує засади соціальної справедливості” (ст. 2). Стосунки між державою і церквою встановлюються на засадах “автономії і взаємної незалежності”, прокламується свобода совісті і віровизнань. Законодавча влада належить *Національним зборам*, які складаються з *сейму* (460 послів) і *сенату* (100 послів), котрі обираються прямим, таємним, рівним і пропорційним голосуванням на чотири роки. Посли не можуть поєднувати виконання своїх функцій з адміністративними; послами не можуть бути судді, прокурори, солдати і представники спецслужб. Сейму підпорядковано вищий конституційний орган – *Верховну палату контролю*. Сейм обирає дев’ять суддів *Конституційного трибуналу*, склад *Державного трибуналу*, частину членів *Крайової ради юстиції* й *Крайової ради радіофонії і телебачення*, голову *Національного банку*. Виконавчу владу здійснюють *президент* і *Рада міністрів*. Президент обирається на загальних виборах строком на п’ять років і може залишатися на посаді не більше двох термінів. Компетенції президента порівняно з “Малою Конституцією” зужені на користь голови Ради міністрів і уряду (урядові рішення президента вимагають обов’язкового підпису прем’єра), але він зберіг право вето постанов сейму, яке може бути подолане лише 3/5 голосів при повторному розгляді. Президент є головнокомандувачем збройних сил, головою *Ради національної безпеки* (РНБ), він призначає голову уряду і за його представленням – міністрів. Уряд повинен затверджуватися сеймом за поданням президента впродовж 14 днів від призначення; якщо цього не сталося, то уряд призначається сеймом. Суди є незалежні від влади; суддів затверджує президент за представленням *Крайової ради юстиції*, і вони виконують обов’язки пожиттєво. Конституція передбачає функціонування органів місцевого самоврядування, з яких названо лише гміну, але застережено також діяльність інших. Територіальне самоврядування представлено “установчими” (представницькими) та виконавчими органами (ради, сеймики), які обираються виборцями. Представників місцевої державної адміністрації (воєводів, старост, вейтів) призначає голова уряду за погодженням з представницькими органами. Розділ II докладно визначає особисті, політичні, економічні, соціальні і культурні права громадян, засновані на “природній і незнищеній гідності людини”, а ст. 35 гарантує національним та етнічним меншинам свободу збереження та розвитку власної мови, звичаїв, традицій і культури. Конституція передбачає проведення загального референдуму з особливо важливих державних питань, результати якого є обов’язковими для влади, якщо в ньому візьмуть участь більше половини виборців. У ситуаціях, що загрожують безпеці держави, передбачене запровадження надзвичайного стану, який оголошується президентом за поданням голови уряду.

Конституція була прийнята у розпал **передвиборчої боротьби**, ознаки якої проявлялися від початку 1997 р. До них з посиленою енергією готувалася опозиція. 1 травня вже традиційно відбулися сутички між прибічниками лівих і правих сил, а радикальна молодь закидала яйцями і помідорами президента та деяких міністрів СЛД. Певне заспокоєння настроїв вніс *черговий візит до Польщі папи Іоанна Павла II* 31 травня – 10 червня 1997 р., під час якого він закликав до самовдосконалення на моральних засадах християнства і релігійної толерантності. Однак після його від'їзду політичні пристрасті розгорілися з новою силою. У серпні 1997 р. газета “Жице” (Життя) опублікувала матеріали, які повинні були свідчити про зв'язок президента А. Квасьневського з російським агентом В. Алгановим, відомим ще по “справі” Ю. Олекси. Президент довів фальсифікат і подав на газету в суд. Напередодні виборів фактично всі політичні партії та блоки, включаючи ПСЛ, виступили проти СЛД.

Парламентські вибори відбулися 21 вересня 1997 р. при низькій активності громадян: у них взяли участь лише 47,9 % виборців. Вони принесли несподіваний успіх блоку АВС, за який проголосували 33,8 % голосуючих, що дало 201 мандат в сеймі. СЛД залишився на другому місці, отримавши 27,1 % голосів і 164 місця. УВ здобула 13,37 % голосів і 60 місць. Тільки на четвертому місці опинилося ПСЛ (7,31 % і 28 місць), далі йшов Рух відбудови Польщі (РОП) – 5,56 % і 6 місць. Поза парламентом залишилися Унія праці та інші угруповання. У сенаті АВС мав 51 мандат, СЛД – 28, УВ – 8, ПСЛ – 3, РОП – 5, незалежні – 5. Внаслідок виборів СЛД виявився в ізоляції й перейшов у конструктивну опозицію. Після тривалих дискусій у парламенті сформувалася коаліція АВС і УВ. Маршалком сейму був обраний *Мацей Плажсинський* (АВС), сенату – католицька фундаменталістка *Аліція Гжеськовяк* (АВС). За попередньою традицією представники опозиції (СЛД і ПСЛ) очолили кілька сеймових комісій. Прем'єром став професор економіки *Єжи Бузек*, рекомендований АВС; посаду віце-прем'єра і міністра фінансів посів *Л. Бальцерович* (УВ), другого віце-прем'єра і міністра внутрішніх справ – *Я. Томашевський* (АВС); на чолі МЗС став *Б. Геремек* (УВ), МОН – *Я. Онишкевич* (УВ), міністерства юстиції – *Г. Сухоцька* (АВС).

Уряд АВС-УВ. Новий уряд критично оцінив діяльність попередників і розпочав зміцнення своїх позицій із заміни людей на керівних посадах. До початку 1998 р. було замінено на посадах дві третини воеводів і віце-воеводів. Лідер АВС *М. Кшаклевський* публічно оголосив, що має можливість заповнити 4 тис. державних посад. Адміністративний апарат швидко зростав. Коаліція АВС-УВ змушена була рахуватися з думкою президента, оскільки не мала двох третин голосів у сеймі, щоб подолати його вето. У парламенті коаліція робила спроби скасувати частину законів, схвалених попереднім складом, але зустріла опір з боку А. Квасьневського. Їй вдалося затвердити кілька попередніх законів, зокрема, скасувати поправки до закону про аборти, повернувшись до старих обмежень. Пріоритетною справою для нового складу парламенту стала ратифікація Конкордату з Ватиканом. 8 січня 1998 р. сейм ухвалив рішення про ратифікацію угоди і невдовзі президент поставив свій підпис під ратифікацією. 23 вересня 1998 р. сейм прийняв закон про створення *Інституту національної пам'яті* (ІНП), який повинен займатися слідством у справі злочинів, вчинених проти поляків в роки Другої світової війни і ПНР. Президент наклав на нього вето, але коаліція, притягнувши на свій бік ПСЛ, подолала президентське вето. Оскільки повноваження директора ІНС дуже широкі, закон передбачає його обрання 3/5 голосів сейму. Це дало підстави опозиції блокувати обрання директора. Тільки в червні 2000 р. директором став правник професор *Леон Керес*. Інститут налічує понад 1 тис. працівників і обходиться державі у 85 млн. злотих на рік.

Вибори 1997 р. призвели до змін на політичній сцені. Більшість аналітиків пов'язувала поразку СЛД не стільки з політикою попереднього періоду (назагал кількість прибічників СЛД зросла на 7%), скільки з об'єднанням правоцентристських сил. Склалася ситуація, протилежна 1993-1995 рр.: тепер при лівому президенті діяв правоцентристський уряд. На черговому з'їзді СДРП в грудні 1997 р. партію очолив енергійний *Лешек Міллер*. У травні 1999 р. СДРП саморозпустилась, а СЛД перетворився на єдину партію на чолі з Л. Міллером. Зміни відбулися в інших партіях. В Унії праці (УП) на зміну Р. Бугаю прийшов *Марек Польш*, який почав зближення з СЛД. АВС з виборчого блоку, який об'єднав 35 організацій, наприкінці 1997 р. перетворився на політичну партію *Суспільний рух АВС* (Рух сполучний АВС), очолювану М. Кшаклевським. Але єдність партії залишалася проблематичною через претензії лідерів ЗХН. РОП розколовся на дві фракції – Я. Ольшевського і А. Мацєрєвича. Не знайшов собі місця в існуючих партіях Л. Валенса, який розпочав створювати власну – Християнську демократію III Речіпосполитої. Але вона не набула популярності. Харизма лідера “Солідарності” відходила у минуле. ПСЛ відкликала з посади голови В. Павляка і вибрала на його місце Я. Каліновського.

Уряд Є. Бузека розпочав **реалізацію реформ**, які містилися у виборчій програмі АВС. Лідери блоку запевняли громадськість, що вони покінчать з бюрократизмом і принесуть відчутне поліпшення добробуту населення. Опозиція намагалася довести, що одночасне проведення реформ негативно позначиться як на бюджеті, так і на громадянах. Проте уряд діяв згідно з взятими зобов'язаннями. Великої ваги він надав **реформі адміністративно-територіального устрою**. Урядовий проект передбачав утворення 12 воєводств замість 49, відбудову мережі повітів. У сеймі розгорнулася гостра дискусія, в якій ПСЛ заперечувала проти повітової організації, а СЛД вимагав створення 16 воєводств. Після тривалих суперечок, в яких немало роль відіграло регіональне лобі, 18 липня 1998 р. сейм ухвалив закон, який запроваджував 16 воєводств і 436 повітів. У жовтні того ж року були проведені вибори до представницьких органів місцевої влади на всіх щаблях. У них взяли участь в середньому 46% виборців, найбільше мандатів здобули кандидати АВС, на другому місці – СЛД. З 1 січня 1999 р. набрав чинності новий адміністративний устрій країни. 16 воєводств повинні були відповідати регіонам: Нижньосілезьке (Вроцлав), Куявсько-поморське (Бидгощ), Лодзінське (Лодзь), Люблінське (Люблін), Любуське (Гожув Великопольський), Малопольське (Краків), Мазовецьке (Варшава), Опольське (Ополе), Підкарпатське (Жешув), Подляське (Білосток), Поморське (Гданськ), Сілезьке (Катовіце), Свєнто-кжиське (Кельце), Вармінсько-мазурське (Ольштин), Великопольське (Познань) Західнопоморське (Щецін). Запровадження нового поділу виявилось коштовним заходом, внесло чимало хаосу в діяльність влади, викликало емоційні спалахи і протести.

Гостра політична боротьба розгорнулася в парламенті навколо нового закону про люстрації, схваленого сеймом у червні 1998 р. Він посилив контроль за вищими державними урядовцями і розширив повноваження спеціального *Люстраційного суду*, який дає оцінку правдивості декларацій. Закон, скерований переважно проти посткомуністів, боляче вдарив передусім по колишньому табору “Солідарності”. Перед судом стали М. Юрчик, лунали звинувачення на адресу прем'єра Є. Бузека, які згодом були визнані безпідставними. Восени 1999 р. прем'єр Є. Бузек змусив піти у відставку свого заступника і міністра ВС Я. Томашевського, який, будучи звинуваченим у співпраці зі спецслужбами ПНР, відмовився скласти декларацію до Люстраційного суду. Восени 1998 р. увійшов в дію закон про скасування смертної кари. Побоювання громадськості, що це призведе до зростання злочинності, виявилися даремними.

На початку 1999 р. розпочалася реалізація **реформ системи охорони здоров'я і пенсійного забезпечення**. Вони зустріли неоднозначну реакцію громадськості й спричинили соціальні конфлікти. Була ліквідована державна служба охорони здоров'я, на її місце запроваджено т.зв. *Каси хворих* (фонди), які фінансують лікування громадян і забезпечують лікарні з коштів, відрахованих на соціальне забезпечення. Однак цих коштів виявилось недостатньо, що спонукало швидкий розвиток приватної медицини. Наслідком пертурбацій стали страйки лікарів і допоміжного медичного персоналу навесні та влітку 1999 р. Однак інших способів розв'язання проблеми уряд запропонувати не зміг. Реформа пенсійного забезпечення полягає в укладанні договору страхування з різними страховими компаніями і перекладання тягаря виплат з держави на недержавні організації.

З 1 вересня 1999 р. розпочалася **реформа системи освіти**, яка триватиме кілька років. Вона передбачає поступовий перехід до триступеневої середньої школи: 6-річної основної, 3-річної гімназії та 3-річного ліцею. У вищій школі запроваджено 3 або 4-річний "ліценціат" (базову вищу освіту) і 2 або 3-річний "магістеріум" (фахова вища освіта). Кращі студенти продовжують навчання в 4-річній "докторантурі" (аспірантурі). Для вчителів введені шість кваліфікаційних категорій, які впливають на зарплату й спонукають до вдосконалення знань і вмінь. Міністерство національної освіти зробило акцент на підготовці сучасних освітніх програм і різноманітних посібників, призначивши для цього значні кошти. Наслідком стало значне якісне і кількісне зростання ринку методичного забезпечення навчання – посібників, приладів, відеофільмів, комп'ютерних програм і CD-дисків. Натомість викликали невдоволення населення спроби зменшення кількості шкіл на селі й організації "збірних" шкіл із довозенням учнів. Загальна переорієнтація освіти на підготовку молоді до практичної діяльності супроводжується закриттям професійних шкіл, переходом частини вчителів на роботу в інші, більш високооплачувані галузі.

Економічна ситуація в 1998-1999 рр. залишилася стабільною, хоча темпи зростання уповільнилися (4,8 % приросту в 1998 р.) і дещо зросло безробіття. Відкриття ринку для імпорту сільськогосподарської продукції західних країн негативно відбилосся на прибутках польських селян. Цей факт використали члени селянської "Самооборони", блокуючи в січні 1999 р. 114 основних шляхів сполучення. Переговори з керівником "Самооборони" А. Леппером не дали результатів і уряд застосував силові методи для розблокування доріг. У результаті сутичок були поранені з обох сторін. Селяни все більш наполегливо вимагали проведення протекціоністської політики.

Восени 1999 р. з'явилися **тріщини у коаліції АВС-УВ**. Труднощі проведення реформ зумовили зниження популярності уряду. Дослідження стану суспільної свідомості, які регулярно проводилися Центром вивчення громадської думки (ЦБОС), показали, що у вересні 1999 р. 40 % опитаних підтримували СЛД, а 20 % – АВС, тоді як на початку року ці цифри були відповідно 32 % і 30 %. Пенсійна реформа спричинила конфлікт між віце-прем'єром Л. Бальцеровичем і головою Управління соціального забезпечення (ЗУС) С. Альотем. Він закінчився відставкою другого. Л. Бальцерович неодноразово критикував політику та кадрові призначення прем'єра Є. Бузека, вимагав зміни кадрів, які призначалися керівниками АВС без погодження з УВ. У червні 2000 р. коаліція остаточно розпалася через конфлікт зі скасуванням прем'єром результатів виборів президента Варшави з числа членів УВ (при підтримці фракції СЛД). УВ вийшла з коаліції й відкликала з уряду своїх міністрів. На їх місце Є. Бузек включив діячів АВС. Однак на цьому скандали в уряді не закінчилися: під різними звинуваченнями і приводами відходили у відставку інші міністри: у березні 2000 р. пішов міністр фінансів А. Хроновський, в липні – міністр юстиції Л. Качинський.

Восени 2000 р. мали відбутися чергові президентські вибори. Праві сили за будь-яких умов прагнули не допустити переобрання А. Квасьневського. З цієї метою 2000 р. у ЗМІ на нього з'явилися численні "компромати". Спочатку поширили відеозйомку урочистостей на цвинтарі в Харкові у вересні 1999 р., коли президент виглядав не зовсім тверезим. Напередодні виборів штаб М. Кшаклевського виготовив новий відеофільм, в якому президент і його міністр М. Сівец пародіювали папу. Фільм викликав обурення віруючих, але не підважив авторитету А. Квасьневського, який вміло виконував функції на найвищій державній посаді. На виборах конкуренцію А. Квасьневському склали 13 претендентів, серед яких були М. Кшаклевський (АВС), незалежний А. Олеховський, Я. Каліновський (ПСЛ), Я. Ольшевський (РОП), А. Леппер ("Самооборона"), Л. Валенса (ХД) та ін. 8 жовтня відбувся перший і єдиний тур виборів. Вже у першому турі А. Квасьневський здобув 53,9 % голосів і залишився президентом на другий строк до 2005 р. М. Кшаклевський здобув 15,7 % голосів, пропустивши поперед себе А. Олеховського (17,3 %), якому не зашкодило визнання свого зв'язку зі спецслужбами ПНР.

Президентські вибори 2000 р. засвідчили зміщення суспільних настроїв вліво. Наступного року мали відбутися вибори до парламенту, до яких треба було підготуватися. Наприкінці 2000 р. АВС почав розпадатися. Частина його діячів разом з М. Плажинським вийшла з об'єднання і спільно з А. Олеховським і Д. Туском утворила *Громадянську платформу* (Платформа обивательська, ПО). Брати Я. і Л. Качинські знов організували власну партію *Право і справедливість* (ПіС); частина діячів ЗХН і СКЛ (Я.М. Рокіта) заснували *Союз правиці* (Пшимже правиці, ПП) на чолі з К. Уяздовським. У травні 2000 р. Л. Бальцерович залишив крісло голови УВ, а на його місце прийшов Б. Геремек; через відхід частини діячів (Д. Туск) вплив партії послабилися.

Напередодні парламентських виборів 2001 р. уряд Є. Бузка був змушений долати серйозні труднощі, пов'язані із зростанням бюджетного дефіциту. Авторитет команди АВС падав: у вересні 2001 р. тільки 10 % населення довіряли їй. Набули розголосу нові скандали, пов'язані з фінансовими махінаціями Закладу соціального страхування "Жице" (Життя), польсько-німецького фонду "Поєднання", які завдали шкоди державі на багато мільйонів злотих. Перед виборами послы АВС і УВ в сеймі змогли ще раз об'єднатися, щоб прийняти *новий виборчий закон*. Згідно з ним розподіл мандатів у сеймі проводився на користь партій, які здобули менше голосів. На вибори СЛД пішла в союзі з Унією праці (УП) під гаслами наведення порядку в управлінні державою, ліквідації бюджетного дефіциту. Вибори відбулися 23 вересня 2001 р. під сильним враженням польської громадськості від терористичних замахів ісламських радикалів у Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня. У голосуванні взяли участь 46,3 % виборців. За коаліцію СЛД-УП проголосувало 41 % (216 мандатів в сеймі); ПО підтримали 12,7 % (65), "Самооборону" – 10,2 % (53), ПіС – 9,5 % (44), ПСЛ – 8,98 % (42), *Лігу посольських родин* (ЛПР) – 7,87 % (38). У сенаті СЛД-УП отримали 75 місць, Блок Сенат 2001 (частина членів АВС і УВ) – 15, ПСЛ – 4, "Солідарність" – 2, ЛПР – 2. Нищівної поразки зазнали АВС і УВ, які не подолали процентного порогу і не були представлені в сеймі (відповідно 5,6 % і 3,1 % голосів).

Нова політична ситуація в Польщі, однак, не давала підстав сподіватися на легке життя. Переможна коаліція СЛД-УП не мала вирішальної більшості в парламенті, але її керівники були налаштовані на більш прагматичне розв'язання суспільних проблем. До коаліції СЛД-УП приєдналося ПСЛ, що дало змогу отримати більшість у парламенті. На чолі уряду став лідер СЛД *Лешек Міллер*. Його заступниками стали М. Белька (СЛД) (фінанси), Марек Поль (УП) (інфраструктура) і Ярослав Каліновський (ПСЛ) (сільське господарство). З 12 міністрів більшість належала до СЛД, в тому числі МВС – К. Янік, оборони – Є. Шмайдзінський, закордонних справ – В. Цімошевич. Основну увагу уряд

спрямував на ліквідацію бюджетного дефіциту (88 млрд. злотих), яка вимагала схвалення непопулярних рішень, пов'язаних з економією коштів, а також на підготовку до вступу Польщі до ЄС.

Сейм очолив М. Боровський (СЛД), а його заступником став А. Леппер ("Самооборона"). Однак у грудні 2001 р. А. Леппер був зі скандалом відкликаний з посади в зв'язку з тим, що під час сеймового виступу без достатніх підстав звинуватив кількох міністрів у хабарництві і зв'язках зі злочинним світом. Крім того, сам лідер "Самооборони" не з'явився до суду в зв'язку зі звинуваченнями у подібній діяльності. Окремі факти свідчили про тоталітарні тенденції "Самооборони", зокрема використання демагогії і підбурювання традиційних фобій громадянства її лідером. У парламенті склалася також поміркована опозиція в складі ЛПР, ПіС.

Міжнародне становище і зовнішня політика. Зміст і спрямування зовнішньої політики Польщі, розроблені на початку трансформаційних змін, не зазнали суттєвих коректив. Ліва коаліція під час свого правління дотримувалася проєвропейської орієнтації, водночас проводячи обережну політику стосовно Росії. Серед пріоритетів зовнішньої політики Польщі 90-х років був вступ до НАТО і Європейського союзу. Свої надії на підтримку цих планів польські дипломати покладали на ФРН і Францію, взаємини з якими розвивалися найбільш успішно. 5 липня 1994 р. Польща підписала проєкт про індивідуальне партнерство з Північноатлантичним альянсом. У тому ж місяці американський президент Б. Клінтон зробив важливу заяву про те, що США підтримують розширення НАТО на схід, і ніхто не може перешкодити цьому процесу, а наприкінці року на сесії керівників держав-учасниць блоку було оголошено, що члени Вишеградської групи мають добрі шанси щодо прийому до цього оборонного союзу. Майже відразу погіршилися стосунки Польщі з Росією: президент Б. Єльцин не приїхав на відзначення 50-річчя Варшавського повстання, а прем'єр Росії В. Черномірдин відклав запланований візит до Польщі. Водночас на відзначення роковин повстання у Варшаві до Польщі з'їхалися багато високих зарубіжних гостей, а під час урочистостей президент ФРН Р. Герцог попросив вибачення у поляків за злочини німців під час Другої світової війни. Надалі Росія намагалася чинити всілякі перешкоди для розвитку добросусідських взаємин з Польщею.

Польська дипломатія докладала постійних зусиль для зближення із західними демократіями. Цій справі служили численні візити до Польщі керівників західних держав і закордонні виїзди польських керівників. Перші візити президента А. Квасьневського в січні 1996 р. були до Бонна і Парижа, а потім Брюсселя, де відбулися його переговори про вступ до НАТО. Президент, прем'єри і міністри закордонних справ Польщі здійснили низку візитів до країн-членів союзу з метою переконати їхніх керівників у доцільності приєднання Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО. Авторитету додав Польщі той факт, що 1 січня 1996 р. вона на два роки була обрана непостійним членом Ради безпеки ООН. Це дозволило подолати бар'єри і 8 липня 1997 р. на сесії альянсу в Мадриді було прийнято рішення офіційно запросити Польщу, Чехію та Угорщину приєднатися до блоку. Восени того ж року у Брюсселі розпочалися переговори про механізм вступу Польщі до НАТО. Після тривалої підготовчої роботи 12 березня 1999 р. на урочистій сесії керівників держав-членів НАТО, присвяченій 50-річчю створення союзу, Польща разом з Чехією та Угорщиною стали повноправними членами цієї воєнно-політичної організації. У вересні того ж року в Щеціні було створено командування багатонаціонального корпусу Північ – Схід. Польські збройні сили взяли участь у миротворчих діях НАТО на Балканах.

У липні 1997 р. члени Європейського союзу запросили Польщу, серед п'яти інших країн, на переговори про вступ до ЄС. Спеціальна комісія ЄС 1998 р. високо оцінила

стан економіки Польщі, відзначивши водночас її відставання в галузі сільського господарства, розвитку інфраструктури комунікацій, фінансової системи, промислового виробництва, соціального забезпечення та освіти. Попри це 31 березня 1999 р. розпочалися офіційні переговори між представниками ЄС і Польщі про вступ до співтовариства. Було розроблено програму заходів, яку повинна здійснити Польща в 2000-2006 рр. (т.зв. “Агенда 2000”), щоб уніфікувати свої структури з європейськими. Реформи, яких вимагає ЄС, стосуються всіх сфер життя країни – права, фінансів, господарства, соціальних відносин, освіти, науки, культури і вимагають великих зусиль. Це стало причиною невдоволення певних верств, насамперед селян, які передбачають погіршення свого становища після приєднання до ЄС. Зондажі громадської думки, проведені навесні 2001 р., показали, що 55 % поляків підтримують входження країни до співтовариства, але 30 % – заперечують. Серед противників вступу різні націоналістичні й клерикальні кола, а також селяни, яких не влаштовує обмеження виробництва сільгосппродукції, запроваджене в ЄС. Серед частини населення ще залишаються побоювання щодо напливу закордонного капіталу, передусім німецького, який може скупити польські землі та майно. Незважаючи на певний опір, правлячі кола Польщі доклали зусиль до якнайшвидшого приєднання до ЄС і перетворення її на сучасну розвинену державу. 28 квітня 2000 р. з нагоди 1000-ліття з’їзду в Гнезно до Польщі прибуло багато зарубіжних гостей найвищого рангу; вони одностайно прийняли декларацію про прагнення до створення Європи “вільних суспільств, які живуть у мирі, безпеці й добробуті”. У червні того ж року у Варшаві пройшла конференція міністрів закордонних справ ООН, під час якої 107 держав підписали декларацію про зобов’язання дотримуватися основних засад демократії. Польща виступає палким прибічником європейської інтеграції. На всіх своїх кордонах вона підтримала і розвинула ідею створення “єврорегіонів”, метою яких є зближення з сусідніми народами в процесі розв’язання спільних економічних, соціальних і культурних проблем. Найважливішими є єврорегіони “Балтика” (Польща, Литва, Росія, Швеція, Данія), три польсько-німецькі (“Померанія”, “Про Європа Відріана”, “Спрева – Ниса – Буг”), єврорегіони “Ниса” (Польща, Німеччина, Чехія), “Татри” (Польща, Словаччина), “Карпати” (Польща, Словаччина, Угорщина, Україна), “Буг” (Польща і Україна).

Зближення із Заходом дещо зменшило активність Польщі на Сході. Найбільш динамічно розвивалися взаємини Польщі та України, чому сприяли дружні відносини, які встановилися між президентами Польщі А. Квасьневським і України Л. Кучмою. 21 травня 1997 р. під час візиту А. Квасьневського до Києва було підписано спільну Декларацію президентів України і Польщі “До порозуміння і єднання”, яка мала на меті покласти край психологічним упередженням, які ще існують серед частини населення обох країн. У ній підкреслювалося, що “на порозі ХХІ столітті пам’ятаємо про минуле, але думаймо про майбутнє”. Обидва президенти висловили бажання “бачити Україну і Польщу у об’єднаній Європі”. Проте у взаєминах двох країн мали місце й складнощі, пов’язані з подоланням історичних стереотипів, які породжують взаємну недовіру, особливо серед частини населення західноукраїнських земель, конфлікти навколо польських історичних пам’яток в Україні. Щоб їх подолати, активізувалася діяльність польських та українських істориків у вивченні історичного спадку, проводилися спільні форуми підприємців. Для сприяння розвитку двосторонніх відносин створено Українсько-польську комісію з питань торгівлі та економічного співробітництва. Обсяг українсько-польського економічного співробітництва постійно зростає, але не перевищує 1 % у зовнішньоторговельному балансі. Основна частина товарообміну припадає на мінеральні продукти (40 %). Взаємини між двома країнами набули статусу “strate-

гічного партнерства”. Польща взяла на себе зобов’язання сприяти інтеграції України до європейських структур і НАТО.

Різного роду складнощі виникали в стосунках *Польщі з Росією*. Назагал Росія змушена була погодитися з вступом Польщі до НАТО, але з боку східного сусіда лунали погрози зменшення постачання енергоносіїв (насамперед нафти і газу). У січні 2000 р. польський уряд визнав персонами *non grata* дев’ять російських дипломатів, звинувачених у шпигунській діяльності; російський уряд вжив адекватних кроків. Хуліганські інциденти мали місце біля російського консульства в Познані, де група радикальних молодиків вдерлися на територію консульства і спалила російський прапор. Разом з тим, доволі успішно розвивалися економічні стосунки двох країн. Значно погіршилися відносини Польщі з Білоруссю в період правління там А. Лукашенка. Останній виступив із заявою, що від Польщі виходить загроза агресії проти Білорусі. Поступово поліпшилися взаємини з Литвою, і польські дипломати сприяли їй у вступі до НАТО і ЄС. Після відходу уряду В. Мечіара в Словаччині набули розвитку її стосунки з Польщею. Взаємини з країнами Азії, Африки і Латинської Америки були на другому плані польської дипломатії. Польща намагалася будувати їх на взаємних засадах. Натомість спільно з США та іншими країнами НАТО Польща однозначно підтримала і взяла участь у антитерористичній акції проти режиму талібів в Афганістані наприкінці 2001 – початку 2002 р., яка завершилася скиненням режиму руху Талібан.

Суспільство

Населення. На початок 2001 р. в Польщі проживало 38,644 млн. осіб. Загальною тенденцією другої половини ХХ ст. було зменшення натурального приросту населення, яка посилилася в останнє десятиріччя століття. Якщо в 1990 р. приріст становив 4,1 %, то в 1999 р. він став від’ємним. Наслідком цього було загальне постаріння населення: понад 16 % поляків мали вік понад 60 років. У середньому кожна полька в репродуктивному віці мала 1,58 дитини. Натомість зросла середня тривалість життя – серед чоловіків з 66 до 69 років, жінок – з 75 до 77 років. Негативною тенденцією було послаблення і дегенерація молоді, яка не проходить медкомісії при наборі у військо. Фахівці стверджують, що це є наслідком зростання стресових ситуацій і поширення соціальних хвороб (алкоголізм, наркоманія, втрата соціальних позицій тощо). Разом з тим, упродовж останнього десятиріччя ХХ ст. в Польщі збереглася висока частка працездатного населення (в середньому 58 %) – один з найкращих показників у Європі. На 100 чоловіків припадає 106 жінок. За освітнім рівнем населення Польщі помітно відстає від розвинутих європейських країн: тільки 7 % мають вищу освіту, 37 % – повну середню і 26 % – неповну середню.

Основна маса населення проживає в містах – близько 62 %, решта в селах – 38 %. У 1997 р. було 845 міст, з них 42 з населенням понад 200 тис. осіб. У столиці Варшаві проживало близько 1,7 млн. осіб. До великих міст (понад 500 тис.) належать Лодзь (850 тис.), Краків (750 тис.), Вроцлав (650 тис.), Познань (600 тис.) За зайнятстю населення розподілене таким чином: у сільському господарстві – 28 %, промисловості – 24 %, сфері послуг – 24,7 %, торгівлі – 12,3 %, будівництві – 5,6 %, транспорті і зв’язку – 5,4 %. Особливістю Польщі є значна кількість осіб з подвійною професійною діяльністю (до 20 %). За останні роки постійно зростала кількість населення, зайнятого у сфері послуг, торгівлі і комунальному господарстві, і зменшувалася – у сільському господарстві. Значно зросла, досягнувши 2,4 млн. осіб, частка населення, яка утримується за власний рахунок (підприємці, торговці, особи вільних професій), що становить т.зв. “середній клас”. Якщо кількість людей, зайнятих у бюджетній сфері, за останнє

десятиріччя зменшилася незначною мірою (з 2,4 до 2,2 млн. осіб), то кількість осіб у приватному секторі помітно зросла – на 27,7 % (з 4,4 до 5,6 млн. осіб).

Назагал рівень життя населення за останнє десятиріччя ХХ ст. дещо зріс. Споживання основних харчових продуктів постійно збільшувалося і в 1997 р. на 50 % перевищило рівень 1990 р. Змін зазнала структура споживання: зменшилася частка м'ясних продуктів, але зросла овочевих і молочних. Поліпшилася ситуація з використанням побутової техніки. У 1998 р. кольоровий телевізор мали 93,9 % родин, відеомагнітофони – 55,8 %, особисті комп'ютери – 10,2 %, легкові автомобілі – 44,5 %. У 1999 р. майже 4 млн. осіб користувалися мобільним телефонним зв'язком. Зросли можливості подорожей по світу і відпочинку за межами країни. Динаміку змін можна зауважити в кожному населеному пункті: з'явилися нові приватні магазини, супермаркети, приватні заклади різного плану, численні автомобілі закордонних марок тощо. З другого боку, більш контрастним став поділ суспільства на багатих і бідних при повільному зростанні частки “середнього класу”. Новим і постійним явищем стало безробіття, рівень якого хоча й коливався, досягнувши апогею в 1993 р. (2,9 млн. осіб, 16,4 % працездатного населення), але постійно перевищував 10 %. Соціальна допомога безробітним з боку держави і благодійних організацій не могла компенсувати матеріальних і моральних втрат, залишаючись однією з кардинальних проблем суспільства. Певною мірою ситуація зрівноважується тим, що близько 600 тис. поляків щорічно виїжджають на різноманітні роботи до США і країн Західної Європи. Значна частина населення східних воєводств виживає за рахунок прикордонної торгівлі з колишніми республіками СРСР.

Суспільні відносини. Системні трансформації, які відбулися в Польщі, характеризувалися становленням *ліберально-демократичної моделі устрою*, основними ознаками якої є політичний плюралізм і демократичні засади правління, главенство права і громадянських свобод, ринкова економіка на принципах співіснування різних форм власності з перевагою приватної. Дві головні системні ознаки – демократія і ринкові відносини (“капіталізм”) – утвердилися в свідомості більшості поляків (у 1999 р., згідно з дослідженнями ЦБОС, 67 % поляків схвалювали зміну устрою в країні). Правда, індивідуальне й групове сприйняття нових реалій Польщі значно різнилося. Основна маса населення сприймала демократію і ринок через призму їх нинішнього стану в розвинутих західних країнах, не завжди погоджуючися з необхідністю проходження тривалих “проміжних стадій” для досягнення суспільства “загального споживання”.

Головним змістом економічної трансформації стала *приватизація* державних підприємств. До 1998 р. нею було охоплено 6129 закладів, що становило 70 % їх загальної кількості. У результаті докорінно змінилося співвідношення між державним і недержавним секторами в економіці на користь другого. У 1989 р. усупільнений сектор (без сільського господарства) виробляв 81,2 % національного доходу, в ньому було зайнято 69 % усього працездатного населення; 1998 р. на нього припадало менше 40 % доходу і 30 % працюючих. Частка приватного сектора в продукції промисловості в 1998 р. становила 69,1 %, будівництві – 93,7 %, торгівлі – 95 %. Відбулися також глибокі зміни в структурі польської економіки: зменшилася частка промисловості у створенні валового національного продукту (з 34 % у 1992 р. до 24,3 % у 1998 р.), сільського господарства (відповідно 6,7 % і 4,2 %), натомість зросла частка сфери обслуговування і торгівлі.

Економічні зміни позначилися на загальній *соціальній структурі* суспільства. З'явилася верства економічної еліти, яка сформувалася з власників великих підприємств, директорів і менеджерів акціонерних товариств і приватних фірм, основу якої склала колишня номенклатура ПОРП, прибутки якої у десятки разів перевищували середньо-

статистичні. Для докладної характеристики нової політичної та економічної еліти ще бракує результатів досліджень. Однак деякі попередні зондажі свідчать про те, що приблизно третина її належала до ПОРП і союзних партій, а серед бізнесових кіл – 45,8 % (праці Я. Павляка). Значні зміни торкнулися “середнього класу”, або людей, що мають приватний бізнес. До цієї групи додалася значна частина т.зв. “менеджерських” кіл, яка складається з різного роду організаторів, спеціалістів і творців. В умовах ринкової економіки і демократичного устрою різко зріс попит на спеціалістів у галузі комп’ютерної техніки, моніторингу, реклами, піару тощо. Як правило, це люди з вищою освітою і вузькою спеціалізацією, потреба в яких зростає в ринкових стосунках (т.зв. “білі комірці”). Зменшилася частка населення, зайнятого в промисловості і сільському господарстві; й ця тенденція, за спостереженням фахівців, зберігатиметься надалі. Поступово формується нова соціальна структура (стратифікація) суспільства, властива розвинутих західним країнам із значним подрібненням соціальних груп за інтересами.

Нові засади устрою Польщі створили сприятливі умови для *формування громадянського суспільства*, яке характеризується проявами позадержавної активності його членів. Роль і значення громадськості зростають у розвинутому демократичному соціумі, який прагне обмежити неконтрольовану діяльність державної влади. Тоталітарний режим не допускав існування позаконтрольних громадських організацій (певним виключенням були церковні). Після 1989 р. настав період бурхливого росту неурядових організацій, досягнувши у 1997 р. приблизно 20 тис. (в Австрії – 83 тис., Фінляндії – понад 100 тис., Швеції – понад 200 тис.). Більша їх частина (50 %) – регіональні, 90% присвячують діяльність справам родини, дітей, освіти, молоді, соціальної допомоги. Діяльність громадських організацій і товариств спрямована на піднесення гідності громадян, причетності до позитивних змін у суспільстві. Хоча значна частина поляків (52 %) ще з недовірою ставиться до їх можливостей, але кількість оптимістів постійно зростає (з 7 % у 1992 р. до 32 % у 1998 р.).

У сучасному польському суспільстві швидко змінюється *сфера масового інформування* (преса, радіо, телебачення), яка служить головним джерелом формування суспільної свідомості. Суттєві зміни зумовлені приватизацією польських ЗМІ та інтеграцією зі світовою системою. Приватизація преси в Польщі відбулася повністю і в короткі строки до кінця 1993 р. Повільніше проходила приватизація радіо і телебачення, яку здійснювала Крайова рада радіофонії і телебачення. У 1997 р. вже діяло 16 телевізійних і близько 200 приватних радіоканалів при збереженні кількох державних. Через кабельне і сателітарне телебачення поляки отримали доступ до світового інформаційного простору. У 2000 р. до цієї мережі були підключені 46 % польських родин. Здійснені заходи зробили ЗМІ одним з головних чинників реалізації політичного та культурного плюралізму, а конкуренція програм – стимулом для підвищення їх якості. У Польщі проявляється загальна світова тенденція щодо ЗМІ: перехід першості від преси і радіо до телебачення (“від культури слова до культури образу”). Це також пов’язано з постійним розширенням доступу до світової комп’ютерної мережі “Інтернет”. Позитивною стороною змін є зростання участі громадян у культурному процесі й розширенні погляду на світ. Разом з тим, виникла небезпека однобічності представлення програм, переважання цінностей масової культури, етичне та естетичне спрямування яких є сумнівним. Водночас зросли побоювання громадськості щодо комерціалізації ЗМІ і маніпулювання інформацією в інтересах політичних та ідеологічних чинників. Висловлюються думки про руйнівний вплив глобалізації культури на моральні та національні цінності.

Традиційно впливовою *релігійною організацією* Польщі є римо-католицька церква (костел). У 1998 р. вона мала 9990 парафій і 27235 священослужителів. 25 березня 692

1992 р. папа римський оголосив буллу, яка запровадила новий адміністративний устрій костелу в Польщі: кількість митрополій зросла до 13, а дієцезій – до 40. На чолі єпископату стоїть примас кардинал Юзеф Глемп. Найбільшим моральним авторитетом для поляків залишається папа римський Іоанн Павло II (К. Войтила). Релігійність польського суспільства зберігалася впродовж всього ХХ ст. (найбільший спад спостерігався в 60-і роки, але й тоді 77-83 % дорослих брали участь у релігійній практиці). Після обрання поляка главою римо-католицької церкви релігійність різко зросла. За даними 1999 р. 90 % населення декларували свою віру, 50 % регулярно брали участь у релігійних відправах. Водночас зменшився авторитет костелу в публічних справах, що пов'язано з посиленнями намаганнями ієрархії втручатися в світські справи в 90-х роках. Дві третини громадян підтримують засаду відокремлення церкви від держави і заперечують право церкви давати оцінку державним документам. Така ситуація відповідає світовим тенденціям секуляризації та “приватизації” релігії, її пристосуванню до індивідуальних потреб людей. Окрім римо-католицької церкви в Польщі діють інші християнські конфесії. Найбільшою є *Автокефальна православна церква*, до якої належить понад 500 тис. віруючих, переважно білорусів та українців. Її очолює митрополит варшавський і всієї Польщі *Сава Грициняк*. Менший вплив мають протестантська церква (близько 90 тис. вірних), єговісти (близько 120 тис.).

Національні меншини становлять у сучасній Польщі близько 1 млн. осіб (2,6 % населення). До найбільших належать німці (близько 360 тис.), українці (300 тис.), білоруси (240 тис.). Усі інші меншини (цигани, литовці, росіяни, євреї, вірмени, татари, греки, чехи та ін.) разом сягають 100 тис. осіб. Компактною групою *німці* проживають переважно в Сілезії (Катовіце, Ополе), де беруть участь у місцевих органах влади. У 1991 р. німецькі громадські організації утворили Союз німецьких громадсько-культурних товариств у Польській республіці. 1994 р. до нього належали 21 воеводська організація і близько 90 % німців. Того ж року виникла Головна рада верхньосілезьких німців. Обидві організації декларують прагнення до поєднання німців і поляків, участі німців у розвитку Польщі і становленні демократичних порядків. У 60-х роках німецьке шкільництво в Польщі фактично перестало функціонувати через брак учнів. Після 1989 р. з'явилася тенденція до відновлення німецького шкільництва, передусім у вигляді обов'язкових занять з німецької мови в польських школах. У 1995 р. в 45 польських школах була запроваджена обов'язкова німецька мова. Тільки в 90-х роках з'явилися перші німецькомовні періодичні видання – тижневики “*Oberschlesische Zeitung*” (Верхньосілезька газета) і “*Auf Schlesischer Erde*” (З сілезької землі). У діяльності німецьких громадських організацій проявлялися тенденції до повернення німцям їхнього майна, розширення можливостей національного життя в Польщі. Договір між Польщею і ФРН 1991 р. поклав край радикальним вимогам щодо повернення німецьких назв місцевостей, подвійного громадянства і майна. Водночас було констатовано, що німці користуватимуться в Польщі усіма демократичними правами нарівні з іншими національностями.

Українське населення після операції “Вісла” (1947 р.) було розпорощене по цілій Польщі з метою його швидкої асиміляції. Сьогодні більшість українців залишається розкиданою по західних і північних землях країни (воєводства Опольське, Нижньосілезьке, Західнопоморське, Поморське, Вармінсько-Мазурське). Компактні групи українців проживають на Підляшші, а також Холмщині, Замойщині та інших східних та північно-східних воєводствах (воєводства Подляске, Люблінське, Підкарпатське, Малопольське). Українська меншина поділена на різні групи в релігійному та етнічному відношеннях. На півдні країни т.зв. Лемківщину заселяють лемки (Горліца, Новий Сонч, Кросно); у південній частині Подляського воєводства частина українського населення

ідентифікує себе з “поліщуками”. У 90-х роках національна свідомість українців здобула підпору в особі незалежної Української держави і договору між нею та Польщею (1992 р.), в якому обидві сторони зобов’язалися сприяти громадсько-культурному життю національних меншин. Від 1990 р. УСКТ перетворилося на Об’єднання українців в Польщі (ЗУП) – федерацію кількох українських громадських організацій і товариств. ЗУП має 11 відділень і 180 територіальних гуртків, видає газету “Наше слово”, щорічник “Український альманах”. Окрім ЗУП діють також Об’єднання лемків, Об’єднання українців Підляшшя та ін. Українська преса в Польщі особливо активно розвинулася в 90-х роках: часописи “Гомін”, “Над Бугом і Нарвою”, “Зустрічі”, “Між сусідами”, “Краківські українознавчі записки”, “Варшавські українознавчі зошити”, “Благовіст”, “Перемишльські дзвони”, “Діалог”, “Голос лемків” та ін. ЗУП та інші українські організації багато уваги приділяють історії українсько-польських відносин, прагнучи спростувати усталені в польському суспільстві стереотипи про “українців-різунів”, показати закономірність історичної боротьби українців за незалежну державність. У цьому напрямі багато зусиль докладають польські професори українського походження Михайло Лесів (Люблін), Стефан Козак (Варшава), Володимир Мокрий (Краків), Степан Заброварний (Варшава), доктор Євген Місило, доктор Роман Дрозд (Слупск), доктор Еміліан Вішка (Торунь). За їх ініціативою організуються численні наукові конференції, присвячені болісним питанням українсько-польських відносин, видаються дослідження, популярна література, періодика. Значущими осередками української суспільної думки в Польщі є Кафедра українознавства Варшавського університету (С. Козак), Фонд св. Володимира в Кракові (В. Мокрий). Спільно зі Світовим союзом воїнів Армії Крайової, ЗУП ініціювало проведення у 1996-2001 рр. 10-ти семінарів українських і польських істориків, присвячених українсько-польським відносинам у ХХ ст., результатом яких стали вісім томів видання “Україна – Польща: важкі питання”, що вийшли українською та польською мовами і містять унікальний за характером матеріал спільних досліджень складної історичної проблематики. Під патронатом ЗУП в Польщі діє багато українських хорових, музичних, фольклорних колективів, проводяться фестивалі і конкурси. Українське шкільництво в Польщі представлене чотирма основними школами і трьома ліцеями. Окрім того, в 42 польських школах запроваджено додаткові заняття з української мови. Назагал українською освітою охоплено близько 3 тис. дітей і молоді. У 90-х роках різко зросла кількість спеціалізацій з української філології в польських університетах. Нині такі спеціалізації діють у Варшавському, Краківському, Люблінському, Познанському, Щецинському, Вроцлавському, Торунському університетах і низці вищих педагогічних шкіл. Разом з тим, у стосунках з українцями залишаються певні проблеми, зокрема, спорудження пам’ятників воїнам УПА, повернення майна греко-католицької і православної церков, а також власності переселених в результаті операції “Вісла”.

Білоруська меншина зосереджена переважно на Білосточчині (Підляське воеводство). Від 1956р. інтереси білорусів представляло Білоруське суспільно-культурне товариство. У 1993 р. більшість білоруських громадських організацій об’єдналася у Білоруський союз у Польщі (БСП). Союз представляє національні інтереси білорусів, опікується культурним життям білоруських громад. Під його патронатом на Білосточчині видаються тижневик “Нива”, журнали “Часопіс”, “Сустрєчи”, “Фос” та ін. Освіта білоруською мовою на початку 70-х років була ліквідована. У 90-х роках, у польських школах було запроваджено білоруську мову як окремий додатковий предмет в 42 польських школах і 2 ліцеях.

Інші національні меншини в Польщі створили свої громадсько-культурні товариства, організують культурне життя і недільні школи вивчення рідної мови. У політичному

житті країни національні меншини не відіграють помітної ролі. У 1989 р. Комісія національних та етнічних меншин сейму розпочала роботу над проектом закону про національні меншини, який, однак, поки що не прийнятий. Невдовзі уряд передав опіку над меншинами від МВС до міністерства культури і мистецтва, яке надає посильну фінансову допомогу громадським організаціям і товариствам. Політика польських урядів стосовно національних меншин ґрунтується на засадах, опрацьованих Радою Європи і Організацією з безпеки та співробітництва в Європі, які передбачають забезпечення всім громадам, незалежно від національності, мови і релігії, рівних прав і обов'язків.

Процеси суспільної трансформації поставили на порядок денний зміну *системи освіти і моделей виховання*. Загальний напрям змін в освітній галузі був тісно пов'язаний з подоланням монополії держави, запровадженням ринкових механізмів у шкільництві, наближенням навчальних програм до потреб суспільної практики (фінанси, менеджмент, реклама тощо), спрямуванням виховання на загальнолюдські цінності й демократичні ідеали. Особливістю польської освітньої трансформації є стрімкий розвиток мережі недержавної освіти, в рамках якої здобувають знання близько 30 % учнів і студентів. У вересні 1990 р. закон про вищу школу повернув ВНЗ автономію і скасував обмеження наукової творчості, дозволив створення приватних вищих навчальних закладів, яких є близько 160. Загальна кількість ВНЗ зросла з 112 у 1990 р. до 287 у 2000 р., а кількість студентів – з 404 тис. до 1,4 млн. осіб. Так само швидко збільшувалася кількість учнів середніх шкіл (з 445 тис. до 810 тис. осіб). Престиж освіти зростає зворотньо-пропорційно до коштів, які виділяла держава на розвиток галузі. У 2000 р. 58 % батьків висловили бажання, щоб їхні діти здобули ступінь магістра, ще 16 % були згодні задовільнитися ступенем ліценціата (бакалавра). “Освітній стрибок”, який спостерігається в Польщі (а також інших посткомуністичних країнах), пов'язаний з утвердженням у суспільстві позитивного переконання, що освіта є неодмінним чинником соціального авансу. Особливий інтерес у молоді (і батьків) викликають нові технологічні напрями – комп'ютери, західні іноземні мови, менеджмент, банківська справа. Разом з тим, ринкові умови і комерціалізація освіти ведуть до зростання соціальних відмінностей між окремими групами населення, а також між регіонами (“бідними і багатими”). Одним з успішних наслідків реформ стала деідеологізація навчальних програм середньої та вищої школи. Однак становлення виховних орієнтирів відбувається складно. Загальне спрямування виховання на демократичні традиції та ідеали не знаходить міцної опори в життєвих взірцях і виховних методиках. Польська школа і педагогічна думка активно дискутує над проблемою виховних орієнтацій, віддаючи перевагу формуванню активної особистості, яка здатна не стільки пасивно сприймати інформацію, скільки самостійно знаходити вихід з життєвих ситуацій.

Серйозні труднощі переживає *польська наука*. Упродовж 90-х років видатки на розвиток наукових досліджень постійно зменшувалися. У результаті такої політики урядів в сучасній Польщі на науку спрямовується в три рази менше коштів, ніж у Чехії, і в 6,5 раз – ніж в середньому в країнах ЄС. За кількістю наукових публікацій (233) на 1 млн. мешканців Польща значно поступається Словаччині (329), Естонії (359), Чехії (378), Словенії (714), Німеччині (776), Великобританії (1177), Швеції (1647) та іншим розвинутим країнам. Більш успішно розвиваються ті наукові галузі, які не потребують великих капіталовкладень (гуманітарні, соціальні і теоретичні науки).

Суспільна свідомість. Процеси трансформації спричинили суперечливі явища в настроях і свідомості громадян. Дослідники виокремлюють чотири періоди змін суспільної свідомості. Перший, короткий (1989-1990 рр.), характеризувався переважанням настроїв ейфорії та надій на позитивні наслідки політичних і господарських змін.

Другий період (1991-1993 рр.) виявив спад ейфорії й поступове зростання песимізму населення, ностальгії за “старими часами”. У 1995-1997 рр. суспільні настрої поліпшилися у зв’язку з уповільненням системних реформ під час правління коаліції СЛД-ПСЛ. Водночас утвердилася думка про правильність загального напрямку трансформації. Четвертий період (1997-2001 рр.) виявив незадоволення більшості громадян способом реалізації демократії владними структурами. (Тільки чверть опитаних на зламі 1999-2000 рр. позитивно оцінювала функціонування демократичних інститутів).

Соціологічні дослідження показують, що більшість населення позитивно ставиться до демократичних свобод, але не дуже високо оцінює механізм функціонування демократичних інститутів. Ще критичніше оцінюють поляки зростання відмінностей у доходах різних груп населення, збільшення соціальних контрастів. Однак поступово поширилося переконання про те, що успіху досягають кращі у своєму фаху особистості. Назагал поляки сприймають економічний капіталізм, але схильні за інерцією (традицією?) покладати надії соціального захисту на державу (“етатизм”). Економічні чинники у свідомості більшості поляків посідають першочергове місце. Їм поступаються соціально-культурні. Щодо останніх, то громадськість швидше схильна до традиційного “порядку”, ніж до “культурної свободи”. Такий стан настроїв можна пояснити впливами католицької церкви, а також реакцією на зростання злочинності. Статистичні дані свідчать про зростання кримінальних злочинів (у 1997 р. порівняно з 1990 р. кількість вбивств зросла на 57 %, пограбувань – на 87 % і т.д.). З’явилась організована злочинність (ганги, мафіозні угруповання), особливо серед молоді. Значного розголосу набула справа вбивства у 1992 р. колишнього прем’єра П. Ярошевича з дружиною на його приватній віллі в Аніні. Почуття особистої безпеки поляків зазнало спаду.

Соціологи констатують також певні *зміни ментальності* поляків за період суспільної трансформації. Загальною рисою ментальності поляків залишається “матеріалістична” орієнтація на досягнення міцних життєвих позицій, які гарантують відповідні стандарти добробуту. Головною зміною останнього десятиріччя ХХ ст. було зростання прагнення поляків до забезпечення собі доброго життєвого рівня всіма можливими засобами. На перший план вийшла індивідуальна підприємливість (зростання на 11 пунктів у соціологічних зондажах 1998 р. порівняно з 1988 р.), яка не робить різниці у засобах досягнення мети. При цьому, ще більшу схильність до індивідуальної активності виявляють групи населення з вищим рівнем освіти. Наслідком такої тенденції є також зростання “культу тяжкої праці” – поширення уявлень про необхідність докладання значних фізичних та інтелектуальних зусиль (зростання на шість пунктів за той же період). Не спостерігається суттєвих змін у ставленні поляків до суспільно-політичного ладу, до родинних стосунків, що свідчить про збереження традиційних взірців свідомості. Дані досліджень засвідчують зростання громадянської свідомості й протистояння владним структурам: на питання про право людей на вираз публічного протесту проти /ряду в 1993 р. ствердно відповіли 64,4 % респондентів, а в 1998 р. – 83,5 %. Соціологи виокремлюють у сучасних поляків три типи ментальностей: позицію “активної адаптації” до нових суспільних реальностей; позицію “культури підданих” або пошуку полегшень у житті з орієнтацією на роль держави; позицію “егоїстичну”, налаштовану на індивідуальний експансіонізм, який не рахується із засобами та інтересами оточення. Усі три типи рівномірно поширені серед різних соціальних груп.

Ментальності сучасних поляків властивий сильний негативістський момент: вони незадоволені тим, що є поляками і, разом з тим, залишаються патріотами на засадах старого міфу про свою “вибраність”. Другою їхньою рисою є нерозвинутість творчого ставлення до дійсності, яке пов’язане з нестачею індивідуальної свободи та незаможності, віри у власні сили. Обидві ці риси своїм походженням завдячують

комуністичному режимові, який ґрунтувався на авторитеті влади і колективізмі. Порівняльні дослідження показують, що поляки, на відміну від західних суспільств, менш толерантні, більш авторитарні, розраховують на допомогу держави, зазнають впливу ксенофобії. Авторитаризм проявляється в підкресленні відносин домінації й підпорядкування як провідних в ієрархізованому світі, де людина неспроможна контролювати ситуацію і мусить шукати опори в сильному авторитеті. Проте простежується тенденція поліпшення самопочуття поляків: 1994 р. назагал задоволеними вважали себе 31 % осіб, а в 1999 р. – 50 %, незадоволеними, відповідно, 68 % і 48 %. Це свідчить про поступові суттєві зміни в ментальності, переорієнтацію свідомості на індивідуалізм і особисту незалежність, необхідні для демократичного суспільства. Додатковим аргументом на користь такого твердження є результати дослідження щодо “почуття контролю над власним життям”: 1990 р. середня для поляків за 10-градусною шкалою оцінки становила 6,07, а в 1999 р. – 7,03.

Сучасному польському суспільству дослідники приписують *такі основні риси*: воно є більш “рефлексивним” (таким, що постійно осмислює своє становище), схильним до порівняння, нетерпеливим в очікуванні змін на краще. Зміни ментальності вимагають більшого часу для пристосування до нової реальності, супроводжуються кризою взаємин між поколіннями. Одною з визначальних рис польської свідомості, яка об’єднувала численні покоління поляків у боротьбі за незалежність два останні століття, був “політичний романтизм”. Його головний зміст – поєднання патріотизму з суспільно-моральним ідеалом на засадах месіанства, які у підсумку народжували дуже високі суспільні очікування, входили в суперечність з дійсністю. Історичні катаклізми ХХ ст. сприяли консервації в ментальності поляків елементів політичного романтизму, які стали невід’ємною складовою політичної свідомості суспільства, що підживлювалася освітою, вихованням, культурою як комуністичним режимом, так і опозицією. Саме ці елементи є причиною психологічного опору суспільним змінам. Дійсність вимагає зміщення акцентів з політичного романтизму в бік політичного прагматизму. Демократичний устрій передбачає формування громадянського суспільства, яке суперечить романтичній візії єдиної нації. Зіткнення суспільних очікувань і реальності спричиняє психологічний дискомфорт, часом призводить до фрустрації. Перебіг трансформації яскраво підтверджує думку відомого вченого і публіциста А. Бохенського, що загальною психологічною рисою польської нації є те, що поляк не може обійтися без ідеальних стимулів діяльності. З другого боку, наступ соціального прагматизму народжує втечу до романтичних ідеалів. Тому стан ментальності поляків зламу ХХ і ХХІ ст. деякі дослідники окреслюють як “перехідний”, “між романтизмом і прагматизмом”.

Культурні процеси. Після перелому 1989 р. змінилися умови розвитку польської культури. З одного боку, великим завоюванням стало скасування цензури і політичних обмежень творчості митців. А з другого боку, держава зменшила матеріальну підтримку для інституцій культури, що відбилося насамперед на діяльності бібліотек, музеїв, театрів, мистецьких товариств і громадських об’єднань. На зміну державному меценатству прийшов *ринок і комерціалізація культурних здобутків*, які диктували нові “правила гри”. Ще одним явищем, яке впливає на культурне життя країни, стала *інформаційна революція*, в ході якої комп’ютер та Інтернет починають успішно конкурувати з традиційними (книга, преса, вистава, концерт тощо) і модерними (радіо, телебачення) засобами впливу. Після падіння тоталітарного режиму Польща стала більш відкритою для процесів глобалізації, які вносять нові якості в культурні процеси. Розширення доступу до світової культурної продукції поставило під знак запитання чимало традиційних ідей та цінностей, внесло відчутну диференціацію в середовище її споживачів. Сучасні поділи яскравіше демонструють відмінності функціонування

культури “елітарної” і “популярної” (масової). Наслідком глобалізації є “гібридизація” культурної продукції, розчинення національного “канону” в культурному плюралізмі, зміна ціннісних орієнтацій, нав’язування західних, переважно американських, смаків. Комерціалізація культурного продукту тягне за собою загальне зниження її якісних показників, формує моделі стилю життя і поведінки, котрі суперечать усталеним традиціям. Індустрія “шоу бізнесу” в гонитві за прибутками часом переступає морально-етичні норми. Усе це ставить перед суспільством, творцями і меценатами складні проблеми, які вимагають неординарного розв’язання.

У розвитку польської літератури вже наприкінці 80-х років проявилися тенденції відходу від політично-документальної тематики до створення традиційних художніх образів, осмислення національної ідентичності. Виникнення III Речіпосполитої спричинило різке збагачення літературного ринку: виникло близько 200 нових літературно-громадських часописів, тисячі видавництв (у 1996 р. – 8 тис.). На книжковому ринку з’явилися масові переклади західних класиків, а також комерційних видань в жанрах детективу, фантастики, жахів, шпигунства, еротики. Нова дійсність насамперед знайшла відображення в сатиричній деміфологізації старих образів. У стилі пасквілю *Яцек Качмарський* в повісті “Автопортрет з пройдисвідом” (1994) висміяв патріотизм польських емігрантів, а *Кшиштоф Марія Залуський* – новоспечених німецьких громадян польського походження (“Шпиталь Полонія”, 1999). *Марек Новаковський* в циклі сатиричних оповідань змалював образи “нових поляків”, для яких не існує соціальних і моральних гальм. У повістях *Єжи Пільха* (“Список наложниць”, 1993) і *Януша Рудницького* (“Холодний світ”, 1994) картини нової дійсності набули форми гротеску. Література сатири й гротеску з допомогою іронії та сміху відбивала настрої прощання з минулим і його стереотипами, а також піддавала “випробуванню на міцність” нові суспільні ідеали. До неї слід також віднести твори метра Т. Конвіцького (“Чтиво”), П. Войцеховського (“Школа вдячності і перетривання”), А. Стасюка (“Дев’ять”) та ін.

Рис.85. Вручення Нобелівської премії в галузі літератури Віславі Шимборській 3 жовтня 1996 р.

Набула також розвитку проза, яка творила нові міфи, ідеалізувала минуле, давала читачеві відпочити від повсякденності. Повісті авторів цього напрямку здебільшого описували ідеалізовані картини спогадів дитинства, омріяних країн і гармонійного світу. До них відносилися популярні твори *Магдалени Туллі* (“В червоному”), *Ольги Токарчук* (“Правік та інші часи”), *Павла Гуелле* (“Перше кохання та інші оповідання”). У їхніх творах читач знаходить обґрунтування ідеї існування багатьох особистих “малих батьківщин” зі своєрідним духовним наповненням. Ще більший психологізм, втеча до власного “я” властиві літературній творчості *Гжегожа Мусяла* (“All fine”, 1997), *Кшиштофа Мишковського* (“Пасія щодо святого Яна”, 1991), *Гжегожа Струмика* (“Кіно-ліно”, 1995), герої яких задаються питаннями усвідомлення насамперед самих

себе. Серед авторів популярної прози з традиційним сюжетом вирізняються повісті *Анджея Сапковського*, економіста і публіциста, який проявив себе в жанрі “політичної фікції” (“Кров ельфів”, “Меч призначення”). Постмодерністська течія в літературі знайшла відбиття в прозі *Наташі Гоерке*, *Збігнева Крушинського*, *Гжегожа Струмика*.

Ці автори представили на суд громадськості твори, в яких асоціативна мова опису є способом розкриття художніх образів. Багатобарвність і багатовимірність сучасної польської прози є відбиттям прагнень глибше пізнати оточуючий світ і його особисті виміри.

Польська поезія розвивалася під значним впливом творів *Віслави Шимборської*, якій 1996 р. було присуджено Нобелівську премію в галузі літератури. Вона і Ч. Мілош стали високим взірцем глибоко гуманістичної поезії і філософської публіцистики. Нові твори обох метрів польської поезії продовжують з'являтися на книжковому ринку Польщі. У 90-х роках не припинилася творчість поетів “Покоління 68” С. Бараньчака, А. Загаєвського, Р. Криницького, Е. Ліпської. Їхні нові поезії стали більш іронічними й філософськими. Молоде покоління поетів представлено “Групою “бру Ліону” (від назви часопису, який вони видавали у 1987-1997 рр.). Серед його особистостей *Марцін Светліцький, Яцек Подсядло, Еугеніуш Ткачишин-Дицький, Мажанна Келяр* та ін. Їхні твори відрізняються між собою, але мають спільні риси, що полягають у дистанціюванні від суспільно-політичних процесів і заглибленні у повсякденне життя звичайних людей.

У музичному мистецтві надалі домінували творці т.зв. “польської композиторської школи”, що склалася ще в 60-ті роки. Наприкінці століття її представляли твори В. Лютославського, К. Пендерецького, Г. Гурецького та ін. Серед нових імен, які здобули визнання не тільки в Польщі, слід назвати *Еугеніуша Кнапіка*, який у своїй творчості дотримується пізньоромантичних взірців, *Павла Шиманського* – творця музики “сурконвенціоналізму”, що поєднує і перетворює музичні твори різних епох. Подібної техніки композиції дотримується також *Станіслав Крупович* – автор симфонії “Кінець віку” (1993). *Кшиштоф Кніттель* у своїй творчості синтезує симфонічну музику з електронно-роковою, візуальними образами, створюючи своєрідний “перформанс”. До наймолодшого покоління належать *Ганна Куленти* і *Павел Микетин*, твори яких здобули нагороди на престижних міжнародних фестивалях.

Давню традицію має польська джазова музика. Джазові композитори і виконавці старшого покоління, як правило, створили власні музичні колективи, що здобули міжнародне визнання (З. Намисловський, Г. Маєвський, М. Урбаняк, Я.П. Врублевський, Т. Станько та ін.). Оригінальним напрямом польського джазу стала т.зв. “шопенівська течія”, започаткована 1994 р. альбомом “Шопен”, випущеним тріо піаніста *Анджея Ягодзінського*. За його прикладом пішли інші музиканти, аранжуючи твори Ф. Шопена мовою джазу (Л. Можджер, В. Нагорний). Активно розвивається джазовий рух різних стилів. Щороку в Польщі відбувається понад 40 джазових фестивалів, найстаршим з яких є “Джаз джемборі” (з 1958 р.).

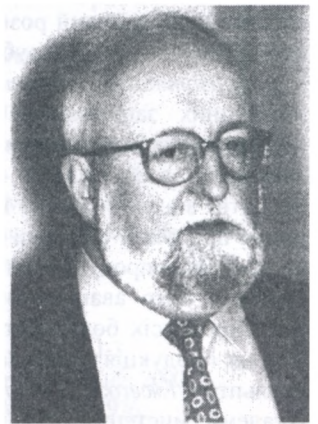

Рис.86. Композитор
Кшиштоф Пендерецький.

Незважаючи на перешкоди і труднощі, подальшого розвитку зазнало театральне мистецтво. Держава підтримує насамперед великі престижні оперні театри (Національна опера у Варшаві, Великі театри в Познані, Вроцлаві і Лодзі). На їхніх сценах ставлять як зарубіжну класику, так і твори вітчизняних композиторів та постановників. У 2001 р. відбулися прем'єри трьох нових опер польських композиторів: “Ігнорант і вар'ят” П. Микетина, “Бальтазар” З. Рудзінського, “Антигона” Й. Кульмової. Е. Кнапик написав кілька опер у співдружності із зарубіжними авторами; вони були поставлені на сценах Антверпена і Касселя. Драматичний театр переживає період пошуків нових форм і змісту представлення життя. Успіх мають постановки

літературних творів режисера *Кристіана Люпи*, який порушує проблеми знецінення традиційних ідеалів і розпаду моральних цінностей (“Президентки”, “Витирання”). Дебют молодого режисера *Ґжеґожа Яжини* в 1997 р. виставою “Тропічні бздури” привернув до нього увагу громадськості. Режисер *Кшиштоф Варліковський* здобув міжнародне визнання завдяки новій постановці творів В. Шекспіра, в яких він побачив насамперед екзистенціальні моменти. Свої постановки він здійснив у Варшаві, Мілані, Тель-Авіві, Загребі. Продовжують діяльність т.зв. альтернативні театри, які не мають постійної сцени, а ставлять свої експериментальні вистави в різних приміщеннях, на вулицях, площах тощо. До найбільш знаних належать познанський Театр восьмого дня, Бюро подорожей, Провізоріум, Товариство Вершалін та ін.

До нових умов існування намагалося пристосуватися *кіномистецтво*. Перші спроби наповнити кіно політичним звучанням закінчилися невдачею: фільми про комуністичний період або діяльність опозиції в ПНР не знайшли підтримки глядачів. Натомість інтерес викликали екранізації історичних творів – “Огнем і мечем” Г. Сенкевича в постановці знаного режисера *Єжи Гоффмана*; “Пан Тадеуш” А. Міцкевича – у постановці А. Вайди. Значний успіх мали фільми К. Кесьльовського (“Декалог”, “Подвійне життя Вероніки”, “Три кольори”), які більшу увагу звертали на переломлення історичних подій в свідомості людей. З інтересом сприйняла громадськість екранізацію Є. Кавалеровичем повісті Г. Сенкевича “Quo vadis”, прем’єра якої відбулася в серпні 2001 р. у Ватікані в присутності папи Іоанна Павла II. Навесні 2000 р. Американська кіноакадемія присудила А. Вайді престижну нагороду – Оскара – за сукупний творчий доробок. Деякі польські кінорежисери успішно працюють за кордонами країни. Психологічне кіно характерне для творчості всесвітньовідомого режисера *Агнешки Голланд*, яка працює в США і Франції. Її останні роботи “Третє диво” (1999) і “Постріл у серце” (2001) присвячені пошукам відповіді на питання – чому людина стає злочинцем. Розвиток відео-, теле- і комп’ютерної техніки “вигнав” глядачів з кінотеатрів, натомість спричинив бурхливий розвиток відеопродукції на різних носіях. Серед неї переважають американські та інші зарубіжні твори масової культури.

Образотворче мистецтво кінця ХХ – початку ХХІ ст. виразно відійшло від політичних зацікавлень і розвивалося в естетичних традиціях. Малярі молодого покоління, які розпочали творчість у 80-х роках, спиралися не тільки на традиції авангарду, а й зазнали впливу постмодернізму, комерціалізації. Виникли численні приватні вистави-галереї малярства, скульптури, ужиткового мистецтва, які формували ринок продукції та смаки публіки. З огляду на бурхливий розвиток рекламного бізнесу, відео- і фотопродукції виникла потреба у художньому дизайні. Традиційне малярство навіть у його авангардних проявах не пробуджує великого інтересу громадськості, оточеної з усіх боків віртуальними образами відео-, фото-, медіа-рекламної продукції. Уся ця продукція піднесла інтерес до людського тіла й тілесності. Ці тенденції вловив скульптор *Ґжеґож Ковальський*, який створив спеціальну лабораторію у варшавській Академії мистецтв. З неї вийшли молоді митці, які здобули міжнародне визнання. Зокрема, 1999 р. *Катажина Козира* здобула нагороду Венеціанського Бієналле за живу композицію, створену з відеофільму, знятого прихованою камерою в чоловічій лазні. Подібним способом представляв свої роботи (“інсталяції”, втілення) *Мірослав Балка*. Традиційний авангардний живопис знайшов продовження в творах Е. Двурніка, В. Павляка, Я. Модзелевського.

На зламі ХХ і ХХІ століть Польща – це країна, яка в політичному, економічному і культурному відношеннях переживає “перехідний стан”, долаючи цивілізаційне відставання, зумовлене історичними катаклізмами останніх трьох століть, прагне посісти належне їй місце у світовому співтоваристві.

Вибрана бібліографія

Синтези

- Антологія польської поезії. Київ, 1979. Т. 1-2.
- *Балза И.* История польской музыкальной культуры. Москва, 1954. Т.1-2.
- *Вишнеўскі А.Ф., Юхо Я.А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (са старажытных часоў до нашых дзён). Мінск, 1998.
- Гісторыя Беларусі. У 2 ч. Мінск, 1998. Ч. 1-2.
- *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. Вид. 2. Київ, 2000.
- *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1991-1998. Т. 1-10.
- *Дейвіс Н.* Європа. Історія. Київ, 2000.
- *Дыбковска А., Жарин М., Жарин Я.* История Польши с древнейших времен до наших дней. Варшава, 1995.
- *Дюрозель Ж.Б.* Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. Київ, 1995.
- *Зашкільняк Л.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. Пособие по спецкурсу. Львов, 1986.
- Істориографія історії южних і західних славян. Учебное пособие. Москва, 1987.
- Історія Белорусі. Учебное пособие. Минск, 1997.
- Історія Львова / Ред.кол. В.В. Секретарюк и др. Киев, 1984.
- Історія польської літератури. Москва, 1968. Т.1-2.
- Історія Польщі. Москва, 1956-1959. Т. 1-3.
- Істориографія історії южних і західних славян. Учебное пособие. Москва, 1987.
- Історія южних і західних славян. Курс лекцій. Москва, 1998. Т.1-2.
- Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій / За ред. В.І. Ярового. Київ, 2001.
- Історія Львова в документах і матеріалах / Ред.колегія М.В. Брик та ін. Київ, 1986.
- Історія південних і західних слов'ян. Підручник. Київ, 1987.
- Історія Центрально-Східної Європи. Посібник / За ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2001.
- *Каттелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. Москва, 1996.
- *Клинге М.* Мир Балтики. Хельсинки, 1994.
- Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1993.
- *Кутшеба С.* Очерк истории общественно-государственного строя Польши. Санкт-Петербург, 1907.
- *Лелевель И.* Краткие очерки истории польского народа. Санкт-Петербург, 1862.
- *Манусевич А.Я.* Очерки по истории Польши. Москва, 1952.
- Очерки истории Народной Польши. Москва, 1965.
- Хрестоматія по історії южних і західних славян: В 3 т. Минск, 1987 – 1991. Т.1-3.
- *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Вид. 2. Київ, 2000.
- *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1976.
- *Beauvois D.* Histoire de la Pologne. Paris, 1995.
- *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. Warszawa, 1977.
- *Bogucka M.* Dzieje kultury polskiej do 1918 roku. Wyd. 2. Wrocław, 1991.
- *Brückner A.* Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1930-1946. Т. 1-4.
- The Cambridge History of Poland. / Edit. by W.F. Reddaway. Cambridge, 1950-1951. Т. 1-2.
- *Czubiński A., Topolski J.* Historia Polski. Wrocław, 1988.
- *Davies N.* Boże igrzysko. Historia Polski. Kraków, 1998. Т. 1-2.
- *Davies N.* Heart of Europe. A Short History of Poland. Oxford; New York, 1990.
- *Dobrowolski T.* Sztuka polska: od czasów najdawniejszych do ostatnich. Kraków, 1974.

- *Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M.* Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Wyd. IV. Warszawa, 1998.
- Dzieje oręża polskiego 963-1945. Warszawa, 1973.
- Dzieje Polski / Pod red. J. Topolskiego. Wyd.4. Warszawa, 1993. T. 1-3.
- *Giertych J.* Tysiąc lat historii polskiego narodu. Londyn, 1986. T. 1-3.
- *Halecki O.* Historia Polski. Lublin; Londyn, 1992.
- Historia dyplomacji polskiej (połowa X – XX w.) / Pod red. G. Labudy, P. Łossowskiego. Warszawa, 1980-1998. T. 1-5.
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski. Autorzy: D. Beauvois, M.-E. Ducreux, J. Kłoczowski, H. Samsonowicz, P. Wandycz. Lublin; 2000. T. 1-2.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie / Opr.zb. pod red. W. Hensla i J. Pazdura. Wrocław, 1978-1979. T. 1-6.
- Historia nauki polskiej. Wrocław. 1970-1986. T. 1-9.
- Historia państwa i prawa Polski. Warszawa, 1981. T. 1-3.
- Historia sztuki polskiej. Kraków, 1962. T. 1-3.
- The History of Poland since 1863 / R.F. Lesly, A. Polonsky, J.M. Ciechanowski, Z.A. Pelczynski. Cambridge; London, 1989.
- *Hroch M.* Obrození malých evropských narodů. Praha, 1971.
- *Ihnatowicz I., Mączak A., Zientara B., Żarnowski J.* Społeczeństwo polskie od X do XX wieku. Wyd.3. Warszawa, 1996.
- *Iłowiecki M.* Dzieje nauki polskiej. Warszawa, 1981.
- *Kallas M.K.* Historia ustroju Polski X-XX w. Warszawa, 1999.
- *Kłoczowski J.* Młodsza Europa. Warszawa, 1998.
- *Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J.* Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce. Kraków, 1986.
- *Krzyżanowski J.* Historia literatury polskiej. Warszawa, 1974.
- *Łojek J.* Kalendarz historyczny: Polemiczna historia Polski. Warszawa, 1994.
- *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów słowian w pierwszym tysiącleciu n.e. Warszawa, 1963-1985. T. 1-6.
- Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / Pod red. J. Maternickiego. Rzeszów, 1998.
- Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie do 1950 roku / Pod red. J. Tomaszewskiego. Warszawa, 1993.
- Od plemion do Rzeczypospolitej: Naród, państwo, terytorium w dziejach Polski / Red.nauk. A. Mączak. Warszawa, 1996.
- *Podhorodecki L.* Dzieje Kijowa. Warszawa, 1982.
- *Podhorodecki L.* Dzieje Lwowa. Warszawa, 1993.
- *Podhorodecki L.* Zarys dziejów Ukrainy. Warszawa, 1976. T. 1-2.
- Polska myśl demokratyczna w ciągu wieków. Antologia. Warszawa, 1986.
- Polska myśl polityczna i społeczna / Pod red. A. Walickiego i B. Skargi. Warszawa, 1973-1977. T. 1-3.
- Polska – losy państwa i narodu / H. Samsonowicz i in. Wyd. 2. Warszawa, 1995.
- Polska na przestrzeni wieków / Praca zbiorowa pod red. J. Tazbira. Warszawa, 1995.
- Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1990-2000. T. 1-5.
- Prahistoria ziem polskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975-1981. T. 1-5.
- *Suchodolski B.* Dzieje kultury polskiej. Wyd. II. Warszawa, 1986.
- *Ślusarczyk J.* Obszar i granice Polski (od X do XX wieku). Toruń, 1995.
- *Topolski J.* Historia Polski: Od czasów najdawniejszych do 1990 r.. Wyd.6. Warszawa, 1995.
- *Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J.* Historia Polski. Wyd.5. Warszawa, 1991.
- *Waldenberg M.* Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje, idee. Warszawa, 1992.
- *Walters E.G.* The Other Europe. Eastern Europe to 1945. New York, 1988.
- *Wandycz P.S.* The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. London and Durham, 1994.
- Wielka historia Polski. Kraków, 1997-2000. T. 1 – 12 (Autorzy: A. Dognan-Ginter, F. Kiryk, J. Ryś, F. Leśniak, K. Karolczak, W. Marmon, M. Śliwa, J. Chrobaczyński).

- Wielka historia Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego w sześćsetlecie odnowienia ... / Komitet redakcyjny S. Grodzki, J. Wyrozumski, M. Zgómiak. Kraków, 2000-2001. T. 1–10 (Autorzy: P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski, J. Wyrozumski, K. Baczkowski, S. Grzybowski, J.A. Gierowski, S. Grodzki, M. Zgómiak, J. Buszko, Cz. Brzoza, A.L. Sowa).
- *Wyrozumski J., Gierowski J.A., Buszko J.* Historia Polski. Wyd.3. Warszawa, 1989. T. 1-4.
- *Zaleski W.* Tysiąc lat naszej wspólnoty: Społeczne i gospodarcze dzieje narodu polskiego w zarysie. Wyd. 2. Londyn, 1984.
- *Zamoyski A.* The Polish War: A Thousand-year History of the Poles and Their Culture. London, 1989.
- *Zientara B., Mączak A., Ilnatowicz I., Landau Z.* Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939. Wyd. 3. Warszawa, 1988.

Джерела та література з історії Польщі до кінця XVIII ст.

- “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Москва, 1987.
- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 1-3.
- Гайдамаський рух на Україні в XVIII ст. Зб.документів / Упор. І.Л. Бутич, М.І. Бутич та ін. Київ, 1970.
- *Галл Аноним.* Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва, 1961.
- *Гельмольд.* Славянская хроника. Москва, 1963.
- *Длугоси Я.* Грюнвальдская битва. Москва; Ленинград, 1962.
- Дневник Люблинского сейма 1569 г. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. Санкт-Петербург, 1869.
- Літопис руський. За Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. Київ, 1989.
- *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. Москва; Ленинград, 1936.
- Пам’ятки історії Східної Європи. Джерела XV-XVII ст. Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книги за 1652-1673 рр. / Підготував до друку П. Кулаковський. Острогозьк; Варшава; Москва, 1999.
- Привілеї національних громад міста Львова (XIV-XVIII ст.) / Упорядкував М. Капраль. Львів, 2000.
- Свод древнейших известий о славянах. Москва, 1991-1995. Т. 1-2.
- Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп.ред. М.Г. Крикун. Київ, 1993.
- *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. Київ, 1960.
- Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упор. І. Крип’якевич, І. Бутич. Київ, 1998.
- Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Warszawa; Kraków, 1909-1948. T. 1-4.
- *Długosz Jan.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa, 1961-1985. Ks. 1-11.
- *Heidenstein R.* Pamiętniki o wojnie moskiewskiej / Tłum. J. Czubka. Lwów, 1894.
- *Jan z Czarnkowa.* Kronika. Kraków, 1996.
- Конституція 3 Мая 1791. Статут згromадzenia Przyjaciół Конституції / Opr. J. Koweci, przedmowa B. Leśnodorskiego. Warszawa, 1983.
- *Maciej z Miechowa.* Chronika Polonorum. Kraków, 1921.
- *Mistrz Wincenty zw. Kadłubek.* Kronika Polska. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992.
- Monumenta Poloniae Historica. Lwów; Kraków, 1864-1893. Т. 1-6.
- Monumenta Poloniae Historica. Seria II. Kraków; Warszawa, 1946-1996. Т. 1-12.
- Monumenta Poloniae Vaticana / Wyd. J. Ptaśnik. Kraków, 1913-1914. Т. 1-3.
- *Pasek J.Ch.* Pamiętniki / Opr. R. Pollak. Warszawa, 1984.
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648-1651) / Opr. M. Nagielski. Warszawa, 1999.
- Ruch husycki w Polsce. Wybór tekstów źródłowych / Opr. R. Heck i E. Małeczyńska. Wrocław, 1953.
- Źródła, sagi i legendy najdawniejszych dziejów Polski / Wyd. G. Labuda. Warszawa, 1960.
- Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny / Wyd. G. Labuda. Warszawa, 1961.
- *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Львів, 1998.
- *Александрович В.* Львівські малярі кінця XVI століття. Львів, 2000.
- *Александрович В.* Українське малярство XIII-XV ст. Львів, 1995.
- *Балух В.О.* Фільваркове господарство Польщі в XVI–XVII ст. Чернівці, 1999.

- *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький. Джерелознавче дослідження. Вид. 2. Київ, 1971.
- *Буданова В.П., Горський А.А., Ермолова И.Е.* Великое переселение народов. Этнополитические и социальные аспекты. Москва, 1999.
- *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-роксолан як історик та політичний мислитель. Київ; Кременчук, 2001.
- *Герье В.* Борьба за польский престол в 1733 г. Москва, 1862.
- *Головка А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988.
- *Дмитриев М.В.* Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века. Москва. 1990.
- *Иловайский Д.* Гродненский сейм 1793 г. последний сейм Речи Посполитой. Москва. 1870.
- *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ, 1966.
- *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996.
- *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.
- *Кареев Н.* Исторический очерк польского сейма. Москва, 1888.
- *Кареев Н.* Польские реформы XVIII в. Санкт-Петербург, 1890.
- *Кісь Я.П.* Промисловість Львова у період феодалізму. Львів, 1968.
- Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / За ред. Л. Зашкільняка. Львів; Люблін, 1996.
- *Коралюк В.Д.* Древнепольское государство. Москва. 1957.
- *Коралюк В.Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.
- *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой. Санкт-Петербург, 1905.
- *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998.
- *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводства у світлі джерел. Київ, 1993.
- *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Вид. 2. Львів, 1990.
- *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог; Львів, 2002.
- *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.
- *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів, 1999.
- *Лер-Сплавинский Т.* Польский язык. Москва, 1954.
- *Ливанцев К.Е.* Сословно-представительная монархия в Польше, ее сущность и особенности (вторая половина XIV – конец XVI в.). Ленинград, 1968.
- *Любович Н.* Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. Варшава, 1890.
- *Любович Н.* История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии. Варшава, 1883.
- *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. Киев, 1961.
- *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). Київ, 1990.
- *Мякотин В.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. Санкт-Петербург, 1889.
- *Петров Н.* Походження слов'ян. Київ, 1972.
- *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII вв. Львов, 1957.
- *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. Вильнюс, 1966.
- *Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси.* Москва, 1988.
- *Развитие этнического самосознания славянских народов раннего средневековья.* Москва, 1982.
- *Развитие этнического самосознания славян в эпоху зрелого феодализма.* Москва, 1989.
- *Разумовская Л.В.* Очерки по истории польских крестьян. От древних времен до XV века. Москва; Ленинград, 1958.
- *Разумовская Л.В.* Очерки по истории польских крестьян в XV-XVI вв. Москва, 1968.
- *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.).* Москва, 1991.
- *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.
- *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. Москва, 1953.
- *Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.

- *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Київ, 1993.
- *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII-XVIII століть. Київ, 1997.
- *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. Київ, 1998.
- *Трачевскій А.* Польское бескорольевье по прекращении династии Ягеллонов. Москва, 1869.
- *Флоря Б.Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. Москва, 1978.
- *Хинц Х.Ф.* Колонгай Гуго. Москва, 1978.
- Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича / За ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна. Львів, 1998.
- *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні. Друга половина XVII століття. Київ, 1997.
- *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.
- *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVIII ст. Київ, 2002.
- *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Київ, 1998.
- *Якубскій В.А.* Проблемы аграрной истории средневековой Польши. Ленинград, 1975.
- *Achremeyk S.* Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647-1772. Olzтын, 1999.
- *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895.
- *Baranowski B.* Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1975.
- *Baszkiewicz J.* Polska czasów Lokietka. Warszawa, 1968.
- *Baszkiewicz J.* Powstanie zjednoczonego Państwa Polskiego. (na przełomie XIII i XIV w.). Warszawa, 1954.
- *Bęśala J.* Stefan Batory. Warszawa, 1992.
- *Biskup M.* Trzynastoletnia Wojna z Zakonem Krzyżackim. Warszawa, 1997.
- *Biskup M., Labuda G.* Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gdańsk, 1986.
- *Bobiński C.* Szkice o ideologach polskiego oświecenia. Kollątaj i Staszic. Wrocław, 1952.
- *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000.
- *Bogucka M.* Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. Warszawa, 1981.
- *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław, 1986.
- *Budzyński Z.* Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan, rozmieszczenie, struktura wyznaniowa i etniczna. Przemyśl; Rzeszów, 1993. T.1-2.
- *Bystroń J.S.* Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII. Warszawa, 1976. T. 1-2.
- *Cegielski T., Kądziała Ł.* Rozbiory Polski 1772-1793-1795. Warszawa, 1990.
- *Centkowski E.* Ostatni monarcha: Opowieść o Stanisławie Augustie Poniatowskim. Warszawa, 1978.
- *Cieślak E.* Stanisław Leszczyński. Wrocław, 1994.
- *Chrześcijaństwo w Polsce: Zarys przemian. 966-1979.* Lublin, 1992.
- *Dowiat J.* Chrzest Polski. Warszawa, 1997.
- *Dowiat J.* Polska – państwem średniowiecznej Europy. Warszawa, 1968.
- *Dworzaczek W.* Genealogia. Warszawa, 1959.
- *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego 1364-1764.* Kraków, 1964.
- *Gawlas S.* O kształt zjednoczonego Królestwa. Warszawa, 1996.
- *Gloger Z.* Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków, 1903.
- *Gmiterek H.* Bracia czeszy a kalwini w Rzeczypospolitej. Połowa XVI – połowa XVII w. Studium porównawcze. Lublin, 1987.
- *Grabski A.F.* Bolesław Chrobry. Warszawa, 1966.
- *Gieysztor A.* Mitologia Słowian. Warszawa, 1982.
- *Godłowska K., Kozłowski J.K.* Historia starożytna ziem polskich. Wyd. IV. Warszawa, 1985.
- *Górski K.* Zarys dziejów duchowości w Polsce. Kraków, 1986.
- *Grzybowski S.* Henryk Walezy. Wrocław, 1985.
- *Grzybowski S.* Jan Zamojski. Warszawa, 1994.
- *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.

- *Horn M.* Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. Opole; Warszawa; Wrocław, 1974-1982. Cz. I-III.
- *Hynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985.
- *Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663. Dzieje i ideologia. Lublin, 1998.
- *Jasienica P.* Polska Jagiellonów. Warszawa; 1965.
- *Jasienica P.* Polska Piastów. Warszawa, 1966.
- *Jasienica P.* Rzeczpospolita obojga narodów. Warszawa; 1967.
- *Jawor G.* Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. Lublin, 2000.
- *Jobert A.* Od Lutra do Mohiły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517-1648. Warszawa, 1994.
- *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław etc., 1988.
- *Kaminski A.S.* Republic vs. Autocracy: Poland/Lithuania and Russia, 1686/1697. Cambridge, Mass., 1993.
- *Kersten A.* Stefan Czarniecki. Warszawa, 1963.
- *Kiryk F.* Wielki król i jego następcy. Dzieje narodu i Państwa polskiego. Kraków, 1992.
- *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III. Warszawa, 1985.
- *Klaczewski W.* Abdykacja Jana Kazimierza. Społeczeństwo szlacheckie wobec kryzysu politycznego lat 1667-1668. Lublin, 1993.
- *Klaczewski W.* W przededniu wojny domowej w Polsce. Walka sejmowa lat 1664-1665. Lublin, 1984.
- *Konopczyński W.* Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej. Kraków, 1917.
- *Konopczyński W.* Konfederacja Barska. Warszawa, 1936-1938. T. 1-2.
- *Konopczyński W.* Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne. Kraków, 1918.
- *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków, 1897-1898. T. 1-6.
- *Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.* Epoka kamienia na ziemiach polskich. Warszawa, 1977.
- *Kras P.* Husyci w piętnastowiecznej Polsce. Lublin, 1998.
- *Kriegseisen W.* Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do roku 1763). Warszawa, 1995.
- *Kriegseisen W.* Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991.
- *Kuchowicz Z.* Miłość staropolska. Łódź, 1982.
- *Kuchowicz Z.* Obyczaje staropolskie XVII-XVIII wieku. Łódź, 1975.
- *Kuczyński S.K.* Bitwa pod Grunwaldem. Katowice, 1987.
- *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. Warszawa, 1993.
- *Kuczyński S.M.* Król Jagiełło 1351-1444. Warszawa, 1985.
- *Kulecki M.* Wygnańcy ze wschodu. Egzulanicy w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Warszawa, 1997.
- Kultura Polski średniowiecznej X-XIII w. Warszawa, 1985.
- Kultura Polski średniowiecznej XIV-XV w. Warszawa, 1997.
- *Labuda G.* Studia nad początkami Państwa Polskiego. Poznań, 1987-1988. T. 1-2.
- *Leśnodorski B.* Dzieje Sejmu Czteroletniego 1788-1792. Studia historyczno-prawne. Wrocław, 1951.
- *Liwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. Warszawa, 2000.
- *Łaszewski R.* Sejm polski w latach 1764-1793. Warszawa; Poznań, 1973.
- *Łepkowski T.* Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764-1870. Warszawa, 1967.
- *Maciszewski J.* Szlachta polska i jej państwo. Warszawa, 1984.
- *Makarski W.* Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV: Studium językowo-etniczne. Lublin, 1996.
- *Małowist M.* Wschód a zachód Europy w XIII – XVI wieku. Konfrontacje struktur społeczno-gospodarczych. Warszawa, 1973.
- Między barokiem a oświeceniem: Nowe spojrzenie na czasy saskie. Olsztyn, 1996.
- *Modzelewska K.* Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Wrocław; Gdańsk; Łódź, 1987.
- *Mrozowska K.* Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Kraków, 1973.
- *Natanson-Leski J.* Rozwój terytorialny Polski do roku 1572. Warszawa, 1964.
- *Nowak T.M.* Władysław Łokietek – polityk i dowódca. Warszawa, 1978.

- *Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z.* Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. Wrocław, 2000. T.1-2.
- *Ochmański J.* Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI w. Poznań, 1981.
- *Olejnik K.* Władysław III Warneńczyk. Szczecin, 1996.
- *Olszevska H.* Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763. Poznań, 1966.
- *Pajewski J.* Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Poznań, 1997.
- *Papée F.* Aleksander Jagiellończyk. Kraków, 1949.
- *Papée F.* Jan Olbracht. Kraków, 1936.
- *Piwowarczyk D.* Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV-XV wiek). Warszawa, 1998.
- *Plaza S.* Rokosz Lubomirskiego. Kraków, 1994.
- *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. Warszawa, 1987.
- *Poeci polscy od średniowiecza do baroku.* Warszawa, 1977.
- *Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku.* Warszawa, 1966.
- *Rok B.* Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej. Wrocław, 1995.
- *Rostworowski E.* Legendy i fakty XVIII wieku. Warszawa, 1959.
- *Rożek M.* Polskie koronacje i korony. Kraków, 1987.
- *Rzeczpospolita w latach Potopu.* Kielce, 1996.
- *Samsonowicz H.* Miejsce Polski w Europie. Warszawa, 1995.
- *Samsonowicz H.* Złota jesień polskiego średniowiecza. Poznań, 2001.
- *Serczyk W.A.* Hajdamacy. Kraków, 1972.
- *Serczyk W.A.* Koliszczyzna. Kraków, 1968.
- *Serczyk W.A.* Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. Kraków, 1984.
- *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. Warszawa, 1998.
- *Skrzypek J.* Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich. Warszawa, 1962.
- *Stanek W.* Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku. Toruń, 1991.
- *Staszewski J.* August III Sas. Wrocław, 1989.
- *Staszewski J.* August II Mocny. Wrocław, 1998.
- *Sucheni-Grabowska A.* Zygmunt August król polski i wielki książe litewski 1520-1572. Warszawa, 1996.
- *Szczygiel R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. Lublin, 1989.
- *Szymański J.* Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego. Warszawa, 1993.
- *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikt. Poznań, 1998.
- *Tazbir J.* Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w. Warszawa, 1967.
- *Tollet D.* Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów. Warszawa, 1999.
- *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI-XVIII w. / Red. J. Tazbir.* Warszawa, 1989.
- *Urban W.* Epizod reformacyjny. Dzieje Narodu i Państwa Polskiego. Kraków, 1988.
- *Wisner H.* Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku. Warszawa, 1978.
- *Wisner H.* Władysław IV Waza. Wrocław, 1995.
- *Wisner H.* Zygmunt III Waza. Wrocław, 1991.
- *Włodarski B.* Polska i Ruś 1194-1340. Warszawa, 1966.
- *Wojciechowski Z.* Zygmunt Stary (1506-1548). Warszawa, 1979.
- *Wojciechowski Z.* Polska nad Wisłą i Odrą w X wieku. Studium nad genezą państwa Piastów i jego cywilizacji. Katowice, 1939.
- *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. Wrocław, 1997.
- *Wójcik Z.* Jan Sobieski 1629-1696. Warszawa, 1983.
- *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Rzeczypospolitej. Dzieje Narodu i Państwa Polskiego. Kraków, 1989.
- *Wyczański A.* Polska – Rzeczpospolitą Szlachecką 1454-1764. Warszawa, 1965.
- *Wyczański A.* Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580. Warszawa, 1960.
- *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej.* Wrocław, 1991.
- *Wyrozumski J.* Kazimierz III Wielki. Wrocław, 1982.
- *Wyrozumski J.* Królowa Jadwiga. Między epoką piastowską i jagiellońską. Kraków, 1997.

Історія Польщі

- *Zielińska T.* Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej. Wrocław, 1977.
- *Zienkowska K.* Stanisław August Poniatowski. Wrocław, 1998.

Джерела та література до історії Польщі ХІХ – початку ХХ ст.

- Архив Царства Польского. Часть I. Рябинин. Внутренние дела Польши. [б.м.и.] 1914.
- Восстание 1863 года. Материалы и документы. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1864 гг. Киев, 1963-1964. Т. 1-2.
- Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Москва, 1956. Т. 1-3.
- *Сташиц С.* Избранное. Москва, 1957.
- *Bartel W.W., Kosim J., Rostocki W.* Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej. Warszawa, 1964-1967. Т. 1-2.
- Burzliwe dzieje T.T. Jeża. Z pamiętnika, pism i listów wybrał i opracował S. Strumph-Wojtkiewicz. Warszawa, 1961.
- *Czartoryjski A.J.* Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809) / Wybrał i opr. J. Skowronek. Warszawa, 1986.
- *Daszyński I.* Pamiętniki. Kraków, 1925-1926. Т. 1-2.
- Dokumenty terenowych władz powstania styczniowego 1862-1864 / Red. W.A. Dżakow, S. Kieniewicz. Wrocław, 1986.
- Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – programy i motywy / Red. T. Kizwalter i J. Skowronek. Warszawa, 1988.
- Galicja w dobie autonomicznej (1850-1914). Wybór tekstów / Opr. S. Kieniewicz. Wrocław, 1952.
- Kółka socjalistyczne, gminy i Wielki Proletariat. Procesy polityczne 1876-1888. Źródła / Zembr., oprac. i wstępem opatrzył L. Baumgarten. Warszawa, 1966.
- *Limanowski B.* Pamiętniki (1870-1907) / Opr. J. Durko. Warszawa, 1958.
- Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / Opr. K. Dunin-Łasowicz. Warszawa, 1966. Т. 1 (1864-1918).
- *Niemcewicz J.U.* Pamiętniki czasów moich. Dzieło pośmiertne. Lwów, 1882.
- Pierwsze pokolenie marksystów polskich. Wybór pism i materiałów źródłowych z lat 1878-1886. Warszawa, 1962. Т. 1-2.
- Polska działalność dyplomatyczna 1863-1864. Zbiór dokumentów pod red. A. Lewaka. Warszawa, 1937-1963. Т. 1-2.
- Polskie programy socjalistyczne 1878-1918 / Opr. F. Tych. Warszawa, 1975.
- Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty. Wrocław, 1962-1973. Т. 1-9.
- Rewolucyjna konspiracja w Królestwie Polskim w latach 1840-1845. Edward Dembowski / Pod red. W.A. Dżakowa, S. Kieniewicza i W. Śliwowskiej. Wrocław, 1981.
- Rzeczpospolita Krakowska 1815-1846. Wybór źródeł / Wstępem i objaśnieniami zaopatr. J. Bieniarzówna. Wrocław, 1950.
- Rzeczpospolita w dobie upadku. Wybór źródeł / Opr. J. Gierowski. Wrocław, 1955.
- *Sapieha L.* Wspomnienia (z lat od 1801 do 1863). Kraków, 1912.
- Sejm Królestwa Polskiego o działalności rządu i stanie kraju 1816-1830 / Przygot. J. Leśkiewiczowa i F. Ramotowska. Warszawa, 1995.
- Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku / Pod red. W.A. Dżakowa, S. Kieniewicza, W. Śliwowskiej i F.I. Steblija. Wrocław, 1984.
- Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały / Red. J. Bierzanek i J. Kukułka. Warszawa, 1965-1967. Т. 1-3.
- Stańcyzy. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich. Wybór tekstów / Przedmowa i przypisy M. Król. Warszawa, 1986.
- Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Królestwie Polskim. Gustaw Ehrenberg i "Świętokrzyżcy" / Pod red. W.A. Dżakowa, S. Kieniewicza i W. Śliwowskiej. Wrocław, 1978.
- Wybór tekstów źródłowych z historii Polski 1795-1914 / Opr. M. Stolarczyk. Rzeszów, 1985.
- Źródła do historii Polski 1861-1918 / Wybór i opr. W. Białek. Warszawa, 1986.

- *Абрамавичюс В.Е., Дьяков В.А.* Валерий Врублевский (1836-1908). Москва, 1968.
- *Аркуша О.* Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996.
- *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ, 1998.
- *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). Київ, 1996.
- *Волькович Л.Е.* Второй “Пролетариат” в польском социалистическом движении (1888-1893). Львов, 1991.
- *Гербільський Г.Ю.* Передова суспільна думка в Галичині. Львів, 1959.
- *Гудь Б.* Українці – поляки. Хто винен? Упошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. Львів, 2000.
- *Демкович-Добрянський М.* Потоцький і Бобжинський – цісарські намісники Галичини 1903-1913. Рим, 1987.
- *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. Мюнхен, 1969.
- *Дьяков В.А.* Маркс, Энгельс и польское освободительное движение. Москва, 1968.
- *Дьяков В.А.* Сигизмунд Сераковский. Москва, 1959.
- *Дьяков В.А.* Революционная деятельность и мировоззрение П. Сцегенного (1801-1890). Москва, 1972.
- *Дьяков В.А.* Тарас Шевченко и его польские друзья. Москва, 1966.
- *Дьяков В.А.* Ярослав Домбровский. Москва, 1969.
- *Дьяков В.А., Миллер И.С.* Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. Москва, 1964.
- *Зайцев З.М.* Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (Опыт статистического анализа). Москва, 1973.
- *Качмар В.* За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Львів, 1999.
- *Костюшко И.И.* Крестьянская реформа 1864 г. в Царстве Польском. Москва, 1962.
- *Кріль М.* Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772-1867. Львів, 1999.
- *Кузутяк М.В.* Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993.
- *Лісевич І.Т.* Родом з України (Польська національна меншина і культурне життя на Надніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). Київ, 1995.
- *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев, 1967.
- *Миско М.В.* Польское восстание 1863 г. Москва, 1962.
- *Михальська Ю.* Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сеймових виборів 1908 р. Львів, 1997.
- *Михальська Ю.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902 – 1914). Львів, 2002.
- *Морозова О.П.* Польский революционер-демократ Бронислав Шварце. Москва, 1975.
- *Общественное движение на польских землях. Основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг. / Отв. ред. А.М.Орехов.* Москва, 1988.
- *Обушенкова Л.А.* Королевство Польское в 1815-1830 гг. Москва, 1978.
- *Погодин А.* Главные течения польской политической мысли (1863-1907). Санкт-Петербург, 1907.
- *Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям. Сб. статей.* Москва, 1994.
- *Польша на путях развития и утверждения капитализма (конец ХVІІІ – 60-е годы ХІХ в.).* Москва, 1984.
- *Попков Б.С.* Польский ученый и революционер Иоахим Лелевель. Русская проблематика и контакты. Москва, 1974.
- *Пухлов Н.И.* Польское рабочее движение 1890-1904. Москва, 1977.
- *Сухий О.* Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. Львів, 1997.
- *Трусевич С.М.* Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50 – 70-х роках ХІХ ст. Київ, 1978.

- *Фалькович С.М.* Идеино-политическая борьба в польском освободительном движении 50 – 60-х годов XIX в. Москва, 1966.
- *Федосова Е.И.* Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции. Москва, 1980.
- Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторические и историко-культурные аспекты. Москва, 1981.
- Художественные процессы в русском и польском искусстве XIX – начала XX века. Москва, 1977.
- *Чорновал І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. Львів, 2000.
- *Яжборовская И.С.* Идеино развитие польского революционного рабочего движения (конец XIX – первая четверть XX в.). Москва, 1973.
- *Яжборовская И.С., Бухарин Н.И.* Польское рабочее движение в борьбе за социализм: Исторические уроки. Москва, 1986.
- *Bartnicka K.* Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego. Wrocław, 1980.
- *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. Lublin, 1991. T. 1-2.
- *Borejsza J.* W kręgu wielkich wygnańców. Warszawa, 1963.
- *Buszko J.* Galicja 1859-1914. Polski Piemont. Warszawa, 1989.
- *Buszko J.* Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918. Warszawa, 1996.
- *Cała A.* Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864-1897). Postawy, konflikty, stereotypy. Warszawa, 1989.
- *Chlebowczyk J.* Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we Wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu. Warszawa, 1988.
- *Chlebowczyk J.* O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (Od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa; Kraków, 1983.
- *Chwalba A.* Historia Polski 1795-1918. Kraków, 2000.
- *Chwalba A.* Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861-1917. Kraków, 1995.
- *Daszyk K.K.* Osobliwy podolak. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego. Kraków, 1993.
- *Dąbkowski T.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912-1923. Warszawa, 1985.
- *Dmowski R.* Myśli nowoczesnego Polaka. Warszawa, 1989.
- *Dmowski R.* Polityka polska: Odbudowanie państwa. Warszawa, 1988. T. 1-2.
- *Dobrowolski T.* Malarstwo polskie ostatnich dwustu lat. Wrocław etc., 1976.
- *Dyłałowa H.* Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej 1764-1864. Lublin; 1981.
- Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1915. / Pod red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981.
- *Eisenbach A.* Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim. Warszawa, 1988.
- *Estreicherówna M.* Życie towarzyskie i obyczajowe Krakowa w latach 1848-1863. Wyd.2. Kraków, 1968.
- *Fedorowicz J., Konopińska J.* Marianna i róża: Życie codzienne w Wielkopolsce w latach 1890-1914. Z tradycji rodzinnej. Warszawa, 1977.
- *Feldman J.* Bismark a Polska. Wyd. 2. Warszawa, 1966.
- *Feldman W.* Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porzbiorywym (Próba zarysu). Kraków, 1913-1920. T. 1-3.
- *Feldman W.* Stronictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906. Kraków, 1907. T. 1-2.
- *Fras Z.* Florian Ziemiałkowski (1817-1900). Biografia polityczna. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.
- *Fras Z.* Galicja. Wrocław, 2000.
- *Gajewski S.* Izidor Kajetan Wyslouch (Antoni Szech) 1869-1937. Lublin, 1995.
- Galicja w powstaniu styczniowym. Wrocław, 1980.
- *Gąsiorowska N.* Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815-1918. Warszawa, 1965.
- *Grabski A.F.* Joachim Lelewel i demokracja niemiecka. Z dziejów międzynarodowych kontaktów polskiej lewicy w dobie Wielkiej Emigracji. Łódź, 1987.
- *Grodziski S.* Sejm Krajowy Galicyjski 1861-1914. Warszawa, 1993. T. 1-2.
- *Grodziski S.* W Królestwie Galicji i Lodomerii. Kraków, 1976.
- *Groniowski K., Skowronek J.* Historia Polski 1795-1914. Wyd. 3. Warszawa, 1987.

- *Gruchala T.* Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890-1914). Kraków, 1988.
- *Haecker E.* Historia socjalizmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim. Kraków, 1933.
- *Hahn H.H.* Dyplomacja bez listów uwierzytelniających: Polityka zagraniczna Adama J. Czartoryjskiego. Warszawa, 1987.
- *Handelsman M.* Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryjskiego przed wojną Krymską. Rozwój narodowości nowoczesnej. Warszawa, 1937.
- *Hornowa E.* Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876-1895. Wrocław, 1968.
- Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku / Pod red. J. Topolskiego. Poznań, 1991.
- Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia / Pod red. R. Czepulis-Rastenis. Warszawa, 1978-1991. T. 1-6.
- *Janion M., Żmigródzka M.* Romantyzm i historia. Warszawa, 1978.
- *Janowski M.* Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889-1914. Warszawa, 1996.
- *Janowski M.* Polska myśl liberalna do 1918 roku. Kraków, 1998.
- *Jaskólski M.* Historia – naród – państwo. Zarys syntezy myśli politycznej konserwatystów krakowskich w latach 1866-1934. Kraków, 1981.
- *Jaskólski M.* Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866-1934. Warszawa; Kraków, 1990.
- *Jaskólski M.* Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r. Kraków, 1989.
- *Jaszczak A.* Spór pozytywistów z konserwatystami o przyszłość Polski. Warszawa, 1986.
- *Jedlicki J.* Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachetstwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa, 1968.
- *Ihnatowicz I.* Obyczaje wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku. Warszawa, 1971.
- *Kalabińska S., Tych F.* Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905-1907 na ziemiach polskich. Warszawa, 1976.
- *Kalembka S.* O naszą i waszą wolność: Studia z dziejów polskiej myśli politycznej doby romantyzmu. Olsztyn, 1997.
- *Kalembka S.* Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831-1862. Warszawa, 1971.
- *Karolczak K.* Dzieduszycy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka. Kraków, 2000.
- *Kieniewicz S.* Historia Polski 1795-1918. Wyd. 9. Warszawa, 1997.
- *Kieniewicz S.* Pomiędzy Stadionem a Gosławem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 roku. Wrocław, 1980.
- *Kieniewicz S.* Powstanie styczniowe. Wyd. 2. Warszawa, 1983.
- *Kieniewicz S.* Społeczeństwo polskie w powstaniu poznańskim 1848 r. Wyd. 3. Warszawa; 1960.
- *Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W.* Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Wyd. 2. Warszawa, 1994.
- *Kizwalter T.* Kryzys Oświecenia i początki konserwatyzmu polskiego. Warszawa, 1987.
- *Kizwalter T.* „Nowatorstwo i rutyny”. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec procesów modernizacji (1840-1863). Warszawa, 1991.
- *Koberdowa I.* Polska Wiosna Ludów. Warszawa; 1967.
- *Koberdowa I.* Socjalno-Rewolucyjna Partia „Proletariat”. Warszawa, 1981.
- *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku. Zbiór studiów / Pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcza.* Warszawa, 1990.
- *Kołodziejczyk R.* Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Warszawa, 1979.
- *Kowecka E.* W salonie i w kuchni: Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX w. Warszawa, 1984.
- *Kozik J.* Między reakcją a kontrewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849. Kraków, 1975.
- *Kozik J.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848. Kraków, 1973.
- *Kraszewski P.* Polska emigracja zarobkowa w latach 1870-1939. Poznań, 1995.
- *Król M.* Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku. Warszawa, 1985.

- *Kuk L.* Orientacja stowiańska w myśli politycznej Wielkiej Emigracji (do wybuchu wojny Krymskiej): geneza, uwarunkowania, podstawowe koncepcje. Toruń, 1996.
- *Lepkowski T.* Powstanie Listopadowe. Warszawa, 1987.
- *Libera Z.* Wiek oświecony: Studia i szkice z dziejów literatury i kultury polskiej XVIII i XIX w. Warszawa, 1986.
- *Limanowski B.* Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864 r. Wyd. 2. Lwów, 1909.
- *Ludwikowski R.R.* Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815-1890. Kraków, 1982.
- *Łazuga W.* Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. Warszawa, 1982.
- *Łazuga W.* „Rządy polskie” w Austrii: Gabinet Kazimierza Badeniego 1895-1897. Poznań, 1991.
- *Łojek J.* Szanse powstania listopadowego: Rozważania historyczne. Wyd. 3. Warszawa, 1986.
- *Łysiak W.* Napoleoniada. Warszawa, 1990.
- *Małeck J.M.* Zarys dziejów Polski 1864-1939. Kraków, 1991.
- *Mańkowski Z.* W kręgu polskich doświadczeń historycznych XIX i XX wieku. Studia. Lublin, 1986.
- *Mencel T.* Galicja Zachodnia 1795-1806. Lublin, 1976.
- Miasto i kultura polska doby przemysłowej / Pod red. H. Imbs. Wrocław etc., 1988-1993. T. 1-3.
- *Molenda J.* Pilsudczycy a narodowi demokraci 1908-1918. Wybrane zagadnienia. Warszawa, 1961.
- *Najdus W.* Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890-1919. Warszawa, 1983.
- *Najdus W.* Szkice z historii Galicji. Warszawa, 1958-1960. T. 1-2.
- *Nowak A.* Między carem a rewolucją: Studium politycznej wyobraźni i postaw Wielkiej Emigracji wobec Rosji 1831-1849. Warszawa, 1994.
- *Pachoński J.* Generał Jan Henryk Dąbrowski 1755-1818. Warszawa, 1981.
- *Pachoński J.* Legiony polskie. Prawda i legenda 1794-1807. Warszawa, 1969-1979. T.1-4.
- *Paprocki F.* Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830-1841). Poznań, 1970.
- *Partacz C.* Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908. Toruń, 1996.
- *Pierog S.* Maurycy Mochnacki. Studium romantycznej świadomości. Warszawa, 1982.
- Polska XIX wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura. / Pod red. S. Kieniewicz. Wrocław, 1986.
- Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów / Pod red. S. Kalabińskiego. Warszawa, 1974-1978. T. 1, cz. 1-3.
- Powstanie Listopadowe 1830-1831. Dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania / Red. W. Zajewski. Warszawa, 1980.
- *Ramotowska F.* Narodziny tajemnego państwa polskiego: 1859-1862. Warszawa, 1990.
- *Rędziański K.* Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813-1918. Częstochowa, 2000.
- *Rychlikowa I.* Ziemiaństwo polskie 1789-1864. Warszawa, 1983.
- *Skowronek J.* Adam Jerzy Czartoryjski 1770-1861. Warszawa, 1994.
- *Skowronek J.* Legiony polskie we Włoszech. Wyd. 3. Warszawa, 1985.
- *Skowronek J.* Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu: Aleksander Sapieha. Warszawa, 1992.
- *Śladkowski W.* Emigracja polska we Francji 1871-1918. Lublin, 1980.
- Społeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej / Pod red. W. Kuli i J. Leśkiewiczowej. Warszawa, 1965-1991. T. 1-9.
- *Stegner T.* Liberalowie Królestwa Polskiego 1904-1915. Gdańsk, 1990.
- *Stolarczyk M.* Działalność Lwowskiej Centralnej Rady Narodowej w świetle źródeł polskich. Rzeszów, 1994.
- *Szostakowski S.* Z dziejów Wielkiej Emigracji. Warszawa, 1991.
- *Szwarc A.* Pod obcą władzą 1795-1864. Warszawa, 1997.
- *Ślusarek K.* Drobną szlachta w Galicji 1772-1848. Kraków, 1994.
- *Tokarz W.* Wojna polsko-rosyjska: 1830 i 1831. Warszawa, 1994.
- *Trzeciakowska M., Trzeciakowski L.* W dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Życie codzienne miasta 1815-1914. Poznań, 1982.
- *Trzeciakowski L.* Pod pruskim zaborem 1850-1918. Warszawa, 1973.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały / Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław, 1970.
- *Walczak J.* Ruch studencki w Polsce 1944-1984. Wrocław, 1990.

- *Walczak M.* Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1978.
- *Walicki A.* Między filozofią, religią i polityką. Studia o myśli polskiej epoki romantyzmu. Warszawa, 1983.
- *Wandycz P.* Pod zaborami: Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795-1918. Warszawa, 1994.
- *Wasilewski S.* Życie polskie w XIX wieku. Kraków, 1962.
- *Waśko A.* Romantyczny sarmatyzm. Tradycja szlachecka w literaturze polskiej lat 1831-1863. Kraków, 1995.
- *Wąsicki J.* Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848. Warszawa, 1980.
- *Wereszycki H.* Historia polityczna Polski 1864-1918. Kraków, 1990.
- *Wierzbicki A.* Historiografia polska doby romantyzmu. Wrocław, 1999.
- *Więckowska Z.* Joachim Lelewel, uczony, polityk, człowiek. Warszawa, 1980.
- *Wroczyński R.* Dzieje oświaty polskiej 1795-1945. Warszawa, 1980.
- *Wroński A.* Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Warszawa, 1993.
- *Zajewski W.* Józef Wybicki. Warszawa, 1989.
- *Zieliński A.* Początek wieku. Przemiany kultury w latach 1807-1831. Łódź, 1973.
- *Zarnowska A.* Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870-1914. Warszawa, 1974.
- *Żychowski M.* Bolesław Limanowski 1835-1935. Warszawa, 1971.
- *Żychowski M.* Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji. Warszawa, 1956.

Джерела та література до історії Польщі у ХХ ст.

- *Баран З., Палецук Т.* Країни Центральної та Східної Європи в міжвоєнний період (навчально-методичний посібник). Львів, 1999.
- Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг. / Составители Н.М. Барина и др. Москва, 1997-1999. Т. 1-2.
- Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп.ред.Ю. Сливка. Львів, 1996-1998. Т. 1-2.
- Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Отв.ред. И.А. Хренов и Т. Цесьляк и др. Москва, 1967-1986. Т. 1-12.
- НКВД и польское подполье (По "Особым папкам" Й.В.Сталина) / Отв.ред. А.Ф. Носкова. Москва, 1994.
- Польське підпілля 1939-1941. Польша та Україна у 30 – 40-х роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Упорядники З Гайовнічек та ін. Варшава; Київ, 1998-2001. Т. 1-2.
- Польско-советская война 1919-1920 гг. Ранее не публиковавшиеся документы и материалы. Москва, 1994. Т. 1-2.
- *Постоловський Р.М., Пугач Є.П., Страшнюк С.Ю.* Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1953). Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. Харків, 2000.
- Советский Союз – Народная Польша 1944-1974. Документы и материалы. Москва, 1974.
- *Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П.* Політичні кризи та анти тоталітарні рухи в країнах Східної Європи (50 – 80-ті роки ХХ ст.). Харків, 1998.
- Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик.. Львів, 1997. Т. 1.
- Акція „Wisła”. Dokumenty / Opr. E. Misilo. Warszawa, 1993.
- *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału: Wspomnienia z lat 1939-1946. Lublin, 1992.
- Aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956: Taktyka, strategia, metody / Opr. A. Paczkowski. Warszawa, 1994. Cz. 1.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Wrocław, 1990-1991. Т. 1-6.
- *Bereś W., Skoczylas J.* Generał Kiszczak mówi... prawie wszystko. Warszawa, 1991.
- *Błazyński Z.* Mówi Józef Światło: Za kulisami bezpieki i partii 1940-1955. Wyd. 2. Londyn, 1985.
- *Błazyński Z.* Towarzysze zeznają: Z tajnych archiwów Komitetu Centralnego. Dekada Gierka 1970-1980 w t.zw. Komisji Grabskiego. Warszawa, 1990.
- Diariusz i teki Jana Szembeka (1933-1945). Londyn, 1964-1972. Т. 1-4.
- Documents on Polish-Soviet Relation 1939-1945. London, 1965-1967. Vol. 1-2.

- Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej "KOR" / Wstęp i opr. A. Jastrzębski. Warszawa, 1994.
- Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878-1984 / Pod red. N. Kołomejczyka, B. Syzdka. Warszawa, 1986.
- Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939 / Pod red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kielbikowej. Warszawa, 1989. T. 1.
- *Dziewanowski M.K.* Jedno życie za mało. Kartki z pamiętnika niepoprawnego optymisty. Toruń. 1994.
- *Giedroyc J., Mieroszewski J.* Listy 1949-1956 / Wybrał i wstępem poprzedził K. Pomian. Warszawa, 1999. Cz. 1-2.
- Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948-1982 / Opr. J. Andrzejewski [A. Paczkowski]. Londyn, 1987.
- *Gomułka W.* Pamiętniki / Opr. A. Werblan. Warszawa, 1994.
- *Grabski S.* Pamiętniki. Warszawa, 1989. T. 1-2.
- Grudzień 1970 / Opr. P. Jagliński. Paris, 1986.
- *Gryciuk F., Matusak P.* Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944-1945. Wybór źródeł. Siedlce, 1995. T. 1-2.
- *Hemmerling Z., Nadolski M.* Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944-1956: Wybór dokumentów. Warszawa, 1990.
- *Jaroszewicz P., Roliński B.* Przerynam milczenie 1939-1989. Warszawa, 1991.
- *Jaruzelski W.* Stan wojenny dlaczego... / Współpraca M. Jaworski; W. Łoziński. Warszawa, 1992.
- *Jędrzejewicz J.* W służbie idei. Fragmenty pamiętnika i pism. Londyn, 1972.
- *Jędrzejewicz W.* Wspomnienia / Opr. J. Cisek. Wrocław, 1993.
- Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Warszawa, 1992.
- *Komorowski T. Bór.* Armia podziemna / Opr. W. Bartoszewski i A.K. Kunert. Warszawa, 1994.
- Konflikty polsko-sowieckie 1942-1944. Dokumenty / Opr. W. Roszkowski. Warszawa, 1993.
- Kościół – Państwo w świetle akt wydziałów do spraw wyznań 1967-1968: Próby kontroli kościoła, wydarzenia marcowe, interwencja sierpniowa w Czechosłowacji / Wyb. i opr. P. Raina. Warszawa, 1994.
- *Kot S.* Rozmowy z Kremlm. Londyn, 1959.
- *Kumaniński K.* Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912-1924. Warszawa; Kraków, 1924.
- *Laroche J.* Polska lat 1926-1935. Wspomnienia ambasadora francuskiego. Warszawa, 1966.
- Listy do pierwszych sekretarzy KC PZPR (1944-1970) / Wyb. i opr. J. Stępień. Warszawa, 1994.
- *Łukasiewicz S.* Byłem sekretarzem Bieruta: Wspomnienia z pracy w Belwederze w latach 1945-1946. Kraków, 1987.
- *Matuszewski J.* Wybór pism: Kulisy historii Polski (1941-1946). Rzeszów, 1991.
- *Mikołajczyk S.* Gwałt w Polsce. Chicago, 1981.
- Myśl programowa opozycji demokratycznej w PRL (1976-1980) / Wyb. i opr. E. Orlof, A. Pasternak, R. Pawlikowski. Rzeszów, 1993.
- *Naszkowski M.* Paryż – Moskwa: Wspomnienia dyplomaty (1945-1950). Warszawa, 1986.
- Nieznana korespondencja arcybiskupów metropolitów lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny polsko-ukraińskiej 1918-1919 / Opr. J. Wołczański. Lwów; Kraków, 1997.
- *Nowak-Jeziorański J.* Polska z oddali: Wojna w eterze. Wspomnienia 1956-1976. Warszawa, 1989.
- NSZZ "Solidarność" (1980-1981). Podstawowe dokumenty, kronika działalności, bibliografia / Pod red. B. Pasierba. Wrocław, 1990.
- Opozycja demokratyczna w Polsce 1976-1980. Wybór dokumentów / Opr. Z. Hemmerling, M. Nadolski. Warszawa, 1994.
- *Ossowska W.* Przeżyłam. Lwów – Warszawa 1939-1946. Warszawa, 1990.
- *Piecuch H.* "Wojciech Jaruzelski tego nigdy nie powie": Mówi były szef wywiadu i kontrwywiadu, pierwszy zastępca Ministra SW generał dywizji Wł. Pożoga. Warszawa, 1992.
- *Piłsudski J.* Pisma, mowy, rozkazy / Wstęp L. Wasilewski. Warszawa, 1930-1933. T. 1-8.
- Polacy na Ukrainie, Zbiór dokumentów. Część 1: Lata 1917-1939 / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1998-1999. T. 1-2.
- Polemiki wokół najnowszej historii Polski (materiały źródłowe) / Wybór A. Magierska, A. Szustek. Warszawa, 1994.

- Polska na szachownicy wielkich mocarstw: Sprawa polska w tajnej korespondencji dyplomatycznej (1941-1945) / Wyb. i opr. A. Sudoł. Toruń, 1995.
- Polska w polityce międzynarodowej (1939-1945). Zbiór dokumentów / Opr. W.T. Kowalski. Warszawa, 1989.
- Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b) 1944-1949. Warszawa, 1995.
- Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze. Dokumenty i materiały 1921-1939 / Wyb. dokonał i opr. S. Łopatniuk. Warszawa, 1976.
- Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1919-1939. Dokumenty i materiały / Pod red. W. Balceraka. Warszawa, 1977.
- Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866-1925 / Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. Warszawa, 1984.
- Poznański Czerwiec 1956 / Pod red. J. Maciejewskiego i Z. Trojanowskiej. Wyd. 2. Poznań, 1990.
- Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945 / Opr. D. Baliszewski, A.K. Kunert. Warszawa, 1998-2000. T. 1-3.
- Programy partii politycznych w Polsce w latach 1918-1939 / Wybór i opr. E. Orlof, A. Pasternak. Rzeszów, 1993.
- Programy ruchu narodowego w latach 1887-1939 / Wybór i opr. Cz. Brzoza, A. Pasternak. Rzeszów, 1993.
- Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PZPR 1944-1945. / Opr. A. Kochański. Warszawa, 1992.
- Protokoły posiedzeń Prezydium Krajowej Rady Narodowej 1944-1947 / Wybór, wstęp i opr. J. Kochanowski. Warszawa, 1995.
- Protokoły posiedzeń Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14.IV – 29.X.1848) / Redaktorzy S. Kieniewicz i F. Ramotowska. Warszawa, 1996.
- Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej / Red. M. Zgórniak. Kraków, 1994-1996. T. 1-3.
- *Raczyński E.* W sojusznicy Londynie: Dziennik ambasadora E. Raczyńskiego 1939-1945. Warszawa, 1989.
- *Rakowski M.F.* Czasy nadziei i rozczarowań. Warszawa, 1985-1987. Cz. 1-2.
- *Rakowski M.F.* Jak to się stało. Warszawa, 1991.
- *Reniak M.* KPN: Kulisy, fakty, dokumenty. Wyd. 2. Warszawa, 1984.
- Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. Dokumenty / Opr. E. Misiło. Warszawa, 1996. T. 1.
- Rok 1920: Wojna polsko-sowiecka we wspomnieniach i innych dokumentach / Opr. J. Borkowski. Warszawa, 1990.
- *Rolicki J.* Edward Gierek – przerwana dekada. Wywiad-rzeka. Wyd. 2. Warszawa, 1990.
- *Romer E.* Dziennik. Warszawa, 1995. T. 2.
- Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Dziennik Ustaw RP i Monitor Polski 1939-1945 / Red. K. Kunert. Warszawa, 1995.
- Sąd nad autorami stanu wojennego: Oskarżenia, wyjaśnienia, obrona przed Komisją Odpowiedzialności Konstytucyjnej. Warszawa, 1993.
- *Schaff A.* Pora na spowiedź. Warszawa, 1993.
- *Stärmunt K.* Moje wspomnienia 1866-1945 / Wstęp i opracowanie E. Orlof, A. Pasternak. Rzeszów, 1997.
- Sprawa brzeska: Dokumenty i materiały / Opr. M. Leczyk. Warszawa, 1987.
- Stalin a powstanie Warszawskie. Dokumenty / Opr. T. Strzembosz. Warszawa, 1994.
- Stan wojenny w Polsce. Dokumenty i materiały archiwalne 1981-1983 / Praca zespołowa pod kier. T. Walichnowskiego. Warszawa, 2001.
- *Stempowski J.* W dolinie Dniestru i inne eseje ukraińskie. Listy o Ukrainie / Wybrał, opr. i posłowiem opatrzył A.S. Kowalczyk. Warszawa, 1993.
- Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918-1939 / Opr. E. Orlof, A. Pasternak. Rzeszów, 1994.
- Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z Państwem Radzieckim 1918-1943. Wybór dokumentów. Warszawa, 1991.
- Straceni w polskich więzieniach 1944-1956 / Red. S. Pająk. Lublin, 1994.
- *Szembek J.* Diariusz. Wrzesień-grudzień 1939 / Przedmowę napisał i przypisami opatrzył B. Grzełowski. Warszawa, 1989.

- Tajne dokumenty Biura Politycznego. Grudzień 1970 / Opr. P. Domański. Londyn, 1991.
- Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988-1989 / Opr. S. Perzkowski. Londyn, 1994.
- Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL – ZSRR 1956-1970 / Opr. A. Paczkowski. Londyn, 1998.
- Tajne dokumenty Biura Politycznego. PZPR a “Solidarność” 1980-1981. / Opr. Z. Włodek. Londyn, 1992.
- Tajne dokumenty Państwo – Kościół 1980-1989. Londyn; Warszawa, 1993.
- Tajne dokumenty Państwo – Kościół 1960-1980. Londyn; Warszawa, 1996.
- Tajne oblicze GL-AL i PPR. Dokumenty / Wybór i oprac. M.J. Chodakiewicz, P. Gontarczyk, L. Żebrowski. Warszawa, 1997. T. 2.
- Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r.: Materiały archiwalne i dokumenty / Zebr. i opr. W. Gostyńska. Warszawa, 1986.
- Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946 / Wybór i opr. T. Carewskaja, A. Chmielarz; A. Paczkowski; E. Rosowska, S. Rudnicki. Warszawa, 1998.
- *Tyrowicz M.* Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918-1939. Wrocław, 1991.
- U kresu samodzielnego ruchu ludowego: PSL 1947-1949. Protokoły, sprawozdania, listy / Zebr., opr. i wstępem poprzedzili J.R. Szaflik, R. Turkowski. Warszawa, 1995.
- Układ Sikorski – Majski: Wybór dokumentów / Opr. E. Duraczyński. Warszawa, 1990.
- Ukraine and Poland in Documents 1918-1922 / Edited by T. Hunczak. New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983.
- W kraju i na emigracji: Materiały Profesora Stanisława Kota / Wyb. i opr. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Satkowski. Warszawa, 1989.
- W stanie. Zbiorowy dziennik stanu wojennego (grudzień 1981 – sierpień 1982). Warszawa, 1991.
- *Wałęsa L.* Droga do wolności: Decydujące lata 1985-1990 / Przy współpracy A. Rybickiego. Warszawa, 1991.
- *Witos W.* Dzieła wybrane (Moje wspomnienia, Moja tułaczka w Czechosłowacji) / Do druku przyg., przedmową i przypisami opatrzyli E. Karczewski i J.R. Szaflik. Warszawa, 1988-1995. T. 1-3.
- *Wojciechowski S.* Wspomnienia, orędzia, artykuły / Opr. M. Groń-Drozdowska, M.M. Drozdowski. Warszawa, 1995.
- Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943-1945. Wybór materiałów źródłowych / Opr. C. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński. Warszawa, 1994.
- Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939-1991 / Opr. i red. A. Suchcitz, L. Maik, W. Rojek. Londyn, 1997.
- Z ziemi sowieckiej – z domu niewoli. Relacje, raporty, sprawozdania z londyńskiego archiwum prof. Stanisława Kota / Wybór i opr. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Salkowski. Warszawa, 1995.
- Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945 / Opr. J. Turowski, W. Siemaszko. Warszawa, 1990.
- *Zwoliński J.* Łemkowie w obronie własnej: Zdarzenia, tragedia. Wspomnienia z Podkarpacia. Koszalin, 1996.
- Zwycięzcy za drutami: Jency polscy w niewoli (1919-1922). Dokumenty i materiały / Opr. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer. Toruń, 1995.

- *Гетьманчук М.П.* “Українське питання” в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. Львів, 1998.
- *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. Львів, 1997.
- *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. Київ, 1993.
- *Зашкільняк Л.О.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки). Київ, 1992.
- *Льюшин І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000.
- *Льюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ, 2001.

- История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. Москва, 1997.
- *Калениченко П.М.* Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. Київ, 1957.
- Катинская драма: Козельск, Старобельск, Осташков. Судьба интернированных польских военнослужащих. Москва, 1991.
- *Кажокин М.М.* Христианско-демократическое движение в буржуазной Польской Республике (1918-1926 гг.). Москва, 1989.
- *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. Львів, 1998.
- *Красівський О.* Галичина у першій половині ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. Львів, 2000.
- *Лазько Р.Р.* Перад патопам: Еўрапейская палітыка Польшчы (1932-1939). Мінск, 2000.
- *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Львів, 1998.
- *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. Львів, 1999.
- *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. Львів, 1995.
- *Лісевич І.Т.* Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). Київ, 1997.
- *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан. Львів, 1997.
- *Макарчук С.А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983.
- *Матвеев Г.Ф.* "Третий путь?" Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва, 1992.
- *Михутина И.В.* Польско-советская война 1919-1920. Москва, 1994.
- *Наленч Д., Наленч Г.* Юзеф Пилсудский: легенды и факты. Москва, 1990.
- *Носкова А.Ф.* Крестьянское политическое движение в Польше (сентябрь 1939 – весна 1948 г.) Москва, 1987.
- *Носкова А.Ф.* Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939-1944 (Территория генерал-губернаторства). Москва, 1971.
- *Ольшанский П.Н.* Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 – март 1921 гг.). Москва, 1969.
- *Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії. Ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). Київ, 1999.
- *Парсаданова В.С.* Советско-польские отношения 1945-1949. Москва, 1990.
- *Парсаданова В.С.* Формирование национального фронта в Польше (1944-1946). Москва, 1972.
- Первая мировая война. Пролог XX века. Москва, 1999.
- Политические системы СССР и стран Восточной Европы. 20 – 60-е годы. Москва, 1991.
- Политический кризис 1939 года и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1989.
- *Пугач Є.П., Страшнюк С.Ю.* Історія західних та південних слов'ян ХХ століття. Посібник. Харків, 1998.
- Репрессии против поляков и польских граждан / Составитель А.Э. Гурьянов. Москва, 1997.
- *Сергейчук В.І.* Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997.
- *Свирида И.И.* Польская художественная жизнь конца XVIII – первой трети XIX века. Москва, 1978.
- *Сливка Ю.Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). Київ, 1985.
- *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль, 1997.
- *Трухан М.* Українці в Польщі після Другої світової війни 1944-1984. Нью Йорк і ін., 1990.
- Україна – Польща: важкі питання. Матеріали міжнародних семінарів істориків. Варшава, 1998-2002. Т. 1-8.
- Україна – Польща. Культурна спадщина і суспільна свідомість. Київ, 1993.
- *Федик І.* УНДО, ОУН: ставлення до Польщі. Львів, 1998.
- *Хонігсман Я.* Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галичини, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1943-1945 гг. Львов, 1998.

- Чугаев В.П. В борьбе против фашизма и угрозы войны: Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности 1933-1939. Киев, 1980.
- Швагуляк М. "Пацифікація". Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993.
- Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян у ХХ столітті. Курс лекцій. Київ, 1996.
- Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-90-ті роки ХХ ст. Київ, 1997.
- Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1926. Wyd. 4. Warszawa, 1978.
- Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926-1939. Warszawa, 1980.
- Antoszewski A. Erozja systemu politycznego PRL w latach osiemdziesiątych. Studium procesu. Wrocław, 1992.
- Ascherson N. The Struggle for Poland. London, 1987.
- Ash T.G. Polska rewolucja. „Solidarność” 1980-1981. Warszawa, 1990.
- Batowski H. Polska dyplomacja na obczyźnie 1939-1941. Kraków, 1991.
- Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920-1940: Niektóre fakty mniej znane. Łódź, 1995.
- Barszczewska-Krupa A. Generacja powstańcza 1830-31. O przemianach w świadomości Polaków XIX wieku. Łódź, 1985.
- Baumgart M. Wielka Brytania a odrodzona Polska (1918-1933). Szczecin, 1985.
- Berger M. Jaruzelski. Kraków, 1991.
- Białkowski W. Rokossowski: Na ile Polak? Warszawa, 1994.
- Bonusiak A. Lwów w latach 1918-1939: Ludność – przestrzeń – samorząd. Rzeszów, 2000.
- Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. Wyd. 2. Rzeszów; 1999.
- Borkowski J. Ludowcy w II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1987. Cz. 1-2.
- Borodziej W., Chmielarz A., Friszke A., Kunert A. Polska Podziemna 1939-1945. Warszawa, 1991.
- Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków, 2000.
- Buhler P. Polska droga do wolności 1939-1995. Warszawa, 1999.
- Cesarz Z.K. Polska a Liga Narodów: Kwestie terytorialne w latach 1920-1925: Studium prawno-polityczne. Wrocław, 1993.
- Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995. Lublin, 1998.
- Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. Warszawa, 1979.
- Chojnowski A. Piłsudzczy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Wrocław, 1986.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. Wrocław, 1993.
- Crampton R.J. Eastern Europe in the Twentieth Century. London; New York, 1994.
- Crises and Transition: Polish Society in the 1980 's / Ed. by J. Koralewicz, J. Białecki, M. Watson. Oxford; New York; Hamburg, 1987.
- Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948. Warszawa, 1987.
- Czubiński A. Druga wojna światowa 1939-1945. Poznań, 1999. Cz. 1-2.
- Czubiński A. Dzieje najnowsze Polski: Polska Ludowa (1944-1989). Poznań, 1992.
- Czubiński A. Historia Polski XX wieku. Poznań, 2000.
- Czubiński A. Komunistyczna Partia Polski 1918-1938. Zarys historii. Warszawa, 1985.
- Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918-1921. Opole, 1993.
- Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918-1939). Szczecin, 1990.
- Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”. Warszawa, 1997.
- Dudek A. Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970. Kraków, 1997.
- Dunin-Wąsowicz K. Polski ruch socjalistyczny 1939-1945. Warszawa, 1993.
- Duraczyński E. Polska 1939-1945. Dzieje polityczne. Warszawa, 1999.
- Duraczyński E. Rząd polski na uchodźstwie 1939-1945: Organizacja, personalia, polityka. Warszawa, 1993.
- Duraczyński E. Układ Sikorski – Majski. Warszawa, 1990.

- *Dymarski M.* Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i Wielkiej Brytanii 1939-1945. Wrocław, 1999.
- *Dymek B.* Zwrot polityczny 1948 r. (Prześlanki, przebieg, skutki). Warszawa, 1989.
- *Dziewanowski M.K.* The Communist Party of Poland. An Outline History. Cambridge, Mass., 1959.
- *Dziewanowski M.K.* Poland in the 20-th Century. New York, 1977.
- *Eberhardt P.* Polska granica wschodnia 1939-1945. Warszawa, 1993.
- *Eisler J.* Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje. Warszawa, 1991.
- *Eisler J.* Zarys dziejów politycznych Polski 1944-1989. Warszawa, 1992.
- Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944-1956 / Praca zbiorowa pod red. P. Wójcika. Warszawa, 1992.
- *Essen A.* Polska a Mała Antanta 1920-1934. Kraków, 1992.
- *Faryś J.* Historia Polski od 1918 do 1939 roku. Poznań, 1997.
- *Faryś J.* Piłsudski i piłsudczycy: Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918-1939). Szczecin, 1991.
- *Fik M.* Marcowa kultura. Wokół „Dziadów”. Literaci i władza. Kampania marcowa. Warszawa, 1995.
- *Filar W.* „Burza” na Wołyniu: Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe. Warszawa, 1997.
- *Friszke A.* Oaza na Kopemika: Klub Inteligencji Katolickiej 1956-1989. Warszawa, 1997.
- *Friszke A.* Opozycja polityczna w PRL 1945-1980. Londyn, 1994.
- *Friszke A.* Polska Gierka. Warszawa, 1995.
- *Garlicki A.* Bolesław Bierut. Warszawa, 1994.
- *Garlicki A.* Drugiej Rzeczypospolitej początki. Wrocław, 1998.
- *Garlicki A.* Stalinizm. Warszawa, 1993.
- *Garlicki A.* U źródeł obozu belwederskiego. Wyd. 4. Warszawa, 1983.
- *Garliński J.* Polska w drugiej wojnie światowej. Warszawa, 1994.
- *Giełżyński W.* Budowanie Niepodległej. Paryż, 1985.
- *Głowacki A.* Kryzys polityczny 1970 roku. Warszawa, 1990.
- *Golka B.* Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939-1945. Warszawa, 1975.
- *Górski G.* Ustrój Polskiego Państwa Podziemnego 1939-1944: Studium historyczno-prawne. Lublin, 1995.
- *Grabowski W.* Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1941-1945. Warszawa, 1995.
- *Gregorowicz S., Zacharias M.J.* Polska – Związek Radziecki: Stosunki polityczne 1925-1939. Warszawa, 1995.
- *Grzelak C.* Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. Warszawa, 1998.
- *Halagida I.* Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957. Warszawa, 2002.
- Historia polskiego ruchu robotniczego / Pod red. M. Orzechowskiego. Warszawa, 1985. T. 1.
- *Holzer J.* Solidarność 1980-1981. Geneza i historia. Paryż, 1984.
- *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne. Warszawa, 2000.
- *Hübner P.* Polityka naukowa w Polsce w latach 1944-1953. Geneza systemu. Wrocław, 1992. T. 1-2.
- *Iwanow J.* Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921-1939. Wrocław, 1990.
- *Jabłonowski M.* Sen o potęgde: Z dziejów ruchu byłych wojskowych w II Rzeczypospolitej (1918-1939). Olsztyn, 1998.
- *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918. Warszawa, 1948.
- *Janowski K.B.* Polska 1980-1981. Od euforii do szoku. Toruń, 1995.
- *Janowski K.B.* Polska 1981-1989 między konfrontacją i porozumieniem: Studium historyczno-politologiczne. Warszawa, 1996.
- *Jasiewicz K.* Zagłada polskich kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego. Warszawa, 1997.
- *Jekel J.* Wielka Brytania w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych w latach 1918-1923. Szczecin, 1993.
- *Jędruszcak T.* Piłsudczycy bez Piłsudskiego. Powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 r. Warszawa, 1963.
- *Józef Piłsudski i Lwów* / Opr. J. Wereszyca. Warszawa, 1989.
- *Kaliński J.* Zarys historii gospodarczej Polski 1944-1989. Suwałki, 1995.
- *Kamiński M.K., Zacharias J.* W cieniu zagrożenia: Polityka zagraniczna RP 1918-1939. Warszawa, 1993.

- *Karpus Z.* Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918-1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej. Toruń, 1991.
- *Karpus Z.* Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w latach 1919-1920. Toruń, 1999.
- *Karski J.* Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty. Lublin, 1998.
- *Kawalec K.* Roman Dmowski. Warszawa, 1996.
- *Kersten K.* Między wyzwoleniem a zniewoleniem: Polska 1944-1956. Londyn, 1993.
- *Kersten K.* Narodziny systemu władzy: Polska 1943-1948. Poznań, 1990.
- *Kęsik J.* Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892-1981. Wrocław, 1995.
- Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945-1990 / Praca zbiorowa, red. A. Szkuta. Londyn, 1996.
- *Kisielewski T.* Federacja śródkowo-europejska: Pertrakcje polsko-czechosłowackie 1939-1943. Warszawa, 1991.
- *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. Warszawa, 1997.
- *Klimecki M., Filipow K.* Legiony to... Szkice z dziejów legionów polskich. Białystok, 1998.
- *Koko E.* W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918-1939). Gdańsk, 1995.
- *Koko E.* Wolni z wolnymi: PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1925. Gdańsk, 1991.
- *Kolańczyk A.* Internowani żołnierzy Armii UNR w Kaliszu 1920-1939. Kalisz; Przemyśl; Lwów, 1995.
- *Kotomejczyk N.* Polska Zjednoczona Partia Robotnicza 1948-1986. Warszawa, 1988.
- *Konieczny A., Szurgacz H.* Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939-1945. Poznań, 1976.
- *Korboński S.* Polskie Państwo Podziemne 1939-1945. Wrocław, 1987.
- *Korek J.* Paradoksy paryskiej „Kultury”: Ewolucja myśli politycznej w latach 1947-1980. Stockholm, 1998.
- *Korpalska W.* Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna. Wyd. II. Wrocław etc., 1988.
- *Kozłowski M.* Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919. Kraków, 1990.
- Kultura Polski Ludowej / Pod red. T. Galińskiego. Warszawa, 1966.
- *Kupczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. Wrocław, 1994.
- *Kupiecki R.* Natchnienie milionów: Kult Stalina w Polsce 1944-1956. Warszawa, 1993.
- *Kupiecki R., Szczepanik K.* Polityka zagraniczna Polski 1918-1994. Warszawa, 1995.
- *Kutrzeba S.* Polska odrodzona 1914-1939. Kraków, 1988.
- *Landau Z.* Gospodarka Polski Ludowej. Warszawa, 1994.
- *Leczyk M.* Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917-1919. Warszawa, 1966.
- *Leczyk M.* Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1988.
- *Lesiakowska K.* Mieczysław Moczar – „Mietek”. Biografia polityczna. Warszawa, 1998.
- *Lewandowski J.* Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921-1926. Warszawa, 1967.
- *Łojek J.* [L. Jerzewski]. Agresja 17 września 1939: Studium aspektów politycznych. Wyd. 3. Warszawa, 1990.
- *Łopiński M., Gach Z., Wilk M.* Konspira: Rzecz o podziemnej „Solidarności”. Gdańsk, 1989.
- *Łossowski P.* Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej: Z dziejów polskiej służby zagranicznej. Warszawa, 1992.
- *Łossowski P., Młynarski Z.* Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy w powstaniu styczniowym. Wrocław, 1959.
- *Łossowski P.* Konflikt polsko-litewski 1918-1920. Warszawa, 1996.
- *Luczak C.* Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939-1945). Poznań, 1996.
- *Lukomski G., Partacz Cz., Polak B.* Wojna polsko-ukraińska 1918-1919. Działania bojowe, aspekty polityczne, kalendarium. Koszalin; Warszawa, 1994.
- *Machcewicz P.* Polski rok 1956. Warszawa, 1993.
- *Mackiewicz S. (Cat).* Historia Polski. Wrocław, 1989. Cz. 1-2.

- *Madajczyk Cz.* Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. Warszawa, 1970. T. 1-2.
- *Majchrowski J.M.* Silni – zwarci – gotowi: Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego. Warszawa, 1985.
- *Makowski B.* Litwini w Polsce 1920-1939. Warszawa, 1986.
- *Malak K.* Polsko-radzieckie stosunki kulturalne w okresie międzywojennym. Warszawa, 1991.
- *Malec-Masnyk B.* Plebiscyt na Góymy Śląsku. Opole, 1991.
- *Malinowski L.* Politycy Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939 (służba i życie prywatne). Toruń, 1995. Cz. 1-2.
- *Matelski D.* Ukraińcy i Rusini w Polsce 1918-1935. Poznań, 1996.
- *Materski W.* Tarcza Europy: Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939. Warszawa, 1994.
- *Matlachowski J.* Kulisy powstania Warszawskiego. Wyd. 2. Warszawa, 1994.
- *Matusak P.* Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939-1945. Siedlce, 1997.
- *Mausak P.* Ruch Oporu w Polsce: 1939-1945. Katowice, 1988.
- *Mazur G.* Biuro Informacji i Propagandy SZP, ZWZ, AK 1939-1945. Warszawa, 1987.
- *Mich W.* Obcy w polskim domu. Nationalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918-1939. Lublin, 1994.
- *Mich W.* Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918-1939). Lublin, 1992.
- *Michowicz W.* Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w 1934. Łódź, 1963.
- *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971.
- Mniejszości narodowe w Polsce: Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944-1989) / Pod red. P. Madajczyka. Warszawa, 1998.
- Mobilizacja uchodźstwa do walki politycznej 1945-1990 / Praca zbiorowa, red. L. Kliszewicz. Londyn, 1995.
- *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach: Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. Warszawa, 1999.
- *Motyka G., Wnuk R.* Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947. Warszawa, 1997.
- *Mroczka L.* Spór o Galicję Wschodnią 1914-1923. Kraków, 1998.
- *Mroczko M.* Ziemie dzielnicy pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864-1939. Gdańsk, 1994.
- *Najdus W.* Ignacy Daszyński 1866-1936. Warszawa, 1988.
- *Nalepa E.J.* Oficerowie Armii Radzieckiej w Wojsku Polskim 1943-1968. Warszawa, 1995.
- *Nalecz D.* Sen o władzy: Inteligencja wobec niepodległości. Warszawa, 1994.
- *Nalecz T.* Irredenta polska. Warszawa, 1992.
- *Nalecz T.* Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918. Wrocław, 1984.
- *Ney-Krwawicz M.* Armia Krajowa: Siła zbrojna Polskiego Państwa Podziemnego. Warszawa, 1993.
- *Nicieja S.S.* Adam Próchnik: Historyk – polityk – publicysta. Warszawa, 1986.
- *Nicieja S.S.* Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786-1986. Wrocław etc., 1988.
- *Nicieja S.S.* Cmentarz obrońców Lwowa. Wrocław; Kraków; Warszawa, 1990.
- *Nicieja S.S.* Łyczaków: Dzielnica za Styksem. Wrocław; Kraków; Warszawa, 1998.
- *Nowakowski J.M.* Walery Sławek (1879-1939): Zarys biografii politycznej. Warszawa, 1988.
- *Nowinowski S.M.* Prezydent Ignacy Mościcki. Warszawa, 1994.
- *Paczkowski A.* Pół wieku dziejów Polski 1939-1989. Warszawa, 1998.
- *Paczkowski A.* Stanisław Mikolajczyk, czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej). Warszawa, 1991.
- *Palczak A.* Procesy stalinizacji w Polsce w latach 1947-1956. Zabrze, 1996.
- *Palij M.* The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919-1921. An Aspect of the Ukrainian Revolution. Edmonton; Toronto, 1995.
- *Papierzynska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. Kraków, 1979.
- *Paruch W.* Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowski (1926-1939). Lublin, 1997.
- *Pastusiak L.* Roosevelt a sprawa polska. Warszawa, 1980.
- *Pestkowska M.* Kazimierz Sosnkowski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995.

- *Pilch A.* Studentski ruch polityczny w Polsce w latach 1932-1939. Warszawa; Kraków, 1972.
- *[Piltz E.]* Nasze stronnictwa skrajne. Przez Scriptoria. Kraków, 1903.
- *Piotrkiewicz J.* Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926-1930. Warszawa, 1981.
- *Piotrowski J.* Aleksander Pristor (1874-1941): Zarys biografii politycznej. Wrocław, 1994.
- *Piotrowski M.* Służba idei czy serwilizm? Zygmunt Felczak i Feliks Widy-Wirski w najnowszych dziejach Polski. Lublin, 1994.
- *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski. Gdańsk, 1989-1991. T. 1-3.
- *Polak E.* Los Polaka w latach 1939-1951. Wyd. 2. Świdnica, 1992.
- Poland and Ukraine: Past and Present / Ed.by P.J. Potichnyj. Edmonton; Toronto, 1980.
- *Polonsky A.* Politics in Independent Poland 1921-1939. The Crises of Constitutional Government. Oxford, 1972.
- Polska odrodzona 1918-1939: Państwo, społeczeństwo, kultura / Pod. red. J. Tomickiego. Wyd. 2. Warszawa, 1988.
- *Pomian K.* Wymiary polskiego konfliktu 1956-1981. Londyn, 1985.
- Pomoc krajowi przez niepodległościowe uchodźstwo 1945-1990 / Praca zbiorowa, red. R. Lewicki. Londyn, 1995.
- *Potocki R.* Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939). Lublin, 1999.
- Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku / Pod red. W. Mokrego. Kraków, 1997.
- *Prus E.* Atamania UPA: Tragedia kresów. Warszawa, 1988.
- *Prus E.* Z dziejów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej i okupacji. Katowice, 1985.
- *Pruszyński M.* Tajemnica Piłsudskiego. Warszawa, 1997.
- *Przygoński A.* Stalin i Powstanie Warszawskie. Warszawa, 1994.
- *Raina P.* Kościół w Polsce 1981-1984. Londyn, 1984.
- *Reguła J.A.* Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów. Wyd. 3. Toruń, 1994.
- *Rollet H.* Zarys dziejów Polski 1939-1984. Kraków, 1994.
- *Roszkowski W. [Andrzej Albert].* Historia Polski 1914-2000. Wyd. 8. Warszawa, 2001.
- *Rothschild J.* Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II. New York, Oxford, 1993.
- *Rudnicki Sz.* Obóz Narodowo-Radykalny: Geneza i działalność. Warszawa, 1985.
- *Sagan J.* Procesy uprzemysłowienia w powojennej Polsce. Gdańsk, 1995.
- *Salmonowicz S.* Polskie Państwo Podziemne: Z dziejów walki cywilnej 1939-1945. Warszawa, 1994.
- *Siedlecki J.* Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986. Londyn, 1990.
- *Siemaszko Z.S.* W sowieckim osaczeniu 1939-1943. Londyn, 1991.
- *Siwek A.* Uniwersytet Warszawski w marcu 68. Warszawa, 1989.
- *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa; 1992-1994. T. 1-3.
- *Skaradziński B.* Białorusiny, Litwini, Ukraińcy. Białystok, 1990.
- *Skaradziński B.* Polskie lata 1919-1920. Warszawa, 1993. T. 1-2.
- *Skórzyński J.* Uгода i rewolucja: Władza i opozycja 1985-1989. Warszawa, 1995.
- *Smoliński T.* Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926-1935: Studium prawne. Poznań, 1985.
- *Stawęcki P.* Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna II Rzeczypospolitej w latach 1935-1939. Warszawa, 1969.
- *Stępień S.* Prasa ludowa w Polsce. Zarys historyczny. Warszawa, 1984.
- *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. Warszawa, 1998.
- *Syzdek E., Syzdek B.* Cyrankiewicz. Zanim zostanie zapomniany. Warszawa, 1996.
- *Syzdek E., Syzdek B.* Polityczne dylematy Władysława Gomułki. Warszawa, 1985.
- *Szcześniak B.A., Szota Z.W.* Droga donikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973.
- *Szczypek J.* Władysław Sikorski. Fakty i legendy. Rzeszów, 1984.
- *Szeremietiew R.* Czy mogliśmy przetrwać: Polska a Niemcy w latach 1918-1939. Warszawa, 1994.
- *Śliwa M.* Ludowcy, socjaliści w parlamencie II Rzeczypospolitej Warszawa, 1995.
- *Świątek R.* Lodowa ściana. Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904-1918. Kraków, 1998.

- *Tebinka J.* Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939-1945. Warszawa, 1998.
- *Terej J.J.* Na rozstajach dróg: Ze studiów nad obliczem i modelem Armii Krajowej. Wrocław etc., 1980.
- *Terlecki O.* Pułkownik Beck. Kraków, 1985.
- *Tomaszewski J.* Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa, 1998.
- *Tomicki J.* Lewica socjalistyczna w Polsce 1918-1939. Warszawa, 1982.
- *Topolski J.* Polska XX wieku 1914-2000. Wyd. V. Poznań, 2001.
- *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945). Warszawa, 1972.
- *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. Kraków, 1989.
- *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993.
- Tragedia Komunistycznej Partii Polski / Red. nauk. J. Maciszewski. Warszawa, 1989.
- *Trembicka K.* Między apologią a negacją: Studium myśli politycznej Komunistycznej Partii Polski w latach 1918-1932. Lublin, 1995.
- *Turkowski R.* Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945-1949. Warszawa, 1992.
- *Turlejska M.* Te pokolenia załobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie. Warszawa, 1990.
- *Wapiński R.* Narodowa Demokracja 1893-1939: Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. Warszawa, 1980.
- *Wapiński R.* Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej. Wrocław, 1991.
- *Wapiński R.* Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994.
- *Wapiński R.* Roman Dmowski. Wyd. 2. Lublin; 1989.
- *Wapiński R.* Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej. Łódź, 1989.
- *Wapiński R.* Władysław Sikorski. Wyd. 3. Warszawa, 1982.
- *Ważniewski E.* Walka polityczna w kierownictwie PPR i PZPR. Toruń, 1991.
- *Wątor A.* Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914. Szczecin, 1993.
- *Werblan A.* Władysław Gomułka sekretarz generalny PPR. Warszawa, 1988.
- *Węgierski J.* Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941. Warszawa, 1991.
- *Wierzbieniec W.* Społeczność żydowska Przemysła w latach 1918-1939. Rzeszów, 1996.
- *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. Toruń, 2001.
- *Władysław T.* „Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej: Koncepcje Adama Doboszyńskiego a program obozu narodowego. Kraków, 1994.
- *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939-1945 / Praca zbiorowa, red. Z. Błażyński.* Londyn, 1994.
- *Wojdyto W.* Koncepcje społeczno-polityczne Stanisława Grabskiego. Toruń, 1993.
- *Woźniczka Z.* Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” 1945-1952. Warszawa, 1992.
- *Wójcik A.* Myśl polityczna Stanisława Augusta Thugutta (1873-1941). Lublin, 1992.
- *Wójcik S.* Cechy narodowe Polaków w polemikach okresu międzywojennego (neoromantyków, piłsudczyków, narodowych demokratów). Lublin, 1989.
- *Wroniak Z.* Polityka polska wobec Francji w latach 1925-1932. Poznań, 1987.
- *Zakrzewski A.* Wincenty Witos: Chłopski polityk i mąż stanu. Warszawa, 1977.
- *Zamojski J.* Powrót na mapę: Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1914-1919. Warszawa, 1991.
- *Zaporowski Z.* Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939: Działalność posłów, parlamentarne koncepcje J. Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin, 1992.
- *Zaremba P.* Historia Dwudziestolecia (1918-1939). Warszawa, 1991.
- *Zawodny J.K.* Powstanie Warszawskie w walce i dyplomacji. Warszawa, 1994.
- *Zuzowski R.* Komitet Samoobrony Społecznej KOR: Studium dysydemtyzmu i opozycji politycznej w Polsce. Wrocław, 1996.
- *Żarnowski J.* Polska 1918-1939: Praca – technika – społeczeństwo. Warszawa, 1992.
- *Żaroń P.* Armia Andersa. Toruń, 1996.
- *Żaroń P.* Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej. Warszawa, 1990.
- *Żenczykowski T.* Polska Lubelska 1944. Warszawa, 1990.

- *Żerko S.* Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939. Poznań, 1998.
- *Żurawski P.P. vel Grajewski.* Sprawa ukraińska na Konferencji w Paryżu w roku 1919. Warszawa, 1995.

Джерела та література до історії сучасної Польщі

- Конституції нових держав Європи та Азії / Упорядник С. Головатий. Київ, 1996.
- *Balcerowicz L.* 800 dni. Szok kontrolowany. Warszawa, 1992.
- *Dubiński K.* Magdalenka: Transakcja epoki. Notatki z poufnych spotkań Kiszczak – Wałęsa. Warszawa, 1990.
- *Geremek B.* Rok 1989: B. Geremek opowiada, J. Żakowski pyta. Warszawa, 1990.
- *Kościeszka K.* Największe skandale w ciągu ostatnich dwunastu miesięcy w Polsce. Gdańsk, 1994.
- *Michnik A.* Diabeł naszego czasu: Publicystyka z lat 1985-1994. Warszawa, 1995.
- Polskie partie polityczne: Charakterystyki, dokumenty / Pod.red.K.A. Paszkiewiczza. Wrocław, 1996.
- Porozumienie okrągłego stołu: 6 luty – 5 kwietnia 1989. Dyskusja plenarna, dokumenty, notki biograficzne. Warszawa, 1989.
- Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991 / Opr.J. Stodkowska. Warszawa, 1995. Cz. 1.
- Raport o stanie bezpieczeństwa państwa: Aspekty zewnętrzne. Warszawa, 1995.
- Raport Rady Ministrów w sprawie korzyści i kosztów integracji RP z UE. Warszawa, 2000.
- Sąd nad autorami stanu wojennego / Pod red. A. Karaś. Warszawa, 1993.
- Ukraińcy w Polsce 1989-1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje / Opr. M. Czech. Warszawa, 1993.
- *Waniek D.* "Kwach". Zapiski sztabowe Danuty Waniek. Warszawa, 1995.
- Zakończenie działalności władz RP na uchodźstwie 1990 / Praca zbiorowa, red. Z. Błazyński, R. Zakrzewski. Londyn, 1995.

- *Лудрашин П.В., Клімонт Д.Ю., Федонюк С.В.* Географія продуктивних сил Польщі. Луцьк, 2000.
- Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. Москва, 1997.
- A miało być tak pięknie... Polska scena polityczna lat dziewięćdziesiątych / Pod red. B. Lewenstein i W. Pawlika. Warszawa, 1994.
- *Bodio T.* Między romantyzmem i pragmatyzmem: Psychologiczne aspekty transformacji w Polsce. Wyd. 4. Warszawa, 2001.
- *Bogucka T.* Polak po komunizmie. Warszawa, 1997.
- *Boyes R.* Nagi prezydent: Życie polityczne Lecha Wałęsy. Londyn, 1995.
- *Brown J.* Hopes and Shadows. Eastern Europe after Communism. Durham, 1994.
- *Chalupczak H., Browarek T.* Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995. Lublin, 1998.
- *Czapliński P., Śliwiński P.* Literatura polska 1976-1998. Przewodnik po prozie i poezji. Kraków, 2000.
- *Deszczyński P., Gokata K., Krawulski J.* Polska w systemie stosunków międzynarodowych. Poznań, 1995.
- *Dudek A.* Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989-1995. Zarys historii politycznej. Kraków, 1997.
- *East R. and Pontin J.* Revolution and Change in Central and Eastern Europe. London, 1997.
- Ewolucja polskiego systemu politycznego po 1989 roku w świetle komparatystycznej teorii polityki / Pod. red. A. Antoszewskiego. Wrocław, 1994.
- *Holmes L.T.* Post-Communism. An Introduction. London, 1997.
- *Gill W., Gill N.* Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993. Toruń, 1994.
- *Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A.* Strategie i system: Polacy w obliczu zmiany społecznej. Warszawa, 2000.
- *Gowin J.* Kościół po komunizmie. Kraków, 1995.
- *Jednaka W.* Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku. Wrocław, 1995.
- *Kukutka J.* Traktaty sąsiedzkie Polski Odrodzonej. Wrocław, 1998.
- *Koniczna J.* Polska – Ukraina: Wzajemny wizerunek. Warszawa, 2001.
- *Kurczewska J.* Kultura narodowa i polityka. Warszawa, 2000.
- Lech Wałęsa / E. Szczesiak i in. Gdańsk, 1990.

- *Lis T.* Wielki finał: Kulisy wstępowania Polski do NATO. Kraków, 1999.
- *Mach B.W.* Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu. Warszawa, 1998.
- *Majcherek J.A.* Pierwsza dekada III Rzeczypospolitej 1989-1999. Warszawa, 1999.
- *Parzymes S.* Polska w negocjacjach o wstępie do UE. Warszawa, 1998.
- *Piecuch H.* Służby specjalne atakują: Od Jaruzelskiego do Kwaśniewskiego. Warszawa, 1996.
- Pierwsza dekada niepodległości: Próba socjologicznej syntezy / Pod red. E. Wnuk-Lipińskiego i M. Ziółkowskiego. Warszawa, 2001.
- *Podgórecki A.* Społeczeństwo polskie. Rzeszów, 1995.
- Polska i jej nowi sąsiedzi: 1989-1993 / Praca zb. pod red. H. Pracowitego. Poznań, 1994.
- Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 / Pod red. A. Żukowskiego. Olsztyn, 1999.
- Przeobrażenia w urynkowieniu polskiej gospodarki / Pod red. M. Syrka. Katowice, 1995.
- *Raciborski J.* Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego 1989-1995. Warszawa, 1997.
- Studia nad reformowaną gospodarką: Aspekty instytucjonalne / Red. M. Okólski, U. Sztanderska. Warszawa, 1996.
- Świat elity politycznej / Pod. red. W. Wesołowskiego i I. Panków. Warszawa, 1995.
- *Świda-Ziemia H.* Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych. Warszawa, 1998.
- The Unplanned Society: Poland During and After Communism / Ed.by J.R. Wedel. New York, 1992.
- *Zagórski Z.* Społeczeństwo transformacyjne. Klasy i warstwy Polski postkomunistycznej. Wrocław, 1997.
- Zbiorowi aktorzy polskiej polityki / Pod red. J. Wasilewskiego. Warszawa, 1997.
- *Ziemilski A.* Polska w latach dziewięćdziesiątych: Problemy społecznego przystosowania do Wielkiej Zmiany. Szkic socjologiczny. Warszawa, 1995.

Довідкова література

- ✓ Довідник з історії України / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. Вид. 2. Київ, 2001.
- ✓ *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения. Библиографический словарь. Москва, 1967.
- ✓ Хроника человечества. Москва, 2001.
- ✓ Atlas Historyczny Polski. Warszawa, 1973.
- ✓ Bibliografia historii polskiej za rok... / Opr. J. Baumgart i in. Wrocław; Warszawa, 1952 –
- ✓ Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej. Instytut Adama Mickiewicza. Wydawnictwa: Ignacy Jan Paderewski; Karol Szymanowski; Opera Polska; Współczesna Polska Opera; Polska muzyka współczesna; Architektura lat dziewięćdziesiątych w Polsce; Polscy kompozytory współcześni; Polski teatr poszukujący; Najnowsza sztuka polska. Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte; Polska muzyka współczesna; Wyzwania prozy polskiej lat dziewięćdziesiątych; Poezja polska w ostatnich dwudziestu latach XX wieku.
- ✓ Dynastie Europy / Praca zbiorowa pod red. A. Mączaka. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997.
- ✓ Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji. Lwów, 1868-1874. T. 1-2.
- ✓ Encyklopedia historii Polski. Dzieje polityczne. Warszawa, 1994-1995. T. 1-2.
- ✓ Encyklopedia staropolska. Opracował A. Brückner. Materiałem ilustracyjnym uzupełnił K. Estreicher. Warszawa, 1939. T. 1-2.
- ✓ *Estreicher K. i Estreicher S.* Bibliografia Polska. Kraków, 1870-1951. T. 1-34.
- ✓ *Fik M.* Kultura polska po Jalcie: Kronika lat 1944-1981. Warszawa, 1991. T. 1-2.
- ✓ *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska. Warszawa, 1976. T. 1-4.
- ✓ Kronika powstań polskich 1794-1944 / Opr. zespół pod kier. B. Michalika i E. Duraczyńskiego. Warszawa, 1994.
- ✓ *Kulecka A., Osiecka M., Zamojska D.* „...Którzy nauki, cnotę, Ojczyznę kochają”. Znani i nieznanzi członkowie Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Warszawa, 2000.
- ✓ *Luczak C.* Od pierwszej do ostatniej godziny drugiej wojny światowej. Dzieje Polski i Polaków. Poznań, 1995.

Історія Польщі

- ✓ *Moldawa T.* Ludzie władzy 1944-1991. Warszawa, 1991.
- ✓ Polski Słownik Biograficzny. Kraków etc., 1935-1998. T. 1-36.
- ✓ Poczet królów i książąt polskich. Warszawa, 1978.
- ✓ Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. A. Chojnowskiego, P. Wróbla. Wrocław, 1992.
- ✓ Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994.
- ✓ Słownik władców polskich / Opr. J. Dobosz, J. Jaskulski, T. Jurek, A. Kamieński, M. Michalski, M. Serwański. Poznań, 1997.
- ✓ *Stefański J.* Polska 1988-1993: Narodziny i pierwsze lata III RP. Kalendarium. Kołbuszowa, 1995.
- ✓ Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832-1855 (Królestwo Polskie): Przewodnik biograficzny. Wrocław, 1990.
- ✓ *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997.

Публікації, з яких взято ілюстрації:

- История костюма. Составлена Н.Будур. Москва, 2001.
 История Польши. Москва, 1956. Т. 1.
Крушельницкий Е. Польша: туристический справочник. Москва, 1998.
 Хроника человечества. Москва, 2001.
Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1926. Wyd.4. Warszawa, 1978.
Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926-1939. Warszawa, 1980.
Dobrowolski T. Malarstwo polskie ostatnich dwustu lat. Wrocław etc., 1976.
Dowiat J. Chrzeszt Polski. Warszawa, 1997.
Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Wyd. IV. Warszawa, 1998.
 Encyklopedia historii Polski. Dzieje polityczne. Warszawa, 1994-1995. Т.1-2.
Fras Z. Galicja. Wrocław, 2000.
Kieniewicz S. Historia Polski 1795-1918. Wyd.9. Warszawa, 1997.
 Kultura Polski Ludowej / Pod red. T. Galińskiego. Warszawa, 1966.
 Paderewski Ignacy Jan. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej, Instytut Adama Mickiewicza. Warszawa [b.r.w.].
 Polscy kompozytory współczesne. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej, Instytut Adama Mickiewicza. Warszawa [b.r.w.].
Skaradziński B. Polskie lata 1919-1920. Warszawa, 1993. Т. 1-2.
Suchodolski B. Dzieje kultury polskiej. Wyd.II. Warszawa, 1986.
Szwarc A. Pod obcą władzą 1795-1864. Warszawa, 1997.
 Wielka historia Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego w sześćsetlecie odnowienia ... / Komitet redakcyjny S. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak. Kraków, 2000-2001. Т. 1 – 10 (Autorzy: P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski, J. Wyrozumski, K. Baczkowski, S. Grzybowski, J.A. Gierowski, S. Grodziski, M. Zgórniak, J. Buszko, Cz. Brzoza, A.L. Sowa).
Witos W. Dzieła wybrane (Moje wspomnienia, Moja tułaczka w Czechosłowacji) / Do druku przyg., przedmową i przypisami opatrzyli E. Karczewski i J.R. Szaflik. Warszawa, 1988-1995. Т. 1-3.
 Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939-1945 / Praca zbiorowa, red. Z. Błazyński. Londyn, 1994.
 Zielińska T. Poczest polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997.

Публікації, що послужили підставою для виготовлення кольорових мап:

- Czubiński A., Topolski J.* Historia Polski. Wrocław, 1988.
Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Wyd. IV. Warszawa, 1998.
 Wielka historia Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego w sześćsetlecie odnowienia ... / Komitet redakcyjny S. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak. Kraków, 2000-2001. Т. 1 – 10 (Autorzy: P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski, J. Wyrozumski, K. Baczkowski, S. Grzybowski, J.A. Gierowski, S. Grodziski, M. Zgórniak, J. Buszko, Cz. Brzoza, A.L. Sowa).

Список кольорових мап: 1. Фізично-географічна мапа Польщі; 2. Кордони держави П'ястів (X – XV ст.); 3. Річ Посполита в XVI ст.; 4. Поділи Речі Посполитої 1772-1795 рр.; 5. Польські землі після Віденського конгресу 1815 р.; 6. Польша в 1918-1939 рр.; 7. Польша в 1939-1945 рр.; 8. Сучасна Польша. Адміністративний поділ станом на 1999 р.

Іменний покажчик

(покажчик не включає імен, згаданих у бібліографії та ілюстраціях)

- Абаканович Магдалена 657
Абрамовський Едвард 410, 424
Август II Міщний (Фрідріх Август I) 127, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 211, 212, 217, 218
Август III (Фрідріх Август) 212, 213, 214, 215, 216, 217, 230
Агнеска, дружина Владислава II Вигнанця 38, 47
Адальберт (див. Войцех, св.)
Адамец Марек 656
Адамський Станіслав 444, 451
Айгнер Крістіан Пйотр 343
Айдукевич Казімеж 500
Алганов Володимир 684
Александр, єпископ 67
Александр Ягеллончик 97, 114, 115, 118, 119
Александра, сестра Владислава II Ягайла 72
Альберт Анжей (див. Рохковський Войцех)
Альберт Ведмідь 46
Альберт, війт краківський 62, 63
Альбрехт Єжи 570
Альбрехт I Габсбург 61
Альбрехт I Гогенцоллерн 141, 147, 148, 151
Альбрехт II Фрідріх Гогенцоллерн 148
Альдона, дружина Казимира III Великого 68
Альтомонте Мартіно 225
Альфред Великий 18
Альот Станіслав 686
Андерс Владислав 509, 518, 521, 532, 537, 540, 567, 671
Андерман Януш 655
Анджеєвський Єжи 503, 574, 579, 588, 593, 594, 597, 609, 655
Андрій Юрійович 71
Андропов Юрій 547, 623, 636
Анквіч Юзеф 247
Анна Австріячка 132
Анна, дочка Казимира IV Ягеллончика 76
Анна Іванівна, цариця 212, 215
Анна Ягеллонка 124, 125, 174
Антал Йозеф 668
Антоній із Вроцлава 173
Антонович Володимир 326, 333, 357
Анциць Владислав 385
Апраксін Петро 234
Апухтін Олександр 350
Арістов Борис 625
Арістотель 103
Аркт М. 387
Арцішевський Томаш 410, 485, 537, 551, 567
Арчинар Л. 438
Аскеназі Шимон 425, 438, 501
Асник Адам 367, 377, 378
Аттіла 12
Аугустинський Зигмунт 555
Бабюх Едвард 591, 602, 603, 607, 614, 615, 616, 629
Багінський Казімеж 475, 555
Бадені Казімеж 356, 416, 417
Бадурський Анжей 252
Бажанка Каспер 225
Бажиковський Станіслав 293
Бака Владислав 635, 650
Бакунін Михайло 317, 329, 349
Баліцький Зигмунт 370, 396
Балка Мірослав 656, 657, 700
Бальзак Оноре де 497
Бальцер Освальд 425, 500
Бальцерович Лешек 661, 662, 665, 672, 674, 679, 684, 686, 687
Банах Стефан 500, 596
Банахевич Тадеуш 500
Бандера Степан 479, 513, 522
Бандтке Єжи Самуель 341
Бандура Єжи 601
Барановський Януш 674
Бараньчак Станіслав 655, 699
Барвінський Олександр 357, 398
Баргельський Збігнев 657
Бардовський Петро 373
Барліцький Норберт 410, 475
Барила Юзеф 644
Барнім I 45
Барсс Францішек 262
Бартель Казімеж 469, 470, 473, 474, 515
Бартломей із Ясла 103
Бартольді Готфрід 261
Бартош Войцех (Гловацький) 245
Бартошевич Владзімеж 505
Бартошек Францішек 505
Бартоше Роман 664
Баршковський Вацлав 572
Баршковський Казімеж 591, 602, 603, 606, 615, 616, 617, 625, 632, 644
Батий (Бату) 50
Баторі Іштван (див. Стефан Баторій)
Бах Александр 353
Бах Еріх фон дем 534
Бацевич Гражина 601
Бачинський Юліан 398
Баччiarеллі Марчелло 254
Беднаж Пйотр 635
Беднарський Кишиштоф 656
Безелер Ганс фон 434
Безприм, син Болеслава I Хороброго 25, 26
Безручко Марко 455
Бек Юзеф 470, 479, 480, 482, 488, 489
Бела 28
Бела III 47
Бела IV 47
Белза Владислав 422
Беллото (Каналетто) Ян Богуміл 254
Белька Марек 682, 687
Бем Юзеф 295, 318

- Бендер Ришард 678
 Бенедикт Поляк 66
 Бенедикт IX, папа 31
 Бенеш Едуард 516
 Бентам Джеремі 278
 Бенгтовський Владислав 368
 Бенц Карл 389
 Бервінський Ришард Вінцентій 338
 Берг Федір 331, 332, 349
 Берд Тадеуш 601, 657
 Бердиховська Богуслава 669
 Берент Владислав 478
 Бересь Станіслав 656
 Береччі Бартоломео 172
 Берія Лаврентій 514, 579
 Берлінг Зигмунт 526, 531, 534, 536, 621
 Берлінгуер Енріко 609
 Берман Якуб 530, 535, 554, 557, 558, 562, 569, 572
 Бернар, абат 57
 Бернард Спритний 42
 Бернер Ігнацій 405
 Бертельмі С. 452
 Бессемер Генрі 347
 Бетлен Габор 146
 Бетманн-Гольвег Теобальд 434
 Белєцький Маріан 403
 Белєцький Ян Кшиштоф 665, 668, 669, 676
 Бельовський Август 342
 Бельський Йоахим 171
 Бельський Марцін 171
 Бень Адам 540
 Беньковський Владислав 573, 578, 579
 Бернацький-Домб Стефан 508
 Берут Болеслав 529, 534, 535, 541, 554, 557, 558, 561, 562, 565, 567, 568, 569
 Бжезінський Збігнев 670
 Бжезінський Стефан 406
 Бженкавський Ян 502
 Бжозовський Станіслав 422, 424
 Бзовський Станіслав (див. Костка Наперський Александр Лев)
 Билєвський Т. 437
 Биліца Марцін із Олькуша 102
 Біднов Василь 462
 Білінський Леон 356
 Білозерський Василь 323
 Бірнс Джеймс 553
 Бірон Ернст Йоганн 141, 215
 Біскуп Маріан 597
 Бісмарк Отто Леопольд фон 347, 350, 351, 352, 353, 391
 Бічина Конрад із Лукова 103
 Бланкі Луї 349
 Блері Л. 389
 Блокке Абрагам ван ден 173
 Блюмер Ігнацій Александр 291
 Блюмштайн Северин 581, 586, 633
 Бнінський Адольф 469, 517
 Бобжинський Міхал 379, 419, 432, 500
 Бобинський Станіслав 441
 Бобровський Стефан 330
 Бобровський Чеслав 558, 573
 Бобчинський Константи 365
 Богданович Кароль 381
 Богомолец Станіслав 255
 Богуслав I, князь щєцинський 45, 46
 Богуслав X, князь західнопоморський 76, 149
 Богуслав XIV, князь західнопоморський 149
 Богуславський Войцех 255, 276, 497
 Богуш, поміщик 305
 Богуш Маріан (див. Потоцький Юзеф)
 Богуш Маріан, маляр 601
 Богушевич Марія 373
 Богушевський Кшиштоф 174
 Бознанська Ольга 428
 Бой-Желєнський Тадеуш (див. Желєнський-Бой Тадеуш)
 Бойс Й. 656
 Болеслав, князь калісько-гнєзненський 63
 Болеслав Побожний 43, 46
 Болеслав, син Мешка III Старого 39
 Болеслав, син Тройдена I (див. Юрій II Тройденович)
 Болеслав Соромливий 41
 Болеслав I Високий 38, 39, 40, 42, 45
 Болеслав I, князь мазовецький, 44
 Болеслав I, князь опольський 47
 Болеслав I Пржемислович 20
 Болеслав I Хоробрий 21, 22, 23, 24, 25, 33, 35, 59, 454
 Болеслав II, князь мазовецький 44, 50, 61
 Болеслав II Пржемислович 21, 22
 Болеслав II Рогатка 42, 43, 45, 46
 Болеслав II Сміливий 21, 28, 29, 59, 60
 Болеслав III, князь площський 71
 Болеслав III Кривоустий 29, 30, 31, 32, 35, 37, 39, 42, 47, 55, 56
 Болеслав III Пршемислович 24
 Болеслав IV Кучерявий 31, 37, 38, 42, 44, 45, 67
 Болеслав V Соромливий 41, 44, 47, 57, 60
 Болько I 42, 43
 Бона Сфорца 116, 117
 Бональд Луї де 279
 Бонапарт Наполеон (див. Наполеон Бонапарт)
 Боніфацій VIII, папа 60
 Боплан Гійом Левассер де 138
 Борейша Єжи (Голдберг Беніамін) 559
 Борковський Кароль 313
 Боровський Марек 677, 688
 Боровський Тадеуш 593
 Борсук Кароль 596
 Бортновський Владислав 508
 Борусєвич Богдан 613, 633, 644
 Бота Френсіс 452
 Ботвін Нафтالی 467
 Бохєнський Александр 697
 Бразаускас Альгірдас 675
 Брайнль, староста тарнівський 304
 Брандис Казімеж 579, 593, 597, 655
 Брандис Маріан 579
 Брандт Віллі 584
 Браніцький Францішек Ксаверій 234, 236, 242

- Браніцький Ян Клеменс 217, 224, 231
Братковський Стефан 612, 618
Братни Роман 599
Бреанський Валеріан 309
Брежнев Леонід 545, 546, 547, 588, 590, 605, 619, 623, 626, 631, 636, 647, 661
Бреза Тадеуш 597, 598
Бржетіслав I 27
Брила Стефан 500
Брилль Ернест 598, 656
Бріан Арістід 476, 477
Бродовський Антоній 343
Брожек Ян 170
Броз-Тіто Йосиф 544
Бронєвський Владислав 502, 593
Бронєвський Марцін 156
Брун Андре де 254
Бруно із Кверфурта 35
Брус Владзімеж 579, 587
Брюкнер Александр 425, 500
Брюховський Іван 185, 186, 187
Бубель Лешек 680
Бугай Ришард 677, 685
Бугайський Ришард 566
Бузек Єжи 684, 685, 686, 687
Буковецький Станіслав 486
Булігін Олександр 404
Бультон М. 278
Буонакорсі Філіппо (див. Каллімах)
Буонаротті Франческо 297
Бур-Коморовський Тадеуш (див. Коморовський-Бур Тадеуш)
Бурса Анджей 598
Бурський Адам 170
Бут Павло (Павлюк) 139
Бутурлін Микола 373
Бучковський Леонард 560
Буш Джордж 645, 660
Буша Анджей 599
Буяк Збігнев 613, 618, 626, 633, 635, 641, 644, 649, 664, 674, 677
Буяк Францішек 425
Бюлов Бернгард 411
Бялковський Людвік 300
Бялобжезький Антоній 327
Бялобжезький Чеслав 500
Бялоблоцький Броніслав 374, 380, 381
- Вавельберг** Гіполіт 377
Вавжешький Томаш 248
Вагилевич Іван 314, 315
Важик Адам 502, 568, 574, 593, 594, 598
Вайда Анджей 600, 653, 656, 658, 700
Вайт Александр 502
Валенса Богдан 679
Валенса Лех 613, 615, 616, 618, 620, 621, 622, 623, 627, 628, 629, 625, 636, 637, 639, 640, 641, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 653, 658, 659, 660, 662, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 671, 672, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 685, 687
Валенса Пшемислав 679
Валенса Славомір 679
Валентинович Анна 613, 615
Валішевський Зигмунт 505
Валуа Анрі (див. Генрик Валезій)
Валясєвичувна Станіслава 507
Вандурський Вітольд 502
Ванек Данута 680
Ванькович Мельхіор 582, 599
Ваповський Бернард 170
Варинський Людвік 371, 372, 373
Варліковський Кшиштоф 700
Варський Адольф 615
Варціслав, князь західнопоморський 30
Варціслав III 45, 46
Василевська Ванда 482, 503, 526, 530, 532, 535
Василевський Леон 483
Василевський Тадеуш 312
Ват Александр 670
Ватт Джеймс 278
Вахнянин Анатоль 398
Вахович Ева 678
Ваховський Мечислав 665, 679
Вашлав із Шамотул 174
Вашлав, князь заторський 73
Вашлав (Ванька), князь плоцький 44, 68, 69, 71
Вашлав, св. 20
Вашлав I, князь цешинський 73
Вашлав I Пржемилович 47
Вашлав II Пржемилович 41, 42, 44, 47, 60, 61, 62, 63, 85
Вашлав III Пржемилович 62, 63
Вашлав IV Люксембурзький 95, 99
Вашковський Александр 332
Вейган Максим 455
Вельпольський Александр 295, 306, 325, 327, 328, 329, 331
Вельпольський Зигмунт 366, 432
Венгерський Томаш Кастан 253
Венжик Францішек 276
Венсен Ежен 267
Верблян Анджей 606, 607
Веселовський Я. 326
Весоловський Броніслав 394
Вергілій 102
Вєжинський Казімеж 501, 599
Вельгорський Юзеф 263
Вельовейський Анджей 618
Вєнява-Длугошевський Болеслав 470
Вєнявський Адам 505
Вєнявський Генрик 384, 601
Вжашик Тадеуш 591, 616
Вибіцький Юзеф 238, 262, 263, 265, 275
Виговський Іван 183, 184, 186
Вика Казімеж 598
Вислоух Болеслав 369, 397
Висоцький Пйотр 290, 291, 292
Висоцький Юзеф 318, 334
Вислянський Станіслав 305, 426, 430
Вицех Чеслав 553, 554, 574, 579, 582, 602
Вичулковський Леон 427

- Вишинський Стефан 556, 564, 572, 573, 576, 583, 611, 624
Вишневецький Михайло (Міхал) Корибут 191, 192, 193, 197, 199, 225
Вишневецький Ярема (Єремія) 175, 191
Віди-Вірський Фелікс 550
Відукінд із Корве 19, 20
Вілецький Тадеуш 678
Вілкомірська Ванда 601
Віллісен В. 310
Вільгельм Гогенцоллерн 141
Вільгельм II Гогенцоллерн 411
Вільгельмі Ян 580
Вільсон Вудро 435, 438, 442
Вільчек Мечислав 648
Вінцентій із Кельц (Кельчи) 65
Вінцентій Кадлубек 40, 65, 103, 171
Вінценц Станіслав 599
Вінчі Леонардо да 66
Вісьньовський Теофіл 313
Віташевський Казімеж 578
Вітвицький Стефан 338
Вітелло 66
Віткевич Станіслав 422, 428, 503
Віткевич Станіслав Ігнацій 503, 504, 600
Вітковський Август 381
Вітовт Кейстутович 94, 95, 96, 97, 99
Вітос Анджей 532
Вітос Вінцентій 442, 454, 463, 466, 468, 469, 475, 478, 482, 483, 532, 540
Вітте Сергій 405
Віттенберг Магнус 179
Віттіг Едвард 505
Віхман, архієпископ 54
Вішка Еміліан 694
Владивой 24
Владислав Габсбург 99
Владислав Горбатий 44, 68, 69
Владислав, князь врошлавський 42
Владислав, князь рацібожсько-опольський 43, 47, 60
Владислав Одоніц 40, 41, 43, 45, 56
Владислав Опольський 73, 94
Владислав Ягеллончик 99, 148
Владислав I Герман 28, 29, 36
Владислав I Локеток 42, 44, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 82, 84, 104
Владислав II Вигнанець 31, 37, 44, 45
Владислав II, князь польський і белзький 72
Владислав II Ягайло 72, 74, 87, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 104, 116
Владислав III Варненчик 87, 89, 91, 97, 100, 116
Владислав III Тонконогий 40, 41, 43, 45
Владислав IV Ваза 134, 135, 139, 143, 144, 145, 160, 161, 172, 173, 174, 175, 177, 179
Влодковіц Павел 102
Влостовіц Пйотр 37
Внук-Ліпінський Е. 655
Водзіцький Людвік 366
Водзіцький Станіслав 303, 304
Водічка Богдан 601
Водічка Кишиштоф 657
Вознесенський Дмитро 561
Войков Петро 476
Войтецький Єжи 617
Войтила Кароль (див. Іоанн Павло II)
Войтович Болеслав 594, 601
Войцех, св. (Адальберт) 18, 22, 23, 27, 35, 48, 67
Войцех із Бруздєва 102
Войцех із Опатова 102
Войцеховський Зигмунт 500
Войцеховський Пйотр 698
Войцеховський Станіслав 395, 410, 464, 465, 466, 467, 469, 505
Воллович Міхал 300
Володимир Святославович київський 22, 25
Володимир Ярославович 47
Вольський Владзімеж 339
Вольт Аллесандро 347
Вондер Стів 658
Вороніч Ян Павел 275
Ворошилов Клімент 514
Ворошильський Віктор 574
Ворцель Станіслав 301
Врублевський Валерій 364, 365
Врублевський Зигмунт (Сигізмунд) 381
Врублевський Ян Пташин 699
Вуєц Генрик 640, 649
Вюртемберзький Людвіг 242
Вятр Єжи 597, 660
Гавел Вацлав 668
Гайденштайн Райнгольд 171
Галєцький Оскар 501
Гандельсман Марцелій 501
Галлер Юзеф 433, 438, 441, 450, 452, 468, 483, 515
Галль Александр 610, 633, 666, 674
Галубінський Тітус 343
Гамерський (див. Тільман із Гамерена)
Гаммерштайн Вільгельм 317
Ганецький Якуб 410
Ганземанн Фердинанд 411
Ганушкевич Адам 600, 656
Гарасимович Єжи 598
Гардан Юліуш 497
Гардек Владислав 633, 637, 639
Гарріман Вільям 531
Гасс Людвік 579
Гасьор Владислав 601
Гаудентій (див. Радзім Славникович)
Гауке Мауріці 291
Гауке-Босак Юзеф 332, 365
Гаур Якуб Казімеж 223
Гевеліуш (Гевеліус) Ян 223
Гейденрайх Міхал 332
Гейсмар, генерал 294
Гелена (Олена), дружина Казимира II Справедливого 39
Гельтман Віктор 288, 300, 301
Гельцель Антоній Зигмунт 342
Гемар Маріан 588, 600
Гемінгвей Ернест 448, 596

- Гендерсон Артур 490
Генрик, син Болеслава III Кривоустого 37, 38, 44
Генрик Валезій (Анрі Валуа, Генріх III Валуа) 113, 123, 124, 125, 156
Генрик I Бородатий 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 59, 66
Генрик II Побожний 41, 42, 43, 44, 50, 59
Генрик III Білий 41, 42, 46
Генрик III Глоговський 42, 43, 60, 61, 63
Генрик III, син Конрада I 42
Генрик IV Вірний 63
Генрик IV Пробус 41, 42, 47, 59
Генрик V Товстий 42, 43
Генріх Інтриган 21
Генріх Лев 46
Генріх II, імператор 24, 25
Генріх III, імператор 27, 29
Генріх III Валуа (див. Генрик Валезій)
Генріх IV, імператор 28
Генріх V, імператор 30
Генріх VIII Тюдор 154
Генсель Вітольд 597
Герберт Збігнев 598, 655, 656
Гербст Станіслав 597
Герман Анна 601
Герман Францішек 561
Гермашевський Мірослав 613
Гертц Павел 574
Герцен Олександр 325, 329
Гібнер Владислав 467
Гізевіуш Густав 309
Гітлер Адольф (Шикльгрубер) 447, 448, 479, 488, 489, 490, 509, 510, 514, 517, 522, 534, 543
Гласко Марек 598, 670
Гласко Ян 371
Глинський Іван 275
Глонд Август, кардинал 478, 550
Гобсон Джон А. 390
Гоголь Микола 385
Гоголь Остап 199
Голоубек Густав 600, 656
Гонта Іван 299
Гожковський Францішек 261
Гозіуш Станіслав 158, 159
Голланд Агнешка 700
Голланд Генрик 579
Головацький Леон 326
Головацький Яків 314
Голубович Володимир 441
Голувко Тадеуш 439, 478, 494
Голуй Тадеуш 599
Голуховський Агенор 353
Гольторп Еміль 365
Гольцт Георг Вільгельм 232
Гольцер Єжи 647
Гольшанський Андрій, князь 89
Гомулицький Віктор 377
Гораций 102
Горбачов Михайло 547, 643, 644, 645, 647, 650
Горвіт Максиміліан (Валеський Генрик) 403, 407
Городиський Анджей 261
Горті Лайош 447
Горчаков Михайло 324, 327
Гофман Єжи 600, 700
Гошинський Северин 291, 301, 323, 335, 336, 339, 340
Григорій VII, папа 28
Гриневицький Ігнацій 371
Грицуняк Сава 693
Грушевський Михайло 3, 376, 398, 440
Губе Міхал 252
Губер Максиміліан 424
Гуелле Павел 698
Гуйн, намісник 443
Гуйський Марцелій 383
Гулак Микола 323
Гуньяді Матіаш (Корвін) 99
Гуня Дмитро 139
Гупаловський Тадеуш 626
Гупка Ян 397
Гурко Йосиф 350, 374
Гурко Семен (див. Палій Семен)
Гус Ян 96, 100
Гусак Густав 619
Гюго Віктор 497
Ґавенда Єжи 610
Ґавлік Радослав 667
Ґавронський-Равіта Францішек 425
Ґадомський Валерій 383
Ґалай Дизма 602
Ґалецький Тадеуш (див. Струг Анджей)
Ґалл Анонім 19, 23, 27, 28, 29, 32, 35, 65, 253
Ґалчинський Константі Ільдефонс 503, 593, 594
Ґамрат Пйотр 173
Ґанський Ч. 429
Ґарібальді Джузеппе 332
Ґарчинський Стефан 338
Ґашовец Пйотр із Лозмежи 102
Ґвоздєцький Густав 505
Ґвязда Анджей 613, 618, 623, 627, 646
Ґеде Тадеуш 577
Ґейштор Якуб 333
Ґейштор Олександр 581, 597
Ґелгуд Антоній 294
Ґембіцький Пйотр 177
Ґеншер Ганс Дітріх 645
Ґеорг Вільгельм 148
Ґеорг Фрідріх 148
Ґеорг I, курфюрст ганноверський і король англійський 206
Ґерек Едвард 577, 586, 587, 590, 591, 602, 603, 605, 607, 611, 612, 614, 615, 617, 629
Ґеремек Броніслав 616, 618, 622, 627, 647, 650, 659, 660, 661, 664, 665, 671, 684, 687
Ґеровський Стефан 656
Ґертруда, дочка Казимира I 27, 35
Ґерхард Ян 598, 599
Ґете Йоганн Вольфганг 272, 344
Ґєдмін 68
Ґєдройць Єжи 567, 575, 576, 669
Ґєза, син Бели 28
Ґєримський Олександр 383

- Геримський Максиміліан 383
 Герсон Войцех 383
 Гжегож із Сянока 102
 Гжегожевський Александр 305
 Гжэндзінський Януарій 582
 Гжеськовьяк Аліція 661, 684
 Гжиб Зоф'я 625
 Гжибовський Вацлав 509
 Гжимала Анджей із Познані 102
 Гжимултовський Кшиштоф 199
 Гзовський Казімеж 382
 Гіллер Агатон 328, 329, 364
 Глемп Юзеф 624, 626, 628, 630, 633, 635, 641, 674, 693
 Глічнер Еразм 167
 Гловацький Александр (див. Прус Болеслав)
 Гловінський Ян 225
 Гломбінський Станіслав 418, 449, 466
 Глувчик Ян 636, 644
 Гворек, воєвода 40
 Годебський Ципріан 275
 Гоерке Наташа 699
 Гожковський Людвік 305
 Голдберг Беніамін (див. Борейша Єжи)
 Гомбрович Вітольд 503, 599, 613
 Гомулка Владислав 525, 535, 537, 540, 549, 554, 555, 557, 561, 568, 569, 571, 572, 573, 574, 576, 577, 578, 579, 580, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 602
 Гомулка Миколай 174
 Гонкур Ежен 377
 Гонкур Жюль 377
 Гонсіоровська Наталія 425
 Гонсіоровський Антоній 311
 Горивода Манфред 636
 Горишевський Генрик 673
 Госьцімінська Ванда 566
 Гоччі Санті 172
 Грабовецький Себастьян 169
 Грабовський А. 330
 Грабовський Александр 461
 Грабовський Станіслав 287
 Грабський Владислав 425, 449, 454, 465, 466, 467, 468, 471
 Грабський Станіслав 449, 463, 540
 Грабський Талеуш 617, 621, 622, 623, 624, 625
 Гражинський Міхал 486
 Грифіна, дружина Лешека Чорного 41
 Гронквеч-Вальтз Ганна 680
 Гротовський Єжи 600, 656
 Гроттгер Артур 382, 383
 Гроховяк Станіслав 598
 Грохольський Казімеж 366
 Грошковський Януш 603
 Грудзень Юзеф 602
 Грудзінська Жоанна 287, 289
 Гумплович Людвік 424
 Гурецький Генрик Миколай 601, 657, 699
 Гурніцький Веслав 643
 Гурніцький Лукаш 169
 Гуровський Адам 298
 Гурський Артур 421, 422
 Гурський Пйотр 397
 Густав II Адольф 144, 145
 Гуцва Станіслав 603
 Даву, маршал 267
 Даймлер Г. 389
 Данило Романович 47, 50
 Даниш Маріан 596
 Дантишек Ян 168
 Дараш Войцех Владислав 301
 Дарвін Чарльз 348
 Даровський Людвік 465
 Даровський Ян 599
 Дашинський Ігнацій 394, 443, 464, 473, 474
 Дверніцький Юзеф 294
 Двурнік Едвард 700
 Деймек Казімеж 585, 600
 Декерт Ян 240
 Демарчик Ева 601
 Дембінський Броніслав 500
 Дембінський Генрик 294, 343
 Дембіцький Генрик 296
 Дембовський Едвард 305, 306, 309, 323
 Дембовський Ян 248, 565
 Дембський Александр 395, 475
 Дембський М. 406
 Денгофова Зоф'я 213
 Дениска Йоахим 261
 Денікін Антон 453
 Дердовський Гієронім 352
 Деціуш Юст Людвік 162
 Дердь I Ракоці 177
 Дердь II Ракоці 182
 Джанотіс Бернардо де 173
 Джебевський Стефан 429
 Джебеджон Ян 655
 Джимала Міхал 411
 Дзержинський Фелікс 395, 440, 455, 593
 Дзедушицький Вікторин Валеріан 261
 Дзедушицький Войцех 366
 Дзєжва (Межва) 65
 Дзеконський Юзеф Богдан 339
 Дзялинський Тітус 308, 336, 341, 342
 Дзялинський Ян 334
 Дибіч-Забайкальський Іван 293, 295
 Дибовський Бенедикт 381
 Дигасінський Адольф 377
 Дигат Станіслав 574, 581
 Димітров Георгій 525
 Діаманд Генрик 394
 Дідицький Богдан 356
 Дікштейн Шимон 371
 Дітль Юзеф 343
 Дітріх, маркграф 21
 Длугош Ян (див. Ян Длугош)
 Длуський Казімеж 371
 Дмитрієв М.В. 135
 Дмитро Детько, боярин 71
 Дмовський Роман 370, 396, 402, 405, 409, 432, 435, 438, 451, 452, 471, 484

Історія Польщі

- Дмоховський Францішек 247, 262
Добжанський Станіслав 682
Добрава (з Пржемисловичів) 20, 21, 22
Добрачинський Ян 599, 636
Добронега 27
Довбур-Мусницький Юзеф 437, 451
Догель Мацей 223
Долабелла Томмазо 174
Доленга-Ходаковський Зоріан (див. Чарноцький Адам)
Должицький Ян 505
Домб-Бернацький Стефан (див. Бернацький-Домб Стефан)
Домбровка Ян 103
Домбровська Марія 476, 503, 581, 594, 599
Домбровський Броніслав 648, 649
Домбровський Єжи 648
Домбровський Теофіл 365
Домбровський Ян Генрик 248, 262, 263, 264, 265, 267
Домбровський Ярослав 326, 327, 365, 365
Домбський Ян 473
Домейко Ігнацій 343
Домінік Гусман 57
Дорошенко Михайло 138
Дорошенко Петро 186, 187, 192, 193, 194, 195, 196, 199
Драгоманов Михайло 357, 370, 371
Дробнер Болеслав 532, 535, 550
Дрозд Роман 694
Дроздовський Богдан 598
Дружбацька Ельжбета 222
Друцький-Любецький Францішек Ксаверій (див. Любецький-Друцький Францішек Ксаверій)
Дубчек Александр 545, 585
Дука Георгіе 200
Дунаєвський Юліан 356
Дуніковський Ксаверій 428, 505, 601
Дунін Марцін 308
Духінський Францішек 299
Дьюї Чарльз 472
Дюма Александр 497
Дюрер Альбрехт 173, 174
Дюрер Ганс 173
- Едельман Марек 669
Едісон Томас 347
Ейбіш Еугеніуш 505
Ейнштейн Альберт 596
Ейсимонт Єжи 672
Елеонора Габсбург 192, 193, 197
Ельжбета, дочка Владислава I Локетка 68, 88
Ельжбета, дочка Казимира III Великого 89
Ельжбета, дружина Казимира IV Ягеллончика 99
Ельжбета, дружина Сигізмунда II Августа 173
Ельснер Юзеф 344, 345
Еммануель, португальський інфант 212
Емнільда 25
Енгель С. 467
Енгельс Фрідріх 249, 296, 349, 374, 393, 394, 563, 592
- Ендре II 47, 48
Ендре III 48
Епштейн Мечислав 361
Еразм із Роттердама 162
Еренберг Густав 313, 322, 338
Еренфрід 24
Ерік XIV 142
Ернст Габсбург 123, 132
Естковський Еварист 340
Етті Клемент 541
- Єдинак Тадеуш 641, 644
Єдліцький Вігольд 579
Єж Т.Т. (див. Мілковський Зигмунт)
Єжи, маляр 174
Єжовський Юзеф 288
Єзєрський Францішек Салезій 238
Єзьоранський Антоній 334
Єлленці Цезарій 422
Єльцин Борис 548, 668, 675, 688
Єнджевич Януш 472, 477, 478, 479
Єндриховський Стефан 607
- Жабінський Анджей 617, 624
Жабіцький Антоній 313, 365
Жабіцький Тадеуш 300
Жандаровський Здзіслав 616
Жарновський Януш 459
Жданов Андрій 555
Жданович Антон 182
Жевуський Вацлав 222, 233
Жевуський Генрик 320, 339
Жевуський Северин 242
Жезнічак Анджей 674
Желєнський Владислав 384
Желєнський-Бой Тадеуш 430, 476, 478, 503
Желіговський Люціан 455, 468, 469, 675
Жепецький Ян 524, 541, 551
Жеромський Стефан 305, 427, 429, 459, 497, 501, 502, 559, 600
Жимерський-Роля Міхал 530, 532
Жимовський Вінцентій 532, 535
Жмайло Марко 138
Жміховська Нарциза 324
Жукровський Войцех 599
Жулавський Зигмунт 550
Жулкевський Станіслав 134, 143, 146
Жулкевський Стефан 593
Жулковський Алоизи 384
- Забелло Юзеф 247
Заблоцький С. 290
Заблоцький Францішек 253
Заблоцький Януш 587, 608
Заборовський Ігнацій 252
Заброварний Степан 694
Завадський Александр 409, 530, 535, 565, 574, 579, 582
Завейський Єжи 587, 598
Завіша Артур 300
Загаєвський Адам 654, 655, 699

- Загурський Владислав 469
 Загурський Єжи 503
 Зайончек Юзеф 247, 267, 284
 Закс Фелікс 403
 Закшевський Владзімеж 593
 Закшевський Станіслав 425
 Залеський Август 515, 518, 567
 Залеський Богдан 301, 313
 Залеський Вацлав 356
 Залеський Леон 300, 313
 Залеський Юзеф-Богдан 300, 339
 Залевський Мацей 674
 Залівський Юзеф 292, 299, 300, 313
 Залізник Максим 299
 Залуський Анджей Станіслав 225
 Залуський Анджей Хризостом 223
 Залуський Збігнев 580
 Залуський Кшиштоф Марія 698
 Залуський Р. 290
 Залуський Юзеф Анджей 226, 233
 Замбровський Роман 557, 569, 580
 Замойський Анджей 229, 230, 233, 236, 320, 321, 325, 328
 Замойський Владислав 328
 Замойський Мауріцій 464
 Замойський Станіслав 269, 290
 Замойський Ян 111, 125, 131, 142, 145, 146, 165, 166, 171, 172, 230, 237
 Зан Томаш 288
 Заноні Антоній Ріщі 252
 Зануссі Кшиштоф 600
 Запольська Габрієля (Снежко-Блоцька М.Г.) 377, 430, 497
 Заславський Владислав Домінік 175
 Зашкільняк Леонід 4, 422, 655
 Збараський Кшиштоф 147
 Збараський Януш 137
 Збислава, дружина Болеслава II Кривоустого 29, 37
 Зборовський Ян 125
 Збігнев, син Владислава I Германа 29, 30
 Здзеховський Єжи 471
 Зебжидовський Миколай 133, 135, 143, 146
 Зеленський Я. 326
 Зельверович Александр 497
 Земляковський Флоріан 315
 Зеленський Миколай 174
 Зелінський Тадеуш 500, 674
 Земла Густав 601
 Зея Ян 609
 Зиндрам-Косьцьялковський Маріан (див. Косьцьялковський-Зиндрам Маріан)
 Зих Юзеф 663
 Зімінська Міра 534
 Зіморовіц Шимон 169
 Знанецький Флоріан 500
 Золя Еміль 377
 Ібрагім ібн-Якуб 32, 33
 Ібрагім Шейтан 196
 Ібрагім Шишман ("Товстун") 196
 Іван III 120, 140
 Іван IV Грозний 141, 142
 Івашкевич Ярослав 501, 593, 597, 598, 599
 Івоня, молдавський господар 137
 Ігельстрьом Осип 245, 246
 Ігнар Стефан 573
 Іден Антоні 537, 538
 Іжиковський Кароль 504
 Ізяслав Ярославич 27, 28
 Іконовіч Пйотр 677
 Іллаковичувна Казімсжа 501
 Ілліч-Світич В. 12
 Інгарден Роман 597
 Інлендер Людвік 372
 Інноцентій II, папа 31
 Інноцентій III, папа 40, 48
 Інноцентій IV, папа 60, 66
 Інфельд Леопольд 581, 596
 Іоанн XXII, папа 63
 Іоанн XXIII, папа 583
 Іоанн Павло I 611
 Іоанн Павло II (Войтила Кароль) 611, 614, 620, 621, 624, 633, 635, 638, 639, 645, 646, 652, 658, 666, 684, 693, 700
 Ірединський Іренеуш 598
 Іслам-Гірей III 176, 177, 178
 Іштван (див. Стефан I)
 Їржі із Подєбрад 76, 99
 Йоахим Фрідріх 148
 Йогіхес Леон (Тишка) 395, 410
 Йоганн Сигізмунд 148
 Йодко-Наркевич Вітольд 395
 Йонстон Ян 223
 Йордан 13, 14
 Йордан, єпископ 20
 Йосиф II Габсбург 239, 259
 Кабатц Еугеніуш 598
 Кавалерович Єжи 600, 700
 Кавалець Юліан 599
 Каден-Бандровський Юліуш 503
 Кадлубек Вінцентій (див. Вінцентій Кадлубек)
 Казимир I Відновитель 26, 27, 28, 33
 Казимир I, князь варшавсько-сохачевський 71, 72
 Казимир I, князь вологощський 45
 Казимир I, князь куявсько-ленчицько-сєрадзький 41, 44, 60
 Казимир I, князь рацібожсько-опольський 43
 Казимир II, князь битомсько-козелецький 43, 47
 Казимир II, князь куявсько-ленчицький 44
 Казимир II Справедливий 31, 37, 38, 39, 44, 46, 47, 50, 56, 65, 67
 Казимир III Великий 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 100, 101, 103, 104, 258, 275
 Казимир III, князь гнєсковський 44, 68
 Казимир IV Ягеллончик 72, 73, 76, 89, 90, 91, 97, 98, 99, 103, 104, 105, 114, 119
 Казимир V (Казько), князь слупський 89

- Казько (див. Казимир V)
Каковський Александр 439
Калецький Міхал 573, 574
Калиновський Костянтин 329, 333
Калиновський Маршін 175, 177, 178
Каліновський Ярослав 685, 687
Каліна Єжи 657
Калінка Валеріан 379, 380
Каллімах (Філіппо Буонакорсі) 102, 103
Калло Клод 225
Кальвін Жан 152, 154, 156
Кальман (Коломан) 30, 48
Камбон Жюль 452
Каменський Генрик 303, 323, 336
Каменський Мацей 255
Камзетцер Ян Христіан 254
Камінський Болеслав 534
Камінський Казімеж 429
Канавезі Джеронімо 173
Каналетто (див. Беллотто Ян Богуміл)
Каннінг Д. 277
Кантак Казімеж 368
Кантор Тадеуш 600, 601, 656
Каня Станіслав 588, 590, 602, 603, 607, 617, 619, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628
Капріві Лео фон 411
Кара Мустафа 197
Карл, ерцгерцог Штірії 132
Карл Альберт (див. Карл VII Габсбург)
Карл Лотаринзький 191, 194, 197, 198
Карл Роберт 68, 70, 71, 73, 88
Карл Судерманський (див. Карл IX Ваза)
Карл I Габсбург 439, 442
Карл IV, імператор 71, 84, 94
Карл V Габсбург 147, 148, 149
Карл VI Габсбург 206, 212, 215
Карл VII Габсбург (Карл Альберт) 215
Карл IX Ваза 142, 143, 144
Карл IX Валуа 123, 125
Карл X Густав 165, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 201
Карл XI 184, 197
Карл XII 202, 203, 204
Карлович Мечислав 428
Кароль (Карл) Фердинанд Ваза 176
Карнах Лукас 173
Карнах Лукас Молодший 174
Карпінський Францішек 253, 260, 274, 275
Картер Джиммі 619
Касман Леон 569
Каспрелік С. 560
Каспрович Ян 426
Каспшак Марцін 373, 396, 593
Каспицький Тадеуш 481
Кассіодор Флавій 13
Кастро Фідель 545
Катажина Ягеллонка 125, 142
Катерина II 231, 232, 233, 234, 235, 238, 242, 243, 249, 250, 257
Кауфман Людвік 344
Качинський Лех 648, 664, 665, 666, 671, 686, 687
Качинський Ярослав 664, 665, 666, 671, 674, 679, 687
Качмарек Чеслав 564
Качмарський Яцек 655, 698
Качоровський Ришард 665, 671
Квадро Джованні Баттіста ді 172
Квасьневська Йоланта 681
Квасьневський Александр 644, 650, 663, 677, 680, 681, 683, 684, 687, 688, 689
Квятковський Еугеніуш 460, 482, 486, 487
Келлес-Крауз Казімеж 395
Келлог Франк Біллінг 476, 477
Кемпінський Антоній 597
Кемпінський Л. 313
Кенлер Йоганн 66
Кеннеді Джон 545
Кеннеман Герман 411
Керзон Джордж 453, 454, 455, 516, 519, 520, 525, 528, 530, 531, 532, 537, 538, 541
Керстен Кристина 654
Кеттлер Готтгард 141
Кеттлер Фердинанд Вільгельм 215
Келяк Ян 410
Келяр Мажанна 699
Ксєвич Стефан 597
Кентжинський Войцех 352
Керес Леон 684
Кернік Владислав 475
Кесьльовський Кшиштоф 656, 700
Кживіцький Казімеж 366
Кживіцький Людвік 374, 381, 406, 425
Кжижановський Александр 397
Кжижановський Северин 289, 290
Кирил 18
Кисіль Адам 175, 176, 177, 186
Кійовський Анджей 598
Кілінський Ян 246
Кірхмайер Єжи 561
Кіселєвський Стефан (псев. Томаш Сталінський) 586
Кіслінг Мойжеш 505
Кішак Чеслав 626, 632, 636, 640, 641, 643, 644, 645, 647, 648, 649, 650, 660, 661
Клеберг Францішек 509
Клепач Міхал 564
Клінтон Вільям (Білл) 675, 688
Клішко Зенон 557, 561, 577, 591
Кльонович Себастьян 169
Клюк Кшиштоф 252
Кнапик Еугеніуш 657
Кневський Владислав 467
Кнігтель Кшиштоф 699
Князевич Кароль 263
Князьнін Францішек Діонізій 253
Кобдзей Александр 593, 601
Кобер Мартін 174
Ковальський Павел 657
Ковальський Владислав 529
Ковальський Гжегож 700
Ковальчик Станіслав 607
Коварський Феліціан Щенсіні 505

- Коверда Борис 476
 Коженівський Аполлон 327
 Коженівський Юзеф 340
 Кожицький Антоній 554
 Козак Владислав 482
 Козак Стефан 669, 694
 Козаківич Миколай 659
 Козира Катажина 700
 Козловський Кшиштоф 661
 Козловський Леон 479
 Козьмян Кастан 275
 Кокошин Олександр 578
 Колоковський Лешек 570, 574, 585, 587, 597, 610, 670
 Колишко Бенедикт 294
 Коллін, генерал 305
 Коллонтай Гуго 237, 238, 240, 243, 244, 246, 247, 251, 267, 273, 274
 Колодзейчик Пйотр 661, 665, 677, 678
 Колодко Гжегож 677, 679, 680, 682
 Коломан (див. Кальман)
 Колофф Лаврентій Мітшлер де 226
 Кольберг Оскар 381
 Коменський Ян Амос 165
 Коммендоне Джованні Франческо 158
 Коморницька Марія 422, 426
 Коморовський-Бур Тадеуш 528, 531, 532, 533, 534, 535
 Кон Фелікс 455
 Конарський Анджей 631
 Конарський Станіслав 217, 220, 223
 Конарський Шимон 300, 313, 323
 Конашевич-Сагайдачний Петро (див. Сагайдачний-Конашевич Петро)
 Конвіцький Тадеуш 593, 599, 655, 656, 698
 Конде Анрі Жюльєн 189
 Конде Людовік 189, 191, 192, 194, 200
 Кондратович Людвік (див. Сирокомля Владислав)
 Концпольський Олександр 175
 Концпольський Станіслав 138, 145, 146
 Кониський Олександр 357
 Кониський Юрій (Георгій) 232
 Коновалець Євген 461
 Конопашка Галіна 507
 Конопка Казімеж 247, 248
 Конопницька Марія 377
 Конопчинський Владислав 192, 501
 Конрад, князь глоговський 42
 Конрад I, князь калісько-гнєзненський 63
 Конрад I Мазовецький 40, 41, 44, 48, 49, 56
 Конрад II Горбатий 42, 43
 Конрад II, імператор 26
 Конрад II, князь черський 44, 50
 Конрад III, імператор 37, 45
 Констан Б. 278
 Константин Багрянородний 17
 Конт Огюст 348
 Конті Франсуа Луї де 200
 Контський Аполінарій 384
 Копанський Станіслав 516
 Коперник Миколай 102, 170, 273, 344, 383, 592
 Коптілов Віктор 427
 Копчинський Онуфрей 252
 Кора, співачка 676
 Кораци Антоніо 343
 Корвін-Мікке Януш 663, 680
 Корзон Тадеуш 380
 Коритовський Вітольд 356, 419
 Корнгаусер Юліан 654
 Корнель П'єр 221
 Корнійчук Олександр 526
 Королькевич Лукаш 656
 Корсак, студент 323
 Корфанти Войцех 397, 413, 414, 444, 449, 451, 456, 457, 464, 466, 475, 483
 Корчинський Гжегож 580, 582
 Корчиц Вашлав 561
 Косач-Квітка Лариса (див. Українка Леся)
 Косідовський Зенон 598
 Коссак Войцех 382
 Коссак Юліуш 382
 Коссак-Щуцка Зоф'я 575
 Коссаковський Шимон Марцін 246
 Коссаковський Юзеф Казімеж 217
 Косинський Криштоф 137
 Костка Наперський Олександр Лев (Бзовський Станіслав) 177, 228
 Костомаров Микола 3, 323
 Костшевський Юзеф 501
 Костошко Тадеуш 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 255, 257, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 267, 271, 275, 288, 304, 370, 526, 540
 Костянтин Миколайович, вел. князь 328, 331
 Костянтин Павлович, вел. князь 284, 287, 289, 290, 291, 292
 Косьцьялковський-Зиндрам Маріан 481, 482
 Кот Станіслав 501, 518, 531
 Котарбінський Тадеуш 500, 581, 597
 Котек-Агрошевський Станіслав 532, 535
 Котонський Влодзімеж 657
 Котсіс Олександр 383
 Котт Ян 587
 Кохановський Адам 223
 Кохановський М. 292
 Кохановський Ян 168, 169, 174, 385
 Коховський Веспазіан 222
 Коц Олександр 470, 472, 484, 486
 Кошко Адам 419
 Коцьолек Станіслав 588, 591, 632, 636
 Коцьолек Шимон 167
 Кошут Лайош 318
 Кошутська Марія 407
 Кравчук Олександр 598
 Кравчук Леонід 548, 668, 675
 Краєвська Гелена 593
 Краєвський Юліуш 505, 593
 Красінський Адам 234
 Красінський Вінцентій 268, 272, 284
 Красінський Зигмунт 272, 301, 336, 337
 Красінський Міхал 234
 Красіцький Ігнацій 253

- Красицький Казімеж 312
Красько Вінцентій 606
Краузе З. 656
Крашевський Юзеф Ігнацій 320, 339, 559, 595
Кремповецький Тадеуш 288, 292, 298, 299, 300, 301
Кренц Ян 601
Кривульт Александр 387
Крикун Микола 4
Крим-Гірей 186
Криницький Ришард 655, 699
Крістіна Ваза 145
Кромер Маршін 158, 171
Кроненберг Леопольд 324, 327, 328, 361, 377
Кропінський Людвік 273
Круль Марцін із Журавіци 102
Круковецький Ян 296
Круліковський Ян 384
Крупінський Мірослав 631
Крупович Станіслав 699
Крусінський Станіслав 374, 380
Кручек Владислав 603
Кручковський Леон 482, 503, 593, 597
Крушевський Станіслав 406
Крушинський Збігнев 699
Кубійович Володимир 513, 522
Кубицький Якуб 343
Кубяк Геронім 625, 632, 636
Кукель Маріан 531
Куклінський Ришард 628
Кукучка Єжи 657
Кулей Єжи 601
Куленти Ганна 699
Куліков Віктор 622
Кулісевич Тадеуш 593, 601
Кульчинський Станіслав 273
Кульчицький Ігнацій 314
Кульчицький Людвік 373, 393, 425
Кульчицький М. 395
Куля Вітольд 597
Кулька Константин 601
Кульмова Йованна 699
Куніцький Станіслав 373
Куратовська Зоф'я 667
Куратовський Казімеж 500, 596
Курек Ялю 502
Куровський Апполінарій 330
Куровський Здзіслав 617
Куронь Яцек 579, 580, 581, 609, 610, 618, 622, 626, 633, 640, 648, 649, 660, 666, 669, 671, 680, 681
Куропеска Юзеф 561
Курпінський Кароль 344
Куртене Ян Бодуен де 381, 425, 464
Кусочинський Януш 507
Кутшеба Станіслав 425
Кутшеба Тадеуш 508
Кухажевський Ян 439, 441
Кучера Франц 524
Кучма Леонід 689
Кшаклевський Маріан 666, 676, 682, 684, 685, 687
Кшемінський С. 428
- Кшепковський Анджей 655
Кшицький Анджей 168, 173
Кьопрюлю Агмед 193
Кюрі П'єр 424
- Лабенцький Ян 625, 632, 636
Лавуазьє Антуан Лоран 252
Ладислав із Гельньова 101
Ламберт 21
Лапінський Вацлав 501
Лапіцький Анджей 600, 658
Ласло I (Владислав), син Бели 28
Лассаль Фердинанд 349
Ласький Ян 115, 149, 172
Лев II Юрійович 71
Лев X, папа 31
Лев XIII, папа 348
Левицький Євген 398
Левицький Кость 398
Лелевель Йоахим 291, 292, 293, 297, 299, 300, 303, 319, 341, 342, 425
Лем Станіслав 599, 655
Ленартович Теофіл 338, 339
Ленгніх Готтфрід Богуміл 223
Ленін Володимир (Ульянов Володимир) 395, 439, 440, 442, 563, 566, 589, 592, 615, 618, 631, 632, 639, 649
Ленуар Е. 389
Лео Юліуш 433
Леопольд I Габсбург 190, 192, 197, 198, 202
Леопольд II Габсбург 259
Лесів Михайло 669, 694
Лессінг Доріс 276
Леваковський Кароль 397
Левандовський Валєнті 330
Левандовський Януш 664
Левенволд Карл 212
Ледніцький Александр 437
Лейчак Влодзімеж 591
Леніца Ян 601
Леппер Анджей 672, 680, 686, 687, 688
Лер-Сплавінський Тадеуш 500
Лесьмян Болеслав 426, 478, 502
Лесьневський Станіслав 500
Лехонь Ян (Серафінович Лешек) 501
Лешек Білий 39, 40, 41, 44, 47, 48, 56
Лешек, князь іновроцлавський 44, 68
Лешек легендарний 19
Лешек, син Болеслава IV Кучерявого 38, 39, 44
Лешек Чорний 41, 44
Лещинська Марія 212
Лещинський Болеслав 384
Лещинський Станіслав 203, 204, 212, 213, 214, 216, 231
Лещинський-Ленський Юліан 440, 485
Лжедмитрій I 142
Лжедмитрій II 143
Литвинович Спиридон 354
Лібельт Кароль 304, 309, 317, 341
Ліберман Герман 394, 473, 475
Ліберт Єжи 501

- Лівицький Андрій 453
Лільпоп Францішек 428
Лімановський Болеслав 372, 394, 425
Лінде Самуель Богуміл 273
Лінке Броніслав 505, 601
Ліпінський Едвард 573, 607, 609, 627
Ліпська Ева 699
Ліпський Юзеф 488
Ліпський Ян Юзеф 579, 609, 646, 663
Ліс Богдан 618, 633, 641, 644
Ліске Ксаверій 380
Лісовський Александр 146
Літвінов Максим 477
Літинський Ян 626
Лішевський Ян 352
Ллойд Джордж Девід 452
Лобковіц А. 283
Лобода Григорій 137, 138
Ловмянський Генрик 597
Ломніцький Тадеуш 600
Лонжевілл Сен-Поль де 192
Лора Франческо делла 172
Лотарь III, імператор 30
Лотоцький Олександр 462
Лоччі Августин Вінцент 224
Луї-Філіпп I Орлеанський 295, 309
Лукасинський Валеріан 288, 289
Лукаш із Велького Козміна 103
Лукашевич Єжи 603, 607, 616, 629
Лукашенко Александр 690
Лукомська Галіна 601
Лучак Александр 679
Лушковський Каспар 156
Льога-Совінський Ігнацій 573
Льодоховський Мечислав 351
Льомпа Юзеф 280, 309, 311
Льондзін Юзеф 442
Любарт Гедімінович 71, 72
Любецький-Друцький Францішек Ксаверій 269, 284, 285, 291, 307, 308, 312, 320
Любомирський Антоній 217
Любомирський Геронім 202, 203
Любомирський Єжи 185, 190, 191, 192, 207, 221, 223, 225
Любомирський Здзіслав 434, 438, 439, 444, 471
Любомирський Станіслав 146
Любомирський Станіслав Геракліуш 221, 224
Людвіка Марія Гонзага 189, 191, 217, 221
Людєрс Олександр 328
Людовік, король чеський і угорський 149
Людовік Угорський 73, 88, 89, 103
Людовік IV Баварський 63
Людовік XIV Бурбон 189, 191, 194, 196, 199
Людовік XV Бурбон 212
Люксембург Роза 394, 395, 425
Люпа Кристіан 700
Лютєр Мартін 147, 149, 150, 151, 156, 165
Лютославський Вінцентій 424
Лютославський Вітольд 601, 657, 699
Лютославський Маріан 442
Лютославський Юзеф 442
Лябуда Барбара 674
Лябуда Герард 597
Лялевич Маріан 505
Лялін, генерал 561
Лям Ян 653
Лямпе Альфред 530
Лянге Оскар 573
Лянєвич Мар'ян 330
Ляні, маршал 267
Лянцкоронський Станіслав 180
Лясонь Александр 657
Лясота Елігіуш 570
Лясоський Миколай 102
Маврикій 15
Маврикій, св. 23
Мадалінський Антоній Юзеф 245
Мадейський Е. 388
Мадейський Станіслав 356
Мадзіні Джузеппе 300
Маєвський Генрик 699
Маєвський Кароль 328, 331
Маєвський С. 388
Мазєпа Іван 203
Мазовецький Тадеуш 579, 587, 616, 618, 622, 623, 648, 650, 660, 661, 662, 663, 664, 666, 679
Мазур Станіслав 596
Мазур Францішек 562, 569, 577
Мазуркевич Вінцентій 323
Майковський Александр 414
Майлов В. 479
Майський Іван 518, 528
Мак-Адам Д. 385
Мак-Артур Дуглас 544
Маклакевич Ян 594
Маковський Борис 669
Маковський Вашлав 487
Маковський Тадеуш 505
Максим Х. 389
Максиміліан Габсбург 125, 132, 148
Максиміліан I Габсбург 140, 147
Максиміліан II Габсбург 123, 125, 149
Малаховський Александр 579
Малаховський Станіслав 237, 243, 265
Малецький Антоній 381
Маліновський Ернєст 382
Маліновський Люціан 381
Маліновський Максиміліан 410
Маліновський Роман 643, 660
Маліновський Станіслав 313
Мальтус Томас 278
Мальчевський Антоній 339
Мальчевський Юзеф 469
Мальчевський Яцек 383
Мантейфель Тадеуш 597
Манусєвич Олександр 3
Маньковський Антоній 371
Маре I. 266
Марія, дочка Юрія I Львовича 71
Марія, дружина Сигізмунда Люксембурзького 94

- Марія Казимира д'Арк'єн ("Марисенька") 195, 200, 217, 224
Марія Терезія Габсбург 215, 216, 259
Марія Тюдор 120
Маркефка Віктор 566
Маркевич Марек 678
Маркс Карл 349, 365, 372, 374, 381, 393, 394, 563, 592
Маркус Людвік 505
Марушевський Томаш 247
Мархлевський Юліан 374, 393, 394, 395, 425, 455
Марціал 102
Маршн Поляк 66
Маршківський Кароль 308
Маршалл Джордж 543, 544, 546, 555
Маслав (див. Мєшлав)
Массальський Ігнацій Юзеф 247
Матвін Владислав 568, 569
Матейко Ян 382, 383, 427
Матеуш із Кракова 102
Маттіас Габсбург 146, 149
Матусевич Тадеуш 284
Матушевський Стефан 550
Мауєрберг Людвік 288
Махеек Владислав 580, 598
Маховський Себастьян 186
Мацейко Григорій 479
Мацей із Мехова (Меховіта) 171
Мацейовський Вацлав 342
Мацєрович Антоній 610, 658, 672, 674, 685
Мацєвич-Цат Станіслав 575, 582, 599
Мацько Берковіц, воєвода 82
Мачек Станіслав 533
Мегмед Абаза-паша 147
Мегмед IV 193
Мегмед-Гірей 138
Мегмед-Гірей IV 179, 184, 186
Меєр Юзеф 247, 248
Мейштович Валеріан 471
Меланхтон Філіпп 165
Мельник Андрій 513
Мендельсон Станіслав 372, 373, 394
Меркель Яцек 648
Мерліні Доменіко 254
Месснер Збігнев 643, 648
Мєстр Жак де 279
Меттерніх Клеменс фон 270, 306, 311, 312, 315
Мефодій 18
Мечіар Владімір 690
Мєрославський Людвік 301, 304, 306, 310, 316, 318, 325, 326, 327, 329, 330, 364
Мєрошевський Юліуш 576
Мєховіта Мацей (див. Мацей із Мехова)
Мєшлав (Маслав) 27
Мєшко, син Болєслава II Сміливого 28
Мєшко, син Мєшка I 21
Мєшко I 19, 20, 21, 22, 32, 36
Мєшко I Кривоногий 38, 39, 40, 42, 43
Мєшко II Огрядний 43
Мєшко II, син Болєслава I Хороброго 24, 25, 26, 35
Мєшко III, князь єшинський 43, 47
Мєшко III Старий 31, 37, 38, 39, 40, 43, 46
Микєтін Павел 699
Микола I Романов 289, 290, 291, 292, 294, 297, 306, 318, 320, 324, 340
Микола II Романов 400, 402, 423, 435
Микола Миколайович, вел. князь 432
Миколай із Кракова 66
Миколай із Кракова (музикант) 174
Миколайчик Станіслав 521, 523, 528, 531, 534, 537, 539, 540, 549, 550, 552, 553, 554, 556, 560, 567
Милович Володимир 326
Мишковський Кшиштоф 698
Мікоян Анастас 514
Мікуловський-Поморський Юзеф 424
Мілевський Єжи 623, 633, 679
Мілевський Мірослав 632, 641, 644
Мілковський Зігмунт (Т.Т.Єж) 334, 364, 370
Міллер Лешек 650, 660, 663, 682, 685, 687
Міллер Ян Нєпомучєн 582
Мілош Чєслав 503, 599, 613, 652, 656, 699
Мільчановський Анджей 673, 677, 681
Міндовг 50
Мінін Кузьма 143
Мінц Гіларій 535, 557, 558, 562, 571
Місило Євген 694
Міттеран Франсуа 649
Міхай Хоробрий 145
Міхалєк Збігнев 644, 650
Міхалович Ян 173
Міхаловський Александр 384
Міхаловський Казімеж 597
Міхаловський Пйотр 343
Міхальський Єжи 463
Міхнік Адам 579, 581, 586, 613, 618, 622, 640, 649, 652, 658, 660
Міхновський Микола 399
Мічєвський Анджей 573
Мічєльський Еразм 261
Мічкєвич Адам 271, 288, 296, 301, 302, 317, 318, 323, 324, 335, 336, 337, 338, 343, 344, 345, 383, 385, 400, 497, 515, 585, 586, 700
Млинарський Войцєх 601
Млодзяновський Казімеж 471
Мнішек Єжи 142, 207
Мнішек Єжи Вандалін 254
Мнішек Маринна 142
Многогрішний Дем'ян 186, 195
Могила Єремія 145
Могила Петро 167, 168
Могила Симєон 145
Моджєвська Гєлена 384
Моджєвський Анджей Фрич 109, 169, 170
Моджєвський Рудольф 382, 424
Модзєлевський Кароль 579, 580, 581, 586, 623
Модзєлевський Ярослав 700
Можджер Лєшек 699
Мокрий Володимир 669, 694
Молоєц Болєслав 525
Молоєц Зігмунт 525
Молотов Вячєслав 448, 489, 509, 521

- Мольєр Жан Баггіст 222, 384
 Мональдї Якуб 254
 Монат Павел 579
 Монлюк Жан де 113
 Монтеск'є Шарль Луї 240
 Монтан Ів 658
 Монюшко Станіслав 339, 345, 384
 Моравецький Корнель 663
 Моравський Єжи 568, 569, 578
 Моравський-Осубка Едвард 529, 532, 535, 537, 540, 550
 Моравський Теодор 293
 Моранда Бернардо 172
 Морачевський Єнджей 342
 Морачевський Єнджей, прем'єр 439, 448, 449
 Морельовський Юзеф 260
 Моріні Джамбаттіста 221
 Морштин Збігнєв 221
 Морштин Ян Анджей 221
 Моссор Станіслав 555, 561
 Мостовський Тадеуш 284
 Мосьціцький Ігнацій 395, 424, 469, 474, 478, 481, 482, 487, 488
 Мотовило 156
 Мохнацький Мауріці 288, 291, 292, 302, 319, 335
 Мочар Мечислав 578, 579, 580, 585, 587, 590, 591, 600, 602
 Мочульський Лешек 609, 613, 614, 620, 635, 658, 663, 664, 677
 Мрожек Славомір 600, 656
 Мронговіуш Кшиштоф 309
 Мстислав Володимирович, князь 26
 Мстислав Ізяславович 47
 Мстислав Мстиславович (Удалой) 48
 Мстівой ободритський 21
 Мудрий Василь 482, 487, 508
 Мунк Анджей 600
 Муравйов Михайло 333
 Муската, єпископ 62
 Муссоліні Беніто 447, 528
 Мусял Гжегож 698
 Мщуй II 45, 46
 Мьодович Альфред 638, 649, 677
 Мьяновський Юзеф 367, 379
 Мярка Кароль 352
- Набеляк Людвік 291 335
 Нагорний Влодзімеж 699
 Нагурський Віктор 581
 Найдер Здзіслав 608, 610, 637
 Наливайко Северин 137, 138
 Налковська Зоф'я 502, 593
 Налковський Вацлав 422
 Намисловський Збігнєв 699
 Наперальський Адам 414
 Наперський Костка (див. Костка Наперський Александр Лев)
 Наполеон Бонапарт 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 276, 279, 285, 303, 425
 Нарожняк Ян 618
- Наронський Юзеф 223
 Нарутович Габріель 438, 464, 465, 505
 Нарушевич Адам 252, 273
 Насер Гамаль Абдель 545
 Нашковський Елігіуш 629
 Нго Дін Дієм 546
 Немирич Стефан 156
 Немирич Юрій 156
 Неміра, студент 323
 Немойовський Бонавентура 287, 292, 296, 297
 Немойовський Вінцентій 287, 292, 293
 Невядомський Елігіуш 465
 Неголевський Анджей 280
 Неголевський Владислав 368
 Недзялковський Мечислав 485
 Незабитовський Кароль 471
 Немен Чеслав 601
 Немоєвський Анджей 426
 Немойовський Вацлав 435
 Немцевич Юліан Урсин 253, 260, 273, 275, 291, 292
 Непокульчицький Францішек 551
 Несецький Каспер 223
 Нецько Юзеф 553, 556
 Нітш Казімеж 500
 Нішке Фрідріх 348, 421
 Нобель А.Б. 389
 Новак Зенон 569, 570, 580
 Новак Мечислав 639
 Новак Тадеуш 598
 Новак Юліан 464
 Новак-Сзьоранський Ян 567, 575
 Новаковський Марек 655, 656, 698
 Новка Томаш 102
 Новодворський Бартломеї 166
 Новосельський Єжи 657
 Новосілицев Микола 284, 288, 290
 Новотко Марцелій 525
 Новотний Антонін 585
 Норблін Ян Пйотр 255, 343
 Норвід Ципріан Каміль 301, 338, 339
 Носковський Зигмунт 384
 Нульо Франческо 331
 Нусбаум-Гілярович Юзеф 424
- Ободовський Януш 632
 Овідій 102
 Огарьов Олександр 329
 Огієнко Іван 462
 Огінський Міхал Казімеж 255
 Огінський Міхал Клеофас 255, 269, 344
 Ода, дружина Мешка I 21, 22
 Одон, маркграф 21
 Одон, син Мешка III Старого 38, 39, 43
 Ожаровський Пйотр 247
 Ожеховський Маріан 636, 644, 647
 Ожеховський (Оріховський) Станіслав 170
 Ожешко Еліза 376, 429, 497, 595
 Озевич Ігнацій 525
 Околович Август 365
 Окулицький Леопольд 532, 537, 538, 539, 540, 541

- Олександр Коріатович 72
Олексій Михайлович (Романов) 182, 191
Олександр I Романов 257, 264, 265, 269, 270, 271, 274, 277, 283, 284, 287, 289, 290, 313, 338
Олександр II Романов 324, 327, 328, 349, 366, 371
Олекси Юзеф 677, 679, 680, 681, 684
Олесніцький Збігнев, єпископ 73, 99, 103
Олеховський Анджей 676, 677, 679, 687
Олеховський Тадеуш 647
Олещинський Владислав 344
Ольбрихський Даніель 620, 656
Ольшевський Кароль 381
Ольшевський Ян 617, 622, 665, 671, 672, 674, 680, 681, 682, 685, 687
Ольшовський Стефан 585, 602, 603, 622, 623, 625, 628, 632, 636, 644
Онишкевич Януш 618, 673, 684
Ордон Юліан 296
Оркан Владислав (Смацж Францішек) 427
Орлик Пилип 204, 205
Орловський Александр 343
Орховський Алойзи 261
Оршулік Алойзи 648
Осінський Пйотр 252
Осман I 146
Оссовська Марія 597
Оссовський Михайло 373
Оссовський Станіслав 597
Оссолінський Єжи 175, 176
Оссолінський Юзеф Максиміліан 273, 283, 336, 341
Остерва Юліуш 497
Островський Владислав Томаш 292
Островський Станіслав 610, 670
Островський Юзеф 439
Острозький Костянтин 174
Острозький Януш 131
Остророг Миколай 175
Остророг Ян 103
Острянин (див. Острияниця Яцько)
Острияниця Яцько (Остриянин) 139
Осубка-Моравський Едвард (див. Моравський-Осубка Едвард)
Отвіновський Еразм 223
Оттон, єпископ бамберзький 30, 56
Оттон, син Болеслава I Хороброго 25, 26
Оттон I, імператор 19, 21,
Оттон II, імператор 21
Оттон III, імператор 21, 22, 23, 24
Охав Едвард 570, 571, 582, 587
Охорович Юліан 367, 380, 386
- Павінський Адольф 379
Павлик Михайло 357, 369, 371, 398
Павличко Дмитро 335
Павліковська-Ясножевська Марія 501
Павліковський Тадеуш 430
Павліковський Юзеф 238, 264
Павло I Романов 250, 257, 289
Павло VI, папа 583, 606, 611
Павлюк (див. Бут Павло)
- Павляк Вальдемар 663, 667, 672, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 685
Павляк Владзімеж 657, 700
Павляк Я. 692
Падеревський Ігнацій 384, 428, 438, 449, 450, 451, 483, 515
Падлевський Зигмунт 326, 329
Падовано Джованні Марія 172, 173
Пайдак Антоній 540, 609, 622
Пайдар 50
Паламарчук Дмитро 261, 368
Палацький Францішек 317
Палій (Гурко) Семен 197, 200, 203, 210
Палубіцький Януш 637, 644
Панкевич Юзеф 428
Парандовський Ян 598
Парис Ян 672, 674
Паркош Якуб 100
Парніцький Теодор 599, 656
Паровський Мацей 655
Пасек Ян Хризостом 222
Паскевич Іван 295, 318, 319, 324
Пассендорфер Єжи 600
Пасторій (Пасторіус) Йоахим 222
Паулос Фрідріх 520
Пац Людвік Міхал 292
Пац Міхал 197
Пейпер Тадеуш 502
Пелчинський Тадеуш 532
Пендерещкий Кшиштоф 601, 657, 699
Пенкала Лєшек 641
Пенксль Бартоломей 225
Пеньковський Стефан 500
Перль Фелікс 406, 410, 425
Пертес Кароль де 252
Петлюра Симон 452, 453, 462
Петр, майстер 67
Петрашкевич Онуфрій 288
Петро I Великий 201, 202, 203, 204, 206
Петропольська-Навратіл Гражина 657
Петрусінський Ян 373
Петрушевич Євген 456
Пескарський Едвард 381
Перацький Броніслав 470, 479
Петкевич В. 313
Петрушка Адам 641
Пика Тадеуш 616
Пияс Станіслав 613
Півовський Марек 600
Підкова Іван 137
Пій IX, папа 348
Пій XII, папа 563
Пікассо Пабло 504, 601
Пілсудський Броніслав 381
Пілсудський Юзеф 394, 395, 402, 403, 407, 410, 419, 420, 425, 433, 434, 435, 436, 439, 442, 443, 444, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 455, 456, 461, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 484, 493, 494, 501, 505, 567, 665, 676
Пільтц Еразм 367, 406, 438

- Пільх Єжи 698
Піньковський Юзеф 606, 616, 619
Піньбор Юзеф 637, 644
Піотровський Гжегож 641
Плавт 102
Плажинський Машей 684, 687
Плано да Карпіні Джованні 66
Плачіді Франческо 225
Плеве Петро 402
Плерш Ян Богуміл 254
Пліній Старший Гай 13
Плятер Емілія 294
Пнєвський Єжи 596
Побуг-Маліновський Владислав 501
Подсядло Яцек 699
Пожарський Дмитрій 143
Пожога Владислав 645
Познанський Ізраель 360
Познер Станіслав 410
Поль Вінцентій 305, 336, 338, 340
Поль Марек 685, 687
Польковський Ян 655
Полянський Роман 600, 670
Помян Кшиштоф 585
Поніковський Антоній 463
Понінський Адам 248
Понінський Генрик 304
Пономарів Олександр 263
Понятовська Констанція 213
Понятовський Міхал 248
Понятовський Станіслав 213, 216, 231
Понятовський Станіслав Антоній Август (див. Станіслав Август Понятовський)
Понятовський Юзеф 242, 243, 265, 267, 269, 270, 304, 344, 385, 423
Попелушко Єжи 639, 641
Попель Кароль 478, 483, 550
Попель легендарний 19, 253
Поплавський Станіслав 536
Поплавський Ян Людвік 369, 375
Порембський Тадеуш 644
Потворовський Густав 310
Потебня Андрій 328, 331
Потій Іпатій 167
Потоцька Анастасзя (Домарос Мажена) 674
Потоцька Софія 253
Потоцький Адам 354
Потоцький Альфред 356
Потоцький Анджей 419
Потоцький Вацлав 221
Потоцький Євстахій 224
Потоцький Ігнацій 243, 244, 251
Потоцький Миколай 139, 175, 177
Потоцький П. 406
Потоцький Панталеон 306
Потоцький Станіслав Костка 267, 284, 287, 344
Потоцький Станіслав (Ревера) 178, 179, 180, 185
Потоцький Станіслав Шенсни 242, 253, 260
Потоцький Стефан 175
Потоцький Теодор 213
Потоцький Юзеф 213
Потоцький Юзеф (псев. Маріан Богуш) 370
Потоцький Ян 275
Почобутт-Одлянницький Марцін 251
Правін Якуб 530
Прагрс Адам 475
Пражмовський Миколай 192, 193
Пржемисл Отакар II 47
Прістор Александр 403, 470, 472, 477, 478, 482
Прокопій із Кесарії 14, 16
Пронашко Анджей 504
Пронашко Збігнєв 504, 505
Прондзінський Ігнацій 294
Промик Казімеж (див. Прушинський Конрад)
Прус Болеслав (Гловацький Александр) 367, 376, 497, 559, 595
Прушинський Казімеж 429
Прушинський Конрад (Промик Казімеж) 378
Прушинський Людвік 301
Прушковський Тадеуш 505
Прхал Едвард 521
Прюдон П'єр 349
Пстровський Вінцентій 566
Птасьнік Ян 500
Птолемей Клавдій 13
Пужак Казімеж 485, 530, 540
Пуласький Антоній Феліціан 298
Пуласький Казімеж 234, 235
Пуласький Юзеф 233
Путрамент Єжи 580
Пшездзєцький Антоній 336
Пшемик Гжегож 637
Пшемисл, князь бидгощський 44, 68
Пшемисл, князь рацібожський 43, 47
Пшемисл, князь сєрадзький 69
Пшемисл I 41, 43, 60
Пшемисл II 41, 42, 43, 45, 60, 61
Пшемко, син Конрада I 42, 63
Пшесмицький Зенон (псев. Міріам) 422
Пшибильський Зигмунт 384
Пшибильський Чеслав 428
Пшибишевський Станіслав 422, 430
Пшибось Юліан 502, 537, 598
Пшилуський Леон 309, 310
Пшимановський Януш 601
Пшоняк Войцєх 656
Пясецький Болеслав 550, 573, 582, 585
Пясецький Павел 172
Пяст легендарний 19
Рагоза Михайло 161
Радєк Карл 441
Радзєйовський Міхал 202
Радзівілл Альбрехт 471
Радзівілл Антоній 279, 307
Радзівілл Богуслав 182, 225
Радзівілл Кароль Станіслав 207, 231, 232
Радзівілл Кшиштоф 144
Радзівілл Міхал 293
Радзівілл Януш 133, 179, 180, 181, 188, 225
Радзівіллувна Барбара 276
Радзім (Радім) Славникович 22, 23, 27

Історія Польщі

- Радкевич Станіслав 532, 536, 557, 561, 572
Раковський Мечислав Фелікс 581, 621, 623, 624, 625, 639, 643, 645, 647, 648, 649, 650, 660, 663
Раморіно Джіроламо 296
Рапашський Адам 584, 587
Расін Жан Багтіст 276
Ратай Мацей 464, 465, 469, 483
Ратайський Цирил 517
Рачинський Едвард 308, 336, 341, 567, 670
Рачкевич Владислав 437, 475, 515, 528, 567
Ревакович Генрик 397
Ревінський Януш 667
Рей Миколай 168, 425
Рейган Рональд 634
Рейковський Януш 650
Реймонт Владислав 427, 497
Рейфф Ришард 629
Рейтан Тадеуш 235
Репнін Микола 232, 233
Рибіський Зигмунт 574
Рибчинський Збігнев 657
Ридз-Смігли Едвард 439, 443, 481, 482, 483, 488, 508, 509, 523
Рикса-Ельжбета 61
Рильський Тадей 326, 333
Римкевич Александр 503
Римкевич Францішек Ксаверій 263
Римкевич Ярослав Марек 655
Ріббентроп Йоахим фон 448, 488, 489, 509
Рігер Теодор 383
Рікардо Давид 278
Ріхеза 24, 25
Робаковський Юзеф 657
Робер, абат 57
Ровецький Вітольд 601
Ровецький-Грот Стефан 516, 523, 528
Родаковський Генрик 343
Рожнецький Александр 287
Розвадовський Тадеуш 455, 469
Розвадовський Ян 425, 500
Розен, генерал 294
Рокіта Ян Марія 687
Рокоссовський Костянтин 533, 561, 572
Роля-Жимерський Міхал (див. Жимерський-Роля Міхал)
Роман Мстиславович 47
Романов Михайл 143
Романов Федір (Філарет) 143
Романович Тадеуш 368
Романчук Юліан 357, 398
Ромашевська Зоф'я 613, 633
Ромашевський Зигмунт 613, 633, 640
Ромер Тадеуш 521
Ромер Ян Едвард 493
Ромковський Роман 572
Ромодановський Григорій 195
Росаті Даріуш 677, 682
Россі Джованні Франческо 173
Ротванд С. 377
Рошебрю Франсуа 331
Рошковський Войцех (псев. Альберт Анджей) 654
Роя Болеслав 443
Рудзінський Збігнев 699
Рудницький Януш 698
Рудольф I Габсбург 47
Рудольф II Габсбург 125, 145, 149
Ружанський Юзеф 561, 572
Ружевиц Тадеуш 598, 600
Ружицький Едмунд 329, 333
Ружицький Кароль 294
Ружицький Людомір 505
Рузвельт Франклін 517, 520, 521, 528, 531, 537, 538, 541
Рулевський Ян 622, 626, 627
Руммель Юліуш 508
Рупрехт Кароль 328, 364
Рураж Здзіслав 634, 637
Руссо Жан-Жак 272, 288
Рутковський Генрик 467
Рутковський Тадеуш 368
Рутковський Ян 425, 501
Саббат Казімеж 671
Савойський Євгеній 203
Сагайдачний-Конашевич Петро 138, 143, 146
Садик-паша Мегмед (див. Чайковський Міхал)
Садовський Здзіслав 646
Садовський Михайло 462
Салі Себастьян 173
Саломея, дочка Лешека Білого 48
Саломея, дружина Болеслава III Кривоустого 19
Самойлович Іван 195, 196, 199
Сангушко Ядвіга Клементіна 346
Сангушко Януш 217
Сапелла Пйотр 618
Сапєга Адам 334, 364, 366
Сапєга Еустахій 449, 471
Сапєга Леон 312
Сапєга Павел 181
Сапковський Анджей 698
Сарбевський Мацей Казімеж 169
Сверчевський Кароль 530, 536, 555
Свєжинський Юзеф 442
Свєнтославський Войцех 500
Свєнтославський Зенон 301
Свєнтоховський Александр 367
Свенш, рід 62
Свенціцький Анджей 644
Свенціцький Марцін 660
Светліцький Марцін 699
Свідригайло 95, 96
Свіргонь Вальдемар 636
Світала Казімеж 590
Світальський Казімеж 472, 474, 475
Світонь Казімеж 613
Святло Юзеф 568
Святополк Володимирович 25, 29
Святополк Ізяславич 37
Святополк моравський 18
Святополк, намісник 45, 46
Святополк східнопоморський 40, 48
Святополк, чеський король 30

- Севрюк Олександр 441
 Сейда Маріан 397, 413, 444, 451, 457, 518
 Селім-Гірей 194, 195, 196
 Семигіновський Єжи (див. Шимонович Єжи)
 Семирадський Генрик 383
 Семп-Шажинський Миколай 169
 Сендзівой із Чехля 103, 104
 Сен-Сімон Анрі де 278
 Серафінович Лешек (див. Лехонь Ян)
 Сервет Мішель 154
 Серпінський Вацлав 500, 581
 Серра Жак 267
 Семовіт, князь добжинський 44, 62
 Семовіт легендарний 19, 253
 Семовіт I, князь мазовецький 44, 50
 Семовіт II, князь равсько-візненський 44
 Семовіт III, князь черсько-равський 71, 72, 76
 Семовіт IV, князь площський 72
 Семовіт V, князь площський 95
 Семовіт VI 72
 Семомисл, князь куявський 44
 Семомисл легендарний 19
 Семьонтковський Збігнев 682
 Сеницький Миколай 125
 Сенкевич Генрик 375, 376, 423, 438, 497, 559, 595, 600, 700
 Сеньявський Адам Миколай 204, 213
 Сераковський Зигмунт 326, 333
 Сераковський Юзеф 248
 Серов Іван 536, 537, 550, 561
 Сероцький Казімеж 594, 601, 657
 Сєцех 29
 Сигізмунд Кейстутович 97
 Сигізмунд Корибутович 99
 Сигізмунд Люксембурзький 73, 74, 94, 95, 96, 97, 99
 Сигізмунд I Старий 110, 115, 116, 117, 119, 123, 125, 140, 147, 148, 149, 151, 152, 158, 166, 172, 173, 174
 Сигізмунд II Август 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 130, 141, 142, 148, 152, 153, 154, 158, 159, 171, 172, 275
 Сигізмунд III Ваза 123, 125, 132, 134, 135, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 160, 162, 165, 171, 172, 173, 174, 179
 Сирокомля Владислав (Кондратович Людвік) 338
 Сівак Альбін 625, 632, 644
 Сівец Маріан 687
 Сівец Ришард 588
 Сівіцький Флоріан 619, 632, 643, 644, 650, 660, 661
 Сіейєс Еммануель Жозеф 238
 Сікорський Владислав 420, 434, 465, 466, 468, 483, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 523, 528, 567
 Сіла-Новицький Владислав 618, 622, 644, 647, 648
 Сіменс В. 389
 Сімонс Менно 152
 Сінклер Ептон 497
 Сінко Тадеуш 500
 Сірко Іван 186
 Сіта Єжи Станіслав 599
 Сіцінський Владислав 188
 Січинський Мирослав 419
 Скалон Георгій 407
 Скарадзінський Богдан 669
 Скарга Пйотр 132, 133, 160, 170
 Скварчинський Адам 498
 Скварчинський Станіслав 486
 Скіргайло Ольгердович 94
 Скірмунт Константи 464
 Складковський-Славой Феліціан (див. Славой-Складковський Феліціан)
 Складовська-Кюрі Марія 424, 438, 536
 Сколімовський Єжи 600, 670
 Скоропадський Павло 441
 Скоцилас Владислав 504
 Скубішевський Кшиштоф 644, 661, 662, 665, 672, 673, 674, 676
 Скульбашевський Антоній 561
 Скульський Леопольд 454
 Сксинешський Ян 293, 294, 295, 296
 Сксинський Александр 468
 Славек Валерій 403, 470, 472, 474, 475, 478, 480, 481, 482, 487
 Славник чеський 22
 Славой-Складковський Феліціан 483
 Сліш Юзеф 644
 Словацький Юліуш 301, 302, 336, 337, 338, 343, 345, 384, 385, 423
 Словік Анджей 646
 Слонімський Антоній 501, 579, 581, 593, 598
 Смацяж Францішек (див. Оркан Владислав)
 Сметона Антанас 476
 Смоленський Владислав 380
 Смолка (Смулка) Емануель 311
 Смолуховський Маріан 424
 Смолька Францішек 313, 315, 354
 Смоляр Александр 633
 Снежко-Блоцька М.Г. (див. Запольська Габрієля)
 Снядешський Ян 252, 273, 274
 Снядешський Єнджей 252
 Собеський Александр 199, 200, 204
 Собеський Вацлав 425, 501
 Собеський Якуб 200, 204
 Собеський Ян (див. Ян III Собеський)
 Собчик Марек 657
 Совінський Юліан 296
 Солтик Станіслав 289, 290
 Солтисік Марек 655
 Сольський Станіслав 223
 Сосабовський Станіслав 533
 Соснковський Казімеж 439, 515, 516, 518, 521, 528, 531
 Сосновський Ромуальд 650
 Софія (Сонька) Гольшанська, дружина Владислава II Ягайла 89, 100
 Социн Фавст (Соцінін Фаусто) 155, 156
 Соцінін Фаусто (див. Социн Фавст)
 Спазетті Зербоні ді 279
 Спасович Владзімеж 366, 406
 Спасовський Ромуальд 634, 637
 Спенсер Герберт 348

Історія Польщі

- Спитек із Мельштина 99
Спихальський Маріан 557, 561, 561, 572, 587, 590, 591
Сроковський Станіслав 495
Стадіон Франц 315, 316
Стажевський Генрик 504, 601
Сталін Йосиф (Джугашвілі) 440, 445, 448, 485, 489, 509, 510, 514, 517, 519, 520, 521, 526, 528, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 540, 541, 543, 544, 555, 558, 561, 562, 563, 564, 567, 569, 570, 592
Станде Ришард 502
Станек Карін 596
Станіслав Август Понятовський 64, 213, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 240, 241, 242, 243, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 380
Станіслав, єпископ краківський 28, 59, 60, 65
Станіслав із Скарбімежа 102, 103
Станіслав, князь варшавсько-черський 73
Станіславський Ян 428
Станкарі Франко 156
Станько Томаш 699
Стапінський Ян 397
Старовольський Шимон 171
Стасюк Анджей 698
Статтлер Войцех 343
Стафф Леопольд 426, 478, 502
Сташевський Стефан 569
Шашіц Станіслав 228, 237, 238, 261, 273, 274, 286, 307
Шашік А. 384
Швош Віт 105
Штельмаховський Анджей 648, 659
Штемповський Станіслав 453
Штерн Анатоль 502
Штернбах Л. 500
Штеттніус Едвард 538
Штефан Баторій 123, 130, 131, 137, 141, 142, 166, 171, 174
Штефан Душан 84
Штефані Ян 255
Штефан I (Іштван), король 23, 25
Штефан III Великий 100
Штефанський Валенти 309
Штецько Ярослав 522
Штечковський Ян 442
Штомма Станіслав 587, 607, 608
Штоліпін Петро 406
Штояловський Станіслав 368, 369, 378
Штриенська Зоф'я 504
Штрийковський Мацей 171
Штрийковський Юліан 655
Штронський Станіслав 464
Штург Анджей (Галецький Тадеуш) 410, 476, 502
Штружецький Ян 407
Штрузік Адам 677
Штрумик Гжегож 698, 699
Штелєцький Ришард 578, 580, 582, 590, 591
Штемінський Владислав 504
Штемпінський Томаш 102
Суворов Олександр 234, 248, 263
Сулейман I Пишний 149
Сулима Іван 139
Сумінський Єжи 628
Супінський Юзеф 341
Суслов Михайло 618
Сухов Іван 561
Суходольський Богдан 652
Сухожєвський, полковник 306
Сухоцка Ганна 672, 674, 675, 676, 684
Сцєгенний Петро 323
Сцібор-Рильський Александр 593, 597
Сюс Ганс 173
Сярчинський Францішек 252
Таборський Болєслав 599
Талейран Шарль Моріс де 270
Танський Януш 393
Тарновський Станіслав 366, 381
Тарський Альфред 500
Татар Станіслав 561
Татаркевич Владислав 500, 597
Татаркевич Якуб 344
Таубеншляг Роман 500
Таціт Публій Корнелій 13
Тачак Станіслав 451
Тачановський Едмунд 334
Твардовський Казімеж 500
Твардовський Самуель 221
Тейхма Юзеф 588, 590
Текелі Імре (див. Тьокьой Імре)
Тененбаум Генрик 483
Теппер Пйотр 230
Тереза Кунегунда 215, 216
Теренцій 102
Терлецький Владислав 598, 656
Терлецький І. 299
Терлецький Остап 357, 398
Тетєря Павло 185, 186, 187
Тетмаєр-Пшерва Казімеж 426
Тетчер Маргарет 645
Тименецький Казімеж 425
Тимовський Анджей 4
Тимовський Анджей, професор 644
Тимінський Станіслав 664, 667
Тиссовський Ян 305, 306
Титикайло Євген 377
Тишкевич Вінцентій 294
Тинф Анджей 211
Тідеманн Гайнріх 411
Тідрік 26
Тільман із Гамерена (Гамерський) 224
Тісо Юзеф 448
Тітмар мерзебурзький 18, 24
Ткачишин-Дицький Еугеніуш 699
Товяньський Анджей 302
Токаж Вацлав 501
Токажевич Юзеф 364
Токажевський-Карашевич Міхал 516
Токарський Юліан 577
Токарчук Ольга 698
Толвінський Тадеуш 428

- Толстой Лев 497
Томашевський Януш 684, 685
Томашівський Степан 3
Топольський Єжи 597
Торвальдсен Бертель 344
Тормасов Олександр 245
Траугутт Ромуальд 332
Тревано Джованні 173, 174
Трентовський Броніслав 302, 341
Трембецький Станіслав 253
Трембіцький Станіслав 291
Трепка Валеріан Неканда 135
Триціуш Ян 225
Тройден І, князь черсько-сохачевський 44, 71
Тромпчинський Войцех 464, 469
Троцький Лев (Бронштейн Лейба) 439
Трубецькой Олексій 184
Трумен Гаррі 540, 541, 543
Трисяло (див. Федорович Тарас)
Тувім Юліан 429, 476, 482, 501, 593
Тугутт Станіслав 483
Туллі Магдалсна 698
Туровський А. 292
Турунок Ю. 669
Туск Дональд 687
Тшецяковський Вітольд 650
Тьокьой (Текелі) Імре 197
- Уейський Корнель 305, 338
Українка Леся (Косач-Квітка Лариса) 337
Уласло І (див. Владислав III Варненчик)
Ульянов Володимир (див. Ленін Володимир)
Умінський Ян Непомуцен 289
Унгер, єпископ 31
Уншлихт Юзеф (Йосиф) 410, 455
Урбан Єжи 626, 636, 640, 643, 645
Урбанський Альфред 610, 670
Урбанський Ян 225
Урбаняк Міхал 699
Устінов Дмитро 623
Уяздовський Казімеж 687
- Фабріці Казімеж 508
Фалат Юліуш 427, 428
Фальяндиш Лех 678
Фангор Войцех 601
Фарадей Майкл 347
Фаянс Казімеж 424
Федак Степан 461
Федорович Тарас (Трисяло) 138
Фейгін Анатоль 572
Фелінський Алоїзи 276
Фельчак Зигмунт 550
Феофан, патріарх 162
Фердинанд I Габсбург 149, 152
Фердинанд I Габсбург (Доброчинний) 315, 316
Фердинанд II Габсбург 146, 149
Фердинанд III Габсбург 149
Ференц II Ракоці 203
Ферзен Іван 248
Фертнер Антоній 429
- Фешенко-Чопівський Іван 462
Філарет, патріарх (див. Романов Федір)
Філіпп Гійом Нойбурзький 191, 194
Філіпп II 120
Філіс, акторка 287
Фіоль Швайпольт 100
Фірлей Ян 156
Фішбах Тадеуш 663
Флеммінг Якоб Генріх 205
Флоттвель Едуард 307
Фогт Мечислав 534
Фонда Джейн 658
Фонтана Якуб 224, 254
Форд Олександр 497, 587, 600
Форд Генрі 389
Фош Фердинанд 452
Франк Ганс 511
Франко Іван 337, 357, 369, 371, 372, 376, 383, 398, 416, 514
Франко, магістр 66
Франко Франсіско 447, 448
Франковський Леон 332
Франковський Ян 326
Франковський Ян, економіст і правник 573
Франц Йосиф I Габсбург 317, 353, 355, 356, 416, 432, 434, 435
Франц Стефан Лотаринзький (див. Франц I)
Франц Фердинанд Габсбург 432
Франц I (Франц Стефан Лотаринзький) 216
Франц I Габсбург 259, 277, 282, 283
Франциск із Ассіза 57
Фрасніюк Владислав 618, 633, 635, 644, 648, 664, 666
Фредро Олександр 340, 383, 384
Фредро Анджей Максиміліан 188, 221
Фрезер Джеймс 348
Фрідріх, курфюрст Пфальца 149
Фрідріх, маркграф баденський 181
Фрідріх Август, саксонський король 265, 267
Фрідріх Август (див. Август III)
Фрідріх Август I (див. Август II Міцний)
Фрідріх Вільгельм 148, 180, 181, 182, 183, 190, 197
Фрідріх Вільгельм II Гогенцоллерн 247, 248
Фрідріх Вільгельм III Гогенцоллерн 264, 277, 279, 280
Фрідріх Вільгельм IV Гогенцоллерн 307, 308, 309
Фрідріх Габсбург 63
Фрідріх I Барбаросса, імператор 38, 45, 46, 47, 54
Фрідріх I Гогенцоллерн (Фрідріх III Гогенцоллерн) 202
Фрідріх II Гогенцоллерн 211, 215, 216, 232, 235, 251
Фрідріх II Штауфен, імператор 41, 49
Фрідріх III Гогенцоллерн (див. Фрідріх I Гогенцоллерн)
- Халасінський Юзеф 560
Халупец Аполонія (Пола Негрі) 429
Ханенко Михайло 187, 193
Хамец Антоній 333
Хелковський Август 671

- Хелмонський Юзеф 383
Хвістек Леон 498, 504
Хлаповський Дезідерій 281, 294
Хлопівський Юзеф 268, 291, 292, 293, 343
Хмельвський Вальдемар 641
Хмельнський Ігнацій 332
Хмельницький Богдан Зеновій 139, 160, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 186, 222, 228
Хмельницький Михайло 146
Хмельницький Юрій 184, 185, 199, 200
Хмельовський Пйотр 367
Хованський Іван 185
Ходзько Александр 338
Ходкевич Ян Кароль 134, 143, 146
Хонеккер Еріх 619
Хохфельд Юліан 579
Храповицький Ян Антоній 222
Хрiстiан, єпископ 48, 49
Хроновський Анджей 686
Хрусьцель Антоній 534
Хрушов Микита 545, 569, 570, 571, 579, 584
Хшановський Бернард 413
Хшановський Веслав 663, 671
Хшановський Войцех 318
- Цар Станіслав 480, 482, 487
Цат-Мацкевич Станіслав (див. Мацкевич-Цат Станіслав)
Цвіклінський Л. 356
Цегельський Іполіт 308, 352
Цейнова Флоріан 352
Целевич Володимир 475
Целінський Анджей 618, 623
Цельтіс Конрад 103
Ценглевич Каспер 314, 315, 336
Цецерський Томаш 656
Цешковський Август 308, 341
Цибіс Болеслав 505
Цибіс Ян 505
Цибульський Збігнев 600
Цивінський Богдан 618
Циранкевич Юзеф 550, 553, 568, 570, 573, 574, 579, 581, 582, 587, 590, 591, 607
Цімошевич Влодзімеж 664, 677, 679, 682, 687
Цішевський Юзеф 407
Цуг Шимон Богуміл 254
Цьосек Станіслав 643, 644, 645, 648, 650
- Чайковський Міхал (Садик-паша Мегмед) 299, 324
Чан Кайши 544
Чарнецька Ева 656
Чарнецький Стефан 178, 180, 185, 186, 191
Чарновський Стефан 500
Чарноцький Адам (Доленга-Ходаковський Зоріан) 274
Чарноцький Генрик 674
Чарторійська Ізабелла з Флеммінгів 253, 273, 275
Чарторійський Август Александр 207, 213, 217, 230, 231
- Чарторійський Адам Єжи 253, 257, 260, 264, 270, 271, 272, 274, 275, 283, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 303, 317, 319, 328, 341, 343, 345
Чарторійський Адам Казімеж 231, 270, 272
Чарторійський Владислав 328, 364
Чаховський Мацей 581
Чацький Тадеуш 273
Чекановський Александр 381
Чемберлен Невілл 447
Червенський Болеслав 372
Червяковський Рафал 252
Черкаський Володимир 349
Черненко Константин 547
Черномирдін Віктор 688
Черський Ян 381
Черчілл Уїнстон 510, 516, 517, 519, 520, 521, 528, 530, 531, 532, 537, 540, 541, 543, 544, 553
Четвертинський Антоній 247
Чехович Габріель 473
Чеховський Е. 478
Чешко Богдан 580, 599
Чижевський Тітус 502, 504, 505
Чирек Юзеф 644, 648
Чіні Джованні 173
Чорний, студент 323
Чубінський Люціан 618
Чума Анджей 609
- Шайблер Кароль 360, 361
Шайна Юзеф 601
Шайноха Кароль 342
Шандрук Павло 462
Шанявський Єжи 503
Шанявський Константин Феліціан 218
Шанявський Юзеф Калясанті 262
Шапочніков Аліна 601
Шафранек Юзеф 311
Шафф Адам 579, 582
Шашкевич Маркіян 314
Шевінська Ірена 602
Шевченко Тарас 323, 427
Шейн Михаїл 144
Шекспір Вільям 276, 384
Шеля Якуб 305, 502
Шельонговський Адам 494
Шенвальд Люціан 482
Шептицький Станіслав 441, 451, 466, 468
Шереметєв Василій 185
Шерментовський Юзеф 383
Шидляк Ян 588, 591, 602, 603, 607, 616
Шиллінг Антоні 508
Шимановська Марія 344
Шимановський Вацлав 505
Шимановський Кароль 428, 505
Шиманський Адам 381
Шиманський Павел 699
Шиманський Роман 368
Шимборська Віслава 594, 598, 699
Шимонович Єжи (Семнігівський) 225
Шимонович Шимон 169
Шиндлер Ю. 304

- Шир Еугеніуш 577
Шифман Арнольд 497
Шіллер Леон 384, 497
Шляйфер Генрик 586
Шляхціц Францішек 602, 606
Шмаглевська Северина 593
Шмайдзінський Єжи 687
Шмерлінг Антон 353
Шмідт Юзеф 602
Шмітт Генрик 342
Шобер Фелікс 384
Шопен Фридерик 303, 338, 344, 345, 384, 423, 601
Шопенгауер Артур 421
Шрьодер Ефраїм 254
Штакельберг Отто Магнус 235
Штейнгауз Гуго 500
Штуба Діонізій 173
Штурм Йоганн 165
Шуберт Ришард 655
Шувалов Павло 400
Шуйський Василій 142, 143
Шуйський Юзеф 366, 379, 380
Шульц Бруно 503
Шульц Даніель 225
Шумейко Еугеніуш 631
Шумський Генрик 682
Шурковський Ришард 602
Шушкевич Станіслав 548, 668
- Щепановський Станіслав 368
Щепанська Кристина 601
Щепанський Ян 597, 603
Щипюрський Адам 609
Щит-Немірович Ян Юзеф 581, 618
Щука Мечислав 504
- Юдита, дружина Владислава I Германа 29
Юдита Марія 29
Юзевський Генрик 453, 472, 478, 485
Юзьвяк Єжи 660
Юзьвяк Францішек 536, 569, 577
Юнгінген Ульріх фон 96
Юргенс Едвард 324, 328
Юрій Наримунтович 72
Юрій I Львович 71
Юрій II Тройденович 71
Юрчик Маріан 615, 616, 618, 627, 646, 673, 685
Юхан III 125, 132, 142, 144
- Яблоновський Александр 333
Яблоновський Юзеф Александр 252
Яблонський Генрик 553, 603, 607
Яворський Владислав 397
Ягайло Ольгердович (див. Владислав II Ягайло)
Ягелінський Роман 679
Ягельський Мечислав 603, 607, 615, 616
Ягодзінський Анджей 699
Ядвіга, дружина Владислава II Ягайла 73, 89, 93, 94, 100, 101, 103
Яжембський Адам 174
Яжина Гжегож 700
- Яковенко Наталія 136, 176
Якуб із Парадижа 102
Якуб Свінка, архієпископ 60, 62
Ян, князь познанський 63
Ян Длугош 69, 78, 103, 104, 136, 171
Ян із Глогова 102, 170
Ян із Любліна 174
Ян із Людзіска 102
Ян Казимир 144, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 221, 222, 224, 225, 226, 461, 514
Ян, князь освенцімський 73
Ян Любранський, єпископ 165
Ян Люксембурзький 63, 68, 69, 70
Ян Ольбрахт 73, 97, 100, 102, 119, 147
Ян III Собеський 186, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 211, 215, 221, 222, 223, 224, 225, 254, 454
Янік Кшиштоф 687
Яніслав, архієпископ 63
Яніцький Клеменс 168
Янішевський Міхал 621, 632
Янко із Чарнкова 103
Янковський Генрик 639
Янковський Наршиз 326
Янковський Ян Станіслав 531, 533, 539, 540
Яновський Ян Непомуцен 298
Януш I, князь черсько-варшавський 72, 73, 78
Януш II, князь варшавсько-черський 73
Януш III, князь варшавсько-черський 73
Януш Станіслав 537
Янушайтіс Маріан 449
Ярач Стефан 497
Ярополк Пржемыслович 24
Ярослав Мудрий 26, 27
Ярослав Осмомисл 47
Ярослав, син Болеслава I Високого 42
Ярошевич Пйотр 591, 602, 603, 607, 608, 614, 629, 696
Ярузельський Войцех 578, 587, 590, 603, 619, 621, 622, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 634, 635, 636, 638, 640, 641, 643, 644, 645, 647, 648, 649, 650, 651, 658, 659, 660, 664, 665
Ясенський Бруно 502
Ясеніца Павел 579, 598
Ясінський Кшиштоф 600
Ясінський Якуб 246, 260
Яструн Мечислав 581, 593, 598
Ястшембський Домінік 648
Яськевич Ян 252
Ясюкович Станіслав 540
Яхимович Григорій 315
Ящковський Максиміліан 352
Ящук Болеслав 590, 591

ЧАСТИНА I. ДАВНІ ЧАСИ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розділ I. Польські землі у давнину	5
<i>Природно-географічне середовище</i>	5
<i>Давні народи на польських землях</i>	8
<i>Давні слов'яни</i>	12
Розділ 2. Давньопольська держава	17
<i>Виникнення держави</i>	17
<i>Прийняття християнства</i>	19
<i>Зовнішня політика за правління Мешка I і Болеслава I</i>	21
<i>Політична криза у 1030-х роках</i>	25
<i>Політичний розвиток у 1040-х – 1130-х роках</i>	27
<i>Суспільно-політичний устрій</i>	32
<i>Культура</i>	35
Розділ 3. Доба роздробленості	37
<i>Еволюція системи сеньйорату і принципату</i>	37
<i>Розпал роздробленості</i>	39
<i>Зовнішньополітичне становище польських земель</i>	45
<i>Колонізація на німецькому праві</i>	51
<i>Зміни в суспільно-політичному устрої</i>	55
<i>Відновлення Польської держави</i>	59
<i>Культура</i>	64
Розділ 4. У пізньому середньовіччі	68
<i>Територія</i>	68
<i>Адміністративний устрій</i>	74
<i>Соціально-економічні відносини</i>	77
<i>Внутрішня політика Казимира III</i>	82
<i>Формування станової монархії</i>	86
<i>Зовнішня політика наприкінці XIV – у XV ст.</i>	92
<i>Культура</i>	100

ЧАСТИНА II. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (XVI – XVIII ст.)

Розділ 5. У період відродження і шляхетської демократії	106
<i>Фільварково-панщинна система. Міста. Торгівля</i>	106
<i>Політична боротьба у 1500 – 1560-х роках</i>	113
<i>Люблінська унія</i>	119
<i>Державний лад Речі Посполитої</i>	123
<i>Внутрішньополітичний розвиток до 1648 р.</i>	130
<i>Зовнішня політика</i>	139
<i>Реформаційний рух</i>	149
<i>Контрреформація</i>	157
<i>Культура</i>	162

Розділ 6. Часи потрясінь і занепаду	175
<i>Війна з повсталою Україною</i>	175
<i>Шведська навала</i>	179
<i>Політична криза у 1660-х роках</i>	185
<i>Політичний розвиток у 1670 – 1690-х роках</i>	192
<i>Річ Посполита і Північна війна</i>	200
<i>Економічний занепад</i>	207
<i>Розвал політичного устрою у 20-х – на початку 60-х років XVIII ст.</i>	211
<i>Культура</i>	217
Розділ 7. Спроби порятунку Речі Посполитої та її падіння	227
<i>Соціально-економічний розвиток</i>	227
<i>Державні реформи у 1760-х роках. Перший поділ Речі Посполитої</i>	230
<i>Політична ситуація у 1770-х і 1780-х роках</i>	236
<i>Чотирирічний сейм. Другий поділ Речі Посполитої</i>	239
<i>Національно-визвольне повстання під проводом Тадеуша Костюшка.</i>	
<i>Третій поділ Речі Посполитої</i>	244
<i>Культура</i>	250

ЧАСТИНА III. У НОВИЙ ЧАС (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Розділ 8. Визвольні змагання поляків у період наполеонівських війн	256
<i>Становище польського народу на тлі ситуації в Європі</i>	256
<i>Початок боротьби за відбудову держави. Польські легіони</i>	260
<i>Варшавське Князівство</i>	265
<i>Рішення Віденського конгресу</i>	270
<i>Культура і звичаї</i>	271
Розділ 9. Національний рух і повстання (1815 – 1864 рр.)	277
<i>Ситуація в Європі після Віденського конгресу</i>	277
<i>Становище поляків під владою Пруссії</i>	279
<i>Поляки в імперії Габсбургів</i>	282
<i>Суспільно-політичний розвиток Королівства Польського (1815 – 1830 рр.)</i>	283
<i>Листопадове повстання 1830 – 1831 рр.</i>	290
<i>Велика еміграція і польський національний рух 30 – 40-х років XIX ст.</i>	297
<i>Краківська Республіка 1815 – 1846 рр. Повстання у 1846 р.</i>	303
<i>Польські землі під владою Пруссії напередодні революції 1848 р. Познанське повстання</i>	306
<i>Галичина напередодні і під час Весни Народів</i>	311
<i>Поляки і польська справа під час революцій 1848 – 1849 рр. в Європі</i>	317
<i>Польська суспільність у Російській імперії в 30 – 50-х роках XIX ст.</i>	
<i>Січневе повстання 1863 – 1864 рр.</i>	318
<i>Польська духовна і матеріальна культура доби романтизму</i>	335
Розділ 10. У період модернізації (60 – 90-ті роки XIX ст.)	347
<i>Європа в другій половині XIX ст.</i>	347
<i>Політика Росії, Німеччини та Австро-Угорщини стосовно поляків</i>	349
<i>Польське суспільство: економічний розвиток і соціальні зміни</i>	358
<i>Суспільно-політичні програми і рухи</i>	364
<i>Культурне життя поляків</i>	374

Розділ 11. На початку ХХ століття	389
<i>Європа та європейці</i>	389
<i>Польський суспільно-політичний рух</i>	393
<i>Становище поляків у Росії</i>	400
<i>Польське суспільство в Німеччині</i>	411
<i>Поляки в монархії Габсбургів</i>	415
<i>Культура періоду Молодої Польщі</i>	421

ЧАСТИНА ІV. НОВІТНІЙ ЧАС

Розділ 12. Польський народ у роки Першої світової війни	432
<i>Війна і польське питання</i>	432
<i>Польське суспільство в роки війни</i>	435
<i>Справа Польщі на заключному етапі війни</i>	437
Розділ 13. Польська Республіка в 1918 – 1939 рр.	445
<i>Європа між двома світовими війнами</i>	445
<i>Формування кордонів і устрою Польщі в 1918 – 1921 рр.</i>	448
<i>Держава і суспільство</i>	458
<i>У пошуках шляхів стабілізації (1921 – 1926 рр.)</i>	463
<i>Авторитарний режим Ю. Пілсудського (1926 – 1935 рр.)</i>	469
<i>Польща у переддень війни</i>	481
<i>Польське суспільство та його культура</i>	490
Розділ 14. Поляки і польське питання під час Другої світової війни	508
<i>Поділ польських земель і початок Руху Опору (1939 – 1941 рр.)</i>	508
<i>Польське питання в 1941 – середині 1943 рр.</i>	517
<i>На шляху до розв'язки: друга половина 1943 р. – середина 1944 р.</i>	528
<i>Радянський диктат</i>	533
Розділ 15. В умовах комуністичного експерименту (1945 – 1989 рр.)	543
<i>Головні тенденції світового розвитку після 1945 р.</i>	543
<i>Польський варіант “народної демократії” у 1945 – 1948 рр.)</i>	548
<i>Тоталітарний режим 1949 – 1956 рр.</i>	561
<i>Невдачі лібералізації (1956 – 1970 рр.)</i>	572
<i>Суспільство та його культура</i>	591
<i>Між двома кризами: десятиріччя Е. Герека (1971 – 1980 рр.)</i>	602
<i>Роки перелому: 1980 – 1981</i>	617
<i>Присмерк системи: 1982 – 1989 рр.</i>	631
<i>Культурне життя (80-ті роки)</i>	652
Розділ 16. Польща в нових реаліях Європи та світу (1989 – 2001 рр.)	658
<i>Від тоталітаризму до демократії (1989 – 1991 рр.)</i>	658
<i>Політичний розвиток і зміни (1991 – 2001 рр.)</i>	671
<i>Суспільство</i>	690
<i>Вибрана бібліографія</i>	701
<i>Ілюстрації та мапи</i>	727
<i>Іменний покажчик</i>	728

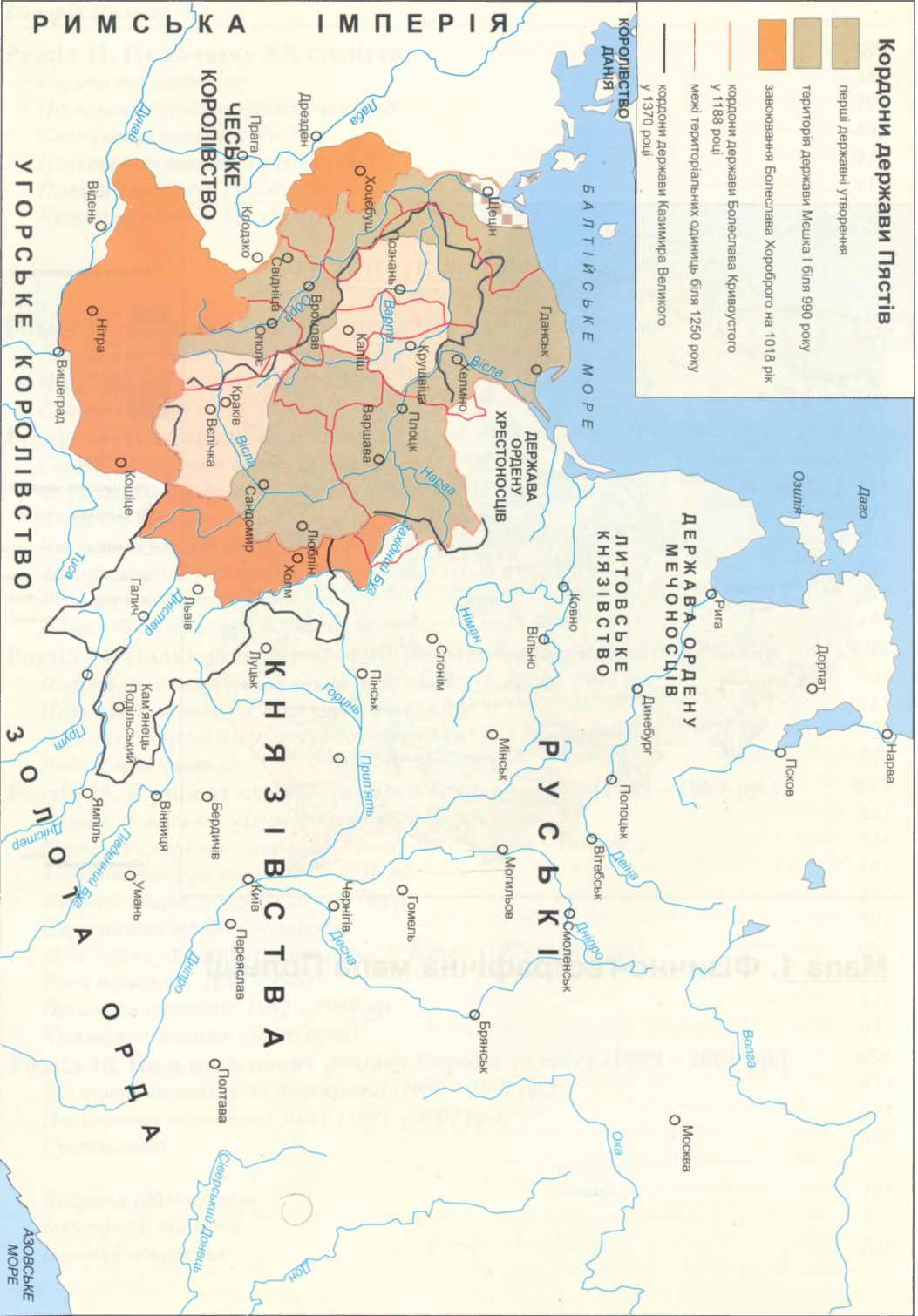
* * *

Мапа 1. Фізично-географічна мапа Польщі

Кордони держави П'ястів

- перші державні утворення
- територія держави Мешка I біля 990 року
- завоювання Болеслава Хороброго на 1018 рік
- кордони держави Болеслава Кривостого у 1188 році
- межі територіальних одиниць біля 1250 року
- кордони держави Казимира Великого у 1370 році

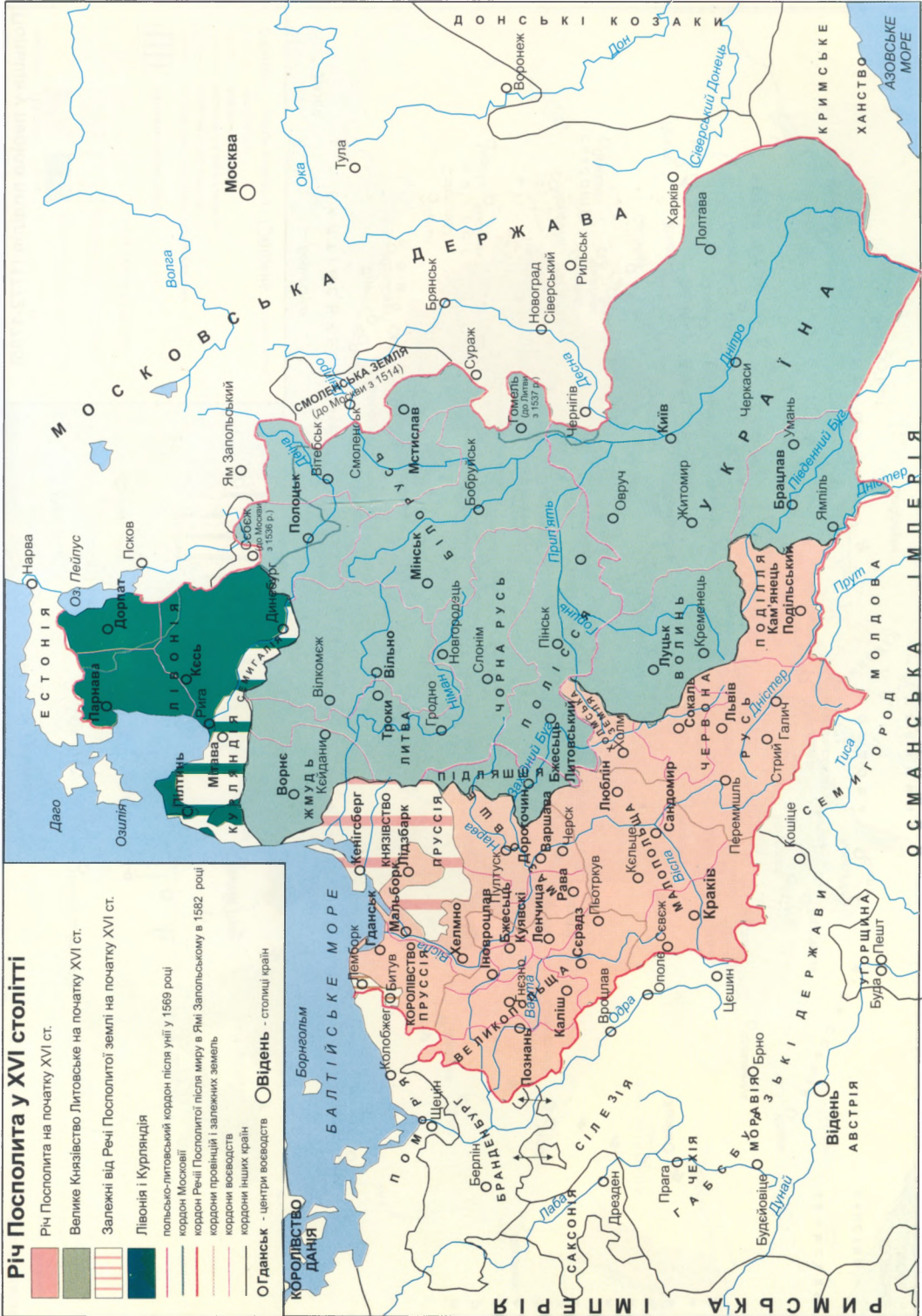

Мапа 2. Кордони держави П'ястів (X - XIV ст.)

0 250 км

Річ Посполита у XVI столітті

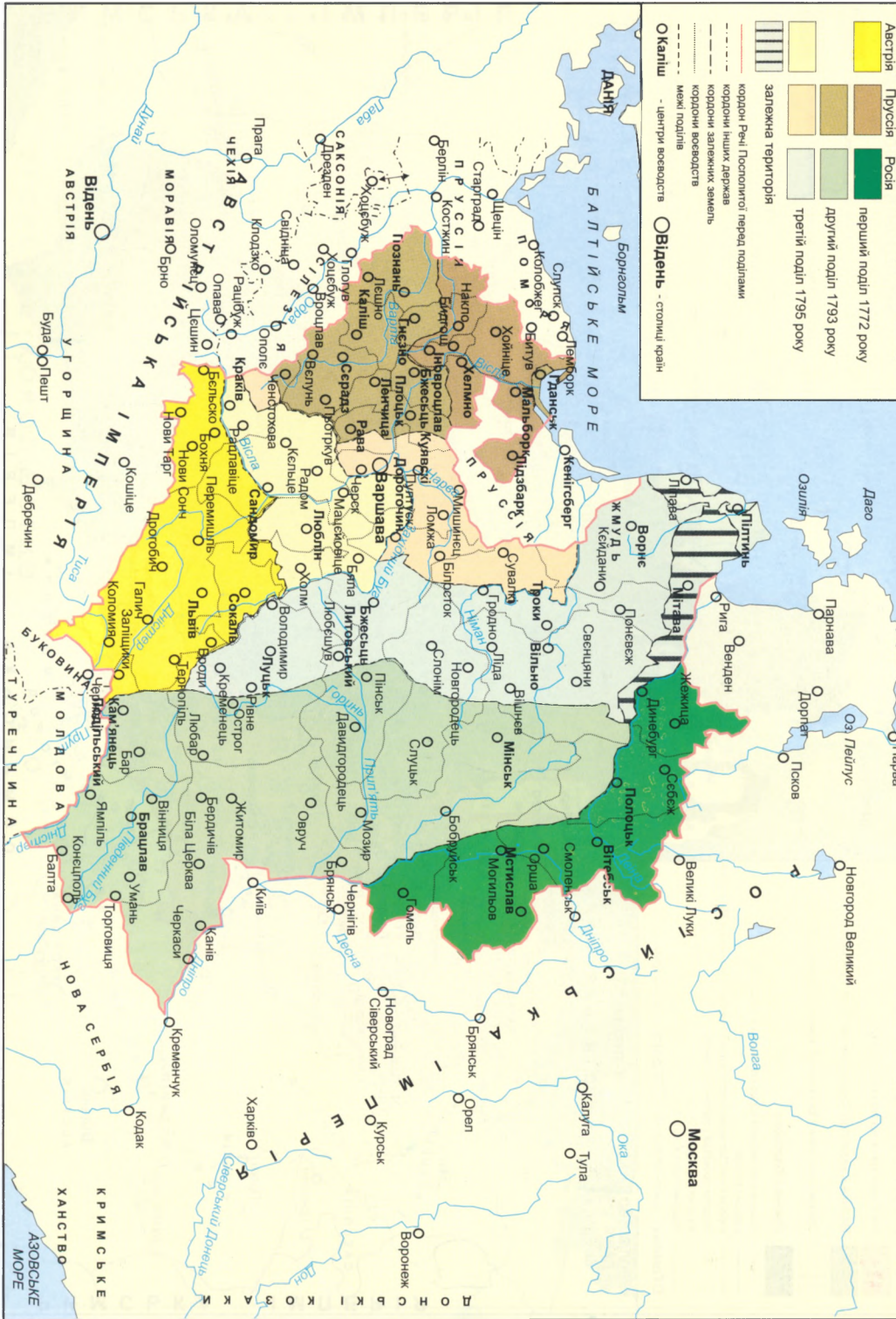
- Річ Посполита на початку XVI ст.
- Велике Князівство Литовське на початку XVI ст.
- Залежні від Речі Посполитої землі на початку XVI ст.
- Лівонія і Курляндія
- польсько-литовський кордон після унії у 1569 році
- кордон Московії
- кордон Речі Посполитої після миру в Ямі Залпоському в 1582 році
- кордони провінцій і залежних земель
- кордони воєводства
- кордони інших країн
- Однеськ** - центри воєводств

Мапа 3. Річ Посполита в XVI ст.

Польща у період поділів (1772-1795)

	Австрія		Росія
	Пруссія		перший поділ 1772 року
			другий поділ 1793 року
			третій поділ 1795 року
	залежна територія		
	кордон Речі Посполитої перед поділами		
	кордони інших держав		
	кордони залежних земель		
	кордони вєводства		
	межі поділів		
	- центри вєводства		
	Овідень - столиці країн		

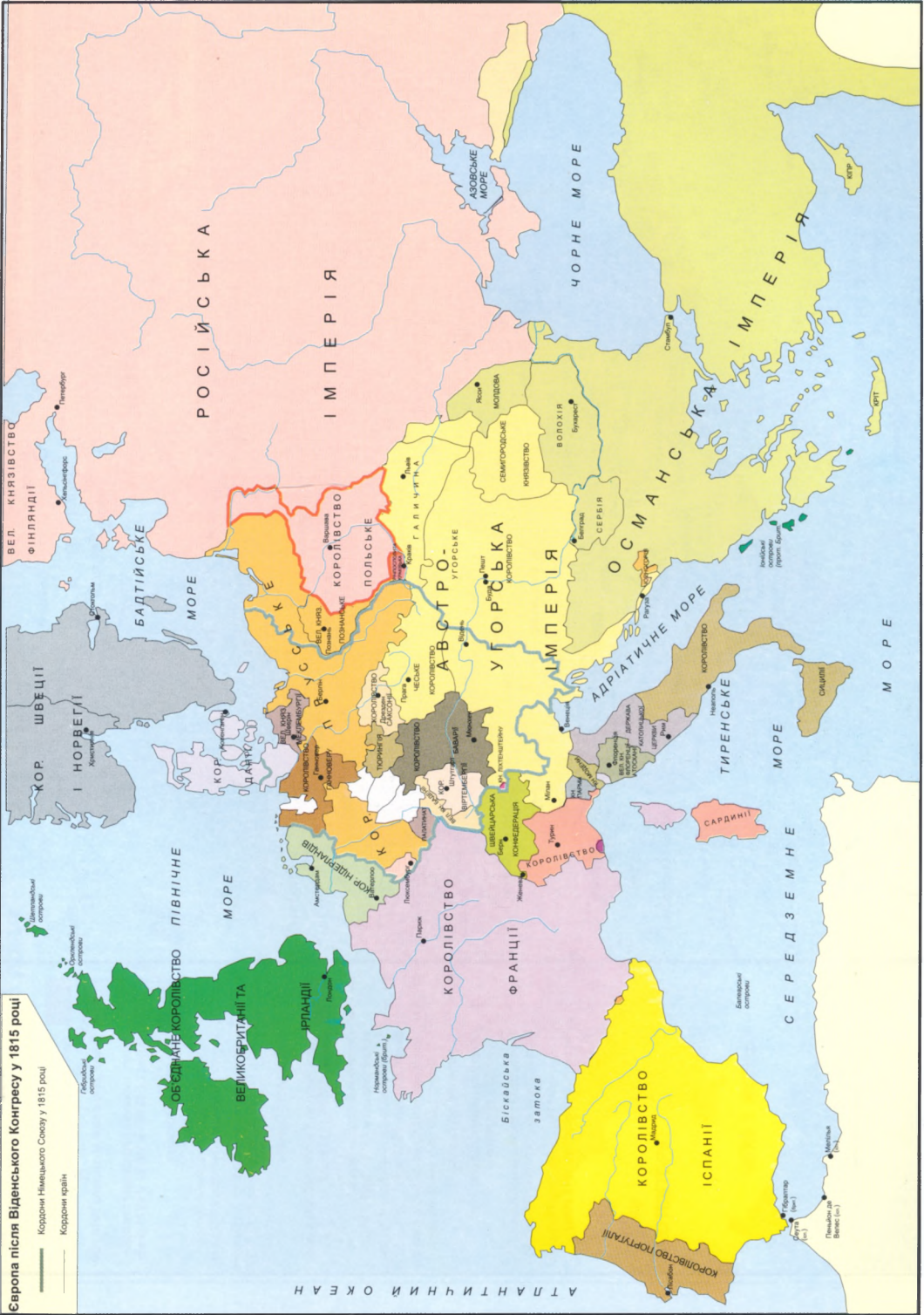
Мапа 4. Поділи Речі Посполитої 1772 - 1795 рр.

0 250 км

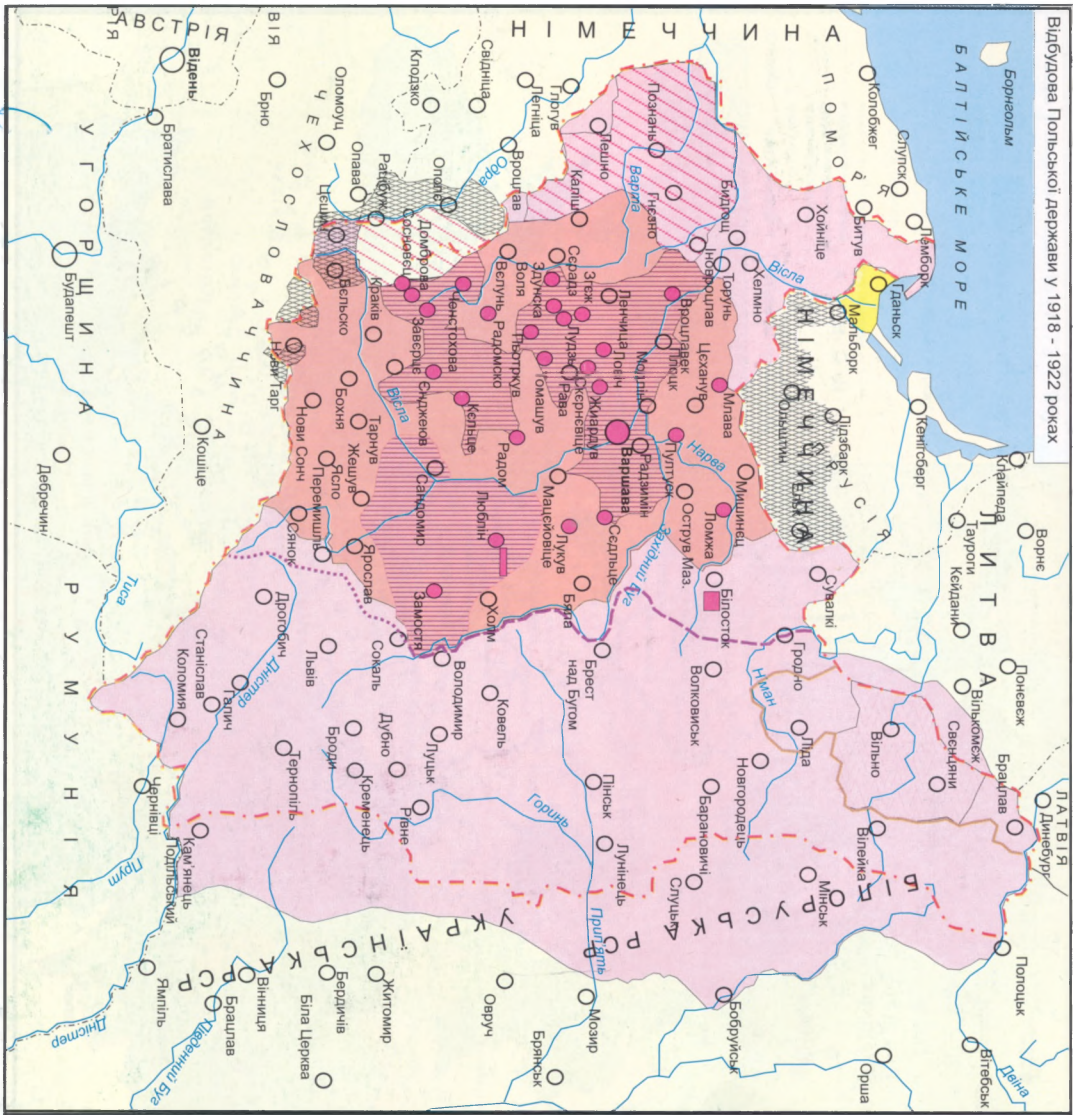
Європа після Віденського Конгресу у 1815 році

Королівство Німечього Союзу у 1815 році

Королівські країни

Мапа 5. Польські землі після Віденського конгресу 1815 р.

- Землі, визволені до середини листопада 1918 року
- Землі, овановані до лютого 1918 року
- Землі, охоплені народними повстаннями (XII 1918 - II 1919, V 1921 роки)
- Території інтеграції
- Територія т. зв. Середньої Литви, зайнята в жовтні і листопаді 1920 року
- Терени, охоплені висорами до Вільненського Сеїму та інкорпоровані III 1922
- Вільне Місто Гданськ
- Землі, охоплені революційним рухом взимку 1918 - 1919 роки
- Рештований кордон Польщі, встановлений у 1919 - 1922 роках
- Тимчасовий східний кордон, встановлений 8 грудня 1919 року
- Доповнююча частина східного кордону з 11 лютого 1920 року (лінія Керзона)
- Кордони інших держав
- Середня найважливіший Рад робітничих депутатів
- Тимчасовий Революційний Комітет Польщі (липень - вертень 1920 року)
- Тимчасовий Народний Уряд Польської Республіки (листопад 1918 року)

Мапа 6. Польща в 1918 - 1939 рр.

Польща у 1939 - 1945 роках

Мапа 7. Польща в 1939 - 1945 рр.

**Мапа 8. Сучасна Польща.
Адміністративний поділ станом на 1999 р.**

